

लोकहितवादी: समग्र वाङ्मय

खंड
२

संपादक: गोवर्धन पारीख,
इंदुमती पारीख

अनुक्रमणिका

प्रा. गोवर्धन पारीख

प्रा. गोवर्धन पारीख यांचा जन्म ७ नोव्हेंबर १९१५ रोजी मालेगावला झाला. जन्मभूमीप्रमाणेच त्यांची कर्मभूमीही महाराष्ट्रच होती. मराठी संस्कृती हा त्यांचा मानबिंदू होता. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात झालेल्या प्रबोधनाचा त्यांना नुसता अभिमानच नव्हता तर तो त्यांच्या सखोल अभ्यासाचा विषय होता. महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास लिहिण्याचा हाती घेतलेला प्रकल्प, प्रकृति बिघडल्यामुळे ते पुरा करू शकले नाहीत. या सामाजिक प्रबोधनाचे त्यांच्या दृष्टीने लोकहितवादी-गोपाळ हरी देशमुख, हे अग्रणी होते तर त्या कामात झालेल्या सुधारकात न्यायमूर्ती रानडे हे 'महामानव' (Giant) होते.

विसाव्या शतकात भारतात प्रबोधन झाल्याखेरीज आपला भविष्यकाल उज्वल होणार नाही असे मानणाऱ्या मानवेन्द्रनाथ रॉय यांचे ते शिष्य होते—सहकारी होते. जुन्यातील शाश्वत मूल्ये घेऊनच पुढे गेले पाहिजे अशी त्यांची श्रद्धा होती. म्हणूनच या प्रबोधनासाठी ते आयुष्यभर राबले, झगडले व शिक्षणाला आपले आयुष्य वाहून घेतले. उच्च शिक्षणाचा विचार करीत असताना अज्ञानी जनतेच्या प्रबोधनासाठी त्यांनी अभ्यासमंडळे चालविली. इंग्रजी इतकेच मराठीतूनही लेखन केले.

□

लोकहितवादी समग्र वाङ्मय

खंड २ रा

लोकहितवादी समग्र वाङ्मय

खंड २ रा

संपादक
गोवर्धन पारीख
इंदुमती पारीख

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

अनुक्रमणिका

प्रथम आवृत्ती : १९९०

★

प्रकाशक :

सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
एन्सा हटमेंट 'डी' ब्लॉक, आझाद मैदान,
महापालिका मार्ग, मुंबई - ४०० ००१.

★

© प्रकाशकाधीन

★

मुद्रक :

व्यवस्थापक,
शासकीय मुद्रणालय, वाई (सातारा)

★

सजावट :

कला विभाग, शासन मुद्रण व लेखन सामग्री संचालनालय,
मुंबई - ४०० ००४

★

किंमत :

विसाव्या शतकात स्वातंत्र्याचा शोध घेणाऱ्या
व त्यासाठी
सर्वांगीण समाजप्रबोधन व नवजीवनाची चळवळ
सुरू करणाऱ्या
गोवर्धन पारीख व मी यांना गुरुस्थानी असलेल्या
मानवेंद्रनाथ रॉय
यांस
एकोणिसाव्या शतकातील आद्य प्रबोधनकारांचे हे ग्रंथ
समर्पित

अनुक्रमणिका

संपादिकेचे निवेदन	८
प्रस्तावना	९
गीतातत्त्व	३३
आश्वलायनगृह्यसूत्र (सार्थ)	९१
स्वाध्याय	२१९
पंडित स्वामी श्रीमद्भयानंदसरस्वती	४४९
आगम प्रकाश	४७४
निगम प्रकाश	६२७
Lokahitavadi's English Articles in the THEOSOPHIST	७५६

संपादिकेचे निवेदन

१९८८ साली लोकहितवादी समग्र ग्रंथाचा पहिला खंड प्रकाशित झाला. त्यानंतर दुसरा खंड प्रकाशित करण्यास दोन वर्षांचा काळ लागला. एवढा प्रचंड ग्रंथ शासकीय मुद्रणालय, वाई येथील कर्मचाऱ्यांनी दीड दोन वर्षांत पुरा केला याबद्दल त्यांचे मानावे तेवढे आभार थोडेच होतील.

हा खंड म्हणजे—धर्मखंड—यात लोकहितवादींची धर्मावरील पुस्तके एकत्रित करतांना अनेकांचे सहाय्य घ्यावे लागले. मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाचे **श्री. अच्युत तारी**, मुंबई विद्यापीठाचे ग्रंथपाल **श्री. टिकेकर** यांचे ऋण अमाप आहे. गुजराथी ग्रंथ मिळविण्यासाठी अहमदाबादचे **प्रा. डॉ. दिनेश शुक्ला** यांची फारच मदत झाली. गुजराथ विद्यापीठात जाऊन तेथील प्रत शोधून काढून त्याची झेरॉक्स प्रत अतिशय तातडीने **डॉ. शुक्ला** यांनी पाठविली या सर्वांचे आभार मानलेच पाहिजेत.

या खंडातील बहुतेक सर्व ग्रंथांत संस्कृत उतारे फार मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यांची मुद्रिते बरोबर तपासणे जरूर होते. हे महत्त्वाचे काम माझ्या विनंतीस मान देऊन प्राज्ञपाठशाळेचे **श्री. रंगनाथशास्त्री जोशी** यांनी करण्याचे कबूल केले व ते पार पाडले. या ग्रंथाचे प्रकाशन पहाण्यास **कै. श्री. रंगनाथशास्त्री** हजर नाहीत याची खंत वाटते. त्यांचे ऋण कधीच फिटणार नाही पण त्यांनी मुद्रिते तपासल्यामुळे या ग्रंथातील संस्कृत व मराठीबद्दलची माझी काळजी संपूर्ण दूर झाली.

ग्रंथ छपाईचे कामी आलेल्या अडचणी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे चिटणीस **श्री. पंढरीनाथ पाटील** यांनी त्वरित दूर केल्या त्याबद्दल त्यांचे आभार. शेवटी साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने हा ग्रंथ छापून प्रकाशित केल्याबद्दल त्यांचे आभार. वाईच्या मुद्रणालयातील मंडळींचे सहकार्याबद्दल शतशः आभार.

इंदुमती पारीख

प्रस्तावना

लोकहितवादी — गोपाळ हरि देशमुख यांनी धर्माबद्दल लिहिलेली बहुतेक सर्व पुस्तके या खंडात एकत्रित केली आहेत. या ६ ग्रंथांपैकी दोन ग्रंथ — आगम प्रकाश व निगम प्रकाश — गुजराथीत लिहिलेले असले तरी त्यांची लिपी देवनागरी आहे व भाषा कोठल्याही मराठी भाषिकाला समजेल एवढी सोपी आहे. म्हणून त्यांची भाषांतरे केलेली नाहीत.

या खंडातील ग्रंथावरून लोकहितवादींचा धर्माविषयीचा सखोल अभ्यास तर दृष्टीस पडतोच पण त्यांचा धर्माबद्दलचा दृष्टिकोनही स्पष्ट होतो. एकोणिसाव्या शतकात, महाराष्ट्रीय समाजात वाढलेल्या कर्मकाण्डांना आळा बसावा, त्यावर होणारा अवास्तव खर्च थांबवावा व करावयाची कर्मकाण्डे सूत्रोक्त, सोपी, सुटसुटीत व कमी खर्चात करावी असे त्यांचे सांगणे होते. पुराणात उगीचच कर्मकाण्डांची रेलचेल केली आहे व त्यानुसार समाज वागत असून ते कसे चूक आहे हे त्यांनी ठिकठिकाणी दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. धर्म वाचविण्यासाठी व आपण हिंदू आहोत हे सिद्ध करण्यासाठी विसाव्या शतकाचे शेवटीही चालू असलेली कर्मकाण्डे — पूजा, अर्चा, यज्ञयाग — पाहिली म्हणजे लोकहितवादींची शिकवणूक आजच्या कालातही सार्थ आहे असे वाटते व ती शिकवणूक अनेकांपर्यंत पोचविण्याची किती गरज आहे याची प्रचिती येते. याच दृष्टिकोनातून गोपाळरावांचे हे ग्रंथ वाचले पाहिजेत असे वाटते.

गीतातत्त्व हे लहानसे पुस्तक हरी त्र्यंबक काळे यांच्या नासिकवृत्त छापखान्यात १८७८ साली छापले. यांत लोकहितवादींनी गीतेचे सार संस्कृतमधून—त्यांच्या मराठी अनुवादासह देण्याच्या प्रयत्न केला आहे. गीतेच्या अठरा अध्यायांच्या नुसत्या नावावरून त्यातील विषयांचा सामान्य माणसास बोध होत नाही. याजकरिता या ग्रंथात मुख्य अठरा विषय सापडतात ते मुख्यत्वेकरून लिहून त्याचप्रमाणे अध्यायक्रम सोडून जी वचने गीतेत ठिकठिकाणी मिळाली ती त्या खाली लिहिली आहेत. येणेकरून गीतेचे धर्मतत्त्व काय आहे ते सुलभ रीतीने समजेल. आणि यास्तव या ग्रंथाचे नाव “गीतातत्त्व” असे ठेविले आहे (३—प्र. ४). त्याचप्रमाणे, “गीतापाठ करण्याचा संप्रदाय बहुत आहे. परंतु त्यांचे अर्थाकडे बहुतांचे लक्ष जात नाही. केवळ पाठी पुण्यसंग्रह करण्याकरिता गीतापठण करतात. अशा लोकांचे अर्थाकडे लक्ष वळावे याजकरिता हा प्रयत्न केला आहे.” (३—प्र. ४).

अश्वलायनगृह्यसूत्र हा ग्रंथ १८८० साली नेटिव्ह ओपिनियन या मुंबईच्या प्रेसमध्ये छापला. महाराष्ट्रात असलेल्या ब्राह्मणांच्या दोन शाखांपैकी एक अश्वलायन किंवा ऋग्वेदी व दुसरी वाजसनेयी अथवा यजुर्वेदी. ऋग्वेदी ब्राह्मणांची क्रियाकर्म अश्वलायन गृह्यसूत्राप्रमाणे चालतात. अश्वलायनगृह्यसूत्रांत काय आहे याचा अर्थ करणे आवश्यक असल्यामुळे आम्ही प्रस्तुत पुस्तक तयार केले आहे. या सूत्रात प्राचीन काळच्या रीतीभाती व आचारविचार यांचे चांगले दिग्दर्शन होऊन त्या काळच्या व हल्लीच्या स्थितीरितीत किती अंतर पडले आहे, हेही समजण्यास प्रस्तुत ग्रंथ बराच उपयोगी होईल, असे वाटते (४—प्र. १). पूर्वीची सूत्रोक्त कार्ये सोपी, सुटसुटीत व कमी खर्चाची होती. वस्तुतः सूत्रोक्तविधीच मुलभूत होत. अलिकडील प्रयोग म्हणजे लांबलचक व पौराणिक वाक्ये घेऊन विस्तृत केलेले आहेत. याशिवाय असेही दिसून येईल की, सूत्रोक्त कार्ये अगदी अल्प खर्चाची असून आपल्यामध्ये अतिशय खर्चाची म्हणून ठरलेली जी लग्नमुंजीची कार्ये ती तर दोन चार रुपयांत होतील

(४-प्र. ८). कर्मकाण्डासंबंधीचे ग्रंथ सर्वांना समजणाऱ्या भाषेत होणे अनेकांच्या तोट्याचे असल्यामुळे त्यांना प्रसिद्धी मिळणे कठीण असे सहाजिकच आहे.

स्वाध्याय हा ग्रंथ १८८० साली नासिकवृत्त छापखान्यात छापला. लोकहितवादींच्या विचारांचे सार जर कोणत्या एका ग्रंथात उतरले असेल तर ते **स्वाध्याय** होय असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही. गोपाळरावांनी अतिशय मेहनतीने व काटेकोरपणे स्वाध्याय केला. “स्वाध्याय म्हणजे सार्थ अध्ययन करणे व ते प्रतिदिवशी केले पाहिजे हा आर्यपूर्वजांचा नियम फार उत्तम दिसतो.” (५-प्र. ७).

या ग्रंथातील गोपाळरावांच्या अनेक मतांना आजही मूर्तिभंजकत्वाचा वास येईल. कर्मकाण्डाला व विशेषतः अर्थ न समजता म्हटलेल्या मंत्रावरून केलेल्या कार्याला त्यांचा कडवा विरोध होता. मंत्राचे अर्थ न समजता निरर्थक कर्मे आजही असंख्य हिंदू करीत आहेत. गोपाळरावांनी या ग्रंथात अनेक संस्कृत मंत्र उद्धृत केले आहेत. पण काही ठिकाणी मराठी अर्थ दिलेला नाही. आज संस्कृत जाणणारांची घटणारी संख्या लक्षात घेऊन यातील काही संस्कृत उताऱ्यांचे भाषांतर छापण्याचे कार्य करावे असे वाटते. माझ्या शक्तीच्या ते बाहेरचे आहे.

स्वाध्याय हा ग्रंथ फक्त ८८ पानांचा आहे पण त्याला २३८ पानांची २५ परिशिष्टे व १४ पानांची प्रस्तावना जोडलेली आहे. मुख्य ग्रंथात स्वाध्याय म्हणजे काय व तो कसा करावा हे गोपाळराव सांगतात, तर परिशिष्टात स्वाध्याय करणारांस त्यांचे मार्गदर्शन मिळते व अनेक गोष्टीसंबंधी माहितीपण मिळते. शेवटचे परिशिष्ट प्रश्नोत्तररूपाने लिहिले आहे. यांत निरनिराळ्या सामाजिक, धार्मिक व थोड्याफार राजकीय विषयावरील प्रश्नांस लोकहितवादींनी मोजक्या शब्दात स्वच्छ व स्पष्ट उत्तरे दिली आहेत. त्यातील बहुतेक सर्व आजच्या समाजापुढे मांडण्याची पण गरज आहे असे वाटते. लोकहितवादींच्या समग्र वाङ्मयातील एकच ग्रंथ वाचावयाचा असला किंवा छपावयाचा असला तर त्यासाठी **स्वाध्याय** याच ग्रंथाची मी निवड करीन.

सदाचारी ऋषींच्या आज्ञा आपण पालन करून कीर्तीशिखराखूढ व्हावे हाच या ग्रंथरचनेचा उद्देश आहे. आणि व्यक्तींच्या व राष्ट्राच्या उन्नतीचा प्रकार सारखाच असल्यामुळे तो उद्देश सिद्धीस जाण्याची आशा आहे, हेही सांगणे नको (५-प्र. १४). लोकहितवादींचा उद्देश ताबडतोब सफल झाला नाही इतकेच नव्हे तर तो सफल होणे दृष्टीपथात आहे असे छातीठोकपणे आजही म्हणता येत नाही. पण समाज प्रबोधन तातडीने होत नाही त्याला अनंत काळ लागतो हे लोकहितवादींना माहीत होते म्हणूनच “स्वाध्याय”च्या प्रस्तावनेचा शेवट ते भवभूतींच्या श्लोकाने करतात.

ये नाम केचिदिह नः प्रक्षयन्त्यवज्ञां
जानन्तु ते किमपि तान्, प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

[जे कोणी आमच्याविषयी तिरस्कार पसरवीत असतील ते खुशाल काय समजावयाचे ते समजोत. त्यांना उद्देशून हा माझा प्रयत्न नाही. माझ्यासारखी मते असलेला (समानधर्मी) आजही कोठेतरी असेल किंवा उत्पन्न होऊ शकेल कारण काळ अमर्याद आहे व पृथ्वी विशाल आहे.]

पंडित स्वामी श्रीमद्दयानंद सरस्वती हे पुस्तक पुणे येथील श्री शिवाजी छापखान्यात १८८४ साली म्हणजे स्वामीजींच्या निधनानंतर थोडेच दिवसांत लिहिले. गोपाळरावांनी यात स्वामीजींच्या कार्याचा गौरव केला असून त्यांच्या वेदविषयक भूमिकेचे स्पष्टीकरण केले आहे. “दयानंदजीचे एक एक व्याख्यान म्हणजे ते ज्ञानमधूने भरलेले मधाचे पोळे असे.” (६-७) असे गोपाळराव म्हणतात. हा लेख गोपाळरावांनी लिहिलेला दयानंदावरील मृत्यूलेखच आहे असे म्हणावेसे वाटते.

लोकहितवादींनी हिंदू समाजावर असलेला धर्माचा प्रभाव लक्षात घेऊन, धर्माचा अभ्यास केला, धार्मिक कर्मकाण्डाचे खोटे स्वरूप उघड करण्याचा आपल्या लिखाणातून प्रयत्न केला. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न भारतातील दुसऱ्या कोणत्याही धर्मसुधारकाने केलेला दिसत नाही. महाराष्ट्रात लोकहितवादींचे नंतरचे काळात थोडाफार प्रयत्न झाला पण त्याला पद्धतशीरपणा आला नाही. समाजप्रबोधन करताना समाजाच्या वैगुण्यावर नेमके बोट ठेवून तेथूनच सुधारणेस सुरुवात करावयाची ही पद्धती लोकहितवादींनी स्वीकारली होती व भारतीय समाजाची सुधारणा, या समाजाने खोट्या धर्माचे मानेवरचे जू झुगारून दिल्याखेरीज होणार नाही असे मानणारे आद्य सुधारक लोकहितवादी होत हे त्यांच्या लिखाणावरून स्पष्ट होते. त्यांनी सुधारणेच्या मुळाशी हात घातला व त्यामुळे सहन करावा लागणारा त्रास सोसला. लोकहितवादींचे धर्मविषयक लिखाण आजच्या हिंदू समाजाच्याही गळी उतरवणे सोपे नाही. पण ते गळी उतरल्याखेरीज या समाजाला तरणोपाय नाही हेही खरे आहे. आपला वैचारिक वारसा तावून सुलाखून घेऊन आजच्या परिस्थितीत त्यातील मूळ तत्त्वांना बाध न लावता भविष्यासाठी कसा समृद्ध करता येईल याचा विचार करण्याची वेळ नाही असे म्हणता येईल का?

लोकहितवादींनी धर्माचे अध्ययन व त्यासंबंधीचे लिखाण एका विवक्षित हेतूने केले होते. त्यांच्या संबंध जीवनाचे समाज प्रबोधन हे एकच सूत्र होते. **निगम प्रकाश** या गुजराथी ग्रंथाच्या इंग्रजी प्रस्तावनेत गोपाळराव म्हणतात—

“It is necessary that Reformers, in order to be successful, ought to possess a knowledge of the ancient literature, which the people have, through habit, ignorance and Priest-craft learned to venerate. The secrecy which is attached to the sacred literature of the Brahmins, principally arises from the ignorance of the language in which it is written and by its being to a great extent out of vogue. The primitive sacrificial system, which is the basis of the ancient Vedic Religion is cruel, uncouth, as well as opposed to the ideas of the present age.”

[सुधारकांना यशस्वी व्हावयाचे असेल तर त्यांना आपल्या प्राचीन वाङ्मयाचे ज्ञान असावयास पाहिजे. कारण सवयीने, अज्ञानाने व भटभिक्षुकांच्या लुच्चेगिरीमुळे लोकांना त्याबद्दल आदर असतो. ब्राम्हणांच्या पवित्र (धार्मिक) विद्याबद्दल गुप्तता रहाण्याचे मुख्य कारण म्हणजे ते ज्या भाषेत (संस्कृत) लिहिले आहे ती होय.

कारण ती वापरात राहिलेली नाही. वैदिक धर्माचे अधिष्ठान असलेली पुरातन बलिदानाची पद्धत क्रूर ओबडधोबड व सध्याच्या काळाच्या विरुद्ध आहे.] जुने ज्ञान असल्याखेरीज नवी रीत सापडणार नाही हे गोपाळरावांना धार्मिक बाबतीतही पटलेले होते.

आगम प्रकाश व **निगम प्रकाश** हे दोन्ही ग्रंथ लोकहितवादींनी गुजराथीत लिहिले. ज्या भाषेत लोक बोलतात, वाचतात व लिहितात त्याच भाषेत ग्रंथ लिहिण्याचा लोकहितवादींचा प्रघात असल्यामुळे अहमदाबाद मुक्कामी लिहिलेली पुस्तके सहाजिकच गुजराथीत लिहिली आहेत. ती सर्वांस वाचता यावीत म्हणून देवनागरी लिपी वापरली आहे असे वाटते. या दोन्ही पुस्तकांची मराठी भाषांतरे झाली होती असा उल्लेख आढळतो. पण प्रत्यक्षात के. रघुनाथ यांनी केलेले भाषांतर (**आगम प्रकाश** या ग्रंथाचे मराठी भाषांतर तेवढे उपलब्ध आहे. ते मुंबईच्या फॅमिली प्रिंटिंग प्रेसमध्ये १८८४ साली छापले गेले.) गुजराथी पुस्तकाशी तुलना करता ते अर्धवट वाटते. मथळ्याचे बाबतीत पण घोटाळा केलेला दिसून येतो. **निगम प्रकाशाचे** मराठी भाषांतर तर कोठेच उपलब्ध नाही. ते छापले गेले होते किंवा नाही याबद्दल शंका आहे.

आगम प्रकाश हा ग्रंथ अहमदाबाद येथे समशेर बहादूर प्रेसमध्ये १८७४ साली छापला. लोकहितवादींचे काळात वाममार्गी किंवा कौलमार्गी लोकांना बंगाल, केरळ, गुजराथ, महाराष्ट्र वगैरे प्रांतांतून बराच धुमाकूळ घातला होता. आगमशास्त्र म्हणजे काय याची ओळखही आजच्या लोकांना फारशी नाही. “आगमशास्त्राने मंत्रशास्त्र एवु कहे छे—तेमा दयनक, पूजा, युतीयाग, कुमारी पूजा, योगिनीपूजा, मीथूनपूजा, पात्र स्थापना, तंतुविधान इत्यादिक कार्य आवे छे” (१—प्र. १). “केटला एक अनुष्ठान मा सिद्धी लेखेली छे. जेम के जारण, मारण, उच्चाटन इत्यादी अने बधाय अनुष्ठानमा मद्य, मांस, मत्स्य अने स्त्री अवश्य जोडये” (१—प्र. २). “ज्याहां देवीनु स्थानक छे त्याहां त्याहां एज मार्ग चाले छे. अने मद्य मांसनु नैवेद्य धराय छे” (१—प्र. ३). “प्रत्यक्ष वेदांचाही या धर्ममार्गाला आधार आहे असे सिद्ध करण्याचे अनेक प्रयत्न करण्यांत आले.” लोकहितवादी म्हणतात, “हाल वैदिक कर्ममां तांत्रिक कर्म बहु सेळभेळ थयु छे. मूळ ग्रंथमां ए सेळभेळ नथी. एटले ब्राह्मण अथवा सूत्र काढीने जोडए तो तेमा तांत्रिक विषय नथी. पण पाछळती प्रयोगकार थया तेमणे तंत्रोना विधी कर्मकाण्डमा दाखल कर्यो छे. हालनी ब्राह्मणनी संध्या पद्धति जोडए तो तेमां न्यास, मुद्रा, आसन विधी ने अर्ध्यप्रदान इत्यादिक तंत्रमाथी लिंघा छे, प्राणायाम इत्यादिक योगशास्त्र माथी लींघां छे, जप उपन्यास इत्यादिक वेदमांथी लिंघा छे, अने नामस्मरण इत्यादिक पुराणमाथी लिंघा छे, हवे आ बधु जुयु काढवु घणु मुषकेल छे. तेज प्रमाणे कुंडमंडप विधी, लघुन्यास अने महाषोढान्यास इत्यादिक तांत्रिक विधी छे.” (१—प्र. ४)

याच मार्गाने मोक्ष मिळतो असाही दावा वाममार्गी लोक करीत असतात. “स्त्री तथा पुरुष एवा संयोगनेन कौलमार्गना लोक समाधी गणे छे. मद्य, मांस तथा अंगना एटले स्त्री ए त्रणोना संयोगने कौलमार्गवाला मोक्ष कहे छे. अने जे लोको ए मार्गमा नथी तेणे पापी गणे छे.” (१—२५). आधुनिक जीवनात या मार्गाशी साधर्म्य असलेले बाबा बुवांचे पंथ कौलमार्गाचा पुनरुद्धार तर नाहीना अशी शंका येऊ लागते. एकोणिसाव्या शतकातही अंधश्रद्धेमुळेच हा मार्ग लोकप्रिय होत होता व त्यापासून समाजाला परावृत्त करण्याकरिताच त्यांनी **आगम प्रकाश** हे पुस्तक लिहिले.

“The object of these pages is to hold up to light the most filthy infernal and obscene superstitions and pretended miraculous power of Mantra Shastris, who abound in every town in India.”

(१-इं. प्र. १) (हे पुस्तक भारतातील अनेक गावांत सुकाळ असलेल्या आपल्यात दैवी शक्ती असल्याचा खोटा दावा करणाऱ्या मंत्रशास्त्र्यांच्या, गलिच्छ, नीच व बीभत्स अंधश्रद्धेवर प्रकाश पाडण्याकरिता लिहिले आहे.)

निगम प्रकाश हा गुजराथी ग्रंथ १८७४ साली अहमदाबाद येथील युनायटेड प्रिंटिंग आणि जनरल एजन्सी लिमिटेड यांचे छापखान्यात छापला. “आ ग्रंथ लखवानु कारण एम छे के हिंदुस्थानमा हाल जे हिंदूधर्म चाले छे, अने तेना पेटमा अनेक प्रकारना संप्रदाय अने पंथ चाले छे, ते बधायनु मूळ वेदमा छे. अने वेदनो आधार श्रावक लोक शिवाय बधाय पंथवाला माने छे.” (२-प्र. ५). वेदात मुख्य धर्म “यज्ञनो बताव्यो छे” या यज्ञकर्मातून ब्राह्मणांनी स्वतःच्या स्वार्थाकरिता कर्मकाण्ड काढले व त्याचे स्तोम माजविले असे गोपाळराव अनेक वेळा म्हणत. खरे म्हटले तर “वेदना अक्षरने मंत्र केहवाय छे. तेने सार जोता प्रार्थना छे. ते परमेश्वरनी होय के बीजा देवनी होय. केटला एक देवता मंत्रबोधक छे. ते मंत्रने विधी कहे छे. विधी एटले लखेली रुढी, अने रुढी एटले जेने वेदादिकोना आधार नथी.” (२-४७). यावरून असे दिसून येते की वेदाबद्दल खोटे समज दूर करण्याकरिताच गोपाळरावांनी हा ग्रंथ लिहिला.

या पुस्तकासारखी व्यवहारात रूढ असलेल्या व सर्वास समजणाऱ्या भाषेत लिहिलेली पुस्तके धर्मविषयक संशोधन व अभ्यास करण्यास अनेकांना प्रवृत्त करतील असे लोकहितवादींना वाटत होते.

This it is hoped, may stimulate a further research, in those regions of antiquity, which appear to be utterly neglected in India by those, whom they concern most. The Religion of a nation greatly affects its destinies and progress. Adherence to the ancient prejudices combined with the thickly prevailing ignorance and a powerful priest-craft has produced baneful effects, such as early marriages, miserable and forced widowhood, prevention of travelling to foreign countries, slavery of female sex, waste of money on useless objects, eleemosynary habits of onetenth of the population, internal dissensions, want of fellow feeling and patriotism and above all false worship of God. When reformers try to remove these effects, where do they stumble? At the religions difficulty. (निगम प्रकाश प्रस्तावना पृष्ठ २). (२-प्र. इं. २). यामुळे (निगम प्रकाश ग्रंथामुळे) प्राचीन काळाच्या धर्माबद्दलच्या संशोधनास हिंदुस्थानात चलना मिळेल असे वाटते. कारण या संशोधनाची गरज याच देशात जास्तीत जास्त आहे पण येथेच त्याच्याकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. कोणत्याही राष्ट्राचे भवितव्य व त्याची प्रगती त्या राष्ट्राच्या धर्मावर अवलंबून असते. (हिंदुस्थानातील लोकांत) प्रचलित असलेल्या गाढ अज्ञानामुळे पूर्वापार चालत असलेल्या गैरसमजुतीमुळे व भिक्षुकवर्गाच्या लुच्चेगिरीमुळे समाजावर अनेक वाईट परिणाम झालेले दिसून येतात. बालविवाह, सक्तीचे व दुःखद वैधव्य, परदेशगमनावरील निर्बंध, स्त्रियांची गुलामी, निरुपयोगी वस्तूवर होणारा पैशाचा अपव्यय, दानावर अवलंबून रहाण्याची एकदशांश लोकांची सवय,

आपसातील भांडणे, बंधुत्वाच्या भावनेचा व देशाभिमानाचा अभाव व या सर्वांवर ताण म्हणजे देवाची खोटी पूजा या सर्व गोष्टी येथे सापडतात. या सर्व दूर करण्याची धडपड करणारे सुधारक कशावर अडखळतात, तर धार्मिक अडचणीवरच! आजही या परिस्थितीत फारसा बदल झालेला दिसत नाही.

वरील सर्व ग्रंथ एकोणिसाव्या शतकात लिहिले असले तरी त्यांच्या अभ्यासाची आजही गरज आहे. ही ग्रंथसामुग्री आपल्या परंपरेचा वारसा तर आहेतच पण त्यात आजच्या समाजाला मार्गदर्शन करण्याची ताकद आहे असे माझे स्पष्ट मत आहे.

जून १९९०

इंदुमती पारीख

श्री
(लोकहितवादी उद्धृत)

गीतातत्त्व

या ग्रंथांत
श्रीमद्भगवद्गीतेंतील सारभूत
अठरा विषय आहेत.
ते मूळ वचनांनीं
वामनी समश्लोकी टीकेसहित
दर्शविले आहेत.

आणि यांत
अष्टादश श्लोकी व सप्त श्लोकी गीतांचे
पाठही दाखविले आहेत.

लोकहितार्थ
नासिक येथें
हरी त्र्यंबक काळे यांच्या
‘नासिकवृत्त’ छापखान्यांत छापिलें.

शके १८००

❀ ❀ ❀

किंमत ४ आणे

अनुक्रमणिका

उपोद्घातः

(प्रस्तावना)

श्रीमद्भारतान्तर्गतश्रीमद्भगवद्गीताऽऽख्यो यो ग्रन्थः स अत्युत्तम आश्चर्यकारकः सर्वमान्यश्चास्ति. तस्याऽध्याया अष्टादश सन्ति; तेषां नामानि—

(१) अर्जुनविषादः, (२) सांख्यः, (३) कर्म, (४) ज्ञानं, (५) संन्यासः, (६) अभ्यासः, (७) ज्ञानविज्ञानं, (८) अक्षरब्रह्म, (९) राजविद्या राजगुह्यं च, (१०) विभूतिः, (११) विश्वरूपदर्शनं, (१२) भक्तिः, (१३) क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः, (१४) गुणत्रयविभागः, (१५) पुरुषोत्तमः, (१६) देवाऽसुरसम्पत्तिविभागः, (१७) श्रद्धात्रयविभागः, (१८) मोक्षसंन्यासयोगश्चेति.

श्रीमत् भारतांतर्गत 'श्रीमद्भगवद्गीता' हा ग्रंथ अत्युत्तम, आश्चर्यजनक व सर्वमान्य आहे. त्याचे अठरा अध्याय आहेत त्यांचीं नांवे :—

(१) अर्जुनविषाद, (२) सांख्य, (३) कर्म, (४) ज्ञान, (५) संन्यास, (६) अभ्यास, (७) ज्ञानविज्ञान, (८) अक्षर ब्रह्म, (९) राजविद्या राजगुह्य, (१०) विभूति, (११) विश्वरूपदर्शन, (१२) भक्ति, (१३) क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग, (१४) गुणत्रयविभाग, (१५) पुराण पुरुषोत्तम, (१६) देवासुरसंपत्तिविभाग, (१७) श्रद्धात्रयविभाग व (१८) मोक्षसंन्यासयोग.

एषषष्टादशाऽध्यायेषु ७०० सप्तशतश्लोकाः सन्ति. तेषामेतादृशो विभाग :— १ एकः श्लोको धृतराष्ट्रस्य; ९ नव राज्ञो दुर्योधनस्य; ३२ द्वात्रिंशत् संजयस्य; ८४ चतुरशीतिरर्जुनस्य; ५७४ चतुःसप्तत्यधिकपञ्चशतानि भगवतः श्रीकृष्णस्य. तथा चोक्तं ग्रन्थान्तरेऽपि—

वेदाऽब्धिबाणकृष्णस्य वेदाऽष्टा अर्जुनस्य च ।
युग्माऽग्निः संजयस्यैव पुत्रस्यांकः पितुः शशी ॥ १ ॥

या अठरा अध्यायांत एकंदर ७०० श्लोक आहेत. त्यांची वांटणी येणें प्रमाणें केली आहे— १ श्लोक धृतराष्ट्र याचा; ९ राजा दुर्योधन याचे; ३२ संजयाचे; ८४ अर्जुनाचे; आणि ५७४ श्रीकृष्ण भगवान याचे.

अस्या गीताया उत्पत्तिनिमित्तमेवं वर्णितम् — अर्जुनो युद्धाय स्थितः सन् आत्मीयानां गुरुबन्धादीनां हननप्रसङ्गः प्राप्त इति दृष्ट्वा, तदन्तःकरणे दया समजनि. तस्मिन्नर्जुने विषादं प्राप्ते सति, तं प्रति श्रीकृष्णोपदेशं कृत्वा स युद्धरूपे स्वधर्मे प्रवर्तितः.

या गीतेचा प्रसंग असा वर्णिला आहे कीं, अर्जुन युद्धास उभा राहिला असतां, आपले आप्त, गुरु, स्वकीय इत्यादिकांस मारण्याचा प्रसंग आला असें पाहून त्याचे अंतःकरणांत दया येऊन तो स्तब्ध झाला. तेव्हां श्रीकृष्णांनीं त्यास उपदेश केला आणि स्वधर्माप्रमाणें युद्ध करण्यास लाविलें.

गीतायामार्यधर्मसारमस्तीति प्राचीनाऽऽचार्याः पण्डिताश्च मन्यमाना आसते. इति हेतोः, सा गीता उपनिषदिति भण्यते. इत्यनेनास्या वेदतुल्यत्वं सिध्यति. उत च, तां ब्रह्मविद्याऽध्यात्मविद्येति च वदन्ति. किंच, अपूर्वभक्तियोगनिरूपणात्सा योगशास्त्रमित्यप्यभिधीयते. प्राचीनप्रसिद्धकौलहट्ट राजयोगादिभ्यो भिन्न एवाऽयं भक्तियोगो गीतायां प्रतिपादितो दृश्यते.

गीतेंत आर्यधर्माचें सार आहे असें पूर्वापर सर्व मानीत आले आहेत. याजकरितां तिला उपनिषद असेंही म्हटलें आहे, तेव्हां अर्थात तो ग्रंथ वेदतुल्य आहे. आणखी तिला ब्रह्मविद्या व अध्यात्म असेंही म्हणतात. व त्यांत अपूर्व भक्ति योगाचें निरूपण आहे म्हणून तीस योगशास्त्र असेंही म्हणतात. कौलयोग, राजयोग व हट्टयोग इत्यादि प्राचीन कालापासून जे प्रसिद्ध आहेत त्यांतील हा योग नव्हे. गीतेंतील भक्तियोग हा नवीनच आहे.

अत एव, श्रीमच्छंकराचार्य—रामानुजाचार्य—चतुर्धर—मधुसूदन—श्रीधरप्रभृतिमहापण्डितास्तदुपरि विस्तीर्णानि भाष्याणि टीकाश्च कर्तुं प्रवृत्ताः. महाराष्ट्रीयभाषायामपि ज्ञानेश्वर—वामनपण्डितादिभिरनेकाष्टीकाः कृताः. परदेशीया म्लेच्छा अपि, इममपूर्वं ग्रन्थं दृष्ट्वा, अतिविस्मिता अभूवन्; अत एव तैः स्वस्वभाषायां तद्ग्रन्थोपरि अनेकाष्टीकाः कृताः.

याच कारणावरून श्रीमच्छंकराचार्य, श्रीमद्रामानुजाचार्य, चतुर्धर, मधुसूदन, श्रीधर, प्रभृति महापंडितांनीं गीतेवर मोठमोठालीं भाष्यें व टीका केल्या आहेत. पुढें ज्ञानेश्वर, वामन प्रभृति पंडितांनींही प्राकृत भाषेंत अनेक टीका केल्या. अन्यदेशांतील लोकांस हा ग्रंथ फार मनोवेधक वाटून इंग्रजी, पारशी वगैरे म्लेच्छ म्हणविलेल्या भाषेंतही परदेशस्थ पंडितांनीं अनेक टीका केल्या आहेत.

अयं ग्रन्थ एकस्यैव मतस्य प्रतिपादको नास्त्येवेत्यतः, भिन्नमताऽनुयायिनामपि शैववैष्णवादीनां स मान्योऽभूत्. एतद्ग्रन्थोत्पत्तिसमये सांख्ययोगमतवादिनां परस्परं प्रबलतरा वादा आसन्. तत्खण्डनमस्मिन्ग्रन्थे स्थलेस्थले कृतमस्ति. यथा—

सांख्ययोगौ पृथक् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥ ४-२.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५-५.

हा ग्रंथ केवळ मतदर्शकच नसल्यामुळें शैव, वैष्णव इत्यादि सर्वास मान्य झाला आहे. हा ग्रंथ झाला तेव्हां सांख्य व योग या मताचे बहुत प्रबल वाद पडले होते, त्याचें खंडण या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं केलें आहे. यास प्रमाण —

‘सांख्य व योग हे वेगळे आहेत असें अज्ञानी लोक म्हणतात. परंतु सांख्यानें जें फळ होतें, तेंच योगानें होतें. हीं दोन्ही शास्त्रें एकच आहेत असें ज्ञाते तेच जाणतात.’

सांख्यं नाम कर्मत्यागप्रतिपादनं, योगो नाम कर्मप्रतिपादनम्. एतयोरुभयोर्विरोधपरिहारार्थमेवं युक्तिर्दर्शिता— कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थं विहितानि: तान्यपि ईश्वराऽर्पणबुद्ध्या कृतानि चेत् मोक्षसाधकान्येव भवन्ति, न तु प्रतिबन्धकानि. इति युक्त्या सांख्यकर्मयोगयोर्विरोधः परिहृतः.

सांख्य म्हणजे त्याग प्रतिपादन आणि योग म्हणजे कर्म प्रतिपादन. या उभयतांची संगति अशी घातली आहे कीं, कर्मकांड चित्तशुद्ध्यर्थं करावें. तरी कर्म ईश्वरार्पण केलीं असतां तीं ईश्वरनिष्ठाप्राबल्यानें बाधक होत नसून मोक्ष देणारीं होतात.

उपरिष्ठादष्टादशाध्यायानां नामानि लिखितानि, तेभ्य एतद्ग्रन्थस्य समग्रतत्त्वं प्राकृतजनानां विदितं नैव स्यात्. एतदर्थमस्मिन्ग्रन्थे येऽष्टादश विषया दृश्यन्ते ते मुख्यत्वेन लिखित्वा, तत्प्रमाणार्थमध्यायक्रमं सन्त्यज्य, यानि प्रबलतरवचनानि स्थलेस्थले सम्मिलितानि तानि तदधस्ताल्लिखितानि. अनेन, गीतायां धर्मतत्त्वं किमस्ति तत्सुलभरीत्या ज्ञातं स्यात् अतश्चास्य ग्रन्थस्य ‘गीतातत्त्व’ मित्यभिधानं दत्तम्.

वर जीं अठरा अध्यायांचीं नांवें लिहिलीं आहेत त्यांजवरून या ग्रंथांतील समग्र तत्त्व प्राकृत जनांस समजेल असें नाहीं. याजकरितां या ग्रंथांत मुख्य अठरा विषय सांपडतात ते मुख्यत्वेकरून लिहून त्याचे प्रमाणास अध्यायक्रम सोडून जीं वचनें गीतेत ठिकठिकाणीं मिळालीं ती त्याखालीं लिहिलीं आहेत. येणें करून गीतेत धर्मतत्त्व काय आहे तें सुलभ रीतीनें समजेल. आणि यास्तव या ग्रंथाचें नाव ‘गीतातत्त्व’ असें ठेविलें आहे.

गीतापठनसम्प्रदायो विपुलोऽस्ति. परन्तु, तदर्थेषु बहूनां दृष्टिर्न गच्छति. केवलं पाठे एव पुण्यमस्तीति ज्ञात्वा लोका गीतापाठं कुर्वन्ति, तादृशलोकानामपि मनस्यर्थजिज्ञासा भवत्वेतदर्थमयं प्रयत्नः कृतः. गीताऽऽख्योऽयं महामन्त्र इति मत्वा तस्य तान्त्रिकरीत्या बीजं, शक्तिः, कीलकं, ध्यानं, न्यास इत्यादयः कल्पिताः सन्ति. गीतामाहात्म्यं वाराहपुराणे वाराहधरणीसंवादे एवमुक्तम्.—

गीतापाठ करण्याचा सांप्रदाय बहुत आहे. परंतु त्याचे अर्थाकडे बहुतांचें लक्ष्य जात नाहीं. व केवळ पाठीं पुण्य आहे असें समजून लोक पुण्यसंग्रह करण्याकरितां गीतापठण करितात. अशा लोकांचें अर्थाकडे लक्ष्य वळावें याजकरितां हा प्रयत्न केला आहे. गीता हा महामंत्र आहे असें कल्पून त्यास तांत्रिक रीतीनें बीज, शक्ति, कीलक, ध्यान व न्यास इत्यादि कल्पिले आहेत. आणखी याचें माहात्म्य वाराह पुराणीं लिहिलें आहे तें असें कीं,—

महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।
क्वचित्स्पर्शं न कुर्वन्ति नलिनीदलमम्भसा ॥ १ ॥

“गीतेचें ध्यान करितात ते महापापादिकांपासून मुक्त होतात. कमळाचे पानास जसे पाणी लागत नाही त्याप्रमाणे पाप त्यास स्पर्श करीत नाही.” ॥ १ ॥

गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि चैव हि ॥ २ ॥

“गीतेचें पुस्तक जेथें असेल व जेथें तिचा पाठ चालत असेल तेथें सर्व तीर्थे सादर झालीं असें समजावें.”
॥ २ ॥

सम्पूर्णपाठाऽशक्तश्चेत्तदर्थं पाठमाचरेत् ।
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नाऽत्र संशयः ॥ ३ ॥

“सर्व पुस्तकाचा पाठ न होईल तर अर्धे वाचावें म्हणजे गोदान केल्याचें पुण्य मिळतें यांत संशय नाही.”
॥ ३ ॥

त्रिभागं पठमानस्तु गंगास्नानफलं लभेत् ।
एकाऽध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ॥ ४ ॥

“तिसरा हिस्सा वाचला तर गंगास्नानाचें फळ मिळतें. आणि तितकेंही न होईल तर एक अध्याय तरी भक्तीनें वाचावा.” ॥ ४ ॥

अध्यायश्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुन्धरे ॥ ५ ॥

“एक श्लोक किंवा चतुर्थांश श्लोक वाचला तर त्या मनुष्यास एक मन्वंतरपर्यंत मनुष्यजन्म येतो.” ॥ ५ ॥

गीताऽभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।
गीतेत्युचारसंयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत् ॥ ६ ॥

“गीताभ्यासाची स्मृति होऊन मुक्ति मिळते. मरणसमयी ‘गीता’ हीं अक्षरें तोंडांतून आलीं तर त्यास सद्गति होते.” ॥ ६ ॥

गीताऽर्थश्रवणाऽऽसक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ७ ॥

“गीतेचा अर्थ समजण्याकरितां प्रयत्न केला तर महापापी असला तरी वैकुंठाप्रत जाऊन श्रीविष्णुसह आनंद पावतो.” ॥ ७ ॥

गीताऽर्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ॥ ८ ॥

“गीतार्थ नित्य मनांत आणील तर जरी त्यानें अनेक प्रकारचीं कर्मे केलीं असलीं तरी तो जीवन्मुक्त होत्साता मेल्यावर शाश्वत पदाप्रत जाईल.” ॥ ८ ॥

“एतद्वचनेभ्यो गीतार्थमाहात्म्यं विशेषं ज्ञायते; ग्रन्थान्तरेऽप्युक्तम् —

यावरून गीतार्थाचें माहात्म्य विशेष आहे असें दिसेल. अन्य ग्रंथीं लिहिलें आहे कीं—

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिसृता ॥ १ ॥

“गीता वाचीत जावी म्हणजे इतर शास्त्रांची जरूर नाही. कारण कीं, साक्षात् विष्णूचे मुखांतून ती निघाली आहे”. ॥ १ ॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीताऽमृतं महत् ॥ २ ॥

“सर्व उपनिषदें ह्या गाई आहेत. गाईचें दूध काढतात, तसें श्रीकृष्णानें उपनिषदांचें दूध काढून अर्जुन ह्यास वासरून समजून त्यास तें पाजिलें आहे. तेंच हें गीतामृत होय.” ॥ २ ॥

निखिलश्रुतिसारमुपनिषद्भागः, तत्सारमपि गीता. अत एव, श्रीमच्छंकराचार्यस्वामिभिर्यत्प्रस्थानत्रयं कृतं, तन्मध्ये गीताग्रन्थोऽपि गृहीतः.

सर्व वेदांमध्ये उपनिषद हें सार आहे आणि सर्व उपनिषदांचें गीता हें सार आहे. म्हणून श्रीमच्छंकराचार्य स्वामींनीं प्रस्थानत्रय केलें त्यांत गीता हा एक ग्रंथ घेतला आहे.

इदानीं, ‘गीतातत्त्व’रचनाऽस्माभिः कृता. तल्लेखनक्रमस्तु एवं— प्रथमतः मूलश्लोकान् लिखित्वा तदधस्तात् वामनपण्डितकृतप्राकृतटीकाश्लोका लिखिताः सन्ति. वामनपण्डितेन गीताया उत्तमरीत्या पद्यात्मकभाषान्तरं कृतमस्त्यतस्तदेवात्रास्माभिर्गृहीतम्—

हल्लीं 'गीतातत्त्वा'ची जी रचना आह्मीं केली आहे तिचा लेखनक्रम असा आहे की, प्रथम गीतेचा श्लोक व त्याचे खाली वामनपंडितांची समश्लोकी लिहिली आहे. कारण की, वामन पंडितांनीं गीतेचें उत्तम रीतीनें पद्यात्मक भाषांतर केलें आहे म्हणून तेंच घेतलें आहे.

(१) प्रथमप्रकरणं, अत्र प्रथमतोऽर्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति प्रार्थनाया द्वौ श्लोकौ गृहीतौ. ततः श्रीकृष्णेनैकेश्वरोपासना कथिता, अन्यदेवानामुपासना कृता चेदविधिरस्तीत्युक्तमेतत्प्रतिपादकाः श्लोकाः संगृहीताः सन्ति. पुराणादिग्रन्थेष्वनेका देवाः कल्पितास्तेषामिदं खण्डनम्.

पहिल्या प्रकरणांत प्रथमतः, अर्जुनाचे श्रीकृष्णाप्रत प्रार्थनेचे दोन श्लोक घेतले आहेत. त्यानंतर श्रीकृष्णांनीं, एक ईश्वराची उपासना सांगितली आहे, आणि अन्य देवतांची उपासना केल्यास तो अविधि म्हणजे व्यर्थ किंवा निर्फळ आहे, अशा अन्वयाचे श्लोक एकत्र केले आहेत. पुराणादिक ग्रंथांत अनेक देव कल्पिले आहेत त्याचें हें खंडन आहे.

(२) द्वितीयप्रकरणे, ईश्वरस्य प्रभुतावर्णनं गीतायां यत्र श्लोकेषु दृश्यते, ते श्लोका लिखिताः. ईश्वरो निर्गुणः, स किमपि न करोतीत्याधुनिका वेदान्तिनो वदन्ति, तेषामप्यत्र खण्डनमस्ति. ईश्वरः सर्वसत्ताधारी सर्वसाक्षी चातः सर्वैस्तस्माद्धेतव्यं, दुराचारो न कर्तव्य इत्येतत्तात्पर्यम्.

दुसरे प्रकरणांत, ईश्वराच्या प्रभुतेचें जें वर्णन गीतेंत सांपडतें ते श्लोक लिहिले आहेत. ईश्वर निर्गुण आहे, तो काहींच करीत नाही असें आधुनिक वेदांती म्हणतात, त्याचें हें खंडन आहे. ईश्वर सर्वसत्ताधारी व सर्वसाक्षी आहे; याजकरितां सर्वांनीं त्यास भीत जावें, त्याचा गौरव करावा व दुराचार करूं नये हें तात्पर्य आहे.

(३) तृतीयप्रकरणे, ईश्वरो न पक्षपाती, कस्याऽपि शत्रुमित्रं वा न; स सर्वैः सह समतया न्यायेन च वर्तते. अतः, प्रत्येकमनुष्यः स्वकर्मणः फलोपभोक्ता स्वयमेव. वेदान्तिभिरहं ब्रह्माऽस्मीति वाक्येन स्वयमीश्वरश्चैक एवेति प्रतिज्ञातम्, तस्येदं खण्डनमस्ति. तथैव देववशीकारार्थं किञ्चित्प्रतिज्ञा [मम कार्यं जातं चेदहं किमपि द्रव्यं वाऽन्नबलिं दास्यामीति कृतो निश्चयः प्रतिज्ञा (नवस) इति ख्यातः.] करणसम्प्रदायोऽस्ति तस्याऽपीदं खण्डनमस्ति.

तिसरे प्रकरणांत, ईश्वर पक्षपाती नाही व कोणाचा शत्रु किंवा मित्र नाही. तो सर्वांशीं निष्पक्षपातानें, न्यायानें व समतेनें वर्ततो. यास्तव प्रत्येक मनुष्य आपले कर्माचा भोक्ता आहे. वेदांती यांनीं सर्व जबाबदारी ईश्वरावर घालून आपण व ईश्वर एकच असें ठरविलें आहे त्याचें हें खंडन आहे. तसेंच नवस करून देवास राजी करावयाचा सांप्रदाय आहे त्याचेंही हें खंडन आहे.

(४) चतुर्थप्रकरणे, अद्वैतमतखण्डनमस्ति. ईश्वराद्वयमभिन्नाः, अतः स्वकृतपापपुण्याभ्यामलिप्ता एव वयं; सदसद्बुद्धिप्रदातेश्वर एवेति मत्वा, यथेच्छं कर्म कुर्वाणा ये शाक्ता वेदान्तिन अघोरिणः 'अवघडाः' परमहंसाः सरभङ्गिनिश्चेत्यादयः सन्ति तेषामपीदं खण्डनम्, वेदान्तिनामीदृङ्मतमस्ति—

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव केवलम् ॥

चवथे प्रकरणांत, अद्वैत मताचें खंडन आहे. ईश्वर व आपण एकच, याजकरितां पाप किंवा पुण्य केलें तरी आपण जबाबदार नाहीं; ईश्वर बुद्धिदाता आहे आणि दुर्बुद्धिही तोच देतो, असें म्हणून यथेच्छ कर्म करणारे जे कौल (शाक्त), वेदांती, अघोरी, अवघड, परमहंस व सरभंगी, यांचेही हें खंडन आहे. वेदांत्यांचें असें मत आहे कीं, कोट्यावधि ग्रंथांनीं जें वेदांताचें वर्णन केलें आहे त्याचें सार थोडक्यांत असें आहे,—

‘ब्रह्म हें सत्य आहे, जग हें मिथ्या आहे आणि जीव हा केवळ ब्रह्मच आहे.’

(५) पञ्चमप्रकरणे, ईश्वरप्राप्तेः कानि साधनानि सन्त्येतद्विषयेऽनुशासनमस्ति. तानि साधनान्येवं कथितानि—१. ईश्वराऽर्पणं (निवेदनं), २. प्रवचनं (लोकानां बोधः), ३. ईश्वरगुणाऽनुवादकथनं, ४. नमनं (मत्तस्त्वमीश्वरः श्रेष्ठ इति भावना), ५. शरणं (ईश्वराऽऽश्रयणं), ६. षड्विपुदमनं, ७. निःस्पृहता, ८. लीनता, ९. ईश्वरध्यानं, १०. स्वीयवर्तनेन सदाचारोदाहरणं जगतो दर्शनीयं, (यतः, गीतायामुक्तं— ‘यद्यदाऽऽचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः’ इ०.—२१—३), ११. समत्वं नाम— भक्तियोगे स्थित्वा कर्म कर्तव्यमिति च. विषये मनस्संल्लग्नतया कामक्रोधमोहस्मृतिभ्रंशबुद्धिनाशाऽऽनुक्रमादुद्भवन्ति. अतः, ब्रह्मस्थितिर्धार्या, तेन मोहो न भवति. यद्गीतायामुक्तम्—

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८—२.

पांचवे प्रकरणांत, ईश्वर प्राप्तीस साधनें काय आहेत या विषयीं शिक्षा आहे. तीं साधनें अशीं सांगितलीं आहेत कीं, १. अर्पण (म्हणजे निवेदन), २. प्रवचन (लोकांस बोध), ३. कथन, ४. नमन, ५. शरण जाणें, ६. षड्विपुदमन, ७. निःस्पृहता, ८. लीनता, ९. ध्यान, १०. सदाचाराचें उदाहरण स्वकीयवर्तनानें जगापुढें ठेवणें (कारण कीं, थोरांचें वर्तन पाहून धाकटे वर्ततात), आणि ११. समत्व म्हणजे भक्ति योगांत राहून कर्म करणें. विषयीं ध्यान लागलें म्हणजे त्याचे संगानें काम, क्रोध, मोह, स्मृतिभ्रंश व बुद्धिनाश हे अनुक्रमानें उद्भवतात, यास्तव ब्रह्मस्थिति धरावी म्हणजे मोह पडत नाही. गीतेंतही असेंच म्हटलें आहे कीं,

योगस्थ करि कर्म तूं होउनी टाकुनी फळें ।
सिद्धी असिद्धीत सम समत्वा योग बोलिजे ॥ ४८—२.

एतादृक् स्थितिर्विषये केचनाऽज्ञानवशादयोग्याः स्युः; किञ्च, ये कर्मसंगिनो नाम अहंभावेन कर्म कुर्वाणाश्च स्युस्तेषां सहसा मनोभंगो न कार्यः. भक्तियोगसाधनं चित्तैकाग्र्यं कृत्वा कार्यं. स्वल्पमपि धर्माऽऽचरणं व्यर्थं न भवति. प्रारम्भे यत्कटु तत्परिणामे स्वादु. अतः, सात्त्विकजनास्तत्स्वीकारं कुर्वन्ति. मालां धृत्वा, तिलकाँल्लापयित्वा, ‘वयं भक्ताः’ ‘वयं भक्ताः’ इति घोषयन्तः ये लोकाः सन्ति, तेषामिदं खण्डनम्. तैरेतानि गीताप्रतिपादितसाधनान्येव सम्पादनीयानीति तात्पर्यमत्र वर्णितम्.

अशा स्थितीस कोणी अज्ञानी लोक योग्य नसतील आणि कर्मसंगी म्हणजे अहंभावांने कर्म करीत असतील तर त्यांचा एकदम हिरमोड करून नये. भक्ति योगाचें साधन एकाग्रमन करून करावें. स्वल्प धर्म झाला तरी व्यर्थ जात नाही. आरंभी कडू तें परिणामी गोड असतें, म्हणून सात्त्विक लोक त्याचा स्वीकार करितात. सारांश, केवळ माळा घालून, तिलक लावून भक्त म्हणविणारे जे लोक आहेत त्यांचें हें खंडन आहे. त्यांनीं हीं गीताप्रतिपादित साधनेंच संपादन केलीं पाहिजेत.

(६) भक्तियोगेनेश्वरः कृपायुक्तः सन् मनुष्यान् सकलदुःखमुक्तान् करोत्येतद्विषयकं षष्ठं प्रकरणमस्ति. यस्य कल्याणेच्छा स्यात्तेन भगवद्भक्तिः कर्तव्या. भगवन्माया त्वतिकठिना; तस्यास्तरणोपायो भवितुं तस्यैव सहायमपेक्षितम्. पापिनः पापस्य क्षमां कर्तुं स एव समर्थोऽस्ति. यदि नीचजातीयः स्यात्तर्ह्यपि स तं तारयत्येतादृग्भक्तवात्सल्यं तस्याऽस्ति. तस्य सत्ता सर्वस्मिन् जगति वर्तते. तस्याऽपरिमितं सामर्थ्यमस्ति. इत्यादयो विषया अत्र वर्णिताः. ये नास्तिकाः कर्मवादिनश्च सन्ति तेषामिदं खण्डनमस्ति. केचन जनाः, ज्योतिर्विद्भ्यो मुहूर्तप्रश्नभविष्यजातकानि श्रुत्वा नवग्रहदानानि कृत्वा कल्याणमिच्छन्ति; केऽपि क्षुद्रदेवानां साधनं कुर्वन्ति. एतेषां सर्वेषामप्येतत्खण्डनमस्ति. एतद्विषये ग्रन्थान्तर एवमुक्तम्—

एकादशस्थे गोविन्दे शरण्ये भक्तवत्सले ।
किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे शनिरंगारको गुरुः ॥
तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव ।
विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते! तैऽघ्नियुगं स्मरामि ॥

ईश्वरभक्ति केल्यानं त्याची कृपा होऊन सर्व दुःखांपासून तो मनुष्याचें संरक्षण करितो, या विषयीं हें सहावें प्रकरण आहे. ज्यास कल्याणाची इच्छा असेल त्यानें भगवद्भक्ति करावी; भगवन्माया फार कठीण आहे; त्यांतून तसून जाण्यास त्याचेंच सहाय लागतें; पापी असेल तरी त्याचे पापाची क्षमा करण्यास तोच समर्थ आहे; नीच जातीचा असेल तरीही तो त्यास तारतो, असें त्याचें भक्तवात्सल्य आहे; त्याची सत्ता जगांत सर्वत्र आहे; त्याचें अपरिमित सामर्थ्य आहे. इत्यादि विषय यांत सांगितला आहे. आणि हें, जे नास्तिक व कर्मवादी आहेत त्यांचें खंडण आहे. कोणी ज्योतिषी यांजकडून मुहूर्त, प्रश्न, भविष्ये व जातकें ऐकून व नवग्रहांचीं दानें करून कल्याण इच्छितात व कोणी क्षुद्र देवांचीं साधनें करितात, या सर्वांचेही हे खंडण आहे. याबद्दल असें म्हटलें आहे कीं—

“शरणागतांचा रक्षक व भक्तांचा तारक असा जो ईश्वर तो अनुकूल असतां, शनि, मंगळ व गुरु इत्यादि सर्व ग्रह जरी अनिष्ट झाले तरी ते काय करणार आहेत?

“ईश्वराचें स्मरण करणाऱ्यास लग्न, दिवस, नक्षत्र, चंद्र, विद्या व दैव हीं सर्व अनुकूल होतात. ज्याच्या हृदयांत मंगलप्रद ईश्वर आहे त्यास सर्व लाभ व जय मिळतात आणि त्याचा कधीही पराजय होत नाही—”

(७) अन्तकाले ईश्वरस्मरणस्य फलविशेषोऽस्ति, तद्विषयकमिदं सप्तमं प्रकरणमस्ति. अयं त्वदृष्टार्थः. अस्य अजामिलादिकानां कथाः प्रमाणभूताः सन्ति. यानि वस्तूनि तर्केण न विदितानि भवन्ति तान्यदृष्टार्थ इति वदन्ति ज्ञान त्रिप्रकारकमस्ति : किमपि तर्कसाध्यं, किमप्यनुभवसाध्यं, किमपि कथासाध्यं च. यथा—१. ‘श्वः सूर्य उदेष्यति’, २. ‘शुण्ठिरुष्णाऽस्ति’, ३. ‘रामेणाऽऽनीता सीता’ त्रीणीमानि वस्तूनि त्रिप्रमाणैः सिद्धानि भवन्ति. परन्तु, इमानि सूत्रप्रामाणिकमनुष्यसापेक्षाणि. यतः मूर्खस्य तर्को, मद्यपिनोऽनुभवोऽविश्वसनीयस्य कथा च, इमानि प्रमाणानि न भवन्ति. अतः, ‘आप्तवाक्यं प्रमाणम्’ इत्युक्तम्. आप्तस्तु यथार्थवक्ता. तस्य यद्वाक्यं तत्प्रमाणम्.

सातवें प्रकरण. मरणसमयीं ईश्वरस्मरणाचें फळ विशेष आहे त्याविषयीं हें प्रकरण आहे. आतां हा अदृष्टार्थ आहे; यास अजामिलादिकांच्या कथा प्रमाण आहेत. तर्कानें ज्या गोष्टी कळत नाहीत त्यास अदृष्टार्थ म्हणतात. ज्ञान तीन प्रकारचें आहे : कांहीं तर्कसाध्य, कांहीं अनुभवसाध्य व कांहीं कथासाध्य. जसें—१. उद्यां सूर्य उगवेल; २. सुंद उष्ण आहे; ३. रामानें सीता आणिली. या तीन गोष्टी तीन प्रमाणांनीं सिद्ध होतात. परंतु या तिन्ही, सूत्र व प्रामाणिक माणसाकडून मिळाल्या पाहिजेत. कारण कीं, वेड्याचा तर्क, मद्यप्याचा अनुभव, आणि लबाडाच्या कथा हीं प्रमाणें होणार नाहीत म्हणून ‘आप्तवाक्य प्रमाण’ असें म्हटलें आहे. ‘आप्त’ म्हणजे यथार्थ वादी, त्याचें जें वाक्य तें प्रमाण होय.

(८) अष्टमे, सदाचारः कथितः. जनैर्मनुष्यत्वेन वर्णविशेषधर्मेण च कथं वर्तितव्यं तथा वर्णाश्च गुणकर्मजाः, न तु जन्मजाः, इत्यादयोऽतिसयुक्तिसिद्धान्ता अत्र कथिताः. जन्मजातिवादिनामिदं खण्डनम्. आत्मवत् परस्याऽपि सुखदुःखे ज्ञेये, इदं यत्र सम्पूर्णनीतिसदाचारयोः सारं तदप्यत्र कथितम्. (लोका इदं तत्त्वं विस्मृत्य बहून्धर्मानाचरन्ति). सर्वैः सर्वप्राणिनां हिताय सर्वदा यतितव्यम्. लोभक्रोधद्वेषादयः कुत्सितमनोविकाराः दुर्गुणाश्च त्याज्याः, इत्यादयो नीतिसदाचाराः कथिताः. स्वाध्यायो नाम वेदाध्ययनं, दानं नाम परदुःखनिवारणोपायकरणं, अहिंसा नाम परजीवानां दुःखाऽदानं, मिथ्यादोषारोपाऽकरणं, कामक्रोधाऽनधीनत्वं, सत्यं च केषां मनस्यनुद्वेगजनकं हितकारकं च भाषणं, अन्यान् शिक्षयित्वा पण्डितकरणम्, सात्त्विकगुणस्वीकारः, स्वयं ब्राह्मणश्चेत्, तेन शमदमतपःशुचिभूतत्वक्षमालीनताज्ञानानि तदनुसार्याचार आस्तिक्यं चैव ब्राह्मणोत्तमगुणाः सम्पादनीयाः; क्षत्रियश्चेत्तेन, शौर्यतेजनिर्भयतौदार्याऽऽस्तिक्यानि क्षत्रियगुणाः सम्पादनीयाः; वैश्यश्चेत्तेन क्षेत्रकर्षकत्वपशुपालनव्यापारकरणानि वैश्यगुणाः सम्पादनीयाः; शूद्रश्चेत्तेन परिश्रमेण सेवां कृत्वा निर्वाहः कर्तव्यः; इत्यादीनि सदाचारलक्षणानि कथितानि. अस्मिँल्लक्षणे जन्मतः कुत्राऽपि जातिर्न गृहीता. उक्तगुणैर्युक्तमनुष्याश्चेत्, यथायोग्यवर्णेषु ते गणनीया एतादृक् फलितार्थो भवति. मनुस्मृतौ दशमाऽध्याये एवमुक्तम्—

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥

आठव्या प्रकरणांत, सदाचार सांगितला आहे : लोकांनीं सामान्यतः मनुष्यपणाचे धर्मानें कसें चालावें आणि वर्णविशेषधर्मानें कसें चालावें, तसेंच वर्ण हे गुण व कर्म यांपासून होतात, जन्मावर नाहीत, इत्यादिक फार सयुक्तिक सिद्धांत यांत सांगितले आहेत. जन्मावरून जाति आहे असें म्हणणाऱ्याचें हें खंडण आहे. यांत सर्व

नीतींची किल्ली अशी सांगितली आहे की, आपले सारखे परक्यास सुखदुःख समजावे. हेंच सर्व नीतीचें व सदाचाराचें सार आहे. (जगतांतील लोक हें सार विसरल्यामुळे बहुत अधर्म होतात). सर्व प्राणिमात्रांचें हित करण्याकरितां सर्वदां तत्पर असावे लोभ, क्रोध व द्वेष आदिकरून वाईट मनोविकार व दुर्गुण टाकावे. स्वाध्याय (शिकणें), दान (परदुःख निवारणार्थ उपाय करणें), अहिंसा (परजीवांस दुःख न देणें), मिथ्या दोषारोप न करणें, काम क्रोधादिकांचे स्वाधीन न होणें, सत्य भाषण, कोणास उद्वेग न व्हावा असें व हितकारक भाषण, दुसऱ्यास शिकवून शाहाणे करणें, सात्त्विक गुणाचा स्वीकार करणें; आपण ब्राह्मण असल्यास ब्राह्मणाचे उत्तम गुण शम, दम, तप, शुचिर्भूतपणा, क्षमा, लीनता व ज्ञान आणि ज्ञानाप्रमाणें चालणें; क्षत्रिय असल्यास शौर्य, तेज, निर्भयता, औदार्य व आस्तिक्य हे गुण संपादणें; वैश्य असल्यास शेतकी, पशुपालन व व्यापार हीं करणें; आणि शूद्र म्हणजे केवळ निर्बुद्ध असल्यास मेहनत, मजूरी करून निर्वाह करणें; इत्यादि सदाचाराचीं लक्षणें कथन केलीं आहेत. या लक्षणांत जन्मतः जाती ही कोठें घेतली नाही. उक्त गुणांनीं युक्त मनुष्य असेल तर यथायोग्य वर्णांत त्यास धरावे असा फलितार्थ होतो. मनु दशमाध्यायीं स्मृतींत असें म्हणतो :—

“ब्राह्मणांनां ज्ञानेंकरून मोठेपणा येतो, क्षत्रियांनां पराक्रमानें येतो, वैश्यांनां धन—धान्येंकरून येतो, आणि शूद्रांचा वर्णनिर्देश मात्र त्यांचे आई-बापांचे वर्णावरून समजावा”.

(९) नवमे, लोका अनेकसंस्कारपरिपाकेन सुबुद्धयो दुर्बुद्धयो वा भवन्ति; तादृशबुद्ध्यनुसारेण ते देवा असुरा वा उच्यन्ते; तेषां स्वभावाऽनुसारेणैव सत्त्वरजस्तम इति विभिन्नाः संज्ञा भवन्तीति, तेषां वर्णनमस्ति.

नवव्या प्रकरणांत, स्वाभाविक सुबुद्धिचे लोक आणि दुर्बुद्धीचे लोक असतात ते अनेक संस्काराचे परिपाकानें होतात, त्यांस देव व असुर म्हणतात; आणि त्यांचे ज्याप्रमाणें वेगळाले स्वभाव निर्माण होतात त्याप्रमाणें त्यांचीं नांवें सत्त्व, रज आणि तम अशीं ही पडतात, त्याचें वर्णन आहे.

(१०) दशमे प्रकरणे, मुनयो नाम विचारशीला ये पुरुषास्तेषां संक्षेपतश्चमत्कारजनकं वर्णनमस्ति. किञ्च यत्र सामान्यजनानां जागृतिस्तत्र मुनीनां निद्रा; यत्र सामान्यजनानां निद्रा तत्र तु मुनीनां जागृतिः अस्यार्थः; अल्पबुद्धिलोकाः स्वार्थे प्रसिताः सन्ति. परन्तु विशालबुद्धिलोकाः —एकनाथ-स्तुकारामो, विष्णु परशुराम पण्डितो, मामलेदार यशवन्तराव महादेवो, गणेश वासुदेवो, गोपाल नरसिंहो, यतीन्द्र दयानन्द सरस्वती स्वामी च एवमादयः सज्जनाः —जनपदहितरता अभूवन्; तान् लोका भ्रान्ता इति निन्दन्ति. किञ्च, लोकानामुच्चबुद्धेरभावात्, महती गोष्टी च यथार्थकृतकृत्यता का? एतत्तेषां दृष्टिगोचरं न भवति. महापुरुषास्तु लोकेभ्यो निन्दासहनं कृत्वा, तेषां यल्लोकहितं दृश्यते तदेव कर्तुं ते यतन्ते. ते लोकान् वैधेया जडबुद्ध्योऽन्धाश्चेति मन्यन्ते. अर्भकेणाऽज्ञानत्वेन पित्रे किमपि पृष्ठं चेत्. स मनस्येवं वक्ति—‘अयं बालकोऽस्ति, अस्य यद्धितं तदेव कार्यं.’ एतादृशविशालबुद्ध्यो लोकाः पितृभावेन परहिततत्पराः सन्ति.

दहाव्या प्रकरणांत, मुनी म्हणजे विचारशील लोकांचें वर्णन आहे व तें थोडक्यांत चमत्कारिक रीतीनें सांगितलें आहे की, साधारण लोकांची ज्या ठिकाणीं जागृति असते तेथें मुनींची निद्रा आणि जेथें साधारण बुद्धीचे लोकांची निद्रा तेथें त्यांची जागृति; म्हणजे अल्पबुद्धीचे लोक स्वार्थाचे ठायीं तत्पर असतात आणि विशाल बुद्धीचे लोक—तुकाराम बोवा, एकनाथ, विष्णु परशुराम पंडित, गणेश वासुदेव जोशी, यशवंतराव महादेव,

गोपाळ नरसिंह व दयानंद सरस्वती स्वामी प्रभृति— देशहिताचे कामांत तत्पर झाले, त्यांस लोक वेडे म्हणतात. कारण कीं, लोकांस उंच प्रतीची बुद्धि नसल्यामुळे, मोठी गोष्ट व यथार्थ कृतकृत्यता कोणती हें त्यांस दृष्टिगोचर होत नाही. आणि थोर पुरुष हे तर लोकांची निंदा सहन करून त्यांस जें लोकांचें हित असें दिसतें तेंच करण्यास ते झटतात. ते लोकांस वेडे, जडबुद्धी व अंध असें समजतात. लहान मुलानें अज्ञानपणानें बापास कांहीं विचारलें तरी तो मनांत म्हणतो कीं, हें लेंकरूं आहे; याचें हित तेंच आपण करावें. असे हे उच्चबुद्धीचे लोक पितृभावानें परहितास तत्पर असतात.

(११) एकादशे, संन्यासलक्षणं कथितम् निवृत्तिप्रवृत्त्योः (संन्यासकर्मणोः) फलं समानमेवाऽस्ति. संन्यासे तु किमप्यधिकं नाऽस्ति. वासनाऽहंकारत्याग एव संन्यासमूलतत्त्वम्. वासनात्यागो नाम, सर्वं तंत्रमीश्वराऽधीनं, वयं तु निमित्तमात्राः, निश्चयेन इति मत्वा कर्म कर्तव्यमित्याद्यत्र प्रतिपादितं. इदं च, केवलं त्यागेन विना मनुष्याणां मोक्षो नास्त्येवं ये प्रतिपादयन्ति तेषां खण्डनं. अधुना ये ये आचार्या जातास्तैस्तैः स्वीयाः. शिष्या निवृत्तिमार्गं बहवः सम्प्रापिताः. शंकराचार्यैः ‘गोसावी’ संज्ञकाः कृताः; वैष्णवैः ‘बैरागी’ संज्ञको भिक्षुवर्ग उत्पादितः. अस्य कारणं, प्रपञ्चविरहितो भूत्वा लोकानां सद्धर्मोपदेशं कृत्वा तेषामुदाहरणं च दर्शनीयं; एतदतिरिक्तस्तैरन्य उद्योगो न कार्य इति दृश्यते. परन्त्विमं मूलहेतुं दूरमुत्सृज्य अलसशीललोका वैराग्यमिषेण तद्वृत्तिं स्वीकृत्य भृंगपत्रादिभक्षका अक्षरशत्रवो वेषधारिणश्च ‘बावाः’ संज्ञका बहवो जाताः. अतः, इदं तत्त्वज्ञानमतीवोपयुक्तमस्त्ययं विषयोऽस्मिन् प्रकरणे उक्तः.

अकराव्या प्रकरणांत, संन्यास म्हणजे काय हें सांगितलें आहे. निवृत्ति आणि प्रवृत्ति (संन्यास व संसार) या दोहोंपासून फल सारखेंच आहे; संन्यासांत कांहीं अधिक नाही; वासना (अहंकार) टाकणें हेंच संन्यासाचें मूलतत्त्व आहे. वासना टाकणें म्हणजे ईश्वराधीन सर्व गोष्टी आहेत, आपण निमित्तमात्र आहों, असें निश्चयानें मानून कर्म करणें. केवळ त्याग केल्यावांचून मनुष्यास मोक्ष नाही असें जे प्रतिपादन करितात, त्यांचें हें खंडण आहे. आलीकडे जे जे आचार्य झाले त्यांनीं आपले शिष्य निवृत्ति मार्गांत पुष्कळ आणिले. शंकराचार्यांनीं गोसावी केले व वैष्णवांनीं बैरागी, साधु इत्यादिक भिक्षुवर्ग उत्पन्न केला. याचें कारण, प्रपंचविरहित होऊन सद्धर्माचा उपदेश व उदाहरण लोकांस दाखवावें, त्यावांचून त्यांस दुसरें काम नसावें. परंतु हा मूळचा हेतु एकीकडे राहून आळशी लोकांनीं त्याचा लाभ घेऊन, भांग गांजा वगैरे खाणारे, अक्षरशत्रु व वेषधारी बावा पुष्कळ झाले. यामुळे, हें तत्त्व जाणणें फार उपयोगी आहे; व हा विषय ह्या प्रकरणांत आहे.

(१२) द्वादशं प्रकरणम्. लोकास्त्यागिनो मिषं कुर्वन्ति परान् वञ्चयन्ति च. प्रबोधचन्द्रोदयेऽप्युक्तम्

वेश्यावेश्मसु सीधुगन्धललनावक्त्राऽऽसवाऽऽमोदितै—
नीत्वा निर्भरमन्मथोत्सवसुखैरुन्निद्रचन्द्राः क्षपाः ॥
सर्वज्ञा इति दीक्षिता इति चिरात्प्राप्ताऽग्निहोत्रा इति
ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तैर्जगद्वच्यते ॥

लोक त्यागीपणाचें ढोंग करितात आणि लोकांस ठकवितात. प्रबोधचंद्रोदयांतही म्हटलें आहे कीं, —

“वेश्यांच्या घरी राहून मदोन्मत्त झालेल्या रांडांचें मुखचुंबन करून विषयोपभोगांतच सुखानें रात्रींच्या रात्री घालवितात आणि दिवसां, आम्ही सर्वज्ञ, आम्ही दीक्षित, आम्ही अग्निहोत्री, आम्ही ब्रह्मज्ञ व आम्ही तपस्वी असें म्हणून जगास ठकवितात!”

परन्तु, कर्मत्यागः केनाऽपि न भवत्येवेत्यस्मिन्प्रकरणे दर्शितम्. सर्वदा लोकेरुद्योगनिष्ठैर्भवितव्यमित्यपि कथितम्. इदं च, अलसशीलानां खण्डनम्.

परंतु कर्मत्याग कोणाच्यानें होतच नाही असें दर्शविलें आहे. यास्तव सर्वदा लोकांनीं उद्योगनिष्ठ असावे. हें आळशांचें खंडन आहे.

(१३) त्रयोदशे, कर्मिणो नाम यागाऽनुष्ठानतपव्रतशान्तीष्ठापूर्तकर्मपूजादिकर्तारः, अन्यकल्पित-देवभक्ताश्च ये सन्ति, तेषां यद्यपि सद्गतिर्भवति तथापि, सा चिरस्थायिनी न. ईश्वरभक्तिरनन्यभावेन नाम, अन्ये देवा न सन्तीति मत्वा, ये पूर्वोक्तरीत्या सदाचारपूर्वकं कुर्वन्ति; त एवेश्वरकृपया निरन्तरमोक्षसुखाधिकारिणो भवन्ति; इत्यादिबोधोऽत्र प्रदर्शितोऽस्ति. इदं प्रकरणं कर्मिणां खण्डकं, कर्मकाण्डस्य लघुत्वप्रदर्शकं चाऽस्ति.

तेरावे प्रकरणांत, असा बोध केला आहे कीं,—कर्मकांडी म्हणजे याग, अनुष्ठाने, तप, जप, व्रत, शांति, इष्टापूर्त कर्म व पूजा वगैरे करणारे व अन्यकल्पित देवांस भजणारे यांस जरी सद्गति होते, तरी ती किंचित् कालपर्यंतच राहते. ईश्वरभक्ति, अनन्यभावानें म्हणजे अन्य देव नाहीत असें मानून जे पूर्वोक्त रीतीनें व सदाचार पूर्वक करितील तेच निरंतर ईश्वर कृपेनें मोक्षसुखाचे अधिकारी होतात हा भेद दाखविला आहे. हें कर्मकांडी लोकांचें खंडन व कर्मकांडाचें लघुत्वप्रदर्शक आहे.

(१४) चतुर्दशे, ज्ञानत्य श्रेष्ठ्यं तच्च श्रद्धावतां भक्तानामेव प्राप्तं भवतीति दर्शितम्.

चौदावे प्रकरणांत, ज्ञान श्रेष्ठ आहे व तें श्रद्धावान् भक्तांस मात्र प्राप्त होतें असें सांगितलें आहे.

(१५) पञ्चदशे, ये आलस्यवशादुद्योगं न कुर्वन्ति, प्रवृत्तिमार्गान्तर्वर्तिनः सत्कर्मणस्त्यागं कृत्वा स्वयं त्यागिन इति वदन्ति च, ते तु पातकिनः सन्ति, तेषां जन्म निरर्थकं भवतीत्येवं प्रकारेण तन्निन्दा कृताऽस्ति. अस्य कारणं, आलस्यमेव दुर्गुणानां जनकं, उद्योगश्च सद्गुणलाभयोरुत्पादकः. इदं निरुद्योगिनां खण्डनम्.

पंधरावे प्रकरणांत, असा बोध आहे कीं, जे आळशी असून उद्योग करीत नाहीत व प्रवृत्तिमार्गातील सत्कर्मचा त्याग करून त्यागी म्हणवितात ते पातकी असून त्यांचें जन्म व्यर्थ होय अशी निंदा केली आहे. याचें कारण, आळस हा दुर्गुणांचा जनक आहे व उद्योग हा सद्गुणांचा व लाभाचा उत्पादक आहे. या प्रकारें हें निरुद्योग्याचें खंडन होय.

(१६) षोडशे, आत्मनोऽविनाशित्वं कथितम्. एतत्प्रकरणं सर्वनीतिमूलमस्ति. आत्मा प्रियते इति कल्पितं चेत् फलभोक्तृत्वाऽभावः स्यात्. एतदर्थं देहनाशेऽप्यात्मा भोक्ता तिष्ठति; कर्मणः फलं तस्य भोक्तव्यमेवेत्यप्यत्र द्योतितम्. चार्वाकादीनामनात्मवादिनामेतत्खण्डनमस्ति.

सोळावे प्रकरणांत, आत्म्याचा अविनाशीपणा सांगितला आहे. हें प्रकरण सर्व नीतीचें मूल आहे. आत्मा मरतो. असें मानिलें तर फलभोक्तृत्व नाहीसें होईल, याजकरितां देह नाश पावला तरी आत्मा भोगणारा राहतो व कर्माचें फळ त्यास भोगावें लागतें, असें सांगितलें आहे. हें चार्वाकादि अनात्मवाद्यांचें खंडन आहे.

(१७) अस्मिन्प्रकरणे सदाचारिण ईश्वरस्य भक्ताः सन्ति, तानीश्वर उद्धरतीति स्पष्टं कथितम्. धर्मपालनमधर्मनाशश्च कर्तव्य इतीश्वरः क्वचित् क्वचित् स्वशक्त्या पराक्रमिपुरुषान्निर्माति. एतादृक्पुरुषानेव ये ईश्वरा इति वदन्ति ते केवलं मूढबुद्धय इति कथितम्. अतः, अस्मिन् वचने विश्वस्य, ईश्वरनिमित्तः परकीयनिमित्त आत्मकार्यनिमित्तश्चेति त्रिविधः सदाचारः; अस्मिन् मनुष्येण प्रवर्तितव्यम्. एतत्त्रिविधं कर्म गीतायामेवं वर्णितम्—

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५—१८.

यज्ञो नाम ईश्वरसन्मानः, दानं (अभयदानं, द्रव्यदानं, विद्यादानमित्यादीनि परहितार्थानि कर्माणि), तपः (शमदमनियताऽऽहारविहारब्रह्मचर्यस्वाध्यायादीनि आत्मोन्नतिकारककर्माणि), एवं त्रिविधकर्माणि, मनुष्यपावनानि नाम मनुष्यान् पशुकोट्या उद्धृत्य, देवकोटीं नाम उत्तमकोटीं नयति.

सतरावे प्रकरणांत, सदाचारी हे ईश्वराचे भक्त आहेत; त्यांचा ईश्वर उद्धार करितो असें स्पष्ट सांगितलें आहे. धर्माचें पालन आणि अधर्माचा नाश व्हावा, म्हणून ईश्वर कधीं कधीं स्वशक्तीनें पराक्रमी पुरुष निर्माण करितो; परंतु अशा पुरुषांस, तेच ईश्वर असें जे म्हणतील ते केवळ मूढबुद्धी होत असेंही सांगितलें आहे. याजकरितां या वचनावर विश्वास ठेवून ईश्वरनिमित्त, परकीयनिमित्त आणि आत्मकार्यनिमित्त अशा त्रिविध सदाचारी मनुष्यानें प्रवृत्त असावें. या त्रिविध कर्माचें वर्णन गीतेंत असें सांगितलें आहे :—

यज्ञ (म्हणजे ईश्वराचा सन्मान); २ दान (म्हणजे अभयदान, द्रव्यदान व विद्यादान इत्यादि परहितार्थ कर्मे); आणि ३. तप (म्हणजे शम, दम, नियमित आहार, विहार, ब्रह्मचर्य व स्वाध्याय इत्यादि आत्मोन्नतिकारक कर्मे); या प्रकारचीं त्रिविध कर्मे मनुष्यास पावन करणारीं म्हणजे, नीच कोटींतून काढून देव म्हणजे उत्तम कोटींत नेतील.

(१८) अष्टादशे, ईश्वरः पापिनो लोकान् दण्डयतीति कथितम्. ईश्वरदण्डस्य सर्वदा भीतिं मत्वा नीतिपूर्वका भक्तिः कार्या. अन्ते, गीताऽर्थोपदेशं यः करिष्यति स ईश्वरसन्निधिं निवत्स्यतीति कथितं. इदं माहात्म्यरूपं वचनमस्त्यतस्तद्गृहीतम्. अनन्तरं च, अर्जुनो योद्धुं सज्जोऽभूत्तदपि वचनं संगृहीतम्. ततश्च गीतासमाप्तिर्जाता.

अतः, सर्वधर्मस्य सारमस्मिन् गीताग्रन्थेऽस्ति वा नास्ति, अस्य विचारो वाचकैरेव कर्तव्यः. लोकानां संभाषणे एवमायाति—ईश्वराऽऽज्ञयाऽस्माभिर्वर्तितव्यं; परन्तु, ईश्वराऽऽज्ञाः काश्च कुत्र सन्ति, अस्य ज्ञानं जातं चेत्तदनुसारेण वर्तनप्रयत्नं करिष्यामः. ता आज्ञा अमुकाः सन्तीदं ज्ञातुं इमेऽष्टादशविषया लोकहितार्थं गीताया उद्घृत्य संगृहिताः सन्ति. उपरिलिखिताऽष्टादशसिद्धान्तानां ज्ञानं यस्य भविष्यति स मनुष्यः सदाचारी, भक्तो, ज्ञानी च भविष्यति न वा, गीताऽऽख्यमिदमाप्तवाक्यं ज्ञेयं वा न वेति चेत्यस्य विचारोऽपि वाचकैः कर्तव्यः. अस्माकं मते त्विदं धर्मसम्बन्धिज्ञानं परिपूर्णमस्ति; अतः अस्मादधिकं ज्ञातुं किमपि नाऽवशिष्टम्.

पूर्वस्मिन् काले मन्वादिकैः राजर्षिभिरीश्वरभक्तेः सत्यमार्ग उपदिष्टोऽस्ति. परञ्च, पश्चात् स लोकप्रमादतः भ्रष्टोऽभूत्. एतद्विषयकं श्रीकृष्णो वदति—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥
एवं परंपराप्राप्त—मिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥ अ. ४.

अतः प्राचीनमार्गः कः, एतदुपरि विशेषतो लक्ष्यमवश्यं देयम्.

अठरावें प्रकरण, यांत—पापी लोकांस ईश्वर दंड करितो असें सांगितलें आहे. ईश्वरदंडाचें सर्वदां भय बाळगून नीतिपूर्वक भक्ति करावी. आणि शेवटीं, गीतार्थाचा जो उपदेश करील तो ईश्वराचे सन्निध वास करील असें सांगितलें आहे. हें माहात्म्यरूप वचन आहे म्हणून घेतलें आहे. आणि या नंतर अर्जुन युद्ध करण्यास तयार झाला तेंही वचन घेतलें असून येथें, गीता समाप्त झाली.

यावरून सर्व धर्माचें सार या गीता ग्रंथांत आहे कीं नाहीं याचा विचार आम्ही वाचकापुढें ठेवितों. लोकांचे बोलण्यांत असें येतें कीं, ईश्वराचे आज्ञेप्रमाणें आम्हीं वर्तविं; परंतु, ईश्वराच्या आज्ञा काय व कोठें आहेत याचें ज्ञान झालें म्हणजे त्याप्रमाणें वर्तण्याचा आम्ही प्रयत्न करूं. त्या आज्ञा अमुक आहेत हें समजावें ह्मणून हे अठरा विषय लोकहितार्थ गीतेंतून संग्रह केले आहेत. सदरील अठरा सिद्धांतांचें ज्ञान ज्यास होईल तो मनुष्य सदाचारी, भक्त व ज्ञानी होईल कीं नाहीं आणि गीता हें आप्त वाक्य समजावें किंवा नाहीं याचा विचारही वाचकांनींच करावा. आमच्या मतें हें धर्मसंबंधी ज्ञान इतकें पूर्ण आहे कीं, याहून अधिक जाणण्याचें असें कांहींच राहिलें नाहीं.

प्राचीन कालीं मन्वादिकांनीं ईश्वरभक्तीचा खरा मार्ग उपदेशिला आहे. परंतु पुढें तो लोकप्रमादानें भ्रष्ट झाला. या विषयीं श्रीकृष्ण म्हणतात :—

या पुरातन योगातें मी सूर्यालागिं बोललों ॥
बोलिला सूर्य मनुला पुत्र इक्ष्वाकुला मनु ॥ १ ॥

परंपरागत असा योग राजर्षि जाणती ॥
तो योग बहुतां काळें अस्त झाला परंतपा ॥ २ ॥ अ. ४.

यास्तव प्राचीन मार्ग कोणता याजवर विशेषें करून लक्ष्य पुरविलें पाहिजे.

श्रीकृष्णः साक्षादीश्वर एव, तेनैव गीता प्रोक्ता, इति ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्’ इत्यादिवचनाद्वैष्णवा भागवताश्च मन्यन्ते. परन्तु गीतायामेव कृष्णेनात्मनः स्वरूपमुक्तम्. तद्यथा —

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ॥ ३७—१०.

गीता ही श्रीकृष्णानें सांगितली आहे व श्रीकृष्ण हा ईश्वरच होता. असें “कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्” इत्यादि वाक्यांनीं वैष्णव व भागवत हे म्हणतात. परंतु गीतेंत कृष्णांनीं आपण कोण हें सांगितलें आहे :—

वृष्णिवंशीं वासुदेव पांडवांत धनंजय ॥ ३७—१०.

तथैव तेन ‘रामः शस्त्रभृतामहम्’ इत्यादिवचनैः स्वस्य रामचन्द्रस्य च विभूतित्वमेवं दर्शितम्. मनुष्यपशुपक्षिनदीपर्वतवृक्षादिषु यंत्र यत्र बुद्धिमहत्त्ववैपुल्यादिना विशेषो दृश्यते तत्तद्वस्तु विभूतिशब्देनाऽभिधीयते. तथा चोक्तं गीतायाम्—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ ४१—१०.

त्याचप्रमाणें ‘रामः शस्त्रभृतामहम्’—३१—१०, इत्यादि वाक्यांवरून आपली व रामचन्द्राची विभूतींमध्ये गणना केली आहे. विभूति म्हणजे पराक्रमी पुरुष किंवा महावृक्ष व महानद्या इत्यादि होत; व त्यांसच विभूति म्हणावें असें सांगितलें आहे.—

आतां जो कां भाग्यवंत प्राणी श्रीमंत ऊर्जित ॥
तो तो तूं जाण कीं माझ्या तेजांशाचाचि संभव ॥ ४१—११.

अतः, ईश्वर एव रामकृष्णाविति कल्पना आधुनिकभक्तानामेवास्तीति दृश्यते.

प्राचीनपण्डितैः पाठसौलभ्यार्थमष्टादशश्लोकी सप्तश्लोकी च गीते कृते; तेऽस्माभिर्दृष्टे. परन्तु, तयोर्मध्ये गीताग्रन्थस्य यथार्थतात्पर्यं तैर्गृहीतमस्तीति न दृश्यते. अतः, अस्मन्मताऽनुरोधेनाऽष्टादश-श्लोकीसप्तश्लोकीगीतयोः पाठोऽप्यस्माभिरपूर्वो दर्शितः. एतत्सर्वलेखात् ‘गीतातत्त्वा’ऽऽख्योऽयं ग्रन्थः कीदृगस्ति, अयमपि विचारोऽस्माभिः सूझवाचकाऽग्रतः कर्तव्यत्वेन स्थापित इत्यतिविस्तरेणाऽलम्.

याजवरून राम व कृष्ण हेच ईश्वर, ही कल्पना आधुनिक भक्तांची आहे असें दिसते.

प्राचीन पंडितांनी पाठसौलभ्याकरितां अष्टादशश्लोकी व सप्तश्लोकी गीता केल्या आहेत त्या आम्ही पाहिल्या. परंतु त्यांत गीता ग्रंथाचें यथार्थ तात्पर्य त्यांनीं घेतलें आहे असें नाही. यास्तव आमच्या समजुतीप्रमाणें अष्टादशश्लोकी व सप्तश्लोकी गीतांचे पाठही आम्ही दाखविले आहेत. या सर्व गोष्टींवरून 'गीतातत्त्व' हा ग्रंथ कसा आहे हाही विचार सूझ वाचकांकडेच सोपवितों.

लोकहितवादी

सूचना

ह्या 'गीतातत्त्वा'ची संस्कृत प्रस्तावना त्र्यंबककर वे० शा० सं० रा० रा० रघुनाथ शास्त्री कवीश्वर यांनी केली, व ती वे० शा० सं० रा० रा० गणेश सदाशिव शास्त्री लेले यांनी तपासली. त्याबद्दल 'गीतातत्त्व'कार त्या उभय शास्त्र्यांचा आभारी आहे.

नासिक

आषाढ शुद्ध ९ सोमवार शके १८००.

लोकहितवादी

गीतातत्त्व

श्री
गीतातत्त्वम्. मूलम्.
गीतातत्त्व. प्राकृत, वामनीसमश्लोकी

(१) एक एव अद्वितीय ईश्वरो मोक्षदायको नाऽन्य इति दर्शयति.
ईश्वर एकच अद्वितीय आहे. त्यावांचून मोक्ष देणारा कोणी नाही.

अर्जुनप्रार्थना

अर्जुन उवाच —

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ १ ॥
श्लोक ७ अध्याय २.

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यम्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ २ ॥ ४३—११.

अर्जुनाने केलेली प्रार्थना

अर्जुन म्हणतो —

या धर्माच्या संकटीं दीन झालों । तूतें कृष्णा शरणप्राय आलों ।
जें कल्याण स्वामिनें तें वदावें । या शिष्यातें शासनें वागवावें ॥ १ ॥

पिता जगाचा सचराचराचा । तूं पूज्य सर्वा गुरुवर्य साचा ।
न तुल्य कोणी तुज थोर देवा । कैचा त्रिलोकीं अतुल्यप्रभावा ॥ २ ॥

भगवानुवाच —

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ १ ॥ २३—९.

कृष्ण म्हणतात —

अन्य भक्तहि जे देवां अन्यां भजति भक्तिनें ।
माझीच पूजा परि ते होते अविधिपूर्वक ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याऽहं सुलभः पार्थ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ २ ॥ १४-८.
नव्हे इतर मी ऐशा चित्तें मातें स्मरे सदा ।
पार्था सुलभ मी त्याला योगीं जो नित्य योजिला ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याऽभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ३ ॥ २२-९.
अन्य टाकूनि मातेंचि चिंतिती भजती जन ।
जे नित्य युक्त त्यांचा तो मी योग क्षेम वाहतों ॥

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ ४ ॥ २३-७.
अंतवंत फळें त्यांचीं अल्प बुद्धीस होति जीं ।
मेल्या ते पावती त्यांतें मद्भक्तहि मजप्रति ॥

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ ५ ॥ २५-९.
देवांस देवता भक्त पितरांस पितृव्रत ।
भूतें यजिति ते भूतां मातें मद्भक्त पावती ॥

(२) ईश्वरस्य प्रभुतां दर्शयति.
ईश्वराची सत्ता सांगतात.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ १ ॥ ८-१०.
मी उद्भव समस्तांचा मजपासूनि सर्वही ।
ऐसें जाणोनि भजती अभिज्ञ मज भक्तिनें ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २ ॥ २९-५.

भोक्ता यज्ञ तपांचा मी सर्व लोक महेश मी ।
सर्वांचा मी सखा माते जाणोनी शांति पावतो ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ॥ ३ ॥ ४-९.
हा विश्वसर्प म्यां दोरें व्यापिला स्व अमूर्तिनें ।
सर्व भूतें मज मधें त्या सर्पीं दोर मी नसे ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ ४ ॥ १८-९.
गति पाळक मी साक्षी वासस्थान सखा प्रभू ।
मी सृष्टि स्थिति संहार निधि मी बीज नित्य मी ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ ५ ॥ १६-९.
विश्वतो मुख ऐसा कीं, ऋतु यज्ञ पितृव्रतें ।
मीच मी द्रव्य मंत्राज्य अग्नि मी हुत होम मी ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ ६ ॥ १७-९.
बाप मी माय मी आज्ञा जगाचा धरणार मी ।
यज्ञ मी शुद्ध ओंकार ऋग्यजुर्वेद साम मी ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ ७ ॥ १४-१५.
प्राण्यांच्या शरीरांत मी वैश्वानर होउनी ।
प्राणापानीं पचवितों मीच अन्नं चतुर्विधें ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ८ ॥ ५-९.
तींहीं न मज रज्जुंत पाहें हे युक्ति ऐश्वरी ।
भूतीं नसोनि धरितों कीं, माझी बुद्धि कल्पिती ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ९ ॥ १०-७.
भूतें मिथ्यांनु मी सूर्य असें तद्बीज नित्य मी ।
बुद्धिमंतांत मी बुद्धि तेजस्तेजस्वियांत मी ॥

मत्तः परतरं नाऽन्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ १० ॥ ७-७.
धनंजया नसे कांहीं मजहूनि पलीकडे ।
वोविलें मजमध्ये हें विश्व सूत्रीं जसे मणी ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ ११ ॥ १३-१५.
धरितों शक्तिनें भूतें मी पृथ्वींत प्रवेशुनी ।
पोषितों औषधी चंद्र मी होऊनि रसात्मक ॥

(३) ईश्वरस्य समतां दर्शयति. यः पापपुण्यकर्ता स एव भोक्ता.
ईश्वराची सर्व जीवांवर समदृष्टी आहे; जो पुण्य किंवा
पाप करील तो त्या प्रमाणें फल पावेल, असें सांगतात.

नादत्ते कस्यचित्, पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १ ॥ १५-५.
कोणाचें पापही नेघे नेघे पुण्यहि ईश्वर ।
अज्ञानें वेष्टिलें ज्ञान त्यानें करिति भोगिती ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ २७- १३.
समान सर्वा भूतीं जो आहे त्या परमेश्वरा ।
अनित्यांतहि त्या नित्या जो पाहे तोचि डोळस ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ ३ ॥ २९-९.
सम मी सकळां भूतीं न द्वेषी मज न प्रिय ।
परि जे भजती प्रेमें मी त्यांत मजमाजिं ते ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ४ ॥ ५-६.
उद्धरावें स्वचित्ताला प्रपंचीं बुडवूं नये ।
मित्र हें आपुलें चित्त शत्रुही चित्त आपुलें ॥

(४) ईश्वरजीवयोर्द्वैतं दर्शयति.

जीव आणि ईश्वर हे वेगळाले आहेत असे दाखवितात.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १ ॥ १६—१५.

लोकीं हे दोन पुरुष क्षर आणि अक्षर ।

क्षर तों सर्वही भूतें अंशकूटस्थ अक्षर ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ २ ॥ १७— १५.

पुरुषोत्तम तो अन्य सर्वात्मा बिंब बोलिला ।

जीवत्वं जो प्रवेशोनी ईशत्वं विश्व जो धरी ॥

(५) ईश्वरप्राप्तिसाधनमार्गं दर्शयति.

ईश्वराची प्राप्ति होण्याचा मार्ग सांगतात.

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ १ ॥ २०—९.

करिसी जें भक्षिसी जें जें देसी होमिसील जें ।

तपही करिसी पार्था जें तें करि मदर्पण ॥

मच्चित्ता मदगतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ २ ॥ ९— १०.

माझ्या ठायीं प्राण चित्त बोधिती जे परस्परें ।

वर्णिती सर्वदा मातें संतोषें गाति नाचती ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ ३ ॥ १४—९.

मत्कीर्तनीं नित्य रत प्रयत्नीं जे दृढव्रत ।

वंदिती आत्मभक्तीनें स्वरूपीं नित्य युक्त जे ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ४ ॥ ६१—१८.

अर्जुना सर्व भूतांच्या असे हृदयिं ईश्वर ।

बुद्धिसूत्रें काळयंत्रीं आरुढे नाचवीतसे ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ५ ॥ ६२-१८.
त्यातेंचि जाई शरण या भावें कीं, समस्त तो ।
तत्प्रसादें थोर शांती पद शाश्वत पावसी ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ६ ॥ १९-७.
बहू जन्माचिया अंतीं ज्ञानी मातें भजे असा ।
कीं वासुदेव हें सर्व तो थोर अति दुर्लभ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ १७ ॥ ४८-२.
योगस्थ करि कर्म तूं होउनी टाकुनी फळें ।
सिद्धीअसिद्धींत सम समत्वा योग बोलिजे ॥

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ८ ॥ ५५-२.
पार्था सकळ ही टाकी जेव्हां काम मनांतिल ।
स्वरूपीच मनें तुष्ट तो स्थितप्रज्ञ बोलिजे ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ९ ॥ ६२-२.
चिंती विषय जो त्यातें उपजे भोगवासना ।
ते कामातें उपजवी काम क्रोधासि निर्मितो ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ १० ॥ ६३-२.
क्रोधें देहात्मता मोह मोहें आत्मस्मृतिभ्रम ।
स्मृतिभ्रंशें बुद्धिनाश मग तो मूढ पूर्ववत् ॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमाँश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ११ ॥ ७१-२.
टाकूनि सर्व कामातें भोगितो भोग निस्पृह ।
मी माझें हें नसे ज्याला तो ज्ञानी शांति पावतो ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १२ ॥ ७२-२.

हे स्थिति ब्रह्मिणी पार्था न मोहे ईस पावतां ।
अंतकाळीं इच्या योगें क्षणें ही मुक्ति पावतो ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ १३ ॥ २६—३.
काम्य कर्मठ अज्ञाचा बुद्धिभेद करूं नये ।
करवावीं सर्व कर्में तत्त्वज्ञें युक्त जो स्वयें ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १४ ॥ १२—६.
करुनि मन एकाग्र स्थिर चित्तेन्द्रियक्रिया ।
चित्तशुद्ध्यर्थं योजावा योग बैसोनि आसनीं ॥

पार्थ नैवेह नाऽमुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ १५ ॥ ४०—६.
पार्था न येथें न स्वर्गीं त्याचा नाश घडे कधीं ।
कल्याणमार्गीं या कोणी बापा जाय न दुर्गती ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ १६ ॥ ४०—२.
विघ्नें अपूर्णता येथें नसे न प्रत्यवायही ।
नाशी थोरा भयातें ही स्वल्प ईश्वरिं अर्पितां ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ १७ ॥ ३७—१८.
आरंभीं विष जें वाटे शेवटीं अमृतोपम ।
चितीं बुद्धीं प्रसादें हें उपजे सुख सात्त्विक ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाऽशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १८ ॥ १७—१२.
न हर्षे न करी द्वेष वांछा शोक न जो करी ।
टाकी शुभाशुभें आणि भक्त मत्प्रिय तो नर ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ १९ ॥ २१—३.
कीं जें जें आचरे श्रेष्ठ तें तें इतर ही जन ।
तो जो कां निर्णय करी वर्तती लोक ते रिती ॥

(६) भक्तिरेव भवतरणोपायस्तथा च प्रापंचिकदुःखनिवृत्तिहेतुः.
ऐहिक दुःखनिवारण आणि परमार्थकल्याण हीं ईश्वरभक्तीनें होतात.

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ १ ॥ ५८—५८.
मच्चित्त मत्प्रसादे तूं सर्व दुःखाब्धि लंघिसी ।
आतां जरि अहंकारें न आइकसि नाशिसी ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २ ॥ २६—१४.
मातें अव्यभिचारें जो भक्तियोगें उपासितो ।
तोचि हे गुण लंघूनि ब्रह्मत्वा योग्य होतसे ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ३ ॥ १४—७.
मी देव माझी त्रिगुणा हे माया तरवे न जे ।
मातेंचि जे भजति ते मायेतें तरताति या ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ४ ॥ ३०—९.
जरी असे दुराचारी भजे मज न आणिकां ।
तो तूं साधूचि मानावा कीं, त्यांचा दिव्य निश्चय ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ५ ॥ ३२—९.
चांडाळादिक जातीनें पापी तेहि महागति ।
पावती भजतां मातें स्त्रिया वैश्यहि शूद्रही ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ६ ॥ ५५—११.
मद्भक्त निःसंग ज्याला मी थोर करि मत्क्रिया ।
निर्वैर सर्वाभूतीं जो तो पावे मज पांडवा ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ७ ॥ ३४—९.

मद्रूपीं मन मद्भक्त माझे यजन वंदन ।
मदाश्रित असें चित्त योजितां मज पावसी ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ८ ॥ ३०-६.
मातें सर्वत्र जो पाहे पाहे सर्व मदंतरीं ।
मी त्याचा त्यास सोडीना तो माझा सोडिना मला ॥

(७) अन्तकाले भगवन्नामस्मरणफलम्.
मरणकालीं ईश्वराचें स्मरण केलें असतां फळ.

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ १ ॥ ५-८.
मातेंचि अंतकाळीं ही स्मरतां देह सोडुनी ।
जो जाय तो मत्स्वरूपा पावे येथें न संशय ॥

(८) साधारणं वर्णविशेषपूर्वकं च सदाचारं दर्शयति.
लोकांनीं साधारण आणि वर्णभेदानें कसें वागावें ते सदाचार सांगतात.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ १ ॥ ३२-६.
सर्वभूतीं स्वदृष्टांतें जो पाहे सम अर्जुना ।
सुखदुःखासही योगी तो थोर मज संमत ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २ ॥ २८-१३.
पटीं तंतू असें पाहे सर्वत्र सम ईश्वरा ।
न एक तो आत्मघाती जाय मुक्तीस त्यावरी ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ ३ ॥ १३-१२.
न करी सर्व भूतांचा द्वेष मैत्र दयाळु जो ।
मी माझे न जया दुःख सुख तुल्य क्षमा जया ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ४ ॥ १४-१२.
संतुष्ट सर्वदा योगी स्थिरचित्त दृढव्रत ।
मजमाजि मनोबुद्धि असा मद्भक्त मत्प्रिय ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केन चित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तितमान्मे प्रियो नरः ॥ ५ ॥ १९-१२.
मानी निन्दा स्तुती तुल्य तुष्ट लाभे जशा तशा ।
निराश्रय स्थिरमती आणि मद्भक्त तो प्रिय ॥

मानापमानयोस्तुल्य—स्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ ६ ॥ २५-१४.
मानापमानीं शत्रूंचा मित्रांचा पक्षही सम ।
आरंभ सर्वही टाकी तो गुणातीत बोलिजे ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वेधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ ७ ॥ २५-५.
पावती ब्रह्मनिर्वाण जे ज्ञानी क्षीणपातक ।
द्वैतनाशे स्थिरमती सर्वभूतहितीं रत ॥

अभयं सत्त्वसंशुद्धि-ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ ८ ॥ १-१६.
सत्त्वशुद्धि भयत्याग ज्ञानयोगां तथा रणे ।
दानही दमही यज्ञ तप शास्त्र अवक्रता ॥

अहिंसा सत्यमक्रोध—स्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं न्हीरचापलम् ॥ ९ ॥ २-१६.
अहिंसा सत्य अक्रोध त्याग शांति अपैशुन ।
मनीं लज्जा दया भूतीं मृदुत्व स्थैर्य निस्पृह ॥

त्रिविधं नरकत्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभ—स्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ १० ॥ २१-१६.
नरकांचीं त्रि प्रकारें द्वारें हीं आत्मघातक ।
काम क्रोध तसा लोभ तस्मात् हें त्रय टाकिजे ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेय—स्ततो याति परां गतिम् ॥ ११ ॥ २२-१६.
या तिहीं नरकद्वारां-पासूनि सुटला नर ।
आचरे आपलें श्रेय जाय थोर गतीप्रति ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाऽभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १२ ॥ १५—१७.
नेदी क्लेश असें वाक्य सत्यही प्रियही हित ।
वेदवेदार्थ अभ्यास वाचेचें तप बोलिजे ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सु-लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ १३ ॥ २७—१८.
कामी कर्मफळीं इच्छा लोभी अशुचि हिंसक ।
हर्षशोकें युक्त होय कर्ता राजस बोलिला ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ १४ ॥ २८—१८.
अयुक्त मूढ गर्विष्ठ कपटी आळसी शठ ।
विषादी दीर्घसूत्री जो कर्ता तामस बोलिला ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥ १५ ॥ १३—४.
चारीवर्णहि म्यां केले गुणकर्मे विवंचुनी ।
त्यांचा कर्ता तरी कर्ता नव्हे मी जाण अव्यय ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ १६ ॥ ४२—१८.
तप क्षमा शम दम शौचास्तिक्य अवक्रता ।
ज्ञान विज्ञान या झाल्या विप्रवर्णासह क्रिया ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाऽप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ १७ ॥ ४३—१८.
शूरत्व तेज दक्षत्व धारणा रणधीरता ।
दातृत्व ईशभक्ती या झाल्या क्षत्रासह क्रिया ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शुद्रत्याऽपि स्वभावजम् ॥ १८ ॥ ४४—१८.
कृषिगोरक्षणे द्रव्य विकर्णे वैश्यकर्म हें ।
सेवा शूद्रक्रिया या ही झाल्या वर्णा समागमें ॥

(९) देवासुरत्रिगुणात्मकसंपत्तिभेदं दर्शयति.
चांगला व वाईट स्वभाव, आणि स्वभाविक गुणभेदानें
मनुष्यें वेगळाली वर्तणूक करितात त्याचें वर्णन.

तेजः क्षमा धृतिः शौच—मद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवी—मभिजातस्य भारत ॥ १ ॥ ३—१६.
परद्रोह निजश्लाघा नसणें धारणा क्षमा ।
शुद्धता तेज हे होती दैवी संपत्तिच्या नरा ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाऽभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ २ ॥ ४—१६.
दंभ गर्व स्वाभिमान क्रोध क्रूरत्व अज्ञता ।
आसुरी संपदे लागीं पावल्या ज्यासि होति हीं ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाऽहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ३ ॥ ५—१७.
शास्त्री नाही बोलिलें तें करिती घोर जें तप ।
दंभें कामें अहंकारें विषयप्रीतिच्या बळें ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्धयासुरनिश्चयान् ॥ ४ ॥ ६—१७.
करिती क्षीण देहातें जीवात्मा आंत मी तया ।
मज ही पीडिती मूढ त्यांचे आसुर निश्चय ॥

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः सम्पदं दैवी—मभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥ ५—१६.
मोक्षार्थ संपदा दैवी भवबंधार्थ आसुरी ।
पांडवा शोक न करी दैवी संपत्तिचाच तूं ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ६ ॥ ५—१४.
प्रकृतीचेच गुण हे सत्त्व आणि रजस्तम ।
देही बाधति हे जीवा या गुणातीत अव्यया ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ ७ ॥ १८—१४.

सत्त्वे ऊर्ध्वगती जाती मध्ये राहति राजस ।
जे निंद्य गुण वर्त्तीत तामसां त्यां अधोगती ॥

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ ८ ॥ १७-१४.
होते सत्त्वास्तव ज्ञान होतो लोभ रजास्तव ।
असावधत्व अज्ञान अविवेक तमास्तव ॥

(१०) मुनिलक्षणं दर्शयति.
विचारी मनुष्यांचीं लक्षणें सांगतात.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ १ ॥ ६९-२.
ब्रह्मनिष्ठां निशा लोकां जागे हा तेथ संयमी ।
विषयीं जागती लोक या द्रष्ट्यातें जशी निशा ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धि-मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २ ॥ २८-५.
बुद्धीन्द्रियमनस्थैर्यं मुनिर्मोक्षपरायण ।
नाहीं इच्छा भय क्रोध झाला मुक्तचि तो सदा ॥

(११) संन्यासरहस्यं दर्शयति. त्यागिसंसारिणोरेकैव गतिः.
संन्यासाचें तात्पर्य, आणि संन्यासी आणि संसारी यांची
गति एकच आहे असें सांगतात.

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ १ ॥ २-१८.
ज्ञानी तो काम्यकर्माचा त्याग संन्यास बोलती ।
सर्वकर्मफलत्याग त्याग तो ईश्वरार्पणें ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥ २-५.
कल्याणकर संन्यास कर्मयोगहि हा परी ।
कर्मत्यागाहुनी थोर कर्मयोग विचारितां ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ३ ॥ ६-१२.

मातेचि मानुनी थोर कर्मे सर्व समर्पिती ।
तरी अद्वैतयोगेचि माते ध्याती उपासिती ॥

निराशीर्यतचित्ताऽऽत्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४ ॥ २१-४.
शरीर चित्त स्ववश न आशा न परिग्रह ।
शरीरमात्रेण जो कर्म करी पावे न बंध तो ॥

(१२) संपूर्णत्वेन त्यागाऽशक्यं कर्म दर्शयति.
कोणीही मनुष्य अगदीं कर्मत्याग करूं शकत नाही.

न कर्मणामनारम्भात्त्रैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ १ ॥ ४-३.
जे कर्मातीत तत्सिद्धी न कर्मे केलियाविण ।
कर्मसंन्यासमात्रेचि न त्या सिद्धीस पावतो ॥

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ २ ॥ ५-३.
कर्म केल्याविणें कोणी कधीही क्षणही नसे ।
दाटूनि कर्विती कर्मे सर्व प्रकृतिचे गुण ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ३ ॥ ९-३.
विष्णुप्रीत्यर्थं जे कर्म त्याविणें सर्व बंधकें ।
तत्प्रीत्यर्थं हि कौंतेया संग टाकूनि आचरे ॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ४ ॥ ५-१८.
करावीं च न टाकावीं यज्ञ दानें क्रिया तपें ।
पावनें बुद्धिमंतां हि यज्ञ दान क्रिया तपें ॥

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ ६-१८.
हेंही मीपण टाकूनी फलत्याग मदरपणें ।
करूनि करणें माझें मत निश्चित उत्तम ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ६ ॥ ११-१८.
देहधारी नव्हे सक्त टाकाया सर्व कर्मही ।
ब्रह्मार्पणं फलं त्यागी त्यागी तो एक बोलिजे ॥

(१३) कर्मकाण्डिनामल्पसुखं, ईश्वरभक्तानां न पुनरावृत्तिः.
कर्मकाण्डि लोकांस अल्पसुख, परंतु ईश्वरभक्तांस मोक्ष होतो असें सांगतात.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ १ ॥ २०-९.
इंद्रादिरूपें बहुधा यजूनी मार्तेचि ही वेदिति सोमपानी ।
पवित्रतें प्रार्थुनि इंद्रलोकीं निमग्न होती सुरभोग पंकीं ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २ ॥ २१-९.
ते भोगुनी स्वर्गसुखासि अंतीं या मृत्युलोका परतोनि येती ।
प्रपन्न जे ये रिति वेदधर्मी गतागती पावति कामकामी ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ३ ॥ ४-१५.
तें त्याचिमध्यें पद धुंडणें कीं ज्यामार्जिं गेल्या परते न लोकीं ।
कीं पावणें त्या पुरुषाचि आद्या प्रवृत्ति जेथूनिच हे अनाद्या ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्रत्ना न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ४ ॥ ६-१५.
त्या पदा सूर्य चंद्राग्नी हे कोणी न प्रकाशिती ।
जें पावल्या न संसार माझें परम धाम तें ॥

(१४) ज्ञानश्रेष्ठ्यं दर्शयति.
ज्ञानाची श्रेष्ठता वर्णितात.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ १ ॥ ३८-४.
ज्ञानासम नसे शुद्ध कांहीं तें ही ज्ञान स्वयें ।
ज्ञाताचि जो योग यत्नं काळें चित्तांत बिंबतो ॥

श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ २ ॥ ३९-४.

श्रद्धालु तो ज्ञान पावे जो तत्पर जितेंद्रिय ।
ज्ञान पावोनि जे शांति थोर तो शीघ्र पावतो ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३ ॥ ३३-४.
द्रव्ययज्ञाहुनी श्रेष्ठ ज्ञानयज्ञचि अर्जुना ।
लौकिकें वैदिकें कर्में सर्व ज्ञानींच संपत्ती ॥

(१५) अनुद्योगिनां निन्दां दर्शयति.
आलशाची निंदा करितात.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ १ ॥ २०-३.
कर्मच करितां सिद्धी पावले जनकादिक ।
लोकसंग्रहदृष्टीनें तरी कर्मासि योग्य तूं ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ २ ॥ १६-३.
असें वर्तविलें चक्र लोकीं जो कां न वर्तवी ।
वृथा तो पाप आयुष्य इंद्रियासक्त तो जित ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ३ ॥ ४६-१८.
जेथें प्रवृत्ति भूतांची ज्याणें हें व्यापिलें जग ।
स्वकर्में त्यास पूजूनि पावतो सिद्धि मानव ॥

(१६) आत्मा देहेन सह न म्रियते.
आत्मा देहाबरोबर मरत नाही.

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १ ॥ १८-२.
देह नश्वर ज्या जीवा बोलिला अंश नित्य तो ।
अनाशी अप्रमेयाचा भांड यास्तव भारता ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २ ॥ २०-२.
न हा होतो मरतो वा कधीही देहासंगें होउनी होत नाही ।
अजा नित्या शाश्वता या पुराणा देहा दृश्या मारितां मारवेना ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ३ ॥ २४-२.
छेदा दाहा न हा योग्य शोषाया भिजवावया ।
नित्य सर्वांत जो स्तब्ध जो शाश्वत अचंचल ॥

(१७) ईश्वरः सदाचारिणो भक्तान् तारयति.
ईश्वर सदाचारी भक्तांचे रक्षण करतो.

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ १ ॥ ६५-२.
प्रसादे याचिया सर्वा दुःखाचा नाश होतसे ।
प्रसन्न बुद्धि चित्तास प्रतिष्ठा शीघ्र पावते ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ २ ॥ ३१-९.
तो होतो शीघ्र धर्मात्मा पावे तो शान्ति शाश्वति ।
पार्था मद्भक्त नासेना हे जर्गी पैज घालिं तूं ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ ३ ॥ १०-१०.
तयां ऐशा सदा युक्तां भजतां प्रीतिपूर्वक ।
देतो तो मी बुद्धियोग ज्याणें ते मज पावती ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ४ ॥ ११-१०.
ज्ञानदीपें कृपेनें मी त्यांचेंचि तम नाशितों ।
अज्ञानें जे जड भ्रांती ज्ञानार्कें तीस नाशितों ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ५ ॥ ६-१२.
मातेंचि मानुनी थोर कर्में सर्व समर्पिती ।
तरी अद्वैतयोगेंची मातें घ्याती उपासिती ॥

तेषामहं समृद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ६ ॥ ७-१२.
ऐसीं चित्ते मजमधे त्यांचा मी भवसागरीं ।
पार्था न लावितां वेळ होतो केवळ तारक ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वां सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ७ ॥ ६६-१८.
एका माते शरण ये सर्व धर्मास टाकुनी ।
संचिते क्रियमाणेही मी नाशीन भिऊं नको ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ८ ॥ ५६-१८.
प्रारब्धे सर्व कर्मे हीं करी जरि मदाश्रये ।
माझ्या प्रसादे तो पावे पद शाश्वत अव्यय ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ९ ॥ ८-४.
साधूच्या रक्षणालागीं माराया पातकी जनां ।
स्थापावयासि धर्माते होतो युगयुगाप्रती ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ १० ॥ ४१-१०.
आतां जो कां भाग्यवंत प्राणी श्रीमंत ऊर्जित ।
तो तो तूं जाण कीं माझ्या तेजांशाचाचि संभव ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ २४-७.
व्यक्ति मी मानितो ऐसें अव्यक्ता मूढ मानिती ।
नेणतां पर वस्तूतें जे अत्युत्तम अव्यय ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ १२ ॥ ६-४.
अजमी अविनाशी मी भूतांचा ईशही परी ।
होतो शुद्धात्म मायेनें स्वप्रकृति अधिष्ठुनी ॥

(१८) ईश्वरः पापिनो दण्डयति.
ईश्वर पाप्यांस दंड करितो.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरम्भावमाश्रिताः ॥ १ ॥ १५—७.
मातें न भजती पापी मूढ जे पुरुषाधम ।
जे भ्रष्टबुद्धि मायेनें पावले दैत्यभाव जे ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २ ॥ २०—१६.
आसुरी योनि जे मूढ जन्म जन्महि पावले ।
न पावतांच ते मातें जाती थोर अधोगति ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्, संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्त्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ ३ ॥ १९—१६.
भद्भक्तां द्वेष करिती मी त्यां क्रूरां नराधमां ।
सदां आसुरि योनींत दुष्ट जन्मींच घालितों ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ४ ॥ १६—१६.
चिंती स्वर्गादिकां भ्रांती मोहजालेंचि वेष्टिलें ।
कामभोगी सक्तदेही पडती नरकामधें ॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ५ ॥ ६८—१८.
माझ्यां भक्तांत जो माझी भक्ति थोर करूनियां ।
सांगेल हें महागुह्य पावेल मज निश्चित ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ६ ॥ ७३—१८.

अर्जुन ह्याणतो—

स्मृति आली मोह गेला प्रसादें अच्युता तुझ्या ।
असें मी गत संदेह तुझें वचन मानिन ॥

अष्टादशश्लोकी गीतापाठः

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ १ ॥ ७-२.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ २ ॥ ८-१०.

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ३ ॥ २३-९.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ ४ ॥ १८-९.

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ५ ॥ १५-५.

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ ६ ॥ १८-२.

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ७ ॥ ५८-१८.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ८ ॥ ३२-६.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ ९ ॥ १०-१०.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १० ॥ १३-१२.

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ११ ॥ ७-१२.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १२ ॥ १४-८.

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुमौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ १३ ॥ २-५.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियाऽऽरामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १४ ॥ १६-३.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ १५ ॥
२०-२१-९.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लियते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १६ ॥ १०-५.

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १७ ॥ १५-८.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरम्भावमाश्रिताः ॥ १८ ॥ १५-७.

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ १९-१६.

(हा ग्रंथ “मराठी ग्रन्थोत्तेजक मंडळी” ने पसंत केला आहे.)

सार्थ

आश्वलायनगृह्यसूत्र

हा ग्रंथ

ऋग्वेदी ब्राह्मण व शोधक देशबांधव यांचे
उपयोगाकरिता मंत्राचे टिप्पणासहित
लोकहितवादी
यांनी केला.

तो
मुंबईमध्ये
“नेटिव ओपिनिअन” छापखान्यांत छापिला.
चैत्रमास, शके १८०२.
मे, इ. सन १८८०.

— — — — —

किंमत १ ॥ रुपया.

हें पुस्तक ग्रंथोत्तेजक मंडळीचे वर्गणीदारांस मात्र १। रुपयास मिळेल.

अनुक्रमणिका

**ग्रंथोत्तेजक मंडळीकडून पसंत झालेली पुस्तके खाली सही करणारांकडे
रोख किंमत पाठविली असतां मिळतील.**

सन १८७८ सालचीं —

नांवें.	किंमत.		ट. हं.	
	रु.	आ.	आ.	पै.
कृषिकर्म, (गुप्ते व राजेकृत).	३	८	४	०
तारानाटक, (महाजनीकृत).	०	१२	१	०

सन १८७९ सालचीं —

हिंदुस्थानाचा इतिहास, (लो. हि. वा. कृत).	२	०	२	०
शिवाजीचरित्र, (ग. शा. लेलेकृत).	१	०	१	०
सार्थ आश्वलायनगृह्यसूत्र, (लो. हि. वा. कृत).	१	४	१	६
स्वपराक्रम, (ग. भि. गुंजीकरकृत).	०	५	१	०

सन १८८० सालचीं —

स्वाध्याय, (लो. हि. वा. कृत.)	२	०	२	०
कृषिकर्मांतर्गत रसायनशास्त्र व भूगर्भशास्त्र, (बा. आ. गुप्तेकृत).	२	०	२	०
ऐतिहासिक गोष्टी, भाग ३, (लो. हि. वा. कृत).	१	०	१	६

सन १८८१ सालाबद्दल —

आरोग्यरक्षक विद्या, (चिं. अ. लिमयेकृत).	१	०	१	६
बापू गोखले यांचें चरित्र, तपासून शुद्ध केलेली आवृत्ति दुसरी, (शं. तु. शा. कृत).	१	०	१	६
विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांचें चरित्र,			(तयार होत आहे)	
परशुराम भाऊ पटवर्धन यांचें चरित्र,			(तयार होत आहे)	

गोपाळराव हरि देशमुख.

माधवबागेसमोर डॉ. मोरेश्वर गोपाळ देशमुख
यांचे घरी, मुंबई येथे.

आश्वलायनगृह्यसूत्राची

खण्डानुक्रमणिका

अध्याय १ ला

खण्ड १ लें.	—	गृह्यकर्मकथनप्रतिज्ञा—पाकयज्ञाचे तीन भेद—यज्ञप्रशंसा.
खण्ड २ रें.	—	वैश्वदेव—बलिहरण.
खण्ड ३ रें.	—	स्थण्डिलकरण वगैरे होमपरिभाषा.
खण्ड ४ थें.	—	चौल, मौंजी, गोदान व विवाह यांचा काल व त्यासंबंधी होम.
खण्ड ५ वें.	—	कुलपरीक्षा—कन्येची परीक्षा.
खण्ड ६ वें.	—	विवाहाचे अष्ट प्रकार.
खण्ड ७ वें.	—	विवाहप्रयोग—अवदानधर्म.
खण्ड ८ वें.	—	परगांवीं लग्न करून येतांना वधूला वाहनांत बसविण्याचा मंत्र — नावेंत बसविण्याचा मंत्र — उतरण्याचा मंत्र — वधू रडूं लागली तर म्हणावयाचा मंत्र — वधूवरांच्या पुढें अग्नि नेणें — चवाठ्याच्या वगैरे ठिकाणीं म्हणावयाचा मंत्र — दरमुक्कामीं पाहण्यास आलेल्या लोकांकडे पाहण्याचा मंत्र — गृहप्रवेशप्रयोग.
खण्ड ९ वें.	—	नित्य अग्निसेवा—प्रादुष्करणकाल—होमद्रव्य व मंत्र.
खण्ड १० वें.	—	स्थालीपाकप्रयोग—पाकयज्ञ स्थालीपाकतंत्रानें करावे.
खण्ड ११ वें.	—	प्रशुप्रयोग.
खण्ड १२ वें.	—	चैत्ययज्ञ व धन्वन्तरियज्ञ.
खण्ड १३ वें.	—	गर्भलंभन—पुंसवनकाल व प्रयोग—अनवलोभनप्रयोग.
खण्ड १४ वें.	—	सीमन्तोन्नयनकाल व प्रयोग.
खण्ड १५ वें.	—	जातकर्म व नामकर्म.
खण्ड १६ वें.	—	अन्नप्राशन.
खण्ड १७ वें.	—	चौल.
खण्ड १८ वें.	—	गोदान.
खण्ड १९ वें.	—	मौंजीचा काल व साहित्य.
खण्ड २० वें २१ वें.	—	मौंजीप्रयोग.
खण्ड २२ वें.	—	ब्रह्मचर्योपदेश—अनुप्रवचनीय होम—व्रतादेशन प्रायश्चित्तार्थ मौंजीप्रयोग व काल.
खण्ड २३ वें.	—	ऋत्विग्वरण व ऋत्विक्परीक्षा—निषिद्ध उपाद्धि.
खण्ड २४ वे.	—	ऋत्विजादिकांस मधुपर्कदान—प्रयोग.

अध्याय २ रा

- खण्ड १ लें. — श्रवणाकर्म—सर्पबलि.
खण्ड २ रें. — आश्वयुजीकर्म.
खण्ड ३ रें. — प्रत्यवरोहण.
खण्ड ४ थें. — अष्टकाप्रयोग.
खण्ड ५ वें. — अन्वष्टका—माघ्यावर्ष व वृद्धिश्राद्धादि निर्णय.
खण्ड ६ वें. — रथारोहण—शकटारोहण—नौकारोहण.
खण्ड ७ वें. — वास्तुपरीक्षा.
खण्ड ८ वें. — भूपरीक्षा.
खण्ड ९ वें. — खांबावर वेळू ठेवणें व वास्तुशान्ति.
खण्ड १० वें. — गृहप्रवेश—गाईचें अनुमन्त्रण व वत्सोपस्थान.

अध्याय ३ रा

- खण्ड १ लें. — पंचमहायज्ञ.
खण्ड २ रें. — स्वाध्यायविधि.
खण्ड ३ रें. — ऋग्वेदादींचा आरंभ.
खण्ड ४ थें. — देवतांचें तर्पण.
खण्ड ५ वें. — उपाकरण व उत्सर्जन.
खण्ड ६ वें. — काम्यपाकयज्ञ—दुःस्वप्नादिकांची शान्ति—अगम्यागमनादिकांचें प्रायश्चित्त.
खण्ड ७ वें. — व्याधि नसून वाईट कृत्यांनीं श्रमल्यामुळें दिवसां निद्रा घेईल तर प्रायश्चित्त—
संध्या व गायत्री जपादि — घरावर कपोत बसला असतां प्रायश्चित्त—द्रव्यप्राप्ति,
प्रवासार्थ गमन, नष्ट वस्तु व ज्ञान यांची प्राप्ति होणें इत्यादिकांस उपाय.
खण्ड ८ व ९ वें. — समावर्तन—साहित्य व प्रयोग—स्नातकाचे धर्म.
खण्ड १० वें. — पक्ष्यांचा क्रूर शब्द, हरिणांचा वाईट शब्द व ज्या दिशेपासून भय होतें इत्यादि विषयीं
प्रयोग.
खण्ड ११ वें. — दिशांपासून भय प्राप्त झालें असतां प्रयोग.
खण्ड १२ वें. — युद्धप्रसंगीं राजाचे तयारीचा प्रयोग.

अध्याय ४ था

- खण्ड १, २, ३, ४ व ५ वें. — अन्त्येष्टिप्रयोग.
खण्ड ६ वें. — अमावास्येस शान्तिकर्म व नीलोद्वाह.
खण्ड ७ व ८ वें. — सामान्यतः पार्वणश्राद्धादिकांचा प्रयोग.
खण्ड ९ वें. — शूलगव.

आश्वलायन गृह्यसूत्रांतील कठिण शब्दांचा कोश

अनादेशाहुती—आ. गृ. सू. अध्या. १, खण्ड ३, सूत्र ८, यांत सांगितलेल्या ज्या आहुती त्या.

अनुमंत्रण—अर्थावधानपूर्वक मंत्रोच्चार करून देवतेचे ठिकाणीं एकाग्र चित्त ठेवणें.

अन्वष्टक्य—श्राद्धविशेष.

अन्वारब्ध—लागून असलेला.

अरणी—अग्निहोत्रांतील पात्रविशेष.

अवदान—आहुति.

अवभृथ— एखादें याज्ञिक कर्म झाल्यानंतर आणखी पुरवणी रूपानें जें कर्म करतात तें.

अवभृथस्नान—यज्ञ झाल्यानंतर स्नान करतात तें.

अश्मा—दगड.

अष्टकाकर्म—कर्मविशेष.

अंगुष्ठपर्वमात्र—अंगोठ्याचे पेऱ्याइतकें.

आधार—आ. गृ. सू. अध्या. १ खं. १०, सूत्र १३, यांत सांगितलेल्या आहुती.

आज्य—तूप.

आलोडन—ढवळणें.

आश्वयुजी—कर्मविशेष.

आश्वलायन—या नांवाचे ऋषि किंवा त्यांचे संबंधी जे ते.

इध्मा— १५ समिधांचें जुडणें.

उत्तरसंस्थ, किंवा	}	उत्तरेकडे समाप्त करावयाचें कर्म.
उदक्संस्थ —		

उत्पवन—लोटणें.

उत्सर्जन—कर्मविशेष.

उदकुम्भ—पाण्याची मातीची घागर.

उद्दालकव्रत—कर्मविशेष.

उपल—दगड.

उपस्तरण—अगोदर तूप लावणें.

उपस्थान—उभें राहून हात जोडून प्रार्थना.

उपाकर्म—कर्मविशेष.

ऊवध्यगोह पशु मारण्याचे ठिकाणीं पडलेलें रक्त वगैरे पुरण्याची खांच.

एकोद्दिष्ट श्राद्ध—कर्मविशेष.

कर्षू—खांच.

कुशसूना—दर्भ कांपणें.

कृताकृत—विकल्प.

कौलाल—खांपराचें.

क्षार—तीळ व मूग यांशिवाय शेंगांचें धान्य, गहूं, कोद्रू, कोथिंबीर, देवधान्य, शमीधान्य, फार वेळ भिजलेलें धान्य, पण्य, मूळ इ.

गृह्य—भार्येसह करावयाचें तें.

चक्षुषी—आ. गृह्यसूत्र. अध्या. १, खण्ड १०, सूत्र १४, यांत सांगितलेलें.

चमस—या नांवाचें याज्ञिक पात्र.

चौल—कर्मविशेष.

तैजस—सोनें, रुपें किंवा तांबे या चकचकीत धातूंचें केलेलें.

दर्शपौर्णमास—कर्मविशेष.

दृषद्—दगड.

धन्वंतरी देव
धन्वंतरी यज्ञ } नामविशेष.

नांदीश्राद्ध—कर्मविशेष.

निर्वाप—ओतणें.

पतित सावित्रिक—ज्याची मुंज झाली नाही तो.

परिकर्म—खटपटी मंडळी.

परिदान—फिरवून देणें.

परिधि—झाडाची साग्र व लांब फांदी.

परिसमूहन—हाताला पाणी लावून तो हात अग्नीसभोंवती जमिनीवर फिरविणें.

परिस्तरण—अग्नीभोंवती दर्भ पसरणें.

पर्युक्षण—अग्नीभोंवती पाणी शिंपडणें.

पशु—यज्ञास उपयुक्त प्राणी.

पंचावत्ति—तीन प्रवरांहून अधिक प्रवरें ज्यास आहेत तो.

पात्री—अग्निहोत्रसंबंधी पात्रविशेष.

पार्वणश्राद्ध—कर्मविशेष.

पुरोहितदेव—नामविशेष.

पुंसवन—संस्कारविशेष; डोहोळे जेवण.

पूर्तश्राद्ध—कर्मविशेष.

पूर्वसंस्थ—पूर्वेस समाप्त करावयाचें कर्म.

पृषदाज्य—तुपाचे बिंदू.

प्रणीता—पात्रविशेष.

प्रणीताप्रणयन—प्रणीता नामक पात्राचा संस्कार.

प्रत्यभिघार—तूप शिंपडणें.

प्रदक्षिण—उजव्या बाजूनें मंडलाकार.

प्रहुत—अग्नींत आहुती न देतां भूमि वगैरे ठिकाणीं आहुती द्यावयाचे यज्ञ.

प्रादुष्करण—प्रगट करणें.

प्रादेश—टीचभर.
 प्राशिन्नहरण—पात्रविशेष.
 प्रोक्षण—शिंपडणें.
 बर्हि—दर्भमुष्टि.
 ब्रह्मणिहुत—ब्राह्मणांस भोजन घालावयाचे यज्ञ.
 मधुपर्क—दद्यांत मध टाकणें, कर्मविशेष.
 माध्यावर्ष—कर्मविशेष.
 मेखला—कडदोरा.
 मेधाजनन—कर्मविशेष.
 यूप—यज्ञपशु त्यास बांधितात तो स्तंभ.
 लवण—मीठ.
 लौहायस—लोखंडी.
 वपा—पापुदऱ्यासारखी पशूची अंतस्त्वचा.
 वपाश्रपणी—वपा शिजविण्याची साधनें.
 विकिर—वेगळें अन्न.
 वृक्क—कुक्षींतील विशेष मांसगोल.
 व्याहृति—‘भूर्भुवःस्वः’ या मंत्राचें नांव.
 व्रतादेशन—व्रतोपदेश.
 शम्यापात्र—अग्निहोत्रसंबंधी पात्रविशेष.
 शांतिकर्म } कर्मविशेष.
 श्रवणाकर्म }
 सदस्य—या नांवाचा ऋत्विक्.
 सप्तपदी—कर्मविशेष.
 समवक्तधान—अग्निहोत्रसंबंधी पात्रविशेष.
 सर्पबलि—कर्मविशेष.
 सर्वप्रायश्चित्त—कर्मांत झालेल्या वैगुण्यनिरसनार्थ कर्म करितात तें.
 सूना—यज्ञपशू मारण्याचें स्थान.
 स्थण्डिल—मृत्तिका वगेरेचें अग्निस्थापनार्थ ओट्यासारखें केलेलें स्थल.
 स्थालीपाकहोम—कर्मविशेष.
 स्नातक—सोडमुंज झालेला.
 श्रुचा—याज्ञिक पात्रविशेष.
 श्रुवा—अग्निहोत्रांतील पात्रविशेष.
 स्वस्तिवाचन—‘कल्याण असो’ असें म्हणविणें.
 स्विष्टकृत् — नांवाचें, आ. गृ. सू. अध्या. १ खंड १०, सू. २० पासून २२ पर्यंत अवदान.
 हृदयशूल—ज्या पात्रांत पशूचें हृदय तापवावयाचें तें पात्र.

प्रस्तावना

या महाराष्ट्रदेशांत, आश्वलायन किंवा ऋग्वेदी आणि वाजसनीय किंवा यजुर्वेदी अशा ब्राह्मणांच्या दोन शाखा आहेत. आश्वलायन म्हणावयाचे कारण, ते ब्राह्मण आश्वलायनसूत्राचे अधिकारी असून त्यांनी आश्वलायनाचार्यांनी जो प्रयोग म्हणजे सूत्र बांधिले आहे तेच आपल्या सर्व कर्मास आधारभूत आहे असे समजून तदनुरूप चालावयाचे; आणि ह्याकरिता ते सूत्र जाणणे आवश्यक आहे. ह्याप्रमाणे ते सूत्र त्या शाखेतील वैदिक व याज्ञिक हे मुखपाठ ठेवून त्यांस इतर प्रयोगग्रंथांत कांहीं वचने आढळलीं तर तीं सूत्राशीं मिळतात किंवा नाहीत हे पाहतात. सूत्राशीं मिळणारीं सर्व वचने त्यांस मान्य असून सूत्रे ही वेदतुल्य होत अशी तच्छाखीयांची समजूत आहे. व त्याप्रमाणे आचरण झाले तरच ते यथार्थ कृत्य झाले असा त्यांचा दृढतर अभिप्राय असतो. परंतु असा समज किंवा अभिप्राय स्मृत्युक्त किंवा पुराणोक्त गोष्टींच्या संबंधान नसून त्यांमध्ये विकल्प आहे. अस्तु. तर अशा आश्वलायनसूत्रांत काय आहे याचा अर्थ कळणे आवश्यक असल्यामुळे आम्ही प्रस्तुत पुस्तक तयार केले आहे. या सूत्रांत प्राचीन काळच्या रीती भाती व आचार विचार यांचे चांगले दिग्दर्शन होऊन त्या काळच्या व हल्लींच्या स्थितिरीतींत किती अंतर पडले आहे हेही समजण्यास प्रस्तुत ग्रंथ बराच उपयोगी होईल असे वाटते.

आश्वलायनाचार्य हे ऋषि शौनकांचे शिष्य होते. शौनक यांनी सर्वानुक्रम, ऋग्विधान वगैरे वेदांचे परिशिष्टग्रंथ केले. शौनकांच्या आश्वलायनाचार्य या शिष्यांनीही एक सोळा अध्यायांचे सूत्र केले असून त्यांपैकी बारा अध्यायांस श्रौतसूत्र म्हणतात व चार अध्यायांस गृह्यसूत्र किंवा स्मार्तसूत्र असे म्हणतात. या षोडशाध्यायात्मक एकंदर सूत्रास कल्पसूत्र असेही म्हणतात. पैकीं श्रौतसूत्रांत, अग्निहोत्रापासून पुढील जे याग वेदांत सांगितले आहेत त्यांची पद्धति दाखविली आहे. व गृह्यसूत्रांत जन्मापासून मरणापर्यंत गृहस्थाने कोणकोणतीं कर्मे (संस्कार) करावयाचीं त्यांचे प्रयोग बांधले आहेत. यावरून श्रौत व गृह्य हीं दोन्ही सूत्रे अगदीं पृथक् असून श्रौत या नांवावरूनच त्या सूत्रास वेदाचा आधार आहे असे सिद्ध होते; परंतु गृह्यास वेदाधार नाही म्हणून ते श्रौतापासून वेगळे केले आहे असे दिसते.

सूत्र हे, वेदाची जी शिक्षा, व्याकरण, छंद, ज्योतिष, निरुक्त आणि सूत्र अशीं सहा अंगे आहेत त्यांतील असल्यामुळे ह्याचा मान मोठा आहे. सूत्रास साधारण कल्प असे म्हणण्याचाही पाठ आहे. कल्पांत श्रौत, धर्म आणि गृह्य असे तीन विभाग असतात. परंतु आश्वलायनसूत्रांत श्रौत आणि गृह्य असे दोनच भाग आहेत. आश्वलायनस्मृति म्हणून एक धर्मशास्त्राचा ग्रंथ आहे, परंतु त्याचे धर्मसूत्र म्हणून कोठे आढळत नाही. आश्वलायनसूत्र हे ऋग्वेदाची जी आश्वलायनशाखा आहे तत्संबंधी असावे अशी कल्पना आहे. वेदाच्या बहुत शाखा नष्ट झाल्यामुळे शाकलशाखांतर्गत ऋग्वेदी ब्राह्मण हेच सूत्र घेतात. गुजराथेत ऋग्वेदसंबंधी सांख्यायनशाखा आहे तिकडे सांख्यायन नांवाचे सूत्र घेतात. सांख्यायनसूत्राचेही सहा अध्यायांचे स्मार्तसूत्र आहे. ह्याप्रमाणे एका ऋग्वेदांत आश्वलायन व सांख्यायन असे दोन शाखाभेद मात्र उपलब्ध आहेत व या दोन सूत्रांशिवाय ऋग्वेदावर तिसरे सूत्र आढळत नाही. पूर्वी ऋग्वेदाच्या शाकल, बाष्कल, सांख्यायन, आश्वलायन, मांडुकेय व ऐतरेय अशा सहा शाखा होत्या असे चरणव्यूह ग्रंथांत म्हटले आहे. प्रत्येक शाखेस संहिता, ब्राह्मण व सूत्र अशीं असतात. त्याप्रमाणे प्रस्तुत शाखेचे ऐतरेय व शाकलसंबंधी कौशीतकी अशीं दोन ब्राह्मणे उपलब्ध असून त्याचप्रमाणे ऐतरेय व कौशीतकी अशीं दोन उपनिषदे आहेत. ह्याप्रमाणे एकाचे मूळ, एकाचा मध्य व एकाचा शेवट असे घेऊन शाखा बांधून ब्राह्मण राहिलेले दिसतात. म्हणजे, शाकलशाखीय

ब्राह्मण हे आपल्यास ऐतरेयब्राह्मण व वर लिहिल्याप्रमाणे आश्वलायनसूत्र घेतात. आणि सांख्यायनशाखी ब्राह्मण हे कौशीतकीब्राह्मण व सांख्यायनसूत्र घेतात. संहितांचीही हीच स्थिति असून शाकल व सांख्यायन हे दोन संहितापाठ मात्र राहिले व बाकीचे बुडाले.

वेदाचे मंत्रांचा विनियोग प्रथमतः श्रौतकर्मार्थ ब्राह्मणग्रंथांत लिहिला आहे. परंतु ते ग्रंथ फार विस्तीर्ण असल्यामुळे व प्रयोगाची पद्धति थोडक्यांत कळावी या हेतूने सूत्रे रचिलीं असावीं. धर्मसंबंधांत श्रुति व स्मृति यांचे आधार घेण्याची जी वहिवाट आहे तीवरून पाहिलें असतां श्रुति म्हणजे वेदाज्ञा पढवीत आले ती; व स्मृति म्हणजे पूर्वीच्या स्मरणानें जो आचार चालत आला किंवा जी वहिवाट चालत आली ती; असें दिसतें.

शालिवाहन शकाचे पूर्वी अजमासें ६०० वर्षे, या काळीं प्रकृत सूत्र रचिलें असावें व त्या काळीं सूत्ररीतीनें ग्रंथ लिहिण्याची चाल पुष्कळ पडली असून ह्या कल्पसूत्राप्रमाणेंच प्रातिशाख्यसूत्रे, निदानसूत्रे, षड्दर्शनसूत्रे प्रतिज्ञासूत्रे, व व्याकरणसूत्रे वगैरे लिहिण्याची चाल पडली असावी असा तर्क होतो.

आश्वलायनाचार्यास ‘भगवान्’ ही म्हणण्याची चाल आहे. पूर्वी जे मोठाले वैदिकमार्गप्रवर्तक आचार्य झाले त्यांस ‘भगवान्’ असें श्रेष्ठत्वदर्शक विशेषण देण्याची चाल आहे. ‘भगवान् बादरायणः’, ‘भगवता शंकरेण’, ‘भगवान् आश्वलायनः’ इत्यादि वाक्ये आढळतात. आश्वलायनाचे सूत्रावर नारायणवृत्ति म्हणून एक टीकाग्रंथ असून जयंत व देवत्रात यांचीही भाष्ये आहेत. आणि याशिवाय कुमारिलभट्टांच्या कारिका [फुटकळ वाक्यांचे श्लोक केले म्हणजे त्यांस कारिका म्हणतात. व श्लोकांचीं फुटकळ वाक्ये केलीं असतां त्यांस चूर्णिका म्हणतात.] ही आहेत. या कुमारिलभट्टाचार्यानें जैनमतप्रतिपादक बौद्धाचार्याविरुद्ध वेदोक्त धर्माचें [कुमारिलापूर्वी जैमिनीनें पूर्वमीमांसा (वाक्यार्थमीमांसा किंवा कर्ममीमांसा) सूत्रे करून त्यांत वेद हे ईश्वरोक्त आहेत असें ठरविलें होतें. त्या पूर्वमीमांसेवरच कुमारिलाचार्यांच्या व्याख्या असून शबरस्वामीच्याही व्याख्या आहेत.] प्रतिपादन केलें होतें. परंतु त्यावेळेस ब्राह्मणधर्मांत हिंसाश्रित याग फार असल्यामुळे बौद्धाचार्यांच्या दयाधर्माचेंच वजन जास्त पडत जाऊन वैदिक धर्म हा लोकविद्वेषणाला कारण होऊं लागला. तेव्हां हा प्रसंग लक्षांत आणून कुमारिलांनीं दूरदर्शित्वानें आपल्या कारिकेंत सूत्रोक्त हिंसा अगदींच गाळून टाकिली. आणि कुमारिलापुढेही जे प्रयोगकार झाले त्यांनींही त्या धोरणानेंच अहिंसायुक्त प्रयोग लिहिले. यामुळे हल्लीं गृहस्थाचे (गृह्य) कर्मांत श्रौतकर्मशिवाय [वैष्णवांनीं तर श्रौतकर्मांतही हिंसेचा त्याग करून पिष्टपशुकल्प ठरविला आहे. परंतु स्मार्त मात्र त्या कर्मांत प्रत्यक्ष पशूचा हवि देतात. तरी ज्या प्रांतीं हिंसाद्वेषी जैनांचें प्राबल्य विशेष आहे अशा मेवाशी, गुजराथी व मारवाडी यांचे देशांत यज्ञांस मुळींच रजा दिली आहे!] हिंसा म्हणून राहिली नाही. परंतु मूळचें जें सूत्र आहे तें तसेंच फेर बदल न करितां दाखल्यासाठीं ब्राह्मणांनीं स्वाध्यायांत मात्र रक्षून ठेविलें आहे. कुमारिलभट्ट हे शंकराचार्यापूर्वी सुमारे ३०० वर्षे म्हणजे शालिवाहन शके सुमारे ५०० मध्ये झाले असावे असा अजमास आहे.

सूत्राची एक गृह्यपरिशिष्ट म्हणून लहानशी पुरवणी आहे. परंतु ती आलीकडेच कोणीं तरी रचिली असावी असें पुष्कळांचें मत आहे. याचप्रमाणें दुसरी एक बह्वृच व दुसरें सांख्यायन अशीं दोन परिशिष्टे आहेत.

या देशांत पूर्वापर एक वैदिक धर्म व दुसरा दयाधर्म अशा दोन परंपरा [एकाचें सूळ मंत्रांत आहे व दुसऱ्याचें मूळ उपनिषदांत आहे; एकांत कर्म हा विषय व दुसऱ्यांत ज्ञान हा विषय; एकाचे अनुयायी ब्राह्मण व दुसऱ्याचे अनुयायी जैन. त्यानंतर वैष्णवांनीं उपासनामार्ग काढून त्यांत ईश्वरास सविग्रहत्व व सगुणत्व मानिलें व त्याचें पूजन करावें असें ठरविलें. त्याचप्रमाणें लिगाईतांनीं शैवोपासना काढली व ब्राह्मणांनीं शक्तीची उपासना व स्मार्त धर्म काढला अशीं अनेक रूपांतरे झालीं.] चालत आल्या आहेत. पैकीं दयाधर्माचें मंडन बौद्धावतारीच

विशेषतः झालें आणि त्याचे आधारानेंच पुढें वैष्णवदर्शनें व साधुसंतांचे मार्ग हीं निर्माण झालीं. परंतु, एकाची उन्नति तेव्हां दुसऱ्याचा कमीपणा हीं असावयाचींच; त्याप्रमाणें अहिंसेला धरून चालणाऱ्या मार्गाची जेव्हां उन्नति होत चालली तेव्हां वैदिक मार्गाचा बहुधा उच्छेद होत चालला. तरी ब्राह्मणांनीं त्याचा सर्वांशानें नाश न होऊं देतां लोकनिंदेला व लोकविद्वेषणाला कारण अशीं जीं कित्येक प्रकरणें सांपडलीं तीं त्यांनीं टाळवतील तितकीं टाळून वैदिक धर्माचा बीमोड होऊं दिला नाहीं हें फार चांगलें केलें. वारा येईल तशी पाठ करणें हें दूरदर्शी लोकांस श्लाघ्य आहे. काळ हा सर्वदा एकसारखाच असतो असा नियम नसल्यामुळें लोकविद्वेषणाचा काळ निघून जाऊन शांतता झाली म्हणजे सूत्र लोक दोन्ही प्रकारांचा विचार करतात. व अशा प्रसंगीं मूळ कृतींत झालेले फेरफार विचावंतांच्या नजरेस तेव्हांच येतात. त्यामुळें झाली ही गोष्ट बरीच झाली असें म्हणावें लागतें. **“यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नो करणीयं नाचरणीयम्”** इत्यादि वचनेंही सदरील ‘वाच्याप्रमाणें पाठ करण्या’सारखींच आहेत. ह्याप्रमाणें विरुद्ध वाटणारीं कर्मे तितकीं कित्येक कलिवर्जांत टाकिलीं, कित्येकांचे अर्थ [कित्येक ठिकाणीं **आलंभन** शब्दाचा खरा अर्थ ‘मारणें’ असा असतां नवीन सुधारणेंत नुस्ता ‘स्पर्श करणें’ असा धरिला आहे. हें बहुश्रुत वाचकांस अवगत असेलच.] बदलले, व कित्येक सत्त्व रज तम या सदरांत टाकून कित्येक युगभेदाप्रमाणें व मनुष्यभेदाप्रमाणें— म्हणजे पूर्वींचे ऋषी सामर्थ्यावान् होते तसे हल्लीं नाहीत अशा समजुतीनें किंवा वर्णभेदानेंत्यांची वांटणी केली अशी राहाटी दिसते. वास्तविक म्हटलें असतां वैदिक व जैन हे उभय धर्म व त्यांचीं तत्त्वे परस्परांपासून अगदीं विरुद्ध स्थितींत आहेत. श्रौतयागांत तर हिंसेवांचून बोलणें नाही. व गृह्यकर्मांतही **आश्वलायनांनीं** हिंसा लिहिली आहे. यावरून गाय, बैल, बकरीं, पक्षी इत्यादि प्राणी यज्ञशेषद्वारानें भक्षणार्ह झालीं होती व याविषयीं कोणत्याही प्रकारचा निषेध किंवा शंका पूर्वीं सूत्रकर्त्यांच्या मनांत आली असेल असें म्हणवत नाही. [अपस्तंबधर्मसूत्रांत भक्ष्याभक्ष्याध्यायांत पुढील वचन आहे :— धेन्वनडुहोर्भक्ष्यम्! ३०. मेध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥ — १ प्रश्न, ५ पटल.] याजवरून ज्या काळीं दयाधर्माचें अगदीं नांव नव्हतें त्याकाळीं हें सूत्र रचिलें असावें असें दिसतें. आता हें सूत्र वेदास अगदीं सन्निध आहे इतकेंच नव्हे, तर तें अगदीं वेदतुल्य आहे असें सर्व ब्राह्मण समजतात. शिवाय, त्याचा कर्ता ऋषि असून तो अदृष्टार्थद्रष्टा होता अशी त्याची प्रसिद्धि असल्यामुळें त्याचे प्रतिपादनांत कोठेंही भ्रांति नाही असें समजलें जातें; हें खरें. तथापि कालाप्रमाणें त्याचेंही वाक्य एकीकडे ठेवून गृहस्थाचे घरीं मांसावांचून व हिंसेवांचून म्हणजे व्रीहिपिंडानें किंवा उत्सर्गपक्षानेंच मधुपर्क, अनुस्तरणी व शूलगव इत्यादि कर्मे होतात व अन्नप्राशनही निर्मासच होतें; आणि ह्यास **कुमारिलाचार्या**चीही सनद आहे.

छंदोबद्ध स्मृती झाल्या तत्पूर्वीं सूत्रे हीं झालीं असावीं असें अनुमान आहे, आणि त्याच सूत्रांतील धर्मसूत्रांच्या छंदोबद्ध स्मृती झाल्या. याचप्रमाणें वेदमंत्रांचे विनियोग व त्यांविषयींच्या दंतकथा व आख्यायिका ज्या चालत होत्या त्या प्रथम ब्राह्मणग्रंथांत लिहिल्या गेल्या आणि नंतर त्याजवर पुराणें झालीं; आणि वेदसूक्तें प्रगट झाल्यावर कांहीं काळानें त्यांस मंत्रत्व आलें आणि त्यानंतर ब्राह्मणग्रंथ झाले असावे अशी परंपरा लागते. कारण, ब्राह्मणांत सूक्तांस मंत्र ह्मणून मानिलें आहे व त्याचप्रमाणें सूत्रांतही वेदसूक्तांस मंत्र ह्मटलें आहे. त्रिसुपर्ण, ब्रह्ममंत्र, प्रत्यंगिरा, शस्त्रें, वगैरे हीं सर्व पारिभाषिक नांवें ब्राह्मणांत आढळतात; परंतु त्यामध्ये गृह्यकर्मे कोठेंही आढळत नाहीत. यावरून तीं केवळ गृह्यसूत्ररचनाकाळच्या रीतीभातींचीं दर्शक आहेत असें ह्मणावें लागतें. तरी गृह्यांचा आरंभ आरण्यकें ह्मणून जे ब्राह्मणांचे भाग आहेत त्यांत कांहीं कांहीं दिसतो. ब्राह्मणें हीं वेदाचीं कर्मोपनिषदे व आरण्यकें हीं वेदाचीं ब्रह्मोपनिषदे आहेत असे ह्मणतात. तैत्तिरीयारण्यकाचे दुसऱ्या प्रपाठकांतील दहाव्या अनुवाकांत जीं पंचमहायज्ञ व पितृमेधाध्यायाचे ६ वे प्रपाठकांत अन्त्येष्टि हीं कर्मे लिहिलीं आहेत तीं **आश्वलायनांनीं** घेतलीं आहेत असें ते दोन्ही ग्रंथ ताडून पाहिले असतां आढळून येतें. त्याचप्रमाणें

गृह्यपरिशिष्टानें संध्येकडे नारायणोपनिषदांतील जे मंत्र ओढले आहेत ते मूळ सूत्रांत नाहीत असें आढळून येतें. याशिवाय हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, सूत्रोक्त आचार्यतर्पणांत आचार्याशिवाय **गार्गी, सुलभा, वडवा** इत्यादि स्त्रियाही दाखल केल्या आहेत; यावरून सूत्रोत्पत्तीपूर्वी ते आचार्य व त्या आचार्या झाल्या होत्या असें दिसतें.

हे सूत्र रचिलें त्याकाळीं या देशांत वेदादिकांची मोठी चर्चा चालली होती असें दिसतें. परंतु पुढें वेदाचे उच्चारांत गडबड होऊं लागून वेदाची भाषा समजेनाशी झाल्यामुळें प्राकृत भाषा वाढूं लागल्या. तेव्हां शिक्षा व प्रातिशाख्यें होऊन वेदपाठसंरक्षणार्थ यत्न चालू झाले. तसेंच वेदाचें अक्षर बदलूं नये ह्मणून पदपाठ, क्रमपाठ व जटापाठ इत्यादि करण्याची रीति पडली आणि नवीं वाक्यें शिरूं नयेत ह्मणून अनुक्रमणिका पढवूं लागले; असा क्रम दिसतो.

सूत्रामध्ये प्रयोग लिहून कर्मकाळीं जे मंत्र ह्मणावयाचे त्याच्या आदी मात्र दिल्या आहेत व त्याप्रमाणें ते मंत्र ह्मणण्याचा प्रस्तुत परिपाठ आहे. त्याचप्रमाणें सूत्रांत जितक्या मंत्रांचा विनियोग आहे ते सर्व मंत्र एकत्र करून ठेवतात त्यास मंत्रसंहिता ह्मणतात. ही मंत्रसंहिता मूळ संहितेचा तिसरा अंश होईल. **आश्वलायनाचार्य** हे आपले सूत्रांत मुंजीचे समर्थी यज्ञोपवीत (जानवें) धारण मुळींच लिहीत नाहीत. यावरून तें यज्ञसमर्थी मात्र धारण करण्याची वहिवाट असावी असें दिसतें व तसें असेल तर **यज्ञोपवीत**ही अन्वर्थ होतें. बहिर्दिशेचे वेळीं कानावर यज्ञोपवीत ठेवण्याची चाल अद्यापि आहे, यावरूनही तें नित्य नव्हतें असें दिसतें. आतां कदाचित् अन्यशाखांतून तें नित्य घालण्याचा वहिवाट असेल; परंतु आश्वलायनशाखेंत ती चाल नव्हती हें स्पष्ट दिसतें. याचप्रमाणें लग्न-मुंजीचे वेळीं देवदेवक वगैरे कर्म आलीकडील प्रयोगांत लिहिलेलीं आढळतात, तींही सूत्रांत कोठें दाखल नाहीत. सूत्रांत श्राद्धादि कर्मही थोडक्यांत लिहिलीं असून आलीकडील प्रयोगकारांनींच तीं फार वाढविलेलीं आहेत ह्मणून सूत्रोक्त कर्मांचा लोकांस संक्षेप दिसतो. परंतु वस्तुतः सूत्रोक्तविधीच मूलभूत होत. आलीकडील प्रयोग ह्मणजे लांबलचक व पौराणिक वाक्यें घेऊन विस्तृत केलेले आहेत. याशिवाय असेंही दिसून येईल कीं, सूत्रोक्त कर्म ही अगदी अल्प खर्चांनीं होणारीं असून, आपल्यामध्ये अतिशय खर्चाचीं ह्मणून ठरलेलीं जी लग्न-मुंजीचीं कार्यें तीं तर दोन चार रुपयांत होतील असें दिसतें! परंतु आलीकडे त्या कर्मांत अनेक लोकरीती शिरून तीं कार्यें अतिशय अवाढव्य खर्चाचीं झालीं आहेत, व सूत्रोक्त रीती एकीकडे राहून त्या परस्परांत महदंतर पडलेलें दिसतें. आठवे वर्षीं उपनयन आणि त्यापुढें बारा वर्षपर्यंत ब्रह्मचर्यापाळन असा सूत्रोक्त ठराव आहे. परंतु सांप्रत लोकांनीं दांडगाईनें तो ठराव बगलेंत गुंडाळून यथेच्छ आचरण चालविलें आहे हें बरें नाही. धर्मशास्त्राचे मूळ ग्रंथ जें सूत्र त्याची अशी पायमल्ली होणें हें अगदी अयोग्य व अहितकर होय. ब्रह्मचर्यास अगदींच हुसकून दिल्यामुळें लोक अशक्त, अल्पायु, अविद्वान् व भीरु होत जाऊन अल्पवयांतील लग्नरुढीनें विधवांची संख्याही फार वाढत चालली आहे हेंच आपल्या ऋषिवर्यांची आज्ञा उल्लंघन केल्याचें प्रत्यक्ष प्रायश्चित्त व शिक्षा आपणास भोगावी लागत आहे! तरी आपले डोळे अजून उघडत नाहीत हें आश्चर्य नव्हे काय? यावरून धर्म हा कल्याणकारक आणि अधर्म हा दुःखप्रद होय हें स्पष्ट दिसतें.

प्रस्तुत भाषांतर केलेलें सूत्र हें **आश्वलायनांचें** अध्यायचतुष्टयात्मक गृह्यसूत्र होय. याचा अर्थ **नारायणवृत्तीचे** [नारायणवृत्तीचा कर्ता यास **गार्ग्य नारायण** असें अभिधान आहे. हा **कृष्णजित** नामक ब्राह्मणाचा पुत्र व **श्रीपति** याचा पौत्र असून तो आलीकडे सुमारे ३०० वर्षांतच झाला असावा असें म्हणतात. तरी याचे नामाचा निर्देश **कुमारिल** कारिकेंत येतो यावरून हा **कुमारिलभट्टा**पूर्वी झाला असें दिसतें.] आधारानें केलेला आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, प्रथम जी यज्ञाची प्रशंसा केली आहे त्यांत होमानें

किंवा नमस्कारानेही यज्ञसिद्धि होते असें म्हटलें आहे. पूर्वेतही नमस्कार हा मुख्य धरिला आहे. छप्पन्न उपचारांची पूजा, षोडशोपचारपूजा, दशोपचारपूजा, पंचोपचारपूजा वगैरे पूजांचे प्रकार आहेत त्यांत एकोपचारपूजा म्हणून धरिली आहे; म्हणजे फक्त नमस्कारानें सर्व पूजा होते असें म्हटलें आहे. अस्तु. प्रस्तुत सूत्रकारांनीं **पाशुक, हवि व पाक** असे ३ प्रकारचे यज्ञ वर्णिले आहेत. त्यांपैकीं गृह्यसूत्रांत गृहस्थास योग्य असा पाकयज्ञ प्रथम घेऊन तो वैश्वदेवरूपानें सांगितला आहे आणि नंतर विवाहकर्म सांगितलें आहे. विवाहकर्मांत मुलाच्या किंवा मुलीच्या वयाची इयत्ता मुळींच लिहिली नसून वर्षांतील कोणत्याही काळीं लग्न केलें तरी चालतें असेंही मत दर्शविलें आहे. त्याचप्रमाणें देशाचार म्हणजे लोकांनीं किंवा राजांनीं मान्य केलेली चाल विवाहकाळीं मान्य करून नंतर स्थालीपाक, पशुप्रयोग, गर्भाधान, पुंसवन, अनवलोभन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, अन्नप्राशन, चौल, मुंज, व मधुपर्क हीं गृहस्थास प्राप्त होणाऱ्या वैभवाप्रमाणें अनुक्रमें सांगितलीं आहेत. हे प्रथमाध्यायांतील विषय झाले. द्वितीय व तृतीय अध्यायांत नित्य करण्याचे पंचमहायज्ञ, वर्षांत दोन वेळ करण्याची श्रावणी, दुःस्वप्नादिकांची शांति, संध्या, समावर्तन व अनेक भयनाशक शांती हीं कर्मे सांगितलीं आहेत. आणि पुढें चतुर्थाध्यायीं गार्हस्थ्याच्या परिणामाचे जे ओर्ध्वदेहिक विधी व शूलगव नामक यज्ञ ते सांगून **गृह्यसूत्रा**ची परिसमाप्ति केली आहे.

या गृह्यरचनेवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, श्रौताखेरीज इतक्या चाली त्यावेळेस स्मृतींत किंवा आचारांत होत्या. त्याचप्रमाणें अंत्येष्टीमध्ये सर्व और्ध्वदेहिक अग्निहोत्र्याचें करावें याप्रमाणें लिहिलें आहे. यावरून त्या काळीं सर्व ब्राह्मण अग्निहोत्री असत असेंही दिसतें. आता **आश्वलायनांनीं** अन्त्येष्टिकर्म मात्र घेऊन त्याशिवाय ब्रह्ममेध म्हणून वेगळा प्रकार घेतलेला दिसत नाही; परंतु **तैत्तिरीयारण्यकांत व हिरण्यकेशीसूत्रांत पितृमेध व ब्रह्ममेध** हे पृथक् सांगितले आहेत. त्यांतील पितृमेध हा कर्मकांडी लाकांकरितां असून ब्रह्ममेध हा **चित्तिप्रयोगानुरोधे** ज्ञानकांडी लाकांकरितां आहे असें **सायनाचार्य** म्हणतात.

ब्रह्ममेधे तु कृत्स्नोऽपि प्रपाठको विनियुक्तः आहिताग्न्यो दहनादिसंस्कारः सोऽयं पितृमेधः आहिताग्नित्वे सति यो ब्रह्मतत्त्वं जानाति तस्य दहनसंस्कारो ब्रह्ममेध इत्युच्यते । तस्मिन् ब्रह्ममेधेऽस्य प्रपाठकस्य विनियोगं भरद्वाज आह इ०—

चित्युपनिषद्भाष्यं; तै०, आ०, ३ प्रपा०, ५१ अनुवाक.

पूर्वीं गृहस्थाच्या स्मार्ताग्नीवर **पाशुकयज्ञ** करीत होते असें दिसतें. पाशुकयज्ञ म्हणजे पशूच्या मांसानें होम करणें. त्याची व त्याचप्रमाणें अन्नप्राशनांत पशुपक्ष्यांचें मांस घेण्याची आणि त्याचीं विशेष फलें मानण्याची चाल होती असें वाटतें. पुढें मधुपर्कांतही मांसभोजन असलेंच पाहिजे, त्याशिवाय मधुपर्क होणार नाही असें लिहिलें आहे. मधुपर्क म्हणजे आतिथ्यविधि होय. आप्त, शिष्ट व श्रेष्ठ असे लोक घरीं आले असतां त्यांचे आतिथ्यार्थ मधुपर्क करावा लागतो. अशा मानकरी लोकांस सूत्रकारांनीं अर्ध्य म्हटलें आहे. या संबंधानें पाहिलें असतां गांवच्या हिशेबी 'भेट बकरा' हें सदर आढळांत येतें. म्हणजे, तसा कोणी राज्याधिकारी गांवांत आला असतां त्याचे सन्मानार्थ होणाऱ्या खर्चाचे रकमेस ह्या सदरांत घालतात. याचप्रमाणें लग्नांत विहिणीस 'भेट बकरा' म्हणून एक रुपया देतात. आतां, पूर्वीं बकऱ्याच्या मांसानें आदर करण्याची चाल नसून गोमांसानें आतिथ्य होत होतें असें सर्वत्र दिसतें; परंतु **संस्कारकौस्तुभांत**, —

गोप्रतिनिधित्वेन छाग आलभ्यते — पृष्ठ २१७, पंक्ति ३.

असें म्हटले आहे; यावरून गाईचें प्रयोजन उडवून तेथें बकऱ्याची योजना केलेली दिसते. आपण साधारण देवपूजेस वगैरे जो नेहमीं सात्त्विक अर्घ देतो तो मधुपर्काचाच कल्प होय. अन्नप्राशनविधींत आज म्हणजे बोकडाचें मांस लिहिलें आहे. परंतु मधुपर्कांत गव्य म्हणजे गोमांस धरिलें आहे व त्यात आलंभनच [कलिवर्जप्रकरणसंबंधानें ‘अग्निहोत्र गवालंभं’ हें वाक्य प्रसिद्धच आहे. त्याशिवाय ‘महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पते’ असें एक स्मृतिवचन आहे.] मुख्य असून उत्सर्जन हें गौणपक्षीं आहे. याचप्रमाणे अष्टकाश्राद्धांतही मांस लिहिलें असून पशुकल्पांत तर पशूंची हिंसा करण्याची रीति लिहिली आहे. याप्रमाणें तृतीयाध्यायांतील गोष्टी आहेत. यानंतर चौथ्या व शेवटच्या अध्यायांत गृह्यसंबंधी शेवटचें कर्म जें अंत्येष्टि ती लिहिली आहे व ही अंत्येष्टि अग्निहोत्राची आहे यावरून त्या काळचे सर्व गृहस्थ अग्निहोत्री असावे असें अनुमान असल्याविषयीं वर निर्देश केलाच आहे. अंत्येष्टींत शवाबरोबर गाय मारून जाळण्याचा विधि आहे. प्रथमतः स्मशानांत शव नेते समयीच त्याजबरोबर जाळावयाच्या गायीचे गळ्यांत एक दोरी अडकवून तीच दोरी शवाचे दंडास बांधून अशा थाटानें स्मशानांत नेण्याचा विधि लिहिला आहे. परंतु हा प्रकार प्रस्तुत गतरूढ झाला असल्यामुळें ह्या धर्मशास्त्राज्ञेप्रमाणें वागल्यास त्या मनुष्याला सर्व लोक नांवें ठेवून त्याची सर्वत्र छी थू होईल. तरी प्राचीन काळीं ही गोष्ट धर्मसंबंधाची म्हणून सर्व लोक करीत होते व त्यावेळीं त्यांस दोष देण्याचेंही कारण नव्हतें. यावरून लोकरूढीचा जबरदस्त प्रयोग सर्वांच्या आचार विचारांवर कसा दृढतर झाला आहे हें सहज दिसून येईल, याचप्रमाणें पूर्व काळचें आणखी एक उदाहरण असें आहे कीं, स्त्रीनें प्रजोत्पत्त्यर्थं पतीच्या आज्ञेनें अथवा त्याचे पश्चात् इतर आप्तांच्या आज्ञेनें उपपत्ति करावा अशी पूर्वीं रूढी व शास्त्र असें. परंतु अशी गोष्ट आतां काढली तर त्यास लोक बाहेर तोंड काढूं देणार नाहीत! सारांश, धर्मशास्त्रास आणि रूढींस बहुत अंतर पडून रूढी ह्याच धर्मशास्त्रें होऊन बसल्या आहेत. अस्तु. प्रस्तुत अंत्येष्टीसंबंधीं गोदहनास अनुस्तरणीकर्म म्हणतात. ही अनुस्तरणी तैत्तिरीय आरण्यकांत, ऋग्वेदांत, शुल्कयजुर्वेदाचे ३५ वे अध्यायांत व इतर अनेक सूत्रांत आहे. त्या गाईच्या मांसाचे पिंड देण्याविषयीं व तिची वपा काढून तिनें प्रेताचें मुख व सर्व शरीर आच्छादून नंतर त्यास अग्नि देण्याविषयीं ह्या अंत्येष्टिकर्मांत लिहिलें आहे. गाय नसली तर तिचे ठिकाणीं काळ्या बकरीचा कल्प लिहिला आहे. आतां,—

अग्नेर्वर्भं परि गोभिर्ययस्व — ऋ० ७.६.२१.

हाच मंत्र तैत्तिरीयारण्यक, ६ प्रपाठक १ ला अनुवाक यांत असून आश्वलायनांनींही तोच मंत्र प्रस्तुत कर्मांत घेतला आहे. परंतु तैत्तिरीयारण्यकाचे पितृमेधाध्यायांत १२ व्या अनुवाकावर माधवांनीं भाष्य लिहितांनां असें म्हटलें आहे कीं,—

राजगव्या हननमुत्सर्गश्चेति द्वौ पक्षौ, तत्र हननपक्षे मन्त्रा; पूर्वमेवोक्ताः ।
अथोत्सर्गपक्षे मन्त्रा उच्यन्ते ॥

असें लिहून त्यापुढें,—

माता रुद्राणां० मा गामनागामदितिं वधिष्ठ ॥ ॠ० —६—७—८;

तै. आ. ६ प्रपा. १२ अनु.

हा मंत्र लिहिला आहे. या मंत्रांत याज्ञिकांस असा उपदेश आहे कीं, 'तुम्ही गरीब गाईचा जीव घेऊं नका'. हल्लीं मधुपर्कांत तरी हाच मंत्र म्हणून उत्सर्जन करतात. या गाईस **राजगवी, अनुस्तरणी व सयावरी** असें ह्मणतात. या गाईचें वर्णन **भारद्वाजकल्पांत** असें लिहिलें आहे :—

जरठां मुख्यां तज्जघन्यां कृष्णां कृष्णाक्षीं
कृष्णबालां कृष्णखुरामपि वा अजां ।

म्हणजे, अनुस्तरणीची गाय वृद्ध असावी, नाही तर काळी किंवा काळ्या खुरांचीही असावी अथवा तशी शेळी असावी. आतां हा गाय योजण्याचा विधि येवढ्याकरितां आहे म्हणून म्हणतात कीं, मृतास पितृलोकीं दूध मिळावें. तसेंच पितृलोकांच्या वाटेवर चार डोळ्यांचीं कुत्रीं आहेत त्यांस कांहीं भक्ष्य टाकावें म्हणून जीवाबरोबर सामग्री द्यावी असें म्हणतात व यास पुढील मंत्रावरूनही प्रमाण मिळतें :—

अतिं द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुनां पृथा ॥—

ॠ० —७—६— १५, व तै. आ. ६ प्रपा. ३ अनु.

तसेंच,—

मैवं माँस्ता प्रियेऽहं देवी सती पितृलोकं यदैषि ।

विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नौ लोकौ पर्यसाऽभ्याववृत्स्व ॥

— तै. आ., ६ प्रपा. १ अनु.

यानंतर **शूलगव** म्हणजे बैलाचा यज्ञ करण्याविषयीं लिहिलें असून तोही घरच्या खोंडानेंच **रुद्रप्रीत्यर्थ** करावा असें लिहिलें आहे. आतां हीं सर्व कर्मे गृहस्थांनीं करावयाचीं असून त्या काळीं तीं अप्रतिबद्ध चालत असावीं असें सूत्रोक्त प्रतिपादनावरून सहज अनुमान होतें. मधुपर्क हा प्रतिसहामासीं व राजा, ऋषि, सासरा, जांवई, मामा व गुरु इत्यादि श्रेष्ठ पाहुणे घरीं आले असतां त्यांच्या पाहुणचारार्थ करावा असें लिहिलें आहे. याचप्रमाणें शूलगवाचा कालही प्रतिवर्षीं एकदां आर्द्रा नक्षत्रावर ठरविला आहे. या सर्व गोष्टींवरून त्या काळीं गुराढोरांचा चांगला सुकाळ होता असें दिसतें. तसेंच हीं कर्मे करण्याविषयीं वेदांची आज्ञा असल्यामुळें त्यांचें उल्लंघन न करितां तीं पुण्यप्राप्त्यर्थ सर्व लोक अवश्य व निःशंकपणें करीत असत. कलियुगांत हिंसादि कर्मे वर्ज्य ठरविल्यामुळें तद्विरुद्ध आचरण करणाऱ्यांकडे पाहून लोकांस त्यांचा फार तिरस्कार उत्पन्न होतो व “आतां कलियुगांत लोक असेच धर्मभ्रष्ट होत जावयाचे व त्यांजकडून हिंसादि कर्मे व्हावयाचीं” असा ते कलिसंबंधी निराशेचा कोलाहल करितात. परंतु आमच्या प्रकृत विषयाचे कालाकडे नजर दिली म्हणजे प्रस्तुतचा काळ हिंसादि क्रूर कर्मापासून पुष्कळ दूर आहे किंवा याहीपेक्षा पूर्वीचीं हिंसाकर्मे जास्त होती याचा विचार सहज होईल. हल्लींच्या कालदेशवर्तमानाकडे पाहिलें असतां पूर्वकालीं हिंसेची गोष्ट कोणाच्या मनांतच येत नव्हती असें

स्पष्ट दिसते. यावरून कलीच्या नांवाने व्यर्थ गवगवा करण्यांत अर्थ नाही; असें पूर्वरीतीकडे पाहिलें असतां आढळून येईल.

अंत्येष्टीमध्ये कोठेंही विधवावपन लिहिलें नाही इतकेंच नाही; तर स्मशानांतून मृताचे विधवेस घरीं आणण्याचा—

उदीर्ष्य नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ —ऋ. ७.६.२७

हा मंत्र म्हणतात. त्यावरून तिला पुनरुद्वाहाचीही आज्ञा आहे असें सिद्ध होते व हें साधनाचार्यांचे भाष्यावरून व प्रकरणावरून सहज समजतें. सूत्रकारांनीं हाच मंत्र ह्या प्रसंगीं घेतला आहे यावरून, तर त्याचें महत्त्व विशेष आहे. भारद्वाजकल्पांत या संबंधाचा तर विशेष खुलासा केला आहे व तत्संबंधानें माधव असा अर्थ लिहितात—

“त्वं पुनर्विवाहेच्छोः पत्युः जायात्वं सम्यक् प्राप्नुहि”

यावरून पुनर्विवाहमतास दाढ्य येतें. अस्तु.

अंत्येष्टीचे ‘उप सर्प मातरं भूमिमेतां०’ ऋ. ७.६.२७

इत्यादि इतर मंत्रांवरून पूर्वी शवदहनाची चाल नसून प्रेते पुरण्याची चाल असावी असें दिसतें. तरी आश्वलायनाचार्यांचे काळीं दहनविधिही चालू असून त्यांनीं प्रेतदहनानंतर त्याच्या अस्थी जमा करून त्या मडक्यांत घालून पुराव्या असें लिहिलें आहे, त्यावरून प्रेतें पुरण्याच्या प्राचीन विधीचा मान राखावा म्हणून हा प्रयोग लिहिला असावा असें सहज अनुमान होतें. याचप्रमाणें तीर्थांत अस्थी टाकण्याचा हल्लीं आपण जो क्रम पाहतों त्यावरून तीर्थसन्निध मृत्यु व्हावा हेंही सर्वास इष्ट असून तसें झालें नाही तर मृताच्या अस्थी तरी तीर्थांत नेऊन टाकाव्या अशी सर्वत्र इच्छा व रीति असावी असें दिसतें, आतां मरणोत्तर जन्मांतराची कल्पना ही पूर्वकालीं होतीसें दिसत नाही.

यास्तै शिवास्तनुवौ जातवेदस्ताभिर्वहेम सुकृतां यत्र लोकाः ।

—तै. आ.. ६ प्रपा., १ अनु.

म्हणजे ‘हे अग्ने! या मृतास सुखलोकाप्रत ने.’ यावर भाष्यकार असें म्हणतात :—
यस्मिन् देशे पुण्यकृतो लोकाः सन्ति तत्र प्रापय.

त्याचप्रमाणें,—

येभ्यो मधुं प्रधावति तांश्चिदेवाऽपि गच्छतात् ।
ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरांसो ये तनुत्यजः ॥

— तै. आ. ६ प्रपा., ३ अनु.

भावार्थ—जे मोठाले यज्ञ करून व ज्ञानसंपादन करून मरतात ते देवलोकास जातात आणि याचप्रमाणे जे युद्धांत मरतात ते देवलोकाप्रत जातात; त्याचठिकाणीं (हे पितरांनो!) तुम्हीं जावें.

यावरून मृतांचे जीव पितृलोकास (स्वर्गास) जातात व आपले पूर्वजही स्वर्गात आहेत अशी पूर्वीच्या लोकांची समजूत होती असें दिसतें; परंतु जन्मांतराची व मृतास मरणोत्तर होणाऱ्या यातनांची वगैरे कल्पना आलीकडील दिसते. शुल्कयजुर्वेदसंहितेचा ३५ वा पितृमेधिक अध्याय आहे त्यांतही ‘वह वपां जातवेदः’ हा मंत्र याच प्रकरणीं घातला आहे. त्या वेदाचे भाष्यकार **महीधर हे** एतत्संबंधानें असें म्हणतात कीं,—

मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति इ०

परंतु पुढें बौद्ध [बुद्धाची प्रारंभीं बहुत निंदा झाली. व तो अधर्म आणि पाखंड उत्पन्न करण्याकरितां झाला असें सर्व म्हणूं लागले. तरी त्याच्या उपदेशाचा अलौकिक प्रसार व तदनुसृत लोकांच्या वर्तनाचा क्रम हीं पाहून त्याचें दशावतारांत वर्णन होऊं लागून इतर देवांप्रमाणें त्यासही वैदिक धर्मानुयायी आपल्या कार्यांभीं मंगलाचरणांत (पहा, स्वाध्याय, पृष्ठ ५६ पायथ्याची टीप) वगैरे प्रमाण करूं लागले! भारतांतील **भीष्मस्तवराजांत** ह्याप्रमाणें भीष्मांनीं बुद्धास नमन केलें आहे.—

बुद्धरूपं समास्थाय सर्वरूपपरायणः ॥
मोहयन् सर्वभूतानि तस्मै मोहाऽऽत्मने नमः ॥

परंतु बुद्धाचे द्वेषे जे वैदिक होते त्यांनीं बुद्धमंदिरांत कदापि न जाण्याविषयीं फार कडक वचनें लिहिलीं आहेतः—

हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमंदिरम्!

व त्याप्रमाणें अद्यापि जैनमंदिरांत किंवा त्यांच्या विहारांत व चैत्यांत जाण्याविषयीं लोक धजत नाहीत! बौद्ध व जैनमतांचा विचार आमच्या ‘स्वाध्याय’ पुस्तकांत पहा, — (परिशिष्ट १०, पृष्ठ २१३).] मतदर्शनानंतर गाईची हिंसा सुटून गोदानावर निर्वाह होऊं लागला व शूलगव जाऊन वृषोत्सर्ग आला; परंतु वेद, आरण्यकें व सूत्रें यांत जे त्याकाळीं प्रवृत्तींत असलेले विधी लिहिले आहेत त्यांवरून सूत्रें हीं बौद्धावतारापूर्वीं अतएव फार प्राचीनकाळीं झालेलीं आहेत असें आम्हीं वर एके ठिकाणीं निर्देश केल्याप्रमाणें सिद्ध होतें.

अन्त्येष्टींत प्रेतांस गाड्यांवर किंवा स्कंदांवर न्यावें असें **आश्वलायन** लिहितात. व हेंच मत तैत्तिरीयारण्यकांतही आहे. वृद्ध सेवक ह्मणजे शूद्र हे वाहकाचे कामांत लावण्याविषयीं व पत्नीचें उत्थापन करण्याविषयीं प्रशस्त होत असें लिहिलें आहे. तसेच गाड्यांस बैल जोडण्याचे वगैरे मंत्र आहेत. त्यांजवरून हल्लींप्रमाणें शूद्रांनीं प्रेतास स्पर्श करू नये व स्कंदांवर मात्र प्रेत वाहून न्यावें इत्यादि आग्रही रूढी वैदिककालीं चालत नसून सदरील आचार विचारांवरून त्या काळच्या रूढी फार सुखसोयकर होत्या असें दिसतें. परंतु त्या प्रस्तुतकाळीं नष्ट झाल्या हें चांगलें झालें नाही. मग ह्या नवीन प्रचाराचें काय कारण झालें असेल तें असो. अन्त्येष्टीच्या संबंधानें वैदिक कालाचा विचार करितां मृताशौचाची जी हल्लीं रीति चालत आहे ती व दानकल्प हीं

आलीकडे पुराणांनीं उपस्थित केलीं आहेत असें दिसतें. परंतु तीं **आश्वलायनास** सर्व प्रकारें अश्रुत होतीं. मरणोत्तर, पितरांच्या नांवानें येथें ब्राह्मणास शय्या दिली तर ती परलोकीं त्यांस मिळते, जलकुंभ दिला असतां पितरांची तृषा शांत होते, जोडा दिला तर मृतांस कांटे लागत नाहींत, छत्री दिली म्हणजे ऊन लागत नाहीं इत्यादि प्रकार विशेषेंकरून **गरुड** किंवा **वैनतेय** पुराणांतर्गत प्रेतकल्यांत मोठ्या विस्तारानें दिले आहेत. ते ग्रंथ मृताचे घरीं त्याच्या आप्तांकडून दानप्रवृत्त्यर्थ वाचून दाखवावे असा विधि आहे. परंतु हे ग्रंथ मृतोत्तरकार्योपजीवी असे स्मशानपुरोहित जे कारटे लोक त्यांच्या लाभार्थ कोणीं तरी रचिले असावे असा तर्क आहे. त्यांतील अनेक भयानक व अद्भुत कथानकें वाचून मृताचे आप्तांस भीति उत्पन्न करावी व मृताचें कांहीं तरी कल्याण होऊन त्यास सुख मिळावें अशा बाहण्यानें त्यांजकडून यथाशक्ति कांहीं तरी मिळवितात. परंतु त्या बिचाऱ्यांस यांतील सत्यासत्य प्रकार कांहीं उमजत नसून तत्संबंधाची विचारशक्तिही आलीकडे अज्ञान लोकांशींच नेहमीं संबंध असल्यामुळें नष्ट होऊन गेली आहे व केवळ गप्पा झोंकणाऱ्या असत्यालापींचा मात्र स्वार्थ साधला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

वैदिक परंपरेंत कर्म हें प्रधान असून त्या काळीं जाती होत्या व ते वेदच प्रमाण मानीत असत. परंतु पुढें बौद्धपरंपरेंत वेद, कर्म व जाती हीं तीनही त्यांच्या दयाधर्मास विरुद्ध वाटून त्यांनीं त्यांचा निःपात करण्याचा यत्न चालविला होता. वैदिक व बौद्ध या उभय परंपरेंत मुख्यत्वेकरून हेच तीन प्रकार परस्पर विरुद्ध आहेत. या संबधानें त्या काळीं मोठमोठे वादविवाद होऊन घोटाळे झाले. **जैमिनी**सारखे वैदिक आर्य हे कर्मप्रतिपादक होते. व **बुद्ध**, **शाक्यसिंह**, **गौतम** यांजसारखे निवृत्तिमार्गी पुरुष तद्विरुद्ध दयाधर्म प्रतिपादन करीत होते. शेवटीं दयाधर्माचाच जय होऊन वैदिकांस नमावें लागलें. ‘**प्रमाणं परमं श्रुतिः**’ इत्यादि मताभिमानाचीं सूत्रें जाऊन त्या ठिकाणीं ‘**अस्वर्ग्य लोकविद्विष्टं**’ इत्यादि वचनें लोकांमध्ये चालूं झालीं. सारांश, लोकाचार व लोकांचा कल जसा असेल त्याप्रमाणें धर्मशास्त्रांत वगैरे फेरफार होतात. याचे स्पष्टीकरणार्थ एक दोन उदाहरणें घेतलीं असतां चांगला बोध होईल. सती जाणें हा प्रयोग वेदांस व स्मृतींस अगदीं अश्रुत असतांही लोकरुची व लोकाग्रह हीं पाहून त्याचें मंडन व प्रयोग होऊं लागले. वैद्यशास्त्रांत वाजीकरणादि लेख, कामशास्त्रावर **वात्स्यायन भरता**दिकांची प्रवृत्ति, ज्योतिषांत जयसाधन शकुन अमृतवेळा इत्यादि पाहणें, हीं सर्व प्रकरणें लोकरुचीला अनुसरूनच निर्माण झालेलीं दिसतात.

आश्वलायनांनीं जसे पंचमहायज्ञ लिहिले आहेत तसेच तैत्तिरीयारण्यक व शतपथब्राह्मण इत्यादिकांतही सांगितले आहेत. त्यांत—

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते०—तै. आ.,—२ प्रपा. १० अनु.

असा या पंचमहायज्ञांचा आरंभ केला आहे. यांतील वर्णन असें आहे कीं, होम हीच देवपूजा; मनुष्यांशिवाय इतर जीवांस अन्न देणें याचें नांव भूतयज्ञ; वडिलांचे नांवानें अन्न देणें (श्राद्ध करणें) याचें नांव पितृयज्ञ; स्वतः शिकणें (स्वाध्याय करणें) याचें नांव ज्ञानपूजन किंवा ब्रह्मयज्ञ; आणि मनुष्यांस विद्या व अन्न देणें याचें नांव मनुष्यपूजन किंवा मनुष्ययज्ञ. मनुष्यपूजनांत ब्राह्मण किंवा संन्याशी असा कांहीं विशेष वर्ग न घेतां केवळ मनुष्यजाति मात्र घेतली आहे. पंचमहायज्ञाविषयीं **मनु**ही असें ह्मणतोः—

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ॥
नृत्यज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥ —४.

पुढें पुराणान्तरीं हेंच प्रकरण घेऊन सदरील पांच ऋणें मनुष्यमात्रांस मानिलीं आहेत. याजवरून स्वतः ज्ञान संपादन करणें व मनुष्य आणि इतर जीव यांचें रक्षण करणें ही वर्णश्रेष्ठ ब्राह्मणांचीं तर मुख्य कर्मे होत असें दिसतें. आणि त्यावरूनच पांथस्थांचा सन्मान करून त्यांस अन्न देण्याची वहिवाट या देशांत ब्राह्मणांमध्ये प्राचीनकाळापासून चालत आली आहे. हल्लीं हा देश दारिद्र्यग्रस्त झाल्यामुळें पूर्वीची वहिवाट सर्वत्र सारखी चालत नाही, तरी जे श्रीमान् व संभावित गृहस्थ आहेत ते आपल्या ज्ञातीच्या लोकांचा तरी अन्नदानादि पूजाविधि करितात. तैत्तिरीयारण्यकांत स्वाध्यायसंबंधानें पुढील अनुवाकांत स्वतंत्र विवेचन केलें आहे. —

ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः०— तै. आ., २ प्रपा., ११ अनु.

हें वचन आदि धरून ब्रह्मयज्ञ (स्वाध्याय) संबंधी एकांतवास, आसनाधिष्ठान व दृष्टिनिरोध करून अभ्यास करणें याविषयी शिफारशी केल्या आहेत.

आचार्यतर्पणांत **सुमंतू**पासून **आश्वलायना**पर्यंत असे ऋग्वेद पढविणारे चाळीस आचार्य लिहिले आहेत व त्यांत भारतकर्ते व भाष्यकर्तेही आले आहेत. याजवरून भारताची गाथा ही कांहीं अंशानें तरी त्यावेळीं असून नंतर त्या भारतावरून हल्लींचें विस्तृत भारत झालें असावें असें वाटतें. दुसरें, या आचार्यांत ऋषिकन्याही आल्या आहेत त्यावरून ऋषिकन्या ह्या वेदाध्ययन व वेदाध्यापन करीत होत्या असें दिसतें. **स्वाध्यायांत** जे ग्रंथ अध्ययन करण्यास सांगितले आहेत त्यांत चार वेदसंहिता, ब्राह्मण, कल्प, गाथा, नाराशंसी व प्राचीन इतिहास इतके आहेत. यावरून त्या काळीं इतकेही ग्रंथ उपलब्ध असून ते सूत्रोत्पत्तीपूर्वीं झालेले होते असें म्हटलें पाहिजे. वेदाशिवाय कित्येक गाथाही अद्यापि आढळतात. व त्याचप्रमाणें इतिहास व चरित्र हीं कांहीं तरी त्यावेळेस असावीं असें सिद्ध होतें. आतां, ब्राह्मणें हे ग्रंथ हल्लीं एकत्र केलेले दिसतात. परंतु त्यांत अनेक गोष्टी, वाद, तर्क, आख्यानें, उपाख्यानें, व्याख्यानें, अभिज्ञान व गाथा इत्यादींचा समावेश आहे. तसाच, गाथांचा जो मोठा संग्रह दिसतो त्याजवरून त्याचे पूर्वी अनेक ग्रंथ चालत असून त्यांजवरून हा गाथासंग्रह झाला असावा असा तर्क होतो. मग ते अनेक ग्रंथ लेखी असोत किंवा तोंडानेंच परंपरया चालत आलेले असोत, परंतु ते होते असें मानणें संभाव्य आहे. कोणीही कांहीं ऐतिहासिक गोष्टी लिहिल्या म्हणजे त्या लेखापूर्वीं तद्विषयी कांहीं एक लिहिलेलें किंवा कोणी सांगत आलेलें नसेल असें म्हणवत नाही. याचप्रमाणें इतर ग्रंथांचीही गोष्ट आहे. भारत हें ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु तत्पूर्वीं तत्संबंधाचा कांहीं तरी लेख किंवा आख्या प्रसिद्ध असून त्यावरून हा महाभारत ग्रंथ उतरला असावा आणि त्याचप्रमाणें पुराणांच्या पूर्वीही कांहीं कथानकें प्रसिद्ध असतील त्यांवरून पुराणें ही निर्मिलीं असावीं. प्रस्तुतच्या ब्रह्मयज्ञप्रयोगांत ज्याप्रमाणें सर्व ग्रंथांच्या आदी घेतात त्याचप्रमाणें इतिहासाची आदि **‘नारायणं नमस्कृत्य’** अशी घेतात. परंतु पुराणांची आदी कोठेंही घेत नाहीत. यावरून पुराणें ही सूत्रांचे कालीं किंवा तत्पूर्वीं नसावीं असा सहज बोध होतो. आतां पुराणांत संहितापुराणें, शृंखलापुराणें, महापुराणें व उपपुराणें असे चार प्रकार असल्याविषयी लेख आहेत; परंतु ते चार ही प्रकार आज उपलब्ध नाहीत. याचें कारण असें असावें कीं, चांगला ग्रंथ झाला म्हणजे लोक त्याचा संग्रह करितात आणि त्याजपेक्षां कमी योग्यतेचे पूर्वीचे ग्रंथ असल्यास ते रद्द होतात असा साधारण नियम आहे. तदनुसार चांगलीं

पुराणें तेवढीं जतन होऊन बाकीचीं बुडालीं असतील. सूत्रांस कल्प ह्मणतात असें वर एके ठिकाणीं ह्मटलेंच आहे; त्यावरून ते कल्पनेनें लिहिले आहेत असें ध्वनित होतें. आलीकडे कन्यादानकल्प, त्रिचाकल्प, श्राद्धकल्प, पुरश्चरणकल्प इत्यादि नवीन कल्प आढळतात. परंतु सूत्रें हीं ऋषिकल्प असून इतर कल्प हे पौरुष होत असें समजावयाचें.

आतां, कोणी म्हणतात कीं, गाथा, [गाथा, नाराशंसी व इतिहास या तिहींचाही हेतु जरी पूर्ववृत्तकथनाचा आहे तरी त्यांतील सूक्ष्म भेद असा आहे : ‘गाथा’ म्हणजे एकेका वंशाचा किंवा एकेका कृत्याचा इतिहास. यास मराठीत बखरी म्हणतात. जसें ‘मराठ्यांची बखर’, ‘पेशव्यांची बखर’, ‘पानपतच्या लढाईची बखर’ इत्यादि एकेक गोष्टीचे इतिहास त्या गाथा होत; ‘नाराशंसी’ म्हणजे व्यक्तिविशेषाचे इतिहास. जसें—‘शिवाजीचरित्र’, ‘बाजीरावचरित्र’, ‘नाथचरित्र’ इत्यादि; आणि ‘इतिहास’ म्हणजे मोठाल्या राष्ट्रांची व तत्संबंधीय अनेक गोष्टींची संक्षिप्त किंवा विस्तृत वर्णनें. या तिन्ही वर्गांच्या इतिहासांत आपल्या इकडे गाथा व इतिहास यांची बरीच प्रवृत्ति आहे. परंतु ‘नाराशंसी’— वर्गांत येणारी व्यक्तिवैशेषिक चरित्रे किंवा इतिहास त्याची आपल्या ग्रंथप्रसारांत फार जरूर आहे. तिची पूर्णता तर दूर राहिली, परंतु आपल्या महाराष्ट्र ग्रंथप्रसारांत तसें रूप तरी कधीं येईल तें येवो!]

नाराशंसी व इतिहास हे ग्रंथ ब्राह्मणांतच समाविष्ट आहेत व कोणी म्हणतात कीं, ते पृथक् होते. परंतु ते पृथक् होते असें म्हटलें तर ते ग्रंथ हल्लीं निखालस नष्ट झाले असावे असें अनुमान करण्यास हरकत नाही; पण ते ग्रंथ ब्राह्मणग्रंथांत आहेत अशी कल्पना केली तर मात्र तत्संबंधाचे विषय त्यांत सांपडतील. आतां आरण्यकांत असें लिहिलें आहे कीं, त्या ग्रंथांचें जो स्वतः अध्ययन करील त्याचे पितरांचा उद्धार होईल. [यद्दचोऽधीं ते पर्यसः कूल्यां अस्य पितृत्स्वधा अभिवं हन्ति० तै. आ., २ प्रपा. १० अनु.] हे म्हणणें अर्थवादाचें म्हणजे रोचक अतएव ग्रंथमहत्त्वदर्शक होय. तरी एका दृष्टीनें पाहिलें असतां तें म्हणणेंही खरें आहे. म्हणजे पुत्र विद्वान् निघाले असतां वडिलांचें नांव राहतें हें सर्व प्रसिद्ध आहे व वडिलांचें नामरक्षण हाच पितरांचा उद्धार होय हेंही वेगळें सांगावयास नको. अस्तु. ब्रह्मयज्ञांत देवांचीं नांवें प्रथम लिहून नंतर वेदऋषींचीं—म्हणजे प्रथम मंडलाचे शतर्चिन, दुसऱ्या मंडलाचे माध्यम याप्रमाणें दहा मंडलांच्या ऋषींचीं—क्रमवार नांवें लिहिलीं आहेत. देवतर्पणाचे यादींत जितकीं नांवें घातलीं आहेत त्यां सर्वांस त्या काळीं देवत्व मानीत होते हें तर अर्थसिद्धच आहे. त्यांत प्रथमतः प्रजापति म्हणजे सृष्टीचा कर्ता जो परमेश्वर त्याचा नामनिर्देश करून नंतर वेद, ओंकार, वषट्कार, पर्वत, नद्या, वृक्ष वगैरे देवतानिर्देश केला आहे. वैदिककाळीं वेद, ओंकार व वषट्कार (यज्ञ) ह्या जशा पूज्य देवता होत्या त्याचप्रमाणे पर्वत, नद्या व वृक्ष यांच्या संबंधाच्याही देवता पूज्य मानिल्या आहेत. वर जीं दहा मंडलांच्या ऋषींचीं नांवें लिहिलीं म्हणून म्हटलें ते ऋषी फार प्राचीन असून त्यांस ‘छंदऋषी’ अशी संज्ञा आहे. त्यांचे कारकीर्दीतच प्रथम वेद प्रकट झाले व म्हणून त्यांचीं नांवें मंत्रांचे ऋषी अशा संबधानें संहिता बांधणारांनीं दाखल केलीं आहेत. आतां, त्या मंत्रद्रष्ट्या मंडळांत स्त्रिया, शूद्र व क्षत्रिय वगैरेही दाखल केले आहेत. यमी, पौलोमी, इंद्राणी, लोपामुद्रा या स्त्रिया मंत्रद्रष्ट्या होत्या; कवषऐलूष हा शूद्र मंत्रद्रष्टा होता; व कक्षिवत, विश्वामित्र वगैरे क्षत्रिय मंत्रद्रष्टे होते. याप्रमाणें छंदऋषी झाल्यानंतर आचार्य म्हणजे पूर्वीच्या छंदऋषींचें ज्ञान पढविणारे यांचीं नांवें घेतलीं असून त्यांतही स्त्रीपुरुषांचा समावेश आहे. [‘आचार्या’ची जी व्याख्या वर केली तदनुरूप त्यांचे पुढेही पूर्वविद्याशिक्षक बहुत आचार्य झाले. चालु शतकांतही आपले प्रदेशांत पूर्वी हरी केशवजी सोमवंशी, सदाशिव काशीनाथ छत्रे, गोविंद नारायण, बाळगंगाधरशास्त्री जांभेकर वगैरे, व त्यांचे पुढे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, केरोपंत नाना छत्रे, दादोबा पांडुरंग—महाराष्ट्र भाषेचे पाणिनी!—वगैरे होऊन त्यांचे पुढे हल्लीं वरील चिपळूणकरांचे वंशस्थ मालाकार, वेदार्थयत्नकार, षड्दर्शनचिंतनिकाकार वगैरे हे महाराष्ट्रभाषेचे आचार्य झाले आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही!]

वेदांत ज्या कथा व तत्संबंधानें जे देव आहेत ते वेदोत्पत्तीपूर्वीं झाले असें मानण्यास जशी हरकत नाही त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत सूत्रांत जे [या आचार्यमालेमध्ये प्रस्तुतसूत्रप्रतिपादक खुद्द आश्वलायनाचार्य यांचेही नांव आलें आहे. यावरून दोन तीन अनुमानें होतात; एक, आश्वलायनानंतर या सूत्राचा कांहीं भाग वाढविला असावा; किंवा दुसरें, पूर्वकाळीं जीवतांचेही तर्पण करण्याची चाल असावी; अथवा तिसरें प्रकृत सूत्र हें खुद्द आश्वलायनांनीं न करितां तदंशीयांनीं आश्वलायनानंतर लौकरच केलें असून त्यांनीं आपल्या मूळ पुरुषाचें प्रख्यापन व गौरव होण्याकरितां त्यास तेंच नांव दिलें असावें. या तिन्ही अनुमानांपैकी कोणतेही अनुमान सत्य असें ठरलें तरी एकंदर सूत्ररचनेस कोणत्याही अंशानें बाध येत नसून त्याच्या उक्त प्राचीनत्वासही विरोध येईल अथवा त्यांत आमचें शेवटचें अनुमानही खरें झाल्यास आमच्या प्रतिपादित सूत्रकालादिकास कमीपणा येईलसें वाटत नाही. शिवाय हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपल्या ग्रंथास वजनदारी व महत्त्व येण्याकरितां ती दुसऱ्या कोणा सुप्रसिद्ध

विद्वानाची कृति म्हणून आपले ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याची बहुत दिवसांची वहिवाट दिसते, तदनुरूप आम्ही तिसरें अनुमान बांधलेलेंही संभाव्य आहे परंतु म्हणून त्याचें महत्त्व कमी होत नाहीं. आज आपलेजवळ जी **मनुस्मृति** आहे तो ग्रंथ खुद्द **मनु**ची कृति नसून तो कोणी **भृगू**नें रचून **मनु**चे नांवावर प्रसिद्ध केल्याची आख्या आहे! तरी त्या ग्रंथाचें महत्त्व व लोकमान्यता हीं यत्किंचित्ही कमी नाहींत हें सर्वास विदित आहेच.] आचार्य व ज्या आचार्या निर्दिष्ट केल्या आहेत त्या सर्व सूत्ररचनेपूर्वी झाल्या हें सिद्ध असून एतत्संबंधानें वर एक दोन ठिकाणीं उल्लेख केलाच आहे. अस्तु. यानंतर आपल्या पितृत्रयीचीं नांवें घेण्यास सांगितलीं आहेत. परंतु आलीकडे कर्मवृद्धीच्या धोरणानें त्या त्रयीस इतर आप्तांचीं नांवें आणखी जोडण्याची वहिवाट पडली आहे. येणेंप्रमाणें ब्रह्मयज्ञसंबंधी तर्पणप्रयोग येथें संपतो. त्यानंतर पुढें, फावेल तसें म्हणजे, चालतां बसतां व उठतां फिरतां सर्व काळीं अध्ययन करावें असें सांगितलें आहे आणि त्याप्रमाणें सर्वप्रकारें जरी नाहीं तरी वर सांगितलेल्या प्राचीन ग्रंथांच्या आदींचें पठन करण्याचा प्रस्तुत संप्रदाय आहेच. आतां ह्यासंबंधानें सांगावयाचा भाग येथेंच आहे कीं, सूत्रोक्त रीतीप्रमाणें नांवाचा मात्र ब्रह्मयज्ञ हल्लीं चालू असून त्याविषयीं वास्तविक विचार कोणीही करीत नाहीं. हें फार वाईट आहे. वरील ब्रह्मयज्ञप्रतिपादनावरून तर असें सिद्ध होतें कीं, त्या काळीं जे ग्रंथ उपलब्ध होते त्यांचा अभ्यास करण्याची लालसा तत्कालीन विद्वान्मंडळांत फार होती व 'स्वाध्याय' सदराखालीं प्रयोगकारांनीं त्या सर्व ग्रंथांच्या आदी घेऊन तो विधि नित्यकर्मांत घालण्याचें कारण तरी हेंच असावें. परंतु त्याची काळजी अथवा तद्विषयक विचार हल्लीं नष्ट झाला असून आपल्या पूर्वजांच्या ज्ञानाचें भांडार काय इकडे कोणीही लक्ष्य देत नाहीं. आलीकडे अनेक उलाढालीनें पूर्वजांनीं प्रतिपादिलेल्या कर्मांचा सर्वांकडून त्याग होत जाऊन पूर्वजांच्या रीतीभाती व आचारविचार यांजपासून सर्व लोक च्युत झाले असल्यामुळें प्रकृत विषयानुरूप आमच्या लोकांत ब्रह्मयज्ञ करणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस घटत चालली आहे, ही एक गोष्ट झाली. आणि त्यांतही जे कांहीबाहीं त्या रीतीला अनुसरून आहेत त्यांस तर, वर लिहिल्याप्रमाणें तत्संबंधाचा तत्त्वविचार मुळींच नाहीं. एतावता सर्वच प्रकार खेदास्पद झाला आहे. ब्रह्मयज्ञ करणारे ब्रह्मयज्ञाचे वेळेस 'स्वाध्याय' संबंधानें सांगितलेल्या सर्व ग्रंथांच्या आदी आजन्मपर्यंत म्हणतात. परंतु या आदी कशाच्या व ते ग्रंथ काय आहेत हा शोध लोकांतून मुळींच नाहींसा झाला. सूत्रांपासून पुढें उतरता काळ येऊन त्या काळांत उत्तरोत्तर भ्रम वाढत चालला व पाहिजे तशा अविचारांच्या गोष्टी प्रवृत्त झाल्या. आणि त्या अविचारजन्य आचारविचारांशीं सर्व लोकांवर आज बरेच दिवसांपासून पुढें बसत चालल्यामुळें त्यांत लोक अगदीं मलीन झाले आहेत. पूर्वी सूत्रकालच्या एतद्देशीय लोकांचें इतर देशस्थ लोकांच्या तत्कालीन आचारविचारांशीं साम्य केलें असतां परदेशीयांच्या अज्ञान व अविचारजन्य आचारविचारांची जशी घुरट घाण येत होती तशी प्रस्तुतकालीं इतर देशस्थ लोकांच्या अगाध ज्ञानजन्य आचारविचारांशीं आमच्या आचारविचारांचें साम्य केलें तर आम्हाविषयीं त्या सुविचारसंपन्न लोकांस तिरस्कारबुद्धि उत्पन्न होईल! ह्याप्रमाणें कालचक्राचा महिमा अतर्क्य आहे!!

आतां कोणास अशी शंका येईल कीं, तर्पण करण्यांत काय अर्थ आहे? तर याचें उत्तर असें आहे : वेदांत मंत्र, विधि व अर्थवाद अशीं मुख्य तीन प्रकरणें आहेत. मंत्र म्हणजे ईश्वरी प्रार्थना किंवा देवस्मरण; विधि म्हणजे, औषधसेवनांत जसें अनुपान तशीं मंत्रसिद्धयर्थ कर्मे; आणि अर्थवाद म्हणजे, ते विधी करण्याची लोकांस रुचि लागण्याकरितां फलश्रुती लिहिल्या असतात, ते. यावरून मंत्र हा मुख्य भाग असून तो नुस्ता लोकांस गोड लागणार नाहीं म्हणून त्यास मंत्र जोडून तत्संबंधानें प्रस्तुत प्रष्टव्य जो तर्पणविधि तो सांगितला असावा असें दिसतें. आतां, मंत्रपठनाचा संप्रदाय सूत्राच्या पूर्वीपासून असल्याविषयींचा उल्लेख वर एके ठिकाणीं केलाच आहे व तो प्रत्यक्ष सूत्रावरूनही निर्बाध सिद्ध होतो. कारण, सर्व सूत्रांत जेथें जेथें मंत्रप्राप्ति झाली आहे तेथें तेथें त्या त्या मंत्रांच्या आदी दिल्या आहेत. यावरून आणखीही अशी एक गोष्ट सिद्ध होते कीं, पूर्वी मंत्र पाठ करण्याचा सर्वसाधारणसंप्रदाय होता व ह्याप्रमाणें सर्वास मंत्र येतातच असें **आचार्या**स पूर्णपणें वाटत होतें. तरी प्रस्तुत

स्थितीकडे पाहिलें असतां **आचार्यांच्या** समजुतींत असत्यता येईल; परंतु ह्यास त्याचा नाइलाज आहे! अस्तु. येणेंप्रमाणें मंत्रभाग व त्याच्या व्याख्या म्हणजे ब्राह्मणें ही सर्व सूत्रांचे फार पूर्वीपासून तयार झालीं होती व त्यांतही सर्व वेदांचा एकच राशि होता. परंतु पुढें त्याच्या चार संहिता झाल्या असें दिसतें. पूर्वोक्त विवेचनाप्रमाणें मूळ मंत्र ज्यांनीं प्रकट केले ते ऋषी आणि त्या वेदमंत्रांचीं अंगें, उपांगें व उपवेद हीं ज्यांनीं पढविलीं ते आचार्य होत. यावरून आचार्यांपेक्षां ऋषी हे प्राचीन होत व म्हणूनच त्यांस तर्पणांत देवांच्या खालीं दुसऱ्या प्रतीवर ठेविलें असून आचार्यांस तिसऱ्या प्रतीवर घातलें आहे. सूत्रोत्पत्तीचे काळीं ऋषींची कारकीर्द बंद पडून आचार्यांचा अम्मलही ढिला पडला होता असें दिसतें. आचार्यांतीलच **आश्वलायनाचार्य** हे होते, व त्यांस कौतुकानें कोणी ऋषी म्हणत असतील. बाकी वस्तुतः जे ऋषी होते ते त्यांचे पूर्वीच होऊन गेले असा तर्क आहे.

सर्वदा घरांत अग्नि राखून त्याजवर कर्म करणें यास अग्निमुखकर्म म्हणतात. आतां हीं कर्म उत्पन्न होण्यास मूळ शीतल देश असला पाहिजे असा तर्क होतो. व त्याप्रमाणें आर्य हे मूळचे हिमालयाचे आसमंताद्वागीं थंड मुलखांत राहणारे असल्यामुळें त्यांजमध्ये अग्निमुखकर्म फार सुखानें चाललीं असावीं. पुढें उत्तरेकडील वस्ती सुटून दक्षिणेकडील उष्ण मुलखांत म्हणजे श्रीक्षेत्र काशी वगैरेंकडे आर्यलोक उतरल्यावर त्यांच्या अग्निमुखकर्मापासून त्यांस उपाधि प्राप्त होणें साहजिक होय व त्यामुळें तो मार्ग सोडून उष्ण प्रदेशांत सुखसोयकर असा उदकसंबंधी शीतलोपचारी कर्ममार्ग निघाला आणि **गंगादि** नद्यांचीं माहात्म्यें वाढलीं असावीं असें अनुमान असून पुढें संपत्ति वाढल्यावर मूर्तिपूजा निघाल्या असाव्या असा सुमार आहे. त्याचप्रमाणें बुद्धधर्मानुयायांकडून गुरुपादुकापूजन निघालें आणि जसजशी वैदिक धर्मास ग्लानि येत चालली तसतशीं भजन व दर्शन हीं वाढून प्राकृत मंदिरें स्थापन झालीं असें मत आहे. ह्याप्रमाणें मूर्तिपूजेचा नवीन क्रम निघाला खरा; तरी त्यांत वैदिकांनीं मानलेल्या

[पहा— शं नं इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ० ॥ —ऋ. अ. ५ अ. ३ वर्ग २८.]

त्याचप्रमाणे—

ॐ प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विनां । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ —ऋ. अ. ५ अ. ४ वर्ग. ८.]

इंद्र, सोम, अग्नि, मरुत इत्यादि देवांच्या मूर्ती मुळींच न होतां राम, कृष्ण, गणपति, हनुमान्, शिव इत्यादि पुराणप्रसिद्ध देवांच्या मूर्ती मात्र झाल्या. यावरून जे मूर्तिपूजामार्गाला अर्वाचीनत्व ठरवितात त्यांस प्रमाण मिळतें.

वेदविद्या गुप्त ठेवण्याची रीति, म्हणजे ज्या काळीं बौद्धमार्गातील व इतर साधू हे धडधडीत वेदांतील प्रतिपादनाची निंदा करूं लागले व तेणेंकरून वेदांविषयीं सर्वत्र असन्मान उत्पन्न होऊं लागला तेव्हां वेदार्थ न जाणतां केवळ तो पाठ करून कायम ठेवण्याविषयींची रीति वैदिकधर्मानुयायींनीं ठरविली असावी. त्याचप्रमाणें वेदांतील अश्वमेधाचे वर्णनाचा प्रस्तुत चालू असलेल्या भाष्याप्रमाणें अर्थ केला असतां राणीनें याज्ञिक अश्वाजवळ निजावें व त्याची प्रार्थना करावी वगैरे संवेशनप्रकार पाहून यज्ञमंडपांतील प्रेक्षकांमध्ये किती उपहास व्हावयाचा व तें [पहा— “यजुर्वेद माध्यंदिनशाखासंहिता,” अध्याय २३, मंत्र २० याजवरील भाष्य.] अश्लील भाषण किती निंद्य होतें हेही प्रकार वेदार्थ गुप्त ठेवण्यास कारण झालें असावें; परंतु हेंच जर कारण असेल तर तेथें अर्थ करणाऱ्या भाष्यकारांची गैर समजूत झाली असावी असें प्रसिद्ध पंडित **दयानंद सरस्वती** यांनीं ऋग्वेद व यजुर्वेद या उभय वेदांवर भाष्य चालविलें आहे त्यांतील अर्थसरणीवरून वाटतें. परंतु असेंही कोणी म्हणतील कीं, परंपरागत चालत आलेला शुद्धार्थ सोडून या नवीन भाष्यकारांचा अर्थ ग्राह्य करणें ह्यांत मोठेपणा नाही; परंतु असें म्हणून उपयोग नाही. निर्दोष व विचाराला सयुक्तिक असा अर्थ होत असल्यास पूर्वीच्या अर्थांत गैर समज म्हणून ग्राह्य

करण्यास कांहीं हरकत नाही असें वाटतें. भारतांतही वेदांतील विसंगत अर्थाविषयी व लोकांच्या गैर समजुतीविषयी असें म्हटलें आहे:—

सुरा मत्स्या मधू मांस—मासवं कृसरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥
मानान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रकल्पितम् ॥ मोक्षधर्म, अ. ९२

परंतु आमचे सदसद्विचारानें व्यर्थाभिमान सुटतील तेव्हां खरें. अस्तु. बौद्धाच्या भीतीनें वेदार्थ गुप्त ठेवण्याचें भाग पडलें व अहिंसाधर्माविषयीं बहुतेक त्यांची छाया पडली असें सर्व कबूल करतील. परंतु हें सत्य कारण एकीकडे ठेवून त्याविषयीं कल्पित कथा बहुत निघाल्या : पूर्वीचे ऋषी हे यज्ञ वगैरे करून पशू मारीत परंतु त्यांस ते पशू पुनः संजीवन करण्याचें सामर्थ्य असून त्याप्रमाणें ते करीत; ते सामर्थ्य हल्लीं कोणांतही नाहीं ह्मणून पशुहिंसा वर्ज्य करणें भाग आहे. याचप्रमाणें, पशू मारला ह्मणजे तत्प्रीत्यर्थ मोठें अन्नदान करून शांति करीत व तेणेंकरून तत्संबंधाचें पातक लागत नसे; तसें संतर्पण हल्लीं कोणाकडून होत नाहीं ह्मणून पूर्वीचा यज्ञमार्ग व मधुपर्कादि पशुहिंसाश्रित कर्मे बंद करावीं लागलीं इत्यादि सबबी सांगतात. परंतु पशुसंजीवनादि प्रकार व पशुहिंसासंबंधी पातक वगैरेचा पत्ता सूत्रांत व सूत्रांचें मूळ जीं ब्राह्मणें त्यांत कोठेंच लागत नाहीं. त्यावरून त्या सबबी निर्मूल होत. तर वर लिहिलेल्या पैकींच कोणतीं तरी कारणें वेदाच्या गूढतेस योग्य असावीं असें वाटतें. याकरितां प्रस्तुत यज्ञ करून मुद्दाम जो पशू मारण्याचा क्रम कोठें कोठें चालूं आहे तो तरी हट्टाचा दिसतो व तो बंद करूनच वैष्णवमतप्रतिपादित षष्ठपशुकल्प चालू केल्यास अगदींच शुद्ध व निर्दोष मार्ग होईल असें वाटतें. शिवाय ऐतरेयारण्यकांत असें लिहिलें आहे:—

पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त० —२ पंचिका, ८ खंड.

ह्मणजे, पशूंतून मेघ्य निघून तांदुळांत आलें आहे. ह्मणून पशूंनीं यज्ञ न करितां तांदुळांनीं करावे.

अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात्०—किंत्ता.

तैत्तिरीय शाखेंत प्रोक्षित मांस मात्र खाण्याचा विधि सांगितला असून तो **याज्ञवल्क्यांनीं**ही आपले स्मृतींत घेतला आहे. व तोच **भारतांत**ही आहे. प्रोक्षण ह्मणजे पशूस मार्जन करून पवित्र करणें. त्यास ‘संज्ञपन’, ‘उपाकरण’ व ‘आलंभन’ असेंही ह्मणतात. वेदानुज्ञित पशुमारणास हिंसा ह्मणूं नये असेंही कोणी म्हणतात.—

या वेदविहिता हिंसा न सा हिंसा प्रकीर्त्तिता ॥

पशुमारणविधी हे मुळीं नित्याचे असून तत्संबंधानें जेव्हां वाटाघाट सुरू झाली तेव्हां त्यास कांहीं प्रतिबंधांत आणिलें असावें असें वाटतें. याविषयीं **मनू**चें वचन असें आहे :—

[ऊवध्यगोहं पार्थिवं—ऐ. ब्रा. २ पंचिका, ६ खंड. यांत पशुहननानंतर त्याचें मांस वगैरे हव्य भाग घेऊन अस्थी वगैरे पृथ्वीत पुरून टाकाव्या असें स्पष्ट लिहिलें आहे. तेव्हां पशुसंजीवनाची गोष्ट असत्य ठरते. याचप्रमाणें **सामवेदांत** पशूचे हननसमयी त्याचे मातापितर व इष्ट आप्त यांची समजूत याप्रमाणें घालतात.—

अनु त्वा माता मन्यतामनुपिताऽनुभ्राताऽनुसगम्योऽनुसखा सयूथ्यः ॥ आतं देवेभ्यो हविः ॥ इ० —मंत्रब्राह्मण.

यावरूनही संजीवनकल्पना मिथ्या होय. संजीवनाची रीति होती तर त्या वध्यपशूचे मातापितरांची समजूत करण्याचें मुळीच कारण नव्हतें. तसेंच, यज्ञपशूला उत्तम गति प्राप्त होते असें झटलें आहे; त्या अर्थी त्याकाळीं संजीवनाची वार्ताही नव्हती हें उघड आहे.]

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥

याजवरून पाहुणचार, यज्ञ व श्राद्ध इतक्यांत मात्र मांस राहून बाकी बंद झालें. आतां मांस न खाणारेही जनकासारखे निवृत्तिमार्गी पूर्वी होते. निवृत्तिमार्ग म्हणजे वैदिक कर्मावर अश्रद्धा होऊन दयाधर्माकडे चित्त देणें. **गीतेंत** म्हटलें आहे कीं, —

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥ अ. ५

भागवतांतही असें म्हटलें आहे. —

लोके व्यवायाऽऽमिषद्यसेवा०—

या वचनावरून निवृत्ति इष्ट आहे असें ठरतें. आतां मनूनें जरी —

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥
स्थावरं जंगमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ अ. ५.

असें म्हटलें आहे. तरी पुढें —

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ॥
एषः प्रवृत्तिको धर्मो निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६—५.

असेंही म्हटलें आहे. अस्तु.

सूत्रांत मधुपर्काचे खण्डांत ‘**सव्यं शूद्राय**’ असें एक सूत्र आहे. त्याजवरून शूद्रासही मधुपर्क करण्याची चाल व अधिकार असून त्या काळीं शूद्र राजे किंवा सरदार असतील असेंही वाटतें. सूत्रांत दिवसां व रात्रीं पाणी घेऊन सूर्याचें ध्यान करावें इतकी मात्र संध्या लिहिली आहे. परंतु हल्लीं प्रयोगावरून त्याहून जास्त चालत आहे. आता ही जास्त कशानें झाली याचा विचार केला तर अनेक ग्रंथांचें तीस साह्य मिळून तिचा एवढा विस्तार झाला

असें दिसतें, म्हणजे, भस्मोपनिषदांतील भस्माचा मंत्र, अग्निपुराणांतील चोवीस नांवें, योगशास्त्रांतील प्राणायाम, नारायणोपनिषदांतर्गत सप्तव्याहृतिपूर्वक सशिर व सप्रणव गायत्री, संध्येचें तांत्रिक ध्यान—मार्जन—मंत्राचमन, पुनर्मार्जन, अघमर्षण, तांत्रिक अर्घ्ये—आसनविधि मुद्रा न्यास व गायत्रीध्यान, सूत्रोक्त जप, उपस्थान, दिशानमन, गोत्र—शाखा—प्रवरोच्चार व भारतांतील श्लोक इतकीं प्रकरणें मिळून संस्थेचा अर्वाचीन प्रयोग बनला आहे. याशिवाय पुराणांतील व तंत्रांतील पूजा, अभिषेक, स्तोत्रपाठ वगैरे जोडलीं आहेत व यावरून संस्थेचा प्रवाह बराच मोठा झाला आहे. परंतु आलीकडील नवीन शिक्षणानें व विचारप्रसारानें हा सर्व प्रवाह जो हळूहळू ओसरून जात आहेसा भासतो तो संध्याप्रवाहच मुळीं कोरडा ठणठणीत होऊन न पडो म्हणजे झालें! सूत्रकाळीं होम आणि ध्यानयुक्त संध्या येवढीच काय ती संध्या होती. परंतु कर्मवृद्धीचें वारें जें आमच्या लोकांत शिरलें—आणि ही गोष्ट फार सुख व स्वस्थता असेल तेव्हांच घडते, दुष्काळ व अस्वास्थ्य असेल तेव्हां मुळींच तिचें नांवही निघणार नाही—त्यास पुराणें, तंत्रें व प्रस्थानिक उपासनेचे ग्रंथ यांचा फार मोठा आधार सांपडला. हा ग्रंथाधार सूत्राचे काळीं कोठें नव्हता असें, ज्या अर्थी या सूत्रांत त्या ग्रंथांचा उल्लेख कोठेंच येत नाही त्यावरून वाटतें. शिवरहस्य, देवीरहस्य, रुद्रयामल, डामरतंत्र या प्रकारचे ग्रंथ, तसेंच जोगी, कापालिक, पाशुपत, शैव वगैरे प्रस्थानें व अवैदिक पाखाण्ड मार्ग बौद्धमतानंतर धर्मसंबंधानें झालेल्या उलाढालींत उभे राहिले असावे असें दिसतें. आतां, त्यांनीं ठिकठिकाणी वेदमंत्र घेतले आहेत परंतु त्यांचा पूजामार्ग, अनेक प्रकारच्या सामग्र्या व मंदिरें इत्यादि वैदिक काळांत असल्याचा श्रौत व स्मार्त या सूत्रांत कोठेंही दाखला आढळत नाही. कोणी म्हणतात कीं, **बौधायनसूत्रांत** याचा दाखला आहे. परंतु **बौधायनसूत्र** हें पुराणांसारखेंच असून तें शैववैष्णवादि प्रस्थानें चालू झाल्यावर लिहिलें असावें. तशी गोष्ट **आश्वलायनाविषयी** नाही. **आश्वलायनसूत्र** हें फार प्राचीन असून, ज्या अर्थी, ज्या वेदाच्या आधारानें जें सूत्र लिहिलें जातें त्या वेदांत नसणारा विषय त्या सूत्रांत आढळला तर त्याचें प्राचीनत्व मिथ्या होतें. तदनुसृत, **आश्वलायनसूत्रांत** तशा प्रकारचा कमी जास्तपणा नसल्यामुळें त्याची मान्यता विशेष व योग्य आहे. ही गोष्ट **बौधायनाशीं** लावून पाहिली असतां त्याचें अर्वाचीनत्व अतएव तन्मान्यतेत ईषन्न्यूनत्व सिद्ध होतें. प्रथम स्मार्तविषय थोडा, तो वाढतां वाढतां जेव्हां लोकांत उपासनाकांड चालू झालें तेव्हां **बौधायनांनीं** त्याचा संग्रह केला असावा व म्हणून तें वैदिक कर्म आहे असें म्हणवत नाही.

वेदोत्पत्तीविषयीं असा विचार आहे कीं, सर्व वेदमन्त्र हे एकदम प्रकट झाले असें नसून प्राचीन ऋषींस जसजसें स्फुरण झालें तसतसें ते प्रकट झाले असतील व हें काम कितीएक दिवसपर्यंत चाललें असेल. कारण, भाषेच्या संबधानें पाहिलें असतां सर्व मन्त्र सारख्याच भाषेंत आढळत नसून कांहीं सूक्ते प्राचीन भाषेंत आहेत व **पुरुषसूक्ता**सारखीं कांहीं सूक्ते अर्वाचीन भाषेंत आहेत. त्याचप्रमाणें मंत्रांचा उपयोग प्रथम प्रार्थनेकडे होत होता. पुढें ते मन्त्र कर्मकाण्डाकडे लावण्याविषयीं ब्राह्मणें निर्माण झालीं. ब्राह्मणांतही कांहीं ब्राह्मणें प्राचीन असून कांहीं अर्वाचीन आहेत अशी दिसतात. **ऐतरेय ब्राह्मण हे दिवोदास** आणि **इतरा** यांचा पुत्र **ऐतरेय** [‘ऐतरेय’ हें नांव, वर त्याच्या मातापितरांचा जो उल्लेख केला आहे त्यावरून पाहिलें असतां आईच्या नांवावरून घडलें आहे असें दिसतें. परन्तु बापाचे नांवावरून पुत्रास अभिधान देण्याचा विशेष परिपाठ आहे : ‘वासिष्ठ’, ‘आत्रेय’, ‘काश्यप’, ‘भार्गव’, ‘जामदग्न्य’, ‘वासुदेव’, ‘पांडव’, ‘पारीक्षित’ इत्यादि नांवें त्यांच्या बापांचे नांवावरून दिलेली आहेत; तरी ‘गांगेय’, ‘कौन्तेय’, ‘राधेय’, ‘आंजनेय’ इत्यादि नांवें त्यांच्या आयांचे नांवावरून घडली आहेत व त्याचप्रमाणें प्रस्तुतचें ऐतरेय हें नांव त्याच्या मातृनामानें घटित झालें आहे.] म्हणून कोणी होता त्यानें पढविलें असे लेख आहेत. त्यांत स्मार्त विषय तर मुळींच नसून वेदाचे विनियोग व तत्संबंधी तत्काळीं प्रसिद्ध असणाऱ्या दंतकथा आणि त्याचीं फळे इतकीं मात्र लिहिली आहेत. ही ब्राह्मणें बऱ्याच काळपर्यंत होत असून सूत्रांची टांकसाळ पुराणें निर्माण होईपर्यंत सारखी चालत आली होती असें दिसतें. व म्हणूनच शेवटीं **बौधायना**सारखीं जीं सूत्रें झालीं त्यांत पुराणोक्त

धर्मही आले आहेत हें कांहीं आश्चर्य नाही. कारण, लोकांचा स्वाभाविक धर्म असा आहे की, त्यांजपुढें एक नमुना असला म्हणजे ते त्या नमुन्याचा आधार धरून दुसऱ्या जिनसा त्याप्रमाणें तयार करितात. प्रथम चार जाती होत्या त्या नमुन्यावर लोकांनीं चार हजार जाती तयार केल्या. प्रथम एक दोन ब्राह्मणें एक दोन शाखेच्या ब्राह्मणांनीं केलीं त्या कित्यावर सर्व शाखांवर निरनिराळीं ब्राह्मणें झालीं. आतां त्यांतील कांहीं ब्राह्मणें उपलब्ध आहेत व कांहीं बुडालीं. म्हणजे, ज्या ज्या शाखांतून लोकांचा भरणा कमी होऊन पठनपाठनक्रम बंद पडत चालला तसतसे तत्तच्छाखीय ग्रंथही नाहीसे होत चालले. तरी सर्व ब्राह्मणांच्या शेवटचें **शतपथब्राह्मण** असावें असें दिसतें व तें सर्व अविच्छिन्न आहे. त्याचा कर्ता **याज्ञवल्क्ययोगीश्वर** आहे असे त्यांतच लिहिलें आहे. [‘इमान्यादित्यानि, शुल्कानि यजूषि वाजसनेयेनाख्यायन्ते.] **शतपथब्राह्मणांत** वैदिक कर्माचा संग्रह असून वेदांतविषयाचाही संग्रह आहे व शब्दांच्या व्याख्याही पुष्कळ लिहिल्या आहेत. मुळींच ब्राह्मणांस व्याख्याग्रंथ म्हणतात. असें म्हणण्याचें कारण इतकेंच की, त्यांत वेदांच्या आदी घेऊन त्यांच्या व्याख्या लिहिल्या आहेत. यावरून वेदमन्त्र हे ब्राह्मणग्रंथांचे पूर्वी झालेले आहेत हें सिद्ध आहे. व त्यांचें प्राचीनत्व इतर कोणत्याही ग्रंथास येत नाही हेंही स्पष्ट आहे. शतपथब्राह्मणाचे प्रथम कांडांत, **मनु**चे राज्यांत मोठा जलप्रलय होऊन जलमय पृथ्वी झाली तेव्हां मत्स्यरूपें करून ईश्वरानें त्याचें रक्षण केलें अशी कथा लिहिली आहे.—

मनवे ह वै प्रातः मत्स्यः पाणी आपेदे इ०

हीच गोष्ट सर्व पुराणिकींनीं आपले पुराणांत उतरली आहे. इतकेंच नाही तर अन्य देशच्या परधर्मीयांनींही ती गोष्ट आपले ग्रंथांत घेतली असल्यामुळें त्यांवरून तर या वैदिक ग्रंथांचें प्राचीनत्व स्पष्ट होतें. [बायबलांतील नोहाचा जलप्रलय तोच हा मनुचा जलप्रलय होय. नोहा हें मनुचें हिब्रू भाषेंतील अपभ्रष्टप्रयोगसाधित नांव झालेलें आहे; व कुराणांत अरबी भाषेमध्ये तें ‘नुः’ अशा शब्दानें त्याच जलप्रलयाचे कथानकाखालीं घातलेलें आहे!! यावरून सर्व धर्मपुस्तकांत येणाऱ्या फार प्राचीन इतिहासाचें हें अद्वितीयच आश्चर्य मानण्यासारखें ऐक्य आहे व येणेंकरून वैदिक धर्माची प्राथमिकताही सर्वांशानें व्यक्त होत असून त्याची छाया इतर धर्मीयांनीं उतरून घेतली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही!]

वेदमन्त्र, सूत्रें किंवा ब्राह्मणें हीं जशीं एक काळीं झालेलीं नसून बराच काळपर्यंत त्यांची घडण चालली होती तशींच पुराणें व तंत्रेही एककाळींच सर्व घडलीं नसून त्यांची फारच अर्वाचीन घटना असल्यामुळें तीं अजूनही घडत आहेत. जसजसे भक्त व जसजशा लोकुरुची झाल्या तसतशी उपसनाग्रंथांची व अनेक देवताकल्पनांची भरती होत चालली हें लक्ष्यांत आणिलें म्हणजे **बौधायनसूत्रांत** अनेक उपासना कां आल्या याचें दिग्दर्शन जें वर एके ठिकाणीं केलें आहे त्यास दार्ढ्य येईल. याशिवाय ही एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे की, बहुत काळापासून वेदादिक प्राचीन ग्रंथ परिमित होऊन बसल्यामुळे त्यांत नवीन विषय शिरावयास जागा नाही. परंतु उपनिषदे व पुराणें हीं अपरिमित असल्यामुळें त्यांत प्रस्था निक व उपासक लोकांनीं नवीन उपनिषदे व नवीन पुराणें करून घातलीं आहेत आणि पुढेही घालतील. याचप्रमाणें सूत्रांमध्ये एका **बौधायनसूत्रा**ची मात्र अशीच अपरिमितता असल्यामुळें त्यांत सूत्रांच्या रीतीपेक्षां बहुत फाजील प्रतिपादन जोडलेलें दिसतें. पुराणांत **स्कंदादि** कांहीं पुराणें अपरिमित असल्यामुळें त्यांत पाहिजे ते विषय मागाहून घुसवून दिले जातात. व्यवहारांत ज्याप्रमाणें कोणाचे गोत्राचा पत्ता नसल्यास त्यास **काश्यप** गोत्र लावण्याची चाल आहे; त्याचप्रमाणें कोणताही विषय निघाला तरी तो **स्कंद** पुराणांतर्गत आहे असा शेवटीं शेरा असलेला दृष्टीस पडतो. ह्याप्रमाणें जेथें पोकळपणा असेल तेथें इतरांचा शिरकाव होणें साहजिक आहे.

वेदप्रतिपादक जे मूळ ऋषी होते ते महाभक्त असून त्यांची देवावर निष्ठा फार असे; व हल्लीं जसे ब्राह्मणांत बखेडे चालू असतात तसे त्या काळीं कांहीं नव्हतें असें दिसतें. आतां, ते जरी साधे, एकान्तवासी निष्पक्षपातानें व निर्भीडपणानें लोकांस उपदेश करणारे आणि ईश्वरावर पूर्ण विश्वास ठेवून चालणारे असे होते तरी, त्यांस पारलौकिक व ऐहिक सुखाचा लोभ असून तत्संबंधाने शांति, सुबुद्धि पराक्रम, अन्न-धन-पुत्र-पशुप्राप्ति दीर्घायुष्य इत्यादि ईश्वराजवळ प्रार्थीत असत. व याकरितां त्यांचे यत्नही चांगले व अनुकरणीय होते. ते प्रातः उठून स्नान वगैरे करून शांत व निर्मल होऊन नंतर पठनपाठनक्रम व व्यवहारधर्म यांस लागत. व त्यांचेठायी श्रद्धा, मेधा, बुद्धि, न्यायनैष्ठुर्य तपस्विता, सत्यप्रियता, दीर्घोद्योगीपणा आणि सर्व वर्णांचें गुरुत्व असे. क्षत्रियादि पराक्रमशाली जातींचे ऋषी हेच गुरु होते व त्यावरून त्यांच्या शौर्यवीर्याचीही कल्पना होते. परंतु हा प्रकार आलीकडे बहुत दिवसांपासून हिंदुलोकांतील उच्च ब्राह्मणवर्गातून नष्ट झाल्यासारखा वाटतो व हें फार वाईट आहे. पूर्वऋषींचा बहुसंन्याय काळ नष्ट होऊन पुढें भटांचा, दासांचा व बोवांचा काळ आल्यामुळें सर्वत्र संकोचित व अयुक्त नियम, स्त्रियांच्या अधिकाराचा नाश व अद्भुत गप्पा चालू झाल्या. लोकांचा साधेपणा व गंभीरपणा जाऊन शृंगारिक व बालिश वर्तन लोकांमध्ये प्रचलित झालें व त्यांतच काय ती विद्वत्ता व स्वारस्य असें मानून परंपरा बिघडत चालली. चांगल्या चांगल्या विषयांतही विनोदपर भाषण व शृंगारिक नामनिर्देश होऊं लागले. काव्यकार, चम्पूकार, नाटककार वगैरेंनीं आपला प्रस्ताव फार वाढवून त्यांतच आपणास विद्वान् म्हणवून नटूं लागले. व्याकरण व इतर शास्त्रांवरील पुढील ग्रंथांस मनोरमा, कौमुदी, भूषण, कुचमर्दिनी, इत्यादि प्रौढरीतीचा व प्राचीन गांभीर्याचा उच्छेद करून टाकणारीं स्त्रीवाचक नांवें देऊन ग्रंथप्रसार करूं लागले. मंगलाचरण म्हणजे ज्यांत पूर्ण शृंगार भरला आहे तें होऊन **वेणीसंहार** नाटकादींच्या आरंभी **‘उतिष्ठन्त्या रतान्ते ०’** इत्यादि पद्यांसारखीं पद्यें येऊं लागलीं. **जयदेवा**सारख्या पण्डितमन्य कविश्रेष्ठानें **गीतगोविन्द** नामक परम शृंगारपर काव्य करून शिमग्यासारखा अमंगल कृष्णलीलाप्रभाव वर्णिला इत्यादि गोष्टी कित्येक प्रौढ व विचारी लोकांच्या मतानें निन्द्य ठरतात. परंतु ह्यास आतां निरुपाय आहे. एकंदरीत लोकुरुचि विलक्षण होऊन तिची गति अगदीं विरुद्ध दिशेकडे झाली येवढें खरें. व त्यामुळें शौर्य, वीर्य, श्री, धैर्य, बुद्धि, गांभीर्य इत्यादि कीर्तिप्रसारक सद्गुणांचा न्हास होऊन चावटपण, कोट्या, श्लेष, अर्थातरें, अनेकार्थी शब्दयोजना इत्यादि प्रकार निर्मल विद्यामन्दिरावर कलंकस्वरूपानें छटा मारूं लागले; आणि तेणेंकरून, आर्यविद्यामंदिराची बाहेरून शोभा पाहणारांस त्याजविषयीं अपूज्यता होऊं लागणें हेंही स्वाभाविकच आहे. **अष्टाध्यायीसूत्र, शब्दानुशासन, महाभाष्य** अशा मजबूत व साध्या चिन्हांसारखी चिरेबंदी सर्व विद्यामन्दिरास असती म्हणजे त्याच्या प्राचीन व अर्वाचीन स्थितींत जो प्रस्तुत विपरीत भाव दिसतो तो दिसताना. वरील ग्रंथांची साधारण व तत्त्वबोधाची जशी रचना आहे तशी आलीकडील ग्रंथांची नसून त्यांत असत्यप्रतिपादन, अपलाप व जल्प हे फार वाढत चालले. [असत्य प्रतिपादन, अपलाप व जल्प या दोषांनीं ओतप्रोत भरलेल्या प्रतिपादनांचीं उदाहरणें अनेक व सर्वत्र आहेत. कश्यपाचा सूर्य, अत्रीचा चंद्र, सूर्याचा शनि, समुद्राची लक्ष्मी, हिमालयाची पार्वती इत्यादि कन्यापुत्रांची योजना होऊन त्यांचीं त्यांचीं स्वतंत्र कथानकें व तत्तद्विषयक भक्ती वर्णिल्या आहेत या सर्व असम्भाव्य कल्पना अतएव असत्य प्रतिपादन होय; अनेक दानें, उद्यापनं, फलश्रुती, शाप, उरशाप इत्यादि—म्हणजे अमुक दान केलें असतां स्वर्गप्राप्ति होते व अमुक दान न केलें तर शाप मिळून नरकप्राप्ति होते वगैरेंचीं वर्णनं हे अपलाप; व नसता गुण, नसती योग्यता व नसती संभावना, म्हणजे वाग्भट्टाचे रसरत्नसमुच्चयांतील पारदप्रशंसा, चिदम्बरतन्त्रांतील भांगेचें वर्णन हीं सर्व प्रकरणें केवळ कल्पना होत :—

संक्रान्तिसमये दानं स्वशक्त्या न करोति यः ।
 स दरिद्री महापापी भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥ —दानमाहात्म्य.
 शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि विजयाविधिमुत्तमम् ।
 यस्य विज्ञानमात्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रजायते ॥
 अज्ञानविजयं तस्मा—द्विजयेति प्रकीर्तिता ।
 सम्यक् ज्ञानं प्रदातीति सविन्नामेतिविश्रुतम् ॥
 ये निन्दन्ति महादेवि! सविद्वक्षणतत्परम् ।

ते रौरवे महाघोरे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकाः ॥
 सविद्धक्षणात्रेण गंगास्नानसहस्रम् ।
 सद्यः फलमवाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 बिल्वपत्रं यथा शम्भोर्हरेः श्रीतुलसी यथा ।
 सवित्पत्रं तथा देवि ! त्रिपुराय प्रियंकरम् ॥
 तस्य सेवा सदा कार्या नरेर्मुक्तिफलेप्सुभिः ।
 न दूषणात्तथा कार्या तुलसीसदृशं हितम् ॥ —चिदम्बरतन्त्रे,
 विजया (भाग) कल्पः.
 शताश्वमेधेन कृतेन पुण्यं गोकोटिभिः स्वर्णसहस्रदानात् !
 नृणां भवेत्सूतकदर्शनेन यत्सर्वतीर्थेषु कृताऽभिषेकात् ॥
 यस्तु निन्दति सूतेन्द्रं शम्भोस्तेजः परात्परम् ।
 स पुमान् नरके घोरे पतत्याकल्पकं द्रुतम् ॥
 रोगिभ्यो यो रसं दत्ते शुद्धिपाकसमन्वितम् ।
 तुलादानाऽश्वमेधानां फलं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ —

[रसरत्नसमुच्चये, पारदकल्पः.] परंतु पूर्वीच्या ग्रंथांतील सत्यपरीक्षासम्बधी पूर्वाचार्यांनीं प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, उपमान इत्यादि ज्या कसोट्या लावून दिल्या होत्या त्या रद्द पडून हीनकस, खोटा व नकली माल सर्व बाजारांत पसरून खऱ्या व बहुमूल्य रत्नांची पारख नाहीशी झाल्यामुळे त्यांची अगदीं राळ होऊन गेली. व कसोट्या सांगणारे आचार्य तर कधींच नष्ट झाले पण त्यांच्या एकंदर वर्गासही पूज्य पडत चाललें! अस्तु. याविषयीं विशेष विवेचन पाहणें असल्यास आमचा 'स्वाध्याय' ग्रन्थ पाहावा.

आश्वलायन ऋषि हे, बुद्धिवान् वरास कन्या द्यावी असें लिहितात व **मनू**चेंही तेंच मत आहे.—

काममारणातिष्ठेद्रूहे कन्यर्तुमत्यपि ॥
 न चेवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ९ ॥ —अ० ९.

हिरण्यकेशांनींही चातुर्थिक कर्म म्हणून लिहिलें आहे, त्यावरून ऋतुप्राप्त झालेली वधू असावी असें बोधित होतें. या सर्व गोष्टींवरून सूत्रोत्पत्तीचे काळीं हल्लीं सारख्या अडचणी नव्हत्या असें स्पष्ट असून तो काळ फार सुखावह व विचाराचा होता असें दिसतें. त्याचप्रमाणें स्त्रियांनीं लग्न केलेंच पाहिजे असें आवश्यक नसून शिवाय हल्लीप्रमाणें अमुक वयावर कन्येचा विवाह जाऊं नये व अमुक नेमलेल्या मासांत मात्र लग्न व्हावीं अशा अडचणीहीं पूर्वीं बिलकुल नव्हत्या. स्त्रीपुरुषांस पाहिजे तर लग्न करावें, नाही तर अविवाहित राहावें अशी मोकळीक असे, व तीच मोकळीक हल्लीं असावी असें विचारी लोकांस वाटूं लागलें आहे. परंतु लोकरुढीच्या जबरदस्त वजनाखालीं लोक अगदीं वांकून जाऊन त्यांस युक्तविचारपूर्वक रुढीविरुद्ध कोणतेंही कृत्य करण्यास वर डोकें करवत नाही ही मोठी वाईट गोष्ट आहे असें म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. पूर्वीं लग्न न करितां पुरुष ब्रह्मचारी राहत व स्त्रिया ब्रह्मचारिणी होत. आलीकडेही **मुक्ताबाई, ज्ञानेश्वर, रामदास** इत्यादि ब्रह्मवादी व ब्रह्मचारी होऊन गेले. परंतु हा प्रकार वर लिहिल्याप्रमाणें लोकाचारांमुळे कोणास ग्राह्य करवत नाही.

आश्वलायनगृह्यसूत्रांत भजन पूजन कोणत्या प्रकारचें आहे व त्यांत देव कोणत्या प्रकारचे आहेत याविषयीं विचार केला तर भजनाची मुख्य रीति हवन आहे व देवही अनेक धरिले आहेत असें दिसतें. हवनाविषयीं पाहिलें तर, प्रत्येक संस्कारांत हवन करण्याविषयीं लिहिलें असून कोठें तर्पण व कोठें जप लिहिले

आहेत. देव व पितर या दोहोंसही हवन असून त्यांत देवसंबंधी हवनास **स्वाहाकार** म्हणतात व पितरसंबंधी हवनास **स्वधाकार** म्हणतात. प्रकृत सूत्रांत पुढें लिहिलेल्या देवांचा निर्देश ठिकठिकाणीं केला आहे. अग्नि, अग्नीषोम, इन्द्र, इन्द्राग्नी, द्यावापृथिवी, धन्वन्तरी, विश्वेदेव, ब्राह्मण, औषधादिवनस्पती, गृहदेवता, वास्तुदेवता, यम, वरुण, सोम, भूत, दिवाचारी, नक्तंचारी, पितर, रक्षस्, प्रजापति, अर्यमा, पूषन्, विष्णु, आदित्य, चन्द्रमा, रुद्र, हर, मृड, शर्व, शिव, भव, महादेव, उग्र, पशुपति, शंकर, ईश, सावित्री, श्रद्धा, मेधा, प्रज्ञा, धारणा, सदसस्पति, अनुमती इत्यादि. आतां तर्पणांत जीं देव वगैरेंची नांवें येतात, त्यांचे वर्ग केले तर खालीं लिहिल्याप्रमाणें होऊन त्यांजमध्ये त्यांचे पुढें लिहिलेल्यांचा समावेश होतो :—

(१) देववर्ग,	यांत— १ प्रजापति, २ ब्रह्मा व ३ सावित्री.
(२) मनुष्यवर्ग,	यांत— १ विप्र व २ ऋषी.
(३) अमानुषवर्ग,	यांत— १ राक्षस, २ गन्धर्व, ३ अप्सरा, ४ भूत, ५ साध्य, ६ सांख्य, ७ यक्ष व ८ वयांसी.
(४) पशुवर्ग,	यांत— १ गाय व २ नाग.
(५) शब्दवर्ग,	यांत— १ वेद, २ छन्द, ३ व्याहृती, ४ ओंकार आणि ५ वषट्कार.
(६) खगोलभूगोलवर्ग,	यांत— १ अन्तरिक्ष, २ द्यावापृथिवी, ३ नदी, ४ गिरी, ५ समुद्र व ६ वनस्पती.
(७) कर्म	यांत— १ यज्ञ.

आतां वेदांत ईश्वराचें अनेक नांवांनीं स्तवन केलें आहे तरी तीं सर्व नांवें एकाच ईश्वराची असून तीं ईश्वराच्या प्रत्येक शक्तीप्रमाणें निरनिराळीं दिलीं आहेत.

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
 एकंसद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः — ऋ.
 तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ॥
 तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥
 यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयैर्न जीवान् व्यचंसर्ज भूम्याम् ।
 यदोषधीभिः पुरुषान् पशूश्च विवेश भूतानि चराचराणि ।
 येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ॥

—नारायणोपनिषद्.

याप्रमाणें सर्व नांवें एकाच परमात्म्याचीं असून त्या त्या शक्तिदर्शक नांवामध्ये एकसारखाच पराक्रम आहे. ईश्वराच्या सर्व शक्ति हितकारकच असून त्यांचें निरनिराळ्या शब्दांनीं स्तवन केलें आहे इतकेंच. **व्यासांनीं विष्णुसहस्रनाम** केला आहे ह्यापुढे जसे हजार विष्णू होत नाहीत त्याचप्रमाणें वेदांत जरी देवांचीं अशीं अनेक नांवें असलीं तरी तीं पूर्वोक्तप्रमाणें ईश्वराव्दान करण्यासाठीं अनेकांनीं अनेक प्रकारांनीं कल्पिलीं आहेत. वर लिहिलेल्या देवांतील कोणताही देव घेतला तरी प्रत्येकाचें, ईश्वराच्या ज्या सर्व शक्ति त्या तुजमध्ये आहेत,

असेंच स्तवन केलें आहे, ज्या काळीं ऋषींनीं अनन्यभावेकरून असें ईश्वरस्तवन केलें त्या काळी त्यांस ईश्वराची प्रत्येक शक्ति अनन्य दिसली व तदनु रूप त्यांनीं त्या त्या शक्तीचें वर्णन केलें. त्यांनीं पजन्य, पहाट (उषा), दिवस, आकाश, सूर्य, वायु, या सर्वांकडे लक्ष्य देऊन त्यांचे स्तवन केलें आहे. तरी, त्याविषयीं उपनिषदे व षड् दर्शने यांनींही वर लिहिल्याप्रमाणेंच एकेश्वरवाचक सारांश काढिला आहे व भाष्यकारही याचप्रमाणें लिहितात. पुढें कर्मवृद्धि होऊन जसे अनेक नांवांनीं देवाचे स्वाहाकार होऊं लागले तशी अनेक देव आहेत अशी लोकांची समजूत पडली. परंतु वस्तुतः नांवें जरी अनेक असलीं तरी वस्तुभेद नाहीं हें ज्ञाते लोक समजतात. **शौनकांनीं सर्वानुक्रम** बांधिला तेव्हां तर त्यांनीं त्यांत, प्रत्येक वेदमंत्रांत जो विषय असेल त्यास देवता कल्पिली आहे. ह्यणजे लग्नसंबन्धी मन्त्र आले कीं त्याची दंपत्य देवता; गवताविषयीं वर्णन आलें तर त्याची तृण देवता; बेडकाविषयीं विवेचन आलें तर त्याची मण्डूक देवता; व पाण्याची गोष्ट आली तर त्याची आपोदेवता; अशाप्रकारें अनेक गोष्टींत अनेक देवताकल्प झाले. ह्यणून ते सर्व निरनिराळे देव असून त्यांची स्थितिरीति पार्थक्येंकरून मानणें ह्यणजे कोता विचार होय व तसें विचारी लोक कधीं मानीतही नाहीत. वेदांत शान्तिपाठ ह्यणण्याचे कांहीं मंत्र असून त्यांतही पंचमहाभूतें स्वस्थ असावी अशी प्रार्थना केली आहे :—

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः—ऋ०
शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु ।
शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु विश्वतः—

गृह्यपरिशिष्ट.

शं नं इन्द्राग्नी भवतामवौभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।—

ऋ., ५—३—२८.

या शेवटचे स्तुतींत देवाचीं अनेक नांवें घेऊन तुझीं सर्वांनीं कल्याणकारक असावें अशी तीनवर्गपर्यंत प्रार्थना केली आहे. यावरून त्या सर्व देवता, या सृष्टीतील महाभूतें या नांवानें ईश्वरशक्तीचें वर्णन अतएव प्रार्थनार्ह होत असें दिसतें. सूर्य, पाणी, नद्या, वायु, पर्जन्य व त्याचप्रमाणें इंद्र व तद्वाचक शतऋतु, मघवान् इत्यादि अधिदेवता ह्यणजे जेथें जेथें ईश्वराचें बल व कर्तृत्व हीं प्रकाशित होतात ते ते पदार्थ लक्षून त्यांची स्तुति केली आहे. आणि याचप्रमाणें धन्वन्तरी, नारदादि ऋषी व रामकृष्णादि अवतार ह्यणजे जेथें जेथें विशेष प्रभाव भासला तेथें तेथें ईश्वरांश समजून त्यांची स्तुति होऊं लागली हेंही अनुमानसिद्ध आहे.

प्राचीन काळीं सर्व देशांत यज्ञपूर्वक ईश्वराराधना करण्याची चाल होती असें इतर देशांचे प्राचीन इतिहास पाहिलें असतां आढळून येतें. यावरून एकेकाळीं यज्ञ हा सर्व जनांचा धर्म होता व तोच आद्यधर्म होय असें सिद्ध होतें. त्यावर आपल्या इकडे अवतारांच्या व गुरुपादुकापूजनाच्या वगैरे कल्पना व रीती निघाल्या व याचप्रमाणें सर्व देशांतून पूर्वधर्माचरणांत बरेच फेरफार झाले. हल्लीं हिंदुस्थानांत भक्तिमार्ग विशेष प्रचलित झाला असून प्रस्तुत पूर्वीच्या धर्मकर्माचे दाखले मात्र सांपडतात. **महिम्न**कार ह्यणतात :—

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ।
रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषाम्

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ ७ ॥

पुराणीकही याचप्रमाणें ह्मणतात :—

कृते तु ध्यायते विष्णुस्त्रेतायां यजतो मखैः ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥

ज्याप्रमाणें राज्यक्रांती व व्यवहारमार्ग कालानुरूप पालटतात, तसेच कालेंकरून धर्मही बदलतात असें अनेक प्रमाणांवरून सिद्ध आहे. असें असतांही या देशांत अद्यापि आद्यधर्मग्रंथ जो वेद त्याची मान्यता सर्वांशांनीं व याथार्थ्यानें जरी नाही तरी नुस्ती तोंडानें तरी असून आपला मूळ धर्म वेदांत आहे असें सर्व लोक समजतात.

यज्ञसंबंधी रीति प्रथमतः **मनू**नें चालू केली असें ऋग्वेदांत लिहिलें आहे व तेव्हांपासून याज्ञिक क्रिया सुरू झाल्या असें दिसतें :—

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यंतः सजोषां मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्वै ।
आ य इन्द्रावस्त्रणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत् ॥ १ ॥ —५-१-११.

ईलेन्यं वो असुरं, सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।
मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥ —५-२-१.

आतां, असा कोणी तर्क करील कीं, या धर्माची स्फूर्ति **मनू**स कशी झाली? तर त्याविषयीं असा विचार दिसतो कीं, प्रलयकाळाचे पूर्वी जो धर्म चालू होता तोच धर्म **मनू**स स्मरला असावा. ऐतरेयारण्यकांतही असें ह्मटलें आहे :—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महार्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्व—मनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ ४ ॥ —४ प्रपाठक.

प्रलयकाळीं ईश्वरानें **मनू**चें रक्षण केलें अशी आख्या सर्वप्रसिद्ध आहे. त्या अर्थी **मनू**स याज्ञिक धर्माची स्वयंस्फूर्ति होण्यापेक्षां त्यास त्या पूर्वधर्माची स्मृति झाली हें ह्मणणें युक्त आहे. त्याचप्रमाणें प्रलयकाळांतून एकटाच **मनु** वांचला असें नसून त्याजबरोबर कांहीं ऋषीही त्या प्रलयांतून सुटून राहिले होते व त्यांस [“तपो हि स्वाध्याय इति.” तै० आ०, १४ अध्या०, २ प्रपाठक.] तपस्सामर्थ्यानें वेद स्मरले असावे असें दिसतें.

यावरून स्वाध्यायबलही मोठें दिसतें व आज जे आपले वेद परंपरेनें अक्षरशः रक्षण झाले आहेत ते तरी स्वाध्यायक्रमानेंच झाले आहेत हें सिद्ध आहे. असें नसून हें वैदिक धर्मज्ञान केवळ पुस्तकांत लिहिलेलें असतें तर, आजपर्यंत जीं हजारों संकटें या पुण्यभूमीवर येऊन, वैदिक धर्माचा पूर्णपणें द्वेष करण्याविषयीं जणू काय ज्यांस बाळकडूच घातलें होतें अशा शिखानष्ट म्लेच्छांनीं अलेक्झान्द्रिया येथील [हा असंख्य पुस्तकांचा अपूर्व स्वाहाकार ख्रिस्ती शकाच्या सातवे शकाचे द्वितीय पादांत कट्ट्या महंमदी दीक्षितांनीं केला व तो अनिर्वाच्य नाश या जगास भोगावा लागला असें सर्व लोक ह्मणतात

या विलक्षण स्वाहाकाराचें कारण व तत्संबंधाचा पूर्व इतिहास पाहणें असल्यास आमच्या 'हिंदुस्थानाच्या इतिहासा'चे प्रस्तावनेंत पहा (पृष्ठ ४५).] पुस्तकालयाप्रमाणेंच या बापड्या वैदिक पुस्तकांची व त्यानंतरच्या इतर शास्त्रीय ग्रंथांची जाळून राख रांगोळी करून टाकिली असती! परंतु सर्वांशानें या देशास पूर्ववैभवच्युत करण्याचा ईश्वरी संकल्प नसल्यामुळें त्या अनर्थातून मुक्त करण्यास प्राचीन स्वाध्यायक्रम फार उपयोगी पडला असें प्रांजलपणें कबूल करावें लागतें.

सूत्रांत मुंजीचे प्रयोगांत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या त्रिवर्गाचें उपनयन लिहिलें आहे व सर्वांचा एकसारखाच विधि लिहिला आहे तरी त्या तिन्ही वर्णांस उपनयनाचा कालनियम मात्र निराळा लिहिला आहे. परंतु याचप्रमाणें त्या वर्णत्रयाचें विध्यैक्य असल्यामुळें ते तीनही वर्ण वेदाधिकारी होते हें अर्थसिद्ध आहे व त्याचप्रमाणें त्या त्रिवर्णाची अन्त्येष्टीची रीतिही एकत्रच लिहिली आहे :—

सुवर्ण हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय—१
धनुर्हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै क्षत्रायौजसे बलाय—२
मणिं हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै विशे पुष्ट्यै बलाय—३

याशिवाय, —

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य—स्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

इत्यादि वचनें व प्रमाणें हीं बहुत आहेत. परंतु या सर्वांवरून शूद्र मात्र पृथक् व संस्कारानर्ह होते असें स्पष्ट दिसतें, तरी 'ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्र' या चतुर्वर्णाची उत्पत्ति व योजना कशी असावी याविषयीं फारां दिवसांचा वाद आहे. गीतेंत म्हटलें आहे कीं,

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः इ.

भारतांतही असेंच म्हटलें आहे :—

नास्ति वर्णविभागोऽस्ति सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥

आणि सर्व शास्त्रांचाही याचप्रमाणें सिद्धांत आहेसा दिसतो, वर्णविचाराचा विषय श्रौत किंवा गृह्य यांचा नसून तो विषय धर्मसूत्रांचा आहे. त्यावरून पाहिलें असतां **आपस्तम्ब** धर्मसूत्रही वरील उक्तींसच दाढ्य देतें.

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्व पूर्व वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । १० ।
अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । ११ ।

—२ प्र. ५ प. १२ खंड.

वर्णव्यवस्थेच्या संबंधानें विचार केला असतां मोठाले आक्षेप व प्रत्याक्षेप निघून तत्संबंधाचे वाद होतात, व द्वैताद्वैताचे जसे मोठाले वाद आहेत त्याप्रमाणेंच हा वर्णविचाराचा वाद होऊन राहिला आहे. प्रस्तुत स्थलीं त्याविषयीं विशेष लिहिण्याचें प्रयोजन नाही. परंतु आपणास पूर्वीच्या अनेक ऋषिवाक्यांवरून इतकें मात्र सहज दिसतें कीं, वर्णविचार हा कर्मानुरोधानें आहे. परंतु तीं मते सुटून जन्मावर वर्णविचाराचें अवलम्बन झालें. बापाच्या वर्णाप्रमाणें पुत्राचा वर्ण धरितात; मग त्याचें कर्म कसेंही असो. या योगानें काय काय अनवस्था झाली आहे ही सर्वास विदित आहेच. व्यवहाराच्या दृष्टीनें जरी पाहिलें तरी ही वर्णव्यवस्थारीति अयोग्य आहे. बाप सुभेदार असला म्हणजे त्याचा मुलगाही सुभेदारच व्हावा, किंवा बाप शास्त्री असला म्हणजे मुलगाही शास्त्रीच असतो असा नियम नाही. बाप कसाही अधिकारी किंवा अनधिकारी व विद्वान किंवा अविद्वान असो, पुत्राच्या योग्यतेप्रमाणें पुत्रास मान सन्मान मिळतो. प्रत्येकानें आपल्या बापाचें नांवावर विकण्यापेक्षां स्वात्मविख्यात असणें ही उत्तम कोटि धरिली आहे. —

उत्तमः स्वाऽऽत्मविख्यातः पितृख्यातस्तु मध्यमः ।

अधमो भ्रातृविख्यातः स्त्रीविख्यातोऽधमाऽधमः ॥

बरें, बापाप्रमाणें वर्णयोजना होते म्हणावें तर तसाही प्रकार असल्याचें दिसत नाही. सर्व सृष्टि **ब्रह्मदेवा**पासून निर्माण झाली व **ब्रह्मदेव** हा स्वतः ब्राह्मण आहे. तेव्हां त्याजपासून निर्माण झालेलीं सर्व मनुष्यें ब्राह्मण होत असें ठरतें. परंतु तसाही प्रकार सध्या दिसत नाही व ‘गुणकर्मविभागें’-करूनही वर्णयोजना होत नाही असा हा ‘तृतीयः पंथ’ निघाला आहे. ‘गुणकर्मविभागा’-नुरोधानें वर्णभेद होण्याचे दाखले फार पूर्वीपासून मिळतात. वेदांत अशा गोष्टी बहुत प्रसिद्ध आहेत. ऐतरेयब्राह्मणांतील **कवषऐलूषा**ची कथा आमच्या विचक्षण वाचकांस माहित असेलच. तो मूळचा शूद्र असून ब्राह्मण झाला व पुढें ऋग्वेदाचे सातवे अष्टकांतील ७ वे अध्यायापैकीं ३०—३१ वगैरे सूक्तांचा तोच ऋषि झाला असे लेख आहेत. दुसरें, छांदोग्योपनिषदांतही **सत्यकामजाबाल** याची कथा आहे. त्यावरून व **विश्वामित्र** वगैरे क्षत्रियांचे ब्राह्मण झाले इत्यादि दाखल्यांवरून ‘गुणकर्मविभागा’नुरूप वर्णभेदासच पुरावा मिळतो. [पहा— ‘स्वाध्याय’, परिशिष्ट ६ — ‘पतितपरावृत्तिनिर्णय’, पृष्ठ १८७; व परिशिष्ट १४ वें ‘भरतखण्डांतील वर्णभेद व जाती.’]

पूर्वीं शुद्रांस हल्लींइतके निषिद्ध समजत नव्हते असें दिसतें. **आपस्तम्ब**धर्मसूत्रांत स्वयंपाक कोणीं करावा याविषयीं असें ह्मटलें आहे :—

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ।

आर्याऽधिष्ठिता वा शुद्राः संस्कर्तारः स्युः ॥ — २ प्र०, २ पटल.

यावरून पाकसिद्धीला आर्य असावा किंवा शूद्र असावा असें सिद्ध असून त्याकाळीं शूद्र स्वयंपाकांत अप्रतिबद्ध होते असें दिसतें. अस्तु.

या सर्व गोष्टींवरून पूर्वीच्या व हल्लींच्या आचारविचारांत बहुत अंतर पडलें हें स्पष्ट आहे. असा फेरफार होण्याचीं कारणें अनेक आहेत. प्रस्तुत कलियुग चाललें आहे; त्यांत पूर्वीच्या अमुक गोष्टी करणें अनिष्ट आहे; इत्यादि कल्पना सूत्रकालीं कोणाच्या स्वप्नींही नव्हत्या. याप्रमाणेंच अवतारकल्पना, श्रीयन्त्र मंगलयन्त्र न्यास

मुद्रा इत्यादि तांत्रिक प्रकार, तुलसी दूर्वा इत्यादि पूज्य वनस्पतिवर्ग, व्यतीपातादि कालवर्ग, चंडी धुमावती बगलामुखी काला तारा बहिरव वगैरे अर्वाचीन काळीं मानलेला जागृत प्रचंड व तांत्रिक देवतावर्ग इत्यादि प्रकार सूत्रकाळीं अज्ञात होते. कलियुगकल्पना पूर्वकाळीं नव्हती हें वर ह्मटलेंच आहे. परंतु त्या असंबद्ध व अतर्क्य वेडाचें पीक आलीकडेच निघून पूर्वीच्या कित्येक आचारविचारांस बांध घातलेला दिसतो.

एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महाऽऽत्मभिः ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्जानाहुर्मनीषिणाम् ॥ —निर्णयसिन्धु.

इत्यादि वाक्यें लिहून कित्येक कर्म व आचार धर्मरक्षणार्थ ह्मणून वर्ज केले आहेत. मग या संबंधानें मूळ कलिवर्जादि ग्रंथकारांच्या समजुती काय असतील त्या असोत. परंतु इतकें मात्र सध्या दिसतें कीं, या त्यांच्या वर्जावर्ज वर्गीकरणापासून फारसा फायदा झालासं वाटत नसून नवीन विद्वानांस तर प्राचीन रीतीभातींचें स्थैर्यच इष्ट वाटतें. व या त्यांच्या वाटण्यांत कांहीं तरी तत्त्व असून वर लिहिल्याप्रमाणें वर्णभेदादि विचार पूर्वरीतींस अनुसरून असते तर फायदा होता हही खरें आहे. तथापि, —

यत्र मातुलजोद्धाही यत्र वै वृषलीपतिः ।
श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्रः कृतं यच्च निरामिषम् ॥ —निर्णयसिन्धु.

इत्यादि पूर्व रीती जाऊन त्या ठिकाणीं

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
मुन्यन्नैर्या परा प्रीतिस्तथा न पशुहिंसया ॥— भागवत.

असे प्रकार आले. व येणेंकरून दयाधर्माचा विस्तार होऊन लोकविद्वेषणीय हिंसा नाहीशी झाली हें बरें झालें. कलिधर्मास भागवतग्रंथ फार अनुकूल असल्यामुळें तो वैष्णवांस फार प्रशस्त वाटतो. हा कलिधर्मानुकूल प्रकार इतर पुराणांतून नाही.

पूर्वी दयाधर्माचें वारें नसल्यामुळें पशुहिंसा ही साहजिक असून तिजविषयीं कोणास कांहीं वाटत नसे. दयाधर्माची कल्पना कोणाचेही मनांत नसल्यामुळें पूर्वी हल्लींसारखे अशक्त, वृद्ध व रोगी जनावरांचे रक्षणार्थ पांजरापोळ वगैरेंसारखीं गृहें बांधलेलीं नसून त्या स्थितीतील प्राण्यांचा बिन हरकत संहार होत असे. त्याचप्रमाणें हल्लीं मानलेल्या अल्प अपराधांस जशी सौम्य शिक्षा देऊन त्यांजकरितां तुरुंग वगैरे बांधतात तसे तुरुंग वगैरे किंवा भत्ता, खर्च हे पूर्वी नसून अल्प किंवा महा अपराधांस अवयवच्छेद होऊन किंवा डाग देऊन अथवा द्रव्यदंड घेऊन तत्काल निकाल करीत असत. परंतु तशा जबर शिक्षा व हाल किंवा यातना सोसण्यासारखीं शासनं देण्याची वहिवाट हल्लीं निर्दयतेत निघून वर लिहिल्याप्रमाणें कारागृहें स्थापन केलीं. इत्यादि हिंसा व क्रौर्य बंद होण्यासारखीं दयाधर्माचीं अनेक कृत्यें निघून लाभ झाले हा कलिवर्जादि प्रकारापासून एक प्रकारचा मोठा फेरबदल झाला व हा सर्वास बरा वाटेल यांत संशय नाही. पूर्वी पांजरापोळ नव्हते हें वर दर्शविलेंच आहे. परंतु ह्यातारीं व अशक्त जनावरें झाली ह्मणजे त्यांच्या पोषणाचा व रक्षणाचा व्यर्थ

भार लोकांस संभाळणें कठिण वाटत असे व ह्मणून पूर्वीच्या धर्मशास्त्रकारांनी त्यांची व्यवस्था लावण्याविषयीं असे लिहिलें आहे :—

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ॥

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ — याज्ञवल्क्य, व्यवहाराध्याय.

व त्याप्रमाणें ह्मातारीं जनावरें झालीं म्हणजे त्यांचा प्रोक्षणविधि होऊन ते पशू अनुस्तरणी, राजगवी किंवा भक्षण यांजकडे लावावे असा प्रचार सुरू होता. परंतु तो सर्व व्यवहार हल्लीं अगदीं बंद झाला व बंद होण्याचीं कारणें हीं वर अनेक स्थलां दिलीं आहेत. गुजराथेंत ठिकठिकाणीं देवीचीं स्थानें असून तेथें पशूंचे बळी आवश्यक आहेत. परंतु दयाधर्मानुसारी लोकांच्या साहचर्यकरून पशुहिंसा करण्याची बुद्धि व धैर्य हीं न राहिल्यामुळे, बलि देण्याचे सर्व पशू फक्त देवीस अर्पण करून त्यांस महाजनांच्या पांजरापोळांत नेऊन घालतात. अशा पद्धतीस उत्सर्जनपक्ष म्हणतात व हा तरी अशा महाजनांच्या जोरानेंच उत्पन्न झाला असावा असें वाटतें.

आतां याप्रमाणें प्रस्तुत सूत्रांत आमिषभक्षणाचीं प्रतिपादनं व प्रसंग पुष्कळ आलेले आढळतात. परंतु कोठेंही मद्य आढळत नाही. यावरून सूत्रकाळीं मद्यपानाचा निर्बंध झाला होता असें दिसतें किंवा ब्राह्मण हे सूत्रोक्त कर्मांत तरी मद्य घेत नव्हते असें वाटतें.

मागें (पृष्ठ ६२ पासून पुढें) अनेक देवकल्पनेविषयीं लिहितांना देवांच्या बाहुल्याचे विचार व समज मिथ्या होत असें सांगून वस्तुतः अनेक देव नसून एकाच ईश्वराच्या अनेक शक्तींस तीं निरनिराळीं नांवें दिलीं आहेत असें सांगितलें. तरी नुस्ती देवकल्पना घेऊन त्याचे ठायीं अनेकत्व कल्पिल्यास मग ते देव म्हणजे ईश्वर नसून त्यांची योजना दुसऱ्या रीतीनें केली असतां शोभेल असेंही कित्येक म्हणतात. देव म्हणजे विद्वान् किंवा जलप्रलयापूर्वीं जी **उत्तरकुरुस्थ** वसती होती ते लोक; व त्या वसतीस देवलोक म्हणत असावे अशी कल्पना आहे. पुढें देवलोकाहून मनुष्ये खाली हिंदुस्थानांत आलीं. स्वदेश सोडून येणारीं मनुष्ये गरीब व नादार असतात व तद्वत् त्यावेळींही त्या मनुष्यांची स्थिति असेलच; परंतु ते हिंदुस्थानांतील मूळचे लोकांपेक्षा बुद्धीनें व आचारविचारानें श्रेष्ठ असतील म्हणून ते आपल्यास आर्य म्हणवूं लागले. ते थोपत थोपत खालीं उतरले व मागील आपल्या पूर्व वसतीस स्वर्ग म्हणजे सुखस्थान म्हणूं लागले. आणि खरोखर त्यांच्या स्वर्गलोकीं सर्व सुखप्राप्ति असून ह्या दक्षिणेकडे त्यांस मोठे कष्ट, यातना व मूर्खसाहचर्य घडूं लागलें असेल अशी कल्पना सहज होते. पुढें इकडेसच वसती होऊन मागें स्वदेशीं जाणें अनेक कारणांनीं न झाल्यामुळे त्यांच्या पुढील संततीस आपल्या लोकीच्या कीर्तीची स्मृति मात्र राहिली असें दिसतें व त्या लोकीं जाण्याची त्यास आवड असे म्हणून स्वर्गकामार्थ ते लोक अनेक कर्मे करूं लागले असावे. ते स्वर्गासच पितृलोक समजत. कारण, तेथें आपले पूर्वज राहिले होते व तेथेंच आपणांस जन्मास येऊन जावयाचें असा त्यांचा प्रीतिपूर्वक निश्चय असे. वर लिहिल्याप्रमाणें जरी देवांनीं खालीं येऊन वसती केली तरी वर आपल्या लोकीं जाऊन शास्त्राभ्यास वगैरे करण्याचा त्यांचा क्रम असेच. ह्या देवलोकाहून पुढें बहुत दिवसपर्यंत **नारदादि** नीतिधर्मज्ञ पुरुष इकडे येऊन अनेक सत्कृत्ये करून जात. परंतु पुढें तसे उद्योगी लोक कमी होऊन त्या वसतीचा व ह्या नवीन वसतीचा संबंध अगदींच तुटल्यासारखा झाला; आणि, पूर्वीं त्या लोकांचें व ह्या लोकांचें दळणवळण होतें, इतक्या दंतकथा मात्र राहिल्या

असा कित्येकांचा तर्क आहे. अस्तु. ह्याप्रमाणे आर्य लोकांच्या आगमनाचा उपक्रम असून ते इकडे आल्यावर त्यांनी इकडील अनार्यास जिंकून व त्यांच्या या भूमीवर यज्ञयाग करून तिला पुण्यभूमीचे रूप दिले. ह्या यज्ञभूमी अद्यापि येथे बहुत दाखवितात. अनार्यास दास म्हणजे आर्यांची परिचर्या करणारे अशी संज्ञा आहे. या दासांचा व आर्यांचा उल्लेख वेदांत आहे तो हा :—

दासां च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥ —ऋ० ५-६-४.

ह्याप्रमाणे अनेक देवकल्पनेविषयी कित्येकांचा अभिप्राय आहे. आतां कित्येक अवतारकल्पना असून त्यांतही भिन्न भिन्न प्रकार मानतात. **गर्गसंहिता** वगैरे कित्येक ग्रंथांत अवतारांच्या प्रती लाविल्या आहेत. म्हणजे, कोणास अंश, कोणास अंशांश, कोणास विभूति, कोणास आवेश, व कोणास पूर्णावतार असें म्हणतात. [अंशांशस्तु मरीच्यादिरंशा ब्रह्मादयः स्मृताः ।

कलाः कपिलकूर्माद्या आवेशा भार्गवादयः ॥

पूर्णा नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपाधिपो हरिः ।

वैकुण्ठोऽपि तथा यज्ञो नरनारायणावृषी ॥—गर्गसंहिता] परंतु ह्या सर्व कल्पना सूत्रकार मुनींस मुळींच नव्हत्या असें वर एके ठिकाणीं म्हटलेंच आहे. त्याचप्रमाणे सूत्रकाळीं तीर्थमाहात्म्ये, देवतामाहात्म्ये किंवा व्रतादिमाहात्म्ये ही मुळींच नसून, गुरूची शाळा व त्यांत अध्ययन करणारे विद्यार्थीमंडल हेंच तीर्थ, यज्ञयागांतच सर्व देवता व सर्व कर्मे [यज्ञो वै श्रेष्ठतरं कर्म०—ऋग्वेद.] आणि स्वाध्याय [यः स्वाध्यायमधीयीत स तपो तप्यते—स्वाध्याय एव तपः०—तै. आ.] हेंच व्रत व तप होय असें समजत होते. सूत्रकाळीं हल्लींच्या प्रमाणे गंगापुत्र, चोबे, बडवे, पुजारी, साधु, अतीत, गोसावी हा प्रतिष्ठित भिक्षुकवर्ग नसून वेदाची स्फूर्ति ज्यांस झाली ते छंदऋषी व वेद व शास्त्रे पढविणारे ते आचार्य येवढे मात्र पूज्य ब्राह्मणवर्गीय होते असें दिसतें. यज्ञयागांतच सर्व व्रते व देवता होत्या व तेंच काय तें कर्तव्य या समजुतीच्या आधारानेंच तदभावीं हल्ली चालू असलेलीं सर्व व्रते वैकल्ये प्रतिपादिलीं आहेत. **गंगादि** तीर्थास जो जाईल त्यांस पदेपदेऽश्वमेधपुण्यं, रामरक्षादि स्तोत्र पठनांत ‘अश्वमेधाऽयुतं पुण्यं संप्राप्नोति न संशयः’ इत्यादि पुण्यकर्मांशीं यागजन्य महत्पुण्यकारक कृत्यांची तुलना केली आहे व यावरूनच मूळचें पुण्यकर्म याग हेंच मानिलें होतें असें सिद्ध आहे. आतां, मूळ सूत्रप्रतिपादित कर्मधर्मापेक्षां सूत्रप्रसिद्धीनंतर अनेक प्रयोगकार होऊन त्यांनीं कर्मबाहुल्य केलें आहे व त्याचप्रमाणे त्याशिवाय पुराणे व तन्त्रे यांचें मिश्रण होऊन हल्लींचीं कर्मे चालत आहेत, तरी, मूळची कर्मवृद्धि व लोकांचे आचार विचार काय होते हें कळण्यास प्रस्तुत सूत्र हेंच ऐतिहासिक प्रत्यक्ष प्रमाण आहे असें मानण्यास चिंता नाही.

सूत्रांचे काळीं कांहीं वेडगळपणाचेही आचार चालू होते असें हल्लीं विचार करून पाहिलें असतां सहज दिसेल. विवाहसंबंधांत वधूची परीक्षा करण्यास मृत्पिंडाची योजना केली आहे; व त्यावरून वधूच्या भावी स्थितिरीतीचें अनुमान बांधण्याची जी रीति होती ती हल्लीं तर निखालस वेडेपणाची वाटेल. परंतु सूत्रकारांनी ज्या अर्थी विवाहसंबंधांत जनपदधर्म व ग्रामधर्म घेण्याविषयी लिहिलें आहे त्या अर्थी, मृत्पिंडांनी वधूपरीक्षण करण्याची भोळेपणाची रीति त्याकाळीं चालू असेल व तीच सूत्रकारांनीं आपल्या सूत्रांत दाखल केली असावी. तरी त्याबद्दल सूत्रकार हे दोषी होत नाहीत. आतां हल्लीं जरी त्याप्रमाणे मृत्पिंडांनी वधूची परीक्षा करीत नाहीत तरी त्याठिकाणीं वधूवरांचें घटित, गण, मैत्री खडाष्टक इत्यादि पाहण्याच्या वेडेपणाच्या रीती सुरू झाल्या आहेत. तेव्हां यावरून पूर्वीच्या रीतीसच नांवें ठेवण्यास मार्ग नसून, जावत्कालपर्यंत लोकांचें अज्ञान व भोळेपणा नष्ट होऊन ज्ञान व विचार प्राप्त झाला नाही तावत्कालपर्यंत असे हास्यास्पद प्रकार चालावयाचेच असें

समजावें. आतां दिवसें दिवस लोक विचारी होत चालले आहेत तेव्हां वेड्यावांकड्या, निंघ व हास्यास्पद रीतीभाती आणि आचार विचार काळेंकरून विलयास जाण्याचा सुमार दिसतो. यास या सूत्रांतीलच उदाहरण हल्लींच्या रीतींशीं व विचारांशीं लावून पाहिलें असतां समजेल. म्हणजे, सूत्रोक्त रीतीनें मृताकरितां अग्नींत पिंड देऊन दुग्धप्राप्त्यर्थ अनुस्तरणी (गाईचें दहन) करण्याची पूर्वी रीति होती. त्याचप्रमाणें एकंदर श्राद्धांतही कव्यवाहन नामक अग्नीचे द्वारेंच मृताला पिण्ड देण्याची चाल होती. इत्यादि पूर्व रीती जाऊन अनुस्तरणीच्या बदला गोदान करून व कव्यवाहन अग्नि ब्राह्मणाचे दक्षिण हस्तांत आल्यामुळें ब्राह्मणांसच भोजन घालून लोक निर्वाह करूं लागले. इत्यादि कित्येक आचार विचार बदलत आहेत हेही बरेच आहेत. अस्तु.

येणेंप्रमाणें प्रस्तुत पुस्तकाचा प्रस्ताव व त्यावरील संक्षेपेंकरून विचार ह्यांचें विवेचन केलें. आतां कित्येक असें ह्मणतील कीं, हें प्राचीन सूत्र वैदिक ब्राह्मण पद्धतात व त्याप्रमाणे कांहीं कर्म करून कांहीं वर्ज करितात; याप्रमाणें क्रम चालू असतां हें मूळ सूत्र सार्थ करून प्रसिद्ध करण्यांत काय हेतु होता? व अशी शंका येणें साहजिक आहे. परंतु त्याजविषयीं इतकेंच सांगितलें पाहिजे कीं, अडीच हजार वर्षांचे किंवा त्यांचेही पूर्वी आपले वडील काय बोलले किंवा त्यांच्या रीतीभाती व आचार विचार कसे होते हें जाणण्याची इच्छा सर्वास असणें स्वाभाविक आहे. आणि तद्विषयक स्वतंत्र ऐतिहासिक प्रमाणें तर मिळण्याचा असंभव असल्यामुळें आपणास प्राचीन ग्रंथांवरून तरी निदान आपल्या पूर्वजांचे आचार विचार, भक्ष्य भोज्य, रीतिभाती, धर्मकर्म व भजन पूजन वगैरे कसें काय होतें हें समजण्यास बरेंच साधन होऊन अशा ग्रंथांनीं जरी मित्तीवार व अक्षरशः इतिहास मिळाला नाही तरी तेणेंकरून पूर्वजांच्या आवश्यक गोष्टींची बरीच माहिती मिळते हा मोठा लाभ आहे व हा लाभ सर्वास ज्ञात होणें अवश्य आहे. एतावता प्रकृत ग्रंथ हा ऐतिहासिक ठोकळ प्रमाणाला बराच साधनीभूत असून त्याच्या पूर्ण विचारानें, त्याचे पुढें कोण कोणते फेरबदल होत गेले याचा तर्क बांधण्यास मनुष्यास एक उत्तम साधन आहे असें म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. मनुष्य प्राण्यास ज्ञान संपादन व पूर्वजांचीं ऐतिहासिक वृत्तें कळणें हें फारच उन्नतिकारक व आनंदजनक आहे. मागील ऐतिहासिक प्रमाणें पाहून पुढील काळाचाही तर्क व विचार करितां येतो व मागील काळाविषयींही अज्ञानांधःकार नष्ट होऊन आपल्या स्थितिरीतींत कोणतें न्यूनाधिक्य आहे किंवा कोणतें न्यूनाधिक्य करणें आवश्यक आहे याचाही विचार करण्यास हा ग्रंथ तुलनादर्शक होईल असें वाटते; व म्हणून आम्हीं तो देशबंधूंच्या अल्प सेवेकरितां तयार केला आहे. हा पसंत झाल्यास पुढें **आपस्तम्ब, हिरण्यकेशीय, कात्यायन, गोभिल** इत्यादि सूत्रेही याचप्रमाणें सार्थ प्रसिद्ध करण्याचा हेतु आहे. आतां येथें असाही संतोष दाखविणें इष्ट आहे कीं, अशा प्राचीन ग्रंथांचीं मूळ शुद्ध पुस्तकें **कलकत्त्याच्या एशियाटिक सोसायटी**च्या परिश्रमानें टीकेसहित प्रसिद्ध झालीं असल्यामुळें जुन्या व हातांनी लिहिलेल्या गलित प्रतींवरून असे कार्यभाग साधण्याचे जे मोठे श्रम पडावयाचे ते दूर झाले आहेत. परंतु संस्कृत ग्रंथांची रुचि स्वदेशीय लोकांत असावी तशी नसल्यामुळें फार वाईट वाटतें; तरी इंग्लंड, जर्मनी वगैरे युरोपियन राष्ट्रांतून या संस्कृत ग्रंथांचे विचार फार चालू असल्यामुळें त्या धोरणावर इकडे कांहीं लोकांच्या श्रमांनीं मूळ ग्रंथ तरी शुद्ध रीतीनें छापून त्यांची चांगली जोपासना होत आहे. यावरून द्वीपांतरीं आमच्या संस्कृत ग्रंथांचा विचार अस्खलित चालावा आणि आमच्या इकडील पंडितांनीं त्याविषयीं स्वस्थ बसावें हें आश्चर्यकारक कालमाहात्म्य आहे.

या मूळ ग्रंथाचें भाषान्तर श्रीक्षेत्र **जनस्थानस्थ यादवात्मज नानाशास्त्री टकले** यांकडून तयार करविलें आहे. त्यांनीं **नारायणवृत्ति** व दुसरे ग्रंथ तपासून जितका शुद्ध अर्थ होईल तितका केला आहे. ह्या सूत्राचें परिशिष्ट व कारिका आहेत त्याही या पुस्तकांत घालाव्या असा विचार होता. परंतु थोड्या किमतींत ग्रंथ मिळावा

असा कित्येकांचा अभिप्राय पडल्यामुळे ते सर्व मार्गे ठेविले आहेत. तरी तेही पुढे प्रसिद्ध करण्याचा हेतु आहे. आतां यांतील मूलग्रंथांत शुद्धाशुद्ध संबंधाने कित्येक स्थळीं प्रमाद दोषही घडण्याचा संभव आहे. परंतु तिकडे विशेष लक्ष्य न देतां पूर्व निर्दिष्ट उद्देशाप्रमाणे देशबांधवांनी याचा उपयोग करून घ्यावा एवढेंच सांगणें आहे.

या पुस्तकांत प्रथमतः सूत्र त्यानंतर त्याचा अर्थ व त्यावर प्रसंग विशेषीं त्या अर्थाचा व कर्माचा बोध होण्याकरितां * अशी फुली करून खुलासेवार टिपा याप्रमाणें देण्याचा क्रम ठेवून ग्रंथ समजण्यास जितकें सौलभ्य येईल तितकें आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. **आश्वलायनांचें** मुख्य सूत्र जाड अक्षरांनी घालून त्यांत येणाऱ्या वेद ऋचांच्या आदी जेवढ्या दाखल आहेत तेवढ्या अमळ कमी जाड्या अक्षरांनीं घातल्या आहेत. प्रथमतः सूत्रांतील ह्या ऋचा सस्वर घालण्याचा विचार होता. परंतु सूत्र म्हणतांना त्यांच्या स्वरांची केवळ अडचण व म्हणण्यास गैरसोय वाटल्यावरून पुढें तो क्रम सोडून फक्त वेदऋचांचा सूत्रांत बोध व्हावा म्हणून पूर्वोक्त रीतीनें सूत्रापेक्षां त्या लहान अक्षरांनीं दाखल केल्या आहेत. शिवाय पुरोहितांस या ऋचा कर्मसमयीं सर्व म्हणाव्या लागतात म्हणून त्यांचा खंडवार अनुक्रम साद्यंत व ऋग्वेदांतील स्थलनिर्देशपूर्वक शेवटीं दिला आहे. या ऋचा सार्थ देण्याचा विचार होता परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे ग्रंथाचा विस्तार जास्त होऊन ग्राहकांस किंमत जास्त पडेल म्हणून तोही उद्देश पुढें कधीं पूर्ण होण्याची उमेद बाळगून हा अल्प प्रयत्न आमच्या आर्य बंधूंस सादर केला आहे.

या ग्रंथांत कित्येक याज्ञिक व अपरिचित शब्द आले असून नवीन अभ्यासकांस त्यांचा बोध व्हावा म्हणून त्या शब्दांचा थोडक्यांत लहानसा वर्णानुक्रमानें कोश दिला आहे तोही या ग्रंथाचे वाचकांस बराच उपयोगी होईल असें वाटतें.

लोकहितवादी.

आश्वलायनगृह्यसूत्र (सार्थ)

श्री

अध्याय १

खण्ड १

सूत्र — उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः ॥ १ ॥

अर्थ — श्रौतसूत्रांत अग्निहोत्रावर होणारी यज्ञकर्म सांगितलीं. आतां विवाहकालीं सिद्ध झालेल्या गृह्याग्नीवर होणारीं कर्म सांगतो.

* श्रौतांत सांगितलेल्या परिभाषा येथे (गृह्याग्निकर्मांत) घ्याव्या.

सूत्र — त्रयः पाकयज्ञाः ॥ २ ॥

अर्थ — अल्प किंवा प्रशस्त असे तीन प्रकारचे यज्ञ आहेत.

* हीं अनुष्ठाने नित्य व अग्निहोत्रासारखी आहेत.

सूत्र — हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणिहुताः ॥ ३ ॥

अर्थ — अग्नींत आहुती देणें हे हुत नामक यज्ञ, अग्नीखेरीज भूमी वगैरे ठिकाणीं आहुती देणें ते प्रहुत नामक यज्ञ व ब्राह्मणांस भोजन घालणें ते ब्रह्मणिहुत नामक यज्ञ असे तीन प्रकारचे यज्ञ आहेत.

* जसें सर्पबलींत अवदानाला अभिधार करणें नको तसें हुताचें तंत्र प्रहुताकडे घेऊं नये; व असेंच परस्पर समजावें. याकरितां सदरील ह्या तीन संज्ञा केल्या आहेत.

सूत्र — अथाऽप्यृच उदाहरन्ति यः समिधा य आहुती यो वेदेनेति ॥ ४ ॥ समिधमेवाऽपि श्रद्धधान आदधन्मन्येत यज इदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विद्ययैवाऽप्यस्ति प्रीतिस्तदेतत्पश्यन्नुषिरुवाच —

अगौरुधाय गविषै द्युक्षाय रदम्यं वचः ॥ घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचतेति । वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाऽऽह ॥ आ तै अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भंरामसि ॥ ते तै भवन्तूक्षणं ऋषभासौ वशा उतेति । एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ॥ ५ ॥

अर्थ — कोणी श्रद्धाबुद्धीनें जर एक समिध किंवा एक आहुती अथवा वेदाध्ययन हीं ईश्वरार्पण केलीं अथवा ईश्वराला नमस्कार केला, तर त्यानें यज्ञ केला असें होऊन तेणेंकरून त्याजवर ईश्वराची प्रीति होते. अशी यज्ञाची प्रशंसा ब्राह्मणांत, यः समिधा० अष्ट. ६, अ. १, वर्ग २९, याच्या दुसऱ्या ऋचेचे व्याख्यानकाली केली आहे.

खण्ड २

सूत्र — अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥ १ ॥ आग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अर्थ — सायंकालीं व प्रातःकालीं शिजलेल्या हविष्यान्नाचा होम, (१) अग्नयेस्वाहा, (२) प्रजापतयेस्वा०, (३) सूर्यायस्वा०, (४) प्रजापतयेस्वा०, (५) सोमायवनस्पतयेस्वा०, (६) अग्नीषोमाभ्यांस्वा०, (७) इंद्राग्निभ्यांस्वा०, (८) द्यावापृथिवीभ्यांस्वा०, (९) धन्वन्तरयेस्वा०, (१०) इंद्रायस्वा०, (११) विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वा०, आणि (१२) ब्रह्मणेस्वाहा, या बारा मंत्रांनीं करावा. परंतु सकाळीं होम करणें असेल तेव्हां पहिल्या दोन आहुती देऊं नयेत, व सायंकालीं करणें असेल तेव्हां ३ व ४ या आहुती देऊं नयेत.

सूत्र — स्वाहेत्यथ बलिहरणम् ॥ ३ ॥ एताभ्यश्चैव देवताभ्योऽद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥ ४ ॥

अर्थ — नंतर बली द्यावे ते :— (१) अग्नयेस्वाहा, (२) प्रजापतयेस्वा०, (३) सूर्यायस्वा० (४) प्रजापतयेस्वा०, (५) सोमायवनस्पतयेस्वा०, (६) अग्नीषोमाभ्यांस्वा०, (७) इंद्राग्निभ्यांस्वा०, (८) द्यावापृथिवीग्यांस्वा०, (९) धन्वन्तरयेस्वा०, (१०) इंद्रायस्वा०, (११) विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वा०, (१२) ब्रह्मणेस्वा०, (१३) अद्भ्यःस्वा०, (१४) ओषधिवनस्पतिभ्यःस्वा०, (१५) गृहायस्वा०, (१६) गृहदेवताभ्यःस्वा०, आणि (१७) वास्तुदेवताभ्यस्वा० या मंत्रांनीं द्यावे.

सूत्र — इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो, यमाय यमपुरुषेभ्यो, वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः, सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

अर्थ — १ इंद्रायस्वाहा, २ इंद्रपुरुषेभ्यःस्वा०, ३ यमायस्वा०, ४ यमपुरुषेभ्यःस्वा०, ५ वरुणायस्वा०, ६ वरुणपुरुषेभ्यःस्वा०, ७ सोमायस्वा०, आणि ८ सोमपुरुषेभ्यःस्वा०, अशा मंत्रांनी आठ बली दोन दोन प्रमाणें चार दिशांस द्यावे.

सूत्र — ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्य ॥ ७ ॥ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥ ८ ॥ नक्तंचारिभ्य इति नक्तम् ॥ ९ ॥

अर्थ — १ ब्रह्मणेस्वाहा, २ ब्रह्मपुरुषेभ्यःस्वा०, ३ विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वा०, ४ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्यःस्वा०, आणि ५ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्यःस्वा०, हे पांच बली मध्यें द्यावे.

* अग्निहोत्र होमास सायंकालापासून प्रारंभ आहे तसा वैश्वदेवास नाही. वैश्वदेवास प्रारंभ प्रातःकाली आहे.

सूत्र — रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

अर्थ — १ रक्षोभ्यःस्वाहा हा बली उत्तरेस द्यावा.

सूत्र — स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती, शेषं दक्षिणा निनयेत् ॥ ११ ॥

अर्थ — अपसव्य करून 'स्वधापितृभ्यः' हा मंत्र म्हणून उरलेल्या होमद्रव्याचा दक्षिण दिशेस बलि द्यावा. परंतु सकाळीं बलि देणें तेव्हां पहिले दोन बली व सर्वेभ्योभूतेभ्योनक्तंचारिभ्यःस्वा० हा बलि देऊं नये, आणि सायंकालीं सूर्यायस्वाहा, प्रजापतयेस्वा० आणि सर्वेभ्योभूतेभ्योदिवाचारिभ्यःस्वा० तीन बली देऊं नयेत.

* सूत्रवृत्तीवरून बलिहरणाचा प्रकार :—

पूर्व

१७ इंद्रपुरुषेभ्यः

- १६ इन्द्रायस्वाहा.
१५ वास्तुदेवता ०
१४ गृहदेवता ०
१३ गृहाय ०
१२ ओषधिवनस्पति ०
११ अद्भ्यः०
२७ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो
दिवाचारिभ्यः०
२६ विश्वेभ्योदेवेभ्यः०
२४ ब्रह्मणे ०

उत्तर

- २५ ब्रह्मपुरुषेभ्यः०
२२ सोमाय०
२३ सोमपुरुषेभ्यः०
२८ रक्षोभ्यः०

२० वरुणाय०

दक्षिण

- २९ स्वधापितृभ्यः०
१८ यमाय०
१९ यमपुरुषेभ्यः०

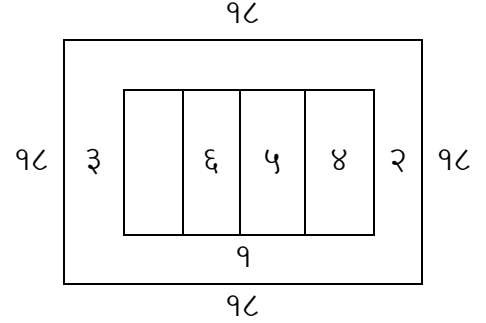
- १० ब्रह्मणे ०
९ विश्वेभ्योदेवेभ्यः०
८ इन्द्राय ०
७ धन्वन्तरये०
६ द्यावापृथिवीभ्यां ०
५ इंद्राग्निभ्यां०
४ अग्नीषोमाभ्यां ०
३ सोमाय ०
२ प्रजापतये ०
१ सूर्याय ०
२१ वरुणपुरुषेभ्यः०

पश्चिम

खण्ड ३

सूत्र — अथ खलु यत्र क्व च होष्यन्त्स्यादिषुमात्रावरं सर्वतः स्थंडिलमुपलिप्योल्लिख्य षड्लेखा उदगायतां पश्चात् प्रागायते नानांतयोस्तिस्त्रो मध्ये तदभ्युक्ष्याऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्थं पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्थं तृष्णीं पर्युक्षणम् ॥ १ ॥

अर्थ—येथून पुढें जेथें कोटें होम करण्यास सांगितला आहे तो होम करणें असेल तर चतुष्कोण व निदान दर बाजू अठरा अठरा अंगुळ प्रमाणाचें स्थंडिल करून तें सारवून बाजूच्या नकाशांत लिहिल्याप्रमाणें त्या स्थंडिलावर ६ रेघा काढाव्या. नंतर त्यावर प्रोक्षण करून व अग्निस्थापन करून दोन किंवा तीन समिधा अग्नीवर द्याव्या, आणि स्थंडिलाचे भोंवतीं ‘परिसमूहन’ करून ‘परिस्तरणें’ घालावीं. तीं अशीं कीं, प्रथम पूर्वस, नंतर दक्षिणेस, मग पश्चिमेस आणि नंतर उत्तरेस. पुढें ‘ऋत—सत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामि०’ हा श्रौतांतील मंत्र न ह्मणतां ‘पर्युक्षण’ करावें.

* ‘परिसमूहन’ व ‘पर्युक्षण’ हें तीन वेळ करावें, आणि पर्युक्षण केल्यानंतर ‘प्रणीताप्रणयन’ करावें.

सूत्र—पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥ २ ॥

अर्थ — दोन दर्भानीं तुपाचें ‘उत्पवन’ करावें. हे दर्भ कसे असावे व ‘उत्पवन’ कसे करावें ते पुढील सूत्रांत सांगतात.

सूत्र—अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानांतयोर्गृहीत्वाऽगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाम्यां पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति प्रागुत्पुनाति सकृन्मंत्रेण द्विस्तृष्णीम् ॥ ३ ॥

अर्थ — ते दर्भ अग्र तोडलेले नसून एका दर्भात दोन दर्भ असतात असेही नसावे व तसेच प्रादेशमात्र (टीचभर) असावे. पुढें ते दर्भ दोन्ही उताण्या हातांचे अंगुष्ठ व अनामिका यांनी म्हणजे—डाव्या हाताच्या अंगुष्ठानामिकेने दर्भाग्र व उजव्या हाताच्या अंगुष्ठानामिकेने दर्भाचे शेवट—असे वेगवेगळे धरून, ‘सवितुष्ट्वा प्रसव उ० रश्मिभिः’ हा मंत्र म्हणून पूर्वस ‘उत्पवन’ करावे. नंतर तो मंत्र मात्र न म्हणतां पुन्हां दोन वेळ ‘उत्पवन’ करावें.

सूत्र—कृताऽकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

अर्थ—जेथें केवळ तुपाचाच होम आहे तेथें परिस्तरणें घालण्याचा विकल्प आहे.

सूत्र—तथाऽऽज्यभागौ पाकयज्ञेषु ॥ ५ ॥

अर्थ—पाकयज्ञांतही चक्षुषी (म्हणजे गृ० १ । १० । १३ यांत सांगितलेल्या) आहुती देण्याचा विकल्प आहे.

सूत्र—ब्रह्मा च धन्वंतरियज्ञशूलगववर्जम् ॥ ६ ॥

अर्थ—धन्वंतरियज्ञ व शूलगव या दोन कर्माखेरीज इतर कर्मांत ब्रह्मा ‘कृताकृत’ आहे.

सूत्र—अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ७ ॥

अर्थ—जेथे अमुक देवतेचे उद्देशाने होम करावा असे सांगितले आहे परंतु होममंत्र सांगितला नाही तेथे त्या देवतेचे नांव चतुर्थ्यंत घेऊन ‘स्वाहा’ म्हणून होम करावा.

सूत्र—अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ॥ ८ ॥

अर्थ—जेथे अमुक देवतेचे उद्देशाने होम करावा असे न सांगतां, केवळ होम करावा एवढेच सांगून होममंत्र सांगितला नाही तेथे अग्नि, इंद्र, प्रजापति, विश्वेदेव व ब्रह्मा, या देवतांचे उद्देशाने होम करावा.

सूत्र—एकबर्हिरिष्माऽऽज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ॥ ९ ॥

अर्थ—एककालीं अनेक पाकयज्ञ करणे प्राप्त झाले असतां सर्व पाकयज्ञ एकतंत्रांनीच होतात, म्हणजे प्रत्येक पाकयज्ञाकरितां वेगवेगळ्या बर्ही, इष्मा, आज्य व स्विष्टकृत आहुती हीं करणे नको.

सूत्र—तदेषाऽभि यज्ञगाथा गीयते — पाकयज्ञान्त्समासाद्यैकाऽऽज्यानेकबर्हिषः ॥ एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवत इति ॥ १० ॥

अर्थ—बर्हि, इष्मा वगैरे वेगवेगळीं करणे नको, या विषयीं यज्ञगाथा (यज्ञसंबंधी गाथाग्रंथ) म्हणतात कीं, अनेक पाकयज्ञ एका कालीं प्राप्त झाले आणि प्रत्येक पाकयज्ञाच्या वेगवेगळ्या देवता असल्या तरी सर्व पाकयज्ञ एकतंत्रानेच करावे.

खण्ड ४

सूत्र—उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः ॥ १ ॥

अर्थ—चौलकर्म (शेंडी ठेवणें), उपनयन (मुंज), गोदान (सोळावे वर्षी चौलाप्रमाणें करण्यास सांगितलेलें कर्म) आणि विवाह (लग्न) हीं चार कर्मे उत्तरायणांत, शुक्लपक्षीं आणि शुभ नक्षत्रावर (ज्योतिष शास्त्रांत सांगितलेल्या नक्षत्रावर) करावीं.

* गोदान कर्मास काल सागणें नको; त्याचा काल चौलाप्रमाणेंच आहे हें वरील अर्थावरून ध्यानांत येईल. यास्तव येथें गोदान शब्दाचा अर्थ ‘समावर्तन’ (सोडमुंज) असा समजावा.

सूत्र—सार्वकालमेके विवाहम् ॥ २ ॥

अर्थ—उत्तरायणादि कालनियम न पाळितां पाहिजे त्या वेळेस विवाह करावा असें कोणी ऋषी म्हणतात.

* विवाह न होतां कन्या रजस्वला झाली असतां बापाला दोष (पातक) लागतें असें स्मृतींत सांगितलें आहे; व लौकिकदोष (व्यभिचार वगैरे) ही होतात. यास्तव अशा प्रसंगीं म्हणजे कन्या रजस्वला होण्याचे सुमारास अगर झाल्यास कालनियम न पाळितां विवाह करावा असा ऋषींचा अभिप्राय असावा.

सूत्र—तेषां पुरस्ताच्चतस्त्र आज्याऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥ अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च व्याहृतिभिर्वा ॥ ४ ॥

अर्थ—सदरील चार कर्मांत तुपाच्या चार आहुती — (१) ओं अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः ॥ आरे बांधस्व दुच्छुनांम् ॥ (२) अग्निऋषिः पवमानः पांचंजन्यः पुरोहितः ॥ तमीमहे महागयम् ॥ (३) अग्ने पवस्व स्वपां अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ॥ दधंद्रयिं मयि पोषम् ॥ (४) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परि ता बभूव ॥ यत्कांमास्ते जुहुमस्तन्नौ अस्तु वयं स्याम पतंयो रयीणाम् ॥ या चार ऋचांनीं प्रति ऋचेस, अथवा (१) भूः (२) भुवः (३) स्वः आणि (४) भूर्भुवःस्वः या चार मंत्रांनीं, प्रति मंत्रास एक एक प्रमाणें द्याव्या.

* या चार कर्मांत चक्षुषी—म्हणजे गृ० १ । १० । १३ यांत सांगितलेल्या आहुती देऊं नयेत व स्विष्टकृत् म्हणजे गृ० १ । १० । २० यांत सांगितलेली आहुती देण्यापूर्वीं तुपाच्या सदरील चार आहुती द्याव्या आणि आघार म्हणजे गृ० १ । १० । १३ यांत सांगितलेले ते द्यावे. येथील स्थंडिलास परिस्तरणें घालण्याचा विकल्प आहे.

सूत्र—समुच्चयमेके ॥ ५ ॥

अर्थ—सदरील आठही मंत्रांनीं तुपाच्या आठ आहुती द्याव्या असेंही कोणी ऋषी म्हणतात.

सूत्र—नैके कांचन ॥ ६ ॥

अर्थ — या आठांपैकी एकही आहुती देणें नको असेंही कोणी ऋषी म्हणतात.

* यापक्षीं अनादेशाहुती (म्हणजे गृ ० १।३।८ यांत सांगितलेल्या) द्याव्या.

सूत्र—त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थी ॥ ७ ॥

अर्थ—विवाहांत चौथी आहुती 'त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन् गुह्यं बिभर्षि ॥ अंजन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद्वपंती समनसा कृणोषि' या मंत्रानें द्यावी.

* ही आहुती चौथी देऊन पाचवी आहुती प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो ० या मंत्रानें द्यावी. व व्याहृतींनीं आहुती देण्याचे पक्षीं चौथीही देऊन पांचवी आहुती भूर्भुवःस्वः ही द्यावी; तशाच आठ आहुती देण्याचे पक्षींही चौथी आहुतीच देऊन पुढें राहिलेल्या पांच आहुती द्याव्या आणि अनादेशाहुती देण्याचे पक्षींही चवथी देऊन पुढें राहिलेल्या दोन आहुती द्याव्या.

खण्ड ५

सूत्र —कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

अर्थ—ज्या पुरुषाचे आईपासून व बापापासून पूर्वीचे दहा पुरुष विद्येनें म्हणजे सार्थ सांगवेदाध्ययनानें, तपानें म्हणजे श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानानें व पुण्यकर्मानें (म्हणजे निषिद्ध व्यवहार सर्वथैव सोडण्यानें) युक्त आणि अब्राह्मणीगमन (शूद्रजातीचे स्त्रीचे ठिकाणीं प्रजोत्पत्ति) करीत नव्हते ते पुरुष कुलीन होत. या कुलपरीक्षेत बापापासूनच पूर्वीचे दहा पुरुष पहावे; आईपासून पूर्वीचे दहा पुरुष पाहणें नको, असेंही कोणी ऋषी म्हणतात. याप्रमाणें, श्रौ० उ० अ० ३ खं० ३।२० यांत कुलपरीक्षा सांगितली आहे त्याप्रमाणें विवाहांत प्रथम कुलपरीक्षा करावी.

* वधूवरांचें घटित म्हणजे ज्योतिःशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे तें पाहण्यापेक्षां कुलपरीक्षा करणें हें मुख्य आहे. ही कुलपरीक्षा उभयतां वधूवरांचीही करावी असें वाटतें.

वराचे गुण—

सूत्र—बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥ २ ॥

अर्थ—बुद्धिमान् म्हणजे शास्त्राला अविरोधी अर्थज्ञानवान् अशा पुरुषाला कन्या द्यावी.

कन्येचे गुण—

सूत्र—बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत ॥ ३ ॥

अर्थ — बुद्धिमान्, रूपवती, सुस्वभाव, सुलक्षण (म्हणजे सामुद्रिक ग्रंथांत सांगितलेल्या लक्षणांनी युक्त) व निरोग अशा कन्येशीं विवाह करावा.

सूत्र—दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥ ४ ॥ अष्टौ पिंडान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिंडानभिमंत्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति ॥ ५ ॥ क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो ऋदात्सर्वसंपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्विप्रव्राजिनीरिणादधन्या स्मशानात्पतिघ्नी ॥ ६ ॥

अर्थ—कन्येचीं लक्षणें समजण्यास फार कठीण आहेत; यास्तव पुढें सांगितलेल्या आठ प्रकारच्या मृत्तिकेचे आठ पिंड करून ‘ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यताम्’ ॥ या मंत्रानें त्या पिंडाचें अभिमंत्रण करून कन्येला सांगावें कीं, या आठ पिंडांपैकीं एक घे. याप्रमाणें सांगितल्यानंतर तिनें जर दोन वेळां, ज्या शेतांत धान्य पिकतें त्या शेतांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर तिला मुलें वगैरे होतील व तीं धान्यसंपन्न असतील असें समजावें; गाईचे गोठ्यांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ती कन्या जनावरें बाळगणारी होईल; ज्या स्थानीं यश झाला त्या स्थानांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ती ब्रह्मतेजानें युक्त होईल; कधींही न आटणाऱ्या डोहांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ती सर्वसंपत्तियुक्त होईल; द्यूत खेळण्याचे स्थानांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ती व्यभिचारी होईल; जेथें बीज पेरलें असतां उगवत नाहीं अशा ठिकाणच्या मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ती दुर्भाग्या होईल; आणि स्मशानांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ती नवऱ्यास मारणारी म्हणजे विधवा होईल असें समजावें.

खण्ड ६

आठ प्रकारचे विवाह

सूत्र—अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाहस्तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः ॥ ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरान् दश परान् पुनात्युभयतः ॥ सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान् पुनात्युभयतः ॥ गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः सप्तावरान् सप्त परान्

पुनात्युभयतः ॥ मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गांधर्वः ॥ धनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः ॥ सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः ॥ हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ॥ १ ॥

अर्थ— (१) वराचे हातावर उदक देऊन सालंकृत कन्या द्यावी, या विवाहाचे नांव **ब्राह्मविवाह**. या कन्येपासून उत्पन्न झालेला पुत्र, आईपासून व बापापासून पूर्वीचे बारा पुरुष व पुढें उत्पन्न होणारे बारा पुरुष पवित्र करतो; (२) यज्ञकर्मांत ऋत्विजाला कन्या अलंकृत करून देणें हा **दैवविवाह**. अशा स्त्रीस झालेला पुत्र वरीलप्रमाणें दहा पुरुष पवित्र करतो; (३) अनुष्ठान वगैरे जें करणें असेल तें. या कन्येसहवर्तमान करावें असें वरास सांगून त्याचे स्वाधीन कन्या करणें या विवाहाचें नांव **प्राजापत्य**. या कन्येच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र वरीलप्रमाणेंच आठ पुरुष पवित्र करतो; (४) वरानें वधूचे बापाला गाय व बैल देऊन विवाह करणें याचें नांव **आर्षविवाह**. या कन्येपासून झालेला मुलगा वरीलप्रमाणें सात पिढ्या पवित्र करतो; (५) मी तुझी पत्नी होतें व मी तुझा पति होतो असा स्त्रीपुरुषांचा परस्पर संकेत होऊन लग्न होणें याचें नांव **गांधर्वविवाह**; (६) कन्येच्या बापाला द्रव्यादिकेंकरून संतुष्ट करून विवाह करणें याचें नांव **आसुरविवाह** (७) कन्येकडील मंडळी निजली असतां किंवा असावध असतां कन्या नेऊन विवाह करणें याचें नांव **पैशाचविवाह**; आणि (८) कन्येकडील मंडळीशीं युद्ध करून कन्या घेऊन जाऊन विवाह करणें याचें नांव **राक्षसविवाह** आहे.

* या आठ विवाहांपैकीं पहिले दोन विवाह ब्राह्मणांखेरीज इतर वर्णांस करण्याचा अधिकार नाही. **गांधर्व** व **राक्षस** हे दोन विवाह क्षत्रियांनींच करावे; **आसुरविवाह** वैश्यांनीं मात्र करावा आणि **प्राजापत्य**, **आर्ष** व **पैशाच** हे तीन प्रकारचे विवाह सर्वही वर्णांस करण्याचा अधिकार आहे.

खण्ड ७

सूत्र—अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात् ॥ १ ॥

अर्थ—विवाहांत देशसांप्रदायाप्रमाणें व गांवचे चालीप्रमाणें जे लहान मोठे धर्म—उष्टी—हळद, झाल वगैरे असतील ते करावे.

* कुलधर्म—गोंधळ वगैरे करावे असें अनुमान दिसतें.

सत्र—यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः ॥ २ ॥

अर्थ—जें कर्म सर्व देशांत सारखेंच आहे तें आम्ही पुढें सांगतो.

* देशधर्माचा व ग्रामधर्माचा सूत्रोक्त धर्माशीं विरोध आल्यास सूत्रोक्त धर्मच करावा; देशधर्म व ग्रामधर्म करूं नये. जसें **वैदेहदेशामध्ये** लग्नाचे दिवशींच स्त्रीपुरुषांच्या संयोगाचा (रतिसुखोपभोगाचा) संप्रदाय आहे

आणि सूत्रांत तर असें सांगितलें आहे कीं, लग्न झाल्यापासून निदान तीन दिवसपर्यंत ब्रह्मचर्य व्रतानें (रीतसुखविरहित) रहावें, अशा स्थळीं सूत्रोक्त धर्मच करावे.

सूत्र — पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यंगुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥ ३ ॥

प्रविन

अर्थ — अग्नीच्या पश्चिम दिशेस अश्मा (दगड) ठेवावा व ईशान्य दिशेस पाणी भरून कुंभ (कळशी वगैरे भांडें) ठेवावें. नंतर वधूनें वराचे हातास हात लाविला असतां गृ० १ खं० ४ यांत सांगितलेला होम करून, वरानें जर आपल्यास पुत्र व्हावे अशी इच्छा असेल तर पश्चिमेस तोंड करून उभें रहावें व पूर्वस तोंड करून बसलेल्या वधूच्या हाताचा अंगुष्ठमात्र—गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्यां जरदष्टिर्यथासः ॥ भगौ अर्यमा संविता पुरधिर्मह्यं त्वादुर्गाहपत्याय देवाः (८।३।२७) या मंत्रानें धरावा.

* त्या अश्याजवळ दुसरा एक लहान दगड ठेवावा. सर्व ठिकाणीं पत्नीनें नवऱ्याचे दक्षिणेत बसावें. येथून पुढें पत्नीला करण्यास सांगितलेलें कर्म तिनें उभें राहून करावें. पतीनें हात धरणें तो उताण्या हातानें उताणा हात अथवा पालथ्या हातानें उताणा हात धरावा.

सूत्र — अंगुलीरेव स्त्रीकामः ॥ ४ ॥

अर्थ — जर कन्याच व्हाव्या अशी इच्छा असेल तर अंगुष्ठ न धरितां अंगुलीच (बोटें मात्र) धराव्या.

सूत्र — रोमान्ते हस्तं सांगुष्ठमुभयकामः ॥ ५ ॥

अर्थ — जर कन्या व पुत्र हे दोन्ही व्हावे अशी इच्छा असेल तर मणगटाचें जवळच अंगुष्ठासुद्धां हात धरावा.

सूत्र — प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भं च त्रिः परिणयन् जपति अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति ॥ ६ ॥

अर्थ — पत्नीला बरोबर नेऊन उदकुंभासुद्धां अग्नीला तीन प्रदक्षिणा कराव्या व ‘अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतम्’ या मंत्राचा जप करावा.

* यज्ञपात्र अग्नीजवळून दूर ठेवून अथवा अश्मा मात्र दूर ठेवून प्रदक्षिणा घालाव्या अशीं दोन मते आहेत. प्रति प्रदक्षिणेस जातांना ‘अमोहमस्मि०’ या मंत्राचा जप करावा.

सूत्र — परिणीय परिणीयाऽश्मानमारोहयतीमश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव । सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥ ७ ॥

अर्थ— प्रतिप्रदक्षिणेहून आल्यानंतर अश्यावर पत्नीला ‘इममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव ॥ सहस्त्र पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यतः’ हा मंत्र म्हणून चढवीत जावी.

सूत्र—वध्वंजलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लाजानावपति ॥ ८ ॥

अर्थ — नंतर वधूच्या ओंजळीला उपस्तरण (तूप लावणें) करावें व त्या ओंजळीत तिचा भाऊ अगर भावासारख्यानें दोन वेळ लाह्या घालाव्या.

* भावासारखा म्हणजे चुलतभाऊ व मामेभाऊ, असें समजावें.

सूत्र — त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥ ९ ॥

अर्थ — नवरा मुलगा पंचप्रवरी असला तर तीन वेळ लाह्या घालाव्या.

सूत्र—प्रत्यभिचार्य हविः ॥ १० ॥ अवत्तं च ॥ ११ ॥

अर्थ — पात्रांतील लाह्यांना व ओंजळीत घेतलेल्या अवदानाला प्रत्यभिघार (तूप शिंपडणें) करावा.

* हा प्रत्यभिघार नवऱ्यानें करावा.

सूत्र — एषोऽवदानधर्मः ॥ १२ ॥

अर्थ — जेथें जेथें अवदान घेणें आहे तेथें तेथें उपस्तरणापासून प्रत्यभिघारापर्यंत सांगितलेला जो प्रकार तोच समजावा; म्हणजे ज्या पात्रांत अवदान घ्यावयाचें त्या पात्राला, तो जर द्विप्रवरी असेल तर दोन वेळ उपस्तरण करावें; आणि पंचप्रवरी असेल तर तीन वेळ अवदान घेऊन नंतर प्रत्यभिघार करावा.

सूत्र — अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुंचातु नामुतः स्वाहा ॥ वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुंचातु नामुतः स्वाहा ॥ पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवः पूषा प्रेतो मुंचातु नामुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुयात् ॥ १३ ॥

अर्थ— १ अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा; २ वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा; आणि ३ पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा: या तीन मंत्रांनीं, सुचीनें होम करतात त्याप्रमाणें ओंजळ न सोडतां प्रति मंत्रास लाह्यांची एकेक आहुती देत जावी.

* हे मंत्र वरानें म्हणावे, आणि वधूनें होम करावा.

सूत्र— अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूर्ष्णीं चतुर्थम् ॥ १४ ॥

अर्थ— (शेवटीं) आपल्याकडे सूप पालथें करून सुपाचे कोपऱ्यानें चौथी आहुती द्यावी; परंतु चौथी प्रदक्षिणा करूं नये, व मंत्रही म्हणूं नये.

* ‘अमोहमस्मि०’ हा मंत्र न म्हणतां चौथी प्रदक्षिणा घालावी म्हणजे समंत्र प्रदक्षिणा घालण्याचा निषेध केला आहे, असें कोणी म्हणतात. कोणी असेंही म्हणतात कीं, प्रथम प्रदक्षिणा घालून एक आहुती द्यावी, आणि याप्रमाणें तीन प्रदक्षिणा घालून तीन आहुती द्याव्या येवढें सुचविण्याकरितांच चौथी प्रदक्षिणा न घालतां चौथी आहुती द्यावी असें ऋषींनीं म्हटलें आहे. लाह्यांची स्विष्टकृत् आहुती देणें नको.

सूत्र— ओप्योप्य हैके लाजान् परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न सन्निपततः ॥ १५ ॥

अर्थ— आहुती द्यावी आणि नंतर प्रदक्षिणा घालावी; असें केलें म्हणजे दोन आहुतींचा संबंध होत नाही. अशा रीतीनेंच आहुती द्याव्या असें कांहीं ऋषींचें मत आहे व हें मत आश्वलायनऋषींसही मान्य आहे.

सूत्र— अथास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥ ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्वद्धे भवतः प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादिति ॥ १७ ॥ उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

अर्थ—जर वधूच्या केंसांचे दोन भाग करून तें लोंकरीच्या तंतूंनीं बांधले असले तर ‘प्र त्वा मुञ्चामि०’ ऋ० ८ । ३ । २४ ही ऋचा म्हणून केंसांचा उजवा भाग सोडावा आणि ‘प्रेतो मुञ्चामि’ ऋ० ८ । ३ । २४ ही ऋचा म्हणून डावा भाग सोडावा.

* हे कर्म, चाल असेल तर करावें. वधूनें वराचे केशभाग मंत्र न म्हणतां सोडावे.

सूत्र—अथेनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यम्युत्कामयतीष एकपदूर्जे द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपदृतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव पुत्रान् विन्दावहै बहूस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥ १९ ॥

अर्थ—नंतर (१) इष एकपदी भव, सा मामनुव्रता भव, पुत्रान् विन्दावहै बहूस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥ (२) ऊर्जे द्विपदी भव सा मामनुव्रता भव, पुत्रान् विन्दा० ॥ (३) रायस्पोषाय त्रिपदी भव सा मामनु०, पुत्रान् विन्दा० ॥ (४) मायोभव्याय चतुष्पदी भव सा माम०, पुत्रान् विन्दा० ॥ (५) प्रजाभ्यः पञ्चपदी भव, सा मा०, पुत्रान् विन्दा० ॥ (६) ऋतुभ्यः षट्पदी भव सा मा०, पुत्रान् विन्दा० ॥ (७) सखा सप्तपदी भव, सा मामनुव्र०, पुत्रान् विन्दा० ॥ या सात मंत्रांनीं प्रतिमंत्रास एकेक पाऊल प्रमाणें, बायकोला सात पावलें ईशान्य दिशेस चालवावें.

सूत्र—उभयोः सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥ २० ॥

अर्थ—वधूवरांनीं डोक्याला डोकें लावून वरानें उदकुंभांतलें पाणी आपले उभयतांचे डोक्यावर शिंपडावें.

* सात पावलें संपलीं म्हणजे उभयतांनीं तेथेंच उभे राहून कोणाकडून उदकुंभ आणवून सदरप्रमाणें मस्तकावर उदक शिंपडावें आणि नंतर तुपानें स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

सूत्र—ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगर एतां रात्रिं वसेत् ॥ २१ ॥

अर्थ—सौभाग्यवती, पुत्रवती आणि वृद्ध अशा ब्राह्मणस्त्रीच्या घरीं लग्नाचे रात्रीं राहावें.

* परगांवीं लग्न करून परत येतांना पहिल्या मुक्कामाला वर सांगितलेल्या घरीं राहावें. गांवांतच लग्न झालें असतां घरीं परत येतांना मध्यें राहणें नको.

सूत्र—ध्रुवमरुन्धतीं सप्त ऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नीं प्रजां विंदेयेति ॥ २२ ॥

अर्थ—ध्रुव, अरुंधती, व सप्तऋषी ही नक्षत्रें पाहून ‘जीवपत्नीं प्रजां विन्देय’ हा मंत्र म्हणून मौन सोडावें.

* हें मौन वधूनें, होमाला आरंभ झाल्यापासून धरून होम संपल्यानंतर सोडावयाचें.

खण्ड ८

सूत्र—प्रयाण उपपद्यमाने पूषा त्वेतो नपतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत् ॥ १ ॥

अर्थ—परगांवीं लग्न करून आपले गांवीं परत येण्याकरितां बसावयास यान —रथ किंवा बुरख्याची गाडी—असल्यास, ‘पूषा त्वेतो नपतु हस्तगृह्या०’ ही ऋचा म्हणून वधूला यानांत बसवावें.

* पालखी वगैरेंत बसविणें तेव्हां ही ऋचा म्हणणें नको.

सूत्र—अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेत् ॥ २ ॥ उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

अर्थ—नौकेंत बसण्याचा प्रसंग आल्यास तिला ‘अश्मन्वतीरीयते संरभध्वं०’ ही अर्धी ऋचा म्हणून बसवावी आणि उतरते वेळेस, ‘अत्रा जहामु०’ ही अर्धी ऋचा म्हणून उतरवावी.

सूत्र—जीवं रुदन्तीति रुदत्याम् ॥ ४ ॥

अर्थ—वधूस नेतांना ती मध्यें रडूं लागलीं तर, ‘जीवं रुदन्ती०’ ऋ० ७।८।१९ ही ऋचा म्हणावी.

* गांवांत अथवा परगांवीं लग्न झालें तरीं हा विधि सारखाच आहे.

सूत्र—विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं नयन्ति ॥ ५ ॥

अर्थ—वधूवरांचे पुढें विवाहकालीं सिद्ध झालेला अग्नि ‘अजस्र’ (म्हणजे एखादे भांड्यांत घालून तें भांडें हातांत धरून) न्यावा.

* हा विधि गांवांत लग्न झालें तरी करावा. अग्नि नेणें तो खटपटीं मंडळीनें न्यावा असें वाटते. इतर प्रवासांत अग्नि नेणें तो मात्र समारोप करून न्यावा.

सूत्र—कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन् परिपन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥

अर्थ—देश, झाडें व चव्हाट्याचे रस्ते हे जेथें सुशोभित असतील तेथें ‘मा विदन्परिपन्थिनः०’ ही ऋचा जपावी.

सूत्र—वासे वासे सुमंगलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत ॥ ७ ॥

अर्थ—दर मुक्कामीं वधूवरांना पाहण्याकरितां आलेले लोकांकडे ‘सुमंगली०’ ही ऋचा म्हणून वधूवरांनीं पाहावें.

सूत्र—इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अर्थ—‘इह प्रियं०’ (८।३।२५) ही ऋचा म्हणून वधूला आपले घरांत न्यावें.

* गृहप्रवेशादि विधी गांवांत लग्न झालें असलें तरी करावे.

सूत्र—विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम् आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वा समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये ॥ ९ ॥

अर्थ—विवाहाग्नीत समिधा टाकून प्रज्वलित करून अग्नीचे पश्चिमेस, पूर्वेस गळा आणि ऊर्ध्व केश असें बैलाचें कातडें अंथरून त्यावर वधूला बसवून या ‘आ नः प्रजां ०’ चार ऋचांनीं प्रति ऋचेस एकेक आहुती द्यावी; नंतर ‘समंजन्तु०’ ही ऋचा म्हणून दहीं प्राशन करावें व त्यांतून उरलेलें दहीं वधूकडून प्राशन करवावें; अथवा होम करून उरलेलें तूप उभयतांचे हृदयांस लावावें.

* जेथें होमद्रव्य सांगितलें नाहीं तेथें तूप घ्यावें. जेथें प्रतिऋचेस होम सांगितला आहे तेथें ऋचेच्या अंती आहुती देऊन नंतर ‘स्वाहा’ म्हणावें; व जेथें ‘प्रत्यृच्’ हा शब्द नाहीं तेथें ‘स्वाहा’ शब्दान्तीं अवदान द्यावें.

सूत्र—अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम् ॥ १० ॥ त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् ॥ ११ ॥

अर्थ—वरील होमानंतर क्षार म्हणजे कोद्रु, उडीद वगैरे स्मृतीत सांगितलेले पदार्थ व मीठ हीं खारू नयेत, मैथुन करू नये, अलंकार घालावे आणि भूमीवर निजावें अशा रीतीनें तीन दिवस अथवा बारा दिवस नवरा-बायकोनें हे नियम पाळावे.

* हे नियम विवाह झाल्यापासून गृहप्रवेशनीय होम होईपर्यंतही बाळगावे.

सूत्र—संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

अर्थ—वरील नियम एक वर्ष पाळले असतां ऋषीप्रमाणें पुत्र होतो.

* बापाचें गोत्र सोडून नवऱ्याचें गोत्र बायकोला प्राप्त होतें असाही कोणी या सूत्राचा अर्थ करितात.

सूत्र—चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥ १३ ॥

अर्थ—वर सांगितलेलें व्रताचरण केल्यानंतर ‘सत्येनोत्तंभिता०’ हें सूक्त सार्थ जाणणारास, लग्नाचे वेळेस जें वस्त्र वधू नेसली असेल तें वस्त्र द्यावें.

सूत्र—अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥

अर्थ—ब्राह्मणांस अन्न द्यावें.

सूत्र—अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १५ ॥

अर्थ—नंतर ब्राह्मणांकडून कल्याण होवो असें म्हणवावे.

खण्ड ९

सूत्र—पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

अर्थ—लग्न झाल्यापासून गृह्याग्नीची सेवा स्वतः करावी अथवा पत्नीकडून किंवा पुत्राकडून किंवा अविवाहित कन्येकडून अथवा शिष्याकडून करवावी.

* कन्येनें आणि पत्नीनें होम देऊं नये असें कोणी म्हणतात व त्यांनीं समंत्रक होम करावा असेंही कोणी म्हणतात. गृहप्रवेशनीय होम झाला नसला तरी अग्निसेवा करण्यास आरंभ करावा.

सूत्र—नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥ २ ॥

अर्थ—ही अग्निसेवा नित्य करावी.

* अग्नि नष्ट झाला तर स्मृतींत सांगितल्याप्रमाणें प्रायश्चित्त करून अग्नि सिद्ध करून त्याची सेवा करावी. अग्नीजवळ नवऱ्यानें किंवा बायकोनें असलें पाहिजे. या सेवेला स्थंडिल संस्कार (म्हणजे गृह्य. १।३ यांत सांगितलेला) करणें नको. अग्नि नष्ट झाला तर पुन्हा विवाहांत सांगितलेला सर्व होम करून अग्नि सिद्ध करावा. परंतु हें सर्व अग्नि नष्ट होऊन बारा दिवस झाले असतील तर करावें. असे या सूत्राचे पांच अर्थ केले आहेत.

सूत्र—यदि तूपशाम्येत्युपवसेदित्येके ॥ ३ ॥

अर्थ—जर अग्नि नष्ट झाला तर पत्नीनें उपोषण करावें असें कोणी ऋषी म्हणतात.

* स्मृती वगैरेंमध्ये लिहिलेले नष्टाग्नीचे प्रायश्चित्तप्रकार येथें वृत्तिकारानें बहुत लिहिले आहेत.

सूत्र—तस्याग्निहोत्रेण ॥ ४ ॥ प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५ ॥ हौम्यं च मासवर्जम् ॥ ६ ॥

अर्थ—गृह्याग्नीची प्रादुष्करण वेळा, होम करण्याची वेळा व मांसाखेरीज होमद्रव्ये हीं अग्निहोत्राप्रमाणेच समजावीं.

* अग्निहोत्रांत मांसानें होम करावा असें सांगितलें नसून सूत्रकारांनींही मांसाचा निषेध केला आहे. यावरून स्मृतींत सांगितलेलीं होमद्रव्ये घ्यावीं. स्मृतींत मांस हें होमद्रव्य सांगितलें आहे.

सूत्र—कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥ ७ ॥

अर्थ—पूर्वी सांगितलेलीं द्रव्ये न मिळतील तर सालींनीं, जवांनीं किंवा तिळांनीं होम करावा.

सूत्र—अग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ॥

अर्थ—‘अग्नये स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून सायंकाळीं एक आहुती व ‘सूर्याय स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून प्रातःकाळीं एक आहुती आणि दोन्हीवेळां दुसरी ‘प्रजापतये स्वाहा’ ही आहुती देत जावी.

खण्ड १०

सूत्र—अथ पार्वणः स्थालीपाकः ॥ १ ॥

अर्थ—पुढें अमावास्या पौर्णिमेला स्थालीपाक या नांवाचें या खंडांत सांगितलेलें कर्म करावें.

* विवाहानंतर पहिली जी पौर्णिमा येईल त्या पौर्णिमेपासून स्थालीपाक करण्यास आरंभ करावा.

सूत्र—तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥ इध्माबर्हिषोश्च संनहनम् ॥ ३ ॥
देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम् ॥ ४ ॥

अर्थ—श्रौतसूत्रांत दर्शपौर्णमासेष्टीत सांगितल्याप्रमाणें उपवास (एक वेळ भोजन) करावा व इध्मा व बर्हि बांधून ठेवून त्यांत सांगितलेल्या देवता घ्याव्या; परंतु ‘उपांशुयाज’ या नांवाच्या देवता, आणि इंद्र व महेंद्र या देवता खेरीजकरून घ्याव्या.

* ‘अग्नि व अग्नीषोमौ’ या पौर्णिमेला आणि ‘अग्नि’ व ‘इंद्राग्नी’ या अमावास्येला देवता समजाव्या.

सूत्र—काम्या इतराः ॥ ५ ॥

अर्थ—त्याच इष्टीत कामनापरत्वे ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्या कामनापरत्वे घ्याव्या.

सूत्र—तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्रतुरो मुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अन्तर्धायाऽमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति ॥ ६ ॥

अर्थ—पात्रावर पवित्र धरून त्यावर प्रत्येक देवतेकरितां चार चार मुठी होमद्रव्य टाकावे आणि ते टाकतेवेळेस त्या त्या देवतेचें चतुर्थ्यत नांव घेऊन, ‘त्वा जुष्टं निर्वपामि’ असें म्हणत जावे.

सूत्र—अथैनान्प्रोक्षति यथानिरुप्तममुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

अर्थ—नंतर या मुष्टीचा जितके वेळ निर्वप केला तितके वेळ त्या त्या देवतेचें चतुर्थ्यन्त नांव घेऊन, ‘त्वा जुष्टं प्रोक्षामि’ असें म्हणून त्या मुष्टीला प्रोक्षण करावे.

सूत्र—अवहतांस्त्रिः फलीकृतान् नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

अर्थ—या मुष्टी तीन वेळ कांडून व तीन वेळ पांखडून प्रत्येक देवतेच्या चार चार मुठी वेगवेगळाल्या भांड्यांत शिजवाव्या.

* हे तांदूळ कृष्णाजिनावर उखळ ठेवून पत्नीनें तीन वेळ कांडावे व तीन वेळ धुवावे.

सूत्र—समोप्य वा ॥ ९ ॥

अर्थ—अथवा सर्व देवतेच्या मुष्टी एकाच भांड्यांत शिजवाव्या.

सूत्र—यदि नाना श्रपयेद्विभज्य तंडुलानभिमृशेदिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

अर्थ—जर वेगवेगळाल्या भांड्यांत श्रपण केलें तर तांदुळांच्या चार चार मुष्टींना ‘इदं’ असें म्हणून त्या त्या देवतेचें चतुर्थ्यत नांव घेऊन स्पर्श करावा.

सूत्र—यद्यु वै समोप्य व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ११ ॥

अर्थ—जर एकाच भांड्यांत सर्व मुष्टी श्रपण केल्या असतील तर चरु उकळून होम करावा.

* चरु उकळून वर सांगितल्याप्रमाणें स्पर्श करावा व हा चरु होम करण्याचे वेळेस उकळून घ्यावा.

सूत्र—शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्येध्ममभिघार्यायं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्धय चास्मान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहेति ॥ १२ ॥

अर्थ—शिजलेल्या होमद्रव्यावर अभिघार करून नंतर होमद्रव्ये अग्नीवरून उत्तरेस उत्तरून ठेवून इध्म्यावर अभिघार करून इध्मा अग्नीवर ‘अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्द्धय चास्मान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून द्यावा.

सूत्र—तूष्णीमाधारावाधार्याज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥ उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौभ्यम् ॥ १४ ॥

अर्थ—तूष्णीं आधार देऊन ‘अग्नये स्वाहा०’ या मंत्राने उत्तरेस एक आहुती व ‘सोमाय स्वाहा’ या मंत्राने दक्षिणेस एक आहुती द्यावी.

* आधार म्हणजे वायव्य कोणापासून आग्नेय कोणापावेतो व निर्ऋति कोणापासून ईशान्य कोणापावेतो तुपाची धार देतात ते. यांत ‘अग्नये स्वाहा’ व ‘सोमाय स्वाहा’ या दोन आहुतींना आज्यभाग अशी संज्ञा आहे.

सूत्र—विज्ञायते—चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥ १५ ॥ तस्मात्पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् ॥ १६ ॥

अर्थ—अथवा आज्यभाग हे यज्ञपुरुषाचे नेत्र आहेत असे ज्यापेक्षां ऐकतो, त्या अर्थी यज्ञपुरुष हा पश्चिमेस तोंड करून बसलेला असल्यामुळे उजवा डोळा उत्तर बाजूकडे व डावा डोळा दक्षिण बाजूकडे येतो.

* म्हणून हे आज्यभाग दक्षिणसंस्थ द्यावे.

सूत्र—मध्ये हवींषि प्रत्यक्तंरं वा प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वोत्तरपुरस्तात्सौविष्टकृतम् ॥ १७ ॥

अर्थ—आहुती देणे त्या अग्नीच्या मध्ये अथवा पश्चिम बाजूस पूर्वसंस्थ अथवा उत्तरसंस्थ द्याव्या व ईशान्य कोणास स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

सूत्र—मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यति ॥ १८ ॥

अर्थ—होमद्रव्याचे मध्यभागांतून व पूर्वभागांतून अवदान द्यावे.

* ते अवदान अंगुष्ठपर्व मात्र द्यावे.

सूत्र—मध्यात्पूर्वार्धात् पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनाम् ॥ १९ ॥

अर्थ—पंचप्रवरी याने अवदान घेणे ते मध्य भागांतून, पूर्व भागांतून व पश्चिम भागांतून द्यावे.

सूत्र—उत्तरार्धात्सौविष्टकृतम् ॥ २० ॥

अर्थ—उत्तर भागांतून एकवेळ स्विष्टकृत् अवदान घ्यावे.

* पंचप्रवरी यानें दोन वेळ अवदान घ्यावे.

सूत्र—नाव हवींषि प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृतं द्विरभिघारयति ॥ २१ ॥

अर्थ—स्विष्टकृत् अवदान घेतल्यानंतर पात्रांतील होमद्रव्याला अभिघार करून नये. स्विष्टकृत् अवदानाला मात्र दोन वेळ अभिघार करावा.

सूत्र—यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ॥ अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे ॥ अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे सर्वान्नः कामान्त्समर्धय स्वाहेति ॥ २२ ॥

अर्थ—‘यदस्य० स्वाहा’ हा मंत्र ह्मणून स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

सूत्र—बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

अर्थ—बर्हीवर प्रणीता पात्र ओतावे.

सूत्र—एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

अर्थ—वरचे सूत्रांत सांगितलेलें कर्म अवभृथ (म्हणजे कर्मसमाप्तीबद्दल स्नान) असें समजावे.

* सर्वप्रायश्चित्त वगैरे कर्म करावे असें वृत्तींत सांगितलें आहे.

सूत्र—पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ॥ २५ ॥

अर्थ—हेंच पाकयज्ञाचें तंत्र समजावे.

सूत्र—हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥ २६ ॥

अर्थ—उरलेलें होमद्रव्य दक्षिणा द्यावी.

* ही दक्षिणा होमकालीं ब्रह्मा असेल तर त्याला द्यावी आणि नसेल तर ब्राह्मणाला द्यावी.

खण्ड ११

सूत्र—अथ पशुकल्पः ॥ १ ॥

अर्थ—पुढें पशूचें होमतंत्र सांगतों.

सूत्र — उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्यायतनं कृत्वा पाययित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽर्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपा करोमीति ॥ २ ॥

अर्थ — अग्नीचे उत्तरेस ‘शामित्राग्नी’चें गृह करून, पशूला पाणी पाजून व स्नान घालून अग्नीचे पूर्वेस पश्चिमाभिमुख उभें करावें. नंतर अग्निं दूतं० १ । १ । २२ या दोन ऋचांनीं होम करून पानासह ओल्या फांदीनें, ‘अमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमि’ हा मंत्र म्हणून पशूच्या मागील भागास स्पर्श करावा आणि ज्या देवतेच्या उद्देशानें पशू असेल त्या देवतेचें नांव चतुर्थ्यत ‘अमुष्मै’ या पदाचे ठिकाणीं म्हणावें.

सूत्र — व्रीहियवमतीभिरद्भिः पुरस्तात्प्रोक्षति अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

अर्थ — पशूच्या पुढल्या भागावर साळी व जव घातलेल्या उदकानें ‘अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामि’ हा मंत्र म्हणून प्रोक्षण करावें आणि ‘अमुष्मै’ येथें देवतेचें चतुर्थ्यत नांव घ्यावें.

सूत्र—तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं निनयेत् ॥ ४ ॥

अर्थ — प्रोक्षणाचे उदकापैकीं कांहीं उदक पशूला पाजून उरलेलें पशूचे पुढील उजव्या पायावर ओतावें.

सूत्र—आवृतैव पर्यग्निकृत्वोदंचं नयन्ति ॥ ५ ॥

अर्थ — या पशूचे सभोंवतीं श्रौतांतील मंत्र न म्हणतां अग्नि फिरवून त्याला उत्तरेस न्यावें.

* हें पर्यग्निकरण तीन वेळ करावें.

सूत्र—तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

अर्थ — खटपटी मंडळीनें पशूचे पुढें जळत लांकूड घेऊन जावें.

सूत्र — शामित्र एष भवति ॥ ७ ॥

अर्थ — हा अग्नि शामित्र होतो म्हणून त्यास उत्तरेकडच्या अग्निशाळेत स्थापन करावे.

सूत्र — वपाश्रपणीभ्यां कर्त्ता पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

अर्थ — वपाश्रपणी यांच्या योगानें कर्त्यानें पशूला अन्वारब्ध व्हावे.

सूत्र — कर्त्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अर्थ — यजमानानें कर्त्याला अन्वारब्ध व्हावे.

सूत्र — पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादं संज्ञप्य पुरा नाभेस्तृणमंतर्धाय वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्विरभिषिच्य शामित्रे प्रताप्याग्रेणैनमग्निं हत्वा दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥ १० ॥

अर्थ — शामित्राग्नीचे पश्चिम बाजूस, पूर्वेस किंवा पश्चिमेस पशूचें डोकें व उत्तरेस पाय याप्रमाणें करून पशूला मारावे; व नाभीचे दक्षिणेस एका दर्भानें आच्छादन करून वपा काढून तोडून वपाश्रपणीवर घ्यावी व उदकानें धुवावी. नंतर शामित्राग्नीवर ती तापवून गृह्याग्नीचे पूर्वेकडून न्यावी व गृह्याग्नीचे दक्षिणेस बसून ती अग्नीवर शिजवावी आणि शेवटीं दोन्ही अग्नीला प्रदक्षिणा घालून वपेचा होम करावा.

सूत्र — एतस्मिन्नेवाऽग्नौ स्थालीपाकं श्रपयन्ति ॥ ११ ॥

अर्थ — याच अग्नीवर (गृह्याग्नीवर) स्थालीपाक करावा; हा विधि परिकर्म्यानें करावा.

सूत्र — एकादश पशोरवदानानि सर्वांगेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रपयित्वा हृदयं शूले प्रताप्य स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥ १२ ॥

अर्थ — पशूचे सर्व अवयव (हृदय, जिह्वा, वक्ष, इत्यादि ११) घेऊन शामित्राग्नीवर शिजवावे; परंतु त्याचें हृदय मात्र न शिजवितां ते शूलावर धरून तापवावे आणि शेवटीं स्थालीपाकहोमाचे पुढें त्या अक्रा अंगांचीं अवदानें द्यावीं.

सूत्र — अवदानैर्वा सह ॥ १३ ॥

अर्थ — अथवा पशूच्या अंगांचे अवदानासह स्थालीपाकाचा होम करावा.

सूत्र — एकैकस्यावदानस्य द्विर्द्विरवद्यति ॥ १४ ॥

अर्थ — पशूच्या एकेक अंगाचें अवदान दोन दोन वेळ तोडून घ्यावें.

* पंचावतीनें तीन तीन वेळ तोडून घ्यावें.

सूत्र — आवृत्तेव हृदयशूलेन चरन्ति ॥ १५ ॥

अर्थ — हृदयशूलासंबंधी श्रौतांत सांगितलेलें कर्म (श्रौ. सू. पू. ३।६) अमंत्रक करावें.

खण्ड १२

सूत्र—चैत्ययज्ञे प्राक्स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत् ॥ १ ॥

अर्थ—चैत्य म्हणजे नवसलेला देव, तत्संबंधी यज्ञामध्ये स्विष्टकृत् आहुती देण्यापूर्वी, त्याला बलि द्यावा.

सूत्र—यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिंडौ कृत्वा वीवधेऽभ्याघाय दूताय प्रयच्छेदिमं तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय ॥ २ ॥

अर्थ—जर चैत्य देव परगांवीं असेल तर पळसाचा दूत आणि कावड करून ‘यत्र वेत्थं०’ (३।८।२१) ही ऋचा म्हणावी व दोन बली करून ते त्या कावडींत ठेवून व त्या दूताजवळ ती कावड देऊन त्यास सांगावें की, हा बलि त्या देवाला दे, आणि हा बलि तूं घे.

सूत्र—प्रतिभयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित् ॥ ३ ॥ नाव्या चेत् नद्यन्तरा प्लवस्वपमपि किञ्चिदनेन तरितव्यमिति ॥ ४ ॥

अर्थ—या दूताला मार्गांत भय होईल असें वाटलें तर एखादें लहान हत्यार त्या दूताजवळ द्यावें व मध्यंतरीं नदी वगैरे असेल तर एखादें लहानसें पोहून जाण्याचें साधन—नांव वगैरे—‘अनेन तरितव्यं’ असे म्हणून त्या दूताजवळ द्यावें.

सूत्र—धन्वंतरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चांतरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

अर्थ—चैत्य देव धन्वंतरि नांवाचा असतां त्या धन्वंतरि यज्ञांत ब्रह्मा आणि अग्नि या दोघांमध्ये पुरोहित देवतेला प्रथम बलि द्यावा.

* आणि नंतर धन्वंतरि देवतेला बलि द्यावा.

खण्ड १३

सूत्र—उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनबलोभनं च ॥ १ ॥

अर्थ—कोणा एका उपनिषदांत गर्भलंभन, पुंसवन व अनवलोभन, असे तीन संस्कार सांगितले आहेत.

सूत्र—यदि नाधीयात्तुतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधनि द्वौ द्वौ माषौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राशयेत् ॥ २ ॥

अर्थ—जर तें उपनिषद अनुपलब्ध असेल तर गर्भधारणा झाल्यापासून तिसऱ्या महिन्यांत पुनर्वसु नक्षत्राचे दिवशीं पत्नीनें उपोषण करावें; नंतर दुसरे दिवशीं पुष्य नक्षत्रावर आपल्या रूपाप्रमाणें वांसरुं असणाऱ्या गायीचें दहीं गर्भिणीचे हातावर घालावें व त्या हातावरचे दह्यांत दोन उडीद आणि एक जव टाकून तिजकडून पिववावें.

सूत्र—किं पिबसि किं पिबसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥ एवं त्रीन् प्रसृतान् ॥ ४ ॥

अर्थ—(व) ‘काय पितेस?’ असें तीन वेळ तिला विचारावें व तिनें ‘पुंसवन पितें’ असें तीनदां उत्तर द्यावें. अशा रीतीनें तीनदां करावें.

सूत्र—अथास्यै मंडलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तः करोति ॥ ५ ॥

अर्थ—नंतर तिला वाटोळ्या मखरांत बसवून तिचे उजव्या नाकपुडींत दूर्वाचा रस पिळावा.

सूत्र—प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके ॥ ६ ॥

अर्थ—आ ते गर्भो योनिमैतु पुमान् बाण इवेषुधिं
आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥
अग्निरैतु प्रथमो देवतानां
सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् ॥
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां
यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदादिति ॥

हीं दोन सूक्तेन म्हणून पिळावा असेंही कोणी ऋषी म्हणतात व हें मत आश्वलायनऋषीला मान्य आहे.

सूत्र— प्रा जापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुवा हृदयदेशमस्या आलभेत यत्ते सुसीमे हृदये हितवन्त प्रजापतौ
॥ मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं नियामिति ॥ ७ ॥

अर्थ— प्रजापति देवतेचे उद्देशानें स्थालीपाक करून त्याचा होम करावा. नंतर बायकोच्या हृदयाला हात लावून ‘यत्ते सुसीमे’—हा मंत्र म्हणावा.

खण्ड १४

सूत्र—चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥ आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥

अर्थ— चौथ्या महिन्यांत शुल्कपक्षी पुन्नामक नक्षत्रावर म्हणजे अभिजित्, पुष्य, श्रवण, पुनर्वसु, हस्त, मृग, मूळ, अनुराधा आणि अश्विनी, या नक्षत्रांवर ‘सीमन्तोन्नयनसंस्कार’ करावा.

सूत्र—अथाऽग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां धाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेषेति तिसुभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥ ३ ॥

अर्थ—समिधा देऊन गृह्याग्नि प्रज्वलित करावा. अग्नीचे पश्चिमेस बैलाचें कातडें, पूर्वेस गळा आणि ऊर्ध्वकेश असें अंथरून त्यावर बायकोला बसवावें व तिनेंही नवऱ्याला लागून बसावें. नंतर धाता ददातु० (श्रौत पू० ६।१४) या दोन मंत्रांनीं, राकामहं० (२।७।१५) या दोन ऋचांनीं, नेजमेषु० (परि० ८।८।४३) या तीन ऋचांनीं आणि प्रजापते० (८।७।४) या एक ऋचेनें, एकूण ८ ऋचांनीं प्रतिऋचेस होम करावा.

सूत्र—अथाऽस्यै युग्मेन शलाटुगल्प्सेन त्र्येण्या च शलल्या त्रिभिश्च कुशपिंजूलैरुर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः ॥ ४ ॥ चतुर्वा ॥ ५ ॥

अर्थ—उंबराचा समसंख्याक असा कच्च्या फळांचा घोंस, कोंवळे तीन दर्भ व तीन रंगांची सळई अशीं एकत्र करून त्यांनीं, बायका भांग करितात त्याप्रमाणें तीनदां अथवा चारदां भांग करावा, आणि भांग करते वेळेस भूर्भुवःस्वरोम् हा मंत्र म्हणत जावा.

सूत्र—वीणागाथिनौ संशास्ति सोमं राजानं संगायेतामिति ॥ ६ ॥ सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसाविति यां नदीमुपवसिता भवन्ति ॥ ७ ॥

अर्थ—वीणा वाजविणारे व गाथा म्हणणारे यांस सांगावे कीं, सोमराजाचें गायन करा. नंतर त्या गाणारांनीं, सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्रा ऽ सौ० ही गाथा म्हणावी. आणि असौ या पदाचे ठिकाणीं ज्या नदीच्या कांठीं तीं वधूवरें राहतात त्या नदीचें नांव संबुध्यंत म्हणावें.

सूत्र—ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्तत्कुर्युः ॥ ८ ॥

अर्थ—वृद्ध आणि सौभाग्यवती व ज्यांचीं मुलें जीवंत आहेत अशा ब्राह्मणांच्या बायका जें जें सांगतील तें तें करावें.

सूत्र—ऋषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥

अर्थ—दक्षिणा देणें ती बैल द्यावा.

खण्ड १५

सूत्र—कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् ॥ आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति ॥ १ ॥

अर्थ— बायको बाळंत होऊन मुलगा झाला असतां या मुलाला दुसऱ्या कोणीं स्पर्श केला नाही तत्पूर्वीं तूप व मध यांत सोनें उगाळून तें,
प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् ॥
आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् ॥
हा मंत्र म्हणून मुलाला पाजावें.

सूत्र— कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती ॥ मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजाविति ॥ २ ॥

अर्थ — मुलाच्या दोन्ही कानांवर सोनें ठेवून—
मेधा ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती ॥
मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥
या बुद्धि देणाऱ्या मंत्राचा जप करावा.

* दोन वेळ मंत्र म्हणावा व बालकाच्या मुखाजवळ आपलें मुख करून जप करावा असेंही कोणी म्हणतात.

सूत्र — अंसावभिमृशति अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव ॥ वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति । इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि घेह्यस्मे प्रयंधि मघवन्नृजीषिन्निति च ॥ ३ ॥

अर्थ — मुलाच्या दोन्ही अंसांना म्हणजे खांद्यांना, अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ इंद्र श्रेष्ठानि० (२ । ६ । २७) अस्मे प्रयैधि मघवन्नृजीषिन्० (३ । २ । २०) ही ऋचा म्हणून एकदम हात लावावे.

सूत्र — नाम चास्मै दद्युः ॥ ४ ॥

अर्थ — त्या मुलाचें नांव ठेवावें.

सूत्र — घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्वयक्षरम् ॥ ५ ॥ चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

अर्थ — घोष— ह य व र ल ज म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द यांपैकी वर्ण प्रथम, य र ल व यांपैकी वर्ण मध्ये आणि शेवटी विसर्ग असें दोन अक्षरांचें अथवा चार अक्षरांचें नांव ठेवावें.

सूत्र — द्वयक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ७ ॥

अर्थ — मुलाची कीर्ति व्हावी अशी इच्छा असेल तर दोन अक्षरांचे नांव ठेवावें व ब्रह्मतेज असावें अशी इच्छा असेल तर चार अक्षरांचें नांव ठेवावें.

सूत्र — युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ८ ॥ अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अर्थ — पुरुषाचें नांव समाक्षरांनीच ठेवावें आणि कन्येचें नांव विषमाक्षरांनी ठेवावें.

सूत्र — अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

अर्थ — अमुक नांव घेऊन मुलानें नमस्कार करावा, असें मुलाचे आईबापांनीं दुसरें नांव ठेवावें व ते नांव मुलाची मुंज होईपर्यंत आईबापांनांच ठारूक असावें.

* मुंजीनंतर मुलाला या नावानें नमस्कार कर असें सांगावें.

सूत्र — प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

अर्थ— बाप प्रवास करून आला असतां त्याने पुत्राचें मस्तक धरून त्याचा तीनवेळ वास घ्यावा व ‘अंगादंगात्सं० शतम्’ हा मंत्र जपावा.

सूत्र — आवृतैव कुमार्यै ॥ ११ ॥

अर्थ—वरील अवघ्राण कन्येचें करणें तें अमंत्रक करावें.

* कन्येचें जातकर्मही अमंत्रकच करावें असाही कोणी अर्थ करितात.

खण्ड १६

सूत्र — षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥ १ ॥

अर्थ— सहावे महिन्यांत अन्नप्राशन नांवाचा संस्कार करावा.

सूत्र— आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥ तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥ घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

अर्थ— अन्न वगैरे पदार्थ मिळावे अशी इच्छा असेल तर शेळीचें मांस, ब्रह्मतेजाची इच्छा असेल तर तित्तिरपक्ष्याचें मांस व तेजाची इच्छा असेल तर तुपभात हें मुलाला खाऊं घालावें.

सूत्र — दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् । अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ॥ प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इति ॥ ५ ॥

अर्थ — निष्काम असतां अन्नामध्ये दही, मध व तूप हीं मिश्र करून खावयाला घालावें; सदरील कोणतेही प्रकारें खावयाला घालते वेळेस ‘अन्नपतेऽन्न० षपदे’ हा मंत्र म्हणावा.

सूत्र—आवृतैव कुमार्यै ॥ ६ ॥

अर्थ— कन्येला जो वरील संस्कार करणें तो अमंत्रक करावा.

खण्ड १७

सूत्र — तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ॥ १ ॥

अर्थ — तिसरे वर्षी अथवा ज्या वेळेस करण्याचा कुलाचार असेल त्या वेळेस चौलसंस्कार करावा.

सूत्र — उत्तरतोऽग्नेर्त्रीहियवमाषतिलानां पृथक् पूर्णशरावाणि निदधाति ॥ २ ॥

अर्थ — अग्नीचे उत्तरेकडे साळी, जव, उडीद व तीळ यांनीं वेगळालीं परळें भरून ठेवावीं.

सूत्र — पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥

३ ॥

अर्थ — ज्याचें चौल व्हावयाचें त्या मुलानें अग्नीचे पश्चिमेस आईचे मांडीवर बसावें; तसेंच, एका नव्या परळांत बैलाचें शेण ठेवावें व दुसऱ्या नव्या परळांत शमीचीं पानें ठेवावीं.

सूत्र — मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिंजूलान्यादाय ॥ ४ ॥

अर्थ — मुलाच्या आईचे दक्षिणेकडे मुलाचे बापानें एकवीस कोंवळे दर्भ घेऊन बसावें.

सूत्र — ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

अर्थ — अथवा ब्रह्मा असेल तर त्यानें एकवीस कोंवळे दर्भ घेऊन बसावें.

सूत्र — पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानीयोष्णेन वा य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

अर्थ — नंतर मुलाचे पश्चिमेस बापानें उभें राहून एका हातांत ऊन पाणी आणि एका हातांत गार पाणी घेऊन एक्या भांड्यांत ‘उष्णेन वा य उदकेनेहि’ हा मंत्र म्हणून दोन्ही प्रकारचें पाणी ओतावें.

सूत्र — तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान् वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चस इति ॥ ७ ॥

अर्थ — तें पाणी थोडें घेऊन व लोणी अथवा दह्याचें सायटें घेऊन मुलाचें डोकें ‘अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे ०’ हा मंत्र म्हणून प्रदक्षिण असें तीन वेळ चोळावें.

सूत्र — दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिंजूलान्यभ्यात्माग्राणि निदधाति ओषधे त्रायस्वैनमिति ॥ ८ ॥

अर्थ—नंतर उजव्या केशसमूहावर तीन तीन कोंवळे दर्भ आपल्याकडे अग्र करून, ‘ओषधे त्रायस्वैनं’ हा मंत्र म्हणून ठेवावे.

सूत्र—स्वधिते मेनं हिंसीरिति लौहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अर्थ—आणि ‘स्वधिते मेनं हिंसीः’ हा मंत्र म्हणून तांब्याचा वस्तरा त्या दर्भावर धरावा.

* व्यवहारांत लोखंडी वस्तरे आहेत. परंतु ह्या संस्काराकरितां तांब्याचा वस्तरा केलेला असतो तो घ्यावयाचा.

सूत्र — प्रच्छिनन्ति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ॥ तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ १० ॥

अर्थ—आणि नंतर ‘येनावपत्सविता० सत्’ हा मंत्र म्हणून ते दर्भ तोडावे.

सूत्र—प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्राञ्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति तानानडुहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥ येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् ॥ तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्त्य इति द्वितीयम् ॥ येन भूयश्च रात्र्यां ज्योक् च पश्याति सूर्यम् ॥ तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्त्य इति तृतीयम् ॥ १२ ॥ सर्वैर्मत्रैश्चतुर्थम् ॥ १३ ॥

अर्थ—ह्याप्रमाणें पूर्वेस अग्र करून ते तोडलेले दर्भ आणि शमीचीं पानें मुलाचे आईस द्यावीं व तिनें तीं बैलाचे शेणावर टाकावीं. असें प्रथम झाल्यानंतर दुसऱ्यानें याप्रमाणेंच करावें. परंतु ‘येनावपत्सविता०’ हा मंत्र न म्हणतां ‘येन धाता बृहस्पते० स्वस्त्ये’ हा मंत्र म्हणावा. त्यानंतर असेंच तिसऱ्यानेंही करते वेळेस, ‘येन भूयश्च रा० स्तये’ हा मंत्र म्हणावा व चवथ्यानें करते वेळेस, ‘येनावप०’, ‘येन धाता०’ व ‘येन भूयश्च०’ हे तीनही मंत्र म्हणावे.

सूत्र—एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

अर्थ—याप्रमाणें, उजव्या केशसमूहावर संस्कार केला तसाच डावेकडील केशसमूहावरही तीन वेळ संस्कार करावा.

सूत्र—क्षुरतेजो निमृजेत् यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् ॥ शुंधि शिरो मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥ १५ ॥

अर्थ—नंतर वस्त्याची धार, ‘यत्क्षुरेण मर्च०षीः’ हा मंत्र म्हणून शुद्ध करावी.

सूत्र—नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् कुशली कुर्विति ॥ १६ ॥

अर्थ—व न्हाव्याला सांगावें कीं, याच्या डोक्याला ऊन व गार असें एकत्र केलेलें पाणी लावून, न कापतां हजामत कर.

सूत्र—यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत् ॥ १७ ॥

अर्थ—नंतर कुलाचाराप्रमाणें शेंड्या ठेवाव्या.

सूत्र—आवृतैव कुमार्यै ॥ १८ ॥

अर्थ—कन्येचें चौल अमंत्रक करावें.

खण्ड १८

सूत्र—एतेन गोदानम् ॥ १ ॥ षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

अर्थ—चौलाप्रमाणेंच सोळाव्या वर्षी मुलाचा गोदानसंस्कार करावा.

सूत्र—केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत् ॥ ३ ॥

अर्थ—हा संस्कार करतांना 'केश' शब्दाचे ठिकाणी 'श्मश्रु' शब्द म्हणत जावा.

सूत्र—श्मश्रूणीहोन्दति ॥ ४ ॥

अर्थ—वरील खंडांत सातव्या मिन्यांत सांगितलेला संस्कार मुखावरचे केसांला म्हणजे मिशांनांच करावा.

सूत्र—शुन्धि; शिरो मुखं मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥ ५ ॥

अर्थ—'शुन्धि; शिरो मुखं मास्यायुः प्रमोषीः' हा मंत्र म्हणून वस्त्याची धार शुद्ध करावी.

सूत्र—केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विति सम्प्रेष्यति ॥ ६ ॥

अर्थ—डोक्यावरचे केश, मुखावरचे केश, लव, व नखें उदक्संस्थ काढ अशी न्हाव्याला आज्ञा करावी.

सूत्र—आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत वरं ददामीति ॥ ७ ॥

अर्थ—नंतर स्नान करून न बोलतां गुरूजवळ सूर्यास्तपावेतों उभें रहावें आणि संध्याकाळीं दक्षिणा देतों असें गुरूला सांगून मौन सोडावें.

सूत्र—गोमिथुनं दक्षिणा ॥ ८ ॥

अर्थ—ही दक्षिणा गाय आणि बैल अशी द्यावी.

सूत्र—संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥

अर्थ—असें गोदान करून नंतर एक वर्षपर्यंत केशधारणादिक ब्रह्मचर्यव्रत करण्यास गुरूनें सांगावें.

खण्ड १९

सूत्र—अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥ गर्भाऽष्टमे वा ॥ २ ॥ एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥ द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

अर्थ—जन्म झाल्यापासून अथवा गर्भधारणेपासून आठव्या वर्षी ब्राह्मणाची मुंज करावी. अकराव्या वर्षी क्षत्रियाची व बाराव्या वर्षी वैश्याची मुंज करावी.

सूत्र—आषोडशात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥ ५ ॥ आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य आचतुर्विंशात् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

अर्थ—सोळा वर्षपर्यंत ब्राह्मणाची, बाविस वर्षपर्यंत क्षत्रियाची व चोविस वर्षपर्यंत वैश्याची मुंज करण्याचा काल आहे. हा काल गेल्यानंतर मात्र पतितसावित्रिक (वेद म्हणण्याचे अनधिकारी) होतात.

* पतितसावित्रिकानें ‘उद्दालक’ व्रत करून मुंज करावी.

सूत्र—नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ७ ॥

अर्थ—पतितसावित्रिकाची मुंज करूं नये, त्यांनां पढवूं नये, त्यांचे उपाद्धिक करूं नये व त्यांच्यांशीं कोणतेही संसर्ग ठेवूं नयेत.

सूत्र—अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

अर्थ—अलंकार घातलेला, हजामत केलेला, नवे वस्त्र पांघरलेला अथवा हरणाचे कांतडे पांघरलेला असा ब्राह्मणाचा मुलगा, रुरु (रोही) याचे कांतडे पांघरलेला क्षत्रियाचा मुलगा, व बोकडाचे कांतडे पांघरलेला वैश्याचा मुलगा अशा मुलांची मुंज लावावी.

सूत्र—यदि वासांसि वसीरन्नक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणो मांजिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

अर्थ—या मुलांनीं जीं वस्त्रे नेसावयाचीं तीं जर रंगविलेलीं नेसणें असेल तर काषायवस्त्र म्हणजे गेरू वगैरेंनीं रंगविलेलें तांबडे वस्त्र ब्राह्मणाचे मुलानें नेसावें, मांजिष्ठ म्हणजे खारवें काळसर असें वस्त्र क्षत्रियाचे मुलानें आणि पिवळें वस्त्र वैश्याचे मुलानें नेसावें.

सूत्र—तेषां मेखलाः ॥ १० ॥ मौजी ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या क्षत्रियस्य, आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

अर्थ—ब्राह्मणाचे मुलास मोळाची, क्षत्रियाचे मुलास वेळूची व वैश्याचे मुलास लोंकरीची मेखला करावी.

सूत्र—तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥ पालाशो ब्राह्मणस्य, औदुम्बरः क्षत्रियस्य, बैल्वो वैश्यस्य, केशसंमितो ब्राह्मणस्य, ललाटसंमितः क्षत्रियस्य, प्राणसंमितो वैश्यस्य ॥ १३ ॥

अर्थ—ब्राह्मणाचे मुलास डोक्याइतका उंच पळसाचा दंड असावा, क्षत्रियाचे मुलास ललाटाइतका उंच उंबराचा दंड व वैश्याचे मुलास बेलाचा नासिकेइतका उंच दंड असावा.

खण्ड २०

सूत्र—सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १ ॥

अर्थ—अथवा वर सांगितलेले दंडांपैकीं पाहिजे तो दंड पाहिजे त्यानें घ्यावा.

सूत्र—समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥ पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

अर्थ—मुलांनीं आचार्याला लागून बसावें व गृ० १ खंड ४ यांत सांगितलेल्या आहुती द्याव्या. नंतर अग्नीचे उत्तर बाजूस पूर्वेकडे तोंड करून आचार्यांनीं बसावें, व मुलांनीं आचार्याच्या समोर आचार्याकडे तोंड करून बसावें.

सूत्र—अपामंजली पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमहे इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणि सांगुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अर्थ—आचार्यांनीं दोघांच्या ओंजळी पाण्यानें भरून आपल्या ओंजळींतलें पाणी मुलाचे ओंजळींत, ‘तत्सवितुर्वृणीमहे’ (अष्ट. ४ अ. ४ । २५) ही ऋचा म्हणून ओतावें आणि नंतर त्याजकडूनही तें पाणी टाकवून ‘देवस्य त्वा०’ हा मंत्र म्हणून अंगुष्ठासुद्धां मुलाचा हात आपल्या हातांनीं धरावा. व मंत्र म्हणते वेळेस ‘असौ’ या पदाचे ठिकाणीं मुलाचें नांव संबुध्यंत म्हणावें.

* आचार्याचे ओंजळींत पाणी घालणें तें दुसऱ्या मनुष्यांनीं घालावें.

सूत्र—सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम् ॥ अग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयम् ॥ ५ ॥

अर्थ—‘सविता०’ हा मंत्र म्हणून गुरूनें पुन्हां मुलाचा हात धरावा. आणि नंतर पुनः ‘अग्निराचार्यस्तवासौ०’ हा मंत्र म्हणून गुरूनें तिसऱ्यानें मुलाचा हात धरावा. येथेही असौ या पदाचे ठिकाणीं मुलाचें संबुध्यंत नांव घ्यावें.

* हात धरते वेळेस ओंजळींत पाणी घेऊन तें टाकणें हें कर्म करीत जावें.

सूत्र—आदित्यमीक्षयेत् देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्याचार्यः ॥ ६ ॥

अर्थ—‘देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृत’ हा मंत्र म्हणून आचार्यानें मुलाला सूर्य दाखवावा.

सूत्र—कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वा कमुपनयते काय त्वा परिददामीति ॥ ७ ॥

अर्थ—तसाच ‘कस्य ब्रह्मचा० ददामि’ हा मंत्र आचार्यानें म्हणावा.

* यावेळीं प्रजापति देवतेला या ब्रह्मचारी मुलाचें दान करावें; या दानाला परिदान असें म्हणतात.

सूत्र—युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्धर्चनैनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ ८ ॥

अर्थ—‘युवा सुवासाः प०’ (अष्ट० ३ अध्या. १ । ३) ही अर्धी ऋचा म्हणून मुलाला प्रदक्षिण (उजव्या बाजूनें तोंड फिरविणें) फिरविल्यावर पूर्वाभिमुख उभें करावें.

सूत्र— तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

अर्थ— मुलाचे दोन्ही खांद्यांवर हात ठेवून नंतर मुलाचे हृदयाला, ‘तं धीरांस क० यंतः (अष्ट; ३ अ. १ । ३) ही अर्धी ऋचा म्हणून स्पर्श करावा.

सूत्र— अग्निं परिसमुह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् तूष्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥

अर्थ— ब्रह्मचाऱ्यांनीं अग्नीला परिसमूहन करून तूष्णीं (अमंत्रक) समिध द्यावी. कारण, प्रजापतिदेवतोद्देशानें जें कर्म करणें तें अमंत्रक करावें. ब्रह्मचारी हा प्रजापति देवतेला दिलेला आहे असें वेदांत सांगितलें आहे.

* टीप— वृत्तिकार असें म्हणतात कीं, येथें जे अग्नीचें परिसमूहन करावें म्हणून सांगितलें आहे तें नित्य होमाचे वेळेस करावें. ह्याप्रसंगीं नुस्ती समिधच द्यावी.

खण्ड २१

सूत्र— मंत्रेण हेकेऽग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे, तया त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

अर्थ— कोणी ऋषी म्हणतात कीं, ‘अग्नये समिधमाहार्षं० वयं स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून समिध द्यावी. हें मत आश्वलायनऋषींनाही मान्य आहे.

सूत्र— स समिधमा वायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निमार्ष्टि त्रिस्तेजसा मा समनज्मीति ॥ २ ॥

अर्थ— वर सांगितल्याप्रमाणें समिध द्यावी व अग्नीवर हात तापवून, ‘तेजसा मा समनज्मि’ हा मंत्र म्हणून तीन वेळ तोंडावरून हात फिरवावा.

* सायंकाळीं व प्रातःकाळीं समिध दिल्यानंतर हें कर्म करीत जावें.

सूत्र— तेजसा ह्येवात्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

अर्थ— वरील कर्म केलें असतां अग्नीचें तेजच आपल्या शरीराला लावल्यासारखें होतें असें वेदांत सांगितलें आहे.

सूत्र— मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ यत्ते अग्ने तेजस्तेनाऽहं तेजस्वी भूयासम् ॥ यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाऽहं वर्चस्वी भूयासम् ॥ यत्ते अग्ने हरस्तेनाऽहं हरस्वी भूयासम् ॥ इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयात् ॥ अधीहि भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहीति ॥ ४ ॥

अर्थ — ‘मयि मेधां मयि प्रजां०हरस्वी भूयासम्’ हा मंत्र म्हणून उपस्थान (हात जोडून उभें राहून अग्नीची प्रार्थना) करावें. नंतर उजवा गुडघा भुईवर ठेवून उपसंग्रहण (गुरूला नमस्कार) करावें. व गुरूला, ‘आपण सावित्रीमंत्र म्हणून मला सांगावा’ या अर्थाचें वाक्य, ‘अधीहि०ब्रूहि’ असें म्हणावें.

सूत्र — तस्य वाससा पाणिम्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाम् ॥ ५ ॥

अर्थ — मुलाचे हात त्याचेच नेसलेल्या वस्त्रानें गुंडाळून गुरूनें आपले दोन्ही हातांनीं त्याचे हात धरावे, नंतर आपण एकेक पाद सावित्री मंत्र म्हणून तो शिष्याकडून म्हणवावा याप्रमाणें एकेक अर्ध ऋचा आपण म्हणून ती शिष्याकडून म्हणवावी आणि नंतर सर्व मंत्र एकदम म्हणून शिष्याकडूनही तो एकदम म्हणवावा.

सूत्र— यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

अर्थ — अथवा शिष्याच्यानें जितकीं अक्षरें म्हणवतील तितकींच त्याजकडून म्हणवावीं.

सूत्र — हृदयदेशेऽस्योर्ध्वांगुलिं पाणिमुपदधाति मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ॥ मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मद्भूमिति ॥ ७ ॥

अर्थ — नंतर शिष्याच्या हृदयावर ऊर्ध्व अंगुली करून हात ठेवावा व ‘मम व्रते० ब्रह्मम् हा मंत्र म्हणावा.

खण्ड २२

सूत्र— मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ १ ॥

अर्थ — (नंतर) मेखला बांधावी, दंड द्यावा आणि ब्रह्मचर्य करण्यास सांगावें.

सूत्र — ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्वेति ॥ २ ॥ द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ॥ ३ ॥ ग्रहणांतं वा ॥ ४ ॥ सायं प्रातर्भिक्षेत ॥ ५ ॥ सायं प्रातः समिधामादध्यात् ॥ ६ ॥ अप्रत्याख्यायिनमप्रे भिक्षेत, अप्रत्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

अर्थ — तसेंच तूं ब्रह्मचारी आहेस, शास्त्रांनी सांगितलेलें आचमन करीत जा, शास्त्रांनी सांगितलेलें कर्म करीत जा, दिवसां निजुं नकोस, गुरूचे ताब्यांत वाग, वेदाध्ययन कर, बारा वर्षे पर्यंत अथवा वेदाध्ययन संपे तों ब्रह्मचर्य पाळ, सायंकाळीं व प्रातःकाळी भिक्षा मागत जा, आणि सायंकाळी व प्रातःकाळीं अग्नीवर समिधा देत जा. परतून न लावणारापाशीं अथवा लावणारिणीपाशीं भिक्षा (मुंज झाल्याबरोबर जी भिक्षा ती) मागावी.

* जन्म झाल्यापासून सोळावे वर्षी किंवा मुंज झाल्यापासून सोळावे वर्षी गोदान संस्कार करावा असें वृत्तिग्रंथांत लिहिलें आहे.

सूत्र— भवान् भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ ८ ॥

अर्थ — ‘भवान् भिक्षां ददातु’ हा मंत्र म्हणावा अथवा या मंत्रांत भिक्षापदाचे ठिकाणीं ‘अनुप्रवचनीयं’ असें पद म्हणावें.

* भिक्षा घालणारी स्त्री असेल तर ‘भवान्’ या पदाचे ठिकाणीं ‘भवती’ असें पद म्हणावें.

सूत्र— तदाचार्याय वेदयीत तिष्ठेदहःशेषम् ॥ ९ ॥

अर्थ — भिक्षा मागून आणल्यावर ती गुरूला निवेदन करावी व सूर्यास्तापर्यंत उभें राहावें.

सूत्र— अस्तमिते बह्मोदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

अर्थ— सूर्यास्तानंतर, अनुप्रवचनीय (ब्राह्मणानें तृप्त होऊन) ‘वेद समाप्ति असो’ असा आशीर्वाद द्यावा याकरितां, भात शिजवून नंतर गुरूला ‘शिजला’ म्हणून सांगावें.

सूत्र — आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतमिति ॥ ११ ॥

अर्थ — शिष्य अन्वारब्ध झाला असतां होम करून सदंसस्पतिमद्भुतं (अष्ट० १ अ० १ वर्ग ३५) या ऋचेनें आहुती द्यावी.

सूत्र— सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

अर्थ — तत्संवितुर्वरेण्यं या मंत्रानें दुसरी आहुती द्यावी.

सूत्र — यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अर्थ — याप्रमाणें जेथें अनुप्रवचनीय होम आहे तेथें त्या देवतेच्या नाममंत्रानें दुसरी आहुती द्यावी.

सूत्र— ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥ सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

अर्थ — ‘ऋषिभ्यः स्वाहा’ म्हणून तिसरी आहुती द्यावी आणि ‘स्विष्टकृत्’ ही आहुती चवथी द्यावी.

* येथें चक्षुषी होम करूं नये.

सूत्र — ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीत ॥ १६ ॥

अर्थ — ब्राह्मणांस जेवायाला घालावे व त्यांजकडून ‘वेदसमाप्ति होवो’ असे म्हणवावें.

सूत्र — अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अर्थ— यानंतर तीन दिवस अथवा बारा दिवस किंवा एक वर्ष पर्यंत ब्रह्मचार्यानें क्षार पदार्थ व मीठ खाऊं नये.

सूत्र— चरितव्रताय मेधाजननं करोति ॥ १८ ॥

अर्थ— असें व्रत केल्यानंतर मेधाजनन नांवाचें कर्म करावें.

सूत्र — अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिंचतं वाचयति ॥ सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ १९ ॥

अर्थ— दक्षिणदिशेखेरीज तीन दिशांपैकी कोणतेही दिशेला एक मूळाचा (उत्पत्तीचे वेळेस ज्याला एकच फांदी येते असा) पळस अथवा पळस नसेल तर दर्भाचा गुच्छ याच्या भोंवतालून ब्रह्मचार्याकडून ‘सुश्रवः सुश्रवा०’ हा मंत्र म्हणतांना उदकुंभानें तीन वेळ प्रदक्षिण पाणी फिरवावे.

सूत्र— एतेन वापनादि परिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥ २० ॥

अर्थ— खंड १९ सूत्र ८ ‘कुशलीकृत०’ यापासून खंड २० सू० ७ पावेतों सांगितलेलें कर्म याचें नांव व्रतादेशन (व्रताची आज्ञा) असें समजावें.

सूत्र — इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

अर्थ — हें कर्म प्रथम मुंजीचे वेळेस करावें.

सूत्र — अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अर्थ— पूर्वी मुंज होऊन पुन्हां प्रायश्चित्तार्थ मुंज करणें याजविषयीं विशेष सांगतात :—

सूत्र— कृताकृतं केशवपनं मेघाजननं च ॥ २३ ॥

अर्थ— हजामत व मेघाजनन करावें किंवा तें करूंही नये.

सूत्र— अनिरुक्तं परिदानम् ॥ २४ ॥

अर्थ— ‘कस्य ब्रह्मचा०’ या मंत्रांनीं करण्याचें परिदान करूं नये.

सूत्र — कालश्च ॥ २५ ॥

अर्थ— व मुंजीच्या कालाचाही नियम बाळगणें नको.

सूत्र— तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् ॥ २६ ॥

अर्थ — पूर्वीच्या सावित्री मंत्राचे ठिकाणीं ‘तत्सवितुर्वृणीमहे०’ (४।४।२५) ही ऋचा म्हणावी.

—————

खण्ड २३

सूत्र— ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्तांगान् ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

अर्थ — लग्नांत सांगितल्याप्रमाणें कुलपरीक्षा करून अधिक अवयवांचे नाहीत व कमी अवयवांचे नाहीत असे ऋत्विज (यज्ञांतील अमुक काम करावें असा अधिकार दिलेले मनुष्य) नेमावे.

सूत्र — यून् ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अर्थ— कोणी ऋषी म्हणतात कीं, तरुण ऋत्विज वरावे (नेमावे).

सूत्र— ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाध्ययुमथोद्रातारम् ॥ ३ ॥

अर्थ— प्रथम ब्रह्मा हा वरून नंतर होता, त्यानंतर अध्वर्यू आणि त्यानंतर उद्गाता असे अनुक्रमे वरावे.

सूत्र— सर्वान् वा येऽहीनैकाहेर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

अर्थ— अथवा सर्व ऋत्विक् (१६ श्रौतसूत्र, अध्याय ४ खंड १ यांत सांगितलेले) वरावे.

सूत्र— सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति ॥ स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति ॥ तदुक्तमृग्भ्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

अर्थ— सत्रावा ऋत्विक् सदस्य हा वरावा. हा सदस्य कर्माचा उपद्रष्टा ह्मणजे अवलोकन करणारा होतो असें कौषीतकी नांवाचे ऋषी म्हणतात. हा अर्थ, ‘यमृत्विजो’ (अ० ६ अ० ४ । २९) या दोन ऋचांनी सांगितला आहे.

सूत्र— होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

अर्थ— होत्यालाच प्रथम ऋत्विक् नेमावे.

* ज्या वेळेस सोळा ऋत्विज वरावयाचे त्या वेळेस प्रथम होत्यालाच वरावे व ज्या वेळेस चौघांनाच वरावयाचे त्या वेळेस ब्रह्म्यालाच प्रथम वरावे.

सूत्र— अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं वृण इति होतारम् ॥ ७ ॥

अर्थ— ‘अग्निर्मे होता स० होतारम्’ हा मंत्र म्हणून होत्याची नेमणूक करावी आणि त्यावेळी ‘अमुं’ या पदाचे ठिकाणी होत्याचें नाव द्वितीयांत घालावे.

सूत्र— चंद्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृण इति ब्रह्माणम् ॥ ८ ॥

अर्थ— ‘चंद्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृणे’ हा मंत्र म्हणून ब्रह्म्याची नेमणूक करावी. येथेही ‘अमुं’ या पदाचे ठिकाणी ब्रह्म्याचें नाव द्वितीयांत घालावे.

सूत्र— आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युम् ॥ पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारम् ॥ आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान् ॥ रश्मयो मे चमसाध्वर्षव इति चमसाध्वर्युन् ॥ आकाशो मे सदस्य इति सदस्यम् । स वृतो जपेत् । महन्मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भगो मेऽवोचो यशो मेऽवोचः स्तोमं मेऽवोचः क्लृप्तिं मेऽवोचस्तृप्तिं मेऽवोचो भुक्तिं मेऽवोचः सर्वं मेऽवोच इति ॥ ९ ॥

अर्थ—‘आदित्यो मे० ध्वर्युम्’ हा मंत्र म्हणून अध्यर्युची नेमणूक करावी, ‘पर्जन्यो मे० द्गातारम्’ या मंत्राने उद्गात्याची नेमणूक करावी, ‘आपो मे होत्राशंसिनः’ या मंत्राने होत्रक म्हणजे मुख्य चार ऋत्विजांखेरीज बारा ऋत्विज नेमावे, ‘रश्मयो मे० ध्वर्युन्’ या मंत्राने चमसाध्वर्यु म्हणजे अध्वर्युचे साह्य करणारे वरावे, आणि ‘आकाशो मे० सदस्यम्’, या मंत्राने सदस्य वरावा नंतर शेवटी वरलेल्या ऋत्विजांनी, ‘महन्मेऽवोचो भर्गो मे० सर्व मेऽवोचः’ हा मंत्र म्हणावा.

* ज्यांचे वरण (नेमणुक) होईल त्यांनी लागलाच जप करावा.

सूत्र—जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होतारं ते मानुष इति होता प्रतिजानीते ॥ १० ॥

अर्थ—जप करून ‘अग्निष्टे होता० जानीते’ हा मंत्र होत्याने म्हणून वरणस्वीकार (नेमणूक पतकरणे) करावा.

सूत्र—चंद्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

अर्थ—‘चंद्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा’ हा मंत्र म्हणून ब्रह्मत्वाचा स्वीकार करावा.

सूत्र—एवमितरे यथादेशं तन्मामवतु तन्मा विशतु तेन भुति थिति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

अर्थ — याप्रमाणेच मंत्र जोडून म्हणावे, आणि सोमयागांगभूत वरण असेल तर ‘तन्मामवतु०’ हा मंत्र म्हणावा; परंतु अग्न्याधानांग वरणांत हा मंत्र म्हणू नये.

सूत्र—न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

अर्थ—विवादांनीं टाकलेले उपाद्धिक ऋत्विजांनीं करू नये.

सूत्र—अहीनस्य नीचदक्षिणस्य ॥ १४ ॥ व्याधितस्यातुरस्य ॥ १५ ॥ यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥ अनुदेश्याभिशस्तस्य ॥ १७ ॥ क्षिप्तयोनेरिति चैतेषाम् ॥ १८ ॥

अर्थ—बहुत दिवस लागणाऱ्या यज्ञांत थोडी दक्षिणा देणाराचे, रोग्याचे, हांतरुणावर पडलेल्याचे, क्षयरोग्याचे, एका देशांत राहणाराने हा दोषी आहे असे सांगितले असल्यास त्या दोषी मनुष्याचे, ज्याची आई जारिणी असेल त्याचे किंवा अशाच प्रकारच्या इतर मनुष्याचे पौरोहित्य (उपाद्धिक) करू नये.

सूत्र—सोमप्रवाकं परिपृच्छेत् को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणेति ॥ १९ ॥

अर्थ—यज्ञाला जाण्यापूर्वी, कोणता यज्ञ आहे, तेथें ऋत्विज कोण आहेत आणि तेथें दक्षिणा काय आहे असें यज्ञाचें आमंत्रण सांगणाराला विचारारें.

सूत्र—कल्याणैः सह संप्रयोगः ॥ २० ॥

अर्थ—वर सांगितलेले सर्व प्रकार उत्तम व अनुकूल असतील तर आमंत्रण घ्यावें.

सूत्र—न मांसमश्रीयुर्न स्त्रियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गात् ॥ २१ ॥

अर्थ—यज्ञाचें आमंत्रण घेतल्यापासून यज्ञ समाप्त होईपर्यंत मांस भक्षण करूं नये व स्त्रीगमन करूं नये.

सूत्र—एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत् ॥ २२ ॥

अर्थ—ऋत्विज अग्निहोत्री असेल तर त्यानें यज्ञाचे शेवटीं ‘एतेनाग्ने०’ (अष्ट. १ अ. २ व. ३५) या ऋचेनें, आपल्या दक्षिणाग्नीत तुपाची आहुती देऊन आपआपले घरीं जावें.

* आहुती दिल्यानंतर वरचे नियम पाळूं नयेत.

सूत्र—एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इत्येतयर्चा ॥ २३ ॥

अर्थ—याप्रमाणेंच ऋत्विज अग्निहोत्री नसेल तर गृह्याग्नीत तुपाची आहुती, ‘इमामग्ने शरणिं०’ (अष्ट १ अ० २ व० ३५) या ऋचेनें द्यावी.

* ज्याचें लग्न झालें नाहीं त्यानेंही या ऋचेनेंच लौकिकाग्नीत तुपाची आहुती द्यावी.

खण्ड २४

सूत्र—ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

अर्थ—ऋत्विग्वरण करून त्यांना मधुपर्कपूजा द्यावी.

सूत्र—स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥ राज्ञे च ॥ ३ ॥ आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च ॥ ४ ॥

अर्थ—घरीं आलेला स्नातक, राजा, आचार्य, सासरा, चुलता किंवा मामा यांना मधुपर्कपूजा द्यावी.

सूत्र—दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥ सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

अर्थ—दद्यांत मध घालावा, मध नसेल तर तूप घालावें.

सूत्र—विष्टरः पाद्यमर्ध्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयंते ॥ ७ ॥

अर्थ—मधुपर्कांत आसन, पाद्य, अर्ध्य, आचमनीय, मधुपर्क आणि गाय हे उपचार आहेत. या उपचारांतील प्रत्येक उपचाराचें तीन तीन वेळ निवेदन करावें.

सूत्र—अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः ॥ इदं तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्युदग्रे विष्टर उपविशेत्, आक्रम्य वा ॥ ८ ॥

अर्थ—‘अहं वर्ष्म सजातानां० सति’ हा मंत्र म्हणून उत्तराग्र आसनावर बसावें किंवा आसन पायाखाली घ्यावें.

सूत्र—पादौ प्रक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥ सव्यं शूद्राय ॥ १० ॥

अर्थ—यजमानानें दोन्ही पाय धुवावे; ब्राह्मण यजमान हा पाय धुणारा असेल तर उजवा पाय प्रथम पुढें करावा आणि शूद्र यजमान पाय धुणारा असेल तर प्रथम डावा पाय पुढें करावा.

सूत्र—प्रक्षालितपादोऽर्ध्यमंजलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

अर्थ—पाय धुतल्यानंतर ओंजळीत अर्ध्य घ्यावा.

सूत्र—अथाऽऽचमनीयेनान्वाचामति अमृतोपस्तरणमसीति ॥ १२ ॥

अर्थ—नंतर आचमनीय उदकानें ‘अमृतोपस्तरणमसि’ हा मंत्र म्हणून आचमन करावें.

सूत्र—मधुपर्कमाह्वियमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति ॥ १३ ॥

अर्थ—मधुपर्क आणला असतां त्याकडे ‘मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे०’ हा मंत्र म्हणून पहावें.

सूत्र—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्युभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदंजलिना प्रतिगृह्य मधु वाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया चांगुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य, वसवस्त्वा गायत्रेण च्छंदसा भक्षयंत्विति पुरस्तान्निमार्ष्टि ॥ १४ ॥

अर्थ— ‘देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां’ हा मंत्र म्हणून ओजळीत मधुपर्क घ्यावा व त्याजकडे ‘मधु वातां ऋतायते०’ (अष्ट० १ अ० ६ वर्ग १८) या तीन ऋचांनीं अवलोकन करून अनामिका व अंगुष्ठ यांनीं तीन वेळ प्रदक्षिण आलोडन करून ‘वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसा भक्षयंतु’ हा मंत्र म्हणून पूर्वेस निमार्जन करावे (शिंपडावे).

सूत्र—रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा भक्षयंत्विति दक्षिणतः ॥ आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा भक्षयंत्विति पश्चात् ॥ विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसा भक्षयंत्वित्युत्तरतः ॥ भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात् त्रिरुद्गृह्य ॥ १५ ॥

अर्थ—‘रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा भक्षयंतु’ या मंत्रानें दक्षिणेस, ‘आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा भक्षयंतु’ या मंत्रानें पश्चिमेस आणि ‘विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसा भक्षयंतु’ या मंत्रानें उत्तरेस, ह्याप्रमाणें निमार्जन करावे; आणि शेवटीं ‘भूतेभ्यस्त्वा०’ हा मंत्र म्हणून मध्यांतून तीन वेळ घेऊन तीन वेळां ऊर्ध्व निमार्जन करावे.

* अथवा तो मधुपर्क ‘भूतेभ्यस्त्वा०’ हा मंत्र म्हणून तीन भाग करून तीन भांड्यांत ठेवावा, असाही अर्थ कोणी करतात.

सूत्र—विराजो दोहोऽसीति प्रथमं प्राश्नीयात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयम् । मयि दोहः पद्यायै विराज इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

अर्थ—‘विराजो दोहोऽसि’ हा मंत्र म्हणून पहिला भाग प्यावा; ‘विराजो दोहमशीय’ हा मंत्र म्हणून दुसरा भाग घ्यावा आणि ‘मयि दोहः पद्यायै विराजः’ या मंत्रानें तिसरा भाग प्यावा.

सूत्र—न सर्वम् ॥ १७ ॥

अर्थ—परंतु सर्व मधुपर्क पिऊं नये.

सूत्र—न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

अर्थ—कारण तो पिण्यापासून तृप्ति होऊ नये.

सूत्र—ब्राह्मणायोदङ्गुच्छिष्टं प्रयच्छेत्, अलाभेऽप्सु ॥ १९ ॥ सर्वं वा ॥ २० ॥

अर्थ—नंतर उत्तरेकडे तोंड करून उच्छिष्ट मधुपर्क ब्राह्मणाला द्यावा; ब्राह्मण न मिळेल तर उदकांत टाकावा अथवा सर्वही आपणच प्यावा.

सूत्र—अथाचमनीयेनान्वाचामति; अमृताऽपिधानमसीति ॥ २१ ॥

अर्थ—नंतर 'अमृतापिधानमसि' हा मंत्र म्हणून शेवटलें आचमन करावें.

सूत्र—सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयम् ॥ २२ ॥

अर्थ—त्यावर पुन्हां 'सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयताम्' हा मंत्र म्हणून दुसऱ्यानें आचमन करावें.

सूत्र—आचांतोदकाय गां वेदयंते ॥ २३ ॥

अर्थ—आचमन केलेल्याला गाय निवेदन करावी.

सूत्र—हतो मे पाप्मा पाप्मा मे इत इति जपित्वोङ्कुरुतेति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

अर्थ—प्रतिग्रहकर्त्याचे मनांत गाय मारण्याची असेल तर 'हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हतः' हा मंत्र जपावा आणि 'ओंकुरुत' म्हणून मारण्यास आज्ञा द्यावी.

सूत्र—माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स्रक्ष्यन् ॥ २५ ॥

अर्थ—अथवा गाईचा उत्सर्ग करण्याची इच्छा असेल तर 'माता रुद्राणां दुहिता० वधिष्ठ' (अष्ट० ६ अ० ७ वर्ग ८) या ऋचेचा जप करून, 'ओमुत्सृजत' असें म्हणून उत्सर्ग करण्यास सांगावें.

सूत्र—नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥

अर्थ—मांसाखेरीज मधुपर्क होत नाही.

* उत्सर्ग करण्याचे पक्षीं दुसऱ्या मांसानें तरी भोजन घालावें.

अध्याय २

खण्ड १

सूत्र—श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

अर्थ—श्रावण महिन्याच्या पौर्णिमेला 'श्रवणाकर्म' नांवाचें कर्म करावें.

* याच दिवशी 'सर्पबलि' नांवाचें कर्म करावें.

सूत्र—अक्षतसक्तूनां नवं कलशं पूरयित्वा दर्वी च बलिहरणीं नवे शिष्ये निदधाति ॥ २ ॥ अक्षतधानाः कृत्वा सर्पिषाऽर्धा अनक्ति ॥ ३ ॥

अर्थ—जवाच्या सातूनें नवा कलश (तांब्या वगैरे भांडें) भरून व बलि देण्याजोगी पळी अशीं दोन्ही नव्या शिष्यावर ठेवावीं आणि जवाच्या लाह्या करून त्यांपैकीं अर्ध्या लाह्यांना तूप लावावें.

* दुसऱ्या भांड्यांत अर्ध्या लाह्या ठेवून दुसऱ्या अर्ध्या लाह्यांना असंस्कृत तूप लावावें. शिष्यावर ठेवणें वगैरे सर्व दिवसा करून ठेवावें.

सूत्र—अस्तमिते स्थालीपाकं श्रपयित्वैककपालं च पुरोडाशं अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा पाणिनैककपालमच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥ अविप्लुतः स्यादाविःपृष्ठो वा ॥ ५ ॥

अर्थ — सूर्यास्त झाला म्हणजे स्थालीपाक व पुरोडाश द्रव्य श्रपण करून एका कपालावर (खापरीवर) पुरोडाश (घोड्याचे खुरा एवढा व कांसवासारखा तांदुळाचे पिठाचा गोळा) भाजून तुपांत सगळा किंवा पाठ उघडी राहिल इतका बुडवून ठेवावा. नंतर 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मा०' (अष्ट० २, अ० ५ । १०) या चार ऋचांनी प्रति ऋचेस होम करून त्या पुरोडाशाची 'अच्युताय भौमाय स्वाहा' हा मंत्र म्हणून हातांनीं आहुती द्यावी.

* पुरोडाश द्रव्यालाही स्थालीपाकाप्रमाणेंच निर्वापप्रोक्षण संस्कार करावा. सातू व लाह्या ह्या लौकिकाग्नीवर केलेल्या घ्याव्या. उपस्तरण व अभिघार डाव्या हातांनीं उजव्या हाताला करावें. त्या सगळ्या पुरोडाशाचा होम तो न तोडतां करावा. या योगानें अवदानधर्म म्हणजे दोन वेळां किंवा पांच वेळां घेण्याचा नियम या पुरोडाशाला लागू होत नाही.

सूत्र—मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

अर्थ—ज्या तुपांत पुरोडाश बुडवून ठेविला असेल त्या तुपाचा होम 'मा नो अग्ने०' (अष्ट. २ अ. ५ वर्ग १०) या ऋचेनें त्या पुरोडाशावरच करावा.

* हा होम करणें तो सुव्यानें करावा.

सूत्र — शं नो भवंतु वाजिनो हवेष्टित्यक्ता धाना अंजलिना ॥ ७ ॥

अर्थ— 'शं नो भवंतु०' (अष्ट० ५ अ० ४ वर्ग ५) ही ऋचा म्हणून तूप लावलेल्या लाह्यांचा ओंजळीनें होम करावा.

* उपस्तरण व प्रत्यभिघार हे इतर मनुष्याने करावे व लाह्यांनी ओंजळ भरणे तीही दुसऱ्याकडूनच भरवावी.

सूत्र—अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

अर्थ—तूप न लावलेल्या लाह्या पुत्रादिकांना द्याव्या.

* नंतर स्विष्टकृदाहुति देऊन प्रायश्चित्त होम समाप्त करावा.

सूत्र— कलशात्सक्तूनां दर्वीं पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति ये सर्पाः पार्थिवा ये आंतरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहार्ष तेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति ॥ ९ ॥

अर्थ—त्या कलशांतून सातूने पळी भरून घेऊन घराबाहेर जवळच पूर्व दिशेकडे जाऊन शुद्ध जागेवर पाणी शिंपडावे व ‘सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून त्या जागेवर त्या सातूचा बली द्यावा. नंतर ‘ये सर्पाः पार्थिवा० मुपाकरोमि’ हा मंत्र म्हणून सर्पदेवतेला नमस्कार करावा.

सूत्र—प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्वल्लेख्यपविश्य; सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांश्चायसेऽपूपेन सर्पान् यज्ञेन देवांस्त्वयि मा संतं त्वयि संतः सर्पा मा हिंसिषुर्ध्रुवां ते परिददामीति ॥ १० ॥

अर्थ—नंतर त्या बलीला प्रदक्षिणा घालून त्याच्या पश्चिमेस बसावे आणि ‘सर्पोऽसि सर्पतां० ददामि’ हा मंत्र म्हणावा.

* हा मंत्र म्हणणे तो हळू म्हणावा.

सूत्र — ध्रुवामुं ते ध्रुवामुं त इत्यमात्याननुपूर्वम् ॥ ११ ॥

अर्थ—‘ध्रुवामुं ते परिददामि’ हा मंत्र म्हणत जावा आणि पुत्रादिकांचे ज्येष्ठक्रमाने सर्पदेवतेला दान करावे. दान करते वेळेस या मंत्रांतील ‘अमुं’ या पदाचे ठिकाणी पुत्रादिकांचे द्वितीयांत नांव घेत जावे. जसें—‘ध्रुव देवदत्तं ते परिददामि’.

सूत्र — ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमंततः ॥ १२ ॥

अर्थ—‘ध्रुव मां ते परिददामि’ हा मंत्र म्हणून शेवटीं आपले दान करावे.

सूत्र—नैनमंतरा व्यवेयुरा परिदानात् ॥ १३ ॥

अर्थ — बलीच्या व आपल्या मधून कोणी परिदान (वरील मंत्रांनी आपलें दान) होईपर्यंत जाऊं नये.

सूत्र—सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायंप्रातर्बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

अर्थ— प्रत्यवरोहणापर्यंत (गृह्य० अ० २ खंड ३ यांत सांगितलेलें कर्म ज्या दिवशीं करावयाचें त्या दिवसापर्यंत) दररोज सायंकाळीं आणि प्रातःकाळीं सातूचा बलि ‘सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून देत जावा.

* गृह्य. अ. २ खंड १ यांत ‘नमस्करोति’ येथून ते ‘आत्मानमंततः’ येथपर्यंत सांगितलेलें कर्म दररोज करूं नये व दरवेळेस बलि देणें तो कलशांतून सातून पळी भरून घेऊन देत जावा.

सूत्र— प्रसंख्याय हैके तावतो बलींस्तदहरेवोपहरन्ति ॥ १५ ॥

अर्थ—कोणी ऋषी असें म्हणतात कीं, श्रावण वद्य प्रतिपदेपासून प्रत्यवरोहण दिवसापर्यंत किती सायंकाळ व प्रातःकाळ येतात ते मोजून तितके बली तेच दिवशीं द्यावे.

खण्ड २

सूत्र—आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म ॥ १ ॥

अर्थ—आश्विन शुद्ध १५ ला ‘आश्वयुजी’ या नांवाचें कर्म करावें.

सूत्र—निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरुप्य जुहुयुः पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय स्वाहेति ॥ २ ॥

अर्थ—घर सुशोभित करावें; स्नान करून पांढरीं वस्त्रें नेसावीं. आणि यजमानानें पशुपति देवतेला देण्याकरितां तांदूळ वैरून स्थालीपाक करावा; व ‘पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय स्वाहा’ या मंत्रानें त्याचा होम करावा.

* होम करतेवेळेस गृह्याग्निमान् पुत्रादिकांनीं अन्वारब्ध असावें व याखेरीज जेथें स्थालीपाक व मंत्र सांगितले असून देवतेचें नांव सांगितलें नाहीं तेथे निर्वाप व प्रोक्षण तूष्णीं करावें.

सूत्र—पृषातकमंजलिना जुहुयात् ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मोपसदत् पृषातकाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

अर्थ — पृषातक म्हणजे तूप घातलेलें दूध याचा होम ओंजळीनें ‘ऊनं मे पूर्यतां पूर्ण मे मोपसदत् पृषातकाय स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून करावा.

सूत्र — सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिंद्राग्निभ्यां स्वाहा; सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा; सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणस्थालीपाकः ॥ ४ ॥

अर्थ — (१) ‘सजूर्ऋतुभिः स० रिंद्राग्निभ्यां स्वाहा’, (२) ‘सजूर्ऋ० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा’ आणि (३) ‘सजूर्ऋतु० द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा’ या तीन मंत्रांनीं अग्निहोत्र्यानें दर मंत्रास नव्या तांदुळाच्या स्थालीपाकाचा होम करावा.

* अग्निहोत्र्यानें हा आग्रयणस्थालीपाकहोम आपत्कालीं मात्र करावा.

सूत्र — अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ॥ ५ ॥

अर्थ — गृह्याग्निमान् पुरुषानेंही गृह्याग्नीवर आग्रयणस्थालीपाक करावा.

खण्ड ३

सूत्र—मार्गशीर्ष्या प्रत्यवरोहणं चतुर्दश्याम् ॥ १ ॥ पोर्णमास्यां वा ॥ २ ॥

अर्थ — मार्गशीर्ष शुद्ध १४ शीला किंवा १५ मेला प्रत्यवरोहण कर्म करावें.

सूत्र—निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुहुयुरपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च ॥ सप्त च वारुणीरिमाः सर्वाश्च राजबान्धवीः स्वाहा न वै श्वेतस्याभ्यागारेऽहिर्जघान किंचन ॥ श्वेताय वैदार्वाय नमः स्वाहेति ॥ ३ ॥

अर्थ—ह्या करितां, पुन्हां घर नव्यासारखें भिंती वगैरे लिपून, छत देऊन, भुई नीट करून करावें. सूर्यास्त झाल्यानंतर ‘अपश्वेतपदा० जहि नमः स्वाहा’ या दोन मंत्रांनीं प्रतिमंत्रास दुधांत शिजविलेल्या भाताच्या आहुती द्याव्या.

* होम करतांना गृह्याग्निमान् पुत्रादिकांनीं अन्वारब्ध असावें.

सूत्र—नात्र सौविष्टकृत् ॥ ४ ॥

अर्थ — या कर्मात स्विष्टकृदाहुती देऊं नये.

सूत्र — अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमीक्षमाणो जपति; शिवो नः सुमना भवेति हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अर्थ—अग्नीकडे, ‘अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयात्’ हा मंत्र जपून पहावे व ‘शिवो नः सुमना भव’ हा मंत्र म्हणावा; नंतर अंतकरणपूर्वक ‘हेमन्त’ या शब्दाचे ध्यान करावे.

सूत्र—पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य; स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राक्शिरा उदङ्मुखः ॥ ६ ॥

अर्थ—अग्नीचे पश्चिमेस आपला बिछाना आपण अंथरून त्यावर बसावे व ‘स्योना पृथिवि भव०’ (१।२।६) ही ऋचा जपून पुत्रादिकांसहित आपण पूर्वेस डोकें व उत्तरेस तोंड करून निजावे.

सूत्र—यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥ ज्यायान् ज्यायान्वानंतरः ॥ ८ ॥

अर्थ — पुत्रादिकांनी अवकाशानुरूप निजावे अथवा जो जो ज्या ज्यापेक्षां वडील असेल त्याने कर्मकर्त्याचे जवळ निजावे.

सूत्र—मंत्रविदो मंत्रान् जपेयुः ॥ ९ ॥

अर्थ—मंत्रवेत्यांनी म्हणजे स्त्री बाल व्यतिरिक्त सर्वांनी ‘स्योना०’ या ऋचेपासून जे या खंडांत सांगितलेले ते सर्व मंत्र जपावे.

सूत्र—संहाय; अतो देवा अवंतु न इति त्रिः ॥ १० ॥

अर्थ—निजून उठून, ‘अतो देवा ०’ (१।२।७) ह्या २ ऋचा तीन वेळ म्हणाव्या.

* ही ऋचा म्हणणें ती पूर्वेस तोंड करून म्हणावी.

सूत्र—एतां दक्षिणामुखाः प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्चतुर्थम् ॥ ११ ॥

अर्थ— ‘अतां देवा अवं ०’ (अष्ट. १ अ. २ वर्ग ७) या ऋचेचा पहिला पाद दक्षिणेस तोंड करून, दुसरा पाद पश्चिमेस तोंड करून आणि तिसरा पाद उत्तरेस तोंड करून म्हणावा.

* नंतर कर्म समाप्त करून दररोजच्या ठिकाणी निजावे.

सूत्र—संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १२ ॥

अर्थ — दुसरे दिवशीं सकाळीं सगळ्यांनीं एका ठिकाणीं जमून सौर्य नांवाचे मंत्र व ‘स्वस्ति’ हा शब्द ज्या मंत्रांत आहे ते मंत्र म्हणून अन्न शिजवून ब्राह्मणाला जेवावयाला घालावे व त्यांजकडून स्वस्तिवाचन करावे.

* सौर्य व स्वस्त्ययन मंत्र — ‘उदु त्यं जातवैदसं०’ ऋचा ९ अथवा १२ (१।४।७) ‘चित्रं देवाना०’ ऋचा ६, (१।८।७), ‘नमो मित्रस्य व०’ ऋचा १२ (७।८।१२), ‘सूर्यो नो दिवस्पातु०’ ऋचा ५ (८।८।१६), ‘आ नो भद्रा०’ ऋचा १० (१।६।१५), ‘स्वस्ति नो मिमीता०’ ऋचा ५ (४।३।७), ‘परावतो ये दिधिषन्त०’ ऋचा १७, (८।२।३).

खण्ड ४

सूत्र—हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीषष्ठकाः ॥ १ ॥ एकस्यां वा ॥ २ ॥

अर्थ—मार्गशीर्ष, पौष, माघ व फाल्गून यांच्या चारही वद्य पक्षांत दर अष्टमीस अष्टकाकर्म करावे, अथवा यांपैकीं एकाच अष्टमीला करावे.

सूत्र — पूर्वद्युः पितृभ्यो दद्यात् ॥ ३ ॥

अर्थ — या कर्मप्रारंभाचे पूर्वदिवशीं (सप्तमीला) पितरांचे उद्देशानें श्राद्ध करावे.

* पितर शब्दानें पितृत्रयी घ्यावी व हें श्राद्ध पिंडपितृयज्ञाप्रमाणें करावे.

सूत्र — ओदनं कृसरं पायसम् ॥ ४ ॥ चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

अर्थ — तीळ मिश्र केलेला भात व दुधांत शिजविलेला भात अथवा अपूप हे तीन किंवा चार शेराचे करावे.

* हे भात गृह्याग्नीवर शिजवावे आणि अपूप करणें ते लौकिकाग्नीवर करावे.

सूत्र — उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा कामयीत ॥ ६ ॥

अर्थ — ‘उदीरतामवरं’ (७ । ६ । १७) या आठ ऋचांनीं होम करावा; अथवा इच्छा असेल तर चौदा ऋचांनीं होम करावा.

* आणि नंतर श्राद्ध समाप्त करावें.

सूत्र — अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च ॥ ७ ॥

अर्थ — नंतर दुसरे दिवशीं अष्टमीला पशूनें अथवा स्थालीपाकानें अष्टकाकर्म करावें.

सूत्र — अप्यनडुहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥ अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ॥ ९ ॥ एषा मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

अर्थ — वर सांगितल्याप्रमाणें अष्टकाकर्म न होईल तर बैलाला गवत घालावें, अथवा अग्नींत गवत जाळावें; हें करतांना ‘ही माझी अष्टका’ असें मनांत आणावें.

सूत्र—न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥ ११ ॥

अर्थ—कोणत्याही पक्षानें अष्टकाकर्म केल्यावांचून राहूं नये.

सूत्र—तां हैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

अर्थ—अष्टकेची देवता विश्वेदेव आहे असें कोणी ऋषी म्हणतात व तें **आश्वलायना**लाही मान्य आहे; कोणी ऋषी अग्नि ही देवता, कोणी सूर्य देवता, कोणी प्रजापति देवता, कोणी रात्रि देवता, कोणी नक्षत्र देवता, कोणी ऋतु देवता, कोणी पितृ देवता व कोणी पशु देवता असें म्हणतात.

सूत्र—पशुकल्पेन पशुं संज्ञाप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्, वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहिताः पराके ॥ मेदसः कुल्या उपैनान् स्रवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहेति ॥ १३ ॥

अर्थ—गूह्यसू० अ. १ खंड ११ यांत सांगितलेल्या पशुविधीप्रमाणें प्रोक्षण व उपाकरण खेरीज करून पशूला मारून वपा काढून तिचा ‘वह०’ या मंत्रानें होम करावा.

सूत्र—अथावदानानां स्थालीपाकस्य च अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति द्वे ॥ ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अभया शरन्नः ॥ संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः स्वाहा ॥ शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु ॥ शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परि पान्तु सर्वतः स्वाहा ॥ आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो धाता समुद्रो वहन्तु पापम्, भूतं भविष्यदभयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽधिगुप्तः

स्वाराक्षराणि स्वाहा ॥ विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रो गोप्तारो मरुतः सदन्तु । ऊर्जं प्रजाममृतं पिन्वमानः
प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ॥ १४ ॥

अर्थ—पश्वंगभूत स्थालीपाकाचा किंवा नुसत्या स्थालीपाकाचा होम, ‘अग्ने नयं सुपथां०’ (अष्ट. २ अ० ५ वर्ग १०) या दोन ऋचांनी, (१) ‘ग्रीष्मो हेमन्त०’, (२) ‘शांता पृथिवी०’, (३) ‘आपो मरीचीः प्र०’ आणि (४) ‘विश्वे आदित्या०’ या चार मंत्रांनी व ‘प्रजापते न०’ (अष्ट० ८ अ० ७ व० ४) या ऋचेने प्रतिमंत्रास करावा.

सूत्र—सौविष्टकृत्यष्टमी ॥ १५ ॥

अर्थ—आणि स्विष्टकृदाहुती आठवी घ्यावी.

सूत्र—ब्राह्मणान् भोजयेदित्युक्तम् ॥ १६ ॥

अर्थ—ब्राह्मणांस भोजन घालावे असें जें, (गृह्य० अ० २ खंड ३ । १२) यांत सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें करावें.

खण्ड ५

सूत्र—अपरेद्युरन्वष्टक्यम् ॥ १ ॥

अर्थ — दुसऱ्या दिवशीं (नवमीला) अन्वष्टक्य नांवाचें कर्म करावें.

सूत्र—तस्यैव मांसस्य प्रकल्प दक्षिणाप्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिश्रित्योत्तरतः परिश्रितस्य द्वारं कृत्वा समूलं बर्हिश्चिरपसलैरविधून्वन् परिस्तीर्य हवींष्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधिमन्थान् मधुमन्थांश्च ॥ २ ॥

अर्थ—त्या पशूचेंच म्हणजे अष्टमीला मारलेल्या पशूचेंच मांस शिजवून दक्षिणेकडे उतरत्या अशा जागेवर अग्नीचें उपसमाधान करून त्याचे सभोंवतीं पडदा बांधावा व उत्तरेकडे द्वार करून समूळ दर्भमुष्टि घ्यावी; नंतर त्या समूळ दर्भांनीं अंगकांप न होतां तीनदां परिस्तरण घालून तीळमिश्रभात, दुधांत शिजविलेला भात व तसाच दद्यांत कालविलेला सातू आणि मधांत कालविलेला सातू हीं हविर्द्रव्ये ठेवावीं.

सूत्र—पिण्डपितृयज्ञकल्पेन ॥ ३ ॥

अर्थ —हें कर्म, श्रौतसूत्र अध्याय २ खंड ६ यांत सांगितलेल्या पिंडपितृयज्ञाप्रमाणें करावें.

सूत्र—हुत्वा मधुमन्थवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥ स्त्रीभ्यश्च सुरा चाचाममित्यधिकम् ॥ ५ ॥

अर्थ— मधांत कालविलेल्या सातूखेरीज इतर द्रव्यानें होम करून पितृत्रयीला पिंड द्यावे व मातृत्रयीला सुरा व भाताची पेज हीं द्रव्ये द्यावीं.

* स्त्रियांच्या पिंडदानांत मधुमंथ, सुरा व पेज हीं द्रव्ये द्यावीं. व पितृत्रयीचे पिंडांत मधुमंथ द्यावा.

सूत्र—कर्षूषेके द्वयोः षट्सु वा ॥ ६ ॥

अर्थ—कोणी ऋषी २ कर्षूत (खांचांत) अथवा ६ कर्षूत पिंड द्यावे असें म्हणतात.

* दोन कर्षू लांबोळ्या कराव्या व ६ करावयाच्या त्या वाटोळ्या कराव्या.

सूत्र—पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥ अपरासु स्त्रीभ्यः ॥ ८ ॥

अर्थ—प्रथम केलेल्या कर्षूत अथवा रेघेवर पितृत्रयीला पिंड द्यावे आणि दुसऱ्यांनीं केलेल्या कर्षूत किंवा रेघेवर मातृत्रयीला पिंड द्यावे.

सूत्र—एतेन माघ्यावर्षे प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे ॥ ९ ॥

अर्थ—याप्रमाणें तीन दिवस भाद्रपद कृष्ण पक्षांत ७, ८ व ९ त्यादिवशीं 'माघ्यावर्ष' नांवाचें कर्म करावें.

सूत्र—मासि मासि चैवं पितृभ्योऽयुक्षु प्रतिष्ठापयेत् ॥ १० ॥

अर्थ—दरमहिन्याचे शुक्ल व कृष्ण पक्षांत १, ३, ५, ७, ९, ११, १३, १५, व ३० या तिथींला पितृत्रयीच्या उद्देशानें अन्वष्टक्याप्रमाणें कर्म करावें.

सूत्र—नवावरान् भोजयेत् ॥ ११ ॥ अयुजो वा ॥ १२ ॥

अर्थ—अन्वष्टक्यांत निकृष्ट नऊ ब्राह्मणांना अथवा विषमसंख्याक ब्राह्मणांना भोजन घालावें.

सूत्र—युग्मान् वृद्धिपूर्तेषु ॥ १३ ॥ अयुग्मानितरेषु ॥ १४ ॥

अर्थ—मांगलिक श्राद्धांत (नांदी श्राद्धांत) व पूर्वश्राद्धांत म्हणजे घाट वगैरेच्या उत्सर्ग निमित्तक श्राद्धांत समसंख्याक ब्राह्मणांना व इतर श्राद्धांत विषमसंख्याक ब्राह्मणांना भोजन घालावें.

सूत्र—प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः ॥ १५ ॥

अर्थ—नांदी श्राद्धांत सव्य करून सर्व कर्म करावें. व तिळाचे ठिकाणीं जव घ्यावे.

खण्ड ६

सूत्र—रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत् अहं ते पूर्व पादावालभेद्बृहद्रथन्तरे ते चक्रे ॥ १ ॥
वामदेव्यमक्ष इत्यक्षाधिष्ठाने ॥ २ ॥

अर्थ—रथांत बसणें असेल तेव्हां एकदम दोन्ही हातांनीं दोन्ही चाकांनां ‘अहं ते पूर्व० चक्रे’ या मंत्रानें स्पर्श करावा व चाकाच्या मधल्या वाटोळ्या भोंकाला (तुंब्याला) ‘वामदेव्यमक्षे’ हा मंत्र म्हणून स्पर्श करावा.

सूत्र—दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत् वायोष्ट्वा वीर्येणारोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

अर्थ—प्रथम उजव्या पायानें ‘वायोष्ट्वा वीर्येणारोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येन’ हा मंत्र म्हणून चढावें.

सूत्र—रश्मीन् संमृशेदरश्मिकान् वा दण्डेन; ब्रह्मणोवस्तेजसा संगृह्णामि सत्येन वस्तेजसा संगृह्णामीति ॥
४ ॥

अर्थ—घोड्याच्या दोऱ्यांला ‘ब्रह्मणो व०गृह्णामि’ हा मंत्र म्हणून स्पर्श करावा, अथवा दोऱ्या नसतील तर घोड्यांना कांठीनें ‘ब्रह्मणो ०’ हा मंत्र म्हणून स्पर्श करावा.

सूत्र—अभिप्रवर्तमानेषु जपेत् सहस्रसनिं वाजमभिवर्तस्व रथ देव प्रवह वनस्पते वीड्वंगो हि भूया इति ॥
५ ॥

अर्थ—आपल्याला ज्या दिशेस जावयाचें त्या दिशेस घोडे जाऊं लागले तर ‘सहस्रसनिं० प्रवह’ ‘वनस्पते०’ (अष्ट० ४ अ० ७ वर्ग ३५) ही ऋचा म्हणावी.

सूत्र—एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ॥ ६ ॥

अर्थ—रथाखेरीज लांकडी गाडी वगैरेंमध्ये बसणें असेल तेव्हां त्या गाडी वगैरेंनांही स्पर्श वगैरे करणें तो वरील ऋचेनेंच करावा.

सूत्र—स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्ष इति रथांगमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

अर्थ—गाडी वगैरेंच्या बैलांनां, आंखाला, इषेला व जुवाला, ‘स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्ष०’ (अ. ३ अ.

३ वर्ग २२) या ऋचेनें स्पर्श करावा.

सूत्र—सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम् ॥ ८ ॥

अर्थ—‘सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं०’ (अ० ८ अ० २ व० ४) ही ऋचा म्हणून नावेत बसावे.

सूत्र—नवरथेन यशस्विनं वृक्षं हृदं वाविदासिनं प्रदक्षिणं कृत्वा फलवतीः शाखा आहरेत् ॥ ९ ॥ अन्यद्वा कौटुम्बम् ॥ १० ॥ संसदमुपयायात् ॥ ११ ॥ अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत् ॥ १२ ॥ ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् ॥ १३ ॥ वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा इत्यस्तं यात्यादित्ये ॥ १४ ॥ तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टायाम् ॥ १५ ॥

अर्थ—नव्या रथानें यशस्वी वृक्षाला किंवा कधीही शुष्क न होणाऱ्या डोहाला प्रदक्षिणा करून फळ आलेल्या आंब्याच्या वगैरे फांद्या आणाव्या, अथवा दुसरे कांहीं कुटुंबाच्या उपयोगी पदार्थ आणावे आणि नंतर घरासमोर येऊन सूर्याकडे पहावे व ‘अस्माकमुत्तमं’ (अष्ट. ३ अ० ६ व० २६) ही ऋचा जपून त्या नव्या रथांतून खाली उतरावे. घरांत पोहोचला म्हणजे ‘ऋषभं’ (अष्ट० ८ अ० ८ व० २) हें सूक्त म्हणावे व त्या दिवशीं सूर्यास्त होतेवेळेस ‘वयमद्येन्द्रं’ (अष्ट. २ अ० ४ व० ५) ही ऋचा म्हणावी, आणि ‘तद्वो दिवो दुहितरो’ (अ० ३ अ० ८ व० २) ही ऋचा सकाळीं म्हणावी.

* नव्या रथांत बसणें असेल तर मात्र हा विधि करावा.

खण्ड ७

सूत्र—अथातो वास्तुपरीक्षा ॥ १ ॥

अर्थ—पुढें वास्तुपरीक्षा सांगतात.

सूत्र—अनूषरमविवदिष्णु भूम ॥ २ ॥

अर्थ—खारी जमीन नसावी व ज्या जागेविषयीं विवाद नाही अशी जागा असावी.

सूत्र—ओषधिवनस्पतिवत् ॥ ३ ॥

अर्थ—ती ओषधी व वनस्पती यांनीं युक्त असावी.

सूत्र—यस्मिन् कुशवीरिणं प्रभूतम् ॥ ४ ॥

अर्थ — तसेंच, ज्या जागेवर कुश व वीरिण म्हणजे काळा वाळा पुष्कळ आहे अशी जमीन असावी.

सूत्र — कंटकिक्षीरिणस्तु समूलान् परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकस्तित्वकः परिव्याध इति चैतानि ॥ ५

॥

अर्थ—ज्या वृक्षांना कांटे आहेत असे वृक्ष व फार चीक ज्यांना असतो ते वृक्ष आणि अघाडा, शाक, तित्वक (लोघ्रवृक्ष) व परिव्याध (पांगारा अथवा जलवेत) हे वृक्ष त्या जागेंतून समूळ खणून उपटून टाकावे.

सूत्र—यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः स्यंदेरन्नप्रवदत्यस्तत्सर्वं समृद्धम् ॥

६ ॥

अर्थ—ज्या स्थलावर सर्व दिशांकडून मध्यें उदक येऊन निजण्याच्या जागेला प्रदक्षिणा घालून शब्द न होतां पूर्वेस जातें, अशा स्थळीं गृह केलें असतां तें धनधान्यादिकांनीं समृद्ध होतें.

* या सूत्रावरून असें दिसतें कीं, सर्व बाजूंनीं मध्यें उतरती व पूर्वेस उतरती अशी जमीन करून घर करावें; व त्यांत पूर्वेस निजण्याची जागा करून त्या जागेचे उत्तरेस उदक जाण्याकरितां मार्ग करावा.

सूत्र—समवस्त्रवे भक्तशरणं कारयेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— पूर्वेस पाकगृह करावें.

* म्हणजे निजण्याच्या जागेच्या उत्तरेस स्वयंपाकगृह करावें.

सूत्र—बह्वन्नं भवति ॥ ८ ॥

अर्थ— (तेणेंकरून) हें घर संपन्न होतें.

सूत्र—दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेतू साऽद्यूता ह भवति ॥ ९ ॥

अर्थ—उत्तरेकडे बैठकीची (सभेची) जागा करावी. ही जागा द्यूतरहित होते. ही गोष्ट आश्वलायनऋषीला मान्य आहे.

सूत्र—युवानस्तस्यां कितवाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥ १० ॥

अर्थ—या जागेवर सभा स्थापन केली तर तरुण पुरुष कपटी व तंटेखोर होतात व मरतात.

सूत्र—यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन् सा स्वस्त्ययन्यद्यूता च ॥ ११ ॥

अर्थ—यास्तव घराच्या मध्यभागी बैठकीची (सभेची) जागा करावी; ती कल्याण करणारी द्यूतरहित होते.

खण्ड ८

सूत्र—अथैतैर्वास्तु परीक्षेत ॥ १ ॥

अर्थ—पुढे सांगितलेल्या प्रकारांनी वास्तुपरीक्षा करावी.

सूत्र—ज्ञानुमात्रं गर्तं खात्वा तैरेव पांसुभिः प्रतिपूरयेत् ॥ २ ॥ अधिके प्रशस्तं समे वार्तं न्यूने गर्हितम् ॥ ३ ॥

अर्थ—गुडघ्याइतकी खांच खणावी आणि ती खांच त्या काढलेल्या मातीनेच भरावी. खांच भरून माती उरली तर तें उत्तम घर व कमी माती आल्यास वाईट घर; आणि खांचेपुरतीच ती माती झाली तर निर्वाह करण्यापुरतें मात्र तें घर होतें असें समजावें.

सूत्र—अस्तमितेऽपां सुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अर्थ — (नंतर) सायंकाळीं तीच खांच उदकानें भरून ठेवावी.

* व नंतर सकाळीं पहावीं.

सूत्र — सोदके प्रशस्तमार्द्रं वार्तं शुष्के गर्हितं श्वेतं मधुरास्वादम् ॥ ५ ॥ सिकतोत्तरं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥ लोहितं क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥ पीतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अर्थ — खाचेंत उदक असेल तर तें उत्तम घर, नुस्ती ओली खांच असेल तर निर्वाह होण्याजोगें घर, आणि कोरडी खांच झाली तर निंद्य घर असें समजावें; ब्राह्मणास पांढरी, क्षत्रियास तांबडी व वैश्यास पिवळी अशा रंगाची व मधुर वासाची आणि वालुकामय अशी जागा असावी.

सूत्र — तत् सहस्रसीतं कृत्वा यथादिक्समचतुरस्रं मापयेत् ॥ ९ ॥ आयतं चतुरस्रं वा ॥ १० ॥

अर्थ—ती जमीन पुष्कळ वेळ नांगरून चहूंकडून समचतुष्कोण करावी अथवा लंबचतुष्कोण करावी.

सूत्र—तच्छमीशाखयोदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन् प्रोक्षति ॥ ११ ॥

अर्थ—ती जमीन शमीच्या डाहळ्यांनीं अथवा उंबराच्या डाहळ्यांनीं ‘शन्न इंद्राग्नी०’ (अष्ट० ५ अ० ३ व० २८) हें सूक्त म्हणून तीन वेळ प्रदक्षिण फिरून प्रोक्षण करावी.

* दर प्रदक्षिणेस ‘शन्न इंद्राग्नी०’ हें सूक्त म्हणावें व प्रथम सूक्त म्हणून नंतर प्रदक्षिण फिरत जावें.

सूत्र—अविच्छिन्नया चोदकधारया, आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥ १२ ॥

अर्थ—(त्याचप्रमाणें) सारखी उदकाची धार धरून ‘आपो हि ष्ठा०’ (अष्ट० ७ अ० ६ वर्ग ५) या तीन ऋचा म्हणून तीनदां प्रदक्षिण फिरून प्रोक्षण करावी.

* प्रति प्रदक्षिणेस वरील तीनही ऋचा म्हणत जाव्या.

सूत्र—वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

अर्थ—देवघर व स्वयंपाकघर वगैरे खोल्या खांबांमध्ये भिंतीं घालून कराव्या.

सूत्र—गर्तेष्ववकां शीपालमित्यवधापयेन्नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥

अर्थ—खांबाच्या खांचेमध्ये नीळ व शेवाळ घालावें. कारण, अशा घराला अग्नि जाळीत नाहीं असें श्रुतींत सांगितलें आहे.

सूत्र—मध्यमस्थूणाया गर्तऽवधाय प्रागग्रोदगग्रान् कुशानास्तीर्य व्रीहियवमतीरप आसेचयेत्; अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अर्थ—(तसेंच) मधल्या खांबाचे खांचेंत नीळ व शेवाळ घालून पूर्वाग्र व उत्तराग्र दर्भ अंथरून साळी व जव घातलेलें उदक ‘अच्युताय भौमाय स्वाहा’ हा मंत्र म्हणून शिंपडावें.

सूत्र—अथैनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेतेहैव तिष्ठ निमिता तिल्विलास्तामिरावतीं मध्ये पोषस्य तिष्ठन्तीमा त्वा प्रापन्नघायव आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायतां सह ॥ आ त्वा परिश्रितः कुंभ आ दघ्नः कलशैरयन्निति ॥ १६ ॥

अर्थ—हा मधला खांब उभा करतांना ‘इहैव तिष्ठ निमिता ति० कलशैरयन्’ या मंत्रानें अनुमंत्रण करावें.

खण्ड ९

सूत्र — वंशमाधीयमानम् ॥ १ ॥ ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रतरं दधाना इति ॥ २ ॥

अर्थ — खांबावर वेळु ठेवतेवेळेस ‘ऋतेन स्थूणा० दधाना’ हा मंत्र म्हणावा.

* प्रत्येक वेळु ठेवतेवेळेस हा मंत्र म्हणावा.

सूत्र — सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत् पृथिव्या अधि सम्भवेति ॥ ३ ॥ अरंगरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्रया ॥ इरामु ह प्रशंसत्यनिरामपबाधतामिति वा ॥ ४ ॥

अर्थ — चार दगड ठेवून त्यावर दूर्वा ठेवाव्या व त्या दूर्वावर मणिक (पाणी ठेवण्याजोगें भांडें) ‘पृथिव्या अधि सम्भव’ हा मंत्र अथवा ‘अरंगरो वावदीति० ताम्’ हा मंत्र म्हणून ठेवावा.

सूत्र — अथास्मिन्नप आसेचयेत् ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन् स्थाने तिष्ठतु मोदमानः ॥ इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा मित्रेण साकं सह संविशन्त्विति ॥ ५ ॥

अर्थ — नंतर मणिकामध्ये ‘ऐतु राजा वरुणो रेव० विशन्तु’ हा मंत्र म्हणून उदक घालावें.

सूत्र — अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

अर्थ — नंतर वास्तुशांति करावी.

सूत्र — वीहियवमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय शंतातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन् प्रोक्षति ॥ ७ ॥ अविच्छिन्नया चोदकधारया आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥ ८ ॥

अर्थ — जव, साळी व सोनें घातलेल्या पाण्यानें ‘शं नं इंद्राग्नी०’ (अष्ट. ५ अ. ३ व. २८) हें सूक्त म्हणून तीन वेळ प्रदक्षिण फिरतांना प्रोक्षण करावें व सारखी उदकाची धार धरून, ‘आपो हि ष्ठा०’ (अष्ट. ७ अ. ६ व. ५) या तीन ऋचा म्हणून प्रोक्षण करावें.

सूत्र — मध्येऽगारस्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यूचं हुत्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयति ॥ ९ ॥

अर्थ — घरामध्ये स्थालीपाक करून ‘वास्तौष्पते०’ (अष्ट० ५ अ० ४ वर्ग २१) या चार ऋचांनीं

प्रतिऋचेस होम करून अन्न शिजवून ब्राह्मणाला भोजन घालावें व त्यांजकडून 'शिवं वास्तु' असे दोनदां म्हणवावें.

खण्ड १०

सूत्र— उक्तं गृहप्रपदनम् ॥ १ ॥

अर्थ— श्रौतसूत्र अध्याय २ खंड ५ यांत सांगितल्याप्रमाणें गृहप्रवेश करावा. अथवा मणिकस्थापनापासून 'शिवं वास्तु'पर्यंत सांगितलेलें कर्म गृहप्रवेशसंज्ञक समजावें. या दुसऱ्या अर्थात असें सिद्ध होतें कीं, मणिकस्थापनाच्या पूर्वी घरांत धान्य ठेवून तूष्णीं प्रवेश करावा.

सूत्र — बीजवतो गृहान् प्रपद्यंत ॥ २ ॥

अर्थ — धान्य ठेवलेल्या गृहांत प्रवेश करावा.

* हा अर्थ पूर्वसूत्रांत सांगितलाच आहे. परंतु ही द्विरुक्ति करण्याचें कारण, शाखांतरानें संस्कृत झालेल्या घरांत अथवा जीर्णोद्धार केलेल्या घरांत प्रवेश करणें असेल तेव्हांही याचप्रमाणें वास्तुशमन करावें. पुढें शेतीविषयीं सांगतात :—

सूत्र— क्षेत्रं प्रकर्षयेदुत्तरैः प्रोष्ठपदैः फल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

अर्थ—उत्तरा भाद्रपदा, उत्तरा व रोहिणी या नक्षत्रांवर शेत नांगरावें.

सूत्र— क्षेत्रस्यानुवातं क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ४ ॥

अर्थ—शेतांत अनुकूल वारा आहे अशा प्रदेशावर 'क्षेत्रस्य पतिना०' (अ. ३ अ. ८ व. ९) या सूक्तानें प्रति ऋचेस होम करावा अगर त्या सूक्ताचा जप करावा.

सूत्र— गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातूश्चा इति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ आयतीः यासामुधश्चतुर्बिलं मधोः पूर्णं घृतस्य च ॥ ता नः सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ उप मैतु मयोभुव ऊर्ज चौजश्च बिभ्रतीः ॥ दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निविशध्वं यथा भवाम्युत्तमः या देवेषु तन्वामैरयन्तेति च सूक्तशेषम् ॥ ६ ॥

अर्थ—गाई रानांत चरावयाकरितां सोडते वेळेस गाईचें अनुमंत्रण 'मयोभूर्वातो अभि वा०' (अष्ट० ८ अ. 'या देवेषु०')

८ व. २७) या दोन ऋचांनीं करावें; व गाई रानांतून येतांना, 'यासा० यथा भवामि०' या मंत्रानें व (८ । ८ । २७) या सूक्ताच्या शेष ऋचांनीं अनुमंत्रण करावें.

सूत्र— आगवीयमेके ॥ ७ ॥

अर्थ—कोणी ऋषी म्हणतात कीं, गाई येतांना त्यांचें अनुमंत्रण 'आ गावौ०' (४ । ६ । २५) या सूक्तानें करावें.

सूत्र— गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां भूताः स्थ प्रशस्ताः स्थ शोभनाः प्रियाः प्रियो वो भूयासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वम् ॥ ८ ॥

अर्थ—वासराच्या कळपाचें उपस्थान 'भूताः स्थ०' या मंत्रानें करावें. परंतु 'शं मयि जानीध्वं' हे वाक्य मंत्रांत दोनदां म्हणूं नये. कारण, अध्याय समाप्तीच्या खुणे करितां मात्र सदर सूत्रांत त्याची द्विरुक्ति केली आहे व तसें म्हणण्याचा पाठ आहे.

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अध्याय ३

खण्ड १

सूत्र— अथातः पञ्चयज्ञाः ॥ १ ॥

अर्थ— ज्यापासून महत्कल्याणप्राप्ति होते ते पांच यज्ञ सांगतात.

सूत्र—देवयज्ञो, भूतयज्ञः, पितृयज्ञो, ब्रह्मयज्ञो, मनुष्ययज्ञ इति ॥ २ ॥

अर्थ— त्यांचीं नांवें :- (१) देवयज्ञ, (२) भूतयज्ञ, (३) पितृयज्ञ, (४) ब्रह्मयज्ञ, आणि (५) मनुष्ययज्ञ, असे पांच यज्ञ आहेत.

सूत्र— तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो, यद्वलिं करोति स भूतयज्ञो, यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो, यत् स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञो, यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ३ ॥

अर्थ—जो अग्नीत होम करणें तो देवयज्ञ; बली देणें तो भूतयज्ञ; आणि पितरांनां देणें तो पितृयज्ञ; हे तीन यज्ञ वैश्वदेवांत आहेत. बाकी वेदाध्ययन करणें तो ब्रह्मयज्ञ आणि मनुष्यांनां भिक्षादिक देणें तो मनुष्ययज्ञ होय. अशीं पंचमहायज्ञांचीं कर्मे झालीं.

सूत्र—तानेतान् यज्ञानहरहः कुर्वीत ॥ ४ ॥

अर्थ—हे पांच यज्ञ प्रति दिवशीं करावे.

खण्ड २

सूत्र—अथ स्वाध्यायविधिः ॥ १ ॥

अर्थ — पुढें वेदाध्ययनाचा विधि सांगतात.

सूत्र—प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी सन्धाय पवित्रवन्तौ; विज्ञायते अपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः सम्मील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्ताऽधीयीत स्वाध्यायम् ॥ २ ॥

अर्थ—गांवाबाहेर पूर्वेस किंवा उत्तरेस जाऊन स्नान करून चांगल्या जाग्यावर ‘यज्ञोपवीती’ म्हणजे सव्य जानवें असतां कोरडें वस्त्र नेसून आचमन करावें. व पूर्वाग्र पुष्कळ दर्भ अंथरून त्या दर्भावर पूर्वाभिमुख बसून दोन्ही हातांत पवित्रकें धारण करून मांडीवर मांडी घालावी. व उजवा हात वरती असे दोन्ही हात जोडावे. श्रुतींत दर्भप्रशंसा सांगितली आहे कीं, ज्यापेक्षां उदकाचा व औषधींचा रस दर्भ हे आहेत, त्यापेक्षां दर्भावर बसून अध्ययन केलें असतां तें अध्ययन सरस होतें; म्हणून दर्भ आवश्य पाहिजेत. अध्ययन करितांनां आकाश व पृथ्वी यांच्या संधीकडे पाहून अथवा डोळे मिटून किंवा ज्यापासून अंतःकरण स्वस्थ राहील असें करून वेदाचें अध्ययन करावें.

* गांवांतून बाहेर जाणें तें चांगल्या दिशेस जावें. व जेथें गांवाबाहेर जाऊन हें कर्म होण्यासारखें नसेल तेथें तें गांवांतच करावें.

सूत्र — ॐ पूर्वा व्याहृतीः ॥ ३ ॥ सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाभिति तृतीयम् ॥ ४ ॥

अर्थ—प्रथम ओंकार म्हणून नंतर ‘भूर्भुवःस्वः’ म्हणावें, आणि पुढें पाद पाद, नंतर अर्धी अर्धी व शेवटीं सर्व अशी तीन वेळ गायत्री म्हणावी.

खण्ड ३

सूत्र—अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अर्थ—पुढें ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्वणवेद आणि तशींच ब्राह्मणें, सूत्रें, कुंताप नामक उपग्रंथांतील ‘यदिंद्रो०’ ५ ऋचा, व ‘इदं जना०’ ३½ ऋचा, इतिहास (भारत) व पुराण हें अध्ययन करावें.

सूत्र—यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तदेवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिः यत्सामानि मध्वाहुतिभिः यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिः ॥ २ ॥

अर्थ—ऋग्वेदाचें अध्ययन केलें असतां त्या देवतेला दुधाचे आहुतीनें, यजुर्वेदाचें अध्ययन केलें असतां तुपाच्या आहुतीनें, सामाचें अध्ययन केलें असतां सोमवल्लीचे आहुतीनें व ब्राह्मणाचें, सूत्राचें, गाथाचें (यदिंद्रो० इत्यादि ऋचांचें), नाराशंसीचें (इदं जना० वगैरे ऋचांचें), इतिहासाचें (भारताचें) आणि पुराणांचें अध्ययन केलें असतां त्या देवतेला अमृताच्या आहुतीनें अध्ययनकर्ता तृप्त करतो; असें श्रेय आहे.

* ही अध्ययनप्रशंसा सांगितली आहे.

सूत्र—यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन्त्स्वधा उपक्षरन्ति यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कुल्या यदथर्वाङ्गिरसः सोमस्य कुल्या यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥ ३ ॥

अर्थ—ऋग्वेदाचें अध्ययन केलें असतां दुधाच्या नद्या, यजुर्वेदाचें अध्ययन केलें असतां तुपाच्या नद्या, सामाचें अध्ययन केलें असतां सोमवल्ली रसाच्या नद्या व ब्राह्मणें, सूत्रें, गाथा, नाराशंसी, इतिहास आणि पुराणें यांचें अध्ययन केलें असतां अमृताच्या नद्या ह्याप्रमाणें अध्ययनकर्त्याचे पितरांस प्राप्त होतात. (हीही अध्ययनप्रशंसा आहे).

सूत्र—स यावन्मन्येत तावदधीत्यैतया परिदधाति नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥

अर्थ—जोंपर्यंत अंतःकरण स्वस्थ आहे तोंपर्यंत (सदरप्रमाणें) वेदाध्ययन करावें आणि नंतर ‘नमो०’ हा मंत्र म्हणून अध्ययन समाप्त करावें.

* हा मंत्र तीनदां म्हणावा.

खण्ड ४

सूत्र—देवतास्तर्पयति । प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि ॥ १ ॥

अर्थ—देवतातर्पण—(१) प्रजापतिस्तृप्यतु, (२) ब्रह्मा०, (३) वेदाः०, (४) देवाः०, (५) ऋषयः०, (६) सर्वाणि छन्दांसि०, (७) ओङ्कारः०, (८) वषट्कारः०, (९) व्याहृतयः०, (१०) सावित्री०, (११) यज्ञाः०, (१२) द्यावापृथिवी०, (१३) अन्तरिक्षं०, (१४) आहोरात्राणि०, (१५) सांख्याः०, (१६) सिद्धाः०, (१७) समुद्राः०, (१८) नद्यः०, (१९) गिरयः०, (२०) क्षेत्रौषधि वनस्पति गन्धर्वाप्सरसः०, (२१) नागाः०, (२२) वयांसि०, (२३) गावः०, (२४) साध्याः०, (२५) विप्राः०, (२६) यक्षाः०, (२७) रक्षांसि०, (२८) भूतानि०, (२९) एवमन्तानि०, ह्या मंत्रांनीं करावें.

* ह्या तर्पणांत एकवचन, द्विवचन आणि बहुवचन यांप्रमाणें तृप्यतु, तृप्यतां आणि तृप्यन्तु हे प्रयोग लावावे.

सूत्र—अथ ऋषयः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति ॥ २ ॥

अर्थ—नंतर ऋषितर्पण—(१) शतर्चिनः०, (२) माध्यमाः०, (३) गृत्समदः०, (४) विश्वामित्रः०, (५) वामदेवः०, (६) अत्रिः०, (७) भरद्वाजः०, (८) वसिष्ठः०, (९) प्रगाथाः०, (१०) पावमान्यः०, (११) क्षुद्रसूक्ताः०, (१२) महासूक्ताः०, या मंत्रांनीं करावें.

* हें तर्पण निवीती करून करावें व पूर्ववत् एकवचनादि प्रयोग लावावे.

सूत्र—प्राचीनावीती ॥ ३ ॥ सुमन्तु—जैमिनि—वैशम्पायन—पैल—सूत्र—भाष्य—भारत—महाभारत—धर्माचार्या जानन्ति—बाहवि—गार्ग्य—गौतम—शाकल्य—बाभ्रव्य—माण्डव्य—माण्डूकेया गार्गीवाचक्रवी वडवाप्रातीथेयी सुलभामैत्रेयी कहोलं कौषीतकं महाकौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं सांख्यायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति ॥ ४ ॥

अर्थ—अपसव्य करून, (१) सुमन्तु—जैमिनि—वैशम्पायन—पैल—सूत्र—भाष्य—भारत—महाभारत—धर्माचार्याः०, (२) जानन्ति—बाहवि—गार्ग्य—गौतम—शाकल्य—बाभ्रव्य—माण्डव्य—माण्डूकेयाः०, (३) गार्गीवाचक्रवी०, (४) वडवाप्रातीथेयी०, (५) सुलभामैत्रेयी०, (६) कहोलं०, (७) कौषीतकं०, (८) महाकौषीतकं०, (९) पैङ्ग्यं०, (१०) महापैङ्ग्यं०, (११) सुयज्ञं०, (१२) सांख्यायनं०, (१३) ऐतरेयं०, (१४)

महैतरेयं०, (१५) शाकलं०, (१६) बाष्कलं०, (१७) सुजातवक्त्रं०, (१८) औदवाहिं०, (१९) महौदवाहिं०, (२०) सौजामिं०, (२१) शौनकं०, (२२) आश्वलायनं०, (२३) ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे० या मंत्रांनीं आचार्यतर्पण करावें.

* ६ 'कहोलं०' पासून २२ 'आश्वलायनं०' पर्यंत 'तर्पयामि' म्हणत जावें व बाकीच्यांस पूर्ववत् एकवचनादि प्रयोग लावावे.

सूत्र—प्रतिपुरुषं पितृस्तर्पयित्वा गृहानेत्य यददाति सा दक्षिणा ॥ ५ ॥

अर्थ — नंतर पितृत्रयींतील प्रतिपुरुषाचें द्वितीयांत नांव घेऊन 'तर्पयामि' असें म्हणून तर्पण करावें. यावर घरीं येऊन भिक्षा वगैरे जो कांहीं देणें ती ब्रह्मयज्ञाची दक्षिणा समजावी.

सूत्र—अथापि विज्ञायते स यदि तिष्ठन् ब्रजन्नासीनः शयानो वा यं यं ऋतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति ॥ ६ ॥

अर्थ—जो उभ्यानें किंवा बसून किंवा चालतांनां किंवा निजला असतां ज्या ज्या यज्ञाचें अध्ययन करतो त्या त्या यज्ञानें अध्ययन कर्त्याचे इष्ट होतें, असें श्रुति सांगते. हें **आश्वलायनऋषी**लाही मान्य आहे.

सूत्र—विज्ञायते तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः ॥ ७ ॥

अर्थ—जेव्हां आत्मा अशुद्ध किंवा देश अपवित्र अशी स्थिति असेल तेव्हां ते दोन्ही, ब्रह्मयज्ञास अनध्याय आहेत.

खण्ड ५

सूत्र—अथातोऽध्यायोपाकरणम् ॥ १ ॥

अर्थ—पुढे ब्रह्मयज्ञ नित्य आहे म्हणून तत्संबंधी अध्ययनास ज्या कर्मांनीं आरंभ होतां तें उपाकर्म सांगतों.

सूत्र—ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य ॥ २ ॥ पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥ ३ ॥

अर्थ—तें उपाकर्म ओषधी उगवल्या असतां श्रावण महिन्यांतील श्रवण नक्षत्रावर किंवा पंचमीला हस्त नक्षत्रावर करावें.

* श्रावणांत ओषधी न उगवल्या तर भाद्रपदांत श्रवण नक्षत्रावर उपाकर्म करावें.

सूत्र—आज्यभागो हुत्वाऽऽज्याऽऽहूतीर्जुहुयात् सावित्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये छंदोभ्य ऋषिभ्यश्चेति ॥ ४ ॥

अर्थ—चक्षुषी आहुती देऊन ‘सावित्र्यै’ इत्यादि ९ मंत्रांनीं प्रतिमंत्रास तुपाची आहुती देत जावी.

* प्रतिमंत्रास शेवटीं स्वाहा हा शब्द लावीत जावा.

सूत्र—अथ दधिसक्तून् जुहोति ॥ ५ ॥ अग्निमीळे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥ कुषुम्भकस्तदब्रवीत्, आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद, गृणाना जमदग्निना, धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितम्, गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि, यो नः स्वो अरणः, प्रतिचक्ष्व विचक्ष्व, आग्ने याहि मरुत्सखा, यत्ते राजञ्छृतं हविरिति द्वृचाः ॥ ७ ॥ समानीव आकृतिरित्येका ॥ ८ ॥ तच्छंयोरावृणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अर्थ—दद्यांत कालविलेल्या सातूचा होम, ‘अग्निमीळे’ (अष्ट० १ अ० १ व० १) या १ ऋचेनें, ‘कुषुम्भकस्तदब्रवीत्’ (अष्ट० २ अ० ५ व० १६) या दोन ऋचांनीं, ‘आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद’ (अष्ट० २ अ० ८ व० १२) या २ ऋचांनीं, ‘गृणाना जमदग्निना’ (अष्ट० ३ अ० ४ व० ११) या २ ऋचांनीं, ‘धामन्ते विश्वम्भुवनमधि श्रितम्’ (अष्ट० ३ अ० ८ व० ११) या २ ऋचांनीं, ‘गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि’ (अष्ट० ४ अ० ४ व० ३४) या २ ऋचांनीं, ‘यो नः स्वो अरणः’ (अष्ट० ५ अ० १ व० २२) या २ ऋचांनीं, ‘प्रति चक्ष्व वि चक्ष्व’ (अष्ट० ५ अ० ७ व० ९) या २ ऋचांनीं, ‘आग्ने याहि मरुत्सखा’ (अष्ट० ६ अ० ७ व० १५) या २ ऋचांनीं, ‘यत्ते’ (अष्ट० ७ अ० ५ व० २८) या २ ऋचांनीं, ‘समानी व आकृतिः’ (अष्ट० ८ अ० ८ व० ४९) या १ ऋचेनें, आणि ‘तच्छंयोरा वृणीमहे’ (अष्ट० ८ अ० ८ व० ४९ खिल) या १ ऋचेनें ह्याप्रमाणें प्रतिऋचेस करावा.

* ‘तच्छंयो’ ही ऋचा बाष्कलशाखेंत आहे ती त्या शाखेचे अध्ययनकर्त्यानें ‘समा’ या ऋचेचे स्थानीं मानावी व शाकलशाखेचे अध्ययनकर्त्यानी ‘तच्छयो’ या स्थानीं ‘समानी’ ही ऋचा मानावी; म्हणजे ‘तच्छंयो’ या ऋचेनें शाकलानें होम करूं नये आणि बाष्कलानें ‘समानी व ’, या ऋचेनें होम करूं नये.

सूत्र — अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तून् प्राश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अर्थ — शिष्यांनीं अन्वारब्ध व अध्यापन करण्यास इच्छिणाऱ्या अशा गुरूनें वर सांगितलेला होम करून स्विष्टकृदाहुती देऊन दद्यांत कालविलेल्या सातूचें भक्षण करावें. नंतर श्रौ. अ. १ खंड ८ यांत सांगितल्याप्रमाणें मार्जन करावें.

* परिस्तरणाखालीं ओंजळ करून वर दुसऱ्यानें उदक शिंपडावें.

सूत्र — अपरेणाग्निं प्राक्कूलेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान् कृत्वा ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत् ॥ ११ ॥

अर्थ — अग्नीचे पश्चिमेस प्रागग्र (पूर्वेकडे अग्र केलेल्या) दर्भावर बसून उदक असलेल्या भांड्यांत दर्भ ठेवून ब्रह्मांजली करून जप करावा.

सूत्र — ॐ पूर्वा व्याहृतीः सावित्रीं च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत् ॥ १२ ॥

अर्थ — ‘ओं भूर्भुवः स्वः’ हा मंत्र व ‘तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञानं प्रचोदते’ हा मंत्र तीनदां म्हणून वेदाचें आदि, सूक्त किंवा अनुवाक म्हणण्याला आरंभ करावा.

सूत्र — तथोत्सर्गे ॥ १३ ॥

अर्थ — याप्रमाणेंच उत्सर्जन कर्मांत वेदारंभ करावा.

सूत्र — षण्मासानधीयीत ॥ १४ ॥ समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥ यथान्यायमितरे ॥ १६ ॥

अर्थ — सोडमुंज झाल्यानंतरही ब्रह्मचार्याचे नियम बाळगून उपाकर्म केल्यापासून सहा महिनेपर्यंत अध्ययन करावें; व तेंही ब्रह्मचार्यांनीं आपल्या विधीप्रमाणें करावें.

सूत्र — जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥ प्राजापत्यं तत् ॥ १८ ॥

अर्थ — गृहस्थाश्रम्यांनीं ब्रह्मचर्य नियम असतांही मैथुन करावें असें कोणी ऋषी म्हणतात. व तें प्रजोत्पत्ति होण्याकरितां करावें.

सूत्र — वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥ १९ ॥

अर्थ — उपाकर्माला **वार्षिक** असें म्हणतात म्हणून तें प्रति वर्षाऋतूंत करावें.

सूत्र — मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति ॥ २० ॥

अर्थ — उपाकर्मांत सांगितलेला होम माघी पौर्णिमेला अन्नांनीं करून उदकात स्नान करावें.

* सावित्र्यादिक नऊ आहुती तुपानेंच द्याव्या.

सूत्र — एता एव तदेवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥ आचार्यान् ऋषीन् पितृश्च ॥ २२ ॥

अर्थ— (नंतर) होमदेवतेचें तर्पण करून गृ. अ. ३ खं. ४ यांत सांगितलेलें तर्पणही करावें.

* प्रत्येक देवतेचें द्वितीयांत नांव घेऊन 'तर्पयामि' असें म्हणत जावें.

सूत्र— एतदुत्सर्जनम् ॥ २३ ॥

अर्थ— गृ. अ. ३ खं. ५ सूत्र २० पासून सांगितलेल्या कर्मांला उत्सर्जन म्हणतात.

खण्ड ६

सूत्र— अथ काम्यानां स्थाने काम्याः ॥ १ ॥ चरवः ॥ २ ॥ तानेव कामानाप्रोति ॥ ३ ॥

अर्थ— श्रौतसूत्रांतील काम्येष्टींच्या स्थानीं गृह्याग्नीवर काम्य पाकयज्ञ करावे. व (त्यावेळीं) चरु हें होमद्रव्य करावें. असें जो करील त्याच्या काम्येच्छा पूर्ण होतात.

* सोमस्थानीं सोम करूं नये. पुरोडाशाचे स्थानीं चरु करावा.

सूत्र— अथ व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षडाहुतिश्चरुः ॥ ४ ॥

अर्थ— पुढें रोगी अंथरुणावर पडलेला किंवा क्षयरोगी असतां सहा आहुती देण्याजोगा चरु करावा.

सूत्र— मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन ॥ ५ ॥

अर्थ— 'मुञ्चामि' (८ । ८ । १९) या पांच ऋचांनीं पांच आहुती देऊन सहावी स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

सूत्र— स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्यां यच्च गोषु दुःष्वज्यमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ ६ ॥ यो मे राजन्युज्यो वा सखा वेति वा ॥ ७ ॥

अर्थ—वाईट स्वप्न पडलें असतां 'अद्या नौ' (अष्ट. ४ अ० ४ व० २५) या दोन ऋचांनीं व 'यच्च गो' (अष्ट. ६ अ० ४ व० ९) या पांच ऋचांनीं 'यो मे राजन्' अथवा (अष्ट. २ अ० ७ व १०) या एक ऋचेनेंच सूर्याचें उपस्थान करावें.

सूत्र — क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां मयि दक्षक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अर्थ — शिक आली असतां, जांभई आली असतां, कांहीं वाईट पाहिलें असतां, वाईट वास आला असतां, नेत्रस्फुरण झालें असतां किंवा कानांत (घुणघुण) शब्द झाला असतां ‘सुचक्षा० क्रतू’ हा मंत्र जपावा.

सूत्र — अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं वोपहत्य, पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनरायुः, पुनर्भगः, पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा । इमे ये धिष्यासो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पताम् । वैश्वानरो वावृधानोऽन्तर्यन्छतु मे मनो हृद्यन्तरममृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुती जुहुयात् ॥ ९ ॥ समिधौ वा ॥ १० ॥ जपेद्वा ॥ ११ ॥

अर्थ—मैथुन करण्यास निषिद्ध स्त्रियेशीं मैथुन केलें असतां, निषिद्ध उपाद्धिक केलें असतां, निषिद्ध भक्षण केलें असतां, अयोग्य दान घेतलें असतां किंवा चितेच्या ठिकाणचे यूपीस स्पर्श केला असतां, ‘पुनर्मा० स्वाहा’ या दोन मंत्रांनीं तुपाच्या दोन आहुती किंवा दोन समिधा द्याव्या अथवा जप करावा.

* जेव्हा जप करावयाचा असेल तेव्हां मंत्रांतील स्वाहा शब्द म्हणूं नये.

खण्ड ७

सूत्र—अव्याधितं चेत् स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ १ ॥

अर्थ—रोगी नसून निजला असतां सूर्यास्त झाला, तर मौन धरून सारी रात्र उभें रहावें आणि सकाळीं ‘येन सूर्य०’ (अष्ट. ७ अ० ८ व० १२) या पांच ऋचांनीं सूर्योपस्थान करावें.

सूत्र—अभ्युदयात् चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम् ॥ २ ॥

अर्थ—तसेंच केवळ कर्म केल्यानें दमलेला नसून वाईट कृत्यांनीं दमलेला असा निजला असतां सूर्योदय झाला तर मौन धरून सारा दिवस उभें रहावें व ‘यस्य ते’ ० (अष्ट. ७ अ० ८ व० १३) या चार ऋचांनीं उपस्थान करावें.

* हें उपस्थान दुसरे दिवशीं करावें.

सूत्र—यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः ॥ ३ ॥

अर्थ—सव्य यज्ञोपवीत धारण करून व स्मृतीत सांगितलेले मार्जनादिक करून मौन धरून संध्यादेवतेची उपासना करावी.

सूत्र—सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदधास्तमिते मण्डल आनक्षत्रदर्शनात् ॥ ४ ॥

अर्थ—सायंकाळीं वायव्य कोणाजवळ पश्चिम दिशेस तोंड करून सूर्यमंडल अर्धे अस्तास गेलें म्हणजे तेव्हांपासून नक्षत्र दिसूं लागे पावेतों गायत्री मंत्राचा जप करावा.

सूत्र—एवं प्रातः ॥ ५ ॥ प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

अर्थ—ह्याप्रमाणेंच प्रातःकाळीं पूर्वेस तोंड करून उभें राहून अर्ध्या नक्षत्रांचा अस्त झाला म्हणजे तेव्हां पासून सूर्यमंडल दिसूं लागे पावेतों गायत्रीजप करावा.

सूत्र—कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा, देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ७ ॥

अर्थ—जर घरावर कपोत पक्षी बसेल किंवा घरासमोरून जाईल तर ‘देवाः०’ (अष्ट० ८ अ० ८ व० २३) या सूक्तानें प्रति ऋचेस होम किंवा जप करावा.

सूत्र—वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्या चरिष्यन् ॥ ८ ॥

अर्थ—द्रव्य मिळण्याकरितां प्रवासास जाणें असेल तर जाण्यापूर्वी ‘वयमु त्वा०’ (४ । ८ । १७) या सूक्तानें प्रति ऋचेस होम किंवा जप करावा.

सूत्र—सम्पूषन्विदुषा इति नष्टमधिजिगमिषन् मूलहो वा ॥ ९ ॥

अर्थ—हरवलेली वस्तु सांपडावीं अशी इच्छा असेल तर किंवा मूर्खास आपल्याला ज्ञान प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असेल तर ‘संपू०’ (४ । ८ । १९) या सूक्तांनीं प्रति ऋचेस होम किंवा जप करावा.

सूत्र—सम्पूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं वा ॥ १० ॥

अर्थ—लांबच्या किंवा भयंकर मार्गांत जाण्याची इच्छा असेल तर ‘संपू०’ (१ । ३ । २४) ह्या सूक्तानें प्रतिऋचेस होम किंवा जप करावा.

खण्ड ८

सूत्र—अथैतान्युपकल्पयित समावर्तमानो मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुले पनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्याय च ॥ १ ॥

अर्थ—पुढें ज्याचें समावर्तन व्हावयाचें त्यानें आपल्याकरितां व आचार्याकरितां मणी, कुंडल, दोन वस्त्रें, छत्री, चर्मी जोडा, वेळूचा दंड, माळा, उटणें (करंजाची बी), चंदनाची उटी, अंजन व पागोटें इतकीं मिळवून ठेवावीं.

सूत्र—यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैव ॥ २ ॥

अर्थ—जर दोघांकरितां न मिळतील तर आचार्याकरितांच मिळवावीं.

सूत्र—समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥ ३ ॥

अर्थ—यज्ञाला उपयोगी वृक्षाचे ईशान्य दिशेकडील समिध आणावी.

सूत्र—आर्द्रामन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा ब्रह्मवर्चसकाम उपवाताम् ॥ ४ ॥ उभयीमुभयकामः ॥ ५ ॥

अर्थ—अन्नादिक मिळण्याची इच्छा असेल किंवा पुष्टीची इच्छा असेल अथवा कांतीची इच्छा असेल तर ती समिध ओली आणावी आणि ब्रह्मतेज पाहिजे असेल तर शुष्क समिध आणावी; आणि वर सांगितलेल्या सर्व इच्छा असतील तर ओलीकोडीं समिध आणावी.

सूत्र— उपरि समिधं कृत्वा गामत्रं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

अर्थ— वर समिध ठेवावी आणि गाय व अन्न हीं ब्राह्मणांना देऊन गोदानांत सांगितलेलें कर्म करावें.

* आणलेली समिध जमिनीवर ठेवूं नये.

सूत्र— आत्मनि मन्त्रान्त्संनमयेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— त्या गोदानकर्मातील मंत्रांत अस्मत्, शब्दाचा प्रयोग करावा; म्हणजे, एनं या ठिकाणीं मां म्हणावें, अस्य या ठिकाणीं मम म्हणावें, आणि ते या ठिकाणीं मे म्हणावें.

सूत्र— एकक्लीतकेन ॥ ८ ॥

अर्थ— ज्या करंजाचे फळांत एक बी असते त्या बीनें अंगाला मर्दन करावें.

सूत्र— शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा, युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य अश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी आंजयीत ॥ ९ ॥

अर्थ — विसण घातलेल्या पाण्यानें स्नान करून ‘युवं०’ (अष्ट. २ अ० २ व० २२) या ऋचेने पूर्वसंपादित वस्त्रें नेसून व पांघरून ‘अश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्मे पाहि’ या मंत्रानें डोळ्यांत अंजन घालावें.

* प्रथम उजव्या डोळ्यांत आणि नंतर डाव्या डोळ्यांत घालावें व दोनदां मंत्र म्हणावा.

सूत्र— अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहि इति कुण्डले आबध्रीत ॥ १० ॥

अर्थ— ‘अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहि’ या मंत्रानें कानांत कुंडलें बांधावीं.

* प्रथम उजव्या आणि नंतर डाव्या कानांत बांधावीं व प्रत्येक वेळेस मंत्र म्हणावा.

सूत्र— अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत्, बाहू राजन्यः, उदरं वैश्यः, उपस्थं स्त्री, करु सरणजीविनः ॥ ११ ॥

अर्थ— अनुलेपनानें हात लिंपून (दोन्ही हातांनीं उटी घेऊन) ते अनुलेपन ब्राह्मणांनीं प्रथम मुखाला, क्षत्रियांनीं प्रथम बाहूला, वैश्यांनीं प्रथम पोटाला, स्त्रियांनीं प्रथम उपस्थाला आणि पायांनीं मजल मारणारांनीं प्रथम मांड्यांना लावावें.

* आणि नंतर इतर अवयवांना लावावें.

सूत्र— अनार्त्ताऽस्यनार्त्तोऽहं भूयासमिति स्रजमपि बध्नीत न मालोक्ताम् ॥ १२ ॥ मालेति चेद्ब्रूयुः स्रगित्यभिधापयीत ॥ १३ ॥

अर्थ— ‘अनार्त्ताऽस्यनार्त्तोऽहं भूयासम्’ या मंत्रानें स्रक् (माला) बांधावी परंतु माला हा शब्द म्हणून बांधूं नये. माला असें म्हटलें तर पुन्हां स्रक् असें म्हणून बांधावी.

सूत्र— देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्थाय दिवश्छद्मासीति छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

अर्थ— ‘देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातम्’ हा मंत्र म्हणून चर्मी जोडा घालावा आणि ‘दिवश्छद्मासि’ हा मंत्र म्हणून छत्री घ्यावी.

सूत्र— वेणुरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहीति वैणवं दण्डम् ॥ १५ ॥

अर्थ— ‘वेणुरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहि’, हा मंत्र म्हणून वेळूची कांठी घ्यावी.

सूत्र— आयुष्यमिति सूक्तेन मर्णि कण्ठे प्रतिमुच्योष्णीषं कृत्वा तिष्ठन्त्समिधमादध्यात् ॥ १६ ॥

अर्थ— ‘आयुष्यं वर्चः’ (८ । ७ । १७) हें सूक्त म्हणून गळ्यांत मणी व डोकीस पागोटें घालून उभें राहून समिध द्यावी.

खण्ड ९

सूत्र— स्मृतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा प्रज्ञा च पंचमी । इष्टं दत्तमधीतं च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतम् । यदग्नें सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋषिकस्य सऋषिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वव्रतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

अर्थ— ती समिध देतांनां ‘स्मृतं० स्वाहा’ हा मंत्र म्हणावा.

* ‘स्मृतं च मे,’ ‘अस्मृतं च मे,’ ‘तन्मे उभयव्रतं’ असेंच ‘निंदा च मे,’ ‘अनिंदा च मे’ ‘तन्म उभयव्रतं’ अशीं १२ पदाला बारा वाक्यें म्हणून पुढें ‘यदग्ने०’ म्हणून समिध द्यावी.’

सूत्र— ममाग्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ २ ॥

अर्थ— ‘ममाग्ने०’ (८ । ७ । १५) या १० ऋचांनीं प्रतिऋचेस समिध द्यावी.

सूत्र— यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रीं वसेत् ॥ ३ ॥

अर्थ— ज्या ठिकाणीं सोडमुंज्याची लोक पूजा करतील त्याठिकाणींच सोडमुंज झाल्यानंतर त्या रात्रीं रहावें.

सूत्र— विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृत्वाऽनुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

अर्थ— अरण्यकाध्ययन संपल्यानंतर गुरूला विचारावें कीं, तुम्हाला काय दक्षिणा देऊं? नंतर गुरूनें मागितलेली दक्षिणा देऊन अथवा गुरूनें समावर्तन करण्यास आज्ञा दिली असतां समावर्तन करावें.

सूत्र— तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

अर्थ— त्या स्नातकास पुढें सांगितलेले नियम आहेत.

सूत्र— न नक्तं स्नायात् । न नग्नः स्नायात् । न नग्नः शयीत । न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

अर्थ— रात्रीं व नागव्यांनीं स्नान करूं नये, नागव्यांनीं निजूं नये, नागवी स्त्री मैथुनाशिवाय पाहूं नये, व पाऊस पडत असतां धावूं नये.

सूत्र— न वृक्षमारोहेत् । न कूपमवरोहेत् । न बाहुभ्यां नदीं तरेत् । न संशयमभ्यापद्येत ॥ ७ ॥ महद्वै भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

अर्थ— झाडावर चढूं नये, आडांत उतरूं नये, नदींत हातांनीं पोहूं नये, व जें केलें असतां काय होईल असा संशय वाटेल तें करूं नये. स्नातक (सोडमुंज झालेला) हा महाश्रेष्ठ होतो असें ऐकतो.

खण्ड १०

सूत्र— गुरवे प्रसन्नक्षयमाणो नाम प्रब्रवीत ॥ १ ॥

अर्थ— समावर्तन झाल्यानंतर गुरु हा शिष्याला आपले घरीं पाठविणार त्या वेळीं स्नातकानें गुरूचें नांव संबुध्यंत उच्चारारें.

सूत्र— इदं वत्स्यामो भो इति ॥ २ ॥ उच्चैरुर्ध्वं नाम्नः ॥ ३ ॥

अर्थ— ‘इदं वत्स्यामो भो’ असें ह्मणावें; परंतु इदं या ठिकाणीं ‘गृहस्थाश्रमं’ असें द्वितीयान्त ह्मणावें व तें गुरूचे नांवापुढें मोठ्यानें ह्मणावें.

* गुरूचें नांव हळू ह्मणून ‘इदं०’ हे मोठ्यानें ह्मणावें.

सूत्र — प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥ आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

अर्थ— ‘प्राणापानयो० परिददामि’ (गृ० अ० ३।१०।६) यांत सांगितलेला हा मंत्र हळू हळू ह्मणावा, व ‘आ म॒न्द्रै०’ (३।३।९) हीही ऋचा हळू हळू ह्मणावी.

सूत्र—अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुरुव्यचास्तया प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीत्यृचं च ॥ ६ ॥

अर्थ— शिष्यांनीं वरील २ मंत्र ह्मटले ह्मणून गुरूंनींही ते मंत्र ह्मणावे.

सूत्र — समाप्यो प्राक् स्वस्तीति जपित्वा महि त्रीणामित्यनुमन्त्र्य ॥ ७ ॥

अर्थ— गुरूनें आपले ह्मणणें संपल्यावर, ‘ओं प्राक् स्वस्ति’ असा जप करून ‘महि त्रीणां’ (८।८।४३) या सूक्तानें शिष्याला अनुमंत्रण करावें व ‘गृहस्थाश्रम कर’ अशी आज्ञा देऊन घरीं पाठवावें.

सूत्र— एवमसिद्धस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

अर्थ— अशा रीतीनें पाठविलेल्या शिष्याला कोणापासूनही भय होत नाही असें ऐकतों.

सूत्र — वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदञ्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेदेवीं वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

अर्थ— पक्ष्यांचा क्रूर शब्द ऐकिला तर ‘कनिक्रदं’ (२।८।११) या दोन सूक्तांचा व ‘देवीं’ (६।७।५) या एक ऋचेचा जप करावा.

सूत्र— स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य ॥ १० ॥

अर्थ — हरिणांचा वाईट शब्द ऐकिला तर ‘स्तुहि’ (२।७।१८) या ऋचेचा जप करावा.

सूत्र— यस्या दिशो बिभीयाद्यस्माद्वा तां दिशमुल्मुकमुभयतः प्रदीप्तं प्रत्यस्येन्मन्थं वा प्रसव्यमालोड्याभयं मित्रावरुणा मह्यमस्त्वर्चिषा शत्रून्दहन्तं प्रतीत्य मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो भिन्दाना उपयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्थं न्यञ्जं करोति ॥ ११ ॥

अर्थ— ज्या दिशेपासून किंवा ज्यापासून भय होतें त्या दिशेस दोन्ही बाजूंनी पेटलेलें लांकूड ‘अभयं० मृत्युं०’ हा मंत्र ह्मणून फेकावें किंवा मंथा (रवि) उलटा घुसळून त्या दिशेचे संमुख ‘संसृष्टं०’ (८।३।१९) ही ऋचा ह्मणून पालथा करावा.

खण्ड ११

सूत्र— सर्वतो भयादनाज्ञातादष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् पृथिवी वृता साग्निना वृता तथा वृतया वत्र्या यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन वत्रेण यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । द्यौर्वृता सादित्येन वृता तथा वृतया वत्र्या यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । दिशो वृतास्ताश्चन्द्रमसा वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । आपो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । प्रजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । वेदा वृतास्ते छन्दोभिर्वृतास्तैर्वृतैर्वत्रैर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा । सर्वं वृतं तद्ब्रह्मणा वृतं तेन वृतेन वत्रेण यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वारये स्वाहा इति ॥ १ ॥

अर्थ— अमुक पुरुषापासूनच भय झालें असें ज्ञान न होतां सर्व दिशेपासून भय झालें तर तुपाच्या ८ आहूती ‘प्रथिवी०’ या ८ मंत्रांनीं द्याव्या.

सूत्र—अथापराजितायां दिश्यवस्थाय स्वस्त्यात्रेयं जपति यत इन्द्र भयामह इति च सूक्तशेषम् ॥ २ ॥

अर्थ— पुढें ईशान्य दिशेस उभें राहून ‘स्वस्ति नो०’ (४।३।७) हें सूक्त व ‘यतं इंद्र०’ (६।४।३८) हें अवशिष्ट सूक्त ह्यणावें.

* (गृ. अ. ३ खंड १० सू. ९) पासून या सूत्रापावेतों सांगितलेलें कर्म, गुरुंनीं घरीं पाठविलेल्या शिष्याविषयीं समजावें.

खण्ड १२

सूत्र—संग्रामे समुपोल्हे राजानं सन्नाहयेत् ॥ १ ॥

अर्थ—युद्धप्रसंग उपस्थित झाला असतां पुरोहितानें पुढे सांगितल्या रीतीनें राजाला सज्ज करावे.

सूत्र—आ त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय ॥ २ ॥

अर्थ — (प्रथमतः) रथाच्या मार्गे उभे राहून 'आ त्वां०' (८।८।३१) हे सूक्त जपावे.

सूत्र—जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥ उत्तरया धनुः ॥ ४ ॥ उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

अर्थ — (नंतर) 'जीमू०' (५।१।१९) या ऋचेनें राजाला कवच द्यावे, 'धन्वना०' (५।१।१९) या ऋचेनें धनुष्य द्यावे आणि मग 'वक्ष्यन्ती०' (५।१।१९) ही तिसरी ऋचा राजाकडून म्हणवावी.

सूत्र—स्वयं चतुर्थी जपेत् ॥ ६ ॥ पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— (नंतर) स्वतां पुरोहितानें 'ते आचरं०' (५।१।१९) ही चौथी ऋचा जपून 'बव्हीनां पि०' (५।१।१९) या ऋचेनें (राजाला) भाता द्यावा.

सूत्र—अभिप्रवर्तमाने षष्ठीम् ॥ ८ ॥

अर्थ — ज्या दिशेस जावयाचें त्या दिशेस रथ जात असतां 'रथे तिष्ठ०' (५।१।२०) ही सहावी ऋचा जपावी.

सूत्र—सप्तम्याश्वान् ॥ ९ ॥

अर्थ— 'तीव्रान्वो०' (५।१।२०) या सातव्या ऋचेनें अश्वानां अनुमंत्रण करावें.

सूत्र—अष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयति ॥ १० ॥

अर्थ— 'रथवाहं०' (५।१।२०) ही आठवी ऋचा राजा बाणाकडे पहात असतां त्याजकडून म्हणवावी.

सूत्र—अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमानम् ॥ ११ ॥

अर्थ—तळ बांधणाऱ्या राजाकडून 'अहि०' (५।१।२१) ही ऋचा म्हणवावी.

सूत्र—अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्त्त वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति च द्वे ॥ १२ ॥

अर्थ— सारथी रथांतून राजाला नेत असतां राजाजवळ पुरोहितानें रथांत बसून 'अभीवर्ते०' (८।८।३२) हें सूक्त व 'प्र यो वां०' या दोन ऋचा (६।७।६) अशीं राजाकडून ह्मणवावीं.

सूत्र—अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः ॥ १३ ॥

अर्थ — नंतर 'आशु०' (८।५।२२) 'शास०' (८।८।१०) आणि 'सौपर्ण०' या तीन सूक्तांनीं राजाला अवलोकन करावें.

सूत्र—प्रधारयन्तु मधुनो घृतस्येत्येतत्सौपर्णम् ॥ १४ ॥

अर्थ — ‘प्रधा०’ हें सौपर्णसूक्त आहे.

* दुसरें सौपर्ण म्हणूं नये.

सूत्र—सर्वा दिशोऽनुपरीयायात् ॥ १५ ॥

अर्थ— (नंतर) क्रमानें सर्व दिशांकडून जावें.

सूत्र—आदित्यमौशनसं वाऽवस्थाय प्रयोधयेत् ॥ १६ ॥

अर्थ — ज्या दिशेस सूर्य असेल त्या दिशेस अथवा ज्या दिशेस शुक्र असेल त्या दिशेस उभें राहून युद्ध करावें.

सूत्र—उप श्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेत् ॥ १७ ॥

अर्थ— ‘उप श्वासय०’ (४।७।३) या तीन ऋचांनीं राजानें दुंदुभीला स्पर्श करावा.

सूत्र—अवसृष्टा परापतेतीषून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

अर्थ— ‘अवसृष्टा०’ (५।१।२२) या ऋचेनें बाण टाकावे.

सूत्र—यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् ॥ १९ ॥

अर्थ—युद्ध करीत असतां ‘यत्र बा०’ (५।१।२) या ऋचेचा जप करावा.

सूत्र—संशिष्याद्वा संशिष्याद्वा ॥ २० ॥

अर्थ—अथवा सर्व मंत्र राजाला म्हणण्यास सांगावें.

इति तृतीयोऽध्यायः

अध्याय ४

खण्ड १

सूत्र—आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येत् ॥ १ ॥

अर्थ—अग्निहोत्री रोगांनीं पीडित झाला तर त्यानें अग्नीसह पूर्वेस किंवा उत्तरेस किंवा ईशान्य दिशेस गांवाबाहेर जाऊन रहावे.

सूत्र—ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्ति ॥ २ ॥ आशंसन्त एनं ग्राममाजिगमिषन्तोऽगदं कुर्युरिति ह विज्ञायते ॥ ३ ॥

अर्थ—अग्नीला गांवांत राहण्याची इच्छा आहे असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात; त्या अर्थी ह्याप्रमाणें गांवाबाहेर अग्नि नेला असतां तो अग्निहोत्र्याला आशीर्वाद देऊन निरोग करील असें समजावें व हें **आश्वलायना**सही मान्य आहे.

सूत्र—अगदः सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वावस्येत् ॥ ४ ॥ अनिष्ट्वा वा ॥ ५ ॥

अर्थ—निरोग झाला म्हणजे सोमयज्ञ, पशुयज्ञ, इष्टी अथवा ह्या तिन्हींपैकीं कांहीं न करितां गांवांत येऊन रहावे.

सूत्र—संस्थिते भूमिभागं खानयेदक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥ ६ ॥

अर्थ—मरण पावला तर भूमीचा भाग आग्नेय दिशेस किंवा नैर्ऋत्य दिशेस खणवावा.

सूत्र—दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणाप्रवणमित्येके ॥ ७ ॥

अर्थ—दक्षिणेस किंवा आग्नेय दिशेस उतरती खांच करावी. निर्ऋति दिशेसही उतरती खांच करावी असेंही कोणी ऋषी म्हणतात.

सूत्र—यावानुद्धाहुकः पुरुषस्तावदायामम् ॥ ८ ॥ व्याममात्रं तिर्यक् ॥ ९ ॥ वितस्त्यवाक् ॥ १० ॥

अर्थ—वर हात करून उभा राहिलेल्या पुरुषा इतकी लांब, वांवभर रुंद व वीतभर खोल अशी खांच करावी.

सूत्र—अभित आकाशं श्मशानम् ॥ ११ ॥ बहुलौषधिकम् ॥ १२ ॥

अर्थ—सर्व बाजूंनी आकाश आहे व पुष्कळ औषधी जेथे आहेत असें स्मशान असावे.

* मध्ये आकाश नसावे. अस्थी पुरण्याचे स्मशान व दहन करण्याचे स्मशान अशीं दोन प्रकारचीं स्मशाने आहेत.

सूत्र—कण्टकिक्षीरिणस्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १३ ॥

अर्थ—वास्तुप्रकरणांत जे वृक्ष उपटून टाकण्यास सांगितले आहेत त्याप्रमाणे तसे वृक्ष वगैरे असल्यास उपटून टाकावे.

* हेही लक्षण दोन्ही स्मशानांस लागू आहे.

सूत्र—यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं स्मशानस्य ॥ १४ ॥

अर्थ—ज्या प्रदेशावर सर्व बाजूंनी उदक जाते ते दहन करण्याचे स्मशान असावे.

* सर्व बाजूंनी उतरती व मध्ये उंच अशी भूमि असावी हे तात्पर्य.

सूत्र—केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥ १५ ॥

अर्थ—(और्ध्वदेहिकाचे प्रारंभी) श्रौत अध्याय ६ खंड १० यांत सांगितल्याप्रमाणे वपनादिक करावे.

सूत्र—विगुल्फं बर्हिराज्यं च ॥ १६ ॥

अर्थ—(पूर्वी) पुष्कळ तूप व पुष्कळ दर्भ आणून ठेवावे.

सूत्र—दधन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतत्पिनत्र्यं पृषदाज्यम् ॥ १७ ॥

अर्थ—दद्यांत तूप घालावे. याला पितरांस उपयोगी पृषदाज्य असें म्हणतात; हेही पुष्कळ आणून ठेवावे.

खण्ड २

सूत्र—अथैतां दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥ १ ॥

अर्थ — नंतर ज्या दिशेस भुई खणली असेल त्या दिशेस मृताच्या बांधवांनीं अग्नि व यज्ञपात्रें न्यावीं.

सूत्र—अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अर्थ— (आणि मग) यज्ञपात्रांचे मागून प्रेत न्यावें. प्रेत नेणारांची विषम संख्या असावी आणि नेणारे वृद्ध असून बायकापुरुष मिश्र नसावेत.

* म्हणजे सर्व बायकांच असाव्या किंवा सर्व पुरुषच असावे हें तात्पर्य.

सूत्र — पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

अर्थ—बैल जोडलेल्या गाडी वगैरेंनींही प्रेत न्यावें असें कोणी ऋषी म्हणतात.

सूत्र—अनुस्तरणीम् ॥ ४ ॥

अर्थ — ज्या स्त्रीपशूने प्रेताचें आच्छादन करितात ती अनुस्तरणी करावी असेंही कोणी ऋषी म्हणतात.

सूत्र — गाम् ॥ ५ ॥ अजां वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अर्थ—गाय किंवा एक रंगी शेळीही अनुस्तरणी करावी.

सूत्र — कृष्णामेके ॥ ७ ॥

अर्थ—काळी शेळीही अनुस्तरणी करावी असेंही कोणी ऋषी म्हणतात.

सूत्र—सव्ये बाहौ बद्ध्वाऽनुसंकलयन्ति ॥ ८ ॥

अर्थ—त्या पशूचा पुढील डावा पाय बांधून त्यास प्रेताचे मार्गें न्यावें.

सूत्र—अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः ॥ ९ ॥

अर्थ—(आणि) त्या पशूचे मागून बांधवादिकांनीं, माळेसारखें जानवें करून व शेंड्या मोकळ्या करून वडील पुढें व धाकटे मार्गे अशा क्रमानें जावें.

सूत्र—प्रथ्यैवं भूमिभागं कर्त्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतात इति ॥ १० ॥

अर्थ—याप्रमाणें स्मशानांत गेल्यावर क्रियाकर्त्यानें त्या खांचेला तीन वेळां उलट्या प्रदक्षिणा घालतांनां शमीच्या फांदीनें ‘अपैत०’ (७।६।१५) ही ऋचा म्हणून प्रोक्षण करावें.

* दर प्रदक्षिणेस मंत्र म्हणत जावा.

सूत्र—दक्षिणपूर्व उद्धतान्त आहवनीयं निदधाति ॥ ११ ॥ उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम् ॥ १२ ॥ दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् ॥ १३ ॥

अर्थ—त्या खांचेंत चराचे बाहेर आग्नेयकोणास आहवनीय अग्नि ठेवावा, वायव्यकोणास गार्हपत्य अग्नि ठेवावा आणि निर्ऋतिकोणास दक्षिणाग्नि ठेवावा.

सूत्र—अथैनमन्तर्वेदीध्वचितिं चिनोति यो जानाति ॥ १४ ॥

अर्थ—नंतर ज्याला चिता रचण्याची माहिती असेल त्यानें त्या खांचेमध्यें काष्ठांनीं चिता रचावी.

सूत्र—तस्मिन् बर्हिरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन् प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हत्वाहवनीयमभिमुखशिरसम् ॥ १५ ॥

अर्थ—(पुढें) त्या चितेवर दर्भ अंथरून व त्यावर कृष्णाजिन ऊर्ध्वकेश असें अंथरून त्यावर प्रेताला गार्हपत्याच्या उत्तर बाजूनें नेऊन आहवनीयाकडे त्याचें डोकें करून निजवावें.

* हें कर्म बांधवांनीं करावें.

सूत्र—उत्तरतः पत्नीम् ॥ १६ ॥

अर्थ—प्रेताच्या उत्तरेस पत्नीला निजवावें.

सूत्र—धनुश्च क्षत्रियाय ॥ १७ ॥

अर्थ—क्षत्रियाचें प्रेत असेल तर त्याचे उत्तरेस धनुष्य ठेवावें.

सूत्र—तामुत्थापयेदेवरः पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरदासो वोदीर्घ नार्यभिजीवलोकमिति ॥ १८ ॥

अर्थ—नंतर मृताच्या पत्नीला पतिस्थानीय दीरांनी किंवा शिष्यांनी किंवा जुन्या व म्हातान्या दासांनी 'उदीर्घ' (७।६।२७) ही ऋचा म्हणून उठवावी.

सूत्र—कर्ता वृषले जपेत् ॥ १९ ॥

अर्थ—पत्नीला उठविणारा शूद्र असल्यास हा मंत्र कर्मकर्त्याने म्हणावा.

सूत्र—धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुः ॥ २० ॥

अर्थ — (नंतर) 'धनुर्ह' (७।६।२७) या ऋचेने धनुष्य उचलावे.

* ते धनुष्य भाऊ वगैरेंनी उचलावे.

सूत्र — उक्तं वृषले ॥ २१ ॥

अर्थ—हे धनुष्य उचलणारा शूद्र असल्यास तेव्हाही सदरी लिहिल्याप्रमाणे कर्त्यानेच मंत्र म्हणावा.

सूत्र—अधिज्यं कृत्वा संचितिमचित्वा संशीर्यानुप्रहरेत् ॥ २२ ॥

अर्थ —(ही धनुष्यासंबंधी क्रिया) प्रेतावर काष्ठचिता रचण्याच्या पूर्वी करावयाची; म्हणजे धनुष्याची प्रत्यंचा लावून (दोरी ओढून) धनुष्य मोडून प्रेताचे उत्तरेस चितेवर टाकावे.

खण्ड ३

सूत्र —अथैतानि पात्राणि योजयेत् ॥ १ ॥

अर्थ—नंतर पुढे सांगितल्याप्रमाणे प्रेतावर यज्ञपात्रे योजावी.

सूत्र—दक्षिणे हस्ते जुहूम् ॥ २ ॥ सव्य उपभृतम् ॥ ३ ॥ दक्षिणे पार्श्वे स्फ्यं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ४ ॥
उरसि ध्रुवां शिरसि कपालानि दत्सु ग्राव्यः ॥ ५ ॥

अर्थ —उजव्या हातास जुहू व डाव्या हातास उपभृत, उजव्या बाजूस स्फ्यपात्र व डाव्या बाजूस अग्निहोत्रहवणीपात्र, उरावर ध्रुवापात्र, शिरावर कपालपात्र आणि दांतांवर ग्रासपात्र.

सूत्र—नासिकयोः स्त्रुवौ । ६ ॥ भित्त्वा चैकम् ॥ ७ ॥

अर्थ—दोन्ही नाकपुड्यांवर दोन स्त्रुवापात्रें ठेवावीं. ही एक स्त्रुवा असेल तर ती फोडून दोन्ही नाकपुड्यांवर ठेवावी.

सूत्र—कर्णयोः प्राशित्रहरणे ॥ ८ ॥ भित्त्वा चैकम् ॥ ९ ॥

अर्थ —त्याचप्रमाणें दोन्ही कानांवर दोन प्राशित्रहरणपात्रें ठेवावीं. हेंही प्राशित्रहरण एक असेल तर तें फोडून दोन्ही कानांवर ठेवावें;—

सूत्र— उदरे पात्रीम् ॥ १० ॥ समवत्तधानं च चमसम् ॥ ११ ॥ उपस्थे शम्याम् ॥ १२ ॥ अरणी ऊर्वोः, उलूखलमुसले जङ्घयोः ॥ १३ ॥ पादयोः शूर्पे ॥ १४ ॥ छित्त्वा चैकम् ॥ १५ ॥

अर्थ—उदरावर पात्री हें पात्र व समवत्तधानचमसपात्र, उपस्थावर शम्यापात्र, दोन्ही मांड्यांवर दोन अरणी, उजव्या गुडघ्यावर उखळ व डाव्यावर मुसळ आणि दोन्ही पायांवर दोन शूर्पें ठेवावीं. हें सूपही एक असेल तर तें फाडून दोन्ही पायांवर ठेवावें.

सूत्र—आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥ १६ ॥

अर्थ—ज्या पात्रांवर पृषदाज्य राहिल तीं पात्रें पृषदाज्यांनीं भरावीं.

सूत्र —अमा पुत्रो दृषदुपले कुर्वीत ॥ १७ ॥

अर्थ—दृषत व उपल हीं पुत्रांनीं घ्यावीं.

* ह्यणजे आपल्या उपयोगाकरितां घरींच ठेवावीं.

सूत्र—लौहायसं च कौलालम् ॥ १८ ॥

अर्थ—लौहायस व कौलाल म्हणजे यज्ञोपयोगीं वांकस कोयता वगैरे लोखंडी सामानही घ्यावें.

सूत्र—अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरो मुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्म परि गोभिर्ययस्वेति ॥ १९ ॥

अर्थ—अनुस्तरणीची वपा काढून त्या वपेनें प्रेताचें शिर मुखासुद्धां ‘अग्ने०’ (७ । ६ । २१) या ऋचेनें झांकावें.

सूत्र — वृक्का ऊद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयौ श्वानाविति दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥ २० ॥

अर्थ — वृक्क म्हणजे कुक्षीतील विशेष मांसगोल काढून ते प्रेताचे उजव्या हातावर उजव्या बाजूचा वृक्क, व डाव्या हातावर डाव्या बाजूचा वृक्क असे ‘अति द्रव०’ (७ । ६ । १५) या ऋचेनें ठेवावें.

सूत्र — हृदये हृदयम् ॥ २१ ॥

अर्थ—प्रेताचे हृदयावर अनुस्तरणीचे हृदय ठेवावें.

सूत्र — पिंड्यौ चैके ॥ २२ ॥ वृक्कापचार इत्येके ॥ २३ ॥

अर्थ—कोणी ऋषी असेंही म्हणतात कीं, वृक्काबद्दल अथवा वृक्काचे अभावीं पिठाचे पिंडच दोन्ही हातावर ठेवावे.

* अनुस्तरणी केली नसेल तर वृक्काचा अभावच, व यावरून अनुस्तरणी केलीच पाहिजे असें नाहीं.

सूत्र—सर्वा यथाङ्गं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्येममग्ने चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते ॥ २४ ॥

अर्थ—अनुस्तरणीचा जो जो अवयव तो तो प्रेताच्या त्या त्या अवयवावर ठेवून तिच्या चर्मनें प्रेताला आच्छादन करून ‘इममग्ने०’ (७ । ६ । २१) या ऋचेनें प्रेताच्या अंगावर ठेवलेल्या चमसाचें अनुमंत्रण करावें.

सूत्र—सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयादग्नये स्वाहा कामाय स्वाहा लोकाय स्वाहाऽनुमतये स्वाहेति ॥ २५ ॥

अर्थ—डावी मांडी भुईवर ठेवून दक्षिणाग्नीवर तुपाच्या ४ आहुती (१) अग्नये स्वाहा, (२) कामाय स्वाहा, (३) लोकाय स्वाहा आणि (४) अनुमतये स्वाहा या चार मंत्रांनीं घाव्या.

सूत्र— पञ्चमीमुरसि प्रेतस्यास्माद्वै त्वमजायथा अयं त्वदधिजायतामसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ २६ ॥

अर्थ — पांचवी आहुती प्रेताच्या उरावर ‘अस्माद्वै० स्वाहा’ या मंत्रानें घावी.

* मंत्रांतील असौ या पदाचे ठिकाणीं प्रेताचें सम्बुध्यन्त नांव घ्यावें.

खण्ड ४

सूत्र — प्रेष्यति युगपदग्नीन् प्रज्वालयेति ॥ १ ॥

अर्थ — कर्त्यानें एकदम ३ अग्नी पेटवा म्हणून हाताखालचे मंडळीस आज्ञा करावी.

* नंतर त्याप्रमाणे त्यांनीं अग्नी पेटवावे.

सूत्र — आहवनीयश्चेत्पूर्व प्राप्नुयात्स्वर्गलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ २ ॥

अर्थ — आहवनीय अग्नि प्रेतास प्रथम स्पर्श करील तर तो अग्निहोत्र्यास स्वर्गलोकीं नेईल; आणि त्यास स्वर्गलोकींच संपत्ति प्राप्त होते व पुत्राला मनुष्यलोकीं प्राप्त होते असें समजावें.

सूत्र — गार्हपत्यश्चेत् पूर्व प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ३ ॥

अर्थ — गार्हपत्याग्नि जर प्रथम स्पर्श करील तर तो अग्निहोत्र्यास अंतरिक्षलोकीं नेईल व तेथेंच त्यास संपत्ति प्राप्त होईल आणि त्याचे पुत्राला मनुष्यलोकीं संपत्ति प्राप्त होईल असें समजावें.

सूत्र — दक्षिणाग्निश्चेत् पूर्व प्राप्नुयात् मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ४ ॥

अर्थ — दक्षिणाग्नि जर प्रथम स्पर्श करील तर तो अग्निहोत्र्यास मनुष्यलोकीं ठेवील व त्यास मनुष्यलोकींच संपत्ति प्राप्त होऊन पुत्रालाही मनुष्यलोकींच संपत्ति प्राप्त होईल असें समजावें.

सूत्र — युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

अर्थ — सर्व अग्नींनीं एकदम स्पर्श केला तर ते अग्निहोत्र्यास अत्युत्कृष्ट स्थानी नेतील व त्यास उत्कृष्ट स्थानी व पुत्रास मनुष्यलोकीं उत्कृष्ट संपत्ति मिळते असें वेदवेत्ते म्हणतात.

सूत्र — तं दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति समानम् ॥ ६ ॥

अर्थ — तें प्रेत दग्ध होत असतां ‘प्रेहि प्रेहिं०’ या पांच ऋचांपैकीं तिसरी खेरीज करून चार (७।६।१५) ऋचांनीं, ‘मैनमग्ने’ (७।६।२०) या सहा ऋचांनीं, ‘पूषा त्वे०’ (७।६।२३) या चार ऋचांनीं, ‘उपं सर्प०’

(७।६।२७) या चार ऋचांनी, 'सोम एकै०' (८।८।१२) या पांच ऋचांनी व 'उरुणसा०' (७।६।१६) या एक ऋचेने अनुमंत्रण करावे.

सूत्र — स एवंविदा दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ७ ॥

अर्थ — हा प्रकार जाणून अग्निहोत्र्याचें प्रेत दग्ध करीत असतां अग्निहोत्री धूराबरोबर स्वर्गलोकास जातो असें ऐकतां.

* तात्पर्य, जाणून कर्म करावें.

सूत्र — उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्तं खात्वाऽवकां शीपालमित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ८ ॥

अर्थ — आहवनीयाचे ईशान्येस गुढध्याइतकी खांच करून तींत नीळ व शेवाळें टाकून ठेवावें; अग्निहोत्री या खांचेंतून निघून धूराबरोबर स्वर्गलोकीं जातो असे जें म्हणणें तें **आश्वलायना**सही मान्य आहे.

* अग्निहोत्री हा लिंगदेहानें या खांचेंत पार्थिवदेहाला संस्कार होईपर्यंत राहून, दहनसंस्कारानंतर या खांचेंतून निघून धूराबरोबर स्वर्गलोकीं जातो असें श्रुतीचें तात्पर्य आहे. ही खांच प्रथमच नीळ व शेवाळ घालून करून ठेवावी.

सूत्र — इमे जीवा विमृतैराववृत्रत्रिति सव्यावृतो व्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणाः ॥ ९ ॥

अर्थ — (नंतर) कर्त्यानें 'इमे०' (७।६।२६) ही ऋचा म्हणून डाव्या बाजूनें सर्वांनीं वळून मार्गे न पहाता स्मशानांतून यावें :—

सूत्र — यत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकांजलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वोत्तीर्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेनान्यापीड्योदग्दशानि विसृज्यासत आनक्षत्रदर्शनात् ॥ १० ॥

अर्थ — (व) जेथें अप्रवाहोदक असेल तेथें सर्वांनीं येऊन एक वेळ बुडी मारून त्या प्रेताचें नांव व गोत्राचा उच्चार करून एक एक ओंजळ पाणी द्यावें, नंतर उदकांतून बाहेर येऊन दुसरीं वस्त्रें नेसून एकदां ओलीं वस्त्रें धुऊन ती उत्तरेस दशा करून वाळत टाकावीं व तेथें नक्षत्रदर्शनपावेतों बसावें.

* हें कृत्य दिवसां झालें असतां नक्षत्रदर्शनानंतर घरीं जावें.

सूत्र — आदित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

अर्थ — अथवा सूर्योदय होऊन सूर्यमंडळ दिसू लागलें म्हणजे घरांत प्रवेश करावा.

* हें कृत्य रात्री झालें असतां सूर्यदर्शनीं घरांत प्रवेश करावा.

सूत्र — कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजधन्याः ॥ १२ ॥

अर्थ — धाकटीं माणसें प्रथम आणि वडील माणसें मागाहून अशा क्रमानें घरांत प्रवेश करावा.

सूत्र — प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्तैलमप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

अर्थ — याप्रमाणें सर्वांनीं घरीं जाऊन अश्मा, अग्नि, गाईचें शेण, अक्षता, तिल व उदक या पदार्थांला स्पर्श करावा.

सूत्र — नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् ॥ १४ ॥

अर्थ — मरणदिवशीं रात्रीं स्वयंपाक करूं नये.

सूत्र — क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ॥ १५ ॥

अर्थ — खावयाचे पदार्थ विकत आणून अथवा कोणीं आणून दिले तर त्यांनीं निर्वाह करावा.

सूत्र — त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः ॥ १६ ॥

अर्थ — तीन दिवसपर्यंत क्षार पदार्थ व लवण खाऊं नये.

सूत्र — द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् ॥ १७ ॥

अर्थ — महागुरू म्हणजे आईबाप किंवा वेद पढविणारा मृत झाला असतां १२ किंवा १० दिवस दान व अध्ययन करूं नये.

* हा विकल्प आहे तो (गृ. ४ खं. ४ सू. १८) च्या अनुरोधानें लिहिला आहे.

सूत्र — दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥ गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥ अप्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

अर्थ — सपिंड किंवा असपिंड गुरु आणि अविवाहित कन्या मृत झाली असतां १० दिवसपर्यंत दान व अध्ययन सोडावें.

सूत्र—त्रिरात्रमितरेष्वार्येषु ॥ २१ ॥ ज्ञातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥ प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥ अदन्तजाते ॥ २४ ॥ अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अर्थ—वेदाचा कांहीं भाग पढविणारे आचार्य, ज्ञातींतील असपिंड, विवाहित कन्या, दांत न आलेले मूल किंवा पूर्ण गर्भ न होतां मृत झाला असतां तीन दिवसपर्यंत दान व अध्ययन करूं नये.

सूत्र — एकाहं सब्रह्मचारिणि ॥ २६ ॥ समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥

अर्थ—सहाध्यायी मृत झाला असतां व आपल्या गांवांतील अग्निहोत्री मृत झाला असतां एक दिवस दान व अध्ययन करूं नये.

* या खंडांतील सोळाव्या व सत्राव्या सूत्राचा अर्थ कोणी असा करितात कीं, महागुरु मृत झाला असतां तीन रात्रपर्यंत अथवा बारा दिवसपर्यंत क्षार व लवण पदार्थ खाऊं नये असा विकल्प करून अठराव्या सूत्रापासून या शेवटच्या सूत्रापावेतो सांगितलेला हा अशौचसंक्षेप आहे ह्याचा विस्तार स्मृतीवरून समजावा. अग्निहोत्र्याचे प्रेताशिवाय इतरांचे प्रेतांचा विधि 'वृत्तिग्रंथात' लिहिला आहे.

खण्ड ५

सूत्र — संचयनमूर्ध्व दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ॥ १ ॥

अर्थ—कृष्णपक्षीं दशमीपुढील विषम तिथीला पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तरा, उत्तराषाढा व उत्तराभाद्रपदा यांखेरीज नक्षत्रांवर अस्थिसंचयनकर्म करावें.

सूत्र—अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अर्थ—अमंगल कुंभांत पुरुषाच्या अस्थी व अमंगल कुंभीमध्ये स्त्रियांच्या अस्थी अशा विषम संख्याक म्हाताऱ्यांनीं गोळा कराव्या. त्यांत बायका व पुरुष मिश्र नसावे.

* स्तनरहित खापरी घागर म्हणजे कुंभ व स्तनसहित म्हणजे कुंभी असें समजावें. अस्थी गोळा करण्यास सर्व पुरुष किंवा सर्व बायकाच असाव्या.

सूत्र—क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति ॥ ३ ॥

अर्थ—दुधानें मिश्र केलेलें पाणी शमीच्या डाहळ्यांनीं तीन वेळ त्या मृताच्या खांचेस उलट्या प्रदक्षिणा घालतांनां ‘शीर्ति०’ (७।६।२२) या ऋचेनें प्रोक्षण करावें.

* दर प्रदक्षिणेस मंत्र म्हणत जावा.

सूत्र—अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यसंहादयन्तोऽवदध्युः पादौ पूर्वं शिर उत्तरम् ॥ ४ ॥

अर्थ—एकेक अस्थि अंगुष्ठ आणि अनामिकेनें घेऊन त्या न वाजविता कुंभांत ठेवाव्या व त्या अस्थी पायाकडून डोक्यापर्यंत वेंचीत जावें.

सूत्र—सुसञ्चितं सञ्चित्य पवनेन सम्पूय यत्र सर्वत आपो नाभिस्यन्देरन्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्तेऽवदध्युरुप सर्प मातरं भूमिमेतामिति ॥ ५ ॥

अर्थ—याप्रमाणें अस्थी नीट वेंचल्यावर त्या कुंभांत ठेवून जळलेलें चिताभस्म सुपानें पांखडावें व त्यांतील बारीक अस्थी त्या कुंभांत ठेविल्यानंतर तो कुंभ, ज्या खांचेंत कोणतेही बाजूनें पर्जन्याचे उदकावांचून उदक येणार नाही अशा खांचेंत ‘उप सर्प०’ (७।६।२७) या ऋचेनें ठेवावा.

* हा मंत्र कर्त्यानेंच म्हणावा आणि यापुढेही कर्त्यानेंच मंत्र म्हणावे.

सूत्र—उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥ अवकीर्योत्तराम् ॥ ७ ॥

अर्थ—(आणि पुढें) ‘उछ्वंच’ (७।६।२८) या ऋचेनें त्या खांचेंत कुंभाचे तोंडापर्यंत माती टाकावी; आणि नंतर ‘उछ्वंचमा०’ (७।६।२८) ही ऋचा म्हणावी.

सूत्र—उत्ते स्तभ्नामीति कपालेनापिधायाथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य श्राद्धमस्मै दद्युः ॥ ८ ॥

अर्थ—(नंतर) ‘उत्तै०’ (७।६।२८) या ऋचेनें तो कुंभ कपालांनीं म्हणजे खापरीनें झांकून वर माती टाकून बुजवून मार्गे न पाहतां स्मशानांतून येऊन या प्रेताचे उद्देशानें श्राद्ध करावें.

खण्ड ६

सूत्र—गुरुणाऽभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन् ॥ १ ॥

अर्थ — ज्याचा गुरु मृत झाला असेल त्यानें किंवा ज्यांचा पुत्र, पशू किंवा हिरण्यादिकांचा नाश झाला असेल त्यानें अमावास्येला शांतिकर्म करावें.

सूत्र—पुरोदयादग्निं सहभस्मानं सहायतनं दक्षिणा हरेयुः क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरमित्यर्धर्चेन ॥ २ ॥

अर्थ—सूर्योदयापूर्वी अग्नीला भस्मासुद्धां चुलीसह दक्षिण दिशेस ‘क्रव्यादं’ (७।६।२१) या अर्ध्या ऋचेनें न्यावें.

* येथें अग्नि म्हणजे लौकिकाग्नि घ्यावयाचा; गृह्याग्नि घेऊं नये.

सूत्र—तं चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रिः प्रसव्यं परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानाः ॥ ३ ॥

अर्थ—तो अग्नि चौरस्त्यावर (चवाठ्यावर) अगर दुसरे स्थळीं टाकून त्याला उलट्या तीन प्रदक्षिणा घालाव्या व डाव्या हातांनीं डाव्या मांड्या थापटाव्या.

सूत्र—अथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकान् कुम्भानाचमनीयांश्च शमीसुमनोमालिनः शमीमयमिध्मं शमीमय्यावरणी परिधींश्चानडुहं गोमयं चर्म च नवनीतमश्मानं च यावत्यो युवतयस्तावन्ति कुशपिञ्जलानि ॥ ४ ॥

अर्थ—(नंतर) मार्गे न पाहतां परत येऊन स्नान करून क्षौर करवावें आणि पाणी ठेवण्याजोगें नवें मणिक म्हणजे घागरीसारखें मडकें, तांब्या पंचपात्री वगैरे आचमन करण्याच्या उपयोगीं पात्रें, शमीकाष्ठाचा इध्म, शमीच्या दोन अरणी व त्या काष्ठांचेच परिधी, बैलाचें शेण, बैलाचें कांतडें, लोणी, अश्मा व आपल्या घरच्या जितक्या बायका असतील तितके कोंवळे दर्भ हे पदार्थ आणून ठेवावे. वरील भांडीं शमीच्या पुष्पमालांनीं युक्त असावीं.

सूत्र—अग्निवेलायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्धर्चेन ॥ ५ ॥

अर्थ—अपराह्णकालीं मंथन करून ‘इहैवा’ (७।६।२१) ही अर्धी ऋचा म्हणून अग्नि उत्पन्न करावा.

* हाही अग्नि लौकिकाग्नीच समजावा.

सूत्र—तं दीपयमाना आसत आ शान्तरात्रादायुष्यमतां कथाः कीर्तयन्तो माङ्गल्यानीतिहास-पुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥ ६ ॥

अर्थ—कुलवृद्धांच्या गोष्टी बोलत व मंगलकारक इतिहास (पुराणें) वाचीत दोन प्रहर रात्रपर्यंत अग्नि प्रदीप्त करीत बसावें.

सूत्र— उपरतेषु शब्देषु सम्प्रविष्टेषु वा गृहं निवेशनं वा दक्षिणाद्द्वारपक्षात्प्रक्रम्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्योत्तरस्मात् ॥ ७ ॥

अर्थ—सर्व लोक निद्रिस्त असतां त्यावेळीं अथवा तत्पूर्वी पुत्रादिकांनीं घरांत किंवा निद्रेचे स्थानीं प्रवेश केला असतां कर्त्यानें दक्षिणचे द्वारापासून उत्तरेचे द्वारापर्यंत ‘तन्तुं तन्वन्’ (८ । १ । १४) ही ऋचा म्हणून सारखी उदकधार धरावी.

सूत्र—अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहतायुर्जरसं वृणाना इति ॥ ८ ॥

अर्थ—नंतर गूह्याग्नीचें उपसमाधान करून अग्नीचे पश्चिमेस बैलाचें कांतडें, पूर्वेस गळा व ऊर्ध्व केश असें अंथरून त्यावर पुत्रादिकांस कर्त्यानें ‘आरौं’ (७ । ६ । २७) ही ऋचा म्हणून बसवावें.

सूत्र—इम जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

अर्थ—(नंतर) ‘इमं’ (७ । ६ । २६) ही ऋचा म्हणून १ परिधी प्रथम अग्नीचे पश्चिमेस घालावा आणि मग दक्षिणेस १ व उत्तरेस १ असे दोन परिधी मंत्र न म्हणतां घालावे.

सूत्र—अन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेनेत्यश्मानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृत्वा परं मृत्यो अनु परेहि पन्थामिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्यमात्यानीक्षेत ॥ १० ॥

अर्थ—अग्नीचे उत्तरेस ‘अन्तं’ (७ । ६ । २६) या ऋक्पादानें अश्मा ठेवून ‘परं मृत्यो’ (७ । ६ । २६) या चार ऋचांनीं प्रतिऋचेस होम केल्यावर, ‘यथाहां’ (७ । ६ । २६) ही ऋचा म्हणून पुत्रादिकांस अवलोकन करावें.

सूत्र—युवतयः पृथक् पाणिभ्यां दर्भतरुणकैर्नवनीतेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामक्षिणी आंज्य पराच्यो विसृजेयुः ॥ ११ ॥

अर्थ—स्त्रियांनीं वेगवेगळ्या एकेक कोंवळ्या दर्भानें लोणी घ्यावें व तें लोणी दोन्ही हातांच्या अंगुष्ठ अनामिकांनीं घेऊन दोन्ही डोळ्यांत घालावें आणि ते दर्भ न पाहतां पाठीमागें टाकून द्यावे.

सूत्र—इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यंजाना ईक्षेत ॥ १२ ॥

अर्थ—(नंतर कर्त्यानें) ‘इमा नारीं’ (७ । ६ । २६) ही ऋचा म्हणून डोळ्यांत लोणी घालणाऱ्या स्त्रियानां अवलोकन करावें.

सूत्र—अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यश्मानं कर्त्ता प्रथमीऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

अर्थ—कर्त्त्यानें प्रथम अश्म्याला ‘अश्मन्व०’ (८ । १ । १४) ही ऋचा म्हणून स्पर्श करावा.

* आणि नंतर इतरांनीं अमंत्रक स्पर्श करावा.

सूत्र—अथापराजितायां दिश्यवस्थायाग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन परीमे गामनेषतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥ १४ ॥

अर्थ—अग्नि व बैलाचें शेण घ्यावें, व ‘आपो हि ष्ठा०’ (७ । ६ । ५) या ३ ऋचांनीं औपासनाग्नीस पुत्रादिक प्रदक्षिणा घालीत असतां कर्त्त्यानें ईशान्य दिशेस उभें राहून ‘परीमे०’ (८ । ८ । १३) ही ऋचा जपावी.

सूत्र—पिङ्गलोऽनड्वान् परिणेतुः स्यादित्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

अर्थ—पिंगट वर्णाच्या बैलाचा विवाह करावा असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात.

सूत्र—अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवन्त्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥ आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

अर्थ—नंतर ज्या जागेवर बसण्याची इच्छा असेल त्या जागेवर कोरें वस्त्र अंथरून त्यावर सर्वांनीं बसावें. ह्याप्रमाणें सूर्योदय होईपर्यंत न निजतां बसून राहावें.

सूत्र—उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्न संस्कृत्याऽप नः शोशुचदधमिति प्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहतं वासश्च दक्षिणा ॥ १८ ॥

अर्थ—सूर्योदय झाला असतां (गृ. अ० २ खं० ३ सू० १२) याचे अर्थात लिहिलेले सौर्य मंत्र व स्वस्त्ययनमंत्र जपून स्वयंपाक करावा, आणि ‘अपं नः’ (१ । ७ । ५) या सूक्ताने प्रतिऋचेस होम करून ब्राह्मणांस भोजन घालावें व स्वस्तिवाचन करून त्यांस गाय, पात्र व कोरें वस्त्र ही दक्षिणा द्यावी.

—————

खण्ड ७

सूत्र — अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोदिष्टे वा ॥ १ ॥ ब्राह्मणान् श्रुतशीलवृत्तसम्पन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान् स्नातान् कृतपच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखान् पितृवदुपवेश्यैकैकमेकैकस्य द्वौ व्दौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् ॥ २ ॥

अर्थ—पुढें पार्वण श्राद्धाचा, कामनिक श्राद्धाचा, नांदीश्राद्धाचा आणि एकोदिष्ट श्राद्धाचा विधि सांगतों. कारण, हीं श्राद्धें केलीं असतां कल्याण होतें. वेदाध्ययन, सुस्वभाव व शास्त्राप्रमाणें वागणें या तीन गुणांनीं युक्त अथवा यांपैकीं एका गुणानें युक्त, वेळेस आमंत्रण दिलेले, स्नान केलेले व पाय धुतलेले अशा ब्राह्मणांस, हे माझे पितर या बुद्धीनें एकेक पितृदेवतेस एकेक, दोन दोन किंवा तीन तीन अथवा यांपेक्षां जास्ती ब्राह्मण बसविले असतां जास्ती फल होईल; परंतु सर्व पितृदेवता मिळून एकच ब्राह्मण नसावा. ब्राह्मण उत्तरेस तोंड करून बसवावे.

सूत्र — काममनाद्ये ॥ ३ ॥ पिण्डैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ अपः प्रदाय ॥ ५ ॥ दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय ॥ ६ ॥ अपः प्रदाय ॥ ७ ॥

अर्थ—पार्वण श्राद्धाखेरीज इतर श्राद्धांमध्ये इच्छेनुरूप ब्राह्मण बोलवावे व त्यांत पिंडपितृयज्ञांत सांगितल्याप्रमाणें पिंडदान करावें. ब्राह्मण बसविल्यानंतर उदक देऊन दोहोंपेक्षां अधिक दर्भ घेऊन ते अर्धे मोडून आसनस्थानीं द्यावे व नंतर पुन्हां उदक द्यावें.

* ‘अनाद्य’ शब्दाचा अर्थ ‘पार्वणश्राद्धाखेरीज’ असा वर केलाच आहे. परंतु त्या शब्दाचे अर्थ ‘वृत्तिग्रंथांत’ अनेक केले आहेत : म्हणजे, — ‘सपिंडश्राद्धाखेरीज’, किंवा ‘सभोजन श्राद्धाखेरीज’ म्हणजे ‘आमहिरण्यादि श्राद्धांमध्ये (सिधा किंवा द्रव्य देणें)’, किंवा ‘अन्न अथवा द्रव्य यांच्या अभावीं’, अथवा ‘दुष्काळांत’, इ.

सूत्र—तैजसाश्ममयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वप आसिच्य शन्नो देवीरभिष्टय इत्यनु-मन्त्रितासु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ॥ प्रत्नवद्भिः प्रतः स्वधया पितृनिमांल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥ ८ ॥

अर्थ—एक तैजस, एक दगडी व एक मृत्तिकेचें अशा तीन द्रव्यांचीं अथवा तिन्हींपैकीं एकाच द्रव्याचीं तीन पात्रें दर्भांनीं झांकलेलीं अशीं ठेवून त्यांत उदक घालून ‘शन्नो’ (७ । ६ । ५) या ऋचेनें त्या उदकाचें अनुमंत्रण करावें; आणि नंतर त्या उदकांत ‘तिलो नमः’ या मंत्रानें तीळ टाकावे.

सूत्र—प्रसव्येन ॥ ९ ॥

अर्थ— हें श्राद्धकर्म अप्रदक्षिण म्हणजे अपसव्यानें करावें.

सूत्र—इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति ॥ १० ॥ अपूर्वम् ॥ ११ ॥

अर्थ — डाव्या हाताच्या अथवा डावा हात उजव्या हाताला लावून त्याच्या अंगुष्ठतर्जनींतील मध्यभागानें सव्य करून (१) ‘पितरिदं तेऽर्घ्यं’, (२) ‘पितामहेदं तेऽर्घ्यं’, आणि (३) ‘प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यं’ या तीन मंत्रांनीं तीन अर्घ्य द्यावे; व ते अर्घ्य देण्यापूर्वी हातावर उदक द्यावे.

सूत्र — ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत् सकृत् स्वधा अर्घ्या इति ॥ १२ ॥

अर्थ— अर्घ्य देण्यापूर्वी एकेकवेळ ‘स्वधा अर्घ्याः’ या मंत्रानें त्याचें निवेदन करावें.

* पितृस्थानीं तीन ब्राह्मण असले तरी तिघांनां मिळून एकवार मंत्र म्हणून हें निवेदन करावें.

सूत्र — प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत्— या दिव्या आपः पृथिवी संबभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शं स्योना भवन्त्विति संस्रवान् समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति ॥ १३ ॥

अर्थ—दिलेल्या अर्घ्याचें ‘या दिव्या० भवन्तु’ या मंत्रानें अनुमंत्रण करावें व नंतर अर्घ्यपात्रांतील शेष उदक एकत्र करून तें उदक पुत्रकामना असल्यास मुखाला लावावें.

सूत्र—नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् ॥ आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

अर्थ —(नंतर) ज्या प्रथम पात्रांत अर्घ्याचें शेषोदक एकत्र केलें असेल तें पात्र पालथें टाकावें अथवा पालथें न टाकितां तें तिसऱ्या अर्घ्यपात्रानें आच्छादावें व तें तेथून उचलूं नये. कारण त्या पात्राखालीं पितर झांकलेले राहतात असें शौनकरऋषींनीं सांगितलें आहे.

खण्ड ८

सूत्र — एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १ ॥

अर्थ—यावेळेसच म्हणजे अर्घ्य दिल्यानंतर गंध, पुष्प, धूप, दीप व वस्त्रें हीं द्यावीं.

सूत्र — उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा ॥ २ ॥ प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥ ३ ॥

अर्थ — (नंतर) भांड्यांतून अन्न उकरून त्याला तूप लावावे आणि ‘अग्नौ करिष्ये’ असें म्हणून अथवा ‘करिष्ये’ या ठिकाणी ‘करवै’ अथवा ‘करवाणि’ असें म्हणून ब्राह्मणांपाशीं होम करण्याची आज्ञा मागावी; व ब्राह्मणांनीं ‘क्रियतां’ अथवा ‘कुरुष्व’ किंवा ‘कुरु’ असें म्हणून आज्ञा द्यावी.

* ‘करिष्ये’ या पदानें आज्ञा मागितली असतां ‘क्रियतां’, ‘करवै’ या पदानें मागितली असतां ‘कुरुष्व’ आणि ‘करवाणि’ या पदानें मागितली असतां ‘कुरु’ म्हणून द्यावी.

सूत्र—अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ ४ ॥

अर्थ—नंतर श्रौ. पू. २।६ यांत सांगितल्याप्रमाणें अग्नीमध्ये होम करावा.

सूत्र—अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अर्थ — जर ब्राह्मणांची हातावर होम करण्याची इच्छा असेल तर ब्राह्मणांचे हातावरच होम करावा.

* ‘इच्छा’ म्हणजे जेथें पिंडपितृयज्ञविधि नाही तेथें हातावरच होम करावा असें समजावें.

सूत्र—अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति दि ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अर्थ—कारण, अग्नि हा देवाचें मुख, व हात हा पितरांचें मुख आहे असें ब्राह्मणांत सांगितलें आहे.

सूत्र—यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ॥ ७ ॥

अर्थ—जर हातावर होम केला तर ब्राह्मणांनीं तें अन्न भोजनपात्रावर ठेवावे आणि नंतर आचमन करावे. किंवा तें अन्न भक्षण करावे. असे दोन अर्थ ‘वृत्तिग्रंथां’त केले आहेत. पैकीं कोणताही पक्ष आचरिल्यानंतर दुसरें अन्न वाढावें.

सूत्र—अन्नमन्ने ॥ ८ ॥

अर्थ—दुसरें अन्न वाढणें तें होम करून शेषान्न वाढल्यानंतर वाढावें.

सूत्र—सृष्टं दत्तमृध्नुकमिति ॥ ९ ॥

अर्थ—पुष्कळ अन्न वाढलें असतां संपत्ति प्राप्त होते.

सत्र — तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षत्रमीमदन्तेति च ॥ १० ॥

अर्थ — ब्राह्मण तृप्त झाले असें ‘मधु वा०’ जाणून (१।६।१७) तीन ऋचा व ‘अक्षत्र०’ (१।६।४) ही एक ऋचा अशा ४ ऋचा ब्राह्मणांस ऐकवाव्या.

सूत्र —सम्पन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् ॥ ११ ॥

अर्थ—ब्राह्मणांस ‘संपन्न’ असा प्रश्न करावा व त्यावर ब्राह्मणांनीं ‘संपन्न’ असे उत्तर द्यावें. नंतर जें जें अन्न ब्राह्मणांचे उपयोगीं पडलें तें तें स्थालीपाकाच्या अन्नासह पिंडांकरितां उकरून घेऊन बाकी अन्न ब्राह्मणांस निवेदन करावें.

* ज्या श्राद्धांत स्थालीपाकविधि करण्यास सांगितला आहे तेथें स्थालीपाकासह पिंडांकरितां अन्न घ्यावें, व जेथें स्थालीपाक नाही तेथें भुक्तशेषानेंच पिंड द्यावे.

सूत्र—अभिमतेऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् ॥ १२ ॥ आचान्तेष्वेके ॥ १३ ॥

अर्थ—तें अन्न ब्राह्मण घेत असतां त्यांना द्यावें, अथवा त्यांनीं आज्ञा दिली असतां इष्टबांधवांसह भोजन करावें. ब्राह्मण तृप्त होऊन आचमन केलें नसतां म्हणजे आंचवले नसतांच पिंड द्यावे. किंवा ब्राह्मणांनीं आंचवून आचमन केल्यानंतर पिंड द्यावे असेंही कोणी ऋषी म्हणतात.

सूत्र —प्रकीर्यान्नमुपवीर्यो स्वधोच्यतामिति विसृजेत् ॥ १४ ॥ अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥

अर्थ— उच्छिष्टासमोर विकिर द्यावा (अन्न टाकावें) आणि सव्य करून ब्राह्मणांचें विसर्जन ‘ओं स्वधोच्यतां’ अथवा ‘अस्तु स्वधा’ असें म्हणून करावें आणि नंतर ब्राह्मणांनीं ‘ओं स्वधा’ अथवा ‘अस्तु स्वधा’ असें म्हणावें.

* विसर्जन करते वेळेस प्रारंभीं पालथें टाकलेलें अर्घ्यपात्र उताणें करून नंतर दक्षिणा द्यावी. जेथें स्थालीपाकविधि आहे तेथेंच पिंडदान करावें व जेथें स्थालीपाक नाही तेथें श्राद्धांत पिंडदान करूं नये असेंही कोणी म्हणतात.

खण्ड ९

सूत्र—अथ शूलगवः ॥ १ ॥ शरदि वसन्ते वाऽऽर्द्रया ॥ २ ॥

अर्थ — शूलगवकर्म पुढें सांगतों. तें कर्म शरदृतूमध्ये किंवा वसंतऋतूमध्ये आर्द्रा नक्षत्र असेल त्या दिवशीं करावें.

सूत्र — श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्य ॥ ३ ॥ अकुष्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

अर्थ—आपल्या पशूंचे कळपामध्ये मुख्य पशूंनीं शूलगवकर्म करावें; तो पशु कुष्ठ झालेला नसावा व त्याचा रंग काळा असून त्यावर पांढरे टिपके असावे.

सूत्र—कल्माषमित्येके ॥ ५ ॥

अर्थ — काळे टिपके असतात तो पशु घ्यावा, असेंही कोणी ऋषी म्हणतात.

सूत्र—कामं कृष्णमालोहवांश्चेत् ॥ ६ ॥

अर्थ—आपत्काळीं जांभळ्या रंगाप्रमाणें काळा पशु घ्यावा.

सूत्र—व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य ॥ ७ ॥ शिरस्त आभसत्तः ॥ ८ ॥ रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति ॥ ९ ॥

अर्थ — साळी व जव घालून त्या उदकानें पशूंचे डोक्यापासून पुच्छापर्यंत अभिषेक करावा; आणि नंतर ‘रुद्राय० स्व’ हा मंत्र म्हणून पशूंचा उत्सर्ग करावा.

सूत्र—तं वर्धयेत् सम्पन्नदन्तभृषभं वा ॥ १० ॥

अर्थ—त्या पशूला दांत येईपर्यंत किंवा उमेदींत येईपर्यंत पोसावें.

सूत्र—यज्ञियायां दिशि ॥ ११ ॥ असन्दर्शने ग्रामात् ॥ १२ ॥

अर्थ —यज्ञाला गांवाबाहेर, कीं—जेथून गांव दिसत नाही व गांवांतील लोकांना आपण दिसत नाही अशा स्थळीं—योग्य दिशेस जावें.

सूत्र—ऊर्ध्वमर्धरात्रादुदित इत्येके ॥ १३ ॥

अर्थ—हें कर्म दोन प्रहर रात्रीं अथवा सूर्योदयीं करावें.

सूत्र—वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निखाय व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीयान्यतरयाऽर्धशिरसि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनायां वा नियुनक्ति यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

अर्थ—शूलगव जाणणारा व शूलगव कर्म केलेला अशा ब्रह्म्याला बसवून पानांसहित ओल्या पळसाच्या फांदीचा यूप (मेख) रोंवून दोन पलाशवल्लींच्या किंवा दर्भाच्या दोऱ्यांपैकीं एक यूपाला वेष्टन करून दुसरी पशूचे उजवे शृंगाला बांधून ती दोरी यूपाला किंवा यूपाला बांधलेले दोरीला बांधावी, त्यावेळेस ‘यस्मै०ज्मि’ हा मंत्र म्हणावा.

सूत्र—प्रोक्षणादि समानं पशुना विशेषान् वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

अर्थ—प्रोक्षणादिकर्म पशुकल्पांत (गृ० १ । ११त) सांगितल्याप्रमाणें आहे. त्यापैकीं विशेष आम्ही सांगतो.—

सूत्र—पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥ हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवायोग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय स्वाहेति ॥ १७ ॥ षड्भिर्वोत्तरैः ॥ १८ ॥ रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अर्थ—काष्ठपात्रीनें किंवा पळसाच्या पानांनीं वपेचा होम करावा असें ऐकतो. व तो होम ‘हराय० स्वाहा’ या मंत्रानें किंवा शेवटल्या ६ नांवांनीं म्हणजे ‘उग्राय०स्वाहा’ या मंत्रानें अथवा ‘रुद्राय स्वाहा’ या मंत्रानें करावा.

सूत्र—चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेद्यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशि सेनास्ताभ्य एनं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनम् ॥ २० ॥

अर्थ—प्रतिदिशेस चार चार कुशसूनांवर चारी दिशेस ‘यास्ते रु०हिंसी’ हा मंत्र म्हणून बलि द्यावा व प्रत्येक बलि देतांना हा मंत्र म्हणावा. परंतु मंत्रांत ‘पूर्वस्यां’ या ठिकाणीं ज्या दिशेस बलि देणें असेल त्या दिशेचें नांव सप्तम्यंत घ्यावें.

* कुशसूना म्हणजे दर्भ किंवा तृणांनीं विणून करितात त्या.

सूत्र—चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमा रुद्रायाते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति ॥ २१ ॥

अर्थ— ‘कद्रु०’ (१।३।२६), ‘इमा रु०’ (१।८।५), ‘आ तै०’ (२।७।१६) आणि ‘इमा रुद्राय स्थिर०’ (५।४।१३) या चार सूक्तांनीं क्रमानें चाऱ्ही दिशेस उपस्थान करावें.

सूत्र— सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ॥ २२ ॥

अर्थ— सर्व रुद्रयज्ञामध्ये हेंच दिशेचें उपस्थान समजावें.

सूत्र— तुषान् फलीकरणांश्च पुच्छं चर्म शिरः पादानित्यग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

अर्थ— स्थालीपाकसंबंधीं सालींचा कोंडा व पाखडण्यानें पडलेले सूक्ष्म कण, तसेंच त्या पशूची शेपटी, चर्म, शिर, पाय, हे अग्नींत टाकावे.

सूत्र— भोगं चर्मणा कुर्वीतेति शांवत्यः ॥ २४ ॥

अर्थ— त्या चर्माचा जोडा वगैरे करावा असे शांवत्यऋषि म्हणतात.

सूत्र— उत्तरतोऽग्नेर्दर्भवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति ॥ २५ ॥

अर्थ— अग्नीचे उत्तरेस दर्भसमूहावर किंवा कुशसूनेवर ‘श्वासि०ध्वं’ ह्या मंत्रानें रक्त टाकावें.

* अंगाचें अवदान देते वेळेस एखादे पात्रांत रक्त धरावें.

सूत्र— अथोदङ्खावृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रासृगूवध्यं वाव स्रुतं भवति तद्धरन्ति सर्पाः ॥ २६ ॥

अर्थ— नंतर उदङ्मुख करून सर्पदेवतेचे उद्देशानें जें मारण्याच्या ठिकाणीं रक्त ऊवध्यगोह अथवा भूमीवर गळलेलें असेल तें सर्पदेवतेचे उद्देशानें ‘श्वा० ध्वं’ हा मंत्र म्हणून द्यावें; तेव्हां तें रक्त देवतारूपांनीं सर्प हरण करतात.

* नंतर होमशेषादि करून हें कर्म संपवावें.

सूत्र— सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥ सर्वाः सेनाः ॥ २८ ॥ सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २९ ॥ इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

अर्थ— जगांतील सर्व शब्द हे रुद्रदेवतेचीं नांवें होत; सर्व पदार्थ रुद्रदेवतारूपच आहेत; सर्व सेना रुद्रदेवतेच्या आहेत; आणि जें जें उत्कृष्ट आहे तें तें सर्व रुद्रदेवतेचें आहे. असें रुद्रमाहात्म्य जाणून शूलगव करणाऱ्या यजमानाचा संतोष रुद्रदेव करितो.

सूत्र — नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥ ३१ ॥

अर्थ — हें कर्म सांगणाराचा व कर्मकर्त्याचा आणि अध्ययनकर्त्याचा रुद्रदेव नाश करीत नाही असें ऐकतों.

सूत्र — नास्य प्राशनीयात् ॥ ३२ ॥

अर्थ — या पशूचें हुतशेष भक्षण करूं नये.

* हा निषेध केचिन्मतांनीं आहे. कारण, पुढें याविषयीं विधि सांगितला आहे.

सूत्र — नास्य ग्राममाहरेयुगरभिमारुको ह्येष देवः प्रजा भवतीति ॥ ३३ ॥

अर्थ — या कर्मसंबंधी पदार्थ गांवांत आणूं नयेत; कारण, हा रुद्रदेव ते पदार्थ गांवांत आणणाऱ्या लोकांचा नाश करतो. हें मत **आश्वलायना**सही मान्य आहे.

सूत्र — अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥ ३४ ॥

अर्थ — पुत्रादिकांस बरोबर येऊं नये असा निषेध करावा.

सूत्र — नियोगात्तु प्राशनीयात्स्वस्त्ययन इति ॥ ३५ ॥

अर्थ — पशूचें हुतशेष नियमानें भक्षण करावें; कारण, भक्षणापासून कल्याण होतें.

सूत्र — स एष शूलगवो धन्यो लोक्यः पुण्यः पुत्र्यः पशव्य आयुष्यो यशस्यः ॥ ३६ ॥

अर्थ — हा शूलगव करणारा सधन होऊन त्यास स्वर्गादिक लोक, पुत्र, पुण्य, पशू, आयुष्य, यश हीं प्राप्त होतात.

सूत्र — इष्ट्वाऽन्यमुसृजेत् ॥ ३७ ॥

अर्थ — ह्याप्रमाणें शूलगव करून पुन्हां शूलगवकर्म करण्याकरितां दुसऱ्या पशूचा उत्सर्ग करावा.

सूत्र— नानुत्सृष्टः स्यात् ॥ ३८ ॥ न हापशुर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

अर्थ— पशूचा उत्सर्ग केल्यावांचून राहू नये. म्हणजे एकवेळ तरी शूलगवकर्म करावे. पशूवांचून शूलगवकर्म करू नये असें ऐकतो, व हें आश्वलायनासही मान्य आहे.

सूत्र— शन्तातीयं जपन् गृहानियात् ॥ ४० ॥

अर्थ— शन्ताती (५।३।२८) हें सूक्त जपून घरीं यावे.

सूत्र— पशूनामुपताप एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत् ॥ ४१ ॥ स्थालीपाकं सर्वहुतम् ॥ ४२ ॥

अर्थ— पशूनां रोग झाला असतां या रुद्रदेवतेच्या उद्देशानें गोठ्यामध्ये यज्ञ करावा; व तेथें स्थालीपाकाचा निःशेष होम करावा.

सूत्र— बर्हिराज्यं चानुप्रहृत्य धूमतो गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

अर्थ— बर्हि व तूप अग्नींत देऊन त्या धुरांत गाई आणाव्या.

* स्थालीपाकाचे साळींचा कोंडा व पांखडण्यानें उडालेले बारीक कण तेही अग्नींत टाकावे.

सूत्र— शन्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥ ४४ ॥

अर्थ— ‘शन्नं इंद्राग्नी०’ (५।३।२८) हें सूक्त जपून पशूच्यामध्ये प्रवेश करावा.

सूत्र— नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥ ४५ ॥

अर्थ— शौनकराशी नमस्कार असो.

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इति संप्राकृतार्थाश्वलायनगृह्यसूत्रं समाप्तम् ।

॥ श्री ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रांत आलेले वैदिक मंत्र

अध्याय १

खंड १

अगोरुधाय गविषे द्युक्षाय दस्म्यं वचः ॥ घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २० ॥

—अष्टक ६, अध्याय २, वर्ग १८.

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ॥ ते ते भवन्तूक्ष्ण ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

—४, ५, ३०.

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये ॥ यो नमसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

—६, १, २९.

खंड ४

अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः ॥ आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥ —७, २, १०.

अग्निऋषिः पवमानः पांचजन्यः पुरोहितः ॥ तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ २१ ॥ —७, २, ११.

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ॥

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥ —८, ७, ४.

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ॥

अंजन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥ —३, ८, १६.

खंड ७

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ॥

भगो अर्यमा सविता पुरुंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥ —८, ३, २७.

प्र त्वा मुंचामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबघ्नात्सविता सुशेवः ॥

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पया दधामि ॥ २४ ॥ —८, ३, २४.

प्रेतो मुंचामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करम् ॥ यथेयमिंद्र मीढवः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

—८, ३, २४.

खंड ८

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्रवहतां रथेन ॥

गृहान्नाच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २६ ॥ -८, ३, २५.

अश्मन्वती रीयते संरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः ॥

अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभिवाजान् ॥ ८ ॥ -८, १, १४.

जीवं रुदंति विमयंते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ॥

वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥ -७, ८, १९.

मा विदन्परिपंथिनो य आसीदंति दंपती ॥ सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रांत्वरातयः ॥ ३२ ॥

-८, ३, २६.

सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ॥ सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं विपरेतन ॥ ३३ ॥

-८, ३, २६.

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥

एना पत्या तन्वं १ संसृजस्वाधा जिब्री विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥ -८, ३, २५.

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्थमा ॥

अदुर्मंगलीः पतिलोकमाविश शत्रो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥ १-८, ३, २८.

अघोरचक्षुरपतिध्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ॥

वीरसूर्देवकामा स्योना शत्रो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥ २-८, ३, २८.

इमां त्वमिंद्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ॥ दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

३-८, ३, २८.

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ॥ ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥ ४६ ॥

४-८, ३, २८.

समञ्जतु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ॥ संमातरिश्वा संधाता समुदेष्ट्री दधातु नौ ॥ ४७ ॥

५-८, ३, २८.

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ॥

ऋतेनादित्यास्तिष्ठंति दिवि सोमो अधिश्रितः ॥ १ ॥ -८, ३, २०.

खंड ११

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ॥ अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विशपतिम् ॥ हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥ -१, १, २२.

खंड १२

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि ॥ तत्र हव्यानि गामय ॥ १० ॥ —३, ८, २१ .

खंड १४

राकामहं सुहवां सुष्टती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ॥ सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥ यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ॥ ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥ —२, ७, १५.

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ॥

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नौ अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥ —८, ७, ४.

खंड १५

इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ॥

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥ —२, ६, २७.

अस्मे प्रयन्धि मधवन्नृजीषिन्निद्र रायो विश्ववारस्य भूरेः ॥ अस्मे

शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इंद्र शिप्रिन् ॥ १० ॥ —३, २, २०.

खंड २०

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् ॥ श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

—४, ४, २५.

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ॥

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽ मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥ —३, १, ३.

खंड २२

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिंद्रस्य काम्यम् ॥ सनि मेधामयासिषम् ॥ ६ ॥ — १, १, ३५.

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥ —३, ४, १०.

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् ॥ श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

—४, ४, २५.

खंड २३

यमृत्विजो बहुधा कल्पयंतः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ॥

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्कास्वित्तत्र यजमानस्य संवित् ॥ १ ॥ —६, ४, २९.

एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ॥

एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं विबभूव सर्वम् ॥ २ ॥ —६, ४, २९.

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृमा विदा वा ॥

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मा० ॥ १८ ॥ — १, २, ३५.

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ॥

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥ —१, २, ३५.

खंड २४

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिंधवः ॥ माध्वीर्नः संत्वोषधीः ॥ ६ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः ॥ मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः ॥ माध्वीर्गावो भवंतु नः ॥ ८ ॥ —१, ६, १८.

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ॥

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ठ ॥ १५ ॥ —६, ७, ८.

॥ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

अध्याय २

खंड १

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्निश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥

युयोध्य१स्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥ -२, ५, १०.

मा नो अग्नेव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ॥

मा दत्त्वते दशते मादते नो मा रिषते सहसावन्परा दाः ॥ ५ ॥ -२, ५, १०.

शन्नो भवंतु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ॥

जंभयंतोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेभ्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥ -५, ४, ५.

खंड ३

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा नीवेशनी ॥ यछा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥ - १, २, ६.

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ॥ पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १ ॥ - १; २, ७.

सौर्यस्वस्त्ययनमंत्राः

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अंतरिक्षात् ॥ अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

(ऋचा ५) - ८, ८, १६.

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः ॥ दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥

(ऋ. ९ किंवा १२) - १, ४, ७.

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १ ॥ (ऋचा ६) - १, ८, ७.

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं सपर्यत ॥

दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥ (ऋ. १२) - ७, ८, १२.

आ नो भद्राः ऋतवो यंतु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ॥

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥ - १, ६, १५.

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ॥

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ (ऋ. ५) - ४, ३, ७.

परावतो ये दिधीषंत आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ॥

ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अधि ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ (ऋ. १७) - ८, २, ३.

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ॥

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवंतु पितरो हवेषु ॥ १ ॥ (ऋ. ८ किंवा १४) - ७, ६, १७.

अग्ने नय सुपथा राये अस्मा० ॥ (ऋचा २) - २, ५, १०.

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ॥

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥ -८, ७, ४.

खंड ६

वनस्पते वीड्वंगो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ॥

गोभिः सन्नद्धो असि वीळ्यस्वास्छाता ते जयतु जेतवानि ॥ २६ ॥ -४, ७, ३५.

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि ॥

इंद्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥ -३, ३, २२.

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्त्रवंतीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥ -८, २, ४.

अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य ॥ वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥ -३, ६, २६.

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् ॥

हंतारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥ -८, ८, २४.

वयमद्येंद्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समयें ॥

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् ॥ १० ॥ -२, ४, ५.

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुप ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ॥

वयं स्याम यशसो जनेषु तद्द्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥ -३, ८, २.

खंड ८

शन्न इंद्राग्नी भवतामवोभिः शन्न इंद्रावरुणा रातहव्या ॥

शंमिद्रासोमा सुविताय शं योः शन्न इंद्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥ -५, ३, २८.

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ॥ महे रणाय चक्षसे ॥ (ऋचा ३) -७, ६, ५.

खंड ९

शन्न इंद्राग्नी भवतामवोभिरिति सूक्त (ऋ. १५)-५, ३, २८.

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ० (ऋ. ३) -७, ६, ५.

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ॥

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ (ऋ. ४) -५, ४, २१.

खंड १०

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ॥

गामश्वं पोषइल्वा स नो, मृळातीदृशे इति सूक्त (ऋ. ८) -३, ८, ९.

मयोभूर्वातो अभि वातूस्त्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशंताम् ॥

पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबंत्ववसाय पद्वते रुद्र मृळ ॥ (ऋ. २) — ८, ८, २७.

या देवेषु तन्व१मैरयंत यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ॥

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिंद्र गोष्ठे रिरीहि (ऋ. २) — ८, ८, २७.

आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदंतु गोष्ठे रणयंत्वस्मे ॥

प्रजावतीः पुरुषा इह स्युरिंद्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ (ऋ. ८) — ४, ६, २५.

॥ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अध्याय ३

खंड ५

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥ होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥ — १, १, १.

कुषुंभकस्तदब्रवीद्दिगरेः प्रवर्तमानकः ॥ वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥ १६ ॥

—२, ५, १६.

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ॥

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नूपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥ २, ५, १७.

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः ॥

यदुत्पतन्यदसि ककरिर्यथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥ —२, ८, १२.

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वन्हिं चकर्थ विदथे यजघ्नै ॥

देवाँ अच्छा दीद्यद्युंजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषत्व ॥ २ ॥ —२, ८, १३.

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ॥ पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥ ३, ४, ११.

त्वां ह्यग्ने सदमित्समन्यवो देवासो देवमरतिं न्येरिर इति ऋत्वा न्येरिरे ॥

अमर्त्यं यजत मर्त्येषा देवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसम् ॥ १ ॥

—३, ४, १२.

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमंतः समुद्रे हृद्यं१तरायुषि ॥

अपामनीके समिथे य आभूतस्तमश्याम मधुमंतं त ऊर्मिम् ॥ १ ॥ —३, ८, ११.

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ॥ यव्हाइव प्र वयामुज्जिहानाः

प्र भानवः सिस्त्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥ —३, ८, १२.

गंता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरक्ष एवयामरुत् ॥ ज्येष्ठासो न पवर्तासो व्योमनि

यूयं तस्य प्रचेतसः स्यात दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥ —४, ४, ३४.

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ॥

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्ये ॥ १ ॥ ४, ४, ३५.

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ॥

देवास्तं सर्वे धूर्वतु ब्रह्म वर्म ममांतरम् ॥ १९ ॥ ५, १, २२.

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयंत प्रशस्तम् ॥

दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥ ५, १, २३.

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेंद्रश्च सोम जागृतम् ॥ रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥

—५, ७, ९.

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ॥

इंद्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत ॥ १ ॥ —५, ७, १०.

आग्ने याहि मरुत्सखा रुद्रेभिः सोमपीतये ॥ सोभर्या उप सुष्टुतिं मादयस्व स्वर्णरे ॥ १४ ॥

—६, ७, १५.

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ॥ इंद्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥ -६, ७, १६.

यत्ते राजंछृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ॥

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिंद्रार्येदो परि स्रव ॥ ४ ॥ -७, ५, २८.

अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वांतमसो ज्योतिषागात् ॥

अग्निर्भानुना रुशता स्वंग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः ॥ १ ॥ -७, ५, २९.

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ॥ समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

-८, ८, ४९.

तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वतिर्मानुषेभ्यः ।

ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् ॥ शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥ -३, ४, १०.

खंड ६

मुंचामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ॥

ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इंद्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥ -८, ८, १९.

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ॥ परा दुःष्वज्यं सुव ॥ ४ ॥ -४, ४, २५.

यच्च गोषु दुःष्वज्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ॥ त्रिताय तद्विभावर्थाप्त्याय परा वहानेहसो व

ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १४ ॥ -६, ४, ९.

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह ॥

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥ -२, ७, १०.

येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना ॥

तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुतिमपामीवामप दुःष्वज्यं सुव ॥ ४ ॥ (ऋ. ५) -७, ८, १२.

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशंते अक्तुभिः ॥

अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्लाहा नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ९ ॥ (ऋ. ४) -७, ८, १३.

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ॥ तस्मा अर्चाम कृण्वाम

निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥ सर्व सूक्त (ऋ. ५) -८, ८, २३.

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये ॥ धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

सर्व सूक्त. (ऋ. १०) -४, ८, १७.

सं पूषन्चिदुषा नय यो अंजसानुशासति ॥ य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सर्व सूक्त (ऋ. १०) -४, ८, १९.

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् ॥ सक्ष्वा देव प्र णस्पूरः ॥ १ ॥

सर्व सूक्त (ऋ. १०) - १, ३, २४.

खंड ८

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ॥

अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥ —२, २, २२.
आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्धिदम् ॥ इदं हिरण्यं वर्चस्वजैत्राया विशतादिमाम् ॥ परिशिष्ट —८, ७, १७.

खंड ९

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेधानास्तन्वं पुषेम ॥ मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्त्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥ —
सर्व सूक्त (ऋ. ९,) —८, ७, १५.

खंड १०

आ मंद्रैरिंद्र हरिभिर्याहि ममूररोमभिः ॥ मा त्वा के चित्रि यमन्विं न पाशिनोति धन्वेव तां इहि ॥ १ ॥ —३, ३, ९.
महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः ॥ दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥ सर्व सूक्त (ऋ. ३) —८, ८, ४३.
कनिक्रदज्जनुषं प्रबुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम् ॥ सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदमिभा विश्व्या विदत्
॥ १ ॥ सर्व सूक्त (ऋ. ३) —२, ८, ११.
देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ॥ सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ ११ ॥ —
६, ७, ५.
स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ॥ मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपंतु सेनाः ॥ ११ ॥
—२, ७, १८.
संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ॥ मियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम्
॥ ७ ॥ —८, ३, १९.

खंड ११

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ॥ स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी
सुचेतुना ॥ ११ ॥ —४, ३, ७.
यत इंद्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ॥ मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १३ ॥ (ऋ. ६.) —
६, ४, ३८.

खंड १२

आ त्वाहार्षमंतरेधि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ॥ विशस्त्वा सर्वा वांछंतु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत्— ॥ १ ॥
सर्व सूक्त (ऋ. ६). ८, ८, ३१.
जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ॥ अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ १
॥ धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ॥
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ (ऋ. ८) —५, १, १९.

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति परिबाधमानः ॥

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान्पुमा सं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥ —५, १, २१ .
अभीवर्तेन हविषा येनेद्रो अभिवावृते ॥ तेनास्मान्ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

सर्व सूक्त (ऋ. ५) —८, ८, ३२.

प्र यो वां मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् ॥ अयःशीर्षा मदेरघुः ॥ ३ ॥ (ऋ. २) —६, ७, ६.

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोमणश्चर्षणीनाम् ॥

संक्रंदनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥ सर्व सूक्त (ऋ. ३) —८, ५, २२.

शास इत्था महौ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ॥ न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥

सर्व सूक्त (ऋ. ५) —८, ८, १०.

प्र धारयंतु मधुनो घृतस्येति सौपर्णसूक्तम् ॥

उप स्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ॥

स दुंदुभे सजूरिंद्रेण देवैर्दूरादवीयो अप सेध शत्रून् ॥ २९ ॥ —४, ७, ३५.

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ॥ गच्छामित्रान्त्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

—५, १, २२.

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमार विशिखा इव ॥

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥ —५, १, २२.

॥ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

अध्याय ४

खंड २

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकभक्रन् ॥

अहोभिरद्विरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥ —७, ६, १५.

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ॥

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बमूथ ॥ ८ ॥ —७, ६, २७.

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ॥

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥ —७, ६, २७.

खंड ३

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ॥

नेत्त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दघृग्विधक्ष्यन्पर्यखाते ॥ ७ ॥ —७, ६, २१ .

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ॥

अथा पितृन्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥ —७, ६, १५.

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ॥

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥ —७, ६, २१ .

खंड ४

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ॥ उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं

पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥ (ऋचा. १, २, ४, ५,) —७, ६, १५.

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ॥

यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽथेमेनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १ ॥ (ऋचा ६) —७, ६, २०.

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ॥

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥ (ऋचा ४) —७, ६, २३.

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ॥

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १० ॥ (ऋचा ४) —७, ६, २७.

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ॥ येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १ ॥

(ऋ. ५) —८, ८, १२.

उरूणसावसुतृपा उदुंबलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ॥

तावस्मभ्यं दृशये सुर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ॥ —७, ६, १६.

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ॥

प्रांचो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥ —७, ६, २६.

खंड ५

शीतिफे शीतिकावति लहादिके लहादिकावति ॥

मंडूक्याऽ सु सं गम इमं स्वग्निं हर्षय ॥ १४ ॥ —७, ६, २२.

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ॥

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपथात् ॥ १० ॥ —७, ६, २७.

उच्छ्वंचस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवंचना ॥

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥ —७, ६, २८.

उच्छ्वंचमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ॥

ते गृहासो घृतश्रुतो भवंतु विश्वाहास्मै शरणाः संत्वत्र ॥ १२ ॥ —७, ६, २८.

उत्ते स्तभ्नाभि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ॥

एतां स्थूणां पितरो धारयंतु तेऽत्रा यमः सादना ते मिनोतु ॥ १३ ॥ —७, ६, २८.

खंड ६

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ॥

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥ —७, ६, २१.

तंतुं तन्वत्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ॥

अनुल्वणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥ —८, १, १४.

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति ष ॥

इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥ —७, ६, २७.

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ॥

शतं जीवंतु शरदः पुरुचीरंतर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥ —७, ६, २६.

परं मृत्यो अनु परेहि पंथां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ॥

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीभि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ १ ॥ (ऋ. ४) —७, ६, २६.

यथाहान्यनुपूर्वं भवंति यथ ऋतव ऋतुभिर्यति साधु ॥

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥ —७, ६, २६.

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरांजनेन सर्पिषा सं विशंतु ॥

अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहंतु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥ —७, ६, २७.

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ॥

अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवा—न्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥ —८, १, १४.

आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ॥ महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥ —७, ६, ५.

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत ॥ देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥ —८, ८, १३.

अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् ॥ अप नः शोशुचदधम् ॥

सर्व सूक्त (ऋ. ८) — १, ७, ५.

खंड ७

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवंतु पीतये ॥ शं योरभि स्रवंतु नः ॥ ४ ॥ —७, ६, ५,

खंड ८

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः ॥ माध्वीर्नः संत्वोषधीः ॥ ६ ॥

(ऋ. ३.) —१, ६, १८

अक्षन्नमीमदंत ह्यव प्रिया अधूषत ॥

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मती योजान्विंद्र ते हरी ॥ २ ॥ —१, ६, ३.

खंड ९

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे ॥ वोचेम शंतमं हृदे ॥

सर्व सूक्त (ऋ. ९) —१, ३, २६.

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ॥ यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे

विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥ सर्व सूक्त (ऋचा ११) —१, ८, ५.

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ॥ अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत

प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ सर्व सूक्त (ऋ. १६) —२, ७, १६.

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधात्ने ॥ अषाळहाय सहमानाय वेधसे

तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ सर्व सूक्त (ऋ. ४) —५, ४, १३.

शं न इंद्राग्नी भवतामवोभिः शं न इंद्रावरुणा रातहव्या ॥ शर्मिद्रासोमा सुविताय शं योः शं

न इंद्रापूषणा वाजसातौ ॥ सर्व सूक्त (ऋचा १५) —५, ३, २८.

शं न इंद्राग्नी भवतामवोभिः ॥ १ ॥ —५, ३, २८.

॥ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

समाप्त

(हा ग्रंथ मराठी “ग्रंथोत्तेजक मंडळी” नें पसंत केला आहे.)

स्वाध्याय

अथवा

(प्राचीन आर्यविद्यांचा क्रम, विचार आणि परीक्षण)

लोकहितवादी

यांनीं

स्वदेशबांधवांकरिता केला.

तो,

नासिक येथें

हरी त्र्यंबक काळे यांच्या “नासिकवृत्त” छापखान्यांत

छापून प्रसिद्ध केला.

माघमास, शके १८०१ व
फेब्रुवारी, सन १८८०

किंमत २ आणे

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

प्राचीन ग्रंथांत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांस आर्य असें नांव प्रसिद्ध आहे. आर्य शब्दाचा अर्थ पूज्य, उत्तम, श्रेष्ठ किंवा सुधारलेले असा होतो. त्यांजवांचून इतर जे लोक ते अनार्य होत. अनार्य म्हणजे हलकट, अनाडी, नीच असा अर्थ आहे. आर्यांवांचून शूद्रादि इतर जातीचे जे लोक अनार्य म्हणून गणले जातात त्यांस आलीकडे बहुत दिवसांपासून आर्यांचें साहचर्य घडत असल्यामुळें तेही आर्य झाले आहेत असें बहुतांचें मत आहे. यावरून जेवढे हिंदु तेवढे सर्व आर्य असून त्यांचा जो देश त्यास आर्यावर्त म्हणण्याची चाल पडली आहे. जेव्हां हे आर्य उत्तर खंडांत राहत होते तेव्हां त्या त्रिवर्गाचा परस्पर विवाहसंबंध व भोजनव्यवहार चालू होते. आर्य लोकांची सर्व भरतखंडांत वस्ती होऊन ब्राह्मणांत मोठ मोठे विद्वान् ऋषी झाले, क्षत्रियांत महान् महान् पराक्रमी राजे झाले आणि वैश्यांनीं कृषिकर्माची व पशुपालनाची वृद्धि करून अनेक निर्वाहाच्या पदार्थांचा पुरवठा केला व त्यांस शूद्रांनीं सहाय केलें. येणेंप्रमाणें या देशांत चतुर्वर्ण प्रजेचा विस्तार झाला. मूळ आर्य हे मोठे पराक्रमी, विद्याशोधक व एक मतानें वागणारे असे होते. त्यांनीं अनेक ग्रंथ लिहून ठेविले व अनेक कलाकौशल्यांत प्रावीण्य मिळविलें. परंतु त्या काळीं इतर देशचे लोक अगदीं रानटी असून त्यांस मनुष्यांत गणावें किंवा न गणावें असे या आर्यांस ते तुच्छ वाटत असत व त्यावरूनच त्यांनीं त्यांस वर लिहिल्याप्रमाणें अनार्य, म्लेच्छ, निषाद, दस्यु अशीं निंदाव्यंजक नांवें दिलीं होती.

आर्यांची प्रथमतः वेदवाणी, जीस श्रुती असें म्हणतात ती प्रगट झाली, व त्यांनीं ईश्वराराधना केली. त्या पलीकडे या पृथ्वीवर एखादी वाणी होती असें दिसत नाही व म्हणून हे वेद अति प्राचीन आहेत असें मानलें आहे. या वेदांचे उत्पादक ऋषिमंडळांत [वसिष्ठादिक ऋषी हे ब्राह्मण मंत्रद्रष्टे झाले, विश्वामित्रादि क्षत्रिय झाले, कवषऐलूषादि शूद्र झाले आणि यमी लोपामुद्रादि स्त्रिया मंत्रद्रष्ट्या झाल्या.] ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्र व स्त्रिया वगैरे सर्व असून, त्यावरून वेदोच्चारविषयीं सर्व आर्यांस अधिकार होता असें दिसतें. पुढें वेदमंत्राचे विनियोग करून त्यांचा याज्ञिक कर्माकडे उपयोग होऊं लागला. पुढें आयुर्वेदादिक उपवेद निर्माण झाले. वेदमंत्ररक्षणार्थ व्याकरण, शिक्षा, छंद वगैरे शास्त्रे सिद्ध झालीं. त्यानंतर षड्दर्शनादिक तर्कशास्त्रें उत्पन्न झालीं. पुढें नीतिप्रवर्तक व भक्तिवृद्धयर्थ पुराणादि कथाग्रंथ उत्पन्न होऊन त्यांत नवरस उत्पन्न करण्याकरितां विचित्र व अद्भुत गोष्टी लिहिल्या. आणि त्यानंतर मनोरंजनार्थ नाटक, सुभाषित व पंचतंत्रादि उपदेशपर व नीतिपर ग्रंथ झाले. याविषयीं विशेष विवेचन प्रकृत पुस्तक वाचतांना वाचकांस आढळून येईलच. अस्तु. ह्याप्रमाणें आर्यलोकांचा आज पर्यंतचा ग्रंथोपक्रम असून तत्संबंधाचा ग्रंथराशि आज बराच मोठा झाला आहे व त्याचें अवलोकन करूनच काय तें, आपणास आपल्या पूर्वजांनीं काय काय तर्क केले, ते कसे होते व त्यांच्या रीती भाती कशा होत्या इत्यादि समजण्यास मार्ग आहे. ह्या ग्रंथांत आर्यांचें ज्ञान व शहाणपण भरलें आहे व पूर्वीच्या रीतीभातीचें दर्शनही त्यांतच आहे. म्हणून इतिहासदृष्टीनें व काव्यदृष्टीनें हे ग्रंथ फार उपयोगी आहेत व आपल्या प्राचीन पुरुषांची हीच काय ती पुंजी किंवा ठेव आहे. हिजवर आपण वाटेल तशी कमाई केली पाहिजे व आपल्या भावी संततीकरितां तींत भर टाकून ती व्यवस्थित केली पाहिजे. परंतु ही पुंजी असल्याची कित्येकांस शुद्धिच नाही म्हणून ती यथाशक्ति ठाऊक असावी व तिच्या संरक्षणाचा व वृद्धीचा अभिमान धरावा हें योग्य आहे.

ज्या ज्या काळीं हे ग्रंथ झाले त्या त्या काळीं त्यांची अतिशय श्रेष्ठता होती. प्रथमतः ते ग्रंथ ज्या भाषेंत लिहिले आहेत ती संस्कृतभाषाच अतिशय सुधारलेली व कमावलेली आहे. संस्कृतभाषेची व्यापकता सर्वश्रुत

आहे. हा भाषाचमत्कार इतर कोणत्याही भाषेत सांपडणार नाही. एकेका धातूपासून दोन दोन हजार रूपे होतात! असे आहे तरी त्या सर्वांचे नियम पाणिनीने चार हजार सूत्रांत बांधिले व सर्वास भाषाज्ञानाचें सौलभ्य करून दिलें ह्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. कोणत्याही पदार्थाला संस्कार करणें, म्हणजे ते मूळ स्थितीपासून शुद्ध व उत्तम करणें; पारदादि रसायनांस संस्कार देतात म्हणजे तेणेंकरून तीं रसायनें शुद्ध व गुणकारी होतात, द्विजांचा संस्कार करणें म्हणजे त्यांचें उपनयन करून त्यांस वेदादि श्रेष्ठ विद्यांचें अध्ययन करण्याला योग्य करणें, ह्याप्रमाणेंच ह्या मूळच्या आर्य भाषेस अनेक संस्कार देऊन ती संस्कृत केली आहे व तिचें रसायनही उत्तम व सर्वमान्य उतरलें आहे! ह्याप्रमाणें आपल्या आर्य पूर्वजांची ही परम वंद्य भाषा, तिची पुढें उतरत्या काळांत बहुत दुर्दशा होत चालली. तिचा पठनपाठनक्रम बंद पडून सर्वत्र अनार्य लोकांच्या ज्या प्राकृत भाषा उत्पन्न झाल्या त्याच आर्य लोकांनीं व्यवहारनिर्वाहार्थ घेतल्या व त्यामुळें दिवसें दिवस संस्कृताचा संबंध सुटत चालला. तरी आलीकडे प्राकृत भाषांतूनही संस्कृत शब्द बहुत शिरून त्यांमुळें त्या भाषांसही बरेंच चांगलें रूप येत चाललें आहे. संस्कृत भाषाज्ञानाचा जसजसा लोप होत चालला तसतसें आर्यग्रंथावलोकन फार दुर्लभ होत चाललें आणि या अनवलोकनानें आपल्या आर्यपूर्वजांच्या विद्या, ज्ञान, रीतीभाती व त्यांची सत्कीर्ति यांच्या विषयीं सर्वत्र अज्ञान माजून त्यांच्या सत्कीर्तीचा विसर पडला व तेणेंकरून बहुत अहित झालें. स्वयंवरादि प्रीतिविवाह होऊन तत्संबंधाचे मोठमोठे समारंभ होत असत ते सर्व बुडाले; नीतिमान् राजे नाहीसे झाले; ब्रह्मचर्यपालन व गुरुगृहीं वास करणें या रीती बुडाल्या; इत्यादि सर्वोत्कृष्ट प्रकार अजीबात नाहीसे होऊन त्या त्या ठिकाणीं भलभलतेच आचार विचार उत्पन्न झाले व यामुळें आर्य लोकांच्या मूळ स्थितीरीतीला न्हासकाळ येत चालला. परंतु ह्या आर्यांच्या प्राचीन रीतीभातींचें ज्यांनी अनुकरण केलें ते उच्चावस्थेस पावूं लागले. आमच्या इकडील ब्रह्मचर्याची वहीवाट सुटून अनार्य मानलेल्या युरोपखंडीय लोकांत ती प्रसृत झाली; आमच्या इकडील स्वयंवरांचा अगदीं लोप होऊन युरोपांतील देशांत त्यांचा प्रचार सुरू झाला; व आमच्या इकडील गुरुगृहवास नाहीसा होऊन पाश्चात्य राष्ट्रांत विद्यार्थ्यांस वर्षोवर्ष आपलीं घरे व आईबाप सोडून दूरदूरच्या पाठशाळांतून रहावें लागण्याची वहीवाट चालू झाली. इत्यादि व असेच अनेक प्रकार मूळ आर्यांतून नाहीसे होऊन ते अनार्य बनले व मूळचे जे अनार्य होते ते आर्य होऊं लागले! अशी अगदीं भिन्नावस्था प्राप्त झाली ह्यास आपले आपणच कारण झालों; हें बरें नाही. याकरितां वर लिहिल्याप्रमाणें प्राचीन आर्यविद्यांचें ज्ञान प्राप्त करून त्यांचा फैलाव झाला पाहिजे. ज्यांस फुरसत असेल त्यांनीं संस्कृत शिकून आर्यविद्यांमध्ये निष्णात झालें पाहिजे व ज्यांस फुरसत नसून संस्कृत ज्ञानही नाही त्यांजकरितां आपापल्या देशभाषेत ते प्राचीन आर्यांचे ग्रंथ उतरून पूर्वजांच्या ग्रंथज्ञानाची सुलभता केली पाहिजे. येणेंकरूनच आपणास उन्नति येऊन आपण आपलें कर्तव्य केलेंसें होईल. वडिलांचा अभिमान सर्वस्वी सोडला तर न्हासकाळ अधिक वाढेल व कोणत्या परिणामास हें राष्ट्र जाईल हें कांहीं सांगवत नाही. आर्यविद्यांच्या प्रभावानें पूर्वी आर्य लोकांस मोठी उन्नति प्राप्त झाली होती. रामचंद्र, युधिष्ठिर, विक्रम यांजसारखे राजे; कर्णासारखे दाते; हनुमंतासारखे सेवक; व परशुराम, भीष्म, अर्जुन यांजसारखे योद्धे इत्यादि श्रेष्ठ लोकांनीं ही आर्यभूमि भूषित होती. याजवरून तो आर्यविद्याप्रभावच तसा होता असें अनुमान होतें. परंतु त्या आर्यविद्यांचें विस्मरण झाल्यामुळें हल्लीं ही नीचावस्था प्राप्त झाली आहे. म्हणून पूर्वीच्या वाडवडिलांचें स्मरण ठेवून, हल्ली 'कलि मातला' म्हणून जो व्यर्थ कोलाहल चालला आहे तो टाकून दिला पाहिजे. परस्पर ऐकमत्य, देशप्रीति, वडिलांचा अभिमान इत्यादि गोष्टींचा अभाव झाल्यामुळें 'कली'चें वेड पिकलें. परंतु तें निर्मूल होय. भिन्न रुचि उत्पन्न झाल्यामुळें व वाटेल त्यानें वाटेल तसें करण्याचें स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळें ऐकमत्य नष्ट झालें. उदरनिर्वाहार्थ निरनिराळे उद्योग करावे, परंतु देशसंबंधी काम निघालें म्हणजे सर्वांनीं सहोदराप्रमाणें एक विचारानें चालावें हें युक्त आहे. परंतु तसा प्रकार हल्लीं अंशतः तरी असल्याचें

दुर्दैवाने अनुभवास येत नाही! ऐकमत्याप्रमाणेच देशप्रीतीचीही वाताहत झाली व तशी होण्यास कारणेही तशीच घडून येत आहेत. कोणत्याही वस्तूवर प्रीति करणे म्हणजे सांगितल्याने किंवा उपदेशाने कोणीही प्रीति करीत नाही. डोळ्यांना मनोहर किंवा अंतःकरणास आनंद देणारा असा स्वभावसिद्ध पदार्थ असला म्हणजे त्याजवर प्रीति करण्याविषयी सांगणे नलगे. कस्तूरीच्या सुवासविषयी जशी शिफारस करणे नको व उपदेशही करणे नको तद्वत् देशप्रीतिविषयीही शिफारस किंवा उपदेश करण्याचे प्रयोजन नाही असे कित्येक म्हणतात व वस्तुतः ते म्हणणे खरेही आहे. मधुर श्रीखंड असून अव्यवस्थेने ते नासले व त्यास घाण येऊ लागली, असे असता त्याची प्रेमाने रूचि घेण्याची शिफारस केली तर ती किती अंशाने सफल होईल व शिफारस करणाराचेही किती वजन राहील? तद्वत् प्रस्तुत देशप्रीतीचा संबंध आहे. अनेक लोकांनी अनेक प्रकारच्या चालीरूढींनी देशांत सर्वत्र अव्यवस्था करून टाकल्यामुळे पहिले देशप्रीतिरूप माधुर्य नष्ट झाले; तेव्हा ते पुनः सर्वत्र व्यवस्थित आचार व रूढी चालल्याशिवाय येण्याची आशा नाही. जेथे स्त्रियांचे हाल व अपेष्टा यांनी परिपूर्ण देश झाला आहे, निर्दयपणे केशवपन करणे व त्यांस वैधव्यदुःखानलाच्या खाईत होरपळत टाकणे इत्यादि परमदयाशून्यत्वाचे प्रकार चालू आहेत व जेथे ब्राह्मणांच्या अयथार्थ कृत्यांनी त्यांची निंदा होते, अशा देशावर प्रीति करा असे सांगणेही निरर्थक आहे. झाड मोठ्या जोमाने वाढून त्याचा चांगला विस्तार व्हावा, त्याची छाया लांबवर जाऊन तिचा लोकांस उपयोग व्हावा आणि त्यास सुफलं येऊन त्यांचा सर्वास उपभोग मिळावा अशी इच्छा करणाऱ्याने त्या वृक्षाचे बीजारोपण जर केवळ खडकावर केले तर त्याचे हेतु कितीसे परिणामसिद्ध होतील? त्याचप्रमाणे देशप्रीतिरूप फलाचा सर्वास उपभोग मिळावा अशी इच्छा असल्यास प्रथमतः स्वदेशवृक्षाची चांगली जोपासना करण्याकरिता त्याजमध्ये असणाऱ्या अविचारजन्य चालीरूढीरूप घातुक मुळ्या सद्विचाररूप कोयत्याने समूळ खणून काढल्या पाहिजेत व त्यास सत्संगजीवनाने व सद्विद्यांच्या खताने चांगली पुष्टि दिली पाहिजे म्हणजे आपापच त्याच्या योग्य काली त्यास देशप्रीतिरूप फलांचा चांगला बार येईल. दुराचारी, कजाग व कुरूप बायको असली तर तिजवर प्रीति करण्याविषयी नवऱ्याला बोध केला असता किंवा दुराचारी, द्राष्ट आणि दुःशील असा नवरा असल्यास त्याजवर बायकोला प्रीति करण्यास सांगितले असता ती परस्परांवर कितीशी प्रीति करतील? सारांश, प्रीति करण्याविषयी लोकांच्या सांगण्याची अवश्यकताच नाही. प्रीतिजन्य पदार्थ असला म्हणजे तो आपणच सर्वांचे अंतःकरण आपलेकडे ओढून घेतो. तद्वत् देशामध्ये प्रीत्युत्पादक चाली रीती उत्पन्न झाल्या म्हणजे लोक सहज देशप्रीति व देशाभिमान बाळगतील. अमेरिकेतील लोकांस किंवा इंग्लंडातील लोकांस आपल्या देशावर प्रीति करा म्हणून सांगावे लागत नसून त्यांस असे वाटते की, आपल्या देशासारखा उत्कृष्ट देश दुसरा कोणताही नाही. शिवाय त्यांस असे वाटते की, आमचे सरकार चांगले, आमचे कायदे चांगले, आमच्या शाळा चांगल्या व आमच्या रीतीभाती चांगल्या; व ह्यामुळे त्यांस सहजच देशप्रीति उत्पन्न होते. परंतु आमच्या देशांतून स्वदेशप्रीतीचे व पूर्वजांच्या अभिमानाचे बीजच नाहीसे झाले आहे यास वर लिहिल्यापैकीच कांही तरी कारणे असावी. ज्यांनी सतीची चाल बंद केली, पुनर्विवाह सुरू केला, स्त्रीशिक्षण चालू केले व अनेक विद्याशाळा स्थापिल्या त्यांनी देशप्रीतिरूप वृक्षाचे बीजच रुजत घातले असे म्हणावयास कांही हरकत नाही. परंतु याचे विरुद्ध जे आचरण करतील ते उलट स्वदेशाचे शत्रू समजले पाहिजेत हे उघड आहे. अस्तु.

आर्य लोकांच्या शास्त्रांत स्वाध्याय करावा असे लिहिले आहे व हे कर्म नित्य आहे म्हणजे ते प्रतिदिवशी केले पाहिजे. परंतु ते जो न करील त्यास दोष आहे. या कर्माचे ब्रह्मयज्ञ असेही नांव आहे. आतां, लोकांत ब्रह्मयज्ञ करणे म्हणजे प्रत्येक ग्रंथाच्या आदी घेऊन म्हणणे हाच स्वाध्याय असा पाठ आहे. परंतु केवळ आदी

घेऊनच राहावें असें नाही. तर संपूर्ण ग्रंथांचें अवलोकन करून त्यांचा अर्थ समजला पाहिजे. प्रसिद्ध वेदभाष्यकार सायनाचार्य यांनीं असें लिहिलें आहे कीं,—

मननहेतुर्मन्त्रः, कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥

याचप्रमाणें—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥—यास्क.
तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यात्०

—तैत्तिरीयारण्यक. २ प्रपा०, १५ अनु०

म्हणजे, मंत्र हे ध्यानाचे उपयोगी व ब्राह्मणग्रंथ हे कर्म करण्याचे दर्शक आहेत. परंतु जे अर्थ जाणत नाहीत ते घराच्या खांबासारखे निर्जीव होत! अर्थ जाणणाऱ्या ब्राह्मणांना नमस्कार करावा हें योग्य आहे.

यावरून स्वाध्याय म्हणजे सार्थ अध्ययन करणें व तें प्रतिदिवशीं केलें पाहिजे हा आर्यपूर्वजांचा नियम फार उत्तम दिसतो. शिवाय तें अखंड व यथार्थ चाललें असतें तर आज जी दुरवस्था प्राप्त झाली आहे ती आली नसती. ज्याअर्थी स्वाध्याय हा आवश्यक लाविला आहे म्हणजे सर्वांनीं अध्ययन केलें पाहिजे असें आहे त्याअर्थी, जे अध्ययन करतील ते अध्यापनही करू शकतील. आणि ह्याप्रमाणें शिकणें व त्यानंतर शिकविणें हीं दोन कर्मे ब्राह्मणांचीं आवश्यक कर्तव्ये झालीं असें सिद्ध होतें. परंतु ‘आडांतच नाही, तेथें पोहोऱ्यांत कोठून येईल?’ या म्हणीप्रमाणें ब्राह्मण होऊनही तो अध्ययनशून्य झाला तर आर्यपूर्वजांची, सर्वत्र विद्याप्रसार व्हावा ही इच्छा कोठून तृप्त होणार? याकरितां नित्यब्रह्मकर्म जो स्वाध्याय तो सांगून त्याची फार प्रशंसा लिहिली आहे. तत्संबंधाचीं कांहीं वचनें याखाली घेतों.—

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते०

—तैत्तिरीयारण्यक, २ प्रपाठक, १० अनुवाक.

यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठन्ते ।

—किता.

तद्देवा ५ स्तर्पयति...त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया

यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति!

—किता.

ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वा । * * * *

उत्तारण्येऽबल उत वाचोत तिष्ठन्नुत व्रजन्नुतासीन उत शयानोऽधीयीतैव

स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते इ.

—किता, १२ अनु०.

स्वाध्यायान्मा प्रमदः । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥

—शिक्षोपनिषद्.

एवं स्वाध्यायधर्मेण तपस्वी पुण्यो भवति तपस्वी पुण्यो भवति ॥

—तै० आ०, १ प्रपाठक.

भावार्थ—प्रतिदिवशीं पंचमहायज्ञ करावे. जो स्वाध्यायपूर्वक ब्रह्मयज्ञ करतो व वेदाची एक तरी ऋचा म्हणतो तो आपले स्वाध्यायेकरून देवांस तृप्त करतो व तेणेकरून देव त्यास संतोषपूर्वक आयुष्य, तेज, लक्ष्मी, यश, बल, श्रेष्ठत्व व धान्य इत्यादि देतात. आपल्यास शक्ति असेल तसें— गांवांत व अरण्यांत, मोठ्यानें किंवा मनांत, दिवसां किंवा रात्रीं, व निजून किंवा चालतांना, अध्ययन करावें. तेणेकरून तप व पुण्य प्राप्त होतें. पठन करणें सोडूं नये व पठनपाठनक्रमाविषयीं कधींही हयगय करूं नये. ह्याप्रमाणें स्वाध्यायाचा परिपाठ ठेविला म्हणजे तो मनुष्य तपस्वी व पुण्यवान् होतो; येवढेंच नव्हे तर तपस्वी व पुण्यवान् होतोच अशी खात्री आहे.

अथ ब्रह्मयज्ञः —

* * * *

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच्छाक्षुर्ध्रुवा मेधा स्तुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददंल्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयाँसं चाक्षय्यं य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ — शतपथब्राह्मण, ११ प्र०, ३—६—८—३.

अथातः स्वाध्यायप्रशंसा —

* * * *

स्वाध्यायमधीते तेन तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

* * * *

अमृतेन ह वाऽएष देवाँस्तर्पयति य एवं विद्वान् यजूँष्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्ताः ॥

— शतपथब्राह्मण, ११ प्र. ४—१. ८.

भावार्थ—स्वाध्याय याचेंच नांव ब्रह्मयज्ञ, तो वाणीचा यज्ञ आहे. तेणेकरून देव तृप्त होतात व यज्ञाचें फळ मिळतें. यास्तव विद्वान् हे नित्य वेदादि शास्त्रांचा अभ्यास करितात.

* * * *

स्वाध्यायाऽभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥

— गीता. १५ अ. १७

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥

* * *

— गीता. २८ अ. ४

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥

— आपस्तं० घ० सू० १—४—१२.

* * * *

काण्डद्वयार्थसिद्धयर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ॥

— स० मार्तण्ड.

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वागिरसो

ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीति ॥

— आश्वलायन, गृह्यसूत्र.

धर्मद्वाराणि स्वाध्याय—स्तपो दानं दमः क्षमा ।

— भारत.

* * * *

वैद्यं पानरतं नटं कुपठितं स्वाध्यायहीनं द्विजम् ॥

भार्या यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥

—नीतिमाला.

आतां, भक्तिमार्गातील लोक म्हणतात कीं, नामस्मरण हेंच मुख्य आहे. व त्याविषयीं तें असें वचन दाखवितात :—

न्यूनाऽतिरिक्ततासिद्धयै कलौ वेदोक्तकर्मणाम् ॥
हरिस्मरणमेवान्ते संपूर्णफलदायकम् ॥

परंतु वेदाक्षर हें नामस्मरणच आहे. याविषयीं ऋग्विधानांत लिहिलें आहे कीं,—

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥

स्वाध्यायाचें फल आणखी असें आहे कीं, वेदाचीं अंगें व उपांगें ज्या महर्षींनीं रचिलीं त्यांची बुद्धि सत्यपरीक्षेविषयीं स्थिर होती व त्यांनीं कोणतेही विषयाचें तत्त्वज्ञान शोधण्याविषयीं जे नियम बांधले आहेत त्यांप्रमाणें तपासून पाहिलें तर बहुधा जें असत्य तें सत्य म्हणून मनांत कदापि उतरणार नाही. तीं सत्यपरीक्षणाचीं प्रमाणें ही आहेत.—

प्रमाण—प्रमेय—संशय—प्रयोजन—दृष्टांत—सिद्धांतावयव—तर्क—निर्णय—वाद—जल्प—
तण्डा—हेत्वाभास—च्छल—जाति—निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानत्रिःश्रेयसाधिगमः ॥ —न्यायसूत्र

या प्रमाणांनीं विषय व पदार्थ तपासून घेतले म्हणजे त्यांत किमपि असत्य शिरणार नाही. मीमांसकही असेंच म्हणतात—

हेतुदर्शनाच्च ॥

म्हणजे, जो कोणी स्वार्थाकरितां कांहीं गोष्ट लिहितो तो धर्म नव्हे. याचप्रमाणें—

यथार्थवादी आप्तः

म्हणजे, जो सत्य बोलेल तो आप्त. यावरून पाहतां या शास्त्रकारांच्या नियमांप्रमाणें सत्यमिथ्याची परीक्षा तेव्हांच होईल. परंतु त्या प्रमाणांचा अभाव होऊन लोकांमध्ये उपहास, व असत्य या गोष्टी बहुत वाढल्या. काव्यरचनेनें रसपुष्ट्यर्थ वर्णन केलेलीं चरित्रें सर्वांशानें सत्य असा दृढतर समज होऊन गेला. श्रीरामचंद्राचें सर्व सैन्य वानरांचे होतें; त्या वानरांचें किष्किंधानगरी नामक वसतिस्थान होतें; त्यांचा सुग्रीव हा वानर राजा असून हनुमान् हा त्या वानराधिपाचा सचिव होता; जांबुवंतासारिखे वृद्ध व माहितगार कपी होते; व अंगदासारखे वकील होते; इत्यादि वर्णनें सर्व सत्यच आहेत असें कोणत्या प्रमाणांनीं सिद्ध करितां येईल?

अनुक्रमणिका

याचप्रमाणें नागकन्या मनुष्यांस वरीत होत्या याचीही सिद्धता कोणत्या प्रमाणांनी होईल? दद्या तुपाचे समुद्र, सूर्य चंद्रांचे वंश पृथ्वीवर राज्य करीत होते, समुद्रांत **लक्ष्मी** पडली होती म्हणून देवदानवांनी समुद्र घुसळून लक्ष्मी काढली, **यमा**ची बहीण **यमुना** नदी, **सूर्या**ची कन्या **तापी** नदी, **रावणा**स दहा तोंडे, **सहस्रार्जुना**स हजार हात, **रावणा**चा भाऊ **कुंभकर्ण** सहा महिने निजत असे, **ज्ञानेश्वरानें** रेड्याकडून वेद बोलविले, कोणी निर्जीव भित चालविली, कोणाच्या भक्तिसामर्थ्यानें **पंढरीचा विठोबा** त्याचे घरी पाण्याच्या कावडी वाहात असे, कोणाची माती मळीत असे, कोणाचे बागेतील मजूरी करीत असे, कोणाचीं दळणें दळीत असे, इत्यादि कथानकें पुराणिक, हरिदास, नाटककार, भक्त किंवा गोंधळी यांनीं मुळीं काव्यरीतीनें मनोरंजनार्थ रचिलीं तीं सदरील महर्षिप्रतिपादित प्रमाणभावानें सत्य होऊन बसलीं! त्यामुळें प्रमाद व भ्रम उत्पन्न झाला व बुद्धि नष्ट होऊन विचारौघास मजबूत बांध पडला! तर त्या बांधाचा स्फोट होऊन प्रमाद व भ्रम इत्यादि गदळ सदसद्विचारप्रवाहानें खळखळून वाहून जावें आणि तत्त्वज्ञान व्हावें हा या ग्रंथाचा उद्देश आहे. त्याप्रमाणें या उद्दिष्ट विषयांचें किती अंशानें व कसें विवेचन झालें आहे व तेणेंकरून इष्ट हेतु किती अंशानें सफल होईल याचा निर्णय सदसद्विचारी वाचकांच्या अभिरुचीवर अवलंबून आहे.

स्वाध्यायसिद्धीस ब्रह्मचर्य हें मुख्य साधन आहे. लौकर विवाहित होऊन प्रपंचाच्या घोटाळ्यांत पडल्यास पुरुषास स्वाध्यायाचा लाभ होणार नाही हें सिद्ध आहे. यास्तव वेदांनीं व महर्षींनीं ब्रह्मचर्याची बहुत प्रशंसा केली आहे. तें महत्त्व व ती प्रशंसा प्रकृतस्थलीं प्रस्तावनेदाखल उतरून घेतल्यास प्रारंभी पुस्तकवाचकांस त्याचें स्वारस्य अंशतः तरी कळेल असें वाटतें व हें प्रस्तुत ग्रंथोद्देशाप्रमाणें प्राथमिक कृत्य असल्यामुळें तत्संबंधाचा येथें उल्लेख करणें प्रासंगिक आहे :

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्म० मनुविद्य मनुते ॥ २ ॥ अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते, ऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयं सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमित ५ हिरण्मयम् ॥ ३ ॥ तद्य एवैतावरं च ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषा ५ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

—छांदोग्योपनिषद् ८ वा प्रपाठक, ५ वें कांड.

भावार्थ—ब्रह्मचर्य हाच यज्ञ आहे; म्हणजे यज्ञांनीं जें फल मिळतें तेंच फल ब्रह्मचाऱ्यास आहे. ब्रह्मचर्य हेंच सत्रायण आहे, ब्रह्मचर्य हेच मौनव्रत आहे, ब्रह्मचर्य हेंच अनाशकायनव्रत, ब्रह्मचर्य हेंच अरण्यायन, ब्रह्मचर्यानेंच अर आणि ण्य हीं सरोवरें व स्वर्गसुख मिळतें, आणि जे ब्रह्मचर्य अनुष्ठितात त्यांस सर्व लोकांमध्ये जय प्राप्त होतो.

आतां **आपस्तंबधर्मसूत्रांत** ‘अथ ब्रह्मचर्यविधिः’ असें लिहून त्याखालीं ब्रह्मचर्याचे नियम सांगितले आहेत ते खालीं लिहिले आहेत :—

अनृतदशीं ११. सभाः समाजांश्चागन्ता १२. अजनवादशीलः १३. स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी १६. मृदुः १७. शान्तः १८. दान्तः १९. दृढधृतिः २१. अक्रोधनः २३. अनसूयुः २४. अदिवास्वापी २५. अगंधसेवी २६.—प्रथम प्रश्न, प्रथम पटल.

नियमेषु तपःशब्दः १. कर्तपत्यमनायुष्यं च ३. तस्मादृषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात्— किंता, द्वितीय पटल

भावार्थ— ‘ब्रह्मचर्यं कसें करावयाचें त्याची रीती’—नाच तमाशा पाहूं नये, चावट सभांतून जाऊं नये, बडबड करण्यास शिकूं नये, स्त्रियांशीं कार्यापुरतें संभाषण करावें, नम्रतेनें चालावें, शांत असून आत्मसंयमी असावें, बुद्धि स्थिर राखून क्रोध वर्ज करावा, मत्सर करूं नये, दिवसां निजूं नये व अत्तर गुलाब वगैरे घेऊं नयेत. इत्यादि नियम पाळणें याचें नांव तप. हें जो न पाळील तो अल्पायुषी होईल.

ब्रह्मचान्यानें गुरुगृही किती दिवस वास करावा याविषयीं त्याच धर्मसूत्रांत खालीं लिहिल्याप्रमाणें आज्ञा आहे :—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि १२. पादूनम् १३. अर्धेन १४. त्रिभिर्वा १५. द्वादशावराध्यम् १६.— आपस्तंबधर्मसूत्र, प्रथम प्रश्न, १ पटल.

भावार्थ— ४८, ३६, २४, १८ किंवा किमानपक्ष १२ वर्षे पर्यंत ब्रह्मचर्य धारण करून असावें. तैत्तिरीयारण्यकांतही स्वाध्यायास तप म्हटलें आहे. परंतु पंचाग्नीत बसणें, उलटें टांगून घेणें, उपवास करणें इत्यादि हट्ट योगांस वेदांत तप म्हटले नाहीत :—

स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥

म्हणजे, जे विद्या शिकतात तेच तप करितात. कारण, स्वाध्याय हेंच तप आहे. गीतेंतही असेंच म्हटलें आहे :—

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते. १४,— १७

ब्रह्मचर्यरूप तपाचें फल वेद सांगतात तें :—

उत्तमं नाकं५ रोहत्युत्तमः समानानां भवति यावन्तं५ ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां० सायुज्यं गच्छति । —तै० आ०, २ प्रपा०, १४ अनुवाक.

भावार्थ—स्वाध्याय करितात ते उत्तम लोकाप्रत जातात व ते सर्व लोकांत श्रेष्ठत्व पावतात. जे पृथ्वीदानानें उत्तम लोकाप्रत पावतात तोच उत्तमलोक स्वाध्याय करणारांस प्राप्त होतो व ते जे अक्षय लोकाप्रत जातात ते पुनरावृत्ति न पावतां परब्रह्माशीं सायुज्य पावतात.

या सर्व नियमांवरून ब्रह्मचर्य हें किती आवश्यक व पूर्वऋषींस किती मान्य होतें हें समजेल. परंतु तें सर्व सोडून हिंदुलोक अगदीं स्वेच्छ व असन्मार्गवर्ती झाले. तेव्हां त्याचा परिणाम काय झाला तो सर्वत्र व्यक्त आहेच. विसाव्या वर्षीच नव्वद वर्षांच्या वयाची छाया पडून क्षीण, निस्तेज, निरुत्साह व निःशक्त असे झालेले तरुण लोक आढळतात! तर असें न व्हावें व सदसद्विचारी ऋषींच्या आज्ञा आपण पालन करून विद्या, धैर्य, तेज, बल व शौर्य यांही करून कीर्तिशिखरासूढ व्हावें हाच या ग्रंथरचनेचा उद्देश आहे. आणि व्यक्तीच्या व राष्ट्राच्या उन्नतीचा प्रकार सारखाच असल्यामुळे तो उद्देश सिद्धीस जाण्याची आशा आहे. हेंही सांगणें नको.

आतां आम्हीं जो प्रकृत प्रयत्न केला आहे, याविषयीं अनेकांचीं अनेक मतें पडून तो कोणास बरा वाटेल व कोणास वाईट वाटेल. बरा वाटल्यास आमचे हेतु व प्रयत्न सफल झाले असें मानतां येईल व वाईट वाटल्यास कविश्रेष्ठ भवभूति यानें जें समाधान करून घेतलें आहे तेंच आम्हीं पुढील श्लोकानें करून घेऊन ही प्रस्तावना पुरी करतो.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्तु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ —मालतीमाधव.

लोकहितवादी

स्वाध्याय

संहिता

आर्यावर्त किंवा भरतखंड या देशांतील आर्य धर्माचें मूळ वेदाचे पलीकडे जात नाही. वेदाचे पाठीमागें काळ असेल, परंतु त्याजविषयीं आपल्याजवळ कांहीं दाखला नाही. वेदादिक ग्रंथ पाहून पूर्वीच्या काळाचें कांहीं अनुमान करितां येईल; परंतु शब्दप्रमाण वेदापर्यंतच जातें, त्याचे पलीकडे शब्दप्रमाण नाही. तर्क केला तर ती गोष्ट वेगळी आहे.

प्रारंभीं मनुष्ये निर्माण झालीं, तेव्हां कितीएक कालपर्यंत ते खाण्याचे काळजींत असतील, आणि प्रथमतः ते भक्ष्यप्राप्तीचे प्रयत्नास लागले असतील. याचा दाखला आपणास प्रत्यक्ष मुलाचे ठायीं दिसतो : प्रथम मुलें खानें मागतात. प्रार्थना करण्यास इच्छीत नाहीत. त्याप्रमाणेंच मुळीं माणसें हीं रानांत कंद मुळें फळें इत्यादिकांचा शोध करून त्यांजवर निर्वाह करीत असतील. ब्रह्मबल्लयुपनिषदांत सृष्टिक्रम सांगितला आहे, त्यांत —

पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नं इ०

तैत्तिरीय उपनिषद्

असें लिहिलें आहे. त्यापुढें तीर कमठे इत्यादि साधनें मिळाल्यावर मनुष्ये हीं शिकार करण्यास शिकून पश्यादिकांचें भक्षण करूं लागलीं असतील. त्यानंतर त्यांचें ज्ञान अधिक झालें; तेव्हां तीं, शेते पेरून धान्यादिकांचा संग्रह करून ठेवण्यास शिकलीं असतील. याप्रमाणें खाण्यापिण्याचे काळजींतून सुटलीं तेव्हां आपला कर्ता करविता कोण आणि मेल्यावर आपली गति काय होईल? या कल्पना त्यांजमध्ये चालूं झाल्या असतील. तेव्हां त्यांच्या अनुरोधानें देवास कसें प्रसन्न करावें, याविषयीं विचार होऊं लागला असेल. आणि यावरून अशा कालीं वेदाची उत्पत्ति झाली असावी असें अनुमान होतें.

ऋषी म्हणजे फिरस्ते आणि कवी म्हणजे सुंदर रीतीनें वाक्यें जोडणारे. आतां या उभयतांनीं ज्या प्रार्थना रचल्या त्यांस छंद असें नांव आहे. याच छंदांस पुढें मंत्र असें नांव पडलें. हे छंद केवळ ईश्वरीप्रसादानें ऋषींस प्राप्त झाले किंवा त्यांस त्यांचें स्फुरण झालें असें लोक मानीत आले आहेत. तसेंच ते मंत्र, मूळचे जे ऋषी व कवी होते त्यांचेच कुळांत राहिले असावे. ब्रह्म म्हणजे प्रार्थना आणि तिचे करणारे ते ब्राह्मण. त्या ब्राह्मणांस देवाचें मुख म्हणतात. आणि त्या ब्राह्मणांपासून—अर्थात् ईश्वराच्या मुखापासून—वेद निघाले, अशी परंपरा आहे.

आतां वेदांत काय लिहिलें आहे याचें मनन केलें तर असें दिसतें कीं, त्यांत जें कांहीं लिहिलें आहे त्याप्रमाणेंच वेदाचे पूर्वी लोकांची स्थिति होती, असें समजण्यास हरकत नाही. आतां यद्यपि स्मृतींत जितका व्यवहार वर्णिला आहे तितका श्रुतींत नाही; तथापि राजे, नौका, यज्ञक्रिया, ऋत्विज, धन, गुरेंढोरे, सोमरसाच्या मेजवान्या, अनेक नामेंकरून देवाच्या प्रार्थना, हे विषय श्रुतींत आढळतात. तेव्हां हे विषय वेदाचे पूर्वी लोकांचे वहिवाटींत आले असतील म्हणून त्यांचें वर्णन कवींनीं केलें हें उघडच आहे. शब्दोत्पत्ति झाल्यावर मूळचे छंद; त्याचे पुढें मंत्र म्हणजे त्या शब्दांत विलक्षण सामर्थ्य आहे अशी समजूत पडल्यावर, त्या मंत्रांच्या संहिता म्हणजे जमाव केले. हे जमाव व्यास, वादरायण यांनीं केले अशी आख्या आहे. त्या कालीं वेदाच्या चालू ४ संहिता झाल्या. त्यांचीं नांवें :—

(१) ऋग्वेदसंहिता, (२) सामवेदसंहिता, (३) यजुर्वेदसंहिता (तैत्तिरीय व वाजसनेय), आणि (४) अथर्ववेदसंहिता.

या चारही संहिता व्यासांनीं आपल्या चार शिष्यांस अध्ययन करविल्या, त्यांचीं नांवें :—

(१) सुमंतु, (२) जैमिनी, (३) वैशंपायन, आणि (४) पैल.

पुढें कांही क्षुल्लक कारणावरून वैशंपायनांचा व त्यांचा शिष्य याज्ञवल्क्य यांचा कलह पडला. तेव्हां याज्ञवल्क्यांनीं शुक्लयजुर्वेदसंहिता म्हणून एक नवीनच संहिता केली. ती त्यांस सूर्यानें उपदेशिली अशी आख्या आहे. एकूण पांच संहिता आहेत. या पांचवे संहितेचा प्रचार या सर्व भरतखंडांत फार आहे. भागवतावरून असें दिसतें कीं :—

कृते तु ध्यायतो देवं त्रेतायां यजतो मखैः ।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥

कृतयुगीं म्हणजे फार प्राचीन काळीं छंद प्रवृत्त होते. आणि ध्यान, धर्म म्हणजे स्तुति, प्रार्थना, हीं करून लोक राहत होते. त्यापुढें त्या छंदांस मंत्रत्व आलें, तेव्हां त्याजवरून यागप्रवृत्ति झाली. हे मंत्र म्हणून होम, हवन, अनुष्ठानें इत्यादि चालतीं झालीं. पुढें त्या अनुष्ठानांत लोकांस रुचि नाहीशी झाली आणि हिंसादिक नापसंत पडूं लागलीं, तेव्हां त्यांनीं मंत्रांचीं अनुष्ठानें सोडून देऊन ते मूर्तिपूजेत धर्म मानूं लागले. व हल्लीं कलियुगांत तर तीं अनुष्ठानें व पूजा हीं दोन्हीही मंद पडून सारधर्म हरिस्मरण हेंच सर्व साधु लोकांनीं मान्य करून चालूं झालें.

वेदाचीं आरंभवचनें खालीं लिहिलीं आहेत—

१. ऋग्वेद संहिता

अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतांरं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

२. सामवेद संहिता

अन्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥

गान

^४ ^{२२} ^२ ^१ ^१ ^१ ^२ ^{२२}
 आग्न्यायि आयाही ३ वीयि तोया २ यि तोया २ यि गृणानोह
^२ ^१ ^१ ^१ ^{२२} ^१ ^२ ^३ ^४
 व्यदातोया २ यि तोया २ यि ना यिहो तासा २ — ३ त्सा २ यि वा २ ३ ४
^५ ^२ ^३ ^५
 ओहोवा ही २—३—४ षी १

३. यजुःसंहिता

(१) कृष्णयजुःसंहिता

इषे त्वोर्जे त्वां वायवः स्थोपायवः स्थ
देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय
कर्मण आ प्यायध्यमघ्निया देवभागम्
ऊर्जस्वतीः पर्यस्वतीः प्रजावंतीरनमीवा
अयक्ष्मा मा वः स्तेन ईशत माघशंसो
रुद्रस्य हेतिः परिवो वृणक्तु
ध्रुवा अस्मिन् गोपंतौ स्यात
बह्वीर्यजमानस्य पशून् पाहि ॥ १ ॥
इषे त्रिचत्वारिंशत्इ०

प्रथम कांडे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः.

(२) शुक्लयजुःसंहिता

इ॒षे त्वो॒र्जे त्वां वा॒यवं स्थ दे॒वो वः
स॒वि॒ता प्रा॑र्पयतु श्रेष्ठ॑तमा॒य क॑र्म॒ण
आ॒प्याय॑ध्वम॒ध्न्या इ॑न्द्रा॒य भा॒गं
प्रजा॑वती॒रन॒मी॒वा अ॑य॒क्ष्मा मा वं स्ते॒न
ई॒शं॑त माघ॒शं॑सो ध्रु॒वा अ॒स्मिन्
गो॒प॑तौ स्वा॒त ब॒ह्वी॒र्यज॑मान॒स्य प॒शून् पा॑हि ॥ १ ॥
प्रथमोऽनुवाकः.

४. अथर्वसंहिता

ये त्रिषप्ताः परियति विश्वारूपाणि बिभ्रतः ॥
वाचस्पतिर्बला तेषां तन्वो अद्य दधातु मे ॥ १ ॥

संस्कृत भाषेत जे ग्रंथ आहेत त्यांचे तीन भाग मानिले आहेत :—

(१) छांदस, (२) आर्ष, आणि (३) पौरुष.

दुसरा विभाग वर्गवार करण्याची रीति आहे ती अशी :—

श्रुति, स्मृति, सूत्र, पुराण, इतिहास, उपवेद, वेदांग, उपांग, शास्त्र, निबंध, उपपुराण, संहिता, काव्य, अलंकार, नाटक, टीका, भाष्य, आणि कथा.

श्रुतीमध्ये संहिता व प्रत्येक शाखेचे ब्राह्मण असे समजले जाते. स्मृती म्हणजे श्रुतीचेच श्लोकबद्ध ग्रंथ आहेत ते; त्यांस धर्मशास्त्रही म्हणतात. सूत्र म्हणजे श्रौतस्मार्तकर्मोपयोगी जे याज्ञिकी संस्कार तत्प्रकरणीय ग्रंथ. यांत तीन भाग असतात : १ श्रौतसूत्र, २ गृह्यसूत्र व ३ धर्मसूत्र. पुराण म्हणजे प्राचीन गोष्टींविषयी लेख. त्यांत कांहींस महापुराण व उपपुराण आणि संहिता असे म्हणतात. इतिहासांत भारत घेतात. उपवेदांत आयुर्वेद, धनुर्वेद इत्यादि येतात. वेदांगांत व्याकरण, छंद, शिक्षा वगैरे आहेत. शास्त्रांत न्याय, वेदान्त इत्यादि आहेत. काव्यांत रामायण वगैरे घेतात. निबंध म्हणजे नीलकंठ, कमलाकार, भट्टोजी, नागोजी वगैरेनीं केलेले ग्रंथ. अलंकारशास्त्रांत भाषेच्या उपयोगाविषयी प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. आणि कथेत राजतरंगिणी, बृहत्कथा वगैरे घेतात.

छांदस ह्यांज्ये श्रुतिग्रंथ; ह्यांस वेद, निगम, आम्नाय, ब्रह्म इत्यादि नावे आहेत. या श्रुतिग्रंथांचे कर्ते अनुक्रमणिकेत लिहिले आहेत. परंतु त्यांस कर्ते न समजतां द्रष्टे असे म्हणण्याचा संप्रदाय आहे. आणि ते ग्रंथही ऋषीकृत नव्हेत परंतु केवळ परमेश्वराच्या स्फूर्तीने ते निघाले आहेत असे म्हणतात. शिवाय त्याविषयी कोणी, ते अनादि आहेत असेही म्हणतात. परंतु चार्वाकाचे मत असे आहे कीं, ते ग्रंथ अज्ञानी व ठक लोकांनी केले आहेत! माधवाचार्यांनी सर्वदर्शनसंग्रह म्हणून एक ग्रंथ केला आहे त्यांत चार्वाकाचे मत लिहिले आहे ते असे :—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुंठनम् ॥
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातुनिर्मिता ॥ १ ॥
पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्ठोमे गमिष्यति ॥
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते? ॥ २ ॥
मृतानामपि जंतूनां श्राद्धं चेतृप्तिकारणम् ॥
गच्छतामिह जंतूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥ ३ ॥
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ॥
प्रासादस्योपरिस्थानामन्नं कस्मान्न दीयते ॥ ४ ॥

ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह ॥
मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः ॥
अश्वस्यात्र हि शिश्रं तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्तितम्! ॥ ६ ॥
मांसानां स्वादनं तद्वन्निजाचरसमीरितम्! ॥

बौद्ध, श्रावक, वगैरे यांचेंही मत याचप्रमाणें आहे. ते वेदास पाखांड म्हणतात. परंतु वेद ऋषिकृत आहेत असें वेदांतच बहुत ठिकाणीं लिहिलें आहे :—

ऋषे मंत्रकृतां स्तोमैः इ०
ऋक्संहिता.
नमो ऋषिभ्यो मंत्रकृद्भ्यो०
तै. आरण्यक.

वेद हे देवाचे श्वासोच्छ्वासांतून निघाले असें सायनाचार्यांनीं लिहिलें आहे.—

यस्य निश्वसितं वेदाः इ०
ऋग्वेदभाष्य.

कांहीं ठिकाणीं पुरुषमेधापासून वेद झाले असें लिहिलें आहे.—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे इ०
पुरुषसूक्त.

जैमिनीनेंही मीमांसेंत शब्द अनादि ठरवून त्याजवरून वेद हे अनादि ठरविले आहेत.

“श्वासोच्छ्वास” म्हटलें तर देवास नाक पाहिजे. नाक म्हटलें तर शरीर पाहिजे, आणि तेव्हां मग देव शरीर धारण करणारा व त्यास शब्द निघावयाचे अवयव आहेत असें होतें. परंतु श्रुतींत तर असें आहे कीं,—

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता इ०
तेव्हां तेंही शोभत नाहीं.

मनूंत व ऐतरेय ब्राह्मणांत असें लिहिलें आहे कीं, अग्नि व सूर्य या देवतांपासून यजुर्वेद व सामवेद निघाले. परंतु या प्राचीन कालच्या दंतकथा व अलंकार आहेत असें समजलें पाहिजे. जसें, तिल हे गोमेधापासून निघाले असें लिहिलें आहे :—

तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः इ०

आश्वलायनसूत्र.

आणि म्हणून ते पितरांस द्यावे असें ठरलें. परंतु, ह्या केवळ दंतकथा आहेत असें म्हटलें पाहिजे.

कितीएकांचें म्हणणें असें आहे कीं, वेद हे या जगांतील नव्हेत; तर ह्यापूर्वी जें जग होऊन गेलें त्यांतील असावेत. कारण कीं, फार जुना काळ कल्पिला तर वेदांतील विषय हे केवळ जंगली लोकांस सांपडणार नाहीत. तर असें वाटतें कीं, ज्ञान वाढल्यावर व संपत्ति वाढल्यावर वेदाची प्रवृत्ति झाली असावी.

संहिता एकत्र करावयाचे पूर्वी फुटकळ छंद लोकांचे तोंडीं चालत असतील. छंदांमध्ये वरुण, सूर्य, अग्नि, वायु, प्रजापति इत्यादि देवांची स्तुति आहे. आणि त्यांत त्यांस आमंत्रणें आहेत व त्यांजवळ कल्याणप्रद वस्तू मागितल्या आहेत. परंतु हीं सर्व एकाच ईश्वराचीं नांवें आहेत असें वेदांतच अनेक ठिकाणीं सांगितलें आहे.

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

तसेंच छंदांत कितीएक ठिकाणीं राजांनीं दानें दिलीं, त्यांचीही स्तुति वर्णन केली आहे; असे अनेक विषय आहेत. ऋग्वेदसंहिता मात्र छंदरूप आहे; बाकी संहिता, कांहीं ठिकाणीं छंद व कांहीं ठिकाणीं गद्यासारखीं वाक्यें आहेत. अथर्व व साम हे वेद तर बहुतेक ऋग्वेदांतून निवडून घेतलेले वेंचेच आहेत. वेदांच्या ऋषींमध्ये क्षत्रिय, शूद्र व ब्राह्मण हे तीनही वर्ण असून स्त्रियाही आहेत.

वेदाच्या प्रत्येक सूक्तांत जो विषय असतो त्याजवरून त्या त्या सूक्तांतील देवतेची कल्पना केली आहे. कोठें एकाच सूक्तांत अनेक देव येतात त्यास 'विश्वेदेव' अशी देवता लिहितात. जेथें बेडकाची गोष्ट आली तेथें मंडूक देवता, कोठें गवताचें वर्णन आलें तर तृण देवता, लग्नाची गोष्ट आली तर दंपत्य देवता, असे निरनिराळे देवताभेद कल्पिले आहेत. तात्पर्य, वेदांत जो विषय येतो त्यास अनुक्रमणिकाकार देवता असें लिहितात. परंतु वेदांत हीं नांवें केवळ स्तोत्रांनींच दिलीं आहेत; तत्त्वतः देव एकच आहे. ह्याविषयीं सदरील 'एकं सद्विप्रा०' इ. ऋग्वेदांतील उक्तीवरून तेव्हांच कळून येईल.

ऋग्वेद संहितेंत सूक्ते असतात व त्यांचे पोटीं ऋचा असतात. त्या ऋचा दरएक सूक्तास पृथक् समजून त्यांचे ऋषी, देव, व छंद हीं अनुक्रमणिकेंत दाखवितात. ह्या अनुक्रमणिका शौनकांनीं केल्या आहेत, व त्यांस परिशिष्ट असें मानतात. शिवाय संहितेंत, अनुक्रमणिकेंत धरल्यावांचून जीं परिशिष्टें म्हणून असतात, तीं पाठीमागून सामील झालीं असावीं असें वाटतें. परंतु त्याविषयीं अशी गडबड आहे कीं, एका संहितेंत जें परिशिष्ट असतें तेंच दुसरे संहितेंतील मंत्रांत घातलें असतें. तसेंच, एका संहितेंत जें वाक्य आहे तेंच दुसरे ठिकाणीं ब्राह्मणांत आढळतें; किंवा संहितेंतील मंत्र दुसऱ्या संहितेंत पाठभेदानें येतात.

उपनिषदे हीं वेदांत दाखल आहेत अशीं थोडींच आहेत; परंतु त्यांशिवाय फुटकळ बहुत आहेत. त्यांस वेद असें म्हणण्याचाच परिपाठ आहे. परंतु त्यांस वेदांत तर कोठेंही स्थळ दिसत नाहीं. नवे नवे पंथ उभे राहून

त्यांनीं वैदिक प्रमाण उत्पन्न करण्यासाठीं आपआपल्या इष्ट देवतांचीं हीं अशीं उपनिषदे, तापिनी व अथर्वशीर्षे अशा नांवानें रचून चालविलीं आहेत. परंतु शंकराचार्यांनीं भाष्याकरितां त्यांतील दहा मात्र घेतलीं आहेत.

या सर्व वैदिक ग्रंथांवर व्याख्यारूपानें कारिका, भाष्ये, टीका, दीपिका, वृत्ती, निघंट, सूत्र, पद्धती, शिक्षा, प्रातिशाख्ये इत्यादि पुस्तके झालीं. त्यांशिवाय ऋग्वेदस्य, अथर्ववेदस्य इत्यादि वेदस्य या नांवाचींही पुस्तके आहेत.

ऋग्वेदास प्रथमपणा सर्वत्र वर्णिला आहे. वेदांत :—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे०
ऋक् च मे साम च मे यजुश्च मे०
ऋक् साम यजुरेव च—इ०

याविषयीं वाद नाही. चारही संहितांची तपासणी केली तर हें स्पष्ट दिसतें कीं, सर्व संहिता एकच वेळेस झाल्या नाहीत. प्रथम ऋग्वेद संहिता झाली असावी; व त्यांतही कांहीं मंत्र पुरातन व कांहीं नूतन असे आढळतात, आणि तसें वेदांतही सांगितलें आहे :—

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत इ०

ऋग्वेदांतील मंत्र इतर संहितांहून प्राचीन आहेत व त्या मंत्रांची योजना दुसऱ्या संहितेंत दर्शपौर्णमासापासून अश्वमेधापर्यंत अनुक्रमाप्रमाणें असते, तशी नाही. ऋक्संहितेंत यज्ञाचा अनुक्रम धरिला नाही; व सूत्रांमध्ये विनियोग सांगितला आहे, त्याशिवाय जे मंत्र राहतात त्यांचा विनियोग सांपडत नाही; तर त्यांचा स्वाध्यायांत विनियोग असावा अशी कल्पना करावी लागते. दुसरें, सूत्रांत जे मंत्र घेतले आहेत तितक्यांची वेगळीच पोथी लिहितात व तीस मंत्रसंहिता म्हणतात. यावरून यज्ञाचा क्रम स्थापन झाला, त्यापूर्वीं ऋग्वेदसंहिता उत्पन्न झाली असावी अशी कल्पना होते.

ब्राह्मणें

आतां मंत्रांचा विनियोग म्हणजे उपयोग ज्या स्थळीं लिहिला आहे तो सर्वदा यथार्थच असतो असें नाही. हा उपयोग कोठें अर्थावरून व कोठें लिंगावरूनही करितात : म्हणजे शनीचा मंत्र पाहिजे तर ज्या मंत्राचे आरंभी श हे अक्षर असेल तोच मंत्र घेतात! याप्रमाणें त्याचा अर्थ सोडूनही योजना करितात. सूत्रकारांमध्येही अशी गडबड सांपडेल. शिवाय, सूत्रकार हे असे कांहीं मंत्र लिहितात कीं, ते संहितेंत मुळीच सांपडत नाहीत असेही आहेत. पुरोहित लोकांनीं अशी प्रतिज्ञाच केली होती कीं, वैदिक मंत्रांनींच सर्व कर्म—जप, अनुष्ठान, होम—इत्यादि करावयाचा. जो देव येईल व लोक जे जे नवे देव मानतील त्यांस कोणता तरी मंत्र नेसवून द्यावा! या

धोरणानें हजारों मंत्रांचे नवे नवे विनियोग झाले आहेत, नवग्रह, दुर्गा, गणपती, यांचे मंत्र याच रीतीने उत्पन्न झाले. पुरुषसूक्त हें तरी पंचायतन पूजेचा मंत्र याच रीतीने ठरलें. खरोखर ज्या देवाला ज्या कर्मात जे मंत्र लावावयाचे ते सार्थ मंत्र असे थोडेच सांपडतील. पूर्वी त्रेतायुगांत जेव्हां याज्ञिकी उभी झाली तेव्हांही यज्ञाचे कामांत कितीएक मंत्र याचप्रमाणें घेतले आहेत!

वेदांत मंत्रामध्ये कर्म दृष्ट आहेत असे मंत्र थोडेच सांपडतील. संस्कार तर कोठेंच दृष्ट नाहीत; त्यांस मूळ पाहिलें तर गृह्यसूत्रें; ह्या गृह्यसूत्रांत संस्कार व मंत्रयोजना हीं लिहिलीं आहेत. यज्ञकर्मास मंत्र योजणारे ग्रंथ 'ब्राह्मण' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. आतां मंत्र व ब्राह्मण मिळून वेद अशी रूढी आहे. परंतु ब्राह्मण हे ग्रंथ पाहिले तर मंत्रभागासारखे प्राचीन नव्हेत; तर. ते ग्रंथ मंत्रांवरील व्याख्या आहेत. मंत्रांचे प्रतिक घेऊन, यानें अमुक कर्म करावें असें सांगतात आणि त्याचे फल लिहितात. असे जे ग्रंथ त्यांस ब्राह्मण म्हणतात. हीं ब्राह्मणें अनेक आहेत. प्रत्येक शाखेस पृथक् ब्राह्मण व सूत्र आहे असें वाटते. परंतु कांहीं गाहाळ होऊन बुडालीं व कांहीं आहेत, त्यांजवरच काम चालतें. सर्व स्मृती घेऊन त्यांजवरून अर्थाचा विचार करणें व तदनुसृत एक निर्णय काढणें याविषयी 'निर्णयसिंधु' कारांचा वगैरे प्रयत्न होऊन, स्मृती ज्या अनेक आहेत त्यांचें ऐक्य झालें, परंतु सूत्रांविषयी याप्रमाणें एकवाक्यता झाली नाही. सर्व ब्राह्मण आपआपले सूत्रां व शाखेनें कर्म करितात. परशाखोक्त कर्म न करण्याविषयी वचनें आहेत, तशींच त्यांचे विरुद्धही वचनें आहेत : कोणी म्हणतात कीं, माध्यंदिनिशाखा घेऊन कर्म करावें—

माध्यंदिनिर्हि या शाखा सर्वसाधारणी स्मृता ॥

यः करोति तया कर्म स्वशाखाफलमश्नुते ॥

तसेंच, केवळ ऋग्वेदानेंच सर्वांनीं कर्म करावें, अशीही वचनें आहेत. ह्याप्रमाणें एकसूत्राविषयीही लेख आहेत—

सूत्रं बौधायनं ग्राह्यं बह्वृचादपि आदरात् ॥

अनुक्तं अन्यतो ग्राह्यं * * * इ० ॥

तरी एक सूत्रवाले दुसऱ्या सूत्रांतील मंत्र, कर्म, अनुष्ठानें हीं घेतात परंतु आपलें सूत्र सोडीत नाहीत, याजमुळें कितीएक अडचणी पडतात. काळाचे जोरानें जेव्हां एका गांवांत एकच कण्व, दोन सामवेदी व एक ऋग्वेदी, अशा निरनिराळ्या शाखेचे ब्राह्मण राहतात तेव्हां त्यांस आपआपलीं पृथक् कर्म करण्याची बहुत अडचण पडते.

पूर्वी ज्या काळीं शाखाभेद झाला, त्याकाळीं बहुधा जथेबंद अशी सर्वत्र वस्ती होती. एक प्रदेशांत आश्वलायन तर दुसरे प्रदेशांत आपस्तंब, तिसरे प्रदेशांत हिरण्यकेशी तर चौथे प्रदेशांत माध्यंदिन, असे पृथक् शाखांचे समुच्चय राहत होते, आणि त्यांमुळें त्यांजमध्ये आपआपले जथ्यांत एकसूत्रांनें कर्म चालण्यास हरकत नव्हती. परंतु हल्लीं ते जथे काळ, बंड, लढाया व रोजगार इत्यादि अनेक कारणांनीं सर्व तुटले. या जथ्यांप्रमाणें त्यांच्या अस्तित्वांत एक एक ब्राह्मण व सूत्र उत्पन्न झालें आहे. श्रौतसूत्राचे पाठीमागून गृह्यसूत्र झालें, व त्याचे

पाठीमागून त्याचीं परिशिष्टें झालीं. पूर्वी वेदत्रयीच होती असें संपूर्ण ठिकाणीं आढळतें. परंतु पुढें चौथा अथर्वण वेद निर्माण झाला, त्यास 'पुच्छ' असेंही कोठें म्हटलें आहे :—

अथर्वागिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा इ०

आतां ब्राह्मणांचीं आरंभवचनें खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत :—

ऋग्वेदाचें ऐतरेयब्राह्मण—

अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः इ०

आपस्तंबाचें तैत्तिरीयब्राह्मण—

ब्रह्म संधत्तं तन्मै जिन्वतं इ०

वाजसनीय शाखेचें शतपथब्राह्मण—

व्रतमुपैष्यन् ॥ अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशति तद्यदप उपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वा आपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वा अप उपस्पृशति ॥ १ ॥

सामवेदाचें प्रौढ किंवा ताण्ड्य ब्राह्मण याचे २५ अध्याय असून याची आदि अशी आहे :—

ओं महन्मे वोचो भर्गो मे वोचो यशो मे वोचः स्तोमं

मे वोचो भुक्तिं मे वोचः सर्व्व मे वोचस्तन्मावतु

तन्माविशतु तेन भुक्षिषीय इ.

षड्विंशब्राह्मणम्—याचे २६ अध्याय आहेत.

ओं ब्रह्म च वा इदमग्रे सुब्रह्म चास्तां ततः सुब्रह्मोदक्रामदथ ह

देया यज्ञेन ब्रह्म पर्यगृह्णताऽग्निर्वै ब्रह्माऽसावादित्यः इ०

दैवतब्राह्मणम्, अग्निब्राह्मणं किंवा देवताध्याय याचें आरंभवचन—

अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुण-

स्त्वष्टाऽङ्गिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी इ०

छांदोग्यमंत्रब्राह्मणम्—

ओं देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय इ०

याचे पोटीं छांदोग्य उपनिषद आहे.

आर्षेयब्राह्मणम् किंवा अनुक्रमणी—याचे ३ प्रपाठक आहेत.

अथ खल्वयमार्षप्रदेशो भवति इ०

सामविधानब्राह्मणम्,—३ अध्याय.

ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत् इ०

संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्—

अथातः संहितोपनिषदो व्याख्यास्यामः इ०

वंशब्राह्मणम्—

नमो ब्रह्मणे नमो ब्राह्मणेभ्यो नम आचार्येभ्यः इ०

सायनाचार्यांनीं सामवेदाचीं अष्ट ब्राह्मणें गणिलीं आहेत—

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रंथाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम् ॥
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत् ॥
आर्षेयं देवताऽध्यायं भवेदुपनिषत्ततः ॥
संहितोपनिषद्वंशो ग्रंथा अष्टावितीरिताः ॥

असें सामविधान ब्राह्मणावर जें सायनाचें भाष्य आहे त्यांत लिहिलें आहे.

तांज्य ब्राह्मणांत क्रतुसत्रें वगैरे जीं इतर ठिकाणीं सांपडावयाचीं नाहीत तीं लिहिलीं आहेत. षड्विंश ब्राह्मणांत दुसरे आणखी क्रतु व अनुष्ठानें लिहिलीं आहेत व त्यांतील पांचवे अध्यायांत तर, अद्भुत गोष्टी व त्यांचीं निवारणें हीं लिहिलीं आहेत. त्याजवरून त्यांस अद्भुत ब्राह्मणच म्हणतात. म्हणजे मूर्ती हंसतात, देवळें हालतात, मूर्ती नाचतात, सूर्यावर माणसांच्या छाया दिसतात, गुरांचे शिंगांतून धूर निघतो, अशीं चिन्हें दिसलीं तर काय करावें? हें प्रकरण त्यांत आहे!

आर्षेयब्राह्मण व वंशब्राह्मण यांत ऋषींचीं नांवें आहेत व दैवतब्राह्मणांत देवांचीं नांवें आहेत. तसेंच संहितामंत्रांत ज्या देवांचें वर्णन केलें ते देव सांगितले आहेत.

अथर्ववेदाचें गोपथब्राह्मण—
ओं ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत् इ०

मंत्रविनियोग

मंत्रभागाच्या कर्मांत वेदाचा जो उपयोग करावयाचा त्याचा आरंभ मुळीं या ब्राह्मण ग्रंथांत आहे. त्याचे पाठीमागून आरण्यकें म्हणून दुसरे ग्रंथ झाले, त्यांचाही हेतु हाच आहे. त्यापुढें सूत्रें झालीं; त्यांनीं मंत्रभागाचा त्यापेक्षांही अधिक विनियोग केला. त्यानंतर ऋग्विधान, यजुर्विधान वगैरे ग्रंथ झाले, त्यांनीं तर त्यांहीपेक्षां अधिक उपयोग करून दाखविला. आतां या सर्वांपैकीं कांहीं उपयोग सार्थ आहेत, परंतु बहुतेक निरर्थक आहेत. जसें—

त्र्यंबकं यजामहे इ०

या मंत्राचा उपयोग मृत्यूपासून सोडविण्याकरितां करितात; किंवा कोणी दुखण्यास पडला तर याचें अनुष्ठान व जप वगैरे करून तांत्रिक विधानानें त्यास बीजें लावतात. या मंत्रांत ‘मृत्यूपासून रक्षण कर’ अशी ईश्वराची प्रार्थना आहे, तेव्हां हा विनियोग सार्थ आहे. तसेंच.—

उद्यन्नद्य मित्रमह इ०

या तीन ऋचांनीं दुखण्याचा परिहार करण्याकरितां तृचाकल्प, विधानें, अर्घ्यप्रदान, व नमस्कार वगैरे अनुष्ठानें करितात. आतां याही मंत्रांत रोगपरिहाराविषयीं प्रार्थना आहे, तेव्हां तोही विनियोग सार्थ झाला. परंतु—

यत्पुरुषेण हविषा ० — स्नानं.

या मंत्राचा उपयोग पूजेंत, आणि देवास स्वान घालण्याकरितां करितात. आणि त्यांत तर तसा मुळींच अर्थ नाही.—

यत्पुरुषं व्यदधुः—धूपः.

या मंत्राचा उपयोग धूप दाखविण्याकरितां करितात, परंतु तशा अर्थाचा संबंध त्यांत कांहींच नसून प्रजारूपी पुरुषाचे विभाग कसे केले असे त्यांत प्रश्न मात्र आहेत.—

ऋतं चेति तृचस्य ० — अघमर्षणे विनियोगः.

या मंत्राचा उपयोग अघमर्षणाकडे आहे. परंतु मंत्रांत तसा भावार्थ कांहींच सांपडत नाही! —

आपो हि षेति तृचस्य ० — मार्जने विनियोगः.

यांत मार्जन हा मुळींच कांहीं विधि नसून फक्त जलाची स्तुति आहे.

केतुं कृण्वन्० इति—केतुप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः.

यांत केतूचा मुळींच पत्ता नाही!

तत्सवितुः०— अर्घ्यप्रदाने विनियोगः.

यांत अर्घ्याचा विधि मुळींच कांहीं नाही.—

जातवेदसे०—दुर्गाप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः,

यांत दुर्गेचा संबंध मुळींच नाही. —

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि ०

माध्यंदिन संहिता— ६—१४.

या मंत्रानें मारलेल्या बकऱ्याचें प्रोक्षण म्हणजे शुद्धिकरण आहे. परंतु हा विधि त्या मंत्रांत दिसत नाही!

असा मंत्रांचा निरर्थक उपयोग बहुत झाला आहे. ब्राह्मण, सूत्र, आरण्यक, आणि विधानें, हीं प्रत्येक वेदावर आहेत. तीं जर एकीकडे ठेविलीं तर मंत्रांचा उपयोग स्वाध्यायार्थ मात्र राहिल. ज्या अर्थी कर्ममार्ग उभा झाला आहे त्या अर्थी त्यांचा असा उपयोग झाला इतकेंच या निरर्थक विनियोगाचें धोरण दिसतें. यास असा दृष्टांत आहे कीं,— जर कोणी हरिभक्तांनीं हरिपाठाचें पुस्तक घेतलें आणि जरी मूळचा ज्ञानेश्वरानें केला तोच पाठार्थ केला कीं—त्याजवरून लोकांस ज्ञान व भक्तीविषयीं उपदेश व्हावा—तरी, तो अर्थ सोडून त्याचा विनियोग केला तरी असा होईल—

देवाचिये द्वारीं उभा क्षणभरीं इ०

हा अभंग म्हणून देवळांत जावें.—

चहूं वेदीं जाणा षट्शास्त्रिं कारण इ०

हा अभंग म्हणून हातीं टाळ घ्यावा. आतां हें प्राकृत भाषण झालें. याचें संस्कृत करणें तर— इति तालधारणे विनियोगः! —

त्रिगुण असार निर्गुण हें सार इ०

हा अभंग म्हणून वीणा उचलावा. —

भावेवीण भक्ति, भक्तीवीण मुक्ति इ०

या मंत्रानें नमस्कार करावा!!

याप्रमाणेंच, वामनपंडितांनीं नामसुधा म्हणून एक चार अध्यायांचा ग्रंथ केला आहे व त्याचे प्रत्येक अध्यायांत चार चरण आहेत; तो ग्रंथ घेऊन जर कोणी भक्तानें त्याचा विनियोग म्हणजे त्याजवर ब्राह्मण, सूत्र वगैरे केलें तर खालीं लिहिल्याप्रमाणें कदाचित् होईल.—

हरिचरण सरोर्जी चित्सुधासारपानें इ ०

हा चरण ५२ श्लोकांचा आहे. हा म्हणून माळा घालावी.—

षष्ठस्कंदमुखीं अजामिळकथा संक्षेप तीची टिका इ०

हा दुसरा चरण म्हणून भजनास आरंभ करावा.—

शुक म्हणे मुनि आइक राजया इ०

हा तिसरा चरण म्हणून आरती करावी. आणि—

तीघे तयासि म्हणती यमशासनाला इ०

हा चौथा चरण म्हणून वीणा खालीं ठेवावा! असे जर विनियोग केले तर सर्व मंत्रांचे होतील?!!

वेदाचे विनियोग बहुत झाले. कारण कीं, ब्राह्मणकर्त्यांनीं फक्त श्रौतकर्मावर त्याचे विनियोग केले. त्यांत ते इतके बारीक केले कीं, तांदूळ आणून त्यांस पवित्र करावयाचें (कांडावयाचें) त्याचा एक मंत्र, दुसऱ्यानें ते शिजत ठेवावयाचे त्याचा एक मंत्र, समिधा म्हणजे पवित्र वृक्षांचीं लांकडे तीं आणावीं आणि कोणीकडे ठेवावीं त्याचाही मंत्र, व त्यांस अग्नींत टाकणें तर त्याचाही मंत्र ठरवून, तदनु रूप—

समिद्धवने विनियोगः इ०

अशी क्रियावार मंत्रांची योजनाही केली! श्रौत उत्पन्न झालें, नंतर स्मार्त उत्पन्न झालें; तें गृह्यसूत्रांनीं केलें. त्याजवर ऋग्विधानासारखे दुसरे ग्रंथ झाले, आणि त्यापुढें परिशिष्टें झालीं. ह्याप्रमाणें ज्यानें त्यानें कर्मवृद्धि केली. भुईवर बसावयाचा मंत्र त्यास — “आसने विनियोगः” इत्यादि विलक्षण प्रकार प्रचलित झाले. पुढें जे तांत्रिक झाले त्यांनीं नवे मंत्र व जुने मंत्र घेऊन त्यांचे नवीन विनियोग नवीन न्यासांत व मुद्रांत वगैरे केले; तसेंच, व्रतें उद्यापनें यांत हजारों विनियोग आहेतच. या प्रमाणें हे कर्माचें मोठें जाल उत्पन्न झालें. जो ग्रंथकार झाला त्यानें आपले शेंपन्नास नवे विनियोग लिहावे! सर्वांचा उद्देश एकच—कर्मवृद्धि; आणि त्याजवरून अशी ख्याति झाली कीं, जो या प्रकरणाचा अधिक उपयोग करील तो अधिक पवित्र आणि अधिक विद्वान् समजावा. या भरतखंडांत हा प्रचार इतका वृद्धिगत झाला कीं, ही कर्मभूमि असें ह्यास नांव पडलें. आणि येथील लोक या कर्माचे प्रौढीवर आपल्यास इतर देशाच्या कर्महीन मनुष्यांपेक्षां श्रेष्ठ म्हणवूं लागले. —

सर्वकर्मविहीना ये म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥ इ०

शिवाय, सर्व कर्मांचा अधिकार ब्राह्मणांनीं आपलेकडे ठेविला; ह्यांत वैदिक कर्म तर ब्राह्मणांची वतनदारीच ठरली. आणि क्षत्रिय व वैश्य यांनीं कर्म करण्यास इच्छिलें तर तें त्यांनीं त्यांचे द्वारानें करावें असें एकंदर ठरलें. कर्माची दोरी ब्राह्मणांचे हातीं; कर्मकत्तेही तेच; व नवे विनियोग, संस्कार वगैरे लिहिणारे तरी

तेच; शिवाय त्यांची संस्कृत भाषा साधारण लोकांस दुर्ज्ञेय होती; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून या कर्मकांडास अधिक जोर आला. आतां या देशांत बहुत ऋषी व साधुपुरुष ज्ञानी झाले. परंतु त्यांनीं तर या कर्मास मिथ्या जाणून हें सर्व वृथा आहे असें लिहून ठेविलें आहे.—

न कर्मणा न प्रजया धनैर्न त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥

कैवल्योपनिषद्.

कोणीं लिहिलें कीं, हे सर्व खटाटोप फक्त देहशुद्धीचे उपयोगी आहेत; कोणीं लिहिलें कीं, ते स्वर्गप्राप्तीचे उपयोगी आहेत; पण मोक्षाचे उपयोगी नाहीत हें सर्वांचेंच मत आहे.—

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति इ०

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं पदं इ०

या प्रमाणें ठिकठिकाणीं कर्माची निंदा असून ती उपनिषदादि ग्रंथांतही लिहिली आहे. मंडणमिश्रांनीं नैष्कर्म्यसिद्धि म्हणून एक ग्रंथ लिहिला आहे, तशीच विद्यारण्यस्वामींनींही पंचदशी लिहिली आहे. त्याजवरून पुढें संन्यासाश्रम उभा राहिला. त्यांत शिखा सूत्रादि कर्माचा त्याग करून केवळ ब्रह्मोपासनेंत राहावें, असा तो आश्रम श्रेष्ठ गणला गेला—

तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो
वदन्ति परा चैवाऽपरा च । तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः इ०
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥
इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नाऽन्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥

मुंडकोपनि.

तथा —

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ॥
यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत् ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥
नीरोदका ध्यानसंध्या वाक्कायक्लेशवर्जिता ॥
सन्धीनि सर्वभूतानां सा संध्या ह्येकदण्डिनाम् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥

ब्रह्मोपनिषद्.

असा हा कर्ममार्ग नीच व मिथ्या आहे, हे संन्याशांनी स्पष्ट करून दाखविले. संन्याशांतील परमहंसदीक्षेचा आश्रम तरी याकरिताच आहे की, त्यांनी कर्मत्याग करून दाखवावा.

आरण्यकें

आतां कर्मवृद्धि करणारे दुसरे ग्रंथ आरण्यकें म्हणून आहेत, हीं आरण्यकें ब्राह्मणांतच गणिलीं जातात, परंतु तो भाग पृथक् आहे. त्यांचे नांवावरूनच तीं आरण्यांत म्हणावयाचीं आहेत असें दिसतें. प्रथमतः, ऋग्वेदाचीं पांच आरण्यकें आहेत. ह्यास ऐतरेयारण्यक म्हणतात व हा ऐतरेय ब्राह्मणाचाच भाग आहे. त्याचे आरंभ—

- १—अथ महाव्रतम् ० —याचे ५ अध्याय आहेत.
- २—एष पंथा एतत्कर्मेतद्ब्रह्मैतत्सत्यं ० — अध्याय ५.
- ३—अथातः संहिताया उपनिषत् ०—अध्याय ५
- ४—विदा मधवन्विदा गातुमनु शंसिषो दिशः ०— अ ०१.
- ५—महाव्रतस्य पंचविंशतिं सामिधेन्यः ०— अ ०५.

कृष्णयजुर्वेदाचीं आरण्यकें, याचे अध्याय १० आहेत.

- (१) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ०
- (२) सह वै देवानां चाऽसुराणां च यज्ञौ ०
- (३) चित्तिः श्रुक् ०
- (४) नमो वाचे या चोदिता या ०
- (५) देवा वै सत्रमासत ०
- (६) परे युवा ॐ सं प्रवतो ०
- (७) शीक्षां व्याख्यास्यामः ०
- (८) ब्रह्मविदान्पोति परं ०
- (९) भृगुर्वै वारुणिः ०
- (१०) अंभस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान्.

या सर्व अध्यायांस पृथक् नांवें आहेत :—

- (१) भद्रं ०—अरुण.
- (२) सह वै ०—स्वाध्यायब्राह्मण.
- (३) चित्तिः ० —मंत्रब्राह्मण.
- (४) नमो वाचे (युंजते) ० —अरुण केतु ब्राह्मण.
- (५) देवा वै ० —पितृमेध.
- (६) परे युवा ० — पितृमेध.

- (७) शीक्षां ० — शिक्षावल्ली.
(८) ब्रह्मविदा ० — ब्रह्मवल्ली.
(९) भृगुर्वै ० — भृगुवल्ली.
(१०) अंभस्य पारे (याज्ञिकी उपनिषद्) ० — नारायण.

सामवेदाचें आरण्यक—

सामवेद संहितेचे प्रथम ६ अध्यायांस छंद म्हणतात, ९ अध्यायांस उत्तर म्हणतात आणि मधले एकास आरण्यक म्हणण्याचा परिपाठ आहे. त्याचें मूळ —

इंद्र ज्येष्ठं न आ भर ओजिष्ठं पुपुरि श्रवः०

वाजसनीयांचें आरण्यक—

यास बृहदारण्यक असें म्हणतात. शतपथ ब्राह्मणाचे जे १४ प्रपाठक आहेत, त्यांतील शेवटला प्रपाठक हेंच आरण्यक आहे. त्याचें मूळ—

ओं उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः०

कण्वपाठ.

—————

उपनिषदे

अथर्ववेदाचें आरण्यक, म्हणजे ५२ उपनिषदे पृथक् पृथक् आहेत. तीं, त्यांचीं नांवें व आरंभः—

ओं ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता०—१.

याचें नांव मुंडकोपनिषद्. यांत सहा मुंडक म्हणजे अध्याय आहेत.

ओं सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः ०—२.

याचें नांव प्रश्नोपनिषद्. यांत सहा प्रश्न आहेत.

ओं प्रसादांतःसमुत्थस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ०—३.

याचें नांव ब्रह्मविद्योपनिषद् असून याचें एकच खंड आहे.

ओं क्षुरिकां संप्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये ०—४.

याचें नांव क्षुरिकोपनिषद्; याचीं ३ खंडे असून यांत योग आहे.

ओं अष्टपादं शुचिर्हसं त्रिसूत्रं मणिमव्ययं ०—५.

याचें नांव चूलिकोपनिषद्; याचीं खंडे दोन आहेत व यांत ब्रह्मप्रतिपादन आहे.

ओं देवा ह वै स्वर्ग लोकमायंस्ते०—६.
 याचें नांव अथर्वशिरउपनिषद् व याचीं ७ खंडें आहेत; यात रुद्रस्तुति आहे.
 ओं पिप्पलादोंऽगिराः सनत्कुमारश्चाथर्वणं भगवंतं पप्रच्छ०—७.
 याचें नांव अथर्वशिखोपनिषद्; याचीं दोन खंडें आहेत. यांतही रुद्रस्तुति आहे.
 ओं पंचात्मकं पंचसु वर्तमानं०—८.
 याचें नांव गर्भोपनिषद्. याचीं पांच खंडें असून यांत गर्भव्यवस्था आहे.
 ओं अथातो महोपनिषदमेव तदाहुरेको ह वै नारायण आसीत्०—९.
 नांव—महोपनिषद्; खंडें ३; विषय—नारायणस्तुति.
 ओं शौनको ह वै महाशालोंऽगिरसं भगवंतं पिप्पलादं पप्रच्छ०—१०.
 नांव—ब्रह्मोपनिषद्; खंडें ३; यांत खरी संध्या व खरें यज्ञोपवीत कोणतें तें सांगितलें आहे.
 ओं अथातःसर्वोपनिषत्सारं संसारज्ञानमधीतमन्नसूत्रंशारीरं यज्ञं व्याख्यास्याम०—११.
 नांव—प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्; खंडें ४; यांत भोजनविधि आहे.
 ओमित्येतदक्षरमिदं सर्व०— १२, १३, १४, १५.
 याचें नांव मांडूक्योपनिषद्. यांत ४ प्रकरणे आहेत. प्रथम प्रकरण वैतथ्य, २ रें अद्वैत, ३ रें अलात, आणि ४ रें शांत. यांत ब्रह्मविचार आहे. श्रीमच्छंकराचार्यांनीं यांतील दोन प्रकरणे मात्र भाष्याकरितां घेतलीं आहेत. कितीएक पुस्तकांत वैतथ्य हें तेरावें उपनिषद्, अद्वैत हें १४ वें, व अलात आणि शांत हें १५ वें उपनिषद् असें गणिलें आहे.
 ओं अपश्यं त्वावरोहंतं दिवितः पृथिवीमवः०—१६.
 यास नीलरुद्रोपनिषद् म्हणतात; त्याचीं ३ खंडें आहेत, व यांत रुद्रस्तुतिच आहे.
 ओं अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः०—१७.
 नांव—नादबिंदूपनिषद्; याचें एक खंड असून यात योगप्रकरण आहे.
 ओं मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च०—१८.
 यास ब्रह्मबिंदूपनिषद् म्हणतात, खंड एक; यांत ब्रह्मविचार सांगितला आहे.
 ओं शास्त्राण्यधीत्य मेघावी अभ्यस्य च पुनः पुनः०—१९.
 नांव—अमृतबिंदूपनिषद्; खंडें दोन; यांत अध्यात्मविद्या म्हणजे ब्रह्मविचार आहे.
 ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया०—२०.
 नांव—ध्यानबिंदूपनिषद्; याचीं खंडें दोन; यांत ध्यानधारणा हा विषय आहे.
 ओं तेजोबिंदुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितं०—२१.
 नांव—तेजबिंदूपनिषद्; याचें एक खंड आहे.
 ओं योगशिखां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानेषु चोत्तमां०—२२.
 नांव—योगशिखा; खंड एक; यांत योगप्रकरण आहे.
 ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया०—२३.
 नांव—योगतत्त्वोपनिषद्; याचें खंड एक; यांतही योगविचार आहे. ही व वरील २० व्या उपनिषदांतील आदि एकच आहे, तरी ह्या दोन्ही उपनिषदांतील विषय परस्पर भिन्न आहेत.
 ओं अथाहिताऽग्निर्भ्रियेत प्रेतस्य मंत्रैः संस्कारोपतिष्ठते०—२४.
 यास संन्यासोपनिषद् म्हणतात; याचें एक खंड असून यांत अंत्येष्टिप्रकरण आहे.

ओं आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम० —२५.

नांव—आरुणेयोपनिषद्; खंडें ४; विषय —संन्यासप्रकरण.

ओं योऽनुक्रमेण संन्यसति स संन्यस्तो भवति० —२६.

नांव—कठश्रुत्युपनिषद्; खंडें ३; यांतही संन्यासप्रकरणच आहे.

ओं देवता ऋषयः सर्वे ब्रह्माणमिदमब्रुवन्०—२७.

नांव—पिंडोपनिषद्; याचें एक खंड असून यांत दशपिंडदानाविषयीं प्रश्नोत्तर आहे.

ओं अथाऽगिरास्त्रिविधः पुरुषस्तद्यथा०—२८.

नांव—आत्मोपनिषद्; खंडें ३; यांत आत्मविषय आहे.

ओं आपो ह वा इदमासन् सलिलमेव स प्रजापतिरेकः ० —२९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४.

यास नृसिंहतापिनी म्हणतात; यांत पूर्वतापिनी व उत्तरतापिनी असे दोन भाग आहेत. पूर्वतापिनीमध्ये ५ उपनिषदे व उत्तरतापिनीत एक, एकूण सहा उपनिषदे गणतात. त्याचे पोटांत ३४ खंडें — ७, ३, २, ३, १०, आणि ९ अशीं अनुक्रमें सहा उपनिषदांत आहेत. यांत नृसिंहोपासना आहे.

ओं उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ०—३५, ३६.

यास कठोपनिषद् म्हणतात; यांत सहा वल्ली म्हणजे खंडें आहेत. पैकीं पहिल्या ३ खंडांस पूर्ववल्ली व दुसऱ्या तीन खंडांस उत्तरवल्ली असें म्हणतात. हीं दोनही निरनिराळीं उपनिषदे गणतात; परंतु शंकराचार्यानीं तें एकच गणिलें आहे.

ओं केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ०— ३७.

नांव—केनोपनिषद्; खंडें ४;—अध्यात्मविषय.

ओं अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत—३८.

नांव—नारायणोपनिषद्; खंडें दोन; यांत, नारायणच ब्रह्म असें वर्णन आहे.

ओं अंभस्य पारे भुवनस्य मध्ये० —३९, ४०.

नांव—बृहन्नारायणोपनिषद्; याचीं २१ खंडें असून त्यांत पूर्वनारायणाकडे ११ व उत्तरनारायणाकडे १० अशीं आहेत; या उपनिषदाचे द्राविड पाठांत ६४ अनुवाक आहेत; आंध्र पाठांत ८०, अथर्वण पाठांत २१, आणि कर्नाटक पाठांत ७४ अनुवाक आहेत. सायनाचार्यानीं जें भाष्य केलें आहे तें ६४ अनुवाकांवर मात्र आहे. यांत ब्रह्मप्रतिपादन व शिवाय अनेक देवतांचे मंत्र, अनेक गायत्री, संन्यासग्रहणाचे मंत्र, शिवाचे मंत्र, व संध्येचे मंत्र, अशीं अनेक प्रकरणे आहेत.

ओं कथं बंधः कथं मोक्षः? का अविद्या? का विद्येति०? —४१.

नांव—सर्वोपनिषद्; विषय—अध्यात्मप्रकरण.

ओं गौतम उवाच ॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद०—४२.

नांव—हंसोपनिषद्; विषय परमहंसधर्मकथन.

ओं अथ योगिनां परमहंसानां०—४३.

नांव—परमहंसोपनिषद्; याचें खंड एक; विषय—सदर—परमहंसाचे धर्मच.

ओं अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः०—४४.

नांव—आनंदवल्ल्युपनिषद्; यांत शिक्षावल्ली आणि आनंदवल्ली अशीं दोन उपनिषदे आहेत, परंतु येथें तें एकच धरलें आहे. यांत अध्यात्मविचार आहे.

ओं भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरभुपससार०—४५.

नांव—भृगुवल्क्युपनिषद्; विषय ब्रह्मप्रतिपादन.

ओं ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि०—४६.

नांव—गारुडोपनिषद्; खंड एक; विषय—सर्पाच्या नव कुलांचें वर्णन. हें उपनिषद् जो म्हणेल त्यास सर्पदंश होणार नाही, असें यांत लिहिलें असून सर्पादिकांचें विष काढण्याचेही मंत्र यांत आहेत!

ओं अथ कालाऽग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ०—४७.

नांव—भस्मोपनिषद्; विषय—भस्म लावण्याचा विधी; याचें असें फल लिहिलें आहे कीं, भस्मलेपानें मोक्ष होतो.

ओं चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ०—४८, ४९.

यास रामतापिनी म्हणतात. यांतील पूर्वतापिनी हें एक उपनिषद् १० खंडांचें असून उत्तरतापिनीत ५ खंडे आहेत. परंतु तें पृथक् उपनिषद् आहे. यांत राम, सीता, हनुमान् इत्यादिकांची उपासना लिहिली आहे.

ओं अथाऽऽश्वलयनो भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच०—५०.

नांव—केवलोपनिषद्; खंडे दोन; विषय—केवल परब्रह्मवर्णन.

ओं बृहस्पतिरुवाच—

याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं०—५१.

नांव—जाबालोपनिषद्; खंडे पांच; विषय संन्याशाचे धर्म. आणि शेवटचे —

ओं अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति ०—५२.

यास आश्रमोपनिषद् म्हणतात; याचीं ४ खंडे आहेत; यांत संन्याशी व ब्रह्मचारी यांचे धर्म आहेत. यांत शेवटलें वाक्य असें आहे कीं,—

यथोपपन्नचातुर्वर्ण्यभैक्षाचर्यं चरंत आत्मानं मोक्षयंत इति ॥

संन्याशी सर्व वर्णांचे घरीं जेवले तरी ते मोक्षाप्रत जातात. याप्रमाणें अथर्ववेदाचीं बावन्न उपनिषदे म्हणतात, तीं झालीं.

श्रीमच्छंकराचार्यस्वामींनीं प्रस्थानत्रय म्हणजे श्रुति, सूत्र व स्मृती हीं निवडून घेऊन त्यांवर भाष्य केलें. त्यांत श्रुतिर्वेकस्वरुन दहा उपनिषदे घेतलीं. सूत्रत्वेकस्वरुन उत्तरमीमांसा म्हणजे व्याससूत्र किंवा वेदांतसूत्र अथवा ज्यास शारीरसूत्र म्हणतात तें घेतलें. व स्मृतिरूपानें भगवद्गीता घेतली. पैकीं श्रुतिर्वेकस्वरुन दहा उपनिषदे घेतलीं तीं येणें प्रमाणें:—

ओं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्०—१.

यास ऐतरेयोपनिषद् किंवा आत्माषट्क अथवा ऋग्वेदीयउपनिषद् म्हणतात. हें ऐतरेयारण्यकांत आहे.

ओं इत्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत०—२.

ह सामवेदाचें छांदोग्य ब्राह्मण असून याचे दोन अध्याय आहेत.

ओं ईशावास्यमिदं सर्वं०—३.

हें शुक्लयजुर्वेदाचे वाजसनेयी शाखेंत माध्यंदिन संहितेचे शेवटीं दोन वर्ग मिळून आहे. त्याच्या १६ ऋचा आहेत, परंतु कण्व शाखेंत १७ ऋचा आहेत.

ओं भृगुर्वै वारुणिः ०—४.

यास तैत्तिरीयोपनिषद् म्हणतात. याचे ११ अनुवाक आहेत. हें वर लिहिलेल्या ५२ त ४५ वें आहे.

ओं ब्रह्मविदाप्नोति परम्०—

हें तैत्तिरीयशाखेंतील आरण्यकांत आहे. त्याचे १० अनुवाक आहेत. हें वर लिहिलेले ५२ त ४६ वें आहे.

ओं शिक्षां व्याख्यास्यामः ० —

हेही तैत्तिरीयारण्यकांत असून याचे २३ अनुवाक आहेत. हें वर लिहिलेले ५२ त ४४ वें आहे, यां तिन्हीत भृगुवल्ली, ब्रह्मवल्ली किंवा आनंदवल्ली आणि शिक्षावल्ली असेंही अनुक्रमें म्हणतात. त्यांत आनंदवल्ली हें आचार्यमते सर्वोपनिषदाचें सार आहे. हीं तीन मिळून एक उपनिषद् धरिलें आहे.

ओं उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ०—५.

हें शुक्लयजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणाचे शेवटील प्रपाठक आहे. यास बृहदारण्यक म्हणतात.

ओं ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ०—६.

हें मुंडकोपनिषद्, ५२ त प्रथमच असून हें अथर्ववेदाचें आहे.

ओं इत्येतदक्षरमिद ०—७.

हें अथर्ववेदाचें मांडूक्योपनिषद् आहे. हें सदरील ५२ त १२, १३, १४ व १५ वें आहे.

ओं उशन ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ०—८.

याचें नांव कठवल्ली; हें ५२ त ३५, ३६ वें आहे.

ओं सुकेशा च भारद्वाजः ०—९.

हें प्रश्नोपनिषद्, ५२ त दुसरें आहे. आणि दहावें—

ओं केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ०—१०.

हें केनोपनिषद्, ५२ त ३७ व्या ठिकाणीं दाखल आहे.

हीं दहा उपनिषदें शंकराचार्यस्वामींनीं घेऊन त्यांजवर भाष्य केलें आहे. त्याजवर आनंदग्रीची व्याख्या असून, तीस रत्नप्रभा म्हणतात.

आतां याशिवाय फुटकळ उपनिषदें देशोंदेशीं आढळतात, अशीं पुष्कळ आहेत. कोणी म्हणतात ती १०८ व कोणी म्हणतात १६० आहेत. तीं आपले आपले पंथ उभे करणारांनीं वेदाची मंजुरी मिळविण्याकरितां केलेलीं आहेत असें म्हणतात. शंकराचार्यांचे वेळीं दहाच प्रसिद्ध असतील असाही तर्क आहे. नवीन श्रुती करणें तर वेदाचा मोजलेला नाही असा भाग परिशिष्टें व उपनिषदें हाच आहे, व तो, ज्या अनेक शाखा विच्छिन्न झाल्या त्यांतील असेल असें तर्कसिद्ध आहे. अशीं जीं फुटकळ उपनिषदें आहेत त्यांतील कित्येक आढळण्यांत आलीं तीं :—

ओं मुनयो ह वै ब्रह्माणमुचुः कः परमो देवः ०—१.

यास गोपालतापिनी म्हणतात. यांत पूर्वतापिनी व उत्तरतापिनी असे भाग आहेत, पैकीं पूर्वतापिनींत ५० खंडें व उत्तरतापिनींत ९९ खंडें आहेत. यांत श्रीकृष्णोपासना व कृष्ण हेंच परब्रह्म वर्णिलें आहे.

ओं वेदांताः के रघुश्रेष्ठ वर्तते कुत्र ते वद? ० —२.

याचें नांव मुक्तिकोपनिषद्; यांत मुक्तीविषयीं विचार असून १०८ उपनिषदांची यादी दिली आहे त्यांत ऋग्वेदांतील १०, कृष्ण यजुर्वेदांतील ३२, शुक्लयजुर्वेदांतील १९, सामवेदांतील १६, व अथर्ववेदांतील ३१, एकूण १०८ उपनिषदांचीं नांवें लिहिलीं आहेत, परंतु त्यांपैकीं येथें लिहिलेल्यांखेरीज बाकीचीं उपनिषदें पाहण्यांत नाहीत.

ओं ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—३.

हे कृष्णयजुर्वेद म्हणजे तैत्तिरीयशाखेंतील श्वेताश्वतरोपनिषद् आहे; याचे ६ अध्याय असून यांत ब्रह्मविचार आहे.

ओं अथातो ब्रह्मोपनिषदं व्याख्यास्यामः ०—४.

नांव—गणेशतापिनी; याचे पोटांत ६ अध्याय आहेत.

ओं अथातो हेरंबोपनिषदं व्याख्यास्यामो ०—५.

नांव—हेरंबोपनिषद्; याचें एक खंड आहे.

ओं द्वापारांते नारदो ब्रह्माणं प्रति जगाम ०—६.

नांव—कलिसंतरणोपनिषद्; विषय—नामस्मरणाचें माहात्म्य; यांत जपाचा मुख्य मंत्र—

ओं हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥

हरे कृष्ण हर कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

हा असून याचें एक खंड आहे.

ओं षोडशी षोडशवर्णविशिष्टा ० —७.

नांव—सुंदरतापिनी; यांत वाममार्गातील दशमहाविद्यापैकीं त्रिपुरसुंदरीची उपासना लिहिली असून याचीं तीन खंडे आहेत.

ओं नमः शिवाय गुरवे ० —८

नांव—निरालंबोपनिषद्; यांत ज्ञानकथन असून अनेक प्रश्नोत्तरे आहेत.

ओं अस्मल्लां इल्लले मित्रावरुणा दिव्यानि ते० — ९.

नांव—अल्लोपनिषद्; यांत अल्ला हा ब्रह्म व महंमदपैगंबर आणि अकबर हे रसूल आहेत असें वर्णन असून यांत अथर्वसंहितेंतील एक ऋचा आहे. —

आलादुकमेककं अर्धलादुकं निखातकं ॥

कांड २०, अनुवाक ६.

सर्व उपनिषदांची रीति अशीच आहे कीं, त्यांत संहिता व ब्राह्मणांतील कांहीं वचनें सामील केलेलीं असतात. कठवल्लींत नाचिकेताचें आख्यान असून त्याचें मूळ तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आहे.

ओं शन्नः कौलिकः शन्नो वारुणिः शन्नः शुद्धीः शन्नोऽग्निः शन्नः सर्वं प्रभवत्. — १०.

नांव—कौलोपनिषद्; हे वाममार्गी कौलिक शाक्तपंथी लोकांनीं श्रुतींचा आधार दाखविण्याकरितां रचिलें असावें. त्यांत त्या पंथाचीं सर्व मूलतत्त्वे असून त्याजवर टीकाही आहे. त्यांतील वाक्ये खालीं लिहिली आहेत :—

ज्ञानं मोक्षे कारणं, अधर्म एव धर्मः, धर्मविरुद्धाः कार्याः, धर्मविहिता न कार्याः,

प्राकट्यं न कुर्यात्, अंतः शाक्तः बहिः शैवः, लोके वैष्णवः इ०!

ओं श्रीः सर्वकारणभूता शक्तिः ०—११.

नांव—भावनोपनिषद्; यांत योग व श्रीचक्राचें अनुष्ठान लिहिलें असून याचें एक खंड आहे.

ओं नमस्ते गणपतये० —१२.

नांव—गणपत्यथर्वशीर्ष; त्यांत गणपती हाच परब्रह्म आहे असें सांगून त्याचे मंत्र व उपासनापद्धति लिहिली आहे.

ओं अथ सूर्याऽथर्वागिरसं व्याख्यास्यामः ०—१३.

नांव—सूर्याथर्वशीर्ष; विषय—सूर्यस्तुति.

ओं सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः ०—१४.
नांव—देव्यथर्वशीर्ष; विषय—देवीस्तुति.
ओं देवा ह वै स्वर्गल्लोकमायन् ०—१५.
नांव—शिवार्थर्वशीर्ष; विषय—शिवस्तुति.
ओं अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत ०—१६.
नांव—नारायणोपनिषद्; विषय—नारायणस्तुति.
ओं वज्रसूचिं प्रवक्ष्यामि शास्त्रमज्ञानभेदनम् ०—१७.
नांव—वज्रसूच्युपनिषद्; यांत जातीविषयीं विचार असून, कर्मपरत्वे जाति आहेत परंतु जन्मावरून नाहीत असा ठराव आहे.

ओं चित्रो ह वै गाङ्ग्यायनिर्यक्ष्यमाण आरुणि ०—१८.
ऋग्वेदाची जी सांख्ययन शाखा व त्यांतील जें कौशीतकी ब्राह्मण व आरण्यक आहे, त्यांतील हें कौशीतकिब्राह्मणोपनिषद् म्हणतात. याचे ६ अध्याय आहेत.

विद्यारण्यस्वामींनीं सर्वोपनिषदर्थानुभूतिप्रकाशिका म्हणून एक ग्रंथ केला आहे. त्यांत नवमाध्यायी या उपनिषदाचें तात्पर्य लिहिलें आहे. *

* आलीकडे मुंबईस आत्मपुराण म्हणून जो ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे तो या सर्व शंकराचार्यगृहित दशोपनिषदांचें भाषांतरच आहे.

ओं ब्रह्मयज्ञो वा एष यत्पूर्वेषां चयनं ०—१९.

नांव—मैत्र्युपनिषद्; अनुभूतिप्रकाशाचे दहावे अध्यायांत या उपनिषदाचें तात्पर्य आहे. याचे ७ प्रपाठक आहेत. तैत्तिरीयशाखेंतील जी मैत्रायणीशाखा त्यांतील हें उपनिषद् आहे.

या सर्व उपनिषदांचे आरंभी व अंतीं शांति म्हणावयाचा पाठ आहे. आरण्यकामध्येही शांति म्हणावणाचा पाठ आहे. ह्या दश शांती पुढें लिहिल्या आहेत :—

- (१) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ०
- (२) नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये ०
- (३) तच्छंयोरावृणीमहे ०
- (४) शन्नस्तन्नो महासीत् ०
- (५) सं त्वा सिंचामि यजुषा ०
- (६) शन्नो मित्रः शं वरुणः ०
- (७) सह नाववतु ० तैत्तिरीयारण्यक.
- (८) शांता पृथिवी शिवमंतरिक्ष ० आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट.
- (९) इडा देवहूर्मनुर्यज्ञनीर्बृहस्पति ० तैत्तिरीयारण्यक.
- (१०) पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णदच्यते ० शतपथब्रा ०

ब्राह्मण व मंत्र हा भेद आहे. ब्राह्मण कशास म्हणावे व मंत्र कशास म्हणावे?—तर मंत्र हे निरपेक्ष वचने आहेत परंतु मंत्राची अपेक्षा ब्राह्मण ग्रंथास आहे. कारण, मंत्रावांचून ब्राह्मण नाही. मंत्राचा उपयोग ब्राह्मणांत असतो. मंत्राचा विनियोग सांगण्याकरिता ब्राह्मणें प्रवृत्त झालीं. हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. ब्राह्मणाचे पूर्वी, यज्ञ याग वगैरे साधारण स्तोत्रांनीं होत असतील अशी कल्पना केली पाहिजे. पुढें जेव्हां कितीएक वर्षे गेल्यावर यज्ञ करणारे पटाईत पुरोहित उत्पन्न होऊन त्यांचा धंदा वाढला, तेव्हां त्यांनीं मंत्रांचे विनियोग केले. विशेषकरून हे विनियोग सूत्रांत आहेत. सूत्रांस कल्प म्हणतात व हें नांवही यथार्थच आहे : म्हणजे ते कल्पनेपासून झालेले असल्यामुळे त्यांस कल्प म्हणणें योग्य आहे. ब्राह्मणें हीं वेदाची व्याख्या होत. त्यांत पूर्वी झालेल्या ब्राह्मणांत पुढें थोडे विनियोग जास्त झाले. ब्राह्मणांत विनियोग असूनही कांहीं वेदांताचें धोरण आहे. शतपथ ब्राह्मणांत तर हें विशेषच असून सूत्रांतही याचप्रमाणें आहे. मूळ प्राचीन कल्पांत थोडेच विनियोग सांपडतात; पुढें बौधायन व कात्यायन यांनीं जीं मागाहून सूत्रें केलीं, त्यांत त्यांहून अधिक विनियोग झाले. आणि त्याचे पुढें ऋग्विधानादिक ग्रंथ व प्रयोगाचे ग्रंथ जे महानिबंधकारांनीं केले, त्यांत तर त्यांहूनही अधिक विनियोग—म्हणजे पूजेंत पंचामृताचे मंत्र, धूपाचे मंत्र, पंचगव्याचे मंत्र या प्रकारचे—झाले आहेत. ज्याचे प्रारंभी “द” हें अक्षर आलें तो दह्याचा मंत्र होतो. मग तो अर्थानें जरी न झाला तरी लिंगानें झाला असें मानितात.— “जातवेदसे सुनवाम सोम०”—यांत पुढें “दुर्गाणि” हें पद आलें आहे त्याजवरून तो “दुर्गाप्रीत्यर्थ जपे विनियोगः” असें ठरविलें! प्राचीन यज्ञादिक अनुष्ठानें आहेत, त्यांतही मंत्र म्हणावयाचें लिहिलें आहे; म्हणजे चार पांच अध्याय पाठ म्हणावे, आणि अमुक आहुति द्यावी. कर्माचें तात्पर्य पाहिलें तर थोडें असतें, परंतु त्याचें अवडंबर फार वाढविलें आहे : शास्त्राप्रमाणें केवळ अर्ध रुपयांत मुंज व एका रुपयांत लग्न होईल. परंतु, लौकिक कर्म फार वाढलें. प्रयोगकारांनीं देशाचार, ग्रामाचार व कुलाचार, या सर्वांची वृद्धि केली, ती येथपर्यंत कीं, लोक त्रासून गेले आहेत. लग्न करणें म्हणजे महासंकट भोगणें होय असें झालें आहे. घरांत एक लग्न असलें म्हणजे वर्षभर काम पुरवतें! लोक म्हणतात कीं, साल मजकुरीं लग्न आहे, तें झाल्यावर काय तें करूं. त्यांत श्रीमंतांनीं तर ताळच सोडला आहे. गरिबांस फाशांत घालणारे हेच आहेत. पांडवांपासून तों मुसलमानांपर्यंत बहुत काळ स्वस्थतेचा व सुखाचा सांपडला, त्याचा सर्व उपयोग याच कामाकडे झाला आहे, याजमुळे सर्व ग्रंथ याच विषयावर झाले. आर्य लोकांनीं दुसरा विषय म्हणून हातीं घेतलाच नाही. एक एक तिथिनिर्णय किंवा एक एक व्रत किंवा एक एक प्रायश्चित्त याजवर, ब्यारिष्टर एखाद्या मोकदम्यावर जितकीं पुस्तकें काढतो इतके ग्रंथ पंडित काढून दाखवितील! सर्व राष्ट्रांचा हाच विषय होऊन गेला होता. त्यांत हा एक मात्र मोठाच चमत्कार घडून आला कीं, वेदावर सर्व लोकांची भक्ति बसली. त्यांतील वाक्यें केवळ मंत्र आहेत अशी समजूत झाली व त्याचा उच्चार व उपयोग केला तर अमुक कार्य घडून येतें असें ठरलें. त्यांच्या पद्धतीप्रमाणें तीं अक्षरें म्हणावीं असाही ग्रह झाल्यामुळे त्यांस गुप्त ठेवून त्यांचा अभ्यास करूं लागले आणि त्याजमुळेच त्यांची अनुपूर्वी किंवा एक अक्षरही फिरल्याशिवाय ते अद्यापि कायम राहिले आहेत! त्यांचीं अक्षरें बिघडूं नयेत म्हणून त्यांचीं पदे पाडून तीं शिकतात. त्या पदांच्या गायनाच्या रीतीनें अष्ट विकृती करितात, आणि येणेंकरूनच त्यांचीं मुळीं होती तशीं अक्षरें कायम राहिलीं, हा या काळीं एक मोठा लाभ आहे. कारण कीं, पृथ्वीवरील कोणतेही राष्ट्राजवळ इतके जुने लेख किंवा छंद किंवा कविता नाहीत. आणि भरतखंडांत तर हे ग्रंथ अति प्राचीन म्हणजे त्याचे पलीकडे काय होतें त्याचा कांहींच दाखला सांपडत नाही!! आतां, त्यांत जे हजारों मंत्र आहेत व त्यांजमध्ये जसा मतलब असेल तसें त्याचें कार्य समजतात व त्याचा जप, अनुष्ठानें इत्यादि करतात— “रोगनाशकर” अशी देवतेची प्रार्थना असली तर त्यास रोगावर योजितात. जसें, मन्युसूक्ताचे शेवटीं—

भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप निलयन्ताम् ॥

हा शत्रुनाशक मंत्र म्हणून त्याचा जप करितात. सौरमंत्रातली—

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय इ०

हा रोगनाशक मंत्र असून, या तीन ऋचांवर तृचाकल्प, अर्घ्यप्रदान, वगैरे अनुष्ठाने करितात, ह्याचा खुलासा ह्या पूर्वी ‘मंत्रविनियोग’ या सदराखाली वेगळा सविस्तर केलाच आहे. असा वेदांत मंत्रराशि आहे. त्याजवर ग्रंथही अनेक झाले असून बहुतकरून या भरतखंडांत जे कांहीं लिहिले गेले त्याला आधार वेदच आहे. शिवाय, प्रत्येक ग्रंथकाराला हे भूषण वाटत होते की, आपण जे लिहितो त्यास वेदाधार आहे; आणि ह्या समजुतीनेच आपला ग्रंथ व आपला लेख, श्रुतिमान्य आहे असे दाखविण्यास सर्व ग्रंथकार झटत होते. वेदाच्या एक ऋचेचे एक अक्षर तरी आपल्यास आधार मिळावे ही सर्वांची इच्छा होती. मनुचे धर्मशास्त्र मान्य का? तर—

मनुर्वै यत्किंचिदवदत् तद्भेषजम्— इति श्रुतेः.

मनुचे वाक्य औषधासारखे समजावे असे श्रुतीत लिहिले आहे म्हणून. याचप्रमाणे दत्तक पुत्र देणे तर तो वडील किंवा कनिष्ठ न देतां मधला द्यावा. याचे कारण, अजिगर्ताने आपला पुत्र शुनःशेष हा मधला होता तोच विकून टाकिला हा आधार. असे हरएक ठिकाणी आधार काढण्याची रीति आहे. मामाची मुलगी करावी याजविषयी—

तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषां— ऋ. परिशिष्ट.

हे वेदांत वाक्य आहे, याजकरितां त्यास चिंता नाही सारांश, श्रौतप्रमाण सांपडले म्हणजे सर्वोत्कृष्ट आधार झाला अशी सर्वत्र समजूत होती. आणि याच धोरणावर आधुनिक पंथवाल्यांनीही नवीन आधार काढिले. वेदाचे मंत्रभागांत तर शिरण्यास जागा नाही. परंतु वेदाचीं दोन ठिकाणे फार पोकळ आहेत. कारण त्याची गणती नाही, आणि याजमुळे सर्वास त्यांतच शिरण्यास फावते : म्हणजे, परिशिष्टे व उपनिषदे. शैव, शाक्त, वैष्णव, इत्यादि पंथवाल्यांनी आपल्यास आधार दाखविण्याकरितां नानाप्रकारचीं उपनिषदे करून ठेविली आहेत.

विकृती

मंत्रभागाच्या विकृती आठ आहेत. हा विषय प्रातिशाख्यग्रंथांत व शीक्षेत लिहिला आहे.

जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वजो, दंडो, रथ, घनः ॥

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥

शिवाय पंचक्रम आहेत. त्यांचीं नांवें :—१ क्रम, २ उत्क्रम, ३ व्युत्क्रम, ४ अभिक्रम, आणि ५ संक्रम.

वेदांचीं पदे विलोम व अनुलोम म्हणण्यांत हे क्रम व विकृति होतात. जसें—

१. संहिता

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥

अ० ८ अ० ४ वर्ग १९

२. पदे

तम्, यज्ञम्, बर्हिषि, प्र, औक्षन् पुरुषम्, जातम्, अग्रतः ॥
आतां याची मोडणी—

३ क्रम

तं ॥ यज्ञं ॥ यज्ञं ॥ बर्हिषि ॥ बर्हिषि ॥ प्र ॥ प्र ॥ औक्षन् ॥ औक्षन् ॥
पुरुषं ॥ पुरुषं ॥ जातं ॥ जातं ॥ अग्रतः ॥ अग्रत इत्यग्रतः ॥

जटेपासून पुढील सर्वास विकृति म्हणतात. त्यांत जटा व दंड या प्रमुख आहेत. जटा तीन क्रमांनीं होते, क्रम, व्युत्क्रम व संक्रम.

उदाहरण

तं ॥ यज्ञं ॥ यज्ञं ॥ तं ॥ तं ॥ यज्ञं ॥
यज्ञं ॥ बर्हिषि ॥ बर्हिषि ॥ यज्ञं ॥ यज्ञं ॥ बर्हिषि ॥ इ०

चरणव्यूहाचे भाष्यांत लिहिलें आहे कीं, —

आसां मध्ये जटादंडयोः प्राधान्यम्.

वेदाच्या पारायणाचे प्रकार अनेक आहेत—संहितापारायण, पदपारायण, क्रमपारायण, जटापारायण, घनपारायण इत्यादि.

पूर्वी वेद सर्व एकच होता. परंतु पुढे त्याचे चार भाग केले—

क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः ॥

अवतीर्णो महाभागो वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥

वेदाचे पाठकांत भेद आहेत.

(१) वैदिक— संहितापाठी.

(२) शाखापाठी — शाखा म्हणजे संहिता, ब्राह्मण व सूत्र हीं पाठ करणारे.

(३) पंचग्रंथिवैदिक— म्हणजे १ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ सूत्र, ४ पदे व ५ क्रम हे पाठ म्हणणारे. आणि—

(४) दशग्रंथिवैदिक — संहिता, ब्राह्मण (आरण्यक सहित), पदे, क्रम व षडंगे इतकीं म्हणतात ते.

क्रम अंकांनीं म्हटला तर — १+२; २+३; ३+४; ४+५; ५+६ असा होतो. हा पारायणक्रम झाला.

आतां क्रम म्हणजे — सरळ रीतीनें पदे म्हणावीं व शेवटलें पद धरून पुढलें घ्यावें. हा पंचक्रमांतील क्रम.

उत्क्रम — म्हणजे शेवटलें एक पद दोन वेळ म्हणावें.

व्युत्क्रम — उलटी दोन पदे म्हणावीं.

अभिक्रम — पहिलें पद दोन वेळ उच्चारारवें.

संक्रम — संहितेप्रमाणे म्हणावें.

अंकांची उदाहरणे

क्रम — १ + २; २ + ३.

व्युत्क्रम — २ + १; ३ + २.

संक्रम — १ + २; २ + ३.

उत्क्रम — १ + १; ३ + ३

अभिक्रम — १ + १; २ + २

पदांची उदाहरणे

यज्ञेन + यज्ञं,

यज्ञेन + यज्ञेन,

यज्ञं + यज्ञं,

यज्ञेन +

यज्ञं,

यज्ञं + यज्ञेन,

यास पंचसंधीही म्हणतात. पंचसंधी म्हटल्यानंतर त्याजवर घन म्हणतात, त्यास पंचसंधीपूर्वकघन असें म्हणतात.

पंचसंधीचें उदाहरण

यज्ञेन यज्ञं, यज्ञं यज्ञं, यज्ञं यज्ञेन, यज्ञेन यज्ञेन, यज्ञेन यज्ञं, यज्ञमयजंत,
अयजंतायजंत, अयजंत यज्ञं, यज्ञं यज्ञं, यज्ञमयजंत.

पंचसंधी ह्या प्रकृतीत धरल्या आहेत.

(२) माला दोन प्रकारची :— (१) क्रममाला व (२) पुष्पमाला. अर्धी ऋचा घेऊन ती प्रथम मूळाकडून आणि नंतर शेवटाकडून म्हणावी, ती क्रममाला —

तत्सवितुः	धीमहीति धीमही
सवितुर्वरेण्यं	देवस्य धीमही
वरेण्यं भर्गः	भर्गो देवस्य
भर्गो देवस्य	वरेण्यं भर्गः
देवस्य धीमही	सवितुर्वरेण्यं
धीमहीति धीमही	तत्सवितुः
	ऋ. सं. अष्ट. ३ अ. ४ वर्ग १० ऋचा १०.

दुसरें उदाहरण

यज्ञेन यज्ञं	आसन्नित्यासन्
यज्ञमयजंत	आसन्नप्रथमानि
अयजंत देवाः	प्रथमानि धर्माणि
देवास्तानि	धर्माणि तानि
तानि धर्माणि	तानि देवाः
धर्माणि प्रथमानि	देवा अयजंत
प्रथमान्यासन्	अयजंत यज्ञं
आसन्नित्यासन्	यज्ञं यज्ञेन

पुष्पमाला म्हणजे जटाच; परंतु पदे अवकाश देऊन म्हणावीं. यांत इतिकार हा, शेवटीं व पदांत संधि असेल तेथें म्हणावयाची चाल आहे.

३) शिखा — म्हणजे जटाच; परंतु त्यांत पुढील पद घ्यावें लागतें. —

यज्ञेन यज्ञं, यज्ञं यज्ञेन, यज्ञेन यज्ञमयजंत,

यज्ञमयजंत, अयजंत यज्ञं, यज्ञमयजंत देवाः
यांत तीन क्रम व उत्तर पदे अशीं घेतलीं आहेत. असेंच दरएक पद घेऊन म्हणावें.

(४) रेखा — म्हणजे प्रथम दोन पदे, नंतर तीन पदे, नंतर चार, पांच अशीं पदे घ्यावीं, आणि याप्रमाणें ऋचा संपवावी.

ऋचा — मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः
पदे — मधु, नक्तं, उत, उषसः, मधुमत्, इति मधुमत्,
पार्थिवं रज इति रजः ॥
ऋ. सं. अष्ट. १ अ. ६, वर्ग १८.

रेखा — २ मधु नक्तं, नक्तं मधु, मधु नक्तं,
३ नक्तमुतोषसः, उषसः उत नक्तं, नक्तमुत, उतोषसः
४ उषसो मधुमत्पार्थिवं रजः रजः पार्थिवं मधुमदुषसः
उषसो मधुमदिति मधुमत्पार्थिवं रजः रज इति रजः

दुसरें उदाहरण

मंत्र — स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव, सचस्वा नः स्वस्तये ॥

ऋ. सं. अष्ट. १ अ. १ वर्ग २.

रेखा — २ स नः, नः स, स नः,
३ नः पितेव सूनवे, सूनवे पितेव नः, नः पितेव, पितेव सूनवे, पितेवेति पिता इव ॥
४ सूनवेऽग्ने सूपायनो भव, भव सूपायनोऽग्ने सूनवे, सूनवेऽग्ने, ऽग्ने सूपायनो, सूपायनो भव,
भवेति भव ॥

(५) ध्वज — हा क्रम सदरील प्रमाणेंच आहे. परंतु शेवटलीं पदे क्रमाप्रमाणें घ्यावीं.

यज्ञेन यज्ञं	आसन्नित्यासन्
यज्ञमयजंत	प्रथमान्यासन्
अयजंत देवाः	धर्माणि प्रथमानि
देवास्तानि	तानि धर्माणि
तानि धर्माणि	देवास्तानि
धर्माणि प्रथमानि	अयजंत देवाः
प्रथमान्यासन्	यज्ञमयजंत
आसन्नित्यासन्	यज्ञेन यज्ञं

(६) **दंड**—यांत क्रम म्हणून विपर्यास करावा. म्हणजे पहिलें पद ऋचा संपे तोंपर्यंत किंवा अर्ध ऋचा संपे तोंपर्यंत सोडूं नये.

- २ यज्ञेन यज्ञं, यज्ञं यज्ञेन,
- ३ यज्ञेन यज्ञं, यज्ञमयज्ञंत अयजंत यज्ञं, यज्ञेन
- ४ यज्ञेन यज्ञं, यज्ञमयजत, अयजंत देवाः, देवा अयजंत, यज्ञं यज्ञेन,
- ५ यज्ञेन यज्ञं, यज्ञमयजंत, अयजंत देवाः, देवास्तानि, तानि देवा, अय जंत यज्ञं, यज्ञेन,

(७) **रथ** — यांत दोन प्रकार आहेत : द्विचक्री व चतुश्चक्री; अर्धालीं घेतलीं म्हणजे दोन चक्रे होतात आणि पाद घेतले म्हणजे चार चक्रे होतात.

ऋचा— स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ऋ. सं. अष्ट. १ अ. ६ वर्ग १६

द्विचक्री —

- २ स्वस्ति नः स्वस्ति नः, नः स्वस्ति नः स्वस्ति,
- ३ स्वस्ति नः स्वस्ति नः, न इंद्रो नस्तार्क्ष्यः, इंद्रो नः स्वस्ति, तार्क्ष्यो नः स्वस्ति,
- ४ स्वस्ति नः स्वस्ति नः, नः इंद्रः नस्तार्क्ष्यः, इंद्रो वृद्धश्रवास्तार्क्ष्यो अरिष्टनोमिः, वृद्धश्रवा इंद्रो नः स्वस्ति, अरिष्टनेमिस्तार्क्ष्यो नः स्वस्ति ॥

चतुश्चक्री —

- २ स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वति नः,
नः स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वस्ति,
- ३ स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वस्ति नः,
न इंद्रः, नः पूषा, नस्तार्क्ष्यः, नो बृहस्पतिः,
इंद्रो नः स्वस्ति, पूषा नः स्वस्ति, तार्क्ष्यो नः स्वस्ति, बृहस्पतिर्नः स्वस्ति.
- ४ स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वस्ति नः स्वस्ति नः,
न इंद्रः, नः पूषा, नस्तार्क्ष्यः, नो बृहस्पतिः,
इंद्रो वृद्धश्रवाः, पूषा विश्ववेदाः, तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः, बृहस्पतिर्दधातु,
वृद्धश्रवा इंद्रो नः स्वस्ति, विश्ववेदाः पूषा नः स्वस्ति,
अरिष्टनेमिस्तार्क्ष्यो नः स्वस्ति, दधातु बृहस्पतिर्नः स्वस्ति ॥
स्वस्ति नः, स्वस्ति नः, स्वस्ति नः, स्वस्ति नः,
न इंद्रः, नः पूषा, नस्तार्क्ष्यः, नो बृहस्पतिः
इंद्रो वृद्धश्रवाः, पूषा विश्ववेदाः, तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः, बृहस्पतिर्दधातु
वृद्धश्रवा इति वृद्धश्रवाः, विश्ववेदा इति विश्ववेदाः,
अरिष्टनेमिरित्यरिष्टनेमिः, बृहस्पतिरिति बृहस्पतिर्दधात्विति दधातु.

८) घन — यांत शिखा, पुढें विपर्यास आणि नंतर क्रम—
यज्ञेन यज्ञं, यज्ञं यज्ञेन, यज्ञेन यज्ञमयजंत,
अयजंत यज्ञं, यज्ञेन यज्ञेन, यज्ञमयजंत ॥
यज्ञमयजंत, अयजंत यज्ञं, यज्ञमयजंत देवाः ॥
देवा अयजंत यज्ञं, यज्ञमयजंत देवाः ॥

यांत तीन तीन चार चार पदांचे घन म्हणावे तेव्हा एक एक पद १३ वेळ येतें.

ही पारायणाची पद्धति काढणारे दोन ऋषि होते. एकाचें नांव व्याली व दुसऱ्याचें नांव हयग्रीव.

याशिवाय, वर्णक्रम म्हणजे पदांत व्यंजन व अनुस्वार किती आहेत हें म्हणून दाखवावें. दुसरें, स्वरवर्णक्रम, यांत अक्षरास उदात्त अनुदात्त स्वर किती आहेत तें सांगावें. तिसरें मात्रावर्णक्रम; चौथें, अंगवर्णक्रम; व पांचवें, वर्णसारभूतवर्णक्रम; याप्रमाणेंही म्हणावयाचे पाठ आहेत.

(१) प्रातिशाख्यांतील जटालक्षण—
ब्रूयात्क्रमविपर्यासं क्रममीदृग्विधं दिशेत् ॥
जटाऽऽख्या विकृतिं धीमान् विज्ञाय क्रमलक्षणम् ॥

(२) माला — ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोऽततः ॥
अंत चादिं नयेदेवं क्रममालेति कीर्तिता ॥
दुसरी— माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रंथिनी हि सा ॥
आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥

(३) शिखा — पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते इ०

(४) रेखा — क्रमाद्विचित्रितुःपंचपदक्रममुदाहरेत् ॥
पृथक् पृथक् विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥

(५) ध्वज — ब्रूयादादेः क्रमं सम्यक् अंतादुच्चारयेदिति ॥
वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥

(६) दंड — क्रमवत् क्रमणं कुर्यात् व्युत्क्रमं च पदे पदे ॥
स्वरसंधिसमायुक्तं एतदण्डस्य लक्षणम् ॥

(७) रथ — पादशोऽर्धर्चशो वाऽपि सहोक्त्या दंडवद्रथः इ०

(८) घन — जटामुक्तां विपर्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥

याप्रमाणें पारायण केलें असता बहुत पुण्य व स्वर्गवास लिहिला आहे. यास्तव तसें लोक करितात.

स्वर

स्वर, मात्रा, पारायण, वगैरे विषय प्रातिशाख्यांत, शीक्षेंत व व्याकरणांत येतात. त्यांत स्वराचें लक्षण लिहिलें आहे.

अथातस्त्रैस्वर्यलक्षणं व्याख्यास्यामः—

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव च ॥

गांधर्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः ॥ १ ॥

त एव वेदे विज्ञेयास्त्रय उच्चादयः स्वराः ॥

उच्चो निषादगांधारौ नीचा ऋषभधैवतौ ॥ २ ॥

शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपंचमाः ॥

षड्जो वेदे शिखंडिः स्यादृषभः स्यादजामुखम् ॥ ३ ॥

गवा रंभति गांधाराः क्रौंचं चैव तु मध्यमाः ॥

कोकिला पंचमो ज्ञेयो निषादस्तु वदेद् गजः ॥ ४ ॥

अश्वाश्च धैवतं ज्ञेयं स्वराः सप्त विधीयते ॥

पृथक् वेदाचीं पृथक् प्रातिशाख्यें व पृथक् शिक्षा आहेत. त्यांत बहुत विचार केला आहे. त्याचा मतलब वेदाची पाठपद्धति संरक्षण करण्याचा दिसतो. प्रतिवेदाची पाठपद्धति पृथक् आहे. ऋग्वेदाची रीत वेगळी; तैत्तिरीयाची वेगळी व त्यांत ५ कार पुष्कळ येतात; शुक्ल, वाजसनेय म्हणजे ज्यांची संहिता मंत्रमय आहे, त्यांत ब्राह्मणाची मिसळ नाही, व ते हस्तस्वर देऊन षकाराच्या ठिकाणीं खकार म्हणतात, तरी स्वराचें दर्शक हात कसा दाखवावा त्याचे नियम आहेत; साम वेदाचें गायन करण्याची रीति आहे, व त्याची परिभाषा फार आहे; आणि तशीच अथर्वाचीही आहे.

संस्कृतांत मूळ शब्दास प्रातिपदिक असें म्हणतात. आणि त्यास सुप्तिङंत प्रत्यय लागला म्हणजे पद होतें. उदाहरण—

राम—हें प्रातिपदिक, याचें पद—राम असें झालें. पद म्हणजे, नाम किंवा क्रियापद यांचे विभक्ति, रूप किंवा काळ, या संबंधें रूप फिरलें म्हणजे तें. मूळ प्रकृतीचा प्रयोग होतच नाही. क्रियापद असलें तर धातु असें म्हणतात. धातु म्हणजे ज्यास प्रत्यय झाला नाही तो. जसें—कृ धातु, याचें करोति हें पद झालें.

संहिता ह्या पदप्रकृति आहेत, म्हणजे त्यांत सर्व पदेच आहेत. आणि जटा वगैरेंस विकृती म्हणतात, त्या ८ आहेत; त्याचा खुलासा वर 'विकृती' सदराखाली केलाच आहे.

त्वष्टाप्रजापतीचा पुत्र वृत्र यास इंद्रानें मारलें तेव्हां त्वष्टा हा मोठा यज्ञ करून, इंद्रास मारील असा दुसरा पुत्र उत्पन्न करावा असे मनांत आणून याग करण्यास लागला. त्यासमयीं “इंद्र! शत्रून्वर्धयस्व” असा मंत्रोच्चार करतेवेळीं उदात्तस्वरानें उच्चार झाला. तेणेंकरून जो पुत्र झाला त्यालाच इंद्रानें मारिलें! हें उदाहरण शिक्षेंत लिहिलें आहे. याप्रमाणें स्वराच्या उच्चाराचें फल आहे.

पदे प्रथम म्हणतात व नंतर क्रम शिकतात. आणि नंतर क्रमावरून पुढील विकृति म्हणतात. गायनाचे स्वर हींच पदे आहेत, असें समजलें तर त्याच्या विकृती खाली लिहिल्याप्रमाणें होतील :—

सा रि ग म प ध नी सा — ही संहिता झाली.
सारि रिसा सारी, रीग गरि रिग,
गम मग गम, मप पम मप — ह्या जटा.

याप्रमाणें या सात स्वरांचे स्वरप्रस्तार होतात, त्यांची संख्या—

सा रि	२	सा रि ग म प	१२०
सा रि ग	६	सा रि ग म प ध	७२०
सा रि ग म	२४	सा रि ग म प ध नी	५०४०
	३२		५८८०
		५९१२	

घनपाठी, जटापाठी, व क्रमपाठी या ब्राह्मणांस स्मरणशक्ति अत्युत्कृष्ट पाहिजे व पदे त्यांच्या डोळ्यापुढें दिसलीं पाहिजेत, आणि तशीच त्यांची रीति ध्यानांत पाहिजे. परंतु अशीही शक्ति मनुष्यास आहे हें ब्राह्मणांमध्ये पाहण्यांत येतें; हें फार विचित्र काम आहे! घनामध्ये एक पद १३ वेळ उच्चारांत येतें. प्रातिशाख्यांवर शिक्षा या नांवाचे बहुत ग्रंथ आहेत त्यांत याचा विचार पहावा. वेदाची पद्धति म्हणजे स्वर, ऋस्व, दीर्घ, प्लुत, व वेष्टन म्हणजे हे स्वरसंधि, व त्यांचे उच्चार, इत्यादि रक्षण करण्याकरितां शिक्षा हे ग्रंथ प्रवृत्त आहेत. याप्रमाणें पारायण करणें म्हणजे, जशीं द्रव्याचा व्यर्थ व्यय करून डोंगर कोरून लेणीं केलीं त्याप्रमाणें बुद्धीचा व्यर्थ व्यय आहे.

मंत्रविचार

मंत्रांची नावे

वेदांतील मंत्रांस नावे देण्याची चाल आहे. जसे—

त्रिसुपर्णमंत्र, पंचब्रह्ममंत्र, पुरुषसूक्त, सौर, रुद्र, पवमान, सावित्री, परे, मृत्युंजय, उपस्थान, शांतिसूक्त, प्रणव. इ. इ. इ.

सुपर्ण हें नांव त्याच मंत्रांत मिळतें. सद्योजातं हें पांच मंत्रांचें नांव असून तें भस्मोपनिषदांत ब्रह्ममंत्र असें लिहिलें आहे. कांहीं नावे त्यांतील देवांवरून पडलीं आहेत व कांहीं त्यांतील प्रथमाक्षरावरून पडलीं आहेत : पितृमेध म्हणजे मनुष्याचें अंत्येष्टिकर्म; याचे मंत्रास आरंभ “परेयिवांसं” या पदापासून होतो, म्हणून त्याचें नांव परे असें पडलें आहे. तैत्तिरीय आरण्यकांत पितृमेध आहे. तसाच ऋक्संहितेंतही आहे. परंतु तो संक्षेपतः चित्तिप्रयोगावरून करितात; त्यास ब्रह्ममेध म्हणतात. पितृमेध हें नांव अग्निहोत्री ब्राह्मणाचे अंत्येष्टीस लावतात. प्रेतदहन करणें ही एक प्रकारची इष्टिच आहे व त्याचे स्वतंत्र मंत्र आहेत. परंतु त्यांत गरुडपुराण वगैरेंमध्ये जीं नवीं नवीं कर्मे कार्यांचे हिताकरितां घातलीं आहेत, तीं मुळांत फारच थोडीं आहेत.

प्रयोगांत कित्येक ठिकाणीं “जुहुयाद्वा जपेत्” म्हणजे मंत्र पठन करावे किंवा त्या मंत्रांनीं होम करावा असें लिहिलें आहे. त्याजवरून वैदिक संहितेचें पारायण करितात आणि प्रत्येक ऋचा म्हणून होमही करितात. या होमास स्वाहाकार म्हणतात. एक ऋचा म्हणावी आणि पुढें स्वाहा म्हणावें अशी रीति याज्ञिकांनीं ठरविली आहे. रुद्राचा स्वाहाकार याचप्रमाणें होतो. रुद्रांत ४६० मंत्र कल्पिले आहेत; आणि त्याप्रमाणें ११ वेळा मंत्रपठन केले तर एक एकादशनी झाली. अशी एकादशनी अकरा वेळ केली तर एक लघुरुद्र होतो आणि असे अकरा वेळ लघुरुद्र केले तर एक महारुद्र होतो. आणि तसेंच ते महारुद्र अकरावेळ केले तर अतिरुद्र होतो. अशीं याज्ञिकांनीं नावे ठेविलीं असून त्याचे फलाविषयींही अनेक ग्रंथ झाले आहेत, आणि त्याप्रमाणें या कामांत लोक लाखों रुपये खर्चही करितात!

सोमयाग ही प्रकृति आहे आणि त्याजवरून पुढें अनेक विकृति होतात; म्हणजे त्याजवर आणखीं कर्मे जोडून तो अधिक वाढविला म्हणजे त्यास वाजपेय इत्यादि नावे पडतात.

मंत्र म्हणून होम होतो, तशीच त्यांच्या योगानें मार्जन व अभिषेक करण्याचीही चाल आहे. आतां मंत्रांचा अर्थ पाहिला तर त्यांत जी क्रिया आपण करितों तशा अर्थाचा कांहींच बोध होत नाही. ह्याविषयीं मंत्रविनियोगांत उल्लेख झालाच आहे. आपोहिष्ठा इ० हा मार्जनाचा मंत्र असा विनियोग लिहिला आहे. आतां त्या मंत्रांत पाण्याची स्तुति मात्र आहे, परंतु तो म्हणून मार्जन करावें या कर्माचा त्यामध्ये बोध होत नाही. पण जेव्हां मंत्रांत शक्ति आहे अशी समजूत झाली तेव्हां हा पाठ पडला असावा. पुढें त्या मंत्रांनीं पाणी अंगावर पडलें तर कवचरूपानें तें कल्याण करील असें वाटून त्याजवर हा मंत्रविधि उत्पन्न झाला असावा. याचप्रमाणें गायत्री मंत्रानें अर्घ्य देतात,

त्या मंत्रांतही सूर्याची किंवा सूर्याचा चालक जो परमेश्वर त्याची स्तुति असून त्याच्या योगाने अर्ध्या घावे हा बोध आश्वलायन सूत्रापर्यंत तर दिसत नाही. त्याने सूत्रांत—

[व्याहृतीपूर्वक म्हटली तर गायत्री, नाही तर सावित्री म्हणतात.] **सावित्रीं जपेत्, आनक्षत्रदर्शनात्०**

गायत्रीजप करावा असें लिहिले आहे. परंतु पुढे, सूर्यावर शत्रू उठतात, ते त्याशीं अस्तोदयीं लढाई करितात, आणि गायत्री हें ब्रह्मास्त्र आहे, त्यानें पाणी टाकलें तर तीं शस्त्रें होऊन सूर्याचे शत्रूंस लागतात, इत्यादि समजुती झाल्या तेव्हां अर्ध्या देण्याचा संप्रदाय पडला असावा अशी कल्पना होते. रुद्रमंत्रांतही केवळ रुद्रस्तुति असून त्यांत मला अमुक दे, तमुक दे, म्हणून प्रार्थना आहे. जसें—

नमः सोमाय च इत्यादि, — नमक.

शं च मे मयश्च मे० इ० — चमक.

आता यांत रुद्रमंत्र म्हणून त्यानें अभिषेक करण्याचा बोध नाही. परंतु पुढे अशी कल्पना निघाली कीं, शिवानें विष घेतलें तेव्हां त्याचे अंगाची फार आग झाली, त्या वेळेस त्यास पाण्यांत बसणें भाग पडलें. म्हणून जे भक्त त्याजवर पाणी घालतील ते त्यास प्रिय होतील अशी फलश्रुति नेसवून त्याजवरून अभिषेककर्म हें त्या मंत्रांस जोडलें. परंतु त्यांत सर्वत्र प्रार्थना आहे हें मुख्य तात्पर्य दिसतें, अज्ञानी लोकांकरिता जशा मुर्ती उत्पन्न झाल्या तसें कर्मही अज्ञानी लोकांकरिता व त्यांचे गमतीकरिता उत्पन्न झालें असावें. इतकें खरें कीं, पूजा, अभिषेक इत्यादि कर्मापेक्षां होम हा फार प्राचीन आहे. कारण वेदावर प्रथमचें व्याख्यान ब्राह्मण असून त्यांत होम करण्याविषयी लिहितात. ब्राम्हणांत अशी चाल आहे कीं, मंत्राचें प्रतीक लिहून कर्म लिहिलेलें असतें—

गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति ब्राह्मणस्पत्यं ॥ ऐतरेय ब्राह्मण.

ब्राह्मणें झालीं त्या वेळेसच मंत्रांत शक्ति आहे ही समजूत उत्पन्न झाली होती, म्हणून त्या त्या कर्माचीं फलेंही लिहिलीं आहेत. “पशुकामो यजेत्” इत्यादि व आणखीही किती एक गोष्टी त्याच वेळेस चालू झाल्या होत्या त्याही त्यांत हेतु (फल) दाखविण्याकरितांच लिहिल्या आहेत.

तांत्रिकमंत्र

वेदांत हजारों मंत्र आहेत. परंतु तंत्रांत त्यांहूनही अधिक व नवीन मंत्र रचिले आहेत. शिवाय त्यांचीं मोठमोठालीं फलें लिहिलीं आहेत; परंतु पुढे वैदिकांचें व तांत्रिकांचें ऐक्य होऊन ते परस्परांसही मान्य करूं लागले, व प्रयोगकारांनीं वैदिक कर्मे लिहून त्यांत तांत्रिक कर्मेही लिहून ठेविलीं. ह्याचे उदाहरणार्थ, संध्येंत पाहिलें तर आसनविधि, मुद्रा, अर्ध्या हीं सर्व तंत्रांतून घेतलीं आहेत. तसाच कुंडमंडपविधिही तंत्रांतूनच घेतला आहे. वैदिक जे आहेत ते यज्ञकुंडांस योनि करीत नाहीत, परंतु तांत्रिकपक्षांत योनि हें परम दैवत समजून त्याशिवाय पूजा, होम, मार्जन, इत्यादि व्हावयाचेंच नाही. आणि म्हणून ते कुंडावर ही योनीची आकृति करून होम वगैरे करितात! महारुद्र वगैरे जें वैदिक कर्म त्यांतही हा तांत्रिक मार्ग घेतात व बलिदान वगैरे हेंही

तांत्रिकच आहे. परंतु तें बहुत ठिकाणीं वैदिकांत सामील झालें आहे. न्यास व यंत्रपूजन हीं तांत्रिकच आहेत. तंत्रांत जी मोठमोठी व लांबलचक कर्मे केलीं, तीं पुरोहितांसही बरीं वाटलीं म्हणून घेतलीं असावीं असें वाटतें. त्याचप्रमाणें लिंगपूजन हेंही तांत्रिक असून तें पुराणांत व रुढीत मान्य होऊन गेल्यामुळें त्याचें स्थापन [शिवाचे लिंगाभोवतालच्या ज्या भागास शालुंका म्हणतात तीच योनि अथवा गुजराथेंतील जळाधारी होय.] योनींत करतात; आणि याप्रमाणें उभय अवयवांचीही पूजनादि कर्मे एकदांच होतात!! परंतु या गोष्टी वेदांस अश्रुत आहेत.

मंत्ररचना

मंत्रांचें सामर्थ्य इतकें मानलें आहे कीं, सर्व देवता त्यांचे आधीन आहेत. मंत्रपठणानें देवतांस बोलावतां येतें, त्यांस जाण्यास आज्ञा देतां येते, त्यांस थांबवितां येतें, व त्यांजपासून अनेक वरही घेतां येतात. मूळ ऋषि हे ईश्वराचे भक्त होते, त्यांनीं मंत्रांतून देवांस असें आस्थापूर्वक म्हटलें आहे कीं, तुम्ही या, येथें बसा, हा आमचा सोम प्या, वगैरे. त्याजवरून पुढें या मंत्रांनींच देव येतात अशी कल्पना झाली. परंतु असे लेख तुकारामाचे अभंगांतही सांपडतात : ‘देव तूं लवकर ये, दुसऱ्या भक्तांकडे जातोस, मजकडे कां येत नाहीस?’ वगैरे आस्थेचीं भाषणें त्यानेंही लिहिलीं आहेत. परंतु पुढें मंत्रांचा विलक्षण अर्थ होऊन ब्राह्मणांनीं, मंत्र हे आपलें भांडवल म्हणून संरक्षण केलें, आणि त्याजवरून सर्व देवांचीं सूत्रें ब्राह्मणांजवळ आहेत असेंही लोक मानूं लागले.

यावरून, अग्नींत होम करणें या शिवाय सर्व कर्मे मागाहून उत्पन्न झालीं असून शिवाय वेदांतील देव खाण्याचे फार लालची आहेत असेंही पूर्वापर मानलें होतें असें दिसतें. खाण्यामध्ये विशेषेकरून मांस व सोमरस हें देवांचें भक्ष्य असें म्हटलें आहे. हे दोन्ही पदार्थ देवास अर्पण करून अवशिष्ट आपण भक्षावे, तसेच, अग्नींत जे पदार्थ दग्ध होतात ते देवांस पावतात व तेणेंकरून ते संतुष्ट होतात अशी प्राचीन काळापासून समजूत होती. ह्याप्रमाणें देवांस तर काय, परंतु मरण पावलेलीं माणसें (पितर) व मनुष्यांत जे मोठे—ऋषी, राजे—यांसही हे पदार्थ अर्पण करण्याची चाल होती. त्याचप्रमाणें त्या काळीं मधुपर्क हा आतिथ्य धर्म असून, पंचतत्त्वं, अग्नि, सूर्य, वायु, इंद्र व पृथ्वी इत्यादि हेच देव मानले होते. आणि त्याचवेळेस ‘यथा देहे तथा देवे’ याप्रमाणें ऋषींनीं त्यांस उपाधि समजून त्यांना खाण्यापिण्याचे पदार्थ अर्पण करावे असें लिहिलें असावें.

यास्क ऋषीनें निरुक्त म्हणून वेदावर एक प्राचीन भाष्य केलें आहे; व तसाच निघंट म्हणून एक वेदाचा कोश आहे. वेदाची संस्कृत वाणी ही फार प्राचीन असून ती जसजशी अधिक कठीण भासूं लागली तसतशीं वेदावर भाष्यें झालीं. पूर्वीं रावण म्हणून एक पंडित होता त्यानें एक भाष्य केलें होतें असें म्हणतात. परंतु आलीकडे [सायनाचार्य म्हणजे विद्यारण्य म्हणा किंवा माधव म्हणा. यांनीं वीरभुक् भूपाल याचे मदतीनें हें वेदभाष्याचें अवाढव्य काम सिद्धीस नेलें. ह्या वीरभुक् राजानंतर आलीकडे त्याजसारखा कोणी राजाही झाला नाही व प्रधानही झाला नाही. सर्व देशभर मूर्खांची खाण निघाली आहे!!] सायनाचार्य यांनीं जें भाष्य केलें तेंच हल्लीं चालत असून त्यांत तपशीलवार खुलासा केला आहे : प्रत्येक ठिकाणीं अवघड शब्दाचे सुलभ शब्द करून त्याचें व्याकरण दाखविलें आहे; मंत्राचा विनियोग ज्या सूत्रांत आढळला त्याचा दाखला लिहिला आहे; ऋग्विधानादिक ग्रंथांचीं व निरुक्तांचीं प्रमाणें घेऊन तींही दाखल केलीं आहेत. आणि येणेंकरून वेदार्थ करण्यास मोठें सहाय झालें आहे.

परिशिष्टे

वेदाच्या लगतचे जे कांहीं ग्रंथ आहेत त्यांस परिशिष्टे म्हणतात. त्या परिशिष्टांपैकी कांहीं संहितेचे पोथींत लिहितात व कांहीं वेगळीं बाहेर आहेत. श्रीसूक्त व गंगायमुनेचा मंत्र वगैरे हीं पोथींतील परिशिष्टे आहेत व बाहेरचीं म्हणजे सर्वानुक्रम, ज्यांत वेदांचे देव, ऋषी, छंद इत्यादिक लिहिले आहेत त्यांसही परिशिष्टे म्हणतात. संहिता, ब्राह्मण व सूत्र यांस वेदाची शाखा म्हणतात. पंचग्रंथी व दशग्रंथी वैदिकांचें लक्षण वर (पहा पान १८४) मध्ये लिहिलेंच आहे. तसेंच, ब्राह्मण व सूत्र यांत जीं यज्ञयागादिक वैदिक कर्मे लिहिलीं आहेत व त्यांचा जे अभ्यास करितात त्यांस श्रौती म्हणतात, गृह्यसूत्रांतील संस्कार ज्यांस करितां येतात त्यांस याज्ञिक म्हणतात, व सोमयाग करितात त्यांस दीक्षित असें नांव पडतें.

अंगे

वेदांचीं अंगे म्हणजे ६ ग्रंथ आहेत. त्यांविषयीं शिक्षेत असें लिहिलें आहे :—

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ॥

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते ॥ १ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ २ ॥

छंद, कल्प, ज्योतिष, निरुक्त, शिक्षा व व्याकरण एकूण सहा, यांस अंगे म्हणतात.

या षडंगांचीं मूळ वचनें व त्याचा तपशील हीं खालीं लिहिलीं आहेत—

छंदःशास्त्र

मयरसतजभनलगसंमितम् ॥

हें एक लहानसें पांच सहा पानांचें पुस्तक दशग्रंथांत धरलें आहे व तें वैदिक लोक म्हणत असतात. परंतु पुढें छंदःशास्त्र वृद्धिंगत होऊन त्याजवर हजारों ग्रंथ झाले आहेत. काव्यदर्पण, अलंकार, रसग्रंथ हे सर्व कवितेचे प्रकरणावर असून त्यांत अनुष्टुप्, जगती, त्रिष्टुप्, गायत्री, इत्यादि छंदांस अक्षरें व मात्रा किती असाव्या इत्यादिकांचें निरूपण केलें आहे. निबंधकार हे त्यास छंदःशास्त्र अथवा पिंगलशास्त्र म्हणतात. वेदांत छंद फार आहेत : ऋग्वेदास तर बह्वृच म्हणतात, ह्याचें कारण त्यांत ऋचेवांचून मंत्र नसून ऋषींनीं नाना प्रकारच्या छंदांनीं ईश्वराची स्तुति केली आहे.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ॥— गीता.

कल्प (सूत्रे).

अथैतस्य समाम्नायस्य०—श्रौत.

उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः ॥— गृह्य (स्मार्त).

कल्प म्हणजे धर्मसूत्र; हीं ज्याप्रमाणें प्रत्येक शाखेस निरनिराळीं आहेत, त्याप्रमाणें लोक तीं आपआपले शाखेचीं म्हणतात. परंतु हल्लीं कित्येक शाखा नष्ट असल्यामुळें त्यांचीं सूत्रें व ब्राह्मणें हीं बुडालीं असून जीं लब्ध आहेत तेवढींच घेतात.

ऋग्वेदाचें आश्वलायन सूत्र आहे. त्यांत श्रौतसूत्र व गृह्यसूत्र असे दोन भाग आहेत. पैकीं श्रौतसूत्राचे १२ अध्याय व गृह्यसूत्राचे ४ अध्याय याप्रमाणें आहेत. ह्यांशिवाय गृह्यपरिशिष्ट म्हणून एक ग्रंथ आहे, त्यांत आणखी राहिलेले किंवा नवीन कल्पित विषय म्हणजे ग्रहमख वगैरे सांगितले असून संध्या अधिक तपशीलवार सांगितली आहे. येणेंप्रमाणें आश्वलायनाचार्याचे मूळ १६ अध्याय आहेत. ब्राह्मण ग्रंथांत कर्में लिहिली आहेत परंतु त्यांची अनुक्रमणिका किंवा सांखळ्यासारखीं श्रौतसूत्रें आहेत; ही चाल उपाध्याय (पुरोहित) यांचे सौलभ्याकरितां असावी. तरी ब्राह्मणांत मागें पुढें जीं कर्में असतील तीं सर्व अनुक्रमानें व संक्षेप रीतीनें लिहिलीं आहेत. आश्वलायनाच्या श्रौतसूत्राचे पहिले सहा अध्यायांत पूर्वक्रतु व पुढील सहा अध्यायांत उत्तरक्रतु सांगितले आहेत. पूर्वक्रतूमध्ये तीन भेद आहेत : पाकसंस्था, हविःसंस्था व सोमसंस्था. पाकसंस्था म्हणजे अष्टका, पार्वण, श्रावणी, आग्रयण, आश्वयुजी, इत्यादि. हविःसंस्था म्हणजे अग्निहोत्र, दर्शपौर्णमास, चातुर्मास्य, निरूढ पशु, आणि आग्रयण वगैरे. आणि सोमसंस्था म्हणजे अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र, व आप्तोर्याम. आणि उत्तरऋतु म्हणजे पौंडरिक, अश्वमेध, राजसूय, महाव्रत, आणि सत्र इत्यादि. आश्वलायनाचे शेवटीं प्रवराध्याय लिहिला आहे.

या सर्व संस्थांस द्रव्यें घेतलीं आहेत तीं: दूध, शेतांतील धान्यें, वनस्पतींचे रस, लाजा म्हणजे लाह्या, पुरोडाश म्हणजे पिठाचा गोळा, ओदन म्हणजे भात, सातूचें पीठ, दही व तूप वगैरे. पशुयागांत सर्व उत्तम पशु धरले आहेत. पुरुष, अजा, गो (गाय), अवि (मेंढा), अश्व, अरण्यपशु, गुग्गुल, देवदारू वगैरे सुगंधी पदार्थ, सोमवल्ली, सोमलता, सुरा वगैरे हेही यज्ञोपयोगीच पदार्थ आहेत. यज्ञांत पशु इत्यादिकांस जें यूपास बांधून व पर्यग्निकृत करून त्यास मेध्य म्हणजे योग्य करतात, त्या संस्कारास उपाकरण म्हणतात. यज्ञसंबंधीं अनेक पात्रें लिहिलीं आहेत तीं—शूल, स्वधिति, स्त्रुवा, जुहू व उपभृत् वगैरे होत.

स्मार्त

गृह्यसूत्राचें मूळ वाक्य वर 'सूत्रां'रंभीं लिहिलेंच आहे. यांत गृहस्थांचीं सर्व कर्में स्मार्त अग्नीवर करण्याविषयीं सांगितलें असून त्यांत १६ संस्कार येतात.

पूर्वी श्रौतकर्म मात्र चालत असून वेदाचे मंत्रांचा उपयोग तिकडे फार असे व पुढे गृह्यकर्माचा निबंध झाला असावा असे वाटते. कारण की, मूळ मंत्रांत कोठेही संस्कार दृष्ट होत नाहीत इतकेच नव्हे, तर ऐतरेयब्राह्मणांतही संस्कार कोठे आढळत नाहीत. तेव्हा ही कल्पना मागाहून निघाली असावी.

पूर्वी ऋषीलोकांमध्ये खाण्यापिण्याचा कांहीं निषेध होता असे दिसत नाही. कारण की, या गृह्यसूत्राचे चार अध्यायांत अन्नप्राशन संस्कारांत बकऱ्याचे व तित्तिर पक्ष्याचे मांस विहित धरले असून त्यांचे फल लिहिले आहे :—

आजमन्नाद्यकामस्तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥

शिवाय लग्नांत जो मधुपर्क लिहिला आहे, तो तरी गाईने करावा म्हणजे तत्प्रीत्यर्थ गाय मारावी म्हणून लिहिले आहे. या मधुपर्कात आलंभन व उत्सर्जन असे दोन पक्ष असून यांपैकी उत्सर्जन पक्ष मात्र हल्ली चालू आहे. मधुपर्काचे अधिकारी, मामा, जांवई, ऋषी, राजे, व्याही, गुरू व चुलते वगैरे आहेत. म्हणजे हे आपल्या येथे आले असता त्या सर्वाकरितां दर सहा महिन्यांनी मधुपर्क करावा, म्हणून लिहिले असून मांसावांचून मधुपर्क होत नाही, असेही म्हटले आहे :—

नामांसो मधुपर्को भवति इ०

याजकरितां मांसाची मेजवानी द्यावी असे आहे व त्याप्रमाणे पूर्वी चालही होती. [मांसाहाराची चाल प्राचीन काळी चांगली प्रचारांत होती याचे अनेक दाखले आहेत. फार तर काय, परंतु आलीकडे भोजराजाचे कालापर्यंतही ती चाल असावी असे अनुमान होतं. कारण, तत्कालीन प्रसिद्ध कवि जो भवभूति त्याने आपल्या सर्वप्रसिद्ध 'उत्तर रामचरित' नामक नाटकांत [अंक २] वसिष्ठांनी दशरथ राजास मेजवानीकरितां मधुपर्क करून कालवड मारिली; परंतु जनक आला तेव्हा, तो निवृत्तमांस असल्यामुळे त्यास मधुपर्क केला नाही. हे वर्णन अभिज्ञ वाचकांस आठवत असेलच!] याशिवाय गृह्यसूत्रांत पशुकल्प लिहिला आहे; अष्टकान्वष्टकामध्येही पशूची प्राप्ति आहे; अंत्येष्टीमध्ये गाय किंवा बकरा मारून त्यांचीं मांसं प्रेतावर स्थापन करून प्रेत दहन करावे म्हणून लिहिले असून तशा पशूस अनुस्तरणी असे म्हटले आहे. त्या कर्माचे जे कांहीं कांहीं मंत्र ऋग्वेदांत आहेत तेच सूत्रांत घेतले आहेत:—

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व ० इत्यादि—ऋ. संहिता. अ. ७ अ. ६ वर्ग २१.

हा मंत्र, त्या पशूचे [अनुस्तरणीचे] कातडे काढून प्रेतावर घालण्याचे वेळी म्हणतात. त्याचप्रमाणे त्यावेळी प्रेताचे हातांत मांसाचे तुकडे देण्याचा जो मंत्र म्हणतात तो—

अति द्रव सारमेयौ ० इत्यादि—ऋ संहिता. अ. ७ अ. ६ वर्ग १५.

आतां, असे करण्याचे कारण असे म्हटले आहे की, जेव्हा यमाकडे जीव जातो तेव्हा, त्याजवळ जे चार डोळ्यांचे कुत्रे आहेत त्यांस देण्याकरितां हे मांसाचे तुकडे उपयोगी पडतात! सूत्राचे शेवटीं शूलगव म्हणून एक अनुष्ठान लिहिले आहे, ते तर दर वर्षास बैलाचा यज्ञ करण्याविषयी आहे! याप्रमाणे गृह्यसूत्रांत गृहस्थाचे आचरणांत अनेक हिंसेचे प्रसंग आहेत.

मधुपर्कांत शूद्राचा डावा पाय धुवावा असें लिहिलें आहे— “सव्यं शूद्राय”. यावरून या सूत्राचेवेळीं शूद्र राजे असावेत असें वाटतें. मुंजीच्या प्रयोगांत यज्ञोपवीत तर मुळींच लिहिलें नाहीं; असेंच अंत्येष्टींत सूतक नाहीं. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीनही जातींस मुंजी लिहिल्या आहेत, यावरून तिघेही वर्ण वेदाधिकारी होतात असें दिसतें.—

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्, एकादशे क्षत्रियम् द्वादशे वैश्यम्.

आश्वलायनगृह्यसूत्रावर नारायणवृत्ति असून कुमारिलभट्टाची एक कारिका म्हणजे श्लोकबद्ध संहिताही आहे. त्यांत मात्र सर्व हिंसा गाळून टाकून सांप्रत काळास अनुकूल अशी कारिका केली आहे. कुमारिल हे शंकराचार्यांचे पूर्वी झाले असें म्हणतात. त्यावरून बौद्धधर्माचा त्या वेळेस फार प्रचार झाला होता, व हिंसाकर्मावरून ब्राह्मणांची निंदा फार झाली होती ती टाळण्याकरितां ह्या कुमारिलभट्टांनीं ही कारिका लिहून अहिंसक धर्म चालू केला असावा आणि त्यामुळे ऋषींचें वाक्य मनुष्यांनीं कसें तोडावें हा विचारही एकीकडे ठेविला असावा असें वाटतें.

या सूत्राचें परिशिष्ट आहे त्याचें आरंभवचन हें आहे—

अथास्मिन्नाश्वलायनगृह्ये०

याप्रमाणें गृह्यसूत्राचे चार अध्याय आहेत. ऋग्वेदाची दुसरी शाखा सांख्यायन नांवाची आहे. तिचेंही सांख्यायनश्रौत व गृह्यसूत्र आहे. पैकीं गृह्यसूत्राचा आरंभ येणेंप्रमाणें आहे :—

अथातः पाकयज्ञान् व्याख्यास्यामः— सांख्यायन.

आतां, आपस्तंबगृह्यसूत्र—

अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यंत उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि ॥

यावर सुदर्शनाचार्यांची व्याख्या आहे.

आपस्तंबधर्मसूत्राचें मूळ—

अथातः सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः—आपस्तंब.

हिरण्यकेशी श्रौतसूत्राचें मूळ —

यज्ञं व्याख्यास्यामः । स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते ॥

तैत्तिरीय यजुर्वेदाचे पोटीं मैत्रायणी शाखा असून त्याचें मानव सूत्र आहे, त्याचा आरंभ—

ॐ उत्तरत उपचारो विहारोऽतराणि यज्ञाऽगानि कर्तुंश्चत्वारि कर्माणि इ०

मैत्रायणी शाखेचे पोटीं चरक म्हणून एक भेद आहे. या शाखेस [संहितेपैकीं छंदरूप भागास मंत्र म्हणतात व गद्यरूप भागास ब्राह्मण म्हणतात.] संहिता व ब्राह्मण हीं दोन्ही एकत्रच आहेत. म्हणजे दोहोंची पोथी एकच आहे. या वेदास निगदाख्य वेद म्हणजे गद्यपद्यरूप वेद असेंही म्हणतात. यास अरण असून त्यांतूनच मैत्रायण्युपनिषद् अथवा मैत्र्युपनिषद् निघतें.

माध्यंदिनी शाखेचें कात्यायन सूत्र आहे त्याचा आरंभ—

इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति । अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥

यास पारस्कर सूत्रही म्हणतात, याचे गृह्यसूत्राचा आरंभ—

अथातो गृह्यं स्थालिपाकानां कर्म ॥

लाट्यायन श्रौतसूत्राचा आरंभ—

अथ विध्यव्यपदेशे सर्वक्रत्वधिकारः ॥ १ ॥

गोभिलीय गृह्यसूत्राचा आरंभ—

अथातो गृह्यकर्माण्युपदेक्ष्यामः ॥

याप्रमाणें अनेक सूत्रें चालत आहेत.

आतां, आपली शाखा सोडून दुसरी शाखा घेऊं नये असे निषेध आहेत, आणि कित्येक ठिकाणीं त्यालाही विरुद्धें आढळतात.—

बह्वल्पं वा स्वशास्त्रोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ॥

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

—बैजवापायन.

ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ॥

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतंत्रिकम् ॥ — लौगाक्षी.

यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ॥

स शूद्रवद्बहिःकार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥—वसिष्ठ.

ऋक्शाखाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशाखिनाम् ॥

न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदां मतम् ॥

माध्यंदिनी तु या शाखा सर्वसाधारणी स्मृता ॥

यः करोति तया कर्म स्वशाखाफलमश्नुते ॥ इ. इ.

ज्योतिष

पंचसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ॥

ज्योतिषशास्त्रं हें मोठें असून त्याचे मुहूर्त, गणित, होरा, असे तीन विभाग आहेत. यांशिवाय चौथा विभाग स्वरोदयशास्त्र, व पांचवा रमल म्हणून असून त्याजवर अठरा सिद्धांत आहेत. गणितावर व मुहूर्तावर बहुत दैवज्ञ प्रवृत्त झाले आहेत. परंतु त्यांच्या ग्रंथांचा उपयोग वेदास यज्ञाचे महिने काढावे लागतात एवढाच काय तो आहे. आणि याजकरितांच हें लहानसें पुस्तक दशग्रंथांत धरलें असून त्याचें प्रथम वाक्य वर लिहिलेंच आहे.

ज्योतिषशास्त्राचा विस्तार पुढें बहुत होऊन जे अठरा सिद्धांत झाले म्हणून वर लिहिलें आहे त्यांचीं नांवें—

(१) ब्रह्म, (२) आर्य, (३) वसिष्ठ, (४) अत्रि, (५) मनु, (६) पौलस्त्य, (७) लोमेश, (८) मरीचि, (९) अंगिरा, (१०) व्यास, (११) नारद, (१२) शौनक, (१३) भृगु, (१४) च्यवन, (१५) पवन, (१६) गर्ग, (१७) कश्यप, व (१८) पराशर.

या सिद्धांतांस संहिता म्हणतात. या सर्व संहिता मिळून चार लक्ष ग्रंथ आहे. येणेंप्रमाणें ज्योतिषांतील मुख्य जे चार ग्रंथ संहिता, मुहूर्त, सिद्धांत आणि होरा, त्यांपैकी संहिता हे मूळ ग्रंथ होत. मुहूर्तास फलग्रंथ किंवा जातक व ताजक असेंही म्हणतात. ताजक हे [बगदाद येथें मुसलमानी खलिफा होते तेव्हां ते हिंदुस्थानचे ज्योतिषी व वैद्य बोलावून नेऊन त्यांजपासून आरब लोक हे ग्रंथ शिकत. त्याकाळीं म्हणजे ८०० व ९०० शकेंत अल्बिरुनी यानें कित्येक ज्योतिषग्रंथांचे तर्जुमे केले व त्याकाळीं आर्यभट्टांचा सूर्यसिद्धांतही प्रसिद्ध होता.] यवनाचार्यांनीं केलें असून त्यांत अर्बी शब्दही आहेत व त्यांत स्वरोदय, केरलमत व रमल यांचाही समावेश होतो. भास्कराचार्यांनीं सिद्धांतशिरोमणी केला; आणि गणेश व केशव यांनीं ग्रहलाघव, जातकें वगैरे केलीं.

पुढें हिंदुलोक पतित व अज्ञान झाल्यापासून खोडसाळ ग्रंथ पुष्कळ झाले; धर्मांत तंत्रांचें बंड माजलें; आणि तसेंच ज्योतिषांत प्रश्न, मुहूर्त, जय, अमृतवेळा इत्यादि कपटें निघालीं!

निरुक्त

समाम्नायः समाम्नायः ॥

हें निरुक्ताचें वचन आहे. निरुक्त हें वेदांतील कठीण शब्दाचें स्पष्टार्थसूचक असून, त्याचीं दोन षट्कें आहेत. याचा कर्ता यास्क ऋषि होता. हें वेदाचें व्याख्यान फार उपयोगी आहे व म्हणून तें दशग्रंथांत धरिलें आहे.

शिक्षा

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि ॥

हैं शिक्षेचें मूळ वाक्य आहे. निरनिराळ्या वेदाचीं निरनिराळीं शिक्षा व प्रातिशाख्ये आहेत. यांत वेदाचें पठन करण्याचे नियम आणि त्यांच्या उच्चाराचे व स्वराचे नियम वगैरे सांगितले आहेत. या प्रकरणावर बहुत ग्रंथ आहेत, परंतु शिक्षा या नांवाचें जें एक लहानसें पुस्तक आहे तेंच दशग्रंथांत धरलें आहे.

व्याकरण

वृद्धिरादैच् ॥

हैं, पाणिनी ऋषींनीं व्याकरणावर आठ अध्यायांचें जें सूत्र केलें आहे त्याचें मूळ वचन आहे. पूर्वी संस्कृतभाषेचीं अनेक व्याकरणे होतीं असें म्हणतात, परंतु तीं आतां प्राप्त नसून पाणिनीचें व्याकरण मात्र चालूं आहे, व तेंच दशग्रंथांत धरिलें आहे. याजवर पतंजलीनें महाभाष्य केलें व कात्यायनानें वार्तिक केलें; असे शेखरापर्यंत अनेक ग्रंथ होत आले आहेत. आतां त्यांतील विषय केवळ व्याकरणाचाच आहे असें नाही, परंतु संस्कृत व्याकरणांत शब्दसिद्धि व व्याकरणाचे नियम हे एकत्र आहेत याजमुळे हैं शास्त्र फार मोठें झालें आहे. या ग्रंथांशिवाय पूर्वीचीं सारस्वत, शाकटायन, इंद्र, हेम, व्याली वगैरेंचीही दुसरीं व्याकरणे आहेत.

निघंट

गौः ग्मा.

हे निघंटाचें आदिवाक्य आहे. यांत कठीण शब्दांचा कोश असून हाही दशग्रंथांत धरिला आहे. याशिवाय संस्कृतभाषोदधींतून सौलभ्यानें प्रवास करण्यास उत्तम नौकांसारखे साधनीभूत असे अमर, धरणी, मेदिनी, त्रिकांडशेष, धनंजय, शब्दार्णव, गंगाधर, एकाक्षरी, नानार्थ, व रुद्र इत्यादि दुसरेही बहुत कोश आहेत.

यज्ञप्रशंसा

पंचमहायज्ञ

आश्वलायन गृह्यसूत्रांत, नित्य पंचमहायज्ञ करावे म्हणून लिहिलें आहे. त्या पंचमहायज्ञांचीं नांवें—

देवयज्ञो, भूतयज्ञः, पितृयज्ञो, ब्रह्मयज्ञो, मनुष्ययज्ञ इति ॥

यांतील ब्रह्मयज्ञ म्हणजे स्वाध्याय. म्हणजे, ब्राह्मणानें पवित्र होऊन बसावें आणि खालीं लिहिलेल्या ग्रंथांचें पठन करावें—

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो
ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥

स्वाध्याय हें ब्राह्मणाचें मुख्य तप होय असें प्राचीन मत असे. पुढें बौद्ध मत निघालें तेव्हां देहदंडाचें तप, उपवास व त्याग वगैरे निघाले. त्यानंतर, कर्मांत न्यूनाधिक्य झालें तरी नामस्मरण केलें म्हणजे कर्म सफल झालें असें नाममाहात्म्य वाढलें. तसेंच शूद्रादिकांचे येथें कर्म करणें तर बाह्यकर्मास म्हणजे तंत्रास कांहीं हरकत नाही, परंतु मंत्र म्हणावे किंवा नाही याचा संशय निघाला. तेव्हां यावरून कर्माचा मुख्य भाग कर्म नव्हे पण मंत्र होत असें ठरतें.

यज्ञ हें मोठें अनुष्ठान गणलें आहे. श्रुतींत तर असें लिहिलें आहे कीं,—

यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म०—तै० ब्राह्मण.

आणि याच धोरणावर रामानें व युधिष्ठिरानें मोठाल्या युद्धांचे अंती अश्वमेध केले. या देशांत अनेक दंतकथा आहेत कीं, अमुक ठिकाणीं ब्रह्मदेवानें यज्ञ केले व अमुक ठिकाणीं तप केलें; आणि अशा कथा सांगून ठिकठिकाणीं तीं स्थलेंही दाखवितात. दशाश्वमेधतीर्थ, गौतमाश्रम, वगैरेंची ठिकठिकाणीं कथा प्रसिद्ध आहे. आतां, पूर्वी राजादिकांनीं मोठाले यज्ञ केले यांत संशय नाही; परंतु पुढें [या अद्वितीय शांतिब्रह्म व हिंसाकर्मद्वेष्ट्याच्या उपदेशाचा पराक्रम सर्वत्र कसा गाजला हें कोणासही सांगणें नकोच. यज्ञयागादि सर्व कर्मांस झूट व पाखंड म्हणणाऱ्या या बौद्धाचार्यांविषयीं, प्रसिद्ध गीतगोविंदकाव्यकार जयदेव आपल्या काव्यारंभीं दशावतारांचें मंगल करीत असतां, त्यांस ईश्वरी अवतार समजून असें म्हणतो :—

निंदसि यज्ञविधेरहह! श्रुतिजातं

सदयहृदयदर्शन पशुघातम् ० — अष्टपदी.] बौद्धांनीं सर्वास या यज्ञकर्मापासून परावृत्त केलें व त्यांनीं वेदांतील बहुतेक कर्मे बंद केलीं आणि ब्राह्मणांनींही तीं झांकून टाकिलीं.

वेदांचें अध्ययन सांगोपांग करावें असे लिहिलें असून, पैकीं अंगें वर लिहिलींच आहेत व उपांगांत धर्मशास्त्र, मीमांसा, न्याय व तर्क अशीं लिहिलीं आहेत. षड्दर्शनांसही सहा उपांगें असें म्हणतात.

उपवेद.

चार वेदांचे चार उपवेद आहेत असें म्हणतात.—

मूळवेद.	उपवेद.
ऋक् —	आयुर्वेद.
यजु —	शिल्पवेद (अर्थवेद).
साम —	गांधर्ववेद.
अथर्व —	धनुर्वेद.

या उपवेद संबंधीं बहुत ग्रंथ आहेत. परंतु या विषयांवरील पुस्तकें निश्चित नसून त्यांविषयीं स्वाध्यायांत किंवा पाठांत कोठेंही लिहिलें नाही.

षट्शास्त्रं म्ह० वेदोपांगं.

आतां, सहा शास्त्रें म्हणजे—दोन तर्क, दोन योग, व दोन मीमांसा, यांचे आरंभ लिहितों.—

१. सांख्य

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थः ॥

हें कपिलमहामुनिकृत सांख्यसूत्राचें पहिलें सूत्र. याजवर पुढें सांख्यप्रवचनभाष्य वगैरे बहुत ग्रंथ झाले आहेत.

२. न्यायशास्त्र

प्रमाण—प्रमेय—संशय—प्रयोजन—दृष्टांत—सिद्धांतावयव—
तर्क — निर्णय — वाद—जल्प—वितंडा—हेत्वामास—छल—
जातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥

हें गौतममुनिकृत न्यायसूत्राचें प्रथम सूत्र होय. याजवर पुढें गदाधरी वगैरे बहुत न्यायग्रंथ झाले. या न्यायशास्त्रांचा अभ्यास करणाऱ्यांस नैयायिक म्हणतात.

३. योग

अथ योगानुशासनम् ॥

हे पतंजलिऋषिकृत योगशास्त्राचें प्रथम सूत्र आहे. याजवरही पुढें बहुत ग्रंथ झाले आहेत.

४. वैशेषिक

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

हीं दोन सूत्रें कणादमुनीचे वैशेषिक शास्त्राचीं आहेत. त्याजवर टीका, वृत्ति वगैरे बहुत ग्रंथ आहेत.

५. मीमांसाशास्त्र

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ इ०

हें जैमिनीकृत मीमांसाशास्त्राचें सूत्र आहे. याजवर शबर व कुमारिलभट्टाचार्य यांचीं भाष्ये आहेत. या मीमांसाशास्त्रास पूर्वमीमांसा अथवा कर्मकांड असेंही म्हणतात.

६. वेदान्तशास्त्र

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ इ०

हें व्यासकृत वेदान्त सूत्राचें प्रथम सूत्र आहे. त्याजवर शंकराचार्यांनीं भाष्य केलें आहे.— याचे चार अध्याय असून त्या प्रत्येकास पाद म्हणतात. त्यांस अनुक्रमें (१) समन्वय, (२) अविरोध, (३) साधन, व (४) फल, या प्रमाणें नावें आहेत. पैकीं पहिल्यांत वेदान्ताचें तात्पर्य, दुसऱ्यांत अन्य शास्त्रांचें खंडन, तिसऱ्यांत वैराग्यनिर्गुणज्ञान आणि चौथ्यांत जीवन्मुक्ति अशीं सांगितलीं आहेत.

वेदांत अनेक देवांचीं भजनें सांगितलीं आहेत, ते देव—

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः
यजाम देवान्यदि शन्कवा० इत्यादि.

म्हणजे मोठे देव, लहान देव, तरणे देव, व वृद्ध देव या सर्वांस नमस्कार असो, असें म्हटलें आहे. परंतु 'विद्वांसो हि देवाः' या वाक्यावरून देव म्हणजे विद्वान् घेतले तरी चालेल. पुढें बुद्धि वाढली तेव्हां लोक आपले

तर्काचे साह्याने देवांचा, आत्म्याचा, व जगाचा विचार करूं लागले, आणि तेव्हां मग हीं शास्त्रें उत्पन्न होऊन अर्थातच कर्मावरील भक्ति कमी झाली. याच कार्लीं उपनिषदे उत्पन्न झालीं असावीं. वेदान्तशास्त्रामध्ये तर्काचे तरंग बहुत आहेत.

भक्तिशास्त्र

या षट्शास्त्रांच्या सूत्रांशिवाय आणखी एक भक्तिशास्त्र म्हणून सूत्र आहे त्याचा आरंभ—

१. अथातो भक्तिजिज्ञासा इ०
सा परानुरक्तिरीश्वरे इ०

यांत गौणीभक्ति आणि पराभक्ति यांचीं लक्षणे सांगितलीं असून ईश्वरावर अत्यंत प्रीति ठेवणें हेंच मानवास मुख्य साधन आहे असें सांगितलें आहे. या ग्रंथास वैष्णव लोक फार मान्य करितात. याजवर स्वप्नेश्वराचार्याची टीका आहे.

योगशास्त्र

योगशास्त्रांत कर्मयोग, हट्टयोग, राजयोग, ज्ञानयोग, वगैरे शाखा आहेत. मूळ पातंजलींनीं जो लिहिला तो हट्टयोग आहे. हट्टयोग म्हणजे ध्यान, धारणा, समाधि, धौती, पोती, बस्ती, गजक्रिया, प्राणापानावरोध वगैरे जीं साधनें करण्याचीं लिहिलीं आहेत, तीं; परंतु या शास्त्राचा अभ्यास फारसा कोणी करीत नाहीत. भगवद्गीतेंत प्रतिपादिलेला तो कर्मयोग होय. म्हणजे—प्रापंचिक सर्व कर्मे करीत जावीं, परंतु तीं अभिमानरहित होऊन ईश्वरार्पण करावीं म्हणजे तीं आपल्यास मोक्षप्रतिबंधक होत नसून मुक्तिदायक होतात असा त्याजमध्ये अर्जुनास उपदेश केला आहे. हा योग तर सर्वासच घेण्यासारखा आहे. या देशांत चारीही दिशांस गाजत आहे असा कायतो वेदान्त असून याचे अभ्यासी फार आहेत, व याची इतर शास्त्रांपेक्षा सांप्रत चढतीही फार आहे. मठोंमठीं, घरांघरीं, देवळांदेवळां व गांवांगांवीं अति उदासीन, निरुत्साह व जगास छायावत् मानणारे असे वेदान्ती आढळतात! त्यांविषयीं थोडें लिहिणें भाग आहे. व तें प्रस्तुतस्थलीं अप्रासंगिकसेही वाटणार नाहीं.

तुकारामां लिहिलें आहे कीं,—

आम्हां नको ब्रह्मज्ञान ॥ आम्ही भाविक हो जन ॥

वेदान्ती म्हणतात कीं, जग हें मिथ्या आहे व आत्मा हाच ब्रह्म आहे—

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ॥

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव केवलम् ॥

आम्हांस धर्माधर्म नाहीं, कोणतेंही कर्म केल्यास आम्हांस बाध नाहीं, पाप नाहीं, पुण्य नाहीं, विधि नाहीं व निषेध नाहीं! आणि अशा प्रकारचा महावेदान्त माजून त्यापासून वाममार्ग, कौलमार्ग, हे उत्पन्न झाले, व परमहंस म्हणविणारे संन्यासी लोक मद्य-मांसादिक अभक्ष्य भक्षणारे बहुत आढळूं लागले, या परिणामावर वेदान्त गेला!! सर्व कौल ग्रंथांत वेदान्त व धर्मशास्त्राविरुद्ध उपासना हीं भरलीं आहेत! आतां, ज्या मनुष्यास

पूर्वीचा कर्ममार्गाचा दृढ अभ्यास असतो त्याच्यानें सहसा वाईट कर्म होत नाही हें खरें आहे. परंतु इतकें तरी होतें कीं, अशा वेदान्तानें तो अगदीं आळशी व त्यागीं होऊन, आपणांस कांहीं करावयाचें नाही, जग मिथ्या आहे मग परोपकार कोणावर करावा? अशी त्यास बुद्धि होते व तेणेंकरून तो मनुष्य अगदीं निरुपयोगी व स्वच्छंदी होतो!

प्राचीन काळचा खरा वेदान्त असा होता कीं, ईश्वर एक आहे; जीव हा उत्पन्न झालेला प्राणी; हा परस्वाधीन असून त्यानें धर्माधर्म पाहून विवेकानें वर्तणूक करावी; जग सत्य आहे; आपल्याप्रमाणेंच सुखदुःखाविषयीं लोकांस समजावें; वगैरे अत्यंत स्तुत्य मते वेदान्तासंबंधानें चालत असत. परंतु हल्लीं अर्थाचा अनर्थ होऊन त्याचा अतिनिंद्य परिणाम झाला आहे! आणि धुतारी, पाखंडी व मंत्रशास्त्री ह्या लोकांनीं तर ‘तृतीयः पंथाः’ असे चालविलें आहे!!

धर्मशास्त्र

धर्मशास्त्राचें मूळ, अनेक ऋषींचीं सूत्रें व स्मृती आहेत. त्याजवरही बहुत टीका व व्याख्या होऊन तें धर्मशास्त्र वाढलें. स्मृती ह्या श्रुतींस अनुकूल आहेत, हें उघड आहे. स्मृतींतील मुख्य विषय आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त हे असतात. आचारभागांत जातीचे व आश्रमाचे धर्म सांगितले आहेत. व्यवहारांत राजनीति, न्यायसभा व दंड हीं प्रकरणें आहेत. विवादस्थलें व तंट्यांचीं मूळें म्हणजे ज्या ज्या ठिकाणीं व ज्या संबंधीं वाद होतील असा संभव आहे तितकीं प्रकरणें धर्मशास्त्रांत घेऊन त्यांचे नियम लिहिले आहेत. ह्या विवादाचीं स्थलें ऋणादान, विभाग, स्त्रीसंग्रहण, दाय, द्यूत, सीमा इत्यादि आहेत. प्रायश्चित्तांत विधीचें उल्लंघन झालें तर त्यांची निष्कृति कशी करावी हे विचार आणि कृच्छ्र, चांद्रायण, सांतपन व अब्दादिक प्रायश्चित्ते आणि त्यांचे संक्षेप वगैरे लिहिले आहेत. राजनीतींत अवयवच्छेद व द्रव्यदंड हे फार लिहिले असून तुरुंगाची वगैरे तर जरूरच नाही. त्यांत वादी—प्रतिवादींस दिव्य देण्याचे प्रकार फार लिहिले आहेत; परंतु ते या काळास विशोभित व गैरसोईचे असल्यामुळें त्यांची सर्व प्रकारें बंदी करून त्या जागीं नवे व सुधारलेले प्रकार सुरू झाले आहेत. आचारभागांत वर्णाश्रमावर फार कटाक्ष असून युद्धांत लढणारा व मरणारा यांचें माहात्म्य मोठें वर्णन केलें आहे. तसेंच, ब्रह्मचारी व पतिव्रता यांचीही मोठी प्रतिष्ठा वर्णन केली आहे :—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राज्ययोगयुक्तश्च रणे चाऽभिमुखो हतः ॥
यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते ॥
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि वरांगनाः ।
क्षणविध्वंसिनी काया का चिंता मरणे रणे ? ॥
ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च यस्याहवे प्रविशेच्च वक्त्रम् ।
तत्सोमपानेन किलास्य तुल्यं संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ४ ॥ —पराशर.

[स्मृतीपैकीं कांहीं स्मृती श्लोकबद्ध आहेत व कांहीं गद्यरूप आहेत. स्मृती ह्या मूळ जीं धर्मसूत्रें होतीं त्यांजवरून केल्या आहेत अशीही कल्पना आहे. पुढें स्मृतींचीं प्रशस्त पुस्तकें झाल्यामुळें सूत्रें बुडालीं. ज्यांनीं ज्यांनीं स्मृती लिहिल्या त्यांनीं त्यांनीं त्यांत जीं आपआपलीं स्थलें लिहिलीं आहेत, त्यांजवरून कोणी स्मृतिकार हिमालयांत झाला व कोणी सिंधुतीरीं झाला वगैरे समजतें. ह्यांपैकीं कांहीं स्मृती बृहत् म्हणवितात व कांहीं लघु म्हणवितात.]

स्मृती

१. मनुमेकाग्रमासीनममिगम्य महार्षयः ॥
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ — मनुः

हा मनुस्मृतीचा पहिला श्लोक. या ग्रंथास भृगुसंहिताही म्हणतात. ही मनुचे भाषणावरून केलीं असें त्यांत लिहिलें आहे आणि म्हणून हीस मनुस्मृति म्हणतात. या स्मृतीवर कुल्लुकभट्ट यांनीं जी टीका केली आहे तिचें नांव मन्वर्थमुक्तावलि असें आहे. या मनुस्मृतीवर आणखीही एक मेधातिथीची टीका आहे.

२. वाराणस्यां सुखासीनं वेदव्यासं तपोनिधिम् ॥
पप्रच्छुर्मुनयोऽभ्येत्य धर्मान् वर्णव्यवस्थितान् ॥—व्यासस्मृति.

३. अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनाऽऽलये ॥
व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ —पराशर.

ही स्मृति कलियुगांत प्रमुख असून तिजवर माधवांनीं व्याख्या केली आहे, तीस पराशरमाधवी म्हणतात. शिवाय दुसरी एक नंदपंडितांचीही टीका आहे.

४. योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ॥
वर्णाऽऽश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥—

[याज्ञवल्क्य यांच्या स्मृतीचे तीन भाग म्हणजे खंडें आहेत. ते—आचार, व्यवहार, व प्रायश्चित्त. पैकीं वरील श्लोक आचाराध्यायांतील आहे. दुसऱ्या दोन भागांचे आदि श्लोक असे :—

व्यवहारानृपः परयेद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविर्वर्जितः ॥ — व्यवहाराध्याय.
ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ॥
आश्मशानादनृगज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ —प्रायश्चित्ताध्याय.] याज्ञवल्क्य.

इजवर मिताक्षरा व प्रतीताक्षरा अशा दोन टीका आहेत.

५. विष्णुमेकाग्रमासीनं श्रुतिस्मृतिविशारदम् ॥
पप्रच्छुर्मुनयः सर्वे कलापग्रामवासिनः ॥—विष्णुस्मृति.

६. हुताग्निहोत्रमासीनमत्रिं वेदविदां वरम् ॥
सर्वशास्त्रविधिज्ञातमृषिभिश्च नमस्कृतम् ॥ अत्रि.

७. अथातः पुरुषनिःश्रेयसार्थं धर्मजिज्ञासा ॥ इ०—वसिष्ठ.
८. प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् ॥
नरकांते भवेज्जन्म चिह्नांकितशरीरिणाम् ॥ — शातातप.
९. वेदो धर्ममूलम्, तद्विदां च स्मृतिशीले, दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः ॥—गौतम.

याजवर हरदत्ताचार्याची टीका आहे.

१०. सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्ववेदविदां वरः ॥
पारगः सर्वविद्यानां दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ दक्ष.
११. इष्टापूर्ये नु कर्तव्ये ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ॥
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्णं मोक्षमवाप्नुयात् ॥ —लिखित.
१२. स्वयंभुवे नमस्कृत्य सृष्टिसंहारकारिणे ॥
चातुर्वर्ण्यहितार्थाय शंखः शास्त्रमकल्पयत् ॥—वृद्धसंख.
१३. इष्टा क्रतुशतं राजा समाप्तवरदक्षिणम् ॥
भगवंतं गुरुं श्रेष्ठं पर्यपृच्छद्बृहस्पतिम् ॥ बृहस्पति.
१४. अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम् ॥
अस्पष्टानां विधि सम्यक्स्पर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥—कात्यायन.
१५. आपस्तंबं प्रवक्ष्यामि प्रायःश्चित्तविनिर्णयम् ॥
दूषितानां हितार्थाय वर्णानामनुपूर्वशः ॥ —आपस्तंब.
१६. श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णानामनुपूर्वशः ॥
प्राब्रवीदृषिभिः पृष्टो मुनीनामग्रणीर्यमः ॥ यमः.
१७. अतः परं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् ॥
अनुलोमविधानं च प्रतिलोमविधिं तथा ॥ — उशना.
१८. ये वर्णाश्रमधर्मस्थास्ते भक्ताः केशवं प्रति ॥
इति पूर्वं त्वया प्रोक्तं भूर्भुवः स्वर्द्विजोत्तमाः! ॥—हारीत.

१९. [‘गृहाश्रमादिधर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः ॥ प्रायश्चित्तविधिं दृष्ट्वा अंगिरावचनं यथा ॥’ असाही कोठें पाठ आहे.]
गृहाऽऽश्रमेषु धर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः ॥
प्रायश्चित्तविधिं दृष्ट्वा अंगिरा मुनिरब्रवीत् ॥—अंगिरा.
२०. सिंधुतीरे समासीनं देवलं मुनिसत्तमम् ॥
समेत्य मुनयः सर्वे इदं वचनमब्रुवन् ॥ — देवल.
२१. वृद्धशातातपप्रोक्तं स्मृतितंत्रविनिश्चितम् ॥
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि यावदर्थोपलब्धये ॥ — वृद्धशातातप.
२२. शातातपस्य महर्षेर्धर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः ॥ लघुशातातप.
२३. हारीतेनैवमाख्यातं लोकानां हितकाम्यया ॥
प्रायश्चित्तं चिकित्सार्थमेतत्प्राहुर्मनीषिणः ॥ — लघुहारीत.
२४. पितुर्वाक्यार्थकारी च रुचिः प्रम्लोचया सह ॥
नमस्योवाच देवेशं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ॥ — प्रजापति.
२५. संवर्तमेकमासीनमात्मविद्यापरायणम् ॥
ऋषयस्तं समागम्य पृच्छन्ति धर्मकांक्षिणः ॥ — संवर्त.
२६. अथातो बुधधर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः ॥
श्रेयोऽभ्युदयसाधनो र्मः ॥ इ०—बुध.
२७. वासुदेवं नमस्कृत्य शंखस्य लिखितस्य च ॥
धर्मशास्त्रं प्रवक्ष्यामि दधि चैव घृतं यथा ॥—शंखलिखित.
२८. त्रयीसुसंवित्तिविवेकनिर्मलाः समग्रनिःश्रेयससिद्धिहेतवः ॥
समस्तशास्त्रार्थसुतत्त्वबोधका जयन्ति कात्यायनपादपांसवः ॥ — [भडोच येथील भार्गवब्राह्मण हे कोकिलस्मृति मानतात.] कोकिल.
२९. उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदं तस्यानुव्याख्यास्यामः ॥—बौधायन.
३०. धर्मजिज्ञासुभिः सम्यगमितौजा महाद्युतिः ॥
भारद्वाजादिभिः पृष्टः प्राब्रवीदेतदंगिराः ॥—लघुअंगिरा.

३१. अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये ॥
व्यासमेकाग्रमासीनं द्विजाः पृच्छन्ति धार्मिकाः ॥ वृद्धपराशर.

याहूनही आणखी स्मृति आहेत. मुख्य स्मृति मनु, याज्ञवल्क्य, व पराशर यांच्या होत. गौड, मैथिल, काशी, महाराष्ट्र व द्रविड या देशांत पृथक् पृथक् स्मृति मान्य आहेत. भडोचचे भार्गवब्राह्मण हे कोकिलस्मृति मानतात हे वर टिपेंत लिहिलेंच आहे. तसाच दक्षिणेंत व्यवहारमयूख चालतो व हिंदुस्थानांत मिताक्षरा चालते. मनु तर सर्वत्रच मान्य आहे. मनु व याज्ञवल्क्य यांखेरीज बाकीच्या स्मृति लहान लहान आहेत. त्यांत कांहीं श्लोकबद्ध व कांहीं गद्य आहेत असें वर सांगितलेंच आहे. व्यवहारामध्ये ज्याविषयीं श्रुतींत आधार नाही तें, सूत्र किंवा स्मृति यांवरून घेतात. मूळ सूत्रावरून स्मृति केल्या असाव्या असें वर एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. परंतु त्याचा ताळा पाहण्यास सर्व धर्मसूत्रें उपलब्ध नाहीत.

पुराणें

एकंदर अष्टादश (१८) पुराणें असून तीं सर्व मिळून चार लक्ष ग्रंथ आहे असें म्हणतात. त्यांत महापुराणें, उपपुराणें, शृंखळापुराणें व संहितापुराणें, असे चार प्रकार असून त्यांतही कांहीं वराहकल्पांतील कांहीं सारस्वतकल्पांतील, व कांहीं सावर्णि मन्वंतरांतील असा कल्पभेद मानिला आहे. शिवाय दुसरा भेद असा आहे कीं, कांहीं सात्त्विक पुराणें, कांहीं राजस पुराणें व कांहीं तामस पुराणें अशी गणलीं आहेत. भागवतांत दोन भेद असून त्या दोहोंचीही पुराणांत गणती करण्याविषयीं दोन मते आहेत : कोणी देवीभागवत महापुराणांत धरितात व कोणी श्रीमद्भागवत महापुराणांत धरितात. भागवताचें लक्षण असें लिहिलें आहे कीं,—

श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसंमितम् ।
गायत्र्याश्चेत्समारंभस्तद्वै भागवतं विदुः ॥

शिवाय आणखी असें म्हटलें आहे कीं,

हरिर्द्वाच्या रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चंडिविनायकौ ।
द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् हरिः ॥

पुराणांत काय विषय असावे याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च ॥
वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणम् ॥

सदरील रज, सत्त्व, तम यां भेदांविषयीं पाहिलें असतां कोणी शैव पुराणास तामस म्हणतात व कोणी वैष्णवी पुराणास तामस म्हणतात, अशीं नानाप्रकारचीं मते असून—

तामसा निरयगामिनः ॥

असेंही लिहितात. आणखी—

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः ॥
तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ॥

पुनरपि—

दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ॥
तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते ॥
सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः ॥
तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवे ॥

असें म्हटलें आहे. कितीएक ठिकाणीं ६ सात्त्विक पुराणें, ६ राजसी पुराणें, व ६ तामसी पुराणें असें लिहिलें आहे—

मात्स्यं कौर्म तथा लेंग शैवं स्कादं तथैव च ॥
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे ॥ १ ॥
वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं राजसं स्मृतम् ॥ २ ॥
मद्भयं भद्रयं चैव वत्रयं ब्रचतुष्टयम् ॥
नालिंपाग्निपुराणानि कूस्कं गारुडमेव च ॥

पुराणांत, सृष्टि कशी उत्पन्न झाली; सूर्यवंशी व सोमवंशी राजे कोण कोणते झाले; तीर्थे कोणतीं आहेत; त्यांचीं माहात्म्ये कशीं आहेत; त्यांचीं क्षेत्रे कोठें आहेत; कांहीं अद्भुत चमत्काराच्या गोष्टी, कांहीं नीतिपर कथा, कांहीं पाताल, स्वर्गाच्या कथा, मागील मन्वंतराच्या कथा, पुढील भविष्ये, कोणते दिवस पवित्र व त्या दिवशीं कोणतीं व्रतें, वैकल्ये करावीं, देवाचे अवतार कोणते झाले, वर्णाश्रमधर्म, श्राद्ध, मोठे मोठे यज्ञाचे इतिहास, भूगोलाचें वर्णन, सप्तद्वीप, नवखंडांचें वर्णन, वगैरे लिहिलीं आहेत. हीं सर्व कल्पित व काव्यासारखीं आहेत. परंतु त्यांचें नांव पुराण म्हणजे जुन्या गोष्टी, असें आहे. यावरून कांहीं मूल गोष्टी अथवा दंतकथा लोकांत चालत होत्या त्या त्यामध्ये सामील करून ठेविल्या आहेत. पुराणांतील भूगोल वर्णन वगैरे फार मिथ्या असून तें ज्योतिष शास्त्रास बिलकुल मिळत नाही. याजमुळें भास्कराचार्य वगैरे ज्योतिष ग्रंथकर्त्यांनीं त्यांस रद्द ठरविलें आहे! कविता दृष्टीनें पाहिलें तरीही हे ग्रंथ विलक्षण आहेत. कल्पनेचे तरंग तर कोठपर्यंत न्यावे याची मर्यादा राहिली नाही! कोणी समुद्रप्राशन केलें; पृथ्वी शरण गेली; सागर, पर्वत बोलते झाले; नद्यांस पुत्र झाले; सूर्य चंद्राचे वंश पृथ्वीवर आले; पृथ्वीवरील माणसें स्वर्गास जाऊन परत आलीं वगैरे अद्भुत व असंभाव्य गोष्टी बहुत लिहिल्या याजमुळें मिथ्या ज्ञान फार पसरलें. तत्त्वज्ञान सर्व आच्छादित होऊन सत्य परीक्षणानें ग्रहण करण्याची रीति सुटली. दुसरें, एक एक देव एक एक पुराणांत प्रमुख केला असून त्याचें श्रेष्ठ्य वर्णन करण्यांत दुसऱ्या देवांची निंदा केली आहे. असें होतां होतां निंदावांचून एकही देव न राहून सर्वास दूषणें लागलीं व सर्वांचा फजिता

झाला! त्यामुळे अवतार हे पुराणांतून नाटकांत आले. वेदान्ती म्हणू लागले कीं, सर्व मिथ्या आहे तेव्हां शिव — विष्णूची निंदा झाली तरी चिंता नाही. ब्रह्मदेव असत्य बोलला, शिव मोहिनीस भुलले व त्यांनीं लोकांस नरकास नेण्याकरितां खोटें शास्त्र प्रसिद्ध केलें असें पद्मपुराणांत पाखंडोत्पत्तीमध्ये लिहिलें आहे. कृष्णावताराविषयीं तर व्यभिचार, चोरी, व असत्य यांचेंच वर्णन केलें आहे. इंद्रास शाप झाला, चंद्रानें गुरुपत्नी नेली, विष्णूनें मोहिनी होऊन ठकविलें, इत्यादि व्यर्थ जल्पांनीं सर्व पुराणें ओतप्रोत भरलीं आहेत. भागवतांत शिवाविषयीं असें लिहिले आहे कीं,—

नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ॥

विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥

मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ॥

भाग. स्कंद. ४ अ. २ श्लोक २९.

अशा ठिकठिकाणीं निंदा लिहिल्या आहेत. निंदेवांचून म्हणून कोणताही देव शिल्लक राहिला नसून शिवाय आपआपल्या इष्ट देवतेचें माहात्म्य वर्णन करण्यांत इतकी प्रौढी दाखविली आहे कीं, कोणाचे स्मरणानें मुक्ति, कोणाचे नैवेद्य भक्षणानें मुक्ति, कोणाचे दर्शनानें तर काय पण दर्शन करण्याचें मनांत आणिलें तर मुक्ति, याप्रमाणे सर्वत्र मुक्ति व स्वर्ग फार स्वस्त झाले! तसेच नरकही पदोंपदीं व पुण्यही पदोंपदीं, वैष्णवांच्या मुद्रा धारण केल्या कीं, नरकप्राप्ति, भस्म लाविलें तर हजार जन्मांचें पातक जातें, बेलाचें माहात्म्य, तुळशीचें माहात्म्य, दुर्वाचें माहात्म्य, व्रतांचीं माहात्म्यें, यात्रेचीं माहात्म्यें, वगैरे जेथें तेथें सर्वोकृष्ट लिहिलीं आहेत. तेव्हां खरें सर्वोकृष्ट तें कोणतें याची भ्रांति पडते. वैष्णवांनी व शैवांनी परस्परांची निंदा फार केली आहे व तशीच द्वैताद्वैतमतवाद्यांनीही एकमेकांची फार निंदा केली आहे. आतां इतर सर्व पुराणांपेक्षां भागवत हें पुराण सांप्रत काळास पुष्कळ अंशानें अनकूल आहे. कारण, त्यांत भक्तिवर्णन विशेष असून अहिंसा प्रतिपादन आहे, याजमुळें त्याचें माहात्म्य विशेष आहे. परंतु इतर पुराणांतून हें धोरण नाही. श्राद्धांत मांस पाहिजे, असें सर्व पुराणांत लिहिलें आहे. मांसाविना श्राद्ध कोणी करील तर तेथें जाऊं नये असें लिहिलें आहे.—

श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्रः कृतं यच्च निरामिषम् ॥—निर्णयसिंधु.

परंतु भागवतांत—

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥

मुन्यत्रैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥

या सर्व कारणांवरून सच्छास्त्र कोणतें व असच्छास्त्र कोणतें याची निवड करणें जरूर आहे. यास्तव गुरु करावा असा संप्रदाय पडला. म्हणजे गुरूनें दाखविलेलें एक मत धरून बसावयास ठीक पडतें. नाही तर अनेक शास्त्रांच्या समुद्रांत गटंगळ्या खाऊन तीरास लागणें महा प्रयासाचें असून शक्य नाही! अनेक वादविवाद व मतें उत्पन्न होऊन सर्व गोंधळ झाला आहे.

दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ॥

श्रद्धेयानि द्विजवरैस्तेषां धर्मस्तु तत्र यत् ॥ १ ॥
वैष्णवानि च चत्वारि तामसानि मुनीश्वराः ॥
ब्राह्मे तु राजसे शैवे सेव्ये सर्वत्र संमते ॥ २ ॥
तस्माच्छैवानि विप्राणां पुराणानि हितानि च ॥
तस्मादेतेषु सर्वात्मा सांबः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ ३ ॥
पूज्यः सर्वान्सुरान् हित्वा वैकुण्ठप्रमुखानपि ॥
पशूनां पतिरीशानो ब्रह्माद्याः पशवः स्मृताः ॥ ४ ॥

शिवान्नीं मोहशास्त्रं निर्माण केलीं त्याविषयीं पद्मपुराणांत वचन—

त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहनार्थं सुरद्विषाम् ॥
पाखण्डाचरणं धर्मं कुरुष्व सुरसत्तम ॥ १ ॥
तामसानि पुराणानि कथयस्व च तान्प्रति ॥
मोहनानि च शास्त्राणि कुरुष्व च महामते ॥ २ ॥
तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरु सुव्रत ॥
कैलासशैवपाखाण्डं महाशैवादिभेदतः ॥ ३ ॥ इ०

द्वारकेस जाण्याचें मनांत आणिलें कीं, मुक्ति होते या विषयीं प्रन्हादसंहितेंत लिहिलें आहे कीं,—

यदा मतिं च कुरुते द्वारकागमनं प्रति ॥
तदा नरकनिर्मुक्ता गायंति पितरो दिवि ॥ १ ॥
यावत्पदानि कृष्णस्य मार्गे गच्छति मानवः ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ २ ॥

याप्रमाणेंच काशीचेंही—

काशि काशीति काशीति त्रिवारं यः पठेन्नरः ॥
सोऽपि देशांतरे वासी काशीवासफलं लभेत् ॥
काश्यां तु मरणान्मुक्तिः स्मरणादरुणाचलः ॥ इ०

अशीं हजारों माहात्म्यें, भाषेचें सामर्थ्य होतें तितकें खर्च करून लिहिलीं आहेत!

पादोदकं पिबेद्यो वै शालग्रामसमुद्भवम् ॥
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम्? ॥ १ ॥
कोटिचान्द्रायणैश्चैव मासोपोषणकोटिभिः ॥
तत्फलं प्राप्यते तस्माद्विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥ २ ॥

ब्रह्महा वाऽथ गोघ्नो वा पाखंडी सर्वपापकृत् ॥
गोपीचन्दनसम्पर्कात् पूतो भवति मानवः ॥ ३ ॥
शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटिजन्माऽघनाशनम् ॥
शालग्रामैकयजनाच्छतलिंगफलं भवेत् ॥ ४ ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यश्चन्दनं गोपिमर्दितम् ॥
अपि सर्षपमात्रेण पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ५ ॥
सत्सिद्धान्तमार्तड.

असे एक एक प्रकरणावर हजारों ग्रंथ आहेत. आतां याचें तात्पर्य पाहिलें तर, हा केवळ आग्रह दिसतो. वाण्याचे दुकानीं एक पै दिली तर गोपीचंदन मिळतें, आणि त्यानें इतकीं पापें जातात तर पुण्याची फार सस्ताइच समजली पाहिजे! आतां शैवांची निंदा लिहिली आहे ती अशी :—

शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् ॥
विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासो जलमाविशेत् ॥

आणि भस्माचें व रुद्राक्षाचें माहात्म्य असें लिहिलें आहे कीं,—

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा चोपपातकैः ॥
भस्मस्नानेन तत्सर्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किंचित्कर्म वैदिकम् ॥
कुर्वन् विप्रस्तु मोहेन नरके पतति ध्रुवम् ॥

आतां तप्तमुद्रा घेणारे यांजविषयीं लिहिलें आहे तें—

शंखचक्रे तापयित्वा यस्य देहः प्रदह्यते ॥
स जीवः कुणपस्त्याज्यः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥—लिंगपुराण.
लांछिताश्च न संभाष्या न स्पृश्याश्च कदाचन ॥
न तस्य निष्कृतिं दृष्ट्वा स्नानदानजपादिभिः ॥—आदित्यपुराण.

तसेंच, लिंगपूजामाहात्म्य असें लिहिलें आहे कीं,—

नस्ति लिंगाऽर्चनात्पुण्यमधिकं भुवनत्रये ॥
तस्माल्लिंगं सदा पूज्य भक्तिभावेन निश्चयः ॥
अप्येकदिवसं भक्त्या यः पूजयति शंकरम् ॥
सोऽपि याति शिवस्थानं किं पुनर्बहुशोऽर्चनम्? ॥

याप्रमाणें भजनपूजनाचें माहात्म्य वर्णून, अज्ञानानेंही ज्यांकडून तें झालें त्यांस सद्गति प्राप्त झाली अशा अनेक कथा त्याचे पुष्टीकरणार्थ लिहिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, जसा अजामिल, तसाच शिवरात्रीचे कथेंतील व्याध, अशा अनेक कथा आहेत. एकानें नृसिंहाची कथा विष्णुभक्ताचें श्रेष्ठत्व दर्शविण्याकरितां लिहिली. परंतु दुसऱ्यानें शरभाची कथा लिहून त्यांत नृसिंहाची फजिती केली. असे भिन्न भिन्न मतवाल्यांनीं पुराणांत अनेक घोटाळे उत्पन्न केले व नवीं जुनीं वचनेंही केलीं. तेणेंकरून अविद्या फार वाढली, आणि हल्लीं दिसतो हा परिणाम झाला!! म्हणजे उपयोगी कामावर कोणाचेंही लक्ष्य नाही!!!

आतां पुराणांत वर्णन केल्याप्रमाणें देवादिकांचीं कर्मे वाईट आहेत, आणि त्याप्रमाणें मनुष्य वर्तल तर तो फजीत होईल हें स्मृतिकारांसही वाटलें होतें. आणि म्हणून त्यांनीं मनुष्यांस त्याप्रमाणें करण्याचें उत्तेजन न यावे म्हणून असा नियम केला कीं, देवांनी व ऋषींनीं जें केलें तें करूं नये; परंतु त्यांनीं सांगितलें असेल तें मात्र करावें. हारीत स्मृतींत असें लिहिलें आहे कीं :—

अनुष्ठितं तु यद्वैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ॥
नाऽनुष्ठेयं मनुष्यैस्तत्तदुक्तं कर्म आचरेत् ॥

तसेंच,

न देवचरितं चरेत् इत्यादि.

मुळीं वेदाची प्रवृत्ति होती तेव्हां व्यासांनीं असें लिहिलें आहे कीं :—

धर्मात्संजायते ह्यर्थो धर्मात्कामोऽभिजायते ॥
धर्मादेव परं ब्रह्म तस्माद्धर्मं समाऽऽश्रयेत् ॥
वेदप्रणुदितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥
वेदो नारायणः साक्षादिति मे निश्चिता मतिः ॥
न केचिद्वेदकर्तारो वेदस्मर्त्ता चतुर्मुखः ॥
तथैव धर्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरेष्वपि ॥

याजवरून पूर्वीं गेलेल्या जगांतील वेद ब्रह्मदेवास स्मरले असें होतें. आणि वेदाशिवाय दुसरें कशांतही धर्माचें मूळ नाही असे असतां मागाहून पुराणें वगैरे हींच धर्माप्रमाणें गणलीं गेलीं. आतां पुराणांत तरी सर्वच मिथ्या ज्ञान आहे असें नाही. कांहीं ठिकाणीं धर्माचा उपदेश, कोठें चमत्कारिक कथा, व कोठें शहाणपणा दृष्टीस पडतो. भागवतांत आरंभींच परीक्षित राजास शाप होऊन साता दिवसांनींच सर्पदंशानें मृत्यु येणार असें त्यास कळलें तेव्हां आतां तरणोपाय काय करावा? असा त्यास विचार पडला. अशी आणीबाणीची वेळ दाखवून, तितक्यांत शुकाचार्याचें आगमन झालें आणि त्यांच्या प्रोत्साहनेंकरून परीक्षितीनें भागवत श्रवण केलें असा उत्तम प्रसंग कथारंभीं घातला आहे; आणि येणेंकरून लोकांची त्याजवर फार श्रद्धा बसते. आतां समुद्रमंथन वगैरे

सारख्या कथा पाहिल्या तर केवळ अद्भुत दिसतात. त्यांत सर्पाची दोरी, पर्वताची रवी, व देवदानव घुसळीत होते, हें सर्व आलंकारिकं आहे असें वाटतें. तसाच नरकासुराचा वध, त्रिपुरासुराचा वध, महिषासुराचा वध, अशा अशा ज्या विलक्षण कथा आहेत, त्यांत कित्येक तर सर्व पुराणांत सारख्याच आहेत व कांहीं भिन्न आहेत. कोणी दहा हजार, कोणी वीस हजार, व कोणी पन्नास हजार असे हे पुराणग्रंथ रचिले असून त्यांत आपापलीं भिन्नभिन्न मतें बहुत दाखल केलीं आहेत, व आपल्या मताची प्रशंसाही पुष्कळ केली आहे. जसें—

सर्वभूतदयायुक्तं वैष्णवं द्वेष्टि यो नरः ॥
स चंडालो महापापी रौखं नरकं व्रजेत् ॥

शिवालयाची मिळकत कोणी घेऊं नये या विषयीं असें म्हटलें आहे —

वरं विषमपि प्राश्यं शिवस्वं नैव भक्षयेत् ॥
विषमेकाकिनं हन्ति शिवस्वं पुत्रपौत्रिकम् ॥

भागवतांत भक्तीविना ब्राह्मण फार निंद्य म्हणून लिहिलें आहे. —

विप्राद्विषट्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ॥

पुनरपि पद्मपुराणांत—

न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।
सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये चाभक्ता जनार्दने ॥

याच मतास धरून बैरागीबावा चारही वर्ण एकत्र होतात व तपाचा अंगिकार करून वैष्णवी मुद्रा, तिलक, माळा वगैरे धारण करून ब्राह्मणांपेक्षांही आपल्यास वेषधारी श्रेष्ठ म्हणवितात. या भक्तसमाजाचें रूप खालीं लिहिल्याप्रमाणें वर्णन केलें आहे :—

ये कंठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशंखचक्राः ॥
नित्यं ललाटपटले लसदूर्ध्वपुंड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पीवन्नयन्ते! ॥

या रीतीनें हजारों लोक वैष्णव होऊन मठ बांधून बसले आहेत, आणि राधाकृष्णाच भजन करीत आहेत. परंतु या त्यांच्या आराध्य युग्माचा जो इतिहास लिहिला आहे तो पाहिला तरीही विचारी मनुष्यास राधा कोण व कृष्ण कोण? राधा दुसऱ्याची स्त्री, आणि तिचें प्रेम कृष्णावर बसलें. त्यांचा जो चोरून छपून व्यभिचार होत असे त्याजबद्दल तिचा नवरा अनयागोप हा नेहमीं गाऱ्हांणीं सांगत असे! असें त्या कृष्णलीलेचें वर्णन आहे. परंतु पुढें ही गोष्ट लज्जास्पद असें वाटून त्याजविषयीं भक्तांनीं दुसऱ्याच कथा लिहिल्या; कीं, राधागोविंद हे स्वर्गी गोलोक आहे तेथें नित्य राहतात तेच खालीं गोकुळांत आले. परंतु या वर्णनाला अनुसरून कोणी व्यभिचारी स्त्री असें

म्हणेल कीं, मीं व माझा जार हीं पूर्वी स्वर्गात इंद्रलोकीं राहत होतीं. परंतु आतां मृत्युलोकीं जन्म घेतला म्हणून तोच पूर्वीचा स्नेह येथें चालवितें. तर तें मान्य होईल कीं नाही? तर अशा गोष्टींमध्ये धर्मव्यतिक्रम [दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ – आपस्तंब] फार दिसून अनाचारप्रवृत्तिदर्शकता दिसते! मृत्युलोकीं जन्म होऊन जी स्त्री पुरुषांशीं विधिप्रमाणें लग्न करून राहिली, तिचा पातिव्रत्यधर्म मुख्य आहे. पूर्वजन्मींचा स्नेह सांगून पाहिजे तसें करण्यास मोकळीक कोण देईल? तेव्हां अशीं अवैदिक भजनें, पंथ व मते उत्पन्न झालीं अशा शंका आतां आम्हांसच उत्पन्न होतात असे नाही. परंतु दशमस्कंधाचे ३० अध्याय परीक्षितीनें चरित्र ऐकिलें, व त्यांत जी रासपंचाध्यायी असून जीस रसिक वैष्णव अति पवित्र असें मानतात, ती ऐकून परीक्षिति राजा शुकाचार्यास म्हणतो —

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ॥
 अवतीर्णो दि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥
 स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्त्ताऽभिरक्षिता? ॥
 प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥
 आत्मारामो यदुपतिः कृतवान्चै जुगुप्सितम् ॥
 किमभिप्राय एतं: न संशयं छिधि सुव्रत ॥ २९ ॥

श्रीशुक उवाच —

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ॥
 तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥
 नैतत्समाचरेज्जातु मनसाऽपि ह्यनीश्वरः ॥
 नश्यत्याश्वाचरन् मौढ्याद्यथा रुद्रोऽपिबद्धिषम् ॥ ३१ ॥
 ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥
 तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिस्तत्समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
 योऽतस्वरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

म्हणजे, धर्मसंरक्षणाकरितां अवतार घेतला तोच ईश्वर, परस्त्रियांस वश होऊन अधर्म कसा करविता झाला? असा परीक्षितीचा प्रश्न. त्याचें उत्तर :— अग्नि सर्व जाळतो, शिव विष त्याला इत्यादि मोठमोठीं कृत्यें पाहून व तसाच ईश्वरानें अधर्म केला म्हणून तसें वर्तन आपण करू नये; तर त्याचें वचन मात्र मानावें असें उत्तर दिलें. आतां या उत्तराची यथार्थता पाहिली तर बहुत दोष येतात. ते असे कीं, पहिला दोष — अग्नि हा जड पदार्थ असून त्यांत जें टाकलें तें तो जाळतो, हा जो त्याचा स्वभावधर्म त्याचा दृष्टांत ईश्वर जो चैतन्यरूप व ज्ञानमय त्यास लागत नाही. दुसरा दोष—विष पिणें हा अधर्म नसून साहस आहे. तेव्हां ज्याविषयीं शंका त्याच्याशीं याचा संबंध जुळत नाही. तिसरा दोष—ईश्वराचे ठायीं अधर्म व पाप राहत नाही तेथें तें कसें राहिलें? व यांत ईश्वरानें मनुष्यास कोणता सत्पथ दाखविला? हीही एक त्यांत जास्त शंका उत्पन्न झाली. चौथा दोष—जर ईश्वराचें वचन मात्र घ्यावें तर पुढें जो बौद्धावतार झाला त्या बौद्धाचें वचन घ्यावें किंवा नाही? हा एक प्रश्न निघतो. आणि पांचवा दोष—परदारागमनाबद्दल मनूनें शासन लिहिलें आहे कीं —

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्महीपतिः ॥
उद्धेजनकरैर्दंडैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ॥
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

— मनु, अ० ८.

म्हणजे, दुसऱ्याचे स्त्रीस जो फितवील त्याचे पांच पाट काढवून त्यास देशाबाहेर घालवून द्यावे कारण, असा वर्णसंकर व धर्मनाश करणारा जो मनुष्य त्यास मोठा दंड पाहिजे, असा न्याय आहे. तेव्हा रासपंचाध्यायी व गोपीगीत वगैरेंत कृष्णाचें जें वर्तन लिहिलें आहे व ज्याजवरून शुकाचार्यास परीक्षितीचा हा प्रस्तुतचा प्रश्न आहे तो धर्म म्हणावा किंवा अधर्म म्हणावा? आणि ईश्वराच्या ठायीं अधर्माचा संभव आहे कीं नाहीं? असे प्रश्न येतात. याजवरून इतकें अनुमान होतें कीं, ही जी कृष्णाची गौरवरूप निंदा कोणी कवीनें केली ती केवळ शृंगाररस घालण्याकरितां केली असून ती बिलकुल यथार्थ नाहीं असें समजावें, कारण, अशा दुष्ट कथा धर्मास लज्जा आणणाऱ्या असून त्या कोणी गंजडभंगड लोकांनीं मनास येईल तशा लिहिल्या आहेत. परंतु हें कवित्व न समजतां लोकांनीं तें अविचारें करून धर्म म्हणून घेतलें. याचेंही कारण पाहिलें असतां हें वर्णन श्रवण करतेवेळीं विचार फार मंद होऊन ग्रंथकारांनी आपल्या कवित्वस्फूर्ती करून जें कांहीं लिहून ठेविलें तें सर्व यथार्थ आणि धर्ममयच होऊन बसलें हें गैर झालें. तेव्हां सारांश हाच कीं, पुराणांनीं धर्मांत फार घोंटाळा घातला असें दिसतें. कारण असे अद्भुत वर्णनांचे ग्रंथ नसते तरी बरें झालें असतें. तथापि एक गोष्ट खरी आहे कीं, मूर्तिपूजा व पुराणांतील अशा बडबड गोष्टी येणेंकरून लोकांत धर्म चांगला ठसला, व या हिंदुस्थानांत जसे लोक धार्मिक आहेत तसे कोणतेही अन्य देशांत नाहींत. गरुडपुराणांत प्रेतकल्प म्हणून आहे, त्यांत मनुष्य मेल्यावर त्याचा परलोकीं जाण्याचा रस्ता, तेथील अडचणी व त्यांचे परिहार इत्यादि लिहिले आहेत! व तशींच मोठमोठीं नरकाचीं दुःखें वर्णिलीं आहेत! तीं वाचून अज्ञानी लोकांचे मनांत हें कल्पित आहे असें येतच नाहीं. तर मरणानंतर अशी अवस्था आहे असें समजून व त्याजवर विश्वास ठेऊन लोक दानधर्म करितात. व यावरून मरणकालीं व नंतर दान करून पुण्य साधण्याचा मोठा पाठ पडला. मरणानंतरच्या ज्या यातना गरुडपुराणांत वर्णन केल्या आहेत त्यांची लोकांचे मनांत मोठी भीति जागृत होऊन तन्निरसनार्थ अल्प स्वल्प पश्चात्तापदर्शक कांहीं तरी करितात. परंतु यांत एक दोष उत्पन्न झाला तो असा कीं, जेथें तेथें पुराणांत ब्राह्मणांचें माहात्म्य घातलें आहे; ब्राह्मणांची प्रसन्नता सुख देणारी आणि त्यांचे शाप घात करणारे आहेत; मोठमोठे राजेही ब्रह्मशापें करून जळून गेले आणि ब्राह्मणांची प्रसन्नता मिळविणें हीच ईश्वराची प्रसन्नता मिळविण्याचा मार्ग आहे व याजकरितां त्यांस दान द्यावे असें लिहिलें असून त्याप्रमाणें आजपर्यंत उपदेश होत आले. याजमुळें सर्व धर्मांचें धोरण ब्राह्मणभोजनाकडे गेले. उपयोगी कामांचा उगम थिजून दिवसेंदिवस ब्राह्मणांस वतनदाराचे घुगरी, फसकीसारखा अविच्छिन्न फुकट धर्म मिळूं लागला. आणि त्यामुळें ब्राह्मणांनीं आपलें कर्म सोडून जसे बैरागी लोक अज्ञानावस्थेंत असतात तसेच ब्राह्मण लोक अज्ञानी झाले. जर ब्राह्मण हे आपलें ज्ञानप्राप्तीचें खरें कर्तव्य विसरले नसते तर या देशांत प्राणीमात्र विद्वान व लिहिणार वाचणार झाला असता. लक्षावधी ब्राह्मण आचार्य होऊन विद्याभ्यास, व्यावहारिकज्ञान व कलाकौशल्य शिकविते तर इतके मागे पडतेना. कारण, ब्राह्मणांची संख्या इतकी मोठी व बुद्धिवान् आहे कीं, ते सर्व आपणाकडे गुरुत्व स्वीकारण्यास योग्य असून त्याप्रमाणें ते ज्ञानदाते गुरु होतील तर देशांत अज्ञानी म्हणून मनुष्यप्राणी राहणार नाहीं! परंतु त्यांनीं आपलें अध्ययनही सोडलें व अध्यापनही सोडलें. तेणेंकरून निरुपयोगी धर्म मात्र दिवसेंदिवस वृद्धि पावला व भिक्षुकवर्ग वाढला.

तेव्हां सारांशानें पाहिलें असतां पुराणांतील वर्णनक्रमावरून तीं केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें व लोकांस सदसद्विचाराचें ज्ञान व्हावें येवढ्या करितां कर्त्यानें केलीं नसून त्यांत ब्राह्मणांचा स्वार्थ दिसतो आणि त्यामुळें तत्संबंधीची एकंदर पूज्य बुद्धि नष्ट होते या गोष्टीवर पर्यवसान येतें. आतां ह्या पुराणांपैकीं जीं पुराणें आमच्या पाहण्यांत आलीं आहेत त्यांचे मूळ श्लोक लिहितो. —

१. तपस्वाध्यायनिरतं मार्कंडेयं महामुनिम् ॥
व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत ॥—१ मार्कंडेय०
२. सूतमेकांतमासीनं नैमिषारण्यवासिनः ॥
मुनयो दीर्घसत्रांते पप्रच्छुर्दीर्घसंहिताम् ॥ — २ मत्स्य०
३. नैमिषे हरिमीजाना ऋषयः शौनकादयः ॥
तीर्थयात्राप्रसंगेन स्वागतं सूतमब्रुवन् ॥—३ अग्नि०
४. सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि ॥
बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ॥—४ देवीभागवत.
५. जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यति यत्सूरयः ॥
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ —
नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ २ — ५ श्रीमद्भागवत.
६. इतिहासपुराणज्ञं वेदवेदांगपारगम् ॥
धर्मशास्त्रादितात्त्वज्ञं वसिष्ठतनयाऽऽत्मजम् ॥ १—
पराशरं सुखासीनमृषिं मुनिवरोत्तमम् ॥
मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥२—६ विष्णुपुराण.
७. नमस्तस्मै गणेशाय ब्रह्मविद्याप्रदायिने ॥
यस्यागस्त्यायते नाम विघ्नसागरशोषणे ॥—७ गणेशपुराण.
८. धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे गंगाकालिदिसंगमे ॥
प्रयागे परमे पुण्ये ब्रह्मलोकस्य वर्त्मनि ॥—८ शिवपुराण.
९. ईशानीशादिभेदेन व्याकुलं सकलं जगत् ॥
निरीक्ष्य श्रोत्रियः कश्चिच्छ्रुतार्थावगतिक्षमः ॥—९ आत्मपुराण.

१०. नमो रुद्राय हरये ब्रह्मणे परमात्मने ॥
प्रधानपुरुषेशाय सर्गस्थित्यंतकारिणे ॥—१० लिंगपुराण.
११. त्रैलोक्यराज्यमाच्छिद्य बलेरिंद्राय यो ददौ ॥
नमस्तस्मै सुरेशाय सदा वामनरूपिणे ॥—[(वामनपुराण द्वितीयपाठ)
११. पुलस्त्यमृषिमासीनमासने वाग्मिनां वरम् ॥
नारदः परिप्रच्छ पुराणं वामनाऽऽश्रयम् ॥ १ ॥
कथं भगवता ब्रह्मन् विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
वामनत्वं धृतं पूर्वं तन्ममाद्यक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥ —११ वामनपुराण.] ११ वामनपुराण.
१२. नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे कूर्मरूपिणे ॥
पुराणं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं विश्वयोनिना ॥ —१२ कूर्मपुराण.
१३. वंदे वृंदावनासीनमिंदिरानंदमंदिरे ॥
उपेन्द्रं सांद्रकासारं परानंदप्रभुं हरिम् ॥ —१३ बृहन्नारदीय.
१४. यस्याऽऽज्ञया जगत्स्रष्टा विरंचिः पालको हरिः ॥
संहर्ता कालरुद्राऽऽख्यो नमस्तस्मै च सौरिणे ॥—आदित्यपु०
१५. अजमजरमनंतं ज्ञानरूपं महांतम् ॥
शिवममलमनादिं भूतदेहादिहीनम् ॥
सकलकरणहीनं सर्वभूतस्थितं तम् ॥
हरिममलममायं सर्वगं वंद्यमेकम् ॥ १ ॥
नमस्यामि हरिं रुद्रं ब्रह्माणं च गणाधिपम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव मनोवाक्कर्मभिःसदा ॥ २ ॥
सूतं पौराणिकं शांतं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥
विष्णुभक्तं महात्मानं नैमिषारण्यमागतम् ॥ ३ ॥ — १५ गरुडपु०
१६. तप्तहाटककेशान्तर्ज्वलत्पावकलोचन ॥
वज्राधिकनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोस्तु ते ॥ —१६ नृसिंह०
१७. ध्यायेत् स्थिरेण मनसा गणेशं सर्वसिद्धिदम् ॥
बुद्धिप्रकाशकं पूर्णं योगीनां हृदि संस्थितम् ॥ १ ॥
जितं तेनाखिलं नानाब्रह्मवर्णनवर्णितम् ॥
नानाजगत्समूहं वै गणेशेनोभयं कृतम् ॥ २ ॥ — १७ मुद्रलपु०

१८. ते मन्महे महेशानं महेशानप्रियार्भकम् ॥
गणेशानं करिगणेशानाननमनामयम् ॥ स्कंदपुराण.
१९. यद्योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमासाद्य वंदितमतीव विविक्तचित्तैः ॥
तद्वत्पुनातु हरिपादसरोजयुग्ममाविर्भवत्क्रमविलंघितभूर्भुवः स्वः ॥ १ ॥
ईश्वरं जगतामाद्यं प्रणम्य पुरुषोत्तमम् ।
नित्यज्ञानमयं वक्ष्ये पुराणं कालिकाह्वयम् ॥ २ ॥
मार्कण्डेयमुनिश्रेष्ठं स्थितं हिमधरांतिके ॥
मुनयः परिप्रच्छुः प्रणम्य सनकादयः ॥ ३ ॥ १९ कालिकापु०
२०. सुरासुरशिरःश्रेणीनिघृष्टमणिरंजितम् ॥
हरेः पादाम्बुजद्वंद्वमभीष्टफलमस्तु नः ॥—२० नारदीयपु०
२१. नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥
सूतं धर्मविदं श्रेष्ठं परिप्रच्छुरादृताः ॥ १ ॥
शौनकं तु पुरस्कृत्य सर्वप्रश्नार्थकोविदम् ॥
सुतस्याग्रे समासीनं भासमानं स्वरोचिषा ॥ २—२१ ब्रह्मवैवर्त०
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥—भारत.

या ग्रंथास पुराणांत धरीत नाहीत, इतिहासांत धरितात. —

कूजंतं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कविताशाखां वंदे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ —रामायण.

हें काव्यांत धरलें आहे. काव्याचें तात्पर्य, कथा थोडी असून ती कवींनीं रसभरित केली आणि त्यांत स्वकपोलकल्पित कथा घातल्या म्हणजे तें काव्य म्हणावें.

परिशिष्टे

प्रेषाध्याय, कुंतापाध्याय, निविदाध्याय, सुपर्णाध्याय, यमगाथा व वालखिल्याध्याय म्हणून वेदांचीं परिशिष्टे आहेत. परंतु तीं वेदपारायणांत घेऊं नयेत असें आहे म्हणून वेगळीच लिहितात.

ॐ अग्निर्देवेद्धः ०	निविदाध्याय.
ॐ इदं जना उपश्रुत०	नाराशंसि.
ॐ वच्यस्वरेभवच्यस्ववृक्षे०	कुंतापाध्याय.
ॐ वायुरग्रेपायज्ञप्री०	प्रेषाध्याय.
ॐ त्रय इमे लोकाः०	यमगाथा.

अशीं हीं फुटकळ प्रकरणें आहेत.

वेदांतील हीं परिशिष्टें मधून मधून पुस्तकांत दाखल आहेत व पृथक् पृथक्ही आहेत. जसें— श्रीसूक्त हें परिशिष्ट पुस्तकांत आहे; व चरणव्यूह, सर्वानुक्रम इत्यादि हीं पृथक् असून त्यांस परिशिष्टेंच म्हणतात. शुक्लयजुर्वेदाचीं अष्टादश परिशिष्टें आहेत.

स्वाध्यायाचे पोटीं वेद, वेदांग, उपांग, उपवेद, आणि इतिहासचरित्रें, हीं सर्व येतात. तीं या ग्रंथाचे पृथक् परिशिष्टांत दाखल केलीं आहेत.

उपसंहार

आतां वरील एकंदर ग्रंथांवरून व त्यांच्या त्रोटक विवेचनावरून आपणांस खरें कर्तव्य काय व त्यापासून आपण किती दुरावलों आहों याचा सदसद्विचार करण्यास ठीक पडेल; व म्हणून तद्विषयक कांहीं विचार येथे दाखल करून प्रकृत प्रकरण आटपतो.

या देशांत दोन तीन हजार वर्षांपासून धनवृद्धीच्या योगानें विचार मंद पडला, बुद्धि हीन झाली, आणि हें नष्टचर्य जोरावून व सर्व देश भोळा होऊन मृतप्राय झाला! त्याजमुळें अशा अतिमूर्ख व निर्बळ देशाचा नाश करणारे स्वच्छंदी राजे झाले व त्यांस सुखेंकरून राज्य करण्यास सांपडलें. एतद्देशीय “राजा” हें नांव केवळ मूर्खाचें वाचक झालें! सर्वकाळ भांग, अफू खाऊन बसणारीं, व अक्षरशत्रू अशी माणसें साधूंत गणलीं गेलीं; आणि असे लक्षावधि लोक तीर्थवासी, व रमतेराम होऊन फिरत आहेत. भट भिक्षुक यांनीं तर सर्व विद्यांचा त्याग करून स्वार्थ साधण्यावरच लक्ष्य ठेविलें! ह्यामुळें व प्रजा उदासीन व मुळापासून अज्ञानांत वाढविलेली, अशी असल्यामुळें तीस परदेशाची किंवा स्वदेशाची काळजी मुळींच राहिली नाही. दुष्ट राजांचे पारिपत्य करण्याची जी स्वतंत्र बुद्धि ती जाऊन सर्वांनीं म्हणावें कीं, आतां राजानें ताळ टाकला, तो राज्य बुडविणार; परंतु त्यास उपाय करण्याचें कोणींही पाहूं नये असा निंद्य काळ आला. परकीय राजा आला तर एका भिक्षूनें दुसऱ्याचे घरीं जाऊन हळूच सांगावें कीं, गांवांत फलाणा शिरला आहे, त्यानें वेशी बंद केल्या. असें असें आपसांत या आळींतून त्या आळींत सांगत फिरावें, परंतु कोण आला व कोढून आला याचा ठिकाण नाही! मुसलमानांनीं सहाशें वर्षे राज्य केलें, व येथें सोडरगतीही केल्या, परंतु हे कोण, यांचा धर्म, मतलब व धोरण काय याविषयीं एकाही हिंदूनें विचार केला नाही व कोणीं ग्रंथही लिहिला नसून आजपर्यंत कोणास कांहीं ठाऊकही नव्हतें. पोटाकरितां फारशी भाषा शिकले, हकीमाचीं औषधें घेऊं लागले, व फौजेंत तबीब ठेवूं लागले. मुसलमान गवई यांनीं तर गांधर्व वेदासही हटविलें, तरी त्यांचा शोध केला नाही! व आतां तर तेच बहुतेक लोक इंग्रजी शिकत आहेत. सारांश भाड्याच्या बैलांप्रमाणें, ज्यानें गोणी घालावी व काठी मारावी त्याच्या पुढें चालण्याचा क्रम पडला, याप्रमाणें लोकस्थिति झाली. ह्याप्रमाणें, इतके उदासी, बेफिकीर, बेपर्वा व पराक्रमहीन असे लोक या भूमंडळांत कोठेंही नसतील!! आफ्रिकाखंडांतील सिद्दी मात्र असे आहेत : त्यांचे गांवांतून गुलाम धरून नेत. परंतु धरणारे गेले म्हणजे राहिलेल्यांनीं दारें उघडावीं. तसेंच. हिंदू लोक यांजवर स्वाऱ्या करणाऱ्यांनीं आज मथुरा लुटली, उद्यां कनोज लुटलें, परवां नागरकोट (ज्वालामुखीचें शहर), पुढें ठाणेश्वर (कुरुक्षेत्राचें शहर) अशीं क्रमाक्रमानें

शहरें लुटून द्रव्य नेलें, तथापि त्याचा कांहीं एक विचार न करितां शत्रु गेले म्हणजे लोकांनीं दारें उघडून उद्योग धंद्यास लागावें. जसें मेंढ्यांच्या कळपांतून, आज पन्नास मारलीं, उद्यां शंभर मारलीं, तरी बाकीच्यांस त्याची विवंचना नसून तीं चरत फिरतात त्याचप्रमाणें हे हिंदु लोक बरेच दिवस नरपशु बनून राहिले!! आळशी, उदासीन, अविचारी, निरुद्योगी, अल्पदृष्टि, व कूपमंडुकासारखे आपल्याच छंदांत गुंतून जप, तप व अनुष्ठानें करीत बसले व अजूनही बसतात! परंतु अशा घोर अज्ञानांत एकामेकांच्या नाशास प्रवृत्त झालेले सर्व हिंदुस्थानातील लोक यांस, परमेश्वरपुत्र इंग्रज सरकारचा अंमल झाल्यामुळें पुनरपि या देशांत खरा विचार प्रदीप्त होऊन परदेशचें ज्ञान प्राप्त झालें, व ही मोठी उत्तम गोष्ट झाली. लोकांस त्यांच्या शिकवणीनें भूगोल, राज्यनीति व व्यवहार वगैरे समजू लागले, व तसेच महान् अनर्थ म्हणजे सतीदहन, कन्याहत्या, आत्महत्या, जन्मपर्यंत वैधव्य, गुलामगिरी, वगैरे चालू झालीं होती, ते सर्व अनर्थ वस्तुतः अनर्थच असून खरे धर्म नव्हते, अशी समजूत पडूं लागली. याजमुळें इंग्रज सरकारचे उपकाराची कृतज्ञता ध्यानांत वागविल्याखेरीज कोणीही विचारी पुरुष राहणार नाही. व्यापार, शेती, लोकोपयोगी कामें, विद्यालयें, संग्रहस्थानें, रेल्वे, वगैरे सर्वोपयोगी व सुधारणेचे प्रकार वृद्धिंगत होऊन सूर्योदयासारखा या देशावर अंधःकार, नाशक उजेड पडला ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. लोकांची जिह्वा व लेखणी खुली झाली यामुळें अनेक प्रश्न निघूं लागले; [जिह्वा व लेखणी याचें औदार्यानें सरकारानें आम्हांस स्वातंत्र्य दिलें खरें, परंतु आम्हांस त्याचा योग्य उपयोग करून घेण्याचें ज्ञान नसल्यामुळें आमचें तें स्वातंत्र्य दयाळू सरकारास अनर्थवाह वाटून त्यानें तें आलीकडे संपुष्टांत आणिलें आहे. तरी अवशिष्ट स्वातंत्र्यही आम्हा हतभागी लोकांस अपूर्वच असून तेवढ्याबद्दल आम्ही सरकारचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणें आवश्यक आहे.] जेव्हां बुद्धि मंद होती तेव्हां कोणत्याही प्रकारचे प्रश्न निघत नसून बऱ्या वाडटाचा विचारही होत नव्हता, ती दुःस्थिति बदलत चालली; स्वाध्याय म्हणजे स्वपरदेशाचा इतिहास, धर्म, विद्या, कला, भाषा, आणि राज्यस्थिति, या सर्वांचा अभ्यास या सदराखालीं चालू झाला. परदेशाची विद्या व रीतिभाति ज्यांस ठाऊक नाही तो विहिरींतील बेडुकाप्रमाणें अज्ञान राहतो. याजकरितां देशावरावरचें ज्ञान आपल्याशीं तुलना करून पाहण्याकरितां आवश्यक असून तेणेंकरून व्यापार वगैरेची वृद्धि होते. परंतु फार दिवसांपासून तिकडे अलक्ष्य केल्यामुळें हिंदुलोक केवळ अज्ञानांत, चावडीवर मार खाऊन आपले घरांत प्रतिष्ठा मिरविणारे अशा निंद्य स्वभावाचे झाले! त्यांस जागृत करण्याकरितां जे कोणी मेहनत घेतात ते जाणत आहेत कीं, हे किती आळशी, उदासीन, स्वहिताकडे दुर्लक्ष करणारे व किती प्रकारच्या भ्रांतींनीं वेष्टित आहेत? जे मोठे पंडित म्हणवितात ते तर या भ्रांतीचें ओझें फारच वाढवून केवळ निरुपयोगी लोकांचे वर्गांत पडून राहिले आहेत! ते म्हणतात कीं, आमचा समाचार घेणारे व मान राखणारे गेले. परंतु त्यांनीं असें समजावें कीं, जेव्हां देणारे होते व अजूनही स्वदेशीय राज्यांत तसे आहेत तेव्हां व तेथें आपण कोणता प्रयत्न व कोणता पराक्रम केला? आपण पराक्रमी व्हावें, उपयोगी व्हावें, आणि कुविचारीपणा व दुर्जनपणा सोडून देऊन सन्मार्गास लागावे, म्हणून या ग्रंथकाराची करद्वय जोडून सर्वास प्रार्थना आहे कीं, त्यांनीं यथार्थ स्वाध्यायास लागावें. जगाचें ज्ञान मिळावें; सत्य इतिहास पहावा; ज्या गोष्टीस कांहीं आधार नाही त्या असत्य मानाव्या; सर्व गोष्टींस प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, व शाब्द हीं जीं प्रमाणें पूर्वऋषींनीं ठरविलीं आहेत तीं लावून पाहवीं; जें कोणी सांगेल तें ऐकून केवळ नंदीबैलासारखी मान हलवूं नये; लोकांचे अभ्युदयांत अडथळे घालूं नयेत; अनेक तऱ्हेचें स्वपरदेशीय ज्ञान, आणि पुरातन व सांप्रत माहिती, हीं ग्रहण करून तीं लोकांस प्राप्त होण्याचीं साधनें वाढवावीं; आणि नूतन विचारांत जें कांहीं न्यायास, नीतीस व सत्यास अनुसरून असेल तेंच धैर्य करून स्वीकारावें. आणि स्वार्थबुद्धि सोडून द्यावी, हेंच स्वाध्यायाचें मुख्य फल आहे. कोणी नाक धरून दुपारपर्यंत पाठ, पूजा करितो; कोणी घोकीत बसतो; कोणी थकेपर्यंत जप करितो; आणि त्यात्याप्रमाणें लोक म्हणतात कीं, अमुक फार स्नानसंध्याशीळ, धर्मिष्ठ व पुण्यवान् आहे. परंतु असा वेळ घालविणारा आपलाही उद्योग बुडवितो व दुसऱ्यास वाईट उदाहरण दाखवून बिघडवितो, हें त्यांतील स्पष्ट फल आहे. आणि त्यांत

बाजीरावासारखे ऋत्विजपणा करणारे व पायांत चाळ बांधून भजन करणारे असे राजे झाले म्हणजे तर बोवा, भट यांचे फारच पिकून देशांतील उद्योग धंदे बुडतात व त्यांस उत्तेजन न मिळून व्रतें, उद्यापनें, व ब्राह्मणभोजनें हीं मात्र वाढतात, व ह्यामुळेच मेहनती व कुशल लोक दिलगीर व त्यक्तउद्योग होऊन आजपर्यंत कोट्यावधी रुपयांचा विलायती व चिनी माल खपू लागला. येथील व्यापार धंदे नाहीतसे झाले, तरी लोक अद्यापि झोंपेंत व लाडवांचे रेलचेलींतच आहेत! कोणी पांच लाख रुपये खर्चून यज्ञ केले, कोणी पंधरा लाख रुपये खर्च करून ब्राह्मणभोजन केलें, कोणी वीस लक्षांचे दागिने देवावर घातले, याप्रमाणें द्रव्य उधळीत चालले. परंतु ज्ञान वाढण्याचें बंद पडून व भिकाऱ्यांचे स्तुतीवर दृष्टि देऊन ती व्यर्थ स्तुति संपादन करण्याकरितां लाखों रुपये उडविले इतकेंच. याप्रमाणें जे धर्मात्मा म्हणून गोपाळराव मैराळांसारखे आणि चंदुलाल व अहिल्याबाईसारखे झाले त्यांनीं उदारपणानें खर्च केला खरा. परंतु त्यापासून कागद, सूत, सनकाड्या, कांच किंवा सुया, कातरी यांपैकीं एक देखील उपयुक्त पदार्थ करण्याचें शहाणपण न येतां सर्व धंदे बुडवून बसले! जो धर्मात्मा, व साधु राजा झाला, त्यानें भिकारी, कावडे, प्रदक्षिणा करणारे, ब्रह्मचारी, संन्याशी, यांचीच संख्या वाढविली; परंतु कोणीही उद्योग्यांची व विद्वानांची संख्या वाढविली नाही! असा क्रम चालतां चालतां देशांत निम्मे लोक निरुद्योगी, लठ्ठभारती व रिकामी प्रतिष्ठा मिळवून सर्व कामांत शून्य असे झाले! आतां हे लोक तरी सुखांत आहेत असें नाही; तेही दरिद्री व दुःखीच आहेत. त्यांचें पोषण करणारे कंटाळून आपल्या अंगावर ह्या गोचीड व गोमाशा बसल्या आहेत असें समजतात. याजकरितां उद्योग धंदा वाढवावा हेंच मुख्य कर्तव्य, व तें कर्तव्यही ज्ञानावांचून समजणार नाही. आपलें बुडालें काय व राहिलें काय हें जर समजलें तरच त्याजबद्दल उपाय योजितां येईल व खरें कर्तव्य समजेल. परंतु सर्व पुंजी आळस व दरिद्र वाढविण्यांत गेली आणि ज्ञान व माहिती मुळीच नसली तर हें येणार कोठून? तेव्हां स्वाध्याय म्हणजे आपलें हितचिंतन; तें हित दोन प्रकारचें : प्रापंचिक व पारमार्थिक. म्हणून कणाद मुनि म्हणतात :—

अथातो धर्मजिज्ञासा.

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः इति.

असे प्राचीन महर्षींचे लेख आहेत. त्यांजवर लक्ष्य ठेवून आलीकडील संकोचित बुद्धीचे निबंधकार व बुडत्या काळांतील कवी व भट यांचे ग्रंथांत सत्सिद्धांत मुळीच नाहीत हें पक्कें ध्यानांत ठेवावें. पोट भरण्याकरितां व लोकांस वेडें करण्याकरितां याज्ञिकांनीं व्रतार्क, व्रतखंड व दानखंडादिक ग्रंथ लिहिले. कारट्यांनीं आपला फायदा करण्याकरितां गरुडपुराण, प्रेतकल्प, अंत्येष्टि वगैरे लिहिलीं, आणि भटांनीं आचारार्क, निर्णयसिंधु, तिथिनिर्णय इत्यादि अनेक मतलबसिंधु लिहिले व त्यांचे हेतूही पूर्णतेनें सिद्धीस गेले! पुरुष व स्त्रिया सर्व जातिपाशांत पडल्या व बुडाल्या आणि सर्व लोक कुत्र्यामांजरांपेक्षांही नीच होऊन आपसांत कलह करूं लागून नानाप्रकारचीं मते, द्वेष, व कुबुद्धि उत्पन्न झाल्या. शेवटीं, या अनर्थातून पार होऊन पूर्वस्थितीवर येतील असेंही नच होते; परंतु वर लिहिल्याप्रमाणें परदेशस्थ व सुधारलेले लोक ईश्वरप्रेरणेनें येथें येऊन त्यांचा अम्मल बसला, तेव्हां त्यांचे संगतीनें डोळे उघडत चालले, व बोलण्यास तरी फावूं लागलें. स्वदेशीय राज्यांत व मूर्ख राजांचे अमलांत, प्रस्तुत आपण निर्भयपणें व निर्भीडपणें ज्या गोष्टी बोलतो अशा गोष्टी तोंडांतून बाहेर काढण्यास तरी कोण समर्थ होतें? तेथें व त्याकाळीं जिह्वा व लेखणीस केवळ कुलूपच असून सर्व स्वच्छंदीपणा चालत असे! हें विचारांतीं सर्वास समजेल व समजलेंच पाहिजे.

स्त्रियांस पुरुषांत मिसळविल्या असतां पुरुषांच्या रीती भाती व भाषणव्यवहार शुद्ध होईल. कारण कीं, स्त्रिया ह्या जात्याच धर्मशील, श्रद्धालु व पवित्र असतात व पुरुष दांडगे परंतु जगाचे माहितगार असतात. तेव्हां त्यांचे द्वाराने ती माहिती स्त्रियांस होते व स्त्रियांचे साहचर्याने सात्त्विक गुण व पवित्रता ही पुरुषांस लाभतात. परंतु उभयतांस हे लाभ होतील हें ध्यान सोडून त्यांस पिंजऱ्यांत कोंडून ठेवितात! हीही चाल सुधारली पाहिजे.

हिंदु लोकांसारखे सोसक आणि सात्त्विक लोक दुसरे नाहीत. याचें कारण हेंच कीं, त्यांस कांहीं कळत नाही आणि त्यांजमध्ये एक निश्चय व धैर्य नाही : विधवेचें वपन करावयास भटांनीं सांगितलें तरी त्या अबलांवर जुलूम करण्यास तयार (!), व दहा वर्षांत लग्न करा म्हटलें तरी सर्व ऐकतात. ह्याप्रमाणें जे घरी जुलूम सोसतात त्यांस बाहेर जुलूम सोसण्याची चाल व संवय लागतेच. त्यांस अशक्तपणा आला हें एक ह्या सोसकपणास मोठें कारण आहे. परंतु दुसरें कारण असें आहे कीं, [गांवांत एखाद्या ब्राह्मणाची मुलगी १४ वर्षांची लग्नावांचून राहिली किंवा एक मुलगा विलायतेस जाऊन आला कीं गांवांत जिकडे तिकडे गवगवा होऊन सभा होऊं लागतात. परंतु सरकारी दरबारांत एखादा मोठा कायदा होत असून त्याचा विचार करणें म्हणजे लोकांस झोंप लागते. याप्रमाणें निरुपयोगी कामीह जाग्रता आणि उपयोगी कामीं झोंप असा लोकांचा प्रसार झाला आहे.] घरांत बायकांमध्ये व तसेंच आर्जवी लोकांत बसून बसून, परदेशांत न गेल्यामुळें व अनेक लोकांत न मिसळल्यामुळें नवीन पोरें बावळीं होतात. पूर्वीं रामचंद्र, अर्जुन, विक्रम व शिवाजी यांसारखे जे महान् पराक्रमी पुरुष झाले, ते घरांत बसून झाले नाहीत. तर ते रानावनांत व गुरुगृहीं राहिल्यामुळें पराक्रमी निघाले. ते, विपरीत काळ आला तरी त्यास देखील रोंखून धरतील असे होते, आणि म्हणूनच त्यांचे हातून पराक्रम झाले. तसेच पराक्रम हल्लीं इंग्रजांकडून ईश्वर घडवीत आहे! तर ह्याप्रमाणें आपण होण्याची इच्छा बाळगून प्रयत्न करावे हाच एक स्वाध्यायाचा इष्टार्थ आहे असें आम्ही म्हणतो.

इतर देशांत जी बायकांची स्थिति आहे, ती ह्या देशांत पुरुषांची आहे! तेव्हां जबरदस्त पति असल्याशिवाय या पुरुषरूप स्त्रियांस कोण संरक्षण करील? या हिंदुस्थानाचे सभोवतीं जीं राष्ट्रे आहेत तीं तर हिंदु लोकांस मेंढरांप्रमाणें खाऊन टाकतील! परंतु येथें बलिष्ठ इंग्रज सरकार आहे, म्हणून या देशास आलीकडे ह्या शतकांत निर्विघ्नपणा येऊन थोडेंसें स्वातंत्र्य तरी आलें आहे. परंतु असें बलिष्ठ सरकार द्रव्यानें व सामग्रीनें परिपूर्ण होऊन बसलें असतांही काबूलचे अमीर, रूस वगैरे व्याघ्रासारखे या हिंदुस्थानाकडे टवकासून पाहताहेत व धमक्या देत आहेत! तरी सरकारच्या पराक्रमामुळें ते पुढें येऊं शकत नाहीत. असा ज्या त्या परराष्ट्रास हिंदुस्थानाचा लोभ असल्यामुळें कधींही या देशास स्वस्थता मिळूं नये असा साधारण तर्क होतो. परंतु ईश्वरुपें तें स्वास्थ्य इंग्रज राजे झाल्यामुळें सर्व व्यवस्था सुयंत्र चालली आहे हें किती अभिनंदनीय आहे! येथें हिंदूशिवाय दुसरें कोणो नाही अशी वार्ता उठली कीं येथें चोहोंकडून गर्दी उठण्यास एक क्षण देखील लागणार नाही. याजकरितां आपण सर्वांनीं ईश्वराची हीच प्रार्थना करावी कीं, हे आपले पती (!) चिरकाल राहोत आणि च सर्वेश्वर आपणांस पीडा न करण्याविषयीची त्यांची सद्बुद्धि वाढविण्यास प्रेरणा करो!!

परिशिष्ट १ लें

ऋग्वेद

१. शाकलसंहिता — यांत ६४ अध्याय किंवा ८ अष्टक अथवा १० मंडलें आहेत. प्रत्येक अष्टकांत आठ अध्याय असतात आणि मंडलांत सूक्ते असतात. अमुकच सूक्तांचें मंडल होतें असा नियम नाही.

२. ऐतरेयब्राह्मण — यांत ८ पंचिका किंवा ४० अध्याय आहेत.

३. ऐतरेयआरण्यक — यांत ५ पंचिका किंवा २५ अध्याय आहेत. म्हणजे प्रत्येक पंचिकेंत ५ अध्याय असतात.

४. आश्वलायनसूत्र — यांत श्रौत व गृह्य असे दोन भाग असून त्यांतील अध्याय वगैरे खाली लिहिल्याप्रमाणें आहेत.

(१) श्रौत — यांत १२ अध्याय असून त्यांत यागप्रकरण आहे.

(२) गृह्य — यांत ४ अध्याय असून त्यांत संस्कारप्रकरण आहे.

ऋग्वेदसंहितेंत एकंदर १०१७ सूक्ते, २००६ अनुवाक, १०४१७ ऋचा, १५३८२६ पदे, आणि ४३२००० अक्षरे आहेत.

ऋग्वेदाच्या मांडुक्य, बाष्कल, सांख्यायन, आश्वलायन वगैरे आठ शाखा होत्या. परंतु प्रस्तुत त्यांपैकी तीन मात्र उपलब्ध असून बाकीच्या उपलब्ध नाहीत.

ऋग्वेदांतील मुख्य देवता:—मित्र, वरुण, इंद्र, सोम, वायु, अग्नि, नक्त, उषः, पूषा, अश्विनौ, रुद्र, विष्णु, इंद्राग्नी, मैत्रावरुण, द्यावापृथ्वी, अग्निसोम, इत्यादि असून, मुख्य ऋषि म्हणजे कर्तमधुच्छंद, हिरण्यस्तूप, कण्व, विश्वामित्र (क्षत्रिय), गृत्समद, दीर्घतम, कवषऐलुष (शूद्र), वामदेव, वसिष्ठ, शतचिन, माध्यम, क्षुद्रसूक्त, महासूक्त, यमी, लोपामुद्रा (स्त्रिया), इत्यादि आहेत. ऋग्वेदांत गायत्री, उष्णिक, त्रिष्टुप्, बृहती, जगती, पंक्ति, अष्टि व अनुष्टुप्, इत्यादि छंद आहेत.

यजुर्वेद

तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेद

चरणव्यूह म्हणून जे वेदाचे परिशिष्ट आहे त्याजवरून यजुर्वेदाच्या १०२ शाखा आहेत असें दिसते. त्याची गणती खाली लिहिल्याप्रमाणे करतात: —

२. खांडिकेय व औख्य असे दोन भेद आहेत. पैकीं—

५. खांडिकेयाचे आपस्तंब, बौधायनी, सत्याषाढ, हिरण्यकेशी, आणि औधेयी असे पांच भेद आहेत. त्या सर्वांस तैत्तिरीय किंवा कृष्णयजुर्वेद ही संज्ञा आहे.

१२. चरकचे चरक, मैत्रायणी, श्वेततर, श्वेताश्वतर, वार्तातर, बार्तलब, रायणीय, कपिच्छल, प्राच्यकठ, कठ, आव्हरक, आणि औपमन्यव, असे बारा भेद आहेत.

१३. कठाचे तेरा भेद आहेत म्हणून प्रसिद्ध आहेत, परंतु ते उपलब्ध नाहीत.

७. मैत्रायणीचे भेद — मानव, दुंदुभ, ऐकेय, वाराह, हरिद्रव्य, श्याम, आणि श्यामायनीय असे सात आहेत.

१७. वाजसनीयाचे भेद—जाबाल, बौधेय, काण्व, माध्यंदिन, गालव, कात्यायन, आणि कापार वगैरे सत्रा आहेत.

२४. जाबालाच्या भेदांचीं २४ नांवे मिळतात. परंतु तीं उपलब्ध नाहीत. आणि त्याचप्रमाणे:—

२२. गालवाचे भेद २२ आहेत, परंतु तेही उपलब्ध नाहीत.

याप्रमाणे १०२ शाखा झाल्या. यांपैकीं कितीएक यवन देशांत, कितीएक श्वेतद्वीपांत व कितीएक भरतखंडांत आहेत असें लिहिले आहे.

वर लिहिल्याप्रमाणे ही एक गणती आहे. परंतु प्रायः तैत्तिरीय ८६ व वाजसनीय १५ एकूण १०१ शाखा होतात, अशीही गणती करतात.

आतां तैत्तिरीय कृष्णयजुर्वेदांतील शाखा, सूत्रे व त्यांचा प्रचार, हीं खालीं लिहिल्याप्रमाणे आहेत. —

(१) — १ आपस्तंब शाखा म्हणजे आपस्तंब संहिता.

- २ तैत्तिरीयब्राह्मण,—आरण्यक; याचे १० अध्याय आहेत.
- ३ आपस्तंबसूत्र,—यांत श्रौत, गृह्य व धर्म असे तीन भाग असून हे सूत्र तैलंगण देशांत चालते.
- (२) —१ हिरण्यकेशीशाखा,—या शाखेचे ब्राह्मण कोंकणांत आहेत.
- २ हिरण्यकेशीसूत्र,—यांत श्रौत व गृह्य असे दोन भाग आहेत.
- (३) —१ सत्याषाढशाखा,—ही तैलंगणांत आहे.
- (४) —१ बौधायनशाखा,—या शाखेचें जें सूत्र आहे त्याचा विस्तार ३०००० ग्रंथाइतका आहे! ही शाखा कर्नाटक व द्रविड ह्या देशांत आहे.
- (५) —१ मैत्रायणीशाखा,—या शाखेचें मानवसूत्र असून नासिक, खानदेश, वऱ्हाड व नागपूर वगैरेकडे या शाखेचे ब्राह्मण आहेत. यांची संहिता व ब्राह्मण एकच असून पृथक् ब्राह्मण नाही. यांजमध्ये चरक म्हणून एक शाखा आहे, तीही मानवसूत्रच मानिते. मैत्रायणी शाखेंत ऋचित् वाराह सूत्रही आहे.

या चरकशाखेचे वेदास निगदाख्यवेद असेंही म्हणतात. तैत्तिरीय कृष्णयजुर्वेदाच्या ८६ शाखा होत्या म्हणून वर म्हटलेंच आहे. परंतु त्यांपैकीं प्रस्तुत वर लिहिलेल्या मात्र राहिल्या आहेत. कृष्णयजुर्वेदसंहितेंत ७ प्रपाठक आहेत; त्यांस कांडही म्हणतात. ह्या प्रत्येक प्रपाठकांत अनुक्रमें ८, ६, ५, ७, ७, ६ आणि ५ असे मिळून एकंदर ४४ अध्याय आहेत. यांतील दर अनुवाकाचे शेवटीं पन्नाशीची सांखळी असते. याच्या ब्राह्मणाचे तीन अष्टक असून त्यांत ८, ८ व ९ असे २५ अध्याय आहेत, ते व आरण्यकाचे १० अध्याय आणि काठक अध्याय ३, एकूण ८२ अध्यायांची शाखा होते. या अध्यायांस प्रश्नही म्हणतात. या संहितेंत अनुवाक ६५१, पन्नाशा २१९८, पदे ११२०९०, व अक्षरें संख्या २५३८६८ आहेत. या वेदाचे शाखांपैकीं कठशाखा नष्ट होऊन तींतील कठोपनिषद् व काठकाचे ३ अध्याय मात्र राहिले आहेत. या वेदाच्या सर्व शाखा सरासरी सारख्याच असून प्रत्येक शाखा चोवीस हजार ग्रंथाइतकी आहे. शाखा म्हणजे संहिता व ब्राह्मण, या दोहों मिळून समजावी.

वाजसनीयशुक्लयजुर्वेद

(१) माध्यंदिनी शाखा

१—संहिता; इचे ४० अध्याय असून त्यांस हस्तस्वर लावितात.

२—शतपथब्राह्मण; याचे १०० अध्याय व ६८ प्रपाठक व त्यांचीं १४ कांडें अशीं आहेत. हे प्रपाठक १ ॥, २ किंवा १ अध्यायाचे होतात. या अध्यायांचे पोटीं ब्राह्मणें या नांवाचा विभाग असून त्यांत कंडिका आहेत. वर जीं १४ कांडें सांगितलीं त्यांचीं लौकिक नांवें —

१ हव्यान, २ एकवै, ३ अध्वर, ४ ग्रह, ५ सर्व, ६ उखासंभरण, ७ हरित्तिखट्, ८ ची, ९ साची, १० अग्निरहस्य, ११ मध्यम, १२ अष्टाध्यायी, १३ अश्वमेध, आणि १४ बृहदारण्यक; यास उपनिषद् म्हणतात.

३—कात्यायनसूत्र; यांत श्रौत व गृह्य हीं दोन्ही असून श्रौताचे २६ अध्याय आहेत. त्यांतील गृह्यास पारस्कर गृह्य म्हणतात, व त्याचे तीन अध्याय आहेत. पारस्कर हा कात्यायनाचा शिष्य असावा.

कण्व पाठांत १७ कांडें करितात व माध्यंदिन पाठांत १४ करितात. या वेदाचीं अष्टादश परिशिष्टें असून त्यांत शुल्बसूत्र, चरणव्यूह, प्रतिज्ञासूत्र इत्यादि आहेत. यांतील शतरुद्रियसूक्तास कोणी उपनिषदांत धरितात, व म्हणून त्याचे पूर्वी शांति म्हणण्याचा प्रचार आहे. उपनिषद् म्हणजे सर्वत्र ईश्वराची व्याप्ति आहे असा उपदेश ज्यांत असतो तें.

(२) कण्व शाखा

कण्वशाखेस प्रथमशाखा म्हणतात. यांतील—१संहिता — पाठभेद असून यास हस्तस्वर नाहीत; २ ब्राह्मण—शतपथ; ३ सूत्र—कात्यायन.

या वेदाच्या ऋचा २०२१, अनुवाक ३११, व पदे ३१५९७ आहेत. याच्या १५ शाखा होत्या; पैकीं दोन राहिल्या आहेत. यांस शुक्ल म्हणावयाचें कारण, यांची संहिता मंत्रमयी आहे. म्हणजे त्यांत ब्राह्मणाची मिसळ नाही. याजविषयीं शुक्लयजुर्वेदांत लिहिलें आहे कीं,

‘आदित्यानि इमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेनाख्यायंते०’

परंतु कृष्णयजुर्वेदाची संहिता मंत्र व ब्राह्मण अशी मिळून आहे.

सामवेद

या वेदाच्या एक सहस्र शाखा होत्या असें म्हणतात. त्यांपैकीं कौथुमी, राणायणी, गौतमी, खल्वला, महाखल्वला, जैमिनीया, लांगला, सौरायणसात्यमुद्गल, शाट्यायनी, ऋग्वर्णभेद, प्रांजल, खलल, महाखलल, नैगमेय, प्राचीनयोग्य, ज्ञानयोग्य व तलवकार इत्यादि नांवे आढळतात; परंतु त्यांतील दोनच शाखा उपलब्ध आहेत :—

(१) — १ कौथुमीशाखा, ही गुर्जर देशात चालते. इचे आसुरायण, वातायण आणि प्रांजलिद्वैतामृत, असे तीन भेद आहेत.

२ संहिता — यात दशती व प्रपाठक असे भाग पाडिले असतात.

१. छंदसीक किंवा आर्चिक, ६ प्रपाठक.

२. आरणी, — १ प्रपाठक; विषय— गान.

३. उत्तर, — ९ प्रपाठक.

४. [वेय म्हणजे ग्रामगेयगान. यांतील सूक्तांस पृथक् नांवें दिलीं आहेत. तीं अशीं — बृहत्साम, वैरूप्यसाम, रैवत्साम, दीर्घसाम, वामदेव्यसाम, व पंचनिधान, इत्यादि.], वेय, — आयणु. ऊह. ऊह्य.

यार्ची आठ ब्राह्मणें आहेत;—

१ पंचविंश — तांड्य, २ षड्विंश, ३ सामविधान, ४ संहितोपनिषद्ब्राह्मण, ५ आर्षेय, ६ देवताध्याय, ७ वंशब्राह्मण, आणि ८ मंत्रब्राह्मण.

यांत लाट्यायन व गोभिल अशीं दोन सूत्रें आहेत.

(२) राणायणीशाखा, ही महाराष्ट्र देशांत चालते. आणि बुडालेल्या शाखांपैकीं जैमिनीयशाखा ही, कर्नाटकांत होती असें म्हणतात. सामवेद संहितेंतील मंत्र बहुतकरून ऋग्वेदांत आहेत. व त्यांतील सुमारे १५५० ऋचा, ८ व ९ या मंडलांतून घेतल्या आहेत. या वेदाचा विस्तार फार आहे, व म्हणून भगवंतांनीं असें म्हटलें आहे :—

वेदानां सामवेदोऽस्मि इ० — गीता अ० १०.

या वेदाचे मंत्रांमध्ये गायनाचे ३६ प्रकार आहेत, त्यांची नांवें —

प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार, उपद्रव, निधान, हिंकार, प्रणव, अशति, स्तोभसाम, आदिमध्यनिधान, पदविभाग व ऋग्व्यूह वगैरे आहेत.

सामवेदांतील देव :— अग्नि, इंद्र, प्रजापति, सोम, वरुण, त्वष्टा, अंगिरा, पूषा, सरस्वती, इन्द्राग्नी इत्यादि आहेत. पैकीं, अग्नीचे सूक्तास निधान, इन्द्राचे सूक्तास प्रस्तुत, आणि प्रजापतीचे सूक्तास स्वर, असें म्हणतात.

सामवेदांतील छंद :— गायत्री, बृहती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जगती व पंक्ति असे आहेत. चरणव्यूहात याच्या ७ शाखा दाखविल्या आहेत; तेव्हां चरणव्यूह हें परिशिष्ट रचण्यापूर्वीच बाकीच्या शाखा नष्ट झाल्या असाव्या असें वाटतें. चरणव्यूहांत ज्या सात शाखा सांगितल्या आहेत त्या :— सत्यमुग्रीय, सत्यमुग्य, सत्यमुद्गल, कलाप, महाकलाप, लांगलायन, आणि शार्दूल, ह्या आहेत.

या वेदाच्या सहस्र शाखा आहेत म्हणून जें प्रथम लिहिलें आहे त्याप्रमाणें तितक्या असतील कीं नाहीं याचा संशय आहे. परंतु सहस्र ही संख्या बहुवाची असें समजूनही असें म्हटलें असेल. तरी, इतर वेदांपेक्षां याचा विस्तार अधिक असेल व गायनादिकांचे प्रकारही अनेक असतील यांत संशय नाहीं. यांतील मंत्रांत अनेक देवांच्या स्तुती केल्या असून याची संख्या सुमारे १४ हजार ग्रंथाइतकी आहे.

अथर्ववेद

या वेदाच्या शौनकी, पिप्पलाद, दांत, प्रदांत स्तोता, लाता, ब्रह्मदावला, कुब्जक, देवदर्शी, चरणविद्य इत्यादि शाखा आहेत. त्यांजपैकी, पिप्पलाद व शौनकी, या शाखा मात्र उपलब्ध आहेत. अथर्ववेदाचे नक्षत्र, विधान, विधिविधान, संहिता आणि शांतिकल्प असे ५ कल्प आहेत. ब्रह्मा, विष्णू, रुद्र, व इंद्र, अशा ज्या चार वेदांच्या चार देवता कल्पिल्या आहेत त्याप्रमाणे या वेदाची देवता इंद्र आहे.

(१) — शौनकी शाखा

१ शौनकी संहिता — २० कांड

२ गोपथब्राह्मण — पूर्वार्ध अ. ५ व उत्तरार्ध अ. ६. या गोपथाचे आरंभीच —

‘ॐकारं पृच्छामः’ म्हणून एक ब्राह्मण आहे त्यास कोणी उपनिषद्ही म्हणतात व त्याचें नांव प्रणवोपनिषद् आहे.

३ आरण्यक—५२ उपनिषदे

४ सूत्र— शौनक.

(२) पिप्पलादशाखा — इची संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, आणि सूत्र वगैरे शौनकीप्रमाणेंच आहेत.

वेदांगें

१ छंद, २ कल्प, ३ ज्योतिष, ४ निरुक्त, ५ शिक्षा, ६ व्याकरण, आणि ७ निघण्ट. शिवाय यालगत एक अलंकारशास्त्र म्हणून आहे.

उपवेद

१ शिल्प, २ आयुः, ३ गांधर्व आणि ४ धनुः. त्याप्रमाणें शिल्पापैकी देवळें वगैरे बांधण्याविषयीं कांहीं शिल्पग्रंथ आहेत. आयुर्वेदांत अत्रिसंहिता, चरक, सुश्रुत व वाग्भट हे प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. आयुर्वेद म्हणजे आयुष्य वाढविण्याचें शास्त्र; तें हेतु, लिंग व औषध असें त्रिस्कंद आहे. हेतु म्हणजे रोगाचीं कारणें, लिंग म्हणजे चिन्हें व औषध म्हणजे उपाय. सदरील वैद्यकग्रंथांपैकीं वाग्भट्टांनीं सहा तंत्रें केलीं आहेत तीं :— १ सूत्रस्थान, २ शारीर, ३ निदान, ४ चिकित्सा, ५ कल्प व ६ उत्तरतंत्र गांधर्ववेद हा गायनशास्त्राचा प्रतिपादक असून अंशतः बराच प्रसिद्ध आहे. परंतु धनुर्वेद बुडित झाला आहे.

षट्शास्त्रं (उपांगे) [उपांगांत कोणी हे पुढील चार ग्रंथ गणितात :- १ धर्मशास्त्र म्हणजे सर्व सूत्रे व स्मृती; २ मीमांसा—पूर्व व उत्तर; ३ न्याय; आणि ४ तर्कशास्त्र म्हणजे सांख्य, वैशेषिक, व योग.]

	शास्त्रे	कर्ते
२ तर्क	१ सांख्य २ न्याय	 कपिल. गौतम.
१ योग	१ योग २ वैशेषिक	 पतंजलि. कणाद.
२ मीमांसा	१ मीमांसा २ वेदान्त	 जैमिनी. व्यास.

याशिवाय भक्तिशास्त्र म्हणून शांडिल्यकृत आहे.

स्मृती (उपांगे)

१. अग्नि.	२. अत्रि.	३. अंगिरा.
४. आपस्तंब.	५. आश्वलायन.	६. उशना.
७. ऋष्यंगिरा.	८. कण्व.	९. कपिल.
१०. कश्यप.	११. काण्व.	१२. कात्यायन.
१३. कार्ष्णाजिनि.	१४. कुथुमी.	१५. कुत्स.
१६. कोकिल.	१७. कौत्स.	१८. गार्ग्य.
१९. गौतम.	२०. च्यवन.	२१. चिदाम्बर.
२२. छागलेय.	२३. जमदग्नि.	२४. जाबाल.
२५. जातुकर्ण्य.	२६. दत्त.	२७. दक्ष.
२८. देवल.	२९. धौम्य.	३०. नाचिकेत.
३१. नारद.	३२. पराशर.	३३. पारस्कर.
३४. पुलह.	३५. पैठीनसि.	३६. पौलस्त्य.
३७. प्रजापति.	३८. प्राचेतस.	३९. बुध.
४०. बौधायन.	४१. बृहस्पति.	४२. भृगु.
४३. भारद्वाज.	४४. मनु.	४५. मरीचि.
४६. मार्कंडेय.	४७. मौद्गल.	४८. यम.
४९. यज्ञाङ्ग.	५०. याज्ञवल्क्य.	५१. लिखित.
५२. लोणाक्षी.	५३. लोहित.	५४. वत्स.
५५. वसिष्ठ.	५६. विष्णु.	५७. विश्वामित्र.

५८. वैजवापायन.

६१. व्यास.

६४. शाट्यायन.

६७. शातातप.

७०. संवर्त.

७३. हारीत.

५९. वैयाघ्र.

६२. शंख.

६५. शात्यायन.

६८. शौनक

७१. सुमंतु

७४. हिरण्यकेशी.

६०. वैयाघ्रपाद.

६३. शाकटायन

६६. शांडिल्य

६९. सत्यव्रत.

७२. सोम.

या मूळ स्मृतींखेरीज पौरुषग्रंथ—चतुर्विंशतिमत, षड्विंशतिसार, मयूख, पराशरमाधव, वीरमित्रोदय दत्तकमीमांसा, निर्णयसिंधु, मदनरत्न, मदनपारिजात, हेमाद्री, कौस्तुभ इत्यादि अनेकपंडितकृत ग्रंथ आहेत. त्यांस महानिबंध म्हणतात. शिवाय, प्रयोगाचे व आह्निकाचे अनेक ग्रंथ आहेत. स्मृतींत मुख्यस्मृति, उपस्मृति, वृद्धस्मृति, व लघुस्मृति, असे भेद आहेत.

पुराणें—संख्या चार लक्ष.

नांवें.	ग्रंथसंख्या.	नांवें.	ग्रंथसंख्या.
१. कूर्म	... १७०००	२. मत्स्य	... १४०००
३. गरुड	... १९०००	४. पद्म	... ५५०००
५. भागवत	... १८०००	६. ब्रह्म	... १००००
७. विष्णु	... २३०००	८. वामन	... १००००
९. काली	... १००००	१०. भविष्य	... १४०००
११. मार्कंडेय	... ९०००	१२. ब्रह्मवैवर्त	... १८०००
१३. वायु	... ११०००	१४. ब्रह्मांड	... १२०००
१५. लिंग	... ११०००	१६. शिव	... २४०००
१७. देवीभागवत	... १२०००	१८. गणेश	... ८०००
१९. बृहन्नारदीय.	... २००००	२०. नृसिंह	... ६०००
२१. [हें पुराण संपूर्ण आढळत नसून त्यांतील कांहीं खंडें व माहात्म्यें आढळतात, तीं—काशी, रेवा, नागर, अवन्ति, केदार, अयोध्या, सह्याद्री, विंध्याद्री, भू. कन्याकुमारिका, माहेन्द्र, उत्कल, मुक्ति, पाताल, प्रभास, स्वर्ग, सृष्टि वगैरे खंडें आणि गोदा, कृष्णा, भीमा, गया, मथुरा, द्वारका, पावकाचल (पावागड), व्यंकटेश, चैत्र, वैशाख, श्रावण, कार्तिक, पुरुषोत्तम वगैरे माहात्म्यें आहेत.] स्कंद	... ८१०००	२२. अग्नि	... १५०००
२३. मुद्गल	... १००००	२४. आदित्य	... ८०००
२५. आत्म	... ८०००	२६. राईकपुराण	... २०००
२७. वाराह	... २४०००	२८. नारद	... २५०००
२९. ब्रह्मांड	... १२०००	३०. कल्की	... ४०००

यांशिवाय भारत ह्मणून एक ऐतिहासिक पर्वतप्राय ग्रंथ असून त्याची, हरिवंश व विष्णुधर्मोत्तर वगैरे खिलें (परिशिष्टें) आहेत.

संहिता

सनत्कुमार, वायु, सूत, प्रह्लाद, वसिष्ठ, गौतम, कपिल, ब्रह्म, सूर्य, गर्ग, शंकर, ईशान, वह्नि, जैमिनी, व सुदर्शन वगैरे.

रहस्य

अथर्व, शिव, देवी व ऋग् वगैरे.

कल्प

हिंगलाजकल्प, भृंगिराजकल्प, विजयाकल्प, घूडकल्प, पल्लीकल्प, शिवलिङ्गीकल्प, भगलिङ्गीकल्प, अघोरकल्प, पारदकल्प, गंधककल्प, कन्यादानकल्प, गोदानकल्प, पुरश्चरणकल्प, अर्घ्यप्रदानकल्प, इत्यादि आहेत.

इतर ग्रंथ

पाकशास्त्र, कर्मविपाक, साहित्यग्रंथ, कविता, कथा, मतग्रंथ, तांत्रिकग्रंथ, जैनग्रंथ, प्रयोगग्रंथ, पद्धति, कादंबरी, नाटकें, कोश, सुभाषित, नीतिग्रंथ, साहित्य, अलंकार, वगैरे अनेक आहेत.

याप्रमाणें हजारों ग्रंथ उत्पन्न झाले; परंतु त्यांत निरुपयोगी ग्रंथ फार आहेत. इन्द्रजाल, तसेंच नरपतिजयचर्या, व त्याजवर जयलक्ष्मी म्हणून टीका आहे; वात्सायनोक्त कामसूत्र याजवर जयमंगला म्हणून टीका आहे; असे नानाप्रकारचे ग्रंथ आहेत. गणित ज्योतिषांचे पोटीं स्वरोदय म्हणजे नाकांतील स्वरावर व वर्णमालेवर गणित करून फलें काढावयाचेही अनेक ग्रंथ आहेत. अनेक प्रकारचीं चेटकें, टोणे, किमया, भुतें, मंत्रसाधनें, व फलग्रंथ इत्यादि तुफानें व बडबड उभीं राहिलीं. व देवऋषि, मंत्रशास्त्री, फकीर, गोसावी, जोशी वगैरे त्या त्या तुफानांचे प्रतिपादक झाले आहेत. याचें कारण पाहिलें असतां केवळ लोकांचें अत्यंत अज्ञान होय; तसेंच ब्राह्मण, नाथ, योगी व भक्त यांचें माहात्म्य लोकांत फार वाढलें व येणेंकरून या फसवणुका दिवसेंदिवस जास्तच प्रबल होत चालल्या. भागवतासारखे शुंगारिक ग्रंथ, नवरस, अष्टनायकांचें वर्णन आणि गीतगोविंदासारखीं काव्यें, हीं लोकांस प्रिय होत चाललीं! चंपू व काव्यांचा काल म्हणजे, जसा बाजीरावाचे वेळेस होनाजीबाळाचा काल आला आणि मराठी भाषेंत निरुपयोगी काव्यांचा भरणा झाला तसाच होय. वैष्णवसांप्रदायांत, गुरूंस स्त्रिया अर्पण करून मग त्या प्रासादिक म्हणून घरीं आणाव्या असा दुराचार पडला!! गांवांत दोन चार मंदिरवाले गुरू असले म्हणजे एकाच स्त्रीकडे वेगवेगळ्या गुरूंचीं निमंत्रणें यावीं, आणि स्त्रीचा देह पवित्र होतो म्हणून वृद्ध व अज्ञान बायकांनींही तत्संबंधाचा आग्रह करावा असा अनीतीचा मार्ग चालू झाला!! यास गुरू, धर्म किंवा मंदिर कोण म्हणेल? तर हा सर्व कृष्णलीलेचा परिणाम झाला तो प्रसिद्धच आहे!!!

याप्रमाणेंच संस्कृतभाषा अनिष्ट विषयांकडे लागली गेली असें म्हणावें लागतें. या सर्व ग्रंथांत मुख्य गोष्ट पाहिली तर सर्वत्र असत्य फार भरलें आहे. खोडसाळ गोष्टी, खोटे भूगोल, आणि दुराचाराचें प्रतिपादन हीं उभीं राहून मिथ्याज्ञान फार वाढलें. तेणेंकरून सत्य व तत्त्वज्ञान भ्रष्ट झालें. हेमाद्रिमाधवापासून पाहिलें तरी मागील ग्रंथ पाहूनच त्यांनीं आपल्या ग्रंथांच्या रचना केल्या, परंतु नवीन कल्पना बंद होऊन नवा विषय किंवा नवीन कल्पना ही ऋषींबरोबर गेलीं असें समजून, विरुद्ध लेखास चारितार्थ देणे, श्लेष काढणें, व कोट्या करणें अशा निरुपयोगी प्रयत्नांत त्यांचा बहुत काळ जाऊं लागला; व जटा, घन, क्रम वगैरे म्हणण्यांतच हजारों लोक गुंतले. त्याचा परिणाम व फल इतकेंच झालें कीं, जसें डोंगर कोरून लेणीं करण्यांत द्रव्य व्यर्थ गेलें, त्याचप्रमाणें हे असे गाबाळ ग्रंथ करण्यांत बुद्धीचा व्यय झाला!

कालिकापुराणांत रुधिराध्याय म्हणून एक बली देण्याचे जनावरांची यादी आहे. त्यांत मनुष्यापासून तों बकऱ्यापर्यंत हजारों पशु लिहिले आहेत! याचप्रमाणें वेदांतही अनर्थ आहेत. त्यांतील अश्वमेधाच्या जनावरांची यादी व राजपत्नीचा संवेशनप्रकार हा तर अति वाईट दिसतो! भागवतांत वैवस्वतमनूचे वेळेस प्रलय झाला त्याची कथा आहे ती बैबलांत जशी नोहाची कथा आहे त्याचप्रमाणें असून ती शतपथब्राह्मणांत पहिलेच खंडांत आहे.

स्कंदपुराणाचा तर पत्ताच नाही!. त्यांत ५० खंडें व सहा संहिता आहेत. आणि त्यांशिवाय कितीएक नवीं नवीं खंडें त्यास जोडलीं आहेत. कोणी तरी कांहीं एक ग्रंथ करून त्याजवर स्कंदपुराणाचें नांव घालावें म्हणजे झालें! परंतु तीं आधुनिक आहेत असें अनेक विचारी लोक म्हणतात. तीर्थमहिमा तर मुळीच काशीकर ब्राह्मणांनीं काढला व त्यांनींच काशीखंड लिहिलें असें सिद्ध होतें. आणि त्याजवरून त्यांस पुष्कळ नफाही होऊं लागला. याप्रमाणें काशीचें माहात्म्य प्रसिद्ध झाल्यानंतर अर्थात् गयेचें, प्रयागाचें, वगैरे माहात्म्यें उत्पन्न झालीं आणि तीं पाहून अन्य देशींच्या ब्राह्मणांनींही आपले आपले क्षेत्रांचीं माहात्म्यें लिहिलीं. तेव्हां त्या त्या क्षेत्रांचे माहात्म्यांबरोबर त्यांत नद्यांचीं वगैरेही माहात्म्यें लिहिलीं गेलीं व यांतीलच जनस्थान वगैरे क्षेत्रांचीं माहात्म्यें होत हें वेगळें सांगायला पाहिजे असें नाही; आणि त्यामुळें ब्राह्मणांचाही थोडाबहुत रोजगार चालला. याप्रमाणें सर्व क्षेत्रांचीं माहात्म्यें उत्पन्न झालीं आहेत व नवीं होत आहेत. याचेंच कारण, गंगा व काशी यांचेच दाखले किंवा साम्यता सर्व माहात्म्यांत ग्रंथकारांनीं घेतलेलीं आहेत. गोदेत एक स्नान केलें तर गंगेत दहा वर्षेपर्यंत स्नान करण्याचें फल येतें; [‘साबरमती’ अमदाबादेस आहे.] साभ्रमतीत अंधोळ केली तर जन्मपर्यंत काशीवासाचें फल येतें; वगैरे अनेक माहात्म्यें लिहिलीं व त्या सर्वांवरून सर्वांचा बेत असा दिसतो कीं, काशीचें व गंगेचें माहात्म्य कमी करून आपले गांवच्या नदीचें माहात्म्य वाढवावें. जुन्या माहात्म्यांत तर अश्वमेधादि श्रौत कर्माचीच तुलना केली आहे! परंतु कर्त्याची ही मसलत पुरी साधली नसून सर्व ठिकाणचे लोक आपल्या जवळच्या तीर्थांनं तृप्त होत नाहीत असें अनेक स्थलाच्या लोकाचारावरून ढळढळीत दिसून येईल व याविषयीं खालीं जे पुराणांतील लेख दिले आहेत त्यांवरून व तेथील तेथील स्थितीवरूनही पूर्ण अनुमान होईल.

पंचवटीमाहात्म्य

आजन्ममरणाभ्यासा—द्वाराणस्यां तु यत्फलम् । तत्फलं निमिषाऽर्धेन पञ्चवट्यां

निवासिनः ॥ १ ॥—शिवपु.

साभ्रमतीमाहात्म्य

काश्यां माघे च यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति साभ्रमत्यां

वगाहनात् ॥ १ ॥ पादमे, उत्तरखंडे.

गंगामाहात्म्य

स्नानं च भक्त्या गंगायां कर्तुकामस्य गच्छतः । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति

मानवः ॥ १ ॥ — ब्रह्मांडपु०

वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञा वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह कलौ गंगां न याति यः ॥ २ ॥ — भविष्य.

ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्पृष्टो या सर्वपातकैः । तस्यास्तोयं नरः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ — वाराहे.

शक्तस्य पण्डितस्याऽपि गुणिनः सत्यशालिनः । गंगास्नानविहीनस्य तस्य जन्म

निरर्थकम् ॥ ४ ॥ — भविष्ये.

पितरो योगिनश्चैव गाथां गायन्ति सादराः । अपि नः स्वकुले कश्चित् गंगास्नायी भविष्यति ॥ ५ ॥

गंगास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यमकिंकराः । दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ॥ ६ ॥

मेरुमंदरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । गंगास्नानेन दग्धः स्यात्तूलराशिरिवाऽनलैः ॥ ७ ॥

स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाऽऽप्नोति पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् । गंगास्नाने तु भक्त्या वै प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ८ ॥

गंगातोयेषु यस्याऽस्थि प्लाव्यते पुण्यकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदा च न ॥ ९ ॥

दृष्ट्वा शतकृतं पापं स्पृष्ट्वा जन्मशतानि च । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गंगा कलौ युगे ॥ १० ॥

सर्वत्र सुलभा गंगा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गंगाद्वारे प्रयागे च गंगासागरसंगमे ॥ ११ ॥

गंगां समाश्रयेद्यस्तु स मुनिः स च पण्डितः । कृतकृत्यः स विज्ञेयः पुरुषार्थचतुष्टये ॥ १२ ॥

गंगायां स्नाति यो मर्त्यो यावज्जीवं दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते मुक्त एव सः ॥ १३ ॥

या वरील दोन तीन उदाहरणांवरून त्या ग्रंथकर्त्यास आपआपल्या क्षेत्राचें व नदीचें माहात्म्य आणि शिफारस करण्यांत किती औत्सुक्य आणि घाई झाली होती हें स्पष्ट समजतें. जसा एखादा उपासमार होत असलेला दलाल आपले मालाची वारंवार आणि अतिशय तारीफ करितो व अशा स्थितींत त्यास दुसरें कांहीं सुचत नाही, तशीच स्थिति पुराणकर्त्याची झाली असावी असें त्यांच्या या गाबाळ वचनांवरून दिसतें. वर दिलेल्या १२-१३ श्लोकांत साधारणपणें गंगेची महती किती वर्णिली आहे याची चांचणी दाखविली. अशीच महती किंवा शिफारस गोदेचीही केली आहे व तोच घांट कावेरी, कृष्णा, भीमा वगैरे यांचाही आहे. परंतु या सर्वांत ही एक खुबी लक्षांत धरण्यासारखी आहे की, या सर्व वर्णनकारांनीं गंगा आणि काशी यांच्याशीं चढाओढीनें तुलना किंवा साम्य केलें आहे. हीच रीति व्रतांची!—प्रत्येक व्रताचे प्रारंभी ‘व्रतानामुत्तमं व्रतम्’ हा शेर देऊन ‘नात्र संशयः’ ही प्रतिज्ञा गाडली असते. तेव्हां सत्य कोणतें आणि कोणावर विश्वास ठेवावा याजविषयीं तर मोठा घोंटाळा होऊन व्यामोह उत्पन्न होतो. परंतु विचारांअंती हा सर्व मिथ्या प्रलाप व केवळ बडबड ग्रंथाचा प्रकार आहे असें तेव्हांच कळून येतें. तसेंच—

सर्वत्र सुलभा रेवा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । ओंकारे च भृगुक्षेत्रे नर्मदाओंकारसंगमे ॥ १ ॥

—रेवामाहात्म्य.

दृष्ट्वा गोदां शतं पापं स्पृष्ट्वा गोदां सहस्रशः । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गोदा कलौ युगे ॥ १ ॥

या गतिर्योगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । सा गतिः सर्वजंतूनां गौतमीतीरवासिनाम् ॥ २ ॥

—गोदामाहा.

नाममाहात्म्य

मनसाऽपि स्मरेद्यस्तु वासुदेवं हरिं परम् । चान्द्रायणशतं साग्रं लभते नात्र संशयः ॥ १ ॥

अश्वमेधादशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः । पौंडरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २ ॥

सर्वकर्मविनिर्मुक्तो ज्ञानविज्ञानसंयुतः विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३ ॥

गोकोटिदानं ग्रहणेषु काशी-प्रयाग-गंगा इति कल्पवासः । यज्ञायते मेरुसुवर्णदानं

गोविंदनामस्मरणेन तुल्यम् ॥ ४ ॥

अकामो वा सकामो वा ये स्मरन्ति च माधवम् । सदा पापरता ये च नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥

मुच्यंते सर्वपापेभ्यो गच्छन्ति परमं पदम् । हरेः संकीर्तनं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ६ ॥

ये नरा नाऽभिजानन्ति वंचितास्ते न संशयः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन हरेर्नामानुकीर्तितम् ॥ ७ ॥

वैष्णवमाहात्म्य

अवैष्णवस्तु यो विप्रश्चांडालादधमः स्मृतः । न तेन सह भोक्तव्यं आपद्यपि कदा च न! ॥

मुद्रा कशा लावाव्या?

ललाटे च गदा कार्या मुर्ध्नि चापः शरस्तथा । नंदकं चैव हृन्मध्ये शंखचक्रे भुजद्वये ॥

— बृहन्नारदीय.

त्यावर मुद्रा लावणाराची निंदा—

तथा संतप्तशंखादिलिंगचिन्हतनुं नरः । स सर्वपातकी भोगी चंडालो जन्मकोटिभिः ॥
तं द्विजं तप्तशंखादिलिंगांऽकिततनुर्नरः । संभाव्य रौरवं याति यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥

—लिंगपुराण

गंगास्नानरतो वाऽपि अश्वमेधरतोऽपि वा । चक्रांऽकिततनुं स्पृष्ट्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
चक्रांऽकिततनुर्यत्र तत्र कोऽपि न संविशेत् । यदि तिष्ठेन्महापापी सहस्रब्रह्महा भवेत् ॥
संतप्तशंखचक्राद्यैर्लिङ्गैरंकितविग्रहम् । पश्यतो नरकप्राप्तिर्जायते नाऽत्र संशयः ! ॥

—लिंगार्चनचंद्रिका.

गोपीचंदनमाहात्म्य

यो ददाति द्विजातिम्यश्चन्दनं गोपिमर्दितम् । अपि सर्षपमात्रेण पुनात्यासप्तमं कुलम् ! ॥

उभे गंध लावण्याची प्रशंसा

ऊर्ध्वपुंड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते । स चांडालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ १ ॥
अशुचिर्वाऽप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुंड्रांऽकितो नरः ॥ २ ॥
ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम् । अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥ ३ ॥
यज्ञो दानं तपश्चैव स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ! व्यर्थं भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विना कृतम् ॥

—कृष्णाऽमृतमहार्णव.

पुष्कराद्यानि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ! ॥

—तुलसीमाहात्म्य.

वरं स्वमातृगमनं वरं गोमांसभक्षणम् । वरं हत्या सुरापानमेकादश्यामन्नभक्षणात् ॥ १ ॥
एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो । एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥ २ ॥
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयाऽयुतानि च । एकादश्युपवासस्य कलां नाऽर्हन्ति षोडशीम् ॥ ३ ॥

—एकादश्युपवासमाहात्म्य (दिनत्रयमीमांसा)

शालग्रामपूजामाहात्म्य

अग्निहोत्रं हुतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा । येनाऽर्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे ॥ १ ॥
विना तीर्थं विना यज्ञे विना ज्ञाने विना मखैः । मुक्तिं खलु नरो याति शालग्रामशिलाऽर्चनात् ॥ २ ॥
ब्रह्महत्यादिकं पापं यत्किंचित्कुरुते नरः । तत्सर्वं निर्दहत्याशु शालग्रामशिलाऽर्चनम् ॥ ३ ॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र तीर्थं तपोवनम् । तत्र दानं च होमं च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ ४ ॥

—पद्मपुराण.

तिष्ठन्ति नित्यं पितरो मनुष्यास्तीर्थानि गंगागयपुष्कराणि । यज्ञाश्च मेधा ह्यपि पुण्यशैला—श्रंक्रांकिता
यस्य वसन्ति गेहे ॥ ५ ॥
प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यपि । सोऽपि शुद्धिमवाप्नोति शालग्रामशिलोदकात् ॥ ६ ॥
विलयं यान्ति पापानि ब्रह्महत्या निगद्यते । शालग्रामशिलातोयं नरैर्मस्तकधारणात् ॥ ७ ॥
पीत्वा पादोदकं विष्णोः! प्राणैर्यदि विमुच्यते । हत्वा यमभटान् सर्वान् वैष्णवं
लोकमाप्नुयात् ॥—गरुडपुराण.

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य च ॥ ९ ॥

ह्या श्लोकांत स्त्री, शूद्र वगैरेंस विष्णु व शिव यांच्या पूजनाचा निषेध केला आहे. परंतु—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्राऽन्त्यजातयः ॥
संपूज्य तं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धरम् ॥—सत्सिद्धान्तमार्तण्ड—पृष्ठ २६४.

ह्या श्लोकांत स्त्रीशूद्रादि सर्वास नृसिंह (विष्णु) पूजनाचा अधिकार आहे. पुढे शालग्रामपूजामाहात्म्य
आणखी असे आहे.—

म्लेंच्छदेशेऽशुचौ वाऽपि चक्रांको यत्र तिष्ठति । योजनानां तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुंधरे ॥ १० ॥

अतिपापसमाचाराः कर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामाऽर्चका ये ते नैव यान्ति यमालयम् ॥ ११ ॥

सूतके मृतके वाऽपि विष्णुं नित्यं तथाऽर्चयेत् । शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥ १२ ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्णोराराधने फलम् । सकृद्वैष्णवपूजायां लभते नाऽत्र संशयः ॥ १३ ॥

—सत्सिद्धान्तमार्तण्ड—पृष्ठ ४२६.

नैवेद्यभक्षणमाहात्म्य

व्रतोपवासनियमैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । यज्ञैर्नानाविधैः पुण्यैर्जपहोमादिभिस्तथा ॥ १ ॥

तुलापुरुषदानाद्यैः कोटिब्राह्मणभोजनैः ॥ सम्यगाचरितैर्विप्रा यत्फलं लभते नरः ॥

तत्फलं समवाप्नोति विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥ २ ॥

षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् । विष्णोर्नैवेद्यसिक्तेन तत्फलं भुंजते कलौ ॥ ३ ॥

अन्नदानप्रशंसा

रथगजतुरंगगोशतं भूमिदानं कनकरुचिरपात्रं मेदिनीसागरान्तम् ॥
उभयकुलपवित्रं कोटिकन्याप्रदानं न भवति सह तुल्यं अन्नदानं समानम् ॥

लिंगपूजाप्रशंसा

द्विजाः कलौ करिष्यन्ति शिवलिंगाऽन्यपूजनम् । ते रौरवं प्रयास्यन्ति सत्यं सत्यं न संशयः ॥ १ ॥
शिवलिंगमनभ्यर्च्य यो भुङ्क्ते मोहसंगतः । स याति नरकं घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥ २ ॥
लिंगाऽर्चनविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः । ततः सर्वार्थसिद्ध्यर्थं लिंगपूजा विधीयते ॥ ३ ॥
अनन्तबाणलिंगानां पूजया यत्फलं भवेत् । ततः शतगुणं पुण्यं मृत्तिकालिंगपूजने ॥ ४ ॥
पार्थिवेन तु लिंगेन बहवः सिद्धिमागताः । अर्चा पार्थिवलिंगानां कोटियज्ञफलं भवेत् ॥ ५ ॥
अंत्यजो वाऽधमो वाऽपि मूर्खो वा पतितोऽपि वा । एतान्सर्वप्रयत्नेन भक्त्यैव शिवमर्चयेत् ॥ ६ ॥
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरो जगतां प्रभुः । स एव शंकरः शंभुः परब्रह्म न चेतारः ॥ ७ ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य करमुच्यते । तस्मात्स एव सर्वेशः शतवारं मयोच्यते ॥ ८ ॥
कलौ लिंगाऽर्चनं श्रेष्ठं यथा लोके प्रदृश्यते । तथा नास्तीह नास्तीति शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ९ ॥
न लिंगाऽऽराधनात्पुण्यं वेदे चैव चतुर्ष्वपि । विद्यते सर्वशास्त्राणामेष एव विनिश्चयः ॥ १० ॥
सर्वमन्यत्परित्यज्य कर्मजालमशेषतः । भक्त्या परमया विद्वान् लिंगमेकं समाश्रयेत् ॥ ११ ॥
अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च । महेशाऽर्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १२ ॥
ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा स्तेयी वा गुरुतल्पगः । मातृहा पितृहा वाऽपि वीरहा भ्रूणहाऽपि वा ॥ १३ ॥
पूजयेद्यदि देवेशं तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पतितो पूजयेच्छिवम् ॥ १४ ॥
भक्त्या पंचाक्षरेणैव यः शिवं सकृदर्चयेत् । सोऽपि गच्छेच्छिवस्थानं शिवमन्त्रस्य गौरवात् ॥ १५ ॥
नाऽस्ति लिंगाऽर्चनात्पुण्यमधिकं भुवनत्रये । पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १६ ॥
शिवलिंगे वसन्त्येव तानि सर्वाणि नारद ! । तस्माल्लिंगं सदा पूज्यं भक्तिभावेन निश्चयः ॥ १७ ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । यस्तु लिंगाऽर्चनं कुर्यात् भक्तिभावेन नारद ! ॥ १८ ॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यज्ञदानादिभिर्द्विजाः ! नराणां क्षीणपापानां श्रद्धा लिंगाऽर्चने भवेत् ॥ १९ ॥
अप्येकदिवसं भक्त्या यः पूजयति शंकरम् । सोऽपि याति शिवस्थानं किं पुनर्बहुशोऽर्चनम् ? ॥ २० ॥

शिवरहस्य.

भक्त्या शिवं भजेद्यस्तु महापातकवानपि । सोऽपि याति परं स्थानं त्रिसप्तपुरुषाऽन्वितम् ॥ २१ ॥
शिवस्य ब्रह्मरूपत्वं निष्कलत्वाच्च निष्कलम् । लिंगं तस्यैव पूजायाः सर्ववेदेषु सम्मतम् ॥ २२ ॥
महेश्वरकृतं सर्व त्रैलोक्यं सचराचरम् । ते कृतघ्ना भविष्यन्ति ये न भक्ता महेश्वरे ॥ २३ ॥
लिंगमध्ये महादेवः साक्षाद्देवो व्यवस्थितः । अनुग्रहाय लोकानां तस्माल्लिंगं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥
न लिंगाऽऽराधनात्पुण्यं त्रिषु लोकेषु पावनम् । संसारंऽबुधिमग्नानां नान्यत्तरणसाधनम् ॥ २५ ॥
अज्ञानतिमिरान्धानां विषयाऽऽसक्तचेतसाम् । प्लवो नान्योऽस्ति जगति लिंगाऽऽराधनमन्तरा ॥ २६ ॥
कुरुक्षेत्रे निवसतां यत्फलं नैमिषे व्रजेत् । प्रयागे च प्रभासे च गंगासागरसंगमे ॥ २७ ॥

*

*

*

*

रुद्रकोट्यां गयायां च शालिग्रामेऽमरेश्वरे । पुष्करे [भारभूतेश-भडोच जवळ.] भारभूतेशे गोकर्णे मकरेश्वरे ॥ २८ ॥
तत्फलं दिवसेनैव भक्त्या लिंगाऽर्चनाद्भवेत् । लिंगेऽर्चन्ते यथा देवि परितुष्यामि पार्वति ! ॥
न तेषां प्रतिमायां तु योगकोटिशतैरपि ॥ २९ ॥ वायवीयसंहिता.
शिवाऽर्चनात्परो धर्मो नाऽस्ति वेदेषु सर्वथा । ऐश्वर्यदं मोक्षदं च महेशस्यैव पूजनम् ॥ ३० ॥
धर्माऽर्जितधनक्रीतैः पुष्पैः कुर्याच्छिवाऽर्चनम् । उद्धरिष्यत्यसन्देहं सप्त पूर्वास्तथा परान् ॥ ३१ ॥
देवाऽधिदेवः सर्वेषां त्र्यंबकस्त्रिपुरान्तकः । तस्यैवाऽनुचराः सर्वे ब्रह्मविष्णवादयः सुराः ॥ ३२ ॥
विहाय देवमीशानं यजते देवतान्तरम् । ते महाघोरसंसारे पतन्ति परिमोहिताः ॥ ३३ ॥

*

*

*

*

ते धन्याः शिवपादपूजनपरा अन्यो न धन्यो जनः । सत्यं सत्यमिहोच्यते मुनिवराः सत्यं पुनः

सर्वथा ॥ ३४ ॥

महेशाऽऽराधनादन्यो नाऽस्ति सर्वार्थदायकः । अतः सदा सावधानं पूजनीयो महेश्वरः ॥ ३५ ॥
महेशेति परं नाम भुक्तिमुक्तिप्रदं स्मृतम् । अमितान्यपि पापानि नश्यन्ति शिवपूजया ॥ ३६ ॥

*

*

*

*

तावत्पापानि तिष्ठन्ति न यावच्छिवपूजनम् ॥ ३७ ॥

आकाशं लिंगमित्याऽऽहुः पृथिवीं तस्य पीठिकाम् । आलयः सर्वभूतानां लयनाल्लिंगमुच्यते ॥ ३८ ॥

भस्ममाहात्म्य

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा चोपपातकैः । भस्मस्नानेन तत्सर्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ १ ॥

रुद्राक्षमाहात्म्य

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किञ्चित्कर्म वैदिकम् । कुर्वन् विप्रस्तु मोहेन नरके पतति ध्रुवम् ॥ १ ॥

बिल्वप्रशंसा

दर्शनाद्विल्ववृक्षस्य स्पर्शनाद्वन्दनादपि । अहोरात्रकृतं पापं नश्यते नाऽत्र संशयः ॥ १ ॥
पंचाक्षरेण मन्त्रेण बिल्वपत्रैः शिवाऽर्चनम् । करोति श्रद्धया युक्तो स गच्छेदैश्वर्यं पदम् ॥ २ ॥
गवां कोटिसहस्रेषु अश्वमेधशतानि च । कोटिकन्यामहादानमेकबिल्वं शिवाऽर्पणम् ॥ ३ ॥
काशिक्षेत्रे निवासं च कालभैरवदर्शनम् । प्रयागे माधवं दृष्ट्वा एकबिल्वं शिवाऽर्पणम् ॥ ४ ॥
शालग्रामसहस्रेषु तडागं दशकूपयोः । कोटियज्ञसहस्राणामेकबिल्वं शिवाऽर्पणम् ॥ ५ ॥

पंचाक्षरमन्त्रमाहात्म्य

श्रीमत्पंचाक्षरं मन्त्रं संसारे सर्वसिद्धिदम्! सर्वमन्त्रवरं नित्यं शतरुद्रियमध्यगम् ॥ १ ॥
रुद्रजापी विमुच्येत महापातकपंजरात् । अतो रुद्रजपादेव भुक्तिमुक्ती प्रसीदतः ॥ २ ॥
बिल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिंगं पूजयेत्सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

—सत्सिद्धांतमार्तंड— पृष्ठ ४११

गायत्रीमंत्रमहात्म्य

शतं जप्ता तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी । सहस्रजप्ता च तथा पातकेभ्यः प्रमोचनी ॥ १ ॥
दशसाहस्रजापेन सर्वकल्मषनाशिनी । लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥ २ ॥
सर्वेषामेव पापानां संकरे समुपस्थिते । दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ।

सत्सिद्धांतमार्तंड—पृष्ठ ४३९

प्राणायाममहात्म्य

निगृह्य चाऽऽत्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते । प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव समाहितः ॥ १ ॥
मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम् । तत्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृते ॥ २ ॥
जननी सर्ववेदानां परब्रह्ममयी स्वयम् । अजापे ब्राह्मण्यसत्तरोः ॥ ३ ॥
दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं लघु । तत्पापं प्रणुदत्याशु नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ४ ॥

या सर्व उदाहरणांवरून विचारी जनांच्या तेव्हांच लक्ष्यांत येईल कीं, हीं जीं वर वचनें देऊन, निरनिराळ्या स्थलांचें, नदीचें, देवतेचें व इतर गोष्टींचें महत्त्व वर्णून माहात्म्यें रचिलीं त्याचे दाखले दाखविले, ह्यांत कोणत्याही अंशानें म्हणण्यासारखा पुरुषार्थ नसून उलट त्या गाबाळ ग्रंथकारांनीं आम्हीं प्रथम म्हटल्याप्रमाणें, सर्वत्र आपला अविश्वास पसरून सर्वास मोठ्या घोंटाळ्यांत पाडिलें; इतकेंच नव्हे, तर आपल्या काळाचा असद्व्यय करून पुढील संततीस हें निंद्य उदाहरण दाखवून त्यांच्या मनोवृत्तीच्या उन्नति प्राप्त होण्याचे औत्सुक्यास सर्वप्रकारें कमीपणा आणिला असें म्हणणें केवळ अयुक्त अथवा साहसाचें होईल असें वाटत नाही. ‘या गतिर्योगयुक्तानां०—गोदामाहात्म्य’ इत्यादि वाटेल तशा स्तावक वचनांवरून काय तर्क होतो बरें? अशा गौरवांत आणि स्तुतींत अंशतः तरी सत्यविवेचन असावें कीं नाही? परंतु, तें कोठून? अभिमानाच्या तावडींत सांपडून जे वाहावले त्यांस असलें भान कोठून राहणार व तेथें तरी सत्यालापाची गोष्ट कशास पाहिजे? उक्त श्लोकांतील अर्थतत्त्व पाहिलें असतां स्पष्ट आहे कीं, ‘योगी आणि ब्रह्मचारी यांस जी उत्तम गति प्राप्त होते, ती गोदावरीच्या तीरीं राहणाऱ्या सर्व प्राणिमात्रांस होते!’ ह्या विलक्षण गौरवाची तर येथें कमाल झाली! योगी आणि ब्रह्मचारी हीं पदे मिळविण्यास किती परिश्रम लागतात व किती दुःखें सोसावीं लागतात ह्याची यत्किंचित् तरी कल्पना ह्या गोदामाहात्म्यकारांच्या मनांत, ते प्राकृत ग्रंथ लिहायला बसले तेव्हां वागली असेल असें म्हणण्यास कोठेंही जागा नाही. इतकें मात्र खरें कीं, ह्या माहात्म्यकारांस योगी आणि ब्रह्मचारी यांची वास्तविक योग्यता ऐकून तरी पूर्ण माहित होती! परंतु ती कशानें प्राप्त होते याच्या माहितीचें अंग अगदीं कमी पडून ती योग्यता भलत्यासच प्राप्त करून घेण्याच्या व्यर्थ बाता लिहून ठेविल्या, व हें कृत्य केवळ अविचारमूलक होय, असें म्हणणें भाग आहे. योगी आणि ब्रह्मचारी यांस षड्विधं दमन करून कसें आत्मसंयमी व्हावें लागतें, ते

केवढ्या तपाचरणानें सद्गतीस जातात, आणि त्या पुरुषांचें खरें महत्त्व काय आहे हें बिलकुल न जाणून ती सद्गति आणि तें पुण्याचरणसंबंधाचें महत्त्व केवळ एका गोदा किंवा साभ्रमती इत्यादि वर्णित नद्यांचे तीरीं वास केल्यानें अथवा त्यांमध्ये अंघोळ केल्यानें प्राप्त होतें हें म्हणणें निवळ फसवणुकीचे आणि दुराचरण करणाऱ्यास कसें तरी समाधान मानण्यास कारणीभूत आहे इतकेंच. बाकी ह्याची खरी कल्पना किंवा ह्याचा खरा विचार ‘न दि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम्’ या न्यायानें आमच्या या वर्णित नदीभक्तांच्या लक्ष्यांत कोठून येणार? सारांश काय कीं, अशा असत्य प्रलापांनीं मनुष्याची स्वाभाविक पापभीरुता इत्यादि साधारण सद्गुणांचा अभाव किंवा लोप होऊन मनुष्य स्वेच्छ, दुराचारप्रवर्तक अथवा अन्यायाचरणी होऊन त्यास एक राजदंड किंवा राजशिक्षा यांशिवाय आवश्य जी ईश्वराची भीति तिचा अंशही त्याचे ठायीं राहत नाही! कारण, त्यानें कशींही पापाचरणें केलीं तरी त्यास वर दिलेल्या कोणत्याही एका माहात्म्याप्रमाणें,—गंगा किंवा गोदास्नान, गोपीचन्दनाचा ऊर्ध्वपुंङ्ग, तुलसीपूजन, रुद्राक्षमालाधारण—इत्यादि अत्यल्प व अल्पश्रमसाध्य उपायांनीं, आपण तत्काल त्या सर्व पापाचरणांपासून मुक्त होऊन वैकुंठ किंवा कैलास या लोकीं अक्षय्य वास करण्यास पात्र होऊं असें त्या त्या माहात्म्यवर्णनांनीं पुरें भासवून, ‘यथासुखं क्रीडस्व’ या वाक्यास अनुसरण्याची त्याला पूर्ण सम्मति दिल्यासारखेंच करून टाकिलें आहे! यावरून ह्या बाष्कळ ग्रंथांनीं, हिंदु मानवांचें ऐहिक व पारलौकिक खरें सुख सर्वथैव बुडविलें म्हणण्यास फारसा बाध येत नाही!

दयानंदसरस्वतीसारखे पंडित, पुराणादि ग्रंथांविषयीं बोलतांना म्हणतात कीं, यांतील माहात्म्य वगैरेंसारखे बडबड ग्रंथ कोणीं लोटेचे लोटे भांग पिऊन लिहिले आहेत! आणि विचारांतीं तें यथार्थही आहे. कारण, नीतीविरुद्ध प्रतिपादन आणि स्तुति हीं गैरशुद्धींतील मनुष्याच्या वाणीसारखीच तिरस्कार्य होत. अत्यंत महत्त्वाच्या व महत्कष्टसाध्य अशा तपादि सदाचारांस साहजिक व यःकश्चित् गोष्टींबरोबर आणून ठेवणारे जे पुराणप्रतिपादक ते अज्ञानाचे केवळ पुतळे होत असें म्हणण्यास अंशतःही हरकत नाही. म्हणून दयानन्द किंवा इतर जे कोणी हिंदु लोकांच्या पुराणादि ग्रंथांची निंदा करितात त्यांस उलट हंसण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

“हिंदु लोकांचे वैदिककालापासूनचे ग्रंथ हिंदूंच्या बऱ्या वाईट सणावर मांडण्याची व्यवस्था केली तर वेदसंहिता ह्या पाडव्याचे (वर्षप्रतिपदेचे) जागीं मंगलदायक अशा शोभतील, ब्राह्मण व सूत्रें हीं दसऱ्याचे ठिकाणीं बरीं दिसतील, आणि स्मृती ह्या दीपावळीचे जागीं चांगल्या शोभतील; परंतु पुराणें व तंत्रें हीं तर शिगम्यासारख्या बीभत्स, निंद्य आणि धरसोड सणावरच मांडणें योग्य दिसेल!” अशा अर्थाचें एक व्याख्यानसार कांहीं वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालें, तेव्हां त्यावर पुराणप्रिय कित्येक लोकांनीं बरीच चर्चा केली. परंतु विवेकदृष्टीनें तें व्याख्यानसारच सत्य दिसतें. विधर्मी देशांतील निष्पक्षपाती आणि न्यायी लोकांसमोर जरी एतत्संबंधाचा प्रश्न काढिला तरी ते देखील हा व्यर्थ वर्णिलेला प्रकार निंद्य व कुत्सितपणाचा समजतील. नीति, सदाचार, धर्म आणि भक्ति यांजवर अगदीं माती टाकून स्थलांचें, नद्यांचें व महिन्यांचें वगैरे भाराभर वर्णन करण्यानें सदाचरणांवरील सद्बुद्धि आणि त्यांचें महत्त्व अगदीं उडवून दिलें हें फार अनिष्ट झालें.

धर्मसंबंधीं विचार करितां करितां लोक अगदीं चेवून देहभान विसरून गेले आणि भलभलतेच प्रलाप त्यांजकडून निघाले हें उघड आहे. त्यांतही त्या ग्रंथ लिहिणारांची कांहींच पत नसल्यामुळें त्यांनीं आपले लेख मोठ्यांचे नांवावर लाटून दिले आहेत असेंही आढळतें. ब्रह्मदेव बोलले, शंकर बोलले, नारदांनीं विचारलें, आणि व्यासांनीं सांगितलें, अशीं थोरांचीं नांवें आपआपल्या ग्रंथांतून घातलीं. शिवाय, पुराणांत अध्यायांचे

अध्याय क्षेपक सांपडतात. असे सर्वप्रकारें अनर्थावह आणि असत्य प्रलापांनीं पूरित ग्रंथ होऊन दुर्दैवें त्यांचा असा शोच्य परिणाम झालेला आढळतो कीं, ह्या पुराणांची ग्रहणासारखी अनिष्ट व गर्द छाया राजाप्रजा, गरीबश्रीमंत, स्त्रीपुरुष, शूर व अशक्त वगैरे सर्व आबालवृद्धांवर पडून गेली; व तेणेंकरून सर्व भरतखंडस्थ आर्यांच्या उन्नतीचा, प्रतिष्ठेचा व विद्वत्तेचा समूळ उच्छेद होऊन व केवळ जीवंत असून मृतासारखे बनून ते रसातळास पोहोंचले! व ह्या देशाची पुढेही हीच अवस्था अप्रतिबद्ध राहावयाची; परंतु हा अज्ञानांधःकार झाडणारे ज्ञानदेव, नामदेव, रामदास, तुकाराम वगैरेंसारखे महान् महान् देशहितेच्छु व ज्ञानी साधु झाले, त्यांनीं आपल्या सामर्थ्याप्रमाण होईल तितका लोकांचे नेत्रावरील अज्ञानपटलें काढण्याचा बहुत प्रयत्न केला, व आलीकडे आलीकडे तर खऱ्या व उपयुक्त विद्यांचा प्रसार होत जाऊन या अज्ञानी देशांतील लोकांचा अंशतः अंशतः भाग तरी शनैः शनैः ज्ञानमंदिराची एकेक पाहिरी चढत चालला आहे हें भावी हिताचें आणि उन्नतीचें पूर्ण दर्शक असून त्यामुळें देशाच्या अभीष्टेच्छूंस महदानंदप्राप्तीचा योग्य काल आल्याचें सुचिह्न दिसत आहे. ही कांहीं ईश्वराची लहानसान कृपा नव्हे. वर जे साधु सांगितले ते पौराणिक बडबड आणि माहात्म्यें हीं कशीं मानीत होते याचें एकाच उदाहरणांत चांगलें दिग्दर्शन होईल :-

भजन चाललें उफराटें,
सजीवासी हाणी लाथा,
सजीव तुळशी तोडा,
बेला करी तोडातोडी,
तोंड धरुनी मेंढा मारा,
जित्या पितरां नेदी अन्न,
सेंदुर माखुनियां धोंडा,
अग्निहोत्रांचा सुकाळ,

[मूलतो ब्रह्मरूपाय, मध्यतो विष्णुरूपिणे । अग्रतः शिवरूपाय, अश्वत्थाय नमोनमः ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षिणां च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥

—गीता — अ. १० .२६.]

तिन्ही देव पिंपळांत,
मृत्तिकेचा पूजा नाग,
नामा म्हणे अवघें खोटें,

कोण जाणें खरें खोटें?
निर्जिव पार्यीं ठेवी माथा!
पूजा निर्जीव दगडा!
शिवा लाखोली रोकडी!
म्हणती सोमयाग करा!
मेल्या करी पिंडदान!
पूजा करिती पोरें रांडा!
कुशा पिंपळांचा काळ!
अग्निहोत्रीं केला घात!

जित्या नागा देती डाग!
एक हरिनाम गोमटें!!

आता ह्या पुराणांत, त्यांतील कल्पित कथीत व माहात्म्यांत आणि तत्प्रतिपादकांत ह्या निरुपयोगी ग्रंथप्रसारानें अनेक मतें, द्वेष व एकमेकांविषयी कुत्सित बुद्धि हीं मात्र उत्पन्न झाल्याचें दिसून येतें. याजविषयीं या पुस्तकाच्या मुख्य भागांत ‘पुराण’ सदराखालीं बराच खुलासा केला आहे (पहा पृष्ठ २०५). वैष्णव हे शैवांचें दर्शन घेण्याविषयीं नाकें मुरडतात व शैव हे अशैवांचें दर्शन घेण्यास नाखुष असतात. इतकेंच नाही तर, त्या परस्परांस आपल्या खानपानाच्या पदार्थावर एकमेकांची नजरही जातां उपयोगी नाहीं असे त्यांचे ठराव आहेत. ह्याविषयीं वैष्णवांची तर अशी प्रतिज्ञाच आहे —

काकं दृष्ट्वा प्रपन्नश्च नाऽश्रीयात् लोभतोऽपि वा ।

अवैष्णवानां दृष्टं च भोजनं वैष्णवस्त्यजेत् ॥

आणि ह्याप्रमाणें कर्नाटक वगैरे दक्षिणदेशांतील वैष्णवांत अवैष्णवांच्या दृष्टीपासून आपली पाकसिद्धि राखण्याविषयीं किती तजवीज ठेवीत असतात हें सर्वास विदित आहेच. अशीच शेंवापैकीं लिंगधारी लिंगाईत ह्यांचीही गोष्ट आहे. हे तर ज्यांचे गळ्यांत लिंग नाही त्यां सर्वास अशैव समजून त्यांची दृष्टि आपल्या अन्नपाण्यावर देखील पडूं देत नाहीत! हेंही सर्व प्रसिद्ध आहे. तेव्हां असे हे अडाण्यासारखे वाद व हीं मतांतरें एकमेकांच्या चढाओढीनें पुराणकारांनीं उत्पन्न केलीं. बरें, असे ग्रंथ ज्या ज्या प्रसिद्ध पुरुषांच्या नावांनीं प्रसिद्ध आहेत त्यांविषयीं तरी किती विश्वास धरावा ह्याविषयीं हें पुढील वाक्य प्रसिद्ध आहे.—

सत्यं पाराशरं वाक्यं सत्यं वाल्मिकमेव च ।
व्यासवाक्यं क्वचित्सत्यमसत्यं जैमिनीवचः! ॥

या भरतखंडांत प्रथम वैदिक धर्म व ग्रंथ चालू झाले—
त्रयी सांख्य योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति—महिम्न.

त्याचे कर्ते ऋषी असून ते प्रार्थना करीत, त्या प्रार्थनांस ब्रह्मही म्हणतात, आणि त्या ब्रह्माचे म्हणणारे ते ब्राह्मण असें नांव पडलें. प्रार्थनेनें ईश्वर सर्व कांहीं देतो अशी त्यांची समजूत होती. व याजमुळें प्रार्थना करणारा वर्ग पृथक् झाला. त्यांत कित्येकांची अशी प्रसिद्धि झाली कीं, त्यांचे प्रार्थनेनें ईश्वर लवकर फल देतो. अद्यापिही ही चाल आहे कीं, कांहीं अनुष्ठान करणें असेल तर देव ज्याचें गाऱ्हाणें लवकर ऐकेल असा कर्मठ व श्रद्धाळू सिद्ध पुरुष पाहून त्यास बोलावून वरण करितात. वरण म्हणजे नेमणुकीची सुपारी देतात, व त्याची प्रार्थना करितात.—

आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः ॥
तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ॥

पूर्वीं छंदस्थानीं वेद होते तेव्हां याज्ञिक क्रिया साध्य होत्या. परंतु पुढें त्या वाढत जाऊन जसजसा फुरसतीचा व सुखाचा काळ प्राप्त झाला तसतसा ब्राह्मणांस आपला धंदा वृद्धिंगत करण्यास फावलें. आरंभीं ब्राह्मण हे केवळ लोभी होते असें नाही. तर त्यांनीं कितीएक शास्त्रें—तर्क, व्याकरण, वैद्यक व ज्योतिष—व कविता वगैरे उपयुक्त प्रकरणें वाढविलीं. परंतु पुढच्यांची शुद्धि जाऊन ते केवळ लोभास वश झाले, आणि खरीं शास्त्रें टाकून अन्यथा शास्त्रांकडे इतके प्रवृत्त झाले कीं, त्याची पराकाष्ठा झाली! असो. याप्रमाणें याज्ञिक क्रिया बहुत वाढून श्रौत व गृह्य हीं प्रकरणें फुटलीं, आणि त्यांचे श्रौती, व याज्ञिक असे पृथक् पृथक् आचार्य झाले, परंतु या क्रियेंत निर्दयता फार झाली; आणि तेणेंकरून बुद्ध हा महान् [पहा, यज्ञप्रशंसा या सदराखालीं, पृष्ठ १९८ व त्याचे पायथ्याची टीप.] अवतारी पुरुष होऊन त्यानें ब्राह्मणांची निंदा केली. हें मत प्रकट झाल्यापासून त्याचा विस्तार फार झाला व हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, सीलोन व चीन वगैरेंपर्यंत बौद्धाचार्यांनीं आपलें मत स्थापन केलें. त्याकाळीं ब्राह्मणांनीं प्रथम त्याशीं फार वैर करून “न गच्छेत् जैनमंदिरम्” इत्यादि वाक्यें लिहून ठेविलीं. कारण कीं, वेद व वर्णविधी ह्या ज्या ब्राह्मणधर्माच्या मूळ नाड्या, त्याच बौद्धांनीं तोडल्या, त्यामुळें अर्थात् ब्राह्मणांचें महत्त्वही नष्ट होत चाललें आणि त्यांनीं त्यांच्या निंदेचीं वाक्यें लिहून ठेविलीं. परंतु पुढें ब्राह्मणांनीं आपले धर्मातील यज्ञादि क्रूर

रीती काढून टाकून सात्त्विक मार्गाचा अवलंब केला. आणि त्याप्रमाणे कलींत वर्ज करण्याची प्रकरणे वगैरे लिहून मागील जे वैदिकधर्म व मार्ग क्रूर होते ते खोडून सात्त्विक मार्गास प्रवर्तले हे फार चांगले झाले. कली म्हणजे बौद्धांशी तंटा पडला तोच. यानंतर पुढे योगी यांचे बंड माजून त्यांमध्ये गोरखनाथ, मच्छिंदरनाथ वगैरे प्रसिद्ध योगी झाले. त्यांनी गोपीचंद राजासारख्या भोळ्या राजाकडून राज्य टाकविले, इत्यादि कथा तर सर्वप्रसिद्ध आहेत. हे भंगड लोक आपल्यास शिवाचे वंशज म्हणवितात. वाममार्ग, अघोरीपंथ, परमहंस, सरभंगी वगैरे हे सर्व मासले त्यांजमधूनच निघाले. अशा समर्थीच ब्राह्मणांनी यज्ञमार्ग सोडून व पूजा स्थापन करून भक्तिमार्ग प्रसिद्ध केला; आणि लोकविद्विष्ट कर्म करून नये असे ठरले. —

अस्वर्ग्य लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु! मिताक्षरा.

पुढे कलियुगांत कितीएक आचार करून नयेत असे लिहिले आहे. त्याजवरील शरे खाली लिहिल्याप्रमाणे आहेत —

एतानि लोकगुप्तयर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥

निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ — निर्णयसिंधु.

इमान् धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ — बृहन्नारदीय.

परंतु वैदिक धर्म हा कठीण असल्यामुळे तो सोडविण्याकरितां पुढे पुराणें होऊन त्या पुराणकर्त्यांनी उपासना लिहिल्या. त्यावर आणखी एक मीमांसकांचा पक्ष निघाला. आणि पुढे चौथा पाशुपतागम घेऊन लिंगाईत निघाले. याप्रमाणे योगी, पौराणिक, कर्मकांडी आणि मीमांसक, या सर्वांनीं मिळून जैन मत बुडविले. परंतु ते समग्र बुडाले नाही. तरी हे निरनिराळे मार्ग निघाल्यामुळे ब्राह्मणांचा मूळ वेदमार्ग सुटून ‘तृतीयः पंथाः’ झाला. पुढे शंकराचार्य झाले; त्यांनी उत्तरमीमांसाप्रतिपादित अद्वैतपक्ष स्वीकारून कर्मकांडीयांस बुडविले आणि वेदान्त प्रवृत्त करून इतर कर्मे हीं केवळ देहशुद्धयर्थ आहेत, परंतु परमार्थाचे उपयोगी नाहीत असे मत प्रसिद्ध केले. हे मत बहुतांनी मान्य केले व येणेकरून निवृत्तिमार्ग वाढला. त्यापुढे वैष्णवमताचे प्रतिपादक मध्व, रामानुज, निंबार्क, व विष्णुस्वामी वगैरे आचार्य झाले; त्यांनी द्वैतसिद्धांत स्थापन केला. व सात्त्विक मार्ग वाढवून बौद्धांचा अहिंसापक्ष घेतला; कर्माचे ठिकाणी पूजा वगैरे घातल्या; आणि तीर्थप्रसाद व विग्रहाराधना हे प्रचार वाढवून त्यांजमध्ये गृहस्थ व साधु असे दोन प्रकारचे तट केले. परंतु विद्याहीन व उपयोगहीन, केवळ माळा, तिलक व मुद्रा, हीं बाह्य चिन्हे धारण करून भांग, गांजा, अफू इत्यादि खाऊन आळसांत निमग्न राहतात असे भंगड ते साधु झाले; केवळ पाठ म्हणणारे ते ब्राह्मण झाले; आणि आळशांस पोसणें हाच धर्म असे लोक मानू लागले. यामुळे उद्योग नाहीसा होऊन भिकारी व अनेक निमित्तांनीं फिरणारे अशा संत, साधु व ब्राह्मण ह्यांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या सर्वत्र प्रतिष्ठितपणें भिक्षुकवृत्तीनें आणि देशास भारभूत अशा फिरूं लागल्या व फिरत आहेत, हें या देशाचें दुर्भाग्यच होय. [भिक्षुकवृत्तीसंबंधी विशेष वर्णन व त्यामुळे देशास कोणती अवस्था प्राप्त झाली इत्यादि जाणणें असेल तर आमचा ‘भिक्षुक’ हा निबंध पाहा.] या देशास पुराणांसारख्या ग्रंथांनीं सत्यतेपासून सर्वथैव पराङ्मुखता आणिली मुहूर्त, मंत्र, जादू, किमया व तंत्रें हा व्यर्थ घोंटाळा ठिकठिकाणीं नसूद करून त्याप्रमाणें अनुभव व ठोके आल्याचीं मनःकल्पित वर्णनें, उत्साह व पराक्रम यांजवर आवरण घालण्यास उत्पन्न झालीं. आवश्यक गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य व निरर्थक कृत्यांची विलक्षण चिकित्सा ही अत्यंत हास्यास्पद होत. तसाच मेहनतीनें पुरुषार्थ करावयाचा सोडून

मुहूर्त पाहून व मंत्र म्हणून जयप्राप्ति व लाभ इत्यादिकांचें चिंतन करण्याचीं वेडें पिकलीं; व दर्भ, समिधा व पिंड हीं उजवीकडे ठेवावीं कीं डावीकडे ठेवावीं? पहिल्यानें पाणी शिंपावें की दर्भ अंथरावे? इत्यादि गोष्टींत चित्त घालून तद्विषयक भवति न भवति करीत बसण्याची चाल पडली; परंतु हें बिलकुल हितप्रद नसून व्यर्थ वेळ घालविणें होय. अशा चमत्कारिक गोष्टींत आपला अमोल्य वेळ घालविण्यापेक्षां देशास उपयुक्त ग्रंथांची अनुकूलता होईल अथवा आपलें गेलेलें वैभव पुनः प्राप्त होण्याचे विचार चालतील अशा उद्योगांत चित्त व वेळ घालविणें श्लाघ्य व वंद्य होईल. परंतु अशा गोष्टींची उत्पत्ति व्हावी तरी कशी? कोणी उंटावर बसला अथवा कोणी वृद्धींत हजामत करविली इत्यादि क्षुल्लक गोष्टींचे ऊहापोह मोठाल्या सभा भरून आमच्या भिक्षुकांत चालतात, परंतु आपल्या देशाच्या तर्फे विलायतेच्या पार्लमेंट सभेंत अथवा कौन्सिलांत आणि कचेऱ्यांत हुद्याच्या व मोठाल्या जागा मिळाव्या अगर लष्करांत पदव्या मिळाव्या म्हणून जमलेल्या मंडळींत अथवा भरलेल्या सभेंत जाणें व तद्विषयीं वाटाघाट करणें हें त्यांस बरें वाटत नाही अथवा तसे उद्योग किंवा प्रयत्न जे कायावाचामनेंकरून करीत असतील त्यांस ते बरें म्हणत नाहीत; इतकेंच नव्हे तर, तसें होऊन विलायतेस जाणऱ्यांस वगैरे बहिष्कार घालणें व त्यांस प्रायश्चित्त देणें ह्याच व्यर्थ गोष्टींना ते उलट भरती देत असतात! तेव्हां ह्याप्रमाणें निरस व देशसंबंधानें निरुपयोगी अशा गोष्टींवर रुचि व स्वरस आणि देशहिताच्या एकंदर विचारांविषयीं अरुचि हें देशाचें नष्टचर्यच होय असें म्हणावें लागतें!

आपल्या ग्रंथांत निरुपयोगी प्रकरणें किती लिहिलीं गेलीं व त्यांजपासून अंशतःही आपणांस फल नाही एतद्विषयींचें सोदाहरण विवेचन वर, निरनिराळ्या ग्रंथांतून उतारे घेऊन लिहिलें आहेत त्यांजवरून बहुधा समजेल. साडेतीनशें व्रतें व त्यांच्या गोष्टी ह्या तर अनेक लिहिल्या गेल्या व धर्माचा इतका सुकाळ झाला कीं कोणासही मी धार्मिक व धन्य नाही असें वाटूं नये. परंतु निरुपयोगी ग्रंथांची संख्या वाढावी तरी किती? ह्याचाही कांहीं नियम नाही. एकट्या गायत्रीप्रकरणीं आमच्या पाहण्यांत जे ग्रंथ आले ते खालीं देतो, त्यांवरून असेच जे इतर अनेक निरर्थक विषयांवर अनेक ग्रंथ होऊन त्यांचे पर्वत पडले आहेत त्यांचेही साधारण अनुमान होईल.

६. रुद्रयामलांतील पटल, पद्धति, सहस्रनाम, कवच, स्तोत्र आणि भुजंगस्तोत्र.
३. शारदातिलकांतील पटलपद्धति, मंत्रविधि, आणि रहस्य.
३. विश्वामित्रकल्पांतील गायत्रीरहस्य, स्तवराज, आणि शतनाम.
१. गायत्र्युपनिषद्भाष्य.
३. ब्रह्मयामलांतील कल्प, हृदय आणि पंजर.
१. वसिष्ठसंहितेपैकी कवच.
१. अगस्तिसंहितेंतील कवच.
२. विष्णुयामलांतील सहस्रनाम, व शापविमोचन.
६. भैरवतंत्रातील पद्धति, गायत्रीतर्पण, उत्कीलन, मंत्रोद्धार, होम आणि पुरश्चरणपद्धति.
३. गायत्रीरामायण, जपविधि आणि मालाविधि.
३. देवीपुराणांतील सहस्रनाम, स्तोत्र व स्तवराज.

येणेंप्रमाणें एकट्या गायत्रीवर ३२ ग्रंथ आहेत! असेच शिव, नृसिंह, शरभ, मृत्युंजय, भैरव, गणेश, विनायक, विष्णू, गंगा, दुर्गा वगैरेंचे मंत्र, सहस्रनाम, कवचें, स्तवराज, रक्षा, पुराणें, अथर्वशीर्ष, दुर्ग व त्यांचे

जप, न्यास, बीजें वगैरे अनेक प्रकार वाढले व एकेका देवांत दहा दहा भेद व त्यांचीं दहा दहा पुराणें झालीं : सिद्धिविनायक, महाविनायक, उच्छिष्टविनायक, दूधगणपती, शर्कराविनायक, बालविनायक, त्याचप्रमाणें संतानगोपाल वगैरे बारा गोपाल, त्यांचीं आख्यानें, त्यांचीं गोपालसहस्रनाम, गोपालकवच, गोपालमंत्रपद्धति, गोपालस्तवराज, आणि गोपालपटल अशीं पंचांगें, याचप्रमाणें गणपतीचीं, रामाचीं, राधेचीं वगैरे पंचांगें आणि पुरुषोत्तमसहस्रनाम, वासुदेवसहस्रनाम असे नानाभेदानें कोट्यावधी ग्रंथ झाले; व असेच शेंकडों रामायणें, शेंकडों चंद्रिका व पूजनविधि वगैरे कोट्यावधी ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. एवढ्यांचें अध्ययन करणें म्हणजे एकेका प्रस्थानांत एकेक जन्म घातला तरी पुरणार नाहीं, इतका ग्रंथविस्तार झाला. परंतु त्या सर्वांचें तत्त्व केवळ उपासनाविषय असून त्यांत कांहीं दुसरी विद्या, किंवा शास्त्र अथवा इतर कांहीं उपयोग ह्यांपैकीं कांहीं दिसत नाहीं. उपासनेच्या नादानें कोणी नद्यांस प्रदक्षिणा, कोणी पुरश्चरणें, कोणी कोटिलिंगपूजन, कोणी कोटीहोम, कोणी दानें, कोणी यात्रा, कोणी कावडी व कोणी उपवास, नियम इत्यादि धर्माचरणांत जन्मचे जन्म काढतात, आणि उपयोगी कामाचा तिरस्कार करून व पोटाकरितां श्रम केले तरी ते आपले नव्हेत असें समजून उदासीन असतात. त्यांचा आत्मा काय तो निरुपयोगी कृत्यांकडे व निरुपयोगी लोकांकडे असतो; त्यांस उपयोगी तितकीं कृत्यें व्यर्थ, तितकीं माणसें व्यर्थ, तो धंदा कुचकामाचा नाहीं व तो धर्म नीच अशी विलक्षण समजूत या देशांत सर्वत्र पसरून अज्ञानाचा, भोळेपणाचा, आणि स्वहितशत्रुत्वाचा बाजार मांडला गेला; आणि सर्वसंगपरित्याग हाच काय तो परमार्थ मानूं लागले. आतां या हतवीर्य व नष्टवैभव झालेल्या देशाचें डोकें वर उचलून पूर्ववैभवाचा, सुखाचा आणि वीर्याचा अनुभव हा देश पुनः घेईल किंवा नाहीं याचा संशयच आहे; असो. ही गोष्ट आतां ईश्वरेच्छेनें जशी होणार असेल तशी होईल!

ह्याप्रमाणें पुराणांत तीर्थादिकांचे इतके जरी प्रस्ताव लिहिले आहेत तरी देखील त्यांस लोक न मानून मनःपूत वागत आहेत. म्हणजे अशा तीर्थयात्रादिकेंकरून कसाही पापी पुरुष शुद्ध होण्याच्या ज्या त्या त्या तीर्थाच्या व क्षेत्रांच्या माहात्म्यांत प्रतिज्ञा गाडल्या आहेत त्यांप्रमाणें कोणीही, पश्चात्तापी बाटलेल्यास शुद्ध करून आपल्या ज्ञातींत घेत नाहीत, अथवा अन्य जातीयांस हिंदु करीत नाहीत, आणि तसेंच, पुनर्विवाहास शास्त्राधार असतां हट्टवादीपणानें व धरसोडीनें अनाथ अबलांस वैधव्यांत ठेवितात. अशा कित्येक दुष्ट रूढींचेंच प्राबल्य माजून इच्छेस येईल तसें वागण्याचा अत्यंत निंद्य क्रम सुरू झाला आहे. मनुष्याच्या आचरणास जर शास्त्रमर्यादा नसून केवळ मनास वाटेल तसें वर्तण्यास परवानगी दिली तर सर्वत्र अनवस्था होऊन ‘बळी तो कानपिळी’ याप्रमाणें, शक्तिमान् तेवढे सुखानुभव घेतील व स्त्रियांसारखे अशक्त तेवढ्यांस आजन्म दुःख व यातना भोगण्याचेंच कपाळीं येईल. आणि हीच स्थिति प्रस्तुत अनुभवासही येत आहे हें अत्यंत शोच्य होय! याचे प्रत्यंतरास, पुरुषपक्षास इच्छेस येतील तितकीं व वाटेल त्या वयांत लग्नं करण्याची मोकळीक आणि स्त्रीपक्षास एकापेक्षां अधिक विवाहाची गोष्टही काढितां कामा नये इतका प्रतिबंध, हेंच उदाहरण घेतलें तरी विचक्षण व सहृदय जनांस चांगला खुलासा होईल. तेव्हां असे अन्याय व तदनुषंगानें अनेक पापाचरणें ज्या देशांत चालतात त्याचे सारखा हतभाग्य देश कोणताही नाहीं असे म्हणावें लागतें, व ती शोच्य स्थिति, ह्या देशांत लोक स्वेच्छ होऊन त्यांचें शास्त्रबंधारण सुटल्यामुळें म्हणा अगर विलक्षण व अज्ञानवर्धक आणि स्वार्थी ग्रंथांची वृद्धि झाल्यामुळें म्हणा, ह्या देशास पूर्णपणें येऊन तिचें पर्यवसान कोणत्या थरावर जाईल याचें कांहींच अनुमान होत नाहीं!

आज दोन हजार वर्षांपासून ऋषी नष्ट झाले. परंतु त्यांजपुढे जे झाले ते मनस्वीच बडबडले याजविषयी वर पुष्कळ विवेचन झालेच आहे. त्यांशिवाय ह्या विलक्षण ग्रंथप्रसाराने एक अपूर्व समज जो सर्वलोकांत दृढतर होऊन बसला आहे, तेणेकरून तर सर्वांच्या कमरा अगदीं मोडून त्यांच्यांमध्ये कोणत्याही एका महत्कृत्यास हात लावण्याचे अवसान राहिले नाही. हा अपूर्व समज कोणता हे जरी जनविश्रुत आहे तरी त्याचा विचार कधीही कोणी केलासें दिसत नाही हीही फार दिलगिरीची गोष्ट आहे. म्हणजे, सर्वांमध्ये ही एक पक्की समजूत झाली आहे की, आतां कोणताही आणि कसाही यत्न केला तरी आपले नष्टवैभव आपणांस परत मिळून आपण उच्चावस्थेला येऊं ही गोष्ट कालत्रयींही होणें नाही. कारण, हें कलियुग असल्यामुळे दिवसेंदिवस आपणांस निकृष्टावस्थाच प्राप्त व्हावयाची; आणि दिवसेंदिवस मूर्ख, अज्ञान, अशक्त, खुजी, आळशी आणि हतवीर्य अशीच प्रजा उत्पन्न व्हावयाची व त्याचा खेद मानूनही उपयोग नाही असें लोकांचें म्हणणें पडून कोणी बालविवाहाचा वगैरे निषेध केला असतां त्यास ह्या उत्तरानें निरुत्तर करितात. [कलियुगाविषयीचे विशेष विचार व तद्विषयक विशेष माहिती 'कलियुग' नामक निबंधांत पहा.] हा विलक्षण व निकृष्टावस्था प्राप्त करून देणाऱ्या कलीचा प्रभाव पृथ्वीवरील इतर कोणत्याही देशांत प्रादुर्भूत नसतां दुर्दैवे आमच्या या भरतखंडांतच कोणीकडून आला ह्याचा विचार करितां, तो आमच्या पुराणकारांकडून उद्भवला व तेणेकरून एकंदर अनर्थावह परिणाम होण्याचा रंग आला असें दिसते. युरोप, अमेरिका वगैरे खंडांतील देशांस आम्हीं दिवसेंदिवस उच्चावस्थेस येत चाललों असे वाटून प्रतिक्रिया त्यांस कोणतेही कृत्य करण्याचा उत्साह येतो; परंतु तद्विपरीत समज आमच्या या अज्ञानी हिंदुलोकांत ओतप्रोत भरून सर्वथेव निरुत्साहास कारण झालें ही फारच दुःखाची गोष्ट आहे! तसेंच आतां कोणी ऋषी नाहीत, क्षत्रिय नाहीत वगैरे समजही देशाच्या निरुत्साहाला कारण आहेत. दिवसेंदिवस राजे दुष्ट निघून प्रजा त्रस्त व्हावयाचीच अशा इर्ण समजुतीनें त्याच्या निराकरणार्थ कांहींही उद्योग न करितां व आपले स्वातंत्र्य आणि कर्तव्य न समजतां बाजीराय व मल्हारराय यांजसारखे राजे गोकुळांतील कृष्णासारखे बनून अनाचारास प्रवृत्त झाले तरी कोणासही चेतना न येऊन तसेंच डोके देऊन अन्याय व अनर्थ सहन करीत बसले व अखेरीस परवशतेच्या पूर्ण अधीन झाले, ही लोकांची परम शोच्य स्थिति तरी सदरीं लिहिलेल्या कलियुग संबंधाच्या विलक्षण समजामुळेच आली, हें विचक्षण वाचकांस विचारांतों पूर्णपणें समजेल.

पुराणांतरीं ह्या कलियुगाचें अनेक रीतीनें वर्णन केले आहे, त्याचे ह्या खालीं कांहीं उतारे घेतले असतां वाचकांस आम्ही म्हणतो ह्याचा चांगला बोध होईल. —

परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ १ ॥
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ॥
 पंचमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते! ॥ २ ॥
 दस्यूत्कष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
 राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्रुोदरपरा द्विजाः ॥ ३ ॥
 ह्रस्वकाया महाऽऽहारा भूर्यपत्या गतह्रियः ॥
 शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ४ ॥
 कुराजमिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल! दारुणे युगसंक्षये ॥ ५ ॥

म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ॥
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ ६ ॥
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ॥
 विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ७ ॥
 स्वल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ॥
 तत्कथा दानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ॥ ८ ॥
 कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रणोदितः ॥
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ९ ॥
 संभूतः शंभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ॥
 स धर्मविजयो राजा चक्रवर्ती भविष्यति ॥ १० ॥

* * * *

उत्सादयिष्यति तदा सर्वम्लेच्छगणान् द्विजः ॥ ११ ॥ —भारत.

तच्छमनोपायः—

कृते यत्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ॥
 द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥ १ ॥

* * * *

तस्मात्सर्वात्मना राजन्! हृदिस्थं कुरु केशवम् ॥ २ ॥
 कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः ॥
 कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परिव्रजेत् ॥ ३ ॥ —भागवत.
 यत्कृते दशभिर्वर्षे त्रेतायां हायनेन तत् ॥
 द्वापरे तत्तु मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥—विष्णु व ब्रह्मपुराण.
 धन्ये कलौ भजेद्विप्रो ह्यल्पक्लेशैर्महाफलम् ॥
 अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान् गुणः ॥—विष्णु व अग्निपुराण.
 त्रेतायामाब्दिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः ॥
 यथाशक्ति परं प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात्कलौ ॥—ब्रह्माण्डपुराण.
 कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणशी पुरी ॥
 कलौ भागीरथी गंगा कलौ दानं विशिष्यते ॥—स्कन्दपुराण.
 कुर्वीताऽऽराधनं राजन्! वासुदेवे कलौ युगे ॥
 यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप! ॥
 विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात्कलौ हि तत् ॥
 अहो! ऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्ये केशवाऽर्चकाः ॥—नारदीये.

* * * *

घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मबहिष्कृते ॥
 शिवपूजापरा ये तु शिवपूजापरायणाः ॥
 त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः ॥—स्कन्दपुराण.

ब्रह्मा कृतयुगे देवश्चेतायां भगवान् रविः ॥
द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥
सर्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ॥
नाऽन्यत्पश्यामि जंतूनां मुक्त्वा वाराणशीं पुरीम् ॥ —काशीखंड.
कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् ॥
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गंगैव केवलम् ॥ —भविष्यपुराण.
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ॥
द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ —मनु व पाराशरस्मृति.

* * * * *
* * कलौ दानं दया दमः ॥

गीता गंगा तथा भिक्षुः कपिलाऽश्वत्थसेवनम् ॥
वासरं पद्मनाभस्य सप्तमं न कलौ युगे ॥
कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं परम् ॥
येऽर्चयन्ति हरिं नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥—भारत.
येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्तनम् ॥
कुर्वन्ति तान्नरव्याघ्र न कलिर्बाधते नरान् ॥ —भागवत.
तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसंभवम् ॥
गोविंदकीर्तनं यावत्कुरुते मानवो न हि ॥—स्कन्दपुराण.
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैश्चेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥
यदाऽऽप्नोति तदाऽऽप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ —विष्णुरहस्य.

* * * * *

कलौ रुद्रो महादेवः शंकरो नीललोहितः ॥ —लिंगपुराण.
शिव शंकर रुद्रेश! नीलकण्ठ त्रिलोचन! ॥
इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥—बृहन्नारदीय.
यस्त्वंनमःशिवायेति मुच्यते सकलो नरः ॥
संसाररोगस्कन्धानामुन्मूलनकरः कलौ ॥—कित्ता.

* * * * *

द्वापरे लिंगपूजा च कलौ शंकरकीर्तनम् ॥ —शिवपुराण.

* * * * *

कलौ कलुषचित्तानां गतिर्गंगां विना न हि ॥—भविष्ये.

* * * * *

द्वापरे शंखलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥ —पराशर.
ते सभाग्या मनुष्येषु शृणोतु नृप! निश्चितम् ॥
ये स्मरन्ति स्मारयन्ति हरेर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ गुरुणां भजनमीशभक्त्याऽधिकं स्मृतम् ॥ सत्सिद्धांतमा.
कलौ नाऽन्या गतिः स्त्रीणां सहाऽनुगमनादृते! ॥—निर्णयसिंधु.

तंत्रोक्त उपाय —

कृते श्रुत्युक्त आचारश्चेतायां स्मृतिसम्भवः ॥
द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमकेवलम्! ॥ —कुब्जिकातंत्र.

* * * *

विना मद्यं न सिद्धिः स्यात्साधकानां कलौ युगे ॥

* * * *

इति देव्या वचः श्रुत्वा शंकरो लोकशंकरः ॥
कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः ॥
सर्वलोकोपकाराय सर्वप्राणिहिताय च ॥
युगधर्माऽनुसारेण याथातथ्येन पार्वति! ॥
तव स्नेहेन वक्ष्यामि सारात्सारं परात्परम् ॥
आयाते पापिनि कलौ सर्वधर्मविलोपिनि ॥
वीरसाधनकर्माणि पञ्चतत्त्वानि यानि तु ॥
मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते ॥
विना ह्यागमार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये! ॥ महानिर्वाणतंत्र.

* * * *

कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे ॥
साधनानि बहूक्तानि नानातन्त्राऽऽगमादिषु ॥
कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं मयोच्यते ॥
शिवदीक्षां विना देवि! कैवल्याय सुखाय च ॥
यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा ॥
न स्थास्यति वरारोहे! तदैव प्रबलः कलिः ॥ किन्ता.

* * * *

श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या युगत्रये ॥
आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत्सुधीः ॥ —कुब्जिकातंत्र.
समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ॥

* * * *

ऊढायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ॥
कलौ पंच न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलुः ॥
देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ॥
मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाऽश्रमस्तथा ॥
समुद्रयात्रास्वीकारः शोधितस्याप्यसंग्रहः ॥
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ —आदित्यपुराण.

आतां या सर्व वचनांवरून आपल्या देशास निकृष्टावस्था प्राप्त झाली आहे व पुढें ज्यास्त होईल असें दिसतें. परंतु त्यावर तन्निवारणार्थ जे उपाय लिहिले आहेत ते किती सयुक्तिक आणि खरोखर देशाची निकृष्टावस्था दूर करणारे आहेत हें विचारी जनांच्या तेव्हांच लक्ष्यांत येईल. अज्ञानी लोक ह्या कलिसंबंधी पापविमोचनार्थ ग्रंथांतून लिहून ठेविल्याप्रमाणें, कोणी गंगावास, कोणी काशीवास व कोणी हरिहरांची पूजा इत्यादि करतात. आणि कित्येक तर वर तंत्रोक्त उपाय लिहिले आहेत त्याप्रमाणें वाममार्गाचा अवलंब करून यथेष्टाचरण करतात. कोणी भजनासक्त होऊन टाळ वीणा घेऊन भजन करीत बसतात. आणि कोणी तीर्थयात्रा, व्रते व दाने इत्यादि करितात. याप्रमाणें देशोन्नति होण्याची तर कोणास इच्छाच नसून ईश्वराचा असा या कलियुगांत संकल्पच झाल्याची लोकांमध्ये पक्की समजूत झाली आहे कीं, या भरतखंडांतील लोक दुर्दशेस जावयाचेच. तेव्हां त्याचें परिमार्जन आपणा मानवांच्याने कोटून होणार? म्हणून ऐहिक सुखाची बिलकुल काळजी न करितां केवळ पारमार्थिक सुखाच्या प्राप्त्यर्थ सदरील पुराणोक्त सर्व उपचार लोक करितात. परंतु येणेंकरून नीति व सद्बुद्धि यांचें अधिष्ठानही आमच्या लोकांत न राहतां अथवा लोक तद्विषयक बिलकुल काळजी न घेतां उलट तद्विरुद्ध देशाचें पाऊल खोलव्यांत जाऊन तो इहपारत्रिक सुखापासून बुडत आहे! म्हणजे लोकांस विचाराच्या नांवानें तर शून्य होऊन ते ज्ञान, पराक्रम, आणि ऐश्वर्य यांपासून दिवसेंदिवस मार्गेच पाऊल टाकीत चालले आहेत! तेव्हां याचा विचार वाचकांनींच करावा. हें कलिरूप पिशाच मानून लोकच आपण पिशाच बनले. त्यांतून त्यांची सुटका होऊन अनेक प्रकारच्या वेड्या वेड्या भ्रांति दूर होण्यास सद्बिचारानें अनेक उपाय योजिले पाहिजेत म्हणजे हें कलियुगाचें बंड मोडून हा देश दुसऱ्या वैभवी देशांशीं बरोबरी करू शकेल.

पहिल्यानें देव होते असें लोक म्हणतात. देव गेल्यावर ऋषी झाले; आणि ऋषी गेल्यावर लोकांनीं दुर्दैवानें असें मानिलें कीं, ऋषीही मरून गेले. त्यामुळें पुढें ऋषींचे ग्रंथ सांगणारे आचार्य झाले आणि आतां तेही आचार्य जाऊन आपण सर्व साधारण लोक राहिलों असें लोक समजू लागले; व ह्यामुळें प्राचीन ग्रंथांत जें लिहून ठेविलें आहे तें फिरवूं नये असा सर्वांचा एक ग्रह होऊन राहिला. परंतु ही चूक असून यापासून आपली फार हानि आहे. कालदेशमन्वन्तराप्रमाणें लेख फिरतात, राज्यक्रांती बदलतात, आणि कायद्यांत वगैरे फेरफार करावा लागतो, हें अगदीं साधारण असून आमचीं धर्मशास्त्रें (कायदे) कशीं अप्रतिबद्ध चालविण्याचें लोकांच्या मस्तकांत वेड शिरलें आहे हें कळत नाही. तर असें अडून बसतां कामा नये व हा मूर्खपणाचा अभिमान सोडून आपल्या परंपरया ज्या चुका आपल्या वंशाचा व देशाचा नाश करीत आल्या आहेत त्या तर्कानें सुधारण्याचें आपलें कर्तव्य आहे असें समजलें पाहिजे. निरुक्तामध्ये याविषयीं असें म्हटलें आहे :—

मनुष्या वा ऋषिषूत्रामत्सु देवानब्रुवन्—को न ऋषिर्भविष्यतीति?
तेभ्य एतं तर्कऋषिं प्रायच्छन् मंत्रार्थचिंताभ्युहमभ्यूढम् ॥

ऋषी नष्ट झाले तेव्हां देवांस असें विचारलें कीं, आतां आह्मांस मंत्रांचा अर्थ कोण सांगेल? त्यावेळेस देवांनीं सांगितलें कीं, जरी ऋषी हे नष्ट झाले तरी मंत्रार्थ सांगणारा असा तर्क हा तुम्हास ऋषि आहे, तो तुम्हास सर्व शिकवील. इतक्या गोष्टी खऱ्या, परंतु ह्या हिंदुस्थानांत ह्या ईश्वरोक्त तर्कऋषीला मुळींच मान राहिला नसून बहुधा त्याचा येथें अगदीं अभावच झाला आहे. कारण, लोक हे केवळ रूढीचेच दास बनून त्यांमध्ये सारासार विचाराचें पूज्य पडलें. त्यांजमध्ये न्यायान्याय समजण्याचें वारेंही राहिलें नसून सर्वत्र यथेष्टाचरण

आणि अज्ञान व अशक्त यांजवर जुलूम हे प्रकार सुरू झाले. लोक हे रूढीचे कितपत दास झाले याचे प्रत्यंतरास एक उदाहरण प्रसिद्ध आहे. व सर्व देशभर हीच स्थिती असून तर्क म्हणून अंशतःही हिंदुस्थानच्या लोकांत राहिला नाही अथवा ते त्यास स्थलच देत नाहीत!—एका मठांत कोणी एक गोसावी गीतेचें पुस्तक घेऊन त्यापैकी “कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः” हा चरण पाठ करीत बसला असतां, तेथें एक पंडित येऊन त्यानें तो अशुद्ध चरण ऐकिला व ‘कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः’ असें न वाचितां ‘कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः’ असें शुद्ध रीतीनें वाचण्याविषयी त्याला सांगितलें. परंतु बावा आग्रही व अज्ञानपणाने ‘गतानुगतिक’ असल्यामुळें त्यानें पंडितांचे तें शुद्ध वाक्य न ऐकतां ज्यांनी आपणास पाठ सांगितला त्या महंताकडे पंडितासह जाऊन पंडिताचें म्हणणें त्यास कळविलें. महंतही तर्काचे पुतळेच असल्यामुळें त्यांनीं आपली फार दिवसांची जुनी पोथी काढून त्यांत पंडिताच्या म्हणण्याप्रमाणें ‘कु’ वर अनुस्वार नाही असेंच पाहिल्यामुळें व पंडितानें जरी ‘कुंती’ हा शब्द अशुद्ध असून त्याचा कांहीं अर्थ नाही, परंतु ‘कुंती’ म्हटलें म्हणजे युधिष्ठिराची माता होते असें समजवून सांगितलें, तरी महंत हे रूढीचे दास व अभिमानी असल्यामुळें, फार दिवसांचें आणि त्यांतही मठांतील पुस्तक तें अशुद्ध कसें होईल? या हेक्यानें पंडिताचें कांहीं एक न ऐकतां त्यांनी ‘कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः’ हाच पाठ शिष्यास चालू ठेविला! ही एक साधारण गोष्ट व उदाहरण आहे. परंतु हीच स्थिती सर्वत्र सारखी प्रबल असून आज शेकडों वर्षांपासून, क्वचित् पूर्वकालाला युक्त व विहित असें जें त्यावेळीं लिहिलें गेलें अथवा ज्या रूढी वगैरे पडल्या त्याच आज लोक निर्बुद्ध होऊन चालवितात व तदनुसार वर्ततात हें केवळ अज्ञान आहे. शेवटीं होतां होतां रूढी इतक्या बलवत्तर होऊन बसल्या कीं, लोकांत कोणताही विषय काढला तरी ते ‘शास्त्रात् रूढिर्बलीयसी’ हें वाक्य पुढें झोकून देतात. परंतु रूढी ह्या अज्ञान लोकांत असतात. विचारी आणि तर्कज्ञ जे आहेत अथवा विचार आणि तर्क करण्याची ईश्वरकृपे ज्यांस शक्ति आहे त्यांनीं या वाक्याचा अवलंब करणें म्हणजे अत्याश्चर्याचें व दुःखाचें आहे. तर सारांशानें पाहिलें असतां केवळ पूर्वीचे ग्रंथ जरी खरे असले तरी ते त्या कालाला योग्य असतील, परंतु तेच आज जर देशाच्या अहिताला आणि पापवृद्धीला कारण होत असतील तर सर्वथैव ते दूर ठेवून सद्यःकालास हितप्रद असे कायदे (धर्मशास्त्रे) व रूढी आणि आचार चालू करण्यास बिलकुल प्रत्यवाय नाही असें विचारांतीं सहज सर्वांच्या लक्ष्यांत येईल. स्त्रियांचें वपन, कन्याहत्या इत्यादि आघोर व पराकाष्ठेच्या निर्दयतेचे प्रकार कोणीं दुष्टांनीं चालू केले व त्यांबद्दल ग्रंथ केले, म्हणून तें धर्मशास्त्र नसून तो रूढीनें पाहिला तरी सदाचार नव्हे, असें सदयहृदयी जनांस वेगळें सांगावयास नको. परंतु दुष्ट रूढीचें हें हिंदुस्थान वर लिहिल्याप्रमाणें अगदीं दास बनून गेलें आहे, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. यांतून तें कधीं दूर होईल व सच्छास्त्राचा तें कधीं अवलंब करील तो करो, व तोच सुदिन म्हटला जाईल!

पुराणांनीं जुने पंडितांस निर्बुद्ध व विचार आणि तर्करहित करून टाकिलें, असें म्हणण्याच्या प्रत्यंतरास लांब जाणें नलगे. त्यांजमध्ये न्याय व सत्य ह्यांचे अंकुर तर समूळ जळून गेल्यामुळें, त्यांच्या योगानें इतर अज्ञान लोक भ्रांत व आत्मघाती झाले! जुन्या व नव्या पंडितांमध्ये वाद चालले असतां जुन्या पंडितांच्या न्यायाचे प्रकाश कसे पडतात व ते आपलें अज्ञानमूलक, रूढिवश आणि केवळ असंबद्ध असें मत स्थापन करण्यांत अन्यायानें किती प्रमाद करून सत्याचा अपलाप करितात आणि लपछपं करून नवीन, विचारी, न्यायी, सत्यप्रिय, हितेच्छु आणि ज्ञानसंपन्न अशा सुशिक्षित पंडितांशीं वाद करण्यांत किंवा सामना करण्यांत किती अळंढ करितात याविषयीची वाचकांची खातरी होणें असेल तर दयानंदपंडितांशीं काशीकरांचा वाद, विष्णुशास्त्रीपंडितांशीं पुनर्विवाहसंबंधानें पुण्यास श्रीशंकराचार्यापुढें झालेला वाद आणि बालविवाहसंबंधें पुण्यास रा. रा. माधवराव कुंटे यांचा श्रीमध्वाचार्यापुढें झालेला वाद ह्यांचे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांजवरून उघड दिसतें की,

ह्या सर्व वादांतून असणारे जुने पंडित हे केवळ बाजीरारीतील न्यायशास्त्रज्ञ होते असें म्हणण्यास किंचित्ही जिह्वा चांचरत नाही! अज्ञानी व बावळे असे गृहस्थ आणि भिक्षुक मात्र ह्या हट्टी व छांदस पंडितांस मान देतात व यामुळेच ते आपले ठिकाणीं येवढा स्तोम बाळगितात आणि नव्या व ज्ञात्या पंडितांस कःपदार्थ समजतात. परंतु वादांत त्यांची किती फजिती होऊन गेली, याविषयीं वेगळें सांगणें नको; तर त्यांत झालेलीं जीं त्यांचीं प्रमादयुक्त भाषणें, तीं अन्याय आणि मतलब साधण्यास्तव नेहमीं असंबद्ध उत्तरांनींच पूर्ण आहेत असें त्यांवरून स्पष्ट दिसतें. यावरून पूर्वकाळचा पठनपाठनक्रम अत्यंत हास्यास्पद, कष्टाचा आणि कंटाळवाणा असून त्या शिक्षेंत तयार झालेले जे पंडित ते तरी चांगले व सुधारलेल्या शिक्षणांत तरबेज झालेल्यांशीं सामना करण्यास कितीसे टिकतील याची आशाच नसून त्याबद्दल त्यांस दोषही देणें वाजवी होणार नाही; परंतु ज्ञानवान् मनुष्यप्राण्यांत येवढा तर विचार असावा किंवा नाही कीं, सुशिक्षित नव्या पंडितांचें म्हणणें जर यथार्थ आहे तर अभिमानानें त्याचा अड्ढेर कां करावा? पूर्वींचे विद्वान् म्हणविलेले पंडित जर अशा चमत्कारिक पद्धतीचे आहेत तर त्यावेळचे गृहस्थही किती पद्धतीनें शहाणे व समंजस असतील ह्याचें अनुमान सहज होईल. तेव्हां सारांशानें पाहिले असतां आपणास आपल्या पूर्वींच्या कोणत्याही स्थितिरीतीच्या संबंधानें अभिमानपुरःसर पुढें होऊन बोलण्यास आज स्थल नाही. आम्हीं वर कित्येक ठिकाणीं पूर्वींचे तर्क, व्याकरण, न्याय, गणित, ज्योतिष, वैद्यक वगैरे शास्त्रांविषयीं स्तुति केली; परंतु तो अभिमान ज्यांचा त्यांच्या बरोबर गेला. आणि आलीकडे, शेंकडों वर्षांपासून तर सर्व विचार पडून व बुद्धीस मांघ येऊन सर्वत्र शून्य झालें. कूपमंडुकन्यायाप्रमाणें एकाच ठिकाणीं राहून पूर्वाजित जें कांहीं सुदैवानें अवशिष्ट होतें त्यावर मजा मारल्या. परंतु पुढें असा सुंदर काळ आला कीं, तेणेंकरून सर्वांचे खाड् खाड् डोळे उघडून त्यांस स्पष्ट समजलें कीं, आपण अज्ञानाचे केवळ पुतळे बनून राहिलों आहों. तेव्हां दयाळू सरकारच्या इष्टहेतुनुरूप असत्य विद्यांचा लय होत जाऊन सत्य विद्या आणि सच्छास्त्र यांचा प्रसार होत चालला. “आपल्या लोकांमध्ये काय नव्हतें?— सर्व कांहीं होतें.” हे म्हणणें जरी पुष्कळ अंशानें खरें आहे तरी, त्याविषयीं आपण शंख राहून नुसतें भूषण मिरविण्यांत पुरुषार्थ नाही. तर त्या त्या क्रियांत व शास्त्रांत आपण सर्वांनीं अधीत होऊन लोकांस व परदेशीय विद्वानांस त्यांचा उपयोग करून दाखविला तरच त्या अभिमानाचें आणि पूर्वजांच्या गुणानुवादाचें चीज आणि शोभा आहे. आजकाल जो विद्याप्रसार होऊन तत्संबंधाच्या सुखास्वादनास आणि ज्ञानप्राप्तिजन्य महदानंदास लोक पावले आहेत हें सर्व यश दयाळू इंग्रजसरकारच्या साम्राज्यास असून मोठें भूषण आहे असें निष्पक्षपातानें म्हणावें लागतें. त्यांनीं अनेक विद्यांच्या शाळा घालून त्यांमधून मोजणीदार, पाहणीदार (सर्वेअर), शिल्पज्ञ (इंजीनिअर), वैद्य, शस्त्रवैद्य (डाक्टर, सर्जन), वकील, शिक्षक (मास्तर), मेस्त्री, न्यायाधीश (मुन्सफ, जज), ग्रंथकार, योद्धे, लढाऊ लोक, वगैरे हा सर्व उपयोगी विद्वत्समूह व शूर लोक हे उत्पन्न केले. आतां असें म्हणण्यांत आमचा असा केवळ उद्देश नाही की, ह्या देशांतील सर्वच लोक म्हणजे मूढ, मतिमंद, कर्तव्यशून्य आणि पराक्रमहीन आहेत. तर उलट तद्विरुद्ध गुणांनीं ते मंडित आहेत. कारण, कसाही कारागीर झाला तरी तो गारगोटीस हिरा करूं शकणार नाही, अथवा कसाही ज्ञानवान् पंडित शिक्षक झाला तरी तो निर्बुद्ध व शुंठ विद्यार्थ्यांस षट्शास्त्री अथवा साधारण विद्वान् करूं शकणार नाही. म्हणजे हें सर्व यश जरी आम्ही वर म्हटल्याप्रमाणें दयाळू राजास देतों तरी त्या सर्व यशाला आदि कारण जी बुद्धीची विपुलता तिचा रुजलेला अंकुर ह्या हिंदुलोकांत आहे, हेंही लक्ष्यांत वागविलें पाहिजे. अबिसीनिया, पर्शिया (इराण), माल्टा वगैरे परदेशांत आणि हिंदुस्थानांत अनेक ठिकाणीं ह्या देशांतील लोकांनीं जे पराक्रम आणि जीं शौर्याचीं कृत्यें केलीं तीं जगप्रसिद्ध आहेत; बाबू केशवचंद्रसेन, प्रतापचंद्र वगैरेंसारखे विद्वान् परभाषांतूनही अत्यंत निष्णात होऊन विलायतेंतील आमच्या राजकीय लोकांत जाऊन व आपल्या वक्तृत्वानें त्यांशीं टक्कर मारून त्यांस थक्क करून टाकतात; आज युनिव्हर्सिट्या

(अनेकविद्यापाठशाळा) स्थापून सुमारे वीस वर्षेही पुरी झाली नाहीत तों तीन तीन चार चार पदव्यांनी मंडित होऊन सर्वज्ञानाचे केवळ पुतळे असे हजारों लोक जिकडे तिकडे फिरू लागून उद्योगाची मार्गप्रतीक्षा करीत बसले आहेत; हायकोर्टे, वगैरे तरुण ब्यारिस्टरांनी आणि हुषार वकिलांनी भरून चालली; आणि शिल्पाची, वैद्यकीची, वगैरे कामेही थोड्याच काळांत अंगावर घेऊन चालविणारांचे वर्ग निघू लागले. इत्यादि ज्या गोष्टी अल्पकाळांत आपल्या अनुभवास येत आहेत त्यांवरून हें कांहीं साधारण बुद्धिमत्तेचें काम नाही असें मोठ्या आनंदानें म्हणणें हें आम्हास मोठा अभिमान आणि गौरव उत्पन्न करितें यांत संशय नाही. परंतु सर्वविद्याप्राप्तीचें मूलसाधन जी बुद्धिमत्ता ती जरी आमच्या लोकांत असली तरी त्यांस मार्ग दाखविणारा कोणी तरी सुशिक्षित व काळजीचा वाटाड्या पाहिजे; आणि तें वाटाड्याचें काम, मनुष्यांमध्ये परोत्कर्षसहिष्णुता म्हणून जो दुर्गुण आहे त्याचा सर्वथैव त्याग करून केवळ परोपकारबुद्धीनें आमच्या परम दयाशील इंग्रज सरकारानें घेतल्यामुळें ह्या सर्व विद्याप्रसाराचें व आमच्या ज्ञानवान् स्थितीचें महत्त्व पूर्णत्वेकरून त्यांस देणें हें राजनिष्ठ आणि कृतज्ञ प्रजेस अत्यंत श्लाघ्य व आवश्यक आहे असें आम्ही म्हणतां. बहुमोल हिरा आहे, परंतु त्यास उत्तम प्रकारचें कोंदण करून ती आंगठी हातांत वापरली तरच त्या हिऱ्याचें मोल समजेल व त्याला अशा सदुपयोगांत आणणाराही स्तुतीस पात्र होईल; परंतु तोच हिरा कोणी मूर्ख प्रमादानें आपल्या जोड्याच्या टांचेंत बसवून, दिमाखानें हिंडेल तर तो किती निंद्य समजला जाईल? तद्वत् हिंदु लोक जरी बुद्धीनें सतेजस्क असे हीरकमणी आहेत तरी हें भूषण प्रतिष्ठितपणें आणि अभिमानानें वागविणारा प्रस्तुतच्या इंग्रजसरकारासारखा सुंदर कारागीर व हिरेपारख, असा कोणीही राजा एतत्पूर्वी भेटला नसून सर्व राजे सदरील जोड्यास हिरा लावणारासारखे मासलेदार असेच होऊन गेल्यामुळें त्यांजकडून ह्या हिंदुस्थानस्थ हिऱ्याचें मातेरें झालें! म्हणजे कित्येक हिरे, उक्त, उदाहरणाप्रमाणें त्या गाजरपारख्या राजादींचे पादरजीं हांजी हांजी करीत लोळूं लागले, व कित्येकांवर तर पौराणिक व भलभलत्याच कथांचा, मतांचा आणि अज्ञानाचा पर्वतप्राय उकीरडा सांचून ते प्रेक्षकांच्या दृष्टीस अंधुक झाले आणि दूरावले. परंतु आतां मात्र उत्तम रत्नपारख येऊन ते तो त्यांजवरील गाडेवारी सांचलेला उकीरडा एकीकडे करून व शोधून पाहतात, तों त्याजखालीं हीं हजारों मौल्यवान् [ह्या मुंबईलाख्यांत कै० वा० वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, व रा. रा. परशुरामपंततात्या गोडबोले वगैरे, आणि प्रस्तुतचे रा. ब. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, व रा. ब. केरोपंतनाना छत्रे वगैरे विद्वद्रत्नें हीं ह्याच रत्नपारखी सरकाराकडून उजेडांत आणि ऊर्जितावस्थेंत आलीं हें सर्वश्रुत आहेच. तसेंच कै० वा० डा. भाऊदाजी व नारायणदाजी यांसारखे गुणी जनही याच दयालु इंग्रजसरकारचे आश्रयाखालीं वाढले. अशा सुशिक्षित व स्वतंत्र विद्वन्मण्यांस देशी राज्यांत कितीसा मान व प्रतिष्ठा मिळती ह्याची कल्पना प्रस्तुतच्या अनुभवावरून सर्वास होईल!] रत्नें त्यांस आढळलीं; आणि तेव्हां ते तीं सुस्थळीं ठेवून त्यांचा चांगला उपयोग करण्याचे कामास लागले हें अत्यंत अभिनंदनीय होय. आणि ही परमेष्ठीची आपल्या देशावर मोठी आणि अपूर्व कृपाच झाली असें म्हणणें भाग आहे!

पुराणांचा काळ हा, एकंदर कालगणनेकडे लक्ष्य दिलें असतां केवळ पडता काळ दिसतो असें वर एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. याचा अनेक प्रकारें पुरावा करण्यास आपल्या जवळ साधनें आहेत. पूर्वी कोणत्याही कालीं स्त्रियांची निंदा वर्णिली नव्हती ती आलीकडील पुराणभ्रष्ट कालापासून सुभाषितद्वारे आणि इतर अनेक प्रकारांनीं मूर्ख कवींनीं वाटेल तशी करून स्त्रीजातीस सर्व प्रकारच्या विशेष वाईट विशेषणांनीं दूषित केल्या हें व त्यांस पतिमरणोत्तर सती जाणें अथवा केशवपन करणें भाग पाडलें हें अत्यंत क्रूरतेचें केलें.—

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ॥
 अशुचित्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥
 स्त्रीणां द्विगुण आहारो लज्जा चाऽपि चतुर्गुणा ॥

साहसं षड्गुणं चैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥
स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ॥
घनन्त्यल्पार्थेऽपि विश्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥
आत्मबुद्धिहिताऽर्थाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयं गता ॥

इत्यादि अनेक प्रकारें निंदा करून त्यांचें वपन करण्याविषयीं तरी केवढाल्या भीति घालून ठेविल्या आहेत!

कलौ नाऽन्यागतिः स्त्रीणां सहाऽनुगमनादृते! ॥
विधवाकबरीबन्धो भर्तृबंधाय कल्पते ॥
शिरसो मुण्डनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा!! — निर्णयसिंधु.

येवढ्यानंच तृप्ति न होऊन शिमग्यासारख्या बीभत्स सणांत स्त्रीपक्षाचा तर अगदीं बोजवार आणि मातेरा करून टाकला! मग ह्यांत त्यांस काय प्राप्ति झाली असेल न कळे. आह्मी तर म्हणतो कीं, ह्या पडत्या काळीं लोक उन्मत्त होऊन त्यांस शुद्धि राहिली नाही. मग काय? जशी लोकांची स्थिति तशीच राजांची स्थिति झाली! कारण, राजाची खाण तरी लोकांतूनच आहे आणि त्याप्रमाणें जलमंदिरें, अयनेमहाल, जनानखाने इत्यादि अनेक शृंगारिक प्रकार निघून [मीनाबाजार हा प्रकार आलीकडच्या सुधारलेल्या राज्यांतील मंडळीस क्वचित् माहित असेल. हे बाजार पूर्वी मोंगलाईतील बादशाही कारकीर्दीत फार भरत असून आलीकडेही क्वचित् कोणाच्या ऐकण्यांत असतील. या बाजारांत जो कांहीं जिन्नस विकावयाचा असेल तो फक्त बायकांनींच आणावा; परपुरुषास अगदीं प्रतिबंध असे. मोंगलाई कारकीर्दीतील प्रसिद्ध जाहांगीर बादशाहाची प्रीतिपात्र नूरजहान ही सुंदर स्त्री अशा मीनाबाजारांतूनच त्या बादशाहानें उचलून नेली होती. हा मीनाबाजार भरविण्याचा उद्देश तरी हाच असे कीं, तेथें अनेक सुंदर स्त्रिया याव्या व त्यांत बाजार भरविणारा बदमाश अधिकारी मात्र फिरावयाचा अशी रीति असे. मग अर्थात् जिच्यावर सरकारची खुषमर्जी होईल तिला त्यांनीं बेलाशक उचलून न्यावयाची, असा विलक्षण व हास्यास्पद प्रकार असे!] मीनाबाजारासारख्या मूर्खपणाच्या हौशी सुरू झाल्या. इतके सर्व नाहीं नाहीं ते ढंग आमच्या या देशांत सुरू झाले व तीच श्रीमंती आणि तोच पडताकाळ कायम राहिला असता तर ह्यापुढेही कित्येक नवे नवे मासले निघाले असते! परंतु ईश्वरी कृपेमुळे इतक्या थरास गोष्ट आणून या देशाचें अगदीं मातेरें व्हावयाचें नव्हतें व म्हणूनच आपल्यावर चांगल्या राजाचें स्थापन झालें असें दिसतें; व हें अत्याल्हादक होय असें म्हणावें लागतें! कोणत्याही देशाची निकृष्टावस्था, तेथें सत्य न्याय वगैरे सुटून शृंगार बदमाशी अन्याय आणि असत्याचरण हीं सुरू झालीं म्हणजे, आलीच असें समजावें. आणि ह्यांची प्रत्यक्ष उदाहरणें शेवटचे बाजीराव अथवा परवांचे मल्हारराव हीं उत्तम प्रकारचीं आहेत.

पुराणांस स्वार्थी म्हणावयाचें कारण, सर्वत्र फक्त ब्राह्मण ज्ञातीचें मात्र अघळ पघळ वर्णन, त्यांचे शाप उःशाप, सामर्थ्य, तप वगैरे भरून दिलें आहे. हा प्रकार पाहिला म्हणजे तेव्हांच ही स्वार्थसाधुता व्यक्त होते. गुणकर्मविभागत्वेकरून ब्राह्मण्याच्या स्थापनाची गोष्ट अगदीं लयास जाऊन ब्राह्मणवंश पिढ्यानुपिढ्या कायम राहूं लागले ह्यामुळे उच्च व कुलीन मानलेला जो ब्राह्मणवर्ग त्यास लवकरच कमीपणा येऊन शेवटीं इतक्या थरावर गोष्ट येऊन ठेपली कीं, ब्राह्मण म्हणजे पहिल्या प्रतीचे घातुक, दुष्ट बुद्धीचे आणि कृतकर्म आहेत अशी सर्वांची समजूत व्हावयास लागली. दुराचरण नाहीं कोठें! गांव आहे तेथें म्हारवडा आहेच; परंतु असें असून सर्व प्रकारची उच्चता ब्राह्मणांकडे आलेली जेथें तेथें वर्णिली आहे. येणेंकरून परजातीयांस ब्राह्मणांचा हेवा उत्पन्न होऊन ते त्यांचें पैशून्य पाहतात हें साहजिक व योग्य आहे. गुणकर्मकरून चतुर्वर्णवर्गीकरण करण्याचीच रीति सुरू असती म्हणजे असें हेव्यादाव्याचें कारण राहिलें नसतें असें वाटतें. पुराणांतील कथांतून ब्राह्मणांचे श्रेष्ठ्य

किती वर्णिलें आहे! याची उदाहरणे म्हणजे सर्व पुराणेच आहेत. यांचा शब्द देवही कधी खाली पडून देत नसत, व क्षत्रिय राजे तर त्यांस चळचळ कांपत असत. इत्यादि वर्णनें जागोजागी आढळतात. विश्वामित्रानें हरिश्चंद्रराजाचा छळ केला, दुर्वासानें धर्मराजास अरण्यवासांत असतां अन्नाकरितां आडविलें, परीक्षीतीस शृंगी नामक ऋषिपुत्रानें शापिलें, भृगुऋषीनें श्रीविष्णूच्या उरस्थलावर लत्ताप्रहार केला इत्यादि कथा वर्णून त्या त्या स्थलीं त्या सर्वांकडून त्या ब्राह्मणांचा मोठा सन्मान झाला, असें लिहिलें आहे. ब्राह्मण म्हणजे शापादपिशरादपि, जें बोलतील तें होईल, करितां त्यांचें म्हणणे कोणीही अमान्य करूं नये असें ठिकठिकाणीं शिरे देऊन त्याच्या हुबेहुब उदाहरणांचे दाखले नमूद करून ठेविले आहेत :—

देवाऽधीनं जगत्सर्वं मन्त्राऽधीनं च देवतम् ॥
ते मन्त्रा ब्राह्मणाऽधीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥— भागवत.
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥
प्रणीतश्चाऽप्रणीतश्च यथाऽग्निदैवतं महत् ॥ ३१७, मनु अ. ९.
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि सर्वाणि सागरे ॥
सागरे सर्वतीर्थानि पदे विप्रस्य दक्षिणे ॥

[एके ठिकाणीं प्रसिद्ध तुकारामही असेंच म्हणतात :—
दुधाळ गाढवी जरी झाली पाहे, पावेल ती काय धेनूसरी? ॥
कागाचिया गळां पुष्पाचिया माळा, हंसाचिया लीळा वर्तू नेणें! ॥
मर्कट अंधोळी लावियेले टीळे, ब्राह्मणाचे लळे काय जाणें? ॥
जरी तो ब्राह्मण झाला कर्मभ्रष्ट, तुका म्हणे श्रेष्ठ तिहीं लोकीं? ॥

परंतु पुढें जेव्हां ब्राह्मणांचे गुण त्यास समजले तेव्हां तुकोबा उलट असें म्हणतात :—
यातीचा ब्राह्मण वाहे अभिमान, म्हणें मी उत्तम चान्ही वर्णी ॥
मलमूत्रीं जन्मला योनिद्वारें आला, ब्राह्मण कां जन्मला कानावाटे? ॥
क्रियाकर्म करोनी म्हणशीं मी ब्राह्मण, तरि कां ब्रह्मखूण कळली नाहीं? ॥
तुका म्हणे ब्रह्म जाणे तो ब्राह्मण, इतरांतें खूण काय बोलूं? ॥]
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः ॥
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥ ३५ ॥ — पाराशर.
विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽहं विप्रप्रसादात्कमलावरोऽहम् ॥— भागवत०
आपद्घनध्वान्तसहस्रभानवः समीहिताऽर्थाऽर्पणकामधेनवः ॥
समस्ततीर्थाऽम्बुपवित्रसूतयो रक्षंतु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ १ ॥
समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ॥
अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनंतु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ २ ॥
विप्रौघदर्शनात्क्षिप्रं क्षीयन्ते पापराशयः ॥
वंदनान्मंगलाऽवाप्तिरर्चनादच्युतं पद्म ॥ ३ ॥
आज्ञापयतु मां भृत्य! ब्राह्मणो दैवतं हि मे ॥

अध्यात्मरामायण, उ. कांड, सर्ग ६.

हें तर खुद्द रामचंद्राचें म्हणणे आहे. याचप्रमाणें ब्राह्मणांच्या परम क्रोधाचीं उदाहरणे—गौतमानें आपल्या पत्नीस (अहिल्येस) शार्पेंकरून शिला केली, जमदग्नीनें पत्नी रेणुकेचा पुत्र परशुराम याजकडून शिरच्छेद करविला इत्यादि— दाखल केलीं आहेत. परंतु या वर्णनावरून ह्या कथा स्वार्थीपणाच्या दिसतात. अथवा, त्या

स्वार्थीपणाच्याही म्हणून त्यांस दोष न लावतां, गुणकर्मविभागत्वेकरून ब्राह्मणादि वर्णचतुष्टय मानण्याच्या प्रचाराचा आणि तत्संबंधाच्या आज्ञांचा अगदीं बीमोड झाला ह्यामुळे चालू प्रकार सुरू होऊन तत्संबंधानें त्या वर्णचतुष्टयाचे स्वेच्छाचरणास प्रतिबंध नाहीसा झाला असें म्हणावें लागतें. व हें फार अनिष्ट झालें. वर जीं ब्राह्मणांच्या महतीचीं उदाहरणें दाखल केलीं आहेत तीं महान् महान् ग्रंथांत प्रसिद्ध आहेत खरीं. परंतु तीं मूलग्रंथकारांची नसून मागाहून कोणीं ब्राह्मणांनीं त्यांमध्ये लाटून दिलीं असावीं.

येथपर्यंत पुराणांपासून या देशावर ओढवलेल्या अनर्थांचें, अज्ञानप्रसाराचें आणि लोकांच्या उन्मत्ततेचें वर्णन यथार्थत्वेकरून केलें. तरी त्यांतील गुणांविषयीं स्तब्ध राहणें हें अधमपणाचें होईल यांत संशय नाही असें आमचें मत आहे. पुराणांनीं जितका बाष्कळपणा दाखविला आहे तितका सर्व जर कवींची लापिका किंवा रसभरित काव्य, अतएव त्यांतील कृष्णादिकांच्या विभिन्न दुराचरणप्रयुक्त क्रीडा इत्यादि वर्णनें केवळ असत्य समजलीं तर सर्व पुराणांचे तत्त्व, ईश्वराचे ठायीं मानव प्राण्याची पूर्णत्वे भक्ति, श्रद्धा व भाव जडविण्याविषयींच आहे असें निर्विवाद सिद्ध होतें. वाद म्हणून एवढाच आहे कीं, लोक हे साधारणतः अज्ञान असून त्यांस अलंकार कोणते, कविता कोणती इत्यादिकांचें परिज्ञान नसल्यामुळे ते, ग्रंथांतरींचीं सर्व वर्णनें सर्वप्रकारें यथार्थ आहेत असेंच मानून चालतात व त्यांपासून कसाही दुराचरणी असला तरी त्यास समाधान करण्यास एक उत्तम साधन होऊन त्याला आपल्या दुष्कृतीचें कदापि वाईट वाटण्यास कारण होत नाही. हा कांहीं साधारण तोटा या देशावर आला असें म्हणवत नाही. याविषयीं मागें (पृष्ठ २१० मध्ये) राधाकृष्णाचें उदाहरण दिलें आहे त्यावरून या म्हणण्याची विशेष व्यक्तता होईल. परंतु एकंदर पुराणांचा मतलब पाहिला तर असा दिसतो कीं, सर्व मनुष्यप्राण्यांस धर्म समजून तो त्यांस करतलामलकवत् व्हावा व ईश्वराचें वैभव, त्याची अतर्क्य शक्ति आणि त्याची भक्तांविषयीं अत्यंत काळजी हीं समजावीं म्हणून तीं ठिकठिकाणीं अनेक उदाहरणांनीं सर्वास सुबोध करून ठेविलीं आहेत, हा त्यांचा मोठा उपयोग झाला. वैदिकधर्म हा केवळ ब्राह्मणादि वर्णत्रयांनीं मात्र करण्याविषयीं ऋषींची आज्ञा असून शूद्र व स्त्रिया यांस वैदिकधर्म अविहित म्हणून त्यांचा त्यापासून निषेध केला आहे. तेव्हां या योगानें पाहिलें असतां स्त्रीपक्षानें अर्धे अधिक जग धर्मविरहित राहून तें ईश्वरी कृपासंपादनास सर्वथैव मुकलें! असें झालें तेव्हां त्यांस सद्गतिप्राप्त्यर्थ व सद्धर्मविवेचनार्थ अनेक प्रकारच्या सुष्ठुदुष्ट, व धार्मिक व अधार्मिक वगैरे अनेकांच्या अनेक कथा, कांहीं [पुराणांतील बहुतेक सर्वकथा ह्या वेदाधारानेंच रचिल्या आहेत. स्त्रीशूद्रांस वेद दूरावलें तेव्हां तदर्थबोधक अशीं हीं पुराणें झालीं व यावरूनच पुराणांस वेदाचें उपबृंहण म्हणतात. परंतु त्या कथा पुराणांत उतरतेवेळीं त्यांचे अत्युक्तीनें वर्णन करून त्यांसमागमें अघटित कल्पनाही यथेच्छ भरून दिल्या. त्याचप्रमाणें, नौकायाननिषेध, बालविवाह आणि कलियुग व तत्संबंधाचीं भविष्ये हींही पुराणिकांनीं आपल्या पदरचीं घालून दिलीं व त्यामुळे त्याचा परिणाम वाईट झाला हेहीं सर्वांनुभूत आहे. ह्या गोष्टी वेदांस अश्रुत होत्या इतकेंच नव्हे तर, विवाहसंबंधानें चतुर्थीकर्म वगैरे वेदोक्तसंस्कार पाहिले तर स्त्रियांचीं लग्नें त्यांच्या अगदीं यौवनावस्थेंत म्हणजे त्यांच्या चांगल्या जाणतेपणांत करीत असत असें उघड दिसतें. अस्तु.] खऱ्या घडलेल्या व कांहीं कल्पित, अशा रचून सर्वास अत्यंत सुलभोपायानें धर्मिष्ठ करण्याचा यत्न केला व तो पुष्कळ अंशानें सफलही झाला असें म्हणण्यास बाध नाही. ठिकठिकाणीं स्त्रियांच्या कडकडित पातिव्रत्याच्या कथा, त्यांजवरील संकटें व त्यांमधून त्यांचें उत्तारण, तसेंच दुष्टांचें नाशन व सुष्टांचें संरक्षण इत्यादि वर्णनें फारच मनोवेधक आणि सदाचारप्रवर्तक अशीं दाखल केलीं आहेत. या सर्वांचा परिणाम आपणास उघड दिसत आहे कीं, हिंदुस्थानांतील स्त्रिया इतक्या सदाचरणी धार्मिक, विनम्र, पापभीरू आणि सुशील अशा स्त्रिया, पृथ्वीवरील थोड्याच देशांत सांपडतील, असें एतद्देशीय तर असो, पण परदेशीय व निष्पक्षपाती विद्वानांचेही मत आहे. असो. याप्रमाणें सर्वास धर्म सुलभ व्हावा म्हणून पौराणिकांची ह्या ग्रंथप्रसारानें विशेष काळजी दिसते व त्यांच्या शालीनतेची स्तुति करणें योग्य आहे. परंतु इतकें खरें कीं, ते ह्या ग्रंथप्रसाराच्या जे नादीं लागले त्यांत त्यांस भावी विचारशून्य संततीचें योग्य अनुमान झालें नाही. जरी अनेक

ग्रंथकारांनी वेदांशिवाय इतरांस मानू नये असें आग्रहपूर्वक सांगितलें तरी त्यांत कित्येकांचे बरेच मतभेद पडले. कोणी म्हणे वेदांतील याथार्थ्य किंवा अयाथार्थ्य याविषयी कोणीही तर्क चालवू नये; कोणी म्हणे वेदांच्यापुढें स्मृती, पुराणें व निबंध हें सर्व धर्मशास्त्र असून त्यावर तर्क वितर्क काढितां कामा नये. तेव्हां याप्रमाणें दोन्ही मतांचा विचार करितां व्यामोह उत्पन्न होतो. म्हणजे वैदिकमार्गाकडे पाहिलें तर आज वेदोक्त अश्वमेध व गवालंभादि कृत्यें करणें आवश्य ठरून कलिवर्ज्यादि प्रकरणें त्याज्य ठरतील. आणि पुराणें व निबंध येथपर्यंत धर्मशास्त्र मानिलें तर वेदाज्ञेप्रमाणें अनेक उपासना वगैरे मिथ्या ठरतात याची वाट काय करावी याचा विचार अभिज्ञ वाचकांनींच करावा. तरी येवढें खरें आहे कीं, पुराणोक्त सर्व कर्म काम्य असून तीं सर्व न केलीं तरी चिंता नाही असेंही सांगितलें असून, त्यामध्ये आपद्धर्म म्हणून एक शास्त्राचें मोठें खातें काढिलें आहे व त्यांतही कितीएक गोष्टींची माफी केली आहे. पुराणांत अशींही वाक्यें आहेत कीं, पुण्यकर्माचरणाचा विचार नुस्ता मनांत आला तरी तत्संबंधाचें पुण्यफल मनुष्यास प्राप्त होतें! परंतु पापकर्माचरणाचे विचारानें पाप लागत नसून तीं स्वतः आचरिल्यानें मात्र मनुष्यास पाप लागतें.

येणेंप्रमाणें पुराणांनीं या देशावर, सर्वांनीं विचारपूर्वक त्यांतील तत्त्वार्थाचें मात्र ग्रहण केल्यास, उपकार केले आहेत असें म्हणावें लागेल. परंतु त्या तत्त्वार्थविचाराचा अगदीं अभाव होऊन अद्भुत व अतिशयोक्तीनें वर्णिलेलें तितकेंही सर्व खरेंच अशा समजुतीनें व अशिक्षितपणानें व्हावीं तशीं लोकांचीं मनं पोक्त होत नाहीत. म्हणून श्रीशूद्रादींस विद्या शिकवून नंतर त्यांचा ह्या पुराणग्रंथांत अभिनिवेश झाल्यास मात्र खचित् उक्त तत्त्वार्थविचाराकडे त्यांचें पूर्ण लक्ष्य लागून त्यांचीं मनं जीं परमावधीच्या अज्ञानमूलकें आणि कल्पितविचारजन्यभ्रंतीनें दूषित झालीं आहेत त्यांस संस्कार होऊन पुराणांच्या सत्यार्थग्रहणाकडेच सर्वथैव तीं वळतील यांत संशय नाही. वस्तुतः पाहिलें असतां पौराणिक धर्म हा ब्राह्मणादि वर्णत्रयास उक्त व विहित नसून श्रीशूद्रादींसच योग्य म्हणून म्हटलें आहे, व तीं पुराणेंही मुळीं सूतादि भाटांनींच प्रसिद्ध केलीं आहेत; परंतु तसा क्रम आलीकडे राहत आहे असें दिसत नाही. मुख्य गोष्ट ही झाली कीं, ह्या भरतखंडांतील पहिलें ब्राह्मणादि वर्णचतुष्टय लोपून ब्राह्मण, शूद्र आणि श्रुतिप्रयुक्त धर्मास निषेधिलेला असा शूद्रांबरोबरचा स्त्रीवर्ग मात्र राहिला; परंतु पुढें असा चमत्कार झाला कीं, शूद्र मानलेल्यांमधूनच शिवाजीसारखे राजे व इतर मराठे सरदार हे आपल्या पराक्रमानें जगप्रसिद्ध होऊन ते आपणांस क्षत्रिय म्हणवू लागले व त्यांनीं कठिण अशा वेदोक्त मार्गाचेंच आपली कर्म वगैरे करण्याचा आग्रह धरिला. त्यामुळें तत्संबंधानें ब्राह्मण व त्यांजमध्ये मोठमोठे तंटे होऊं लागले. शिवाय, आलीकडे ह्या ब्राह्मणांचाचून इतर लोकांस, आपणास उच्चता आणण्याचा असा एक विलक्षण उपाय सुचला आहे कीं, आपल्या मधील गतभर्तृका स्त्रियांचा, आपणास उक्त असा जो पुनर्विवाह तो करावयाचा नाही इतकेंच नाही, तर त्या अबलांस सकेशाही न ठेवितां ब्राह्मणांप्रमाणें त्यांचें निर्दयपणें वपन करविण्याचीही रीति सुरू केली आहे! हें किती हृदयविदारक आहे?! तरी कित्येक असेंही म्हणतात कीं, ह्या सोनार, परभू वगैरे जातींस जो येवढा ब्राह्मणांच्या वैदिकमार्गाचा उत्साह वाटत आहे हा वस्तुतः खरा उत्साह किंवा भक्ति नसून केवळ ब्राह्मणांशी मात्सर्यभाव ठेवून ते अशी प्रतिस्पर्धा करीत आहेत. व हेंच खरें असेल तर ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट आहे!

दिवसेंदिवस धर्माचें सौलभ्य करून देण्याविषयींचा हा पौराणिक कथांचा क्रम वर सांगितलेल्या दूषित लोकसमजाशिवाय अत्यंत स्तुत्य आहे व तोच पुढें प्राकृत साधु व कवी वगैरे झाले त्यांनींही चालविण्यास आळस केला नाही इतकेंच नाही; तर ह्याप्रमाणें साधारणतः दुर्बोध अशा संस्कृतांतील ह्या पौराणिक कथा वगैरे

भाषांतररूपानें प्राकृतांत उतरण्याची टांकसाळच चालली आहे. तरी येणेंकरून लोक व्हावे तसे धार्मिक होऊन आपल्यांतील मतभेद व वैर टाकून न देतां लक्षावधि जातिभेदाचें सर्वत्र जाल पसरून देशांत ऐक्यतेचा अभाव झाला. परंतु पुढें ते प्राकृत साधु वगैरे झाले त्यांनीं हें जातिबंधारण मोडण्याचाही बराच प्रयत्न केल्याचें दिसतें. चारही वर्ण भक्त किंवा साधुसंत या नात्यानें एकत्र जेवूं लागले व त्यांस तद्विषयक आधारही पुराणांतच पुष्कळ मिळाले. तेव्हां याप्रमाणें पुराणांचा खरा उपयोग व त्यांचें खरें तत्त्व जेव्हां लोक समजूं लागतील तेव्हांच ते व त्यांचा देश ऊर्जितावस्थेस येईल व कल्पित कलिपाशादिकांतूनही ते मुक्त होऊन ऐश्वर्याप्रत पावतील.

— — — — —

परिशिष्ट २ रें

ग्रंथांची नावे व त्यांचे वर्ग

याखाली जीं नावे येणार तीं ह्यापूर्वी ह्या पुस्तकाच्या मुख्य भागांत ठिकठिकाणीं जरी आलीं आहेत तरी एका ठिकाणींच त्यांचा थोडक्यांत खुलासा करून वर्गीकरण केल्यास ज्ञानेच्छुंस बरीच माहिती होईल असें वाटतें. व म्हणून येथें क्वचित् द्विरुक्तीचा दोष येणार नाही अशा आहे.

आर्यलोकांच्या एकंदर ग्रंथांचे मुख्य तीन वर्ग करितात : —

१ छांदस, २ आर्ष आणि ३ पौरुष, ह्या मुख्य वर्गांत ह्या पुढील पांच भेदांचा समावेश होतो :—

१ श्रुति, २ स्मृति, ३ शास्त्र, ४ पुराणें आणि ५ निबंध. किंवा ह्या पांचही भेदांचे थोडक्यांत १ निगम आणि २ आगम असेही दोन भेद करितात. पैकीं निगमास दक्षिणमार्ग म्हणतात व त्यांत वेद व वेदाच्या लगतचे ग्रंथांचा समावेश होतो; आणि आगमास वाममार्ग म्हणतात व त्यांत तंत्रें व शाक्तमार्गसंबंधी ग्रंथांचा समावेश होतो.

आतां आर्यग्रंथांतील जे मुख्य ग्रंथ मानतात ते हे आहेत :—

(१) ४ वेद, (२) ४ उपवेद, (३) ६ वेदांगें, आणि (४) ६ उपांगें, म्हणजे शास्त्रें किंवा दर्शनें.

वर निगम आणि आगम असे जे दोन थोडक्यांत मुख्य भाग सांगितले, त्यांपैकीं निगमाचे (वैदिकग्रंथाचे) पोटीं हे पांच भाग करितात :— १ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यकें, ४ उपनिषदें आणि ५ परिशिष्टें. यांतील संहितेच्या पोटीं १ पदें, २ क्रम, ३ जटा, व ४ घन वगैरे विकृति असतात.

श्रुति (छांदस)—(१) ४ वेदांच्या पांच संहिता, त्यांचे आचार्य, त्यांचीं ब्राह्मणें, आरण्यकें व उपनिषदें हीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेत.

संहिता—१ ऋक्, २ साम, ३ अथर्व, ४ कृष्णयजु व ५ शुक्लयजु.

आचार्य—१ पैल, २ जैमिनी, ३ सुमंतु, ४ वैशंपायन आणि ५ याज्ञवल्क्य.

ब्राह्मणें—१ ऐतरेय, कौशीतकी, ३ तैत्तिरीय, ४. ताण्ड्य, ५ छांदोग्य, ६ शतपथ आणि ७ गोपथ.

आरण्यकें — १ ऐतरेयारण्यक, २ तैत्तिरीयारण्यक, ३ बृहदारण्यक, ४ सामारण्यक आणि ५ अथर्वणोपनिषदारण्यक.

उपनिषदें — ऐतरेय, तैत्तिरीय वगैरे दशोपनिषदें व अथर्वण वेदांतील मिळून ५२ आणि इतर १०८ मिळून १६०.

(२) **४ उपवेद** — १ आयु, २ गांधर्व, ३ धनु आणि ४ शिल्प.

१ आयुर्वेदांतील ग्रंथ — चरक, शुश्रुत, वाग्भट्ट, शारंगधर, वैद्यजीवन, वंगसेन, भावप्रकाश, रसरत्नसमुच्चय, रसमंजरी, चिकित्साकौमुदी, निदानमाधव, धन्वंतरीनिघंट, राजनिघंट, पाकमंजरी, अजीर्णमंजरी, चक्रदत्तचिकित्सा, लोलंबराज, नाडिप्रकाश, व्याधिसिंधुविमर्दन इ.

२ गांधर्ववेदांतील ग्रंथ — गानविद्या, संगीतरत्नाकर इ. परंतु, ३ धनु आणि ४ शिल्प या उपवेदसंबंधी ग्रंथ आढळत नाहीत.

(३) **६ वेदांगें** : — १ शिक्षा, २ कल्प, ३ व्याकरण, ४ छंद, ५ ज्योतिष आणि ६ निरुक्त.

१ शिक्षेतील ग्रंथ — प्रातिशाख्ये आणि शिक्षा.

२ कल्प अथवा सूत्रें — आश्वलायन, हिरण्यकेशी, आपस्तंब, कात्यायन, मानव, लात्यायन, गोभिल, बौधायन, सांख्यायन इ.

३ व्याकरण — पाणिनीसूत्र, कात्यायनवार्तिक, पातंजलमहाभाष्य, कौमुदी, शेखर, सारस्वत, मंजूषा, मनोरमा, शब्दानुशासन इ.

४ छंद — पिंगल वगैरे.

५ ज्योतिष—मुहूर्तगणित, होरा, सिद्धांत, ताजक, रमल, केशवी, गर्गसंहिता, सूर्यसिद्धांत, सिद्धांतशिरोमणि (भास्कराचार्यकृत), स्वरोदय (केरलमत), जातकदर्पण, वाराहसंहिता, वसिष्ठसंहिता, जातकाभरण, मुहूर्तमार्तंड, राजमार्तंड, ब्रह्मसिद्धांत, ग्रहलाघव, मुहूर्तचिंतामणि, नरपतिजयचर्या, समरसार, रमलचिंतामणि इ.

६ निरुक्त — अमर, हारावलि, मेदिनी, त्रिकांडशेष, एकाक्षरी, धरणी, शब्दमहोदधि इत्यादि कोश.

(४) **शास्त्रें (आर्ष)** — (४) ६ उपांगें म्हणजे शास्त्रें किंवा दर्शनें — १. न्याय, २ वैशेषिक, ३ योग, ४ सांख्य; आणि ५ व ६ पूर्वोत्तरमीमांसा म्हणजे कर्ममीमांसा व ब्रह्ममीमांसा.

१ न्यायांतील ग्रंथ—सूत्रवृत्ति, अनुमानखंड, कुसुमांजलि, न्यायमकरंद, गदाधरी, वगैरे.

२ वैशेषिक—विश्वनाथसिद्धांत, कणादभाष्यरत्न इ.

३ योग—पातंजलसूत्रटीका, हटयोगप्रदीप इ.

४ सांख्य—सांख्यप्रवचनभाष्य, सांख्यप्रकाश, सांख्यकारिका, व सांख्यतत्त्वकौमुदी इ.

५ पूर्वमीमांसा (कर्ममीमांसा) — शबरभाष्य, मीमांसासार, कर्मप्रदीपभाष्य इत्यादि.

६ उत्तरमीमांसा (ब्रह्ममीमांसा अथवा वेदान्तदर्शन) —व्याससूत्र, मुक्तावलि, ब्रह्मविद्याभरण, वेदान्तदीप, अद्वैतसिद्धांत, वेदान्तसार, पंचदशी, हस्तामलक, नैष्कर्म्यसिद्धि, वेदान्तपरिभाषा, स्वयंबोध, वेदांतकल्पलतिका, आत्मप्रकाश, आत्मपुराण इ.

ह्या षड्दर्शनांशिवाय शास्त्रे आहेत तीं. —

१ स्मृती (आर्ष) — १ — (१) धर्मशास्त्र म्हणजे स्मृती— मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि.

(२) उपस्मृती	—	उशनादि
(३) लघुस्मृती	—	पराशरादि.
(४) वृद्धस्मृती	—	मन्वादि.

२ नीतिशास्त्र — कामंदकी, राजनीति, हितोपदेश, पंचतंत्र, शुक्रनीति, व विदुरनीति, नारदनीति, आपद्धर्म, कणिकनीति, दानधर्म, राजधर्म, मोक्षधर्म [भारतांतर्गत] इ.

३ भक्तिशास्त्र —शांडिल्यसूत्र, स्वप्नेश्वराचार्यकृत व्याख्या, गीता, गीताभाष्य इ.

४ अलंकारशास्त्र (साहित्यशास्त्र) — रसगंगाधर, साहित्यदर्पण, कुवलयानंद, रसमंजरी, अलंकारकौस्तुभ, काव्यादर्श, साहित्यकुतूहल, वृत्तरत्नाकर इत्यादि.

५ पाकशास्त्र — भीमपाक, नलपाक, भोजनकुतूहल, सूपशास्त्र इ.

६ कामशास्त्र — वात्सायनसूत्र, रतिरत्न, रतिमंजरी, रतिरहस्य, जयमंगला इ.

७ मंत्रशास्त्र (आगम किंवा वाममार्ग) — ६४ तंत्रें, रहस्यें, पंचाम्न, यामल पद्धति प्रयोग इ. वैद्यक, ज्योतिष, व्याकरण व छंद हे भाग जरी उपवेद आणि वेदोपांगें ह्यांचे आहेत तरी त्यांस शास्त्रें मानितात.

(५) पुराणें (आर्ष) — (१) — १ महापुराणें १८, २ उपपुराणें, ३ शृंखलापुराणें आणि ४ संहितापुराणें.
(२) इतिहास.

- (१) — १ महापुराणें — पद्म, लिंग, गरुड, विष्णु, वगैरे १८.
२ उपपुराणें — गणेश, मुद्गल इ.
३ शृंखलापुराणें — (पाहण्यांत नार्हीत).
४ संहितापुराणें — सूतसंहिता, वाराहसंहिता, शंकरसंहिता इ.

(२) — इतिहास — भारत, राजतरंगिणी, हरिवंश, इ.

(६) निबंध (पौरुष) — हे, पौराणिककाल संपल्यावर हेमाद्रि माधवापासून आजपर्यंत जे होत आले आहेत, त्यांचीं नांवें तत्तत्कर्त्यांनीं अनेक प्रकारचीं ठेविलीं आहेत; तीं वर्णानुक्रमानें खालीं लिहिलीं आहेत : —

१ अर्क — व्रतार्क, आचारार्क इ.

२ आन्हिक — विश्वामित्रकल्प, वसिष्ठकल्प इ.

३ उद्योत — कुंडोद्योत, दिनकरोद्योत इ.

४ कमलाकर — संस्कारकमलाकर, शांतिकमलाकर, शूद्रकमलाकर, पूर्त्तकमलाकर, आह्निक-कमलाकर इ.

५ कल्प — कन्यादानकल्प, गोदानकल्प, पुरश्चरणकल्प इ.

६ कल्पलता — श्राद्धकल्पलता वगैरे.

७ कौमुदी — व्रतकौमुदी, संकल्पकौमुदी, दानकौमुदी इ.

८ कौस्तुभ — संस्कारकौस्तुभ इ.

९ गणपति — संस्कारगणपति इ.

१० चिंतामणि — विवादचिंतामणि, श्राद्धचिं, पुरुषार्थचिंतामणि इ.

११ चंद्रिका — अशौचचंद्रिका, शिवार्चनचंद्रिका, लिंगार्चनचंद्रिका, रामार्चनचंद्रिका इ.

१२ तत्त्व—संस्कारतत्त्व, शुद्धितत्त्व, प्रायश्चित्ततत्त्व, तिथितत्त्व, यात्रातत्त्व, मलमासतत्त्व, आह्निकतत्त्व, उद्वाहतत्त्व इ.

१३ तरंगिणी—दुर्गाभक्तितरंगिणी इ.

१४ दर्पण—प्रयोगदर्पण, दत्तकदर्पण, दलपतदर्पण इ.

१५ दीपिका—स्नानदीपिका वगैरे.

१६ निर्णय—तिथिनिर्णय, अशौचनिर्णय इ.

१७ पद्धति—संन्यासपद्धति, मठपद्धति, वासुदेवपद्धति इ.

१८ पारिजात—मदनपारिजात इ.

१९ प्रताप—जयसिंहप्रताप, नृसिंहप्रताप इ.

२० प्रदीप—समयप्रदीप, अर्चाप्रदीप इ.

२१ प्रयोग—सोमप्रयोग, आधानप्रयोग, संन्यासप्रयोग, संस्कारप्रयोग, पशुबंधप्रयोग इ.

२२ प्रवृत्ति—धर्मप्रवृत्ति इ.

२३ भट्टि—नारायणभट्टि, विश्वनाथभ०, गागाभ०, कृष्णभ०, अनंतभट्टि०, गंगाधरभ०, महेशभ०, शंकरभ०, गोपिनाथभ०, बाळभट्टि इ.

२४ मयूख—संस्कारमयूख, उत्सर्गमयूख, श्राद्धमयूख, प्रतिष्ठामयूख, नीतिमयूख, दानमयूख, कालमयूख, शांतिमयूख, समयमयूख, आचारमयूख, शुद्धिमयूख आणि व्यवहारमयूख, असे बारा आहेत.

२५ माधव—कालमाधव, निदानमाधव, व्यवहारमाधव, पराशरमाधव इ.

२६ माहात्म्य—पंढरीमाहात्म्य, व्यंकटेशमाहात्म्य, इ. यांशिवाय पुराणोक्त माहात्म्ये आहेत.

२७ मीमांसा—दिनत्रयमीमांसा, दत्तकमीमांसा, पिष्टपशुमीमांसा इ.

२८ मंजरी—प्रवरमंजरी इ.

२९ रत्न—शांतिरत्न, आचाररत्न इ.

३० रत्नाकर—शांतिरत्नाकर, विवादरत्नाकर इ.

३१ रहस्य—दायरहस्य, अथर्वरहस्य, ऋग्वेदरहस्य, यजुर्वेदरहस्य, शिवरहस्य, देवीरहस्य इ.

३२ राज—व्रतराज इ.

३३ विवेक—श्राद्धविवेक, जातिविवेक इ.

३४ वीरमित्रोदय—व्यवहारवीरमित्रोदय इ.

३५ शेखर—प्रायश्चित्तेन्दुशेखर इ.

३६ सेतु—गयासेतु, त्रिस्थलीसेतु, विवादार्णवसेतु इ.

३७ संग्रह—स्मृतिसंग्रह, धर्मसंग्रह, सदाचारसंग्रह, दायसंग्रह इ.

३८ हेमाद्रि—दानहेमाद्रि, व्रतहेमाद्रि इ.

यांशिवाय मूलग्रंथावर व्याख्याग्रंथही बहुत आहेत, त्यांस भाष्य, दीपिका, टीका, वार्तिक, कारिका, व्याख्या, चूर्णिका अशीं नांवें आहेत. त्यांत भाष्य हें नांव वेदभाष्य, पाणिनिसूत्रावरील पातंजलभाष्य आणि श्रीमच्छंकराचार्यकृत गीताभाष्य या तिघांस मात्र लावितात. बाकीच्या व्याख्याग्रंथांस दीपिकादि बाकीचीं नांवें त्यांचीं जशीं लक्षणें सांगितलीं आहेत त्याप्रमाणें लावितात. या उक्त ग्रंथांशिवाय आणखी स्फुट ग्रंथ आहेत ते:—

इतर ग्रंथ (पौरुष)

१ काव्ये—रामायण, गीतगोविंद, नैषध, माघ, रघुवंश, कुमारसंभव, नलोदय, भामिनीविलास, भर्तृहरिशतक, किरातार्जुनीय, मेघदूत, प्रसन्नराघव, अनर्घ्यराघव, कर्णामृत, सौंदर्यलहरी, आनंदलहरी, मावधदूत, घटखर्पर, आनंदरामायण, हनुमद्वीची, अद्भुतरामायण, कृष्णामृतरामायण इ.

२ नाटके—शाकुंतल, मुद्राराक्षस, प्रबोधचंद्रोदय, विक्रमोर्वशी, चैतन्यचंद्रोदय, मालविकाग्निमित्र,

मालतीमाधव, पार्वतीपरिणय, जानकीपरिणय, उत्तररामचरित, नागानंद, हनुमन्नाटक, रतिमन्मथ, विद्धशालभंजिका इ.

३ चंपू—नृसिंहचंपू, भारतचंपू, अनिरुद्धचंपू, रामायणचंपू, गंगाचंपू, वृंदावनचंपू, भालचंद्रचंपू, अभिनवरामायणचंपू इ.

४ कथा—बृहत्कथा, कथासरित्सार, कादंबरी, वासवदत्ता, सुबंधु, महावीरचरित, भोजप्रबंध, वेतालपंचविंशति, शुकबहात्तरी, विक्रमचरित्र, सिंहासनद्वात्रिंशति इ.

५ कला—शालहोत्र (अश्वविद्या), भरतनृत्यकला, कुंडमंडप, देवालयप्रकार, चौषष्टिकलानिर्णय, इ.

६ मतग्रंथ—(१) वैष्णवमतग्रंथ—नारदपंचरात्र, श्रीभाष्य, अणुभाष्य, मध्वभाष्य, शतदूषणी, इ.

(२) शैवमतग्रंथ—(१) स्मार्तशैवांचे ग्रंथ—शिवपुराण, शंकरभाष्य, लिंगपुराण, लिंगार्चनचंद्रिका, शिवरहस्य इ.

(२) लिंगाज्ञांचे ग्रंथ—परमेश्वरतंत्र, शंकरसंहिता, परमरहस्य, बसवपुराण, सूक्ष्मतंत्र, वर्तुलागम, वीरशैवचिंतामणि, पाशुपतागम, वीरागम इ.

(३) जैनमतग्रंथ (श्रावकांचे)—कल्पसूत्र, भगवतिसूत्र इ.

(४) नानकमतग्रंथ (शिखलोकांचे)—आदिग्रंथ इ.

(५) कबीरमतग्रंथ—साहेबका शब्द, पदे, कबीरवाणी इ.

(६) वारकरीमतग्रंथ—तुकारामाची गाथा, ज्ञानेश्वरी, नामदेवाचे वगैरे अभंग इ.

(७) स्वामीनारायणमतग्रंथ—शिक्षापत्री, वचनामृत, सत्संगजीवन इ.

७ सुभाषितग्रंथ — शारंगधर, चाणाख्य इ.

या सर्व ग्रंथांचे पाठसौलभ्याकरितां भाग करीत असतात, व त्या भागांस अनेक नांवे देतात. हीं नांवे देण्याचे तरी साधारण कांहीं नियम असतात असें वाटत नाही. इतकें मात्र खरें कीं; निरनिराळ्या ग्रंथभागांत निरनिराळ्या नांवांनीं भाग तोडण्याची रीति आहे; विष्णुपुराणांत ह्या भागांस अंश असें म्हटलें आहे, भागवतांत स्कंध, भारतांत पर्व, उपनिषदांत वल्ली, कोश वगैरेंत कांड, वर्ग वगैरे, ब्राह्मणांत प्रपाठक, ऋग्वेदांत वर्ग, आपस्तम्बवेदांत मंत्र; संहितेंत अष्टके, योगांत आह्निक, काव्यांत तरंग, सर्ग वगैरे, सूत्रांत खंडे, नारायणोपनिषदांत अनुवाक, येणेंप्रमाणें सोयीकरितां जे भाग पाडिले असतात त्यांस नानाप्रकारचीं नांवे देतात. शिवाय, लहरी, अध्याय, उच्छ्वास, उल्लास, पाद, पंचिका, स्तबक, रात्र वगैरे अनेक भागसंज्ञा आहेत.

येणेंप्रमाणें [छांदस, आर्ष आणि पौरुष म्हणजे अनुक्रमें वेदोक्त, ऋषिप्रोक्त आणि आलीकडील विद्वानांनीं रचिलेले असे ग्रंथ होत.] छांदस, आर्ष आणि पौरुष ग्रंथांची यादी दिली. यांत छांदस आणि आर्ष म्हणजे श्रुती व स्मृती, हे ग्रंथ झाल्यानंतर जे पौरुषग्रंथ झाले त्यांत उपयोगी भाग अगदीं थोडा असून निरुपयोगी भागच फार आहे. असें असतांही तो उत्पन्न करण्यास लोकांनीं कोट्यावधि रुपये खर्च केले. म्हणजे अशा ग्रंथकारांस गांवें, इनामें, अग्रहार,

वर्षासर्नें, व दक्षिणा वगैरे दिल्या. परंतु त्यांचें फल चांगलें न होतां भिकारमंडळ मात्र फार वाढून यत्किंचित् जो बुद्धीचा अंश होता तो अशा पोकळ ग्रंथांची वृद्धि करण्यांत खर्चिला व तेही ग्रंथ मोठमोठ्यांच्या नांवावर लाटून दिले! त्यामुळें त्यामध्ये गैर समजुती, खोटे भूगोल, खोट्या कालगणना, खोटें पदार्थविज्ञान वगैरेंची रेलचेल होऊन लोकांचें ज्ञान दिवसेंदिवस आकुंचित होत चाललें; परदेशगमनाच्या अटी पडल्या; कलियुगाचें एक काल्पनिक पिशाच संचारून क्षेत्रें व पुण्यभूमी म्हणून ज्या प्रसिद्ध आहेत त्यांमधून आळशीपणानें आयुष्य घालविण्याची सुरुवात झाली; एकदेशी व मूर्ख आणि ज्ञानशून्यांस पोसण्याचे असे दानधर्म, छपन्न भोग वगैरे सुरू झाले; ढोंगी, भोंदू असे लोक साधुवर्गांत येऊन कोणी महंत, कोणी गुरू असे बनून त्यांचें माहात्म्य वाढलें; आणि रानावनांत, नदीचे कांठीं, मठोंमठीं व देवळोंदेवळीं सर्वत्र कलिसंबंधी दोषनिवारणार्थ अनेक उपायांनीं पुण्याचे मार्ग उपदेशिले. याचप्रमाणें, मुसलमानलोकांमध्येही त्यांच्या देशांत अशाच अज्ञानी समजुती कायम राहिल्या. प्रारंभीं त्यांनीं कांहीं उपयुक्त ग्रंथांची वृद्धि करविली; परंतु श्रीमंतीचें पटल त्यांचे डोळ्यांवर आलें तसा त्यांचाही पूर्वक्रम बदलून ते मिजारीं लोळूं लागले.

प्रस्तुत आपल्यावर इंग्रजी राज्य चालू होऊन विद्याप्रसारानें हीं सर्व बंडें आपणांस कळूं लागलीं. आतां, त्यांजमध्ये व युरोपांतील इतर देशांत याचप्रमाणें पूर्वी बरेच दिवस अज्ञान माजलें होतें, हें खरें; परंतु ते लौकर उमजून त्यांनीं आपली एकसारखी सुधारणा चालविली. मूर्खपणाचे विचार व धर्मसंबंधाचीं बंडें वगैरे मोडून देशोन्नतीकडे पूर्ण लक्ष्य दिलें आणि २-४ शें वर्षांत त्यांनीं आपणांस अज्ञानी लोकांच्या वर्गातून काढून ज्ञानी लोकांच्या वर्गांत घातलें! ही सामान्य बुद्धि नव्हे. त्यांच्या व्यापार करणाऱ्या मंडळ्या सर्व पृथ्वीभर पसरून व ठिकठिकाणीं सोईस आलें तसें राज्य स्थापित जाऊन शेवटीं अज्ञानमूर्त भरतखंडाचा ताबाही पूर्णत्वेन त्यांचेकडे आला. त्यांस जर टेम्स नदी उतरून नये अथवा म्यांचेस्टरचे बंदरापलीकडे जाऊं नये अशा शपथा कोणीं घातल्या असत्या व त्यांनींही त्या वेडेपणानें मानिल्या असत्या तर सद्यःप्राप्तस्थितीस त्यांची मजल सुतराम् आली नसती. त्यांच्या धर्माधिकार्यांनीं कलीचें बंड माजवून जप, यात्रा, भोजन व तीर्थ यांतच आयुष्य घालविण्याविषयीं त्यांस बोध केला असता तर त्यांचा सर्वथैव आम्हांप्रमाणेंच न्हास झाला असता. आतां विलायती लोक जरी मद्यपान करणारे आहेत आणि आम्हीं महद्वेष्टे आहों तरी आमच्या गुरुजींनीं आम्हास कलिविचाररूप मदिरा अशी आकंठ पाजिली आहे कीं, आम्ही वंशपरंपरेचे भ्रांत व बुद्धिभ्रष्ट झालों. ही कलिविचाररूप मदिरा लौकिकी मदिरेपेक्षां फार जालीम कैफाची आहे याचा प्रत्यक्ष अनुभव आमची निकृष्टावस्थाच सांगत आहे! आतां तरी ह्या मदिरेचा आम्हास गंधही येतां कामा नये.

ऐतरेयब्राह्मणांत शुनःशेष आख्यानांतील १५ वें खंड, ७ वी पंचिका, यांत लिहिलें आहे कीं, एकेकाळीं रोहितास इंद्र भेटला तेव्हां तो त्यास म्हणाला :—

तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—कलिः शयानो भवति, संजिहा-
नस्तु द्वापरः, उत्तिष्ठंश्चेता भवति, कृतं संपद्यते चरन्.

म्हणजे, निजलें असतां कलियुग होय, जागृत झालें म्हणजे द्वापरयुग, उभें राहिलें म्हणजे त्रेतायुग आणि चालूं लागलें म्हणजे कृतयुग होतें. याचें तात्पर्य, उद्योग केला म्हणजे कृतयुग होय आणि तो सोडून स्वस्थ आळशी होऊन बसलें म्हणजे कलियुग होय असें समजावयाचें. यावरून लोकांचे मनांत कलियुगाची जी

कल्पना आली ती योग्यच आली असें वैदिककालानंतर तो आलस्याचा पूर सर्वत्र दृश्यमान झाला त्यावरून दिसते.

या देशांत बलवर्धक, शौर्यवर्धक इत्यादि जे प्रकार सुरू असत त्यांचा सर्वांशांनीं लय होऊन सर्व हताश आणि निर्वीर्य झाले. याचें कारण पाहिलें असतां आमच्या पूर्वीचे स्वयंवरादि मोठाल्या समारंभाचे प्रकार अगदीं बंद पडले. उपवर कन्या करून अनेक पणांच्या योजना झाल्या म्हणजे अनेक वीर राजे धांवून येत व त्यामुळें शौर्य व पराक्रम यांचें वास्तव्य त्या लोकांत असण्याची आवश्यकताच असे व त्याप्रमाणें असेही. परंतु त्या गोष्टीचा हल्लीं अगदीं अभाव झाला; व तसा पूर्वीचा प्रकार जर हल्लीं कोठें सुरू झाला तर प्रस्तुतचे श्वरूप राजे केवळ तमासगिरांसारखे मात्र तो समारंभ पाहण्यास क्वचित् आले तर येतील! क्षत्रियांमध्ये हे स्वयंवरप्रकार होते व त्यामुळें कन्यांचें महत्त्वही विशेष होतें. परंतु आतां सर्वसाधारण लोकव्यवहाराप्रमाणें कन्या त्यांजकडे सांगून जाऊं लागल्या. यामुळें कन्यांचें महत्त्वही कमी झालें व त्यामुळें क्षत्रिय राजांत पराक्रमहीनता आली हें देशाचें परम नष्टचर्य होय. पूर्वी कन्या मुक्ताफलांच्या किमतीच्या होत्या त्या आतां ज्वारीच्या भावानें चालल्या! ब्राह्मणांचीही हीच परम दुर्भाग्याची स्थिति झाली. त्यांजमध्ये मोठमोठीं परिषदें बसून तीं शास्त्रार्थ करीत होतीं, त्या परिषदांचे आतां नांव देखील राहिलें नाहीं. ब्राह्मणभोजनाचीं व दक्षिणेचीं मात्र आलीकडे होऊं लागलीं आहेत; त्यावांचून ब्राह्मण जाग्यावरून हालेनातसे झाले! त्याचप्रमाणें हीं स्वयंवरे व परिषदें जाऊन त्या जागीं भिकाऱ्यांचे मेळे व गोसावी बैराग्यांच्या झुंडी ह्या आल्या. परंतु त्यांच्या ह्या उत्पत्तीस मुद्दा किंवा अर्थ म्हणून मुळींच नाहीं. कृष्णाकुमारीसारख्या सुंदर राजकन्येस योग्य वराच्या दुर्मिळतेनें विषप्राशन करावें लागलें! तेव्हां असें हें अपूर्व दुर्दैव या देशावरच कोणीकडून ओढवलें हें कांहीं समजत नाहीं व या गोष्टींत आमच्या लोकांकडूनच कांहीं तरी चूक होऊन तिचें फळ परंपरेनें जास्त जास्त भोगण्याचें या देशाचे कपाळीं आलें आहे असेंच शेवटीं म्हणावें लागतें!!

ग्रंथप्रसाराविषयीं आणि शिक्षण देण्याविषयीं प्रस्तुतच्या राजाचा प्रकार पाहिला असतां फारच संतोषाचा आहे. हल्लीं बहुत लोक, गरीब व श्रीमंत, इंग्रजी राज्याचे धोरणानें सुधारले व सुशिक्षित झाले आणि पुढेंही सुधारतील व सुशिक्षित होतील; व जे सुशिक्षित झाले त्यांजकडून अनेक नवीन ग्रंथ होत आहेत, पूर्वीच्या अनेक ग्रंथांचें वाचन होत आहे आणि जुन्या अप्रसिद्ध ग्रंथांची प्रसिद्धि होत आहे हें या देशाच्या विद्यौघास अत्यंत इष्ट आहे. प्राचीन ग्रंथप्रसाराचें मान प्रस्तुतच्या ग्रंथप्रसाराचे मानानें पाहिलें असतां फारच आकृंचित व कष्टाचें होतें, आणि हल्लीं तरी विद्याभिलाषी असें सरकार आपल्यावर आलें नसतें तर तेंही क्रममान अगदीं नष्ट होऊन भलताच दुष्ट प्रसंग या देशावर ओढवला असता. प्राचीन ग्रंथप्रसार म्हणजे, ग्रंथकर्त्यानें आपला ग्रंथ राजांसारख्या श्रीमंतांस दाखवावा, आणि नंतर त्यांस तो योग्य वाटला तर त्यांनीं लेखक बसवून त्याच्या हजार पांचशें प्रती करवाव्या व त्या प्रसिद्ध आणि विद्वत्पीठ अशा अनेक ठिकाणीं एकेक प्रत याप्रमाणें पाठवाव्या. पुढें त्या त्या ठिकाणच्या विद्याप्रिय लोकांस अमुक चांगला ग्रंथ येथें आला आहे असें समजलें म्हणजे त्यांनीं त्याजवरून प्रती करून घ्याव्या आणि याप्रमाणें त्याची प्रसिद्धि होत जावी; परंतु आतांची रीति अगदीं वेगळी आहे. आज जे ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहेत ते राजे व श्रीमंत यांच्या भिस्तीवर मुळींच प्रसिद्ध होत नाहींत व तसें होण्याची आशाही नाहीं. याजविषयींचा अनुभव हल्लींच्या ग्रंथकर्त्यांस पूर्णपणें आहे. आज अस्तित्वांत असणारे राजे, संस्थानिक व श्रीमान् यांतून ग्रंथप्रसारेच्छु अथवा ग्रंथकर्त्यास अंशतः तरी साह्य करणारे असे बियांला दहा पांचच दाणे मोठ्या मुष्किलीनें सांपडले तर सांपडतील! आज दोन प्रकारचीं वेदभाष्ये, षड्दर्शनचिंतनिका,

वाग्भट्टाचें वैद्यशास्त्र व प्राचीन काव्येतिहास असे ग्रंथ जे गरीबीमुळेच कांहीं नियतक्रमानें प्रसिद्ध होत आहेत त्यांस आमच्या राजे, संस्थानिक व श्रीमान् अशा फारच थोड्या लोकांकडून इतर गरीब व विद्याप्रिय लोकांप्रमाणें वर्गणीच्या रूपानें मात्र क्वचित् साह्य मिळत असेल. परंतु वस्तुतः अशा ग्रंथांची प्रसिद्धि सर्वप्रकारें साधारण लोकांच्या साह्यानेच होते हें सर्व जाणतात राजे वगैरे श्रीमान् लोकांस खाजगी खर्च कमी आहेत असें मुळींच नाही, परंतु त्यांच्या खर्चाच्या वाटा फार भिन्न असून त्या, देशांतील विद्यावृद्धीस साह्यभूत अशा अंशतःही नाहीत; परंतु देशांत दारिद्र्य व अज्ञान वाढविण्याकडे मात्र त्यांचा रोख आहे. श्रीमान् लोक अद्यापि गाढ निद्रेंत असून त्यांस हालचाल म्हणून कांहीं नाही असेंच म्हणावें लागतें व हें या देशाचें महत् दुर्भाग्य होय! ग्रंथप्रसार हा विद्यावृद्धीचें मूळ कारण आहे; परंतु विद्येचीच ज्यांस गोडी नाही ते हा ग्रंथप्रसाररूप विद्यामंदिराचा पाया रचण्याचा व्यर्थ शीण कशाला करतील? हेंही अर्थसिद्धच आहे तेव्हां सारांशानें पाहिलें असतां या देशांत जी कांहीं विद्यावृद्धि व्हावयाची असेल तिची जबाबदारी अथवा तत्संबंधी गौरव यांचा कोणताही भाग आमच्या अस्तित्वांत असणाऱ्या राजादि श्रीमानांकडे येण्याची अशा नाही व त्यांस त्याची जरूरही नाही! हें एक प्रस्तुतचें या देशावरील अनिष्ट लक्ष्यांत बाळगून तन्निवारणार्थ सर्वांनीं उद्योगी असावें. नूतन ग्रंथांस उत्तेजन देण्याची किंवा नवीन ग्रंथ करण्याची गोष्ट तर बाजूसच ठेवा, परंतु प्राचीन वाग्भट्टादींनीं केलेल्या ग्रंथांचें पर्यालोचन करणें व तद्विषयक अनुभव घेऊन कालदेशवर्तमानाप्रमाणें त्यांत कमी जास्त करणें अथवा भास्कराचार्यासारख्या महा ज्योतिषांनीं केलेल्या गणितास चालन देणें इत्यादि प्रकार आश्रयाच्या कमीपणानें सर्वथैव बंद पडून सर्व पुढारी म्हणजे राजादि श्रीमान् लोक चैनीतच स्वस्थ राहिले. स्वदेशाचे व परदेशांचे इतिहास तर राहूच द्या, परंतु आपआपल्या प्रांतांचे इतिहास व तेही परदेशीय उद्योगी इंग्रज गृहस्थांनीं केले त्यांचा तर्जुमा तरी आपापल्या भाषांतून उतरण्याची कोणास इच्छा नाही अथवा असे असे आपल्या प्रांतांचे इतिहास अमुक गृहस्थांनीं प्रसिद्ध केले आहेत याची कित्येक अक्षरशत्रू व ज्ञानशून्यांस खबरही नाही. राजस्थानाचा इतिहास मि. टोंड यांनीं केला व मराठ्यांचा इतिहास मि. ग्रांटडफ यांनीं केला. तसाच, मध्यहिंदुस्थानाचा इतिहास मालकमसाहेब यांनीं केला व सर्व हिंदुस्थानाचा इतिहास एल्फिस्टनसाहेब यांनीं केला. शिवाय याचप्रमाणें म्हैसूर, गुजराथ, बंगाल, कोंकण, पंजाब वगैरे प्रांतांचे व निरनिराळ्या राजांचेही इतिहास साहेब लोकांनींच लिहिले. पैकीं ग्रांटडफ साहेबांनीं केलेल्या इतिहासाचें भाषांतर तर सरकारानेंच केलें व तें मराठी शाळांतून शिकवितात. म्हणून लोकांस मराठे कारकीर्दीत काय काय कृत्यें झालीं वगैरेंचें वृत्त तरी कळतें. परंतु राजस्थानाचा इतिहास तर तसाच अद्यापि इंग्रजींत असून एकाही रजपूत राजानें आपल्या स्वभाषेंत तो उतरण्याचे अजून परिश्रम केले नाहीत. याचप्रमाणें जयपूर, जोधपूर, मेवाड, मारवाड वगैरे प्रांतांचे इतिहास हर प्रयत्नानें इंग्रजांनीं लिहिले; परंतु अशी जमवाजमव सिद्ध असतांही ती स्वभाषेंत आणण्याची कोणासच सद्बुद्धि होऊं नये? हीच स्थिति भौगोलिक ज्ञानाची. कलकत्ता ही इंग्रजांची विलायत, शेषाच्या मस्तकावर हें सर्व भूमंडल आहे, कन्याकुमारीपासून हरिद्वारापर्यंत काय ती नवखंड पृथ्वी आणि दहावें खंड काशी, इत्यादि प्राचीन अज्ञानजन्य कल्पनाही अद्यापि आमच्या राजे लोकांच्या व श्रीमंत लोकांच्या मनांतून गेल्या नाहीत; मग अशिक्षित स्त्री शूद्रवर्ग तर एकीकडेच राहिला. आपल्या प्रांताभोंवतीं कोणकोणतीं आणि कशीं स्थलें आहेत, तेथील लोक कसे आहेत वगैरेचें ज्ञान पांच हजार कोंसांवरील दूरच्या राहणाऱ्यांस जें विशेष असेल त्याचा अंशही आमच्या संपत्तीनें सुखावलेल्यांस नसेल. याचप्रमाणें शिल्पग्रंथांचीही हाकाहाक असून तो कमीपणा आमच्या देशांतील श्रीमानांच्या मनांत कालत्रयींही येत नाही. सर्व प्रकारें देशांत चांगल्या व उपयुक्त कृत्यांची वृद्धि होण्याची श्रीमान् लोकांसच विशेषेकस्वन इच्छा व अभिमान असावा म्हणजे त्यांजकडून योग्य द्रव्यव्यय होऊन देशाचेंही कल्याण होतें. अशा अनेक गोष्टींचे मनोरथ गरिबांस उत्पन्न होऊन कांहीं उपयोग नाही. कारण ‘उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां

मनोरथाः' या न्यायानें दरिद्र्यांचे मोठाले हेतु उत्पन्न होणें आणि न होणें हे सारखेंच आहे. करितां या सर्व गोष्टींस श्रीमान् हेच विशेषेंकरून जबाबदार आहेत.

आतां ईश्वरकृपेनें परोपकारी सरकार राजकुमारकॉलेज वगैरेंसारख्या पाठशाळा स्थापून व त्यांतून श्रीमंत व राजे यांचे मुलांकडून सक्तीनें विद्याभ्यास करवून बलें विद्यामृत पाजीत आहे, यावरून आमच्या देशाची व मुख्य श्रीमंत लोकांची प्रस्तुतची निकृष्टदशा जाऊन लौकरच ज्ञानसंपन्न सुस्थिति येण्याचा संभव आहे.

वर जी ग्रंथराशीची यादी दिली त्या ग्रंथांत सत्य ग्रंथ कोणते, उपयुक्त ग्रंथ कोणते, मौजेचे ग्रंथ कोणते, व अद्भुत ग्रंथ कोणते वगैरेंचा विचार करणें अगदीं आवश्यक असून तो सदसद्विवेकबुद्धीनें केल्यावांचून व्हावयाचा नाही. शास्त्र कोणतें याविषयीं पूर्व ऋषिमुनींनीं तर असें लिहून ठेविलें आहे कीं, —

श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः, तदभावे शिष्टाऽऽचारः प्रमाणम् ॥—वसिष्ठस्मृति.
स्मृतेर्वेदविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् ॥
तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबोधे परित्यजेत् ॥—चतुर्विंशतिमत.
सामयाचारिका धर्मा जातिदेशकुलोद्भवाः!
ग्रामाऽऽचाराः परिग्राह्या ये च विध्यविरोधिनः ॥—स्मृतिसार.
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥
द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रहः ।—भारत.
न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ ॥
देशाऽऽचारकुलाऽऽचारैस्तत्र धर्मो निरूप्यते ॥—स्कंदपुराण.

याजवरून श्रुतिप्रमाण मुख्य आहे असें ठरतें व याप्रमाणें वहिवाटही आहे. यज्ञांत एकादशी, शिवरात्र आली तर मानीत नाहीत; व सूर्यपर्वणीस पिंडपितृयज्ञ येतो तेव्हां त्यासमयींही श्रौतानें पुराणांचा त्यागच करितात. रूढी ही लेखी शास्त्राहून श्रेष्ठ नाही असें असतांही 'योगाद्रूढिर्बलीयसी' हे वाक्य लोक घेऊन रूढीस बलवत्तर गणतात. परंतु हें वाक्य मुळींच धर्मशास्त्रास लागू नसून शब्दशास्त्रास लागू आहे; कारण, शब्दाचा अर्थ रूढीवरून सिद्ध होतो. धर्मशास्त्रास हें वाक्य लागू करणें हें मुळींच विसंगत आहे. सारांश, प्रस्तुत कालावर लक्ष्य दिलें असतां, वेदांस या काळांत प्रमाण धरून त्याप्रमाणें आचरण केल्यास तिकडूनही अडचण येणार, स्मृतींसच सर्वथैव प्रमाण रल्यास तीही अडचणच आहे आणि पुराणें हीं प्रमाण धरलीं तर अगदींच अनवस्था होईल. तर श्रौत, स्मार्त आणि पुराण यांचें नीट पर्यालोचन करून सारासार विचारानें आणि देशास हितकर असे आचार, विचार, रूढी आणि शास्त्रें हीं विद्वान् व श्रेष्ठ लोकांनीं ठरवावीं असें आम्ही म्हणतो. आम्ही म्हणतो इतकेंच नाही, तर पूर्वापर ऋषी वगैरेही याचप्रमाणें करीत आले आहेत.

परिशिष्ट ३ रें

त्रिकाण्डधर्म

हिंदुधर्माची मुख्य तीन कांडें म्हणजे प्रकार असल्यामुळें त्यास एकंदर त्रिकाण्डधर्म म्हणण्याची रीति आहे. तीं तीन कांडें— १ ज्ञान, २ कर्म आणि ३ उपासना अशीं आहेत. पैकीं, पहिल्या कांडाप्रमाणें चालणाऱ्यांस निवृत्तिमार्गी म्हणतात आणि पुढच्या दोहोंस अनुसरून चालणाऱ्यांस प्रवृत्तिमार्गी म्हणतात. या तिन्ही कांडांची संक्षेपेंकरून लक्षणें ध्यान, यजन आणि भजन हीं आहेत. [ज्ञानकांडाची प्रवृत्ति पूर्वी होती असें जरी म्हटलें आहे तरी हल्लींही ज्ञानकांडानुसारी असां संन्याशांचा वर्ग आहे व संन्यासमार्ग तरी ज्ञानकांडाकरितांच आहे असें दिसतें. संन्याशांस कर्म आणि उपासना या दोन्ही कांडांचें प्रयोजन नसून त्यांनीं केवळ उपनिषद्भागांचा अभ्यास करून ईश्वरविषयक ज्ञान संपादावें; व तसा अधिकार आल्याशिवाय संन्यासही होत नाही. संन्यास म्हणजे कावेनें तांबडीं वस्त्रें करणें व दंडकमंडलु धारण करणें येवढेंच नसून ईश्वरज्ञान संपादण्यासारखी पोक्त बुद्धि ज्याची झाली असेल तोच खरा संन्याशी होतो. त्यास म्हणजे वस्त्रें रंगविली पाहिजेत आणि दंडकमंडलु बाळगला पाहिजे असें कांहीं नाही. वस्त्रें रंगविणें आणि दंडकमंडलु बाळगणें हीं बाह्यदर्शनें आहेत, वस्तुतः त्यांचें प्रयोजन नाही. हीं बाह्यदर्शनें तरी लोकांस संन्यास हा विवक्षित रीतीनें लोकाचारांतून निराळा असा समजावा म्हणून असतात. आतां या संन्याशांत तरी बहूदक, कुटीचक, हंस आणि परमहंस असे चार भेद असून त्यांची अनुक्रमें ज्ञानकांडांत चढती पाहिरी असल्यामुळें परमहंस हे ज्ञानश्रेष्ठ असतात आणि परोपकार व धर्मप्रवचन हीं यांची मुख्य कर्मे होत. असा सर्वांचा समज आहे.] पूर्वी ध्यानमननंकरून परमात्म्याचें चिंतन करीत असत. या प्रकारास ज्ञानकांड म्हणतात; परंतु लोक, तेवढ्यानें केवळ ईश्वरप्राप्ति होते असें समजूनच तृप्त न राहतां पुढें यज्ञयागादिक क्रिया म्हणजे अग्निमुखकर्म करण्याचा प्रचार सुरू झाला; यास कर्मकांड म्हणतात. आणि पुढें हाही खटाटोप व्यर्थ वाटून ईश्वराच्या अवतारादिकांची कल्पना करून त्यांच्या मूर्तीची पूजा व भजन वगैरे करण्याचा पाठ पडला; त्यास उपासनाकांड किंवा भक्तिमार्ग म्हणतात.

आतां जे ज्ञानकांडी आहेत ते कर्मकांडास महत्त्व देत नाहीत.—

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ॥
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥
इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नाऽन्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥ इ०
मुण्डकोपनिषद्, प्रथम मुंडक, द्वितीय खंड.
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ॥
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

तसेंच कर्मकांडप्रतिपादक अशा ज्या श्रुती आहेत त्यांसही मान न देऊन त्या श्रुतींस ज्ञानकांडी हे न्यूनत्वदर्शक अपराश्रुती असें नांव देतात. म्हणजे त्या व्यवहाराच्या मात्र उपयोगी असून परमार्थाच्या बिलकुल उपयोगी नाहीत असें ते समजतात. परंतु उपनिषद्भागास ते पराश्रुती असें महत्त्वदर्शक नांव देतात. म्हणजे त्या केवळ परमार्थाच्या उपयोगी असल्यामुळें त्यांस मात्र ते मानितात. याविषयीं मुंडकोपनिषदांतील प्रथम मुंडकाचे प्रथम खंडांत लिहिलें आहे कीं,—

तस्मै स होवाच, द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्
ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवाऽपरा च ॥
तत्राऽपरा — ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति ॥
अथ परा— यया तदक्षरमधिगम्यते ॥
तस्मै स होवाच, पितामहश्च श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगादवैहि ॥
न कर्मणा न प्रजया धनैर्न त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥
कैवल्योपनिषद्.

संन्यासी यांचा आचार तर असा वर्णिला आहे —

न तेषां धर्मः न चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाऽश्मकाञ्चना यथोपपन्न-
चातुर्वर्ण्यभैक्षाचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति ॥—आश्रमोपनिषद्.

यज्ञोपवीत हें कर्मकांडी लोकांस मात्र उक्त आहे, परंतु आपल्या यज्ञोपवीताविषयीं ब्रह्मवादी
(ज्ञानकांडी) असें म्हणतात :—

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ॥
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् ॥
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥—ब्रह्मोपनिषद्.

संन्यासवन्दनाविषयीं ब्रह्मवादी असें म्हणतात:—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तराऽऽत्मा ॥
कर्माऽध्यक्षः सर्वभूताऽधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥—श्वेताश्वतरोप.
तेन संन्या ध्यानमेव तस्मात्संन्यासवन्दनम् ॥
निरुद्धका ध्यानसंन्या वाक्कायक्लेशवर्जिता ॥—ब्रह्मोपनि.

ज्ञानी यांनीं असें ब्रह्मवर्णन केलें आहे.

एको वशी सर्वभूतान्तराऽऽत्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥
तमात्मानं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ —कठोपनिषद्, पंचमवल्ली.
तदेव भूतं तदु भाव्यमानमिदं तदक्षरे परमे व्योमन् ॥
येनावृतं खं च दिवं च महीं च येनाऽऽदित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ॥

—बृहन्नारायणोपनिषद्.

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ॥
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्घावाभूमी जनयन्देव एकः ॥—श्वेताश्वतरो०

ब्रह्मवादी म्हणतात कीं, कर्मकांडी लोकांचा यक्ष पशु, पुरोडाश, दर्भ व समिधा याहींकरून होतो; परंतु ज्ञानी यांच्या यज्ञाची सामग्री वेगळीच आहे:—

तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः, श्रद्धा पत्नी,
शरीरमिध्म—मुरो वेदि—लोमानि बर्हि—वैदः शिखा,
हृदयं यूपः, काम आज्यं, मन्युः पशुः तपोऽग्निर्दमः
शमयिता, वाग्धोता प्राण उद्गाता, चक्षुरध्वर्यु—र्मनो
ब्रह्मा, श्रोत्रमग्नी० ॥—बृहन्नारायणोपनिषद्.
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥
ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम् ॥
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥
तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशाँच्छिनत्ति ॥—श्वेताश्वतरोपनिषद्.

ब्रह्मविदाऽऽप्नोति परम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥—ब्रह्मवल्ली.

सारांश, ब्रह्मदर्शन करणाऱ्या ज्या श्रुती त्या मात्र परा अर्थात् उत्तम असें ते मानितात. परा व अपरा या श्रुतींत स्पष्ट भेद असे अहेत कीं, पराश्रुतींत प्रार्थना म्हणून बिलकुल नसून केवळ ब्रह्मवर्णन व ब्रह्मसाधनोपाय हे सांगितले असतात, आणि अपराश्रुतींत सर्वत्र प्रार्थना असून त्यांशिवाय दुसरा विषय नाही. अपराश्रुतींची उदाहरणे खालीं दिली आहेत :—

हृद्रोगं मम सूर्य! हरिमाणं च नाशय०
द्विषन्तं मह्यं रन्ध्रयन्मो अहं द्विषतो रधं०

यद्भद्रं तन्म आसुव०
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अपनिलयन्ताम्०
यन्तु नदयो वर्षन्तु पर्जन्याः सुपिप्पला ओषधयो भवन्तु०
सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अंतरिक्षात्०
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया नस्तनुवो रुद्र रीरिषः ०
नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि ॥
मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्०
अहीँश्च सर्वाञ्जम्भयन्सर्वाश्च यातुधान्य०

यावरून सर्व वेदमंत्र हे प्रार्थनारूप आहेत. शत्रू नाहीसे कर, रोग बरे कर, पर्जन्य पाड, पीक येऊं दे, दिवसां रक्षण कर, रात्रीं रक्षण कर अशा प्रकारच्या सर्वत्र प्रार्थना आहेत व ह्या वेदभागास अपराश्रुती म्हणतात. परंतु उपनिषद्भागांत अशा प्रार्थना वगैरे नसून त्यांत ब्रह्माचें स्वरूपवर्णन व साधनवर्णन हीं मात्र असतात. हा मोठा फरक लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे आणि अशा वेदभागास पराश्रुती म्हणतात.

ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन

यदेकं निष्कलं ब्रह्म व्योमाऽतीतं निरञ्जनम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ॥
कैवल्यं केवलं शान्तं केवलं शुद्धमत्यन्तनिर्भलम् ।
कारणं योगनिर्मुक्तं हेतुसाधनवर्जितम् ॥

ध्यानश्रेष्ठ्य

तपेद्वर्षसहस्राणि एकपादस्थितो नरः ।
एकस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
तीर्थानि तोयरूपाणि देवान् पाषाणमृन्मयान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मध्यानपरायणाः ॥
यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ।
तथैव शास्त्राणि बहून्यधीत्य सारं न जानन् खरवद्वहेत्सः ॥—उत्तरगीता.

अद्वैतमत

आलोच्य चतुरो वेदान् धर्मशास्त्राणि सर्वदा ।
योऽहं ब्रह्म न जानामि दर्वी पाकरसं यथा ॥—उत्तरगीता.

यावरून उपनिषद्भाग म्हणजे वेदान्त; त्यांत पूर्ववेदान्त (ऋषिप्रोक्त) आणि उत्तरवेदान्त (आचार्यप्रोक्त) असे दोन पक्ष आहेत. पूर्ववेदान्तांत, अनेक देव आहेत अशी जी कर्मकांडाचे योगाने लोकांची समजूत झाली होती ती मोडण्याकरिता ईश्वर हा — ‘एकमेवाद्वितीयं’ असे वास्तविक प्रतिपादन आहे. परंतु पुढे उत्तरोत्तर लोक अज्ञानाने असे म्हणू लागले की, ‘अहं ब्रह्माऽस्मि’ — म्हणजे, मीच ईश्वर आहे! तसेंच, जे कांहीं दिसते ते सर्व मिथ्या आहे इत्यादि अर्थाचे अनर्थ होऊन त्यांतून वाममार्ग, अघोरपंथ, कौलमत इत्यादि दुराचार निघाले व धर्म आणि ईश्वरभय सुटून ‘ब्रह्मैवाऽहं न संसारी’ असे म्हणू लागले; या प्रकारास उत्तरवेदान्त म्हणतात. परंतु कर्मकांडीलोक हे कर्मच प्राधान्य मानितात आणि त्यांतही मुख्यत्वेकरून ब्राह्मणास तर ते पाहिजेच, असा एकंदर ब्राह्मणांचा समज व आग्रह आहे. आणि तिसरे व शेवटचे म्हणजे उपासनाकांडी किंवा भक्तिमार्गी लोक हे वरच्या उभयकांडानुयायी मतांविरुद्ध सगुण परमात्मा कल्पून, तो आपला कर्ता व आपण त्याचे दास असे म्हणून निश्चयाने श्रद्धा व भाव येणेकरून त्यास भजावे व त्याची भक्ति, पूजन भजन स्मरण कीर्तन उपासना व स्तव इत्यादिकेकरून करावी असे मानतात. व तेही वरच्या उभयकांडानुयायीप्रमाणेच आपले कांड मात्र उच्च मानून व संभाळून कर्मादि इतर कांडांस अमान्य करितात. कारण, ते असे म्हणतात की, कर्मकांडाचे फल हे —

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ — गीता.
असे आहे; आणि भक्तीचे फल तर असे आहे की, —

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ — गीता.

येणेप्रमाणे या तिन्ही कांडानुवर्तीची आपल्या पक्षास मात्र उच्च मानण्याची ओढाताण लागत असते. व त्याप्रमाणे त्या तीनही प्रकरणांसंबंधाचे अनेक ग्रंथ आहेत. [भक्तीचे प्रतिपादक हरिदास, कर्माचे प्रतिपादक अग्निहोत्री व ज्ञानाचे प्रतिपादक संन्यासी व ब्रह्मनिष्ठ हे आहेत.] त्यांत कर्मकांडाचे ग्रंथ तर फारच असून ते सर्वांहून जुने आहेत. याजकरिता त्याची माहिती असणे योग्य व आवश्यक आहे म्हणून त्याप्रमाणे प्रथमतः कर्मकांडाचे प्रकरणाचाच खुलासा व माहिती देण्याचे योजिले आहे.

कर्मकांड म्हणजे, ब्राह्मणांनी अग्निद्वारा ईश्वरसेवन करावे आणि गृहस्थांनी घरांत धाराग्नि किंवा अग्निहोत्र्याचे तीन अग्नी नेहमी बाळगून त्यांजवर होम हवने करावी, याचे मूळ नांव कर्मकांड. याविषयी असे म्हटले आहे की, —

अग्नी क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ॥
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिनान् ॥

वेदाच्या सर्व संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके व सूत्रे वगैरे हीं सर्व या कर्मकांडविषयांवरच प्रवृत्त आहेत. कर्मकांडाचे लोंढणे ब्राह्मणास जन्मल्यापासूनच लागते व त्यासंबंधाने ब्राह्मणास एकंदर सोळा संस्कार करावे लागतात. ब्राह्मणपुत्राचे उपनयन (मुंज) झाले म्हणजे तो कर्मकांडप्रवर्तक होतो. परंतु तत्पूर्वी बाल्यावस्थेत तो—

जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते ॥ इ०

स्मृत्याधारेण शूद्रच असतो. हे सोळा संस्कार पुढे लिहिल्याप्रमाणे अनुक्रमे असतात :— १ गर्भाधान, २ पूंसवन, ३ सीमन्तोन्नयन, ४ जातकर्म, ५ नामकरण, ६ विष्णुबलि, ७ निष्कर्म, ८ अन्नप्राशन, ९ चौल किंवा चूडाकर्म, १० उपनयन, ११ मेधाजनन, १२ महानाम्नी, १३ महाव्रत, १४ समावर्तन, १५ विवाह आणि शेवटील व १६ वें अंत्येष्टि म्हणून एक कर्म किंवा संस्कार आहे. कर्मकांडांत अग्नि हा मुख्य आहे हें प्रारंभी जें त्याचें लक्षण सांगितलें त्यावरून अर्थसिद्धच आहे; व त्यासंबंधानें निरनिराळ्या प्रसंगीं अग्नीस निरनिराळीं नांवें देतात तीं हीं आहेत :— पावक, मारुत, पवमान, मगल, प्रबल, पार्थिव, सभ्य, समुद्रव, सूर्य, योजक, रुक्मक, द्विज, हव्यवाहन, कव्यवाहन, वरद, बलवर्धन, क्रोध, कामद, क्रव्याद, वह्नि, हुताशन इत्यादि. तसेच या प्रकरणांत देवही निरनिराळे येतात ते—पुस्तुरवार्द्रव, धनुर्धर, सत्यवसु, नांदीमुख, कामकाल, धूरिलोच वगैरे. याचप्रमाणे या कांडांत कर्मही एक प्रकारचे नसून त्यांत अनेक प्रकार आहेत:— श्रौत, स्मार्त, पुराणोक्त, सूत्रोक्त, इष्टापूर्त, प्रायश्चित्त, शांतिक, पौष्टिक, नित्य, नैमित्तिक, मंगल, अमंगल, वर्णाश्रमकर्म, शिष्टाचारप्राप्त, काम्य, जातिविशिष्ट, युगविशिष्ट, आपत्तिनिमित्त, बाल वृद्ध आतुरादि अवस्थाविशिष्ट इत्यादि. वर कर्माप्रमाणे अग्नीचीं जीं अनेक नांवें सांगितलीं आहेत त्यांशिवाय अग्निहोत्री यांचे घरीं तीन अग्नी असतात : १ गार्हस्पत्य, २ दक्षिणाग्नि, आणि ३ आहवनीय; आणि तसाच गृहस्थांचे घरीं १ स्मार्ताग्नि असतो. पैकीं अग्निहोत्र्याचे अग्नीस श्रौताग्नि म्हणतात व गृहस्थाचे अग्नीस गृह्याग्नि म्हणतात. त्यांत श्रौताग्नीवर हविःसंस्था, सोमसंस्था व उत्तरक्रतु वगैरे कर्मे होतात आणि गृह्याग्नीवर फक्त पाकसंस्था हीं मात्र कर्मे होतात. आतां ह्या संस्थाकर्मांमध्येही जीं कर्मे येतात तीं खाली लिहिल्याप्रमाणे :—

(१) हविःसंस्था (श्रौत).	(२) सोमसंस्था (श्रौत).	(३) उत्तरक्रतु (श्रौत).
१ अग्न्याधेय.	१ अग्निष्टोम.	१ अश्वमेध.
२ अग्निहोत्र.	२ अत्यग्निष्टोम.	२. सत्र.
३ दर्शपौर्णमास.	३ उक्थ्य.	३ राजसूय.
४ चातुर्मास्य.	४ षोडशी.	४ पौंडरिक.
५ आग्रयण.	५ वाजपेय.	५ सर्वमेध.
६ निखटपशुबंध.	६ अतिरात्र.	६ विश्वजित.
७ सौत्रामणि.	७ सर्वतोपृष्ठ (अप्तोर्याम).	७ पुत्रेष्टि, पर्जन्येष्टि इ.

आणि गृहस्थाचे म्हणजे गृह्याग्नीवर पाकसंस्थेच्या पोटांत हीं सात कर्मे होतात : १ श्रवणाकर्म, २ आश्वयुजी, ३ प्रत्यवरोहण, ४ आग्रयण म्हणजे नवान्नेष्टि, ५ पिंडपितृयज्ञ, ६ सर्पबली आणि ७ अन्वष्टका.

वर उत्तरक्रतूमध्ये जीं कर्मे सांगितलीं त्यांशिवाय सर्वतोमुख, महाव्रत वगैरे अनेक याग व सत्रे आहेत. आधुनिक काळांत जशा अनेक प्रकारच्या जत्रा, मेळे व उत्सव आहेत त्याचप्रमाणे श्रौतकाळांतील हे उत्सव आहेत.

सदहू कर्माविषयींचे नियमही बहुत लिहिले गेले आहेत. त्यांत तत्संबंधाचीं द्रव्ये, संभार, पात्रे, मंडपविधी, मंत्र, कुंडे वगैरे घालण्याच्या रीती, बैठका, ऋत्विज वगैरेविषयीं सर्व खुलासा केलेला असतो.

त्यांची परिभाषा श्रौती व याज्ञिक यांस चांगली माहित असते. याज्ञिक कर्मामध्ये १ होता, २ अध्वर्यु, ३ ब्रह्मा व ४ उद्गाता असे चार मुख्य ऋत्विज असून त्या प्रत्येकाचे पोटी तीन तीन असे १२, मिळून एकंदर सोळा ऋत्विज असतात. त्या बारांचीं नांवें :— १ मैत्रावरुण, २ प्रतिप्रस्थाता, ३ ब्राह्मणाच्छंसी, ४ प्रस्तोता, ५ अच्छावाक, ६ नेष्टा, ७ आग्नीध्र, ८ प्रतिहर्ता, ९ ग्रावस्तोता, १० उन्नेता, ११ पोता आणि १२ सुब्रह्मण्य याप्रमाणें याज्ञिकांची व्यवस्था आहे. आतां, जो यज्ञमंडप घालतात त्याला चार दिशांस चार द्वारें ठेवून मंडपांत महावेदी करितात व त्या महावेदीत उत्तरवेदी, यूप, हविर्धान, उपसद, मार्जालीय, सद (प्रेक्षक बसण्याची जागा), वगैरे स्थलें असतात. महावेदीच्या बाहेर चात्वाल, शामित्रशाला, ऊवध्यगोह वगैरे भाग काढून त्याच्या मधून मधून मार्ग काढिले असतात, त्यांस संचार म्हणतात. व महावेदीचे पश्चिमेस अग्नीचीं कुंडें, पत्नीशाळा, यजमानाचें आसन, ब्राह्मणांचे स्थान, धर्म, मुख्य ऋत्विजांचीं स्थानें इत्यादि जागा केलेल्या असतात. यज्ञमंडपांत द्वार व प्रतिग्वर मिळून १२ पावले आणि महावेदी ३६ पावलें मिळून ४८ पावलें असून त्यास बहिर्वेदी व अंतर्वेदी असते.

याज्ञिककर्मास पात्रें वगैरे जें सामान लागते तें — इध्मा, बर्हि, धृष्टि, सुच, चमस, ग्रावाण, स्वरव, उपरव, द्रोणकलश, वायव्यकलश, पूतभृत्, गृह, ईडसूनु, स्वधिति, दंड, इत्यादि पदार्थ मुख्य आहेत. सोम यागांत जीं अनेक अनुष्ठानें आहेत, त्यांतील दीक्षणीया, प्रायणीया, आतिथ्य, धर्म, अग्नीषोमीया, पाशुक, सुत्या, प्रातःसवन, माध्याह्नसवन, तृतीयसवन, सोमपान अवभृत्, वरुणेष्टि वगैरे असून हीं सर्व सात दिवसांत करावयाचीं असतात. यज्ञांत अज (बकरे) होमावे लागतात, ते खरेच बकरे घ्यावे किंवा पिठाच्या बकऱ्याच्या मूर्ती कराव्या याविषयीं वाद आहे. कोणी प्रत्यक्ष पशू घ्यावे असें म्हणतात व कोणी पिष्टपशू करावे असें म्हणतात. याविषयीं पिष्टपशूमीमांसा वगैरे स्वतंत्र ग्रंथ आहेत. जो जो मोठे यज्ञ करावे तो तो जास्त जास्त पशू लागतात. वाजपेय म्हणून एक यज्ञ आहे त्यास २७ पशू लागतात; व अश्वमेध म्हणून जो मुख्य यज्ञ आहे त्यास तर २६० पशू लागून शिवाय ज्या एकादशऱ्या करतात, त्या प्रत्येक एकादशऱ्यास अक्रा अक्रा असे पशू लागतात! [यज्ञामध्ये असे खाटकासारखे निर्दयपणें पशू मारणें हें अघोर कर्म संध्यांच्या कोवळ्या मनाच्या व दयाविशिष्ट हिंदुलोकांस ऐकून अंगावर शहारे उठतील हें खरें आहे. कारण हिंसाकर्माचा अत्यंत द्वेषा, बुद्धीसच शास्त्रांचें मूल म्हणणारा, परम ज्ञानी आणि दशावतारांतील नववा अवतार जो बुद्ध त्यानें सर्वत्र अहिंसाप्रतिपादित दयाधर्माचा प्रसार केला; परंतु पूर्वकाळी हिंसाकर्माबद्दल कोणासच कांहीं वाटत नव्हतें! मनूनें तर असें म्हटलें आहे कीं, —

प्रोक्षितं भक्षथेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ॥
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥
प्राणस्याऽन्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकत्ययत् ॥
स्थावरं जंगमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
यज्ञस्य भूतयै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥ —मनु, अ० ५.]

याप्रमाणें कर्मकांडाची प्रवृत्ति विशेष व तत्प्रतिपादक ग्रंथांचा भरणाही मोठा म्हणून त्याविषयीं वर थोडेसें विवेचन केलें. एवढ्यानेच याची पूर्तता झाली असें नसून तसें करण्यास येथें स्थलावकाशही नाही. म्हणून तद्विषयक ज्यांस माहिती करून घेणें असेल त्यांनीं तत्प्रतिपादक ग्रंथांचें स्वतंत्रपणें विचारपूर्वक पर्यालोचन केलें असता कर्मकांडाचें वस्तुतः काय महत्त्व आहे किंवा सर्व व्यर्थ भासूड आहे याचा चांगला खुलासा होईल. आतां खुलासा करण्यापैकीं ज्ञान व उपासना या दोन कांडांचें विवेचन करणें राहिलें आहे त्याविषयींही थोडें येथें दिग्दर्शन करूं.

ज्ञानकांडी हे म्हणतात कीं, परमार्थज्ञानाला किंवा परमेश्वरप्राप्तीला आम्हास व्यर्थ बाह्य खटपट करणें नलगे. आमचीं परमेश्वरप्राप्तीचीं सर्व कर्मे मानसिक आहेत. म्हणजे— १ शम, २ दम, ३ उपरति, ४ तितिक्षा, ५ श्रद्धा आणि ६ समाधान हें षट्क व साधनचतुष्टय इतकें असलें म्हणजे ईश्वरप्राप्ति होते. साधनचतुष्टय म्हणजे १ नित्य काय, अनित्य काय याचें विचारण, २ फलभोक्तृत्वसंबंधी विराग, ३ सदरील षट्कांतील शमादि संपत्ति आणि ४ मुमुक्षुत्व. आत्मा हा स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीन अवस्थात्मक शरीरापलीकडेही साक्षी व अविनाशी आहे. परंतु शरीर हें पंचमहाभूतांनीं घडलेलें, कर्मानें उदयास आलेलें व सुख दुःख भोगण्याचें स्थान असें असून उत्पत्ति, जन्म, वृद्धि, अपक्रिया, क्षय आणि नाश या षड्विकारांनीं विकृत आहे; तरी त्यास पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेन्द्रियें पंचप्राण व मन आणि बुद्धि हीं असतात आणि त्यांचे पोटांत सूक्ष्म शरीर व कारण शरीर असतें. देहास जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति (गाढनिद्रा) अशा तीन अवस्था असतात आणि या अवस्थांना जो अतीत म्हणजे त्या अवस्था ज्यास नाहीत तो आत्मा; आणि तो आत्मा सर्व जीवांमध्ये असून ब्रह्मरूप आहे अशी समानदृष्टि झाली म्हणजे तो ज्ञानी व जीवन्मुक्त होतो, व जीवन्मुक्त होण्यास ज्ञानावांचून मार्ग नाही इत्यादि ज्ञानमार्गाचें मत आहे. वेदान्त म्हणून जो म्हणतात तो याच मतास म्हणतात.

आतां भक्तिमार्गी अथवा उपासनाकांडी यांचें मत काय आहे तें पाहूं. ते म्हणतात कीं, ज्ञानापेक्षां भक्ति श्रेष्ठ आहे. ईश्वराचे ठायीं प्रीति, श्रद्धा, भाव आणि निश्चय हीं ठेवून वागलें तरच सर्वसिद्धि आहे. याविषयीं भागवतांत म्हटलें आहे कीं, —

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥
न निर्विण्णो नाऽतिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥

भक्तिमार्गांत ईश्वर एक असून त्यास अनन्यभावे करून शरण जाणें, नित्य भजन स्मरण व त्याचे गुणानुवाद गायन करणें आणि तसेंच सदाचार व नीति यांहींकरून वर्तणें हें मुख्य तत्त्व आहे. पैकीं सदाचार आणि नीति हीं तर तीनही कांडांस साधारण असून आवश्य आहेत. परंतु या तिन्ही कांडप्रतिपादकांत बहुत तक्रारी व वाद आहेत. कोणी म्हणतात कीं, कलियुगांत कर्म हें मुळींच विहित नसून हें भक्तीचें युग आहे. व हेंच मत सर्व [प्रसिद्ध वेदान्ती व साधु ज्ञानदेव हे एके ठिकाणीं असें म्हणतात :—

जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म, वांयाचि हा श्रम व्यर्थ जाय ॥

योगयागविधि येणें नोहे सिद्धि, वांयाचि उपाधि दंभधर्म ॥ — हरिपाठ.] साधु संत आणि आधुनिक ऋषी व आचार्य यांचें असून कर्मप्रतिपादनाविरुद्धच उपनिषदादि ज्ञानकांडप्रतिपादक ग्रंथांचें तत्त्व दिसतें; आणि कोणी म्हणतात कीं, कर्ममार्ग हा चित्तशुद्धीच्या मात्र उपयोगी असून त्याचे योगानें मोक्षाची प्राप्ति मुळींच नाही. तेव्हां राहतांपैकीं, कर्मकांडाचा सर्वास तिरस्कार येऊन ज्ञान व उपासना हीं दोन कांडें अवशिष्ट राहिलीं. यांपैकीं सर्वास ग्राह्य व सुखसोयकर कोणतें ह्याचा विचार करितां असें दिसतें की, ज्ञानकांडाचें साधन तर अत्यंत [क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ताऽऽसक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥ — गीता, अ० १२.] क्लेशतर व दुःसाध्य आहे. म्हणून सद्यःकाळीं भक्तिसाधन किंवा उपासनाकांड हेंच सर्वास सुलभ असें राहिलें असून त्याचाच सर्वांनी अवलंब करावा. आतां भक्तीमध्ये तरी पराभक्ति व गौणीभक्ति असे दोन प्रकार आहेत : अवतारादिकांची कल्पना करून त्यांची भक्ति करणें ह्यास गौणीभक्ति म्हणतात व केवळ सत्य व अद्वितीय ईश्वराची अनन्यभावे भक्ति करणें ह्यास पराभक्ति म्हणतात; गीतादि सच्छास्त्रांचेही हेंच म्हणणें आहे. इतक्या सर्व गोष्टी खऱ्या असूनही बहुतेक लोकसमजाची प्रवृत्ति

कर्मकांडाकडेच कां आहे? असा प्रश्न निघतो. ह्यांत विचार करून पाहिलें असतां सर्व हिंदू लोकांत मुख्य मानलेला जो ब्राह्मणवर्ग तो फार कर्मठ असून त्या वर्गाचें पोषण बहुतकरून कर्मकांडावरच अवलंबून असल्यामुळें मुख्यत्वेकरून त्यांजकडून ही कर्मकांडाची यातायात त्यागिली जात नाही व त्यावरून अर्थातच इतर वर्गाच्या लोकांचेही पाठीमागील कर्मपाश सुटत नाही. असें आहे तरी निष्पक्षपाती व विचारी ब्राह्मण, साधु, भक्त वगैरे हे कर्ममार्गाचा निषेधच करितात, व याचेंच दर्शक प्रस्तुतचे प्रार्थनासमाज, ब्रह्मसमाज, आर्यसमाज वगैरे भाविक आर्य लोकांच्या मंडळ्या ठिकठिकाणीं निर्माण झाल्या आहेत. आतां त्यांच्या हेतूंप्रमाणें त्यांचा योग्य परिणाम सध्यां जरी झालासा दिसत नाही तरी कालांतरानें होईल असा अजमास आहे. कर्मकांडाचाच अभिमान धरिला तर त्यास दोन गोष्टी आवश्यक पाहिजेत, म्हणजे देवांत दोन वर्ग केले पाहिजेत : एक वर्ग, अनेक कामना पूर्ण करणाऱ्या देवांचा व दुसरा वर्ग, ज्यांस कांहीं दिलें तरच ते प्रसन्न होतात त्या देवांचा; असे दोन वर्ग केल्याशिवाय कर्मकांड चालत नाही. मग त्यांत वैदिक कर्मकांड घ्या किंवा वाममार्गाचें कर्मकांड अथवा अभिचारकर्म घ्या, या सर्वांचा एकच घांट आहे; परंतु हें ठीक दिसेना म्हणूनच ज्ञानकांडप्रवर्तनास योग्य अशी संन्यासग्रहणपद्धति आणि तपस्वी दीक्षा ह्या अनुक्रमें सांख्ययोग आणि बौद्धमत यांतून निघाल्या. पैकीं जैन (बौद्ध) हे तर ही तापसी दीक्षा स्त्री व पुरुष या उभयतांसाठी देतात. असा प्रकार होता तरी त्याविषयी लोकांत अरोचन पडून प्रस्तुत सर्वमान्य व परम सुलभ असा उपासनामार्ग प्रचलित झाला असें या तिन्ही पंथांविषयी किंवा कांडांविषयी विचारपूर्वक मनन व शोधन केलें असतां समजतें.

येणेंप्रमाणें ज्ञान, कर्म व उपासना या तीनही कांडांचें साधारणपणें त्रोटक विवेचन झालें व त्या तिहींचीही परमार्थसाधनाविषयीच प्रवृत्ति आहे असेंही सिद्ध आहेच; परंतु या तिहींचेंही तत्त्व आणि सर्वसाधारणधर्म पाहिला असतां नीति आणि परोपकार हा आहे. तर हा सर्वमान्य धर्म ह्या तिन्ही कांडांतील धर्मज्ञांकडून कितीसा घडतो याविषयी पाहूं. आमचें म्हणणें तर असें आहे कीं, सदरील नीति आणि परोपकार ह्या धर्मसारापैकीं पहिलें नीतीचें कलम बाजूस ठेविलें तरी दुसऱ्या कर्माचें असावें तसें वैपुल्य दिसत नाही, व ह्यावरून हे त्रिकांडी तें सार भुलून गेले असें म्हणावें लागतें. ज्ञानी असतात ते ह्यांत काय आहे त्यांत काय आहे, हें सर्व जग मिथ्या असून भास मात्र आहे इत्यादि विचार मनांत आणून आपलें परोपकारादि जें खरें तत्त्व तें एकीकडे ठेवून उदासीन व आळशी होतात; कर्मठ असतात ते सर्वकाळ कर्मांचेच खटपटींत असून व त्यांतच काळ घालवून ज्ञानी म्हणविणारांप्रमाणेंच लोकांच्या उपयोगी पडत नाहीत; आणि उपासनी म्हणजे भक्त हे तर आपलें आयुष्य भजनांत व यात्रा व वाऱ्या करण्यांत घालवितात. तेव्हां ही त्यांची चूक आहे. ईश्वरभजनाविषयी कोणाचें कसेंही मत असो, परंतु दयालुता व परोपकारबुद्धि हीं असणें हें तर सर्वासच पाहिजे व यासच सदाचार म्हणतात. हें लक्ष्यांत नसलें तर इतर कितीही खटपटी केल्या तरी ईश्वर प्रसन्न होणार नाही व त्यांत त्यास संतोष नाही असें सर्व शास्त्रांचें मत आहे. व असेंच सर्व पुराणें व साधु वगैरेंनीही म्हटलें आहे कीं, परोपकाराच्यास सर्व तीर्थें, सर्व व्रतें आणि सर्व यज्ञ झाले आहेत असें समजावें. परोपकाररूप मुख्य सद्धर्मास वर्णाश्रमादिकांची अडचण पडत नाही व अंतर येत नाही, आणि असें न समजून जे वर्णाश्रमधर्मसंबंधी कर्मपाशांत गुंतून परोपकाररूप सद्धर्म टाळतील त्यांनीं मोठा अधर्म केला असें समजण्यास कांहीं हरकत नाही.

ज्ञानी म्हणवून आळशी होऊन बसणारे, कर्मठ होऊन होमहवनें व जप तप करीत बसणारे, आणि भक्त होऊन भजन करीत अथवा यात्रा मात्रा करीत फिरून वर म्हटल्याप्रमाणें परोपकारादि महत्कृत्यांविषयीं शून्य असणारे यांविषयीं ईश्वराचा वास्तविक किती संतोष असेल याविषयीं तत्त्वबुद्धीनें विचार केला असतां आमच्या

मर्ते तर, तसे परोपकारादि महत्कृत्यशून्य लोक ईश्वराच्या अप्रीतीला आणि असंतोषाला कारण अथवा त्याच्या अनुग्रहाला अयोग्य होत. वस्तुतः अखिल जग हेंच ईश्वराचें प्रत्यक्ष रूप असून त्याची पूजा म्हणजे त्यांतील लोकांवर यथासामर्थ्येकरून उपकार करणें व प्रसंगानुरूप हातांतील इतर साधारण कामेंही एकीकडे ठेवून त्यांच्या उपयोगी पडणें हीच ईश्वराची पूजा होय. दोन दोन प्रहर स्नानसंध्या करीत बसलें अथवा एकांतीं गोमुखी घेऊन गायत्रीपुरश्चरण किंवा शिवपंचाक्षराचा वगैरे लक्षावधी जप केला आणि असें आळशीपणांत बसून व्यर्थ आयुष्य घालविलें तर त्यापासून ईश्वरास संतोष होईल असें वाटत नाही. येवढ्याकरितां सारासार विचाराची आवश्यकता आहे व तेंणेंकरूनच मनुष्य प्राण्याकडून खरा धर्म घडणार आहे.

अनाऽऽचारेण मालिन्यं अत्याचारेण मूर्खता ॥
विचाराऽऽचारयोर्योगः सदाचारः स उच्यते ॥
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

असा न्याय व नीति आहे. याचा अवलंब केला असतां मनुष्यप्राणी इहपरलोकीं सुखानुभव घेण्यास पात्र होईल असें आमचें मत आहे.—

परिशिष्ट ४ थें

उपनिषदार्थ.

वेदाचे उपनिषद्भागांत एक ईश्वर परब्रह्म आहे असें उपदेशिलें आहे. उपनिषदांचें धोरण पुराणांविरुद्ध असून तीं लिहिलीं गेलीं त्यावेळेस पुराणांचा जन्मही नसेल असें वाटतें. पुराणांतील दैवतें बहुतकरून अनार्य लोकांत प्रसिद्ध असतील तीं आर्यलोकांनीं आपल्या ग्रंथांत घेतलीं असावीं व अनेक ठिकाणचे देव, देवता, हीं पुराणांत उतरून घेऊन अनार्य लोकांकरितांच पुराणें हीं रचिलीं असावीं असें अनुमान होतें. कारण, आर्यांच्या सर्व कथा वेदांत आहेत. आतां, उपनिषदांचा उपदेश कसा आहे तो कळण्यासाठी ह्याखाली कांहीं उपनिषदांचे उतारे घेऊं :—

ब्रह्मविदाप्नोति परम् ॥ तैत्तिरीयोपनिषद्, ब्रह्मवल्ली.

परमेश्वरास जाणणारे उत्तम गति पावतात;—

सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं, सत्यान्न प्रमदितव्यं, धर्मान्न प्रमदितव्यं, कुशलान्न प्रमदितव्यं, देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि—शिक्षावल्ली.

खरें बोलावें, धर्म करावा, आपण शिकावें, दुसऱ्यास शिकवावें, सत्याविषयीं प्रमाद करूं नये, देवाचीं व वडिलांचीं कार्यें करण्याविषयीं उन्मत्तपणा करूं नये, आईस देव समजावें, बापास देव समजावें, आणि उत्तम आचरण करावें;—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्मेति—ब्रह्मवल्ली.

ज्यानें ही सृष्टी निर्माण केली, ज्याचे आधारानें ती राहते व ज्यामध्ये ती शेवटीं लय पावते तें ब्रह्म जाणावें;—

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां
परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति —किष्कि.

आपले अंतःकरणांत सत्यज्ञानरूप अनंतास जो जाणतो त्याचा जन्म सफल होतो; —

द्यावाभूमिं जनयन् देव एकः—श्वेताश्वतरोपनिषद्.

आकाश व पृथ्वी हीं एकाच देवानें केलीं;—

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति—किता.

जो एक सर्व विश्वास व्यापून राहिला आहे व जो विश्वाचा धनी आहे त्यास जाणलें असतां मोक्ष प्राप्त होतो;—

वेदाहमेतं पुरुष महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥—किता.

तो महापुरुष अज्ञानापासून दूर, केवळ ज्ञानरूप व त्यास जाणणें हाच मोक्षमार्ग असून त्याजवांचून दुसरा नाही;—

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥
स वेत्ति वेद्यं न च तस्याऽस्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥—किता.

पायावांचून चालतो, कानावांचून ऐकतो, डोळयावांचून पाहतो, तो सर्व जाणतो; त्यास जाणण्यास कोणी समर्थ नसून तेंच विश्वाचें मूळ पीठ आहे व त्यास महापुरुष असें म्हणतात;—

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देव भुवनेशमीड्यम् ॥—किता.

प्रभूंमध्ये श्रेष्ठ प्रभू, देवतांमध्ये श्रेष्ठ देव, आणि स्वामींमध्ये श्रेष्ठ स्वामी तो विश्वाचा स्वामी असून स्तुति करण्यास योग्य आहे असें आम्ही समजतो;—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूताऽन्तराऽऽत्मा ॥
कर्माऽध्यक्षः सर्वभूताऽधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणस्य ॥ किता.

ईश्वर सर्व सृष्टीमध्ये व्याप्त, सर्व जीवांचा अंतरात्मा, सर्व कर्मांचा अध्यक्ष, सर्व भूतांमध्ये राहणारा, साक्षी, चैतन्य, निरुपाधिक आणि निर्गुण असा आहे;—

य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नाऽन्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ।—किता.

तोच जगताचा ईश्वर व सर्वदा त्याजकडेच धनीपणा असून दुसरा कोणी धनी नाही;—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ॥
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीभ्योमित्येतत् ॥—कठवल्ली०

सर्व वेद ज्याचें कीर्तन करितात, आणि सर्व तपें ज्याकरितां आहेत, त्याची इच्छा धरून जे ब्रह्मचर्यपूर्वक अनुष्ठान करितात तें ठिकाण संक्षेपानें सांगतो;—

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्ग्रहः ॥—श्वेताश्वतरो०

तो खालीं, वर, मध्यें, कोठेंही कोणास सांपडत नसून त्यास मूर्ति नाही व त्याचें नांव हेंच त्याची मोठी कीर्ति आहे;—

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ — कठोपनि०

ईश्वरास आत्म्याचे ठायीं जे विद्वान् पाहतात त्यांस शाश्वत शांति प्राप्त होते, इतरांस होत नाही;—

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः ॥
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः परः ॥—मुण्डकोप०

तो मूर्तिवर्जित दिव्य पुरुष आहे, आंत बाहेर सर्वत्र आहे, त्यास जन्म नाही, तो प्राण व मन रहित, शुद्ध आणि प्रकृतीहून पलीकडे आहे.

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वाऽऽत्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ॥
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनोऽभिवदन्ति नित्यम् ॥—श्वेताश्वतरोप०

ईश्वरास जरा नाही, तो सनातन, सर्वात्मा, सर्वान्तर्गत व जन्मरहित आहे; त्याचें ब्रह्मवेत्ते सर्वदां वर्णन करितात;—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

—कठोप० व श्वेताश्वतरोप०

तेथें सूर्य, चंद्र, तारागण, विद्युत, अग्नि यांचा प्रकाश नाही, सर्व ईश्वराचे प्रकाशानें व सामर्थ्यानें प्रकाशतात;—

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥—तलवकारोप०

जो नेत्राचे द्वारानें पाहत नाही तर ज्याचे शक्तीनें नेत्र पाहतात, त्यास ब्रह्म समजावें; लोक भजतात हें ब्रह्म नव्हे;

सत्यमेव जयते नाऽनृतम् ॥ — श्वेताश्वतर०

सत्याचा जय होतो, असत्याचा होत नाही;—

सदेव सोम्येदमग्रमासीदेकमेवाद्वितीयम् ॥—छांदोग्य उप०

तो ईश्वर पुरातन, सोम्य व एकच आहे; त्यास जोडीदार कोणी नाही :—

याप्रमाणें ज्यास वेदान्त किंवा अध्यात्म म्हणतात ती ही ब्रह्मविद्या आहे. यांत ईश्वरव्यतिरिक्त अन्य उपासना कोठेंही नसून त्या उपासनेकरितां पूजासंभार व मोठमोठ्या सामग्याही कोठें सांगितलेल्या दिसत नाहीत. ज्ञानाचे व धर्माचें हेंच खरें तत्त्व होय असें विचारी व ज्ञानी यांचें मत आहे. व याची बहुधा सर्व धर्मांतील तत्त्वांशीं साम्यता होते अशी याची सुंदर रचना आहे.

— — — — —

परिशिष्ट ५ वें

स्मृतिग्रंथ

स्मृतिग्रंथ म्हणजे धर्मशास्त्र, त्यांत कोणत्या प्रकारचे धर्म सांगितले आहेत, ते खाली लिहिलेल्या उताऱ्यांवरून सहज समजेल.—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ॥
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥
वेदः स्मृतिः सदाऽऽचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥
अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ॥
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥
स जीवन्नेव शुद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥—मनु० अ० २.

भावार्थ—वेद, स्मृति, साधु पुरुषांची वहिवाट म्हणजे सदाचार आणि आपलें सुख, हीं धर्माचीं चतुर्विध प्रमाणें किंवा लक्षणें आहेत. पुरुषार्थ प्राप्त करून घेणाऱ्यांस धर्माचें ज्ञान पाहिजे; आणि धर्म जाणण्याची ज्याची इच्छा असेल त्यास परम प्रमाण वेद आहेत. यास्तव जो ब्राह्मण वेद न शिकतां अन्य उद्योग करितो तो आपले वंशासहित शूद्रत्व पावतो.

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२५ ॥
आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ॥
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२६ ॥
यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ॥
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥ —२.

भावार्थ—गुरु ही केवळ परमात्म्याची मूर्ति, बाप ही ब्रह्मदेवाची मूर्ति, आई ही पृथ्वीची मूर्ति, आणि भाऊ हे आत्म्याची मूर्ति आहेत; यास्तव संकटकाळींही त्यांचा अवमान करूं नये.

त्यांत ब्राह्मणानें तर कदापि करूं नये. मातापितरांस आपल्या करितां जन्मापासून जे श्रम होतात त्यांची फेड करण्यास शंभर वर्षेही पुरणार नाहीत!

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ॥
न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥ — २.

या तिघांची सेवा करणें हेंच मोठें तप आहे.

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयात् शुल्कमण्वपि ॥
गृह्ण्युल्लं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥ — ३.

मुलीचा पैसा पित्यानें घेऊं नये, लोभानें घेतला तर त्यास मूल विकल्याचा दोष येतो.

यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥ — ३.

ज्या घरांत स्त्रियांस संतोषी ठेवितात तेथें देवता वास करितात, आणि जेथें त्यांचा असंतोष होतो तेथें सर्व पुण्यकर्मे निष्फल होतात.

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ॥
न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥ — ४.

परलोकीं धर्म मात्र उपयोगी पडतो, आप्त स्वकीय पडत नाहीत.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥ — ६.

धैर्य, क्षमा, मनोनिग्रह, अन्यायानें दुसऱ्याचें धन न घेणें, शुद्धि, इंद्रियनिग्रह, शास्त्रज्ञान, विद्या, सत्य आणि शांति, हीं धर्माचीं दहा लक्षणे आहेत.

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ॥
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ॥
महती देवता ह्येषा नररूपेण [* * * नराणां च नराऽधिपम् ॥ २७ ॥ — गीता, अ० १०] तिष्ठति ॥ ८ ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ॥
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ॥
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥ — ७.

भावार्थ—राजावांचून प्रजा भय पावली म्हणून ईश्वरानें राजा केला; तो लहान असला तरी त्याचा अपमान करूं नये. कारण, त्याचे प्रसन्नतेनें लक्ष्मी मिळते आणि क्रोधानें मृत्यु प्राप्त होतो. याजकरितां त्यानें जे कायदे केले असतील ते निमुटपणीं मानावे.

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥ — ७.

दंडाचे भयानें सर्व सन्मार्गीं चालतात; दंडाचे भयावांचून नीतीनें चालणारा क्वचित् आहे; दंड म्हणजे शासन, त्याच्याच भयानें जगतांत सर्व लोक सुखीं राहतात.

*

*

*

*

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥ — ७.
राजा नम्रपणानें चालेल तर तो कधीही नाश पावत नाही.

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ॥
कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥ — ७.

विनयेंकरून पृथूस राज्य मिळालें व तसेंच मनूसही मिळालें, कुबेरास विनयेंकरून ऐश्वर्य प्राप्त झालें, आणि तसाच विनयेंकरून गाधिज राजा यास ब्राह्मणपणा मिळाला.

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ॥
सोऽचिराद् भ्रश्यते राज्याङ्गीविताच्च सबांधवः ॥ १११ ॥ — ७.

अविचारानें राजा प्रजांस दुःख देईल तर तो आपले कुळासहित नाश पावतो.

पंचाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ॥
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १३० ॥ — ७.

राजानें पशू व हिरण्य, यांच्या लाभापैकीं पन्नासावा हिस्सा घ्यावा, आणि धान्याचा आठवा हिस्सा किंवा सहावा किंवा बारावा जमीन पाहून घ्यावा.

*

*

*

*

नोच्छिन्धादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ॥ १३९ ॥ — ७.
अति लोभानें राजानें जास्त कर घेऊन आपला नाश करून घेऊं नये.

यस्य मंत्रं न जानन्ति समागम्य पृथक् जनाः ॥
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥ — ७.

राजानें आपली मसलत लोकांस कळूं देऊं नये; म्हणजे त्याचीं कामें धनावांचूनही पार पडतात.

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ॥
अवाङ्मनरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥ — ८.

राजसभेंत जो खोटी साक्ष देतो तो नरकाप्रत जातो.

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ॥
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥ — ८.

सत्यानें साक्षीदारास पुण्य लागतें व धर्मही वृद्धिंगत होतो, म्हणून कोणाचेही साक्षींत असत्य बोलूं नये.

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ॥
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२८ ॥ — ७.

अन्यायानें दंड केला तर दुष्कीर्ति होते, व परलोकीं दुर्गति प्राप्त होते; यास्तव तसा दंड करूं नये.

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ॥
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥ — ९.

तीस वर्षांचा पुरुष आणि बारा वर्षांची नवरी किंवा चोवीस वर्षांचा पुरुष आणि आठ वर्षांची कन्या असावी, याहून लौकर लग्नं केलीं तर अधर्म होतो.

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ॥
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥ — ९.

चांगला मुलगा मिळेल तरच बापानें मुलगी द्यावी, नाही तर जन्मापर्यंत लग्न न करितां ठेवावी.

अन्योऽन्यस्याऽव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ॥

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥ — ९.

स्त्रीपुरुषांचा परम धर्म हाच आहे कीं, मरणपर्यंत परस्परांशीं प्रतारणा करूं नये.

उत्कोचकाश्चौपधिका वंचकाः कितवास्तथा ॥

मंगलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥ — ९.

लांच घेणारे, भय दाखविणारे, धातूंत हीण टाकणारे, जुगारी, भविष्यें सांगणारे, पाप झांकणारे, व शकून सांगणारे यांस—

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ॥

कुर्वीत शासनं राजा सभ्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥ — ९.

त्यांचे जाहीरनामे लावून त्यांस शासन करावें. कारण—

न हि दंडादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ॥ २६३ ॥ — ९.

दंडाविना पापाचा निग्रह होणार नाही.

ग्रामघाते हिताभंगे पथि मोषाभिदर्शने ॥

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥ — ९.

रस्ते, गांव, पूल इत्यादि ठिकाणीं लुटालूट होईल तर जवळपास रहात असतील त्यांनीं यथाशक्ती मदत करावी; असें न करतील तर त्यांस राजानें देशपार करावें.

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥ — १०.

दुसऱ्यास दुःख न देणें, खरें बोलणें, चोरी न करणें, निर्मल राहणें व इंद्रियें विचारपूर्वक स्वाधीन ठेवणें हा चाऱ्ही वर्णाच्या धर्माचा संक्षेप मनूनें सांगितला आहे.

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेतप्रजायते ॥

अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥ — १०.

ब्राह्मणाच्या दासीपुत्राचा वंश सातवे पिढीत ब्राह्मण समजावा.

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैव शूद्रताम् ॥
क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥ — १०.

ब्राह्मणाचे शूद्र व शूद्राचे ब्राह्मण होतात. क्षत्रिय व वैश्य यांचेही याचप्रमाणे वर्णांतर होतें.

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ॥
परधर्मेण जीवन्ति सद्यः पतति जातितः ॥ ९७ ॥ — १०.

आपला धर्म विगुण जरी असला तरी तोच आचरण करावा; परकीयाचा धर्म घेतला तर मनुष्य फजीत मात्र होतो.

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ॥
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तपोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥ — १२.

वेदविरुद्ध व तर्कविरुद्ध मते हीं सर्व पाखंडे आहेत.

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ॥
स विज्ञेयः परी धर्मो नाऽज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥ — १२.

अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥ — १२.

वेदार्थ जाणणारा एक जरी ब्राह्मण धर्म सांगेल तरी तो उत्तम, परंतु सहस्र मूर्ख ब्राह्मणांचे ऐकू नये. संस्कारहीन व अध्ययनहीन, केवळ ब्राह्मण म्हणून निर्वाह करणारे, असे ब्राह्मण सहस्रावधी जरी एकत्र मिळाले तरी ती सभा नसून बलबलपुरी जाणावी.

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥ — १२.

सर्व भूतांचे ठायीं स्वतःचे आत्म्यावर दृष्टि ठेवितो तशी दृष्टि ठेवावी, म्हणजे त्यास ब्रह्मसाक्षात्कार घडून तो ब्रह्मपदाप्रत पावतो.

—————

परिशिष्ट ६ वें

पतितपरावृत्तिनिर्णय

काश्मीरचे महाराज रणधीरसिंग यांचे श्रीकाशीक्षेत्रीं इ. स. १८७५ सालीं आगमन झालें होतें. त्यावेळीं काशीक्षेत्रींचे पंडित यांजपुढें त्यांनीं असा एक प्रश्न काढिला कीं, आमचे राज्यांतील हिंदुप्रजा बाटून मुसलमान होते, व यामुळें राज्यास बळकटी कमी होत चालली आहे. तेव्हां अशा बाटलेल्या लोकांस पुनः हिंदु धर्मात घेण्यास आधार आहे किंवा नाही? त्याजवरून काशीस्थ पंडितांनीं आधार आहे असें लिहून दिलें. तें पत्र ता. १९ नवंबर १८७७ चे इंदुप्रकाशांत धुंदिराज धर्माधिकारी यांच्या सहीनें प्रसिद्ध झालें. त्याजवर रत्नागिरीकर परशुरामभट्ट यांनीं, काशीकरांनीं हा शास्त्रार्थ अयोग्य व लोभानें लिहून दिला; कारण, मुसलमानांचे पुनः हिंदू होऊं शकत नाहीत, अशा आशयाचे इंदुप्रकाशांत एक पत्र प्रसिद्ध केलें. पुढें तें पाहून श्रीत्रिबकनिवासी वे. शा. सं. रघुनाथशास्त्री कवीश्वर यांनीं रत्नागिरीकरांचे पत्रास एक उत्कृष्ट उत्तर दिलें. तें ता ४ फेब्रुवारी १८७८ च्या इंदुप्रकाशाचे पुरवणीत प्रसिद्ध झालें आहे. त्या पत्रांत काशीकरांचा अभिप्राय यथान्याय आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. तें पत्र मूळ संस्कृत भाषेंत असून त्याचें मराठी भाषांतर या परिशिष्टांत दाखल केलें आहे. त्यांतील विचार यथार्थ व चांगला दिला आहे, यास्तव या ग्रंथांत त्याचा संग्रह केला आहे. —

वे. शा. सं. परशुरामभट्ट रत्नागिरीकर यांचें खण्डनपूर्वक काशीकरांचे मण्डन.

वि. वि. श्रीकाशीक्षेत्रस्थ धुंदिराज धर्माधिकारी आणि बाळशास्त्री रानडे यांनीं ख्रिश्चन यवनादि जातिभ्रष्ट झालेल्या हिंदु लोकांस हिंदुधर्मात घेण्याविषयींचा शास्त्रार्थ प्रसिद्ध केला व त्याजवर रत्नागिरीचे परशुरामभट्ट यांनी खण्डनपूर्वक मजकूर इ. प्र. त प्रसिद्ध केला तो पाहिला.

त्या दोन्ही मतांचा योग्य रीतीनें विचार केला असतां त्यांत असें स्पष्ट दिसतें कीं, हिंदुधर्माशिवाय इतर धर्म दिवसेंदिवस वृद्धि पावत आहेत आणि ते एकामागून एक प्रदेश व्यापीत चालले आहेत. हिंदुस्थानाचा चतुर्थांश भाग तर इतर धर्मीयांनीं व्यापिला असून हिंदुधर्माचा उत्तरोत्तर ऱ्हास होत चालला आहे! ह्याहून तो आपला आपत्काल दुसरा कोणता? हेंच संकट काश्मीरचे राजांस प्राप्त होऊन त्यांनीं तें काशीकर पंडितांस निवेदन केलें. पंडितांनींही सर्व शास्त्रांचें अवलोकन करून तें दुःख दूर करण्याचा उपाय योजिला. परंतु त्या उपायाचा परशुरामभट्टांच्या खण्डनोद्योगानें मोड होऊन हिंदु धर्माचा लय होत जाईल! परशुरामभट्टांच्या लेखाचें धोरण पाहिलें असतां असें दिसतें कीं, हिंदुधर्म लयास गेला तरी जावो, परंतु आपला दुराग्रह सोडूं नये! परशुरामभट्ट हे अशा सबबीनें काशीकरांचें मत खण्डन करतात कीं, यवन लोक हे आपल्या गोत्रांतील स्त्रीशीं अथवा सख्ख्या बहिणीवांचून इतर सर्वांशीं विवाह करितात, तेव्हां त्या धर्मात गेलेल्यांची प्रायश्चित्तानें शुद्धि होणें

नाहीं. यावरून खण्डनकारांनीं धर्मशास्त्राचें अवलोकनच केलें नाहीं आणि इतिहासही पाहिले नाहींत असें दिसतें. कलिवर्ज्यादि ग्रंथ झाल्यापासून लोकांचीं हीं मते उत्पन्न झालीं आहेत. परंतु पूर्वकाळीं नियमित पुरुषापासून किंवा दीरापासून पुत्रोत्पत्ति करून घेण्याचे वगैरे प्रकार चालू होते तसे चालू वहिवाटींत ब्राह्मणांत मामे आते भावंडांचीं परस्पर लग्नं होतात हें तर स्पष्ट उदाहरण असून, त्याकाळीं तर सदरील क्षुद्र विचार मुळींच नव्हते, हें स्पष्ट दिसतें. शिवाय खण्डनकारांनीं, यवन हे मांस वगैरे खातात ही एक प्रायश्चित्त न देण्यास सबब काढिली आहे, त्याजविषयीही लिहिलें पाहिजे. पूर्वी ऋषी व ब्राह्मण हे मधुपर्क व गोसवयज्ञादिकर्मांत निःशंकपणें गोमांस भक्षण करीत असत, हें खण्डनकारांस विदितच असेल. आणि त्या ऋषी ब्राह्मणांचे आम्ही वंशज, ते आम्ही त्यांच्या कृत्यास अवमानितों हा चमत्कार नव्हे काय? ह्याविषयीं तैत्तिरीयब्राह्मणांत म्हटलें आहे:—

द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत् गव्यान्पशून् उत्तमेऽहन्यालभते ।— इति गोसव.

भावार्थ :— द्यावापृथ्वी ह्या देवतेप्रीत्यर्थ गाय मारावी; सणाच्या दिवशीं गोपशु मारावा.

त्याचप्रमाणें तैत्तिरीय आरण्यकांत—

पुरुषस्य सयावरीविते प्राणमसिस्त्रसाम् इत्यनुस्तरणिः ॥

ते० आरण्यक—पितृमेधाध्याय.

भावार्थ :— हे [मुख्यपक्ष वृद्ध गाय असावी असा असून तदभावीं, काळे डोळ्यांची, काळ्या केंसांची व काळ्या खुरांची तरी गाय असावी असें भारद्वाजकल्पांतील पितृमेध अध्यायांत सांगितलें आहे :—

कृष्णां मुख्यां तज्जधन्यां कृष्णाक्षी कृष्णबालाम् ॥

कृष्णखुरामपि वा अजां बालखुरमेव कृष्ण एव स्यात् ॥] गाई! तुझा आम्ही जीव घेतों!

ह्याप्रमाणेंच आश्वलायनसूत्रांत सांगितलेले शूलगव व मधुपर्कादि विधी पाहिले असतां पूर्वयुगांत कसकसें आचार होते हें अंतःकरणांत उत्तम प्रकारें येईल, आश्वलायनगृह्यसूत्रांत म्हटलें आहे :—

अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरो मुखं प्रच्छादयेदित्यनुस्तरणिः ।

अथ शूलगवः; स्वयृथस्येति—इति शूलगवः, अथ मधुपर्कः :— मधुपर्कः ।

भावार्थ :— प्रेताबरोबर जाळण्याच्या गाईची वपा काढून तिने अग्निहोत्र्याचें तोंड व डोकें झांकावें याप्रमाणें अनुस्तरणीचा विधि आहे. शूलगवनामक यज्ञांत आपले घरचा खोंड असला तर चांगला. मधुपर्कासही गाय पाहिजे.

आतां या खालील इतिहासांकडे लक्ष्य दिलें असतां यवन हे मूळचे क्षत्रिय होते असें समजेल—

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ॥
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणाऽदर्शनेन च ॥ ४३ ॥
पौण्ड्रकाश्चौण्ड्रद्रविडाः कांबोजा यवनाः शकाः ॥
पारदाः पल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥ मनु, अ. १०.

भावार्थ :- पौण्ड्र व द्रविड देशचे लोक, तसेंच कांबोज, यवन, शक, पारद, पल्हवी म्हणजे इराणचे लोक, किरात, दरद व खश इत्यादि दहा प्रकारचे लोक हे आपल्या क्रिया सोडल्यामुळे व त्यांस ब्राह्मण पुरोहित नसल्यामुळे ते क्षत्रिय असतांही भ्रष्ट झाले.

भारतांतही असेंच लिहिले आहे —

शका यवनकांबोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥
वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥

यावरून यवन हे मूळचे क्षत्रिय असून ते ब्राह्मणांपासून दूर होऊन अन्य धर्मात गेले येवढे दिसते. वेदोक्त धर्माकडे पाहिले असतांही त्याचा सर्वास अधिकार आहे असें वेदवचनावरूनच समजते. वाजसनीय संहितेच्या २६ व्या अध्यायांत—

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ॥
ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ॥

भावार्थ :- ही कल्याणप्रद वेदवाणी जनांस म्हणजे स्त्रीपुरुषांस व ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्र व इतर जातींचे सर्व लोकांस सांगावी.

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥ — गीता, अ. ५.

भावार्थ :- पंडितांचे नजरेंत ब्राह्मण, धेड, गाय, हत्ती व कुत्रे ही सारखीच असतात!

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥ — गीता, अ. ६.

भावार्थ :- आपल्या सारखेंच इतरांस सुख व दुख समजावें असें जो समजतो तो माझे मतें श्रेष्ठ योगी आहे.

आतां, यवन हे आपल्या धर्मातील लोकांहून इतरांस द्वेषानें 'काफर' असे म्हणतात, त्याचप्रमाणें ख्रिश्चियन हे 'हीदन' म्हणतात; परंतु हिंदुधर्मात, कोणाचाही द्वेष न करितां सर्व आप्तपरकीयांस जे सारखे पाहतात तेच पंडित होत, असें ज्ञाते व समदृष्टि लोक समजतात. असें सदरीं जीं वचनें लिहिलीं आहेत त्यांवरूनच स्पष्ट होतें. आणि हेंच हिंदुधर्मास विशेष महत्त्व व श्रेष्ठ्य येण्यास कारण झालें आहे.

पंडितश्रेष्ठ जो भर्तृहरी त्यानेंही असेंच म्हटलें आहे. —

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ॥

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥

म्हणजे, हा माझा आणि हा परकीय ही गणना तर हलक्या मनाच्या लोकांची आहे. उदार मनाच्या लोकांची स्थिति पृथ्वीसारखी सर्वांना सारखी मानणारी अशी असते.

यावरून काय सिद्ध झालें? कीं, हिंदुधर्मात सर्वांचा समावेश व्हावा. ह्यास आणखी प्रमाणें आहेत :—

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्व पूर्व वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

—आपस्तम्बधर्मसूत्र.

भावार्थ :— अधर्माचरणानें उंच वर्णाचा मनुष्य खालच्या जातींत येतो आणि धर्माचरणानें नीच जातीचा मनुष्य उंच वर्णास जातो. याचप्रमाणें मनुचें व इतर स्मृतिकारांचेही म्हणणें आहे :—

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ॥

क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ — मनु.

जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते ॥ — इतरत्र.

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥

आर्याऽऽधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युः ॥ — आपस्तम्बधर्मसूत्र.

भावार्थ :— वैश्वदेव करण्याचें अन्न शिजविणारा हा आर्य असावा किंवा आर्याश्रित शूद्र असावा; —

श्रीकृष्ण म्हणतात :—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ — गीता.

गुणकर्मविभागेंकरून मी हे चार वर्ण उत्पन्न केले आहेत.

विप्राद्धि षड्गुणयुतादर विन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छपचं वरिष्ठम् ॥ —भागवत.

ब्राह्मण अनेक गुणांनीं संपन्न असला आणि त्यास भक्ति नसली तर त्यापेक्षां अतिशूद्र श्रेष्ठ समजावा.

न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ॥
सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये चाऽभक्ता जनार्दने ॥ — पद्मपुराण.

जे शूद्र भगवद्भक्त आहेत ते शूद्र नव्हेत तर ब्राह्मण आहेत, आणि जे भगवद्भक्त नव्हेत ते कोणी असले तरी शूद्र समजावे.

ह्याविषयीं ऐतिहासिक प्रमाण, ऐतरेयब्राह्मणांत दुसऱ्या पंचिकेंत एकोणिसाव्या खंडांत कवषऐलूष याची कथा सांगितली आहे तें होय :—

ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत । ते कवषमैलूषं सोमादनयन् । दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मण कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति? तं बहिर्धन्वोदवहन् । तत्रैनं पिपासा हंतु सरस्वत्या उदकं मा पादिति स बहिर्धन्वोदूहळः पिपासया वित्त एतदपोनाप्त्रीयमपश्यत् । प्रदेवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति । तेनापां प्रियं धामोपागच्छत्तमापोऽनूदायंस्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्तस्माद्धाप्येतर्हि परिसारकमित्याचक्षते । यदेनं सरस्वती समन्तं परिससार । ते वा ऋषयोऽब्रुवन्चिदुर्वा इमं देवा उपेमं व्हयामहा इति । तथेति तमुपाव्हयन्त । तमुपहूयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वत । प्रदेवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति । तेना पां प्रियं धामोपागच्छन्नुपदेवानाम्उपापां प्रियं धाम गच्छत्युपदेवानां जयति परमं लोकं य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेतदपोनप्त्रीयं कुरुते ॥

भावार्थ :— एका काळीं ऋषी सरस्वतीनदीचे कांठीं सत्र नामक यज्ञ करीत बसले होते; त्यांत एक कवष (ऊर्फ नांव ऐलूष) या नांवाचा शूद्र व नीच दासीपुत्र, त्या ऋषिमंडळांत शिरला. तेव्हां त्यावर सर्व रागावले आणि त्यास दूर हांकून दिलें. नंतर त्यानें तप केलें आणि ब्राह्मण झाला.

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामंत्रयांचक्रे
ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किं गोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥

सा हैनमुवाच—नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं
चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद
यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम
त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं
भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

तं होवाच—किं गोत्रो नु सोम्यासीति? स होवाच —
नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा
मा प्रत्यब्रवीद्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे
साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाऽहमस्मि
सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥
तं होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवेक्तुमर्हति ॥—छान्दोग्योपनिषद्.

भावार्थ :- जाबाल म्हणून एक मुलगा गुरुगृही शिकण्यास गेला असतां गुरूने त्यास विचारलें कीं, तुझी जात कोणती ती आईस विचारून ये. तेव्हां तो आईजवळ गेला आणि तीस विचारलें. तेव्हां तिनें सांगितलें कीं, मी नवऱ्यावांचून इच्छेप्रमाणें वर्तत असतां मला तूं झालास, त्याअर्थीं तुझ्या बापाचें नांव मी सांगूं शकत नाहीं. तेंच उत्तर मुलानें हुबेहूब गुरूस येऊन सांगितलें. तेव्हां गुरू बोलला कीं, मुला! तूं सत्यप्रिय आहेस त्यापेक्षां तुझी जात मी समजलों, तूं ब्राह्मण आहेस, याजकरितां तुझें नांव आजपासून सत्यकामजाबाल असें ठेविलें आहे आणि तूं ब्राह्मणांमध्ये अध्ययन करीत जा.

वनपर्वणी—अजगरोपाख्याने

सत्यं दानं क्षमा शीलमानूशंस्यं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
शूद्रयो नौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ॥
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ॥

भावार्थ :- सत्य, परहित चिंता, क्षमा व तप हे गुण जेथें दिसतात तोच ब्राह्मण समजावा; शूद्राचे घरीं जन्मला तरी वैश्यत्व, क्षत्रियत्व, व ब्राह्मणपणा हे वर्ण सत्कर्मानें येतात;—

याजवर निलकण्ठटीका

गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भावः ॥

गुणांवरून वर्ण प्राप्त होतो; आईबापांवरून वर्ण मिळत नाही, असा या वचनाचा भाव आहे.

धर्मव्याधास कौशिक म्हणतात :-

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दांभिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥

यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततं स्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद् द्विजः ॥

भावार्थ :— ब्राह्मणानें वाईट आचरण केलें तर शूद्र होतो आणि शूद्र सद्गुणी असेल तर ब्राह्मण समजावा.

हरिणीगर्भसंभूतो ऋष्यशृंगो महामुनिः ।
श्वपाकीगर्भसंभूतो पिता व्यासस्य सत्तमः ॥
गणिकागर्भसंभूतो वसिष्ठश्च महामुनिः ।
तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तत्र कारणम् ॥—भवि. पु. ष. कल्प.

भावार्थ :—ऋष्यशृंग ऋषि हा हरिणीचा पुत्र होता; व्यासपिता हा माहाराच्या गर्भापासून झाला; व वसिष्ठ[ही आख्यायिका ऋग्वेद अ० ५ अ० ३ वर्ग २४ यांतील १२ व्या ऋचेंत आहे :—

यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥] मुनि कसबिणीचा पुत्र होय, याजकरून ब्राह्मण तपानें होतात हेंच खरें.

वनपर्वणि सांकर्ष्यविवरणे भुगुप्रश्नोत्तरम्

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्व ब्रह्ममयं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥
जातो व्यासस्तु कैवर्त्याः श्वपाक्यास्तु पराशरः ।
वहवोऽन्येऽपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्वमद्विजाः ॥

भावार्थ :— वर्णांत कांहीं अधिक नाही, सर्व जग ब्रह्मदेवापासून झालें आहे. पुढें जसें ज्यांनीं कर्म केलें तसे वर्ग झाले. पहा—व्यास धीवरीपासून झाले व लोहारापासून पराशर झाले; याप्रमाणें नीच जातींतून ब्राह्मण झाले. याजकरून गुणकर्मापासून जाति होते हें सिद्ध झालें. सारांश, शूद्राचा ब्राह्मण होतो व ब्राह्मणाचा शूद्र होतो.

आतां, जे म्लेच्छ यवनादि मूळचे क्षत्रिय होते त्यांस व्रतें वगैरे करण्यास कोणत्याही प्रकारची हरकत नाही असें व्रतार्क आदिकरून ग्रंथांत लिहिलें आहे. आणि याचें कारणही त्यांचें मूळचें क्षत्रियत्वच होय :—

स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ।
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥
स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल! तद्विधानमिदं शृणु ॥ — व्रतार्क.

म्हणजे, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व भक्तीने व्रत करणारे म्लेच्छ, इतर मनुष्ये व स्त्रिया यांनी व्रते करावी. सारांश,

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ।
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥—व्यवहारमयूख.

जयपूरच्या राजाने आपली कन्या अकबर बादशाहास दिली व त्याचप्रमाणे जोधपूरच्या राजाने आपली कन्या जहांगीर बादशाहास दिली; आणि पूर्वी चंद्रगुप्तराजाने आपल्यास यवनाची कन्या केली होती!

आतां मंत्र, तीर्थ, व देवता यांचीं माहात्म्ये पाहिलीं असतां त्यांत महान् व उग्र पापांचाही क्षय करणारीं तीं आहेत असें दिसतें.

यन्मे गर्भे वसंतः पापमुग्रं यज्जायमानस्य च किंचिदन्यत् ॥
जातस्य च यच्चापि च वर्धतो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥
मातापित्रोर्यत्र कृतं वचो मे यत्स्थावरं जंगममाबभूव ॥
विश्वस्य तत्प्रहृषितं वचो मे तत्पाव० ॥
गोघ्नात्तस्करत्वात् स्त्रीवंधाद्यच्च किल्बिषम्।
पापकं च चरणेभ्यस्तत्पा०
ब्रह्मवधात्सुरापानात्स्वर्णस्तेयाद्वृषलिगमनमैथुनसंगमात् ॥
पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरति सर्वदुष्कृतं तत्पाव० ॥
क्रयविक्रयाद्योनिदोषाद्भोक्ष्यात्प्रतिग्रहात् ॥
असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पाव० ॥ २ ॥ —पवमानमंत्र.

भावार्थ :- जन्मापासून जीं पापें केलीं असतील तीं व तशीच आई-बाप यांची हत्या, गाय व स्त्रीची हत्या इत्यादि पापें हीं पवमान मंत्राच्या जपाने जातात. ब्राह्मणहत्या, सुरापान, सुवर्णाची चोरी, आणि परदारागमन हीं पातकें, बालहत्या, गुरुतल्पगी याचें पातक, अगभ्यागमनपातक, हीं सर्व पातकें व तशीच अग्राह्य प्रतिग्रहाचें पातक, व अभक्ष्यभक्षणाचें पातक हीं सर्व या मंत्रपठनाने जातात.

याजवरून महान् महान् पातकें वेदमंत्रपाठाने जातात असें वेदवचनानेच सिद्ध होतें.

भागीरथीत स्नान केल्यानें सर्व पापें जळून जातात असें शंकरानेच स्वतः प्रसिद्ध केलें; व सर्व पातकें धुऊन टाकणारीं गंगादि अनेक तीर्थे आहेत हें जर सत्य मानिलें तर त्यांत स्नाने करणाऱ्या मुसलमानांचीही कां शुद्धि न व्हावी?

तीर्थमाहात्म्याचें उदाहरण

गंगा गंगेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि ।
स्थितैरुच्चरितं हन्ति पापं जन्मत्रयाऽर्जितम् ॥
गंगागंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥—गंगामाहात्म्य.

भावार्थ :— गंगा! गंगा! असें शंभर योजनावरून (४ शें कोस) जरी नाम उच्चारिलें तरी तीन जन्मांचीं पातकें नाश पावतात. गंगा! गंगा! असा चारशें कोसांवरून नामोच्चार केला तरी तो प्राणी सर्व पापांपासून मुक्त होऊन विष्णुलोकाप्रत जातो. हें गंगामाहात्म्य झालें.

आतां जर गंगेशिवाय इतर तीर्थांचीं माहात्म्यें पाहिलीं तर पद्मपुराणादि ग्रंथांत गंगास्नानापेक्षांही त्यांची फलश्रुती अधिक लिहिली आहे :—

आजन्ममरणाभ्यासाद्वाराणस्यां तु यत्फलम् ।
तत्फलं निमिषार्धेन पञ्चवट्यां तु राघव! ॥ पंचवटीमाहात्म्य.

भावार्थ :— जन्मापासून मरणापर्यंत काशींत राहून जें फल आहे तें फल निमिषार्धपर्यंत पंचवटींत राहिलें तर मिळतें!

याचप्रमाणें शालिग्रामपूजेचें देवतामाहात्म्य आहे —
शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्र चित् ॥
वाराणस्यां यवाऽऽधिक्यं समंताद्योजनत्रयम् ।
म्लेच्छदेशेऽशुचौ वा ऽपि चक्रांको यत्र तिष्ठति ॥
योजनानां तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुंधरे! ॥ १ ॥ निर्ण. सिं. परि. २.

भावार्थ :— शालग्रामशिला जेथें असेल तें स्थल काशीपेक्षांही अधिक पवित्र क्षेत्र आहे असें समजावें. म्लेच्छदेश असला तरी शालग्राम जेथें आहे तेथें बारा कोस काशी समजावी!

याचप्रमाणें नाममाहात्म्य —

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात् ।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्राऽन्त्यजातयः ।
यत्र तत्राऽनुकुर्वन्तो विष्णोर्नामाऽनुकीर्तनम् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तास्तेऽपि यान्ति सनातनम् ॥

भावार्थ :—विष्णूचे स्मरणानें सर्व जन्मसंसारार्ची बंधनें सुटून प्राणी मुक्त होतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, स्त्रिया, शूद्र, व माहार कोणीही असोत, विष्णुनामोच्चारण झालें कीं, त्यांचीं सर्व पापें जाऊन ते मोक्षास जातात.

याप्रमाणें तीर्थे, देवता, मंत्र यांचीं माहात्म्यें सहस्रावधी आहेत.

पूर्वीं जेव्हां सर्व लोक जैन झाले होते तेव्हां शंकराचार्यांनीं व कुमारिलभट्टांनीं त्या लोकांस यज्ञोपवीतें देऊन त्यांस कसें ब्राह्मण केलें? गीतेंत म्हटलें आहे कीं, —

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥—गीता, अ. ९.

भावार्थ :— मनुष्य जरी दुराचारी असला आणि जर तो मजवांचून इतरांस भजत नसला तर त्यास साधूच मानावें; कारण कीं, त्याचा एकनिश्चय होय!

याचप्रमाणें कबीरपंथीही शेंकडों ब्राह्मण आहेत. यावरून जर यवनास गुरुत्वेकरून ब्राह्मण वंदितात तर ब्राह्मण यवन झाला ह्मणून त्यास शुद्ध करण्यास काय हरकत आहे?

भारतांत संशप्तक व भागवतांत कालयवन हे क्षत्रियांनां साह्यार्थ गेले होते असें वर्णिलें आहे. तर तेव्हां त्यांस क्षत्रियांनीं स्पर्शही केला नाही काय! आणि अजूनही करीत नाहीत काय?

यवनांच्या देवांस भजणारे असे बहुत लोक आहेत : कल्याणचे केतकर हे बाबा मलंगाचे पुजारी आहेत; ताबुतासारखीं कृत्यें करून त्याची पूजा करितात; मुसलमानी फकिरांची दीक्षा घेणारे तर शहरोंशहरीं व गांवोगांवींही आढळतात आणि अशा प्रकारें मुसलमान झालेले हिंदु लोक पुन्हां आपआपल्या जातींत घेतले जातात! तर अशा इतर यवन झालेल्यांस जातींत कां घेऊं नये? व याकरितां जे कोणी परधर्मी लोक हिंदुधर्म स्वीकारण्याविषयीं इच्छित असतील त्यांसही ह्या धर्मांत कां घेऊं नये? ते कांहीं काळानें ब्राह्मणत्वही पावतील. हल्लीं तर ब्राह्मण व्यर्थ आग्रही होऊन आपल्या धर्माचा क्षय करण्यास मात्र उद्युक्त झाले आहेत असें दिसतें!

परशुरामभट्टांनीं जें जगन्नाथराय पंडितांचें उदाहरण दिलें तें प्रकृत स्थलीं तर अत्यन्त अयुक्त आहे. कसें तर—ब्राह्मणांनीं बहिष्कृत केलेल्या जगन्नाथरायांस पुन्हां शुद्ध करून जातींत घेण्यास ते योग्य आहेत, असें श्रीमद्भागीरथीनेंच कळविलें असें सिद्ध होतें. त्यावरून जे ब्राह्मण अशांस जातींत घेणें अयोग्य असें म्हणतात ते उलट आपल्या धर्माविषयीं केवळ अज्ञान होत असें सिद्ध होतें. कारण, अशा योगानें स्वजातींत पुनः मनुष्य न घेणें म्हणजे वेदप्रतिपाद्य धर्माचा भंग करणेंच होय! व ज्याअर्थी खुद्द श्रीगंगेनें पतित मानिल्यांचें पुनः शुद्धीकरण केलें त्याअर्थी तें धर्मशास्त्राला अनुसरूनच असून, विरुद्ध नव्हेच असें सिद्ध होतें!

पूर्वीं पेशवे, रास्ते इत्यादि श्रीमान् गृहस्थांनीं आपल्या घरीं यवनी स्त्रिया राखिल्या होत्या तेव्हां त्यांस कोणी प्रायश्चित्त दिलें होतें काय? अथवा ते भ्रष्ट झाले असें तरी नुसतें कोणीं म्हटलें होतें काय?

ह्या सर्व गोष्टींवरून, भ्रष्ट झालेल्या हिंदु लोकांना स्वजातीत पुन्हा घेण्याविषयी जो शास्त्रार्थ दिला आहे तोच प्रस्तुतच्या देशकालस्थितीकडे लक्ष्य दिले असता योग्य आहे. नाही तर स्वधर्माची हानि होईल; ती होऊ नये अशी मनांत इच्छा बाळगणे हेच अत्युत्तम असून त्यावर जीं दूषणे दिली आहेत तीं निर्मूल, अयुक्त व अज्ञानसूचक आहेत असेच आम्ही मानितो. तसेच, हा जो काशीकर पंडितांनी शास्त्रार्थ दिला तो केवळ द्रव्यलोभाने दिला असे म्हणून जे त्यांची निंदा करितात, त्यांस देशस्थिति व शास्त्राची मूलतत्वे बिलकुल माहित नसून ते केवळ अज्ञान आहेत असेही स्पष्ट होतं. फार काय लिहावे! २५ जाने. ७८.

त्र्यंबकेश्वरनिवासी
कवीश्वरोपनामकरघुनाथशास्त्रिणः

परिशिष्ट ७ वें

बालविवाह

बालविवाह हा अतिशय अनिष्ट आहे असें आतां बहुतेकांस भासत आहे, व पुढेही अधिक अधिक भासेल असा संभव आहे. बालविवाहाची रूढी श्रीमंतीमध्ये उत्पन्न झाली हें स्पष्टच आहे. पूर्वी एका काळीं लोक मेहनती, साहसी, ज्ञानी व शोधक होते. परंतु पुढें श्रीमंती आली तेव्हां त्या लोकांस फारसा उद्योग धंदा केल्यावांचून अन्नाच्छादन व छाया हीं विपुल मिळूं लागलीं, त्यामुळें रिकामा वेळ कसा जातो या काळजींत ते असून देशाटन वगैरेही कांहीं करण्याची जरूर राहिली नाही. म्हणजे दहा पांच गांवांपलीकडे काय आहे हें देखील बहुतेकांस ठाऊक नसून स्वतः जे श्रीमंत ते तर निरुद्योगी असल्यामुळें आपलीं पोरें दुर्गुणी निघतील याचा प्रतिबंध कसा करावा हीच सर्वदा त्यांस काळजी असल्यामुळें त्याचें निवारण करण्याकरितां लौकर लग्नें करण्याची चाल निघाली असावी असा बालविवाहाच्या उपक्रमाचा शोध केला असतां तर्क होतो. परंतु त्याचे परिणाम अतिशय वाईट झाले : क्षीणता, अशक्तता, रोगिष्ठपणा व अल्पायुष्य हीं चोहोंकडे दिसूं लागलीं; तसे कली गांठीत चालला असे लेख उत्पन्न झाले. कोणीं म्हटलें की, हरभऱ्याचे झाडावर चढण्यासारखीं लहान लहान माणसें पुढें निर्माण होतील, व मुलींस सहावे वर्षीं गर्भ राहील, इत्यादि वेडें पिकून त्या भ्रमांत आपले दोष कोणासच दिसले नाहीत; असा काळ होऊन गेला! अस्तु. परंतु आतां तर्क जागृत होऊन कांहीं विचार सुचूं लागला व परदेशचें पराक्रमी लोक येऊन पुढें उभे राहिले; तेव्हां मात्र आम्हांस अशी कल्पना झाली कीं, कली हें भूत आम्हांस कां लागलें व तें इतरांस कां नाही? ही भ्रांति तर नव्हे? असे तरंग निघूं लागले. आणि ह्या अल्प वयांतील लग्नापासून काय परिणाम होतात याचाही बुद्धिमंत लोक विचारू करूं लागले.

पूर्वीं ब्रह्मचर्याची प्रशंसा अशी लिहिली आहे कीं, —

ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ।
एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ।
ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणा दिवि संस्थिताः ॥ २ ॥

नास्ति योगं विना सिद्धिर्न च सिद्धिं विना यशः ॥
नास्ति लोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यात्परं तपः ॥ ३ ॥

यो निगृह्येंद्रियग्रामं भूतग्रामं च पंचकम् ।
ब्रह्मचर्यं समाधत्ते किमतः परमं तपः ॥ ४ ॥ — मत्स्यपु. अ. १७४.

भीष्म, व्यास, सनकादिक, नारद, हनुमान्, कार्तिकस्वामी व परशुराम हे सर्व पराक्रमी पुरुष ब्रह्मचारीच होते हे सर्वप्रसिद्ध आहेच व असे पराक्रम ब्रह्मचर्याशिवाय अशक्य आहेत. यांविषयी विचार करितां असें दिसतें कीं, मुलीच्या लग्नाच्या जास्त वयाला प्रतिबंध करून तें अमुक वयांतच व्हावें असें ग्रंथकारांनीं ठरवून, त्या मुदतींत लग्न न करणारास मोठें पाप आहे असें वर्णन केल्यामुळे लोक अज्ञानानें त्याप्रमाणें वागूं लागले. परंतु अज्ञानानें वागा किंवा ज्ञानानें वागा; जे ईश्वरी नियमाचा उच्छेद करतील ते त्याचें फल भोगिल्यावांचून राहणार नाहीत. कारण, याचा विचार करितां या रूढीपासून लोकांचें फार अहित झालें असें स्पष्ट दिसतें. देशांत कांहीं लोक ब्रह्मचारी असणें हें अत्यावश्यक आहे म्हणजे ते जसे धाडसाचीं कामें करण्यास धजतात तसे लग्न झालेले व मार्गें परिवार असणारे असे कुटुंबी लोक साहसी होत नाहीत; आणि साहस देशांतून गेलें म्हणजे प्रजा निर्बल होते. यावरून लोकांस अति दुर्बल करण्यास अल्पवयांत लग्नं करण्याची चालच फार घातुक असून असें शक्तिहारक यंत्र आजपर्यंत कोणास कधींही सापडलें नसेल! ह्याप्रमाणें आपण अपराध करून त्याचा दुष्ट परिणाम झाला म्हणजे कलीवर निमित्त घालणें हा मोठा चमत्कार व अन्याय आहे; म्हणून त्याजपासून लोकांची परावृत्ति होऊन आत्महित व स्वदेशकल्याण होण्यासारख्या रीतीभाती व चालीरूढीकडे त्यांस कळविणें हें सर्वांचें कर्तव्य आहे.

या प्रकरणाचे दोन प्रकार आहेत, म्हणजे मुलाचे विवाहाचा विचार पृथक् आहे आणि मुलीचे विवाहाचा विचार वेगळा आहे. पूर्वकाळीं म्हणजे हिंदु लोकांचा तर्क, बुद्धि व विचार हीं कायम होतीं, व अनेक दुर्विचाररूप शृंखलांनीं या देशाचे मानवप्राणी बद्ध झाले नसून विचारशील ऋषी म्हणजे ग्रंथकार होते, तसेच या देशांत देव म्हणजे पराक्रमी पुरुष नांदत होते, तोपर्यंत मुलीचे लग्नाचा काळ म्हणून नमुद केलेला नसून त्याकाळी स्वयंवरे चालत होतीं व लग्न करण्याचा हेतू ज्या कन्यांचा असेल त्याच कन्या लग्न करीत; त्यामुळे कोणी कन्याच राहात, कोणास अपत्य झालें तरी त्यांस द्वादशपुरांमध्ये स्थल मिळत असे व कन्या मोठी झाली तरी विवाहकालीं पुढें संस्कारकौस्तुभाचा उतारा घेतला आहे त्याप्रमाणें करीत :—

कन्याया रजोदर्शने विवाहात्पूर्व जाते विवाहयोग्यतासिद्ध्यर्थ उपायमाह आश्वलायन : —

पिता ऋतून् स्वपुत्र्याश्च गणयेदादितः सुधीः ।
दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥

दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्या पिता यदि ।
दातव्यैकाऽपि यत्नेन दाने तस्य यथाविधि ॥

दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिथिम्यः सदक्षिणम् ।
तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिदापयेत् ॥

उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।

अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥
तामुद्वहन्वरश्चापि कूष्मांडैर्जुहुयादद्विजः ॥ – संस्कारकौस्तुभ.

हैं वचन तरी पडत्या काळांतीलच आहे; परंतु पूर्वी स्मृतीत असे लेख आहेत —

स्त्रियश्च द्विविधाः – ब्रह्मवादिन्यश्च सद्योवध्वश्च ॥

याप्रमाणें गार्गी, वडवा व सुलभा इत्यादि ब्रह्मचारी स्त्रिया ज्या तर्पणांत येतात त्या स्त्रियांनीं मुळींच लग्न केलें नाहीं; परंतु पुढें या मोकळिकेचा संक्षेप होऊं लागला. तरी आश्वलायनसूत्रांत कन्येचें वय अमुकच असावें असें मुळींच लिहिलें नाहीं. —

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत्

त्याचप्रमाणें पुरुषाच्या लग्नाविषयीं —

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं उपनयनादूर्ध्वं वेदग्रहणान्तं वा ॥

असें लिहिलें आहे. याजवरून मुलानें तर वीस वर्षांपर्यंत लग्न करण्याचा निषेध आला. कारण, त्याविषयीं आश्वलायन हेच असें म्हणतात —

विध्यपराधे प्रायश्चित्तम् ॥

शिवाय मनु [मनुची वजनदारी श्रुतीतही लिहिली आहे ती —

मनुर्वै यत्किंचिदवदत्तद्वेषजंताया ॥

मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ॥ छांदोग्यश्रुति.] म्हणतो —

काममामरणातिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

कन्येचें लग्न झालें नाहीं तरी चिंता नाहीं, परंतु तिला टोणप्यास देऊं नये! पुढें —

षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं ततः ॥ — निर्णयसिंधु.
सप्त संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।

त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां भार्या विन्देत नग्निकाम्!
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ — भारत.

यांत १६ वर्षांची मर्यादा लिहिली आहे. आलीकडे स्त्रियांस विवाह हाच मुंजीचा संस्कार असें ठरलें, आणि मुंजीचा काल ८ किंवा १६ वर्षांचा आहे, तोच त्यांच्याही लग्नास लाविला. —

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां औपनायनिकः स्मृतः ॥ — स्मृत्यंतरे.

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्, आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतकालः ॥

— आश्वलायन, (गृह्यसूत्र.)

पूर्वी स्त्रियांस मुंज व वेदाध्ययन होतें असें पुढील निर्णयसिंधूतील वचनांवरून दिसतें. —

पुरा कल्पेषु नारीणां मौंजीबन्धनमिष्यते ॥

शुश्रुताचार्य हे आपले आयुर्वेदांत असें लिहितात कीं, —

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पंचविंशतिम् ॥

यद्याधत्ते पुमान् गर्भः कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ॥

तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

पंचविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे ॥

समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात्कुशलो भिषक् ॥

यांत कन्येस सोळा वर्षे लिहून, त्यापूर्वी स्त्रीस अपत्य होईल तर तें अपत्य नाशाप्रत पावेल, किंवा जीवंत उपजलें तर दुर्बल राहील असें म्हटलें आहे. या हिदुस्थानांत कलिमाहात्म्यांतील मुलें सदरहू प्रकारचीं पुष्कळ दृष्टीस पडतात; आणि कितीएक उत्पन्न होऊन अल्पवयांतच मरतात; त्यामुळे वंशरक्षणार्थ दत्तक घ्यावे लागतात हें प्रसिद्धच आहे. रास्ते, पटवर्धन वगैरे सरदारांचे घराकडे पाहिलें म्हणजे ह्याविषयींचा सर्व जमाखर्च सांपडेल!

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ॥

त्रयष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥—मनु.

मनु हाही मुलांस तीस वर्षे व मुलीस बारा वर्षे हा विवाहाला युक्त काळ असें लिहितो. परंतु पुढें त्याचा संकोच करून जों जों श्रीमंती वाढली तों तों अज्ञान पसरत चाललें, आणि जों जों कलीचा कल्पित बंडावा उभा राहिला तों तों आकुंचित वचनें टांकसाळेंतून पडूं लागलीं!

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता वसेत् गृहे ॥

ब्रह्महत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ॥

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

कितीएक म्हणतात कीं, हीं वर्षे उक्त लग्नकाळापासून म्हणजे आठ वर्षे टाकून पुढे गणावीं, म्हणजे अठरा वर्षे होतात. आणि याप्रमाणेंच मारवाडांत व हिंदुस्थानांत गणतात; व त्याचप्रमाणें गौड ब्राह्मणांच्या कन्या लग्नावांचूनही बहुत राहतात; परंतु वरील वचनानें, बारा वर्षांनंतर कन्येनें आपलें लग्न करून घ्यावें असें होतें. परंतु मनु म्हणतो —

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यर्तुमती सती ॥
उर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ संस्कारकौ०

अथर्वश्रुतींत असें लिहिलें आहे कीं, —

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ॥

या सर्व वचनांवरून असें ठरतें कीं, कन्येच्या विवाहास पूर्वी कालाची अवधि मुळीच नसून विवाह करणें किंवा न करणें हें केवळ ऐच्छिक होतें. आणि वस्तुतः विवाह हा कांहीं धर्म नसून व्यावहारिक विषय व काम्य आहे. त्यामुळें तो न केल्यास वर म्हटल्याप्रमाणें उत्तमच होय, आणि केल्यास त्यांची इच्छा समजावी. यांत स्त्रीपुरुषांविषयीं सारखाच न्याय आहे. याविषयीं भागवतांत म्हणतात —

लोके व्यवायाऽऽमिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्नहि तत्र चोदना ॥
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥

अन्य शाखेचे ग्रंथ पाहिले तरी असेंच आढळतें. पारस्करसूत्रांत —

अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं द्वादश
द्वादश वा प्रतिवेदं ग्रहणांत वा ॥

यात ४८ वर्षांपर्यंत ब्रह्मचर्य सांगितलें आहे. म्हणजे दर वेदास १२ वर्षे, याचप्रमाणें चाही वेदांचें अध्ययन करीपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळावयाचें. हिरण्यकेशीसूत्रांत चतुर्थीकर्म लिहिलें आहे, व त्यावरून कन्येचें वय १६ वर्षांवर असावें असें दिसतें. मनु म्हणतो —

चतुर्थमायुषो भागं उषित्वा गुरुसन्निधौ ॥

म्हणजे, पंचवीस वर्षेपर्यंत गुरुगृहीं विद्याभ्यासास राहावें.

लग्नांत 'धर्मे च, अर्थे च, कामे च, नातिचरामि' इत्यादि ज्या प्रतिज्ञा करावयाच्या असतात त्यांजवरून, त्या जाणण्याची योग्यता वधू व वर या उभयतांसही असावी असें दिसतें. सामवेदाचे ब्राह्मणांत लग्नविधि सांगितला आहे त्यांतही, वरानें मुलीची प्रार्थना करावी कीं,

यदेतद्दृढदयं तव तदस्तु हृदयं मम ॥
यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव ॥ — मंत्रब्राह्मण.

यावरून अर्थात् अज्ञान मुलगा ही गोष्ट कशी बोलेल? ऋग्वेदांत सूर्यासावित्रीचा विवाह सांगितला आहे. त्यांतही मुलगी जाणती व मोठी होती असें दिसतें.

येणेंप्रमाणें पूर्वकालचा कोणताही दाखला काढला तरी आपणास बालविवाहाला म्हणून पुरावा मिळणार नाही असें बहुत शोधकांचें मत आहे, आणि त्याचे परिणामही मोठे श्रेयस्कर व पराक्रमयुक्त होते; परंतु त्यांचा आलीकडे आलीकडे तर अगदीं लोप होऊन विवाहसंस्कार मुलांच्या पाळण्यांत किंवा गर्भात असतांनाच होतात व त्याचे भयंकर परिणाम वैधव्य, अशक्त संतती, अविद्वत्ता आणि अल्पायुष्य हीं सर्व देशास अनुभवावीं लागतात, हें किती शोकप्रद व भयंकर आहे? या सर्व गोष्टींचा विचार करून लोकांनीं स्त्रीपुरुषांच्या बालविवाहाची चाल अगदीं मोडून टाकून वधूवरांच्या जाणतेपणीं अतएव तारुण्यांत विवाह करण्याचा योग्य व हितकर प्रचार चालूं करावा हें विहित व आवश्यक आहे.

परिशिष्ट ८ वें

पुनर्विवाह

सांप्रतकाळीं उंच जातींत स्त्रियांस पुनर्विवाहाची बंदी आहे, त्याविषयीं इकडे मूळ माजी विष्णुशास्त्री बापट यांनीं १८४० त विचार काढला. त्यांचा पुनर्विवाहप्रकरण नामक एक ग्रंथ पुण्यास छापला गेला. त्याजवर बाबू ईश्वरचंद्र विद्यासागर पंडित यांनीं कलकत्त्यास त्याच विषयावर १८५० सालीं एक ग्रंथ लिहून पुनर्विवाहाचा प्रकाश केला. आणि त्यापुढें कै. वा. वे. शा. सं. विष्णु परशरामशास्त्री पंडित यांनीं तर १८७० पासून एकनिष्ठेनें त्या कार्मीं मेहनत करून जें शास्त्रमंथन केलें, तें त्यांचें ग्रंथांत प्रसिद्ध झालेंच आहे. आतां या सर्व प्रयत्नां बुद्धिवान् लोकांस याविषयीं अज्ञान म्हणून राहिलें नाहीं; परंतु आग्रही म्हणा, किंवा दयाहीन म्हणा, अशा लोकांनीं याच विषयावर कांहीं विपरित ग्रंथही लिहिले आहेत. वस्तुतः प्रत्येक मनुष्याला काळजी लावणारा व दया उत्पन्न करणारा असाच हा विषय आहे. परंतु स्वाभाविक दयाळू अंतःकरणें हीं बहुत काळाचे रूढीनें निष्ठुर झालीं! तथापि हा विषय दिवसेंदिवस सर्वास व्यक्त होत चालला आहे. कारण, ‘सत्यमेव जयते नाऽनृतम्’ या श्रुतिवाक्यप्रमाणावरून त्याचें पाऊल मार्गें हटावयाचें नसून तें पुढेंच पडावयाचें व थोड्याच काळांत ही गोष्ट पूर्णपणें सिद्धीस जाणार आहे. पुनर्विवाहविषयाचे संबंधानें आजपर्यंत जे ऊहापोह होऊन शास्त्रार्थ निघाले त्यांवरून व व्यवहारदृष्टीनें पाहिलें असतां सर्व गोष्टी पुनर्विवाहास अनुकूल अशाच दिसतात. एतत्संबंधाचे आजपर्यंत जे विचार होऊन त्यांत जे एकंदर शास्त्रार्थ निघाले त्यांचें सार या परिशिष्टांत संक्षेपानें दिलें आहे.

उदीर्घ नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ॥

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि संबभूव ॥ —

तैत्तिरीय आरण्यक व ऋग्वेद संहिता.

हा मंत्र स्मशानांतून मृताचे पत्नीस घरी आणण्याचा आहे. त्यांत, ‘तुझी खुषी असेल तर पुन्हा लग्न करून दुसऱ्या नवऱ्याचे घरीं सुखेंकरून नांदावें’ असा उपदेश आहे. त्याप्रमाणें हा मंत्र सूत्रकारांनीं याच कामाकरितां लिहिला असून ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तिन्ही वर्णांचा हा विधि आहे. या मंत्राचें दृढीकरण आणखी पुढील मंत्रावरून होतें.

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सघस्थ आ—ऋ. सं.

यांतील देवरं शब्दावर निरुक्तांत व्याख्या केली आहे कीं, — ‘द्वितीयवरं’ म्हणजे दुसरा नवरा. आतां,—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पंचस्वापत्सु नारीणां पीतरन्यो विधीयते ॥ — लघुपाराशरस्मृ.

पांच आपत्ति प्राप्त झाल्या तर अन्य पति करावा असा यांत विधी सांगितला असून कलीमध्ये पराशरमतच श्रेष्ठ आहे, असें याच स्मृतींत लिहिलें आहे. पूर्वयुगीं पुनर्विवाह होता व द्वादश पुत्रांमध्ये पौनर्भव पुत्राची गणना केलेली आहे. याचप्रमाणें दिव्यादेवी व दमयंती यांनीं पुनर्विवाह समारंभास आरंभ केले असून त्यांस कोणीही दोष दिला नाहीं हें प्रसिद्ध आहे. आणि वरील नष्टे मृते० इत्यादि स्मृतीनें तर कलियुगांतही हा विवाह उक्त आहे असें सिद्ध होतें. कर्लीत कांहीं कर्म करूं नयेत असें आदित्य पुराणांत लिहिलें असून त्यांत पुनर्विवाह करूं नये— (दत्ता कन्या न दीयते) असेंही लिहिलें आहे. परंतु स्मृतींवर पुराणांचा जोर नाही असें सर्व कबूल करितात; आणि कदाचित् ती पुराणांशीं समानबल मानिली तरी तो विकल्प होतो. परंतु श्रुत्याधारेंही पुनर्विवाहपक्ष बलवत्तर दिसतो, व श्रुत्याधारच बलवत्तर मानण्यास — ‘प्रमाणं परमं श्रुतिः,’ ‘श्रुतिरेव बलीयसी’ इत्यादि सर्वश्रुत वचनें प्रमाण आहेत.

अन्य स्मृतींतही याच धोरणाचीं अनेक वचनें आहेत.

ऊढऽपि देया साऽन्यस्मै सहाभरणभूषिता ॥ — कात्यायन.

दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ।

सा चेदक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हति ॥ — वसिष्ठ.

अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥ — नारद.

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ — शातातप.

तदा भूयस्तु संस्कार्या गृहीत्वा येन केन चित् ॥ — प्रजापति.

पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ — मनु.

अशी पुनर्विवाहविधायक बहुत वचनें आहेत, परंतु हीं कोणी पूर्वयुगींचीं असें म्हणतील तर पराशर हा कलियुगाविषयीं असून, त्यास श्रुतींचीही आणखी बळकटी येते. ऐतरेयब्राह्मणांत ऋक्चवाच्या खंडांत लिहिलें आहे कीं,—

एकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतयः ॥

येथें सह या न शब्दानें एककालीं दोन नवरे करूं नयेत; तर एका पाठीमागें एक करण्यास हरकत नाही असें सिद्ध होतें. परंतु पंडित लोक हे आपले बुद्धीनें जितकीं विधायक वाक्यें आहेत तितकीं सर्व वाग्दान झालेले कन्येस लावून असें म्हणतात कीं, बहुत ऋषींचीं दोन प्रकारचीं वचनें आहेत, म्हणून विधायक वचनें वाग्दानसंबंधानें मात्र लावावीं व निषेधक वचनें विवाहित कन्येकडे लावून उभयतांस चरितार्थ द्यावा. परंतु ज्याअर्थी श्रुती व पराशर स्पष्ट आहेत, तेव्हां ही युक्ति निर्बल दिसते. इतकेंच या विषयाचें सार आहे:—

वर दिव्यादेवीची कथा आहे म्हणून सांगितलें, ती पद्मपुराणांत खालीं लिहिल्याप्रमाणे आहे :—

उज्ज्वल—उवाच—प्लक्षद्वीपे महाराज! आसीत्पुण्यमतिः सदा ।
दिवोदासेति विख्यातः सत्यंधर्मपरायणः ॥ १ ॥
तस्याऽपत्यं समुत्पन्नं नारीणामुत्तमं तदा ।
दिव्यादेवीति विख्याता रूपेणाऽप्रतिमा भुवि ॥ २ ॥
पित्रा विलोकिता सा तु रूपलावण्यसंयुता ।
कस्मै देया मया कन्या सुवराय महात्मने? ॥ ३ ॥
इति चिंतापरो भूत्वा समालोच्य नृपोत्तमः ।
रूपदेशस्य राजानं समाहूय नृपोत्तमम् ॥ ४ ॥
कन्यां ददौ महात्माऽसौ चित्रसेनाय धीमते ।
तस्या विवाहकालस्य संप्राप्ते समये नृप! ॥ ५ ॥
मृतोऽसौ चित्रसेनस्तु कालधर्मेण वै किल! ।
दिवोदासस्तु धर्मात्मा चिंतयामास भूपतिः ॥ ६ ॥
ब्राह्मणान् स समाहूय पप्रच्छ नृपनंदनः ।
अस्या विवाहकाले तु चित्रसेनो दिवं गतः ॥ ७ ॥
अस्यास्तु कीदृशं कर्म भविष्यं तद् ब्रुवन्तु मे ।

ब्राह्मणा ऊचुः—

विवाहो जायते राजन् कन्यायास्ते विधानतः ॥ ८ ॥
पतिर्मृत्युं प्रयात्यस्या नो चेत्संगं करोति च ।
महाव्याध्यभिभूतश्च त्यागं कृत्वा प्रयाति च ॥ ९ ॥
प्रराजितोऽभवत् राजन्! धर्मशास्त्रेषु दृश्यते ।
न स्याद्रजस्वला यावदन्येष्वपि विधीयते ॥ १० ॥
विवाहं तु विधानेन पिता कुर्यान्न संशयः ।
एवं राजा समादिष्टो धर्मशास्त्रेषु कोविदैः ॥ ११ ॥
विवाहार्थं समायात इन्द्रप्रस्थे द्विजोत्तमैः ।
पुनर्दत्ता तदा तेन रूपसेनाय भूभुजे ॥ १२ ॥
यदा यदा महाभागो दिव्यादेव्याश्च भूमिपः ।
चक्रे विवाह तद्भर्ता प्रियते लग्नकालतः ॥ १३ ॥
एकविंशतिभर्तारः काले काले मृतास्तदा ।
तस्यास्तु रूपं संश्रुत्य राजानो मृत्युनोदिताः ॥ १४ ॥

विष्णुबाबा ब्रह्मचारी, विष्णुशास्त्री पंडित, व दयानंद सरस्वती यांजसारखे देशोन्नत्यर्थ हरएक प्रकारची सुधारणा करण्याविषयीं कायावाचामनैकरून अश्रांत श्रम करणारे हे या कलियुगांतील केवळ ऋषीच होत. आणि त्यांचे विचार व ज्ञान मोठे असून ते काय म्हणतात याचा विचार प्रत्येक हिंदूने आणि त्यांतही वर्णश्रेष्ठ ब्राह्मणांनीं करणे आवश्यक आहे. पूर्वयुगीं ऋषिवाक्य म्हणजे सर्वास ग्राह्य असे व सांप्रतकाळींही विचारशील, ज्ञानसंपन्न, व सत्यज्ञाते अशा थोर पुरुषांच्या वाक्यांचा अनादर करणे अश्लाघ्य होय. परंतु हा प्रकार

दिवसेंदिवस बळावत चालला हें अनिष्ट आहे. भोंदु, अज्ञान आणि दुसऱ्यांस दुर्विचारानें फसविणारे अशा लोकांचे नादीं लागून धर्मसंबंधी आचार विचारांत फार फाजीलपणा व निरुपयोगीपणा वाढत चालल्यानें परंपरेनें या देशाचें अहित होत चाललें आहे. हें अद्यापि कोणाच्या लक्ष्यांत येत नाही ही फार दुःखाची गोष्ट आहे. म्हणून वर लिहिलेल्या सत्पुरुषांचे व देशहितचिंतकांचे विचार लोकांनीं सादर ग्रहण करावे; परंतु तसें करण्यास कोणी लोक प्रवर्तले नाहीत. तरी भविष्यकाळीं त्यांच्या लेखांचा आणि विचारांचा योग्य उपयोग करून लोक विचारशील होतील असें अनुमान आहे.

सदरील विष्णुद्वयानें पुनर्विवाह व्हावे असें ठरविलें व त्यांपैकीं तत्प्रतिपादक पंडितांचीं पुस्तकेंही प्रसिद्ध आहेत. तसेंच, दयानंदसरस्वती यांनीं एक संस्कारविधीचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे; आणि त्यांत तर ते वेदाधारानें असें म्हणतात कीं, शूद्रादिकांनीं पुनर्विवाह करावा व ब्राह्मणादि इतर वर्णत्रयांनीं नियोग करावा. याजविषयीं ते असा आधार दाखवितात कीं, नियोगानें झालेल्या पुत्रास क्षेत्रज म्हणतात आणि क्षेत्रज पुत्र हा दत्तक वगैरे पुत्रापेक्षां उच्च प्रतीचा आणि वरच्या वर्गाचा आहे. ह्याविषयीं पराशराचेंही वचन आहे :—

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ३०.

याप्रमाणें क्लीत चार प्रकारचे पुत्र उक्त धरले आहेत; परंतु टीकाकारांनीं दोनच पुत्र धरले आहेत, तेव्हां ही एक अडचण आहे. राजपत्नी व द्रव्यवान् लोकांच्या बायका ह्या विधवा झाल्यास अथवा प्रजोत्पादनास इतर कांहीं विपत्ति आल्यास वंश बुडतो आणि विधवेच्यानें आपली दौलत सोडून तर जावत नाही. अशा प्रसंगीं नियोगाचा व्यवहार चांगला होय असें दयानंदांचें म्हणणें आहे. आणि विचारानें पाहिलें असतां तें योग्यही आहे. वरील पराशरवाक्यांत व इतर स्मृतींत औरसाच्या पुढें ‘क्षेत्रज’ हाच दुसऱ्या नंबरास ठेवून ‘दत्त’ हा तिसऱ्या नंबराला म्हटला; यावरून ‘क्षेत्रज’ पुत्राची ‘दत्ता’पेक्षां जास्त श्रेष्ठता येते. नियोगाच्या व्यवहारापासून अनेक फायदे आहेत : वंशांत अशक्त प्रजा असली तर सशक्त व आपल्या वंशाशीं संबंध नाही अशा पुरुषाशीं नियोग झाला असतां ती उणीव नाहीशी होऊन सशक्त संतती निर्माण होईल. पूर्वकाळाकडे दृष्टि दिली तर नियोगाचा व्यवहार श्रेष्ठ व मान्य होता असें दिसतें. पंडुराजा रोगी होऊन आतां आपल्यापासून पुत्रोत्पत्तीची आशा नाही असें पाहून व वंशक्षय होणेंही बरें नाही असें जाणून त्यानें आपल्या उभय पत्न्यांस नियोगाची आज्ञा दिली. व त्यापासून लोकवंद्य, पराक्रमी आणि वीर असे पांच पुत्र त्यास प्राप्त झाले. पूर्वीं राजवंश पन्नास पन्नास शंभर शंभर पिढ्यांपर्यंत अखंड चालत. याचें कारण, त्यांचे औरस व क्षेत्रज हे दोन्ही वंशच होत. आलीकडे बहुतेक राजवंश दत्तकांस दत्तक याप्रमाणेंच चालत आहेत तरी ते वंश राहण्याची मोठी पंचाईत पडते. औरस पुत्र म्हणजे पतिपत्नी या उभयतांचा पुत्र, आणि क्षेत्रज पुत्र म्हणजे फक्त स्त्रीच्या नियोगसंबंधाच्या उत्पत्तीनें झालेला तो. हा क्षेत्रज पुत्र आईचे गोत्रांत राहून बापासही पिंडोदक देणारा होतो आणि तो आईच्या पोटचाच असल्यामुळें दत्तकापेक्षां त्याजवरील आईची ममताही अर्थात जास्त असते. येणेंकरून इतरत्र जे वारसाचे व कबजाचे वगैरे तंटे माजतात तसे माजण्याचा मुळींच संभव नाही. आणि स्त्री पुनर्विवाहानें परगोत्रांत जाऊन जो पुत्र होतो त्यास पौनर्भव म्हणतात व तो केवळ दुसऱ्या बापाचा मात्र वारस होतो, परंतु पहिल्या बापाशीं त्याचा संबंध नसतो. पूर्वीं क्षेत्रज, दत्तक आणि पौनर्भव हे सर्वच वंश मान्य असून जशी ज्यास अनुकूलता असे तसे ते धर्माचरण करीत. यात राजादि श्रीमंतांस नियोगव्यवहार व गरीबांस पुनर्विवाह असें जें दयानंदांसारखे सांगतात तें योग्य दिसतें.

परिशिष्ट ९ वें

विधवावपन

ही विधवावपनरूढी पुनर्विवाहास अटकाव करण्याचे हेतूनें घातली आहे, परंतु त्यास शास्त्रप्रमाण मुळींच नसून वेदांत, स्मृतींत व सूत्रांत विधवाधर्मसंबंधानें ही गोष्ट कोठेंही लिहिलीं नाहीं. विधवावपनाचा पुरावा करण्याकरितां एक श्लोक काय तो जिकडे तिकडे लोकांचे तोंडीं आहे. परंतु तो प्रमाण आहे असें दिसत नाहीं.—

विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते ॥
शिरसो मुण्डनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा! ॥

परंतु तैलंग (दक्षिण देशांत) रामानुज हे विधवावपन करीत नाहींत व दक्षिणेंत देशस्थांमध्येही हा सांप्रदाय कमी असून अन्य प्रांतांत तर मुळींच नाहीं. गोसावीमहाराजांचे कुटुंबांत वैष्णव या सबबेनें हा विधि ग्राह्य नाहीं. परंतु रामानुजसांप्रदायी ब्राह्मण हे सदरहू वचनाविरुद्ध वचनें दाखवितात. तीं —

प्रयोजनान्तसंसक्ता विधवा वापयेच्छिरः ॥
मुमुक्षुर्यदि सा तस्या वपनं तु निषिध्यते ॥—खगेश्वरसंहितायां.

शरणागतिनिष्ठा चेत् प्रपन्ना विधवा सती ॥
क्षौरकर्म न कुर्यात्सा भगवद्द्रोहिणी भवेत् ॥—वासिष्ठसंहितायां.

जन्मरोमाणि या नारी क्षौरकर्म समाचरेत् ॥
कन्या वा विधवा वाऽपि रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ शंखस्मृति.

भर्तृहीना च या नारी मुण्डयित्वा समाचरेत् ॥
श्रौतस्मार्तानि कर्माणि चाण्डालीं योनिमाप्नुयात् ॥—लिखित.

मुण्डयित्वा च या नारी देवब्राह्मणपूजनम् ॥
प्रेतकर्माणि कुरुते तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥—

नाचरेद्वपनं स्त्रीणामष्टादशसु कर्मसु ॥
कन्यानां विधवानां चेदित्येदं मनुरब्रवीत् ॥—वृद्धमनु.

मुमुक्षुः पतिना हीना या नारी केशधारिणी ॥
तस्मात्तद्वारणे ब्रह्मन् दोषो नास्तीति मे मतिः ॥

स्त्रीणां तु भर्तृहीनानां वैष्णवीनां वसुन्धरे ॥
यावच्छरीरपातं वै प्रशस्तं केशधारणम् ॥—विजयसंहितायां.

विधवा यदि नारी स्यात् धारयेत् केशसन्ततिम् ॥
परोपदेशमोहेन वपनं नैव कारयेत् ॥ — स्कांदे.

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनासनम् ॥
* * * * ॥ ५७ ॥—पराशर, अ. ९.

प्रपन्ना भर्तृरदिता नारी दुरुपदेशतः ॥
न धारयति या केशान् प्रयाति नरकं दृढम् ॥
न कार्यं केशवपनं वैष्णव्या भर्तृहीनया ॥
यद्यज्ञानात्करोत्येषा तन्मुखं नाऽवलोकयेत् ॥
सकच्छवर्णिनं भिक्षुं अकच्छगृहिणं तथा ॥
विकेशां वैष्णवीं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ! अनंतसंहितायां.

यद्वा क्षुरः परिववर्ज वपस्ते ॥ स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तम् ॥—
कृष्णयजुर्वेदब्राह्मण, कांड २ प्र. ७ अनु. १७.

विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते कर्मवापना ॥
ऋतं महापातकिनो गोहंतुश्चावकीर्णिन ॥— याज्ञवल्क्य, प्राय. अ.

न छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलम् ॥—भागवत स्कं. ६ अ. १८ श्लोक ४७.

हीं सर्व वचनें एकीकडे ठेवून स्त्रियांवर जे जुलूम करितात त्यांची गति—

अनाथाः प्रमदा बाला वृद्धा पीता तपस्विनी ॥
वंचयंति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥
पितृभिर्भ्रातृभिमिश्रैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ॥
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥

तानि कृत्याहतानीति विनश्यन्ति समन्ततः ॥५८॥ —मनु, अ. ३

आपलें बहुत कल्याण व्हावें अशी इच्छा करणारे आईबाप, भाऊबंद, व सासुसासरे यांनीं स्त्रियांचा सन्मान करावा, नाहीं तर त्यांच्या शापानें सर्वस्वीं दुःखी होतात.

विधवावपनाच्या संबंधानें विचार करतां प्रथमतः, ही विलक्षण चालच कोणीं काढिली ह्याचें मोठें नवल वाटतें! बिचाऱ्या अबलांस एक तर वैधव्य प्राप्त झाल्यानें त्या दुःखानलामध्यें होरपळत असतात, आणि तशांत त्यांस क्रौर्यानें भादरणें ही रीति काढणारा स्त्रीवर्गाचा कट्टा शत्रु असून त्याच्या निर्दयतेस कशाचीही उपमा देववत नाहीं! विधवावपनापासून ती रीति काढणारास काय फायदा दिसला असेल तो असो. परंतु हा केवळ निर्दयतेचा अमानुष प्रकार अतएव सर्व प्रकारें निंद्य होय असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं!

परिशिष्ट १० वें

मतविचार

हिंदुस्थानांत आजपर्यंत अनेक मते चालत आलीं आणि हल्लीं चालत असून त्यांत प्राचीन व अर्वाचीन अशीं आहेत. जैमिनीप्रणीत कर्ममीमांसा, शंकरविजय व सर्वदर्शनसंग्रह इत्यादि प्राचीन ग्रंथांत जी मते लिहिलीं आहेत तीं हल्लीं कोठें दिसत नसून दुसरीच निघालीं आहेत. मूळ वेद हे फार प्राचीन असून त्यांत जसें ईशावास्योपनिषदांत 'सम्भूतिमुपासते' असें लिहिलें आहे, त्याचें बरोबर ज्ञान आतां कोणास होत नाही. तसेंच लौकायतिक, चार्वाक, रसेश्वर, औलूक्य, अक्षपाद, पूर्णप्रज्ञ, प्रत्यभिज्ञा वगैरेंचे वर्णन जें शंकरस्वामींचे ग्रंथांत येतें त्यांचें व त्यांच्या मतांचें ज्ञान हल्लीं कोणास नाही. विद्यारण्यांचे सर्वदर्शनसंग्रहांत ज्या प्राचीन मतांचा निर्देश केला आहे तत्संबंधाचा पुरासा बोध व प्रचार प्रस्तुत नाही. ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचीं मते ह्या जगतीतलावर प्रादुर्भूत होतात, पुढें तीं कालांतरानें नष्ट होतात, आणि कांहीं दिवसांनीं पुनः नवीं निर्माण होतात. ज्याप्रमाणें लोक, त्यांच्या रीतीभाती आणि आचारविचार व त्याचप्रमाणें त्यांची पतनोन्नती हीं घटीयंत्राप्रमाणें अथवा रथचक्रवत् अमोघ कालरूप आंसावर भ्रममाण असतात त्याचप्रमाणें अनेक मतवादी व मतस्थापक यांच्या उत्पत्ति स्थिति लयाचा प्रकार आहे. ह्या मतांतील कांहीं मतांस वाद म्हणतात व कांहींस सिद्धांत म्हणतात. शैव किंवा वैष्णव, भागवत एकादशी किंवा स्मार्त एकादशी, पिष्टपशु किंवा प्रत्यक्षपशु, विधवाकेशवपन किंवा विधवाकेशधारण वगैरेंविषयीं एकनिश्चय नसून दोन्हीही प्रकारांची स्थिति सर्वत्र दृष्टोत्पत्तीस येते. अशा मतांस वाद म्हणतात. या वादांतच द्वैताद्वैतवाद, पदार्थवाद, मायावाद, मीमांसावाद म्हणजे कर्मवाद इत्यादींचा समावेश होऊन ईश्वरवाद, अनीश्वर (नास्तिक) वाद, आत्मानात्मवाद, आद्यनादिवाद, तर्कवाद, शुद्धाद्वैतवाद, विशिष्टाद्वैतवाद व सगुणनिर्गुणवाद, हेही याच सदराखालीं येतात.

आलीकडे अनेक नवीं मते निघालीं असून त्यांचा प्रसार अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडतो. नानकपंथी (शिख), दादुपंथी, उदासी, कबीरपंथी, सत्नामी, रामस्नेही, जोगी, नाथपंथी, अवधूत, प्रणामी, बीजमार्गी, ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज (बुद्धिद्वारानें एकेश्वरी), आर्यसमाज (वेदद्वारानें एकेश्वरी), लिंगायत, जंगम, सत्संगी, गोसावी, साधू, मलूकदासी, रामदासी, अघोरी, वगैरे असून यांशिवाय शैव, वैष्णव, वाममार्गी, पाशुपत, प्रवृत्तिमार्गी (गृहस्थ), निवृत्तिमार्गी (संन्याशी, बैरागी), कापालिक (नाथजोगी), कौल, अवधूतमार्गी, कर्ममार्गी (अग्निहोत्री), भक्तिमार्गी (वारकरी, हरिदास), हरव्यासी, कंठीवाले, वगैरेंचे मतप्रसारही फार आहेत. या सर्व मतवाद्यांचे तिलक, वेष व कथाग्रंथ पृथक् पृथक् आहेत : म्हणजे कोणी ऊर्ध्वतिलक, कोणी मुक्ततिलक, कोणी बद्धतिलक, कोणी मध्यें श्री, व कोणी कमल असे तिलक लावितात; हल्लीं कर्नाटकांतील व द्रविड देशांतील लोक वैष्णव असून ते आपले मठांतील स्वामींकडून तप्तमुद्रा घेतात. त्याचप्रमाणें जनकपूर, अयोध्या, धरणीधर व द्वारका वगैरे क्षेत्रांहीं तप्तमुद्रा देतात. त्यांत कोणी शंखचक्र, कोणी गदापद्म, कोणी किरीटकुंडल व कोणी बाणचाप असे डाग घेतात; परंतु यांविषयींही पुराणांत विधि व निषेध सांपडतात. तसेच

कोणी काष्ठाचा कटदोरा करतात, कोणी गवताचा कटदोरा (मुंज) करतात, व कोणी अंगास राख लावून जटाधारी बनतात असे त्यांचे वेष असतात. आणि त्या सर्वांचे जे कथाग्रंथ आहेत ते भिन्न भिन्न म्हणजे सात्त्विक, राजस व ता मस अशा वर्गांचे असून ज्या ग्रंथांस एका मताचे लोक सात्त्विक म्हणतात त्याच ग्रंथांस दुसऱ्या मताचे लोक तामस म्हणतात. ह्याप्रमाणे परस्परांचे मतैक्य नसून नेहमीं तत्संबंधीं वाद चालले असतात.

हीं सर्व मते सांगितलीं तरी तीं सर्व एकाच धोरणावर असून त्या सर्वांचे पर्यवसान एकाच नियमित तत्त्वावर येते. परंतु यांशिवाय जीं इतर भिन्न भिन्न मते आहेत त्यांत बौद्धमत हें फार प्रबल असून त्याचा वरील निर्दिष्ट मतांशीं अत्यंत फरक आहे. म्हणून तत्संबंधाची अंशतः माहिती वेगळें परिशिष्ट करूनच दिली आहे, ती पाहिली असतां बराच बोध होईल.

परिशिष्ट ११ वें

बौद्ध व जैन धर्म

बुद्ध म्हणून एक महान् धर्मोपदेशक होऊन गेला. परंतु त्याचें मूळ ठिकाण, त्याचा उपदेशांचा क्रम आणि त्याचें निर्याणस्थल ह्यांचा शोध कोठेंही लागत नसून हिंदु लोकांत जो बुद्ध म्हणून प्रसिद्ध आहे तो वस्तुतः बुद्ध नसून जिन आहे. हिंदु लोक ज्यास बुद्ध म्हणतात तो जिनवर्गातील वर्धमान (महावीर स्वामी) होय. वर्धमान हे क्षत्रिय कुलामध्ये मगध देशांत म्हणजे गयाप्रांतीं जन्मले. त्यापूर्वी या देशांत जरासंध हा राजा होता. पुढें वर्धमानांनीं वैराग्य धारण करून अनेक ठिकाणीं मोठमोठीं परिषदे (सभा) जमवून आपला दयाधर्म प्रसिद्ध केला. हिंदु लोकांस, जैनमतच बौद्धमत असें समजण्याचें कारण, बुद्ध आणि जिन यांच्या मतांची बरीच साम्यता जमते हें असावें. बुद्धाचे मते धर्माचे ज्ञानास बुद्धि हीच प्रमाण असून ईश्वरदत्त असें शास्त्र कोणतेंही नाहीं. शिवाय त्याचा उपदेश असा असे कीं, दया, सत्य, शुद्धभाव व तप हेच मनुष्याचे मुख्य धर्म होत. व हेंच मत सदरील प्रसिद्ध जिन महावीरस्वामी यांचें होतें. तरी जैनांच्या मते बौद्धांपेक्षां आपलें मत जास्त योग्यतेचें असें असून बौद्धांपासून ते आपणास अगदीं पृथक् समजतात. कारण, बौद्धांनीं १ जीव, २ बुद्धि, ३ आकाश आणि ४ काळ अशीं चारच मूळतत्त्वे मानलीं आहेत; परंतु जैनांनीं या चोहोंपेक्षां धर्माधर्मजन्य स्वर्ग आणि मोक्ष अशीं दोन तत्त्वे जास्त धरलीं आहेत. यावरून बौद्धांपेक्षा जैनांमध्ये धार्मिकता जास्त येते. अस्तु तरी उभयतांचाही दयाधर्मच असून वैदिक यज्ञसंबंधी पशुहिंसाप्रयुक्तादि कर्मे त्यांच्या मते त्याज्य आहेत म्हणून वैदिकांच्या मते ते दोनही धर्म नास्तिक किंवा पाखंड होत असें ठरतें. व फार पूर्वीचा बौद्धधर्म जरी साक्षात् दृष्ट नव्हता तरी तच्छायारूप अशा जैनधर्मासच हिंदु लोकांनीं बौद्धधर्म अतएव नास्तिक धर्म मानून ते तत्खंडनार्थ उद्युक्त झाले असें दिसतें.

ह्या जैनधर्माचा प्रसार सुमारे २४०० वर्षांपूर्वी सर्व हिंदुस्थानभर होऊन चीन, ब्रह्मदेश, तिबेट, लंका वगैरे लांब लांबच्या ठिकाणींही झाला. परंतु तिकडे ह्या धर्माचा उपदेशक (महावीरस्वामी) हाच बुद्ध या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या धर्माचे उपदेशक (प्रचारक) साधु व यती वगैरे असत. या उपदेशानें बहुत लोक बौद्ध (जैन) मतानुयायी बनून त्यांनीं वैदिक धर्म हिंसायुक्त असल्यामुळे त्याचा त्याग केला. या त्याच्या अलौकिक मतोपदेशानें हा महापुरुष हिंदूंच्या दशावतारांत गणला गेला. बौद्ध व जैनधर्मांत जाती नसून सर्व माणसे-स्त्रीपुरुष-समान धर्माचीं व समानाधिकाराचीं आहेत असें त्यांचें मत आहे; आणि यावरूनच पुरुष जसे संन्यासाह आहेत तशा स्त्रियाही त्यांनीं संन्यासाह धरिल्या आहेत. या मतप्रसारानंतर पुढें सुमारे हजार बाराशें वर्षांनीं ब्राह्मणांनीं पुनः या मतांचा [बौद्धांचा आणि जैनांचा नैष्कर्म्यवाद किंवा अनीश्वरवाद मोडण्याकरितां जैमिनीनें पूर्वमीमांसा (कर्ममीमांसा किंवा वाक्यार्थमीमांसा) रचली व त्यांत वेद हे पाखंड नसून ईश्वरोक्त आहेत असें सिद्ध केलें आहे. मीमांसा ग्रंथांवर कुमारिलभट्ट, शबरस्वामी वगैरेंच्या टीका आहेत.] पाडाव केला, तथापि जैनधर्म अद्यापि ठिकठिकाणीं आहे. व त्याचे सर्व ग्रंथ मागधी (पाली) भाषेत आहेत.

ह्याप्रमाणें हल्लीं हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माचें अस्तित्व नाहीं, तरी त्याचे सारखाच जो जैनधर्म तो आहे. जैनमतप्रतिपादक असे एकंदर २४ तीर्थंकर म्हणजे मुनी झाले आहेत. या मुनींतील आद्य मुनी ([तीर्थंकर म्हणजे १ च्यवन, २ जन्म, ३ दीक्षा, ४ केवळ आणि ५ निर्वाण हीं पंचकल्याणें ज्यांस प्राप्त होतात ते.] तीर्थंकर) ऋषभदेव असून त्याची कथा भागवतांत आहे. याच मालिकेंत नेमीनाथ, पार्श्वनाथ, महावीरस्वामी वगैरे असून ते तपाचरणें करून मोक्षाप्रत गेले. त्यांचीं निर्याणस्थलें सम्मतशिखर, पालीठाणें, राजगृही, कपिलवास्तु वगैरे ठिकाणीं असून त्या ठिकाणीं जैन लोक यात्रार्थ जातात. जैनांतही तपा, उंबड, धुंडिये, दिगंबर वगैरे मतभेद असून त्यांजमध्ये ८४ गच्छ (शाखा) आहेत. जैन लोकांमध्ये पंच नमस्कार हा मोठा मंत्र आहे, त्याचा ते जप करतात व तो उच्चारून नवकार (नमस्कार) करतात. त्यांचीं वेदशास्त्रेंही वेगळीं आहेत. त्या पंच नवकारां(नमस्कारां)चे मंत्र व वेदशास्त्रांचीं नांवें हीं खाली दिलीं आहेत :—

पंच नमस्कार

मागधी	संस्कृत
१ नमो अरिहंताणॡ.	१ नमो अरिहंतानां.
२ नमो सिद्धाणॡ.	२ नमः सिद्धानां.
३ नमो आयरीयाणॡ.	३ नमो आचार्याणां.
४ नमो उवड्झायाणॡ.	४ नमो उपाध्यायानां.
५ नमो लोएसव्व साहूणॡ.	५ नमः सर्वे साधूनां.

ब्राह्मणांचे वेदशास्त्रांचीं नांवें

मागधी	संस्कृत
१ ऋउवेय	१ ऋग्वेद.
२ जउवेय	२ यजुर्वेद.
३ सामवेय	३ सामवेद.
४ अथव्वणवेय	४ अथर्वणवेद.
५ इतिहास पंचमाणं	५ इतिहास पंचमं.
६ निघंटु छट्टाणं	६ निघंटु षष्ठं.
७ संगोवगाणं वाकरणे	७ सांगोपांगं व्याकरणं.
८ भवस्मई	८ भवेत्.

यांचे ग्रंथांत कल्पसूत्र हें मुख्य असून तें भाद्रपदमासीं उपवास करून वाचितात त्यास पञ्जूसण (पर्यूषण) म्हणतात. या कल्पसूत्रांत महावीर स्वामींचें चरित्र आहे. त्या शिवाय इतर ग्रंथ आहेत ते :—

१२ अंगसूत्रें	१२ उपांगसूत्रें
आचारांगसूत्र.	उववाईसूत्र.
सुघडांगसूत्र.	रायपक्षणी (रायप्रश्नी) सूत्र.

समवायांगसूत्र.

ठाणांगसूत्र.

भगवतीसूत्र.

ज्ञातासूत्र

उपासकदशा.

अंतगडसूत्र.

अणूत्तर उवईसूत्र.

प्रश्नव्याकरणसूत्र.

विपाकसूत्र.

[हें सूत्र उपलब्ध नाही.] दृष्टिवादसूत्र.

जीवाभीगमसूत्र

पन्नवणासूत्र

जंबुद्वीप पनत्तिसूत्र.

चंदपनत्तिसूत्र.

सूरपनत्तिसूत्र.

निर्यावलिस्त्र.

कप्पियासूत्र.

पुप्पियासूत्र.

पुप्पचोळिकासूत्र.

वेणीदसा (वह्निदशा) सूत्र.

या सूत्रांवर निर्युक्ति, चूर्णिका, वृत्ति व टीका वगैरे असतात.

यांशिवाय ४ मूळसूत्रें, ६ छेद, १० पयन्ना, १ नंदिसूत्र व १ अनयोगसूत्र मिळून ४६ मुख्य ग्रंथ व शेंकडों इतर ग्रंथ आहेत. या ग्रंथांचे मोठमोठे पंडित असून त्यांच्या शंकासमाधानाची रीति फार शांततेची अतएव स्तुत्य आहे. हे सर्व ग्रंथ मागधी भाषेत आहेत. हें वर सांगितलेंच आहे.

जैनांमध्ये एक मुख्य काल धरून त्याचे १ अवसर्पिणी व २ उत्सर्पिणी असे दोन भेद करतात. व या प्रत्येक सर्पिणींत सहा सहा आरे (युगें) धरितात :—

१ अवसर्पिणी

आरे. स्थिति

१. सुखमा.

२. सुखं सुखमा.

३. सुखं दुखमा.

४. दुखं सुखमा.

५. दुखमा.

६. सुखं दुखमा.

तीन

दोन

एक

२१,००० वर्षे.

२१,००० वर्षे.

किती काल पर्यंत राहणार.

[३½योजने व्यासाची, १ योजन लांबीच्या मध्यरेषेची व १ योजन खोल अशी वर्तुलाकार कोठी केशांच्या बारीक बारीक तुकड्यांनीं भरावयाची. ते केशांचे तुकडे प्रतिवर्षीं एकेक तुकडा काढून टाकावयाचा असे सर्व केश निघण्यास जितकीं वर्षे लागतात त्या कालास एक 'पल्योपम' म्हणतात. ह्या एक कोटि 'पल्योपमां'स १० कोटि पल्योपमांनीं गुणून जे 'पल्योपम' होतात त्यास एक 'सागरोपम' म्हणतात; आणि ह्या एक कोटि 'सागरोपमां'स ४ कोटि 'सागरोपमां'नीं गुणिलें म्हणजे 'चार कोटाकोटि सागरोपम' इतका काल होतो. सारांश, ह्या कालाचें परिगणन म्हणजे असंख्य वर्षे होत!] चार कोटाकोटि सागरोपम.

कोटाकोटिसागरोपम.

,, ,,

कोटाकोटिसागरोपमला ४२००० वर्षे कमी.

यांचे विरुद्ध गतीने उत्सर्पिणीच्या आऱ्यांची गति व स्थिति आहे. म्हणजे अवसर्पिणीचा सहावा आरा व त्यांतील स्थिति ती उत्सर्पिणीचा पहिला आरा व स्थिति होत. ह्याप्रमाणेंच सहाही आरे समजावे.

एकेका सर्पिणींत ६३ किंवा ६४ शिलाखी (श्लाघ्य) पुरुष होतात त्यांचा तपशील :—

२४. तीर्थकर—ऋषभदेवादि०
१२. चक्रवर्ती—भरत, सगर इ०
९. बलदेव—राम, बलराम इ०
९. वासुदेव—लक्ष्मण, कृष्ण इ०
९. प्रतिवासुदेव—बळी, रावण, जरासंध इ०

वरील तीन आरे होईपर्यंत ‘युगलधर्म’ (ध्यानधर्ममात्र) चालला. आणि तिसरा आरा संपण्याचे पूर्वी ऋषभदेव (आदिनाथ) हा वनितानगरी (अयोध्या)स जन्मला. लग्नाची मूळ प्रवृत्ति यानेंच केली. हा राज्य व संसार करून नंतर साधु बनला व ठिकठिकाणीं सभा भरवून धर्मोपदेश करीत फिरत होता. याचे मातापितर नाभिराजा आणि मरुदेवी ही असून यानें कोसलदेशांत राज्य केलें. यास १०१ पुत्र होते त्यांपैकीं ९९ पुत्रांनीं याचे बरोबरच वैराग्यदीक्षा घेतली व राहिलेले भरत आणि बाहुबल या दोन पुत्रांस त्याचे मागून राज्य प्राप्त झालें. ऋषभदेव हाच आद्यतीर्थकर होय हें वर सांगितलेंच आहे. यापुढें चौथ्या आऱ्यांत इतर २३ तीर्थकर होऊन एकंदर २४ तीर्थकर झाले. यांतील २२ वा तीर्थकर नेमिनाथ—कृष्णवासुदेवाचा चुलत बंधु—हा सुरपुरी (आग्रा) येथें समुद्रविजयराजा व शिवाराणी यांचें उदरीं जन्मून गिरनारापर्वतावर समाधिस्थ झाला; हा ब्रह्मचारी होता. २३ वा तीर्थकर पार्श्वनाथ, हा बनारस येथें शालीवाहनाचे पूर्वी सुमारे ९०० वर्षे झाला. याचें निर्याणस्थल सम्मतशिखरावर आहे. याचे मातापितर अक्षसेन राजा व वामाराणी हीं होती. आणि २४ वा व शेवटचा तीर्थकर वर्धमान (महावीर) स्वामी हा पार्श्वनाथाचे मागून २५० वर्षांनीं म्हणजे शालिवाहनाचे पूर्वी सुमारे ६५० वर्षे इक्ष्वाकुकुळांतील सिद्धार्थराजा व त्रिशलाराणी यांचे उदरीं क्षत्रिकुंड नगरांत जन्मून वयाचे ७२ वे वर्षी पावापुरी (पावागड) येथें निर्याण पावला. याचे निर्याणानंतर ९०० वर्षांनीं भद्रबाहुंनीं मागधीत कल्पसूत्र नामक ग्रंथ करून त्यांत याचें चरित्र ग्रथित केलें आहे. त्याजवर यशोविजय, समयसुंदर, देवीचंद्र, ज्ञानविमल वगैरे अनेक संस्कृतांत टीका झाल्या आहेत. कल्पसूत्राचे एकंदर ८ अध्याय असून त्यांतील वर्णनाचा असा क्रम आहे.—

- १ अध्याय —महावीर देवानंदेचे उदरस्थ झाला.
- २ अध्याय —तिचे गर्भातून त्यास हरणगवेखी नामक देवानें त्रिशलेचे उदरीं नेला.
- ३ अध्याय —सिद्धार्थराजाच्या सभेचें वर्णन.
- ४ अध्याय —राणीच्या १४ स्वप्नांचें वर्णन.
- ५ अध्याय —महावीराचें जन्म.
- ६ अध्याय —त्यांचे निर्वाण वर्णन.
- ७ अध्याय —ज्ञानोपदेश वर्णन.
- ८ अध्याय —पार्श्वनाथ, नेमिनाथ आणि ऋषभदेव यांचें व इतर तीर्थकरांचें वर्णन.

महावीर यानें ३० वर्षेपर्यंत संसार करून १२ वर्षेपर्यंत तपश्चर्या केली, तेव्हां कैवल्य पावून पुढें ३० वर्षेपर्यंत उपदेश केला. याचे गौतमादि ११ गणधर (श्रेष्ठ शिष्य) होते.

जैनांमध्ये ४ संघ (भेदत्वे जनसमूह) आहेत : १ साधु, २ साध्वी; आणि ३ श्रावक, ४ श्राविका. यांजमध्ये १ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्तेय, ४ ब्रह्मचर्य आणि ५ अपरिग्रह ही पंचमहाव्रतें आचरून १ क्रोध, २ मान, ३ माया, ४ लोभ, ५ राग, ६ द्वेष, ७ कलह, ८ वाद, ९ पिशुनता, १० परिपरिवाद, ११ हर्ष, १२ शोक, १३ कपट, १४ निंदा, १५ मिथ्यादर्शन, १६ भय, १७ अज्ञान आणि १८ काम हीं १८ पातकें वर्ज करावीं आणि त्याचप्रमाणें १ मति, २ स्मृति, ३ अवधि ४ मनपर्याय आणि ५ केवल हीं पंचज्ञानें स्वीकारावीं असें तीर्थकरांनीं उपदेशिलें आहे. यांजमध्ये १ चक्षु, २ अचक्षु ३ अवधि आणि ४ केवल अशी चार दर्शनें आहेत. जैनांमध्ये साधूंनीं गोचरी (मधुकरी) वृत्तीनें राहावें आणि गृहस्थांनीं बारा व्रतांनीं चालावें असें म्हटलें आहे. तीं बारा व्रत हीं आहेत :—

१ विनाकारण हिंसा न करणें; २ असत्य भाषण वर्ज, ३ जाणून चोरी न करणें, ४ परस्त्रीत्याग, ५ मर्यादित द्रव्य संपादन करण्याची प्रतिज्ञा (पचखाण) करणें, ६ दिशा मर्यादा ठेवणें, ७ खाण्याचे पदार्थांची मर्यादा राखणें, ८ वाईट काम करण्याची सल्ला न देणें, ९ सामायक व्रत (ध्यानमर्यादा) पाळणें, १० देशमर्यादा, ११ साधुव्रत धारण, आणि १२ अतिथी व्रत.

जग अनाद्यनंत आहे, त्याचा निर्माता कोणी नाही, त्याचा प्रभु कोणी नाही आणि साधुत्वाप्रत पावण्याविषयीं प्रयत्न करणें हीं चार जैनधर्माचीं मुख्य तत्वे आहेत. साधुत्व म्हणजे ज्ञानसंपादन, अरिहंत (कर्मरहित झालेले जीव किंवा तीर्थकर ‘अर्हत्’) हेच देव, निस्पृह ते गुरु व केवळीप्रणीत तो धर्म होय असें त्यांचें मत आहे. तसेंच जीवास अनादि कालापासून अष्टकर्म लागलेलीं असतात तीं केवल ज्ञानानें मात्र सुटतात असें त्यांचें मत आहे. तीं अष्टकर्म :—

१ ज्ञानावर्णी कर्म.	५ नाम कर्म.
२ दर्शनावर्णी कर्म.	६ गोत्र कर्म.
३ वेदनी कर्म.	७ आयुष्य कर्म.
४ मोहनी कर्म.	८ अंतराय कर्म.

जैनांचें असें म्हणणें आहे कीं, जीव, आकाश, काल, परमाणू, सिद्धजीव (मोक्षास गेलेले) व साधारण वनस्पती हे सहा अनाद्यनंत आहेत. तसेच त्यांजध्येही साधारण जीव अनादि सांत आहेत व सिद्धजीव सादिअनंत आहेत इत्यादि भेद आहेत. जैनांमध्ये जे २४ तीर्थकर झाले त्यांचीं निरनिराळीं लांछनें कल्पिलीं आहेत त्यांवरून त्यांच्या मूर्ती ओळखल्या जातात. लांछनें नसतीं तर सर्व तीर्थकरांच्या सारख्याच मूर्ती असल्यामुळे त्या वेगळाल्या कळण्यास कठीण पडलें असतें. जैनांमध्ये प्रत्येक पक्षांत (पंध्रवड्यांत) द्वितीया, पंचमी, अष्टमी, एकादशी, चतुर्दशी व पौर्णिमा आणि आमावस्या हीं पर्वे तपाकरितां मानिलीं आहेत. यांजमध्ये प्रतिक्रमण (पश्चात्ताप करणें) ही एक क्रिया नित्य करावी लागते. जैनांत हिंदूंप्रमाणें कोणत्याही ग्रंथारंभी ‘श्रीगणेशाय नमः’ नसून ‘ॐ नमः सिद्धं’ असें लिहीत असतात. आणि हिंदूंमध्ये तरी मुलांस प्रारंभी ‘श्रीगणेशाय नमः’ शिकविल्यावर जो ‘ओनामासीधं’ शिकवितात तो तरी मूळ जैन लोकांकडून आलेल्या ‘ॐ नमः सिद्धं’ याचा

अपभ्रष्ट प्रयोगच आहे. जैनांच्या धर्मपुस्तकांचें अध्ययन किंवा अवलोकन करण्यास तद्धर्मप्रतिपादकांचा बिलकुल अडथळा नसून उलट सर्वांनीं त्यांचें अध्ययन करून ज्ञानसंपन्न होण्याविषयींचा उपदेश करण्याचें तर त्यांचें बिरुद आहे. त्यांजमध्ये अंत्येष्टि, पैत्रिक, यज्ञयाग इत्यादि कर्म मुळींच नसून ते केवळ सदाचरण आणि सद्गुण यांस मात्र मान देतात.

गुजराथ, मारवाड, पंजाब, दक्षिणदेश, कर्नाटक, म्हैसूर वगैरे प्रांतीं वाणी, शिंपी, श्रावक, मारवाडी वगैरे पुष्कळ लोक जैनमतानुसारी असून त्यांमध्येही चार वर्ण आहेत. पैकीं ब्राह्मण असतात ते वेदाध्ययन करतात, व ते इतर ब्राह्मणांस मिथ्या ब्राह्मण म्हणतात. त्यांचे वेद हे आहेत :— १ सद्धर्मवेद, २ तत्त्वार्थवेद, ३ आगमार्थवेद आणि ४ द्वादशांगवेद.

ह्याप्रमाणें बौद्धधर्माशीं सादृश्यांत असणारा हा जैन धर्म आहे. जैनांस श्रावक म्हणतात. यांत कित्येक मूर्तिपूजकही असतात व कित्येक नसतात. यांजमध्ये वर सांगितलेल्या मतभेदांतील धुंडिये मतानुयायी हे फार ओंगळ आहेत. म्हणजे त्यांस स्नान करणें हें पाप वाटतें! व ह्याप्रमाणें पांच पांच वर्षांत स्नान म्हणून केलेंच नाही अशींही अभिमानी माणसें त्यांजमध्ये आहेत!! तरी दयेविषयीं त्या सर्व मतवाल्यांचा एकच सिद्धांत आहे, व सर्व मतांत स्त्रीपुरुष हे दोघेही संन्यासाधिकारी आहेत. जैनांत प्रतिक्रमण, अठोत्तरीसनात, उजमणु, अंजनशलाका वगैरे हीं मोठालीं कार्ये आहेत. यांपैकीं अंजनशलाका हें महत्कार्य अमदाबादेस हटिसिंग केशरीसिंग यांनीं १८४७ सांत केलें होतें त्यास नऊ लाख रुपये खर्च झाला! मूर्तिपूजा व पादुकापूजन हे मार्ग मुळीं या लोकांपासूनच उत्पन्न झाले असावे असें दिसतें.

सारांश, बौद्धधर्माची व जैनधर्माची प्रवृत्ति वैदिक धर्माचे खंडनार्थच असून त्याप्रमाणें वेदोक्त यज्ञयागादींचा त्यांनीं फार द्वेष करून सर्व प्रकारें तीं कर्म अगदीं मोडून टाकिलीं व सर्व लोकांवर इतकें वजन बसविलें कीं, वेदोक्त धर्माचे रक्षणार्थ वैदिकांस त्यांच्या अहिंसातत्त्वाचें आपल्या ग्रंथांत नवीन स्थापन करणें भाग पडून कसा तरी त्यांनीं वैदिक धर्माचा व ग्रंथांचा सांभाळ केला.

परिशिष्ट १२ वें

सारासारविचार

जेथें कोणत्याही गोष्टीचें ऐक्य नसून अनेकांचीं अनेक मतें निघतात अशा ठिकाणीं प्रकृत परिशिष्टांतील विषयाची आवश्यकता आहे. हिंदुलोकांच्या ग्रंथांतील अनैकमत्य व परस्पर विरोध यांचे दाखले एतत्पूर्वीं अनेक ठिकाणीं देण्यांत आले आहेतच व येथेंही कांहीं दिले आहेत त्यांवरून व्यामोह होऊन विचारांचा घोंटाळा होऊं नये म्हणून सारासारविचाराची अपेक्षा आहे.

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ॥ येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ १ ॥
प्रथमं दि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ॥ दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धिरूपिणा ॥ २ ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ॥ मयैव कथितं देवि! जगतां नाशकारणात् ॥ ३ ॥
त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहनार्थं सुरद्विषाम् ॥ मोहनानि च शास्त्राणि कुरुष्व च महामते ॥ ४ ॥

— पद्मपुराण, पाखंडाध्याय.

देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः ॥ मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ॥ इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

— बृहन्ना. कलिवर्ज्य.

गोत्रान्मातृसपिंडाच्च विवाह्ये गोवधस्तथा ॥ नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥

— ब्रह्मपुराण.

अग्निहोत्रं गवालंभं संन्यासं पलपैत्रिकम् ॥ देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेत् ।
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥ निवर्तितानि विद्वद्भिर्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

— स्मृति.

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥ मुन्यन्नैश्च परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥

— भागवत.

याजवरून वाममार्गासारखीं श्रुतिस्मृतींविरुद्ध पाखंडें, व श्रुतिप्रतिपादित परंतु कलींत न करण्याविषयीं जीं कर्में लिहिलीं आहेत तीं टाकावीं असें होतें. तशींच काम्यकर्में वर्ज करावीं असेंही लिहिलें आहे.

विद्यां चाऽविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ॥
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ — ईशोपनिषद्.

वाईट शास्त्रें प्रवृत्त झालीं तींही ईश्वरानेंच केलीं असें लोक समजतात. कोणी म्हणतात कीं, तीं असुर व राक्षस यांस बुडविण्याकरितां केलीं; कोणी म्हणतात कीं, ईश्वर वाईट व चांगलें हीं दोन्हीं करितो, तशीं त्यानें दोन प्रकारचीं शास्त्रेंही केलीं; त्यांतून निवड करून आपल्या बुद्धीनें व सारासारविचारानें चांगलीं असतील तीं घ्यावीं, किंवा गुरु करून तो जो खरा मार्ग दाखवील त्याजवर भरंवसा ठेवावा. आणि यास्तवच गुरु करण्याचा सांप्रदाय पडला. सारांश, आपसांत तंटा मिटत नाहीं तर तिऱ्हाइताकडे न्यावा, या व्यवहाराचें धोरण सदरील म्हणण्यांत दिसतें. कोणी म्हणतात कीं, गोमेधादिक मागील युगांतील धर्म हल्लीं नाहीत; युगभेदानें, कल्पभेदानें, गुणभेदानें, व वर्णभेदानें अनेक वजावाटी करण्याचा सांप्रदाय आहे—म्हणजे, अश्वमेधादिक मागील युगांतील धर्म होत; पहिल्यानें दक्षकन्या होती तीच पुढें हिमालयाची कन्या होऊन तिचा विवाह झाला; वाममार्ग हा तामसी मार्ग आहे; मद्यमांसाचा नैवेद्य शूद्रादिकांनीं करावा, ब्राह्मणास सर्वथैव वर्ज आहे — असें विचारी लोक म्हणतात. तसेंच कोणी म्हणतात कीं, ईश्वर इतकीं वाईट शास्त्रें प्रवृत्त करील असें मानणें मुळींच योग्य नसून तीं कोणी धूर्तानीं प्रवृत्त केलीं आहेत. कोणी कर्मकांड व ज्ञानकांड हीं असच्छास्त्रांत धरितात आणि भक्तिशास्त्र सत्य मानितात. परंतु सारांश इतका खरा कीं, सार धर्म ज्याचा त्यानें किंवा गुरुपासून ग्राह्य केला पाहिजे. व म्हणून सारासार विचार करणें आवश्यक आहे.

परिशिष्ट १३ वें

मंत्रशास्त्र

तंत्रमार्ग, आगम, मंत्रशास्त्र, कौल, वाममार्ग, उपासना, हीं सर्व नांवें एकाच मताचीं आहेत. हें एक या भरतखंडांत मोठें अवैदिक बंड उत्पन्न झालें. याचे स्थापनकर्ते नाथजोगी म्हणून कोणी झाले व त्यांनीं एतत्संबंधाचे शिवपार्वतीसंवादरूप बहुत ग्रंथ लिहिले आहेत; त्यांस तंत्रें म्हणतात. त्यांत पूजा, न्यास, मुद्रा, बीजाचे मंत्र वगैरे अनेक लिहिले असून त्यांच्या देवतांस दशमहाविद्या म्हणतात. वैष्णव हे या मताचे द्वेषी आहेत व त्यांनीं भागवतांत आणि पद्मपुराणांत या मताची निंदा केली आहे.—

नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥

— भाग. स्कं. ४, अ. २

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥

—पद्म पु ० पाखंडाध्याय.

असें आहे तथापि बंगाल, द्रविड, काश्मीर, नेपाळ वगैरे देशांत हें मत फार प्रचलित आहे, व महाराष्ट्र, कर्नाटक वगैरे प्रांतींही मंत्रशास्त्री व उपासक म्हणविणारे बहुत ब्राह्मण आहेत. ते आपल्यास सिद्धि व सामर्थ्य आहे असें प्रसिद्ध करितात. याजमुळें मोठे राजे व धनवान् लोक अज्ञानपणानें यांचे नादीं फार असतात; आणि बहुतेक सर्व स्वदेशीय राजे या लोकांचा संग्रह करितात. कितीएक तर बंगाली ओझे ब्राह्मण आणून ठेवितात. मद्यमांसाशिवाय त्यांच्या पूजा होत नाहीत. याप्रमाणें धर्मशास्त्राचे उलट यांचे आचार आहेत. त्यांजमध्यें स्त्रियांस शक्ति म्हणतात व पुरुषास वीर किंवा भैरव म्हणतात. या वामाचारी ब्राह्मणांचे मते तंत्रें हीं वेदतुल्य आहेत. म्हणून कुल्लूकभट्ट मनूवर टीका करतांना म्हणतो—

वैदिकी तांत्रिकी चैव द्विविधा श्रुतिः कीर्तिता ।

* * * *

आणखी ते असें म्हणतात.—

कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसंभवः । द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमकेवलम् ॥

वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवादक्षिणमुत्तमम् । दक्षिणादुत्तमं वामं वामात्सिद्धांतमुत्तमम् ॥
सिद्धांतादुत्तमं कौलं कौलात्परतरं न हि ॥

* * * *

या तंत्रानुयायीस देवीची उपासना असते, व तीस ते महाविद्या म्हणतात. ह्या महाविद्या दहा आहेत, त्यांचीं नावे :— १ श्यामा, २ तारा, ३ त्रिपुरा, ४ बगलामुखी, ५ छिन्नमस्तका, ६ मातंगी, ७ धुमावती, ८ भैरवी, ९ महाविद्या, आणि १० भुवनेश्वरी.

या प्रत्येकीचे उपासनेवर लाखों ग्रंथ आहेत. त्यांची पूजा, पटलें, मंत्र, सहस्रनाम, पद्धति, बीजें, कवचें, न्यास, मुद्रा, होम, वगैरे अनेक कर्मे पृथक् पृथक् आहेत. तांत्रिक हे म्हणतात कीं, ‘चतुर्वर्गाय चंडिका,’ ‘कलौ चंडिविनायको’. तांत्रिक हे सप्तशतीस मोठा मंत्र मानतात. सप्तशतीस चंडिपाठ असेंही नांव आहे. देवीमाहात्म्य हें तरी कोणी तांत्रिकांनींच कल्पित केलें आहे. तांत्रिक हे बलिप्रदानें करितात. यांचे अनुष्ठानांत मद्यमांसाचा खप फार असतो व तांत्रिक ब्राह्मण हे माहारिणी, कसबिणी, विटाळशा, मांगिणी, यांचे उच्छिष्ट खाऊन त्यास मोठें तीर्थ व प्रसाद असें समजतात. —

वारांगना प्रयागश्च रजकी पुष्करस्तथा । चर्मकारी भवेत्काशी सर्वतीर्था रजस्वला ! ॥
आणखी ते जातिभेद मुळींच मानीत नाहीत :—
प्रवृत्ते भैरवे चक्रे सर्ववर्णा द्विजातयः । निवृत्ते भैरवे चक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥
स्त्री वाऽथ पुरुषः षंडो चांडालो वा व्दिजोत्तमः । चक्रमध्ये न भेदोऽस्ति सर्वे देवसमाः स्मृताः ॥

क्षीरेण सहितं तोयं क्षीरमेव यथा भवेत् । तथा श्रीचक्रमध्ये तु जातिभेदो न विद्यते ! ॥
शाक्तांस पूजंत पंचतत्त्वं लागतात तीं.—
द्रव्यं मधु तथा मत्स्यं मांसं मुद्रा च मैथुनम् । मकारं पंचसंयुक्तं पूजयेत् भैरवेश्वरम् ॥

यांनीं आपले कल्पित देवांमध्ये भैरव पुष्कळ कल्पिले असून अनेक देव्या ही कल्पिल्या आहेत, त्यांचे नांवांनीं ते मोठीं ऊग्र अनुष्ठानें करितात, स्मशानांत बसतात, प्रेतावर आसन करितात आणि हाडांच्या व दांतांच्या माळा घालतात! त्यांचे मार्गांत जे नाहीत त्यांस ते कंटक किंवा पशु म्हणतात. सारांश, खऱ्या धर्मशास्त्रांत जे जे निषेध ते ते त्यांचे धर्मांत विधी होतात!

अनालोक्यमनाग्नेयमस्पर्श चाप्यपेयकम् । मद्यं मांसं पशूनां तु कौलिकानां महत्फलम् ! ॥ १ ॥
मद्यान्येकादशैतानि भुक्तिमुक्तिप्रदानि च । मांसं तु त्रिविधं प्रोक्तं ख—भू जलचरं प्रिये ! ॥
मद्यमांससविहीनेन न कुर्यात् पूजनं शिवे ! ॥ २ ॥
अलिमांसांगनासंगैर्यत्सुखं जायते प्रिये ! ॥ स एव मोक्षो विदुषामबुधानां तु पातकम् ॥ ३ ॥
पिबेन्मद्यं पलं खाद्यं स्वेच्छाऽऽचारपरायणः ॥ सदा संशयहीनो यः कुलयोगी स उच्यते ॥ ४ ॥
अपेयमपि पेयं स्यादभक्ष्यं भक्ष्यमेव च ॥ अगम्यमपि गम्यं च कौलिकानां कुलेश्वरि ! ॥ ५ ॥

—कुलार्णव.

तांत्रिकांची कालगणना, पंचांग, श्राद्ध, अंत्येष्टि वगैरे सर्व पृथक् आहेत. त्यांच्यांमध्ये यंत्रें पुष्कळ असून त्यांत श्रीचक्र श्रेष्ठ आहे. हीं यंत्रें शालग्रामशिलेवर किंवा स्फटिकावर कोरलेलीं असून तीं काशी व काश्मीर येथें पुष्कळ मिळतात. ते पात्रस्थापना करितात. या मतांत ज्यास घ्यावयाचें असतें त्यास पूर्णाभिषेक किंवा पट्टाभिषेक करितात. हे लोक आपल्यास अद्भुत सामर्थ्य आहे असें प्रसिद्ध करून, मारण, उच्चाटण, शत्रुनाश, जारण, स्तंभन, लूताकरण, वशीकरण, मोहन, नौका, स्तंभन, सैन्यस्तंभन, मेघस्तंभन, बुद्धिस्तंभन, अग्निस्तंभन, सर्पनिवारण, इत्यादि अद्भुत कृत्यें आपण करूं शकतो अशी प्रसिद्धि करितात; आणि त्यामुळें भोळे लोक त्यांचे नादीं लागतात! —

ब्रह्मादीन् स्तंभयेद्देवि यमादीनां तु मारणं । सिंहव्याघ्रमृगेंद्रादीनन्यान्दुष्टमृगानपि ॥
 वशीकरोत्यसंदेहः किं पुनर्मानवादिकान्? । स्तंभनं मोहनं चैव मारणाऽऽकर्षणं प्रिये! ॥
 वश्यकारं तथोच्चाटं पौष्टिकं सुमनोहरम् । देवाः सर्वे नमस्यंति किं पुनर्मानवादयः? ॥
 ब्रह्मविष्णुशिर्वेन्द्राश्च मोहनं जायते शिवे! । रावणादिमहाशत्रूनुच्चाटयति तत्क्षणात् ॥
 आकर्षयेद्देवकन्यां मनुष्याणां च का कथा? ॥

या वाममार्गांत काली नांवाच्या देवतेचें मुख्य भजन आहे. ते म्हणतात कीं, —

कलौ काली कलौ काली कलौ कालीति केवला । कलौ काली केवला स्यान्नात्र कार्या
 विचारणा ॥
 कलौ काली विहायाऽथ यः कश्चिन्मोक्षमिच्छति । स तु शक्तिं विना देवि! रतिसंभोगमिच्छति ॥

हे सर्व वामाचार गुप्त ठेवावे असें त्यांच्या ग्रंथांत लिहिलें आहे! —

एते चक्रगता वार्ता बहिर्नैव प्रकाशयेत् । भक्त्या संरक्षतां धीरो गोपयेच्च प्रयत्नतः ॥
 गोपनीयं गोपनीयं गोपनीयं प्रयत्नतः । यथा रक्षति चौरैर्भ्यो धनधान्यांबरादिकम् ॥
 कुलधर्मस्तथा देवि! पशुभ्यः परिपालयेत् । अंतः कौलं बहिः शैव सभामध्ये तु वैष्णवम् ॥
 कौलं सुगोपयेद्देवि! नालिकेरफलांऽबुवत्! ॥

या भरतखंडांतील लोकांस फसवून नीच स्थितीस पोचविण्याचा कित्ता घालणारीं जीं अनेक दुर्धर कारणें आहेत त्यांतच मांत्रिक व तांत्रिक असे नीच बुद्धीचे लोक व तद्विषयक ग्रंथ हें एक मोठें कारण आहे. या आगम (वाममार्गप्रवर्तक) ग्रंथांत पुढें लिहिलेले कित्येक ग्रंथ आहेत :— इंद्रजाल, उड्डामरतंत्र, उमामहेश्वरतंत्र, कालाग्निभैरवतंत्र, कालिकापुराण, कात्यायनीतंत्र, कामेश्वरतंत्र, कुलार्णव, कुलादेशतंत्र, कौमारीतंत्र, कैवल्यतंत्र, कंकालभैरवतंत्र, गायत्रीतंत्र, गुहक्षतंत्र, गौतमीयतंत्र, गंधर्वतंत्र, चामुंडातंत्र, चंडोग्रशूलपाणीतंत्र, चंडेश्वरतंत्र, छिन्नारहस्य, डामरतंत्र, त्रिपुरार्णवतंत्र, निर्वाणतंत्र, नीलतंत्र, पूर्वाम्नतंत्र, फेत्कारीतंत्र, बगलामुखीतंत्र, बालविलासतंत्र, बिंदुमालिनीतंत्र, ब्रह्मयामल, बृहद्योनीतंत्र, भुवनेश्वरीतंत्र, भूतडामरतंत्र, भैरवतंत्र, भैरवीतंत्र, भैरवनाथतंत्र, महानिर्वाणतंत्र, महामायातंत्र, मातृकातंत्र, मालिनीतंत्र, माहेश्वरीतंत्र, मुद्राप्रकाश, मुंडमालातंत्र, मंत्रमहोदधि, योगिनीतंत्र, रुद्रयामल, लिंगतंत्र, वामकेश्वरतंत्र, वातुलोत्तरतंत्र,

विश्वसारोद्धारतंत्र, विमलतंत्र, वीरतंत्र, वैष्णवीतंत्र, शक्तिसंगमतंत्र, शक्तियामल, श्यामारहस्य, देवीरहस्य, शारदातंत्र, श्यामोपनिषद्, शारदातिलक, श्यामार्चनचंद्रिका, सारस्वततंत्र, सिद्धभैरवतंत्र, सुंदरीतंत्र, सौम्यतंत्र, संमोहनतंत्र, ज्ञानार्णव.

अनेक व्यवहारांत अनेक परिभाषा आहेत तशा मंत्रशास्त्रांतीलही परिभाषा निखालस आहेत. त्यांतील कांहीं शब्द :— उत्कीलन, शापोद्धार, बली, पंजर, पात्रस्थापना, महाषोढान्यास, शुद्धि (मांस), अमृत (सुरा), तीर्थ (सुरा), कुमारीपूजा, कालीयाग, महारात्री, महोरात्री, दारुणा, अर्गला, कीलक, पूर्णाभिषेक, पट्टाभिषेक इत्यादि.

मंत्रशास्त्राचे कर्तेही अनेक आहेत :— शिव, देवी, स्वरूपानंदनाथ, नित्यनाथ, आदिनाथ, पूर्णानंदनाथ, ब्रह्मांडानंदनाथ, परशुराम, भास्करराय इत्यादि. या मतांत राजे, वेदान्ती, नाथजोगी, अघोरी, संन्यासी, परमहंस हे फार असतात.

मंत्रशास्त्रांच्या देवता ह्या आहेत :— काली, श्री, तारा, महिषासुरमर्दिनी, नारसिंही, रुद्राणी, शववाहना, श्यामा, शक्ति, शरभा, राजराजेश्वरी, त्रिपुरसुंदरी, कामेश्वरी, वज्रेश्वरी, वनदुर्गा, योगिनी, भद्रकाली, कामाक्षी, तुलजा, व्याघ्रजा, कात्यायनी, मीनाक्षी, कौमारी, माहेश्वरी, भैरवी, धनुर्धारी, छिन्नमस्तका, असितांगभैरव, कालभैरव, कपालभैरव, बटुभैरव, क्रोधभैरव, चंडभैरव, मार्तंडभैरव, उच्छिष्टभैरव इत्यादि.

मांत्रिकांत ज्या मुद्रा चालतात त्या :— संहारमुद्रा, योनिमुद्रा, कूर्ममुद्रा, संपुष्ट, मत्स्य, चक्र, ध्यान, मृगी, सुरभी, बाण, त्रिशूल, छत्र, धेनु, वरद, अभय, नागपाश, शूर्प, ग्रंथी, वराह, महाक्रांत, पल्लव वगैरे.

यांनीं अनेक बीजे ठरविलीं आहेत तीं :— ऱ्हीं, ऱ्हां, रं, क्रीं, वं, सं, हं, क्लीं, कुं, क्रौं, स्वं, कं, चं, टं, धं इत्यादि. यांजविषयीं बीजकोश म्हणून एक स्वतंत्र ग्रंथ आहे, त्यांत याची सर्व व्याख्या आहे.

याप्रमाणें हें मंत्रशास्त्र आहे. त्यांतील सारांश पाहिला तर केवळ स्वेच्छाचार असूनही याजवर कोट्यावधी ग्रंथ त्याच्या उपासकांनीं लिहिले आहेत व त्याची प्रवृत्तिही बहुत आहे; इतकेंच कीं, ह्या उपासनांची चोरून प्रवृत्ति आहे म्हणून कळत नाहीं. देशी राजधानींतून हें बंड फार पण गुप्त आहे, परंतु इंग्रजींत एवढीच उपासना गुप्त कां राहावी? राहूं नये. व तदनुरूप त्याचा सर्वत्र प्रकाश सर्वास दृष्ट होतच आहे! तरी जसजसा ज्ञानाचा प्रकाश होत चालला आहे तशीं तशीं हीं पाखांडें व भ्रम कमी होत आहेत व कमी होण्याची आशा आहे. भूतभ्रांति, मंत्रभ्रांति, देवताभ्रांति ह्या सर्व मार्गेंमार्गें हटत असून, तीस वर्षापूर्वी जी या ढोंगांसोंगांची प्रबलता होती ती आतां नाहीं, याजवरून त्याचा निरास होईल असें दिसतें. या मंत्रशास्त्रांत जे अति दुराचार असून जीं अति बीभत्स कर्मे आहेत तीं ग्रंथांत लिहिण्यासारखीं नाहीत व मोठ्या प्रयत्नाशिवाय कळावयाचींही नाहीत; कारण, सर्व उपासक तीं अगदीं गुप्त ठेवितात व यावरूनच त्या मतांतील मूर्खपणा व अज्ञान हीं व्यक्त होतात. तरी याविषयीं आमचा ‘आगमप्रकाश’ नामक ग्रंथ पाहिला असतां एतत्संबंधाची आणखी बरीच माहिती समजेल. प्रकृत स्थलीं स्थलसंकोचामुळे जास्त विस्तार करवत नाहीं.

परिशिष्ट १४ वें

भरतखंडातील वर्णभेद आणि जाति

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इतीरितः ।
कृतकृत्या प्रजा जात्या तस्मात् कृतयुगं विदुः ॥ — भागवत.

भावार्थ — प्रथम सर्व लोक एकाच जातीचे होते. त्यांस हंस असें म्हणत. परंतु पुढें कर्मभेदानें चार वर्ण झाले. त्यांविषयीं असें म्हटलें आहे:—

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ — भारत.

म्हणजे, सर्व ब्रह्मदेवाचीं लेकरें असून अतएव वर्णभेद हा मूळचा नसून पुढें कर्मभेदेकरून वर्ण कल्पिले आहेत.

प्रथम तीन जातींचे ब्राह्मण होते असें दिसतें :—

सर्वे विप्राः कान्यकुब्जा माथुरं मागधं विना ॥

म्हणजे, कन्नोजे, चोबे व गयावळ हे तीन प्रकारचे ब्राह्मण होते. त्यांपैकीं कन्नोजांपासून इतर सर्व ब्राह्मण झाले. पुढें दशविध ब्राह्मण झाले ते :— नर्मदेचे दक्षिण तीराकडे कानडे, द्रविड, तेलंग, महाराष्ट्र आणि गुर्जर; आणि नर्मदेच्या उत्तरतीरास कन्नोजे, मैथिल, गौड, सारस्वत आणि उत्कल. यानंतर या दशविधाचे शतविध आणि सहस्रविध असे भेद फुटत चालले! फक्त गुर्जरदेशांत ब्राह्मणांमध्ये ८४ जाती आहेत. याचप्रमाणें देशोंदेशीं लौकिक दृष्टीनें अनेक जाती झाल्या आहेत व त्यांजमध्येही शास्त्रदृष्टीनें उच्च नीच ब्राह्मण मानले जातात; त्यांविषयीं असें म्हटलें आहे :—

वापीकूपतडागानामारामसुरवेश्मनाम् ॥ उच्छेदने निराऽऽशंकः स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥ १ ॥
देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं परदाराऽभिमर्षणम् । निर्वाहः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥ २ ॥
लाक्षादितैलनीलीनां कौसुम्भमधुसर्पिषाम् । विक्रेता मद्यमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ॥ ३ ॥
परकार्यविहन्ता च दाम्भिकः स्वार्थसाधकः । छलद्वेषी मृदुकूरो विप्रो मार्जार उच्यते ॥ ४ ॥
लौकिके कर्मणि रतः पशूनां परिपालकः । वाणिज्यकृषिकर्माणि स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ ५ ॥

एकाऽऽहारेण सन्तुष्टः षट्कर्मनिरतः सदा । ऋतुकालाऽभिगामी च स विप्रो द्विज उच्यते ॥ ६ ॥
अकृष्टफलमूलानि वनवासरतः सदा । कुरुतेऽहरहः श्राद्धं ऋषिविप्रः स उच्यते ॥ ७ ॥

— मत्स्यपुराण.

सावित्र्या वाऽपि गायत्र्या सन्ध्योपासनवर्जितः । अज्ञानी क्लिष्टकर्माणो ब्राह्मणो

नामधारकः ॥ ८ ॥ —पाराशर.

धर्मध्वजी सदा लुब्धः छादिमको लोकदम्भकः । बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्त्रः सर्वाऽभिसारकः ॥ ९

॥

अधोदृष्टिर्नैष्ठिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १० ॥

—मनु.

येणंप्रमाणें दशविध ब्राह्मणांचें आलंकारिक वर्णन झालें. आतां ब्रह्मचर्य हेंच ब्राह्मणास श्रेष्ठ तप आहे असें वर्णन केलें आहे. —

ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते । एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः । ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणा दिवि संस्थिताः ॥ २ ॥

नाऽस्ति योगं विना सिद्धिर्न वा सिद्धिर्विना यशः । नास्ति लोके यशो मूलं ब्रह्मचर्यात्परं

तपः ॥ ३ ॥ —मत्स्यपुराण.

यांशिवाय व्यवहारांत ब्राह्मणांच्या ज्या जाती आढळतात त्या खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत :—

अनावळे, अभिर, आपस्तंब, आश्वलायन (महाराष्ट्र, ऋग्वेदी), उत्कल, औदीच्यसहस्र, औदीच्य टोळकिये; कण्व, कन्नोजे, कन्हाडे, कलंकी, कानडे, कास्त, किरवंत, कंडोळे; खंडेलवाळ, खेडावाळ; गयावळ, गिरनारे, गुगुळिये, गुर्जर, गोवर्धन (गोळक), गौड; चरक (मैत्रायणी), चित्तपावन, चोबे; छनात (सवाई जयसिंगानें दायमा, पारिख, सारस्वत, सनाढ व गौड या सहा जाती एकत्र केल्या ते ब्राह्मण); जेजुतिये, जौळ डोमकटार (रामनगरच्या राजाचे जातीचे), तिरगुळ, तैलंग; देवरुखे, द्राविडी; धेनोजे; नागर, नार्मद; पळशे, पाराशर (अल्लीबागेकडे), पांडे, पोकरणे (भाट्यांचे उपाध्ये); बडवे, बारडनागर; भार्गव, भाटेले; मेवाडा, मैत्रायणी, मैथिल, मोढ; यजुर्वेदी (वाजसनीय); रवाळ, राइकवाळ, राजगिरे; वळाद्रा; शेणवी, श्रीमाळी; सनाढ, सरवरिये, सवाशे, सारस्वत (लवाणे, भंगसाळी व ब्रह्मक्षत्रिय यांचे उपाध्याय), सारस्वतांत ३ भेद : (सोरटिये, मारवाडी व पंजाबी), सिधोड, इत्यादि.

यांत नागर ब्राह्मणांचे पोटीं १ वडनगरा, २ वीसनगरा, ३ साठोद्रा, ४ प्रश्नोरा, ५ कृष्णोरा आणि ६ चित्रोडा अशा जाती आहेत. व मोढ ब्राह्मणांचे पोटींही १ चातुर्वेदी, २ अगियारसणा, ३ त्रिवेदी, असे भेद आहेत. जंबू, (डहाणू उंबरगांवांस), बोरसदिया, साकलद्वीपी (गयेस), खेडावाळ यांचे अंतर्गत—१ बाज व २ भित्रा असे दोन प्रकारचे ब्राह्मण आहेत. सोमपुरा, औदुंबरा, साचोरा, मेवाडा, वाल्मिक, गोमतिवाळ, उनेवाळ, मोताळा, गुजरगोड, पल्लिवाळ, निंबोरी (शंकराचार्यांच्या जातीचे), पराशर वगैरे.

या ब्राह्मणांस निरनिराळ्या देशभागांत निरनिराळीं उपपदे लावितात : महाराष्ट्र देशांत राव, पंत, भट, बोवा, दीक्षित, पाध्ये वगैरे; हिंदुस्थानांत (उत्तर) कन्नोजे वगैरेंमध्ये — पांडे, दीक्षित, तिवारी, शुक्ल, दुबे, चोबे, वाजपे, मिश्र वगैरे; गुजराथेंत— पंड्या रावळ, जानी, शुक्ल, व्यास, गोर, ओझे वगैरे; व कर्नाटकांत—आचार्य, अय्यंगार, चालु वगैरे.

ब्राह्मणांच्या मूळ उत्पत्तीविषयीं निरनिराळीं मते आढळतात. त्यांत असें एक मत आहे कीं, मूळ पुरुष ब्रह्मा-त्याचे प्रथम १० मानस पुत्र :— १ नारद, २ दक्ष, ३ वसिष्ठ, ४ भृगु, ५ क्रतु, ६ पुलह, ७ पुलस्त्य, ८ अंगिरा, ९ अत्रि, आणि १० मरीची. मानसपुत्र म्हणजे विवाहविधीची चाल नसतां झालेले. आणि विवाहाची रीति सुरू झाल्यावर ६ पुत्र झाले ते :— १ विश्वामित्र, २ जमदग्नि, ३ भरद्वाज, ४ गौतम, ५ कश्यप, आणि ६ अगस्त्य. येणेंप्रमाणें ब्रह्मदेवाचे १६ पुत्र झाले. त्यांत ७ पुरुषांचा मात्र वंश वाढला व त्याचे ७ गण बांधले. पुढें त्या सातांचीं ४९ गोत्रें झालीं. ह्यांचेही पोटीं पुष्कळ पुरुष झाले, तेव्हां मुख्य गणांचे पोटीं प्रवर बांधले. महाराष्ट्रांत विवाहकाळीं गोत्रें व प्रवर हीं पाहण्याची फार चाल आहे; म्हणजे सप्रवर गोत्रांशीं परस्पर विवाह होत नाही. हे प्रवर प्रत्येक गोत्रांत १, ३ किंवा ५ असे असतात. प्रवर म्हणजे प्रत्येक गोत्राला जे पुरुष जोडले असतात ते. परंतु गुजराथेंत व उत्तर हिंदुस्थानांत गोत्रें व प्रवर हीं फारशीं कोणी जाणत नाहीत. वर सांगितलेल्या १६ ब्रह्मपुत्रांशिवाय इतर गोत्रें ब्राह्मणांत आहेत ती :— १ अंगिरस, २ उपमन्यु, ३ कुत्स, ४ कौशिक, ५ कौंडिन्य, ६ गार्ग्य, ७ नैध्रुव, ८ पार्थिव, ९ बादरायण, १० मुद्रल, ११ लोहिताक्ष, १२ शांडिल्य, १३ शालाक्ष वगैरे.

पूर्वीं सर्व ग्रंथांतून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे चार वर्ण लिहिले आहेत. पैकीं ब्राह्मणांचें वर्णन व त्यांतील भेद वगैरे वर दिलेच आहेत. राहिलेल्या तीन वर्णांतही अनेक भेद झाले असून जातिभेदाचें एक मोठें जालच पसरलें आहे. पूर्वोक्त चतुर्वर्णात्मक हिंदूंत आद्यवर्णत्रय म्हणजे ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य यांस आर्य व शूद्रांस अनार्य म्हणतात. आतां वर्णक्रमाप्रमाणें द्वितीय क्षत्रिय वर्गातील जे भेद आढळतात ते :—

कच्छवाह (जयपूरच्या राजा); गोहेल (भावनगरचा राजा); चव्हाण (पृथ्वीराज), चालुक्य, चावडा (वनराज), चूडासमा; जाधव, जाडेजा (कच्छचे राव), जेठवा (पोरबंदरचा राजा); झाला; तुवार; परमार (विक्रमराजा); बारया; मकवाणा; राठोड (जोधपूरचा राणा); वाघेल, वाजा, वाढेल, वाळा; शिलार; सर्वैया, सिद्धा सिसोदिया (उदेपूरचा महाराणा), सोळंखी (सिद्धराजजयसिंग) वगैरे.

या क्षत्रिय जातींतील कित्येक भेद असे झाले आहेत कीं, ते ज्या ज्या प्रांतांत जाऊन राहिले त्या त्या प्रांतांचीं त्यांच्या जातींस नांवें मिळालीं : जसे — गोहेलवाड, झालावाड, वगैरे. यांतही आणखी पोटभेद आहेत : गोहेल यांचेमध्ये वाच्छाणी, गोविंददाणी, देवाणी, अखेराणी, व लाटिया असे पांचभेद आहेत. क्षत्रियांमध्ये अनेक प्रकारचे अभिमान असून त्यांत राठोड हे आपणास बळीचे वंश म्हणवितात; जेठवा हे आपणास मकरध्वजापासून हनुमंताचे वंशांतील समजतात; कोणी रामाचे व लक्ष्मणाचे वंशांतील व कोणी सूर्य व चंद्र यांचे वंशांतील अशीं मोठमोठीं नांवें घेतात. परंतु त्या वंशांचे कीर्तीप्रमाणें वीर्यशौर्याच्या नांवानें त्यांजमध्ये केवळ पूज्य पडून ते वस्तुतः क्षात्रधर्मापासून भ्रष्ट झाले. अफू, मद्य इत्यादींच्या सेवनांत चूर होऊन ते क्षात्रधर्मातून गेले इतकेंच नाही; तर ते मनुष्यपणांतूनही आंचवले असें म्हणण्यास हरकत नाही अशी त्यांची प्रस्तुत स्थिति झाली आहे! ती यापुढें परमेषीच्या इच्छेनें व या देशांच्या सुदैवानें कांहीं सुधारली तर नकळे. या क्षत्रियांत कित्येक

आपणास रजपूत म्हणवितात; त्यांजमध्ये मात्र कांहीं शौर्य आहे असें दिसतें. कांटी, भंगसाळी, भाट्ये, लवाणे हेही आपणास क्षत्रिय म्हणवितात.

दक्षिणेंत कायस्थ व पाताणे परभू, पांचकळशी, ब्रह्मक्षत्रिय व ठाकूर हेही आपणास क्षत्रिय म्हणवितात. आणि मराठे हे तर आपलीं शहाण्णव कुळें क्षत्रिय आहेत असें म्हणतात. तीं कुळें पुढे लिहिल्याप्रमाणें आहेत :—

(१) अहिरराव ऊर्फ राव (२) अंग्रे (३) इचारे (४) इंगळे (५) कदम (६) कांकडें (७) कानडे (८) काळे (९) केसरकर (१०) कोकाटे (११) खडतरे (१२) खराटे (१३) खंडागळें (१४) खानवेलकर ऊर्फ राणे (१५) खांडेकर (१६) गव्हाणे (१७) गाताड (१८) गायकवाड (१९) गुजर ऊर्फ पवार (२०) गोळे (२१) गौळी (२२) घाटगे (२३) घोरपडे (२४) चाळके (२५) चिनगे (२६) जगताप (२७) जगदाळे (२८) जगधने (२९) जाधव (३०) जावळी (३१) टेकळे (३२) डफळे (३३) ढमढेरे (३४) ढवळे (३५) ढोणे (३६) तावसे (३७) तेजे (३८) थोटे (३९) थोरात (४०) दळवी (४१) दरेकर (४२) दाभाडे (४३) देवमाने (४४) देवराव (४५) धायबर (४६) धुमाळ (४७) धुळप (४८) नलवडे (नाइकवाडे, नाणेकर) (४९) निंबाळकर (५०) निसाळ (५१) पाटणकर (५२) पाठारे (५३) पानसरे (५४) पिसाळ (५५) पिंगळे (५६) फडतरे (५७) फाळके (५८) बाबर (५९) भागवत (६०) भालेराव (६१) भिसे (६२) भोइटे (६३) भोंवारे (६४) भोंसले ऊर्फ सिसोदे (६५) मळके (६६) महाडिक ऊर्फ हंडे (६७) महिपाळ (६८) माणकर (६९) माने (७०) मालुसरे (७१) मोरे (७२) मोहिते ऊर्फ चव्हाण (७३) म्हावर (७४) यादव (७५) रणनवरे (७६) रसाळ (७७) राऊत (७८) राजमाने (७९) रेणुसे (८०) वाघ (८१) वाळके (८२) विसाटे (८३) शेटके (८४) शेळके (८५) शितोळे (८६) शिंदे (८७) शिरके ऊर्फ तुवार (८८) शेलार (८९) शंखपाळ (९०) सांबारे (९१) सावंत (९२) सालुंखे (९३) सूर्यवंशी (सूर, सुर्वे) (९४) हरफळे (९५) हिरवे (९६) क्षीरसागर.

या ९६ कुळांतही १ भोंसले ऊर्फ सिसोदे, २ शिरके ऊर्फ तुवार, ३ मोहिते ऊर्फ चव्हाण, ४ महाडिक ऊर्फ हंडे, ५ खानवेलकर ऊर्फ राणे, ६ गुजर ऊर्फ पवार आणि ७ अहिरराव ऊर्फ राव हीं मुख्य सप्त कुळें आहेत, असें मानिले आहे. या मराठ्यांशिवाय वाघिर—काबे (द्वारकेचे) लाडवणजारी हेही आपणास क्षत्रिय म्हणवितात. यांत वणजारी यांचीं निरनिराळीं २४ गोत्रें असून त्यांचे एकाच गोत्रांत परस्पर विवाह होत नाहीत. वर जीं ९६ कुळें सांगितलीं त्या सर्वांचीही वेगवेगळीं गोत्रें व देवकें आहेत. हीं देवकें विवाहादि मंगलकालीं पूजितात. हीं देवकें म्हणजे कोणाचा अघाडा, कोणाचा अंबा, कोणाची रुई, जांबूळ वगैरे वृक्षपल्लव असून सर्व वणजारी यांचें तर पंच पल्लव हेंच देवक आहे. येणेंप्रमाणें क्षत्रिय वर्ण व त्यांतील भेदांविषयीं थोडक्यांत विवेचन झालें.

आतां वैश्यांविषयीं लिहूं. परंतु ब्राह्मणांचें असें म्हणणें आहे कीं, कलियुगांत क्षत्रिय व वैश्य हे दोनही वर्ण नसून ब्राह्मण व शूद्र हे दोनच वर्ण आहेत. परंतु हें म्हणणें मिथ्या आहे. वैश्य यांनीं जरी आपल्या प्राचीन वैदिक चाली व आचार विचार सोडून भक्तिमार्गाचा अवलंब केला आणि ते कंठ्या मुद्रा इत्यादि धारण करितात व उपनयन सोडून यज्ञोपवीत धारण करीतनासे झाले, तरी सर्व देशभर वैश्य म्हणविणारे वाणी, बनिये, आगरवाले, लाड, मोढ, नागर, निमा, लिंगाईत (दीक्षावंत, पंचम, जंगम), जैन व श्रावकवाणी, श्रीमाळी,

ओसवाळ, कपोल, खडायता, गुजरवाळ, ढीसावळ, कोमटी वगैरे आहेत व त्यांजमध्येही प्रत्येकांत दसा, विसा, पांचा असे भेद आहेत.

शूद्र — अंजणा, ओतारी; कडवा, कलाल, कहार, काछी, कातारी, कासार, किराड, कुळंबी, कुंभार, कोष्टी; गवंडी, गंधर्व, [गायक—गुजरार्थेंत], गुरव, गोपाळ, गौळी, गोंड; घडशी; चारण, चितारी, चित्रकथी, चोपदार, चौधरी; जाट [भरतपूर येथें], जिनगर, जोशी; झारेकरी; डफगर, डाकोते, डौरी; ढालगर; तांबट, तांबोळी, तिरगर, तुंगार, तेली; दासरी (तिरमल्ले); धनगर, धिवर; नट, नालबंद, निळारी, न्हावी; पंचाळ, पाथरवट, पांगूळ; बढई, बहुरूपी, बाळसंतोष, बेलदार, ब्राह्मणजाई; भडभुंजे, भरवाड, गुराखी, भराडी, भाट - १ ब्रह्मभाट [गुजरार्थेंतील], २ कंकालीभाट [मारवाडी] आणि ३ हिंदुस्थानीभाट; भामटे, भावसार, भोई; मशालजी, माळी—[जिरे—फुल हळद—घास—बनकर—कास—पहाडी इ०], मुलामगर, मेणजोगी, मेर [मेरवाडांत], मेहेतरे, मोची; रबारी, राऊळ; लमाण, लोणारी, लोहार; वणजारी, वाजांत्री, वासुदेव; शिंपी; सणगर, सतवडा, सरोदे, सुतार—[वैश्य—कोंकणी—गुर्जर—देशी इ०], सोनार यांजमध्ये १५ भेद आहेत :— त्रागड, मास्तान, मारु, मेढ, सोरटीये, श्रीमाळी, खानदेशी [अहीर], वैश्य, कपोत, कानडे, देशस्थ, कोंकणस्थ, देवांगनी, लाड आणि आगसाळे; हलवाई इ०.

अंत्यज—कातकरी, कैकाडी, कोल्हाटी, डोंगर-राज-महादव [डांगण]-सोन [ठाणें] —ढोर [दिंडोरी, नासिक] वगैरे, कोळी; खाटिक; गारूडी; घिसाडी; ठाकूर; डोंबारी; ढोर; दुबळे; धावड, धेड; नट; परीट; फांसेपारधी; बुरूड, बेरड; भांबी, भील; महार, मांग, मेणा [मारवाडांत]; रामोशी; वडारी, वाघी, वारली, वैदू; शिकलगार; हलालखोर, होलार इ०.

म्लेंछ — चीन, हूण, बर्बर, खश, पल्हव, यवन, शक, कांबोजी, तुर्क इ०

ह्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत अनेक ज्ञाती असून त्यांजमध्येही अनेक प्रकारच्या रूढी प्रबल आहेत. कोणी एका ताटांत जेवीत नाहींत, कोणी एका पंक्तीस बसत नाहींत, कोणास दुसऱ्याचीं भांडीं उपयोगीं पडत नाहींत, व कोणी दुसऱ्याच्या हातचें पाणी घेत नाहींत; कोणास दुसऱ्याचें शिजलेलें अन्न चालत नाहीं, कोणास पाण्यांत शिजलेलें अन्न न चालून दुधांतील अथवा तळलेलें असें अन्न मात्र चालतें, कोणाचा अन्नव्यवहार होतो परंतु कन्याव्यवहार होत नाहीं; कोणाचीं शाखाभेदानें कर्म एकत्र होत नाहींत, कोणास कोणाचा स्पर्श होतां उपयोगी नाहीं, कोणास कोणाची छाया उपयोगी नाहीं, अशा अनेक वहिवाटी व भेद चालू आहेत. व ह्या वहीवाटींचा प्रत्येकास इतका अभिमान असतो कीं, राज्य व दौलतही गेली तरी चिंता नाहीं; परंतु चालत आलेल्या वहिवाटींत यत्किंचित् न्यून पडतां उपयोगीं नाहीं! कोठें त्या भेदांविरुद्ध आणि वहिवाटींविरुद्ध कांहीं फरक पडेल तर मोठी गलबल होऊन जाते. उत्तरहिंदुस्थानांत तर दरएक मनुष्यानें वेगळी चूल करून आपलें अन्न शिजवून खाल्लें पाहिजे असा ठराव आहे. परंतु पूर्वी क्षत्रिय ब्राह्मण इत्यादि वर्णांचे सव लोक सूपकारांनीं केलेलें अन्न खात होते, असें भारत, भागवत वगैरे ग्रंथांतून प्रसिद्ध आहे. मग आलीकडे हे इतके भेद माजण्याचें काय कारण झालें असेल तें असो. पुनर्विवाह बंद पडून दयांकुर अगदीं वाळून कोळ झाला. शिमग्यासारखे सण निघून प्रौढता अब्रू आणि विनय हीं बुडालीं व लोक निर्लज्ज झाले, बालविवाह प्रचारांत येऊन देशांतील बल पराक्रम आणि साहस यांचा सत्यानाश करून तरुण अबलांस वैधव्याचे खाईत लोटून देण्याचें भयंकर यंत्र चालू झालें,

आणि भिक्षुकी वाढून उद्योगावर पाणी पडलं; असे चोंहीकडून या देशावर अनर्थ ओढवले. तेव्हा देशाची अवस्था चांगली राहण्याचें अथवा हे सर्व भयंकर आणि हृदयास घरे पाडणारे निंद्य व्यवहार जावत्कालपर्यंत अस्तित्वांत आहेत तावत्कालपर्यंत देशास सुस्थिति प्राप्त होण्याचें सद्वृत्त स्वप्नीं देखील ऐकूं येणार नाही. अनेक भेद व मतांतरे असेतोपर्यंत एकवाक्यतेचें वारेंही या देशास लागणार नाही; पुनरुद्वाहाची चाल पडल्याशिवाय दयेचें बीजच या देशांत पेरलें गेलें नाही असें समजावें; शिमग्यासारखे सण बुडाले नाहीत तोपर्यंत सद्गती व विनयादि वंद्य गुणांची प्राप्ति या देशास होणें नाही; बालविवाह बंद पडून स्वयंवरे सुरू झाल्याशिवाय स्त्रीपुरुषांची प्रीती बल आणि स्वातंत्र्य हीं या देशांत जन्मणार नाहीत; आणि भिक्षुवर्ग मोडून उद्योगावांचून मनुष्य नाही असा प्रकार सुरू झाल्याशिवाय या देशांस दारिद्र्यानं ग्रासिलें आहे ती शोच्यावस्था जाऊन देश सुखी व आबाद होणार नाही.

इतका जातिभेद झाला तरी त्यास आधार काय म्हणून पहावयाला गेलों तर स्वेच्छाचार याशिवाय कांहीं प्रमाण सांपडणार नाही. मूळ प्रारंभीं लिहिलेले धर्मशास्त्राधारे धरलेले चार वर्ण; त्यांच्या आज हजारों जाती होऊन निरर्थक मोठें बंड माजलें ही हिंदुलोकांतील परमावधीची विवेकशून्यता होय. अद्भुत ईश्वरशक्तीचे दर्शक अनेक सृष्ट पदार्थ असून त्यांचे महान् महान् उपयोग करणें अथवा ते उपयोग करण्याचें ज्ञान नसेल तर पृथ्वीवरील इतर तज्ज्ञ लोकांजवळून त्या विद्यांचे व उपयोगांचें ज्ञान करून घेणें आणि तेणेंकरून ईश्वराचें चातुर्य, त्याची अगाध शक्ति व त्याची सर्व भूतांविषयी दयालुता ही ओळखणें ही महत्कार्यें सर्व एकीकडे राहून व्यर्थ जातिभेदाच्या विशाल जालामध्ये सर्व हिंदुलोक गोरफाटले गेले ही त्यांच्या दुर्दैवाची कमाल झाली! हिंदुलोकांच्या ह्या व अशाच इतर विवेकशून्यत्वानें आपल्या देशाची स्थिति सुधारण्याचे उपाय होणें अर्थात् एकीकडेच राहिलें, परंतु येणेंकरून प्रचंड भिक्षुवर्ग मात्र निर्माण होऊन दिवसेंदिवस त्यामध्ये तेवढी ज्यास्त ढोंगासोंगांची सुधारणा होऊन फसवणुकीचे व्यापार सुरू झाले आहेत! तर अशा योगानें कोणत्या पर्यवसानावर देशस्थिति जाईल याचें सर्वास साधारण अनुमान होणें सहज आहे. देशोन्नति होणें म्हणजे भिक्षुवर्ग कमी होऊन व उद्योग वाढून लोक स्वकष्टार्जित द्रव्यानें उदरपोषण करूं लागले पाहिजेत. व येवढ्या करितांच निष्फळ वादविवाद व पाखंडें चालतील तोपर्यंत लोक, कलियुग म्हणून दिवसेंदिवस आपला न्हासच व्हावयाचा असें जें वेडेपणानें दुष्ट भाकित करून त्यावर निष्ठा ठेवितात तीच सर्वथैव सफळ होण्याचे भयंकर डोहाळे या आर्यभूमीस होत आहेत! म्हणून देशांत उद्योगी, ज्ञानी, विचारवान् आणि सुशील लोक उत्पन्न झाले पाहिजेत. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील उद्योगी सुशिक्षित वगैरे निर्दिष्ट विशेषणांनीं मंडित अशा लोकसंख्येची हिंदुस्थानाशीं तुलना केली तर हिंदुस्थान हा अशा लोकसंख्येंत लक्षांशानें देखील बरोबरी करूं शकणार नाही. आतां हल्लीं जी लोकवस्ती आहे तिच्याही सुधारणेची गोष्ट पाहिली तरी त्यांच्या परंपरेच्या दुष्ट चाली रीतींचे जे विलक्षण तऱ्हेचे परिणाम त्यांजवर बसून त्यांस नीचावस्था आली आहे ती महत्कष्टसाध्य आहे. ज्ञान आणि उद्योग यांचा क्षय झाल्यामुळें लोकसंख्येंत जे कोणी खाऊन पिऊन सुखी आहेत त्यांस ज्ञानाचा अभाव झाला व ज्यांस ज्ञानप्राप्तीची इच्छा आहे त्यांस दोनप्रहरचीच भ्रांति पडल्यामुळें त्यांच्यानें सर्व प्रकारें ज्ञानप्राप्त्यर्थच श्रम करवत नाहीत. एतावता चोंहीकडून कनिष्ठ स्थितीला साधक असेच प्रकार घडून येत आहेत. उपयुक्त सुविद्यांचे ग्रंथांचा प्रथम पासून अभाव असल्यामुळें ज्ञानप्रसारास एक मोठी उणीव आहे ही एक गोष्ट देशोन्नतीच्छूनीं लक्षांत बाळगून तशा ग्रंथांच्या प्रसाराकडे धोरण दिलें पाहिजे. देशोन्नत्यर्थ असा पुष्कळ लोक टाहो फोडतात व स्वतः अश्रांत श्रम करीत आहेत, परंतु त्यांच्या कृतीस साफल्य येत नाही. याचें कारण हेंच कीं, एतत्संबंधी काळजी बाळगून लोकांस उपदेश करणाऱ्यांची संख्या अत्यल्प आहे व जे उपदेष्टे आहेत त्यांस असावे तसें द्रव्यबल, अधिकारबल व मनुष्यबल नाही ही एक मोठी कमतरता आहे. पूर्वी मनु, याज्ञवल्क्य, पाणिनी, पतंजली, विक्रम, भोज,

वाग्भट्ट, भास्कराचार्य वगैरे महान् महान् महर्षी व पुरुष झाले हे आपल्या स्वतंत्र विचारानें व एकनिष्ठेनें झाले; व तेही ज्या गोष्टींत प्रसिद्ध आहेत त्या गोष्टी ज्ञातिभेदासारख्या निरर्थक उद्योगानें झाल्या नाहीत हेंही सर्व कबूल करतील. तेव्हां या परिशिष्टाचा इतकाच हेतु आहे कीं, खऱ्या कर्तव्यापासून आपण बहकून कोणत्या अनर्थास पात्र झालों हें नीट रीतीनें पाहून खऱ्या तत्त्वविचारानें आपल्या आवश्यक कर्तव्यास अनुसरावें.

परिशिष्ट १५ वें

भूगोल

जें अज्ञान व ज्या भ्रांती यांनीं या देशास अत्यंत दुर्दशा आणिली त्या अज्ञानांतील व त्या भ्रांतींतील प्रमुख विषय भूगोल होय. भूगोलावरील गांवें, देश, खंडें वगैरेंचे परिमाण पुढें लिहिल्याप्रमाणें वर्णिलें आहे :—

यवाऽष्टमंगुलं प्रोक्तं चतुरंगुलं मुष्टिकम् ।
षष्ठमुष्टि भवेद्धस्तः हस्तं चत्वारिकं धनुः ॥
द्विसहस्रं धनुः कोशं कोशचत्वारि योजनम् ।
शतयोजनं देशं च देशचत्वारि मंडलम् ॥
शतमण्डलकं खण्डं मेदिनी नवखंडका ।

भागवताचे पंचम स्कंधांत व मत्स्यपुराणाचे ११२ वे अध्यायांत आणि याचप्रमाणें इतर पुराणांतून भूगोल व खगोल यांचें वर्णन दिलें आहे. परंतु तें अगदीं असत्य अतएव कल्पित व अज्ञानप्रद आहे; आणि हें तत्त्व जाणूनच प्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ भास्कराचार्य यांनीं आपल्या सिद्धांतशिरोमणी नामक सर्वव्यापक ग्रंथांत या पौराणिक भूगोलवर्णनाचा उपहास केला आहे. परंतु तो पौराणिक भूगोल प्राकृत वाचकांस कळावा म्हणून येथें त्याचें थोडेसें दिग्दर्शन करण्याचा विचार आहे. पुराणकारांनीं मूळ पृथ्वी ही पत्राकृती धरून तिजवर १ जंबु, २ प्लक्ष, ३ शाल्मल, ४ क्रौंच, ५ शाक, ६ कुश व ७ पुष्कर हीं सप्त महाद्वीपें आहेत असें वर्णिलें आहे. त्यांत जंबुद्वीप हें मध्यभागीं असून त्याचे भोंवतीं इतर ६ द्वीपें आहेत. जंबुद्वीपांत ९ खंडें आहेत :— १ इलावृत, २ केतुमाल, ३ भद्राश्व, ४ हरिवर्ष, ५ भरतखंड, ६ नील, ७ श्वेत, ८ रमकण आणि ९ हिरण्वत. या खंडांपैकीं भरतखंडांत ५६ देश वर्णिले आहेत. भरतखंडांत मेरु, मंदार, हेमकूट, हिमालय, माल्यवान, गंधमादन, नीलगिरि, कुमुद इत्यादि पर्वत, लंका वगैरे उपद्वीपें, १ क्षार २ इक्षुरस ३ सुरा ४ घृत ५ दधि ६ क्षीर आणि ७ जल हे सप्तसमुद्र वगैरे आहेत. मेरु पर्वताशिवाय द्वीपांतरीं एक लोकालोक पर्वत वर्णिला असून तो लोकालोक पर्वत व मेरु पर्वत या उभय पर्वतांवरून सूर्याचा रथ जातो व येणेंकरून सर्व जगास सूर्यतेज मिळतें, इत्यादि वर्णनें आहेत. आतां हें वर्णन किती अद्भुत आहे याचा विचार आलीकडील सज्ञान स्थितींतील आठ वर्षांचा मुलगा देखील सांगेल. याशिवाय स्वर्ग, पाताळ आणि या भरतखंडांतील माणसें, वृक्ष वगैरेंचेंही किती अद्भुत वर्णन केलें आहे? द्वीपांतरींच्या मनुष्यांत कोणी दहा दहा हजार वर्षे आयुष्याचे आहेत; वृक्षांत आंबा, फणस, कदंब, वट वगैरे वृक्षांपासून सुवर्ण निघतें; जांभळीला हत्ती एवढें जांभूळ येतें; मेरूची २ लक्ष योजनें उंची; ब्रह्मांडास वामनाचा अंगुष्ठस्पर्श झाल्याबरोबर तें फुटून त्यांतून गंगा निघाली ती मेरु पर्वतावरून भरतखंडांत आली! इत्यादि विलक्षण वर्णनें व अशींच अनेक प्रकारचीं सरोवरे, वनें, उपवनें, वगैरे मनास वाटतील तशीं वर्णिलीं आहेत. स्वर्गांत अप्सरादि नृत्य करतात, पाताळांत सर्पांचा राजा वासुकी हा राज्य करतो, हा सर्व पृथ्वीभार त्या

पातालस्थ शेषाच्या हजार फणांवर आहे व याची साक्ष त्याचे मस्तकांस कळ लागल्यावर तो आपली फणा हलवितो तोच धरणीकंप इत्यादि विलक्षण तर्क व अज्ञानमूलक गोष्टी लिहून त्यांचे नेहमी पुराणिक, कीर्तनकार वगैरेंकडून कथन होऊन होऊन येथून तेथवर सर्व राजा प्रजा भ्रांत व मोहित झालीं. परंतु त्या वर्णनांप्रमाणे त्या त्या स्थलांचा, मनुष्यांचा व वृक्षादींचा दाखला आतां कोठेही दिसत नाही इतकेंच नाही, तर तीं वर्णिते वेळींही त्यांची स्थिति पुराणांत वर्णिल्याप्रमाणे वस्तुतः नसून पुराणकर्त्यांनीं केवळ अलंकारिक रीतीनें व मौज वाटण्याकरितांच हीं असंभाव्य कथानके वर्णिलीं आहेत इतकेंच तत्त्व दिसतें. परंतु ह्या बडबडीनें पुढें कोणता अनर्थ प्राप्त झाला व लोक ह्या असत्य कथानकांवर भुलून तीं सत्यच मानीत राहिले हें फार अनिष्ट झालें याविषयीं एतत्पूर्वीं अनेक ठिकाणीं विवेचन केले आहे. परंतु आतां भौगोलिक यथार्थ ज्ञान हस्तामलकवत् झालें आहे हें हिंदुलोकांचे महद्भाग्य उदयास आलें असें म्हणण्यास हरकत नाही, कारण, कोलंबस, कुक, ट्रेक इत्यादि भूगोलशोधक लोकांनीं पृथ्वीपर्यटनें व समुद्रपर्यटनें करून भूगोलाची माहिती व गणित सिद्ध केले तें हल्लीं हिंदुलोकांस अप्रयासेंकरून प्राप्त झालें आहे हा एक मोठाच लाभ म्हटला पाहिजे.

उदार इंग्रजसरकारच्या आश्रयाखालीं जिकडे तिकडे विद्याशाळा स्थापन होऊन सर्वत्र यथार्थ भूगोलज्ञान व ऐतिहासिकज्ञान मिळूं लागलें. बहुत कालपर्यंत हा देश असाच अज्ञानांत लोळत राहावयाचा होता. परंतु तें नष्टचर्य संपून राज्यकर्त्यांकडून आमच्या लोकांस बलेंच अमृतप्राशनाचा प्रसंग आला. आज भूगोलाचें सत्यज्ञान बहुत प्रसृत झालें असून तें नवीन संततींतच विशेषेंकरून आहे. म्हणजे पाराग्वुयी कोठें आहे अथवा इंग्लंडांतील अगदीं अप्रसिद्ध कौंटी (तालुका) कोठें आहे किंवा लाहोर कोठें आहे म्हणून विचारलें तर नवीन भूगोलज्ञांचे बोट बिनचूक नकाशावरील त्या त्या ठिकाणीं जाईल, असें हें ज्ञान वाढत आहे.

वर जंबुद्वीपांतील भरतखंडांत ५६ देश आहेत म्हणून लिहिलें आहे. ते देश आमच्या एका [‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ प्रस्तावना पृष्ठ ९६ पहा.] ग्रंथांत आम्हीं दाखल केले आहेत त्यांची येथें पुनरुक्ति नको. तरी त्यांत आपण ज्यास हिंदुस्थान म्हणतो व ज्यांत आपला अधिवास आहे तोच इंग्रज सरकारकडे आल्यावर त्याचे जे त्यांनीं सोईकरितां भाग करून त्यांचे पोटीं जिल्हे पाडिले आहेत त्यांची माहिती उपयोगी आहे.

हिंदुस्थानचे संबंधानें लंडन येथें मुख्य ‘इंडिया हाऊस’ म्हणून एक आफिस (कचेरी) असून त्यांत ‘स्टेटसेक्रेटरी’ नावाचा अधिकारी मुख्य आहे. त्याचे हाताखालीं हा सर्व हिंदुस्थानदेश असून याजवर जे अधिकारी वगैरे नेमावयाचे त्याजकडून नेमण्यांत येतात. हिंदुस्थानांतील सर्व कारभार ‘गव्हर्नर जनरल’ नामक मुख्य अधिकाऱ्याचे स्वाधीन असून त्यांची कचेरी सिम्ला, कलकत्ता किंवा इतर ठिकाणीं असते. हिंदुस्थानचे भाग वगैरे खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत :—

हिंदुस्थानदेश (इंडिया)

याचे पोटीं विभाग — १) मुंबई इलाखा; (२) मद्रास इलाखा; (३) बंगाल इलाखा; (४) वायव्येकडील प्रांताचा इलाखा; (५) पंजाब इलाखा; (६) मध्यहिंदुस्थान; (७) नागपूर इलाखा; (८) रजपुताना; (९) आसामप्रांत; (१०) अयोध्याप्रांत (११) म्हैसूर व कुर्गप्रांत; (१२) ब्रह्मदेश; आणि (१३) निजामाचा मुलूख (वन्हाड). यांतील जिल्हे वगैरे अनुक्रमें :—

(१) **मुंबई इलाखा** — कारभार पाहणारा गव्हर्नर. सिंध — (१) कराची, (२) शिकारपूर, (३) हैदराबाद, (४) थर व पार्कर (५) अपरफ्रांटीअर, गुजराथ — (६) अमदाबाद, (७) खेडा, (८) सुरत, (९) भडोच, (१०) पंचमहाल, (११) खानदेश, (१२) नासिक. कोंकण — (१३) ठाणें, (१४) रत्नागिरी. (१५) कुलाबा. महाराष्ट्र — (१६) अहमदनगर, (१७) पुणें, (१८) सातारा, (१९) सोलापूर, द० महाराष्ट्र — (२०) बेळगाव, (२१) धारवाड, (२२) कलादगी, (२३) राजकोट, (२४) बडोदें, (२५) बडवान, (२६) एडन, (२७) अशीरगड, (२८) डिसा, (२९) नसिराबाद, (३०) नीमच.

(२) **मद्रास इलाखा** — गव्हर्नर. (१) कृष्णा, (२) नेलूर, (३) कडाप्पा, (४) बल्लारी, (५) कर्नुळ, (६) चिंगलपट, (७) उत्तर अर्काट, (८) दक्षिण अर्काट (९) त्रिचनापल्ली, (१०) मदुरा, (११) कोइम्बतूर, (१२) झेलम, (१३) मलबार, (१४) तंजावर, (१५) निलगिरी, (१६) गंजम, (१७) विशागापट्टण, (१८) तिनेवल्ली, (१९) गोदावरी, (२०) राजमहेंद्री (२१) दक्षिणकानडा.

(३) **बंगाल इलाखा** — लेफ्टिनेंट गव्हर्नर. (१) चितेगांव, (२) टिपच्यांचीं डोंगराळ रानें, (३) नोआखोली, (४) वाकरगंज, (५) फरीदपूर, (६) डाका, (७) मैमनसिंघ, (८) टिपरा, (९) चोवीसपरगणे, (१०) जेसोर, (११) नुद्रा, (१२) मुर्शिदाबाद, (१३) पाटणा, (१४) बोग्रा, (१५) दिनाजपूर, (१६) रामघर, (१७) कुचबिहार, (१८) जालपाइगणी, (१९) दार्जलिंग, (२०) मिदनापूर, (२१) हौरा, (२२) हुगळी, (२३) बर्द्वान, (२४) बांकीपूर, (२५) वीरभूम, (२६) सांथलपरगणे, (२७) भागलपूर, (२८) मोंगीर, (२९) पूर्णिआ, (३०) मालडा, (३१) दर्भंगा, (३२) मुझफरपूर, (३३) सारण. बिहार — (३४) चंपारण्य, (३५) गया, (३६) शहाबाद, (३७) हजारीबाग, (३८) लोहारडग्गा, (३९) पालामौ, (४०) भानभूम, (४१) बालासूर, (४२) कटक. ओढिया — (४३) पुरीअजगन्नाथ, (४४) सिंगभूम, (४५) बंकुरा, (४६) राजेशाही.

(४) **वायव्येकडील प्रांत** — लेफ्टिनेंट गव्हर्नर. (१) बनारस (काशी), (२) अलाहाबाद (प्रयाग), (३) झांशी, (४) आग्रा, (५) मीरत, (६) बरेली, (७) अलमोरा, (८) लखनौ, (९) सीतापूर, (१०) फैजाबाद, (११) देहराधून, (१२) सहारणपूर, (१३) मुजफरपूर, (१४) बुलंदशहर, (१५) अल्लीगड अ. कोएल, (१६) कमाऊ, (१७) गडवाल, (१८) बिजनूर, (१९) मुरादाबाद, (२०) वडाण, (२१) तेराईपरगणे, (२२) मधुरा, (२३) फर्काबाद, (२४) मणिपूर, (२५) इटावा, (२६) इटाव, (२७) जालवण, (२८) ललितपूर, (२९) कानपूर, (३०) फत्तेपूर, (३१) बांडा, (३२) हमीरपूर, (३३) जोनपूर, (३४) गोरखपूर, (३५) बस्ती, (३६) अजमघर, (३७) मिरजापूर, (३८) गाजीपूर.

(५) **पंजाब इलाखा** — लेफ्टिनेंट गव्हर्नर — (१) दिल्ली, (२) हिसार, (३) अंबाला, (४) जलंदर, (५) लाहोर, (६) रावळपिंडी, (७) मुलतान, (८) देराइस्माएलखान, (९) पेशावर, (१०) लुधिआना, (११) हुशारपूर, (१२) अमृतसर, (१३) शिआळकोट, (१४) गुरुदासपूर, (१५) फेरोजपूर, (१६) गुजरणावाला, (१७) जहेलम, (१८) गुजराथ, (१९) देरागाजीखान, (२०) कोहात, (२१) हाझारा, (२२) गुरुगांव, (२३) कर्नल, (२४) रोहतक, (२५) शिरसा, (२६) सिम्ला, (२७) कांग्रा, (२८) खान, (२९) शापूर.

(६) मध्यहिंदुस्थान—गव्हरनर जनरलचा एजंट — (१) इंदूर, (२) ग्वाल्हेर, (३) रत्नाम, (४) सत्ना, (५) गुणा.

(७) नागपूर—कमिशनर — (१) उत्तर गोदावरी, (२) संबलपूर, (३) बिलासपूर, (४) रायपूर, (५) बालेघांट, (६) चिंधवाडा, (७) चांदा (चंद्रपूर), (८) बिटल, (९) भंडारा, (१०) नागपूर, (११) वर्धा, (१२) नेमाड, (१३) हुसिंगाबाद, (१४) नर्सिंगपूर, (१५) जबलपूर, (१६) सागर, (१७) शिवणी, (१८) मंडळा, (१९) दमो.

(८) राजपुताना—गव्हरनर जनरलचा एजंट — (१) अजमीर, (२) जयपूर, (३) अलबार, (४) सिरौही, (५) मारवाड, (६) मेवाड, (७) हारोटी, (८) किसनगड, (९) भरतपूर, (१०) किरवळी, (११) ऐरिनपूर, (१२) अबू-ठाणें (एजंट), (१३) बासवाडा, (१४) बिकानीर, (१५) बिम्डी (बुंदी), (१६) कोटा, (१७) टोंक, (१८) झालावार, (१९) शाहापूर.

(९) आसाम—कमिशनर — १) सिल्हट, (२) काचार, (३) गोवळपारा, (४) गारोपर्वत, (५) कामरूप, (६) दरंग, (७) मनगंग, (८) सिलासगड, (९) लक्ष्मीपूर, (१०) नागापर्वत, (११) खासीपर्वत.

(१०) अयोध्या — (१) लखनौ, (२) उणाउ, (३) बाराबंकी, (४) सीतापुर, (५) हार्दुई, (६) खेरी, (७) फैजाबाद, (८) भरईच, (९) गोर्दा, (१०) रायबरेली, (११) सुलतानपूर, (१२) प्रतापगड.

(११) म्हैसूर—कमिशनर — नंदिदुर्ग : (१) बंगलोर, (२) कोल्हार, (३) तमकूर. आस्टगांव : (४) म्हैसूर, (५) हासन. (६) शिमोजा, नगर : (७) कादर, (८) चितळदुर्ग, (९) कुर्ग.

(१२) ब्रिटिश—ब्रह्मदेश — (१) आराकानडिह्जिन, (२) पेगूडिह्जिन — (अ) रंगून. (ब) ठंकबा, (क) बासीन, (ड) हेंजदा, (इ) प्रोम, (फ) थायटमेयो. (३) तेनासरीम डिह्जिन.

(१३) हैद्राबाद (निजाम) अमानी मुखूख—रेसिडेंट, कमिशनर — (१) उमरावती, (२) सिकंदराबाद, (३) बोलारम, (४) चंदरघाट, (५) अकोला, (६) एलिचपूर, (७) बुलढाणा, (८) वणी, (९) वासीम.

परिशिष्ट १६ वें

इतिहास

वर जी भौगोलिक ज्ञानाविषयींची अंधपरंपरा सांगितली तद्वतच ऐतिहासिक ज्ञानाविषयीही पाहिलें असतां बहुत लोकोत्तर गोष्टी पुराणांत वर्णिल्या आहेत. ह्यामुळे इतिहासप्रियांस मागील काळच्या खऱ्या इतिहासाची प्राप्ति व्हावी तशी होत नाही. ग्रंथांतरींचा प्राचीन इतिहास म्हणजे अनेक अवतारांचीं वर्णनें, सृष्ट्युत्पत्तीचें वर्णन, समुद्रमंथन, चतुर्दशरत्नप्राप्ति देवदानव—गंधर्व—यक्ष यांचीं युद्धे, त्यांचा आचार व्यवहार, मंत्र व अस्त्रे यांचे प्रयोग, शनीचे पुत्र, सूर्यचंद्रांचे पुत्र, गरुड—मत्स्य—वराह—नंदी यांचे संवाद, इत्यादि अलंकारिक व लाक्षणिक वर्णनें व त्यांच्या गाथा हीं इतिहासांत येतात. परंतु हे सर्व विचित्र व चमत्कारिक ग्रंथ असून त्यांपासून प्राचीन खऱ्या इतिहासाची मुळीच प्राप्ति नाही म्हटलें तरी चिंता नाही. वेदांत सृष्ट्युत्पत्तीचे वर्णनाविषयीं अनेक तर्क आहेत :—

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ॥

आपो ह वा इदमग्रे सलिलम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥

असेच पुराणांतील सृष्ट्युत्पत्तीचेही तर्क निरनिराळे आहेत. परंतु अवतारकल्पना ही वेदानंतर निघाली. त्या अवतारांतही कोणी पूर्णावतार, कोणी अंशावतार, कोणी आवेशावतार, कोणी कलावतार व कोणी विभूत्यवतार असे वर्णिले आहेत. त्यांत कोणी शिवाचे, कोणी विष्णूचे, कोणी वायूचे, शेषाचे, दत्ताचे, नंदीचे, गरुडाचे असे अनेक अवतार झाले म्हणून लिहिलें आहे. मुख्य दशावतार वर्णिले आहेत ते :— १ मत्स्य, २ कूर्म, ३ वराह, ४ नृसिंह, ५ वामन, ६ परशुराम, ७ राम, ८ कृष्ण, ९ बौद्ध आणि १० कलंकी. याजवर भागवतांत आणखी १४ अवतार लिहिले आहेत :— १ सनक, २ यज्ञ, ३ नारद, ४ दत्त, ५ कपिल, ६ नरनारायण, ७ हरि, ८ पृथु, ९ ऋषभदेव, १० हयग्रीव, ११ हंस, १२ धन्वंतरी, १३ मोहिनी आणि १४ व्यास. परंतु इतक्यांनीही झालें नाही. तर जेवढे म्हणून मोठे पराक्रमी, ज्ञानी आणि सद्गुणी पुरुष दिसले तेवढे पुराणकारांनीं अवतारांत गणिले.

प्राचीनकाळीं दैत्यवंश म्हणजे हिरण्याक्ष, प्रल्हाद, बली, बाणासुर वगैरे झाले. सूर्यवंशांत इक्ष्वाकु, मांधाता, भगिरथ, सगर, दिलीप, अंबरीष, रघु, दशरथ, राम, कुश इत्यादि व त्याचप्रमाणें सोमवंशांत बुध, सोम, यदु, वसुदेव, कृष्ण इत्यादि अयोध्या, द्वारका, मथुरा, इत्यादि ठिकाणीं झाले. पुढें आलीकडे कलियुगांत युधिष्ठिर, परीक्षित, जन्मेजय, शतानीक इत्यादि कुरुवंशीय राजे होऊन नंतर उज्जैनीस विक्रम राजा झाला. त्यापूर्वीं मगध देशांत नंदवंश, मौर्यवंश, चंद्रगुप्त, अशोक इत्यादि राजे झाले; विक्रमानंतर पैठणास शालिवाहन हा राजा झाला; पुढें तारागड व दिल्ली येथें चव्हाणवंशीय सुमंतदेवापासून पृथुराज ज्यास पिठोरा म्हणतात

तेथपर्यंत राजे झाले. परंतु पृथुराजावर मुसलमानांनी हल्ला करून त्यास मारलें, त्याचें वर्णन त्याजवळ चंदभाट म्हणून एक कवि होता त्यानें ‘पृथ्वीराजरासा’ म्हणून एक भारताएवढा ग्रंथ केला आहे त्यांत समग्र वर्णन केलें आहे. त्याच काळीं गुजराथेंत वल्लभीपुरास वनराज, चावडापाटणास राजाकर्ण व भीम ह्याप्रमाणें ठिकठिकाणीं पृथक् पृथक् राजे होते परंतु मुसलमानांनीं ते सर्व संपवून शेवटीं अकबराचे वेळीं एकछत्री राज्य झालें. मुसलमानी बादशाहांतही मोंगल, पठाण, लोदी, सय्यद, खिलजी, तघलख, गिजनी वगैरे अनेक वंश झाले.

सारांश, आलीकडच्या काळचा जो कांहीं सत्य इतिहास मिळतो त्यावरून असें अनुमान होतें कीं, परदेशीय लोकांस या संपन्न हिंदुस्थानाचा अभिलाष उत्पन्न झाला आणि ज्याचे अंगांत पराक्रम असेल त्यानें या देशावर चालून येऊन त्याची वाटेल तशी पायमल्ली करावी असें चाललें व असें होतां होतां हा देश जो लक्ष्मीचें माहेरघर होता तो अवदशेचें माहेरघर बनला आहे! सर्व देशांतील लोकांचा या देशांतील वैभवामुळें सर्वदा याजवर डोळा असल्यामुळें हा देश अगदीं दीन होऊन गेला होता. आणि तशांत, रामचंद्रापासून येथें जो द्रव्यसंचय झाला होता त्या आधारावर येथील लोक सुखी व स्वस्थ असून त्या संपत्तीचा व्यय होण्याकरितां अनेक प्रकारचे दानविधी वगैरे काढून लाखों रुपये खर्चीत होते; परंतु बाह्य प्रदेशचें ज्ञान वगैरे मिळविण्याकडे कोणाचेंच लक्ष्य न लागल्यामुळें या देशच्या लोकांचें कोणावरच वर्चस्व न पडून त्यांस दुसऱ्याचें अंकित होऊन रहावें लागलें. व त्यामुळें परंपरागत सर्व अभिमान, गर्व व मोठेपणा हे विलयास जाऊन एतद्देशीयांस निरुपायानें मुसलमानांचे पदरीं मुत्सदगिरी आदिकरून सेवार्थ स्वीकारून राहावें लागलें. त्यामुळें अर्थात् येथील लोकांची परंपरागत श्रीमंती मुसलमानांकडे आली, व ह्याप्रमाणें संपत्तीचा परिणाम आळशीपणा व अशक्तता यांचा अधिकार पुनः मुसलमानांवरही बसून पुढें त्यांजवर जेव्हां अनेक युरोपियन व मराठे पडले तेव्हां तेही हतवीर्य झाले. मराठ्यांत शिवाजी, थोरले बाजीराव, महादजी यांजसारखे पराक्रमी पुरुष निघून त्यांचे कर्तृत्वाने ते श्रीमंत झाले. परंतु त्या महापुरुषांचे पश्चात् राज्यनीति व शहाणपणा हीं कमी पडून तें वैभव त्यांसही चिरकाल लाधलें नाहीं. व शेवटीं ज्या परदेशीय फ्रेंच, पोर्तुगीज व डच या लोकांची या देशावर दृष्टि असून त्यांचे उद्योगही चालले होते, परंतु राज्यनीति व शहाणपणा या गुणांचें त्यांजमध्येही न्यून असल्यामुळें त्या गुणांनीं पूर्ण अशा इंग्रजांकडे या देशाचें सर्व राज्य येऊन सर्व एकछत्री राज्य झालें. हें राज्य प्रथम कंपनीकडे येऊन नंतर केसर—इ—हिंद यांजकडे सार्वभौमत्व आलें. त्या महाराणीसाहेब मलिका माअजमा हल्लीं विराजमान आहेत.

ह्याप्रमाणें ऐतिहासिक राज्यपरंपरेची माहिती आहे. ह्या संबंधानें निरनिराळ्या ठिकाणचे व निरनिराळ्या राजवंशांचेही इतिहास प्रसिद्ध आहेत व होत आहेत. परंतु पूर्वीच्या कवींनीं जे भारतासारखे इतिहास म्हणून लिहिले त्यांत कांहीं मूळ मात्र असून बाकी अलंकार, अत्युक्ति, अनेकरसपरिपाक इत्यादि गुणांवर दृष्टि देऊन असावें त्याजपेक्षां फार अधिक रीतीनें वाटेल तसें कल्पित वर्णन केलें आहे. हें सर्वदा लक्ष्यांत ठेवावें. पृथ्वीवरील अनेक देशांतून अनेक राज्यक्रांती झाल्या आहेत व पुढेंही होतील. वर जीं या देशांतील मोठमोठीं राज्यांतरें झालेलीं सांगितलीं ह्याचप्रमाणें इतरत्रही झाल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत. हिंदुस्थानांत जसें पूर्वी स्वतंत्र क्षत्रियराज्य होतें त्याचप्रमाणें जरुसालेम येथें यहूदी लोकांचें फार मोठें राज्य होतें. परंतु त्याची पुढील राज्यांतराचे संबंधानें हिंदुस्थानासारखीच स्थिति झाली. मूळच्या यहूदी लोकांचा पराजय होऊन तेथें यवनांची बादशाही झाली. पुढें त्या यवनांचा इतका प्रादुर्भाव झाला कीं, त्यांपैकीं शिकंदर हा शूर पुरुष हिंदुस्थानापर्यंत मुलूख सर करीत आला होता. पुढें यवनांनंतर रूमचें राज्य फार मोठें झालें. इकडे इराणची बादशाहीही फार मोठी होऊन चीनची तर अद्यापि आहेच. याशिवाय अनेकांचीं अनेक नवीं नवीं राज्यें स्थापन झालीं व होत

आहेत. याप्रमाणें भूमंडलावर हें राज्यांतराचें चक्र नेहमीं फिरत असतें. त्याचे सत्य इतिहास वगैरे लिहून ठेवण्याचा प्रचार मात्र असला म्हणजे तेणेंकरून बहुत उपयोग होतो. म्हणजे राज्यांतरें होण्यास ज्या ज्या चुका किंवा कमतरता झाल्या असतील त्या चुका व कमतरता इतिहासांतून पाहून त्याप्रमाणें आपणाकडून न होऊं देण्याविषयीं सावध असण्यास इतिहास हे एक उत्कृष्ट साधन होतें. ह्याप्रमाणें इतिहास हा शिक्षणीय असल्यामुळें तो सर्वदा सत्यच असला पाहिजे व जी गोष्ट घडली त्याचें कारणही यथातथ्य वर्णन केलें पाहिजे. परंतु पौराणिक इतिहास इतक्या कसोटींस उतरेल असें दिसत नाहीं. म्हणून त्यांतील तत्त्वविवेचन परीक्षेनें ग्रहण करणें आवश्यक आहे. परदेशचे इतिहास व या देशचे इतिहास इंग्रज सरकारानें बहुत शोध करून, नकाशे काढून, अनेक देशांतून व समुद्रांतून पर्यटनें करून आणि प्राचीन लेखाचें शोधन करून तयार केले आहेत व त्याप्रमाणें सांप्रत शिक्षणव्यवहार चालतही आहेत. तेव्हां आतां रूपकें कोणतीं, अलंकार कोणते, दंतकथा कोणत्या, अद्भुत व मिथ्या वर्णनें कोणतीं आणि खरा इतिहास कोणता याचें विवेचन करून सत्य तेंच ग्रहण करणें हें तत्त्वजिज्ञासूंचें काम आहे. व त्याप्रमाणें तें त्यांनीं आवश्यक करून प्रस्तुतचा काळ व पूर्वीचा काळ यांमध्ये महदंतर पडलें आहे हें लक्ष्यांत ठेवावें.

परिशिष्ट १७ वें

भ्रांतिनिरास

हिंदुस्थानांतील भ्रांतिविषयक गोष्टींचें एतत्पूर्वी अनेक ठिकाणीं विवेचन करण्यांत आलें आहे. प्राचीनकाळीं हा देश ज्ञानानें परिपूर्ण व संपत्तीनें मंडित होता व अनेक विद्या आणि कला यांचा अधिवास या देशांत असून या देशावर कोणत्याही देशाची प्रौढी नव्हती. इतकेंच नाही, तर अन्य देशांचे राजे व लोक या देशांतील उत्पन्न झालेल्या पदार्थावर लुब्ध व संतुष्ट असत. ते या देशांतील पंडितांस आमंत्रून त्यांजपासून गणित, ज्योतिष व वैद्यक इत्यादि उपयुक्त शास्त्रांचे अभ्यास करीत इत्यादि कारणांनीं हा देश वंद्य होता. परंतु पुढें त्याचें तें सर्व वैभव नष्ट झालें! ते सर्व गुण व ती सर्ववंद्यता कोठें गेली? ह्याचें उत्तर देणें फारसें सायासाचें नाही. या देशांतील मूळच्या सच्छास्त्रांवर केवळ पडदा पडून असच्छास्त्रें हीं बनावट सोंगें घेऊन रंगभूमीवर नाचूं बागडूं लागल्यामुळें अज्ञानपटलाच्छादित प्रेक्षकांस त्यांनीं अगदीं भुलवून टाकिलें व सच्छास्त्रांचा अगदींच विसर पाडला. खोटें रसायनशास्त्र (किमया), मिथ्या ज्योतिष (फलज्योतिष), अद्भुत भूगोल व खगोल, मंत्रशास्त्र, कल्पित माहात्म्ये इत्यादि भ्रामक ग्रंथांची प्रवृत्ति होऊन हींच अस्सलांस एकीकडे ठेवून सोंगाड्यें बनलीं. बरें, प्रेक्षकांत तरी कोणी हीं सोंगें ओळखण्यासारखीं ज्ञानवान् मनुष्ये असावीं, परंतु त्याचा येथून तेथवर अगदीं अभाव होऊन सर्व राजा व प्रजा एकाच माळेचे मणी होऊन बसलीं. शेवटीं त्याचा परिणाम येथपर्यंत आला कीं, ह्या भ्रांत राजाप्रजामंडळांतूनच भ्रांत राजे व भ्रांत पंडित निर्माण होऊन ते आणखी अनेक भ्रांतींचे निरनिराळ्या किमतीचे नग प्रगट करीत आहेत! या देशाचें पूर्ववैभव व सर्ववंद्यता नष्ट होण्यास हींच कारणें झालीं आहेत असें आतां विचारी व दूरदर्शी लोकांस पूर्णपणें वाटूं लागलें आहे. ह्याप्रमाणें सर्ववैभवच्युत हा देश झाला; पण इतर जे केवळ अगदीं निर्गुणी व विद्याहीन देश होते त्यांजवर येथील लोकांप्रमाणें अज्ञानपटलाची छाया न पडल्यामुळें ते लोक पुढें आले, व ईश्वरकृपेनें त्यांची सद्बुद्धि कायम राहून त्यांनीं ती वृद्धिंगत करण्यास आलस्यांचा त्याग केला व ते प्रस्तुत वैभवशिखरास पोचलें आहेत हें आपणांस प्रत्यक्ष दिसत आहे. सारांश, आपल्या देशांतील सद्विद्यांचा व सच्छास्त्रांचा पठनपाठन क्रम बुडून गेल्यामुळें तो प्रस्तुतच्या निकृष्टावस्थेस पावला हें आतां वेगळें सांगण्यास नको.

ह्याप्रमाणें येथील बुद्धिवान् म्हणून नांवाजलेल्या लोकांत आणि परदेशांतील अज्ञान म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या लोकांत एवढें अंतर कशानें पडलें हें कित्येक विचारी लोकांस पूर्वकाळींही समजत नव्हतें असें नाही. पूर्वी महादजी शिंदे यांनीं जेव्हां परदेशीय राजांच्या फौजांची कवाईत व शौर्य पाहिलें तेव्हां त्यांनीं लागलीच आपलीही फौज कवाडती फौजेच्या तोडीस आणण्याची ईर्ष्या धरिली, आणि त्याप्रमाणें त्यांस यशही मिळालें हें जनविश्रुत आहे. आलीकडेही गवंडी व इंजीनिअर, वैद्य व डाक्टर, पंतोजी व प्रोफेसर, सरदार व जनरल यांजमध्ये जें महदंतर दिसतें ते फारच मोठें असून जुन्या वर्गास नवा वर्ग कमीपणा आणीत आहे हें सिद्ध होतें. तथापि अद्यापि अभिमानी व भ्रांतिष्ठ लोक पुष्कळ असून ते आपले मनांत पुरातन विद्या व पुरातन कलाकौशल्य

हींच अधिक श्रेष्ठ आहेत असें मानीत आहेत. हे भ्रांत लोक आणखी असेंही म्हणतात कीं, पाश्चात्यांच्या विद्या व कलाकौशल्य हीं आमच्यांहून मुळींच वाढली नाहीत. परंतु या व्यर्थ अहंपणानें व अज्ञानानें आपला व्यर्थ स्तोम व उर्मटपणा मात्र दिसून येतो. स्वदेशाभिमान झाला तरी सत्याचा अपलाप करून आपलीच शेखी मिरविणें हें निंद्य आहे. मनुष्यामध्ये गुणग्राहकता आवश्य असावी, व्यर्थाभिमान धरून अज्ञानवृद्धीस मात्र यथास्थित पाठबळ होतें व तेणेंकरून एकंदर देशाचा नाश होतो. करितां जे मिथ्याभिमानांनीं असतील त्यांनीं पश्चिम खंडांतील राष्ट्रांतून ज्या विद्या व कला वृद्धिंगत झाल्या आहेत त्यांचें योग्य अध्ययन करून त्या लोकांसारखे आपण विद्यापूरित कसे होऊं याचा पूर्ण विचार करावा. तिकडील राज्यरीति, न्यायरीति, यंत्रसिद्धि, खनिज पदार्थांचे विनियोग, ऐतिहासिक व भूगोलिक ज्ञान, व्यापार, नौकानयन इत्यादि उपयुक्त ज्ञानांची प्राप्ति निरभिमानानें अभ्यास करून करावी हेंच आतां आपल्या हिंदुस्थानस्थांचें कर्तव्य आहे व या योगानेंच आपल्या लोकांचा भ्रांतिनिरास होऊन देशाची उन्नति होईल.

प्राचीन विद्यांतून कितीही प्रावीण्य मिळविलें तरी या नवीन ज्ञानाची तोड जास्तच असून त्या प्रावीण्यापेक्षां हें प्रावीण्य जास्त महत्त्वाचे व हितप्रद आहे. जुन्या पायावर नवी इमारत बांधणें म्हणजे महाप्रयासाचें व अनिश्चित आहे. प्रथम जुन्या लोकांचे मिथ्याभिमान सुटून आज शेंकडों वर्षांपासून परंपरेनें जीं त्यांच्या कोमल अंतःकरणांवर भ्रांतीचीं पुटें बसलीं आहेत तीं निघणें म्हणजे परम कष्टतर झालें आहे. प्रथम आमच्या लोकांस बाहेरच्या ज्ञानाचें पूज्य पडून कूपमंडूकत्व प्राप्त झालें. आणि मतलबी लोकांनीं भलभलते ग्रंथ लिहून भोळ्या लोकांचीं मनं कायमचीं भ्रांत केलीं. याचें प्रत्यंतरास फार लांब जाणें नको. षड्दर्शन व स्मृती इत्यादि प्राचीन ग्रंथांचें अवलोकन करून नंतर पुराणासारख्या ग्रंथांकडे पाहिलें असतां पुराणांतील मतलबसिंधु व व्यर्थ लेख हीं तेव्हांच लक्ष्यांत येतात. त्यापेक्षां तंत्रांकडे वळावें म्हणजे त्याहूनही मूर्खता दिसते; आणि त्याचे आलीकडे इंद्रजाल वगैरे अत्यंत मूर्खतेचे ग्रंथ झाले आहेत ते पहावें तों लोकांच्या अज्ञानाचा निबिड अंधःकार दृष्टीस पडतो! ह्याप्रमाणें निरुपयोगी व खोट्या गोष्टींचे प्रतिपादनाच्या ग्रंथांचे ढीग करून ठेविले आहेत. परंतु हा व्यर्थ शीण करून आपल्या कालाचा असद्व्यय केला हा त्या ग्रंथकारांवर सहज मोठा दोष येतो; व ह्याप्रमाणें हीं जीं दोन हजार वर्षे गेलीं तीं निरर्थक गेलीं. तरी आतां हल्लींचें काळीं लोकांस सत्यासत्यविवेचनाचें ज्ञान व स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन ते पूर्वीच्या सर्व भ्रांतींचा निरास करीत आहेत व पुढेंही करून सर्वत्र सत्यप्रकाशन करतील अशी आशा आहे.

द्रव्यमदार्ची पटलें दरिद्रांजनानें दूर होतात असा सृष्टिनियम आहे. प्रथम दरिद्र, दरिद्रापासून उद्योग, उद्योगापासून लक्ष्मी, लक्ष्मीपासून मद आणि मदापासून पुनः दरिद्र, ह्याप्रमाणें ‘पुनर्दरिद्री पुनरेव यत्नी’ हें रहाटगाडगें चालू आहे. म्हणून सांप्रतचा विचार करून ज्यांस खऱ्या स्थितीचें ज्ञान झालें आहे त्यांनीं, उत्तमावस्थेकडे प्रवृत्ति होईल अशा वळणाकडे लोकांस लावावें हें योग्य आहे. स्वाध्यायानें पूर्वीचें व आलीकडील ज्ञान पाहून त्याजवर सुदृढ ज्ञानमंदिराची उभारणी करावी व त्यामध्ये सुखेंकरून सकुटुंब परंपरा नांदावी. कारण, परदेशीय ज्ञानसंपन्नतेपुढें आतां आपल्या अल्प ज्ञानास कांहीं भाव राहिला नसून भग्न मूर्तीप्रमाणें आपणांस अपूज्यता आली आहे ती उक्त ज्ञानमंदिराच्या उभारणीनें जाऊन त्या श्रेष्ठ राष्ट्रांचे तुलनेस आपण सहज येऊन पोहोंचूं. आपलेकडील विद्येचें दर्शक काय ते वैदिक, श्रौती, याज्ञिक, पुराणिक, शास्त्री, वैद्य, जोशी, हरिदास, हें सर्व विद्वन्मंडल घेऊन पाश्चात्य विद्वन्मंडलाशीं तोलून पाहिलें तर सहस्रांशही भरणार नाही हें कांहीं अत्युक्तीचें नाही. म्हणून पाश्चात्यांस कांहीं हजार हात नाहीत किंवा हजार डोळे नाहीत; तर तेही

आमच्यासारखेच मानव आहेत. परंतु त्यांचे श्रेष्ठ उद्योगावर असून आमच्या लोकांचे श्रेष्ठ उद्योग नष्ट करणाऱ्या अनेक प्रकारच्या छंदफंदांत आहे! यामुळे येथील सर्वच प्रजा निरुपयोगी होऊन उद्योग व विद्या यांची दिशाभूल झाली. धनिक असतील त्यांनी भिकारी पोसावे, आणि भिकाऱ्यांनी भांग, अफू इत्यादि दुर्व्यसनांत मग्न रहावे असा उलट प्रकार सुरू होऊन विद्वानांची बूज व परामर्श शून्यवत् झाला. परंतु हे सर्व आलीकडील विद्याप्रभावाशी परिचित झालेल्या सर्व विद्याविलासी जनांस ज्ञात होऊन त्यांमध्ये सद्बुद्धीचा अंकुर फुटल्याचे दृग्गोचर होत आहे ही एक आनंदाची गोष्ट आहे. आतां त्या अंकुराचे पोषण करण्याची मात्र सर्वांनी आस्था बाळगणे हेच आपले कर्तव्य व हाच भ्रांतिनिरास होय.

परिशिष्ट १८ वें

नवीन तर्क व विद्या

नवीन तर्क — युरोपियन ज्ञान इकडे आल्यापासून इकडे कितीएक नवीन नवीन कल्पना व तर्क लोकांमध्ये उत्पन्न होऊन ते प्रचारांत आणण्याविषयी लोक प्रवृत्त होऊ लागले. ह्या कल्पना व तर्क आलीकडे बऱ्याच काळांत अगदीं पडून राहिले असून अपूर्व झाले होते; आणि त्यांपैकीं कित्येक कल्पना व तर्क तर अगदींच अपूर्व असून आपल्याकडे नवीनच निर्माण झाले आहेत. शिवाय, ज्या कल्पना व तर्क कित्येक प्रसंगी मनुष्यास स्वातंत्र्य असल्याशिवाय प्रसृत होऊं शकणार नाहीत, ते तर्क व कल्पना प्रस्तुतच्या स्वातंत्र्यभोक्त्या साम्राज्यांत निर्वेधपणें प्रसृत करण्यास योग्य स्वातंत्र्य व परवानगी आहे, हें फारच चांगलें आहे. ह्या कल्पना व तर्क खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत :—

(१) राज्यप्रकारांत अनेक भेद आहेत :— लोकसत्तात्मक अथवा सभा नेमून त्यांचे मार्फत राज्य करणें इ.

- (२) केवळ लोकहिताकरितांच राज्य करणें.
- (३) लांच खाणें हे पाप आहे.
- (४) पक्षपात न करितां सर्व लोकांस सारखा न्याय देणें.
- (५) धर्मसंबंधानें कोणाचाही द्वेष न करणें.
- (६) द्वीपांतरचा व्यापार करणें.
- (७) समुद्रपर्यटनादि करून अनेक देश पाहणें.

(८) राजानें विद्यावृद्धीस्तव शाळा, पाठशाळा इत्यादि विद्यालये स्थापून विद्वान् लोकांची संख्या होईल तितकी वाढविणें व त्यांचा योग्य परामर्श घेणें. सार्वजनिक हिताकरितां रस्ते, पूल, तळीं बांधणें व दवाखाने स्थापून गरीबांस रोगनिर्मुक्त करणें. परंपरेच्या रोगाच्या साथी जेणेंकरून निर्मूल होतील अशा पद्धतीची स्वच्छता राखून लोकांस उत्साह देणें.

- (९) जिकलेले लोकांस काळजीपूर्वक रक्षून त्यांस प्रिय होणें.
- (१०) स्त्रियांविषयीं दया व सन्मान राखून त्यांस सुशिक्षण देणें.

(११) धर्मशास्त्र अथवा इतर ग्रंथ वेडेपणानें गूढ म्हणून पिढीजात अप्रसिद्ध ठेवीत आले होते ते प्रसिद्ध करून त्यांचें ज्ञान सर्वास सुलभ करून देणें.

(१२) ज्या देशाचा कारभार अथवा पुढारीपणा धर्माधिकाऱ्यांकडे असतो त्या देशास कधीही उन्नति येत नाही व येवढ्याकरिता त्यांचे वर्चस्व जेणेकरून कमी होईल तितके करणे, व हे ऐतिहासिक अनुभवावरून सिद्ध आहे.

(१३) स्वदेशीय मालाचाच उपयोग करणे हिताचे आहे.

(१४) भूगोलाचे व इतिहासाचे यथातथ्य ज्ञान असावे.

(१५) उपयुक्त विद्या कशास म्हणावे.

(१६) स्वदेशाचा अभिमान असावा.

(१७) पेंढारी वगैरे उडाणटप्पू व बेबंद फौजेपेक्षां कवाडती फौज शतपट चांगली, उपयोगी आणि श्रेयस्कर आहे.

(१८) कायदेबंद राज्य बेकायदा राज्यापेक्षां हितकर आहे.

(१९) धर्म करणे त्यांत कांहीं तरी उपयोग असावा व कुपात्रीं दान सर्वथैव निंद्य व अहितकारक आहे.

(२०) नवीन कल्पनांस प्रतिबंध असू नये.

(२१) लोकांमध्ये ऐकमत्य असावे.

(२२) जुने ग्रंथ शोधून व त्यांचे रक्षण करून त्या काळाचे व हल्लींच्या काळाचे अंतर काय हे पाहणे, व नवीन शोध करून त्यांत नसतील त्या सुधारणा करणे.

(२३) स्त्रियांनीं जसें पातिव्रत्य धर्मानें चालणे आवश्यक व हितकर आहे तसेंच पुरुषांनींही एकपत्नीव्रती असणे न्याय्य आहे.

(२४) पुरुषांनीं आपल्या अत्यंत वृद्धावस्थेपर्यंत अनेक विवाह करणे आणि स्त्रिया बालपणींच विधवा झाल्या असतां त्यांनीं आजन्म वैधव्य भोगणे अन्याय आहे. स्त्रीपुनर्विवाह करून बालहत्यादि पातके बंद करावीं.

(२५) सती जाणे व केशवपन करणे हीं दोन्ही कृत्ये आघोर व निर्दयतेचीं आहेत.

(२६) जातिभेदाचे अपरिमित बंड देशसुधारणेस प्रतिकूल आहे.

(२७) स्नानसंध्येपेक्षां दुसऱ्या उपयुक्त उद्योगांत काळ घालविणे हे सार्थक आहे.

(२८) वंशपरंपरेचे कामदार झाले म्हणजे राज्य व लोक बुडतात.

(२९) लष्कराची स्थिति गांवांत असू नये.

(३०) सार्वजनिक काम आणि खाजगी काम यांचा भेद ठेवावा.

(३१) सुशिक्षा देऊन अधिकारपात्र मनुष्ये तयार करावीं.

(३२) पुरुषांनीं अलंकार व लेणीं व रज करावीं.

(३३) प्रजापोषणाची शक्ति असल्यावांचून लग्न न करणे.

(३४) बाललग्न हे उद्योग, आयुष्य व साहस यांचे नाशक आहे.

- (३५) घोकविद्या ही विद्या नव्हे.
(३६) सर्वास लिहितां व वाचतां यावें.

(३७) राजाची मंत्री, पोक्त माणसांची सभा असावी; व राजाचेच मर्जीनें कारभार न चालतां सुज्ञ सभासदांचे विचारें चालावा.

- (३८) निरोगी व सुदृढ लोकांस भिक्षेचा प्रतिबंध असला तरच उद्योगवृद्धि होईल.
(३९) लोकांची बुद्धि व संपत्ती दिवसेंदिवस जास्त व्हावी हेंच राज्याचें धोरण असावें.

इ०

इ०

इ०

नवीन विद्या — हिंदु लोकांनीं पूर्वी व्याकरण, तर्क, गणित, ज्योतिष, औषध, छंद, गायन, अलंकार इत्याद्यनेक शास्त्रांत प्रवेश केला होता व त्याचें दर्शक तत्तद्विषयप्रतिपादक बहुत ग्रंथही आहेत. परंतु पुढील संततीस जी निद्रा लागली ती आज दोन हजार वर्षांत त्यांच्या डोळ्यांवरील झांपड म्हणून दूर झाली नाही. तरी आलीकडील दोन शतकांपासून परदेशीय विद्वान् लोकांचें निकट साहचर्य आपणास घडून पूर्वविद्यांचा व शास्त्रांचा पुनरपि उदय होऊन आपल्यामध्ये ज्या विद्यांच्या व शास्त्रांच्या कल्पनेचें स्वप्नही नव्हतें त्या विद्यांचा व शास्त्रांचा विस्तार होऊन लोकांचा त्यांत प्रवेश होऊं लागला आहे; अन्य देशांत प्रतिदिनीं नवीन नवीन शोध सुरू असून त्यापासून अनेक सृष्ट पदार्थांचे गुण समजण्यांत येत आहेत; व दिवसेंदिवस एतद्देशीयांचा परदेशीय विद्वज्जनांशीं विशेष परिचय होत चालला असून अल्पकाळांतच हिंदुलोक त्यांच्या बरोबरीलाही योग्य होतील असें अनेक अनुभवांवरून अनुमान होत आहे. परदेशीयांच्या संबंधानें इकडे ज्या विद्या व शास्त्रें नवीन आलीं तीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें :—

१ पदार्थविज्ञान, २ सृष्टिजन्यईश्वरीज्ञान, ३ वनस्पतिशास्त्र, ४ शिल्पशास्त्र, ५ रसायनशास्त्र, ६ विद्युच्छास्त्र, ७ नौकाशिल्प, ८ नोकानयन, ९ पशुविज्ञान, १० खनिजपदार्थज्ञान, ११ भूगोलशास्त्र, १२ देशसंपत्तिविवेचन, १३ युद्धशास्त्र, १४ दर्शनानुशासनशास्त्र, १५ नादशास्त्र, १६ जलशास्त्र, १७, चित्रशास्त्र, १८ प्राचीनपदार्थविवेक, १९ वायुशास्त्र, २० भूगर्भशास्त्र, २१ कालविवेचन, २२ देवकथातत्त्वज्ञान, २३ मनुष्यजातिविवेक, २४ पक्षिविज्ञान, २५ भाषाविज्ञान, २६ धातुविज्ञान, २७ राज्यतत्त्व, २८ मत्स्यविज्ञान, २९ लोहचुंबकविज्ञान, ३० पाषाणविज्ञान, ३१ प्रवासचरित्र, ३२ चरित्रलेखन ३३ प्राचीनलेखशोधन, ३४ यंत्रज्ञान. इ. व तज्जन्य इतिहासज्ञान.

ज्या काळीं हिंदुलोक जागृत होते त्या काळीं त्यांनींही अनेक शोध केले. त्यामुळें सर्व जगांत ते श्रेष्ठ मानले होते व त्यांजवळ परदेशीय यवनादिलोक शिकण्यास येत असत व हेही परदेशांत आपल्याकडे नसणाऱ्या विद्या व शास्त्रें शिकण्यास जात असत. परंतु पुढें ते सर्व विचार फिरून सर्व प्रकारें हिंदुलोक कर्तृत्वशून्य बनले. परदेशीयांनीं मोठमोठीं जलपर्यटनें व सफरी करून अनेक राष्ट्रांशीं परिचय केला; आणि आतां त्यांच्याच योगानें आपणास पुनः जागृति येऊन मानवी स्वभावाच्या सत्कर्तव्यास आपली प्रवृत्ति झाली.

परिशिष्ट १९ वें

कालगणना

काल हा निरवधि आहे अतएव त्याचा आद्यंत नाही. तथापि सोईकरिता त्याचे विभाग हिंदुशास्त्रकारांनी जे केले आहेत ते असे :—

१५	निमिष म्हणजे १ काष्ठा.	
३०	काष्ठा = १ कला.	
३०	कला = १ मुहूर्त किंवा २ घटका.	
३०	मुहूर्त किंवा	} = १ अहोरात्र.
६०	घटका	
१५	दिवस = १ पक्ष.	
२	पक्ष = १ मास.	
२	मास = १ ऋतु.	
३	ऋतु किंवा	} १ अयन.
६	मास	
२	अयनें = १ वर्ष.	
३६०	वर्षे = १ दिव्य वर्ष.	
६०	वर्षे = १ संवत्सरचक्र.	
७२,०००	संवत्सरचक्र	} = १ कलियुग.
	किंवा ६ शककर्ते	
१०	अवतार, किंवा	} = १ महायुग.
४,३२,०००	वर्षे कली,	
८,६४,०००	” द्वापर,	
१२,९६,०००	” त्रेता,	
१७,२८,०००	” कृत,	} = १ मन्वंतर.
७१	महायुगे किंवा	
१४	इंद्र	} = १ कल्प. (ब्रह्मदेवाचा १ दिवस).
१४	मनू किंवा	
१०००	महायुगे	
३६,०००	कल्प = १ ब्रह्मदेवाचें आयुष्य.	

१,००० ब्रह्मदेव = १ विष्णुची घटिका.

१,००० विष्णू = १ शिवाचें निमिष.

१,००० शिव = १ शक्तीचा श्वास.

याप्रमाणें हें कालमापन करण्याचें कोष्टक आहे. सारांश, काल हा अगणित आहे हें सिद्ध आहे. आतां वर जे युगभेद सांगून त्यांचीं वर्षे सांगितलीं त्याप्रमाणें व ३६० मानवी वर्षे म्हणजे १ दिव्य वर्ष याप्रमाणें कलीचीं १,२०० दिव्य वर्षे, द्वापराचीं २,४००, त्रेताचीं ३,६००, आणि कृतयुगाचीं ४,८००, दिव्य वर्षे होतात. या प्रत्येक युगाचीं अनुक्रमें १००, २००, ३०० आणि ४०० अशीं दिव्य वर्षे संधिसंध्यांशांत जातात. तीं तीं वर्षे युगाच्या मूळ वर्षातून वजा झालीं म्हणजे बाकी राहिलेलीं तीं त्या त्या युगाचीं खरीं वर्षे व त्या त्या काळांत तत्तद्युगप्रतिपादित धर्म चालावयाचे; तत्पूर्वीं त्या संधिसंध्यांशांत पूर्वयुगींचेच धर्म चालू ठेवावे अशीं कित्येकांचीं मतें आहेत. व याला अनुसरूनच, हल्लीं जीं कलिवर्ज्यांत प्रकरणें घातलीं आहेत तीं, वर लिहिल्याप्रमाणें कलियुगाचे संधिसंध्यांश संपल्यानंतर जो घोरकली लागणार त्यांत पाळावयाचीं असें कित्येक म्हणून पुनर्विवाहादि पूर्वयुगधर्म चालविण्यास प्रत्यवाय नाही असें प्रतिपादन करतात. ह्याप्रमाणें हिंदुशास्त्रांत कालगणनेविषयीं जरी मतभेद नाही तरी ज्या ज्या कालाला जे जे धर्म सांगितले आहेत त्या त्या प्रमाणें करणें किंवा न करणें याविषयीं मतभेद आहेत.

वर जी कल्पांची गणना सांगितली आहे, त्या कल्पांचीं नांवें पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेत :— (१) श्वेतवाराहकल्प, (२) नीललोहितकल्प, (३) वामदेवकल्प, (४) रथंतरकल्प, (५) रौरवकल्प, (६) देवकल्प, (७) बृहत्कृष्णकल्प, (८) कंदर्पकल्प, (९) सद्यःकल्प, (१०) ईशानकल्प, (११) तमकल्प, (१२) सारस्वतकल्प, (१३) उदानक०, (१४) गारुडक०, (१५) कौर्मक०, (१६) नारसिंहक०, (१७) समानक०, (१८) आग्नेयक०, (१९) सौमक०, (२०) मानवक०, (२१) तत्पुरुषक०, (२२) वैकुण्ठक०, (२३) लक्ष्मीक०, (२४) सावित्रीक०, (२५) घोरक०, (२६) वाराहक०, (२७) वैराजक०, (२८) गौरीक०, (२९) माहेश्वरक०, (३०) पितृकल्प, इत्यादि. या एकेका कल्पांत १४ मनू होतात. त्यांचीं नांवें :—

(१) स्वायंभु, (२) स्वरोचिष, (३) औत्तम, (४) तामस, (५) रैवत, (६) चाक्षुष, (७) वैवस्वत, (८) सूर्यसावर्णी, (९) प्रौच्य, (१०) ब्रह्मसावर्णी, (११) धर्मसावर्णी, (१२) रुद्रसावर्णी, (१३) दक्षसावर्णी, आणि (१४) भौत्य. याप्रमाणें कालपरिगणनाची योजना केली आहे.

यावरून काल हा अपरिगणनीय आहे. व याचीच मूर्ति शिव ही धरली आहे. या कालचक्रांत कोट्यावधी मनुष्यें मरतात व कोट्यावधी जन्मास येतात. ही पृथ्वी जशी जुनी आहे तसाच काल हाही जुना आहे. हजारों राज्यक्रांती होतात, हजारों उत्पात होतात व तेणेंकरून अनेक स्थित्यंतरे होतात. जलप्रलय, अग्निप्रलय, वायुप्रलय, ज्वालामुखी, धरणीकंप इत्यादि उत्पातांनी स्थलांचे समुद्र व समुद्रांचीं स्थलें, मैदानांचे पर्वत व पर्वतांचीं मैदानें अशा अनेक सृष्टिरचना होत असतात. वर कालाची मूर्ति शिव ही धरली आहे म्हणून लिहिलें आहे, व त्याप्रमाणें त्या मूर्तीचें रूपही यथार्थ आहे. शिव हा वृद्ध, स्मशानवासी, रुंडमालाधारी इत्यादि जीं त्याचीं लक्षणें कल्पिलीं आहेत तीं अगदीं योग्य आहेत. काल हा निरवधी म्हणून शिव वृद्ध, कालचक्रांत सर्वांचा नाश व्हावयाचा म्हणून शिव हा स्मशानवासी, आणि ज्या कालचक्रांत पिढ्यानुपिढ्या नष्ट होत आहेत त्याच पिढ्या शिवाच्या गळ्यांतील रुंडमाळा होत. व म्हणून त्यास महाकाल असेंही म्हणतात, आणि याचप्रमाणें हिंदूंचे जे

इतर देव कल्पिले आहेत, तेही अशाच अलंकारांनीं कल्पिले आहेत. विष्णु हा सर्वव्यापक असून आकाशाची मूर्ति आहे व आकाशासारखाच त्याचा वर्ण कल्पिला असून तो सत्त्वगुणात्मक मानिला आहे; आणि ब्रह्मा हा जड पदार्थाची मूर्ति असून त्यापासून हें सर्व सृष्टिवैभव परस्परसंयोगानें उत्पन्न होतें म्हणून त्यास स्रष्टा म्हटलें आहे. याचप्रमाणें गणपति हा विचाररूप म्हणजे बुद्धीचा दाता असें कल्पून तो शिवाचा पुत्र कल्पिला आहे. शिव म्हणजे कालस्वरूप अनाद्यंत आत्मा; त्या आत्म्यापासून विचाराची उत्पत्ति आहे; या अनुरोधानें शिवापासून गणपतीची उत्पत्ति धरली आहे. शिवाय गणपति हा विघ्नहर्ता म्हणजे विचारपूर्वक कोणतेंही कार्य केलें असतां त्यांत विघ्न यावयाचीं नाहींत, व तेणेंकरून रिद्धि आणि सिद्धि प्राप्त होतात. आणि म्हणूनच रिद्धि व सिद्धि ह्या त्याच्या बायका मानिल्या आहेत. म्हणजे, विचाराच्या अंगभूतत्वेकरून रिद्धिसिद्धि वास करतात. असें या कल्पनांचें धोरण दिसतें.

हिंदुशास्त्रांतील सर्व धर्मकृत्यें कालावर फार अवलंबून असून कोणतेंही धर्मकार्य आरंभावयाचें म्हणजे त्या त्या कालाचें व ज्योतिष शास्त्रानुरोधानें होणाऱ्या नक्षत्र व ग्रह यांच्या गतीचें उच्चारण करून नंतर तीं धर्मकार्यें करावयाचीं असा सांप्रदाय आहे. म्हणून कालगणना व ज्योतिषशास्त्र यांचें हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें अत्यंत ऐक्य आहे व त्या करितां हिंदूंचें ज्योतिषशास्त्र फारच कसोशीनें वर्तविलें पाहिजे असें सिद्ध आहे. परंतु तसा प्रकार प्रस्तुत बिलकुल नसून हिंदु ज्योतिषांच्या हयगयीनें त्यांच्या ज्योतिषशास्त्राची फार अवहेलना होऊन त्याचा मान नाहींसा झाला आहे हें अत्यंत अनिष्ट झालें. शेंकडों वर्षांत हिंदुज्योतिषी आपल्या गणितास चालना देतनासे झाले व ग्रहांचे वेध घेऊन त्याप्रमाणें कालमान वर्तविण्याचें त्यांनीं अगदीं सोडून दिलें आहे. या देशांतील कोणतीही गोष्ट हातीं घेऊन तिच्या प्राचीन व प्रस्तुतच्या स्थितीत आणि तीच गोष्ट इतर चांगल्या राष्ट्रांत प्रस्तुत चालून तिजमध्ये ज्या सुधारणा झाल्या आहेत व होत आहेत तिकडे लक्ष्य लाविलें म्हणजे आमच्या लोकांची सर्व अंशानें भ्रामकता दिसून येते. ज्योतिषाचे संबंधानेंही हाच प्रकार दृष्ट असून इतर देशांची ज्योतिषशास्त्रें व ज्योतिषी पुढें धांवा मारीत आहेत, आणि आमच्या ज्योतिषांत ज्यापासून यत्किंचित्ही फायदा नसून सर्वस्वीं तोटा होणारा असा एक फलज्योतिषाचा भाग मात्र निघून त्याजवर हिंदुज्योतिषी हे परिश्रम करूं लागले आहेत! हिंदुज्योतिषांचें आपल्या गणितसंबंधानें किती अनास्थेचें वर्तन आहे याचें दर्शक आलीकडे सूर्य—चंद्र—ग्रहणांचे [ग्रहणांचे कालभेद हे आलीकडे प्रोफे० रा० ब० केरो लक्ष्मण छत्रे हे नाटिकल् अल्मनक नामक इंग्रजी ज्योतिषग्रंथाधारें गणित करून पुणेंकर श्री. पटवर्धन यांचे आश्रयानें गणपत कृष्णाजींचे छापखान्यांत जें पंचांग छापून तयार करतात त्यांतील वर्तविलेल्या गणितावरून व ग्रहलाघव या हिंदु ज्योतिष ग्रंथाधारें तयार केलेल्या पंचांगांतील गणितावरून, स्पष्ट अनुभवास आल्याचें सर्वास माहित आहेच.] जे कालभेद प्रत्यक्ष अनुभवास आले तेंच होय. तेव्हां असें न होतां व व्यर्थभागाकडे लक्ष्य न देतां ज्योतिषशास्त्राचें जें खरें तत्त्व त्याचे शोधनास आमच्या ज्योतिषांनीं लागावें हेंच त्यांचें योग्य कर्तव्य आहे.

आमच्या लोकांत धर्मकृत्यारंभी देशकालाचा निर्देश करावा लागतो तो असा :— ब्रह्मदेवाचा दुसरा प्रहर, त्यांतील वैवस्वत मन्वंतर, कलियुग, त्याचा प्रथम चरण, पृथ्वीच्या सप्त महाद्वीपांतील जंबुद्वीप, त्यांतील ५६ देशांपैकीं भरतखंड, त्यांतील दंडकारण्य भाग, गोदावरी किंवा नर्मदा इत्यादि पवित्र नद्यांचें उत्तर किंवा दक्षिणतीर, रामक्षेत्र, शालिवाहन किंवा विक्रम शक, दशावतारांतील बौद्धावतार, संवत्सर, अयन, ऋतु, महिना, पक्ष, तिथि, वार, नक्षत्र, योग इ०, यावरून यांतील दुसरा जो कालनिर्देशभाग याला ज्योतिषांतील गणित फारच जाज्वल पाहिजे असें सिद्ध होतें. परंतु तसा प्रकार सध्या आहेसा दिसत नाहीं!

परिशिष्ट २० वें

राज्यमीमांसा

राजा व प्रजा ही स्थिति मनुष्यप्राण्यामध्ये मात्र असून इतर प्राण्यांत कोठेही दिसत नाही. पशूंत सिंह राजा किंवा पक्ष्यांत गरुड राजा ही कल्पना मानवी राजा व प्रजा यापेक्षा निराळी असून त्यांचे मानवी राजा व प्रजा यांसारखे अन्योन्यसंबंधही नाहीत. पशू व पक्षी यांतील राजपदधान्यांस त्या त्या वर्गावर एक प्रकारचा कांहीं अधिकार असतो असें नाही; तर त्या त्या वर्गात ते शक्तिमान् आहेत इतकाच त्यांजकडे राजभाव येण्याचा संबंध आहे. मनुष्यांत राजाची कल्पना प्रथमतः प्रत्येक कुटुंबांत आहे. म्हणजे, प्रत्येक कुटुंब हें एक छोटेंसे राज्य असून त्या कुटुंबांत मुख्य असणारा तो त्या छोट्या राष्ट्राचा राजा होय. त्याच्याच अनुसंधानानें अथवा आज्ञेनें कुटुंबांतील सर्व मनुष्यांनीं वागलें पाहिजे हा धर्म आहे आणि त्याप्रमाणें वागतातही. ह्याप्रमाणें जन्मतःच राजा व प्रजा यांच्या अन्योन्यसंबंधाचें दर्शन व अनुभव प्रत्येक मनुष्यास येत असतो. कुटुंबांत कोणी तरी पुढारी व अधिकारी असल्यावांचून कुटुंबाचा योग्य सांभाळ होत नाही या अनुभवावरून व परिपाटावरून मोठाले भूप्रदेशही कोणाएकाचें अधिशासन असल्यावांचून नियमित व्यवहाराला व सुरक्षतेला समर्थ होणार नाहीत, अशी सर्वांची साहजिक समज झालेली असते; व राजा असला म्हणजे प्रजाही परतंत्र होते हें मानवी स्वातंत्र्यास जरी अनिष्ट आहे तरी नेहमींच्या, म्हणजे वर लिहिल्याप्रमाणें कुटुंबीय पारतंत्र्याचे अभ्यासामुळे ही परतंत्रता फारशी अनिष्ट भासत नाही. परंतु राजा व प्रजा हा संबंध मनुष्यपातकाच्या दंडाचें दर्शक होय, असें विचारांती सर्वास कळून येतें.

आपला एवढा समाज असून त्यांत एक मनुष्य किंवा एक सभा आपणासर्वावर हुकूम फिरवून श्रेष्ठाधिकारी बनते, त्यांच्या राज्यरीतींच्या नियमांप्रमाणें कोणाकडून कमी जास्त आचरण झालें असतां त्याबद्दल ते शासन करतात व कधीं कधीं देहांताच्याही शिक्षा देतात, आणि त्यांच्या त्या शिक्षा व आज्ञा आपण त्यांजसारखेच कोट्यावधी मनुष्यप्राणी शिरसावंद्य मानतो हें आहे तरी काय? असा विचार करूं लागलें म्हणजे मनाची अवस्था चमत्कारिक होऊन जाते. आणि अशी स्थिति असणें हा खरोखर आपल्या पातकाचा दंड होय असें आपल्याला पूर्णपणें वाटूं लागतें. कारण लोक हे स्वभावतःच दुष्ट असून परस्परांचें सौख्य हरण करण्याविषयीं त्यांची स्वाभाविकच प्रवृत्ति असते हें सर्वानुभवसिद्ध आहे. तेव्हां अशा अन्यायाचा निरोध करणें व तो निरोध करण्याचा अधिकार एकाचेच हातीं असणें हें आवश्यक आहे असेंही सुष्ठु—दुष्ट—लोकसमाजाचा विचार केला असतां मनांत येईल. सारांश, ह्याप्रमाणें आपल्या मालमिळकतीचा कोणीं अपहार करूं नये, आपल्या मुलाबाळांची व बायकापोरांची कोणीं हेलना करूं नये आणि आपण उपभोगीत असलेल्या योग्य सुखाचा कोणी हेवा करूं नये म्हणून हीं सर्व कलमें नीट रीतीनें संभाळविणारा, सुशील, न्यायी व वजनदार असा कोणी तरी राजा असणें आवश्यक आहे. व असा राजा नसला तर प्रजेला आपणास वैधव्य आल्याप्रमाणें वाटूं लागतें. आतां, राज्यपद येणें यास वर सांगितलेले न्यायीपणा वगैरे गुण आवश्यक आहेत खरे;

पण त्यांशिवाय आणखी राजत्व येण्यास इतर गोष्टी कारण होतात त्या :— अंगीं शूरत्व व शहाणपणा असला म्हणजे शिवाजीसारखे कोणी रंकाचे राव होतात; कोणी वारसाचे संबंधानें राज्याधिकार पावतात; कोणी राजाचे कारभारी असतां मूळचे राजवंश निर्बल होत गेले म्हणजे पेशवे, हैदर यांसारखे आपणच राज्याधिकारी बनतात; व कधीं कधीं लोक आपण होऊनच राजे नेमतात. ह्याप्रमाणें न्यायादि निर्दिष्ट गुणमंडित सर्वच लोक राजे असतात अथवा सर्वच राजे त्या गुणांनीं मंडित असतात असें नाहीं. तरी लोकांनीं धोरण ठेवून त्या गुणांचा ज्यांमध्ये अभाव असेल तशा पुरुषांस राज्याधिकारी न करण्याविषयीं सावध असावें हेंच राज्याचें तत्त्व आहे. परंतु आलीकडे हें तत्त्व भुलून ‘राजा बोले आणि दळ हाले’ असा सर्वत्र प्रकार झाल्याचें अवलोकनांत येतें. तरी राजा दुराचरणी व जुलमी झाला असतां व त्याजवर प्रसंग आला असतां त्याला प्रजा साह्यकारी होत नाहीं व हें तत्त्व सर्वासही समजते. याचीं उदाहरणें :— राघोबादादा, शेवटचे बाजीराव, सांगलीकर, मल्हारराव गायकवाड, वगैरे आहेत. परंतु ह्यामुळें लोकांचा फार गैरफायदा होऊन त्या राजाचे अभावीं एखादे वेळीं त्यांस असह्य परवशता स्वीकारण्याचा दुर्दैवेंकरून प्रसंग येतो. म्हणून सर्वांनीं, राजा विचारपूर्वक निवडावयाचें तत्त्व सर्वदा पूर्णपणें ध्यानांत ठेवावें. मग अशावेळीं तो राजा बलवान् असो अथवा वजनदार असो, तो अन्यायवर्ती झाला म्हणजे त्यास पदच्युत केलें पाहिजे व हा प्रजेस हक्क आहे. पूर्वीं नहुष वेण, सहस्रार्जुन इत्यादि मोठमोठे बलाढ्य राजेही त्यांच्या अन्यायाचरणामुळें पदभ्रष्ट झाल्याचीं ऐतिहासिक उदाहरणें आहेत. परंतु ही राज्यमीमांसा आपले लोक आलीकडे बहुत वर्षांपासून मुळींच विसरून कोणी राजा दुर्वर्तनी झाला म्हणजे आपआपल्या घरीं मात्र — ‘काय करावें? हा राजा फार दुष्टपणा करूं लागला!’ इतकें म्हणून उदासपणें स्वस्थ बसतात. आणि पुढें प्रसंग पडला म्हणजेही स्वस्थ बसून दुसऱ्याकडून त्याचें पारिपत्य करवितात व त्यामुळें शेवटीं भीक नको पण कुत्रा आटप, ह्या विवंचनेंत येतात. परंतु सुधारलेले देशांतील लोक विचारी असून ते नेहमीं राज्यकर्त्यांचेच संबंधानें विचार करीत असतात.

प्रत्येक मनुष्य स्वतः स्वतंत्र राजा आहे. पण जेथें लोकसमाज झाला तेथें अन्याय, मत्सर, द्वेष, व कलह इत्यादि गोष्टींचा प्रादुर्भाव झालाच असें समजावें. बहुतकरून जमीनी, द्रव्य, स्त्रिया व अभिमान यांजवरून लोकांमध्ये परस्परांचे तंटे होतात, ते यथान्यायानें तोडणारा व अन्यायवर्तीनां शास्ता असा कोणी तरी पुरुष असणें भाग आहे. सर्व लोक, जर कोणीं कोणाचें हरण करूं नये, कोणीं कोणाचा द्वेष अथवा मत्सर करूं नये अथवा कोणीं कोणाशीं कलह करूं नये अशा सात्त्विकाचरणाचा स्वीकार करतील तर वेगळ्या राजाचें मुळींच कारण नाहीं. मग शेतें, दुकानें, आंबराया, वगैरेंस राखण ठेवण्याचें अथवा घरास कड्या, कुलुपें लावण्याचें कारण पडणार नसून जितकें उत्पन्न तितकाच त्याचे रक्षणार्थ जो व्यर्थ खर्च करावा लागतो त्याचेंही कारण पडणार नाहीं. परंतु असें कोठेंही व कोणत्याही काळीं आढळावयाचें नाहीं. लोकांचा स्वभाव आळशी व फुकट खाण्यापिण्यास मिळेल तिकडून संधान पहाणारा असा असल्यामुळें दुसऱ्यानें मेहनत करून संपादिलेल्या किंवा उत्पन्न केलेल्या पदार्थमात्राची प्राप्ति आपणास अनायासें होण्याची त्याचे मनांत नेहमीं इच्छा असते, व त्या इच्छापूर्त्यर्थ त्यास लाज किंवा पाप वाटत नाहीं. जर राजदंड किंवा राजशक्ति कमी पडली तर, लोकांची लागलीच मर्यादा सुटून यथेच्छ वर्तन सुरू होतें हें सर्वास माहित आहेच. मी आपल्या मेहनतीनें मिळवून खाईन व ज्याचा पैसा घेतला त्यास कबुलीप्रमाणें परत देईन इत्यादि सदिच्छांनीं पूरित मनाचे लोक क्वचित् असतात! परंतु दुसऱ्याचें द्रव्य, दुसऱ्याची अब्रु व दुसऱ्याचें सुख पाहून त्याविषयीं मनांत वैषम्य धरणें व त्याचा अपहार करणें याविषयीं बहुधा सर्वांची प्रवृत्ति असते. डोकीवर राजा असला तरी देखील दुसऱ्याच्या सत्कीर्तीवर लोक

हात टाकतात व साधुसज्जनांचा देखील छल करतात. तेव्हां अशा पापबुद्धी लोकांस स्वकष्टार्जित द्रव्यानें राजाला कर वगैरे राजदंड देऊन त्याच्या अंकित राहण्याचें हें प्रायश्चित्त अगदीं योग्यच आहे.

आतां राजपद हें परंपरेनें चालणें यांत अनेक अव्यवस्था व अहित दिसतें. परंतु चांगल्या राजाचा वेडाबागडा व दुर्व्यसनी मुलगा असला तरी त्यास वारशानें राज्याधिकार येतो हा प्रकार सुरू होण्याचें कारण असें आहे कीं, राज्यासनाची प्राप्ति ही कांहीं साधारण नसून तत्प्रीत्यर्थ मोठे श्रम व शौर्य लागतें. आणि असा राजा नष्ट झाला तरी त्याचा उपभोग त्याचे वंशजांस मिळावा असें पूर्वराजाचे पक्षपाती व इष्टमित्रांस वाटत असतें. बापाचा मुलगा वारस होतो हा नियम सार्वत्रिक व सर्वजनमान्य आणि उघड असल्यामुळें, ह्याप्रमाणें राज्याधिकार त्या राजवंशांतून दुसरीकडे जाऊं लागला तर तत्पक्षीयांस विषम वाटून मोठमोठीं संकटें उभीं राहतात. म्हणून इतकी यातायात न करितां वारशानें गादीचा हक्क चालविला म्हणजे मुळींच तंटो राहत नाही, असा प्रकार असल्यामुळें तोच बहुधा सर्व लोक कबूल करतात. तरी, राज्याचे चांगले वाईटपणाची परीक्षा लोक तेव्हांच करतात व त्याचे फल कालेंकरून त्यास प्राप्त होतें असेंही सिद्ध आहे. ज्या राज्यांत राजा हा, हें सर्व राज्य माझीच मिळकत असून मी करीन ती पूर्वदिशा व तेंच सर्वांनीं डोईच्या वाटेनें कबूल केलें पाहिजे असें समजत नसून मी हा एक सर्व लोकांनीं अधिकार दिल्यामुळें त्यांचा रखवालदार आहे असें समजतो, ज्याच्या अमलांत सुखकर कायदे बल ज्ञान संपत्ति व्यापार रोजगार विद्या हक्क अधिकार व मोकळिका इत्यादि वाढत जातात, गुन्हे कमी होऊन न्याय लौकर मिळत जाईल आणि या सर्व योगांनीं लोक आनंदी असतील तें राज्य व तो राजा चांगला. अशा राजाचे संरक्षणार्थ सर्व लोक आपला देहत्यागही करतील, त्याचा मान ईश्वरासारखा ठेवतील व त्याला परम पूज्य व वंद्य समजून ईश्वराजवळ त्याला अभीष्ट व आयुष्य चिंतितील. परंतु याचे विरुद्ध स्थिति जेथें असेल तेथील लोक दुःखी असून त्या राजास अनिष्ट चिंतितील यांत नवल नाही. इतकें जरी आहे तरी देशाची स्थिति चांगली किंवा वाईट होण्यास लोक हेच मुख्यत्वेकरून कारण आहेत असें विचारांती सिद्ध होतें. म्हणजे, मूळ राजा हा स्वतंत्र आहे किंवा प्रजेपैकींच एक आहे असा विचार केला असतां प्रजेमध्येच राजाची उत्पत्ति आहे असें स्पष्ट होतें. त्याअर्थी जसे लोक असतील, म्हणजे लोकांमध्ये जशी कर्तृत्वशक्ति, उद्योगीपणा, निश्चय, धैर्य व ज्ञान हीं ज्यास्त किंवा कमी असतील त्याप्रमाणें देशस्थिति होण्याचा संभव आहे. व वरील राजगुणांचा क्वचित् राजामध्ये अभाव असून लोक जर कर्तृत्वशक्ति आदिकरून गुणांनीं युक्त असले तर राजास त्या गुणांची प्राप्ति सहज होईल. ह्याप्रमाणें राजाप्रजेचा अन्योन्य संबंध असून दोघेही शहाणे नसले तरी त्यांतून राजा शहाणा असावा किंवा प्रजा तरी शहाणी असावी म्हणजे राज्य नीट रीतीनें चालून त्यापासून जें खरें सुख व खरा लाभ त्याची सर्वास प्राप्ति होते.

राजाला सर्व लोक सरकार म्हणतात. आतां सरकारावर गिऴे नाहीत असें सरकार पृथ्वीवर, कोठेंही व कोणत्याही काळीं मिळावयाचें नाही. रामचंद्रासारखा राजा होता तरी लोकांनीं कुरकुर केल्यामुळें त्याला सीतेचा त्याग करणें प्राप्त झालें. ह्याप्रमाणें लोक हे छळिक असतात. तथापि तुलना केली असतां पृथ्वीवर चांगलीं वाईट सरकारें आपणास आढळतीलच. व त्या चांगले वाईट सरकारांप्रमाणें त्यांचे अमलांतील प्रजा सुखी किंवा दुःखी अशी आढळेल. ह्याप्रमाणें चांगल्या किंवा वाईट राज्याची परीक्षा पाहण्यास लोकस्थिति ही एक दुर्बीण आहे. तरी त्यांत कितीएक देशांतील राज्यस्थिति पाहण्यास लोकांचा अभिप्राय प्रमाण असतो, व किती एक देशांत लोक हे अज्ञान व भ्रांत असल्यामुळें त्यांच्या अभिप्रायाचें प्रामाण्य धरितां येत नाही. कित्येक देशांत जो राजा बाजीरावासारखा पुष्कळ दान धर्म करतो अथवा यशवंतराव होळकरासारखी पुष्कळ फौज

बाळगतो तोच मोठा असल्याविषयीं बहुत लोकांचे अभिप्राय पडतात. परंतु वस्तुतः पुष्कळ दानधर्मानें अथवा पुष्कळ फौजेनें सर्वच लोकांचा त्या राजाविषयीं सर्वदा चांगलाच अभिप्राय पडेल असा नियम नाही. राजा किंवा राज्यस्थिति सर्वास निर्दोषपणें प्रिय होण्यास ज्या गोष्टी आवश्यक पाहिजेत त्याचा वर एके ठिकाणीं निर्देश केलाच आहे त्याशिवाय, लोकांच्या संपत्तीचें व जीविताचें परचक्र व लुटारू वगैरेंपासून निर्वेधपणें रक्षण करणें, न्याय वगैरेंत सरकारी देण्याचा दर फार माफक असणें, धर्म व नीति यांची वृद्धि करणें, लोकांकडून न होणारीं अशीं सार्वजनिक कृत्यें—रस्ते, पूल, तळीं इ०—करणें, चाकर लोकांचें वेतन बरोबर रीतीनें देणें, राज्याची व्यवस्था म्हणजे कायदे व अधिकारी यांच्या नीट पाहिल्या लावून ती व्यवस्था अखंड चालविणें, राजानें प्रजेविषयीं व शत्रूंविषयीं सावध असणें, प्रधान चांगले बाळगणें, स्वतः राजानें न्यायनिष्ठुरपणानें राहून कोणापासूनही लांच नजर वगैरे न घेणें, ज्यानें

[न क्लेशेन विना द्रव्यं विना द्रव्येण न क्रिया ।

क्रियाहीने न धर्मः स्याद्धर्महीने कुतः सुखम्? ॥]

मेहनत करून पिकविलें त्याचा भाग व लाभ त्यासच मिळून त्याचा अपहार कोणीं करूं नये असा बंदोबस्त राखणें व तसा अन्याय करणारांस मोठे गुन्हेगार समजणें, इत्यादि प्रकार राजाविषयीं खरी प्रीति व अभिमान हीं प्रजेस उत्पन्न होण्याला कारण होतात.

या देशांत पूर्वापर वंशपरंपरेचा—मग मनास वाटेल तसा चालणारा कां असेना—राजा असावा ही पद्धत मात्र सर्वास माहीत आहे. परंतु हल्लीं राज्याचे अनेक पर्याय झाले आहेत :— स्वराज्य, परराज्य, स्वराज्यांत परंपरेचें राज्य, नियमित राजाचें राज्य, श्रेष्ठसत्तात्मक राज्य, लोकसत्तात्मक राज्य, लष्करी सत्ताधीशाचें राज्य इत्यादि. स्वराज्य म्हणजे आपल्या देशांतील राजाचेच सत्तेखालीं सर्व राज्यकारभार चालणें; परराज्य म्हणजे दुसऱ्या देशांतील पराक्रमी लोक अशक्त लोकांस जिंकून त्यांनीं राज्यकारभार चालविणें. याचीं उदाहरणें मुसलमान, इंग्लिश वगैरे राजांचीं आहेत. आतां ह्यांत परदेशचा जरी राजा झाला तरी त्यानें त्या त्या राज्यांतच वस्ती केली तर तेथील संपत्तीचा क्षय होणार नाही आणि तो ठाकठिकीनें व वर लिहिलेल्या रीतीप्रमाणें चांगल्या रीतीनें राज्य चालवील तर लोकांमधील काम धंदा व हुन्नर हीं वाढून देश आबाद होईल. परंतु अशा राजाची वस्ती परदेशांतच असली तर त्या देशांतील संपत्तीचा पुष्कळ भाग परदेशांत जातो व त्यामुळें लोकांची संपत्ति न वाढून ते आबाद असत नाहीत. परकीय राज्य असलें म्हणजे त्या राजाचे जातभाईस मात्र मोठमोठे अधिकार मिळून त्यांचें पोषण होतें व तेथील लोकांची विद्या अधिकार यांजकडे दुर्लक्ष्य होतें असा साधारण नियम आहे. ह्याचें उदाहरण गुजराथेंत गायकवाडाचें राज्य आहे. गायकवाड हा दक्षिणचा मराठा आहे; याजकरितां त्याचे सोयरे धायरे हे सर्व मराठे व दक्षिणी लोक असून तेच सर्व अधिकारांवर येतात ही गोष्ट साहजिक आहे. गुजराथी मोठा शहाणा असला तरी त्याची हिमायत कमी असून क्वचित् त्याचे गुण व लायकी असली तरी तेवढ्यावरून त्याचें वजन पडावें तसे पडत नाही. राज्याच्या भाषासंबंधानें व वर लिहिलेल्या स्वकीयसंबंधानें त्याचा स्वजातीवरच विश्वासुकपणा विशेष राहतो आणि या धोरणानेंच दक्षिणी लोकांचे हातीं सर्व गायकवाडीचीं सूत्रें आलीं असून त्यामुळें गुजराथेंतील सर्व ऐश्वर्यही दक्षिणी लोकांसच मिळत आहे. ह्याप्रमाणें परदेशीय राजा असला म्हणजे तेथील प्रजा परकीयत्वामुळें निरुपाय होते; आणि राजाकडूनही तिच्या म्हणण्यांकडे व मागण्यांकडे दुर्लक्ष्य होऊन नेहमीं स्वदेशीय लोकांचीच तरफदारी चालते ह्याही गोष्टी साहजिकच आहेत, व तेणेंकरून असें राज्य सुखप्रद नव्हे असें राज्यमीमांसक म्हणतात. परंतु मूळचे लोक दुर्बल होऊन स्वसंरक्षणास असमर्थ झाले असतां तेथें परकीय राजाचीच जरूर लागते व त्याप्रमाणें त्यांनीं येऊन राज्य करणें आणि तें परकीय राज्य मान्य होणें हें योग्य व आवश्यक आहे. व याच धोरणानें गुजराथेंत गायकवाडाचें राज्य वाईट आहे

असें कोणीही म्हणत नसून उलटें तिकडील सर्व लोक या मराठी राजास चाहतात. वास्तविक पाहिलें असतां गुजराथेंत गुजराथीच राजा असेल तर त्या लोकांस विशेष हितावह होईल. परंतु या देशांत अनेक जाती असल्यामुळें लोकांस परकीय राजाच फार चांगला वाटतो. कारण, सर्व जातींचा मिळून एक राजा होणें शक्य नसून कोणत्या तरी एका जातीचा राजा होईल व असें झालें म्हणजे इतर जातिवाल्यांस तो परकीय वाटेल आणि त्याजकडूनही जात्यभिमानानें पक्षपात किंवा तरफदारी हें प्रकार होतीलच. याकरितां त्या देशांतील किंवा देशभागांतील सर्वच जातींशिवाय कोणी वेगळाच राजा असणें हें सर्व लोकांस अधिक आवडतें तरी परक्या ठिकाणीं वस्ती करणाऱ्या राजापेक्षां स्वदेशीं वस्ती करणारा राजा इष्ट होय. मुसलमानांसारखे, ज्या देशांत राज्य आहे तेथेंच वस्ती करून राहणारे राजे असले तर ते सर्व प्रकारें लोकांच्या अहिताला व संपत्तिक्रियाला कारण होणार नाहीत. कारण, त्यांचे उडावू खर्चात स्वदेशीय लोकांसही अंश मिळून ताटांत सांडलें किंवा वाटींत सांडलें तरी सारखेंच होतें. आतां, स्वराज्यांतील परंपरेचें राज्य याचीं उदाहरणें अनेक आहेत. परंतु अशा प्रकारानें दुःशील राजवंश निर्माण झाला तर तेथें त्याचा बंदोबस्त राखून प्रजेस सुखप्राप्ति होण्याची व्यवस्था ठेवण्यासारख्या मुत्सद्यांची एखादी सभा असली पाहिजे. इंग्लंडांतील राज्यकारभार स्वराज्यांतील परंपरेच्या राज्यासारखाच आहे, तरी वर लिहिल्याप्रमाणें राजाकडून उन्माद होऊन अव्यवस्था होऊं नये म्हणून तेथें मोठमोठ्या राजकारस्थानी मुत्सद्यांची पार्लमेंटसभा स्थापन झाली आहे व तेणेंकरून लोकांस बहुत सुख होतें. परंतु असेंही कित्येक म्हणतात कीं, सभा वगैरेसारख्या अनेक व्यक्तींच्या अनुमतानें राज्यकारभार चालविणें म्हणजे तेथें न्यायांत वगैरे चेंगटपणा फार असून तसा प्रकार, एकाच अधिकाऱ्याचे किंवा राजाचे हातीं सर्व कारभार असला म्हणजे होत नाही; कारण, सर्वांची अनुमते मिळतील तेव्हां कोणतीही गोष्ट व्हावयाची, असा सभा वगैरेच्या व्यवस्थेपासून अवकाश लागावयाचा; परंतु राजा स्वतंत्र असला म्हणजे त्याचे मनांत जी गोष्ट येईल ती लागलीच तडकाफडकी होऊन जाते, अशी स्थिति आहे. आतां हें म्हणणें अंशतः खरें आहे, परंतु परंपरेच्या राज्याधिकाऱ्यांत राजे अनिवार व दुवृत्त होण्याचा विशेष संभव आहे म्हणून त्याचे प्रतिकारार्थ पार्लमेंट सारख्या मुत्सद्यांचे सभेची मांडणी करणें आवश्यक आहे. नियमित राजाचें राज्य म्हणजे देशांत जे कोणी प्रमुख लोक असतील त्यांनीं आपण होऊन सद्गुणी राजा किंवा वारस निवडून त्यास राजपद देऊन जें राज्य चालते तें. श्रेष्ठसत्तात्मकराज्य, यांत जरी राजा किंवा राणी असते तरी तीं नांवाचीं मात्र असून सर्व राज्यकारभार, त्या देशांतील ठिकठिकाणच्या लोकांनीं आपल्या वतीनें निवडून पाठविलेल्या बड्या वकील लोकांची सभा बसून चालतो. अशा सभांस पार्लमेंट म्हणतात. प्रस्तुत इंग्लंड देशाचें राज्य हे ह्याप्रमाणें श्रेष्ठसत्तात्मकराज्यच असून वर लिहिल्याप्रमाणें ते सुधारलेलें परंपरेचें राज्यही आहे. लोकसत्तात्मक राज्यांत सर्व लोक मुखत्यार असून त्या सर्वांनीं मिळून निवडलेल्या कोणा थोर गृहस्थास नियमित मुदतपर्यंत आपला अध्यक्ष नेमून त्याजकडून राज्यकारभार करवितात. अमेरिका व फ्रान्स या देशांतील राज्यें ही लोकसत्तात्मक राज्यें होत. त्यांच्या नेमलेल्या अध्यक्षास प्रेसिडेंट म्हणतात. वरील नियमित राजाचें राज्य आणि हें लोकसत्तात्मक राज्य हीं लोकांच्या अधिकाराला साधारण जवळ जवळच येतात. नियमित राजा आपल्या हयातीपर्यंत किंवा शक्ति असेपर्यंत राज्य करतो. परंतु लोकसत्तात्मक राज्यांतील राजा म्हणून नेमलेल्या अध्यक्षाची गोष्ट तशी नाही. पांच पांच दहा दहा वर्षांनीं ते आपला अध्यक्ष बदलतात. आतां शेवटचें लष्करी राज्य, म्हणजे राज्यकारभार पाहणारे सैन्यावरचे मोठमोठे अधिकारी असतात. परंतु इतर राज्यांसारखे न्याय वगैरे अशा राज्यांत नसून केवळ बेबंद लोकांनां कांहीं तरी धाक वाटण्यासारखी शांततेची स्थिति असते. असें राज्य सर्वथा वाईट व अशास राज्य म्हणणेंही बरोबर नाही. लष्करी लोकांस राज्यरीती माहीत नसतात व तेणेंकरून तें राज्य लोकांस हितप्रद होत नाही. याचें उदाहरण दिल्लीचें राज्य होय.

तर्कानें पाहिलें असतां राजा हा प्रजेचा कारभारी होय याविषयीं वर एके ठिकाणीं उल्लेख आलाच आहे. तरी लोकदृष्टींत तो धनीपणानें असतो इतकेंच कीं, परंपरेनें जे पराक्रमी, शूर, बलवान व शहाणे पुरुष होतात त्यांजकडेसच परंपरेनें राज्य चालतें. या भरतखंडांत अनेक राजे झाले. आलीकडे युधिष्ठिर, विक्रम हे राजे झाले. यांचे राज्याचा विस्तार मोठा असल्यामुळें त्यांस चक्रवर्ती राजे असें म्हणत. पूर्वीं शिपाइगिरी करून शौर्य दाखविणारी क्षत्रिय जाति असे. परंतु ते क्षत्रिय, कर्तव्य—व—धर्मभ्रष्ट होऊन पुढें त्यांचीं राज्यें वैश्यांनीं व शूद्रांनीं घेतलीं. नंदराजापर्यंत क्षत्रिय झाले असें पुराणांतून व भारतादि ऐतिहासिक ग्रंथांतून प्रसिद्ध आहे. क्षत्रियांनीं राज्योपभोग फार दिवस करून राज्यविस्तारही फार केला. काठेवाडांत यादवकुल स्थापन झालें, दक्षिणेंत सूर्यवंशी रामचंद्र, परमार (पोवार), यादव (जाधव) यांचे वंश राजे झाले व याचप्रमाणें कोकणांत क्षत्रियधर्मवर्ती परशुराम यानें राज्य केलें. याचे दाखले दक्षिण व कोंकण या भागांस अनुक्रमें रामक्षेत्र व परशुरामक्षेत्र असें म्हणतात. या देशाची मूळस्थिति व लोक पाहिले असतां अगदीं अडाणी अशा भील, कोळी, महार, दुबळे, गोंड वगैरे लोकांची वस्ती असून त्यांस अनार्य म्हणत हें प्रसिद्ध आहे. पुढें त्यांजवर दक्षिण बाजूनें लंकेकडून शूद्र व उत्तरकुरुकडून आर्य लोक येऊन सर्व भरतखंड त्यांचे ताब्यांत गेलें. ज्याप्रमाणें या दोन प्रकारचे लोक दोन दिशांकडून आले त्याप्रमाणेंच हल्लीं त्यांची वस्तीही त्या उभय दिशांकडे तशीच आहे : उत्तरेकडे शूद्र कमी असून दक्षिणेकडे फार आहेत. रामचंद्राचे साह्यकर्ते जे वानर म्हणून काव्यरीतीनें वर्णन केलेले आहेत ते तरी शूद्रच होत. शूद्रराजांनीं दक्षिणेकडे बहुत किल्ले वगैरे बांधले आहेत. परंतु पुढें त्यांस क्षत्रिय राजांनीं जिकिल्यामुळें ते त्यांजकडून गेले. तरी शूद्र व क्षत्रिय हे ऐक्यानेंच राहून होतें. पुढें हिंदुस्थानांतील क्षत्रिय अफु वगैरे व्यसनांनीं जीर्ण होऊन त्यांच्यांमध्ये आपसांतील बहुत कलह उत्पन्न झाले. आणि शेवटीं त्याचा परिणाम असा झाला कीं, ते परस्परांचे एकमेक शत्रू होऊन मुसलमानांचे हल्ल्यांत त्यांचा नाश झाला आणि सर्वांची चोहोंकडे दाणादाण झाली. तेव्हां रानावनांत व डोंगरांत वगैरे मेवाडी लोक राहिले आणि मैदानांत मुसलमान पसरले. इंद्रप्रस्थ, हस्तिनापुर वगैरे मोठालीं शहरें लुटलीं जाऊन तेथील राजे पदभ्रष्ट झाले! अस्तु.

आतां पुराणादिकांवरून असें दिसतें कीं, पूर्वींच्या क्षत्रियांचे अभिमान, शौर्य आणि कीर्ति हीं अलौकिक होती. त्यांच्या जवळ कोणी युद्धाची भिक्षा मागितली असतां ते त्यांस कदापि पाठ दाखवीत नसत, असें परशुराम, जरासंध वगैरेंच्या इतिहासांवरून दिसतें. परंतु पुढें क्षत्रियांशीं व ब्राह्मणांशीं परस्पर वांकडे आल्यामुळें ब्राह्मणांनीं आतां पृथ्वीवर क्षत्रियच नाहीत असे लेख लिहून ठेविले, व दिवसेंदिवस क्षत्रियही पराक्रमहीन होत चालले. पूर्वीं, क्षत्रियधर्म कसा असावा यांविषयीं पराशरांनीं असें लिहिलें आहे :—

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६७ — १.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाऽभिमुखो हतः ॥ ३२ — ३.

यत्र यत्र वसेच्छूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षय्याँल्लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते ॥ ३३ — ३.

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।
परित्राता यदा गच्छेत्स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ३५ — ३.

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरमुद्ररयष्टिभिः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं वरन्ति रमयन्ति च ॥ ३६ — ३.

देवांगनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरमाणा प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ३७ — ३.

यं यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः स्वर्गेषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति ।
क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः प्राणान्सुयुद्धेन परित्यजन्ते ॥ ३८ — ३.

जितेन लभते लक्ष्मीं मृतेनाऽपि वरांगनाम् ।
क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे? ॥ ३९ — ३.

ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च यस्याहवे तु प्रविशेत वक्त्रम् ।
तत्सोमपानेन किलाऽस्य तुल्यं संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ४० — ३.

— पाराशर.

येणंप्रमाणं शूर पुरुष हेच राज्याधिकाराला योग्य होत, व त्यांसच लोकांनीं राजे मानावे. या सर्व गोष्टींवरून राजे म्हणजे कांहीं देव नसून ते आपल्यासारखेच मनुष्य असतात. परंतु त्यांच्या कर्तृत्वाने ते पराक्रमशाली होऊन लोकांमध्ये अधिकार व श्रेष्ठता पावतात.

आतां हे गुण सर्वाना साध्य असून जे त्यांविषयीं उद्योग करतील त्यास ते प्राप्त होतील. परंतु ह्याप्रमाणें गुण संपादून शूर बनलेले असे थोडेच लोक असतात. तरी त्यांजमध्येच दिवसेंदिवस महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होत जाऊन ते आपल्या देशांतील लोकांवर श्रेष्ठत्व पावतात व अन्य देशांतील लोकांवरही श्रेष्ठता मिळविण्याचा उद्योग चालवितात. आणि ते अन्य देशीय लोक जर यांजपेक्षां पराक्रमहीन असले तर हे त्यांजवर जय मिळवून त्यांचेही राजे होतात व त्यांजवर अम्मल चालवितात. ह्याप्रमाणें एका देशांतील लोक दुसऱ्या देशांतील लोकांस जेव्हां जिंकतात तेव्हां जिंकणारे लोक हे अधिक शहाणे व अधिक बलवान् असे असलेच पाहिजेत. एका ठिकाणचे लोक अगदीं नीचावस्थेस जातात व दुसऱ्या ठिकाणचे लोक उंच स्थितीप्रत पावतात, आणि एका ठिकाणीं उद्योग, धन, विद्या व शौर्य हीं वाढतात व दुसरे ठिकाणीं आळस, भ्रांति, दौर्बल्य व दारिद्र्य हीं वाढतात; तेव्हां ही कालमाहात्म्याप्रमाणें ईश्वरी कृपा किंवा अवकृपा होय, व या सर्वास ईश्वरी सूत्रच मुख्यत्वे प्रमाण असून त्यास कोणाचाही उपाय चालत नाही! तरी मनुष्यांनीं उद्योगी असून व मागील इतिहास ध्यानांत ठेवून त्याप्रमाणें सावधान वृत्तीनें असल्यास असे नीच स्थितीचे अपघात बहुधा चुकतील.

राज्यास मुख्य आधार रयतेपासून जे कर वगैरे सरकारी देणें घ्यावयाचें तें असून त्याजवर मग पुढें लष्कर वगैरेंचा बंदोबस्त ठेवणें आहे. लोकांस संतुष्ट ठेवणें, चांगले प्रधान निवडणें आणि आपली पत राखणें हे राज्याचे पाये आहेत, व ते असले तरच राज्य सुरळीत चालतें. राज्याचा एवढा अवाढव्य कारभार चालणें म्हणजे द्रव्याचें बळ मोठें पाहिजे. शहराच्या स्वच्छता, दवाखाने, रस्ते, वृक्षछाया, धर्मशाळा इत्यादि करून राजानें सर्वास सुख देऊन पुत्रवत् प्रजारक्षण करावें. प्रजेनेंही स्वराजनिष्ठ असून त्यास हरप्रसंगीं साह्यार्थ सादर असलें पाहिजे व त्याचे अमलाखालीं असल्यामुळें आपल्यास जे लाभ होतात ते कृतज्ञ बुद्धीनें मानले पाहिजेत. याविषयीं पूर्वीपासून कामन्दकीनीति, शुक्रनीति, विदुरनीति, कणिकनीति, नारदनीति, मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति इत्यादि ग्रंथांत राजधर्म व प्रजाधर्म सांगितले आहेत.

परंतु पुढें जों जों राजे दुष्ट व उपद्रवी होऊं लागले तों तों त्यांच्या प्रतिकारार्थ सभा नेमण्याच्या रीती वगैरे निघाल्या असाव्या असें वाटतें. मूळ राज्यस्थापक किंवा राज्य कमावणारा जो राजा असतो त्याचे सर्वच गुण म्हणजे त्याचे वंशाकडे राहतात असें नसून क्वचित् संभाजी, राघोबादादा वगैरेंसारखे मूर्ख व उन्मत्त वंश होतात. म्हणून त्यांजपासून पुढें लोकांस उपद्रव व राज्यांत अनास्था न व्हावी याकरितां मूळ राज्यस्थापक राजानें अथवा त्याच्या मंत्र्यांनीं चिरकाल स्वस्थता राहिल व प्रजा सुखी नांदेल अशी सभा वगैरे स्थापून नीट व्यवस्था करून ठेवावी. आणि जे मूळ राजे किंवा त्यांचे मंत्री दूरदर्शी असतात ते नेहमीं अशा प्रकारची व्यवस्था करण्याचें आपलें कर्तव्यच आहे असें मानतात. सारांश, राजाला कायदे, सभा व प्रधान हे लगाम असून ते जेथें चांगल्या स्थितींत आहेत तेथें राजे कसेही अनावर झाले तरी त्यांस तेव्हांच आंखडून ताळ्यावर आणतात. परंतु ह्या सर्व गोष्टी प्रजा सुज्ञ व बलवान् असल्याशिवाय घडत नाहीत. राजे हे आपले अधिकार व मुखत्यारी सोडीत नाहीत, परंतु लोकांचें ज्ञान व बल वाढलें म्हणजे आपापच त्यांस आपली मुखत्यारी व आपले हट्ट सोडणें भाग पडतें. यावरून ज्ञानावांचून सत्ता, स्वातंत्र्य व अधिकार यांची प्राप्ति नाही. लोकांस आपलें स्वातंत्र्य व स्वहित समजूं लागलें म्हणजे ते केवळ राजाच्या इच्छेवरच अवलंबून न राहतां आपल्या हिताकरितां व सोईकरितां सदरील सभा वगैरेंच्या द्वारें राजास लगाम देतात व म्हणून लोक ज्ञानी व विचारवान् असले पाहिजेत.

आतां राजाच्या संबंधानें एक दोन विशेष गोष्टींचा येथें उल्लेख करून प्रकृत प्रकरण आटोपूं. राजास त्याचे पदवीप्रमाणें डौल सरमजाम लागतो व त्याचप्रमाणें राजगुह्य म्हणजे राज्यक्रमांतील मसलती व विचार यांचें गोपन असणें हेंच श्लाघ्य व उक्त आहे. राजाचा डौल व लवाजमा असावा तसा असला म्हणजे त्याला लोक वचकतात, त्याचा आदर ठेवतात आणि त्याबद्दल प्रेम व आनंद मानतात. राजाचीं छत्र, चामर व सिंहासन हीं मुख्य भूषणें असून त्याशिवाय शूर सेना, पायदळ, घोडेस्वार, हत्ती, रथ, दाखगोळा आणि शस्त्रास्त्रें हीं लवाजम्याचीं अंगें किंवा भाग होत. यांच्या योगानें राजाचा आविर्भाव मोठा भयानक दिसून तत्संबंधानें त्याची प्रजा आदरप्रयुक्त भय बाळगतें. याचप्रमाणें राजगुह्याची आवश्यकता म्हणजे, ठिकठिकाणीं ठेवलेल्या गुप्त हेरांचे द्वारें कळलेल्या बातम्या आणि अशींच इतर राज्यक्रांतीसारखीं वर्तमानें हीं जितकीं गुप्त ठेवून त्यांच्या तजविजींस लागणें इष्ट व श्रेयस्कर आहे तितकें त्या बातम्यांचा स्फोट करून यशप्राप्तीची आशा नसते. राजावर संकट आलेलें ऐकिलें म्हणजे प्रजेतही तात्काळ अस्वास्थ्य व चलबिचल होऊन जाऊन अशा संधीस कित्येक दुष्ट लोकांकडून ज्यास्त ज्यास्त पीडा होऊं लागतात. तेव्हां अशीं राजकीय प्रकरणें गुप्त ठेवणेंच योग्य व राजधर्माला उक्त आहे.

विचारवानांनीं गुरु, पिता व राजा यांजमध्ये पद्महस्ती व दग्धहस्ती असे दोन भेद मानले आहेत. पद्महस्ती म्हणजे ज्याचे अधिकाराखालीं लोक सुखी व मानधारी होऊन उन्नतीस येतात ते; आणि दग्धहस्ती म्हणजे ज्यांचे अधिकाराखालीं लोक दुःखी, दुर्गुणी, भिकारी व मानहीन होतात ते. व याचप्रमाणें गुरु व पिता यांजविषयींही समजावें. शाहुमहाराज व नानाफडणविस यांसारखे पुरुष हे पद्महस्ती होत; व धाकटे बाजीरावासारखे दुराचरणी व दुर्व्यसनी पुरुष हे दग्धहस्ती होत. यावरून जे पद्महस्ती पुरुष तेच राजपदाला सर्वथैव योग्य आहेत. चांगला राजा असें पुढील श्लोकांत सांगितलेल्या गुणांनीं मंडित असणाऱ्या राजपुरुषालाच म्हणतात.

भृशं सुभिक्षं द्रविणाऽऽगमश्च प्रजाऽनुरागोऽल्पकरग्रहाच्च ।
अरोगता चाऽस्ति जनस्य यत्र धन्यस्य राज्ञो विषयेऽस्य नित्यम् ॥

शिवाय, मी प्रजेचा एक सेवक किंवा कारभारी अथवा रखवालदार आहे असें समजून

[यथैवाऽऽत्मा परस्तद्वद् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।

सुखदुःखानि तुल्यानि यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥ —दक्ष.]

आत्महिताप्रमाणें त्यांच्या हिताकडे जो लक्ष्य देतो आणि त्यांची संपत्ति व ज्ञान हीं वाढवून त्यांस सुख देतो तोच राजा प्रजेला प्रिय आणि ईश्वराच्या आशीर्वादाला पात्र होतो. राजाप्रजेचें नातें म्हणजे पितापुत्राप्रमाणें अथवा गुरुशिष्यांप्रमाणेंच सर्वथैव असल्यामुळें प्रजेचें संरक्षण, शिक्षा आणि शिक्षण हीं चालवून प्रजापुष्टि करणें हेच राजाचें सार्थक आहे.

परिशिष्ट २१ वें

प्रस्तुतची राज्यव्यवस्था

पूर्वपरिशिष्टांत 'राज्यमीमांसा' या सदराखालीं राज्याच्या चांगले-वाईटपणाची परीक्षा आणि राजांच्या गुणावगुणांचें तत्त्वतः वर्णन केलें त्या अनुरोधानें आपली प्रस्तुतची राज्यव्यवस्था कशी काय आहे याचें परिज्ञान सर्वास होणें इष्ट व अवश्य असून त्याप्रमाणें आपल्या लोकांनीं स्वराजनिष्ठ असावें, वेळोंवेळीं राजाच्या कीर्तिप्रसाराला साह्य करावें व क्वचित् अन्यायासारखे प्रकार चालत असतील तर त्याबद्दल वेळोंवेळीं त्यास सूचना करून कृपेच्या मागण्या कराव्या. परंतु एकंदर राज्यव्यवस्थेची माहिती असल्याशिवाय सरकारपार्शी किंवा राजापार्शी एवढ्या धैर्यानें सूचना किंवा मागणी करण्यास कोणी धजणार नाही. प्रस्तुतच्या राज्यव्यवस्थेची मांडणी कशी काय आहे, तींत अधिकारी कोण कोण आहेत, आणि त्यांच्या पायऱ्या कशा कशा आहेत वगैरे संबंधाची माहिती फारच थोड्यांस असते. तर असें नसावें. प्रस्तुतची राज्यव्यवस्था, 'राज्यमीमांसे'त वर्गीकरण केलेल्या परकीय राज्यांचे लक्षणाखालीं येते, व त्याप्रमाणें त्यांतील कित्येक अनिष्ट प्रकार अनुषंगत्वे आपल्या वांट्यांस आले आहेत. तरी परिणामसुखाकडे लक्ष्य देऊन विचारी लोक सुखानें सरकारास साह्यकर्ते होतात व हेंच श्लाघ्य आहे. एकंदर राष्ट्र म्हणजे एक समुद्रच असून त्यांत किती गोष्टींची व्याप्ति असते याचें अल्प काळांत व अल्पस्थळीं वर्णन होणें अशक्य आहे. आणि तशांत प्रस्तुतसारख्या विशाल चक्रवर्ती राज्याचे अंतर्बाह्य व्यवस्थेचा विचार म्हणजे मोठ्याच विस्ताराचा विषय आहे. तथापि राज्यव्यवस्थेच्या संबंधानें अवश्य लागणारी माहिती ह्याखालीं देण्याचा आमचा विचार असून ती प्रकृत पुस्तकाचे अभिज्ञ वाचकांच्या माहितीस बरीच साह्यभूत होईल असें वाटतें.

इंग्रजी विस्तृत राज्याचें मुख्य पीठ इंग्लंड देश असून त्यांत लंडन राजधानींत आमच्या व इतर त्यांच्या हातांखालील देशांचे राज्यांच्या घडामोडी व कारभार चालत असतात हें म्हणजे कोणासही अज्ञात नसेल. त्या राजधानींत हल्लीं मुख्य राज्याधिकारी श्रीमन्महाराणी अलेक्झांड्रिया व्हिक्टोरिया, केसर-इ-हिंद म्हणजे हिंदुस्थानच्या चक्रवर्तिनी ह्या असून त्यांचे ताब्यांत इंग्लंड वगैरे संयुक्त राज्य व हिंदुस्थान आणि शिवाय पुष्कळ भूप्रदेश आहेत. राणीचे साह्यकर्ते वगैरेही बहुत असून त्यांची माहिती खाली दिली आहे. खुद्द राणीस सध्यां एकंदर कन्या व पुत्र मिळून ८ मुलें आहेत. त्याचप्रमाणें त्या मुलांस मुलें व मुलींस नातू येथपर्यंत वंशविस्तार होऊन महाभाग्यशाली म्हणून या महाराणीची जगावर मोठी प्रसिद्धि आहे. अस्तु. राणीचे मुख्य सेनापती ड्यूक ऑफ केंब्रिज म्हणून त्यांचेच पुतणे आहेत. या राज्यांतील मुख्य मंत्रीमंडळांत क्याबिनेट म्हणजे खासदरबार आहे. त्यांत पुढें लिहिलेले बऱ्या पदवींचे गृहस्थ असतात.

लॉर्ड खजिनदार, लॉर्ड हायचान्सलर, लॉर्ड प्रेसिडेंट कौंसिल, लॉर्ड प्रीव्हिसील, लॉर्ड ऑफ् अँडमिराल्टी (आरमारखातें), चान्सेलर ऑफ् एक्सचेकर, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट्स (स्वदेशखातें), सेक्रेटरी

ऑफ स्टेट्स (परदेशखातें), सेक्रेटरी ऑफ स्टेट्स (उपराज्यांकरितां), सेक्रेटरी ऑफ स्टेट्स (लष्करीखातें), सेक्रेटरी ऑफ स्टेट्स (हिंदुस्थानाकरितां), पोस्टमास्तर जनरल, प्रेसिडेंट—गरीब लोकांचे बंदोबस्ताकरितां, प्रेसिडेंट—व्यापारखातें, चीफसेक्रेटरी—अयर्लंडाकरितां, व्हाईस प्रेसिडेंट—शाळाखातें, सेनापति, लॉर्ड चेंबरलेन—खाजगीखातें, लॉर्ड ग्रेट चेंबरलेन—अंडर सेक्रेटरी, प्रत्येक खात्याचे सेक्रेटरी, खाजगीवाले, अटर्नी जनरल, लॉर्ड हायकॉन्स्टेबल—स्कॉटलंडाकरितां, लॉर्ड लेफ्टेनंट—अयर्लंडाकरितां.

या क्याबिनेटशिवाय एक हुजूर दरबार [कौंसिल] असून त्यांत १५५ सभासद आहेत. आणि सर्वांत मुख्य व सर्व राज्यसूत्रधारी अशी जी पार्लमेंट किंवा महाजनसभा आहे, तींत पुढीलप्रमाणें गृहस्थ असतात :—

४ राजवंशी. — १ प्रिन्स ऑफ वेल्स, २ ड्यूक ऑफ एडिंबरो, ३ ड्यूक ऑफ कंबरलंड, आणि ४ ड्यूक ऑफ केंब्रिज.

२ मुख्य धर्माध्यक्ष. — १ क्यांटर्बरी व २ यार्क येथील आर्चबिशप.

२० ड्यूक पदवीचे संस्थानिक.

१९ मॉर्क्विस पदवीचे संस्थानिक.

१९ अर्ल पदवीचे संस्थानिक.

२३ व्हायकौन्ट पदवीचे संस्थानिक.

२४ धर्माध्यक्ष (बिशप).

२२१ ब्यारन् पदवी संस्थानिक.

१६ स्कॉटलंडचे मुखत्यार.

२८ अयर्लंडचे मुखत्यार.

६५४ महाला महालांचे मुखत्यार—हौस ऑफ कॉमन्स.

ही सर्व मंडळी मिळून एक पार्लमेंटसभा आहे. येणेंप्रमाणें ही सर्व राज्यव्यवस्था विलायतेंतील झाली. हिची माहिती इंग्रज सरकारच्या प्रत्येक प्रजेस असणें अवश्य आहे. आतां खुद्द हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेची रचना थोडक्यांत ह्याखालीं देऊं. —

लंडनांत इंडियाऑफीस म्हणून हिंदुस्थानासाठीं एक कचेरी आहे. तींत सेक्रेटरी ऑफ स्टेट आणि अंडर व असिस्टंट सेक्रेटरी बसतात. त्यांचे १६ कौन्सिलदार म्हणजे राजकारणीं मत देणारे आहेत. तेथें हिंदुस्थानच्या संबंधानें एकंदर आठ कमिट्या आहेत त्या :—

१ नाणें, २ लष्कर, ३ महसूल, ४ अदालत, ५ रेलवे, ६ इमारती, ७ राज्यकारण, आणि ८ डॉक्टरी [वैद्यकी]. या दरएक कमिटींत दोन किंवा चार लोक असून त्या प्रत्येकीस निरनिराळा सेक्रेटरी असतो.

खुद्द हिंदुस्थानांत नेक नामदार गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया हे मुख्य प्रधान आहेत. त्यांचे कौन्सिलांत १० सभासद, १ सेनापति व निरनिराळ्या खात्यांचे २४ सेक्रेटरी आहेत. त्याशिवाय इतर जे बडे बडे कामदार आहेत ते :—

१ नेक नामदार लेफ्टेनंट गव्हर्नर, बंगाल; यांजकडे कौन्सिलदार, सेक्रेटरी, सेनापति व हायकोर्ट हीं आहेत.

२ नेक नामदार गव्हर्नर, मद्रास; यांजकडेही सदरप्रमाणेंच व्यवस्था आहे.

३ नेक नामदार लेफ्टेनंट गव्हर्नर, आग्रा; सदरप्रमाणें.

४ नेक नामदार लेफ्टेनंट गव्हर्नर, पंजाब; सदरप्रमाणें.

५ कमिशनर, लखनौ प्रांत,

६ कमिशनर, नागपूर [मध्यप्रांत].

७ कमिशनर, वन्हाड.

८ कमिशनर, म्हैसूरप्रांत.

९ नेक नामदार गव्हर्नर, मुंबई; यांस कौन्सिलदार, सेनापति व हायकोर्ट हीं असून शिवाय

१२ सेक्रेटरी व अंडर सेक्रेटरी आहेत व त्यांस एक कायदे कोन्सिल व दुसरें राज्यकारभारी कौन्सिल अशीं दोन कौन्सिलें आहेत.

ही हिंदुस्थानांतील मुख्य राज्यव्यवस्था झाली. याशिवाय प्रत्येक इलाख्यांत व प्रांतांत सोईकरितां अनेक प्रकारचे जिल्हे केले आहेत. म्हणजे न्यायाकरिता डिस्ट्रिक्ट, महसुलाकरितां डिव्हिजन, इमारती करितां सर्कल इत्यादि असून त्याशिवाय ठिकठिकाणीं तेथील तेथील योग्यता पाहून लष्करें, तुरुंग, दवाखाने देवी काढणार, इमारती कारखाने (इंजिनीअर), पाटबंधान्याचे कारखाने, भूस्तरविद्येचें खातें, शाळाखातें व त्यांचे पाहणीदार (इन्स्पेक्टर), पोलिस सुपरिंटेंडेंट, मीठ—अफू—जंगल—नौदणीखातें, म्याजिस्ट्रेट, रेल्वे म्याजिस्ट्रेट, कापाचे म्याजिस्ट्रेट, रेव्हिन्युसर्व्हे, टांकसाळ, हिशेबीखातें, इनाम चौकशीखातें, लष्करीखातें, कापूसखातें, नोटखातें, जुने लेख शोधण्याचें खातें, टपाल व तारखातें, धर्माध्यक्षखातें वगैरे अनेक खातीं व अनेक अधिकार असून त्यांवरून चांगल्या चांगल्या योग्यतेचे अधिकारी नेमतात. प्रत्येक जिल्ह्यांत जज, कलेक्टर, असिस्टंट कलेक्टर वगैरेंचे जे मोठमोठे अधिकार आहेत त्यांवर सिव्हिल सर्व्हिस म्हणून एक परीक्षा आहे. तींत पास झालेल्या मंडळींतून निवडून निवडून लोक नेमण्याची वहिवाट आहे. हायकोर्ट वगैरेंमध्ये ब्यारिस्टर नांवाचे मोठाले कायदेपंडित वकील विलायतेंत परीक्षा देऊन आलेले असतात. जिल्ह्यांतील जज, कलेक्टर वगैरेंच्या हातांखालीं मुन्सफ, मामलेदार वगैरे अधिकारी असतात. प्रस्तुतच्या राज्यव्यवस्थेचें एक मोठें धोरण लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे कीं, कोणत्याही मनुष्यास कोणत्याही खात्यांत अधिकार मिळविणें म्हणजे त्या त्या खात्याच्या संबंधाच्या नियमित परीक्षांत त्यास पास झालें पाहिजे. व या परीक्षांचा विस्तार इतका झाला आहे कीं, साधारण उमेदवारांपासून तों कलेक्टर जज वगैरे अतिमहत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांपर्यंत सर्वास परीक्षा आहेत. हायकोर्टांत दिवाणीकोर्ट, फौजदारीकोर्ट, पार्शी लोकांच्या लग्नसंबंधीकोर्ट वगैरे भाग आहेत. छापखान्यांचे तपासनीस (प्रेस रिपोर्टर), भाषांतरकार (ट्रान्सलेटर), अनेक विद्यांतील निष्णात गुरू (प्रोफेसर) वगैरे अनेक अधिकारी आहेत. जिल्ह्यांचे पोटीं तालुके व तालुक्यांचे पोटीं पेटे, गांवें वगैरे असून तेथें पोलिसांचीं नाकीं, पाटील, कुळकर्णी, तलाटी वगैरे छोटे छोटे अधिकारी नेमून सुयंत्र कारभार चालत असतो. प्रस्तुतच्या

राज्यव्यवस्थेचें दुसरें धोरण, देशांत स्वस्थता व शांतता राखून विद्या, ज्ञान, न्याय, सद्‌विचार, स्वातंत्र्य व लोकोपयोगी हरएक कृत्य यांची वृद्धि करून सर्व प्रजा आबाद व संतुष्ट राखण्याकडेच असून याचा परिणामही उत्कृष्ट रीतीनें अनुभवास येत आहे असें सर्व विचारी लोक कबूल करतात.

ह्याप्रमाणें इंग्रज सरकारकडून प्रस्तुतची राज्यव्यवस्था राहिली आहे. ह्यासंबंधानें विचार करितां इंग्रज सरकारचें नशीबच शिकंदर म्हणा किंवा त्यांची राज्य करण्याची हातोटीच इतकी लोकप्रिय म्हणा कीं, त्यांचें महत्त्व, लौकिक व दरारा सर्वत्र सारखा असून ज्यास त्यास असें वाटतें कीं, कोणी तरी इंग्रज आपला कारभार चालविण्यास असल्याशिवाय सर्व व्यवस्था सुयंत्र चालावयाची नाही. ईजिप्तच्या बादशहानें राज्यकारभार चालविण्यास सर्व इंग्रज लोकच मागून घेतले आहेत. निजाम हैदराबादेस सर. सालरजंग राज्यकारभार पहात आहेत, त्यांनींहीं सर्वत्र बहुतकरून इंग्रजी कामदारांचाच भरणा केला आहे. रेवा, सांगली, अक्कलकोट वगैरे ठिकाणच्या संस्थानिकांनींही आपल्यास इंग्रज कारभारी नेमून घेतले आहेत; आनरेबल मुरारजी गोकुळदास यांचे सारखे मोठमोठे व्यापारी आहेत, त्यांचे कारखाने संभाळण्याकरितांही इंग्रज लोकांच्याच नेमणुका केल्या आहेत; व त्याचप्रमाणें 'अमदाबादची सुताची कंपनी' ईचे मालकासही इंग्रज कारभारीच नेमावा लागतो. असा त्यांचा सर्वत्र फैलाव होऊन बोज वाढत चालला असून त्यांचेशिवाय व्यवस्थित कारभार चालत नाही अशी सर्वत्र स्थिति झालेली पाहण्यांत येत आहे. तेव्हां या सर्वांवरून काळाचा महिमा विचित्र आहे असें म्हटल्याशिवाय योग्य समाधान होत नाही.

परिशिष्ट २२ वें

भिक्षुक

आज हा विषय जितका विचाराचा झाला आहे तितक्या विचाराचे विषय थोडेच असतील. या विषयावर अनेक ग्रंथ होऊं लागले असून अनेक ठिकाणी या विषयावर ऊहापोह सुरू झाले आहेत. व त्या सर्वांचें मत प्रकृतविषयनायकांचा जितका संकोच व घटना होईल तितके इष्ट आहे. परंतु दिवसेंदिवस तसें अनुभवाला येत नसून त्या विषयनायकांची संख्या उत्तरोत्तर ज्यास्त ज्यास्त वाढत जाऊन त्यांची व्याप्ति फार होत चालली आहे. हें सर्वप्रकारें अनिष्ट असून प्रस्तुत काळीं सर्व हिंदुस्थान देश तर दारिद्र्यानें सर्वस्वीं ग्रासला असून उद्योग वाढण्याची सर्वास अपेक्षा आहे. त्याशिवाय या देशास लागलेलें दरिद्रतेचें ग्रहण सुटणार नाही, व त्या ग्रहणाचें पर्यवसान तर खग्रास होऊं पहात आहे! याचा सर्व सुज्ञ लोक विचार करीत आहेत व करावा हेही प्रस्तुतच्या कालदेशवर्तमानाकडे पाहिलें असतां अवश्य आहे. आतां या भिक्षुकांची प्रथमपासून परिमालिका कशी आहे याचा येथें थोडासा विचार करूं :—

प्रथमतः, आद्यभिक्षुकवर्ग ब्राह्मण असून त्यांचे पोटीं पुढें संन्याशी, ब्रह्मचारी, प्रदक्षिणावाले, मधुकरी, वारकरी, कावडीवाले, तीर्थवासी, वैदिक, पंडित, पुराणिक, हरदास वगैरे अनेक प्रकार झाले आहेत.

त्यानंतर, ज्या कालीं, बौद्धमत प्रगट झालें तेव्हां तर त्यांनीं ह्या भिक्षुकांत बहुत भर टाकिली व त्यांत साधु, साध्वी, जती, श्रीपूज्य, योगी, त्यागी हे भिक्षुक समाविष्ट झाले.

पुढें नाथपंथी भिक्षुक जोगी, कानफांटचे, अवघड वगैरे भिक्षुवर्गाची मंडळी सदर भिक्षुकांचे जमावास सामील झाली. याचप्रमाणें ज्यानें ज्यानें नवा पंथ स्थापन केला त्यानें त्यानें भिक्षुवर्गच फुगविला.

शंकराचार्यांनीं चारी वर्णांतील दशनाम गोसावी हे चार वर्णांतील संन्याशी उत्पन्न केले; ही एक प्रकृतविषयनायकांत जास्त भरती झाली.

शाक्त, उपासक, ओझे हे, आम्ही अद्भुत सामर्थ्य दाखवितों, देवता साध्य करतो व त्याचप्रमाणें जारण मारण उच्चाटन वगैरे करण्याकरितां अनुष्ठानें करतो असें सांगून शहरोंशहरीं व राजे रजवाड्यांचे पदरीं बहुत आहेत. त्यांनींही भिक्षुकांचें माप मोठें केलेंच आहे.

शंकराचार्यानंतर भक्तिपंथ प्रगट होऊन चार आचार्यांचे सांप्रदायी १ मध्व, २ श्री, ३ निमावंत, व ४ विष्णुस्वामी असे चार वर्गांचे बैरागी उत्पन्न झाले. त्यांशिवाय चैतन्य, कबीर, नानकपंथांतील उदासी, स्वामी नारायणांचे साधु वगैरे असंख्य भिक्षुक आलीकडील पांचशें वर्षांत उत्पन्न झाले.

मुसलमानी राज्य होतें तेव्हां त्यांकडूनही भिक्षुकवर्गाची वृद्धि झाली. त्यांजकडून हाफीज, सय्यद, फकीर, पीर, अवलिया वगैरे भिक्षुकमंडळी हिंदुस्थानांत आविर्भूत झाली.

शिवाय, आणखी जे जे महापुरुष ईश्वरभक्त म्हणून झाले त्यांनींही थोडी थोडी या भिक्षुकी गंगेस बरीच मदत केली आहे. मलूकदासी, रामदासी, दासरी, दादुपंथी, मानभाव, रामस्नेही, बीजमार्गी, भुते, भाविणी, मुरळ्या, वाघे, चोबे, गयावळ, गंगापुत्र, बडवे, प्रणामी, गुरव, जंगम, राऊळ, चित्रकथी, वासुदेव, डाकोती, डौरी, गोंधळी, मदारी, तपस्वी, हरिदास, भर्तरी, भोजक, तरगाळे, मिरासी, सरवदे, रावळ, गोपाळ, गंधर्व, भाट, नट, मल्ल, भराडी, पांगूळ, दरवेशी वगैरे अनेक नद्या व नाले या भिक्षुकरूपी गंगेस मिळून इचा प्रवाह समुद्रासारखा धोधाट्यानं चालला आहे! प्रस्तुतच्या भिक्षुकवर्गास गंगानदीची साम्यता अगदीं योग्य आहे. गंगेचा उगम मूळ अगदीं अल्प स्वल्प असून तिला पुढें जसे अनेक ओहोळ व नद्या नाले मिळून तिचें पात्र व प्रवाह मोठा होऊन तिला अप्रतिबद्धता येते तशी या भिक्षुकी महानदीची प्रस्तुत काळीं स्थिति झाली आहे. परंतु गंगानदीच्या उपयुक्ततेसारखी जर या भिक्षुकी गंगानदीची योग्यता पाहिली तर सर्व प्रकारें व्युत्क्रम स्थिति आहे. गंगानदी कोट्यावधी प्राण्यांची तृषा शांत करते व ही भिक्षुकीगंगा कोट्यावधी प्राण्यांस ताप उत्पन्न करिते; गंगानदी आपले विशाल प्रवाहेंकरून व्यापाराची वृद्धि करिते व ही प्रकृत गंगा व्यापाराची बूड करते; गंगानदी आपल्या कालव्यांच्या योगानें अनेक स्थलांस सुपीक व धनवान् करते, आणि ही गंगा त्या स्थलांस ओसाड व निर्धन करिते! या सर्व गोष्टींवरून ज्या ज्या महापुरुषांनीं गंगानदीच्या अप्रतिबद्धतेकरितां व उपयुक्ततेकरितां कोट्यावधी रुपये खर्च करून घांट, तट व कालवे बांधून तिची शोभा व महत्त्व विशेष वाढविलें त्यांची धन्य होय. परंतु ज्या श्रीमान् व उदार लोकांनीं व राजेरजवाड्यांनीं या भिक्षुकी महानदीस दानें, सदावर्तें, छत्रें, दक्षिणा, वर्षासनें, इनामं वगैरेंची व्यवस्था करून ठेवून सुस्थिति प्राप्त होण्याचे बंदोबस्त केले, परंतु त्याप्रमाणें इष्ट हेतु सिद्धीस न जातां तद्विपरीत परिणाम अनुभवास येत आहे. ‘भिकेची हंडी शिंक्यावर जात नाही’ म्हणून जी म्हण आहे त्याप्रमाणें या गंगेच्या स्वस्थतेनें देशास आबाद व यथास्थित सुस्थिति तर मिळाली नाहीच; परंतु सर्वत्र दारिद्र्य व अज्ञान मात्र मनस्वी वाढून प्रस्तुत सर्व पृथ्वीवर एवढाच देश नादानपणांत गणला जात आहे! पूर्वीं ज्या काळीं या देशांत धनधान्यांची विपुलता होती त्या काळीं ही भिक्षुकांचीं सर्व सोंगें व ढोंगें कशीं तरी चाललीं, परंतु सध्यांसारख्या महर्घतेच्या काळांत स्वकीयांचेंच पोषण दुर्धर होऊन अन्नपूर्णा व लक्ष्मी ह्या उभय भगिनी जणूं काय या देशांतून निघूनच गेल्या आहेत; व यामुळें या नदीचा पुरवठा बंद होऊन ती सहजच आटेल असा सुमार दिसतो!

या देशांत जितके भिक्षुक, जितक्या जाती, जितक्या जत्रा, व जितकीं पवित्र ठिकाणें आहेत तितके भिक्षुक, तितक्या जाती, तितक्या जत्रा व तितकीं पवित्र ठिकाणें (क्षेत्रें) पृथ्वीवरील कोणत्याही देशांत नाहीत. सुमारें ४ हजार वर्षांपासून सुभिक्षतेमुळें व स्वस्थतेमुळें सर्व भरतखंडस्थांस हाच उद्योग, हाच उत्साह आणि हेंच कर्तव्य होऊन राहिलें होतें. परंतु आतां पुढें काय होईल तें काहीं सांगवत नाहीं. ईश्वर आमच्या लोकांस काय बुद्धि देईल ती खरी. तरी या गोष्टीचा ज्या सुज्ञ मनुष्यांस विचार आहे तेही या संबंधानें स्वस्थ बसले नसून,

स्वस्थ बसणेंही श्लाघ्य नाही. वस्तुतः भिक्षुकी बिरुदाचे व यथार्थ याचक असे विद्वान् व विद्या वाढविणारे, तसेच अंधळे, पांगळे, रोगी, मुके, अनाथ, व पोरकी मुलें हे असून हाच पोषणीय भिक्षुवर्ग खरा. परंतु तो सर्व विचार एकीकडे राहून अनेक अभिमान, अनेक अविचार, आणि अनेक प्रकारच्या निर्दयता यांनीं खऱ्या पोषणीय वर्गाचा घ्यावयाचा तसा समाचार कोणी घेत नाहीत. मराठी राज्यांत बहुत दिवसांपासून दक्षिणा खिचडी वगैरे वांटीत आहेत; पण त्यांत अनाथ शूद्र किंवा परदेशी यांस एक दाण्याचाही आश्रय मिळत नसून फक्त ब्राह्मणांस मात्र पात्रापात्रतेचाही विचार न राहतां एकाच मापानें हा धर्म होत आहे. त्याचप्रमाणें काशींत शिंदे, होळकर वगैरे श्रीमान् राजेरजवाड्यांचीं ब्राह्मणांकरिता अन्नछत्रें आहेत; पण त्यांतही विधवा ब्राह्मणींस घेण्याचा प्रतिबंध आहे! या सर्व प्रकारांवरून भिक्षुकांचाही परामर्ष घेण्यांत अनेक ठिकाणीं अविचार होतात आणि पात्रापात्र विचारांत तर मूळपासूनच चूक पडली आहे. आलीकडे इंग्रजींतही भिक्षुकांचे दोन चार वर्ग नवीन निघाले आहेत. शाळेंत फीचा तगादा लागलेलीं गरीबांचीं मुलें, वर्तमानपत्रें, लायब्ररींच्या वगैरे वर्गण्या इत्यादि नवीन भिक्षुकी प्रकार उत्पन्न झाले आहेत. परंतु यांपासून ज्ञानवृद्धीचा तरी उपयोग आहे. आणि सदरील निर्दिष्ट भिक्षुकांचा तर घरींदारीं, दुकानीं, शेतावर, लग्नकार्यांत जो परमावधीचा उपद्रव आहे तो या देशांतील हिंदुलोकच सोसूं जाणत; व त्यामुळें देशास कोणता उपयोग होत आहे हेंही सर्व जाणतच आहेत. लोकांमध्ये जों जों उद्योगाची आवश्यकता पडेल तों तों या भिक्षुवर्गाची पीडा असद्य होत जाईल. या देशांत तर भीक मागण्याची कोणासच लाज वाटत नसून उलटें त्यांत त्यांस भूषण वाटतें. याविषयीं उदाहरणें—कोणी ताबुताच्या निमित्तानें, कोणी शिमग्याच्या निमित्तानें, कोणी यात्रेचे, कोणी लग्नकार्याचे व कोणी अनेक देवांच्या उत्सवाचे निमित्तानें पट्टेवाले व इतर लोक नेहमीं मागत फिरण्याचा मार्ग खुशाल स्वीकारतात—हीं आहेत; आणि अशांस जो संतुष्ट करील त्याची ते कीर्ति गाऊन त्याचा लौकिक वाढवितात. मग त्याप्रमाणें भिक्षा मागून मिळविलेल्या पैशाचा व्यय भिक्षुकांकडून कसाही होवो अथवा दात्याकडून कसाही प्रकारानें द्रव्य संपादन होऊन भिक्षुकांस मिळो, ह्याचा विचार दाता किंवा भिक्षुक यांपैकीं कोणासच नसतो. भिक्षुकांस पैसा देऊन आपली कीर्ति वाढावी अशी ज्यांस इच्छा असते ते भिक्षुकवर्गास उत्तम प्रकारें पोसितात. अहिल्याबाई, चंदुलाल, बाजीराव, माणिकप्रभु, गोपाळराव मैराळ, हरिभक्ति, मथुरेचे लछमनदास, चिदांबरदीक्षित, यशवंतराव देवमामलेदार, अक्कलकोटचे स्वामी वगैरेंच्या औदार्याची कीर्ति सर्व पृथ्वीवर जाहीर करणारे तरी हे भिक्षुकवर्गच होत. ज्यांनीं ही भिक्षुकी फौज हातीं धरली नाही त्यांचा पंथ किंवा मत चालावयाचेंच नाही हा सिद्धांत आहे. व म्हणूनच जे जे नवीन मतवाले किंवा पंथवाले झाले त्यांनीं त्यांनीं ही लष्करें आपल्याजवळ अगदीं तयार ठेवून नंतर काय करावयाचें तें केलें व त्यामुळें त्या त्या प्रमाणें त्यांस सिद्धि मिळाली.

भिक्षुकांस दिलें असतां अनेक प्रकारचीं फलें व सिद्धी प्राप्त होतात अशाविषयीं लोकांत अनेक म्हणी प्रचलित आहेत. गुन्हाळघर आणि लग्नघर, जों जों द्यावें तों तों बरकत येते, ऊंस वांटला म्हणजे गूळ पुष्कळ होतो, धान्य दिलें म्हणजे राशीवर धान्य जास्त होतें, असे नाना प्रकारचे भिक्षुकी आलाप आहेत. सारांश, भिक्षुकांचें पीक हिंदुस्थानांत जितकें पिकलें इतकें अन्यत्र कोठेंही पिकलें नाही. परंतु आतां दिवसेंदिवस काळ महाकठिण येत चालला असल्यामुळें या सर्व भिक्षुकी बंडांतील सत्यासत्य प्रकार लोक समजू लागले आहेत व येणेंकरून भावी उद्योगवृद्धीचीं व सुस्थितीची चिन्हें दिसत आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

परिशिष्ट २३ वें

यात्रा

पूर्वपरिशिष्टांत एके ठिकाणीं उल्लेख केलाच आहे कीं, भिक्षुक आणि पवित्र (यात्रा) स्थानें यांची भरती जितकी हिंदुस्थानांत आहे तितकी पृथ्वीवर कोणत्याही देशांत नाही. पैकीं भिक्षुकांविषयीं विवेचन करण्यांत आलेंच आहे. प्रकृत स्थली यात्रासंबंधी विचार करूं. या भरतखंडांत अनेक नद्या, अनेक पर्वत व अनेक क्षेत्रें असून त्यांचीं माहात्म्येही बहुत अद्भूत वर्णनाचीं आहेत. व लोकही विशेष धर्मभोळे असल्यामुळें ते यात्राही बहुत करितात. आज शेंकडों वर्षांपासून काशीचें व इतर पवित्र क्षेत्रांचें माहात्म्य दुमदुमून राहिलें आहे व फारां दिवसांपासून लोक त्या त्या यात्रा करीत आले आहेत. पूर्वी यात्रास्थलांचे मार्ग अतिशय बिकट असून पेंढारी व ठग यांनीं ठिकठिकाणीं रस्ते रोंखून धरले असल्यामुळें यात्रा करून परत घरीं सुखरूप येणें हें अतिशय दुस्तर व महासंकट होतें. अशा स्थितींत कोणी यात्रा करून आले म्हणजे त्यांस लोक पूज्य समजत व त्यांची लोकांमध्ये मान्यता होई. चार धाम, बारा ज्योतिर्लिंगें, सप्तपुण्या, सप्तप्रयाग वगैरे पूर्णपणें करून आलेल्या लोकांची मोठी प्रशंसा होत असे व अशा पुण्यपुरुषाच्या दर्शनास अनेक लोकांनी येत जावें असा बहुत दिवस क्रम होता. परंतु आतां इंग्रजी राज्य झाल्यापासून पेंढारी, ठग वगैरे लुटारू लोकांचा अगदीं बीमोड करून बहुतेक ठिकाणीं रस्ते साफ व निर्धोक केल्यामुळें व अनेक ठिकाणीं आगगाड्या झाल्यामुळें लोकांस यात्रा वगैरे करण्यास बहुत सौलभ्य प्राप्त झालें आहे. व हल्लीं बहुत लोक पांच चार यात्रा व पांच चार ज्योतिर्लिंगें पाहून आलेले आढळतात. ह्याप्रमाणें यात्रा करून पुण्यवान झालेल्या लोकांची दिवसेंदिवस विपुलता होत चालल्यामुळें त्यांची मानमान्यताही लोकांतून कमी कमीच होत चालली आहे.

खरोखर, यात्रामार्ग जो कोणी पूर्वीपासून घालून दिला आहे हा फार चांगल्या हेतूंनीं घातलेला आहे असें विचारांती सिद्ध होतें. परंतु आमचे लोक इतर सद्धेतुविशिष्ट कृत्यांविषयीं जसे भुलून गेले तसेच प्रकृत यात्राविषयांत भुलून गेले आहेत, व येणेंकरून या यात्रांपासून व्हावा तसा उपयोग होत आहे असें म्हणवत नाही. यात्रांच्या योगानें अनेक देश पाहण्यास सांपडून व्यापार धंद्यांस बहुत उत्तेजन येतें. अनेक ठिकाणच्या भाषा, रीतीभाती व चमत्कारिक पदार्थ वगैरे पाहून मनास मोठा आल्हाद प्राप्त होतो. परंतु लोकांचा ह्या आल्हादोत्पादक विषयांकडे बहुधा मुळीच कमी कल असून केवळ स्नानें, देवदर्शन, श्राद्धें, ब्राह्मणभोजन, दानें वगैरे यांच्या पुढें इतिहासदृष्ट्या त्यांची इच्छा गेलेली नसते व येणेंकरून देशाची माहिती वगैरे व्हावी तशी त्यांजकडून होत नाही. ह्याप्रमाणें यात्रोद्दिष्ट हेतु तसाच अपूर्ण राहात आला आहे. तेव्हां असें न होतां आपण जेथें जेथें गेलों तेथील तेथील लोकांपासून ऐतिहासिक व स्थलविशेषाची विशेष माहिती नेहमीं मिळवून ठेवण्याचा यात्रेकरुंनीं सुज्ञपणें क्रम ठेवीत गेल्यास बहुत लाभ होऊन यात्रा केल्याचें श्रेय येईल. कारण, सर्व आबालवृद्ध म्हणजे यात्रा करतातच असा नियम नसून, कित्येकांस शरीराच्या अशक्ततेनें यात्रा करून ठिकठिकाणीं जाण्याचे परिश्रम होत नाहीत, कित्येकांच्या घरचें खटलें मोठें असल्यामुळें त्यांस फुरसत होत नाही. व कित्येक

केवळ गरीबीमुळे प्रवास करण्यास असमर्थ असतात. परंतु त्या सर्वांच्या मनांत अनेक ठिकाणची माहिती व चमत्कार ऐकण्याविषयी फार उत्सुकता असते. अशांस, जे यात्रा करून आलेले असतील त्यांनी आपण मिळविलेली माहिती व पाहिलेले चमत्कार जर सांगितले तर त्या असमर्थ लोकांस किती आनंद होऊन ते त्या माहितगारांचे किती आभार मानतील? ह्याविषयी येथे विशेष सांगण्याचे प्रयोजन नाही. परंतु इतकेच सांगणे आहे की, यात्रा म्हणजे स्नान, दान व देवदर्शन यांनीच होत नसून वर सांगितल्याप्रमाणे नेहमी तेथील ऐतिहासिक व विशेष गोष्टींचे शोध व माहिती मिळवीत असावे व यांतच यात्रांचे साफल्य आहे असे आम्ही समजतो.

आतां, या यात्रा कोणकोणत्या प्रकारांनीं भरत असतात त्याविषयी थोडेंसें लिहूं :—

यात्रांचीं स्थळे मुख्यत्वेकरून तीन प्रकारचीं आहेत.—१ सर्वमान्य, २ प्रांतमान्य आणि ३ पंथ किंवा जातिमान्य. यांचीं उदाहरणे :—

पहिलें, काशी, प्रयाग, गंगा इ.; दुसरें, जेजुरीचा खंडोबा, हा पुणे प्रांतीं मात्र मान्य आहे; आणि तिसरें, छत्तीसगड येथील कबीराचें स्थान, येथें कबीरपंथी लोक मात्र जातात. याशिवाय एकंदर यात्राविषयक काय काय गोष्टी असतात त्या :—

जेथें उत्तम नदी, मंदीर, ब्राह्मणांची वस्ती, साधुपुरुषांच्या समाधी, कोणा महापुरुषाचें वास्तव्यस्थान, महत्कार्य घडल्याच्या जागा, किंवा कांहीं अद्भुत चमत्काराचीं स्थले अशीं असतील तेथें यात्रा भरतात. या प्रत्येक प्रकाराचीं उदाहरणे :—प्रयागास गंगा व यमुना याचा संगम, त्रिचनापल्लीस श्रीरंगाचें मंदीर, नासिकास ब्राह्मणाची वस्ती, आळंदीस ज्ञानदेवाची समाधी, अयोध्येस रामचंद्राची राजधानी, दशाश्वमेध येथें मोठाले यज्ञ झाले व ज्वालामुखी, वज्रेश्वरीचीं उष्णोदकांचीं कुंडें वगैरे अद्भुत चमत्काराचीं स्थले होत. याचप्रमाणें कालमाहात्म्यें असून व्यतिपात, अधिकमास, सिंहस्थ, कन्यागत, चंद्रसूर्यग्रहण, मकर, अर्धोदय, कपिलाषष्ठी, अनेक देवांच्या उत्सवाचे दिवस इत्यादि कार्त्तिकी ठिकठिकाणीं यात्रा भरत असतात. यात्रांनां उद्दिष्ट कारणें म्हणून जेवढीं वर सांगण्यांत आलीं इतक्यांचीं निरनिराळीं व अनेक माहात्म्यें ठिकठिकाणीं व अनेक लोकांनीं रचिलीं आहेत, व ज्याचीं त्याचीं उक्तस्थले सर्वांत पवित्र व सर्व देवांच्या प्रीतींतलीं असें अघळपघळ प्रतिज्ञापूर्वक वर्णून इतर स्थले तुच्छ मानलीं असतात. या माहात्म्यांचीं उदाहरणे आतां येथें देण्याचें कारण नाही. [पहा, परिशिष्ट १ पान २१९ पासून पुढें]. यात्रेंत बहुतकरून क्षौर, स्नानें, श्राद्धें, ब्राह्मणभोजनें, देवपूजा, बलिदान वगैरे करावयाचीं असतात. आतां कित्येक प्रसिद्ध यात्रांची संक्षेपतः हकीकत सांगून हे परिशिष्ट आटोपूं.

(१) १ काशी, २ प्रयाग व ३ गया या तिन्ही स्थळांस त्रिस्थली म्हणतात व त्या प्रत्येक ठिकाणीं अनुक्रमें दंडन, मुंडन, व पिंडन हें कर्तव्य असतें. (या त्रिस्थलीची संक्षिप्त माहिती आमच्या 'ऐतिहासिक गोष्टी, भाग ३' नांवाच्या पुस्तकांत पहा).

(२) १ अयोध्या, २ मथुरा, ३ माया (हरिद्वार), ४ काशी, ५ कांची, ६ अवंतिका (उज्जनी) आणि ७ द्वारवती (द्वारका) ह्या नगरींस सप्तपुरी असें एका गटाचें नांव आहे. (पहा, ऐतिहासिक गोष्टी—भाग ३).

(३) १ प्रभासपट्टणचा सोमनाथ, २ श्री शैल्यमल्लिकार्जुन, ३ उज्जनीचा महाकाल, ४ नर्मदेतील ओंकारमांघाता, ५ हिमालयांतील केदार, ६ डाकिनी वनांतील भीमाशंकर, ७ काशीचा विश्वेश्वर, ८ नासिकाजवळ त्रिंबकचा त्र्यंबकेश्वर, ९ चिताभूमींतील परळीवैजनाथ, १० दारुकावनांतील अवढ्यानागनाथ, ११ सेतुबंधरामेश्वर आणि १२ वेरुळचा घृणेश्वर हीं बारा ज्योतिर्लिंगे आहेत. हीं सर्व स्थाने पूर्वी मोठ्या शिवपुण्या होत्या असें तेथील देवळें व वस्ती पाहिली असतां समजतें [पहा, ऐ. गो. भाग ३].

(४) १ रामनाथ, २ जगन्नाथ, ३ बदरीनाथ, व ४ द्वारकानाथ, हीं चार धामे होत. (पहा, ऐ. गो. भाग ३).

(५) १ अलकनंदा व मंदाकिनी यांचा संगम तो नंदप्रयाग, २ अलकनंदा व पिंडार यांचा संगम तो कर्णप्रयाग, ३ अलकनंदा व मंदाकिनी यांचा संगम तो रुद्रप्रयाग, ४ भागीरथी व मंदाकिनी यांचा संगम तो देवप्रयाग, ५ गंगा व यमुना यांचा संगम तो भूतप्रयाग, ६ कृष्णा व वेण्या यांचा माहुली येथें जो संगम तो दक्षिणप्रयाग आणि ७ वा पार्वतीप्रयाग.

(६) १ नारायणसरोवर, २ मानससरोवर, ३ पुष्कर, ४ बिंदुसरोवर आणि ५ पंपासरोवर हीं पंचसरोवरे आहेत.

(७) १ मातापूर, २ जोगाईचें अंबें, ३ कोल्हापूर आणि ३½ तुळजापूर हीं ओट म्हणजे ३॥ पीठे आहेत.

(८) डाकोर, श्रीनाथ, व्यंकटेश, कार्तिकस्वामी, झाडखडी, वैजनाथ, परळीवैजनाथ, पशुपतेश्वर (नेपाळ), अमरनाथ (काश्मीर), ब्रह्मकपाट, बदरीनारायण, मुक्तनाथ—जेथें शालिग्राम निघतात, धरणीधर, अधरमाधव, महाबळेश्वर, चित्रकूट, विंध्यवासिनी, एलंमा, तुलसीश्याम, सुदामपुरी, माधवपुर, गोपीतलाव—जेथें गोपीचंदनाची माती आहे, कुरुक्षेत्र, हंपीविरूपाक्ष, श्रीरंग, उडपीसुब्रह्मण्य, अनंतशयन, कन्याकुमारी, जनार्दन, दर्भशयन, पद्मनाभ, गोकर्णमहाबळेश्वर, एकलिंग, हिंगळाजमाता, पंढरीनाथ, शाखांबरी, कामाक्षी, मीनाक्षी, अमरकंटक, अष्टगणपती, पंचकेदार, अष्टसिद्ध, बेचराजी, खंडोबा, जोतीबा, इत्यादि सहस्रशः देव आहेत.

(९) गंगा, यमुना, शरयू, गोमती, सरस्वती, नर्मदा, तापी, सिंधु (मिठामहिरावण), गोदावरी, कृष्णा, कावेरी, साभ्रमती, तुंगभद्रा, वेण्या, भीमा, क्षिप्रा इत्यादि शेंकडों नद्या आहेत.

(१०) ज्वालामुखी, तप्तमणिकर्णिका, रेबाळेश्वर, राजापूरची गंगा, वज्रेश्वरी व देवकी वगैरे ठिकाणचीं उष्ण कुंडें, नरसोबाची वाडी हीं अद्भुत चमत्काराचीं स्थले आहेत.

(११) आळंदी, देहु, चिंचवड, सासवड, चाफळ, परळी, निर्मळ, किष्किंधा, वृंदावन, गोकुळ, परशुराम, कवाड, मायजी, अक्कलकोट, मोरेश्वरचा गणपती, शितपूर (कपिलाश्रम) इत्यादि अनेक ठिकाणी सत्पुरुषांचा समाधी व स्थाने आहेत.

(१२) पालिठाणे, संमतशिखर, गिरनार, अंत्रिक, पारसनाथ, अबु (अर्बुदगिरी) इत्यादि जनांचीं क्षेत्रे असून याचप्रमाणे कबीरपंथी, स्वामिनारायणपंथी, लिंगाईत, शिख वगैरे पंथवाल्यांचीही अनेक स्थाने आहेत.

याप्रमाणे अनेक ठिकाणे यात्रास्थानाविषयी प्रसिद्ध असून तेथे तेथे अनेक पर्वावर व नियमित दिवशी लोकांचे मेळे जमतात. मकरासाठी प्रयागास, वैशाखमासी मधुगयेस, चैत्री पौर्णिमेस जेजुरीस, अधिक महिन्याचे वर्षी कार्तिकस्वामीस व याशिवाय याचप्रमाणे निरनिराळ्या राशींवर गुरु गेला म्हणजे खाली लिहिलेल्या नद्यांमध्ये गंगा येते म्हणून तेथे तेथे यात्रा भरत असतात. तीं ठिकाणे :—

इज्ये मेषादियाते प्रथममखमखा गंडकी काशिका स्या-
त्कावेरी चैव गौतम्यथ हरितनुजा तुंगभद्रा विशाला ॥
कोदण्डाऽऽख्यं च कुण्डं तदनु मलपहा कुम्भकोणं ततः स्या-
न्मीने मानःसरोजे व्रजति सुरनदी यत्र याते नमस्ते ॥

सारांश, अशीं परमावधीचीं यात्रास्थाने आहेत व निदान त्या त्या ठिकाणच्या आसपासचे लोक तरी तेथे जाऊन यात्रेचे पुण्य घेतात असा साधारण सर्वसांप्रदाय आहे. आणि ज्यांस शरीर, संपत्ति वगैरे सर्वांची अनुकूलता आहे, किंवा ज्यांस अनेक यात्रा करण्याचा हव्यासच अथवा ज्यांनी यात्राप्रीत्यर्थ आपला देह अर्पणच केला आहे असेही बहुत लोक अनेक यात्रा करीत जन्मभर हिंडत असतात व त्यांतच भूषण व अभिमान मानून असतात. परंतु या सर्व यात्रा करण्याचे खरे बीज म्हटले म्हणजे वर लिहिल्याप्रमाणे अनेक ठिकाणची ऐतिहासिक व प्रत्यक्ष माहिती मिळवून ती आपल्या दूरवरच्या व अशक्त आणि असमर्थ अशा देशबांधवांस द्यावी; आणि अनेक ठिकाणचे चमत्कार, कलाकौशल्य व रीतीभाती इत्यादि पाहून त्या सर्व शक्तिमान् परमेश्वराचे अगाध सृष्टिचातुर्य मनांत आणावे व नेहमीं तत्पदीं लीन असून यथाशक्ति होईल तितकी देशबांधवांची सेवा करीत असावे हेंच यात्रासाफल्य होय.

परिशिष्ट २४ वें

देशसुधारणा

विद्येची वृद्धि होऊन इतर देशांशी आपला देश ताडून त्यांत कमीपणा दिसला, म्हणजे तशी स्थिति प्राप्त करून घेण्याची जी इच्छा व तदनुरूप वर्तन ती देशसुधारणा होय. आजपर्यंत देशांत खरी विद्यावृद्धि तितक्यापुरतीच झाली असून देशसुधारणा म्हणजे आज जशी प्रत्येकांस अवश्य वाटते तशी थोड्या वर्षांपूर्वीपर्यंत ती सार्वत्रिक होती असें वाटत नाही. देशसुधारणा ही नीति, बुद्धि आणि द्रव्य या तीन गोष्टींमध्ये अंतर्भूत आहे. या तीन गोष्टींचा ओघ जेथे अखंड वाहात आहे तीच तेथे देशसुधारणा होय. देशसुधारणेचीं हीं निर्दिष्ट मुख्य तीन सूत्रे आहेत. परंतु या सूत्रांवरील वृत्ति, भाष्य वगैरेची मोठमोठी प्रकरणे असून त्या सर्वांचे मिळून देशसुधारणा हा एक प्रकृतपरिशिष्टांतील उद्दिष्ट विषय आहे. आतां अनुक्रमे या तीनही सूत्रांवर त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ व विषयज्ञानाचे सौलभ्यार्थ त्याजवरील वृत्ति, भाष्य, टीका वगैरे प्रकरणे अनुक्रमाने संक्षेपांत देऊं :—

नीतीची वृद्धि म्हणजे सच्छास्त्र, सद्ग्रंथ, सज्जन व सुबोध यांची विपुलता झाली पाहिजे. आतां यांतील सच्छास्त्र ते कोणते. सद्ग्रंथ कशास म्हणावे, सज्जन कोण व सुबोध कसा? ह्याचा निराळा स्फोट येथे करण्याचें कारण नसून प्रस्तुत ग्रंथाचें एकंदर पर्यालोचन करणाऱ्या विचक्षण वाचकांस, एतत्पूर्वी अनेक स्थळीं अनेक वेळां एतत्संबंधानें जें लिहिण्यांत आलें आहे, त्यावरून सहज कळेल अशी आशा आहे. सारांश, सच्छास्त्र म्हणजे शिव—विष्णुपुराणांसारखे मताभिमानी ग्रंथ नव्हेत; सद्ग्रंथ म्हणजे कौली, वाममार्गी, मांत्रिक वगैरेच्यासारखे अनाचारप्रतिपादक ग्रंथ नव्हेत; सज्जन म्हणजे अंगाला राख फासणारे, पावशेर पावशेर गोपीचंदनानें टिळा मुद्रा करणारे, हुर्मुजीचीं तांबडी वस्त्रे व खाकेंत कुबडी झोळी वापरून लोकांस मंत्रोपदेश करीत फिरणारे अथवा वेदांती होऊन ‘सर्व मिथ्या’ असें म्हणून व्यापारशून्य होऊन बसणारे असे लोक नव्हेत; आणि सुबोध म्हणजे यात्रा, व्रतें, दानें वगैरे करण्यास सांगणें अथवा तत्प्रतिपादक अनेक माहात्म्यांच्या ग्रंथांना अनुसरणें हाही नाही. तर ह्या प्रत्येक भागाचें सत्य दर्शन प्रस्तुतच्या एकंदर ग्रंथांत वाचकांस सहज मिळेल व त्याप्रमाणें सदसद्दिचारानें स्वार्थ—भ्रांतिरहित अशा प्रतिपादनाचे व अशा वर्तनाचे जे ग्रंथ व लोक असतील त्यांजमध्येच सच्छास्त्र, सद्ग्रंथ, सज्जन व सुबोध इत्यादींची प्राप्ति आहे. येणेंप्रमाणें नीतीचें कलम झाले. आतां बुद्धीची वृद्धि होण्यास कुशल व बुद्धिमान लोकांच्या शिक्षाशाळा, पाठशाळा, अनेक रासायनिक पदार्थांचें ज्ञान व त्यांची सामग्री, अनेक यंत्रें, अनेक रंग व पदार्थ करण्याच्या युक्ती वगैरे जेथे असतील तेथे बुद्धीची वृद्धि म्हणजे वेगळी अपेक्षित नाहीच. शिवाय बुद्धीच्या वृद्धीस साधनीभूत असे अनेक उद्योग काढून, स्वदेशांत सर्व पदार्थ व सर्व गोष्टी असतातच असें नसल्यामुळे परदेशांत जाऊन तेथील पदार्थ व अज्ञात गोष्टींची माहिती भरपूर मिळवून तिचा उपक्रम आपल्या देशांत भेदाभेद न ठेवितां सारखा करणें व अंगीं गुणावगुणांचें परीक्षकत्व असून त्याप्रमाणें गुणांची चहा करणें इत्यादि गोष्टींनीं बुद्धीची वृद्धि समुद्राच्या भरतीसारखी हां हां म्हणता होते आणि शेवटीं, द्रव्याची वृद्धि म्हणजे बुद्धीची वृद्धि झाली असतां तिच्या अंगभूतत्वेकरूनच सिद्ध आहे. द्रव्यवृद्धीनें लोक सुखी होतात व सर्व कांहीं

द्रव्याच्या स्वाधीन आहे असें सर्वत्र अनुभवसिद्ध असल्यामुळे द्रव्याची वृद्धि अत्यावश्य आहे. द्रव्यास बहुत मान असून त्यापासून सर्व अप्राप्त वस्तूंची प्राप्ति होते, आणि तें सर्व सुखाचें अधिष्ठान आहे असें बहुधा सर्व लोक मानतात व तें सत्य आहे. आतां द्रव्याचें उत्पन्न होण्यास कृषि, हुन्नर व व्यापार अशीं तीन साधनें आहेत, व ह्या तिन्हींपासून सर्व संपत्ति उत्पन्न होते. जमिनींत एक दाणा पेरला म्हणजे त्याचे शंभर दाणे होतात. ह्याप्रमाणें एकाचे एकवीस अथवा पांचांचे पंचवीस उत्पन्न करण्याची शक्ति कृषींत आहे. हुन्नरानें कृषीपासून किंवा वनांत व खार्णींत स्वाभाविक उत्पन्न झालेल्या अनेक पदार्थांस अनेक प्रकारच्या कौशल्यानें विविध रूपें दिल्यामुळे त्यांची किंमत वाढत जाते. लांकडे, लोखंड, कापूस वगैरे अनेक पदार्थांचे अनेक जिन्नस अनेक रूपांत आपणास मिळतात. व त्यांचा आपणास बहुत उपयोग होतो. हुन्नरानेंच मनुष्यास आच्छादन व छाया हीं मिळतात. म्हणजे सुतार, लोहार, कोष्टी व तेली हे आपल्या कारागिरीनें घरे बांधतात, अनेक हत्यारे वगैरे करतात, वस्त्रे विणतात व तेल गाळून रात्रीच्या प्रकाशास साधन करतात. असा हा हुन्नर म्हणजे कारागिरीचा उपयोग असून द्रव्यवृद्धीला मोठें साधन आहे. आणि व्यापारानें अनेक अप्राप्त वस्तु प्राप्त होतात व अदृश्य वस्तु दिसतात. एका देशांत कापूस नसला तर दुसऱ्या देशांतून तो नेऊन तेथें उत्पन्न होत असणारा लोखंडी जिन्नस वगैरे जेथें लोखंड वगैरे उत्पन्न होत नसेल तेथें पाठविण्यांत येतो. याचप्रमाणें साखर, नारळ, खजूर, बेदाणा वगैरे किराणा आणि सोने, रुपें, मोती, हस्तिदंत वगैरे मौल्यवान पदार्थ हे सर्वच देशांत उत्पन्न होत नसून ते सर्वास केवळ व्यापाराचे द्वारेच मिळतात. व अशा व्यापारांत लक्षावधी मनुष्ये लागून हजारों रुपयांची घडामोड चालली असते. येणेंप्रमाणें द्रव्यवृद्धीच्या कृषि, हुन्नर व व्यापार या तिन्ही साधनांचें महत्त्व असून त्या तिहींचाही अन्योन्य दृढतर संबंध आहे. प्रथमतः, कृषीवांचून पदार्थमात्राची प्राप्तिच नाही, हुन्नरीवांचून त्याचा उपयोग नाही आणि व्यापारावांचून त्याचा खप नाही. अस्तु. आतां पदार्थ जरी घेतला तरी त्या पदार्थवर्गांतही तीन भेद आहेत; अत्यावश्य, सुखाचे आणि श्रीमंतीचे. धान्य, पाणी वगैरे हे अत्यावश्य पदार्थ होत; घरदार, वस्त्रे, भांडी वगैरे हे सुखाचे पदार्थ आहेत, आणि सोन्यारुप्यांचे दागिने, रेशमी कांपड, सुगंधीसामान वगैरे हे श्रीमंती पदार्थ होत. येणेंप्रमाणें देशसुधारणानामक मुख्य विषयाचे प्रतिपादनसाह्यार्थ घेतलेल्या मूळ तीन सूत्रांवर टीका, वृत्ति वगैरे होऊन त्यांतही अनेक भेद व शाखा झाल्या आणि त्याप्रमाणें हा देशसुधारणानामक वृक्ष बराच पालवून सर्व गोष्टींचा त्यामध्ये अभिनिवेश झाला असें दिसतें. आतां, त्या वृक्षाचें बीज आपल्या देशांत किती अंशानें आहे अथवा प्रयत्न केला असतां तें बीज किती अंशानें येथें रुजेल हें पाहण्याचा प्रयत्न करूं.

आलीकडे पन्नास वर्षांचा इतिहास पाहिला असतां इंग्रजी राज्यांत नीति, बुद्धि आणि द्रव्य हीं तिन्ही वाढलीं आहेत. अनेक पदार्थांच्या किमती अगदीं स्वल्प होत्या त्या चढून परदेशांशीं व्यापार वाढला आहे. सर्वत्र तारायंत्रें व आगगाड्या चालू होऊन व्यापारास उत्तेजन येत आहे. शेतकी वाढून जमिनीची लागवड फार झाली. आणि पाटबंधारे यांची व्यवस्था लागून बागाईत फार वाढलें. याप्रमाणें सर्व अनुकूल गोष्टी दिसतात खऱ्या; परंतु ह्याविषयीं प्रारंभापासून पाहिलें असतां असें दिसेल कीं, नीति वाढली त्याबरोबर अनीतिही वाढली; बुद्धि वाढली त्याबरोबर कुबुद्धिही वाढली, म्हणजे — खोट्या शपथेचें भय नाहीसें झालें व मद्यप्राशन वाढलें; आणि किमती वाढल्यामुळे जें पुष्कळ द्रव्य आलें असें सिद्ध होतें त्याबरोबर खर्चही वाढले; म्हणजे, ज्यांची जरूर नाही असे जिन्नस—विलोरी झाडे, झुंबरे, आरसे, ग्लास वगैरे दृष्टीला मात्र चांगले परंतु निरुपयोगी असे पदार्थ घेण्याचा छंद वाढला. याचप्रमाणें परदेशी माल उत्तम व स्वस्त मिळू लागला म्हणून लोकांनीं त्याचाच अंगिकार केला व त्यामुळे स्वदेशीय मालाची राळ होऊन स्वदेशीय उद्योग बुडाले व ते सुधारण्याविषयीं कोणीही लक्ष्य देत नाही. यामुळे तर भिकारी लोक फार होऊन त्यांमध्ये केवळ उदरनिर्वाहाकरितां अनेक सोंगें ढोंगें शिरली व उद्योग

नाहीं म्हणून भीक मागत फिरण्याचा त्यांस प्रसंग आला आहे. आतां, हरएक पुरुषास पुण्य, पुरुषार्थ, लौकिक व परोपकार या चार हेतूंनीं धर्म करण्याचें कारण असतें. परंतु स्वदेशाचें हित कशानें होईल याचा विचार करून काळ व द्रव्य यांचा व्यय होईल तर चांगलें. म्हणजे भिकाराची कमती आणि उद्योगाची वृद्धि होईल अशा धोरणानें द्रव्याचा व काळाचा व्यय करणें इष्ट आहे. द्रव्यनिष्पत्तीस काळ, द्रव्य, तर्क व अनुभव हीं लागतात. सर्व उद्योग सुयंत्र चालून एकमेकांस एकमेकांचा उपद्रव न व्हावा म्हणून सरकार व सरकारचे पोषणार्थ प्रजेकडील कर हे आवश्यक आहेत. राजाच्या अभावीं लोकांची काय स्थिति होईल, उद्योग धंद्यास किती मांद येईल व प्रजेच्या सौख्याची किती काळजी पडेल याविषयीं 'राज्यमीमांसा' या परिशिष्टांत स्वतंत्र विचार केलाच आहे. आज सरकार इतके कर घेतें तथापि खर्चाची भरती न होऊन त्यास कर्ज काढावें लागतच आहे. कागदाचें नाणें (नोटी), तिकिटें वगैरे हीं सरकारच्या अवाढव्य कर्जाची दर्शकच आहेत. पूर्वींचे राज्यांत सुखाच्या व धर्माच्या इमारती बहुत झाल्या. मशीदी, देवळें, जलमंदिर, किल्ले, वाडे, आरसेमहाल, ताजमहाल, मोतीमशीद ही सर्व पूर्वींची श्रीमंती व सुखें दाखवितात. परंतु देशहितार्थ शाळा, दवाखाने, पाटबंधारे, धर्मशाळा, रस्ते, पूल इत्यादि जीं कामें प्रस्तुतच्या राज्यकारभारांत विशेष होत आहेत इकडे पूर्वीं लोकांचें असावें तसें लक्ष्य नव्हतें. हल्लीं अनेक कारखाने निघून कौशल्यही पुष्कळ वाढलें व सरकारच्या अप्रतिबद्ध व भेदाभेदरहित सुशिक्षणाच्या क्रमानें दिवसेंदिवस त्याचा प्रसारही पुष्कळ होत चालला आहे. परंतु लोकांनीं आपल्या द्रव्याचा, काळाचा व बुद्धीचा यथायोग्य व्यय करणें जसा आवश्यक आहे तसा त्यांजकडून होत नाही. लग्नाचे सभारंभ करून व ज्ञातिभोजनें करून द्रव्याचा चूर होऊन जातो; व तशींच हजारों किंवा लाखों शिवालये बांधून ठेविलीं आहेत परंतु त्यांतील शिवलिंगांवर गंधअक्षता किंवा पळीभर पाणी पडण्याचीही मारामार असून तीं देवळें वटवाघुळें व पाकोळ्या यांची वसतिस्थानें झालीं आहेत, तरी अविचारानें लोक आणखी शिवालये बांधून दगडांत निरर्थक द्रव्य खर्च करीत आहेत. आलीकडे नेटिव राजांजवळ द्रव्य आहे, परंतु त्याचा व्यय खुषमस्कऱ्यांच्या संग्रहांत जाऊन विद्वानांची बूज किंवा विद्यादि देशहिताच्या कामीं त्याचा खर्च होत नाही. नेटिव राजांनीं किंवा संस्थानिकांनीं देशसुधारणेची कल्पनाही कधीं मनांत आणल्याचा कोठें दाखला आढळावयाचा नाही! तर गिरण्या, यंत्रें, शिल्प इत्यादि उपयुक्त कारणांमध्येच जेव्हां त्यांजकडून द्रव्यव्यय होत जाईल तेव्हांच देशसुधारणेचें बीज या देशांत रुजलें असें म्हणतां येईल. ज्याच्या घरीं अठरा विश्वें दरिद्र व ज्यांस दोनप्रहरची वेळ मारण्याचीच पंचाईत त्यांचे मनांत देशसुधारणेचे विचार येऊन ते देशकल्याणाकरितां अश्रांत श्रम करितात, परंतु ज्यांस चार लोकांत मान असून ज्यांचें लोकांवर वजन आहे असे लोक स्वस्थ पाटावरचे ताटावर व ताटावरचे पाटावर ह्याप्रमाणें ऐषआरामांत व चैनीत असतात, अशी तर संपत्तिव्ययाची येथें रीती आहे! बहुत दिवस सरकारच्या चाकऱ्या करून पेन्शन घेतलीं म्हणजे स्वस्थ एखाद्या क्षेत्रीं सुखवस्तु राहून स्नानसंध्याद्रि कृत्यांत व भिक्षुकांस भोजनें घालण्यांत जो अयुष्याचा व द्रव्याचा व्यय होतो तो व्यय, प्रकृत प्रतिपाद्य विषयाकडे होण्यास बिलकुल हरकत नाही. विलायतेंत आज ६०-६० वर्षांच्या वयाचे वृद्ध वृद्ध लोक चाकऱ्या वगैरे करून आतां बैठा पगार खात आहेत ते म्हणजे आमच्या लोकांसारखें अंधान्या खोलींत गोमुखींत हात घालून पवित्र शास्त्रांतील ओंव्यांचीं पुरश्चरणें करीत अथवा पाद्री भटांचीं सहस्रभोजनें करीत बसले आहेत असें नसून ते आपआपल्या गांवाचे हितार्थ आपला देह व द्रव्य झिजवितात व कीर्ति मिळवून आपलें नांव अमर करतात अशा पद्धतीचे लोक आम्हांमध्ये किती सांपडतील? विलायतेंतील धर्मोपदेशकांच्या मंडळ्या सर्व पृथ्वीवर पसरल्या असून त्यांचे खर्च एखाद्या सरकारी खात्याप्रमाणें सारखे व व्यवस्थित चालले आहेत. परंतु आमच्या इकडे भिक्षुकांकरितां जे हजारों व लाखों रुपये खर्च होतात त्यांत सर्वास सदुद्योगाचा व सद्वर्तनाचा उपदेश करणाऱ्या अशा एका उपदेशकाचा वर्षाचा प्रपंचही चालण्याची मोठी पंचाईत पडते! सारांश, आमच्या इकडे ज्या रीतीभाती व आचारविचार चालू

आहेत त्या सर्वांचें वळण अत्यंत दोषार्ह, चुकीचें आणि खऱ्या देशकल्याणापासून अतिशय दूर आहे असें म्हटल्याशिवाय राहवत नाही.

देशसुधारणा देशसुधारणा असा जप केल्यानं देशसुधारणा व देशकल्याण होणार नाही. मूळ देशसुधारणेचें लक्षण व व्याप्ति मनांत येऊन तदनुरूप कांहीं तरी हात पाय हालविले पाहिजेत, देशाची माहिती झाली पाहिजे व सुधारणा करण्यास इतर देशांच्या चांगल्या रीतीभातीचें अनुकरण केलें पाहिजे. सुधारणा करणारे लोक पोक्त, अनुभविक व वजनदार असले म्हणजे त्या गोष्टीस महत्त्व येऊन सर्वांस तो मार्ग अनुसरणीय वाटतो. अल्पवयी व तरुण यांजकडून उद्घाटन होणाऱ्या विषयांचें सर्वांकडून अनुकरण होईलच असें नसून त्यांचें वजनही पोक्त लोकांसारखें पडणार नाही. देशसुधारणेची कल्पना मनांत येण्यास देशाची स्थिति चांगली माहित असली पाहिजे. देश दारिद्र्यग्रस्त किती झाला आहे व दारिद्र्य येण्याचीं कारणें काय आहेत हें नीट समजलें म्हणजे तन्निवारणार्थ अनेक उपायांची योजना व उपदेश करतां येईल, परंतु स्वतःस खान पान व लत्ता कपडा यथेच्छ असून इतर गरीब लोक अन्नान्न करीत फिरत असले, तरी त्यांची अशी अवस्था होण्याचें कारण काय असा कोणीही दूरवर विचार करीत नाही. देशाचे जमाखर्च सर्व छापून प्रसिद्ध होतात व अमुक रकमेचा माल व जिन्नस बाहेर जातो व अमुक रकमेचा जिन्नस बाहेरून देशांत येतो इत्यादींचे तक्तेही सर्वत्र प्रसिद्ध होतात ते सर्व नीट पाहून त्याचा विचार केला पाहिजे. चांगल्या रीतीभातीचें अनुकरण व कलाकुशलतेचें ज्ञानसंपादन हीं परदेशांत स्वतः जाऊन अथवा दुसऱ्यास पाठवून साध्य केलीं पाहिजेत. हिंदुस्थानांतील सरकारदेणें दरमाणसीं सुमारे २॥ रुपये पडतें व प्राप्ति सरासरी दर उद्योगी माणसास १८ रुपये असते. म्हणजे, सरकारी जमीनीचें एकंदर उत्पन्न २० कोटी व देवस्थानें, इनाम यांजवरील १० कोटी मिळून सर्व उत्पन्न ३० कोटी रुपये सरकारास मिळतें. आतां हें उत्पन्न तरी सरकार ऐन उत्पन्नाचा षष्ठांश घेतें, यावरून एकंदर हिंदुस्थानांतील उत्पन्न १८० कोटीचें आहे. हिंदुस्थानांतील एकंदर लोकसंख्या २५ कोट असून तींत १० कोटच काय ते मेहनती लोक आहेत. या मानानें सदरील १८० कोट ऐन उत्पन्नास १० कोटींनीं भागिलें तर प्रत्येक उद्योगी माणसास अवघे १८ रुपयेच उत्पन्न पडतें. त्यांत बायका, पोरें, आजारी, दुखणाईत एक वर्षाचें अन्न, लत्ताकपडा, सरकारीदेणें व कार्य प्रयोजन हीं उरकावयाचीं म्हणजे फार कठीण आहे. यावरून लोकांनीं आपली प्राप्ति वाढविली पाहिजे. विलायतेंत दर माणसीं ३०० रुपये सरासरी प्राप्ति असून दरमाणसीं सरासरी सरकारदेणें २५ रुपये पडतें. यावरून तिकडील लोकांची प्राप्ति पुष्कळ असल्यामुळें त्यांस इतकें सरकारदेणें फारसें जड वाटत नाही. परंतु इकडील सरकारदेण्याबद्दल लोक अगदीं टेंकीस येतात व तें यथार्थही आहे. विलायतेंतील व इकडील लोकांच्या युक्तायुक्त विचारांत जितकें अंतर आहे तितकेंच त्या परस्परांच्या सुखदुःखांत अंतर आहे. तिकडील लोकांत ज्यास मिळविण्याची शक्ति असेल तो आपलें लग्न करून संसार थाटतो; आणि इकडे मिळविण्याची शक्ति व ज्ञान असो किंवा नसो, मुलांचे आईबापच त्यांचीं हाडें बालपणीं भाजून दूर होतात. अशा प्रकारच्या विवाहापासून कोणकोणत्या आपत्ती देशास भोगाव्या लागतात याविषयींचा विचार (परिशिष्ट ७ पृष्ठ २८९) यांत पाहिला म्हणजे समजेल. दाराशीं ज्या भिकारी बाया भीक मागण्यास येतात त्यांच्या मार्गें पांच पांच, सात सात पोरें केवळ उदरभरणार्थ दारोदार फिरून कसे तरी आयुष्याचे दिवस काढतात व दिवसेंदिवस अशा अनुपयुक्त लोकसंख्येची वृद्धिच असल्यामुळें देश विशेष दारिद्र्यग्रस्त होत चालला आहे. तर त्याचा बंदोबस्त मूळ विवाहापासूनच नीट रीतीनें ठेवीत गेल्यास तो प्रकृत उद्दिष्ट विषयास बराच साधनीभूत होईल. विवाहाचे कामांतील दूरदृष्टीनें, भावी संततीच्या उदरपोषणाचा युक्तायुक्त विचार करण्याची विलायती लोकांची रीति खरोखर स्तुत्य व ग्राह्य आहे. परंतु लोक ह्याचा विचार मुळींच न करितां

जुन्या रीती व जुने आग्रह यांस दृढालिंगन देऊन बसले आहेत तीं त्यांची मगरमिठी कधी सुटेल न कळे. अशा आग्रही व अविचाराच्या लोकरुढींची आतां सुशिक्षित लोकांच्या साहचर्यानें फजिती होत चालली आहे. वेदांती, वारकरी, संसारी, त्यागी वगैरे सर्व येथून तेथवर या आग्रही व अविचारी वर्गात समाविष्ट आहेत. कोणी म्हणतात, सर्व जगतच मिथ्या तेव्हां सुधारणा कोणाची करावयाची? कोणी म्हणतात, पूर्वीचा काळ गेला व पूर्वीचे लोक गेले. ह्या काळांत ऋषींसारखे ज्ञानसंपन्न व विचारवान् आणि क्षत्रियांसारखे शूर व सत्यवचनी लोक नष्ट झाले; कोणी म्हणतात कली मातला; व कोणी म्हणतात ईश्वरी संकल्प जसा असेल तसें होईल, त्यामध्ये कोणी हात घालूं नये. ह्याप्रमाणें लोकांच्या कमरा मोडून त्यांस हतवीर्य व हताश करून टाकण्याकडे आणि आलस्योत्पादक कृत्यांची वृद्धि करण्याकडेच लोकांची प्रवृत्ति व समजूत विशेष असल्यामुळें लोक उद्योगी न होतां उलट निरुद्योगी होतात. आतां अशा हलक्या समजाचे लोक तरी सर्वच आहेत असें नाहीं. परंतु गुजराथी लोकांसारखे समजूतदार लोक थोडेच असून गैरसमजाचे लोकांची संख्या मोठी असल्यामुळें आळशीपणा सर्वत्र भरला आहे. गुजराथी लोक अशा भ्रांती लांब झुगाखून देऊन नेहमीं उद्योगी असतात व त्याप्रमाणें त्यांस फळही मिळतें. गुजराथी लोकांसारखे संपत्ति मिळविण्याचे कामांत पुढारी लोक दुसरे कोणी नाहीत हें निर्विवाद आहे. असेच सर्व लोक दीर्घोद्योगी व समजूतदार झाले तर देशसुधारणा म्हणजे हातचा मळ आहे. गुजराथदेश सुपीक असून तेथील लोक उद्योगी आहेत हें दुधांत साखरेसारखें आहे. परंतु दक्षिणदेश तितका सुपीक नाही, म्हणून तेथील लोकांनीं विशेष यत्नी असावे व विशेष उद्योग करून आपल्या देशास वैभवयुक्त व अहोभाग्य करावें. पण त्या लोकांस कांहीं समजत नाहीं व त्यांची व्यापार वगैरेंत बिलकुल नजर चालत नाहीं. रोजगार व भिक्षा हीं दोन व्रतें मात्र त्यांस मानवतात असें दिसतें. आतां त्यांजमध्ये वकील, डॉक्टर वगैरे गुणी लोक आहेत, परंतु यांचे योगानें देशाची संपत्ति वाढत नसून उलटी घटत जाते. म्हणजे लोकांजवळ असलेलें द्रव्यच त्यांस मिळतें, पण नवें द्रव्य उत्पन्न करण्याचें बीज हें कारागीर व व्यापारी यांजमध्येच आहे. अनुत्पादक वर्ग चांगला सुशिक्षित असला म्हणून त्याच्यानें उत्पादक वर्गाशीं बरोबरी करवणार नाहीं. सर्वच लेखक झाले तर सुतार, लोहार, तांबट, कासार, शिंपी, सोनार, शेतकरी, गवंडी, पाथरवट इत्यादि उत्पादक वर्गांत पूज्य पडून सर्वच गोष्टींनीं सृष्टिक्रम बंद होईल. तर असें न होतां सर्वांनीं सुशिक्षण मिळवून अनेक उत्पादकवर्गांत मिळावें.

अनर्थमक्षरं नाऽस्ति नाऽस्ति मूलमनौषधम् ।

अयोग्यः पुरुषो नाऽस्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥

ईश्वरानें नानाविध पदार्थ निर्माण केले असून ते अनेक उपयोगी आहेत इतकेंच नव्हे, तर उपयोगावांचून या सृष्टींत एकही पदार्थ नाही असें ज्ञात्यांचें मत आहे व तें खरें आहे. परंतु त्या पदार्थमात्रांची योजना करणारा मात्र पाहिजे. अनुत्पादक गुणांचीं मनुष्यें उत्पादकवर्गापेक्षा देशहितास कमी उपयोगाचीं होत हें कांहीं आतां सांगणें नको. परदेशांतून अथवा जमिनींतून माल उत्पन्न होऊन तद्द्वारे किंवा यंत्रद्वारे कामें होऊन निघालेला किंवा उत्पन्न झालेला असा पैसा देशांत आला असें समजावें. वकील, डॉक्टर वगैरे गुणी लोक पैसा मिळवितात खरे, परंतु तो देशास फायदा नव्हे. आतां हा अर्थशास्त्राचा विषय असल्यामुळें त्याचा प्रस्तुत स्थली विशेष खुलासा करण्याचें कारण नाही. येणेंप्रमाणें देशसुधारणेस उत्पादकवर्गाची वृद्धि होणें हें इष्ट आहे.

या देशांत शेंकडा ५० शेतकरी, ३० कारागीर व २० सुखवस्तु आहेत. यांतील सुखवस्तूंमध्ये शिपाई, रोजगारी व भिक्षुक वगैरे म्हणजे ज्यांजकडून संपत्ति वाढत नसून उलट ज्यांचेकरितां संपत्ति उणी होते, ते

येतात. शिवाय, सदरील तिन्ही वर्गांत रोगी, बायका मुलें, व अपंग असे लोकही असून त्यां सर्वांचें पोषण उद्योगी लोकांस करावें लागतें. याचप्रमाणें जेथें मिळकत ज्यास्त आहे तेथें रखवालदार पाहिजेत; शेतें, आंबराया, बाग, खळीं वगैरेंवर चौकीदार पाहिजेत; आणि असेच देशाचे वगैरे रक्षणार्थ शिपाई, शिबंदी व कामदार पाहिजेत. आतां हा सर्व, केवळ अनीतिप्रयुक्त सर्व लोकांचें आचरण असल्यामुळें तज्जन्य पातकाचा दंड आहे, त्यास नाइलाज आहे. परंतु अशा रोजगारी लोकांचा वर्ग कमी होईल, म्हणजे जेव्हां नीतीचा प्रसार सर्वत्र होईल, तेव्हां उद्योगी लोकांवरील हे ओझें कमी होईल. याचप्रमाणें या देशांत २५ कोटी प्रजा असून त्यांत माणसीं दोन रुपयांचें कांपड सालीना लागतें असें सरासरी अनुमान काढलें तरी आज वर्षांचें एकंदर ५० कोट रु. चें कांपड खपतें असें सिद्ध होतें. निम्मे सिम्मे देशांत कांपड होतें व बाकीचा परदेशाहून पुरवठा होतो. परंतु विलायती भरणा फार असून सर्व कांपडांना सूत विलायतच पुरविते. हिंदुस्थानांत अवघें २ कोट रुपयांचें सूत होतें व तेंही ३० नंबरचे वर निघत नाही. तर अशा यंत्राची व कामाची वृद्धि झाली पाहिजे. आतां परदेशचा माल आपणच वापरतो व त्यामुळेंच आपला देश निकृष्टावस्थेस व दारिद्रास पोहोंचला असें म्हणणेंही सर्वांशानें बरोबर होईल असें म्हणवत नाही. इतर देशांकडे परदेशीय माल वापरण्याचे संबंधानें पाहिलें तर, — खुद्द विलायतेंत दरमाणसीं ६५ रुपयांचा परदेशीय माल खपतो. आश्लेलिया येथें माणसीं ११०, कानडा ३०, अमेरिका १६, परंतु हिंदुस्थानांत केवळ २॥ रुपयांचा परदेशीय माल सालीना खपतो असे आंकडे मिळतात. यावरून हिंदुस्थानाचा मगदूर अगदीं कमी आहे असें स्पष्ट दिसतें आणि दरिद्र तर पराकाष्ठेचें वाढत चाललें आहे; तेव्हां याचें कारण व त्यापासून मुक्त होण्याचे उपाय काय याचे शोधनाकडे सर्व लोकांचें लक्ष्य लागलें असून त्यांत अनेकांचे अनेक तर्क निघतात. कोणी म्हणतात रयत आळशी झाली, कोणी म्हणतात लोकसंख्या फार वाढली, अदालतींचे पायीं लोक फार खराब झाले, कोणी म्हणतात दुष्काळासारख्या अपरिमार्जनीय अपघातांनीं देश खराबीस मिळाला, कोणी म्हणतात लोक उधळे व अविचारी फार झाले, कोणी म्हणतात सरकारचे करच फार वाढले, कोणी म्हणतात आगगाड्या झाल्यामुळें देशांतील संपत्ति नष्ट झाली, कोणी म्हणतात अनेक मार्गांनीं द्रव्योद्योग बाह्य प्रदेशाकडे चालला आहे व कोणी म्हणतात सावकारांनीं रयत बुडविली, असे नानाप्रकारांनीं नाना तर्क निघून सर्व तर्कांचें पर्यवसान जे दारिद्र्यजन्य अनर्थ तन्निवारणार्थ नाना उपाय लोक योजीत आहेत. परंतु या सर्व तार्किक कारणांत अमुकच कारण सर्व प्रकारानें सत्य व निर्विवाद आहे असें कांहीं ठरवितां येत नाही; तर तीं सर्वही कारणें अंशतः अशतः खरीं असतील व म्हणून, देशांत उत्पादक उद्यमांची वृद्धि झाली पाहिजे हाच दारिद्र्यनिवारणोपाय होईल असें सिद्ध करून दाखवितां येईल. सारांश, लोकांनी उद्योगवृद्धीचे मार्ग शोधले पाहिजेत. परदेशांत गेलें पाहिजे, लौकर लग्नें व भोजनाच्या समारंभाच्या घातकी चाली हीं सोडलीं पाहिजेत, आपसांतील वैरें मिटवून बंधुप्रीति व देशप्रीति जागविली पाहिजे आणि विद्या व ज्ञान यांची वृद्धि केली पाहिजे. असें न होईल तर दिवसेंदिवस देश जास्त जास्त दारिद्र्यग्रस्त होत जाईल आणि अब्रूनें निर्वाह होणार नाही. उद्योगाचें परिणामशुद्ध प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्या समोर विलायतेचें उत्कृष्ट आहे. आज पन्नास-साठ वर्षांत विलायतेचा व्यापार फार वाढला. म्हणजे, पूर्वी या परदेशस्थांचा व्यापार सुमारे एक लाख रुपयांचा काय तो होता त्याठिकाणीं आज तीस चाळीस कोटींचा व्यापार धूमधडाकून चालत आहे. या त्यांच्या अपूर्व उद्यमवृद्धीस यांत्रिकशक्तीचें पूर्ण सहाय मिळाल्यामुळें तर त्यांची व्यापारवृद्धि दिवसेंदिवस एकेक कलेनें ज्यास्त ज्यास्त वर्धमान स्थितींत आहे. इतकेंच नव्हे तर, विलायतेतील द्रव्यवृद्धीनें आपल्या सरकारास विलायतेतून कर्ज मिळतें व त्यामुळें त्याचें व्याज वगैरे व त्याचप्रमाणें रेल्वेचें भांडवल आणि त्याजवरील व इतर यांत्रिक मजुरी हीं सर्व विलायतेस अव्याहत जात असल्यामुळें या देशास मोठी दीन अवस्था प्राप्त झाली आहे. विलायतेत सुमारे एक लाख वाफेचीं यंत्रें रात्रंदिवस चालू असतात व त्यांचें सामर्थ्य दोन कोट मनुष्यांच्या इतकें आहे. शिवाय हीं

यंत्ररूप भीमाच्या वर्गाची माणसें कधी दमत नाहीत, थकत नाहीत किंवा खेळत नाहीत. त्यांस त्यांच्या पोटापुरते कोळसे दिले म्हणजे आठही प्रहर हीं राक्षसीं माणसें एकसारखें काम करीत असतात ह्यामुळे त्यांची अमर्याद मजुरी होऊन पदार्थाचा पुरवठा मोठा होतो. आणि ते पदार्थ सर्व जगावर विक्री व मोबदल्याकरितां जातात. यांत्रिक साह्य असल्यामुळे ठिकठिकाणचा कच्चा माल आणून त्याचे उत्कृष्ट पदार्थ बनवून विलायतेला कोट्यावधी रुपयांची मिळकत केवळ त्यांच्या यांत्रिक शक्तीनें व दीर्घोद्योगीपणामुळे होत आहे. अनेक प्रकारचीं धान्यें, फळे, रानचे पदार्थ, दगड, कापूस, जवाहीर वगैरे कच्चा व ओबड धोबड माल विलायतेस जातो व तेथें यांत्रिक शक्तीनें व अनेक प्रकारच्या हुन्नरीनें संस्कृत होऊन तोच आपले देशांत विकावयास येतो. त्या समयीं त्याचें मोल मूळच्या कच्च्या मालाच्या पुष्कळ पटीनें ज्यास्त होतें. व ह्याप्रमाणें पुढें हळू हळू कच्च्या मालाचीही किम्मत वाढून तोही महाग विकू लागतो. तागाचें बीं, एरंडी, जवस, शिरसाचें बीं इत्यादि जिन्नस पूर्वी सहा सहा पायली म्हणजे फार महाग म्हणून कोणी विकत घेत नव्हते, तेच जिन्नस आज सहासहा शेर प्रमाणें लोक मोठ्या संतोषानें मागतात! इतक्याही सर्व गोष्टी संपत्तिवृद्धीस कारणीभूत आहेत; परंतु त्यांच्या पुढील संस्काराची मजुरी यंत्रें वगैरेंच्या अनुकूलतेमुळे सर्व विलायतेस जाऊन त्यानें व्हावा तसा मुळीच फायदा होत नाही. तेव्हां ही आपत्ति दूर झाल्याशिवाय लोकांस उद्योगाचें उत्तेजन येऊन उद्योगार्थ डोकें खुपसण्यास जागा होणार नाही. फक्त एक सुताचें यंत्र घेतलें तर त्यांत एक माणूस ५० रु० घेईल परंतु तो ५ शें रुपयांचें कापड उत्पन्न करील अशी राक्षसी शक्ति मनुष्यास यंत्रसाह्यानें येते. आतां ह्या यंत्रशक्तीचें साह्य विलायतेतील लोकांसच मुबलक असावें अशीं कांहीं तीं देवमाणसें नसून त्यांस म्हणजे चार हात आहेत किंवा चार डोळे आहेत असेंही नाही. परंतु त्यांचें बुद्धिकौशल्य व बुद्धीची सदसद्विचारयुक्त पोक्तता यांनीं त्यांस घरींदारी, शेतांत खळ्यांत, सर्वत्र यंत्रेंच साह्य करीत असून तीं त्यांचे गुलाम होऊन राहिलीं आहेत. ह्याप्रमाणें देशसुधारणेच्या सर्व गोष्टींमध्ये उद्योगवृद्धीच्या साधनांचे संबंधाच्या कलमाचा विचार करावयास लागलें म्हणजे त्याचें पर्यवसान श्रीमंत लोकांवर येऊन, त्यांनीं जर कमरा बांधल्या तर उद्योग उद्योग व तदंगभूत देशसुधारणा देशसुधारणा म्हणजे त्यांचें वेगळें आव्हान करावयास नकोच. परंतु तसें पाहिलें तर श्रीमंत जे आहेत ते गरीबाची काळजी करीत नसून त्यांजविषयीं ते केवळ उदास व बेपर्वा असतात. तेव्हां उद्योग व रोजगार वाढावे कसे? म्हणून आळस, अज्ञान आणि औदासीन्य हीं टाकून वर सांगितलेल्या देशसुधारणाविषयक कारणांचा सर्व देशहितचिंतकांनीं आवश्य विचार करून काय करणें तें करावें. स्वस्थ हरि हरि म्हणत बसण्याचा हा काळ राहिला नाही व तेणेंकरून देशसुधारणाही होणार नाही.

परिशिष्ट २५ वें

प्रश्नोत्तरावलि

इतका वेळपर्यंत अनेक विषयांचे विचार होऊन अनेक गोष्टींचे उल्लेख करण्यांत आले. आतां प्रकृत ग्रंथांतील सर्व प्रतिपादित विषयांवरील शंकासमाधान ह्या परिशिष्टांत थोडक्यामध्ये करण्याचा विचार आहे व त्यांत एकंदर आमचे ग्राह्याग्राह्य विचार काय आहेत ते वाचकांस स्पष्टपणें कळेल. ह्या शंकासमाधानांचा येथें उल्लेख करण्याचें कारण इतकेंच कीं, आपल्या देशांत अनेक मतें, अनेक भेद व अनेक विचार यांजवर वाद होतात; त्याचा या प्रश्नोत्तरावलींत अंशतः तरी निकाल व्हावा अशी आशा आहे. ती किती अंशानें परिणामसिद्धीस जाईल हें अभिज्ञ वाचकांच्या योग्यायोग्य समजुतीवर आहे.

प्रश्न. — सृष्टीचा नियंता एक आहे किंवा अनेक आहेत?

उत्तर. — सृष्टीचा नियंता एक ईश्वर आहे. व म्हणूनच ‘एकमेवाऽद्वितीयं’ असा श्रुतीनें बोध केला आहे. लोकांस भ्रम व अज्ञान यांनीं विचारशून्य केल्यामुळें अनेक देवांच्या कल्पना निघाल्या. यावरून गीतेंत ‘कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः’ असें म्हटलें आहे.

प्र० — जाती व वर्ण हे लौकिकी भेद किंवा पारमार्थिक भेद? व याचें मूळ काय?

उ० — मनुष्याचे गुणकर्मांनी जातिभेद झाले, परमार्थात मुळीच भेद नाहीत.

“अपि चेत्सुदुराचारो”, “* * * गुणकर्मविभागशः” —गीता

इत्यादि वचनांवरून व तुकाराम आणि कबीर इत्यादींच्या चरित्रांवरून हें स्पष्ट आहेच. कर्म हेंच जातीचें मूळ आहे. “न हि वर्णविभागोऽस्ति सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥” “ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम्—भारत” इत्यादि वचनांवरून ह्या समाधानास प्रामाण्य मिळतें. हा लौकिक भेद आहे.

प्र० — मूर्तिद्वारे ईश्वराची पूजा करावी कीं नाही?

उ० — मूर्ति ही श्रुतिप्रतिपादित नसून ईश्वराची कोणी मूर्ति केली नाही व ईश्वराची मूर्ति करण्यास कोणी समर्थही नाही. कारण, तो अमूर्त व अपरिमित आहे. ईश्वराच्या विभूती म्हणून ज्या सत्पुरुषांस लोक

कृतज्ञतेनें भजतात त्यांच्या मात्र मूर्ती करितात. मूर्ती ह्या स्मारक आहेत परंतु ईश्वराचें स्मारक व साक्षी हें अखिल विश्व आहे. त्याअर्थी त्याची मूर्ति करणें हें केवळ असमंजस होय.

“नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृत्—शिलामयाः”

* * * *

“उत्तमा सहजाऽवस्था मध्यमा ध्यानधारणा ।

अधमा प्रतिमापूजा तीर्थयात्राऽधमाऽधमा ॥” भागवत, स्कंद ३.

या वाक्यांवरून व ‘प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनाम्,’ इत्यादि वचनांवरून ईश्वरास मूर्तित्व देणें हें निखालस अज्ञान होय. जे तत्त्वज्ञानी आहेत ते, सर्व अवतारांचें जें निजधाम त्यासच पराभक्तीचे योगानें भजतात. अर्थात्, त्या परमात्म्यास मूर्तिपूजासंबंधी गौणीभक्ति प्रशस्त वाटणार नाहीं असा तर्क होतो. वेदांतही लिहिलें आहे कीं, “न तस्य प्रतिमा अस्ति०”, “दिव्यो ह्यमूर्तो०” इत्यादि.

प्र० — जीवात्मा व परमात्मा भिन्न किंवा एक?

उ० — जीवात्मा व परमात्मा हे अगदीं भिन्न आहेत. कारण, जीव केवळ पामर व परमात्मा हा परब्रह्म, अमूर्त व सर्वशक्तिमान् असा आहे. याविषयीं गीतेंत जीवात्मा व परमात्मा यांचें भिन्नत्व “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः०” इत्यादि वचनांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे.

प्र० — बरें तर, परमेश्वराची पूजा कोणती?

उ० — त्याजवर भक्तिभाव ठेवणें, त्याचे परम गुण जे दयालुता, क्षमा, निष्पक्षपात, न्यायकारित्व, सत्य इत्यादींवर लक्ष्य ठेवून व त्याचें भय धरून चालणें व परोपकारीं रत असणें हेंच ईश्वरपूजन व हीच ईश्वरसेवा होय.

प्र० — लग्नाची रीत चांगली कोणती?

उ० — स्वयंवर हें उत्तम. वस्तुतः पाहिलें तर विवाह हा ऐच्छिक असून ज्यास अनुकूल असेल त्यानेंच करावा. ह्यासंबंधांत कोणावर जबरिं अथवा वयोनियम असणें हा अन्याय व अनिष्ट आहे.

प्र० — हिंसाधर्म हा पापाला कारण आहे काय?

उ० — होय. परंतु स्वसंरक्षणार्थ मात्र पाप नाहीं. साधू जे आहेत ते सर्वथा हिंसा वर्ज करतात व त्यांच्या निवृत्तिमार्गास तें योग्य व भूषणावह आहे. भागवतांत “निवृत्तिरिष्टा” असें म्हटलें असून मनूनेंही “निवृत्तिस्तु महाफला” असें म्हटलें आहे. यावरून अहिंसा हा परम धर्म आहे.

प्र० — वेद हे ईश्वरकृत आहेत की नाहीत?

उ० — ते फार प्राचीन ग्रंथ असून छंदऋषींनी उच्चारिले आहेत. त्याचप्रमाणे हिंदुलोकांचे ज्ञानास ते आधारभूत आहेत. वेदांतच म्हटलें आहे की, “ऋषे मंत्रकृतां स्तोमैः०” “नमो मंत्रकृद्भ्यो०” इत्यादींवरून वेद हे ऋषिकृत आहेत तरी ते ईश्वरोक्तिवत् आहेत असें सिद्ध होतें.

प्र० — ऋषी हे कोण?

उ० — ते ग्रंथकार, विद्यावृद्धि करणारे, ईश्वराची प्रार्थना करणारे, महाभक्त, व आर्यांचे पूर्वज असून त्यांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्र व स्त्रिया हीं सर्व आहेत.

प्र० — शास्त्रांत सच्छास्त्र व असच्छास्त्र असा भेद करणें जरूर आहे किंवा नाही?

उ० — होय, जरूर आहे. लोकप्रमादानें असच्छास्त्रें बहुत निर्माण होऊन तीं सर्वास प्रमाणभूत होऊन बसलीं आहेत व तेणेंकरून खऱ्या शास्त्रापासून जीं लोकांचीं कार्ये घडावयाचीं त्यास मोठा धोका बसला आहे. कालभेदेकरून लोकांच्या सुखसोईसाठीं कलिवर्जादि नवीन शास्त्रमते उत्पन्न झालीं यावरून कालानुरूप शास्त्राची फेरबदल करण्याची रीति आहे असें स्पष्ट होतें. परंतु बुद्धि मंद झाली म्हणजे मात्र हें काम अवघड होतें. जेव्हां तत्त्ववेत्ते ऋषी असतात तेव्हां ते सदसच्छास्त्रांचे वारंवार फेरबदल करीत असतात.

प्र० — समुद्रयात्रा सदोष आहे किंवा निर्दोष आहे?

उ० — नौकावहानांत बसून प्रवास करण्यास दोष नाही असें श्रुतिस्मृतींवरून सिद्ध होतें. परंतु निषेधार्थक असें एखादें फुटकळ वाक्य असेल तर तें प्रमाण नाही.

प्र० — गुरु करणें आवश्य आहे काय?

उ० — ज्याचे बुद्धीस निश्चितता होत नसून अनेक तर्कांनीं जीव व्याकुळ व व्यामोहित होईल तर श्रेष्ठ सद्गुरु जो परमेश्वर त्यास शरण जावें म्हणजे तो मार्ग दाखवील. तितका धीर नसला तर साधुपुरुषांचे वचनावर विश्वास ठेवावा.

प्र० — साधु कोण?

उ० — साधूंची परीक्षा पाहणें कठीण आहे खरें, तरी त्यांत, जे परोपकारी रत, दुष्कर्मापासून दूर राहणारे आणि स्वहित दूर ठेवून परहितार्थ झटणारे ते साधु असे समजावें.

प्र० — अवतार हे ईश्वर घेतो हें म्हणणे खरें आहे काय?

उ० — जे कोणी वीर, शूर व साधु होतात त्यांस लोक हा मान देतात. वस्तुतः ईश्वरास अवताराचें प्रयोजन नसून सर्व जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं तो इच्छामात्रें करून करूं शकतो.

प्र० — पिशाचादि सृष्टि सत्य आहे काय?

उ० — नाही. कारण ह्या म्हणण्यास प्रत्यक्ष प्रमाण नसून युक्तिसिद्धताही नाही. केवळ दंतकथा मात्र असून त्या अल्पसमजुतीच्या लोकांनीं फार फुगविल्या आहेत व त्यांवर तसे लोकच काय ते विश्वास ठेवितात.

प्र० — जग हें सत्य आहे कीं मिथ्या आहे?

उ० — जग हें सत्य आहे. जरी त्याचें स्वरूपांतर होतें तरी त्या त्या काळीं तें सत्यच आहे. शंकराचार्यांनीं जग हें मिथ्या ठरवून त्याचें कारण असें म्हटलें कीं, ज्याचें स्वरूपांतर होतें तें सत्य नव्हे अशी त्यांनीं व्याख्या ठरविली. परंतु हें म्हणणें ठीक नाही व शंकराचार्यांपुढें जे मध्वादिक आचार्य झाले त्या सर्वांचेही मत जग हें सत्य आहे असेंच आहे. व अनुभवानें तें सत्य आहे. जग हें मिथ्या आहे असें ठरविल्यामुळें ज्ञानानें मोक्षाची प्राप्ति होते असें ठरविलें. व तें ज्ञान म्हणजे, जगास सत्य न समजणें हेंच होय! परंतु असें नव्हे. मोक्ष हा भक्तिसाध्य असून भगवत्कृपेनें त्याची प्राप्ति आहे हेंच खरें दिसतें.

‘भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यस्यसंशयः’ गीता.

या वाक्यावरून ज्ञान हें भक्तीस मात्र कारण असून भक्तीच्या योगानेंच मोक्षप्राप्ति आहे.

प्र० — कर्मकांड हें प्रधान आहे काय?

उ० — परम पुरुषार्थ जो मोक्ष त्याचें साधन म्हणजे मूळ कर्म नव्हे असें, ‘न कर्मणा न प्रजया०’ इत्यादि श्रुतिवचनांवरून बोधित होतें. यावरून कर्मकांड हें चित्तशुद्ध्यर्थ आहे असें सिद्ध होतें व हेंच सर्व ऋषींचें मत आहे. व कर्मकांडांतही काम्यकर्मे हीं तर मुळींच निरुपयोगी आहेत असें बहुमत आहे. यावरून कर्मकांड हें प्रधान नसून मोक्षप्राप्तीचें अंग आहे.

प्र० — जन्मांतर आहे कीं नाही?

उ० — श्रुतींतील अन्त्येष्टिमंत्रांत उत्तम लोक मात्र लिहिला असून वारंवार जन्म घेणें पडतें ही कल्पना श्रुतींस तर अश्रुत आहे. परंतु ह्या कल्पनेची उत्पत्ति पुराणांतून निघालेली दिसते. अतएव मरणोत्तर उत्तमलोकप्राप्ति किंवा अधोगति हीं मनुष्याच्या पुण्यपापानुसार मिळतील असें दिसतें.

प्र० — चांगलें किंवा वाईट याची परीक्षा कशी करावी?

उ० — युक्तीनें, श्रुतींचे आधारानें व साधुपुरुषांच्या वचनाधारावरून चांगले—वाईटाची परीक्षा करावी.

प्र० — मंत्र म्हणजे अद्भुत सामर्थ्याचीं वाक्यें आहेत काय?

उ० — ईश्वरप्रार्थना हेच मंत्र अद्भुत शक्तीनें प्रपूरित आहेत. यांशिवाय मांत्रिक, देवऋषी किंवा पंचाक्षरीं यांचें जें मंत्रशास्त्र आहे तें केवळ पाखंड आहे. व म्हणून मंत्रशास्त्रासारखींच व त्याचीं अंगभूत जीं तंत्रें किंवा इन्द्रजाल हीं सर्व मिथ्या शास्त्रें होत.

प्र० — जन्माचें सार्थक काय?

उ० — ईश्वरभजन, सदाचार, परोपकृति आणि तद्द्वारां मुक्ति हेंच जन्माचें सार्थक.

प्र० — जगांत पातक कसें उत्पन्न होतें?

उ० — कर्मानें, अज्ञानानें, विषयवशतेनें व अशाच अनेक दुर्गुणांनीं मनुष्याचे स्वभावांत पातकाचें बीज उत्पन्न होतें. परंतु मनुष्य हा सुखलुब्ध होऊन पातकजन्य ईश्वरी दंड सोसण्यास पात्र होतो, तरी तो त्याविषयीं मनांत कधीं कल्पनाही वागवीत नाही, हें अत्यंत वाईट आहे.

मांसलुब्धो यथा मत्स्यो लोहशंकुं न पश्यति ।
सुखलुब्धस्तथा देही ईशदण्डं न पश्यति ! ॥

प्र० — शास्त्र हें प्रमाण समजावें किंवा रूढी प्रमाण धरावी?

उ० — शास्त्र हें शाहाणे लोक करितात व रूढी ही मूर्ख लोक उत्पन्न करितात; कारण, लिहिणें हें विचारपूर्वक होतें आणि आचार पाहिजे तसा चालतो. यावरून शास्त्र प्रमाण हेंच शुद्ध व सिद्ध आहे.

प्र० — भूगोलादिक ज्या गोष्टी पुराणांत लिहिल्या आहेत त्या सर्व सत्य आहेत किंवा मिथ्या आहेत?

उ० — पुराणांतील बहुतेक गोष्टी केवळ चरित्ररसोत्पत्तीकरितां अथवा मनोरंजनार्थ सूतादिशूद्रप्रणीत लिहिल्या आहेत त्या सर्व सत्य आहेत असें नसून निष्पक्षपाताचीं धर्मवाक्यें जी असतील तेवढीं सत्य मानावीं. आणि पूर्वीच्या महर्षींनीं प्रत्यक्ष, अनुमान व शब्द इत्यादि प्रमाणें सत्य मिथ्या निवडण्यासाठीं लावून ठेविलीं आहेत त्या प्रमाणांच्या कसोटीस जीं वचनें उतरतील तीं सत्य वचनें होत.

प्र० — ‘आप्तवाक्यं प्रमाणं’ असें शास्त्रकारांनीं लिहिलें आहे, त्यावरून हे आप्त ते कोण?

उ० — जे सत्यवादी आणि स्वार्थ सोडून परहिताचा विचार करून बोलणारे ते आप्त व त्यांचें जें वचन तें आप्तवचन समजावें. परंतु अशाही आप्तांस भ्रांति नसेल असें नाही; म्हणून युक्तीनें आप्तवाक्याची परीक्षा करावी. जो आप्त आहे त्याचे प्रामाणिकपणास दोष नाही परंतु त्याचे मनांत भ्रांति असेल तर त्यामुळें तो चुकून असत्यही सांगेल. जसें,—बापास दोरीच्या ठिकाणीं सर्पाचा भास होऊन तो काळजीपूर्वक पुत्रास त्या दोरीपासून दूर ठेवील, परंतु अनुभवांतीं व युक्तीनें ती केवळ भ्रांति होती असें समजेल तेव्हां हें जरी खरें आप्तवाक्य होय तरी तें भ्रांतीनें यथार्थ नाही असें सिद्ध होतें.

प्र० — फलज्योतिष खरे किंवा खोटें?

उ० — अगदीं खोटें व तें केवळ नाश करणारी भ्रांति आहे. हें फलज्योतिषप्रकरण अज्ञानांस ठकवून पोट भरण्याकरितां उत्पन्न केलें असावें अथवा तत्प्रवर्तकांस त्यांत भ्रांतीनें सत्यता भासली असावी परंतु तो केवळ भासच असून युक्तीनें व अनुभवानें त्याचें सत्यत्व दिसत नाही.

प्र० — प्रवृत्ति व निवृत्ति यांत श्रेष्ठ कोण?

उ० — याचें उत्तर गीतेंत असें आहे कीं :

“तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते”

यावरून जे धैर्यवान् आहेत ते प्रवृत्तिमार्गांत राहतात. परंतु ज्यांस धैर्य कमी ते बहुधा निवृत्तिमार्गी (त्यागी) होतात. तरी उलट असेंही म्हणतां येईल कीं, हा दुर्धर संसारजन्य सुखाचा त्याग करितात तेच शूर; आणि संसारास लुब्ध होऊन दुःखभाक् होतात ते कोत्या विचाराचे व संसारत्यागास भित्रे असे म्हणावे. परंतु संसार हा कोणाच्यानेंही टाकवत नाही.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ — गीता.

यावरून, मुळीच संसाराचें रूप ओळखून त्यांतच धैर्यानें कां न राहावें! संसारांत जे दुःखाघात येतील ते धैर्यानें सोसून व सुखास फारसे लुब्ध न होता नीतीनें व धर्मानें चालावें हेंच उत्तम होय. त्याग करण्याकरितां जग हें ईश्वरानें निर्माण केलें नाही.

देवैश्चाऽपि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरेव च।

गृहस्थः सेव्यते यस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाऽऽश्रमः ॥

प्र० — श्रुती, स्मृती व पुराणें यांत ज्यांस कांहींच आधार नाही अशा रूढी, जसें देशस्थ व कोंकणस्थ या परस्परांत विवाह संबंध होत नाहीत. त्यांची व्यवस्था काय?

उ० — रूढी या शास्त्राप्रमाणें बलवत्तर नाहीत असें म्हटलेंच आहे. त्याअर्थी सोईस आल्यास रूढी चालवाव्या; नाहीतर त्या टाकल्या असतां बिलकुल दोष नाही हे सिद्ध आहे.

प्र० — श्रुतीशिवाय जीं दुसरीं शास्त्रें आहेत तीं सर्व मानावीं किंवा नाहीत?

उ० — जीं शास्त्रें श्रुतीस अनुकूल असतील तीं मात्र मानावीं असा सिद्धांत आहे.

प्र० — संकटसमयीं असत्य बोलावें किंवा नाही?

उ० — नाही. ‘सत्यमेव जयते’ अशी महंतांची उक्ती आहे. याजवरून सत्यानेंच ईश्वर सांभाळ करील असा विश्वास ठेवावा.

प्र० — चांगलें राज्य कोणतें?

उ० — ज्या राज्यांत प्रजेचे अभिप्रायाचा विचार होतो व कारभारांत प्रजेची संमती लागते ते.

प्र० — धर्माकरितां द्वेष उक्त आहे काय?

उ० — अहितकारक धर्म सर्वथेव द्वेष्य व त्याज्य होय. परंतु हितकर धर्म वंद्य व ग्राह्य होय. सती जाणें, विधवापुनर्विवाह हाणून पाडणें, विधवेचें केशवपन करणें, बालविवाह इत्यादि लोकांस पीडा व अहित करणारे अधर्म लोकांत धर्म म्हणून चालत असतील तर त्यांचा नाश करण्याविषयीं सर्वदा यत्न करणें उचित आहे. परंतु केवळ ईश्वरभक्तीचा मार्ग असून त्यापासून कोणास कांहीं उपद्रव व अहितप्रद असा प्रकार घडत नसेल तर त्याचा कदापि द्वेष करूं नये.

प्र० — जातिभेदाप्रमाणें व धर्मभेदाप्रमाणें राज्यकारभाराचे कायदे वेगवेगळे असावे किंवा एकसारखे असावे?

उ० — सुखदुःख देणारे कायदे सर्व जातींस व सर्व धर्मांस एकसारखे असावे. कारण सर्व मनुष्यें राज्यरक्षणाचे समानाधिकारी आहेत. त्याअर्थी न्यायांत भेद नसावा.

लोकहितवादी

वर्ष २ रे

जानेवारी व फेब्रु०

मासिक पुस्तक

अंक ४-५

सन १८८४

आबालवृद्ध जिज्ञासु स्त्रीपुरुषांच्या
उपयोगार्थ,

पुणे येथे

“श्री शिवाजी” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ॥
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि कांचनम् ॥— मनु०

पौष, माघ

शके १८०५

वर्षाची किंमत टपालहंशिलासुद्धां एक रुपया.

किंमत चार आणे

अनुक्रमणिका

लोकहितवादी

हैं मासिक पुस्तक काढण्याचा हेतु पहिल्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत “उद्देश” या सदराखाली लिहिलाच आहे. तेव्हां तद्विषयक येथें पुनरुक्ति न करितां प्रियवाचकांस इतकें कळविणें इष्ट आहे कीं, आजपर्यंत आम्हीं जे अनेक लेख प्रकट केले आहेत व त्यांच्या योगानें आमच्या देशबांधवांचें यत्किंचित् तरी हित व्हावें अशी जी आमची इच्छा आहे ती अद्यावधि तशीच कायम असून लोकहिताकरितां होईल तितका लेखविस्तार करण्यास आमचें कलम पूर्ववत् चालू ठेवण्याचा आमचा मानस आहे; व तो या पुस्तकरूपानें लोकांस दृष्ट व्हावा असा आमचा हेतु असून आजपासून हें पुस्तक काढण्यास आम्हीं सुरुवात केली आहे.

या पुस्तकांतून ऐतिहासिक, व्यावहारिक, सांसारिक, सामाजिक, धार्मिक, वैद्यकीय, राजकीय, नीतीचे, सदाचाराचे, देशस्थितीच्या संबंधाचे, लोकसुधारणेचे, वगैरे नानाविषय अवकाशानुरूप प्रसिद्ध करण्यांत येतील. याचप्रमाणें नवीन पुस्तकांचें परीक्षण व चांगल्या निबंधांची किंवा ग्रंथांची प्रसिद्धि यांजकडेही कधीं कधीं थोडीथोडी जागा देण्याचा आमचा उद्देश आहे.

या पुस्तकाचें वार्षिक मूल्य अत्यल्प असून त्यापासून पुस्तककर्त्यास कांहीं पारितोषिकाची मुळीच इच्छा नाही हें म्हणजे वेगळें सांगितलें पाहिजे असें नाहीच. वर्गणीदारांकडून येणाऱ्या अल्पाश्रयांत छपाई आणि टपालाच्या खर्चाची रमारमी व्हावी म्हणजे झालें.

तूर्त हें पुस्तक वीस पानांचेंच प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें आहे. ग्राहकांची संख्या वाढली व वरील खर्च भागून शिलक राहण्याचें मान दिसलें, तर छापण्याचा खर्चही जास्त वाढविण्याकरितां या पुस्तकाचीं पानें जास्त करण्यांत येतील.

कोणाकडूनही आगाऊ वर्गणी आल्याशिवाय पुस्तक सुरू केलें जाणार नाही. गांवांतील व बाहेरगांवच्या वर्गणीदारांस किंमत एकच पडेल.

या मासिकपुस्तकासंबंधीं हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार —

“रा. रा. लोकहितवादी, —देशमुखांचा वाडा, सदाशिवपेंठ, पुणे.”

या पत्त्यावर ठेवावा. नाटपेड पत्र घेतलें जाणार नाही. पत्रोत्तर किंवा पुस्तकाचे संबंधानें माहितीचा खुलासा कोणास पाहिजे असल्यास पत्राबरोबर अर्धा आण्याचीं तिकिटें आल्याशिवाय उत्तर पाठविण्यांत येणार नाही.

पंडित स्वामी श्रीमद्द्यानंदसरस्वती

विपदि धैर्यमथाऽभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ॥

यशसि चाऽभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ [संकटकालीं धैर्य, भरभराटीत दया, सभेंत वक्तृत्व, समरांगणांत शौर्य, कीर्ति संपादनाची हौस आणि वेदाभ्यासाचा छंद इतके गुण महात्म्यांचे ठायीं प्रकृति सिद्धच असतात!] — भर्तृहरि.

ह्या महात्म्या पुरुषाविषयीं आज आम्ही चार शब्द लिहिणार आहोंत. सत्पुरुषांचीं चरित्रं लिहिण्याचा महाजनसंप्रदाय आहे; त्याचेंच अनुकरण आम्ही करीत आहों. आतां, प्रस्तुत स्थलीं जें स्वामीजींचें चरित्र लिहावयाचें, त्यांत ते कोणत्या कुलांत जन्मलें, त्यांची बालयौवनोत्तरवयांतील कृत्यें, त्यांचे प्रवास, इत्यादींचीं वर्णनें करण्याचा आमचा हेतु नाही. तर त्यांच्या सद्गुणप्रभावाचें यत्किंचित् लेखन करून त्यांचा सद्धेतु काय होता, त्याविषयीं त्यांचे काय काय उद्योग चालले होते, त्यामध्ये त्यांस कसकसें यश मिळत चाललें, व त्यांचे आपल्या पूज्य देशाच्या उन्नतीविषयीं किती प्रकारांनीं परिश्रम चालले होते, इत्यादि तांत्रिक गोष्टींचें थोडक्यांत वर्णन करावयाचें आहे. पंडित स्वामी दयानंदजींचें समग्र चरित्र लिहिल्यास तो एक मोठाच विस्तृत ग्रंथ होणार आहे. परंतु तसें समग्र चरित्र लिहिण्यासारखी आमच्याजवळ सिद्धता नसून स्थल व काल यांचेंही आमच्याजवळ असावें तसें वैपुल्य नाही. याकरितां वर लिहिल्याप्रमाणें आम्ही त्यांचे विषयीं तांत्रिक वर्णन लिहून त्या सत्पुरुषाची किंचित् सेवा करणार आहोंत.

दयानंदजींचें समग्र चरित्र लिहावयाचें म्हटल्यास त्यांत त्यांच्या प्रवासाचा आणि त्यांमधून स्थलोंस्थलीं धर्माचारादि नाना विषयांवर त्यांजकडून झालेल्या वादविवादांचाच इतिहास फार मोठा होणार आहे. पैकीं, त्यांच्या जन्मापासून तो त्यांनीं संन्यासग्रहण केल्यापर्यंतचें आत्मचरित्र त्यांनींच स्वतः लिहून प्रसिद्ध केलें आहे व ठिकठिकाणीं जी त्यांनीं व्याख्यानमाला दिली त्यांतील आत्मवृत्तकथन हाही एक विषय असून त्या व्याख्यानमालेबरोबर तें आत्मवृत्तकथनही अनेक भाषांतून प्रसिद्ध झालें आहे. तेव्हां त्याचीच येथें पुनरुक्ति करण्याचें कारण नसून वर लिहिल्याप्रमाणें त्यांच्या चरित्रांतील मुख्य मुख्य व विशेष महत्त्वाच्या आणि सर्वाना वंद्य, ग्राह्य व अनुकरणीय असा कित्येक गोष्टींचेंच येथें विवेचन करण्याचा आमचा इरादा आहे.

दयानंदस्वामीसारखी मनुष्यें या देशाचे दुर्भाग्यानें फारच थोडीं होतात व त्यांच्या सारखीं जीं कोणी विरल मनुष्यरत्नें जन्मतात त्यांस आयुर्मर्यादा फारच थोडी होते, हें आपल्या देशाचें अत्यंत दुर्दैव होय. आधीं चांगली मनुष्यें व चांगल्या वस्तु मिळणें दुष्प्राप्य असून मिळाल्या तर त्या चिरकाल लाभणें याला दैवानुकूल्यच पाहिजे. परंतु तसें दैवानुकूल्य आपल्या भाग्यहीन देशास नाही असें आजपर्यंतच्या अनुभवावरून सिद्ध होत आहे. काय चोहोंकडून आपल्या भारतवर्षास वनवास व विपत्ति भोगाव्या लागत आहेत! त्याच्या वांट्यास कांहींएक अनुकूल भाग येऊं नये असें त्याचें खडतर प्रारब्ध आहे काय? शूर, वीर, वक्ते, पंडित, ज्ञाते, तत्त्वज्ञ, कुशल, कारागीर, शिल्पज्ञ, देशैकनिष्ठ, उद्योगी, कष्टाळू, श्रमसाहक, धार्मिक, उदार, सदाचारी, निरभिलाषी,

निगर्वी आणि प्रसंगानुरोधी अशीं मनुष्ये देशांत पाहिजेत तीतकीं असल्यावर मग देशाचा भाग्योदय तो दुसरा कोणता?

स्वामी दयानंदजींमध्ये वरील कित्येक गुणांचे एकसमयावच्छेदेकरून वास्तव्य असल्यामुळे तो पुरुष अद्वितीय होता असें म्हणावे लागतें. वक्तृत्व, पांडित्य, ज्ञानवत्त्व, देशकल्याणैकनिष्ठा, उद्योगिता, श्रमसाहकता, धार्मिकता, औदार्य, सदाचार, निरभिलाषिता, निगर्विता, आणि प्रसंगानुवर्तित्व हे गुण स्वामीजींमध्ये पूर्ण वसत होते व या गुणांचा उच्चार त्यांचे मृत्यूनंतर देशी व विदेशी सर्व पत्रकर्त्यांनीं आणि मासिकादि पुस्तककर्त्यांनीं आपापल्या लेखांतून केला आहेच. तेव्हां तद्विषयक पुनर्लेखनाची आवश्यकता नाही. आम्हीं वर जें एक त्यांस विशेषण दिलें आहे तेवढ्यांमध्ये त्यांच्या सर्व गुणांचा अंतर्भाव योग्य प्रकारें व निर्मत्सरतेनें होईल असें आम्हास वाटतें. तें विशेषण ‘अद्वितीय’ हें होय. दयानंदजींच्या अस्तिवांत त्यांनीं या ‘अद्वितीयत्वा’चा पूर्ण उपभोग घेतला असें म्हणण्यास हरकत नाही. दयानंदजींचें धैर्य, गांभीर्य, मनोत्साह, आणि तदनु रूप नैरालस्यानें वर्तन हीं अपूर्व होतीं. असें पुत्ररत्न ज्या मातेच्या उदरीं जन्मलें तिची कूस धन्य होय आणि ज्या आर्यभूमीवर त्यांनीं जन्म धारण केला व पुढें संचार करून आपल्या देशबांधवांस त्यांनीं आपला परिचयलाभ दिला तो भूप्रदेश आणि तो बांधवसमाज आहोभाग्य झाला, असें म्हटल्याशिवाय आमच्यानेंही राहवत नाही. दयानंदजींचें जें हें आम्हीं वर्णन करितों यांत अत्युक्तीचा भाग यत्किंही नाही. त्यांची जी कांहीं खरी स्थिती होती व त्यांस जो लोकांकडून संमान मिळत असे, त्याला अनुसरून हें त्यांच्या गुणांचें व वैभवाचें उर्गीच साधारण वर्णन केलें.

आजपर्यंत जे साधु व महर्षी या भारतभूमीवर अवतरून गेले, त्यांच्या मालेमध्ये परिगणन करण्यास दयानंदसरस्वती स्वामी हे सत्पुरुष सर्वांशांनीं पात्र आहेत. यांचा आयुष्यक्रम लोकहितार्थ झटण्यांत आणि देशाचे उन्नत्यर्थ अश्रांत परिश्रम करण्यांतच गेला. त्यांची जाडी विद्वत्ता, वदिक धर्माविषयींचा कट्टा अभिमान आणि ज्ञाते व श्रीमान् लोकांचें त्यांना साह्य व आनुकूल्य यांनीं, दयानंदजींना हिंदुस्थानच्या चतुर्थांश भागावर तरी निदान आपला अधिकार अथवा बोज राखतां आला, असें म्हणणें साहसाचें होणार नाही, असें वाटतें. राजस्थान, वायव्यप्रांत आणि पंजाब इतक्या मुलखांत राजापासून रंकापर्यंत सर्व ज्ञाते लोक स्वामीजींचे अनुयायी बनले व त्या सर्वांनीं स्वामीजींच्या अनपेक्षित व अकल्पित प्राप्त झालेल्या देहावसानाची दुर्वार्ता ऐकून टपटपा अश्रुपात केले, यांत नवल नाही. कारण, तो महात्मा तसाच होता कीं, त्याच्या मृत्यूनें त्याच्या अनुयायांस अतिशय शोक व्हावा.

कित्येकांचें असें म्हणणें असल्याचें आमच्या ऐकण्यांत आलें आहे कीं, दयानंदजींचें देहावसान इतक्या जलदीनें होण्यास कांही तरी गुप्त कारण झालें असावें. परंतु आमच्यानें त्या लोकवार्तेवर बिलकुल भरंवसा ठेवत नाही. कारण, दयानंदजींना असा कांहीं गुप्त प्रयत्नांनीं आकस्मिक मृत्यु यावा अशा प्रकारचा त्यांजविषयींचा द्वेष किंवा मत्सर कोणामध्यें असेल असें आमच्यानें म्हणवत नाही. आम्ही तर उलट असें म्हणतो कीं, दयानंदजी हे ज्ञाते मंडळींत अजातशत्रु होते. व त्यांच्यांशींच त्यांचा सहवास असे; तेव्हां, अशा प्रकारच्या कांहीं कुत्सितमार्गानें त्यांजवर हें अकालीं मृत्युसंकट आल्याची आमच्यानें कल्पना देखील करवत नाही. स्वामी दयानंद हे शरीरानें फार मजबूत असून त्यांची अंगकाठी फारच सदृढ असे. यामुळे त्यांस इतक्या लवकर मृत्यूचें बोलावणें येईल ही कोणास कल्पना देखील नव्हती. असें असून, ज्या अर्थी त्यांचा काल इतक्या झटपट झाला त्या अर्थी लोकांच्या कुकल्पनेची वर सांगितल्याप्रमाणें धांव गेली, यांत कांहीं आश्चर्य नाही. तरी आम्ही इतकें

खास सांगतों की, स्वामीजी हे मृत्युपूर्वी सुमारे एक दीड महिना आजारी आजारी असेच होते व तेंच दुखणें पुढें बळावून त्यांचा शक्तिपात होत चालला; आणि त्यानंच त्यांस ता० २९ आक्टोबर सन १८८३; म्हणजे आश्विन व. ३० शके १८०५ वि. सं. १९४० रोजी अजमीर येथें जयपूरच्या महाराजांचे कोठीत देवाज्ञा झाली! स्वामीजींच्या अकल्पित मृत्यूची खबर तडिद्यंत्रानें ताबडतोब चोहोंकडे पसरून सर्व भारतवर्षास एकदम मोठा धक्का बसला! मृत्युपूर्वी आठ दिवस स्वामीजींची प्रकृति अमळसी विशेष गलबलली होती म्हणून त्यांच्या छात्रवर्गांत मुंबई येथें तारा आल्या. त्यावरून कोणी शिष्यमंडळी स्वामीजींच्या दर्शनास त्याच वेळीं निघून अजमीरास गेली. परंतु पुढें त्यांची प्रकृति सुधारून, गेलेली मंडळी पुनः मुंबईस परतही आली. तों, मागाहून एकाएकी वर लिहिलेल्या दुःखाच्या बातमीची तार पुनः त्यांच्या परमप्रिय शिष्यवर्गापुढें येऊन आदळली! ह्याप्रमाणें ह्या सत्पुरुषाचा काल एकाएकीं झाला व त्यामुळें तदनुयायी छात्रसमूहास अत्यंत दुःख शोक झाला, यांत आश्चर्य नाही.

स्वामी दयानंदजींना आपल्या आर्यदेशाविषयी व आपल्या परम पूज्य वैदिक धर्माविषयी विलक्षण अभिमान असून तो अभिमान यथार्थ असल्याविषयी लोकांची समजूत व खात्री करण्यास ते सर्वदा सिद्ध असत. हिंदुस्थानांतील लोकांत आर्य (श्रेष्ठ) असेंच म्हणण्याचा परिपाठ पाडण्याचा त्यांचा मोठा आग्रह असून, त्याप्रमाणें त्यांनीं, सन १८७२ सालच्या सार्वत्रिक मनुष्यगणतीच्या वेळीं, सरकारानें केलेल्या पत्रकांत जातिभेदाचे सदरामध्ये 'हिंदु' या जातीचे ठिकाणीं 'आर्य' जाति दाखल करण्याविषयी सरकाराला व लोकांनां आस्थापूर्वक सूचना केल्या होत्या. परंतु त्या वेळीं त्यांच्या त्या सूचना व त्यांचा तो आग्रह सरकारास व लोकांस कबूल झाला नाही, असें दिसतें. कारण, मनुष्यगणतीचे जे रिपोर्ट पुढें छापून प्रसिद्ध झाले त्यांत 'आर्य' जाति मुळींच दाखल न करितां तिच्या जागीं 'हिंदु' जातिच दाखल केलेली दिसली. स्वामीजींचा 'हिंदु' जाति न लिहितां 'आर्य' जातिच लिहिण्याचा मुख्य हेतु हा होता कीं, हिंदुस्थानांतले वैदिक धर्मानुयायी हे 'आर्य' असून त्यांच्या कृष्णवर्णावरून मुसलमानांनीं त्यांस 'हिंदु' असें म्हटलें आहे; तेव्हां, 'हिंदू' म्हटलें असतां केवळ शब्दार्थानें शरीरवर्णाचाच काय तो भेद कळतो. परंतु 'आर्य' शब्दानें धर्म व वास्तव्य यांच्या भेदाची 'श्रेष्ठ' जाति, असा बोध होऊन सरकारच्या इष्ट हेतूला. 'आर्य' शब्दाचीच योजना जातिभेदाचे सदरांत योग्य होती, असे ते म्हणत. परंतु त्यांचा आग्रह सफल झाला नाही. तरी, केवळ त्यांच्याच व्याख्यानांनीं आणि संततोच्चारानीं आपल्यामध्ये 'आर्य' हा शब्द बोलण्यांत व लिहिण्यांत फार येऊं लागला. असा पूर्वीं येत नसे, इतकेंच नाही; तर 'आर्य' शब्दाची आपल्याला योग्यताही कळत नसून तो शब्द आपल्याला पूर्वीं अगदीं अपरिचित असा होता. परंतु हल्लीं त्या शब्दाचें महत्त्व व त्या शब्दाचा परिचय जो आबालवृद्धांस सर्वत्र सारखा झाला आहे, त्याचें सर्व श्रेय आम्ही श्रीमदयानंदसरस्वती स्वामींकडे देतो व हेंच त्यांच्या अश्रांत श्रमांचें सार्थक आहे असें आम्ही समजतो. वैदिक धर्माचा अपूर्व अभिमान असा आलीकडील काळांत यांनींच प्रकट केला. वेद हे ईश्वरप्रणीत असून त्यांत सर्व ज्ञानांचीं बीजे सांगितलीं आहेत, व त्यांत दोषस्थल एकही नसून ईश्वरदत्त ज्ञान आणि धर्म काय तो त्यांतच आहे; व वेदांचे मागून जे ईश्वरप्रणीत म्हणून ग्रंथ झाले ते मिथ्या व अयथार्थ ज्ञान प्रतिपादक होत; असें ते म्हणत असत. त्यांच्या या मताचा अवलंब करून चालणाऱ्यांकरितां त्यांनीं सर्व भारतवर्षांत 'आर्यसमाज' नांवाच्या धर्ममंडळ्या स्थापन करून त्यांच्या मार्फत आपला मतप्रसार करण्याचा उद्योग चालविला होता. त्याप्रमाणें त्यांनीं स्थापलेले 'आर्यसमाज' दक्षिण व उत्तर हिंदुस्थानांत व त्याचप्रमाणें वायव्य प्रांत व पंजाब या विस्तीर्ण प्रदेशांत ठिकठिकाणीं असून त्यांचे मतानुयायी त्या त्या समाजांतून हजारों लोक आहेत. हिंदु लोकांत म्हणजे आर्य लोकांत परस्परांस 'नमस्कार' म्हणून म्हणण्याची व लिहिण्याची जी चाल चालू आहे, तिच्या जागीं 'नमस्ते' असें म्हणण्याची रीति असावी असा एक त्यांचा आग्रह असे, व त्याप्रमाणें तत्स्थापित आर्यसमाजीय

लोकांमध्ये परस्परांस 'नमस्ते' म्हणण्याचा प्रचार हल्लीं चालू आहे. ह्याप्रमाणें दयानंदजींचे, वैदिक धर्ममताला दाढ्य आणि पुष्टि आणण्याकरितां इतक्या सूक्ष्म रीतीनें प्रयत्न चालू होते; व याच सूक्ष्म प्रयत्नांचें महाप्रयत्नवान् स्वरूप, ते जर या जगावर कांहीं दिवस असते तर आपणा आर्यावर्तवासी लोकांच्या खास दृष्टीस पडतें. परंतु त्याचें आतां काय? त्या पुरुषाबरोबरच त्यांचा अभिमान आणि त्यांचा प्रयत्न हे अस्तास गेले! ते आतां फिरून कधीं उदय पावतील ते पावोत?

दयानंदजींचा वैदिक धर्माविषयीं कट्टा व जाडा अभिमान आणि तो अभिमान सत्य आहे असें दाखविण्याचा त्यांचा प्रयत्न इतका कांहीं प्रशंसनीय होता कीं, त्यांत त्यांचा कच्चेपणा कोणत्याही बाजूनें इवलासा देखील कधींही कोणास आढळला नाही. वैदिक ग्रंथांचा अभ्यास आणि त्यावरील इतर शतशः टीकाविषयक पुस्तकांचें अवलोकन यांमधील ते जणू काय किडे बनले होते. ह्या अभ्यासानें आणि अवलोकनानें त्यांचा असा ग्रह झाला होता कीं, मूळ ईश्वरदत्त वैदिक ग्रंथ म्हणजे संहिता होत. ही संहिता मात्र ईशमुखांतून निघालेली व त्यांचेंच भाषण असून, संहिता निर्माण झाल्यानंतर तिजवरील ब्राह्मण वगैरे संहितेच्या समजुतीचे आणि खुलाशाचे व्याख्याग्रंथ झाले. बाकी ईश्वरनिर्मित अशी काय ती एक वेदसंहिताच असून ती सर्व इहपरज्ञानानें परिपूर्ण आहे, असें त्यांचें म्हणणें होतें. वेदसंहितेंत थोडक्यांत सर्व ज्ञानकलोपदेश आहे, असें ते म्हणत; आणि पुढें लोकांच्या बुद्धीप्रमाणें पृथक् ज्ञानावर आणि पृथक् कलाशास्त्रादिकांवर निरनिराळे आणि मोठमोठाले ग्रंथ होऊन, कलाशास्त्रज्ञानांची वृद्धि होत चालली; असें त्यांचें प्रतिपादन असें. ते म्हणत, लहान बालकाला त्याची आई जशी थोडें बहुत बोलायला शिकविते आणि पुढें तें मूल जसजसें मोठें होत जातें तसतसें स्वबुद्ध्यनुसार प्रचारांतल्या अवघ्या भाषेचें ज्ञान संपादून पुढें त्याच बुद्धिमत्त्वानें अनेक शास्त्रकलाज्ञानांत पारंगत होतें, तद्वत् ईश्वररूप मातेनें आपल्या मानवबालांस वेदसंहितारूप भाषा व अल्पज्ञान दिलें व त्या भाषेवर व ज्ञानावर पुढें बुद्धिमान् आर्य बालांनीं अनेक शोध करून अनेक शास्त्र व कलाज्ञानांचे ग्रंथ केले. तथापि, ह्या सर्वांचें श्रेय केवळ वैदिकसंहितेलाच आहे; असा त्यांचे म्हणण्याचा आशय होता. ते आणखी असें म्हणत कीं, ज्याप्रमाणें ईश्वरानें ह्या पृथ्वीवर असंख्य जड पदार्थ निर्मून ठेविले असून त्यांचा उपयोग आणि नीटनेटकेपणा मनुष्ये आपल्या बुद्धीप्रमाणें आणि शोधाप्रमाणें करून घेतात; तद्वत् हें अल्प परंतु ठोकळ ज्ञान ईश्वरानें वेदसंहितारूप भाषेनें लोकांस उपदेशिलें, आणि पुढें त्यावर वर सांगितल्याप्रमाणें आर्यांनीं आपल्या विशाल बुद्ध्यनुसार नानाविध ग्रंथ लिहिले.

दयानंदजी हे दृढाभ्यासी, निग्रही, गंभीर आणि महाविद्वान् होते; आणि हेच त्यांचे गुण त्यांच्या उपदेष्टृत्ववृत्तीस अत्यंत साह्यभूत झाले. त्यांचें जें आत्मवृत्त प्रसिद्ध झालें आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, त्यांनीं सुमारे चाळीस वर्षेपर्यंत सतत अभ्यास केला; व त्या अभ्यासाची सार्थकता त्यांनीं सुमारे पंधरा वर्षे लोकांस उपदेश करून केली; आणि हेंच त्यांच्या आजच्या मित्तीस असलेल्या कीर्तिप्रसाराला कारण झालें. दयानंदजींच्या उपदेशाची सरणी फारच थोड्यांस साधेल. उपदेशाला वक्तृत्वाचा गुण जो आवश्य पाहिजे, तो त्यांजमध्ये अगदीं भरलेला असून त्यांच्या वाणीची रसालता, ज्यांनीं त्यांचीं उपदेशरूप व्याख्यानं ऐकिलीं आहेत त्यांसच माहित असेल. त्यांचीं बहुतेक व्याख्यानं हिंदुस्थानी भाषेंत मृदु व मिष्ट शब्दांनीं अस्खलित चालून तीं ज्ञानोपदेशरसानें अगदीं ओथंबलेलीं असत. कित्येक प्रसंगीं आम्हीं तर चांगल्या ज्ञात्या श्रोतृसमाजाचे तोंडून असें ऐकिलें आहे कीं, दयानंदजींचें एकेक व्याख्यान म्हणजे तें ज्ञानमधून भरलेलें मधाचें पोळें असे! आणि खरोखरच तें तसें असे. याविषयींची खात्री करण्यास, ज्या लोकांस त्यांचे व्याख्यानश्रवणाचा सुप्रसंग साधला ते

स्वतः सिद्ध असतील, यांत संशय नाही. मधाच्या पोळ्यावर जशा मधमाशा दाटीने व गर्दीने बसून पोळें अगदी लोंबलेलें असतें, त्याप्रमाणें दयानंदजींचें व्याख्यानरूप मधाचें पोळें श्रोतृसमाजानें अगदी गच्च भरून लोंबलेलें दिसे. त्यांच्या वाणीचा सरल व निष्प्रतिबंध ओघ चालला म्हणजे श्रोतृसमाज अगदी तल्लीन होऊन कोणाची हूं का चूं ऐकूं येत नसे. त्यांच्या व्याख्यानाची सरणी अत्यंत बालबोध असून प्रतिपाद्य विषय श्रोत्यांच्या मनांत सहजरीतीने उतरून देण्याचें त्यांचें कौशल्य कांहीं अद्वितीय होतें. त्यांची जाडी विद्वत्ता त्यांच्या उपदेश्य विषयांत तर कोणासच तोंड घालूं देत नसे. मुंबईस दोन वर्षांखालीं जी दयानंदजींनीं शेवटची फेरी केली व त्या वेळीं जीं त्यांचीं तेथील आर्यसमाजाचे जागेंत 'उघड्या हवें'तलीं व्याख्यानं झालीं त्या वेळीं एके प्रसंगीं, एक मनुष्य तर आपल्या दुसऱ्या स्नेह्यास असें म्हणाल्याचें आम्हीं ऐकिलें कीं, वाग्देवीनें आणि विद्यादेवीनें ह्या सन्यस्त भव्य पुरुषास माळच घातली आहे काय न कळे! दयानंदजींचें वेदवेदांगपारंगत्व आणि अनेक शास्त्रावलोकन यांमुळें त्यांचें व्याख्यान आणि उपदेश इतका चपखल बसून जावा कीं, मोठमोठे पंडित तोंडांत बोटें घालून त्यांच्या व्याख्यानसमर्थतेची स्तुति व तारीफ करीत. त्यांचे ठायीं देशाभिमान आणि प्राचीनविद्याविषयीं पूज्य बुद्धि हीं फारच असून, 'जसें बोलावें तसें चालावें' याविषयींचें त्यांचें निश्चयदाढ्य अप्रतिम होतें. त्यांना स्वमतप्रतिपादनाचें आपल्या प्रचंड विद्याबलानें कोठेंही यत्किंचित् देखील भय वाटत नसून, अयथार्थ व निराधार असें भाषण त्यांच्या व्याख्यानांत कधींही निघत नसे. आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, त्यांचीं मते व त्यांच्या समजुती ज्यांस अमान्य असत ते स्वामीजींच्या व्याख्यानांस व प्रतिपादनांस क्वचित् नाखुष असतील. तथापि त्यांच्या विद्वत्तेला सर्वांकडून निर्मत्सरानें मान मिळावा अशी त्यांची योग्यता होती, हें कोणासही नाकबूल नाही. त्यांचें वास्तव्य एकाच ठिकाणीं नसून ते सर्वदा उपदेशकाच्या किंवा धर्मप्रचारकाच्या वृत्तीनें सर्वत्र हिंडून आपल्या परमपूज्य धर्ममतांचें सर्वास श्रवण करवीत. यामुळें त्यांच्या दर्शनाचा व त्यांचे उपदेशश्रवणाचा बहुत लोकांस फायदा झाला. आणि त्यांचें सरस वाग्गांभीर्य आणि त्यांचे उपदेशाचा ठसा यांनीं बहुत लोकांस स्वामीजींच्या अनुज्ञेकडे ओढून त्यांस त्यांचे अगदीं भक्त बनविलें. आतां स्वामीजींच्या संबंधाची ही लोकभक्ति यापुढेंही अशीच अव्याहत चालेल असें नाही. तथापि दयानंदजींचें विद्यावैभव आणि त्यांचे संतत प्रयत्न यांचा जो यत्किंचित् शेष त्यांचे पश्चात् या भूतलावर राहिला आहे तो तरी निदान अजरामर राहील अशी आशा आहे.

दयानंदजींचा थोरपणा आणि त्यांचे विषयींची पूज्यता लोकांमध्ये कां असावी याचें कारण पाहिलें असतां केवळ त्यांच्या गुणशीलाचें हें फल आहे, असें सहज समजेल. मनुष्याला जगामध्ये प्रसिद्धीस येण्यास व लोकांकडून वाहवा म्हणवून आपल्या ठिकाणीं लोकांचें प्रेम जोडून घेण्यास अनेक साधनें किंवा उपकरणें असतात. स्वतः थोर व श्रीमंत कुलांत जन्मलें पाहिजे किंवा विद्वान पित्याचे पुत्र जन्मलें पाहिजे; अपूर्व व अद्वितीय गुण पराक्रमांनीं युक्त असलें पाहिजे; किंवा त्या अपूर्व गुणपराक्रमानुरूप जगांत कांहीं हालचाल आणि ढवळाढवळ केली पाहिजे. म्हणजे लोकांचे आपल्याकडे लक्ष्य लागून आपण जगप्रसिद्ध होऊं. आजपर्यंत जे जे प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले ते वरील सदरांतील कोणत्या तरी एका गुणामुळेंच प्रसिद्ध झाले असतील, यांत संशय नाही. वरील गुणांपैकीं शेवटच्या गुणांनीं प्रसिद्ध होणें हें अत्यंत प्रशंसनीय होय. व त्याप्रमाणेंच श्रीमद्दयानंदसरस्वतीस्वामी हे गुण-पराक्रमी असून तदनु रूप त्यांनीं धर्मसंबंधी गोष्टींत फार मोठी हालचाल केल्यामुळें, आर्य लोकांच्या धर्माब्धींत मोठी ढवळाढवळ होऊन, सर्व आबालवृद्धांस तो पुरुष ज्ञात झाला. वैदिक धर्मातील सत्यशोधनाचा महाप्रयत्न स्वामीदयानंदजींसारखा आलीकडील काळांत कोणाकडून झाला असेल असें वाटत नाही. व यामुळें त्यांकडून वैदिकव्यासंग जितका झाला होता तितका इतर कोणाकडूनही झाला

नाहीं. वेदांवर अनेकांकडून अनेक दोष येत व त्यांमध्ये अनेक चुकीची स्थळे आहेत असा लोकांमध्ये वाद चाले. परंतु त्या सर्व दोषस्थलांचे स्वच्छीकरण करण्याकरितां स्वामीजींनीं फार मोठा व अपूर्व प्रयत्न सुरू केला. तो कोणता म्हणाल तर, त्यांचे 'वेदभाष्य' हा होय. दयानन्दस्वामींच्या या वेदभाष्याची प्रसिद्धी सर्व हिंदुस्थानात — दक्षिणेकडे कन्याकुमारीपासून तो उत्तरेकडे हिमाद्रीपर्यंत आणि पश्चिमेकडे अटकेपासून तो पूर्वेकडे ब्रह्मदेशापर्यंत—चारही दिशांस झाली होती. हें भाष्य आम्हीं वर म्हटल्याप्रमाणे खरोखरच 'अपूर्व' असून ते हिंदुस्थानीभाषेत निघत होते यामुळे, ते सर्व लोकांस वाचण्यास सांपडून त्याचा सर्वास खरा लाभ होत असे. या भाष्याची भूमिकाही मोठी आहे व त्यांत वेदभाष्याचे प्रयोजन सिद्ध केले आहे. परंतु, हा ऐवढा मोठा प्रयत्न स्वामीजींच्या अकालीं मृत्यूने तसाच मध्ये पडून राहिला! त्याचे आतां फिरून उत्थापन होण्याची आशा नाही!

सारांश, त्यांनीं वेदांचे महत्त्व व त्यांचे सर्वव्यापकत्व जगास उत्तम प्रकारे करून दाखविण्याविषयी मोठ्या इभ्रतीनें कमर बांधिली होती. व हा त्यांचा त्यांच्या विद्वत्तेप्रमाणेच असाधारण वंद्य गुण होता यांत संशय नाही.

स्वामीजींची तर्कशक्ति आणि योजकता ह्या अद्वितीय होत्या असे त्यांच्या उपदेशपर व्याख्यानांवरूनच अनेकांस कळून आलेच आहे व त्याविषयी त्यांचे पश्चात् त्यांचे ग्रंथ तर साक्ष देण्यास सिद्ध आहेतच. त्यांनीं वेदार्थाची फोड जितक्या उत्तम व बालबोध रीतीनें केली तितकी आजपर्यंत कोणाकडूनही झाली नाही असे म्हणणे, आमच्या मताने, साहस होणार नाही. त्यांच्या वेदार्थपटुत्वामुळे त्यांजपुढे कोणत्याही धर्ममताचा महापंडित आला तरी तो लटपटून जाई व त्यांचे म्हणून स्वामीजींच्या प्रखर विद्यातेजापुढे यत्किंचितही विद्वत्त्वकिरण चमकू नये, अशी त्याची गाळण होऊन जाई. आम्ही म्हणतो ही अत्युक्ति नाही. दयानंदजींची विलक्षण विद्वत्ता आणि तदनुरूप त्यांची निःस्पृहता या देवतांच्या जोडीनें तो पुरुष इतका काहीं वीरशिरोमणि बनलेला असे कीं, त्याचा पाडाव करण्यास कसाही महारथी पंडित सभांगणी प्राप्त झाला तरी स्वामीजींच्या तोंडून 'भो पंडिताः' निघाले कीं; त्याचीं सर्व षट्शास्त्रायुधे लटकीं पडत! यांत म्हणजे स्वामीजी हे सामनेवाल्यांशीं औद्धत्यानें व धरसोडगिरीनें वागत आणि त्यांजशीं भाषण करण्यास पुढे सरसावलेले शास्त्री, वैदिक व पंडित हे गरीब व थापडवाईक असत म्हणून त्यांची गाळण होऊन ते पराभूत होत, असा कांहीं अर्थ नाही. तर स्वामीजींच्या पुढे त्यांच्या विलक्षण पांडित्यामुळे त्यांची जिह्वाच चालू नये असा कांहीं योग घडून यावा! स्वामीजींचा तर्क, त्यांची बुद्धि आणि त्यांच्या प्रतिपादनाची किंवा वादाची शैली हीं बघून प्रतिपक्षी अगदीं गांगरून जात. ते बुद्धिवैभव, ते तार्किक्य आणि ती वादशैली इतर पंडितांमध्ये मुळीच नसल्यामुळे त्यांची मति स्तंभवत् होई. असे प्रसंग आम्हीं अनेक ठिकाणीं पाहिले असून, त्याचवेळीं दयानंदजींच्या अद्वितीयत्वाबद्दल आमची बालंबाल खात्री झाली होती. असा गुणशाली, व विद्वच्छिरोमणि पुरुष असल्यावर मग लोकांमध्ये त्याच्या कीर्तिसुगंधाचा परिमल दरवळून लोक त्याला मोहित होतील यांत आश्चर्य ते कसले? परंतु यांत दुःखाची गोष्ट हीच कीं, दयानंदजींचे हें वैभव आणि ही गुणवत्ता त्यांच्या अस्तित्वांत लोकांनीं ओळखावी तशी ओळखली नाही व त्याप्रमाणे त्या महापुरुषाला लोकांकडून जसा सार्वत्रिक सन्मान आणि आदर मिळायला पाहिजे होता तसा मिळाला नाही. फार प्राचीनकाळापासून हा अनुभव आलाच आहे कीं, सत्पुरुषांची योग्यता त्यांच्या जीवमानकाळीं लोकांस समजत नाही व त्यामुळे त्यांजकडून त्या सत्पुरुषांचे जसे चीज व्हावे तसे होत नाही. परंतु मागाहून लोकांना आपापच त्यांजविषयीं यथार्थ ज्ञान होऊन ते पश्चात्तापपूर्वक त्या महापुरुषांच्या सत्कीर्तीस भजू लागतात. याजबद्दल आजपर्यंत सहस्रशः उदाहरणे देता येतील. तेव्हां तदनुरूपच

दयानंदजींविषयीही जें लोकांचें औदासीन्य होतें त्याजबद्दल अपूर्वता वाटणार नाही. असे भाग्यशाली सत्पुरुष या जगतीतलावर फारच थोडे होऊन गेले असतील कीं, त्यांच्या अस्तित्वांत आणि अनस्तित्वांत सर्व लोकांकडून त्यांस एकसारखाच मान मिळत गेला असेल. यावरून, दयानंदस्वामीजींच्या संबंधानें कोठें कोठें लोकांनीं जो अंशतः आपला निरभिमान व तिन्हाइतपणा दाखविला त्याजबद्दल फारशी खंती बाळगण्याचें कारण नाही. दयानंदजींच्या गुणशीलाची योग्य पारख होऊन त्याला आर्यावर्त पण्यागारांत सर्वत्र सारखी किंमत जरी आली नाही तरी, त्या गुणशीलाचे पारखी आतां निघून त्याला पूर्वीपेक्षा फार जास्त किंमत येईल अशी आमची खात्री आहे.

दयानंदसरस्वतीस्वामी यांचें आचरण यावज्जीव अत्यंत निर्मल आणि यौगिकवृत्तीचें असे. त्यांचें कडकडीत ब्रह्मचर्य आणि तदनुरूप त्यांचें तपस्तेज हीं फार प्रशंसनीय व पूज्य असत. संसारसुखावर निव्वळ पाणी सोडून परोपकारबुद्धीनें सद्धर्म स्थापनार्थ ज्यानें आपल्याला काया, वाचा, मनंकरून वाहून घेतलें होतें व जो लोकापवाद, लोकनिंदा आणि लोकाघात सोसून निष्पक्षपातानें आणि निगर्वितेनें गृहीत स्वकर्मांलाच अनुसरला होता, त्याचा दृढनिश्चय, त्याचें धैर्यबल आणि त्याची स्वदेशोत्कर्षेच्छा हीं म्हणजे कांहीं वेगळीं सांगायला पाहिजेत असें नाही. असा पुरुष या देशांमध्ये आलीकडील काळांत हाच एक होऊन गेला. नाही म्हणायला हे गुण अंशतः प्रसिद्ध विष्णुबावाब्रह्मचारी यांजमध्येही होते व तसेंच त्यांचें आचरणही असे. परंतु दयानंदस्वामीजींप्रमाणें त्यांजमध्ये असावी तशी जाडी व अपूर्व विद्वत्ता नव्हती. असे पुरुष निर्माण होण्याला फार काल आणि मोठा पुण्यसमुच्चय लागतो. त्या विना असा सत्पुरुषांचें आणि तपोनिधींचें जन्म देशामध्ये होणें नाही. तेव्हां, दयानंदजींच्या संबंधाचें देव्हारें माजविण्यास कारण त्यांची स्वतःची योग्यताच तशी होती.

स्वामीजींच्या प्रयत्नानें न होणाऱ्या गोष्टी घडून येऊन त्यांची कीर्ति अजरामर राहिल अशी जी आमची समजूत आहे तिचें प्रत्यक्ष प्रमाण उत्तर हिंदुस्थानाकडे लक्ष दिलें म्हणजे समजेल. उत्तर हिंदुस्थान म्हणजे तेथील लोक, यवन व मुसलमान यांच्या सतत साहचर्यानें आपले वैदिकाचार वगैरे सर्व विसरून नांवाला मात्र हिंदु राहून अंधपरंपरेच्या रूढींचे व आचार विचारांचे भक्त होऊन राहिलेले आहेत, असें आढळून येईल. आपली संस्कृत विद्या व तींतील शास्त्रग्रंथ यांचें अवलोकन तिकडे कोणाच्या स्वप्नीं देखील नाहीसे झाल्यासारखें झालें होतें. परंतु श्रीमदयानंदसरस्वतीस्वामींच्या महाप्रयत्नानें जी तिकडे खलबल झाली, तेणेंकरून तिकडील लोकांचें संस्कृत विद्येकडे आणि आपल्या अनादिसिद्ध वैदिक धर्माकडे लक्ष ओढून ते त्यांच्या उद्धरणार्थ स्वामीजींना साह्य होऊन, प्रयत्न करूं लागले, या कामामध्ये स्वामीजींना अनेक अडथळे व संकटें आलीं. बहुत पंडितांस दयानंदजींच्या उपदेशांत आणि प्रतिपादनांत पाखंड वाटूं लागून, त्यांनीं त्यांशीं अनेक ठिकाणीं वादसंग्राम केला. परंतु स्वामीजींच्या जवळची संग्राम सामग्री असावी तशी भरपूर आणि कार्यकारी असल्यामुळें त्यांनीं प्रतिस्थलीं प्रतिपक्षाचा मोड करून आपलें म्हणणें व करणें अयथार्थ नाही अशी त्यांची खात्री करून दिली; व त्याचें त्यांना त्याप्रमाणें फलही मिळत चाललें. म्हणजे, स्वामीजींचा विजय झाला तसे त्यांचे तिकडील प्रदेशांत अनेक लोक अनुयायी बनून, त्यांजमध्ये लुप्तप्राय झालेल्या वेदवेदांगशास्त्रांचा अभ्यास, अभिमान आणि महत्त्व हीं वाढत चाललीं. स्वामीजींच्या याच अव्याहत प्रयत्नांनीं त्यांच्या श्रीमान् व सच्छात्रवर्गाचे साह्यानें तिकडे संस्कृताध्ययनाच्या शाळा व पाठशाळा स्थापन होऊन, दिवसांदिवस त्या सत्कृत्यांची तिकडे वृद्धि होत चालली आहे. तेव्हां स्वामीजींच्या प्रयत्नांस जें इतकें यश मिळालें तें त्यांच्या असाधारण परोपकारशालित्वाचें आणि सद्धर्मनिष्ठेचें फल होय, यांत संशय नाही. दयानंदजींना अनेक विद्वान् व अविद्वान् अशा दुराग्रही, वादप्रिय

आणि हट्टी लोकांशीं अनेक वेळां वादसंग्राम झुंजावे लागले. या संबंधानें फरूकाबाद येथील पंडित गोपालराय हरि शर्मा नांवाच्या सद्गृहस्थांनीं 'दयानंददिग्विजय' नामक एक ग्रंथ लिहिला आहे; त्यामध्ये सर्व वादसंग्रामांच्या हकीकती पंडित मजकुरांनीं दाखल केल्या आहेत. त्यांवरून स्वामीजींच्या वैदिक धर्माभिमानाचें यथार्थ स्पष्टीकरण होऊन त्या उपदेश्यास जो विजय प्राप्त झाला आहे त्याबद्दल अंतःकरणाला परमानंद वाटतो. एतावत्कालपर्यंत वेद हे काय आहेत, त्यांमध्ये काय सांगितलें आहे व त्यांत जें सांगितलें आहे तेंच सत्य व यथार्थ आहे हें कशावरून, इत्यादि ज्या लोकांच्या शंका प्रतिशंका आणि वेदधर्माविषयीं जें लोकांचें परमौदासिन्य होतें तें दयानंदजींच्या या दिग्विजयानें आणि संततोपदेशानें बहुतेक नष्ट होऊन, वैदिक धर्माचें तिकडे पुनरुद्धरणच झालें असें लोकांस वाटत आहे. असलें महत्कृत्य स्वामी दयानंदजींवांचून दुसऱ्या कोणत्याही पंडिताकडून झालें नसतें, अशी आमची खात्री आहे.

ईश्वरभक्त, उपदेष्टे, सदाचारनिरत, योगवृत्त्यनुसारी आणि परोपकारी असे साधु पुरुष पूर्वी होऊन गेले, दयानंदजींच्या काळीं होते आणि आतां त्यांचे पुढेही होतील. परंतु दयानंदजींची प्रतिमा त्यांजमध्ये निर्माण होण्यास फार काळ लागेल अशी आमची समजूत आहे. अवघ्या भारतवर्षांत हाच एक पुरुष सद्धर्मोपदेष्टा होऊन गेला. दयानंदजींच्या काळीं बाबू केशवचंद्रसेन व महर्षी देवेंद्रनाथ टागोर वगैरे साधु पुरुष होते. त्यांच्या वृत्ति व त्यांचें यौगिकाचरण हीं परम प्रशंसनीय होतीं. त्याचप्रमाणें या नूतन धर्मोपदेशकांमध्ये पूर्वी त्या वर्गाचे आदि पुरुष राजा राममोहनराय हेही महासाधु आणि ईश्वरभक्त होऊन गेले. त्यांनीं वेदाचे आधारानें एकेश्वरी मत स्थापन केलें. त्यापुढें देवेंद्रनाथ हे त्यांचे आसनाखूड झाले. त्यानंतर केशवचंद्रसेन त्यांपासून पृथक निघाले. त्यांचे धर्मोपदेशाचा पाया व उपदेशाची इमारत केवळ ख्रिस्ती धर्म पुस्तक (बायबल) आणि स्वतःचे निर्मल बुद्धीचा तर्क यांजवर असून यांपेक्षां पलीकडे नव्हती; व त्यांना आपल्या देशांत व आपले पूर्वजांचे धर्मग्रंथांत ग्रहणीय असें कांहींच आढळलें नाहीं; अथवा त्यांनीं तसें आढळून घेण्याचा प्रयत्नही केला नाहीं, असें दिसतें. त्यांना आपल्या ब्राह्मोपदेशाचा पाया रचण्यास कायती 'बायबल संहिता' आणि तिजवर अनेक साधूंनीं लिहिलेल्या टीका व सर्म्न्स (धर्मकथा) यांपलीकडे कांहीं मिळालें नाही. या विषयीं यत्किंचित्ही वाद असण्याचें कारण नाहीं. सन १८७७ च्या जानेवारी महिन्यामध्ये दिल्ली येथें महाराणी सरकारच्या चक्रवर्तिनी पद धारणाचे संबंधानें लॉर्डलिटन या प्रतिनिधींचे अध्यक्षतेखालीं जो बडा दरबार झाला त्या समारंभास श्रीमत्पंडितवर्य स्वामी दयानंदजी व बाबू केशवचंद्रसेन हे उभयतांही सत्पुरुष त्या काळीं निमंत्रित केले होते. त्यावेळीं त्या उभयधर्मोपदेश्यांच्या परस्पर भेटी होऊन एकमेकांस एकमेकांचें मत कथन करण्यांत आलें. त्यावरून उभयतांच्या विद्वत्तेच्या व त्यांचे धर्माभिमानाच्या मूलोद्भवास आधारभूत असणाऱ्या महाग्रंथांचा सर्व जमलेल्या लोकांस खुलासा झाला. या समयीं सुदैवयोगें आमचेही तेथें जाणें झालें असल्यामुळें त्या उभय महोपदेश्यांच्या भेटीचा अपूर्व योग व त्यांचीं परस्पर संभाषणें आमच्याही पाहण्यांत व ऐकण्यांत आलीं. स्वामी दयानंदजींची मात्र भारतवर्षातील फार प्राचीन अशी 'वेद' संहिता आपल्या उपदेशांस मुख्याधारभूत आहे. यावरून दयानंदजींच्या धर्माभिमानास किती महत्त्व येतें हें तेव्हांच कोणाच्याही लक्षांत येईल. ख्रिस्ती धर्माला चिकटून किंवा लगटून असणाऱ्या धर्ममताची प्रौढी विशेष अथवा मूल वेदप्रतिपादित निर्दोष मतप्रतिपादनाचें महत्त्व विशेष याचा निर्णय आर्यबंधुजनच सहज करील. त्याबद्दल येथें जास्त विस्तार करण्याचें प्रयोजन नाहीं. आपल्या धर्ममतप्रतिपादनास ख्रिश्चियनमताचा पदर लागतो इकडे दुर्लक्ष करून बाबू केशवचंद्रसेन यांनीं जो उपदेशक्रम चालविला होता, त्यामुळें त्यांचे धर्मोपदेशांत दयानंदजींच्या धर्मोपदेशांतल्याप्रमाणें आर्यत्व चमकत नव्हतें. दयानंदजींचा उपदेशक्रम आणि धर्माभिमान सर्वांशीं वेदानुसारी असल्यामुळें त्यांस आर्यधर्मप्रतिपादक आचार्य

किंवा आर्यगुरु ही पदवी साजण्यासारखी आहे. मूल राममोहनरायाचे समाजाचे दोन भाग झाले. एक आदिब्रह्मसमाज व दुसरा केशवचंद्रसेन यांचा भारतवर्षीय समाज. या भारतवर्षीय समाजाचा आणखी एक भाग साधारणीसमाज म्हणून झाला आहे. मुंबई इलाख्यांत त्याचें रूपांतर प्रार्थनासमाज आहे. परंतु दयानंद स्वामींनीं आर्यसमाज या नांवानें मंडळ्या स्थापन केल्या आहेत.

दयानंदजींच्या मध्ये त्यांचा अद्भुत गुण म्हणला म्हणजे त्यांची असाधारण तर्क व योजनाशक्ति होय! ही शक्ति इतर महापंडितांमध्ये आढळवयाची नाही. इतर महापंडित म्हणजे परंपरेनें चालत आलेल्या विचारांचें आणि तर्कांचें चर्वण करून त्यांनाच चिकटून किंवा लगटून राहतात, असा प्रकार सर्वत्र दिसतो. पण पंडित दयानंदजींची गोष्टच निराळी. ते जड व मूढपणाचे कुविचार व कुतर्क यांच्या आश्रयास कधीं देखील उभे राहिले नाहीत. त्यांची विचारस्फूर्ति व त्यांचा बुद्धिविकास हीं त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या सत्यार्थप्रकाश, कर्मपद्धति, ऋग्वजुर्वेदभाष्य, वेदांतध्वांतनिवारण, आणि इतर कित्येक पुस्तके यांच्यावरून तेव्हांच लक्ष्यांत येतील. पुण्यास स्वामीजींनीं जी व्याख्यानमाला दिली, तिचें टिप्पण प्रसिद्ध झालें आहे. त्यावरून स्वामींच्या पोक्त व स्वतंत्र विचारांची आणि तर्कशक्तीची कमाल आहे, असें वाटल्यावांचून राहवत नाही. तरी दयानंदांना पुण्यास मिळावा तसा सन्मान न मिळतां येथील चटोर लोकांनीं त्यांचा विनाकारण छल व अपमान करून लोकांमध्ये आपलें हसें करून घेतलें. हें फार वाईट झालें. दयानंदजींच्या विद्वत्तेस, त्यांच्या सुरस व्याख्यानांस आणि त्यांच्या सद्धर्मप्रसारहेतूस पुणेकरांकडून फार उत्तम मान मिळेल असें वाटलें होतें. पण तसे काहीं झालें नाही, हा पुणेकरांकडून मोठा प्रमाद घडला, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. पुण्यामध्य विद्वत्समाज चांगला असून तेथें विद्वानांच्या विद्वत्तेचें चीज होईल म्हणून दूरदूरचे विद्वान लोक येथें येतात; परंतु दयानंदजींच्या संबंधाचा वरील प्रसंग अगदीं असंभावितपणाचा झाला; व त्यावेळीं पुणेकरांनीं जें आपलें अश्लाघ्य व अश्लील वर्तन दाखविलें त्यावरून त्यांनीं आपल्या कीर्तीस मोठा कालिमा आणिला, यांत संशय नाही. कोणी म्हणतात, पुणेकरांना दयानंदजींवर संतापून पिसाळण्याचें कारण असें झालें कीं, स्वामीजींकडून आपल्या व्याख्यानांत मूर्तिपूजक लोकांस सहन न होणारा असा कांहीं प्रमाद घडला. ही गोष्ट खरी असेल तर व्याख्यानांतील प्रमाद म्हणजे, शब्दयुद्धापेक्षां दुसऱ्या निंद्य उपयांनीं त्याचा प्रतिकार करावा असा कांहीं नसावयाचा, हें उघड आहे. परंतु पुणेकरांनीं त्यावेळीं आपली सर्व शांति गांभीर्य आणि इतर गुणावगुणज्ञतेचे सद्गुण हीं दूर झुगावरून, अत्यंत मत्सरभाव दाखविणारीं, अशीं कांहीं अपमानकारक कृत्यें केलीं. हें त्यांनीं फार निंद्य काम केलें, व त्याचें त्यांस अंशतः प्रायश्चित्तही भोगावें लागल. परंतु हा सर्व प्रकार निदान पंडित स्वामीदयानंदजींच्या आगमनकालीं तरी व्हावयाला नको होता असें त्यावेळीं येथील बहुत विद्वानांस वाटून त्याबद्दल त्यांनीं स्वामीजींच्या जवळ आपला खेदही दर्शविला. अस्तु. साधु पुरुषांचे असेच अपमान व छल हूड, अविचारी आणि सोरट लोकांकडून सर्वदा होऊन त्या सत्पुरुषांची जगाला कसोटी समजत असते. स्वामीजींचा त्या समयीं इतका अपमान झाला तथापि त्या धीरोदात्त पुरुषांचें धृतिगांभीर्य लवमात्रही कचरलें नाही, ही विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

अडाणी, अप्रबुद्ध आणि कूपमंडूक अशा वृत्तीचे जे शेतकरी लोक असतात त्यास एखादे वेळीं मुंबई येथें नेऊन तेथील नानाप्रकारचीं विशाल यंत्रें, आगगाड्या वगैरे दाखविलीं असतां ते लोक जसे बुझतील व गांगरून जाऊन, हें काय विलक्षण व अतर्क्य प्रकरण आहे असें त्यांस वाटेल; तद्वत् आमच्या इकडील अल्पज्ञ, लब्धप्रतिष्ठ आणि अस्वतंत्र विचारांचे आशाळभूत शास्त्री लोक हे दयानंदजींचें प्रचंड विद्वद्यंत्र बघून बुझत व गांगरून जाऊन त्यांच्या बुद्धि व विचार थिजून जात, इतकेंच नव्हे; तर रामानुज कमलनयनाचार्यासारखे मी मी

म्हणवणारे विद्वानांचीही फें फें उडाली हें प्रसिद्धच आहे. नासिक, पुणे, बडोदे, अमदाबाद, मुंबई व काशी येथील पंडितांची हीच अवस्था होऊन स्वामीजींच्या प्रतिपादनावर कोणाचाही प्रतिवाद झाला नाही अथवा झाला तो यथार्थ रीतीने झाला नाही. ह्या सर्व ठिकाणीं स्वामीजींची अपूर्व बुद्धिमत्ता सर्व लोकांकडून वाखाणली गेली. विलायतेंत बुद्धीचे सागर किंवा बुद्धिमत्त्वाचे खनि असे अडामस्मिथ, बेकन, भिल्ल वगैरे जे महापंडित धुरीण होऊन गेले; आणि ज्याप्रमाणें आपल्याकडे पूर्वी कणाद, गौतम किंवा शंकराचार्य यांच्यासारखे वेदशास्त्रांगपारंग व धर्मस्थापक होऊन गेले; त्यांच्या तोडीची स्वामीजींची मूर्ति होती, असें म्हणण्यास आम्हाला लवमात्र शंका वाटत नाही. मग इतकी दयानंदजींची योग्यता असून लोकांकडून आणि त्यांत पुण्यासारख्या ठिकाणीं लोकांनीं त्यांच्याशीं असन्मानास्पद असें कां वर्तन केलें? हा प्रश्न येतोच. पण यांत आम्हांस विशेष काहीच वाटत नाही. लोकांकडून तसें वर्तन घडलें नसतें तर मात्र आश्चर्य वाटतें खरें. तेव्हां, झाल्या गोष्टी त्या सर्व यथाक्रम आणि इतिहासाला अविरुद्ध अशाच झाल्या, असें म्हटलें पाहिजे. परंपरांध रूढींमध्ये आणि लोकांत दृढतम झालेल्या धर्माचार विचारांमध्ये लक्ष घालून जो कोणी फेरफार करूं इच्छील त्याच्याशीं लोक वांकून राहतील, त्याची फजीती करतील, आणि यापेक्षांही विशेष अधिकार हातीं असला व राज्यकर्त्याची अनुकूलता असली तर प्रसिद्ध धर्मसंस्थापक ख्रिस्त व लूथर यांच्याप्रमाणें त्या सत्पुरुषांच्या जिवारही बेतण्याचा प्रसंग येण्यास चुकावयाचा नाही. आणि तसे दुष्ट प्रसंगही वख्तावर सहन करण्याचें पूर्ण धैर्य ह्या महान् पुरुषांच्या अंगीं असलें पाहिजे. अशा महापुरुषरूप सुवर्णाची त्यांजशीं असलेल्या छलवादी लोकवर्तनरूप शालिग्रामशिलेवरच कसोटी उतरणार. त्याशिवाय सज्जनांची पारख व्हावयाची नाही. तेव्हा, लोकांनीं तरी आपल्या छळवादी स्वभावाचे बाहेर कांहीं केलें नाही, इतकें म्हणून समाधान मानावें, यापेक्षां दुसरा मार्ग नाही.

जो संन्याशी सकृदर्शनींच ब्राह्मणें हीं वेद नव्हेत असें धडकून सांगतो, आणि 'मंत्रब्राह्मणयोर्वेदः' इत्यादि फक्किका ज्यांनीं जन्मापासून पाठ केलेल्या असे ब्राह्मणपंडित यांचें व त्याचें जुळावें कसें? आणि येथेंच पंडितांचा आणि स्वामीजींचा वाद पडून लोकांनीं त्यांची निंदा करावी असा क्रम चाले. पूर्वी कधीं विचार न केलेली गोष्ट किंवा कल्पना एखाद्यानें नवीनच काढली तर तिच्या यथार्थायथार्थत्वाविषयीं प्रशांतवृत्तीनें मनन करण्याची सद् बुद्धि फारच थोड्यांच्या वांट्यास आलेली असते. असें असून त्यांमध्ये जर हट्टाग्रही आणि दुरभिमानी लोक असतील तर ते, परंपरेनें व पिढ्यानुपिढी जे विचार व जीं मते अथवा ज्या गोष्टी आणि ज्या कल्पना चालत आल्या असतील त्यांचेंच समर्थन करून, दयानंदजींसारख्यांचा छल करण्यास कधींही मागें घेणार नाहीत, असा फार प्राचीनकाळापासून दाखला आहे. कोपर्निकस आणि ग्यालिलियो नांवाच्या यूरोपीय ज्योतिर्विद आणि गणिती महापंडितांनीं पृथ्वी अचल नसून ती नेहमीं फिरते आहे असें शोधून काढलें; तेव्हां टालमी आणि अरिस्टॉटल् यांचे मताभिमान्यांनीं त्या बिचाऱ्यांचा किती छल केला हें सर्वास ठाऊकच आहे. याप्रमाणें जुन्या मताचा अभिमान धरून असणाऱ्यांकडून नवीन मत प्रतिपादकांचा छल होतो, अशीं उदाहरणें इतिहासांत कमी नाहीत. लोकांचीं भ्रांतमते खोडून काढून नवीन मतोपदेशानें त्यांची खात्री करणें हें काम मोठें जोखमीचें आणि कठिण आहे. लोकमते आणि लोकांचे दुराग्रह मोडून काढण्याचा मोठा भाग एकीकडे ठेवा; परंतु केवळ ईश्वरभक्तीमध्ये आणि त्याचे भजनपूजनमध्येच काळ घालवून निरुपाधिक, निरपेक्ष आणि साधुवृत्तीनें राहण्याचा कोणी निश्चय केला तरी लोकांकडून त्याचा छळ व्हावयाचा तो होतोच तसा छळ केल्याशिवाय लोकांस चैन न पडून मनुष्याच्या साधुवृत्तीचेंही व्हावें तसें प्रकाशन होत नाही, जगामध्ये मानवी षड्विकारांत मात्सर्यदोषाचा अभाव असता तर किती चांगलें झालें असतें बरें! पण तशी गोष्ट नाही. सर्वत्र मात्सर्यभाव भरला असल्यामुळे या पृथ्वीचे पाठीवर अनेक सुगुणसंपन्न, सुशील, महात्मे आणि सज्जन पुरुष नाहक छळिले व गांजिले

जातात व त्यांस यमयातनांपेक्षांही दुःसह अशा अपमानयातना निमूटपणें सोसाव्या लागतात! तुकाराम तर बिचारे अगदीं निरुपाधिक, निरपेक्ष आणि साधुवृत्तीचा असा भाविक पुरुष होताना? पण त्यालाही त्याचे मत्सरी शत्रूंकडून बहुत गांजणूक सोसावी लागली. त्यांनीं त्याचे अभंग चंद्रभागेत बुडविले आणि त्याला शेणमार करून त्याची रस्त्यांतून हुंरेंवडी तर केली! असा कोणता बरें त्यानें अन्याय केला होता कीं, लोकांनीं त्याला ह्या प्रकारें करून गांजावें! गरीब बापडा! मग दयानंदजींसारख्या प्रचंड विद्वान् मतस्थापकाशीं आणि धर्मोपदेशकाशीं लोकांनीं अशी छलवादीपणाची वर्तणूक ठेविली यांत फारशी आश्चर्याची गोष्ट नाही. असें आपल्याला समाधान करून घेतलें पाहिजे. साधुपुरुष आणि सद्धर्मोपदेशक यांची कीर्ति आणि संमान त्यांच्या अस्तित्वांत होत नाही असा साधारण नियम आहे. तुकारामाचें देव्हारें त्याच्या अस्तित्वांत केलें गेलें नाही व त्याचप्रमाणें लूथर, कोपर्निकस, ग्यालिलियो किंवा साक्रेटिस यांचाही सन्मान त्यांच्या जीवनकाळीं व्हावा तसा झाला नाही. पण त्यांचे पश्चात् त्यांच्या नांवाला लोकांमध्ये किती पूज्यता आली आहे ती लोकविश्रुत आहेच. हाच प्रकार दयानंदजींच्या संबंधानेंही समजावयाचा. दयानंदजी हे कोणत्या प्रकारचे होते याची ओळख आमच्या विद्वद्ध्य प्रोफेसर रामकृष्ण गोपाल भांडारकरांस किंवा कै. वा. विष्णुशास्त्री पंडित चिपळूणकर यांसही झाली नाही, असें दिसतें. यांपैकीं शेवटच्या ग्रहस्थांनीं तर आपल्या निबंधमालेंत एक दोन अंकांत अशी कांहीं झोड उडवून स्वामीजींवर निवळ आग पाखडली आहे कीं, ती न भूतो न भविष्यति! या संबंधानें आम्ही पुढें लिहिणार आहोंच. यासाठीं प्रकृत विषयाला अनुसरूं.

जे साधु, तत्त्वज्ञ, मतसंस्थापक अथवा धर्मोपदेशक होऊन गेले त्यांचा त्यांच्या अस्तित्वांत जरी छल झाला तरी त्यांचे पश्चात् लोक त्यांची भक्ति व पूजन करतील असें वर सांगितलें; त्याचप्रमाणें त्या सत्पुरुषांची देशकल्याणाकडे आणि जातिबांधवांच्या ऊर्जितावस्थेकडे किती प्रवृत्ति होती व त्यांनीं त्या कामांकडे आपल्यास किती वाहून घेतलें होतें याचेंही ज्ञान त्या मेहनती पुरुषांच्या पश्चातच व्हावयाचें; असा अनुभव आहे. दयानंदजींना रात्रंदिवस आपल्या भारतवर्षीय आर्यजनांची ऐहिक व पारमार्थिक सुखप्राप्तीनें उन्नति कशी होईल या गोष्टीची विवंचना असून, त्याविषयीं युक्तिप्रयुक्तींचा आणि सद्धर्माचा उपदेश करण्याचा अत्यन्त हव्यास असे. धर्मविषयक गोष्टींत कोणाच्या शंकाप्रतिशंका आल्या असतां त्यांचीं समाधानें आणि प्रतीकार ते इतक्या योग्य रीतीनें आणि युक्तीनें करीत कीं, तशी रीति आणि तशी युक्ति फारच थोड्यांस साधेल; व हेंच त्यांच्या अद्वितीय बुद्धिमत्तेचें मुख्य लक्षण होय. हिंदुधर्मातील—स्वामीजींच्या म्हणण्याप्रमाणें, आर्यधर्मातील—कित्येक गोष्टी, आचार व रूढी ज्या घोंटाळ्याच्या, शंकेच्या व वादग्रस्त आहेत, व ज्यांची समाधानानें व ज्याचें उलगडे मोठमोठ्या पंडितांच्यानें झाले नाहीत किंवा होत नाहीत ते दयानंदसरस्वतींनीं फार उत्तम रीतीनें आणि युक्तीनें केले आहेत. ते त्यांच्या व्याख्यानमालांतून प्रसिद्ध आहेतच. श्रीमद्भागवतांतून वगैरे श्रीकृष्णवतारीं अधर्म—व—अनीतिरूप लीला भगवंताकडून घडल्या, वगैरेंचीं वर्णनें केलेलीं असून तें श्रीकृष्णासारख्या अवतारी ईश्वरांश पुरुषास मोठें लांछन आहे, असें कोणी स्वामीजींच्या जवळ बोललें म्हणजे त्यांचें ते असें युक्तीनें समाधान करीत कीं, हीं सर्व दूषणें किंवा लांछनें त्या भद्र पुरुषास लागत नाहीत. कारण, श्रीकृष्ण हा साधारण मनुष्य नव्हता. तो योगेश्वर, विचारी, आणि ज्ञानसंपन्न असल्यामुळें त्याजकडून अशा निंद्य गोष्टी घडल्या असें म्हणणें व त्याचीं वर्णनें करणें हा सर्व कवींचा दोष आहे. ग्रंथकार कवींनीं वाटेल तशीं वर्णनें आपल्या ग्रंथांतून ठोकून दिलीं म्हणून तीं त्या सत्पुरुषाविषयीं खरीं होत, असें कदापि मानतां उपयोगी नाही. कारण, श्रीकृष्ण हा महाज्ञानी होता, हें त्याच्या भगवद्गीतारूप उपदेशावरून सहजच कळत आहे. स्वामीजींना वेदांतील यज्ञयागादि कर्माच्या अप्रयोजकतेविषयीं जर कोणीं आशंकारूप प्रश्न केला, तर ते त्यांच्या सयुक्ततेबद्दल असें सांगत कीं, वातावरण

निर्दोष आणि शुद्ध करण्याकरिता याज्ञिक कर्मे आवश्यक आहेत आणि म्हणून तीं वेदांनीं सांगितलीं आहेत. याचप्रमाणें वेदांत यज्ञकर्मसंबंधी पशुबलींची हिंसारूढी वर्णिली आहे म्हणून ज्यांची शंका असे, त्यावर त्यांचें सांगणें असें होतें कीं, वेदांत हिंसा नाही. वेदाचा अर्थ मात्र यथार्थ केला पाहिजे. वेदांनीं पशूंचें पालन लिहिलें आहे. मारण सांगितलें नाही. ही गोष्ट त्यांच्या भाष्यभूमिकेंत पाहावी, व पशूंचे बलिही द्यावयाचे नाहीत. याविषयीं त्यांचा 'गोकर्णानिधि' नामक एक ग्रंथ असून, गोवधाची व पशुहिंसेची जी दुष्ट चाल जिकडे तिकडे अप्रतिबद्ध आहे ती फार घातुक आणि अहितकर आहे व याचा सरकारानें सत्वर बंदोबस्त करावा म्हणून एक मोठा अर्ज तयार करून त्यावर लक्षावधि लोकांच्या सहा घेण्याचें काम स्वामीजींनीं चालविलें होतें. व या कामांत सर्व राजे रजवाडे यांस विनंतिपूर्वक सूचना करून त्यांच्या मदतीनें तो अर्ज सरकारांत धाडून गोवधाला प्रतिबंध करण्याचा स्वामीजींचा हेतु होता. त्याप्रमाणें मुंबई येथून एक लक्ष सहा घेऊन पुढें इतर ठिकाणच्या सहा मिळविण्याचें काम चाललेंच होतें; परंतु हें काम उत्पादकांचे हातानें शेवटास जाण्यासारखा योग नव्हता म्हणून स्वामीजींस आयुर्मान कमी होऊन तो हेतु तसाच अतृप्त राहिला.

वेदार्थ ज्ञानाविषयीं आलीकडे हजारों वर्षांत जें घोर अज्ञानतिमिर पसरलें आहे त्यामध्ये सर्व पंडित आपल्या पूर्वजांचे बुद्धिमत्तेस आणि ज्ञानवत्त्वास अगदी ओळखेनासे झाले. हा अनिष्ट काळ घालविण्याकरितांच जणू काय श्रीमद्भगवद्गीतासहस्रनामस्वामी हे या आर्यामातेच्या उदरीं सत्पुत्र निर्माण झाले. पुराणांनीं जीं भ्रांत मते प्रकट करून नानाविध कल्पित कथांनीं आणि गोष्टींनीं लोकांचें चित्त बावरून टाकिलें, हें सर्वांनीं ओळखावें व सत्पथापासून जे आपण च्युत होऊन निकृष्टावस्थेस प्राप्त होत चाललों आहों, त्यांतून आपला बचाव आणि तारण करावें; याकरितां त्यांनीं अनेक श्रमपूर्वक उपदेशांचें आणि सत्यग्रंथप्रकाशनाचें काम आपलेकडे, आपलें कर्तव्य म्हणून घेतलें होतें. मूर्तिपूजा ही अवैदिकी असून पुराणग्रंथांनीं ती रूढीमध्ये आणिली परंतु ती सर्वथैव अशास्त्र आणि अज्ञानसूचक आहे. म्हणून ती वर्ज करावी; वगैरे त्यांचा उपदेश असे. वेदोक्त धर्माला अनुसरून सूत्रोत्पत्ति होईपर्यंत मात्र सर्व कर्ममार्ग यथास्थित होता परंतु पुढें पौराणिक काळापासून वैदिक धर्माची पायमल्ली झाली; वगैरे नेहमीं त्यांचे प्रतिपादन असे. या संबंधानें पौराणिक कथांच्या अप्रयोजक व अयुक्तिकपणाचें वर्णन करीत असतां दयानंदजी हे पुराणरचित्यांचा, पुराणमार्गानुयायींचा आणि पुराणमंडनकांचा फार उपहास करीत. तो भटाभिक्षुकांस व शास्त्री-वैदिकांस अत्यंत विषम वाटून त्यांनीं स्वामीजींचा द्वेष करावा व त्यांस पाखंडी, नास्तिक वगैरे निंद्य विशेषणें लावून लोकांमध्ये त्यांची अपूज्यता प्रसृत करावी. आपण नेहमीं ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं, कोणत्याही प्रकारची सुधारणा म्हटली म्हणजे, त्याचे पूर्वी चालत आलेल्या वेड्या वांकड्या चालीरीतींचा आणि समजुतीचा उच्छेद होय. आणि असा उच्छेद होणें म्हणजे त्या समजुतीचा व चालीरीतीचा फायदा घेऊन उदरनिर्वाह करणारांचे प्राप्तीवर आणि पोटावर पाय दिल्यासारखें होऊन ते फायदा घेणारे सुधारकांच्या नांवानें जिकडे तिकडे बदनामी आणि दुर्लौकिक पसरवतात हा नियम आहे. जशी नवीं यंत्रें निघालीं म्हणजे हातांनीं कामें करून पोट भरणारे लोक त्या यंत्रांच्या नांवानें रडतात, तद्वतच सुधारकांच्या नांवानें गैर सुधारलेले आणि अंधपरंपरानुयायी लोक नेहमीं दुष्कीर्ति पसरवितात. दयानंदजींनीं ब्राह्मणांमध्ये चालू असलेली संस्कारपरंपरा दरोबस्त बदलून तीं वैदिकाचाराला अविरुद्ध अशी संस्कारपद्धति घातली; येणेंकरून भिक्षुकांच्या प्राप्तीला आणि सोंगाढोंगाला बराच अडथळा आला; तेव्हां त्यांजकडून त्यांस शिव्या व निंदा मिळतीलच यांत आश्चर्य नाही. ज्या पुरुषाचा वेदसंहितेपलीकडे ब्राह्मणग्रंथाशिवाय इतर कोणत्याही ग्रंथावर विश्वास नसे व जो इतर ग्रंथांस व त्यांतील वचनांस जुमानीतही नसे, त्याच्याशीं वेदबाह्य व थोतांडी मताचारांनीं वागणाऱ्या दुराग्रही शास्त्रीपंडितांचें सख्य कसें जमेल? दयानंदजींचें मतप्रतिपादन विचारानें व

शांततेनें ऐकून घेतलें असतें तर शास्त्री, भिक्षुक व पंडित वगैरे चुकलेल्या जुन्या मताचे अनुयायी यांनीं जो त्यांजशीं मत्सर व द्वैतभाव धरिला होता तो धरण्याचें वस्तुतः कारण नव्हतें इतकीं त्यांचीं मतें चोख व निर्दोष होतीं. परंतु अभिमानरिपूच्या स्वाधीन होऊन सर्वांशीं पारतंत्र्याचे दास बनल्यावर मंग विचाराला आणि शांतीला जागा तरी कोठची? याप्रमाणें त्या बहकलेल्या जुन्या लोकांचा आणि स्वामीजींचा मतभेद पडून दोघांच्या दोन दिशा झाल्या होत्या!

दयानंदस्वामींचीं मतें अन्यथा व अविचारार्ह होतीं असें कधीही कोणी म्हणणार नाहीं. आर्यधर्माशिवाय दुसरा धर्म सत्य नाही व आर्यलोकांपेक्षां दुसरे लोकही बुद्धिस्वभावानें श्रेष्ठ नाहीत असें तें म्हणत. आजपर्यंत जीवशिवाचें ऐक्य म्हणजे प्राणिमात्र ईश्वर आहे असें जें कित्येक वेदांत्यांचें मत चालत आलें आहे तें मिथ्या असून जीव व शिव ह्यांचें पार्थक्य ते सिद्ध करून दाखवीत. जीवाला सदाचरणानें व सद्भक्तीनें ईशानैकट्य साध्य करून घ्यावयाचें आहे व एवढ्याकरितां मनुष्यांनीं आपण ईश्वर म्हणून वाटेल तें करणें व वाटेल तसें चालणें हें अयोग्य व पापमूलक होय, असें त्यांचें प्रतिपादन असे. जीवाला अनंत जन्म असून ईश्वरासाधनेनें त्याला मुक्ति मिळते; परंतु ती चिरकालिक मुक्ति मिळत नसून एक कल्पपर्यंतच तिची मुदत असून द्वितीय कल्पारंभी जीवाला पुनः जन्म घ्यावा लागतो, असें त्यांचें म्हणणें होतें म्हणजे ते पुनर्जन्म किंवा जन्मांतर मानीत होते हें सिद्धच आहे. त्याचप्रमाणें ईश्वर हा सगुण, परंतु शरीरादि उपाधींनीं विरहित, निष्पाप, जगत्राता, जगदाधार आणि मायातीत अशा दिव्य गुणांनीं युक्त आहे. मनुष्यांसारखा तो मनोविकारग्रस्त आणि सोपाधिक नसून जगत्स्रष्टा, जगन्नियंता आणि जगत्संहारकर्ता असा स्वेच्छ आहे; म्हणून जीवानें त्याची भक्ति, भजन, आज्ञांकितपणा वगैरे करून तत्कृपा संपादिली पाहिजे; असा ते सर्वदां ईश्वरविषयक उपदेश करीत असत. पुराणें, तंत्रें, वगैरे आधुनिक लेखकांनीं लिहून नवे आचार व नवीं कर्मे वैदिकाचारांत घुसडून देऊन लोकांमध्ये भ्रम आणि पाखंड प्रसृत केलें असें वारंवार सांगून याची निष्कृति कशी होईल या विचारांत ते नेहमीं असत. त्यांनीं जी एक स्वतंत्र ‘संस्कारपद्धति’ लिहिली म्हणून वर एके ठिकाणीं उल्लेख केला आहे त्या पुस्तकावरून स्वामीजींची श्रुति स्मृति सूत्रोक्ताचार संबंधी काय मते होतीं हें स्पष्ट दिसत आहे. भिन्न भिन्न आचार-प्रवर्तकांनीं जीं सूत्रें लिहिलीं आहेत तीं अनावश्यक असून त्या सर्वांचें ऐक्य करण्याचा त्यांनीं या ‘संस्कारपद्धतींत’ प्रयत्न केला आहे व तो कांहीं अन्यथा नाही. अनेकांनीं अनेक स्मृति केल्या; परंतु पुढें महानिबंधकारांनीं जशा त्या सर्व स्मृति एकत्र करून आचारनिर्णय ठरविला, तोच प्रकार सूत्रोक्ताचार संबंधीं करून, चारी वेद व चारी सूत्रें यांच्या एकीकरणानें एकच संस्कारपद्धति चालू व्हावी अशा हेतूनें, त्यांनीं हें वरील पुस्तक बहुत श्रमानें आणि सारासार विचारपूर्वक लिहिलें आहे. आतां त्याचा उपयोगानुपयोग करण्याचें त्यांच्या अनुयायी सच्छात्रवर्गाकडे आहे.

स्वामीजींच्या एकंदर अपूर्व व अभिनव मतांचें पर्यालोचन करून, आपलें समाधान आणि खात्री करून घेण्याची ज्यास इच्छा असेल त्यानें सत्यार्थप्रकाशादिक ग्रंथ व ‘वेदभाष्यभूमिका’ बघावे; म्हणजे कार्य होईल. ह्या भूमिकेमध्ये त्यांचीं सर्व मतें आणि आजपर्यंत त्यांजकडे ज्या ज्या शंका म्हणून आल्या आहेत त्यांचीं त्यांचीं समाधानें, हीं सर्व एकत्र लिहिलेलींच आहेत; त्यांवरून त्यांच्या योग्यायोग्य मतांचा खुलासा सहज होईल. वर आम्ही त्यांचा उपदेश कसा असे व त्यांचें प्रतिपादन आणि त्यांचें म्हणणें काय असे याचें जें ठिकठिकाणीं त्रोटक विवेचन केलें आहे तें समग्र या ‘भाष्यभूमिकें’त सांपडेल. आपण जें हें ‘अपूर्व भाष्य’ करणार, यावर कोणाच्या शंका प्रतिशंका न येतां तें सर्वांनीं मान्य करावें या करितांच त्यांनीं हा ‘भूमिका’ रूप मजबूत चिरेबंदी पाया

घातला होता. या पायाच्या सुरेख, टिकाऊ आणि यथाशास्त्र कामावरूनच त्याजवर पुढें उभी राहणारी ‘भाष्य’ रूप इमारत जिला प्रारंभ होऊन तिचें थोडेसें काम त्या विलक्षण बुद्धिमान्, शिल्प्याकडून झालेलें जें आज दिसत आहे त्याजवरून ती किती सुंदर आणि अपूर्व झाली असती याचें सहज अनुमान होतें. परंतु हातीं धरलेलें कार्य निर्विघ्नपणें शेवटास जावें म्हणून कार्यारंभ अनुकूल वेळेवर झाला पाहिजे अशी जी भोळ्याभाविक लोकांची समजूत आहे ती खरीच असून त्याप्रमाणें हें भाष्यरूप इमारतीचें कार्य स्वामीजींनीं आरंभिलें त्यावेळीं त्यांना अनुकूल व मंगल वेळ लागली नव्हती व त्यामुळें हें काम मुख्य शिल्पीच मृत्यू पावून असें अर्धें मुर्धें पडलें की काय कोण जाणें! असें आतां सर्वास वाटत आहे! ‘मनसा चिंतितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तयेत्!’ याप्रमाणें, आपण एक कार्य करण्याचें योजावें आणि तें भलत्याच परिणामाला पोचतें, अशी या महत्कार्याची गीत झाली! हें चालू केलेलें भाष्य यथार्थ नाही, असें कित्येक आर्य व इंग्लिश पंडितांकडून स्वामीजींना कळलें. तेव्हां त्याचीं उत्तरें देण्याकरितां व शंकितांचें समाधान करण्याकरितां स्वामीजींच्या मताची प्रतिपादक अशीं ‘आर्य’ व ‘आर्यपत्रिका’ या नांवाचीं दोन इंग्रजी व हिंदी मासिकपुस्तकें अनुक्रमें लाहोर व प्रयाग येथें अजून निघत आहेत. त्यांवरून स्वामीजींनीं जो वेदार्थ केला तोच सत्य होय असें सिद्ध करण्याचा त्या पुस्तककारांनीं प्रयत्न केला आहे व तो फार प्रशंसनीय आहे. वेदांचा गौरव ज्या प्रकारच्या अर्थानें कायम राहील तोच अर्थ खरा व ग्राह्य असें जें वरील उभय पुस्तककारांचें दयानंदजींप्रमाणेंच म्हणणें आहे तें कांहीं वावगें नाही, हें कोणीही आर्य कबूल करील. स्वामीजींनीं जें वेदभाष्य चालविलें होतें तें खऱ्या वेदार्थाला किती धरून होतें व पूर्वी महीधर वगैरे प्राचीन भाष्यकारांनीं जीं वेदभाष्यें लिहिलीं ती किती अंशांनीं व कोठें कोठें चुकलीं होती याचा स्फोट त्यांनीं आपल्या भूमिकेंत सोदाहरण केला आहे. ही ‘भूमिका’ इतकी उत्तम प्रकारें आणि बालबोध व साधार लिहिली आहे कीं, ती सर्व प्रकारच्या शंकितांनीं वाचिली कीं, त्यांच्या सर्व शंकांचें समाधान होईल; व याकरितां सर्व वेदविषयक महत्त्व जाणण्याची इच्छा करणाऱ्यांनीं ती एकवार समग्र वांचून बघावी अशी आमची शिफारस आहे. त्या ‘भूमिके’ वरून अनेक अज्ञात व महत्त्वाच्या गोष्टी कळून लोकांतील मिथ्याचार व खोट्या समजुती कसकशा प्रकारानें आपला अंमल आजपर्यंत सर्व भारतवर्षावर बसवीत आल्या आहेत व त्यांजविषयीं शास्त्री पंडित वगैरे ज्ञानी व विद्वान् लोकांनीं किती औदासीन्य आणि हेळसांड अथवा निर्महत्त्व दाखविलें, हें तेव्हांच कळून येईल. जातिभेद म्हणजे काय व वेदशास्त्राचा अभ्यास कोणी करावा वगैरे अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टींचाही खुलासा त्या ‘भूमिके’त स्वामीजींनीं विस्तारें करून केला आहे. गुणकर्मावरून जाति आणि बुद्धिमंतास वेदशास्त्राभ्यास हीं जीं प्राचीन स्मृतिकारादींचीं प्रशस्त मतें, त्यांचेंच समर्थन या सद्गुरु स्वामीजींनीं केलें आहे व तें निर्दोष आहे, हें ज्ञात्यांच्या तेव्हांच लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही.

आज दोन हजार वर्षांपासून ब्राह्मणांनीं जें घोकून ठेविलें आहे कीं, वेद व शास्त्रें हें आपलें गुप्तधन असून त्याजकडे आपल्यावांचून कोणीं दुकून बघूंही नये, त्याविरुद्ध जें स्वामींचें वर सांगितलेलें मत असें कीं, ज्या जीवाला बुद्धिमत्ता आहे त्यानें खुशाल वेदशास्त्राचा अभ्यास करावा, तें त्यांचें सांगणें सर्वास विषम वाटून सर्व ब्राह्मणमंडळी त्यांजवर आपल्या रागाची आग पाखडतील, यांत मोठेंसें नवल नव्हतेंच. दयानंदजींचें प्रतिपादन कधींही लेचेंपेचें नसून ठांसून व साधार असे. परंतु तें शांतपणें आणि विचारपूर्वक ग्रहण करण्याचें ज्ञान कोणास नसल्यामुळें ब्राह्मणांत आणि दयानंदजींमध्ये वैमनस्यें आणि तंटे पडत. यावरूनच ब्राह्मणांचा अनुदार स्वभाव आणि स्वामीजींची उदार प्रकृति ढळढळीत दिसते, हें ज्ञाते लोक जाणतील याचें कारण उघड आहे कीं, स्वामीजींना कोणत्याही प्रकारचा पाश, लोभ, मिधेपणा आणि पारतंत्र्य नव्हतें. यामुळें ते कोणाचीही भीड किंवा मर्यादा न ठेवतां न्यायाला व वेदशास्त्राला जें संमत तें धडाकून सांगत असत. त्यांच्याजवळ कापट्याचा लेशही

नसे. कोणीही त्यांचेकडे शंका घेऊन गेला तरी त्याचें त्यांजकडून योग्य रीतीनें समाधान होत असे. त्यांच्या व्याख्यानास यवन, यहूदी, ख्रिस्ती व जैन वगैरे सर्व धर्मांचे व सर्व मतांचे लोक खुशाल येत असत व त्या सर्वांस व्याख्यानश्रवणाची मोकळीक असे. ते विलक्षण वैराग्यशाली आणि निःस्पृह असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये सत्य तेवढें भरलें होतें. शिफारस व मोठेपणा हा त्यांच्याजवळ किंचित्ही चालत नसे. हिदुस्थानांतील कित्येक राजे व संस्थानिक यांनीं स्वामीजींस गुरुस्थानीं मानून त्यांचे ते अनुयायी बनले होते. या गुरुछात्रसंबंधांतच एका प्रसिद्ध राजाचे कुटुंबांत स्वामीजींच्या मताविरुद्ध गोष्ट घडल्याचें स्वामीजींस कळल्याबरोबर त्यांनीं त्या राजाचा अत्यंत उपहास करून, तुझ्या कुटुंबांत जर सन्मार्गोपदेश आणि सत्यमतप्रसार होत नाहीं तर तूं आपल्या राज्यांतील प्रजेला कितीक सन्मार्गानें आणि सत्यमतोपदेशानें वर्तवशील हें दिसतच आहे असा त्याचा निषेध केला. राजकुटुंबांत स्वामीजींच्या मताविरुद्ध जी गोष्ट झाली म्हणून वर म्हटलें ती ही होय कीं, तो राजा परंपरेचा वैष्णवमती असून, त्यानें जेव्हां श्रीमद्यानंदजींचा उपदेश आणि मतप्रतिपादन ऐकिलें, तेव्हां त्यानें वैष्णवपंथाचा त्याग करून, स्वामीजींच्या उपदेशाप्रमाणें केवळ तो वैदिक आर्य बनला. असें असतां एके दिवशीं त्याच्या कुटुंबीय मनुष्यांनीं त्यांच्या पूर्वीच्या वैष्णवाचार्यास बोलावून आणून सर्व स्त्रीबालांनीं त्या आचार्याकडून तप्तमुद्रांनीं आपलीं अंगें डागून घेतलीं! ही बातमी जेव्हां स्वामीजींस कळली तेव्हां मग त्यांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें खुद्द राजालाच चांगला खरमरीत उपदेश केला व त्यामुळे त्यानें आपल्या जनानखान्यांत त्यासंबंधानें बराच कडकपणा दाखविला; वगैरे गोष्टी समजण्यांत आल्या आहेत. परंतु त्यांचा प्रकृतस्थलीं आमच्या विषयनायकाशीं कांहीं संबंध आहेसें आम्हास वाटत नसल्यामुळे आम्ही त्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून पुढें चालतो. सारांश, ह्याप्रमाणें दयानंदसरस्वती स्वामी हे अत्यंत निःस्पृही होते. तसेच ते परम धैर्यवान् होते असें त्यांच्या प्रवासाची हकीकत ऐकिली म्हणजे तेव्हांच लक्षांत येईल. दयानंदजींचा प्रवास दक्षिणेकडे जरी फारसा झाला नाही, तरी उत्तरेकडे बहुतेक सर्व प्रदेश ते हिंडले व ठिकठिकाणीं त्यांनीं मोठमोठ्या सभांतून प्रसिद्ध प्रसिद्ध पंडितांशीं वादविवाद केले. हे वाद म्हणजे येथपर्यंत सांगितल्याप्रमाणें परस्पर अगदीं विरुद्ध मताचे होते हें कांहीं वेगळें सांगणें नकोच. म्हणजे, दयानंदजींचें प्रतिपक्षी पंडितमंडळ हें मूर्तिपूजामंडक आणि स्वामीजी हे तत्प्रतिषेधक तेव्हां अशा प्रकारचे अगदीं विरुद्ध दिशेचे वाद करण्यास अति दूरदूरच्या अपरिचित प्रदेशांत एकाएकी जाऊन अतिरथी महारथी अशा पंडितवीरांबरोबर वाग्युद्ध करून त्यांत यश संपादनं, ही असाधारण धैर्याची गोष्ट होय हें कोणीही कबूल करील. त्या पुरुषाला सत्पथानें आणि आपल्यास जें यथार्थ मत दिसतें आहे त्या मतानें चालण्यास कधींच आणि कोठेंही कोणाचेंच भय वाटत नसे. स्वामीजी कोठेंही गेले तरी त्यांचे पारिपार्श्वग दोन शागीर्द मात्र त्यांच्या शुश्रूषेस असत. यापेक्षां कधींच कोणत्याही प्रकारचा परिवार आणि डौल त्यांनीं आपल्याबरोबर बाळगिला नाही. आणि धर्माची उन्नति करणारे मतसंस्थापक यांचा आजपर्यंतचा असाच क्रम चालत आलेला आहेसा दिसतो. या जगावर धर्माभिमानानें काय काय अनर्थ झाले आहेत व लोक आपल्या जुन्या मतास किती चिकटून राहून तद्विरुद्ध कोणी बोलल्यास त्याचा ते कसा छल करितात याची उदाहरणें सर्व देशांत शेंकडों असलेलीं आपण इतिहासांतून वाचितों व प्रत्यक्ष बघतो असें असून स्वामीजी हे लोकांच्या या विरुद्ध आचरणाकडे लक्ष न देतां धिम्मेपणानें आणि धैर्यानें बेधडक आपल्या प्रतिपक्ष पंडितवीरांचे गोटांत जाऊन खुशाल तळ देत, याला काय म्हणावें ? आणि तशा ठिकाणीं जाऊन पुनः आपलें मतप्रतिपादनास स्वारी तयारच! कोण हें धारिष्ट! प्रतिपक्षीमंडळांत तरी सर्व एकसारख्या स्वभावाचेच असतात असाही अर्थ नाही. कोणी खुनशी, कोणी दीर्घ द्वेषे, कोणी दांडगे, कोणी मत्सरी, कोणी अविचारी, कोणी मतलबी व कोणी घातुक. तेव्हां अशांच्या मध्ये जाऊन निर्भयतेनें आपलीं अगदीं नवीन आणि सर्व जुन्या लोकांस असंमत अशीं मते त्यांना सांगणें व त्यांच्या जुन्या मतांचें आपल्या अपूर्व विद्वत्तेनें खंडन करणें हीं कामें अत्यंत धारिष्टाशिवाय कदापि होणें नाहीत,

असें आम्ही समजतो. व ते धारिष्ठ दयानंदजींच्यामध्ये पूर्णपणे होतें असें त्यांच्या एकंदर प्रवासक्रमावरून व त्यांनीं स्थलोंस्थलीं जे वादविवाद केलेले प्रसिद्ध आहेत त्यावरून सहज कळतें.

स्वामीजी हे ज्या अर्थी संन्यस्त असून विलक्षण निर्लोभी असत त्या अर्थी त्यांना कोणाचीही भीड मर्यादा व लुलुतुपु म्हणून बिलकुल नसे. व यामुळेच त्यांना आकर्षक व पाशबद्ध करणारे या जगांत काहीं नसून ते जें वेदशास्त्रोक्त मत देत तें चोख व निरभिलाषाचें असे. कुलोपाध्यायाला यजमानास असें मत कळविलें तर आपलें पौरोहित्य बंद होईल अशी भीति असते; शास्त्राला मीं असा शास्त्राधार सांगितला तर लोकांमध्ये आपली अप्रतिष्ठा होईल, अशी काळजी असते; आणि गृहस्थाला आपण अमुक आचार्य सांगत असलेल्या आचाराप्रमाणें न वागलों तर चार लोकांत असलेलें आपलें वजन जाईल असा वचक असतो. एतावता निर्भीडपणाचें आणि मनाला खरें वाटणारें मत घेऊन त्याप्रमाणें आचरण करण्याचें धैर्य व अदांभिकता कोणामध्येच सांपडत नाही. तशा प्रकारचे पाश अथवा लोलुप होण्यासारखें कारण स्वामीजींस काहींच नसल्यामुळें ते ऋषीसारखे सत्पथानुवर्ती होते. हा त्यांच्यामध्ये महासाधुत्वाचा अलौकिक गुण होता आणि यामुळेच ते या येवढ्या पूज्य पदाला पावले असें म्हणावें लागतें. गुजराथेंत पूर्वी इ. सन १८१८ पासून १८३२ पर्यंत सहजानंदस्वामी ऊर्फ स्वामी नारायण या नांवाचे साधु पुरुष व धर्मसंस्थापक प्रकट होऊन गेले. व त्यांनीं तिकडे लक्षावधि लोक आपल्या सदुपदेशानें सत्संगी व साधु केले. या स्वामीनारायणांचे संबंधानें तिकडे अनेक मंदिरे व मठ बांधिले गेले व त्यांच्या अस्तित्वांत त्यांचाही बहुत छल झाला. कारण सुधारणा म्हणजे कोणाचे तरी नफ्यावर पाय येतो; व असा ज्यांचे फायद्यावर पाय येतो; ते त्या सुधारकांचा छल करितात असें वर पूर्वी सांगितलेंच आहे. असें होतें तथापि त्या स्वामीनारायणांचा पंथ फार विस्तार पावून त्यांचा तिकडे फार लौकिक झाला. स्वामीनारायणांनीं वचनामृत व शिक्षापत्री वगैरे आपल्या मताचे प्रतिपादक असे काहीं ग्रंथ केलेले तिकडे प्रसिद्ध आहेत. इतक्याही गोष्टी खऱ्या. तथापि, त्या धर्मोपदेशकांत स्वामी दयानंदजींच्या इतकी विद्वत्ता आणि गांभीर्य नव्हतें हें विशेष आहे. स्वामीनारायण हेही तपोनिधि, ब्रह्मचारी व वक्ते होते. परंतु दयानंदस्वामींच्या अद्वितीय विद्वत्त्वामुळें ते वरील सहजानंदस्वामींच्या वरच्या पायरीला येतात. धर्मस्थापकांत श्रीमच्छंकराचार्य जसे सर्व यौगिक गुणांनीं, विद्वत्तेनें, वगैरे युक्त होते तसेच श्रीमदयानंदजी हे होते. म्हणून त्यांना प्रतिशंकराचार्य म्हटल्यास हरकत नाही असें आम्हास वाटतें. शंकराचार्यांचे मागें विद्वत्तेनें पंडितांचे बरोबर शास्त्रवाद करण्यास कोणीच झाला नाही. त्याचप्रमाणें रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, व वल्लभाचार्य वगैरे मोठमोठे पंथस्थापक व विद्वान् असे भाष्यकर्ते झाले. ह्या सर्वांचे मालिकेंत बसण्यास निःसंशय दयानंदजींप्रमाणें अर्वाचीन काळीं दुसरा कोणी विद्वान् व तपोनिष्ठ पुरुष झाला नाही!

येथपर्यंत स्वामी हे कोणत्या प्रकारचें मनुष्यरत्न होते याविषयीं अल्प विवेचन झालें. आतां यांचे संबंधाच्या प्रतिपक्ष्यांचे म्हणण्याचा थोडक्यांत विचार करून हें प्रकरण आटोपूं. दयानंदजी हे ज्याअर्थी उत्तरेकडे सर्व मुलूख फिरून ठिकठिकाणीं पंडितजनांशीं वादविवाद करीत हिंडत होते; त्याअर्थी त्या त्या ठिकाणीं त्यांचे प्रतिपक्षी आणि त्यांच्या मतप्रतिपादनावर शंका घेणारे असे पुष्कळ विद्वान् असतील यांत संशय नाही. त्या सर्व प्रतिपक्षांच्या आणि शंकाखोरांच्या अनुकूल प्रतिकूल म्हणण्याचें मंडन खंडन प्रस्तुतस्थलीं करावयाचें आहे असें नाही व तसें करण्यास आम्हाला अवकाशही नाही. आम्हाला फक्त आमच्या महाराष्ट्रदेशांतील जे स्वामीजींचे विरोधी होते त्यांचे म्हणण्याचा मात्र या लेखांत विचार करावयाचा आहे. व तोच काय तो आमच्या इकडील लोकांच्या पुढें आम्हाला ठेवावयाचा आहे. कारण, दयानंदजींवर ज्यांचे ज्यांचे आक्षेप आणि कटाक्ष होते,

त्यांपैकी महाराष्ट्रदेशीय आक्षेपकांची म्हणणीं आणि लेखमात्र इकडील लोकांस माहित आहेत. सर्व हिंदुस्थानांतील साऱ्या आक्षेपकांची म्हणणीं आणि लेख आमच्या महाराष्ट्रीयांस ठाऊक असण्याचा संभव नसून, दयानंदजींच्या विरुद्ध इकडे जे आक्षेप आणि लेख प्रसिद्ध झाले तेवढेच काय ते त्यांना माहित आहेत व त्यांवरून ज्यांचीं मनं दयानंदजींच्या संबंधानें भ्रष्ट होऊन त्या महापुरुषाविषयीं अपूज्यतापूरित झालीं असतील त्यांना दयानंदजी हे कोणत्या प्रकारचे मनुष्य होते व त्यांची इकडील आक्षेपकांनीं जी न भूतो न भविष्यति निंदा आणि उपहास केला तो किती अंशांनीं वाजवी होता किंवा निखालस द्वेषबुद्धीनें केलेला होता हें समजून, त्या सत्पुरुषावर एखाद्यानें विनाकारण आग पाखडली तर ती निमूटपणें ऐकून न घेतां सौभ्योपायांनीं ती विझविण्याचा प्रयत्न करणें हें आम्हीं आपल्या कर्तव्यापैकीं एक कर्तव्य केल्यासारखें होईल. आणि ह्या सर्व हेतूसाठीं आम्ही हा पुढील लेख प्रस्तुत निबंध संपवितां संपवितां थोडक्यांत लिहून घेतां.

इकडील आक्षेपकांत आम्हीं वर लिहिलेले दोन तीन गृहस्थ मुख्य असून त्यांतही निबंधमालाकार हे त्यांमध्ये धुरीण होते. प्रोफेसर भांडारकर वगैरेंचे आक्षेप आणि आशंका नुसत्या तोंडातोडीं वाग्विवादांतच निघाल्या होत्या, व त्यांचे दयानंदजींच्या संबंधानें जें मत झालें असेल तें त्यांचे जवळच राहिलें असावें. त्याचा त्यांनीं बाहेर कोठेंही उल्लेख केला असेल असें वाटत नाही. कै० वा० विष्णुशास्त्रीपंडित यांनीं दयानंदजींच्या पहिल्या भेटीच्या संबंधानें इंदुप्रकाशांत एकदां विरुद्ध लेख लिहिला होता. परंतु पुढें त्यांना दयानंदजींची विद्वत्ता आणि तपोबल समजून पुनः त्यांनीं त्यांजविषयीं कधींही अवाक्षर काढिलें नाही, इतकेंच नाही; तर त्यांच्या तोंडून आम्हीं स्वामीजींची अनेक वेळां स्तुति ऐकिली होती. याशिवाय त्यांच्या इंदुप्रकाशांत पुढें अमदाबाद वगैरे ठिकाणाचीं स्वामीजींच्या स्तुतीचीं आणि लौकिकांचीं अनेक पत्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांजवरून त्यांचा दयानंदजींविषयीं अनुकूल समज झाला होता असें समजण्यास सबळ कारण आहे. ज्याचेविषयीं आपला समज प्रतिकूल आहे त्याच्या स्तुतिस्तौत्याचे विस्तृत लेख आपल्या पत्रांत महिनोगणती एकसारखे प्रसिद्ध करील अशा उदार प्रकृतीचा पत्रकार आम्हाला वाटतें कोणीही नसेल; व त्याचप्रमाणें कै० वा० विष्णुशास्त्रीपंडितही असावे असा आमचा समज आहे. आणि ज्या अर्थी त्यांनीं वर लिहिल्याप्रमाणें आपल्या इंदुप्रकाशपत्रांत स्वामीजींचा कित्येक महिनेपर्यंत गौरव प्रसिद्ध केला व त्यांच्या आमच्या भाषणांतही त्यांनीं स्वामीजींविषयीं आपली पूज्यबुद्धि दाखविली त्या अर्थी दयानंदजींच्या विरुद्ध असलेल्या आक्षेपकांतून त्यांचें नांव मुळींच काढून टाकावें हें बरें दिसतें. दयानंदजींच्या पहिल्या भेटींत लोकांचा कसा काय समज होत असे, व पुढें तो समज कसा पालटत जावा याचें यथार्थ वर्णन ठाणें येथील सूर्योदयांत स्वामीजींच्या संबंधाचा जो मृत्युलेख प्रसिद्ध झाला होता व जो अंशतः आम्हीं ह्या लेखाचे शेवटीं, ‘स्वामीजींच्या संबंधानें वर्तमानपत्रांचे लेख’ या सदराखालीं स्वतंत्रपणें घेतलेल्या मजकुरांत एक उतारा घेतला आहे त्यावरून समजेल. त्या लेखाप्रमाणेंच कै० वा० विष्णुशास्त्रीपंडित यांचा स्वामीजींविषयीं प्रथमतः समज होऊन वर लिहिल्याप्रमाणें त्यांजकडून एकवार प्रतिकूल लेख लिहिला गेला. परंतु पुढें ते सर्व समज चुकीचे समजून त्यांचें स्वामीजींच्या संबंधानें उज्वल मत झालें, ही मोठ्या संतोषाची गोष्ट होय, यांत संशय नाही. समजदार आणि विचारी पुरुषाचीं हींच लक्षणें आहेत कीं, ते एकवार जो आपला भ्रष्ट अभिप्राय आणि दूषित मत झालें असेल तेंच धरून न बसतां, त्यांच्या अभिप्रायांत आणि मतांत सदसद्विचारपूर्वक पालट होतो. त्या प्रकारचे कै० वा० विष्णुशास्त्रीपंडित हे समजदार आणि विचारी पुरुष होते असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. एतावता दयानंदजींच्या महाराष्ट्रीय आक्षेपक प्रसिद्ध लोकांपैकीं आतां एक कै० वा० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर म्हणजे, माजी निबंधमालेचे कर्ते, हे मात्र राहिले. यांचा दयानंदजींवर शेवटपर्यंत अत्यंत कटाक्ष होता असें त्यांच्या वारंवार प्रसिद्ध झालेल्या दुष्टोद्गारपूर्वक लेखांवरून समजण्यास

हरकत नाही. चिपळूणकर हे आज अस्तित्वांत नाहीत, तेव्हा त्यांचे पश्चात् त्यांच्या लेखांवर टीका करण्याचा आमचा बिलकुल इरादा नाही. हें आम्ही येथें उघडपणें सांगतो. आमच्या या म्हणण्याचें प्रत्यक्ष प्रमाण आम्ही आपल्या वाचकांस येथें इतकेंच कळवून ठेवितों कीं, चिपळूणकर यांनीं खुद्द आमच्या लेखावर अत्यंत श्रमपूर्वक सुमारे दीड वर्षपर्यंत जी समालोचना लिहिली ती जरी सर्वांशीं आमच्या मताला प्रतिकूल असून तिच्यावर उलट उत्तरें लिहिण्यास आम्ही असमर्थ आहों असें नाही तरी, हें काम, ईश्वरकृपें ज्या विचारी व विद्वान् लोकांस आमच्या व चिपळूणकर यांच्या लेखांतील सत्यासत्यविवेचनाची शक्ति व बुद्धि आहे त्यांजकडेच सोपविणें अम्हास प्रशस्त दिसतें.

दयानंदजींच्या संबंधानें चिपळूणकरांनीं घेतलेल्या आक्षेपांविषयीं आणि केलेल्या अनिर्वाच्य निंदेविषयींही आम्ही उदासीन अथवा तिऱ्हाईत राहावें हें अम्हास प्रशस्त दिसत नाही. टीकाकार आणि टीकाविषयक हे दोघेही पुरुष आज पंचत्वाला मिळून त्या उभयतांच्या कीर्ति आणि लेख हेच कायते आतां अवशिष्ट राहिले आहेत. तेव्हा त्या उभयतांच्या लेखांचे संबंधानें अनुकूल प्रतिकूल अभिप्राय आणि टीका लिहिण्यास सर्वांना एक सारखाच अधिकार आहे व त्याप्रमाणें त्या अधिकाराचा थोडासा भोगवटा आम्हीही घेण्याची वाचकांकडून परवानगी घेतों.

पण्डित स्वामी दयानंदसरस्वती हे इ० स० १८७५ च्या जून जुलै महिन्यांत येथें येऊन गेले व त्यांची येथें सुमारे पंधरा सोळा व्याख्यानें झालीं, असें वाटतें. त्यांतील कित्येक व्याख्यानें त्याच वेळीं कोणीं उद्योगी पुरुषांनीं प्रसिद्ध केलीं आहेत. स्वामीजींचें वक्तृत्व कोणत्या प्रकारचें होतें हें वर सांगितलेंच आहे. त्यांचा येथें विद्वान् व ज्ञात्या गृहस्थमंडळींकडून मोठा सन्मान झाला. लोक मोठ्या प्रेमानें त्यांचीं व्याख्यानें आणि उपदेश श्रवण करण्यास जात. स्वामीजींना जो सन्मान मिळावयाचा तो बहुशः विद्वान् व समंजस अशा उदार प्रकृतीच्या गृहस्थांकडूनच मात्सर्यदोषान्वित शास्त्री पंडित व भिक्षुक यांजकडून स्वामीजींस मान व आदर मिळण्याची आशाच नव्हती. ह्याप्रमाणें त्यांची येथें मोठी वाहवा झाली. त्यांचें निर्भीड, स्पष्ट, आणि किंतुविरहित भाषण सर्वांना अत्यंत प्रिय व्हावें व त्यांचें व्याख्यान ऐकण्यास श्रोतृजनांची अगदीं झिबड उडावी. [‘हिंदुक्लब’मध्ये गेल्या जुलै महिन्यांत मोठी झटापट चालली होती. एक दिवस स्वामींचें व्याख्यान आणि दुसरे दिवशीं वरील रेवरेंडबोवांचें (रेव. नीलकंठशास्त्री गोरे यांचें). त्यांत मौज काय होई कीं, स्वामींच्या वेळेस दिवाणखान्यांत जाण्याला रीघ नसे. आणि रेवरेंडशास्त्रीबोवांच्या वेळेस एकेका श्रोत्यानें बरोबर हातरुण आणून प्रभु येशूचें ध्यान करण्याचें मनांत आणलें असतें तरा हवी तितकी जागा होती! आणि हातरुणाची गरजही खरीच! —माहे नोव्हेंबर १८७५. निबंधमाला, अंक २३.] ह्याप्रमाणें स्वामीजींचा काल येथें फार चांगल्या प्रकारें गेला व पुणेंकर विद्वान् गृहस्थांनी त्यांचा फार योग्यप्रकारें परामर्श घेतला. पण हें मत्सरी व हलकट बुद्धीच्या भिक्षुकांस आणि गृहस्थांस न आवडून त्यांनीं स्वामीजींचा फजिता करण्याचा निश्चय केला. एके दिवशीं स्वामीजींवर भक्ति व प्रेम ठेवणाऱ्या लोकांनीं स्वामीजींस हत्तीवरून गांवांत मिरवीत आणिलें. तो संधि बघून येथील कित्येक चटोर आणि दांडग्या लोकांनीं स्वामीजींच्या वरघोड्याबरोबरच एका गाढवास श्रृंगासून त्याचीही मिरवणूक काढिली! व पुढें फारच दांडगाई माजून शेवटीं पोलिसाची मदत आणून ती बंद करावी लागली; वगैरे गोष्टी त्या वेळच्या वर्तमान पत्रांतून व खुद्द निबंधमालाकारांनीं आपल्या मालेच्या २३ व्या अंकांत विस्तारेंकरून प्रसिद्ध केल्या आहेत. अस्तु; अशा गोष्टी आणि त्याही पुण्यासारख्या विद्यापीठ नगरांत होणें ही, परकीयांस देखील अत्यंत खेदाची बातमी होय. मग ज्यांनीं दयानंदजींना मुद्दाम आमंत्रण करून आपल्या पुण्य नगरांत आणिलें त्यांना हा दुष्ट प्रसंग बघून किती वाईट वाटलें असेल याची कल्पना वाचकांस सहज होईल. आपल्या घरीं सत्कारपूर्वक बोलाविलेल्या पाहुण्याचा असा अपमान व्हावा व त्याच्या विद्यातपोबलाला अगदीं हीनत्व आणण्याचा मूर्ख लोकांनीं प्रयत्न

करावा, हें पाहणें कोणासही सहन व्हावयाचें नाहीं. असो, पुढें पुणेंकरांचे ह्या दांडगेपणाच्या व अत्यंत सोरटगिरीच्या कामाबद्दल व्हावयाचें त्याप्रमाणें अंशतः शासन होऊन त्यांना प्रायश्चित्तही मिळालें. तेव्हां तद्विषयक कांहीं अवशिष्ट भाग आतां राहिला नाहीं. परंतु ह्या सर्व अनिष्ट गोष्टींबद्दल आमच्या निबंधमालाकारांस यत्किंचित्ही विषाद किंवा खेद वाटला नाहीं, ही फार आश्चर्याची आणि दुःखाची गोष्ट होय. मालाकारांना आपल्या मालेमध्ये 'वक्तृत्व' या निबंधांत वक्त्यांचे मालिकेंत श्रीमदयानंदजींना निरुपायानें गोंवण्याचा प्रसंग आला व ही गोष्ट निखालस त्यांचे मताविरुद्ध होती, असें त्यांनीं स्वामीजींविषयीं जो एकंदर आपला अभिप्राय दर्शविला आहे, त्यावरून खास अनुमान होतें. स्वामीजींच्या गुणावगुणांचें किंवा मतभेदाचें पृथक्करण करण्याचें मालाकारांस सामर्थ्य नव्हतें अथवा तसें करणें त्यांस इष्ट वाटलें नसावें. कारण, तसें केलें असतें तर कदाचित् त्यांचे अंगावरच मसलत आली असती! ज्या विद्वान पुरुषाची येथें सव्या डझनावर व्याख्यानं झालीं, तीं सर्व ऐकून त्या व्याख्यात्यामध्ये मालाकारांस 'दुधाची चरबी' रिचविण्यापेक्षां कांहींच गुण दिसला नाहीं, ही किती सखेदाश्चर्याची गोष्ट आहे! अथवा, यांत आश्चर्य तें कसलें? मत्सर आणि पोक्त विचाराचा अभाव या दोन दुष्ट गुणांनीं तरुण मालाकारांचे न्यायदृष्टीवर झांपड घालून त्यांच्या गुणावगुणविवेकक सदबुद्धीस अत्यंत मांद्य आणिलें होतें. त्यामुळें त्यांस स्वामी दयानंदजींमध्ये गुणलेशसुद्धां आढळला नाहीं! स्वामीजींचा वरघोडा मिरवला त्याबरोबर पुण्याच्या असंभावित आणि कुटाळ लोकांनीं गाढवाचा छबिना काढून सभ्य लोकांमध्ये आपलें हसें करून घेतलें, यापेक्षां जास्त कांहीं झालें नाहीं. परंतु त्यांत अत्यंत खेदाची गोष्ट ही होय कीं, त्या असंभावितलोकांमध्ये आमचे जवान मालाकारही मिळून त्यांनीं आपल्या सोरट संवगड्यांची पाठ थोपटली व झाली ही गोष्ट अत्यंत इष्ट झाली, अशा प्रकारचा गौरव आपल्या पुस्तकांत प्रसिद्ध करून जन्माचा आपल्या सुंदर लेखांस कालिमा लाविला, ही गोष्ट चांगली झाली नाहीं. हा कालिमा मालाकार जर स्वामीजींच्या देहावसान समयीं जीवमान असते, व स्वामीजींची जी आलीकडे पांच सात वर्षांत सर्वत्र कीर्ति पसरून सहस्रावधी लोक त्यांच्या भजनीं लागले होते, तें त्यांनीं पाहिलें असतें तर त्यावरून तरी त्यांचीं पूर्वींचीं स्वामीजींविषयींचीं सर्व कुत्सित मतें दरोबस्त फिरून मालाकारांनींच स्वतः त्यांचे गुणानुवाद गाडले असते, अशी आमची खात्री आहे. परंतु दुःखाची गोष्ट ही झाली कीं, मालाकारांस आयुर्मान थोडें होऊन ते स्वामीजींच्या अगोदरच तीन वर्षे निष्करुण काळाचे दाढेंत पडले. यास निरुपाय झाला! बाकी, मालाकारांस स्वामीजींच्या मतावर आणि त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांवर शांतपणें विचार करण्यास अवकाश झाला नाहीं व त्यांनीं स्वामीजींविषयीं आपला अभिप्राय देण्याची फार घाई केली ह्यामुळें त्यांच्या हातून दयानंदजींविषयीं निंदापर लेख लिहिला जाऊन तोच काय तो त्यांच्या मार्गे कायम राहिला; ह्याबद्दल वाईट वाटतें. दयानंदजींची जी पुण्यांतील मूर्खलोकांनीं निंदा केली आणि मालाकारांनीं त्यांचा जो उपहास केला त्या निंदेला आणि त्या उपहासाला स्वामीजी हे किती अंशांनीं पात्र होते याचा विचार आमचे वाचक करतीलच. सारांश, दयानंदसरस्वतींच्या महाराष्ट्रीय आक्षेपकांपैकीं जे विपळणकर हे प्रमुख होते म्हणून म्हटलें आहे, त्यांचे आक्षेप आणि त्यांच्या आक्षेपांप्रमाणें त्यांचे लेख हे किती सदोष आणि कुत्सित, मात्सर्यप्रपूरित व बालिश होते याचें थोडक्यांत स्पष्टीकरण केलें. मनुष्य अभिमानाला पेटून त्याजकडून कधीं कधीं किती अश्लाघ्य वर्तन घडतें याचें प्रत्यक्ष उदाहरण आमच्या मराठी लेखकांत ह्या प्रसिद्ध मालाकारांचें आहे. तेव्हां, कोणताही लेख आणि कोणताही आक्षेप प्रसिद्ध करणें तो विचारपूर्वक लिहिला असतां त्यापासून एखाद्या विषयीं लोकांचें भ्रष्ट मत आणि प्रतिकूल अभिप्राय होण्याची भीति नसते. व हें धोरण सर्व लेखकांनीं लक्षांत वागविलें पाहिजे. दयानंदजींची निंदा आणि उपहास पुणेंकरांनीं आणि त्यांचे बांधव मालाकार यांनीं केला, तथापि सर्व भारतवर्ष आणि त्यांतील लेखक, कांहीं पुणेंकर आणि मालाकार यांच्याप्रमाणेंच असंभावित आणि कुत्सित नाहींत. जगामध्ये गुणावगुण परीक्षणाचें आज अनावर्षण होऊन त्याचा

सर्वत्र दुष्काळ पडला आहे अशी ही कांहीं गोष्ट नाही. पुण्यांतील लोकांनी आपल्या अश्लील वर्तनाने स्वामीजींचा अपमान आणि दुर्लौकिक करण्याची खटपट केली, परंतु सर्व आर्यावर्त पुण्यासारखे अश्लीलवर्ती झालेले नाही. गांव आहे तेथे म्हारवाडा आहे. चार सभ्य लोक असले तर तेथे दहा असभ्य लोक असतात, असा सर्वत्र प्रकार दिसतो. परंतु त्यांत खेदाची गोष्ट हीच की, मालाकारांसारखे जे सभ्य म्हणून म्हटले जातात तेच कधी कधी दुराग्रहाला पेटून असभ्यांचे दोस्त होतात व त्यांच्या बरोबर त्यांच्याच सारखे निंद्य कर्म करितात हे फार वाईट! स्वामीजींची व्हावयाची त्याप्रकारेकरून सर्वत्र बडेजाव होऊन त्यांच्या अस्तित्वांत व ते मृत्यू पावल्यावरही त्यांना मिळावा तसा लोकांकडून फार मोठा संमान मिळाला व त्यांच्या विद्वत्तेचे, सद्गुणांचे आणि तपोनिष्ठतेचे सार्थक झाले, असे मानण्यास हरकत नाही. गजेन्द्रारूढ चक्रवर्ती राजाची स्वारी नगरवीथीतून चालली असता गजेन्द्राचा मोर्चा फिरला म्हणजे ग्रामसिंहांची त्याचे मार्गे पुष्कळ ओरड चालते; तद्वत् या सद्गुरु स्वामीजींवर या जगावरील कित्येक ग्रामसिंह भोंकले किंवा त्यांनी त्यांच्या कुचेष्टा केल्या तरी तो गंभीर वृत्तीचा दिग्गज डगमगणारा नव्हता व त्याप्रमाणे तो कोठेच डगमगला नाही! आम्ही वर एके ठिकाणी लिहिल्याप्रमाणे साधु तुकारामबोवा यांचा छल करण्यास जसा रामभट वाघोलकर हा चांडालवृत्तीचा ब्रह्मपुरुष झाला होता, तसे छलवादी स्वामीजींचा छल करण्यास पुणेकर अथवा मालाकार यांच्यामध्ये निविष्ट झाले होते, असे म्हणावे लागते! तसे नसते तर त्यांस स्वामीजींविषयी इतके अप्रेम आणि अभक्ति झाली नसती. स्वामीजींस अनुकूल असणारी सर्व भारतभूमी एकीकडे आणि त्यांची निंदा व उपहास करणारे पुण्यनगर आणि त्यांत अधिवास करणारे मालाकार हे एकीकडे, ही जोड जमावी तरी कशी? तेव्हा या जोडीत कोणी तरी नाटाळ खट्याळ असावे हे खचित; व तो भाग बहुमताने आमच्या पुण्यनगराकडे आणि कै० वा० मालाकारांकडे येतो; हे पाहून त्यांजविषयी वात्सल्य बाळगणाऱ्या त्यांच्या मित्रांतून कोणास बरे वाईट वाटणार नाही? अस्तु. ‘गतं न शोचामि कृतं न मन्ये!’ झाल्या गोष्टीस उपाय नाही! पुढे तरी आपण ह्या गोष्टी लक्षांत वागवून त्याप्रमाणे सदसद्विचारपूर्वक आणि दूरवर दृष्टि पोंचवून वर्तनक्रम ठेवावा, हाच या सर्व भूत गोष्टींचा भावार्थ आहे. इतके सांगून आम्ही पुढे चलतो.

स्वामी दयानंदसरस्वती यांचे चरित्र व त्यांची कीर्ति ऐकून अमेरिका खंडांतीलही कित्येक लोक त्यांच्या भजनीं लागले. व त्यांतील कांही लोक इकडे हिंदुस्थानांत येऊन त्यांनी स्वामीजींची फारच सेवा चालविली. हे लोक कोणते ते आमच्या वाचकांस माहित असेलच. हे लोक म्हणजे, हल्ली हिंदुस्थानांत जी ‘थिओसाफिकल सोसायटी’ म्हणून प्रसिद्ध आहे, ती मंडळी होय. या मंडळीचे ‘थिओसाफिस्ट’ म्हणून एक पुस्तक प्रतिमासी प्रसिद्ध होत असते. त्या पुस्तकांतून दयानंदजींची कीर्ति आणि विद्वत्त्वादिगुण अवध्या जगाला महशूर झाले आहेत! स्वामीजींच्या कीर्तिप्रसाराला वरील मासिक पुस्तक पुष्कळ अंशांनी कारण होऊन फार लांबलांबच्या लोकांकडून स्वामीजींविषयी चौकशा आणि खुलासे चालले. सद्धर्मपंथ स्थापकांत सातासमुद्रा पलीकडे आणि पाताळांत सुद्धा त्याचा यशोदुंदुभि दुमदुमून राहिला आणि तेथे ज्याची कीर्तिपताका सदोदित फडफडत राहिली, असा अद्वितीय व अपूर्व महापुरुष स्वामीदयानंदसरस्वती हाच एक होऊन गेला, असे म्हणण्यास हरकत नाही. आतां, वरील ‘थिओसाफिकल’ मंडळीचा आणि स्वामीजींचा पुढे थोडासा मतविरोध झाला, तरी त्या मंडळीची स्वामीजींविषयीची पूज्यता नष्ट झाली नव्हती, असे त्यांनी आपल्या पुस्तकांत स्वामीजींचा जो विस्तारपूर्वक मृत्युलेख लिहिला आहे त्यावरून समजण्यास हरकत नाही. याप्रमाणे या सत्पुरुषास सर्व जातीच्या व सर्व धर्माच्या लोकांकडून फार मोठा सन्मान मिळाला व त्या सन्मानास तो महापुरुष सर्वांशी पात्र होता यांत संशय नाही.

स्वामीजींनी जो ग्रंथसमूह लिहून ठेविला आहे व त्यांनीं जीं आपलीं मतें प्रसिद्ध केलीं आहेत त्यांचें चीज त्यांचे पश्चात् आतां काय व्हावयाचें असेल तें होईल. परंतु अल्पावकाशांत त्यांच्यानें जितकें करवलें तितकें त्यांनीं केलें व तें आतां त्यांनीं आपल्या अनुयायी सच्छिष्यांचे स्वाधीन केलें आहे. त्याचा ते जसा सदुपयोग किंवा दुरुपयोग करतील तसा होणार आहे. छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं दुष्ट यवनांचें पारिपत्य करून गोब्राह्मणप्रतिपालनास सुयंत्र राज्यकारभाराची योग्य व्यवस्था केली होती, परंतु शिवाजीचे मागून ज्याचे हातांत ती व्यवस्था आली त्याच्या वर्तनाप्रमाणें तिचा परिणाम झाला. त्याचप्रमाणें स्वामीजींनीं जी व्यवस्था केली आहे तिचा परिणामही तिच्या वहिवाटदारांप्रमाणें आणि कारभार्यांप्रमाणें होणार आहे. त्या वहिवाटदारांची आणि कारभार्यांची जशी योग्यता, निष्ठा, स्वामीजींविषयीं प्रेम, निश्चयदार्य व आस्था असेल त्याप्रमाणें सर्व गोष्टी अनुकूल घडणार आहेत. स्वामीजींनीं सत्य धर्माची स्थापना करून ठिकठिकाणीं ‘आर्यसमाज’ नावाच्या मंडळ्या त्या धर्माचा प्रसार करण्यास म्हणून मदतगार म्हणून नेमून ठेवलेल्या आहेत. त्यांच्या साह्यानें जें स्वामीजींचें निर्मल यश व त्यांचा सद्देतु तो अप्रतिबद्ध रीतीनें जगामध्यें आपलें उत्तमरूप दाखवील, किंवा त्यांचें असाह्य झालें तर तें सद्यश व तो सद्देतु तसाच पडून राहील! त्याची जबाबदारी आतां स्वामीजींवर नसून ती त्यांनीं नेमिलेल्या वरील मदतगार वहिवाटदारांवर आणि कारभार्यांवर आहे. तसेंच बाजारांतील दुकानांत उत्तम व शेलक्या मालाचा ढिगारा पडला आहे. परंतु त्याचा खप होऊन तो लोकोपयोगास येणें हें गांवांतील लोकांच्या ऐपतीप्रमाणें होणार आहे. उंची माल खपण्यास लोकांमध्ये सधनता लागते. कंगाल व नादार लोक असले तर त्यांच्यामध्ये त्या मालाचा विक्रा होणार नाही. कारण, ते भिकारी त्या उंची जिनसांकडे पाहण्यास देखील भितात. तद्वत् स्वामीजींचें सद्धर्मत्व लोकांच्या पुढें पडलें आहे. त्यांच्या सदसद्बुद्धीप्रमाणें त्या धर्मतत्त्वाला ग्राहक मिळून तत्त्व काढणाऱ्या सत्पुरुषाचा सद्देतु सफल होईल किंवा विफल राहील. ह्या सर्व गोष्टींचें श्रेय किंवा दुःश्रेय दयानंदसरस्वतींचे मार्गे राहिलेल्या लोकांकडे आहे. आतां कांहीं स्वामीजी हे आपल्या परिश्रमवृक्षाला कशीं काय फलें आलीं आहेत हें बघायला या मृत्युलोकीं यावयाचे नाहीत. तेव्हां त्यांना आतां त्याबद्दलचें सुख नाही आणि दुःखही नाही. त्यांनीं लाविलेला अमृतवृक्ष लोकांच्या हयगईनें अथवा हेळसांडीनें कोमेजून, वटून किंवा कपून गेला तरी त्यांना त्याबद्दल दुःख वाटावयाचें नाही. आणि लोकांनीं पुनः आस्थापूर्वक त्याची जोपासना केली, याला काळजीनें वेळच्यावेळीं त्यांचें जें जीवन असेल त्यानें सिंचन केलें व याला जो कालांतरानें फलभार येईल त्याचा अविभाज्य उपभोग घेतला तरी त्यांत त्यांना प्रत्यक्ष काहीं सुखलाभही व्हावयाचा नाही. त्यांनीं लावलेल्या सद्धर्मरूप छायावृक्षाची काळजी घेऊन त्याची शुश्रूषा ठेविली तर ती आपणा ऐहिक मर्त्यासच विशेष उपयोगाची होणार आहे. यापेक्षां कांहीं जास्त सांगण्याची आवश्यकता नाही.

स्वामीजींच्या मृत्यूस फारसें कांहीं कारण झालें नाही वगैरे प्रारंभीच लिहिलें आहे. तथापि त्यांना आपण या दुखण्यांतून वांचत नाही असें वाटलें असावें व त्याप्रमाणें त्यांनीं आपले पश्चात् आपण स्थापिलेल्या सभांची वगैरे कशी व्यवस्था चालावी इत्यादि गोष्टींचा खुलाशाकरितां एक मृत्युपत्र म्हणून करून ठेविलें आहे. त्या मृत्युपत्रावर उदेपूरच्या राणाजींचें शिक्षादसखत वगैरे झालें असून त्या मृत्युपत्राप्रमाणें आतां स्वामीजींच्या मार्गे सर्व व्यवस्था होईल. आपल्या इकडे मुंबई प्रांतांत प्रसिद्ध विष्णुबोवाब्रह्मचारी यांचा मरणदिवस जसा त्यांचे अनुयायी पाळून महाशिवरात्रीचे दुसरे दिवशीं त्यांची पुण्यतिथि करितात, तशी सर्व ‘आर्यसमाजीय’ बांधव स्वामीदयानंदजींचीही पुण्यतिथि करून तो दिवस पवित्र मानतील अशी खात्री आहे. स्वामीजींनीं आपल्या वर सांगितलेल्या मृत्युपत्रांत कित्येक गृहस्थांचीं नांवें नमूद करून त्यांची ‘स्वदेशहितकारिणी’ नांवाची एक सभा

नेमिली आहे. तिने उदेपुरास तेथील महाराणाजींचे अध्यक्षतेखाली सर्व भारतवर्षातील 'आर्यसमाजां'वर वरिष्ठपणाने पाहणी ठेवावी, व स्वामीजींच्या नांवावर जे काय हरएक कृत्य करावयाचें असेल ते ह्या 'स्वदेशहितकारिणी' सभेच्या विचारें करावें असें त्यांनीं लिहून ठेविलें असल्याचें समजतें व त्या मृत्युपत्राप्रमाणें सर्व गोष्टी घडतील यांत संशय नाही.

स्वामीदयानंदजींचा अंतकाळ झाल्याबद्दलच्या तारा सर्व देशभर गेल्यावर त्यांच्या भक्तमंडळींत जो हलकल्लोळ उडाला तो सांगता पुर्वत नाही. लक्षावधि लोकांकडून स्वामीजींच्या मृत्युदुःखदर्शनार्थपत्रें, तारा व खुद्द मनुष्ये उदेपूरच्या राणीसाहेबांकडे आलीं. स्वामीजींच्या सर्व छात्रवर्गांत उदेपूरचे महाराज हे पट्ट शिष्यत्वानें होते व त्यांच्याच हातानें बहुतकरून सर्व व्यवस्था व्हावी असें स्वामीजींनीं लिहून ठेविल्याचें वरील हकीकतीवरून वाचकांस समजेलच. शिवाय उदेपूरचे राजे हे श्रीमान् व राजपदधारी आहेत. तेव्हां स्वामीजींच्या हेतूप्रमाणें सर्व गोष्टी यथास्थितपणें करण्यास ते कोणत्याही बाजूनें असमर्थ नाहीत; ह्यामुळे सर्व व्यवस्था उत्तम प्रकारें आणि शाश्वतीची होईल अशी सर्वास उमेद आहे. गेल्या डिसेंबरांत उदेपुरास स्वामीजींचे पश्चात् त्यांचेविषयीं आपण काय केलें पाहिजे म्हणजे आपली त्यांचेवरील भक्ति दिसेल याविषयीं विचार करण्याकरितां सर्व हिंदुस्थानांतून शेंकडों लोक आले होते.

ह्याप्रमाणें ह्या महापुरुषाविषयीं आम्हाला जें किंचित् लेखन करावयाचें होतें तें आम्हीं करून तें त्या सत्पुरुषाच्याच पादसरोजीं अर्पण करीत आहों. ह्यापुढें स्वामीजींविषयीं ज्या देशी व विदेशी पत्रकर्त्यांनीं आपलीं दुःखें आणि अभिप्राय त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध केले, त्यांतील कित्येक पत्रांचे उतारे याखाली दिले आहेत. ह्या उताऱ्यांवरून स्वामी दयानंदजी हे किती लोकप्रिय होते व त्यांस हिंदु, मुसलमान, पार्शी, युरोपियन, यहूदी वगैरे सर्व जातीचे, वर्णाचे व धर्माचे लोक किती चाहत होते, हें स्पष्ट समजेल. मुंबई येथें 'व्हॉइस ऑफ इंडिया' म्हणजे 'हिंदुस्थानाचें म्हणणें' या नांवाचें एक पाक्षिक पुस्तक निघत असतें. तें पूर्वी मासिक पुस्तक होतें. त्यांत अनेक महत्त्वाच्या विषयांची निरनिराळीं सदरें देऊन त्या त्या सदरांखालीं एतद्देशीय पत्रकर्त्यांचीं त्या विषयांसंबंधीं काय म्हणणीं आहेत तीं थोडक्यांत इंग्रजीमध्ये देण्याची वहिवाट आहे. त्याप्रमाणें गेल्या नोव्हेंबरच्या 'व्हॉइस ऑफ इंडिया'च्या अंकांत 'दयानंद सरस्वती', म्हणून एक स्वतंत्र सदरच घालून त्याखालीं त्या महापुरुषाबद्दलचे एतद्देशीय पत्रकर्त्यांचे बहुतेक उतारे घेतले आहेत. त्यांशिवाय, सर्व हिंदुस्थानांतील आणि विलायत व अमेरिका वगैरे ठिकाणच्या विदेशीय प्रसिद्ध पत्रकर्त्यांचे काय काय अभिप्राय आहेत ते एकत्र करणें म्हणजे मोठ्या प्रयासाचें आणि दीर्घ कालाचें काम असल्यामुळे जेवढे अभिप्राय वेळेवर मिळवितां आले तेवढे येथें आम्ही निवड करून याखालीं घेतले आहेत. चरित्रलेखनाच्या नवीन चालीला, त्या चरित्रनायकाबद्दलच्या लोकाभिप्रायांची जोडणी करण्याचा इकडे हा नवीनच संप्रदाय दिसेल. तथापि तो अगदीं अपूर्व नाही. चरित्रलेखनाचें अनुकरण जिकडून आपण घेतलें आहे त्या इंग्रज लोकांच्या चरित्रांतून असे लोकाभिप्राय नमूद करण्याची फार दाट वहिवाट आहे, हें आमच्या वाचकांस माहित नसेल असें नाहीच. तेव्हां स्वामीजींविषयक हाही भाग वाचकांस वाचनीय होईल अशी आम्हास खात्री आहे. त्याचप्रमाणें स्वामीजींनीं कोणकोणते ग्रंथ केले आहेत त्यांची यादी शेवटीं दिली आहे तिजवरून त्यांचा कसा काय उद्योग चालला होता हें समजेल.

पंडित दयानंद स्वामीविषयीं कित्येक वर्तमानपत्रांचे अभिप्राय

पंडित दयानंद सरस्वती हे साधारण योग्यतेचे धर्मोपदेशक नव्हते. त्यांचीं धर्ममतें आपणांस मान्य नसोत, वेदाचा त्यांनीं केलेला अर्थ आपणांस संमत नसो, तिकडे पाहणें नाहीं. धर्मोपदेश करण्याविषयीं त्यांची शक्ति आणि उत्साह हीं अद्वितीय होतीं ह्यांत संदेह नाहीं. ते योगी असत, आणि संसाराचा त्यांनीं त्याग केला होता तरीं त्यांच्यांत लौकिकज्ञान इतकें उत्कृष्ट वसत होतें कीं, तसें इतर फारच थोड्या लोकांत गोचर होईल. त्यांनीं संस्थापित समाजाचीच अनिवार्य हानि त्यांच्या परलोकगमनानें झाली असें नाहीं, तर एकंदर देशाचाही त्यांच्या मरणानें विलक्षण तोटा झाला असून त्यांची अप्रतिम विद्वत्ता सर्व लोक कधींही विसरणार नाहींत; व पंडितजींचे स्मरण सर्व लोकांस निरंतर होत जाऊन त्यांजबद्दल सर्वांना भूषण आणि आनंद हीं वाटत जातील.

बंगाली (कलकत्ता)

आम्हास शोकाकूल करून परलोकवासी झालेल्या पंडितजींच्या उपदेशांचे परिणाम कायते आर्यसमाजावरच घडले असें नाहीं. आर्यसमाजाबाहेरच्या लोकांच्या मतांवरही त्यांच्या उपदेशाचा ठसा उमटून सर्व लोकांच्या अभिप्रायांत बदल पडला आहे. त्यांनीं जें जें सांगितलें व उपदेशिलें तें तें सर्व आम्हास कबूल आहे असें नाहीं तरी पंडित दयानंद हे मोठ्या योग्यतेचे पुरुष होते, व त्यांची बुद्धि विशाल होती इतकें म्हटल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. शास्त्रांनीं बिंबवलेलीं सर्व थोतांडें आपल्या बुद्धीच्या अद्वितीय सामर्थ्यानें त्यांनीं झुगारून दिलीं. निरंतर स्मरण रहावें एतदर्थ त्यांची भक्तमंडळी ह्या शहरीं एक पाठशाळा काढून तींत वेदाचा व इंग्रजीचा अभ्यास करविणार आहेत ही अत्यंत अभिनंदनीय गोष्ट आहे. ह्या प्रकारची पाठशाळा निर्वेधपणें चालण्यास विपुल द्रव्य जमलें पाहिजे हें खरें, पण पंडितजींस चाहणारे असंख्य पुरुष तें द्रव्य सहज जमवितील अशी आम्हास खात्री आहे.

ट्रिब्युन (लाहोर)

आर्यसमाजाचे प्रसिद्ध संस्थापक आणि प्रस्तुतच्या पिढींतील नामांकित सुधारक स्वामी दयानंद वारल्याची अति दुःखकारक बातमी कळविण्याचें आम्हास विलक्षण वाईट वाटतें. त्यांची अगाध विद्वत्ता, अनुपम कोटिक्रम व प्रशंसनीय स्वातंत्र्यप्रीति हे गुण इकडील लोक कधींही विसरणार नाहींत.

इंडियन एम्पायर (कलकत्ता)

पंडित दयानंद हे उत्तम वेदांती होते व वेदांच्या ऋचांचा नवीनच अर्थ करीत. ते संस्कृतांत बोलत तेव्हां त्यांच्या भाषणाची रसाळता विलक्षण आनंद देई.

हिंदु पेट्रिअट (कलकत्ता)

संस्कृतचें मार्मिक ज्ञान, आर्यांच्या धर्मग्रंथांत पारंगतता, मनोहर वाक्चातुर्य, उत्तम आदरातिथ्य; इत्यादि जे जे गुण उत्कृष्ट धर्मोपदेशकांत पाहिजेत ते पंडित दयानंदजींत वसत होते. धर्मांत सुधारणा करण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं स्थापलेला आर्यसमाज अल्पकाळ टिकेल असें नाहीं. हिंदुस्थानांत पुढें कोणता धर्म चालेल ह्याजविषयींचा निर्णय होतांना त्यांच्या उपदेशाचें विस्मरण पडणार नाहीं. हिंदुधर्माची प्राचीन शुद्धता ज्यांत पुनः आणून आगंतुक पाखंडें त्यांतून काढून टाकावीं हा दयानंदजींचा मुख्य हेतु होता.

इंडियन क्रॉनिकल (बंकीपूर)

पंडित दयानंद हे सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित व खऱ्या उत्साहाने काम करणारे होते. त्यांच्या मरणाने देशाचा अतोनात तोटा झाला.

हिंदु आब्झरवर (मद्रास)

स्वामी दयानंदजींच्या अतिप्रचुर परमोदार स्वदेशाभिमानास्तव त्यांचे स्मरण त्यांच्या देशबंधूंनी निरंतर करावे हें तर अत्यंत इष्ट आहेच; पण खऱ्या व निस्सीम स्वदेशाभिमानाच्या जोडीला त्यांच्यात आणखीही गुण होते. श्रीमच्छंकराचार्यांच्या व तत्कालीन इतर विद्यामहासगरांच्या बरोबरीची योग्यता ह्या पंडितशिरोवतंसांत वसत असून हल्लींच्या अतिनिष्ठ कालांत मनुष्यमात्रांच्याठायीं दृष्टिपथांत न येणारे, परमोत्साह, बुद्धिमत्ता व उद्योगदृढतादि गुण ह्यांजमध्यें अत्यंततेने भरले होते. त्यांनीं उपदेशिलेला धर्म आणि स्वीकारलेलीं मते हीं कोणास मान्य न होतील तर न होवोत, परंतु हिंदुस्थानांत निर्माण झालेल्या महापुरुषांतील स्वामी दयानंदजी हे एक आहेत ही गोष्ट नाकारणें म्हणजे मनाचें अतिथोर कार्पण्य प्रकट करणें आहे.

पंजाब टाईम्स (रावळपिंडी)

जुन्या पद्धतीप्रमाणें, धर्माची सुधारणा करणारांतील हिंदुस्थानचा एक मुकुटमणि हारपला! आद्यदेवग्रंथांचा सुविचारास संमान्य अर्थ लावणारा पंडितसूर्य मावळला! इतिहासांत निर्मल कीर्तिध्वज फडकविणाऱ्या दयानंद पंडितवर्याचा अवतार संपला! वेदवाक्यांच्या ह्यांनीं लावलेल्या अर्थाच्या याथार्थ्याविषयी व सत्यतेविषयी कोणास संदेह वाटेल तर वाटो; पण उपदेशाविषयीं औत्सुक्य, भाषेची रसाळता, वाक्चातुर्याची निरुत्तरकारी हृदयंगमता, हेतूची निर्मळता, निश्चयाची दृढता, मनाची सरळता, वर्तनाची आणि वृत्तीची स्वतंत्रता, व धर्मभ्रम, मूर्तिपूजा, निरर्थक डंभ इत्यादीकांनीं घोर संकटांत बुडविलेल्या देशांस पुनः उन्नत करण्याविषयीं प्रबळ उत्कंठा हीं आता कोठेंही दृष्टीस पडणार नाहीत असा प्रत्येकास अनुभव येणार नाही काय?

गुजराथ मित्र (सुरत)

श्रीमद्दयानंद सरस्वती स्वामी यांची ग्रंथमाला.

१. सत्यार्थप्रकाश.	(६) उणादि.
२. संस्कारविधि.	(७) गणपाठ.
३. वल्लभमतखण्डण.	(८) निघंट.
४. स्वामीनारायणमतखण्डण.	(९) निरुक्त.
५. वेदांतध्वांतनिवारण.	(१०) योगशास्त्र.
६. आर्याभिविनय.	१५. अपूर्व वेदभाष्य ऋग्वेदमाध्यंदिन संहिता.
७. संध्योपासन.	१६. कार्कीय.
८. पंचमहायज्ञविधि.	१७. सामाजिक.
९. गोकर्णानिधि.	१८. अव्ययार्थ.
१०. भ्रमच्छेदन.	१९. आख्यातिक.
११. अनुभ्रमच्छेदन.	२०. अष्टाध्यायी.
१२. काशीस्थशास्त्रार्थ.	स्वामीजींच्या आश्रयानें त्यांच्या मतांचें
१३. चांदापूरशास्त्रार्थ.	प्रतिपादन करणारी मासिक पुस्तकें व पत्रें चालत
१४. वेदांगप्रकाश.	होतीं तीं :—
(१) वर्णोच्चारणशिक्षा.	१. दयानंददिग्विजयार्क पंडित गोपाळ
(२) वाक्यप्रबोध.	हरी शर्मा फरुखाबाद कर्तृक.
(३) व्यवहारभानु.	२. आर्य (इंग्रजी).
(४) संधिप्रकरणम्.	३. भारतसुदशाप्रवर्तक.
(५) नामिक.	४. अजमीरहितैषी.

आगम प्रकाश

एटले

तांत्रिक धर्मनो खुलासो.

नि. प्र. कर्ताए

धर्म सुधारणा इछिनारना उपयोग वास्ते

बनावी प्रसिद्ध कर्यो.

अमदाबाद मध्ये

फतासानी पोळमां समशेर बाहादुर छापाखानामां
सवाइभाई रायचंदे छाप्यु.

संवत् १९३० — सन १८७४.

अनुक्रमणिका

INTRODUCTION

We dedicate the following pages to the thinking Public, whose education and natural public spirit have excited in them a curiosity for knowing the doctrines & dogmas contained in that portion of the Hindoo Shastras, which enjoy the title of “Agamas” and which for a long time have remained a secret store, though they continue to attract veneration from ignorance, habit or the pretensions of the professors of what is called “Mantra Shastra”. It is evident that they can not be properly appreciated, unless they are in some degree unveiled and thrown open to the Reformers, who wish to introduce changes, in order to establish a pure form of religion. **The object of these pages, is to hold up to light the most filthy, infernal and obscene superstitions and pretended miraculous power of Mantra Shastris, who abound, in every town in India,** especially in native states, where they find a large—patronage. It would have been useless simply to describe their practices without referring to their authorities. The book, therefore is filled up with extracts from Sanscrit—books, which enjoy the notoriety of having been composed by Shiva, the great object of worship throughout India. It would be easy to imagine what should be the degeneration and debasement of a nation which not only gives currency to such literature as the Tantras, but venerates them as revelation from the Most High. It is hoped that this publication will induce all those, who are concerned in the welfare of this great nation to unite in one common effort to put down the diabolical tenets inculcated by the “Vami” and “Kowl” sects. The secrecy with which they are practised and propagated, is a real obstacle which must, to a great extent, baffle the exertions of Reformers but it must be recollected that perseverance overcomes all difficulties. It will be a grand triumph to free Hindoos from the snares of those knaves, who pass by the polite names of Mantra Shastris and Upasakas but who deserve to be denounced as enemies to all that is decent, virtuous, and moral.

પ્રસ્તાવના

આગમશાસ્ત્રને મંત્રશાસ્ત્ર એવું કહેછે એ શિવાય એને વામમાર્ગ પણ કહેછે અને તંત્રમાર્ગ અને કૌલમાર્ગ પણ કહેછે. એ માર્ગમાં કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન એ ત્રણે છે, અને આ માર્ગના ગ્રંથ ઘણું કરીને શીવના નામથી રચેલાછે, અને કેટલાએક નાથ સંપ્રદાયના લોકે રચેલા છે. તેમાં ન્યાસ, મુદ્રા, જપ, પૂજ્યા इत्यादिक કર્મ બતાવેલું છે અને અનેક પ્રકારની દેવતાઓ દેવી, ભૈરવ, इत्यादि वर्णन કરીછે. કેટલાએકને પંચાંગ એટલે સહસ્ર નામ, સ્તવરાજ, કવચ, હૃદય, અને પંજર એ પાંચને પંચાંગ કહેછે અને તેનો પાઠ કરેછે. શિવાય પુરશ્ચરણ વિધી છે તે પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં ગાયત્રીનાં અને નાના પ્રકારના મંત્રનાં પુરશ્ચરણ થાયછે. પ્રથમ જે આ માર્ગમાં માણસ આવેછે તેને દિક્ષા અપાયછે તેનું નામ પૂર્ણાભિષેક ને પટ્ટાભિષેક કહેછે. આ માર્ગમાં મુખ્ય જપ, અજપાજપ, એટલે જે માણસના મોહોડામાંથી શ્વાસોશ્વાસ ચાલેછે તેમાં સોહં, એવો શબ્દ થાયછે તે ૨૧૧૦૦ બાર થાય છે એવી ગણતરી છે. શિવાય પૂજા વિધીનાંપટલ અને પદ્મતી ઘણીઓ લખેલીછે, તેમાં કેટલાએક ઠેકાણે વૈદિક મંત્રનો ઉપયોગ કર્યોછે પણ કર્મની રીતી જુદી જુદી છે. તેમાં દમનક પૂજા, દુતોયાગ, કુમારી પૂજા, યોગીનીપૂજા, મીથુનપૂજા, પાત્ર સ્થાપન, તંતુવિધાન, इत्यादिक કર્મ આવેછે. કેટલાએક ગ્રંથ તંત્ર નામના છે, કેટલાએક રહસ્ય નામના છે, કેટલાએક યામલ, અને કેટલાએક આમ્નાય, કેટલાએક કલ્પ નામના છે, આ બધાય ગ્રંથ મેલવીએ તો વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, મઠી જેટલા થશે તેટલા છે. કેટલાએક અનુષ્ઠાનમાં સિદ્ધિ લખીછે, જેમ કે જારણ, મારણ, ઉચ્ચાટણ इत्यादि. અને એ બધાય અનુષ્ઠાનમાં, મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, અને સ્ત્રી, અવશ્ય જોડે. અને મદ્ય માંસ પાત્રમાં મુકીને તેનો વિધી કરીને ભક્ષણ કરેછે. તંત્રશાસ્ત્રમાં એવું લખ્યુંછે કે, મદ્યને બ્રહ્મશાપ, કૃષ્ણશાપ, અને શુક્રશાપ, થયાછે માટે પીવાનું બંધ થયું, પણ તેનો શાપોદ્ધાર કરવાનો વિધી લખ્યોછે, તે પ્રમાણે કરીએ તો પીવામાં પાપ નથી. શિવાય તંત્રના પરિભાષામાં કેટલાએક બીજ મંત્ર છે તે એક અક્ષરનોજ મંત્ર થાયછે. મંત્રશાસ્ત્રીનું બધું કર્મ જુદો પ્રકારનું છે એમના વરસ, મહીના, વાર જુદા, યોગ જુદા, પુજા જુદી પ્રકારની, શ્રાધ્ધ, ગુરુ તર્પણ, દિક્ષા, અંત્યેષ્ઠિ એ સર્વ જુદુ છે અને દેશ પરત્વે પુસ્તકો પણ જુદાં છે. જેવા કે ગૌડપાઠ, આંધ્રપાઠ, કેરલપાઠ, ગુર્જરપાઠ इत्यादि જુદા જુદા થાયછે, મુખ્ય પુસ્તક ચંડીપાઠ તે માર્કંડેય પુરાણમાં અને કાત્યાયની તંત્રમાં છે તે પુસ્તક લેઈને તેના ઉપર નવચંડી, શતચંડી, સહસ્રચંડી इत्यादिक હોમ માર્જન, તર્પણ, જપ, इत्यादिक પ્રકારે કરેછે, તંત્રમાં દશ મહાવિદ્યા એ મુખ્ય દેવતા ગણાયછે. અને કુંડ મંડપ કરવાના ગ્રંથ ઘણા છે એ પ્રકરણ બધું મહાદેવે ઉત્પન્ન કર્યુંછે એવું કહેવાયછે. અને કર્મમાં કેટલાએક લોક ત્રણ પ્રકાર ગણેછે, એક વૈદિકી, તાંત્રિકી, ને મિશ્ર, જેમાં કાંઈ તાંત્રિકી ને કાંઈ વૈદિકી આવેછે તેને મિશ્ર કહેછે, બ્રાહ્મણ લોકો એ તંત્રની પોતાના કર્મમાં શેઠભેઠ એટલી કરીછે કે, તે ભાગ જુદો કાઠાડવાનો મુશ્કેલ છે. નાના પ્રકારનાં યંત્રો અને મંત્રો દક્ષણ માર્ગમાં શેઠભેઠ થઈ ગયાછે. તેથી એમ જણાયછે કે તંત્ર માર્ગ સાથે બ્રાહ્મણોને વાંધો નહોતો; વાંધો હોતતો બ્રાહ્મણ તંત્રમાંનું કાંઈ લેત નહી પણ તેમ થયું નથી, અને તંત્ર માર્ગ એટલે કૌલ માર્ગ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે ચાલેછે. અને બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી અને પરમહંસ અને અગ્નિહોત્રી શાસ્ત્રી, પંડિત इत्यादि ઘણા લોક ગામોગામ એ માર્ગમાં છે પણ તેમનો આચાર ગુપ્ત છે, તેથી તે પ્રસિદ્ધ થતા નથી, તેનો ઘણો તપાસ કરીએ ત્યારે માલુમ પડેછે, અમદાવાદમાં બસેં ચારસેં માણસ શાક્ત માર્ગવાળા છે. તેજ પ્રમાણે નડીયાદમાં, વડોદરામાં, ભરુચમાં, સુરતમાં, પુનામાં, સતારામાં, કરવીરમાં પણ એ લોક ઘણાછે કાશીમાં હજારો બ્રાહ્મણ કૌલ અને શાક્ત માર્ગવાળાછે કાશ્મીરમાં, બંગાળમાં અને દ્રવીડ દેશમાં લાખો બ્રાહ્મણ એ માર્ગમાંછે જ્યાં જ્યાં દેવીનું સ્થાનકછે ત્યાંહાં ત્યાંહાં એજ માર્ગ ચાલેછે અને મદ્ય, માંસનું, નૈવેદ્ય ધરાયચે બેચરાજી અંબાજી, કાલ્કા, હીંગલાજ, તુલ્જાપુર, વિંધ્યાવાસિની, કામાક્ષી, માતાપુર, કલકત્તાની કાલી इत्यादी ઠેકાણે એ ધર્મ ચાલેછે વૈષ્ણવ લોક મદ્ય-માંસનો દ્વેષ કરેછે માટે તે આવા ઠેકાણે જતા નથી પણ ગોંસાવી, અતીત, નાથ પંથી

લોક એ ઠેકાણે જાયછે સ્વામીનારાયણની શીક્ષાપત્રીમાં જે દેવને મદ્ય માંસનું નૈવેદ્ય થાય તે ઠેકાણે દર્શન કરવું નહીં એવું સ્પષ્ટ રીતે લખ્યુંછે. તે પ્રમાણે સત્સંગી લોક દર્શન કરતા નથી તોપણ ઘણાએક લોક કાર્ય સાધવાને વાસ્તે શ્રદ્ધા રાખેછે. રજવાડામાં મંત્રશાસ્ત્રીને અનુષ્ઠાન કરાવાને વાસ્તે રાખેછે. કોઈ દેશીરાજ્યમાં મંત્રશાસ્ત્રી નથી એમતો નથી. એ મંત્રના અનુષ્ઠાન ઉપર લાખો રૂપીયા ખર્ચ થાયછે.

માટે આ અગમ શાસ્ત્રના અંદર શુંછે અને કેવી પ્રકારનું ભજન છે અને કેવા પ્રકારના દેવછે અને તેની પરીભાષા અને ગ્રંથોનાં નામ અને તે ગ્રંથોમાંથી કાઢાડેલું તારણ એ ગ્રંથ કોણે કરેલા તેનાં નામ અને સીદ્ધીનો પ્રકાર મુદ્રા, અને બીજ, વિષે જેટલું માલમ પડ્યું તેટલું આ ગ્રંથમાં બતાવ્યુંછે તે ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે.

હાલ વૈદિક કર્મમાં, તાંત્રિક કર્મ બહુ સેઠમેઠ થયુંછે. મૂળ ગ્રંથમાં એ સેઠ મેઠ નથી, એટલે બ્રાહ્મણ અથવા સૂત્ર કાઢીને જોડે એ તો તેમાં તાંત્રિક વિષય નથી, પણ પાછલથી પ્રયોગકાર થયા તેમણે તંત્રનો વિધી કર્મ કાંડમાં દાખલ કર્યોછે, હાલની બ્રાહ્મણની સંધ્યા પદ્ધતી જોડે એ તો તેમાં ન્યાસ. મુદ્રા આસન વિધી ને અર્ઘ્ય પ્રદાન: ઇત્યાદિક તંત્રમાંથી લીધાંછે પ્રાણાયામ ઇત્યાદિક યોગશાસ્ત્રમાંથી લીધાંછે જપ. ઉપસ્થાન ઇત્યાદિક વેદમાંથી લીધાંછે. અને નામ સ્મરણ ઇત્યાદિક પુરાણમાંથી લીધાંછે. હવે આ બંધુ જુદું કાઢવું ઘણું મુશ્કેલછે, તેજ પ્રમાણે કુંડ મંડપ વિધી. લઘુન્યાસ અને મહાષોઢાન્યાસ ઇત્યાદિક તાંત્રિક વિધીછે.

એમ કહેછે કે તંત્રના કર્તા નવનાથને ચોરાશી સિધ આગલ થઈ ગયો તેમણે આ માર્ગ ચલાવ્યો અને લાખો ગ્રંથ આ માર્ગ ઉપર જે થયાછે તેથી એમ માલુમ પડેછે કે ઘણા વર્ષ સુધી એ કામ ચાલતું હતું અને એ માર્ગમાં દેવ પ્રસન્ન થાયછે અને મંત્ર સિદ્ધ થાયછે અને તેથી અનેક મન કામના પુરી થાયછે એવી સમજણ ઘણા લોકોનેછે તેથી અસલથી એ માર્ગ સાથે કાંઈ બ્રાહ્મણ લોકોએ અસલથી વેર બાંધેલું નહીં શંકરાચાર્ય સ્વામી પણ શાક્ત હતા એવું શંકરવિજયથી માલમ પડેછે કારણ તે ગ્રંથમાં શ્રી ચક્ર પુજાની બહુ તારીફ કરીછે અને શંકરાચાર્યે સ્થાપન કરેલા શ્રી ચક્ર એમના મઠ શૃંગેરી વગેરે ઠેકાણેએ દ્વારકામાં પણછે એથી શંકરાચાર્યના પેહેલાં એ માર્ગ ચાલતો હતો એમ જણાયછે કેટલાએકનું મત એવુંછે કે જ્યારે બૌદ્ધ અવતાર થયો ત્યારે તેમના ઉપદેશથી લોક ત્યાગી થઈ ગયા તે એટલા સુધી કે કોઈ પરણે નહીં, કોઈ લઢે નહીં, કોઈ ખેતી કરે નહીં, કોઈ શિક્ષા કરે નહીં સર્વ વ્યવહાર બંધ પડ્યો કેટલાએક તો હાથ પગ બાંધીને કર્મ ત્યાગીને ઉપવાસ કરીને એમને એમ મરી ગયા એટલે કેવલ પામ્યા તે વખત લોકોની રુચી વ્યવહાર તરફ કરવા વિશે શિવજીએ કૌલ માર્ગ કહાડ્યો તેમાં મદ્ય, માંસની છુટ આપી શ્રી એજ પરબ્રહ્મ એમ ઠરાવ્યું ભાગવતમાં લખ્યુંછે કે :-

વિશંતુ શિવદીક્ષાયાં યત્ર દૈવં સુરાસવમ્ ॥

નષ્ટશૌચા મૂઢધિયો જટાભસ્માસ્થિધારિણઃ ॥

ભાગવત સ્કં. ૪ અ. ૨ શ્લોક ૨૯

જેમના ભજનમાં મુખ્ય વિષય સુરાપાન છે પદ્મ પુરાણમાં પાંચંડોત્પત્તિના બે અધ્યાય છે તેમાં શીવ બોલ્યા છે કે આ માર્ગ લોકોને ભ્રષ્ટ કરવા વાસ્તે કર્યોછે. કદાપિ એ વચન વૈષ્ણવ લોકોએ લખ્યું હશે તોપણ એટલું માલમ પડેછે કે બૌદ્ધ મત પછી એ નીકળ્યું હશે, અને બહુ દહાડા સુધી ચાલ્યું હશે, નહીંતો લક્ષાવધી ગ્રંથ ક્યાંથી આવે, આ મત ચાલ્યા પછી ફરી કુમારીલભટ્ટે પૂર્વ મિમાંસા એટલે વૈદિક કર્મ કરાવાનો મત ચલાવ્યો તેમાં કેટલાએક કર્મ

જેમાં બહુ હિંસા હતી તે કામ્યકર્મ ઠરાવી રદ કર્યા અને કેટલાએક રાખ્યા, અને એ કર્મ કર્યાથીજ મોક્ષ થાય છે એવું ઠરાવ્યું. એ માર્ગ કેટલાએક વર્ષ સુધી ચાલ્યો ત્યારપછી શંકરસ્વામી આચાર્ય થયા તેમણે ઉત્તર મિમાંસાનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એવું ઠરાવ્યું કે આત્મા એજ બ્રહ્મ છે અને કર્મ કર્યાથી મોક્ષ થતો નથી પણ જ્ઞાનથી થાય છે. માટે કર્મથી જ્ઞાન મોટું છે, કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે પણ મોક્ષ નથી. ઘણા એક ભાગે વેદાંત અને કૌલમત મઠી આવે છે. કૌલને રાજ્યયોગ કહેવાય છે, પાંતજલીનું યોગશાસ્ત્ર છે તેને હટયોગ કહે છે અને વેદાંતને જ્ઞાનયોગ કહે છે. અને ગીતામાં જે મત છે તેનું નામ કર્મ યોગ એ ચાર યોગમાં અંતર એટલું કે રાજ્યયોગમાં ભોગ કરીને મોક્ષે જવાની ઇચ્છા રાખે છે અને હટયોગમાં દેહને દંડ કરીને સમાધી વીગરે સાધન કરીને મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે જ્ઞાનયોગમાં વૈરાગ્યથી મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે અને કર્મ યોગમાં જે કર્મ વર્ણાશ્રમ ધર્મથી પ્રાપ્ત થયું હોય તે કરતાં મોક્ષ થાય એ પ્રમાણે એ ચાર યોગના ભેદ છે. પદ્મ પુરાણમાં એવી કથા છે કે પાખંડ મત ફેલાવા વાસ્તે શીવ અવતરશે, હવે એ કથા કેટલાએક કહે છે કે, વામમાર્ગને લાગુ છે, અને કેટલાએક વૈષ્ણવ છે, તે એમ કહે છે કે શંકરાચાર્યને લાગુ છે, કારણ આત્માને બ્રહ્મ કહ્યો એથી મોટું પાખંડ કર્યું એવું મધ્વ સાંપ્રદાયના વૈષ્ણવલોક કહે છે. બધાય વૈષ્ણવનો મત એવો છે કે આત્મા એ બ્રહ્મ નથી પણ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલો પદાર્થ છે માટે તેણે પરમેશ્વરની સેવા કરવી અને પરમેશ્વરને ધણી સમજવો, એ મત વિરુદ્ધ જેટલા મત એટલા પાખંડ છે, કૌલિક ધર્મમાં બીજા બધાયને પશુ અને કંટક કહે છે અને આત્માને બ્રહ્મ રૂપ જાણે છે. અને જેટલા વિધી નિષેધ છે તે ન માનવા અને કેવળ સ્વચ્છંદ વર્તણુંક કરવી અને બધાય પાશ મુકી દેવા એવું બતાવ્યું છે, સંન્યાસી પરમહંસનો મત પણ એજ છે. એજ પ્રમાણે અઘોરીનો મત છે તે લોક હાલ થોડા છે, પણ આગળ એ ઘણા હતા અને જંગલમાં રહેતા અને મુત્ર વિષ્ટા પણ ખાતા. સિંધપુર પાસે એક અવઘડનિ સ્થળી કરીને ગામ છે, ત્યાંહાં જે અઘોરીનો મહંત હતો તેનું કર્મ એવું હતું કે એક માટલામાં વીંછી, ગરોળી, ઘો, સર્પ ઇત્યાદિક જનાવર જે હાથમાં આવે તે મારીને એ માટલામાં મુકતો અને તે એની મેળે કોહી જાય, તેનો રસ એક માણસના મડદાની કોપરીમાં લેઈને પીતો, ને માટલામાં હાડકાં રહે તે નાંખી દેઈ બીજા જનાવર લાવે. કેટલાએક બઢતાં મુડદાં કહાડીને તેનું માંસ ખાય છે અને કેટલાએક મંત્ર સાધવા વાસ્તે દાટેલી સ્ત્રીનું મડદુ કાઢીને સ્મશાનમાં તેનું આસન કરે છે. એમ કોઈ કરે નહીં માટે આજ જ્યાં મડદાં દાટે છે ત્યાં ચોકી બેસાડે છે, એજ પ્રમાણે મંત્રશાસ્ત્રી ઢેડ, ભંગીના મડદાં સ્મશાનમાંથી કાઢે છે, એવી વાત ચાલે છે. એવા અનેક આચાર બિભિત્સ અને ભયંકર અને ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ મંત્રશાસ્ત્રમાં છે. મુખ્યત્વે કરીને શીવ અને શક્તિ અને તેમના નાના પ્રકારના અવતારનું ભજન એ લોક કરે છે. અને વેદમંત્રનું સામર્થ્ય ગયું પણ તાંત્રિકમંત્રનું હજુ સામર્થ્ય છે એમ સમજીને એ ઉપાસના ચાલે છે, વિષ્ણુ એ શક્તિ રૂપ છે એવું એ માને છે. હાલ જે શીવની પ્રતિમા યોની લીંગ રૂપે સ્થાપન કરે છે તે મૂળ તંત્રમાંથી લીધેલી છે તે વિષે પુરાણમાં અનેક કથા લખી છે, પણ તેનું મૂળ તંત્રમાં જણાય છે. કારણ પ્રજોત્પાદક અવયની પ્રત્યક્ષ પૂજા લખી છે, અને કુંડ ગોલામૃત એ એમના પંચમકારમાં છે તેથી એ ચાલ પડી હશે માટે વૈષ્ણવ શીવની પૂજા કરતા નથી, ને તીર્થ પ્રસાદ લેતા નથી. શીવની મૂર્તિ હોય તો માત્ર દર્શન કરે છે, વામ માર્ગનું કર્મકાંડ બધું જુદું છે. પ્રાતઃસ્મરણ, સ્નાનવિધી, ત્રિપુંડ્રધારણ, ભૂશુદ્ધી, ભૂતશુદ્ધી, પ્રાણાયમ, સંધ્યા, જપ, પૂરઃશ્વરણ, કરાંગન્યાસ, અંતર માત્રીકા, બહિર્માત્રીકા, ચિત્રાંન્યાસ, નાથાદીવિદ્યા, નિત્યાદીવિદ્યા, મૂળવિદ્યા, તત્ત્વન્યાસ, દ્વારપૂજા, તર્પણ, દશવિદ્યા ન્યાસ, પાત્ર નિર્ણય, નિત્ય પૂજા, સૂર્યાર્ધ્ય, તીર્થ સંસ્કાર, ગુર્વાદિ પૂજન, દિક્ષા, પ્રાયશ્ચિત્ત, નિંબ પુષ્પ પૂજા, દમનક પૂજા, વસંત પૂજા, શ્રી ચક્ર પૂજા, દિક્ષાકાળ, દિક્ષા ભેદ, સર્વતો ભદ્ર, પુણ્યાહ વાચન, નાંદી શ્રાધ્ધ, કુર્મ ચક્ર, નવયોની, કૌલશ્રાધ્ધ, મંત્ર શોધન, મંત્રોદ્ધાર, નાથ પારાયણ, તત્ત્વ પારાયણ, નામ પારાયણ, પંચાંબાન્યાસ, મહાશોઢા ન્યાસ, મહા ન્યાસ, સંમોહન ન્યાસ, સૌભાગ્ય વર્ધન ન્યાસ, અંત્યેષ્ઠિ, ઇત્યાદિક કર્મ વૈદિક કર્મથી જુદું છે, તે ગુપ્તપણે કેટલાએક કરે છે. અમદાવાદમાં કાકરીઆ ઉપર ભૈરવનાથની જગા છે, તે ઠેકાણે વામમાર્ગનાં કર્મ થાય છે, આવી જગાઓ દરેક શહેરમાં હોય છે. એ કર્મકાંડમાં કેટલાએક હાથના ચાળા છે, તેને મુદ્રા કહે છે, તેનું

નામ મચ્છમુદ્રા, કુર્મમુદ્રા, મહાયોની, કુશ, તાર્ક્ષ, ધેનુ, વિદ્રાવળી, વશકરી, ચેચરી, બાળ, પાશ, મુસલ, શંખ, કૌસ્તુભ, શ્રવિત્સ, ઇત્યાદિ અનેક મુદ્રાનાં નામછે. શાક્ત લોક તીલક પળ જુદી રીતનું કરેછે બે આંચ વચે કુંમ્ કુંમનો પટો કરેછે અને શાક્ત શાક્તને મળે તો મદ્ય માંસ અને માછલાની મેટ કરેછે એ પ્રમાણે પ્રસીદ્ધ રીતે કરતા નથી તેથી શાક્ત કોણછે ને કોણ નથી એ માલમ પડતુ નથી પણ મોટા મોટા શાસ્ત્રી, પંડિત, વેદિયા ગ્રહસ્ત સન્યાસી, પરમહંસ, ઘણાએ કાે માર્ગમાંછે કેટલાએક કહેછે કે એમના સામર્થ્યથી મદ્યનુ દુધ કરી બતાવેછે, ને માંસનાં ફુલ કરી બતાવેછે, અને માછલાનાં કેળાં કરી બતાવેછે સીદ્ધાઇનો અને, કરામતનો દાવો એ લોક ઘણા રાખેછે, આગલ જે ગોપીચંદ રાજા હતા તેણે મર્ચિંદ્ર નાથના ઉપદેશથી બધુ રાજ્ય અને રાણીયોનો ત્યાગ કર્યો અને એજ પ્રમાણે ગોરખનાથે મુઢદા જીવતાં કર્યા એવી વાતો લોકો બોલે છે.

વામ માર્ગમાં જે લોક હોયછે તે દેવી અને શીવ વગર બીજા દેવને નમતા નથી તે એમ કહેછે કે અમે કોઈ દેવને કે માણસને નમસ્કાર કરીશુ તો તે તત્કાલ મરી જશે અને વૈતાલ, ભૂત, યક્ષ, યક્ષણી, દત્ત, હનુમાન ઇત્યાદિ સર્વ દેવતા એમના તાબામાં રહેછે, અને ધારે તેને મારી શકે મંદવાઢ લાવે, ચિતભ્રમ કરે, એવું કહેવાયછે તે મોળા અને અજ્ઞાની માનેછે. ભાસ્કરાચાર્ય કરીને કાશીમાં એક શાક્ત હતો તેણે ઘણા ગ્રંથ બનાવ્યાછે તેને કોઈએ જમવા બોલાવ્યો નહી તેથી બીજા લોકોને જમવા વાસ્તે જે રસોઈ તૈયાર થઈ હતી તે બધુ નર્ક થઈ ગયું ત્યારે નારાયણં દિક્ષિતં પાટળકર આવીને નમ્યા અને ભાસ્કરાચાર્યને લેઈને ઘેર ગયા ત્યારે એ બધુ અન્ન હતુ તેવું થઈ ગયું એવી દંત કથાછે એ ભાસ્કરાચાર્યે હાથી ઉપર મદ્યના કુંમ ચડાવી અને બરઘોડો કાહાડીને કાશી વિશ્વેશ્વરને નવરાવ્યા આજ કેટલાએક બ્રાહ્મણ ભાંગનું પાણી કાઢીને શવિના ઉપર અભિષેક કરેછે અને દક્ષણમાં શિવાજી રાજા થયા તેમના ગુરુ ગણેશદેવ કરીને હતા તેમનું મંદિર માહુલી ક્ષેત્રમાં હાલ પણ છે એમનો સંપ્રદાય સતારા પ્રાંતમાં ચાલેછે અને ભાસ્કરાચાર્યનો સંપ્રદાય કાશીમાં ચાલેછે શાક્ત લોકોની પૂજામાં મદ્ય અને માંસ ઇંડાં અને મછ સ્ત્રીઓ ઇત્યાદિ લાવ્યા વિના પૂજન થાય નહીં, જે પ્રમાણે વૈદિક કર્મમાં શરીર શુદ્ધ્યર્થ પ્રાયશ્ચિત કરવાને વાસ્તે પંચગવ્ય એટલે ગાયનું છાંણ, મૂત્ર, દુધ, ઘી, દહી, એકત્ર કરીને પીએછે તે પ્રમાણે દેહ શુદ્ધ્યર્થ મદ્ય વીગેરે પીવામાં આવેછે, તેનું માર્જન તિર્થ સમજીને બધાય અનુષ્ઠાનમાં કરેછે દિક્ષા, શ્રાધ, પૂજા, અંત્યેષ્ઠિ ઇત્યાદિ મદ્ય વિના થતી નથી મદ્યને તીર્થ કહેછે. માંસને શુદ્ધિ કહેછે મછને કદલિ કહેછે. મદ્યાદિકને પરમ પવિત્ર ગણેલુછે અને લેવાથી દેવી પ્રસન્ન થાયછે એવુ તંત્રશાસ્ત્રમાં લખ્યુંછે સંસ્કૃત ભાગ આ પુસ્તકને જોડેલોછે તે વાંચતાં આ બધી બાબતનો ખુલાસો થશે બધાં વચનનો અર્થ લખતાં ઠીક ન પડે માટે તે ભાગ સંસ્કૃત ભાષામાં રાખ્યોછે તેના નમુના દાખલ થોડાં વચનોનો અર્થ પ્રથમ ભાગમાં બતાવ્યોછે.

જે લોક ધર્મની સુધારણા કરવા ચાહાય છે તેમના ઉપયોગને વાસ્તે આ ગ્રંથ રચ્યોછે તેનો સાર અસાર વિચાર તેમને કરવો જોઈએ.

કેટલાએક બ્રાહ્મણ અનાદિ કાળથી ઉપાસક છે તેમના કુળમાં પરંપરાંગત એ ઉપાસના ચાલેછે, અને કેટલાએક રાજા મંત્રશાસ્ત્રી બ્રાહ્મણના શિષ્ય થાયછે, અને તેથી એમ સમજેછે કે આપણું બહુ કલ્યાણ થશે. ગાયકવાઢ સરકારના ગણેશ શાસ્ત્રી નાશિકર મલ્હારરાવ મહારાજના દાનાધ્યક્ષ હતા, એ પ્રસિદ્ધ ઉપાસક હતા. અને તેજ પ્રમાણે વડોદરાના કેટલાએક દીવાન પણ ઉપાસક હતા, અને નેટીવ સરકારમાં અનુષ્ઠાની લોક ઘણા રાખેછે. સયાજીરાવ મહારાજ પાસે લાઢબામગત કરીને દક્ષણનો કડીયો હતો અને તેની પાસે બે ચાર દ્રાવીઢ બ્રાહ્મણ હતા, તેમણે મહારાજને ઘણીએક સિદ્ધી બતાવ્યાથી લાખ રૂપીયાની જાગીર અને મંદીર બાંધવા વાસ્તે નાણાં

આપ્યાં એવા અનેક લોકને રાજા પાલેછે તેથી એ માર્ગ ચાલેછે. દરેક શહેરમાં બ્રાહ્મણનો એક ચતુર્થાંશ શાક્ત માર્ગમાં છે. તેથી એ માર્ગની ક્રિયા છાની ગુપ્ત જગામાં મધ્ય રાત્રિને વચ્ચે કરેછે. અને રાજાનો ટેકો મળે તો પ્રસિદ્ધ પળ થાયછે, અને કોઈ બ્રાહ્મણ ઉપર મદ્ય પ્રાશનનો આરોપ આવ્યો, તો જે લોક હમેશ મદ્ય પીનારા તેજ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે અને તેજ તેને પ્રાયશ્ચિત આપેછે એ જોડને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે. કહ્યુંછે કે :—

વેશ્યાવેશ્મસુ સીધુગંધિલલનાવક્ત્રાસવામોદિતૈ-
નીત્વા નિર્ભરમન્મથોત્સવરસૈરુન્નિદ્રવંદ્રાઃ ક્ષપાઃ ॥
સર્વજ્ઞા ઇતિ દીક્ષિતા ઇતિ ચિરં પ્રાપ્તાગ્નિદાવા ઇતિ
બ્રહ્મજ્ઞા ઇતિ તાપસા ઇતિ દિવા ધૂર્તૈર્જગદ્વચ્યતે ॥

જ્યારે દેશમાં ઘોરતીમીર, નિબિડ, અંધ, અને દારુણ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે ત્યારે પાંચડનું ધર્મ થાયછે, અને ધર્મનું પાંચડ થાયછે, અને મોળા લોક વંચક ગુરુથી છેતરાયછે. આ ગુજરાતમાં પૂર્વવૈદિક ધર્મ હતો, પછી શ્રાવક ધર્મ ચાલ્યો, ત્યારપછી વામમાર્ગ ચાલ્યો, ત્યારપછી શીવ ધર્મ ચાલ્યો, ત્યારપછી વૈષ્ણવ ધર્મ ચાલ્યો, એવું મહીમનસ્તોત્રમાં કહ્યુંછે કે :—

ત્રયી સાંખ્યં યોગઃ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ ॥

હાલ એ બધાય ધર્મ ઉપર પાળી ફરી વળ્યુંછે, અને કોઈ જાણતું નથી કે મારો ધર્મ શો છે. સ્વદેશી રાજા અને પ્રજા બેઠા અજ્ઞાનમાં પડ્યાંછે, ધર્મ સમજી લેવાને વાસ્તે શાળા નથી, આચાર્ય નથી, બધાય ધર્મનાં પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં છે તે કોઈના જાણવામાં આવતાં નથી તેથી અર્થનો અનર્થ થયોછે. તેથી ધૂર્ત અને ધૂતારા લોકોને ઘણું ફાવેછે.

હાલના ઘણાએક વૈદ અને જોશી ઇત્યાદિક એમ કહેછે કે અમે ઉપાસક છીએ, તેથી અમને દેવતા પ્રસન્ન છે, એવું કહ્યા વિના રાજા વગરે મોટા લોક દવા લેતા નથી અને એવું જ્યારે કહે ત્યારે તેને દેવસ્તાન પ્રસન્ન છે અને આપણે તરત ગુણ આવશે એમ સમજેછે. તેથી એ લોક તથા શાસ્ત્રી, પંડિત, માંત્રીક લોકોને ગુરુ કરીને દિક્ષા લે છે. તેમના કેટલાએક રાજા લોકોને ચંત્રો, તાવીજો, અંગારા, તડાર કરી આપેછે, તે બાંધ્યાથી આપણું કલ્યાણ થશે એમ રાજા સમજેછે.

મંત્રશાસ્ત્રને બંગાલી વિદ્યા પણ કહેછે એનું કારણ બંગાળમાંથી ગૌડ બ્રાહ્મણ ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં આવીએ વિદ્યાનો પ્રસાર કરતા તેથી એ નામ પડ્યુંછે આજે મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથ ઘણાએક બંગાળમાંછે, અને કેરલ દેશમાંછે, તે હજી આળી તરફ આવ્યા નથી, ગુજરાતમાં ડભોઈ, પાવાગઢ, અમદાવાદ, પાટણ, એ ઠેકાણે કાઠીકાનું સ્થાપન કર્યુંછે તે બંગાળી બ્રાહ્મણ હિંદુ રાજાના વચ્ચેમાં આ દેશમાં આવ્યા તેમણે કેટલાએક ચેલા કર્યા અને કેટલાએક ગ્રંથ પ્રસીદ્ધ કર્યા, તેમણે કાઠીકાનું સ્થાપન કર્યું, મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં અનેક જનાવરની હિંસા લખીછે પણ ગાયની હિંસા કોઈ ઠેકાણે લખેલી જણાતી નથી પણ વેદમાં એ ઘણે ઠેકાણે લખેલીછે તેથી એમ જણાયછે કે કાઠીયુગમાં ગોવધનો નીષેધ થયો ત્યારબાદ મંત્રશાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયું હશે એ શાસ્ત્રના અભિમાની જે લોકોછે તેમને એક ગુપ્ત જગો અને એક શક્તિ એટલે સ્ત્રી અવસ્ય જોડે તેથી એમના બદ્ધા અનુષ્ઠાન ચાલેછે. પંચમકારને પ્રથમા, દ્વિતીયા,

ત્રિતીયા, ચતુર્થી, પંચમી એમ પળ કહેછે. બધા પદાર્થ કોક વખત પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે એક પ્રકાર એટલે પ્રથમા લેઈને કર્મ કરેછે. કોઈ વખત બે પ્રકાર ત્રણ પ્રકાર મળતા હોય તો તેટલાજ લેઈને કર્મ કરેછે. પંચમી જેને અમૃત કહેછે તે શક્તિથી ઉત્પન્ન થાયછે. માટે સ્ત્રી સંગને યજ્ઞ કહેછે એનુચનામ દૂતીયાગ. શિવ એ માર્ગનુ આચાર્યછે એમ માનેલુછે. તંત્ર માર્ગના ગ્રંથ સર્વ શિવોક્તછે તેથી એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાયથે કે શિવજીએ આ પાખંડ કેમ ઉત્પન્ન કર્યું. ન્યાય એવોછે કે :-

અકારણમનુદિશ્ય ન મંદોઽપિ પ્રવર્તતે ॥

અર્થ : કારણ વિના મૂઢ પળ કર્મ કરતો નથી. ત્યારે કયા કારણથી આવું પાખંડ ઉત્પન્ન થયું હશે? અને લોકે એ માન્ય કેમ કર્યું? અને જેણે પાખંડ ચલાવ્યું તે દેવ કે માણસ સમજવો?

સર્વ ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિ, સદાચારથી વામમાર્ગ વિરુદ્ધ છે, એમાં જ્ઞાતિભેદ માનતા નથી એટલુજ નહીં પળ વિવાહ વિધિ માનતા નથી. સ્ત્રી પુરુષ છુટા થઈને ઘટ કંચુકીનો વિધિ કરેછે તેમાં ગમે તે પુરુષ ગમે તે સ્ત્રીને લેઈ જાયછે. નગ્ન સ્ત્રીની પૂજા કરેછે તે સ્ત્રી ઋતુમતિ હોય કે ભંગીણ જાતની હોય તો વધારે પુણ્ય ગણેછે. તેની પૂજા, ઉછિષ્ઠ ભક્ષણ, અંગસંગ, કરેછે. ભક્ષ્યા ભક્ષ્યનો વિચાર બિલકુલ રાખતા નથી. વામમાર્ગી ગ્રંથમાં આવું કન્યાથી મોટો લાભ થાયછે એમ લખ્યું છે. તે ઉપર નજર રાખીને આ ધર્મમાં લોક બેસે છે, એ ઉપરથી એમ પળ સમજાયછે, કે લાભની આશાથી માણસ ક્યાંમાં સુધી નીચૂ જાયછે તેનું ઠેકાણું નથી. લાભ થશે એવી સમજણ ગમે તે ખરી કે ખોટી રીતે થાય ત્યારે અતિ નીચ કર્મ કરતાં પળ માણસ બિહિતુ નથી. એવા બદ્ધાય માણસ સ્વભાવથી નીચછે. અને હીણાછે. ઇતિહાસમાં એવાં ઉદાહરણો ઘણાં છે કે એક માણસે થોડા લાભને વાસ્તે હજારો માણસની વસ્તિનું ગામ કતલ કર્યું, કે બાબ્યુ, કે લુટયું, અને લક્ષાવધી માણસને દુઃખ સાગરમાં નાંખ્યા. એવા દુષ્ટ જીવ થયાછે તે પ્રમાણે લક્ષાવધી જીવને સુખ આપનારા, પળ મહાત્મા થયાછે. મનુષ્યને ઉછેરવાને વાસ્તે ઘણો પ્રયત્ન લાગેછે. પારકા છોકરાને કોઈ હજારો રૂપૈયા આપતાં પળ ઉછેરે નહીં તે કામ માબાપના સ્વભાવમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા છે તેથી એ મુષકેલ કામ પાર પડેછે અને હજારો માણસ ઉછરીને મોટા થાયછે અને તે એટલા વધી પડેછે. કે ઘણાએકનું પોષણ થતું નથી એનું કારણ ઘણાએક લોક પૈસા જંબાખાવામાં લગ્ન કાર્યમાં બગાડેછે અને પ્રજા નિરુપયોગી ઉછેરેછે, બદ્ધાય માબાપ પોતાની પ્રજા સદ્ગુણી બલ્લવાનું અને ઉપયોગી પડે એવી ઉછેરે તો દુનીયામાં સારા માણસ ઘણા થશે અને સારા માણસની ધામી બહુછે. કશા કામના નથી એવા નીરુપયોગી લોક હાલ બહુછે તે રખડતા ફરેછે અને પેટને વાસ્તે ગમે તે કર્મ કરવામાં બિહિતા નથી. માટે કેલવળીનું ધોરણ એવું જોઈયે કે લોક ઉપયોગી અને સદ્ધર્મી થાય અને બદ્ધાય લોકોને કેલવળી પોહોચે એવી વિસ્તીર્ણ જોઈયે. આ દેશમાં કેલવળી સમુલ્લદી ન હોવાથી અનેક પાખંડ ચાલ્યાં અને પ્રજા દુષ્ટ થઈ એમનો મોટો પરાક્રમ એટલોજ કે આપસમાં લડત અને એક બીજાને દુઃખ દેડ. એક બીજાનો ઇત્તબાર નથી. વડોદરા જેવું મોટું રાજ હોય તેમાં મુછદી કામદાર, દરકદાર, સરદાર વિગેરે એક બીજાને સાથે વેર બાંધીને એક બીજાનો નાશ કરેછે. બે જણાનું એક ચિત્ત નથી. એજ પ્રમાણે ન્યાત જાતમાં પળ વેર એટલું વધ્યુંછે કે સુધારો કશો તો નથી, એક બીજાને મારી ધરાબ કરીને સ્વાર્થ કરેછે આ દેશના લોક પશૂથી નીચા થયાછે એ લોકમાં જેટલું વેર અને દુષ્ટ બુદ્ધીછે તેટલી જનાવરોમાં દેખાતી નથી આવી સ્થિતિ કેમ થઈ? એ વિષે વિચાર કરતાં એટલુજ માલુમ પડેછે કે વિચાર સમુલ્લદો ગયો અને અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન વધ્યું એનો ઘટારો થાય અને સ્વર્ધ્મની વૃદ્ધી થાય એમ કરવું જોઈએ.

देवी मानमां तिथिने तत्व कहेछे. वारने नाथ कहेछे महीनाना दिवस ३६ थायछे तेनो उच्चार 'फमासे खयुगेप परिव्रते' ए प्रमाणे करेछे. पारायण पांच प्रकाराना छे. नित्यनाथ, चतुरंग, हंस, चक्र, देव, तेनुं फळ लख्यू छे के :-

नित्यापारायणमिति सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥

हंसपारायणमिति परमार्थप्रदं महत् ॥ १ ॥

सौभाग्यरत्नतंत्र

केटलाएक मंत्रने आगळ पाछळ बीज लगाडेछे. जे कामनार्थ मंत्रनो पाठ करेछे तेनो उच्चार फरी फरी करेछे. तेने संपुटि पाठ कहेछे. ए प्रमाणे चंडिपाठनो साधारण पाठ करे तयारे ब्राह्मण बे आना लेछे अने संपुटिपाठ सपल्लव करे तो भणतर च्यारघणु थायछे माटे आठ आना प्रतिपाठे लेछे. ए प्रमाणे नव करे तो नवचंडि केहेवाय अने सो वार करे तो शतचंडि कहेवाय. ए सर्व कर्म तंत्रोक्त छे अने केटलाएक ब्राह्मण तंत्र मार्गने निंदेछे तो पण एवां तांत्रिक कर्म करेछे. असलथी गोठवण एवी छे के ईश्वरनि के बीजा देवनी प्रार्थना करवी होय तो ते ब्राह्मणना मोहथी करवी. बीजी ज्ञातनो माणस करे तो ते प्रार्थना ईश्वर के बीजो देव सांभळतो नथी. अने कोई ज्ञातना लोक स्वता प्रार्थना करे तो ते फळदायक थती नथी तेथी सर्व ज्ञातना तर्फथी प्रार्थना करवी होय तो ब्राह्मण द्वारे करे. ते पुण्य के प्रार्थना ब्राह्मण यजमानने आपेछे. कोकना घरमां मूळ नक्षत्र उपर छोकरो अवतर्यु होय तोमुळशांति करेछे. एटले ब्राह्मणने बोलावी तेमनी प्रार्थना करेछे के आ मूळ नक्षत्र उपर छोकरो थयुं तेथी वीघ्नछे एवु तमे कहोछो माटे तमे बेशिने आ विघ्न टाळवानो उपाय करो एनु नाम 'वस्वणी' आ प्रमाणे विनंती कर्यापछि शांतिना पुस्तकमां जे देव नेमेलो होय तेनु 'आवाहान' एटले बोलावीने तेने पुजा जप होम अर्पण करीने संतुष्ट करेछे तेथी यजमान समजेछे के आपणू विघ्न गयुं. कदापि यजमान न माने एवो होय तो ब्राह्मण घरनी स्त्रीयोने कहेछे के मूळ उपर छोकरो आव्यो तेथी धणीने मोटू विघ्नछे अने पैशा सामु जोइने शांति न करशो ती तमे जाणो थोडामां करवी होय तो च्यार ब्राह्मण तेडावीने पांच रुपैया खर्च करो तो सर्व शुभ थाय तमने छेकराने बद्धायने सारुं. ए सांभळीने स्त्री काची बुद्धिनी होय तो धणीने त्रास आपेछे अने खर्च करावेछे. ए प्रमाणे लग्नमा पण अनेक शांतिओ शुक्ल करावेछे. वर कन्यानु टिपणू जोइने मंगळ अनिष्ट छे तेनी शांति करीने लग्न करो एम बतावे छे. ए प्रमाणे बद्धाय काममां गोरनो लागो लागेलोज होयछे, पर्जन्य पडे के कोगळीयो आवे के ज्वरनी मंदवाड चाले तो तेनी शांति छे, ते करता ते रोग हटि जायछे. अने पर्जन्य पडेछे ए प्रमाणे ग्रंथोमां लखेलुछे, पण ए सर्व कर्म ब्राह्मण मार्फत. करवुं जोइए, अने सर्व कर्मना अंते ब्राह्मण जमाडवा जोइए, नही तो करेलुं कर्म व्यर्थ जायछे देवता पासे जे फिरयाद लै जवी होय तो ते ब्राह्मणने कहेवी एटले ते देव पासे दाखल करेछे. अने देव पण जे प्रमाणे ब्राह्मणनो संतोष राखे ते प्रमाणे जबाब देछे. माटे वधारे ब्राह्मण जमाडे अने वधारे दक्षणा देतो सारुं. माटे पोतानी शक्ति प्रमाणे कसर न करवी, लख्युंछे के :-

वित्तशाठ्यं न कुर्यात् ॥

ब्राह्मण धर्म जेवुं कोइ पण धर्ममा साधन नथी, जे पुछो तेनो जबाब शास्त्रमां छे. हाथथी दीवी पडे तो तेनी पण शांति छे, तेनुं नाम 'दीपपतन शांति'. मरती वखत ब्राह्मणने बोलावो तो बे पैशाथी लाख रुपैया खर्च करावीने मोक्षे मोकलि दे. गरीबने गरीब प्रमाणे, मोटाने मोटा प्रमाणे रस्तो बतावे, कोइ वातनी ना के अडचण नथी.

તકરાર કે વિચાર કરનાર માણસ માત્ર ન જુએ, તેનો જવાબ નથી. આ કેમ કે એનું કારણ શું એ પુછવાની શાસ્ત્રમાં છુટ્ટી નથી, એવું પુછે તેને નાસ્તિક, શાસ્ત્ર નિંદક કહેવો. તકરાર વિના સાંભલો તો શાસ્ત્રમાં સર્વ છે. બકરો હોમવો હોય તો તે પળ ચંડી પાઠમાં છે. કોલું કાપવું હોય તે પળ છે. જપ કરવો હોય તો તે પળ છે, માર્જન કરવું હોય તો તે પળ છે, જે માગો તે છે. એવી કામધેનુ ક્યાંહાં મલશે? જે કેહે તે સાંભલવાનો કરાર માત્ર કાયમ રાખો. આ પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રની સ્થિતિ છે, અને વિશેષે કરીને આગમમાં એ ધોરણ બહુજ વધારી દીધું છે.

વૈદિક કર્મ કરતા દસપટ વામમાર્ગીનું કર્મ છે. એ માર્ગમાં પૂજાને યાગ કહે છે. કાલિયાગ નામનું અનુષ્ઠાન છે. તેમાં કાલિના સહસ્ર નામથી યાગ કરે છે. બદ્ધાય અનુષ્ઠાનમાં ન્યાસ મુદ્રાજપ ઘણો છે. કેટલાએક અનુષ્ઠાનમાં પ્રેતાસન મર્ચા અને ભિલાવાનો હોમ છે. જે માણસના નામથી કર્મ કરે છે તે માણસનો પુતલો બનવીને તેના કકડા હોમે છે તેના આંગમાં સુરી ઘાલિને તેની આંખ ફોડિને મંત્ર ભણે છે. તેનું નામ મારણ કિંવા અભિચાર કર્મ કહે છે વેદમા ર્યેન યાગ છે તે શત્રુ મારવા વિષે છે. પળ આગમ ગ્રંથમાં હજારો એવા અનુષ્ઠાનો છે તે સર્વ ભોળા લોકો સત્ય માને છે અને પાખંડિ મંત્ર શાસ્ત્રી લાભ મેલવે છે. એ પ્રમાણે આ બાબતમાં ઘણું તોફાન ચાલે છે, વડોદરાં જેવા શેહેરમાં જઈને તપાસ કરો તો બદ્ધ માર્ગ પડશે.

— ❀ ❀ ❀ —

આગમ પ્રકાશ

ભાગ ૧ લો

વેદને નીગમ કહેછે અને તેના પેટામાં સ્મૃતી, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, એટલે ભારત કાવ્ય એટલે રામાયણ ઇત્યાદી ગ્રંથ ગણેલાછે. એ એકંદરને દક્ષણ માર્ગ કહેછે; વહી તેને કર્મ માર્ગ પણ કહેછે. તેથી ઊલટો માર્ગ સ્થાપત્ર થયો તેને વામ માર્ગ કહેછે અને જે ગ્રંથોમાં એ માર્ગ વીશે લખેલુંછે તેને આગમ કહેછે; તથા તેને તંત્ર અથવા મંત્ર શાસ્ત્ર પણ કહેછે, આ માર્ગનો સ્થાપક મુલ શીવ હતો એમ કહેવાયછે. અને કેટલાક ગ્રંથોમાં શીવ ગવરીનો સંવાદ પણછે. અને એજ કારણથી એને વામ માર્ગી શ્રુતિ પણ ગણેછે:-

વૈદિકી તાંત્રિકી ચૈવ દ્વિવિધા શ્રુતિઃ કીર્તિતા ॥

મનુટીકાકાર કુલ્લુકભટ

આ શાસ્ત્રમાં વેદ કરતાં વધારે મંત્ર છે :-

સપ્તકોટિમહામંત્રા ઉપમંત્રા હ્યનેકશઃ ॥

આ માર્ગનું માહાત્મ નીચે લખ્યા મુજબ વર્ણન કરેલુ છે :-

કૃતે શ્રુત્યુક્ત આચારસ્ત્રેતાયાં સ્મૃતિસંભવઃ ॥
દ્વાપરે તુ પુરાણોક્તં કલૌ આગમકેવલમ્ ॥
સર્વેભ્યશ્ચોત્તમા વેદાઃ વેદેભ્યો વૈષ્ણવં પરમ્ ॥
વૈષ્ણવાદુત્તમં શૈવં શૈવાદક્ષિણમુત્તમમ્ ॥
દક્ષિણાદુત્તમં વામં વામાત્સિદ્ધાંતમુત્તમમ્ ॥
સિદ્ધાંતાદુત્તમં કૌલં કૌલાત્પરતરં નહિ ॥

અર્થ : કૃતયુગમાં શ્રુતી મુજબ આચાર ચાલતો હતો તથા ત્રેતા યુગમાં સ્મૃતિ પ્રમાણે ચાલતો હતો. દ્વાપરમાં પુરાણ પ્રમાણે અને કલ્પીયુગમાં ફક્ત આગમ મુજબજ ચાલવું.

સર્વ માર્ગમાં ઉત્તમ માર્ગ વેદનોછે અને વેદ કરતાં વૈષ્ણવી માર્ગ શ્રેષ્ઠછે અને તે કરતાં શિવ માર્ગ શ્રેષ્ઠછે; અને બધા માર્ગ કરતાં દક્ષીણ માર્ગ શ્રેષ્ઠછે. અને તે દક્ષીણ માર્ગ કરતાં પણ વામ માર્ગ શ્રેષ્ઠછે. અને તે કરતાં સીદ્ધાંત માર્ગ શ્રેષ્ઠછે; અને તે કરતાં કૌલ માર્ગ શ્રેષ્ઠછે અને તે સીવાય બીજો શ્રેષ્ઠ માર્ગ નથી.

કૌલ એટલે શુ તે વીશે એવુ લખેલુ છે :-

कुलस्था ब्रह्मणः शक्तिः अकुलं ब्रह्म ईरितम् ॥
कुलाकुलनियोगेन कौल इत्यभिधीयते ॥

अर्थ : कुल एटले शक्ती अने अकुल एटले ब्रह्म. अने जेमां कुल तथा अकुल बे वीशेनी ऊपासना छे तेने कौल मार्ग कहेलो छे.

शक्तीनां रूप दशछे तेने दश माहावीद्या कहेछे तेनां नाम : (१) काळी—श्यामा, (२) तारा, (३) षोळशी—त्रिपुरा, (४) भुवनेश्वरी—मंजुघोषा, (५) महाविद्या, (६) बगलामुखी, (७) छिन्नमस्तका, (८) मातंगी, (९) धूमावती, (१०) भैरवी.

सदरहु नाममां प्रथम काळी छे तेनी उपासना बंगालां चाले छे. अने बीजुं तारानी उपासना काश्मीरमां चालेछे. त्रीजुं त्रीपुरानी केरल एटले मलबार देशमां चालेछे. चोथी भुवनेश्वरीनी उपासना चीन देशमां चालेछे एवुं ग्रंथमा लखेलुंछे. परंतु हाल चीनमां ए मार्ग होय एम जणातुं नथी. जे वखत ग्रंथमां लख्युंछे ते वखत चालतो हशे तो हशे. तंत्र मार्गियोए उग्र अने अमंगळ देवतानी कल्पना करी तेनी उपासना ठरावाथी ते उपासना पण उग्र ठरावी छे. उपर जे महाविद्या लखीछे तेमां छठी बगलामुखी छे तेनुं धड माणसनुं छे तथा मुख बगलानुं छे. सातमी छिन्नमस्तका छे, तेने बीलकुल माथु छेज नही, फकत धडज छे. तेज प्रमाणे आठमी मातंगी छे ते भंगीयण छे. नवमी धूमावती ते धुमाडा रूपीछे. अने दशमी भैरवी एटले भयंकर. आ देवतानां ध्यान नीचे बे त्रण लख्यां छे ते उपरथी ते देवतानुं अमंगळपणुं जणाशे :—

घोरास्यां शिरसां स्रजा सुरुचिरामुन्मुक्तकेशावलिम् ॥
सृक्कासृक्प्रवहां स्मशाननिलयां श्रुत्योः शवालंकृतिम् ॥
श्यामांगीं कृतमेखलां शवकरैर्देवीं भजेत्कालिकाम् ॥

गंडभेरुंड देवनु ध्यान

वंदेऽहं घोरघोरप्रकटितमहागंडभेरुंडसिंहं ॥
व्याघ्राश्वं क्रोडशाद्याः खगवरमृगराट्भल्लुकात्यष्टवक्त्रम् ॥
द्वात्रिंशत्कोटिबाहुं जलमुसलगदाशंखचक्रादिहेतुम् ॥
बिभ्राणं भीमदंष्ट्रं शरभमुखगणान् भक्षयन्तं नृसिंहम् ॥

वाराहीनु ध्यान

वाराहीं च प्रवक्ष्यामि महिषोपरिसंस्थिताम् ॥
कपालमालिनीं देवीं मुंडमालाविभूषिताम् ॥
गृध्रस्था वा यवस्था वा निर्मासा विनतोदरी ॥
करालवदना तद्वत्कर्तव्या सा त्रिलोचना ॥
चामुंडा ब्रह्मघंटा वा द्वीपिचर्मधरा शुभा ॥

दिग्वासाः कालिका तद्वद्रासभस्था कपालिनी ॥
सुरक्तपुष्पाभरणा वर्थिनीध्वजसंयुता ॥

अर्थ : जेना वाळ छूटा છે, સ્મશાનમા રેહેછે, જેનું રૂપ કાલુ છે, હાથમાં મડદુ છે, એવી કાલીકા દેવી છે. નરસિંહને ભક્ષણ કરનારો સિંહ રૂપી અને તેના હાથ બતરીશકરોડ એવું એ દેવનું વર્ણન છે. વારાહીનું વાહન પાડો છે. કપાલમાલિની દેવીનું વાહન ગ્રિધ્ર અને કાગડા છે. અને તેની કોટમાં રુંડમાળા એટલે મહાદાના માથાં કાપી તેની કરેલી માળા પેહેરેછે, અને શરીર માંસ વિનાનું સુકુ છે, તથા પેટ ભુખથી બેશી જઈ અંદર બેશી ગયેલું અને મોહો ફાડેલું; અને ચામુંડાદેવી કમરમાં ઘંટા બાંધી વાઘનું ચામડું પહેરી ફરેછે. અને કાલીકા છે તે નાગી ગધેડાં ઉપર બેસેછે, અને રુંડમાળા પેહેરી તે ઉપર લાલફૂલની માળા પેહેરેછે, અને તેના ઉપર સાવરણીનું નીશાન ધરેલું હોયછે.

એ મુજબ અનેક દેવી દેવતાની કલ્પના કરી તેની ઉપાસના લખીછે. વામમાર્ગી લોક એમ કહેછે કે વિષ્ણુ છે તે દેવીનું રૂપ છે અને શીવ છે તે પુરુષ રૂપ છે. તે નિચેના વાક્યથી જણાય છે :—

॥ વિષ્ણુર્યોનિં કલ્પતામ્ ॥ પુરુષો વૈ રુદ્રઃ ॥

તેથી વિષ્ણુના દશ અવતાર છે, તે દશ મહાવિદ્યાજ છે. કૃષ્ણ છે તે કાલીનું રૂપ છે, અને રામચંદ્ર છે તે તારાનું રૂપ છે. અને તેજ મુજબ બધા બ્રાહ્મણ શાક્ત છે એમ કહેછે. કારણ :—

सर्वं शाक्ता द्विजाः प्रोक्ता न शैवा न च वैष्णवाः ॥
आदिदेवी च गायत्री उपासकविमोक्षदा ॥ १ ॥

અર્થ : તમામ બ્રાહ્મણ ગાયત્રીના ભક્ત છે, અને ગાયત્રી આદ્યદેવી છે, તેથી બ્રાહ્મણ તમામ દેવીભક્ત છે. વૈષ્ણવ કે શૈવ નથી.

દેવીની ઉપાસના બીજી ઉપાસના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તે વિષે એમ લખે છે :—

गणेशं पूजयेद्यस्तु विघ्नस्तस्य न बाधते ॥
आरोग्यार्थं च ये सूर्यं धर्ममोक्षाय माधवम् ॥
शिवं धर्मार्थमोक्षाय चतुर्वर्गाय चंडिकाम् ॥ १ ॥
॥ कलौ चंडीविनायकौ ॥

અર્થ : ગણપતીની પૂજા કરેથી વિઘ્ન જાયછે, સૂર્યની પૂજા કરેથી આરોગ્યતા મળેછે, અને વિષ્ણુની પૂજા કરેથી મોક્ષ તથા ધર્મ એ બે પુરુષાર્થ મળેછે, અને શીવની ઉપાસનાથી ધર્મ, અર્થ તથા મોક્ષ એ ત્રણ પુરુષાર્થ મળેછે. અને દેવીની ઉપાસનાથી બધાં ચારે પુરુષાર્થ મળેછે.

કલીયુગમાં ગણપતી અથવા દેવી બેનીજ પૂજા કરવી, બીજાની કરવાની જરૂર નથી એમ લખેલું છે. અને શીવે કરેલા જે વામમાર્ગિના તંત્ર તે વેદશાસ્ત્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ પણ લખેલું છે :—

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ સમસ્તા ગણિકા યથા ॥
એકેવ શાંભવી વિદ્યા ગુપ્તા કુલવધૂરિવ ॥ — હઠદીપિકા.

અર્થ : વેદશાસ્ત્ર પુરાણ ઇત્યાદિક સર્વ શાસ્ત્રો કીસબળી સ્ત્રીયો જેવાં છે, અને શંકરની વિદ્યા તે ગુપ્ત કુલીન સ્ત્રી જેવી છે.

તંત્રશાસ્ત્રમાં કલ્પીત મંત્ર, કવચ ઇત્યાદિક રચ્યા છે, તેનો જપ કર્યાથી મોટી સિદ્ધી થાય છે એમ કેટલાક માણસ જાણે છે. તે મંત્રનાં નામ :— (૧) મંત્ર, (૨) કવચ, (૩) પંજર, (૪) સ્તવરાજ, (૫) સહસ્રનામ, (૬) હૃદય, (૭) દુર્ગ, (૮) રક્ષા, (૯) રહસ્ય, (૧૦) પદ્ધતિ (૧૧) પટલ.

ઉપર મુજબના મંત્રના પ્રકાર છે. તેમાંના થોડા નીચે મુજબ :—

શત્રુસ્તંભનં શત્રુમુખસ્તંભનં શત્રુમતિસ્તંભનં
શત્રૂણાં વાગ્જિહ્વાસ્તંભનં કુરુ ॥
ૐ નમો ભગવતે દક્ષિણામૂર્તયે સ્વાહા ॥
સમસ્તમંગલાનિ ભવંતુ પ્રતિકૂલં મે નશ્યતુ અનુકૂલં મે અસ્તુ ॥

કવચ

શિરો રક્ષતુ બ્રહ્માણી મુખં માહૈશ્વરીતિ ચ ॥
કંઠં રક્ષતુ કૌમારી એન્દ્રી પાતુ ભુજદ્વયમ્ ॥
ચામુંડા હૃદયં રક્ષેદ્વારાહી કટિમાર્ગિણી ॥
વૈષ્ણવી પાદમાશ્રિત્ય સર્વાંગેષુ શિવાત્મિકા ॥
તસ્માદ્રક્ષ મહાદેવી ભદ્રકાલી નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧ ॥

આવાહનપદ્ધતિ

શ્રીભવાર્ની સ્વકામેશ્વરસહિતાયૈ—સાંગાયૈ—સપરિવારાયૈ—સશક્તિકાયૈ—
સવાહનાયૈ—સાયુધાયૈ—સર્વાવરણસહિતાયૈ—આવાહયામિ ॥
કામદેવાય—દ્રાવણબાણાય—સંમોહનબાણાય—
વશીકરણબાણાય—સંદીપનબાણાય—સંતાપનબાણાય નમઃ ॥

આ શિવાય ગાયત્રી પ્રમાણે નવીન ગાયત્રી રચી છે તે એ છે : —

ज्वरगायत्री

भस्मायुधाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि ॥ तन्नो ज्वरः प्रचोदयात् ॥

सुधागायत्री

सुधारेव्यै विद्महे कामेश्वर्यै धीमहि ॥ तन्नो तुष्टिः प्रचोदयात् ॥

मीनगायत्री

जलेश्वराय विद्महे मत्स्यजालाय धीमहि ॥ तन्नो मीनः प्रचोदयात् ॥

बलिगायत्री

पशुपाशाय विद्महे शिरच्छेदाय धीमहि ॥ तन्नो बलिः प्रचोदयात् ॥

योग त्रण प्रकारनाछे. (१) हटयोग—जे पातंजली ऋषीए वर्णन करेलोछे. (२) कर्मयोग—जे भगवद् गीतामां वर्णन करेलोछे. अने (३) राजयोग ते कौलशास्त्रमां वर्णन करेलोछे. आमां शृंगार अने भक्तीरस ए बंने एक करी दीधोछे अने पोते पोताने शीवरूप मानी तथा स्त्रीने वीष्णु के मायारूप मानी तेनीज पूजा करेछे, अने आ शास्त्रमां जाती धर्म मानता नथी, अने ढेड के भंगीआनी जातनी स्त्री होय. तोपण तेनी पूजा करेछे अने तेनु ऊच्चीष्ट खायछे. अने जेम नीची, जातनी स्त्री होय तेम तेने मोटुं तीर्थ मानेछे :—

वारांगना प्रयागश्च रजकी पुष्करस्तथा ॥

चर्मकारी भवेत्काशी सर्वतीर्था रजस्वला ॥ —रुद्रयामले.

अर्थ : कीसबणने प्रयाग मुजबुन तीर्थ समजवुं अने धोबणने पुष्कर राजनु तीर्थ समजवुं अने चमारनी स्त्रीने काशी मुजबुन तीर्थ समजवुं अने अटकाववाळी स्त्री होय तो ते तमाम तीर्थ बरोबर समजवुं.

आ मार्गना पूजनमां पांच द्रव्य आवेछे तेने पंच मकार कहेछे :—

द्रव्यं मधु तथा मत्स्यं मांसं मुद्रा च मैथुनम् ॥

मकारपंचसंयुक्तं पूजयेत् भैरवेश्वरम् ॥ —देवीरहस्य.

अर्थ : दाख, माछलां, मांस, मुद्रा, अने स्त्री एटलां सहीत शीवनी पूजा करवी.

बीजा ग्रंथमां पूजा करवाने वास्ते अने उछीष्ट भक्षणने वास्ते जे आठ स्त्रीयो लखेली छे ते निचे मुजब :—

चांडाली चर्मकारी च मातंगी मांसकारिणी ॥
मद्यकर्त्री च रजकी क्षौरकी धनवल्लभा ॥
अष्टौ ताः कुलयोगिन्यः सर्वसिद्धिप्रदायकाः ॥ —देवीरहस्य.

अर्थ : भंगीयण, चामडीआनी स्त्री, डेडण, खाटकीनी स्त्री, कलालनी स्त्री, धोबण, हजामडी, अने शाहुकारनी स्त्री ए आठ कुल योगिनी केहेवायछे.

कौल धर्ममां एवु वर्णन कर्युंछे के ए मार्ग बहु गुप्त राखवो तेनी विगत :—

वामे रामा रमणकुशला दक्षिणे चारुपात्रम् ॥
अग्रे मुद्रा चणकवटकाः शौकरी चोष्णशुद्धिः ॥
स्कंधे वीणा सरसकविता सत्कथा सद्गुरुणाम् ॥
कौलो धर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥
मुखे हाला करे माला वामे रामा सुकोमला ॥
हृदये कालिका देवी यज्ञशाला गृहे गृहे ॥ — कुलार्णव.

अर्थ : (१) डाबी बाजु उपर सुंदर स्त्री अने जमणी बाजु उपर मदीरा भरेलुं वासण अने आगळनी बाजुए जंबानुं पतरालुं मुकवुं तेमां भजीआं तथा भूंडनुं मांस अने खभा उपर रागनुं वार्जीत्र अने गुरुनी कथा गावी एवो वीलास कौल धर्ममां वर्णवेलोछे. ने मोटा योगी पण तेनुं गुप्तपणु तथा हेतु जाणवाने समर्थ नथी.

(२) मोहोमां मदीरा अने हाथमां माळा अने डाबी बाजु उपर जुवान स्त्री अने हृदयमां काळीकादेवीनुं ध्यान ए मुजब राखीए तो घेर घेर यज्ञनु पुण्य थाय.

कौल, शाक्त, वाम, ओघोर, अने औघड, परमहंस ए छनुं मत एक प्रकारनुछे. ए लोक भक्षाभक्ष, खानपान के ज्ञाती धर्मनो भेद राखता नथी अने तेमनी पूजामां मदीरा अवश्य जरुरनीछे एम लख्युंछे :—

सदाशिवादयो देवाः सुरायै च वरं ददुः ॥
ये पिबन्ति परं पानं परमानंदकारणम् ॥
ते सर्वे यांति परमं पदं शाश्वतमव्ययम् ॥
विना गौडीं विना माध्वीं सुरां यः पूजयेच्छिवाम् ॥
शिवं नारायणं रुद्रं स भवेन्निरयास्पदम् ॥
अदीक्षितः पशुर्देवि दीक्षितोऽप्यसुरः पशुः ॥
पिबेद्गौडीं तथा माध्वीं पैष्टीमासवमुत्तमम् ॥
पानकं च शुभं सर्वं पूर्वाभावे परः परः ॥ देवीरहस्ये.

અર્થ : જે વચ્ચત સમુદ્ર મથન થયું તે વચ્ચત શીવાદીક તમામ દેવોએ સુરાને વરદાન કરુંછે કે જે તને પીશે તે મોક્ષે જશે. અને મદીરા શીવાય જે શીવ કે વીષ્ણુની પૂજા કરે તે નર્કે જાય, અને શેરડીથી—મહુડાંથી અને ધાનમાંથી જે મદીરા રસ થાયછે તે ઉત્તમ છે તોપણ એક કરતાં એક વધારે ઉત્તમ છે.

આ માર્ગવાળાની પૂજામાં શ્રી ચક્રની પૂજાની પ્રશંસા ઘણી કરેલીછે. અને શંકરવીજયમાં એવું લખ્યુંછે કે, શંકરાચાર્ય સ્વામીએ ચાર દીશામાં જે ચાર મઠ બાંધ્યા તેમાં શ્રીચક્રની સ્થાપના કરી અને શ્રી ચક્રની પૂજા કરેથી મોક્ષ થાયછે, એમ લખેલુંછે. તેથી શંકરસ્વામીનો માર્ગ પળ શક્તી ઉપાસનાનો હશે. શ્રીચક્ર પૃથ્વી દેવીની મૂર્તિ છે, તેથી નવચંડને ઠેકાણે નવત્રીકોણ લખેછે, અને વચે શક્તીની જગોએ ગીડું મુકેછે, એ માર્ગમાં દિક્ષાનો સંસ્કાર છે. તે પ્રથમ એ માર્ગમાં દાખલ થનારને આપવામાં આવેછે, તે વિષે નીચે મુજબ લખેલુંછે :—

દેવીરહસ્યમીશાનિ શૃણુ ત્વં ભક્તિપૂર્વકમ્ ॥
યેન શ્રવણમાત્રેણ કોટિપૂજાફલં લભેત્ ॥
વિચાર્ય વિધિવદ્ધીમાન્ દીક્ષાકર્મ સમાચરેત્ ॥
દીક્ષિતઃ સ ભવેદ્ જ્ઞાની દીક્ષાહીનો ભવેત્ પશુઃ ॥
પર્વતાગ્રે નદીતીરે બિલ્વમૂલે વને તથા ॥
દ્વીપં વા પરમં પુણ્યં દેવાનામપિ દુર્લભમ્ ॥
તત્ર દેવિ પરાદેવ્યાઃ શ્રીચક્રં તુ વિભાવયેત્ ॥
ત્રિકોણં બિદુસંયુક્તં ષટ્કોણં વૃતમંડલમ્ ॥
દીક્ષાયંત્રમિદં દેવિ દીક્ષાકાલે પ્રપૂજયેત્ ॥ —દેવીરહસ્ય.

શીવ કહેછે કે હે દેવી ઘણી ગુપ્ત વાત તમને કહુછું જે સાંભળ્યાથી કરોડવાર પુજા કન્યાનુ ફળ મળેછે. બુદ્ધીવાન માણસે દીક્ષા કર્મ કરવું કારણ દીક્ષા લે તે જ્ઞાની થાય, દીક્ષા વીનાનો માણસ પશુ જેવો જાણવો માટે પર્વત ઉપર કે નદીતીર ઉપર અથવા બીલીના જાડ તલે અથવા બેટમાં જડને શ્રી ચક્રનું પૂજન કરવું તે ચક્ર ત્રીકોણ તથા વચે મીડું એવું હોયછે પછી છ યુગ્મા અને તેની આશપાશ એક લીટી દોરેલી હોયછે તે ગોઠ હોયછે. દીક્ષાની વચ્ચે તેની પૂજા કરવી :—

આ દીક્ષાની વચ્ચત ગમે તે જાતનો માણસ હોય તેને બ્રાહ્મણ ગણવો :—

પ્રવૃત્તે ભૈરવે ચક્રે સર્વે વર્ણા દ્વિજાતયઃ ॥
સર્વપાપવિનિર્મુક્તઃ સર્વસિદ્ધિસમન્વિતઃ ॥
ઇહ લોકે શ્રિયં પ્રાપ્ય ભુક્ત્વા ભોગાન્યથેષ્ણિતાન્ ॥
પરત્ર પરમેશાનિ મૃતો દેવીપદં વ્રજેત્ ॥ —દેવીરહસ્ય.

અર્થ : જ્યાંહાં ભૈરવ ચક્ર થાયછે ત્યાંહાં સર્વ વર્ણ બ્રાહ્મણ થાયછે અને તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ સર્વ સિદ્ધિને પામેછે આ જન્મમાં દોલત મળે છે અને મુવા પછી દેવી લોકમાં જાયછે.

ए मार्गवाळा लोको एम केहेछे के मदीरा पीवामां मुळ कांई दोश नथी, परंतु ब्रह्मदेवे अने शुक्राचार्यए अने कृष्णे श्राप दीघो तेथी ते अपवित्र थई, ने तेथी लोक पीता नथी. ते श्राप नीवारण करवाना मंत्रने श्रापोद्धार अथवा शोधन केहेछे. ते भण्याथी श्राप दुर थायछे, अने पछी ते मदीरा पीवामां दोष नथी. सदरहु मार्गमां केटलांएक उग्र अनुष्ठान लख्यांछे, तेमां मनुष्यना मस्तकनी खोपरीनुं पात्र करेछे, अने माणसना दांतनी माळा करेछे. अथवा सापना हाडकानी माळा करेछे, अने ते माळा स्त्रीना वाळथी परोवेछे, अने स्मशाननी राख शरीरे चोळेछे. अने प्रेतासन एटले मुडदां उपर बेसेछे अने जप करेछे. तेथी मोटी सिद्धी थायछे एम मानेछे. ते विषे नीचे मुजब लख्युंछे :—

सुदिने देवि गत्वाऽऽदौ स्मशानं साधकोत्तमः ॥
कपालं नरदंतानां माला कंकणं धारयेत् ॥
स्मशानभस्मलिप्तेन शुद्धेन सुरवंदिते ॥
आसनं सिंहचर्मादि कंकण स्त्रीकचोद्भवम् ॥
द्रव्यमासवतत्त्वाढ्यं भक्ष्यं मांसादिकं शिवे ॥
वामाचार इति प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदः शिवे ॥ —देवीरहस्य.

अर्थ : सारो दिवस जोई स्मशानमां जवुं, अने माणसनी खोपरीनुं पात्र करी तथा माणसना दांतनी माळा करी स्मशाननी राख शरीरे चोळी सिद्धना चामडानुं आसन करवुं, अने स्त्रीना वाळना हाथना कंकण करी मदीरा तथा मांस त्यांहां मुकवां, तेनुं नाम वामाचार तेथी सर्व सिद्धी मळेछे.

मद्यपान वीना कळीयुगमां कोइपण सिद्धी थाय नही, ते विषे नीचे मुजब लखेलुंछे :—

विना पानं न सिद्धिः स्यात्साधकानां कलौ युगे ॥
संपूज्य सशिवां देवीं प्रवृत्ते भैरवार्चने ॥
तत्र पानं सुरादेव्या महानंदप्रदायकम् ॥
अहोरात्रं सुरापानं भोगदं मोक्षदं शिवे ॥ —देवीरहस्य.

अष्ट भैरव जे केहेछे तेना नाम : महाकाल भैरव, कालाग्निभैरव, करालभैरव, विकरालभैरव, संहारभैरव, रुरुभैरव, कपिलभैरव, उन्मत्तभैरव.

आ शिवाय बटुकभैरव पण नवमो छे. तेज प्रमाणे नवदेवी पण छे तेने नवदुर्गा कहेछे तेमना नाम : ब्राह्मी, नारायणी, कौमारी, अपराजिता, माहेश्वरी, चामुंडा, वाराही, नारसिंही, दुर्गा.

जे लोको ए मार्गमा नथी तेने वाममार्ग वाळा कंटक अने पशु केहेछे. अने जे दिक्षा लेइ ए मार्गमां दाखल थायछे तेने सीद्ध केहे छे, अने सीद्धनो आश्रय करी रेहेछे तेने साधक केहेछे. नवनाथ अने चोराशि सीद्ध ए मार्गमां थएलाछे, तेमना नाम आ मार्गवाळानी गुरु नामावळीमां पूजायछे. अने जे मुजब ग्रहस्थ लोको पोताना पित्रीनुं तरपण करेछे, ते मुजब आ मार्गना लोको गुरु, परमगुरु, परात्परगुरु अने परमेष्ठी गुरु ए लोकोनुं तरपण

કરેછે. તેમજ આ લોકોનું પંચાંગ પળ જુદી તરેહનું હોયછે. એમના મહીના, નક્ષત્ર ગણવાની રીત જૂદી છે. અને એમની ભાવના એવી કે હું શીવરૂપ થયોછું અને મને કશો દોષ લાગતો નથી, તે વિષે લખેલુંછે. તે નીચે મુજબ :—

અલિપિશિતપુરંધ્રીભોગપૂજાપરોઽહં બહુવિધકુલમાર્ગારંભસંભાવિતોઽહમ્ ॥
પશુજનવિમુખોઽહં ભૈરવીમાશ્રિતોઽહં ગુરુચરણરતોઽહં ભૈરવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥ ૧ ॥

કુલાર્ણવ.

અર્થ : દારૂ, માંસ, અને સ્ત્રી એ ત્રણ પદાર્થનો ઉપભોગ કરવો એજ હમારી પૂજા. અને કૌલમાર્ગનાં કુકર્મો કરવાં એજ હમારો નીશ્ચય. અને બીજા લોક જે પશુ જેવાછે, તેમનો ત્યાગ કરીને ભૈરવીદેવીનો આશ્રય કર્યોછે, અને ગુરુના ચરણ ઉપર દૃષ્ટી રાખીને એમ સમજુછું કે ભૈરવ અને શીવ હુંજ છું.

વામમાર્ગિ લોક ચાર દીવસ બહુ મોટા માનેછે. એક કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, તેને કાઠરાત્રી કેહેછે. મોહરાત્રી એટલે કાઠીચંદ્ર, ત્રીજી શીવરાત્રી તેને માહારાત્રી કેહેછે અને ચોથી દારુણરાત્રી એટલે હોઠીના પેહેલે દીવસની ચંદ્ર, એ ચાર રાત્રીએ પૂજા ઇત્યાદિક અનુષ્ઠાન કરે તો તુરત સીદ્ધી થાય એમ આ વામમાર્ગિ લોક ગણેછે. નવરાત્રી ચાર પ્રકારની આ લોકો ગણેછે. આસો માસની નવરાત્રીને શારદી નવરાત્રી કેહેછે. અને ચૈત્ર માસની નવરાત્રીને વાસંતી નવરાત્રી કેહેછે. અને પોસ માસના હૈમંતિ નવરાત્રી તથા અસાદ માસનો ગ્રીષ્મ નવરાત્રી એ રીતે ચાર પ્રકારની નવરાત્રી ગણેછે. તેમાં આસોમાસની નવરાત્રી પ્રસીદ્ધ છે. તેમાં જે આઠમ આવેછે તેને આ માર્ગના લોક વીશેષ મોટો દીવસ ગણેછે. તંત્રરાજ કરીને ગ્રંથછે તેમાં ગણીત વીષય લખ્યોછે તે મુજબ કલ્પયુગનું વર્ષ એ લોક ગણેછે. એટલે ચાલતું વરસ ૪૯૭૪ નું છે અને એક વરસના સોઠ મહીના અ આદી સોઠ સ્વર ઉપરથી ગણે છે. અને એક માસના દીવસ ક, ખ, આદી છતરીસ વ્યંજન ઉપરથી છતરીસ ગણેછે. અને એક માસમાં વાર નવ તે ચાર વચ્ચે આવે. એ વારનાં નામ : (૧) પ્રકાશ, (૨) વિમર્ષ, (૩) આનંદ, (૪) જ્ઞાન, (૫) સત્ય, (૬) પૂર્ણ, (૭) સ્વભાવ, (૮) પ્રતિભ, (૯) સુભગ.

એ માર્ગમાં જે માણસ પ્રથમ દાખલ થાયછે તેને પટ્ટાભીષેક તથા પુર્ણાભીષેક એવા બે તરેહના સંસ્કાર કેહેછે. પટ્ટાભીષેકની દેવતા કાલી છે ને કાલીના બીજાં નામ છીનમસ્તકા, તારા, શામા એ પળ છે. અને પુર્ણાભીષેકની દેવતા ‘શ્રી’ છે ને તેનાં બીજાં નામ શોઢશી, ત્રીપુરા, સુંદરી એ પળ છે.

ત્રીપુરાના અનેક ભેદછે જેમ કે, ત્રીપુરમાલીની, ત્રીપુરસુંદરી, ત્રીપુરસીદ્ધા, ત્રીપુરઅંબા, માહાત્રીપુરસુંદરી, ઇત્યાદી છે. એવીજ રીતે ગણપતીની અંદર પળ જુદા ભેદછે. તેનાં નામ માહાગણપતી, ઉછિષ્ટ ગણપતી, વરદ ગણપતી, વક્રતુંડ ગણપતી, ચીંતામણી ગણપતી, સુંદરીવીનાયક, સીદ્ધીવીનાયક.

એવા એવા ભેદથી અનેક દેવ તથા દેવીઓ કલ્પનાએ કરીને નીર્માણ કરીછે, તે એકેકનું પ્રસ્થાન ઉત્પન્ન થયુંછે. બધા વેદશાસ્ત્ર તથા પુરાણ કરતાં તંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથ ઘણા છે, કરોડો ગ્રંથ લખેલાછે, ને તેનો અભ્યાસ લોકો ગુપ્ત રીતે કરેછે. દક્ષણ અથવા વેદ માર્ગના લોક તાંત્રીક માર્ગના લોકોની નિંદા કરેછે, તે મુજબજ તાંત્રીક મતના લોક વેદ મતના લોકની નિંદા કરેછે. તે વિષે કુલાર્ણવમાં લખેછે કે : —

વેદશાસ્ત્રાર્ણવે ઘોરે રુદ્ધમાના ઇતસ્તતઃ । ષડ્દર્શનમહાકૂપપતિતાઃ પશવઃ પ્રિયે ॥૧॥
 પરમાર્થ ન જાનંતિ પશુપાશનિયંત્રિતાઃ । પઠંત્યહર્નિશં દેવિ પરતત્ત્વપરાઙ્મુખાઃ ॥૨॥
 ન જાનંતિ પરં તત્ત્વં દર્વી પાકરસં યથા । કુલધર્મમહામાર્ગં ગત્વા મુક્તિપુરીં વ્રજેત્ ॥૩॥
 કુલશાસ્ત્રમનાદૃત્ય પશુશાસ્ત્રાણિ યોઽભ્યસેત્ । સ્વગૃહે પાયસં ત્યક્ત્વા ભિક્ષામટતિ દુર્મતિઃ ॥૪॥

—કૌલરહસ્ય.

અર્થ : વેદશાસ્ત્ર તથા ષડ્દર્શન એ ઘોર સમુદ્ર જેવાં છે, ને તેમાં જે લોક પડે છે તે પશુ જેવાં છે. તે લોક પરમાર્થ જાણતા નથી. અને પશુની માફક બંધનથી બંધાય છે, કડછી તમામ રસોડામાં વપરાય છે, પરંતુ તેને રસોડાનો સ્વાદ બિલકુલ આવતો નથી. વામમાર્ગ મુક્તી મેળવવાનો માર્ગ છે, માટે એ માર્ગનો અનાદર કરીને જે અજ્ઞાની પશુના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તે ઘરમાં તૈયાર થયેલી રસોડા મુકી બાહાર ભીંસ માગવા જાય છે તેના જેવા સમજવા.

વળી એમ પણ લખે છે કે :—

શૈવાદ્યાશ્વાગમાઃ સર્વે રહસ્યાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।
 મમ પંચમુખેભ્યશ્ચ પંચામ્નાયાઃ સમુદ્ઘૃતાઃ ॥ ૧ ॥
 પૂર્વશ્ચ પશ્ચિમશ્ચૈવ દક્ષિણશ્ચોત્તરસ્તથા ।
 ઊર્ધ્વાન્માયશ્ચ પંચૈતે મોક્ષમાર્ગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨ ॥
 એકામ્નાયં તુ યો વેત્તિ સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ।
 કિં પુનશ્ચતુરામ્નાયવેત્તા સાક્ષાચ્છિવો ભવેત્ ॥ ૩ ॥ —કૌલાર્ણવ.

અર્થ : શીવાગમ અને બીજા આગમ એ સર્વ ગુપ્ત રાખવાની વિદ્યા છે. શીવ કેહે છે કે માહારા પાંચ મુખથી પાંચ ‘આમ્નાય નીકળેલા છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર અને ઊર્ધ્વ. એ પાંચે મોક્ષ માર્ગ છે. એક આમનાય જે જાણે તેનો મોક્ષ થાય છે એમાં કાંઈ સંશય નથી. તો જે પાંચે જાણે તે સાક્ષાત્ શીવજ થઈ રહે છે.

એજ ગ્રંથમાં લખેલું છે કે :—

અનાલોક્યમનાગ્નેયમસ્પર્શ ચાપ્યપેયકમ્ ।
 મદ્યં માસં પશૂનાં તુ કૌલિકાનાં મહત્ફલમ્ ॥ ૧ ॥
 અવિધાનેન યો હન્યાદાત્માર્થ પ્રાણિનઃ પ્રિયે ।
 સ વસેન્નરકે ઘોરે દિનાદિ પશુરોમભિઃ ॥ ૨ ॥
 તૃણં વાઽપ્યવિધાનેન છેદયેન્ન કદાચન ।
 વિધિના ગાં દ્વિજં વાઽપિ હત્વા પાપૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૩ ॥

અર્થ : પશુ એટલે ધર્મશાસ્ત્રના માનનારા એમ કેહે છે કે મદ્યમાંસ છે તે જોવું નહીં તથા તેનો વાસપણા લેવો નહીં, સ્પર્શ કરવો નહીં તથા તે પીવું અગર ખાવું નહીં. પરંતુ કૌલમાર્ગના લોકોને એજ પદાર્થથી બહુ ફળ તથા પુણ્ય

थायछे. अवीधानथी केवळ पोताने सारु जे प्राणीनी हत्या करेछे तेने ते प्राणीना शरीर उपर वाळ होयछे तेटला दीवस सुधी नर्कमां रेहेवु पडेछे. माटे वीधीवीना घास जेवी वस्तु पण कापवी नही. अने वीधीथी गोहत्या करवी पडेतो तेनु पाप नथी.

वळी एज ग्रंथमां मद्यना प्रकार बार तथा सुराना प्रकार त्रण अने तेज प्रमाणे मांसना प्रकार पण त्रण बतावेलाछे ते नीचे मुजब :-

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
माध्वीकं सीधुमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥ १ ॥
मद्यान्येकादशैतानि भुक्तिमुक्तिप्रदानि च ।
द्वादशं तु सुरा मद्यं सर्वेषामुत्तमं प्रिये ॥ २ ॥
गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
सर्वसिद्धिकरी माध्वी पैष्टी भोगप्रदायिनी ॥ ३ ॥
गौडी मुक्तिकरी ज्ञेया सुराख्या देवताप्रिया ।
विद्याप्रदैक्षवी हाला द्राक्षा राजप्रदा भवेत् ॥ ४ ॥
सुरादर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
तद्गन्धघ्राणमात्रेण शतक्रतुफलं लभेत् ॥ ५ ॥
तासामेकां समाहृत्य पूजाकर्म समारभेत् ।
मांसं तु त्रिविधं प्रोक्तं खभूजलचरं प्रिये ॥ ६ ॥
यथासंभवमेष्वेकं तर्पणार्थं प्रकल्पयेत् ।
पितुर्देवतयज्ञेषु वेदैर्ग्राह्या विधीयते ॥ ७ ॥
मद्यमांसविहीनेन न कुर्यात्पूजनं शिवे ।
पिशितं माषमात्रं तु तदर्धमलिबिदुना ॥ ८ ॥
तेन तर्पणमात्रेण कोटियज्ञफलं लभेत् ।
शैवे च वैष्णवे शाक्ते सौरे सिद्धांतदर्शने ॥ ९ ॥
विनालिपिशिताभ्यां तु पूजनं निष्फलं भवेत् ।
गुरुं स्मरन् पिबेन्मद्यं खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १० ॥
यथा ऋतुषु विप्राणां सोमपानं न दूषितम् ।
मद्यपानं तथा कार्यं समये भोगमोक्षदम् ॥ ११ ॥
आनंदात्तृप्यते देवी मूर्च्छया भैरवः स्वयम् ।
वमनात्सर्वदेवाश्च तस्मात् विविधमाचरेत् ॥
उच्छिष्टं भक्षयेत्स्त्रीणां ताभ्यामुच्छिष्टमर्पयेत् ।
स्त्री वाऽथ पुरुषः षण्दश्र्चांडालो वा द्विजोत्तमः ॥
चक्रमध्ये न भेदोऽस्ति सर्वे देवसमाः स्मृताः ।
क्षीरेण सहितं तोयं क्षीरमेव यथा भवेत् ॥
तथा श्रीचक्रमध्ये तु जातिभेदो न विद्यते ॥ —कुलार्णव.

અર્થ : ફનસ, દ્રાક્ષ, મહુડાં, ખજૂર, તાડ, શેરડી ઇત્યાદિક અગીયાર પદાર્થથી જે પ્રાપ્ત થાયછે તેનું નામ મદ્ય. તે પીવાથી આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ મળેછે. આ શીવાય ત્રણ પ્રકારની સુરા છે. તે ગોઠ, ધાન્ય તથા મહુડાંમાંથી નીકળેછે, તે પીવાથી અનેક સિદ્ધી, ભોગ તથા મોક્ષ, વિદ્યા અને અધીકાર મળેછે. વઠી તેનું દર્શન થયાથી સર્વ પાપ જાયછે, ને તેની વાસ લેવાથી સો યજ્ઞનું ફલ મળેછે, તેમાંથી એક જાતનું પળ મદ્ય લઈને પૂજા કરવી. વઠી માંસ ત્રણ પ્રકારનું છે, એક આકાશમાં ફરનારાં પક્ષીઓનું, બીજું જમીન ઉપર રહેનારાં પશુઓનું તથા બીજું પાણીમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું છે, તેમાંથી એક પ્રકારનું પળ તર્પણમા લેવું. પિતૃનું કર્મ અને દેવના કર્મમાં આ પદાર્થ લેવાને સારું વેદમાં પણ વીધી બતાવેલો છે. માટે હે પાર્વતી દેવતાનું પૂજન પણ મદ્ય, માંસ વીના થતુ નથી. માટે એક અહદના દાણા નેટલું માંસ તથા તેના અહધ જેટલું મદ્ય પણ લેયું જોડે. અને ઉપર મુજબ મદ્ય, માંસ લેઈ જે માણસ તર્પણ કરેછે, તેને કરોડ યજ્ઞ કર્યા જેટલું ફલ મળેછે. શીવ, વિષ્ણુ, માતા, સૂર્ય ઇત્યાદિક દેવતાનું પૂજન મદ્ય, માંસ વીના કરેછે, તો તેનું કાંઈ ફલ થતું નથી. ગુરુનું સ્મરણ કરીને મદ્ય, માંસનો ઉપયોગ કરેછે, તો તેને દોષ લાગતો નથી. યતકર્મમાં બ્રહ્મણ સોમવહ્નીનો રસ પીયેછે, તેને દોષ લાગતો નથી. તેજ પ્રમાણે પૂજા કર્મમાં વીધી મુજબ મદ્ય પીવાથી કોઈ દોષ લાગતો નથી. મદ્યપાનના આનંદથી દેવી તૃપ્ત થાયછે, અને તે કર્યાથી બેસુદ્ધી થાય તો ભૈરવ તૃપ્ત થાયછે, અને ઊલટી થાય તો તમામ દેવતા મૃત થાયછે. માટે બધી તરેહથી પાન કરવું. સ્ત્રીનું છાંડેલુ આપણે ખાવું. તથા આપણું છાંડેલું સ્ત્રીને ખવડાવવું. સ્ત્રી અથવા પુરુષ અથવા નપુંસક, ચંડાળ એટલે ઢેડ અથવા પવીત્ર બ્રાહ્મણ એ સર્વે દેવતા પ્રમાણે પૂજનના ચક્ર મધ્યે સમજવા, ભેદાભેદ બિલકુલ રાખવો નહીં. દુધમાં પાણી નાંખીએછીએ તે પાણી દુધ રૂપી થઈ જાયછે, તે મુજબ પૂજા ચક્રમાં જાતીભેદ રહેતો નથી.

ન ચક્રાંકં ન પદ્માંકં ન વજ્રાંકમિદં જગત્ ।
 લિંગાંકં ચ ભગાંકં ચ તસ્માચ્છક્તિશિવાત્મકમ્ ॥
 શિવશક્ત્યોસ્તુ સંયોગો યસ્મિન્કાલે પ્રજાયતે ।
 સુસાધ્યકુલનિષ્ઠાનાં સમાધિઃ સ વિધીયતે ॥
 યોગિનો મદમત્તાશ્ચ પતંતિ પ્રમદોરસિ ।
 મદાકુલાશ્ચ યોગિન્યઃ પતંતિ પુરુષોપરિ ॥
 મનોરથં તુ સંપૂર્ણં કુર્વન્તશ્ચ પરસ્પરમ્ ।
 એતાં ચક્રગતાં વાર્તાં બહિર્નૈવ પ્રકાશયેત્ ॥
 અલિમાંસાંગનાસંગૈર્યત્સુખં જાયતે પ્રિયે ।
 તદેવ મોક્ષવિદુષામબુધાનાં તુ પાતકમ્ ॥
 પિબેન્મદ્યં પલં ખાદ્યં સ્વેચ્છાચારપરાયણઃ ।
 સદા સંશયહીનો યઃ કુલયોગી સ ઉચ્યતે ॥
 આમિષાસવસૌરભ્યહીનં યસ્ય મુખં ભવેત્ ।
 પ્રાયશ્ચિત્તી સ વર્જ્યશ્ચ પશુરેવ ન સંશયઃ ॥
 અનાચારાઃ સદાચારઃ અકાર્યં કાર્યમુત્તમમ્ ।
 અસત્યમપિ સત્યં સ્યાત્કૌલિકાનાં કુલેશ્વરિ ॥
 અપેયમપિ પેયં સ્યાદભક્ષ્યં ભક્ષ્યમેવ ચ ।
 અગમ્યમપિ ગમ્યં ચ કૌલિકાનાં કુલેશ્વરિ ॥

ન વિધિર્ન નિષેધશ્ચ ન પુણ્યં ન ચ પાતકમ્ ।
 ન સ્વર્ગો નૈવં નરકઃ કૌલિકાનાં કુલેશ્વરિ ॥
 દુર્ગુણાઃ સગુણાયંતે અકુલં તત્કુલાયતે ।
 અધર્મશ્ચાપિ ધર્મોઽસ્તિ કૌલિકાનાં કુલેશ્વરિ ॥
 સર્વવ્યાપી યથા સૂર્યઃ સર્વભક્ષી યથાઽનલઃ ।
 સર્વસ્પર્શી યથા વાયુસ્તથા યોગી સદા શુચિઃ ॥
 સર્વધર્માધિકો દેવિ કુલધર્મઃ શિવોદિતઃ ।
 નાહં વસામિ કૈલાસે ન મેરૌ ન ચ મંદિરે ॥
 કુલજ્ઞા યત્ર તિષ્ઠંતિ તત્ર તિષ્ઠામિ ભામિનિ ।
 સમાશંસંતિ પિતરઃ સુવૃષ્ટિમિવ કર્ષકાઃ ॥
 અસ્મત્કુલેષુ પુત્રો વા પૌત્રો વા કૌલિકો ભવેત્ ।
 મદ્યં માંસં ચ મત્સ્યં ચ મુદ્રા મૈથુનમેવ ચ ॥
 મકારપંચકં દેવિ દેવતાપ્રતિકારણમ્ ।
 મદ્યકુંભસહસ્રૈશ્ચ માંસરાશિશત્તાનિ ચ ॥
 ન તુષ્યામિ વરારોહે ભગલિંગામૃતં વિના ।
 યથા રક્ષતિ ચોરેભ્યો ધનધાન્યવરાદિકમ્ ॥
 કુલધર્મં તથા દેવિ પશુભ્યઃ પરિપાલયેત્ ।
 અંતઃકૌલં બહિઃશૈવં સભામધ્યે તુ વૈષ્ણવમ્ ॥
 કૌલં સુગોપયેદ્દેવિ નારિકેલફલાંબુવત્ ।
 નાસ્તિ નાસ્તિ પુનર્નાસ્તિ મા શંક કુલનાયિકે ॥
 કુલધર્મપ્રસંગં તુ પશૂનાં પુરતઃ પ્રિયે ।
 પુસ્તકં ચ કુલેશાનિ પશુગેહે ન નિક્ષિપેત્ ॥
 ન દદ્યાત્પશુહસ્તે ચ ન પટેત્પશુસંનિધૌ ।
 સાધકાનાં હિતાર્થાય ભુક્તિમુક્તિફલૈષિણામ્ ॥
 પ્રકાશિતં મયા તેઽદ્ય ગોપનીયં પ્રયત્નતઃ ॥ —કુલાર્ણવ.

અર્થ : વિષ્ણુનુ ચીન્હ ચક્ર છે, અને બ્રહ્મદેવનું ચીન્હ કમલ છે, ઇંદ્રનું ચીન્હ વજ્ર છે, એ ચીન્હ મનુષ્ય ઉપર જગતમાં મારુમ પડતાં નથી; પરંતુ સ્ત્રી તથા પુરુષ એવી બે જાતીનાં ચીન્હ દેખાયછે. અને આ બે ચીન્હ શીવના છે, તેથી આ બધી સૃષ્ટી શીવની છે એમ સિદ્ધ થાયછે. સ્ત્રી તથા પુરુષ એ બેના સંયોગનેજ કૌલમાર્ગના લોક સમાધી ગણેછે. ભૈરવી ચક્રમાં સ્ત્રી તથા પુરુષ ભેગાં થાયછે, અને જે કૃત્ય કરેછે તે પ્રસિદ્ધ કરી કોઈને કેહેવું નહીં. મદ્ય, માંસ તથા અંગના એટલે સ્ત્રી એ ત્રણેના સંયોગને કૌલ માર્ગવાળા મોક્ષ કેહે છે, અને જે લોકો એ માર્ગમાં નથી તેઓ તેને પાપ ગણેછે. મદ્ય પીવામાં, માંસ ખાવામાં, અને મરજી મુજબ ચાલવામાં જે લોક કાંઈ સંદેહ રાખતા નથી તેજ ખરા કૌલમાર્ગના છે, જે માણસના મોંમાં મદ્ય, માંસનો સ્વાદ નથી, તે માણસને પશુ કેહેવો. અનાચાર છે તે સદાચાર, અસત્ય તે સત્ય છે, અને જે ન કરવાનું કામ તે કરવું એ બધી વાતોની કૌલધર્મ માનનારને કાંઈ ચીંતા નથી. પીવાનું નહીં તે પીયે, અને ખાવાનું નહીં તે ખાય, અને જે નાતની સ્ત્રી થઈ શકે નહીં, તે જાતની સ્ત્રી કરેતો તેથી કૌલીક યોગીને દોષ નથી. તેમજ એ ધર્મ માનનારાને વીધી પળ નથી, અને નિષેધ પળ નથી. પુણ્ય પળ નથી અને પાપ

પણ નથી, સ્વર્ગ પણ નથી અને નરક પણ નથી, વઢી એ ધર્મ માનનારાને દુર્ગુણ તે સગુણ, અને અધર્મ તે ધર્મ છે. અને નીચા કુલનો હોય તે ઁચા કુલનો છે, જેવી રીતે સૂર્યનો તડકો તમામ જગો ઉપર પડેછે, અને અગ્નિમાં જે નાંચીએછે તે તમામ બઢી જાયછે, અને વાયુ તમામ વસ્તુને સ્પર્શ કરેછે તે પ્રમાણે કૌલધર્મ માનનારો હમેશ શુદ્ધ છે. શીવ દેવીને કેહેછેકે, હે દેવી સર્વ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ કૌલ છે, ને તે મારો બતાવેલો છે, અને હું કૈલાશમાં રેહેતો નથી. મેરુ ઉપર રહેતો નથી. અગર કોઈ ઠેકાંણે રેહેતો નથી ફકત જાંહાં કૌલધર્મના લોકો રેહેછે ત્યાંહાં હે દેવી હું રહુછું, ઘરડા મરી ગેલા જે પીતૃ થયાછે તે એવી આશા કરેછે કે અમારા કુલમાં કોઈ કૌલીક થઈ અમારો ઉદ્ધાર કરશે. મદ્ય, માંસ, મદ્દ, મુદ્રા, અને સ્ત્રી એ પાંચમકારથી દેવતા પ્રસન્ન થાયછે. અને મદ્ય તથા માંસ બહુજ અર્પણ કરે તો પણ રજ અર્પણ કન્યા વીના દેવી તૃપ્ત થતી નથી. ચોર ધન, ધાન્ય, અને દ્રવ્ય ચોરી કરી લેઈ જાય નહી તેને સારુ જેવી રીતે છાંની વાત રાખીએ છીએ તેવી રીતે આ કૌલધર્મની વાત કોઈને જાણ પડવા દેવી નહી, અને છાની રાખવી. મનમાં કૌલ ધર્મની વાત રાખવી. અને બાહાર શીવનુ રુપ રાખવુ અને વાતો વૈષ્ણવની રોતે કરવી પણ આ કૌલધર્મની વાત એ ધર્મમાં જે નથી એવા પશુ જેવા માણસો આગલ કરવી નહી. અને આ ધર્મનાં પુસ્તક પણ એવા માણસોના ઘરમાં મુકવુ નહી. તેમના હાથમાં પણ આપવુ નહી અને તેમના દેખતાં વાંચવુ પણ નહીં. આ ધર્મ મે કહ્યોછે તે લોકના મોક્ષ તથા સુખને અર્થે કહ્યોછે માટે તેને ગુપ્ત રાખવો.

કૌલ માર્ગને વેદનુ પ્રમાણ લાવવાને વાસ્તે કૌલોપનીષદ નામનુ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયુંછે તેમાં લખ્યુંછે કે :—

ઓમ્ શન્નો કૌલિકઃ ॥ શન્નો વારુણી ॥ શન્નઃ શુદ્ધિઃ ॥
 અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા, સર્વે શાંભવીરૂપં, આમ્નાયો
 ન વિદ્યતે, અન્યાયો ન્યાયઃ, અધર્મ એવ ધર્મઃ ॥
 ધર્મવિરુદ્ધાઃ કાર્યાઃ ॥ ધર્મવિહિતા ન કાર્યાઃ ॥
 એષ મોક્ષઃ— પ્રાકટ્યં ન કુર્યાત્, ન કુર્યાત્પશુસંભાષણમ્ ॥
 અંતઃ શાક્તઃ બહિઃ શૈવઃ લોકે વૈષ્ણવઃ અયમેવ આચારઃ ॥
 લોકાન્ન નિંદ્યાત્, નિયમાન્ન મોક્ષઃ, ન તિષ્ઠેન્નિયમેન ॥

કૌલીકને શુભ થાય, મદ્યમને શુભ થાય, લોહીમને શુભ થાય, ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા છે, સર્વ શીવરુપ છે, વેદ કઈ જાણતા નથી, અન્યાય એ ન્યાય છે, અધર્મ એજ ધર્મ છે, અધર્મ હોય તેજ કરવું, ધર્મને અનુકૂલ હોય તે ન કરવું, એજ મોક્ષ છે, એ માર્ગ પ્રકટ કરવો નહી, અને એ ધર્મ ન જાણનારા પશુ છે, તેમની જોડે આપણે બોલવું નહી, ગુપ્ત રીતે શક્તિની ઉપાસના કરવી, દેખાતા શીવ ધર્મમા રેહેવું, ને લોકોમાં વૈષ્ણવી માર્ગ ચાલવો એ રીતે ચાલવું. કોઈની નીંદા ન કરવી, નીયમથી મોક્ષ થતો નથી, માટે કોઈ રીતનો નિયમ પાલ્યો નહી.

વામમાર્ગીનું કૌલાશ્રાદ્ધ થાયછે તે વિષે લખ્યુંછે કે :—

કૌલશ્રાદ્ધમિદં દેવિ સર્વતંત્રેષુ ગોપિતમ્ ।
 કર્તુશ્ચ પિતૃણાં દેવિ ભવેત્ફલમનંતકમ્ ॥ ૧ ॥
 પશોરપિ કૃતે શ્રાદ્ધે તસ્ય દીક્ષાફલં ભવેત્ ।
 મૃતેઽહિ પર્વસુ તથા તીર્થે શ્રાદ્ધં સમાચરેત્ ॥ ૨ ॥

મરણ ક્રિયા જુદી રીતની થાયછે તે વિષે લખ્યું છે :-

અંત્યેષ્ટિવિધિના હીનો મંડલસ્થો ન જાયતે ॥
તસ્માત્કુર્યાત્પ્રયત્નેન અંત્યેષ્ટિવિધિમુત્તમમ્ ॥
યસ્ય ન ક્રિયતે દેવિ ન દીક્ષાફલમશ્રુતે ॥

અર્થ : કૌલાશ્રાદ્ધ એ મોટું છે, એ કર્યાથી પિત્રીને અત્યંત સુખ થાય છે, વામમાર્ગ નહીં જાણે એવા જે પશુ, જેવા પ્રાણી હોય, તેનું પળ એ વિધીથી શ્રાદ્ધ થાય તો દિક્ષાનું ફળ મળેછે. માટે મરણ તિથી અથવા પર્વ દિવસે અથવા તિર્થને ઠેકાણે શ્રાદ્ધ કરવું. જેની મરણ ક્રિયા ન થઈ હોય તે મંડલમાં દાખલ થતો નથી. માટે શાક્ત વિધીથી અંત્યેષ્ટિ કરવી. એ પ્રમાણે જેની ક્રિયા ન થાય તેને દિક્ષા થઈ હોય તો વ્યર્થ જાયછે.

અંત્યેષ્ટિનો સંકલ્પ થાયછે તે નીચે લખ્યા પ્રમાણે :-

વીરત્વપ્રાપ્તસ્ય મંડલપ્રવેશપ્રાપ્ત્યર્થ અંત્યેષ્ટિકર્મ કરિષ્યે ॥

કૌલ સંપ્રદાયમાં નામ નાથ અટકથી પડેછે, જેવું કે ચર્યાનાથ, આત્માનંદનાથ, નિષકલાનંદનાથ, સચ્ચિદાનંદનાથ, પ્રકાશાનંદનાથ, ઇત્યાદિ. કૌલ સંપ્રદાય પ્રમાણે મરણ ક્રિયા કરવાની લોકોને મુશ્કેલ પડેછે. અને આશ્વલાયન સૂત્ર પ્રમાણે વૈદિક વિધીથી મરણ ક્રિયા કરવી તે પળ મુશ્કેલ છે, ત્યારે કરવું શું એવું કોઈ પુછે તેનો ઉત્તર.

મહાજનો યેન ગતઃ સ પંથાઃ ॥

એટલુંજ કે જેમ લોક કરેછે તે પ્રમાણે કરવું. શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરતાં તો ફાવે નહીં માટે સુધારો થવાની જરૂર જણાયછે.

માર્કંડેયપુરાણમાં તેર અધ્યાય દેવી મહાત્મ્યના છે, તે શક્તિ ઉપાસક મહામંત્ર ગણેછે અને તેને કોઈ વામીએ કવચ અર્ગલા જોડીછે તેનો પાઠ, હોમ ઇત્યાદિક અનેકવાર કરેછે તેનું નામ સંપુટીપાઠ, નવચંડી, શતચંડી, સહસ્રચંડી, સુધી થાયછે. તે બ્રાહ્મણ, શુદ્ર, શ્રાવક, પોતાના કલ્યાણને વાસ્તે કરાવેછે એ ચાલ અન્યદેશ કરતાં ગુજરાતમાં વધારેછે. તે ચંડીપાઠના પુસ્તકમાં નીચે લખેલા શ્લોક છે.

બલિપ્રદાને પૂજાયામગ્નિકાર્યે મહોત્સવે ॥
પશુપુષ્પાર્ઘૃષ્પૈશ્વ ગંધદીપૈસ્તથોત્તમૈઃ ॥
રુધિરાક્તેન બલિના માંસેન સુરયા નૃપ ॥

અર્થ : પૂજા, હોમ, ને ઉત્સવમાં બલીપ્રદાન કરવું એટલે જનાવર મારવું, અને પુષ્પ, જલ, ધુપદીપ, અને જનાવરો અર્પણ કરવાં, અને લોહી યુક્ત માંસ અને મદ્ય એ પણ અર્પણ કરવું.

જે જે ઠેકાણે દેવીનું સ્થાનક છે, તે ઠેકાણે હજારો બકરા અને પાડા અને મરઘડાનો બલી થાય છે. કાશી પાસે વિંધ્યાવાસીની દેવી છે, અને કલકત્તામાં કાલી છે ત્યાંહાં લોહીનો પ્રવાહ બંધ થતો નથી, હમેશાં ચાલતો રહે છે એમ કેહેવાય છે. કાલીનું ભજન મૂળ બંગાળામાં ઉત્પન્ન થયું, અને ત્યાંથી મંત્રશાસ્ત્રી ગૂજરાતમાં આવી અને શાક્તમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો, અને ઠીક ઠેકાણે કાલિકાની સ્થાપના થઈ, અને સર્વ દેશમાં ગુપ્ત રીતે વામ સંપ્રદાય પણ ચાલે છે, અને મદ્ય, માંસનો નિવેદ થાય છે અને લોક પ્રસાદી પણ લે છે.

શંકરાચાર્ય શાક્ત મતના હતા, એવું આનંદગીરીકૃત શંકરવિજયના પાંસઠમાં અધ્યાયથી માલમ પડે છે. કારણ હેટે લખેલું વચન એ અધ્યાયમાં મળે છે.

તસ્માત્ મુક્તિકાંક્ષિભિઃ સર્વૈઃ શ્રીચક્રપૂજા કર્તવ્યેતિ દિક્ ॥
તસ્માત્સર્વેષાં મોક્ષફલપ્રાપ્તયે દર્શનાદેવ શ્રીચક્રં ભવદ્ધિરાચાર્યૈર્નિર્મિતમિતિ ॥

અર્થ : શ્રી ચક્રની પૂજા કર્યાથી મોક્ષ થાય છે માટે શંકરાચાર્યે શ્રી ચક્રની સ્થાપના કરી છે અને જાંહાં જાંહાં એમના મુખ્ય મઠ છે તેમાં શ્રી ચક્રની સ્થાપના છે.

કાલીકા પુરાણમાં ૬૬ મો અધ્યાય છે તેને રુધિરાધ્યાય કહે છે, તેમાં અનેક પ્રકારના બલિદાનનો વિધિ બતાવ્યો છે. આ પુરાણ તથા માર્કંડેય પુરાણ નિગમમાં ગણાય છે અને વામમાર્ગી હમારા ગ્રંથ છે એમ કહે છે. રુધિરાધ્યાયમાં નર એટલે માણસનો બલિ લખ્યો છે [કરાડા દક્ષણી બ્રાહ્મણ દેવીના ઉપાસકે છે તે નર બલિ કરે છે મારતાં ફાવતુ નથી માટે જેહરે દે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. મુંબઈ ઇલાકામાં બાલહત્યા કરનારા લોકોની હકીકત છાપીને પ્રસિદ્ધ કરી છે તેમાં એ વિષે વિગતવાર લખ્યું છે. કલકત્તામાં કાલિઘાટ ઉપર કાલિના ભગત કોકને રાત્રે મારીને તેનું ઘડ ગંગામાં નાંખતા અને માંથુ કાલિકા આગળ મુકતા. ઇંગ્રેજ સરકારે એ ચાલ પોલિસના બંદોબસ્તથી બંદ કરી છે કિલ્લા વગેરે મોટી ઇમારતો બાંધતા તે મા ધેડિયન સુવાવડિ હોય તેનું બલિદાન કરતા હાલ પણ એવા મુકદમા ફૌજદારી દફતરમાં ઘણા નિકળે છે. કોકને મંદવાડ હોય કે ભુમિસ્થ દ્રવ્ય કાઢ્યું હોય ત્યારે કંન્યાનું બલિદાન કરે છે. નેટિવ રાજમાં રસ્તેથી કોક જતો હોય તો તેને પકડીને કે ભુલાવિને ઘરમાં લઈ જઈને બલિ કરે છે એવી વાત સાંભળવામાં છે અને તે ખોટી નથી એમ પણ માનવાને યોગ્ય કારણ છે બિજાને મારીયે તો આપણ દેવ સકષ્ટમાંથી ઉગરશે એવા અજ્ઞાની, મુર્ખ ઘણા છે. એને પુષ્ટિ આપનાર દુષ્ટ શાસ્ત્રો પણ ઘણા છે.] તે અધ્યાય ભગવાન બોલ્યા છે એમ લખ્યું છે તેમાના શ્લોક નીચે લખ્યા છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પક્ષિણઃ કચ્છપા ગ્રાહ્યા મત્સ્યા નવવિધા મૃગાઃ ।
મહિષા ગોધિકા ગાવઃ છાગો વભ્રશ્ચ શૂકરાઃ ॥ ૧ ॥
ખરશ્ચ કૃષ્ણસારશ્ચ ગોધિકા શરભો હરિઃ ।
શાર્દૂલશ્ચ નરશ્ચૈવ સ્વગાત્રરુધિરં તથા ॥ ૨ ॥
ચંડિકાભૈરવાદીનાં બલયઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ —કાલિકાપુરાણે.

રુદ્રયામલ ગ્રંથમાં અનેક ચક્ર લખ્યાં છે તેમાં વરિચક્રનું પટલ નીચે લખ્યું છે.

ईश्वर उवाच ॥

वीरचक्रं प्रवक्ष्यामि येन सिध्यन्ति साधकाः ।
अनया पूजया देवि देहसिद्धिः प्रजायते ॥ १ ॥
शक्तयो न समग्रादि यत्प्रशस्तं निवेदयेत् ।
भूचराणां खेचराणां तत्तन्मांसं सुसाधकः ॥ २ ॥
मुद्रा सर्वाणि धान्यानि युक्तानि परमेश्वरि ।
श्वेतं पीतं च पुष्पाणि रक्तानि च विशेषतः ॥ ३ ॥
अष्टवीरं च षड्वीरं नववीरं तथा प्रिये ।
कल्पयेत् वीरपत्नीश्च यथालब्धाश्च सुंदरि ॥ ४ ॥
वीरेभ्यो दक्षिणां दद्यात् आचार्याय विशेषतः ।
असंख्यपातकं चैव ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥ ५ ॥
नाशयेत्तत्क्षणादेवि वीरचक्रप्रभावतः ।
दक्षिणाविधिहीनं च तच्चक्रं निष्फलं भवेत् ॥ ६ ॥
इति रुद्रयामले ईश्वरपार्वतीसंवादे चक्रभेदनिरूपणं नाम वीरचक्रं चतुर्थपटलः ॥

अर्थ : ईश्वर कहेछे के कोइ साधक वीरचक्र करीने पूजा करे, तो महासिद्धी प्रत पामे. जेटलि स्त्रियो मळे एटलि तेडावीने तेमने पशुपक्षिनुं मांस अने अनेक धान्यना पक्वान्न अनेक रंगनापुष्प अर्पणा करवां, अने नव के आठ के पांच वीर एटले दीक्षित माणस बोलावीने तेमनी ते स्त्रियो पत्नी समजवी. वीरोने दक्षणा आपवी. एवो विधी करतां मोटां मोटां पातक जायछे.

ए प्रमाणे महाचक्र, देवचक्र, पशुचक्र, राजचक्र, इत्यादि लख्या छे, तेमां राजचक्रनी पूजामां लखेछे :-

चतुर्वर्णाः कुमार्यश्च सुखपाः सुमनोहराः ।
यामिनी योगिनी चैव रजकी श्वपची तथा ॥ १ ॥
केवर्तकसमुत्पन्ना पंच शक्तिरुदाहृता ।
एताः प्रशस्ताः सकलाः साधकेन नियोजिताः ॥ २ ॥
अर्पयेत् मधु मद्यं च शुद्धिः छागलसंभवा ।
धर्मार्थकाममोक्षार्थं राजचक्रं विधीयते ॥ ३ ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि देवलोके महीयते ॥ —रुद्रयामल.

अर्थ : च्यारे वर्णनी सुंदर कन्या तेडावी, अने धोबण, दर्जण, ढेडण, कोळण, भिल्लण ए पंचशक्ति तेडावीने मद्य, मांस, रुधिर आपवुं. तेथी चारे पुरुषार्थ प्राप्त थायछे, अने देवलोकमां साठ वर्ष सुधी एवी पूजा करनार वास करेछे.

अनुक्रमणिका

देवचक्रमां शक्ति जोईए तेनां नाम :-

ईश्वर उवाच ॥

देवचक्रं प्रवक्ष्यामि यत्सुरैः क्रियते सदा ।
शक्तयस्तत्र वक्ष्यामि दिव्यरूपा मनोरमाः ॥ १ ॥
राजवेश्या नागरी च गुप्तवेश्या तथा प्रिये ।
देववेश्या ब्रह्मवेश्या शक्तयः पंच देवताः ॥ २ ॥
राजसेवापरा राजवेश्या गुप्ता च कौलजा ।
देववेश्या नृत्यकारा ब्रह्मवेश्या च तीर्थगा ॥ ३ ॥
नागरी कस्यचित् कन्या रंडा कामा रजस्वला ।
पचैताः शक्तयो देवि देवचक्रे नियोजयेत् ॥ ४ ॥

आ प्रमाणे पूजा करवानी रीतो, तेना दिवस, वार ठरावेला छे. वर्ष पडवो, अष्टमी, चतुर्दशी, शुक्रवारे, मध्यरात्रीने वखते पूजा करेछे, अने एवी निर्लज्य पूजा दहाडे केम थाय. एक एक चक्र पूजानुं फळ लख्युंछे ते ए प्रमाणे :-

ईश्वर उवाच ॥

राजचक्रे राजदं स्यात् महाचक्रे समृद्धिदम् ।
देवचक्रे च सौभाग्यं वीरचक्रं च मोक्षदम् ॥ —रुद्रयामल.

चक्रमां पोतानी माता के कन्या होय के भगिनी होय तो वीर एटले माहेश्वरने अर्पण करवी तेनुं वचन :-

या काचित्तिष्ठते चक्रे माता च भगिनी स्नुषा ।
दुहिता च तथा भार्या सर्वा माहेश्वरार्पयेत् ॥ १ ॥
माहेश्वरी यदा भुंक्ते मुक्तिः स्याद्वेदवादतः ।
तस्याः संसर्गमात्रेण निर्वाणपदवीं व्रजेत् ॥ २ ॥

पंचमकारनी विगत रुद्रयामल ग्रंथमां लखीछे ते निचे मुजब :-

गौडी पैष्टी तथा माध्वी द्राक्षा प्लक्षसमुद्भवा ।
अर्चनं चक्रराजस्य वारुणी पंचधा स्मृता ॥ १ ॥
छागकुर्कुटवाराहशशजा मृगसंभवा ।
तव चक्रार्चने देवि शुद्धिः पंचविधा स्मृता ॥ २ ॥
रोहितं मुद्गलं शालं सौरं शफरिका तथा ।

पूजने तव देवेशि मत्स्याः पंचविधाः स्मृताः ॥ ३ ॥
गोधूममुद्गमाषाश्च तंदुलाश्चणकास्तथा ।
पूजने तव देवेशि मुद्राः पंचविधा स्मृताः ॥ ४ ॥
रजकी चर्मकारी च वेश्या चैव रजस्वला ।
मातंगी मधुमाता च अर्चने शक्तयः स्मृताः ॥ ५ ॥

॥ १ ॥
अर्थ : गोळथी, लोटथी, महुडाथी, द्राखथी, खजूरथी जे मद्य निकळेचे तेने वारुणी एटले प्रथमा कहेछे.

बकरो, मरघडा, भूंड, ससलो, हरण, ए पांचना रुधिरने शुद्धि एटले द्वितीया कहेछे. ॥ २ ॥
रोहित, मुद्गल, शाल, सौर, शफरीका, ए पांच नामना मच्छने त्रितीया कहेछे. ॥ ३ ॥
घउ, मूग, अडद, चोखा, चणा, ए पांच धान्यनी मुद्रा एटले चतुर्थी थाय. ॥ ४ ॥
धोबी, चामडिया, वेश्या, रजस्वला, भंगिण ए पांच प्रकारानि स्त्रियोथी पंचमी थाय. ॥ ५ ॥

कालमान पांच प्रकारनुछे.

चतुरंगं च पंचांगमष्टांगं द्वादशांगकम् ।
षोडशांगं क्रमात् ज्ञात्वा पारायणविधिर्भवेत् ॥

अर्थ : चतुरंग, पचांग, अष्टांग, द्वादशांग, अने षोडशांग ए प्रमाणे पारायण करवु.

दिनतो वारतः पक्षो मासः षट्त्रिंशतावृतः ।
पचांगक्रमो विज्ञेयो मार्कंडेयाद्युपासितः ॥

अर्थ : दाढो, वार, पक्ष, महिनो, आवृत, ए क्रम, मार्कंड रुषीनो हतो. विस्तार करवानु कारण नथी माटे बिजा क्रम लख्यां नथी.

मद्यनु पान शोधन करीने तेमांथी पूजाने वखते पिवानो मंत्रछे ते.

प्रकृत्यहंकारबुद्धिमनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थशब्दस्पर्शरूपरस—
गंधाकाशवायवाग्निसलिलभूभ्यात्मनात्मतत्त्वेन आणवमलं स्थूलदेहं संशोध्य ॥

अर्थ : फरी पिइने कारण देहने शुद्ध करेछे. सूक्ष्म देहने शुद्ध करेछे. पछी पूर्ण पात्र लेइने आत्मा शुद्ध करेछे. पछी स्त्रीओने आपीने तेमनु उछिष्ट रहेलुं मद्य पोंते पीएछे तेनो मंत्र.

आदाय च शिवः साक्षात् आदिशक्तिमुखांबुजात् ।
गलितं परमानंदं रससारं पिबाम्यहम् ॥

पूजा थया पछी शांति भणेछे ते ए प्रमाणे :-

संपूजकानां परिपालकानां यतेंद्रियाणां च तपोधनानाम् ।
देशस्य राष्ट्रस्य कुलस्य राज्ञः करोतु शांतिं भगवान् कुलेशः ॥ —पूजापद्धतिः
शांतिर्ब्रह्म शांतिः सर्वं शांतिः शांतिरेव शांतिः सा मा शांतिरेधि द्यौः शांतिरंतरिक्षं
शांतिरापः शांतिरोषधयः शांतिर्वनस्पतयः शांतिर्विश्वेदेवाः उदयोस्त्विति ब्रुवन्.

पूजापद्धतिः

कौलमार्गमां तर्पण विधी छे तेमां लख्युंछे :-

धर्मार्थकाममोक्षार्थे श्रीगुरुइष्टदेवताप्रसन्नार्थे तर्पणं करिष्ये ॥
न्यासध्यानं कृत्वा ॥

पछी गुरु मंडलनो वंदन ए प्रमाणे :-

श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं पीठत्रयं भैरवं सिद्धौघं बटुकत्रयं पदयुगं दूतीक्रमं मंडलम् ॥
वीरान् द्व्यष्टचतुष्कषष्टिनवकं वीरावलिं पंचकं श्रीमन्मालिनीमंत्रराजसहितं वंदे गुरोर्मंडलम् ॥

नंतर गुर्वौघ, दिव्यौघ, सिद्धौघ, मानवौघनुं तर्पण लख्युंछे तेमां हजार नाम छे. जेवा के :-

श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीपादुकां पूजयामि तर्पयामि नमः ॥
कौलेश्वरानंदनाथश्री० वसिष्ठानंदनाथश्री०
विश्वामित्रानंदनाथश्री० शुकानंदनाथश्री०

पछी श्रीमच्छंकराचार्य विरचित श्रीविद्यास्तोत्रपाठ करेछे, तेनो नमुनो :-

हर्षोन्मत्तसुवर्णपात्रभरितां पानोन्नतां घूर्णिताहंकारप्रियशब्दब्रह्मनिरतां सारस्वतोह्लासिनीम् ।
सारासारविचारसारचतुरां वर्णाश्रमाकारिणीं श्रीचक्रप्रियबिंदुतर्पणपरां श्रीराजराजेश्वरीम् ॥ १ ॥
कर्माकर्मविवर्जितां कुलवतीं कर्मप्रदां कौलिनीं कारुण्यां तनुबुद्धिकर्मविरतां सीधुप्रियां
शालिनीम् ।

संयोगप्रियरूपिणीं प्रियवतीं प्रीतिप्रतापोन्नतां श्रीचक्र० ॥ २ ॥

मद्यनो कुंभ लेईने तेनी शुद्धी करीने पात्रमां घालवी नंतर प्रथम पात्र द्वितीय पात्र एवां १६ पात्र पिवा,
तेना मंत्र.

भुदेवा यत्र देवाः सुललितवदना दिव्यकन्याभिमानाः सानन्दा गीतगाना
विदधति विधिवत् विप्रवत्सर्ववर्णाः ।

द्वारं सायुज्यमुक्तेर्विधिहरहरिभिः सर्वदा सेव्यमानं श्रीचक्रं संप्रवर्तं जगति
विजयते दैवतं देवतानाम् ॥

आत्मतत्त्वं स्थूलशरीरं शोधयामि जुहोमि स्वाहा ॥ प्रथमपात्रं पिबेत् ॥ १ ॥
द्वितीये त्रिपुरापात्रं शिवोऽहं परिचिंतयेत् ।
दहन्ति सर्वपापानि मोक्षरूपी प्रजायते । द्वितीयपात्रं पिबेत् ॥ २ ॥
मद्यं मीनरसावहं हरिहरब्रह्मादिभिः सेवितं मुद्रामैथुनधर्मकर्मनिरतं क्षाराम्लतीक्ष्णाश्रितम् ।
आचार्याचिरमष्टभैरवकलान्यासेन यच्छादितं पायात्पंचमकारशुद्धिसहितं पात्रं तृतीयं नमः ॥
तृतीये भैरवीपात्रं शिववेशो महेश्वरी ।
पातकं प्रलयं याति रक्षां कुर्वति सर्वदा ।
शिवतत्त्वं कारणं शरीरं शोधयामि स्वाहा ॥

तृतीयपात्रं पिबेत् ॥ ३ ॥

शिवोऽस्मि शिवोऽस्मि शिवोऽस्मि ।
ब्रह्माहमस्मि ब्रह्माहमस्मि ब्रह्माहमस्मि ॥
अहमेवाहं जुहोमि स्वाहा परमात्मने इदं न मम ॥
भद्रमूर्तये पशुपतये स्वाहा ।
मध्ये मांसरसावहं दयितया दत्तं च पीठादिभिः
किञ्चिच्चलरक्तपंकजदृशमानंदमुद्धीक्षितम् ॥
मांसच्छागलमुत्तमोत्तमरसं धर्मैश्च दिव्यैर्धृतं
सर्वैर्देवगणैर्वृतं शुभफलं पात्रं चतुर्थं भजे ॥ १ ॥

चतुर्थपात्रं पिबेत् ॥ ४ ॥

गणेशं पचमं पात्रं सिद्धिबुद्धिप्रदायकम् ।
गंधर्वैरर्चितं पात्रं गंगायां कृतनिर्मलम् ॥
इदं पवित्रममृतं पिबामि भवभेषजम् ।
पशुपाशसमुच्छेदकारणं भैरवोदितम् ॥
स्वाहा ज्ञानाज्ञानात्मने इदं सदाशिवाय स्वाहा ॥
सर्वकर्मकलागमाधिकतरं वेदैर्मुखैर्भाषितं ।
दूतीयागकुलाष्टसंभ्रमतं गुप्तं रहस्यान्वितम् ।
आनंदोद्भवनादबिंदुपरमं योगीन्द्रसद्भैरवम् ।
पीतं ब्रह्मरसं सदोदितकरं पात्रं भजेत्पंचमम् ॥
प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि । तत्त्वमसि । अयमात्मा ब्रह्म ॥ पंचमपात्रं पिबेत् ॥ ५ ॥
षष्ठं चैवाग्निपात्रं च मूलमंत्रादिमंत्रितम् ।
भस्मीकरोति शत्रूणां पुत्रपौत्रादिवर्धनम् ॥

षष्ठं पात्रं पिबेत् ॥ ६ ॥

मंद मंद पिबति मधुरसं कामिनीवक्त्रपूतं
सिद्धार्थं शुद्धिखंडं स्मरहरदहनं चोत्तरे होमयंतः ।
सर्वे क्रीडन्ति शैवाः सुललितवनितालिंगितालिङ्गितांगाः
श्रीचक्रं संप्रवर्त्तं जगति विजयते मातरो मंगलानाम् ॥
सप्तमं पात्रं पिबेत् ॥ ७ ॥

अष्टमे अष्टमा सिद्धिः नवनिध्यश्च सेविताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्तवने भुक्तिमुक्तिभाक् ॥
अष्टमं पात्रं पिबेत् ॥ ८ ॥

सर्वानन्दकरं सदाशिवपदं द्वंद्वैकमुक्तिप्रदं
साम्राज्यं सुखदं मनोरथकरं चाज्ञानविध्वंसनम् ॥
आयुःपुण्ययशोविवर्धनकरं संसारमोहच्छिदं
श्रीपात्रं नवनाथशक्तिनवकं वंदे सदानन्दनम् ॥ ९ ॥
नवमे नव दुर्गास्तु नवनाथैश्च सेविताः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं लोके स्वर्गसायुज्यमाप्नुयात् ॥ २ ॥
नवमपात्रं पिबेत् ॥ ९ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशादिदेवाधिदेवसेवितम् ।
दुर्लभं पावनं पात्रं दशमं प्रणमाम्यहम् ॥
दशमं पात्रं पिबेत् ॥ १० ॥

पापघ्नं शांतिदं सिद्धिं दिव्यानन्दसुधावहम् ।
पात्रमेकादशं वंदे गुरुसेवापरां गतिः ॥
एकादशं पात्रं ॥ ११ ॥

आश्रमस्थातपोगस्थातीर्थसेवागतोऽपि वा ।
स्मरणादर्शनान्मुक्तिर्नमामि द्वादशं परं ॥
द्वादशं पात्रं ॥ १२ ॥

स्वात्मापरसुखं बोधसच्चिदानन्दकारणम् ।
पात्रं त्रयोदशं वंदे क्षयवृत्तिं जुहोम्यहम् ॥
त्रयोदशं पात्रं ॥ १३ ॥

समस्तप्रगटानाद्यं द्रव्यं गुप्ततराश्रयम् ।
चतुर्दशं करे पात्रं फलं प्राप्तं च दुर्लभम् ॥
चतुर्दशं पात्रं ॥ १४ ॥

आश्चर्यं च मया गुप्तं परं ज्योतिप्रकाशितम् ।
करे पंचदशं पात्रं लीलाकारमितिर्भवेत् ॥
पंचदशं पात्रं ॥ १५ ॥

स्वयं दाता स्वयं भोक्ता अद्वैतानन्दविग्रहम् ।
ब्रह्मांडमंडले सिद्धिपूर्णपात्रं च षोडशम् ॥
षोडशं पात्रं ॥ १६ ॥

इति रुद्रयामलोक्तं शिवशक्तिप्रबोधकं शांकरीपद्धतौ पात्रग्रहणविधिः संपूर्णः ॥

आ बद्धाय विधिनो अर्थ लखवानु कारण नथी मद्यमांस भक्षण सर्व विधिमां आवेछे. केटला एक वाक्यो दारुडियो बोलेछे ए घाटनाछे माटे एवा शास्त्रने अने जे लोक एने अमारो धर्मछे एम कहेछे तेमने धिक्कारछे, जे लोक ए ग्रंथ वांचशे तेमना ध्यानमां एमज आवशे. एज मतलबथी ए ग्रंथ करेलोछे. मंत्रशास्त्रनु पाखंड गुप्तछे तेनो प्रकाश थाय तो ए धर्म के अधर्म ते ध्यानमां आवशे.

—————

ભાગ ૨ જો

આગમ શાસ્ત્રના ગ્રંથ મેલવવાનું બહૂજ મુષકિલ છે. ઘણાએક બ્રાહ્મણના ઘરમાં એક બે ગ્રંથ હોય છે પણ તે ઘણાજ ગુપ્ત રાખે છે. ના કબૂલ કરે છે એટલૂજ નહીં પણ એવા ગ્રંથ રાખનારને ગાલો માંડે છે. તેજ પ્રમાણે મદ્યની વાત નિકળે તો પણ તેને નિંદે છે. એ પ્રમાણે બદ્ધાય વામમાર્ગીની ચાલ છે. પણ પોતાનો છોકરો ભક્તિમાન અને મોલો હોય તો તેને તે ગ્રંથ શિખવે છે. અથવા કોઈ સાધક શેવક ભક્તિમાન હોય તો તેને આ ગુપ્ત શાસ્ત્ર મળાવે છે. પેહેલા ભાગમાં કેટલાએક વચન દાખલ કરીને તેનો અર્થ પ્રાકૃત ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યો છે તે ઉપરથી નમુનો માલુમ પડશે તે શિવાય કેટલાએક વચન છે તેનો સમગ્ર અર્થ લખીએ તો બહૂજ બેશરમપણુ અને વિભિષ્ઠપણુ થશે માટે તે વચન સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેજ પ્રમાણે આ બિજા ભાગમાં દાખલ કર્યા છે તેનો અર્થ જેને ચિકિત્સા હશે તે સમજી લેશે.

ઘણા ગ્રંથ ઉપર ટિકાકાર થયા છે તે લોકોએ ઘણા ગ્રંથનો અર્થ ફેરવ્યો છે, કેટલાએકે ન ફાવતા વચનો કાઢી નાંખ્યા છે. એવા પ્રાચિનકાલમાં ઉદાહરણો ઘણા છે, તેથી સ્મૃતી અને પુરાણના ગ્રંથ હાલ છે તેજ પ્રમાણે પૂર્વે હશે, એનો નિશ્ચય થતો નથી. હાલમાં એવા ઉદાહરણો માલુમ પડ્યા છે તેમાંના ત્રણ હેઠલ લખ્યા છે.

(૧) જઘ્નેરલાલ ઉભિયાશંકરે મનુસ્મૃતિનો ગ્રંથ અર્થ સહિત છાપ્યો છે, તેમાં માંસ ભક્ષણ સંબંધી જેટલા વચનો છે તે કાઢી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. પછી કોઈએ એમ ન કરવાનું કહ્યું તો તે વચનો પુરવણીમાં દાખલ કર્યા છે.

(૨) અધ્યાત્મરામાયણ અર્થ સહિત પુણામાં છાપ્યું છે, તેનો અર્થ કરનાર વૈષ્ણવ છે, તેને “ગાં નિવેદ્ય યથાવિધિં ॥” એ વચન સપ્તમકાંડમાં છે, તેનો મૂલ સંસ્કૃત ટિકાકારનો અર્થ કરેલો છે, તે મુકીને નવો અર્થ પોતાના મત પ્રમાણે લખ્યો છે.

(૩) યજ્ઞેશ્વરશાસ્ત્રીએ આર્યવિદ્યા સુધાકર નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ કર્યો છે, તેમાં પુનર્વિવાહનો વાદ લખ્યો છે પણ તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય કાંઈ પણ લખ્યો નથી.

આગમશાસ્ત્ર બાબદ જેટલા ગ્રંથ છે તે બધાય નઠારા છે તે સર્વ બાલિ મુકવા લાયક છે એમાં તો કાંઈ પણ સંશય નથી એવી અમંગલ ઉપાસના ઉપર એટલા ગ્રંથ થયા છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે. હિંદુસ્થાનના લોકે આવી ઉપાસના ચલાવી તેથી એ લોકોમાં અજ્ઞાન કેટલું વધી ગયું હતું તેની મર્યાદા ધ્યાનમાં આવતી નથી. હાલ જે નાથ પંથના લોક છે તે શિવના વંશના કેહેવાય છે. વંશ બે પ્રકારના એક નાદ અને બીજો બિંદુ. એટલે ઔરસ અને શિષ્ય પરંપરા. તે લોક કહે છે કે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના વંશિક છે અને બ્રહ્માની જનોઈ ધારણ કરે છે અને અમે શિવના વંશ માટે શિવની જનોઈ એટલે સૌલિ અને પુંગી ધારણ કરીએ છે. એ લોક ઘણાએક વામમાર્ગી જેવા છે. રાવલ જોગી સાપ પકડનારા વાદિયો કાન ફાડનારા નાથ અવધુતમાર્ગી અવઘડ અઘોરી એ બધાય નાથ કેહેવાય છે. એ માર્ગમાં ઘણા બ્રાહ્મણ છાની રીતે છે કોકના ઘરમાં એક ગ્રંથ હશે તે ઉપર પોતે મોટો ઉપાસક કેહેવાય છે. અને નાદાન લોક એની પૂજા અનુષ્ઠાનનું ઢોંગ જોઈને તેને વાક્સિદ્ધિ છે, દેવતા પ્રસન્ન છે એવું સમજે છે મોટા મોટા રાજા પણ એ લોકોની ભક્તીમાં પડે છે. કેહેવત છે કે ઉપાય ત્રણ પ્રકારના છે ‘મળી મંત્ર ઔષધી’ પેહેલા બે ઓટા છે અને ઔષધ માત્ર ખરું. પણ

અજ્ઞાની લોકોની એ ભ્રાંતિ જતી નથી તો પણ પચાસ વરસ પૂર્વે જેટલો એ ભ્રાંતિ હતો તેટલો આજ નથી. જેમ જેમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થશે તેમ તેમ એ અંધકાર મટશે. પણ એ ગ્રંથ અને એ ભ્રાંતિનો વિસ્તાર બહુ થયો છે તેથી જલદીથી મટવાનું નથી.

સંસ્કૃતભાષા હાલ મૃત્યુ પામી છે, કોઈ દેશ રુઢીથી બોલતો નથી. જે કોઈ અભ્યાસ કરે તેને માત્ર આવડે છે. પ્રાચીન ગ્રંથ બદ્ધા સંસ્કૃતમાં છે, માટે તેમાં શું છે તે ઘણા લોકો જાણતા નથી. તેથી ગ્રંથની આબુનો બચાવ થાય છે. પણ એ ગ્રંથ પ્રાકૃત થઈ જશે તો તેમાં કાંઈ નથી એમ સમજીને મ્યુનિસિપાલિટીના કચરાની ગાડિમાં લોક નાંખી દેશે એમાં જરા પણ સંશય નથી. આગળ જે ગ્રંથ લખ્યાં છે તે ઉપરથી સારી પેટે એ વાત માલુમ પડશે.

મૂળ ગ્રંથના વચનો લખ્યા છે, તે ગ્રંથના બે ચાર પ્રતિયો હાથમાં આવ્યા હોત તો શુદ્ધ વચન કિયું તેનો નિશ્ચય થાત, પણ એક જ પ્રત હાથમાં આવેલી તેમાં લેખકના પ્રમાદ ઘણા, તેથી જેમ હતું તેમજ ઉતારી લિધું. માટે કેટલેક ટીકાણે ચૂકો રહેલી જણાશે.

॥ શ્રીમત્કુલાર્ણવ ॥

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

કુલેશ પરમેશાન કરુણામૃતવારિધે ।
અસારે ઘોરસંસારે સર્વદુઃખમલીમસાઃ ॥ ૧ ॥
નાનાવિધશરીરસ્થાશ્ચાનંતા જીવજાતયઃ ।
જાયંત ચ મ્રિયંતે ચ તેષાં અંતો ન વિદ્યતે ॥ ૨ ॥
કેનોપાયેન દેવાત્ર મુચ્યતે વદ મે પ્રભો ॥

॥ ઈશ્વર ઉવાચ ॥

શૃણુ દેવિ પ્રવક્ષ્યામિ યન્માં ત્વં પરિપૃચ્છસિ ॥ ૩ ॥
તસ્ય શ્રવણમાત્રેણ સંસારાન્મુચ્યતે જનઃ ।
ચતુરશીતિલક્ષેષુ શરીરેષુ શરીરિણામ્ ॥ ૪ ॥
ન માનુષ્યં વિના મંત્રતત્ત્વજ્ઞાનં ચ લભ્યતે ।
સોપાનભૂતં મોક્ષસ્ય માનુષ્યં પ્રાપ્ય દુર્લભમ્ ॥ ૫ ॥
યસ્તારયતિ નાત્માનં તસ્માત્પાપતરોઽત્ર કઃ ॥ ૬ ॥
વિના દેહેન કસ્યાપિ પુરુષાર્થો ન લભ્યતે ॥ ૭ ॥
તસ્માદ્દેહધનં રક્ષ્યં પુણ્યકર્માણિ સાધયેત્ ।
નરઃ પ્રાપ્યોત્તમં જન્મ લઙ્ઘ્વા ચૈન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ ॥ ૮ ॥
ન વેત્યાત્મહિતં યસ્તુ સ ભવેદ્ બ્રહ્મઘાતકઃ ।
પુનર્ગામાઃ પુનઃ ક્ષેત્રં પુનર્વિત્તં પુનર્ધનમ્ ॥ ૯ ॥

અનુક્રમણિકા

पुनः शुभाशुभं कर्म न शरीरं पुनः पुनः ।
 निद्रादिभैथुनाहाराः सर्वेषां प्राणिनां समाः ॥ १० ॥
 ज्ञानवान्मानवः प्रोक्तो ज्ञानहीनः पशुः प्रिये ।
 वेदशास्त्रार्णवे घोरे रुद्धमाना इतस्ततः ॥ ११ ॥
 षड्दर्शनमहाकूपे पतिताः पशवः प्रिये ।
 परमार्थं न जानन्ति पशुपाशनियंत्रिताः ॥ १२ ॥
 पठन्नहर्निशं देवि परतत्त्वपराद्मुखः ।
 अन्यथाशास्त्रसद्भावो व्याख्यां कुर्वति चान्यथा ॥
 पठन्ति वेदशास्त्राणि बोधयन्ति परस्परम् ॥ १३ ॥
 न जानन्ति परं तत्त्वं दर्वी पाकरसं यथा ।
 मथित्वा ज्ञानमंथेन वेदागममहार्णवम् ॥ १४ ॥
 सारज्ञेन महादेवि कुलधर्मः समुद्धृतः ।
 कुलधर्ममहामार्गं गतो मुक्तिपुरीं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 कुलशास्त्रमनादृत्य पशुशास्त्राणि योऽभ्यसेत् ।
 स्वगृहे पायसं त्यक्त्वा भिक्षामटति दुर्मतिः ॥ १६ ॥
 अनालोक्यमनाग्नेयमस्पृश्यं चाप्यपेयकम् ।
 मद्यं मांसं पशूनां तु कौलिकानां महत्फलम् ॥ १७ ॥
 अमेध्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव तु ।
 द्वादशं तु सुरा मद्यं सर्वेषामुत्तमं स्मृतम् ॥ १८ ॥
 मद्यदृश्यादिदोषस्य प्रायश्चित्तमितीरितम् ।
 अविधानेन यो हन्यादात्मार्यं प्राणिनः प्रिये ॥ १९ ॥
 स वसेन्नरके घोरे दिनादिपशुरोमभिः ।
 तृणं वाऽप्यविधानेन छेदयेन्न कदाचन ॥ २० ॥
 विधिना गां द्विजं वाऽपि हत्वा पापैर्न लिप्यते ।
 कुलशास्त्राणि सर्वाणि मयैवोक्तानि पार्वति ॥ २१ ॥
 प्रमाणानि न संदेहो न हंतव्यो न हेतुभिः ॥ इति प्रथमोल्लासः ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

शैवाद्याश्चागमाः सर्वे रहस्याः परिकीर्तिताः ।
 रहस्यादिरहस्यानां रहस्यमिदमंबिके ॥ १ ॥
 मम पंचमुखेभ्यश्च पंचाम्नायाः समुद्धृताः ।
 पूर्वश्च पश्चिमश्चैव दक्षिणश्चोत्तरस्तथा ॥ २ ॥
 ऊर्ध्वाम्नायश्च पंचैते मोक्षमार्गाः प्रकीर्तिताः ।
 एकाम्नायं तु यो वेत्ति स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ३ ॥
 किं पुनश्चतुराम्नायवेत्ता साक्षाच्छिवो भवेत् ।

अंतःषोढां कुलेशानि कुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना ॥ ४ ॥
 महाषोढाद्वयं न्यासं ततः कुर्यात्समाहितः ।
 एवं चित्तांबुजे ध्यायेदध्वनारीश्वरं शिवम् ॥ ५ ॥
 श्रीप्रसादपरो मंत्रः सर्वमन्त्रशिखामणिः ।
 जपन् भुक्तिं च मुक्तिं च लभते नात्र संशयः ॥ ६ ॥
 पानसं द्राक्षमाधूकं खर्जुरीतालमैक्षवम् ।
 मधूत्थं सीधुमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥ ७ ॥
 मद्यान्येकादशैतानि भुक्तिमुक्तिप्रदानि च ।
 द्वादशं तु सुरा मद्यं सर्वेषां उत्तमं प्रिये ॥ ८ ॥
 गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
 सर्वसिद्धिकरी पैष्टी माध्वी भोगप्रदायिनी ॥ ९ ॥
 गौडी मुक्तिकरी ज्ञेया सुराख्या देवताप्रिया ।
 विद्याप्रदैक्षवी हाला द्राक्षा राजप्रदा भवेत् ॥ १० ॥
 तालजा स्तंभने शस्ता खर्जुरी रिपुनाशिनी ।
 नारिकेरफला श्रीदा पानसाख्या शुभप्रदा ॥ ११ ॥
 मधूकजा ज्ञानकरी चारिष्ठं रोगनाशिनी ।
 मैरेयाख्या कुलेशानि सर्वपापप्रणाशिनी ॥ १२ ॥
 क्षीरवृक्षसमुद्भूतमाज्यं वल्कसमुद्भवम् ।
 मधुपुष्पसमुद्भूतमासवं तंदुलोद्भवम् ॥ १३ ॥
 यक्षानंदं रुचिकरं सामोदं च मनोहरम् ।
 मद्यं तदुत्तमं देवि देवताप्रीतिकारणम् ॥ १४ ॥
 सुरादर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तद्गन्धघ्राणमात्रेण शतक्रतुफलं लभेत् ॥ १५ ॥
 मदिरा वृक्षजा ग्राह्या चेतःशोधनसाधनम् ।
 तासामेकां समादृत्य पूजाकर्म समारभेत् ॥ १६ ॥
 मत्स्यमांसादिसहिता अष्टगन्धैः सुमिश्रिता ।
 मासं तु त्रिविधं प्रोक्तं खभूजलचरं प्रिये ॥ १७ ॥
 यथासंभवमेष्वेकं तर्पणार्थं प्रकल्पयेत् ।
 मांसदर्शनमात्रेण सुरादर्शनवत्फलम् ॥ १८ ॥
 पितृदैवतयज्ञेषु वेदैर्ग्राह्या विधीयते ।
 आत्मार्यं प्राणिनां हिंसा कदाचिन्नोत्तमा प्रिये ॥ १९ ॥
 अनिमित्तं तृणं वाऽपि छेदयेन्न कदाचन ।
 देवतार्थं द्विजं गां वा हत्वा पापैर्न लिप्यते ॥ २० ॥
 मन्त्रिमित्तकृतं पापं पुण्यं भवति शांभवि ।
 मद्यमांसविहीनेन न कुर्यात्पूजनं शिवे ॥ २१ ॥
 पिशितं माषमात्रं तु तदधर्मलिबिंदुना ।

तेन तर्पणमात्रेण कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ २२ ॥
 कुलपूजांतरायं हि यः करोति स दुर्मतिः ॥ २३ ॥
 स हैति नरकं घोरमेकविंशतिभिः कुलैः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुलपूजापरो भवेत् ॥ २४ ॥
 लभते सर्वसिद्धिं च नात्र कार्या विचारणा ।
 सम्यक्क्रतुशतं कृत्वा यत्फलं समवाप्नुयात् ॥ २५ ॥
 तत्फलं समवाप्नोति दत्त्वा श्रीचक्रसाधनम् ।
 सार्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नात्वा यत्फलमाप्नुयात् ॥ २६ ॥
 तत्फलं लभते दत्त्वा भक्त्या श्रीचक्रसाधनम् ।
 शैवे च वैष्णवे शाक्ते सौरे सिद्धांतदर्शने ॥ २७ ॥
 विनालिपिशिताभ्यां तु पूजनं निष्फलं भवेत् ।
 मंत्रपूतं कुलद्रव्यं गुरुदेवार्पितं प्रिये ॥ २८ ॥
 पिबंति ये जनास्तेषां तत्पापं च न लिप्यते ।
 सुरा शक्तिः शिवो मांसं तद्भोक्ता भैरवः स्वयम् ॥ २९ ॥
 तयोरेकः समुत्पन्नो ह्यानंदो मोक्ष उच्यते ।
 देवपितृन्समभ्यर्च्य देवि शास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ ३० ॥
 गुरुं स्मरन्पिबेन्मद्यं खादन्मांसं न दोषभाक् ।
 यथा ऋतुषु विप्राणां सोमपानं न दूषितम् ॥ ३१ ॥
 मद्यपानं तथा कार्यं समये भोगमोक्षदम् ।
 पूर्णाभिषेकयुक्तानां पानं देवि निगद्यते ॥ ३२ ॥
 पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ।
 पुनरुत्थाय यः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ३३ ॥
 आनंदात्तृप्यते देवी मूर्छया भैरवः स्वयम् ।
 वमनात्सर्वदेवाश्च तस्माद्विविधमाचरेत् ॥ ३४ ॥
 दिव्यपानरतानां वै यत्सुखं कुलनायिके ।
 तत्सुखं सार्वभौमस्य नृपस्यापि न विद्यते ॥ ३५ ॥
 उच्छिष्टं भक्षयेत्स्त्रीणां ताभ्यामुच्छिष्टमर्पयेत् ।
 प्रवृत्ते भैरवे चक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ३६ ॥
 निवृत्ते भैरवे चक्रे सर्वे वर्णाः पृथक्पृथक् ।
 स्त्री वाऽय पुरुषः षण्डो चांडालो वा द्विजोत्तमः ॥ ३७ ॥
 चक्रमध्ये न भेदोऽस्ति सर्वे देवसमाः स्मृताः ।
 क्षीरेण सहितं तोयं क्षीरमेव यथा भवेत् ॥ ३८ ॥
 तथा श्रीचक्रमध्ये तु जातिभेदो न विद्यते ।
 मद्रूपाः पुरुषाः सर्वे त्वद्रूपाः प्रमदाः प्रिये ॥ ३९ ॥
 चक्रमध्ये तु मूढात्मा जातिभेदं करोति यः ।
 मद्यकुंभसहस्रैश्च मांसराशिशतानि च ॥ ४० ॥

न तुष्यामि वरारोहे भगलिङ्गामृतं विना ।
 न चक्राङ्कं न पद्माङ्कं न वज्राङ्कमिदं जगत् ॥ ४१ ॥
 लिङ्गाङ्कं च भगाङ्कं च तस्माच्छक्तिशिवात्मकम् ।
 शिवशक्त्योस्तु संयोगो यस्मिन्काले प्रजायते ॥ ४२ ॥
 सुसाध्यकुलनिष्ठानां समाधिः स विधीयते ।
 योगिनो मदमत्ताश्च पतन्ति प्रमदोरसि ॥ ४३ ॥
 मदाकुलाश्च योगिन्यः पतन्ति पुरुषोपरि ।
 मनोरथं तु संपूर्णं कुर्वन्तश्च परस्परम् ॥ ४४ ॥
 एषा चक्रगता वार्त्ता बहिर्नैव प्रकाशयेत् ।
 भक्त्या संरक्षतां धीरो गोपयेच्च प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥
 शृणु देवि प्रवक्ष्यामि योगियोगीशलक्षणम् ।
 तस्य श्रवणमात्रेण योगः साक्षात्प्रकाशते ॥ ४६ ॥
 ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ।
 साकारं स्थूलमित्युक्तं निराकारं तु सूक्ष्मकम् ॥ ४७ ॥
 न शृणोति न च घ्राति न स्पृशति न पश्यति ।
 न जानाति सुखं दुःखं न संकल्पयते मनः ॥ ४८ ॥
 एवं शिवे विलीनात्मा समाधिस्तमिहोच्यते ।
 यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ॥ ४९ ॥
 अविशेषं भवेत्तद्वत् जीवात्मपरमात्मनि ।
 यथा ध्यानस्य सामर्थ्यात्कीटोऽपि भ्रमरायते ॥ ५० ॥
 तथा समाधिसामर्थ्याद्ब्रह्मभूतो भवेन्नरः ।
 यथा गाढाङ्घकारस्थो न किञ्चिदिह पश्यति ॥ ५१ ॥
 आसनस्थस्तथा योगी प्रपञ्चं नैव पश्यति ।
 न पद्मासनतां योगो न नासाग्रनिरीक्षणम् ॥ ५२ ॥
 ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ।
 क्षणं ब्रह्माहमस्मीति यः कुर्यादात्मचिन्तनम् ॥ ५३ ॥
 तत्सर्वं पातकं हन्यात्तमः सूर्योदये यथा ।
 व्रतक्रतुतपस्तीर्थदानदेवार्चनादिषु ॥ ५४ ॥
 यत्फलं कोटिगुणितं तदेवाप्नोति तत्त्ववित् ।
 उत्तमा सहजावस्था मध्यमा ध्यानधारणा ॥ ५५ ॥
 जपः स्तुतिः स्यादधमा होमपूजाधमाधमा ।
 पूजाकोटिगुणं स्तोत्रं स्तोत्रात्कोटिफलं जपः ॥ ५६ ॥
 जपात्कोटिफलं ध्यानं ध्यानात्कोटिफलं लयः ।
 मन्त्रोदकैर्विना संध्या जपहोमैर्विना तपः ॥ ५७ ॥
 उपचारैर्विना पूजा योगी नित्यं समाचरेत् ।
 हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भाति निरन्तरम् ॥ ५८ ॥

नो देवि नास्तमध्येति कथं संध्यामुपास्महे ।
 देहो देवालयं देवि जीवो देवः सदाशिवः ॥ ५९ ॥
 त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ।
 जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः ॥ ६० ॥
 पाशबद्धः स्मृतो जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ।
 तुषेन बद्धो व्रीहिः स्यात्तुषाभावेन तंडुलः ॥ ६१ ॥
 कर्मबद्धस्तथा जीवः कर्ममुक्तः सदाशिवः ।
 अग्नौ तिष्ठति विप्राणां हृदि तिष्ठति योगिनाम् ॥ ६२ ॥
 प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिनम् ।
 अलिमांसांगनासंगैर्यत्सुखं जायते प्रिये ॥ ६३ ॥
 तदेव मोक्षो विदुषामबुद्धानां तु पातकम् ।
 सदा मांसासवोल्लाससदाचरणचिंतकः ॥ ६४ ॥
 सदा संशयहीनो यः कुलयोगी स उच्यते ।
 पिबेन्मद्यं पलं खाद्यं स्वेच्छाचारपरायणः ॥ ६५ ॥
 आमिषासवसौरभ्यहीनं यस्य मुखं भवेत् ।
 प्रायश्चिती स वर्ज्यश्च पशुरेव न संशयः ॥ ६६ ॥
 अनाचारः सदाचारः अकार्यं कार्यमुत्तमम् ।
 असत्यमपि सत्यं स्यात् कौलिकानां महेश्वरि ॥ ६७ ॥
 अपेयमपि पेयं स्यादभक्ष्यं भक्ष्यमेव च ।
 अगम्यमपि गम्यं च कौलिकानां कुलेश्वरि ॥ ६८ ॥
 न विधिर्न निषेधश्च न पुण्यं न च पातकम् ।
 न स्वर्गो न वै नरकः कौलिकानां कुलेश्वरि ॥ ६९ ॥
 दुर्गुणाः सगुणायंते अकुलं तत्कुलायते ।
 अधर्मश्चापि धर्मोऽस्ति कौलिकानां कुलेश्वरि ॥ ७० ॥
 मृत्युर्वै जायते देवि स्वर्गः साक्षात् गृहायते ।
 सर्वव्यापी यथा सूर्यः सर्वभक्षी यथाऽनलः ॥ ७१ ॥
 सर्वस्पर्शी यथा वायुस्तथा योगी सदा शुचिः ।
 सर्वधर्माधिको देवि कुलधर्मः शिवोदितः ॥ ७२ ॥
 नाहं वसामि कैलासे न मेरौ न च मंदिरे ।
 कुलज्ञा यत्र तिष्ठन्ति तत्र तिष्ठामि भामिनि ॥ ७३ ॥
 दर्शनादर्चनात्तस्य त्रिसप्तकुलमुद्धरेत् ।
 समाशंसन्ति पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ॥ ७४ ॥
 अस्मत्कुलेषु पुत्रो वा पौत्रो वा कौलिको भवेत् ।
 त्वद्भक्तपूजनादेवि पूजितोऽहं न संशयः ॥ ७५ ॥
 कुलनिष्ठान्परित्यज्य यश्चान्यस्मै प्रयच्छति ।
 स्मशानं तद्गृहं देवि दाताऽपि नरकं व्रजेत् ॥ ७६ ॥

तत्त्वं प्राप्य तथा योगी त्यजेत्कर्मपरिग्रहम् ।
 पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥ ७७ ॥
 पृथिव्यां यानि कर्माणि जिह्वोपस्थानिमित्तकम् ।
 जिह्वोपस्थपरित्यागी कर्मणा किं करिष्यति ॥ ७८ ॥
 मद्यं मांसं च मत्स्यं च मुद्रा मैथुनमेव च ।
 मकारपचकं देवि देवताप्रीतिकारणम् ॥ ७९ ॥
 कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यमावास्या च पूर्णिमा ।
 संक्रांतिः पंच पर्वाणि तेषु पुण्यदिनेषु च ॥ ८० ॥
 यथाकालं यथादेशं तथा पूजां समाचरेत् ।
 भक्ष्यभोज्यान्नपानाद्यैः क्षीराज्यमधुमांसकैः ॥ ८१ ॥
 मत्स्यमांसादिविविधभक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
 कुर्यान्नव कुमारीणां पूजामाश्विनमासके ॥ ८२ ॥
 अष्टाष्टकार्चनं कुर्याच्छक्तिं चैकैकवासरे ।
 दूतीयागं तु यः कुर्यात् पूर्वोक्तविधिना प्रिये ॥ ८३ ॥
 कुलपूजारतो भूयादभीष्टफलसिद्धये ।
 कुलपूजाधिको यज्ञः कुलपूजाधिकं व्रतम् ॥ ८४ ॥
 नास्ति नास्ति पुनर्नास्ति मा शंक कुलनायिके ।
 कुलधर्मप्रसंगं तु पशूनां पुरतः प्रिये ॥ ८५ ॥
 कदाचिन्नैव कुर्वीत शुद्राग्रे वेदपाठवत् ।
 यथा रक्षति चौरैभ्यो धनं धान्यावरादिकम् ॥ ८६ ॥
 कुलधर्मं तथा देवि पशुभ्यः परिपालयेत् ।
 अंतः कौलं बहिः शैवं सभामध्ये तु वैष्णवम् ॥ ८७ ॥
 कौलं सुगोपयेद्देवि नालिकेरफलांबुवत् ।
 वेदशास्त्रपुराणानि स्पष्टं वेश्यांगनामिव ॥ ८८ ॥
 इयं तु शांभवी विद्या गुप्ता कुलवधूरिव ।
 चांडाली चर्मकारी च मातंगी पुल्कसी तथा ॥ ८९ ॥
 श्वपची कटकी चैव कैवर्त्ती विश्वयोषिता ।
 कुलाष्टकमिति प्रोक्तं समयाचारपालकाः ॥ ९० ॥
 गुरवो बहवः संति वेदशास्त्रार्थपारगाः ।
 दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि कुलशास्त्रार्थपारगः ॥ ९१ ॥
 गुरवो बहवः संति दीपवच्च गृहे गृहे ।
 दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि सूर्यवत्सर्वदीपकः ॥ ९२ ॥
 गुरवो बहवः संति शिष्यवित्तापहारकाः ।
 दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि शिष्यहृत्तापहारकः ॥ ९३ ॥
 विना दीक्षां न मोक्षः स्यात्प्राणिनां शिवशासनात् ।
 गुरूपदिष्टमार्गेण बोधं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ९४ ॥

पाशमुक्तक्षणाच्छिष्यः परानन्दमयो भवेत् ।
 बोधविद्धा शिवः साक्षान्न पुनर्जन्मतां व्रजेत् ॥ ९५ ॥
 एषा तीव्रतरा दीक्षा भवबंधविमोचनी ।
 सजीवमीनयुक्तेन सुरया पुरितेन च ॥ ९६ ॥
 अयं सिद्धाभिषेकस्य आचार्याख्यस्य पार्वति ।
 पूर्णाभिषेकहीना ये मृताश्च कुलनायिके ॥ ९७ ॥
 सिद्धः पूर्णाभिषेकेण शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
 तेन मुक्तिं व्रजंतीति शांभवी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९८ ॥
 दीक्षया मोक्षमाप्नोति चांडालोऽपि यदृच्छया ।
 दीक्षया दग्धकर्माऽसौ ज्ञानविच्छिन्नबंधनः ॥ ९९ ॥
 गतः परां ज्ञानकाष्ठां निर्बीजस्तु शिवो भवेत् ।
 दीक्षासंस्कारसंपन्ने जातिभेदो न विद्यते ॥ १०० ॥
 न फलंति प्रिये तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ।
 देवि दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ॥ १०१ ॥
 जपयज्ञात्परो यज्ञो नापरोऽस्तीह कश्चन ।
 तस्माज्जपेन धर्मार्थकाममोक्षं लभेत्प्रिये ॥ १०२ ॥
 पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं महापर्वतमस्तकम् ।
 तीर्थप्रदेशं सिंधूनां संगमः पावनं वनम् ॥ १०३ ॥
 उद्यानानि विचित्राणि बिल्वमूलं तथा गिरेः ।
 साधकानां प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मंत्रिणाम् ॥ १०४ ॥
 अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ।
 गृहे शतगुणं विद्यात् गोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ॥ १०५ ॥
 कोटिर्देवालये प्रोक्तमनंतं शिवसन्निधौ ॥
 वाचिकं मानसं पापं कायिकं वाऽपि यत्कृतम् ॥ १०६ ॥
 तत्सर्वं निर्दहेत्क्षिप्रं प्राणायामत्रये कृते ।
 अक्षमाला द्विधा प्रोक्ता कल्पिताऽकल्पितेति च ॥ १०७ ॥
 कल्पिता मणिक्लप्ता च मातृका स्यादकल्पिता ।
 अन्नदातुः फलस्यार्धं कर्तुश्चार्धं न संशयः ॥ १०८ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परान्नं वर्जयेत्प्रिये ।
 मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतिः ॥ १०९ ॥
 दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि ब्रह्मविग्रहम् ।
 पूर्वजन्मार्जितात्पुण्यान्नरो भूत्वा महीतले ॥ ११० ॥
 न सिध्यति वरारोहे लक्षकोटिजपादपि ।
 वादार्थं पठ्यते विद्या परार्थं क्रियते तपः ॥ १११ ॥
 धनार्थं गम्यते तीर्थं भुक्त्यर्थं क्रियते जपः ।
 काम्यार्थं देवतायात्रा कथं सिद्धिर्वरानने ॥ ११२ ॥

जपध्यानादियुक्तस्य क्षिप्रं मंत्रः प्रसिध्यति ।
सिद्धमंत्रस्य सिध्यंति षट्कर्माणि न संशयः ॥ ११३ ॥
काम्यप्रयोगकर्तृणां परलोको न विद्यते ।
होमतर्पणयंत्राद्यैर्मुद्राध्यानविशेषकैः ॥ ११४ ॥
आत्मनश्च परस्यापि षट्कर्माणि समाचरेत् ।
प्रयोगांते चक्रपूजा सर्वमेव समाचरेत् ॥ ११५ ॥
कुलद्रव्यादिशुद्धिं च ज्ञात्वा पूजनमारभेत् ।
सर्वकार्यं देवगृहे स्मशाने क्रूरकर्म च ॥ ११६ ॥
श्रीप्रसादपरं मंत्रमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
तरुणोल्लाससहितो मंडलं प्रजयेत्प्रिये ॥ ११७ ॥
अपमृत्युमहारोगजरामरणजं भयम् ।
जित्वाऽऽधिव्याधिरहितः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ ११८ ॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रं पूजितः सर्वमानवैः ।
ब्रह्मादींस्तंभयेद्देवि यमादीनां तु मारणम् ॥ ११९ ॥
देवदानवगंधर्वसिद्धकिन्नरगुह्यकान् ।
विद्याधरान्मुनीन् रक्षानन्यान्प्रप्सरसः स्त्रियः ॥ १२० ॥
सिंहव्याघ्रमृगैर्ग्राहीनन्यान्दुष्टमृगानपि ।
वशीकरोत्यसंदेहः किं पुनर्मानवादिकान् ॥ १२१ ॥
सर्वं वश्यकरं देवि सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ।
स्वर्गादिपुण्यलोकेषु जातिभेदो न विद्यते ॥
ऊर्ध्वाम्नायः समाख्यातः समासेन च विस्तरात् ।
कुलार्णवमिदं शास्त्रं योगिनीनां हृदि स्थितम् ॥ १२२ ॥
प्रकाशितं मया तेऽद्य गोपनीयं प्रयत्नतः ।
पुस्तकं च कुलेशानि पशुगेहे न निक्षिपेत् ॥ १२३ ॥
न दद्यात्पशुहस्ते च न पठेत्पशुसंनिधौ ।
नित्यं संपूजयेद्भक्त्या जानीयाद्गुरुवक्त्रतः ॥ १२४ ॥
नापुत्राय प्रदातव्यं नाशिष्याय कदाचन ।
साधकानां हितार्थाय भुक्तिमुक्तिफलैषिणाम् ॥ १२५ ॥
यस्तूर्ध्वाम्नायमाहात्म्यं पठेत् श्रीचक्रसंनिधौ ।
भक्त्या परमया देवि यः शृणोति स कौलिकः ॥ १२६ ॥
व्रतदानतपस्तीर्थयज्ञदेवार्चनादिषु ।
यत्फलं कोटिगुणितं लभते नात्र संशयः ॥ १२७ ॥
इति श्रीश्रीमत्कुलार्णवे महारहस्ये सर्वागमोत्तमे सपादलक्षग्रंथे पंचमखंडे मोक्षपादे
नामवासनादिकथनं नाम सप्तदशोल्लासः ॥
नमः श्रीकुलनायिकायै नमः ॥
अथ श्यामारहस्यसार.

रूपाणि बहुसंख्यानि प्रकृतेः संति भामिनि ।
तेषां मध्ये महेशानि कालिरूपं मनोहरम् ॥ १ ॥
तस्या उपासकाश्चैव ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
चंद्रः सूर्यश्च वरुणः कुबेरोऽग्निस्तथापरः ॥ २ ॥
दुर्वासाः श्रीवसिष्ठश्च दत्तात्रेयो बृहस्पतिः ।
कालिकायाः प्रसादेन भुक्तिमुक्त्यादिभागिनः ॥ ३ ॥

॥ अथर्ववेदे श्यामोपनिषदः ॥

अथ हैनां ब्रह्मरंध्रे ब्रह्मस्वरूपिणीमाप्नोति सुभगां
त्रिगुणां कृत्वा तद्द्वयं दक्षिणे कालिके इत्यभिमुखतां
तदनु बीजसप्तकमुच्चार्य बृहद्भानुजायामुच्चरेत् स तु शिवमयो भवेत् ॥
सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । स तु वागीश्वरः । स तु देवेश्वरः ।
सर्ववेदैरधीतो भवतु । स तु सर्वतीर्थेषु स्नातो भवति ।
स सर्वयज्ञे प्रदीक्षितो भवति ।
इमां उपनिषदं योऽधीते सोऽपुत्री पुत्रीयति । निर्धनी धनी भवति ।
धर्मार्थं काममोक्षाणां पात्रीयते । गंगादितीर्थक्षेत्राणां
वह्निष्टोमादियज्ञानां फलभागीयते ॥ इति ॥
अर्चयन् विषयैः पुष्पैस्तत्क्षणात्तन्मयो भवेत् ।
न्यासस्तन्मयताबुद्धिः सोऽहंभावेन चिंतयेत् ॥ १ ॥
स्ववंशादधिकं ज्ञेयं गुरुवंशं महाशुभम् ।
आदौ सर्वत्र देवेश मंत्रदः परमो गुरुः ॥ २ ॥
परात्परगुरुस्ते हि परमेष्ठिगुरुस्तथा ।
तत्रादौ कालिकादेवि तस्मात् शृणु गुरुक्रमम् ॥ ३ ॥
महादेवी महादेवस्त्रिपुरश्चैव भैरवः ।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धोघाः कथयामि ते ॥ ४ ॥
ब्रह्मानंदः पूर्णदेवश्चलचित्तश्च लोचनः ।
कुमारः क्रोधनश्चैव वरदः स्मरदीपनः ॥ ५ ॥
माया मायावती चैव मानवौघाः शृणु प्रिये ।
विमलः कुशलश्चैव भीमसेनः सुधाकरः ॥ ६ ॥
मीनो गोरक्षकश्चैव भोजदेवः प्रजापतिः ।
मूलदेवो रंतिदेवो विघ्नेश्वरहुताशनौ ॥ ७ ॥
समयानंदसंतोषौ कालिका गुरवः स्मृताः ।
आनंदनाथशब्दांता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ॥ ८ ॥
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्चैदंबान्ताः परिकीर्तिताः ।

तांत्रिकीसंध्यां कुर्यात् ॥ गुरुं तर्पयेत् ॥
 श्रीमार्तण्डभैरवाय प्रकाशशक्तिसहिताय एषोऽर्घ्यः ।
 स्वाहा ॥ इति त्रिवारम् ॥ अथ कालीगायत्री ॥
 कालिकायै विद्महे स्मशानवासिनीं धीमही । तन्नो घोरः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥
 अस्याः पठनमात्रेण महापातककोटयः ।
 सद्यः प्रलयमायांति साधकस्य न चान्यथा ॥
 रावणस्य वधाच्चैव रामचंद्रो विमोचितः ॥ १० ॥
 आत्मकन्याकर्षणाच्च ब्रह्मापि च विमोचितः ।
 मातृवधात्परशुरामो निश्चयेन विमोचितः ॥ ११ ॥
 सुरापानाच्च श्रीकृष्णो दत्तात्रेयस्तथैव च ।
 एवमेषा महाविद्या गोप्तव्या देवि सुंदरि ॥ १२ ॥
 एवं ध्यात्वा महाकालीं जपेत्तुष्टयम् ।
 रुधिराक्तैः बिल्वपत्रैः तद्दशांशेन होमयेत् ॥ १३ ॥
 पूजादौ विजयास्वीकारः ॥ इति विजयाकल्पे ।
 ध्यानं । करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ।
 कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुंडमालाविभूषिताम् ॥ १४ ॥
 सद्यःकृतशिरःखड्गमुद्ध्वयकरांबुजाम् ।
 अभयं वरदं चैव सिद्धिद्वयकरांबुजाम् ॥ १५ ॥
 महामेघप्रभां श्यामां तथैव च दिगंबराम् ।
 कंठावसक्तमुंडालिं गले रुधिरचर्चिताम् ॥ १६ ॥
 कर्णावतंसतांतीतशवयुग्मभयानकाम् ।
 घोरदंष्ट्राकरालां च पीनोन्नतपयोधराम् ॥ १७ ॥
 शवानां करसंघातैः कृतकांचिं हसन्मुखीम् ।
 घोररूपां महारौद्रीं स्मशानालयवासिनीम् ॥ १८ ॥
 शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम् ।
 महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥ १९ ॥
 इति ध्यात्वा ॥ सुरया बलियुक्तैश्च पूजयेद्वा यथाविधि ॥ २० ॥

अथ सुराशापमोचनम् ॥

र्ऊकारेण ब्रह्मशापं विमोचयेत् ॥ सुरे कृष्णशापं विमोचय ॥
 अमृतं श्रावय स्वाहा । इति मंत्रत्रयं देवि घटं धृत्वा पठेत्त्रिधा ॥
 शुक्रशापविमोचितायै सुरादेव्यै नमः ॥ अर्घ्यद्रव्यं ॥
 मांसमीनमुद्राकुंडगोलसुरां संशोध्य निक्षिपेत् ।
 प्रतद्विष्णु स्तवतेति मंत्रेण मांसं शोधयेत् ॥

त्र्यंबकेण मीनं, त्वद्विष्णोरिति मुद्रां, विष्णुर्योनिमिति कुंडगोलोद्भवं, घटसमीपे गुरुपात्रं, देवतापात्रं, शक्तिपात्रं, योगिनीपात्रं, वीरपात्रं, बलिपात्रं, स्वपात्रं, पाद्यपात्रं, अर्घ्यपात्रं, आचमनीयपात्रं, क्रमेण स्थापयेत्, आनंदभैरवं तर्पयामि, इति मंत्रेण तर्पयेत् ॥

॥ अथ नैवेद्यम् ॥

देवीपूजा सदा शस्ता जलजैः स्थलजैरपि ।
विहितैर्वा निषिद्धैर्वा भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ १ ॥
शालमत्स्यं च पाठीनं गोधामांसमनुत्तमम् ।
सशकं मेषखड्गश्च सार्द्रकं सहशर्करम् ॥ २ ॥
पक्षिमांसं वराहश्च मांसं नानासमुद्भवम् ।
कृष्णच्छागं महामांसं गोधिका हरितं तथा ॥ ३ ॥
जलजे मत्स्यमांसे च गंडकीमांसमेव च ।
नराश्छागास्तथा मेषा महिषाः शशकास्तथा ॥ ४ ॥
एतेषां चैव रक्तानि देयानि परमेश्वरि ।
राजा नरबलिं दद्यात् नान्योऽपि परमेश्वरि ॥ ५ ॥

॥ अथ बलिदानम् ॥

अथातो बलिदानस्य विधानोऽत्र प्रचक्षते ।
चामरं कृष्णसारश्च मत्स्यो मेषश्च सूकरः ॥ ६ ॥
महिषो वा नरः खड्गो बलिश्छागादिको भवेत् ।
श्वेतः कृष्णो लोहितश्च कपिलश्चित्रपांडुरौ ॥ ७ ॥
षड्विधः छागलः प्रोक्तो गृहस्थानां परो बलिः ।
पंचाब्दं महिषं श्वेतं प्रशस्तं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥
गंडैर्वर्षसहस्राणि महिषैः शरदः शतम् ।
छागलैर्वत्सरादूर्ध्वं द्वादशाब्दं दशाब्दकम् ॥ ९ ॥
मनुष्ये कोटिवर्षाणि तृप्तिं गच्छति देवता ।
न दद्यात्स्त्रीपशोर्मांसं हव्यकव्ये विशेषतः ॥ १० ॥
हीनेन्द्रियपशोर्मांसं दुरितः परिवर्जयेत् ।
दिवा न जुहुयान्मांसं संध्यायां सावसानके ॥ ११ ॥
एकेन च सहस्रं स्याद्विगुणं चार्द्धरात्रके ।
पर्वसंधौ शतगुणं तिथिसंधौ शतोत्तरम् ॥ १२ ॥
योन्यां रटे शतगुणं स्थंडिलेऽपि न चाचरेत् ।
अथ संप्रोक्षणं कृत्वा बलिं समुत्सृजेद्बुधः ॥ १३ ॥
स्वयं पूर्वमुखो भूत्वा बलिं कुर्यादुदमुखम् ।

अथवैतव्यत्ययं स्यात् सिंदूराद्यैरलंकृतम् ॥
 अर्घ्यपात्रोदकैः शुद्धैः मूलेन प्रोक्षयेत्त्रिशः ॥ १४ ॥
 पुरुषसूक्तेन प्रोक्षणम् ॥
 छाग त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादवस्थितः ।
 प्रणमामि सदा भक्त्या रूपिणं बलिरूपिणम् ॥ १५ ॥
 चंडिकाबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोनमः ।
 यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १६ ॥
 अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ।
 आनीय खड्गं पुरतो गंधादिभिः समर्चयेत् ॥ १७ ॥
 कृष्णं पिनाकपाणिं च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
 आसीद्विशेषणः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ॥ १८ ॥
 श्रीगर्भबीजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते । इति घ्यात्वा याजकः ॥
 उँफडिति मंत्रेण स्कंधे खड्गं नियोजयेत् । पश्चात् खड्गेण छिधि ।
 शीर्षोपरि ज्वलद्दीपो यावत्कालं प्रवर्तते ॥
 तावत्कालं वसेत्स्वर्गे तस्माद्यत्नेन दापयेत् ॥ १९ ॥
 मंत्रसिद्धिः ॥ भूर्जे रोचनगंधाद्यैः पद्ममध्ये सुशोभनात् ॥
 मंत्रसाधनयोरैक्यं दुर्लभं भुवि मानवैः ॥ २० ॥

॥ अथ पानम् ॥

एकपात्रे पिबेत् द्रव्यं भुंजीतश्चैकभाजने ।
 विना मंत्रेण यः पानं विना मांसेन तर्पणम् ॥ २१ ॥
 विना शक्त्या तु यत्पानं तत्पानं निष्फलं भवेत् ॥
 अन्योन्यं वंदनं कृत्वा पिबेत्तदमृतं पुनः ॥ २२ ॥
 उच्छिष्टं भक्षयेत् स्त्रीणां ताभ्यां चोच्छिष्टमर्पयेत् ।
 पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ॥ २३ ॥
 साधकानां शिवाः संतु आम्नायपरिपालिनाम् ।
 जयंति मातरः सर्वा जयंति योगिनीगणाः ॥ २४ ॥
 जयंति साधकाः सर्वे नंदंतु भैरवादयः ।
 तृप्यंतु पितरः सर्वे सिद्धविद्याधरादयः ॥ २५ ॥
 शत्रवो नाशमायान्तु मम निंदाकराश्च ये ॥ इति शांतिस्तोत्रम् ॥ २६ ॥

॥ अथ सहस्रनामानि ॥

अथ श्रीदक्षिणाकालिस्तोत्रस्य भैरवऋषिः स्मशानकालिका देवता ॥
 धर्मार्थमोक्षार्थं जपे विनियोगः ॥

अनुक्रमणिका

स्मशानकालिका काली भद्रकाली कपालिनी ।
 गुह्यकाली महाकाली महाकालनितंबिनी ॥ १ ॥
 भगरूपा भगस्थात्री भगिनी भगवासिनी ।
 लिंगस्था लिंगिनी लिंगरूपिणी लिंगसुंदरी ॥ २ ॥
 कुंडपुष्पसदाप्रीतिर्गोलपुष्पसदारतिः ।
 कुंडगोलोद्भवप्रीता कुंडगोलोद्भवात्मिका ॥ ३ ॥
 शुक्रालया शुक्रभोगा शुक्रपूजासदारतिः ।
 शुक्रस्नाता शुक्रदेहा शुक्रवृष्टिविधायिनी ॥ ४ ॥
 भगलिंगामृतप्रीता भगलिंगस्वरूपिणी ।
 स्वयंभूकुसुमस्नाता स्वयंभूपुष्पधारिणी ॥ ५ ॥
 इत्यादि ॥ इति कालिकानान्मां सहस्रं शक्तिभाषितम् ॥
 गुह्याद्गुह्यतरं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
 यं यं कामयते कामं पठन्स्तोत्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 देवीवरप्रसादेन तं तं प्राप्नोति मानवः ।
 स्वयंभूकुसुमैः शुक्रैः सुगंधिकुसुमान्वितैः ॥ ७ ॥
 यवयावकसिंदूररक्तचंदनसंयुतैः ।
 मत्स्यमांसादिभिर्वीर मधुभिः साज्यपायसैः ॥ ८ ॥
 भक्त्योपतीतैर्मन्त्रेण साधितैः शक्तिभिः सह ।
 पंचोपचारैर्नैवेद्यैर्बलिभिर्बहुशोणितैः ॥ ९ ॥
 धूपदीपैर्महादेवीं पूजयित्वा मनोहरैः ।
 शवारूढश्चितास्थो वा स्मशानालयमागतः ॥ १० ॥
 अनन्यचेताः स्थिरधीर्मुक्तकेशो दिगंबरः ।
 सर्वविद्यावतां श्रेष्ठो दुर्जयः शत्रुमर्दनः ॥ ११ ॥
 वायुतुल्यबलो लोके सर्वसिद्धिसमन्वितः ।
 मार्कंडेय इवायुष्मान् जरापलितवर्जितः ॥ १२ ॥
 महेश इव योगीन्द्रः सर्वाकर्षणकारकः ।
 बहु किं कथ्यते तस्य पठतः स्तवमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 कुबेर इव वित्ताढ्यो जायते मदनोपमः ।
 रजस्वलाभगं पश्यन् जप्त्वा कालीमहामनुम् ॥ १४ ॥
 आलोकयेत् चिंतयेद्वा विवस्त्रां परयोषितम् ।
 सुरतेषु मनुं जप्त्वा स्तुत्वा भगवतीं शिवाम् ॥ १५ ॥
 शुक्रोत्सारणकाले च जपपूजापरायणः ।
 जप्त्वा स्तुत्वा महाकालिं खेचरो जायतेऽचिरात् ॥ १६ ॥
 स्तंभयेदखिलान् लोकान् राजानमपि मोहयेत् ।
 आकर्षयेद्देवकन्यां वशयेदपि केशवम् ॥ १७ ॥
 नरमार्जारमहिषच्छगमूषकशोणितैः ।

सास्थिमांसैः समधुमिः सामृतैर्दुग्धपायसैः ॥ १८ ॥
योनिक्षालिततोयेन भगलिङ्गामृतेन च ।
शुक्रेः पूजा जपांते च कालीं सतर्प्य साधकः ॥
मातेव कालिका तस्य सर्वत्र हितकारिणी ॥ १९ ॥
इति श्रीकालीकुलसर्वस्वे शिवपरशुरामसंवादे महाकालिस्तुतिसहस्रनाम संपूर्णम् ॥
॥ अथ रुद्रयामलोक्तशामास्तवः प्रारभ्यते ॥

॥ भैरव उवाच ॥

महती चेतना माया महादेवी महेश्वरी ।
इत्यादि ॥ अष्टोत्तरमकारनामानि ॥
य इदं कीर्तयेद्भक्त्या विषमस्थो भवेद्यदि ।
लोहपञ्जरमध्यस्थं तस्य नश्यति बन्धनम् ॥ १ ॥
राजानो दासतां यांति भवेत्सर्वजनप्रियः । अचलां श्रियमाप्नोति तस्य नश्यंत्युपद्रवाः ॥ २ ॥
संग्रामे विजयेच्छत्रून् खगवंत्यन्नगानि च । न विषं क्रमते देहे न मृत्युः पावके जले ॥ ३ ॥
नाकाले मरणं तस्य कदाचित्संभविष्यति ॥ इति स्तवम् ॥
॥ अथ स्वरूपाख्यकपूरस्तवः वीरतंत्रे ॥

सलोमास्थि स्वैरं पललमपि मार्जारमपि ते । परं मेषमौषं नरमहिषयोऽच्छागमपि वा ॥
बलिं ते पूजयामपि वितरतां मर्त्यवसतां । सतां सिद्धिः सर्वा प्रतिपदमपूर्वा प्रभवति ॥ १ ॥
श्रीसुन्दरीणां चरणारविंदं, विना न मन्ये न च पूजयामो, न जल्पयामो न च कल्पयामो, न
चाश्रयामो न च देवमन्यम् ॥ २ ॥

॥ अथ रुद्रयामले कालभैरवसंवादे कालीकवचगुटिका ॥

भूर्जत्वचि समालिख्य चक्रं तत्र विनिर्मितम् । एतद्यंत्रं महेशानि सुरासुरसुदुर्लभम् ॥ १ ॥
गोरोचनाकुङ्कुमेन तत्त्वाद्ये कवचं लिखेत् । श्वेतसूत्रेण संवेष्ट्य लाक्षया परिमंडयेत् ॥ २ ॥
संपूज्य देवतारूपा गुटिका सर्वकामदा । एषा तु गुटिका देवि कंठलग्नाखिलप्रदा ॥ ३ ॥
शीर्षे वश्यकरी देवि नाभौ स्तंभनकारिणी । बद्धा वामभुजे ह्येषां वैरिपक्षक्षयंकरी ॥ ४ ॥
विद्याकरी ललाटस्था शिखायां तु यशःप्रदा ॥ ५ ॥

॥ अथ वज्रपञ्जराख्यं कालीकवचम् ॥

ऋषिरस्य स्मृतः शंभुः छंदः संस्कृतिरुत्तमम् । देवतां दक्षिणां ध्यात्वा कालीप्रत्यक्षरं न्यसेत् ॥ ६ ॥
क्रीं बीजं ॥ इति कालिकाकल्पे त्रैलोक्यमोहनं नाम कवचम् ॥ पुरश्चरणविधिः ॥
शिवोऽहमिति भावयेत् जपं कुर्यात् । रात्रौ मांसासवैर्देवीं पूजयित्वा विधानतः ॥ ७ ॥
ततो नग्नां स्त्रियं लग्ने रमणं दधतोऽपि वा ॥ ८ ॥
योनिकुण्डे स्थितं सर्पिर्मांसमत्स्ययुतं भृशम् । दशांशं तर्पयेन्मद्यैर्मांसमिश्रैः सुसाधकैः ॥ ९ ॥

मद्यं मांसं च मत्स्यं च चर्वणं च प्रदापयेत् ।

विना पीत्वा सुरां भुक्त्वा मांसं गत्वा रजस्वलाम् ॥ १० ॥

यो जपेदक्षिणां देवीं तस्य दुःखं पदे पदे । तर्पयेच्च पयोभिश्च रक्तधारायुतैस्तथा ॥ ११ ॥

मज्जामिश्च तथा तद्वत्सुकीयेन कचेन च । मूषमार्जाररक्तेन तर्पयेत्परदेवताम् ॥ १२ ॥

एवं तर्पणमात्रेण साक्षत्सिद्धीश्वरो भवेत् । बृहस्पतिसमो भूत्वा दिविवत् भुवि मोदते ॥ १३ ॥

न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तो भवेद्भ्रुवम् ।

योनिरूपं हि कुंडं वै कृत्वा साधकसत्तमः ॥ १४ ॥

तत्र कार्या हि मंत्रेण अग्नेः स्थापनिकाक्रियाः ।

महाकालाय देवाय दद्याच्च प्रथमाहुतिम् ॥ १५ ॥

एवं मद्येन मांसेन भक्तेन रुधिरेण वा । कृष्णपुष्पेण साज्येन सरक्तेन विशेषतः ॥ १६ ॥

श्रुतिः ॥ सुभगोदकेन तर्पणं तेनैव पूजनम् ॥ स सर्वहत्यां तरति ॥

अथ पंचमकारेण सर्वमाप्नोति । विद्यां पशुं धनं धान्यं सर्ववशं च ॥

नान्यः परमः पंथा विद्यते ॥ स सर्वं पापं तरति ॥ इत्याह भगवान् शिवः ॥

इति कालिकाश्रुतौ ॥

आनीय कन्यकां भद्रां घृणालज्जाविवर्जिताम् ॥

॥ कुमारीतंत्रे ॥

नटी कपाली वेश्या च रजकी नापितांगना । ब्राह्मणी शुद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥ १७ ॥

मालाकारस्य कन्याऽपि नव कन्याः प्रकीर्तिताः । एतासु कांचिदानीय ततस्तद्योनिमंडले ॥ १८ ॥

पूजयित्वा महादेवीं ततो मैथुनमाचरेत् । स्वाहांतोऽयं महामंत्रः शुक्रत्यागे विधीयते ॥ १९ ॥

॥ अथ प्रयोगो लिख्यते ॥

निशायां शक्तिं पूर्वोक्तां स्ववामभागे समानीय । तद्गात्रेषु कल्पोक्तन्यासान् विधाय ॥ २० ॥

अदीक्षिता चेत्तदा पूर्वोक्ताभिषेकमंत्रेणाभिषेकं कृत्वा ॥

तस्याः कर्णे देवीबुद्ध्या मंत्रमुच्चेत् ॥

इति शक्तिशुद्धिः । ततो मकारपंचकेन देवीं संपूज्य ।

शिवोऽहमिति भावयन् उभयोः संगमं कृत्वा ॥

॥ अथ कुलीनाचारक्रमो लिख्यते ॥

कुलस्त्री वीरनिंदा च तद्द्रव्यस्यापहारणम् ।

स्त्रीषु रोषं प्रहास्यं च वर्जयेन्मतिमान् सदा ॥ २१ ॥

स्त्रीमयं च जगत्सर्वं स्वयं तावत्तथा भवेत् ।

कुलजां युवतीं वीक्ष्य नमस्कुर्यात्समाहितः ॥ २२ ॥

अनुक्रमणिका

तासां प्रहारं निदां च कौटिल्यमप्रियं तथा ।
सर्वथा न च कर्तव्यमन्यथा सिद्धिरोधकृत् ॥ २३ ॥
स्त्रियो देवाः स्त्रियः प्राणाः स्त्रिय एन विभूषणम् ।
स्त्रीद्वेषो नैव कर्तव्यो विशेषात्पूजनं महत् ॥ २४ ॥

॥ कालिकातंत्रे ॥

रजस्वलास्त्रियं गत्वा रेतोरुधिरसंयुतम् ।
द्रव्यं वाऽष्टविधं मांसं मत्स्यं बहुविधं प्रिये ॥ २५ ॥
निवेद्य चात्मसात्कृत्वा कालीभक्तिपरायणः ।
तदा भोगं च मोक्षं च लभते नात्र संशयः ॥ २६ ॥
ध्यानं ॥ शवाविष्टां महाभीमां घोरदंष्ट्रां वरप्रदाम् ।
मुक्तकेशिललज्जिह्वां पिबंतीं रुधिरं मुहुः ॥ २७ ॥
वीरासनसमासीनां महाकालोपरिस्थिताम् ।
मुंडमालागलद्रक्तचर्चितां पीवरस्तनीम् ॥ २८ ॥
सेविताऽखिलसिद्धौघैः सिद्धिभिः सेवितां पराम् ।
एवं तां कालिकां ध्यात्वा पूजयेत्कुलनायकः ॥ २९ ॥
स्मशानशयने वीरः कुलस्त्रीषु विहारवान् ।
कुलामृतनिषेवी च कालीतत्त्वार्थकोविदः ॥ ३० ॥
ब्रह्मादिभुवने तस्य समो नास्ति नरोऽपरः ।
स एव सुकृतिर्लोके स एव कुलभूषणः ॥ ३१ ॥
धन्या च जननी तस्य येन देवी समर्चिता ।
वक्त्रे सरस्वती तस्या लक्ष्मीस्तस्य सदा गृहे ॥ ३२ ॥
तीर्थानि देवी शंसन्ति येन देवी समर्चिता ॥ ३३ ॥
इति श्रीपूर्णानंदपरमहंसपरिव्राजकविरचिते श्यामारहस्ये
विद्यामाहात्म्यकथनं नाम सप्तमपरिच्छेदः ॥
न्यासं विना भवेन्मूकः सुप्तः स्यादासनं विना ।
पल्लवेन विना मंत्रो नग्नः संपरिकीर्तितः ॥ १ ॥
पल्लवो वासना प्रोक्ता शिरः प्रणव उच्यते ।
शिरोहिनो मृतः प्रोक्तो वृथा मंत्रो गुरुं विना ॥ २ ॥
पंचमाक्ष परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ।
भगरूपा च या देवी रेतःप्रीता सदानघे ॥ ३ ॥
रेतसा तर्पणं तस्मान्मद्यैर्मासैः सह प्रिये ॥ ४ ॥
॥ अथ कुंडगोलादिग्रहणविधिः ॥
आनीय प्रमदां मत्तां दीक्षितां यौवनोन्नताम् ।
स्वकांतां परकांता वा घृणालज्जाविवर्जिताम् ॥ ५ ॥

तस्या योनौ न्यसेन्मन्त्रः मैथुनं कारयेत्ततः ।
मथ्यमाने पुरस्तस्या जायते तत्त्वमुत्तमम् ॥ ६ ॥
गृह्णीयात्तत्प्रयत्नेन द्रव्यं कुंडोद्धवं शुभम् ।
निशं कर्माहितं द्रव्यं गृहीत्वा तेन पूजयेत् ॥ ७ ॥
सान्निध्याज्जायते देवी सर्वकामुपालभेत् ।
चर्व्यं चोष्यं निवेद्याथ वस्त्रालंकरणादिकम् ॥ ८ ॥
पूजयेदक्षतैः शुद्धैस्तस्या मदनमंदिरम् ।
तस्यास्तु मदनागारे पूजयेत्परमेश्वरीम् ॥ ९ ॥
॥ शक्तियामले ॥

सुंदरीं शोभनां क्षीणां पीनोन्नतपयोधराम् ।
द्विरष्टवर्षदेशीयां सदा कामाभिलाषिणीम् ॥ १० ॥
पूर्वोक्तक्रमयोगेन कृत्वा न्यासादिकं ततः ।
तत्त्वं प्रगृह्य यत्नेन पूजार्थं साधकोत्तमः ॥ ११ ॥
इदं गोलोद्धवं द्रव्यं देवतापुष्टिकारकम् ।
स्वयंभुकुसुमं दिव्यं त्रैलोक्ये चातिदुर्लभम् ॥ १२ ॥
कुंडगोलोद्धवैर्द्रव्यैर्योनौ देवीं प्रपूजयेत् ।
यं यं वांछति कामं च तं तं साऽपि प्रयच्छति ॥ १३ ॥
॥ अथ दूतीयजनं उत्तरतंत्रे ॥

शक्तिं नटीं कपालीमित्यादि संस्थाप्य पूजामारभेत् ।
सुगंधिरक्तकुसुमां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
समाकर्णे सपर्यके पूजयेत्कुलनायिकाम् ॥ १ ॥
स्तनद्वये वसंतं च मदनं चैव पूजयेत् ॥

॥ अथ ज्ञानार्णवे ॥

शिवशक्तिसमायोगो योग एव न संशयः ।
सीत्कारो मन्त्ररूपं च वचनं स्तवनं भवेत् ॥ ३ ॥
आलिङ्गनं तु कस्तूरी चुंबनं कर्पूरं भवेत् ।
नखदंष्ट्राक्षतान्यत्र पुष्पाणि विविधानि च ॥ ४ ॥
मैथुनं तर्पणं विद्धि वीर्यपाते विसर्जनम् ॥ ५ ॥
॥ कुलार्णवे ॥

आलिङ्गनं चुंबनं च स्तनयोर्मदनं तथा ।
दर्शनं स्पर्शनं योनेर्विकारो लिङ्गघर्षणम् ॥ ६ ॥

प्रवेशाच्च परं देवि नवपुष्पाणि पूजयेत् ।
तेनामृतेन दिव्येन सर्वे तुष्टा भवन्ति च ॥ ७ ॥
कुलामृतं समादाय ततोऽर्घ्यं निःक्षिपेद्बुधः ॥
मांसप्रधानं नैवेद्यं संध्याकाले निवेदयेत् ॥ ८ ॥
न भावेन विना देव तंत्रमंत्राः फलप्रदाः ।
केवलं कुलयोगेन प्रसीदामि न चान्यथा ॥ ९ ॥
भैरवोऽहं न चान्योऽस्मि न देवो मत्परः क्वचित् ।
शिवोऽहं भैरवानंदो मत्तोऽहं कुलनायकः ॥ १० ॥
एवं भिक्षां चरन् भिक्षुर्भैरवाचारतत्परः ॥
॥ इति वीरभावः ॥

तस्माद्यत्नाद्भोगवेयुक्तो भवेद्वीरवरः सुधीः ॥ ११ ॥
भोगेन मोक्षमाप्नोति भोगेन कुलसाधनम् ।
एकाकी विजने देशे स्मशाने पर्वते वने ॥ १२ ॥
शून्यगेहे नदीतीरे निःसंगो विचरेन्मुदा ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षणान्नश्यति निश्चितम् ॥ १३ ॥
क्वचिच्छिष्टः क्वचिन्नष्टः क्वचित् भ्रष्टः पिशाचवत् ॥ १४ ॥
॥ अथ पशुभावः ॥

न मत्स्यभोजनं कुर्यान्न स्त्रियं मनसा स्मरेत् ।
मैथुनं तत्कथालापं तद्गोष्ठीं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
विष्णुतंत्रोक्तपूर्वादितदनुष्ठानमेव च ।
नित्यं श्राद्धं गवां ग्रासं संध्यावन्दनमेव च ॥ १६ ॥
॥ इति पशुभावः ॥

महाचीनक्रमे देवीं ध्यात्वा तत्र प्रपूज्य च ।
यामार्धाभ्यंतरे सम्यक् पूजोपकरणं बलिम् ॥ १७ ॥
सामिषान्नं गुडच्छागं सुरां पिष्टकपायसम् ।
तदापि च बलिं दद्यात् महिषं छागलेन वा ॥ १८ ॥
स याति परमां सिद्धिं देवैरपि सुदुर्लभाम् ।
आकर्षणवशीकारं मारणोच्चाटनादिकम् ॥ १९ ॥
स्तंभनं मोहनं चैव द्रावणं त्रासनं तथा ।
परकायाप्रवेशं च पुरप्रसवनं तथा ॥ २० ॥
महेंद्रजालमिंद्रादिजालानां रचनात्तथा ।
स याति खेचरत्वं च दैवत्वमपि चैव हि ॥ २१ ॥
सर्वसिद्धिर्भवत्येव अहोरात्रात्कलौ युगे ।

नारीरक्तयुतं कृत्वा पर्णानां शतमुत्तमम् ॥ २२ ॥
रेतोयुक्तेन पत्रेण चार्कस्यैव सहस्रशः ।
स्मशानेऽभ्यर्च्य कालीं तु सर्वसिद्धिं स विंदति ॥ २३ ॥
कारयेन्नात्र संदेहो महाकालवचो यथा ।
पूजनीया कलौ देवी केवलैरासवेश्व तेः ॥ २४ ॥
सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत्सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ २५ ॥
॥ अथ शवपूजा ॥

चांडालं चाभिभूयं च शीघ्रसिद्धिफलप्रदम् ।
शवं प्रणवेन प्रोक्षयेत् पुष्पांजलिं दत्त्वा ॥ २६ ॥
धूपदीपं कृत्वा बलिं दद्यात् । यमाय प्रेताधिपतये नमः ॥
शवोपरिसमारूढः गुरुपूजादिकं चरेत् ॥ २७ ॥
॥ इति वीरसाधनम् ॥

भैरवा बटुकाश्चैव कुलशास्त्रपरायणः ।
ध्यात्वा शवं जले गर्ते वा निक्षिपेत्स्नानमाचरेत् ॥ २८ ॥
छागमाहिषमेषाणां चतुर्दिक्षु शवाक्षिपेत् ।
कबंधान्मुंडपूजां च दीपादिभिरलंकृतान् ॥
इति नीलक्रमम् ॥ २९ ॥
॥ अथ जपः ॥

चंद्रसूर्यग्रहे चैव ग्रासावधि विमुक्तितः ।
नद्यां समुद्रगामिन्यां नामिमात्रोदके स्थितः ॥ ३० ॥
स्पर्शाद्विमुक्तिपर्यंतं जपं कुर्यादनन्यधीः ॥ ३१ ॥
॥ अथ पूजा ॥

कृष्णां चतुर्दशीं प्राप्य नवम्यंतं महोत्सवे ।
अष्टमीनवमीरात्रौ पूजा कार्या विशेषतः ॥ ३२ ॥
दशम्यां पारणां कुर्यान्मत्स्यमांसादिभिः शिवे ॥ ३३ ॥
सिंदूरेण नवकोणवृत्ताष्टदलं चतुर्द्वारात्मकं यंत्रं
विलिख्य पुरतः संस्थाप्य । तत्र पूजां कृत्वा ध्यायेत् ।
मुंडोपरि भवेन्मुंडं सदीपं संनिधापयेत् ॥ ३४ ॥
ततस्तुष्टा जगद्धात्री कालिका परमेश्वरी ।
नायं प्रकाशयेद्धीमान् प्राणैः कंठगतैरपि ॥ ३५ ॥
न वदेद्भक्तिहीनाय भैरवेणेति भाषितम् ॥ ३६ ॥
इति पंचदशः परिच्छेदः ॥ १५ ॥

॥ अथ कुंडनियमः ॥

शांतौ पुष्टौ तथाऽऽरोग्ये कुंडं च चतुरस्रकम् ।
आकर्षणे त्रिकोणं स्यादुच्चाटने च वर्तुलम् ॥ १ ॥
होमद्रव्यं । नारीरजोक्तं कृत्वा पर्णानां शतमुत्तमम् ।
न तस्य दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २ ॥
रक्तपुष्पेण साज्येन सरक्तेन विशेषतः ।
आमिषादिभिरप्येवं जुहुयात्सर्वसिद्धये ॥ ३ ॥
मांसं रक्ततिलं केशं नखं आज्यं च पायसम् ।
कर्पूरहोमतो मंत्री सर्वाभीष्टानि साधयेत् ॥ ४ ॥

॥ अथ पूजा ॥

रक्तैराकर्षणे पुष्पैः पीतैः स्तंभनकर्मणि ।
मारणे कृष्णपुष्पैस्तु पूजयेत् घोरदक्षिणाम् ॥ ५ ॥
मद्यमांसं विना वत्स कुलपूजां समाचरेत् ।
जन्मांतरसहस्रत्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥ ६ ॥
नरास्थिनि लिखेन्मंत्रं क्षारयुक्तहरिद्रया ।
निक्षिप्यते यस्य गेहे तस्य मृत्युस्त्रिमासतः ॥ ७ ॥
स्मशानांगारमादाय मंगले वासरे निशि ।
कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य बध्नीयाद्रक्ततंतुना ॥ ८ ॥
शताभिमंत्रितं तच्च निक्षिपेद्वैरिवेश्मनि ।
सप्ताहाभ्यंतरे तस्य चोच्चाटनमिदं महत् ॥ ९ ॥
॥ अथ वेतालसिद्धिः ॥

भौमवारे मध्यरात्रे स्मशाने साधकोत्तमः ।
तस्योपरि शवं कृत्वा पूजयित्वा यथाविधि ॥ १० ॥
ततो मात्रे बलिं दत्त्वा काष्ठमामंत्रयेत्ततः ।
अथवा कृष्णमार्जारमेकघातेन घातयेत् ॥ ११ ॥
॥ अथ कौलिकार्चनं ॥

अश्वमेघसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
इष्ट्वा यत् फलमाप्नोति तत्फलं कौलिकार्चनात् ॥ १२ ॥
कौलिकं निंदयेद्यस्तु कुलशास्त्रपरायणः ।
स याति नरके घोरे सत्यमेव न संशयः ॥ १३ ॥
इति अष्टादशपरिच्छेदः ॥

॥ तारासूक्ते ॥

अथ हैनां ब्रह्मरंघ्रे तारामाप्नोति । तारयतीति तारा ।
ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवबिंदुमेलनरूपा नित्या यथा एषा नीलाख्या सरस्वती ॥ १ ॥
इमामधीयमानस्तर्कागमपुराणव्याकरणकाव्यादिवाग्धीशो भवति ॥ २ ॥
हे भगवत्येकजटे विघ्नहे विकटदंष्ट्रे धीमहि ॥ तन्नस्तारा प्रचोदयात् ॥

प्रणवं सर्वविघ्नाश्च उत्सारय हुं फट् । उग्रतारादेवता ॥ हुं बीजं फट् शक्तिः ॥
हीं कीलकं ॥ नीलसरस्वती देवी त्रिषु लोकेषु गोपिता ॥
पायसं कृषरं दद्यान्मोदकं खंडशर्कराम् ॥ १ ॥
बलिं दद्यात्तु छागं च गोधामांसमनुत्तमम् ।
रंभापुष्पं शालमत्स्यं जुहुयाच्च प्रयत्नतः ॥ २ ॥
योनियुग्मं लिखेद्भूर्जे लाक्षारसेन मंत्रवित् ।
वेष्टितं पीतवस्त्रेण रज्जुना परिवेष्टयेत् ॥ ३ ॥
स्त्रीणां वामभुजे चैव शिशूनां कंठभूषणम् ।
वंध्याऽपि लभते पुत्रान् निर्धनो धनमाप्नुयात् ॥ ४ ॥
इति श्रीमहामहोपाध्यायपरमहंसपरिव्राजकश्रीपूर्णानंदगीरिविरचिते श्यामारहस्ये
द्वाविंशतितमः परिच्छेदः ॥ संवत् १८९० ॥
॥ अथ देवीरहस्यम् ॥
॥ भैरव उवाच ॥

अधुना देवि वक्ष्यामि सुरोत्पत्तिं महेश्वरि ।
यस्याः श्रवणमात्रेण दीक्षाफलमवाप्नुयात् ॥ १ ॥
समुद्रे मथ्यमाने तु क्षीराब्धौ सागरोत्तमे ।
तत्रोत्पन्ना सुरा देवि कुमारीरूपधारिणी ॥ २ ॥
नग्ना कालाग्निसदृशी कृतहासोल्लसन्मुखी ।
अष्टादशभुजा दिव्या नवकुंभधरा तथा ॥ ३ ॥
नवपात्रधरा तद्वन्मदिरारुणलोचना ।
नानाकुसुमभूषाढ्या मुक्तकेशी त्रिलोचना ॥ ४ ॥
नानारत्नांगदयुता मुक्ताहारलतांचिता ।
रत्नांगुलीयशोभाढ्या तुंगपीनस्तनांचिता ॥ ५ ॥
विचित्ररत्नखचिता कांचीगुणनितंबिनी ।
रत्नसिंहासनयुता परमानंददायिनी ॥ ६ ॥
ता दृष्ट्वा तुष्टुवुर्देवीं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
ससुरासुरगंधर्वाः सेश्वरा च सदाशिवा ॥ ७ ॥

तदा प्रसन्नवदना वरदानोद्यता सुरा ।
 पात्राद्बिंदुः पपातोर्व्या जाता गोमयजातयः ॥ ८ ॥
 तत्कणेभ्योऽपि देवेशि जाता वै धान्यजातयः ।
 पैष्ठी प्रोक्ता सुरा देवि परमानंददायिनी ॥ ९ ॥
 ततो ददौ परं पात्रं विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 पात्राद्बिंदुः पपातोर्व्या संविजातास्ततः प्रिये ॥ १० ॥
 तत्कणेभ्योऽपि देवेशि तद्भेदाः कनकादयः ।
 अन्ये च बहवो जाता भेदा मदनवर्धनाः ॥ ११ ॥
 विजयेति मया प्रोक्ता वैष्णवी परमार्थदा ।
 संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी ॥ १२ ॥
 ततो ददौ परं पात्रं श्रीसुरा परमेष्ठिने ।
 पात्राद्बिंदुः पपातोर्व्या जाताः शीघ्रं पशुषकाः ॥ १३ ॥
 तत्कणेभ्योऽपि संजाता भेदाः क्षौद्ररसादयः ।
 पानकं प्रोक्तमीशानि सर्वसाधारणं परम् ॥ १४ ॥
 ततो ददौ परं पात्रमिन्द्रायामृतनिर्भरम् ।
 पात्राद्बिंदुः पपातोर्व्या जाता जातीफलादयः ॥ १५ ॥
 तत्कणेभ्योऽपि संजाता भेदाश्चामलकादयः ।
 पानकं नाम तद्विव्यं रसायनमुदाहृतम् ॥ १६ ॥
 ततो ददौ परं पात्रं गुरवे गिरिजे सुरा ।
 पात्राद्बिंदुः पपातोर्व्या गुडपुष्पं ततः शिवे ॥
 जातं तत्कणजा भेदा नारिकेलफलादयः ॥ १७ ॥
 पानकं नाम देवेशि रसायनमिदं परम् ।
 ततो ददौ परं पात्रं शुक्रायामृतपूरितम् ॥ १८ ॥
 पात्राद्बिंदुः पपातोर्व्या जाताः खर्जूरपादपाः ।
 तत्कणेभ्योऽपि संजाता भेदा बादामकादयः ॥ १९ ॥
 पानकं तदपि प्रोक्तं दिव्यं संतोषकारणम् ।
 ततो ददौ परं पात्रं सूर्याचंद्रमसौ सकृत् ॥ २० ॥
 पात्राद्बिंदुः पपातोर्व्या जाताः संजीवनौषधीः ।
 तत्कणेभ्योऽपि संजाता विविधौषधयः शिवे ॥ २१ ॥
 पानकं तदपि प्रोक्तं सर्वसाधारणं परम् ।
 सर्वार्थफलदं देवि सर्वसारस्वतप्रदम् ॥ २२ ॥
 दत्त्वा दिव्यं रसं देवि सुरा तत्र तिरोदधे ।
 ते सर्वे परमेशानि सुरानिंदैकनिर्भराः ॥ २३ ॥
 सदाशिवादयो देवाः सुरायैव वरं ददुः ।
 ये पिबन्ति परं पानं परमानंदकारणम् ॥ २४ ॥
 ते सर्वे यांति परमं पदं शाश्वतमव्ययम् ।

विना गौडीं विना माध्वीसुरां यः पुजयेच्छिवाम् ॥ २५ ॥
शिवं नारायणं रुद्रं स भवेन्निरयास्पदम् ।
अदीक्षितः पशुर्देवि दीक्षितोऽप्यसुरः पशुः ॥ २६ ॥
तस्मात्सुरां शिवेऽभ्यर्च्युः पूजायां वैष्णवोत्तमाः ।
पिबेद्गौडीं तथा माध्वीं पैष्ठीमासवमुत्तमम् ॥ २७ ॥
पानकं च शुभं सर्वं पूर्वाभावे परः परः ॥
॥ देव्युवाच ॥

भगवन्सर्वतंत्रज्ञ कौलिकेश्वर शंकर ।
त्वत्प्रसादान्मयाऽवाप्तं तत्त्वं देव्याः सुदुर्लभम् ॥ १ ॥
तंत्रमंत्रात्मकं गुह्यं सूचितं भवता स्वयम् ।
परं देवीरहस्याख्यं दीक्षापूर्वं वदस्व मे ॥ २ ॥
॥ श्रीभैरव उवाच ॥

देवीरहस्यमीशानि शृणु त्वं भक्तिपूर्वकम् ।
येन श्रवणमात्रेण कोटिपूजाफलं लभेत् ॥ १ ॥
विचार्य विधिवद्धीमान् दीक्षाकर्म समाचरेत् ।
दीक्षितः स भवेत् ज्ञानी दीक्षाहीनो भवेत्पशुः ॥ २ ॥

गुरोरभावे देवेशि पुस्तकं गुरुमाश्रयेत् ।
तत्रादौ शुभनक्षत्रे स्नात्वा संपूज्य भैरवम् ॥ ३ ॥
गत्वा नदीतटं दिव्यं लताकुसुमसुंदरम् ।
द्वीपं वा परमं पुण्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४ ॥
तत्र देवि परादेव्याः श्रीचक्रं तु विभावयेत् ।
त्रिकोणं बिंदुसंयुक्तं षट्कोणं वृत्तमंडलम् ॥ ५ ॥
दीक्षायंत्रमिदं देवि दीक्षाकाले प्रपूजयेत् ।
ब्राह्मी नारायणी चैव कौमारी चापराजिता ॥ ६ ॥
माहेश्वरी च चामुंडा वाराही नारसिंहिका ।
वामावर्तक्रमेणैव पूजनीया विशेषतः ॥ ७ ॥
तत्रैव पूजयेदष्टभैरवान्भैरवेश्वरि ।
महाकालं च कालाग्निकरालं विकरालकम् ॥ ८ ॥
संहाररूपमीशानं कपिलोन्मत्तभैरवम् ।
संपूज्य विधिवत्तत्र गंधाक्षतप्रसूनकैः ॥ ९ ॥
पत्रमभ्यर्च्य देवेशि गुरुं संपूजयेत्ततः ।
पूर्वं ततः खनेत्कुंडं योनिरूपं त्रिकोणकम् ॥ १० ॥
वहेः समक्षं यंत्राग्रे दीक्षां परमदुर्लभाम् ।

कर्णमूले महाविद्यां श्रीविद्यां साधकेश्वरः ॥ ११ ॥
ततो देव्याश्च गायत्री ततो मूलमहेश्वरी ।
एवं समर्प्य देवेशि कृत्वा होमं यथाविधि ॥ १२ ॥
रात्रौ परस्त्रियां बालां श्यामां वा मदनातुराम् ।
आनीय पूजयेन्मन्त्री यथोक्तविधिना शिवे ॥ १३ ॥
नग्नो मुत्तकचो धीरो मधुपानपरायणः ।
शक्तिवक्षःसमाश्लिष्टो जपेन्मूलं यथाविधि ॥ १४ ॥
कर्मणा मनसा वाचा मन्त्रः कल्पद्रुमो भवेत् ।
दशांशं संस्कृतो मन्त्रो भवेच्चिंतामणिः क्षणात् ॥ १५ ॥
प्रवृत्ते भैरवे चक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः ।
सर्वे पापविनिर्मुक्ताः सर्वसिद्धिसमन्विताः ॥ १६ ॥
इह लोके श्रियं प्राप्य भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ।
परत्र परमेशानि मृतो देवीपदं व्रजेत् ॥ १७ ॥
॥ देव्युवाच ॥

देवदेव महादेव शरणागतत्सल ।
सुरापानविधिं ब्रूहि येन सिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ १ ॥
॥ भैरव उवाच ॥

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि पानपूजाविधिं परम् ।
विना पानं न सिद्धिः स्यात्साधकानां कलौ युगे ॥ २ ॥
संपूज्य सशिवां देवीं प्रवृत्ते भैरवार्चने ।
तत्र पानं सुरादेव्या महानंदप्रदायकम् ॥ ३ ॥
अहोरात्रं सुरापानं भोगदं मोक्षदं शिवे ।
यावन्न चलते दृष्टिर्यावन्न चलते मनः ॥ ४ ॥
तावत्पानं प्रकर्तव्यं पशुपानं ततः परम् ।
अधुना देवि वक्ष्यामि शोधनं सर्वकामदम् ॥ ५ ॥
सुदिने देवि गत्वादौ स्मशानं साधकोत्तमः ।
कपालं नरदंतानां मालाकंकणमीश्वरि ॥ ६ ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा मूलं यंत्रं निवापयेत् ।
स्मशानभस्मलिप्तेन शुद्धेन सुरवंदिते ॥ ७ ॥
वामाचारपरः श्रीमान् यो न कुर्यान्महेश्वरि ।
यंत्रमालां विना तस्य मंत्रहानिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ ८ ॥

॥ इति देवीरहस्यं संपूर्णम् ॥
॥ अथ ककारादिकालीसहस्रनाम लिख्यते ॥

विपरीतरतिं कृत्वा चिंतयन्ति भजन्ति ये ।
 तेषां वरं प्रदास्यामि तत्र नित्यं वसाम्यहम् ॥ १ ॥
 मद्यैर्मासैस्तथा शुक्रैः सर्वरक्तैरपि प्रिये ।
 तर्पयेत् पूजयेत्कालीं विपरीतरतिं चरेत् ॥ २ ॥
 खड्गहस्तो मुक्तकेशो दिगंबरविभूषितः ।
 शय्यास्थो मैथुनानंदी वेश्यासंगपरायणः ॥ ३ ॥
 पठेन्नाम सहस्राख्यं मेधासाम्राज्यदायकम् ।
 विपरीतरतौ देवि काली तिष्ठति निःस्यशः ॥ ४ ॥
 महाकालेन च सम उपविष्टो रतातुराम् ।
 स्मशानस्थो महारुद्रो महाकालो दिगंबरः ॥ ५ ॥
 ज्वलत्पावकमध्यस्थो भस्मशय्याव्यवस्थितः ।
 विपरीतरतां तत्र कालिकाहृदयोपरि ॥ ६ ॥
 पेयं खाद्यं च चोष्यं च तौ च कृत्वा परस्परम् ।
 एवं संचितयेत्कालीं सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥ ७ ॥
 उँ क्रीं कालीं कूं करालीं कल्याणीं कमलाकलाः ।
 कुलटा वुंबनोद्युक्ता कुलटासंगतोषिता ॥ ९ ॥
 कुचमर्दनसंतुष्टा कामगेहविकाशीनी ।
 ॥ इत्यादि सहस्रनाम ॥

योनिपुष्पैर्लिङ्गपुष्पैः कुण्डगोलोद्भवैरपि ॥ १० ॥
 कालीपुष्पैर्लिङ्गतोयैर्योनिक्षालनबिंदुभिः ।
 पूजयित्वा महाकालीं शोधितैः शोणितैरपि ॥ ११ ॥
 तांबूलपूरितमुखैर्मुक्तकेशो दिगंबरः ।
 शवयोनिस्थितो वीरः स्मशानसुरतान्वितः ॥ १२ ॥
 सर्वदुःखविनिर्मुक्तः त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
 शत्रुहर्ता काव्यकर्ता भवेच्छिवसमः कलौ ॥ १३ ॥
 ऐश्वर्यकमला साक्षात्सिद्धा श्रीकालिकांबिका ।
 मनोरथमयी सिद्धिस्तस्य हस्ते सदा भवेत् ॥ १४ ॥
 परदारां समालिङ्ग्य सचुंब्य परमेश्वरि ।
 योनिं वीक्ष्य पठेत्स्तोत्रं कुबेरादधिको भवेत् ॥ १५ ॥
 विद्यां रात्रिं तु संपूज्य पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तरुणीं सुंदरीं रम्यां चंचलां कामगर्विताम् ॥ १६ ॥
 समानीय प्रयत्नेन संशोध्य न्यासयोगतः ।
 प्रसन्नमंचे संस्थाप्य देव्यावरणसंयुतम् ॥ १७ ॥
 अष्टोत्तरशतं योनिं संमंत्र्य चुंब्य यत्नतः ।

सयोगीभूय जप्तव्यं सर्वविद्याधिपो भवत् ॥ १८ ॥
 शून्यागारे शिवारण्ये शिवदेवालये तथा ।
 स्मशाने च तडागे च गंगागर्भचतुष्पथे ॥ १९ ॥
 कुट्टिनीगृहमध्यस्ते एकलिङ्गे शिवालये ।
 मुंडे योनौ स तु स्नानगृहे वेश्यागृहे तथा ॥ २० ॥
 कालीं संचित्य प्रजपेदेतन्नामसहस्रकम् ।
 पंचानंदपरो भूत्वा पठित्वा कालिकास्तवम् ॥ २१ ॥
 विष्टरे शववस्त्रे वा पुष्पवस्त्रासनेऽपि वा ।
 जप्त्वा कालीसहस्राख्यं खेचरीसिद्धिभाग् भवेत् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मादिं स्तंभयेद्देवि यमादीनां तु मारणम् ।
 नवीनविष्णुनिर्माणं महेशं मोहयेत्क्षणात् ॥ २३ ॥
 मेषमाहिषमार्जारखरच्छागनरादिकैः ।
 शोणितैः सास्थिमांसैश्च सुराश्लिष्टैश्च पायसैः ॥ २४ ॥
 योनिक्षालननीरैश्च योनिअंगामृतैरपि ।
 स्वजातां कुसुमैः पूज्यं जपांते तर्पयेच्छिवाम् ॥ २५ ॥
 वेश्यालतागृहे गत्वा तस्य चुंबनतत्परा ।
 तस्या योनौ मुखं दत्त्वा तद्रसं विलपन् जपेत् ॥ २६ ॥
 कालिकादर्शनं तस्य भवत्येव न संशयः ।
 नृत्यपात्रागृहं गत्वा मकारपंचकान्वितः ॥ २७ ॥
 पात्रं साधनकं कृत्वा दिग्वस्त्रां तां समाचरेत् ।
 शतद्वयं कुचद्वंद्वे शतं नाभौ कुलेश्वरि ॥ २८ ॥
 शतं योनौ महेशानि उत्थाय च शतत्रयम् ।
 शतावधानो भवति मासमात्रेण साधकः ॥ २९ ॥
 दंतमाला जपे कार्या गले धार्या नृमुंडजा ।
 मातंगिनीं समाहूय मुंडयंत्रं प्रपूजयेत् ॥ ३० ॥
 अन्यामालिङ्ग्य प्रजपेत् अन्यां संचुंब्य वै पठेत् ।
 अन्यां संपूजयेत्तत्र अन्यां संमर्दयेत् जपेत् ॥ ३१ ॥
 अन्ययोनौ शिवं दत्त्वा जपेन्नामसहस्रकम् ।
 राजा भवति देवेशि मासपंचकयोगतः ॥ ३२ ॥
 यवनीं शक्तिमानीय गानशक्तिपरायणाम् ।
 कुलाचारक्रमेणैव तस्या योनिं विकाशयेत् ॥ ३३ ॥
 तत्र जिह्वां प्रदत्त्वा तु जपेन्नामसहस्रकम् ।
 महाकविवरो भूयान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ३४ ॥
 सिंदुरतिलको देवि वेश्यालापो निरंतरम् ।
 वेश्यागृहनिशाचारो रात्रौ परयटन् तथा ॥ ३५ ॥
 शक्तिः पूज्या योनिदृष्टिः तांबूलपूरिताननः ।

वेश्यामध्यगतं वीरं कदा पश्यामि साधकम् ॥ ३६ ॥
 एवं वदति सा काली तस्माद्वेश्या वरा मता ।
 कुमारीं पूजयेद्भक्त्या जपांते देववत्प्रिये ॥ ३७ ॥
 भक्त्यां पूज्य कुमारीं तु वेश्याकुलसमुद्भवाम् ।
 स्ववामभागे संस्थाप्य पठेन्नामसहस्रकम् ॥ ३८ ॥
 पुष्पयुक्तो भवेद्देवि संयोगानंदतत्परः ।
 त्रैलोक्याकर्षणी विद्या तस्य हस्ता सदा भवेत् ॥ ३९ ॥
 कलौ काली कलौ काली कलौ कालीति केवला ।
 गोपनीयं गोपनीयं गोपनीयं प्रयत्नतः ॥ ४० ॥
 कलौ काली केवला स्यात् नात्र कार्या विचारणा ।
 तस्मान्न निन्देन्मनसा कर्मणा वचसा किमु ॥ ४१ ॥
 कलौ कालीं विहायाथ यः कश्चित्मोक्षमिच्छति ।
 स तु शक्तिं विना देवि रतिसंभोगमिच्छति ॥ ४२ ॥
 स्तंभनं मोहनं चैव मारणाकर्षणं प्रिये ।
 वश्यकारं तथोच्चाटं पौष्टिकं सुमनोहरम् ॥ ४३ ॥
 देवाः सर्वे नमस्यन्ति किं पुनर्मानवादयः ।
 ब्रह्मा विष्णुः शिवेन्द्राश्च मोहनं जायते शिवे ॥ ४४ ॥
 रावणादिमहाशत्रून्नुच्चाटयति तत्क्षणात् ।
 आकर्षयेद्देवकन्यां मनुष्याणां च का कथा ॥ ४५ ॥
 मेषमाहिषरक्तेन नररक्तेन चैव हि ।
 एष तर्पणमात्रेण साक्षात्सिद्धीश्वरो भवेत् ॥ ४६ ॥

श्रीमदादिनाथविरचितायां महाकालसहितायां कालीमहाकालसंवादे सुंदरीशक्तिदानाख्यं
 सर्वसाम्राज्यमेधानामाख्यं दक्षिणाकालीककारादिसहस्रकं नाम स्तोत्रम् ॥

भगं कुंडं स्रुवा लिंगं रोम दर्भश्चमेव च ।
 वीर्यं आज्यं मनो होता इत्युक्तं भैरवागमे ॥ १ ॥
 दूतिजनं समाहूय गृहीत्वा तत्त्वमुत्तमम् ।
 निक्षिप्य चालिपात्रे च ततः पूजा समारभेत् ॥ २ ॥

—उत्तरज्ञानार्णवतंत्रे, महारहस्ये

चांडाली चर्मकारी च मातंगी मांसकारकी ।
 मद्यकारी च रजकी क्षौरकी विश्वयोनिका ॥ १ ॥
 अष्टैताः कुलयोगिन्यः सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ।
 सुरूपा तरुणी शांताऽनुकूला मुदिता शुचिः ॥ २ ॥
 शंकाहीना भक्तियुक्ता गूढशास्त्रोक्तयोगिनी ।

गुरुदैवतभक्ता च सुचित्ता कौलिकप्रिया ॥ ३ ॥
मनोहरा सदाचारा शक्तिरेषा सुलक्षणा ।
दुष्टोग्रा कर्कशा लुब्धा कुत्सिता कुलदूषिता ॥ ४ ॥
निद्रासक्ताऽतिदुर्गन्धा हीनाङ्गी व्याधिपीडिता ।
ईदृशमन्त्रयुक्ता वा दूतियागे विवर्जयेत् ॥ ५ ॥
—रासोल्लासतन्त्रे ।

॥ पंचमीप्रयोग ॥

देवताग्रे स्ववामभागे त्रिकोणं पद्मं कारयेत् ।
तस्योपरि आसनं संस्थाप्य ॥
आसनोपरि शक्तिं नग्नां स्थापयेत् ।
तस्याः कर्णे मायाबीजं समुच्चरेत् ॥
शक्तिहस्तं गृहीत्वा निवेशयेत् ।
तस्याः शरीरे न्यासान् कृत्वा षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥
पश्चात् संयोगं कारयेत् । या शक्तिः सा महेशानी हररूपस्तु साधकः ॥
अन्योन्यं चिंतयेद्देवि देवत्वमुपजायते ॥ मन्थानं कारयेत् ।
मूलं अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ॥
ओं ऐं ह्रीं श्रीं इति पठित्वा भगस्य कोणत्रये मूलेन पूजयेत् ।
धर्माधर्मकलास्नेहपूर्णवह्नौ जुहोम्यहम् ॥
पूर्णाहुतिं दद्यात् । ततस्तत्त्वं संगृह्य ॥
यन्त्रराजं तर्पयामि । इति दूतियागः ॥
वामे रामा रमणकुशला दक्षिणे चालिपात्रम् ।
अग्रे मुद्राश्चणकवटकौ सूकरश्चोष्णशुद्धिः ॥
तन्त्री वीणा सरसकविता सद्गुरुः सत्कथायाम् ।
कौलो मार्गो निगमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १ ॥
अलिपिशितपुरंध्रीभोगपूजापरोऽहं ।
बहुविधकुलमार्गारंभसंभावितोऽहम् ॥
पशुजनविमुखोऽहं भैरवीमाश्रितोऽहं ।
गुरुचरणरतोऽहं भैरवोऽहं शिवोऽहम् ॥ २ ॥
करे पात्रं मुखे स्तोत्रमानंदो हृदयांतरे ।
भक्तिर्गुरुपदांभोजे शरणं किमतः परम् ॥ ३ ॥
वामे चंद्रमुखी मुखे च मदिरा पात्रं करांभोरुहे ।
मुर्धि श्रीगुरुचित्तनं भगवति ध्यानास्पदं मानसम् ॥
जिह्वायां जपसाधनं परिणतिः कौलक्रमाभ्यासने ।
ये संतो नियतं पिबन्ति सुरसं ते भुक्तिमुक्तिं गताः ॥ ४ ॥

वामाचारं प्रवक्ष्यामि श्रीदुर्गासाधनं परम् ।
 संविधाय कलौ शीघ्रं मांत्रिकः सिद्धिभाग् भवेत् ॥ ५ ॥
 माला नृदंतसंभूता पात्रं पाषाणमुंडकम् ।
 आसनं सिंहचर्मादि कंकणं स्त्रीकचोद्भवम् ॥ ६ ॥
 द्रव्यमासवतत्त्वाढ्यं भक्ष्यं मांसादिकं शिवे ।
 चर्वणं पलमत्स्यादि मुद्रा वीणारवा कथा ॥ ७ ॥
 मथुनं वरकांताभिः सर्ववर्णसमानतः ।
 वामाचार इति प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदः शिवे ॥ ८ ॥
 कुलाचारं प्रवक्ष्यामि सेव्यं योगिभिरुत्तमैः ।
 कुलस्त्रियं कुलगुरुं कुलदेवीं महेश्वरीम् ॥ ९ ॥
 हठादानीय संपूज्य तथा भोगं विधाय च ।
 रेतसा तर्पयेद्देवीं श्रीदुर्गां चक्रनायकीम् ॥ १० ॥
 पानैः पेयैस्तथा भक्ष्यैः संतर्प्य कुलयोषितम् ॥ ११ ॥
 इत्याचारः परः श्रीमान् कुलस्त्रीगुरुपूजकः ।
 वामाचारपरो मंत्री मुक्तिभाग् भवति ध्रुवम् ॥ १२ ॥
 इत्येष पटलो गुह्यो देव्याश्चाचारवल्लभः ।
 अदातव्योऽपि भक्तेभ्यो न प्रकाशयो मुमुक्षुभिः ॥ १३ ॥
 विधाय धारां वदने सुधायाः श्रीचक्रमभ्यर्च्य कुलक्रमेण ।
 आस्वाद्य मद्यं पिशितं मृगाक्षीमालिङ्ग्य मोक्षं सुधियो लभन्ते ॥ १४ ॥
 आस्वादयन्तः पिशितस्य खंडमाकंठपुर्णं मदिरां पिबन्तः ।
 मृगेक्षणासंगममाचरन्तो भुक्तिं च मुक्तिं च वयं व्रजामः ॥ १५ ॥
 नास्वादितं वा पिशितस्य खंडं पंचाक्षरीपूर्णजपो न यत्र ।
 न यत्र संगो मृगलोचनायास्तत्तदिनं दुर्दिनमेव मन्ये ॥ १६ ॥
 हालां पिबेद्दीक्षितमंदिरेषु स्वपन्निशायां गणिकागृहेषु ।
 क्वचित् गृहे भोजनमाचरन्तो विराजते कौलिकचक्रवर्ती ॥ १७ ॥
 यत्रास्ति भोगो नहि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो नहि तत्र भोगः ॥ १८ ॥
 श्रीसुंदरीतर्पणतत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करद्वयेऽपि ॥ १९ ॥

॥ कौलिकरहस्ये ॥

मीनौ येन न खादितौ सचणकौ वेश्याऽपि नालिङ्गिता ।
 बाला येन सहोदरा न जमिता मांसं च नो भक्षितम् ॥
 कन्या येन न सेविता रतिमुखे पीतं न मद्यं तृषां ।
 व्यर्थं तस्य गुरुवत्तमोहिनितरां माहेश्वरो नैव सः ॥ १ ॥
 आलिङ्ग्य बालां परिपीय हालामास्वाद्य लीलामपनीय लौल्यम् ।
 भूचक्रवाले विचरन् विशाले कालं नयेत्कौलिक एव नान्यः ॥ २ ॥

भोगमोक्षप्रदो मार्गो नान्योऽस्ति च महीतले ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन साधनीयश्च साधकैः ॥ ३ ॥
वामाचारः कुलाचारो धर्मदो ह्यर्थदस्तथा ।
कामदो वेदनं तस्मादसौ मार्गोत्तमोत्तमः ॥ ४ ॥
वामाचारकुलाचारौ द्वौ तु शंकरभाषितौ ।
समौ च तौ तु विज्ञेयौ भोगमोक्षप्रदौ ह्यतः ॥ ५ ॥

॥ कुलचंद्रिकायां ॥

सर्वेषामुत्तमो धर्मो वैष्णवश्च ततः परः ।
शैवस्तस्मादक्षिणश्च शक्तिभक्तिपरायणः ॥ १ ॥
तस्मात्सिद्धांतधर्मो वै तस्मादपि च कौलिकः ।
कौलात्परतरो नेति नान्यः पंथेति शासनात् ॥ २ ॥
अस्मादेव भवेत् ज्ञानं यथार्थं परमात्मनः ।
ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्येवं वक्ति वै श्रुतिः ॥ ३ ॥
वारांगना प्रयागश्च रजकी पुष्करस्तथा ।
चर्मकारी भवेत्काशी सर्वतीर्था रजस्वला ॥ ४ ॥
अयं तु परमो धर्मः कौलमार्गो महेश्वरि ।
असिधाराव्रतसमो मनोनिग्रहकारकः ॥ ५ ॥
अयं सर्वोत्तमो धर्मः शिवोक्तः सुखसिद्धिदः ।
जितेंद्रियस्य सुलभो नान्यस्यानंतजन्मभिः ॥ ६ ॥ —रुद्रयामल.

॥ मकारदानफलम् ॥

द्रव्यं मधु तथा मत्स्यं मासं मुद्रा च मैथुनम् ।
मकारपंचसंयुक्तं पूजयेद्भैरवेश्वरम् ॥ १ ॥
कन्याकोटिप्रदानस्य हेमभारशतानि च ।
फलमाप्नोति देवेशि कौलिके बिंदुदानतः ॥ २ ॥
पृथिवीं हेमसंपूर्णां दत्त्वा यत् फलमाप्नुयात् ।
तत्पुण्यं कौलिके दत्त्वा तृतीयं प्रथमायुतम् ॥ ३ ॥
द्वितीयं प्रथमायुक्तं यो दद्यात्कुलयोगिने ।
तृप्यंति मातरः सर्वा योगिन्यो भैरवादयः ॥ ४ ॥
अश्वमेधादिकं पुण्यमन्नदानान्महर्षिणाम् ।
तत्फलं लभते देवि कौलिके दत्तमुद्रया ॥ ५ ॥
गवां कोटिप्रदानेन यत्पुण्यं लभते नरः ।
तत्पुण्यं लभते देवि पंचमस्य प्रदानतः ॥ ६ ॥

पंचमेन विना द्रव्यं यः कुर्यात्साधकाधमः ।
तत्सर्वं निष्फलं देवि सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ७ ॥
चांडाली चर्मकारी च मातंगी मांसकारिणी ।
मद्यकर्त्री च रजकी क्षौरकी धनवल्लभा ॥ ८ ॥
अष्टैताः! कुलयोगिन्यः सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ ९ ॥ — रुद्रयामल.
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदायिनी ।
तस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥
षट्शतानि दिवा रात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
एषा संख्येति मंत्रेण जीवो जपति सर्वदा ॥ २ ॥
हंकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ।
हंसः सोऽहेति मंत्रेण जीवो जपति सर्वदा ॥

इति श्रीकेदारकल्पे विख्यातपुराणे श्रीईश्वरकार्तिकसंवादे पंचयोगेंद्रइच्छासिद्धिजीवन्मुक्ति—
प्राप्तये महापथशिवदर्शने सदेहकैलासगमने रुद्रयामले प्रथमः पटलः ॥

॥ आगमनो अर्थ ॥

आचारकथनादिव्यं गतिप्राप्तं निदानतः ।
महार्थतत्त्वकथनादागमः कथितः प्रिये ॥ १ ॥
॥ दीक्षानो अर्थ ॥

दिव्यभावप्रशमनात् क्षालनात्कल्मषस्य च ।
दीक्षेति कथिता सद्भिर्भवबंधविमोचिनी ॥ २ ॥

॥ मंत्रनो अर्थ ॥

मननात्तत्त्वरूपस्य देवस्यामिततेजसः ।
त्रायते सर्वभयतस्तस्मान्मंत्रमितीरितम् ॥ ३ ॥

॥ मुद्रानो अर्थ ॥

मुदं कुर्वति देवानां मनांसि द्रावयन्ति च ।
तस्मान्मुद्रा इति ख्याता दर्शितव्या कुलेश्वरि ॥ ४ ॥

॥ सुरानो अर्थ ॥

अनुक्रमणिका

सुमनःसेवितत्वाच्च राजत्वात्सर्वदा प्रिये ।
आनंदजननाद्देवि सुरेति परिकीर्तिता ॥ ५ ॥

॥ मांसनो अर्थ ॥

मांगल्यजननाद्देवि संविदानंददानतः ।
तथा सर्वप्रियत्वाच्च मांसमित्यभिधीयते ॥ ६ ॥

॥ आमनायनो अर्थ ॥

आदित्वात्सर्वमार्गाणां मनोल्लासप्रवर्तनात् ।
यज्ञादिधर्महेतुत्वादाम्नाय इति कीर्तितः ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयभागः संपूर्णः ॥

भाग ३ जो

या भागमां मंत्रशास्त्रना ग्रंथ जेटला मालुम पड्या तेनी संख्या अने नाम ककारादि अनुक्रमे लख्यांछे. त्यारपछी तंत्रशास्त्रमां संज्ञा शब्द आवे छे तेने परिभाषा कहेछे तेमांना केटलाएक शब्द लख्याछे. तारबाद आ ग्रंथना कर्तानां नाम मालुम पड्यां ते लख्यांछे. पछी यंत्रनां नाम पछी देव, देवी जेने मंत्रशास्त्री मानेछे तेमनां नाम लख्यांछे. तारबाद मुद्रानां नाम अने बीज लख्याछे.

तांत्रिक ग्रंथनां नाम.

अ

अगस्तिसंहिता ४५००
अथर्वरहस्य ४९ (तापिनी)
आगमोद्योत
आगमसिंधु
आरुणेशतंत्र
आगमामृत
आगमामृतमंजिरी
आगमालंकार

अनुक्रमणिका

आत्मतंत्र
इंद्राणीतंत्र
इंद्रजाल ५०००
उत्तरआरुणेश
उत्तराम्नतंत्र
उड्डामरतंत्र
उमामहेश्वरतंत्र
उत्तरतंत्र ६००
उच्छिष्टगणपतिपद्धति
ऊर्ध्वाम्नतंत्र ३५०
ऋग्रहस्य
एकवीराकल्प

क

कलाविधितंत्र
कलानाद
कलासार
ककारादिकालीसहस्रनाम
वसिष्ठकल्प
विश्वामित्रकल्प
कालीतंत्र १४०००
कालीकुलसर्वस्व
कालीकुलसद्भाव
कामिकतंत्र
कामकलातंत्र
कालाग्निभैरवतंत्र
कालिकापुराण १९०००
कात्यायनीतंत्र ६०००
कालिकापटल
कामकलाकेलिविलास ६००
कालिकाश्रुति
कामेश्वरतंत्र
कालीसहस्रनाम परशुरामकृत
कालीस० बीजगर्भ

कालीगायत्री
कालीयागपद्धति
कालिकाकल्प
कुलार्णव ३६ उल्हास १०००००
कुलसार
कुलोद्देश
कुलचूडामणी ६००
कुण्डिकामतंत्र
कुलादेशतंत्र
कुलार्चनदीपिका
कुलावालितंत्र
कुलप्रदीप ५००
कुमारीतिलक ६००
कुमारीकल्प १४०००
कुंडमंडपविधि
केदारकल्प ३०००
कैवल्यतंत्र
कौमारीरात्र ६००
कौलोपनिषद्
कौलरहस्य (लक्ष)
कौलचंद्रिका
कंकालभैरवतंत्र

ख

खड्गमाला, स्वाहांत, नमांत,
शुद्ध
खेचरीपटल

ग

गणेशदुर्ग
गणपतिपंचांग
गायत्रीतंत्र
गुहक्षतंत्र
गुरुरत्नतंत्र

गुह्यतंत्र
गौतमीयतंत्र ३०००
गौरियामल ६००
गंडभेरुंडअनुष्ठानपद्धति
गंधर्वतंत्र

च

चक्रभेद
चामुंडातंत्र
चिदंबररहस्य
चंडोग्रशूलपाणितंत्र
चंडेश्वरतंत्र
चंद्रज्ञान
चंडीपाठ १०००
चंडीपाठपद्धति

छ

छिन्नारहस्य ६००
छिन्नाशिरोमणि

ज

ज्योस्नापक्षतंत्र

ड

डामरतंत्र ६००

त

तत्त्वनर्मतरंगिणी
तरणीरहस्य
तत्त्वशम्बर १२०००
तारातंत्र

ताराप्रदीप
तारारहस्य
ताराभक्तिसुधारणव
तारासूक्त
तंत्ररत्न
तंत्रमहोदधि
तंत्रसार
तंतुविधान
तंत्रमुक्तावलि
त्रिपुरासारसमुच्चय १३००
त्रिकुंडीश्वर
त्रिपुरार्णवतंत्र ६००
त्रिचाकल्प
त्रिपुरासर्वस्व
त्रोतल
त्रोतलोत्तर

द

दक्षणाम्नतंत्र
दक्षिणामूर्तिसंहिता
दक्षिणाम्नतंत्र
दत्तात्रयतंत्र ३०००
दमनकपूजापद्धति
दशमहाविद्याउपनिषद
दूतियागपद्धति
देवीमत
देवीरहस्य ४०००
देवीपुराण १२०००

ध

धनुर्वेद

न

नारदपंचरात्र ४०००
निर्वाणतंत्र १४०००
निरुत्तर
नीलतंत्र १४०००
नंदिकेश्वरसंहिता
नृसिंहपंचांग

प

पश्चिमाम्न
पंचामृततंत्र
परमानंदतंत्र ६००
पाशुपतागम
पटल
पद्धति
पुष्टिकाम्नतंत्र
पुरुषार्चनचंद्रिका
पूर्णाभिषेकपद्धति
पूर्वाम्नतंत्र
पौष्करतंत्र १२०००
प्रत्यंगिराकल्प

फ

फेत्कारितंत्र ६००

ब

बगलामुखीतंत्र ६००
बालाविलासतंत्र ६००
बालासहस्रनाम
बालात्रिपुरारिपद्धति
बीजकोश
बिंदुमालिनीतंत्र ३०००

ब्रह्मतंत्र
ब्रह्मयामल
ब्रह्मास्त्रप्रयोग
बृहद्योनिंतंत्र ६०००
बृहड्डामरतंत्र

भ

भवदेवकल्प
भावनोपनिषद्
भुवनेश्वरीतंत्र
भूतडामरतंत्र
भूतशुद्धितंत्र
भूतोड्डामर
भैरवतंत्र
भैरवीतंत्र
भैरवाष्टकतंत्र
भैरवनाथतंत्र
भैरवसर्वस्व

म

महाभूतडामर
महानील
महानिर्वाणतंत्र १४०००
महाकालसंहिता १९०००
महामायातंत्र
महासंमोहन
महादेवमतोत्तर
महाकालीमत
महाभैरव
मकारशोधनसंस्कार
महोग्रताराकल्प
मत्स्यसूक्त
मातृकातंत्र तरंग ३९
मालिनीतंत्र

माहेश्वरीतंत्र
मुद्राप्रकाश
मुंडमालातंत्र
मोक्षखंड
मंत्रमहोदधि ५०००
मृत्युंजयकल्प

य

यामलाष्टक
योगिनीतंत्र ६०००
योगिनी हृदय
योगिनीजालशम्बर
योगिनीभैरव

र

रामरक्षा
रुद्रयामलतंत्र (लक्ष)
रूपभेद

ल

लिंगार्चनतंत्र
लिंगतंत्र
लिंगागम

व

वर्णविलासतंत्र
वर्षेष्टतंत्र
वसिष्ठसंहिता
वनदुर्गापटल
वाराहीसंहिता ६००
वामकेश्वरतंत्र
वामजुष्ट

वातुल
वातुलोत्तरतंत्र
वाराहीतंत्र ६००
विश्वसारतंत्र
विश्वसारोद्धारतंत्र
विष्णुधर्मोत्तर
विद्योत्पत्तितंत्र
विष्णुयामल
विमलतंत्र
विजयाकल्प
वीरागम
वीरतंत्र
वीरचुडामणि
वीणाख्यतंत्र
वैशंपायनसंहिता
वैष्णवीतंत्र

श

शक्तिसंगमतंत्र ३०००
शरभप्रयोग
शक्तिभैरवतंत्र
शक्तियामल
शामारहस्य ४०००
शाक्तक्रम
शाक्तवादतरंगिणी
शारदातंत्र ६०००
शारदातिलक १२०००
शारदापटल
श्यामार्चनविधि
शांडिल्यतंत्र १२०००
श्यामोपनिषद्
श्यामातंत्र
श्यामार्चनचंद्रिका
शिवदूतितंत्र
शिवयामल

शिवरहस्य ६००००
शिवकवच
शिवागम
शुकसंहिता
शम्बरतंत्र
श्रीचक्रार्चनचंद्रिका
श्रीवत्सनारायणीय १२०९०

ष

षट्चक्रभेद

स

सनत्कुमारतंत्र
सनकसंहिता
सनत्कुमारसंहिता
सनंदनसंहिता (६१०)
सर्वज्ञानोत्तमतंत्र
स्वच्छंदसंग्रह
सारस्वततंत्र
सिद्धभैरवतंत्र
सिंहसिद्धांत ७०००
सिद्धेश्वरतंत्र
सिद्धसारस्वत
सुदर्शनसंहिता ४०००
सुंदरतापिनी
सुंदरीतंत्र ६०००
सौम्यतंत्र
सौभाग्यरत्नाकर ४०००
सौभाग्यकल्पद्रुम स्कंद—८ ३०००
संमोहनतंत्र १४०००
संकेततंत्र

ह

हनुमत्पटल
हनुमत्कवच
हठप्रदीप
हठयोगप्रदीप
हृद्भेद

क्ष

क्षेत्रशुद्धि

ज्ञ

ज्ञानार्णव ६०००

परिभाषा

उत्कीलन
शापोद्धार
बलि
पटल
कवच
पंजर
स्तवराज
सहस्रनाम
हृदय
आसन
न्यास
महाषोढा
जारण
मारण
उच्चाटन
स्तंभन
वशीकरण
पंचमकार
दशपात्र

१ बलि	२ गुरु
३ श्री	४ शंखहेतु
५ मुद्रा	६ आत्म
७ रस	८ तीर्थ
९ सुधा	१० परमरहस्य

सर्वार्घ्य
पात्रस्थापन,
शुद्धि
अमृत
सिद्धि
दूतियाग
श्रीयंत्र
गायत्रीयंत्र
बीज
पूर्णाभिषेक—शामानो

पट्टाभिषेक—तारानो
कुमारीपूजा
दमनकपूजा
कालियाग
कालरात्रि—नर्क १४
महारात्रि—शिवरात्रि
महोरात्रि—जन्माष्टमी
दारुणा—होलि
कुंडविधिः
मोहन
विद्वेषण
नवार्णव
अर्गला
कीलक

८ सिद्धि

अणिमा
गरिमा
महिमा
लघिमा
ईशत्व
वशित्व
प्राप्ति
प्राकाश्य

९ निधि

महापद्म
पद्म
शंख
मकर
कच्छप
मुकुंद
कुंद
नील
खर्व

॥ दीक्षा ॥ ६

कलावति १
पांचायन २
मेधावी ३
साम्राज ४
सामान्य ५
अनुत्तर ६

कर्ता

शिव
देवी
ब्रह्मांडानंदनाथ
स्वरूपानंद
आदिनाथ
सत्यनाथ
नित्यनाथ
सिद्धनाथ
पूर्णानंद
भास्कराचार्य
माधवानंद

यंत्र

श्रीचक्र
१ भूपृष्ठ
२ कूर्मपृष्ठ
३ मेरुपृष्ठ
स्वस्तिक
कुंडलि
षट्कोण
पंचकोण
गायत्रीयंत्र
चतुष्कोण

त्रिकोण
अष्टदल

॥ देवता ॥

श्रीकाली
महाकाल
श्रीसुंदरी
श्यामा
तारा
वाराही
नारसिंही
वैष्णवी
रुद्राणी
इंद्राणी
शववाहना
चामुंडा
महिषासुरमर्दिनी
शिवा
शक्ति
शरभ
नृसिंह
सरस्वती
उमा
कुमारी
विंध्यवासिनी
राजमातंगी
उच्छिष्टचांडालिनी
अघोरभैरव
उन्मत्तभैरव
कालाग्निरुद्र
कालभैरव
बाला
बगलामुखी
त्रिपुरसुंदरी
सिद्धलक्ष्मी

भुवनेश्वरी
गौरी
देवी
शितला
कमला
घोरा
महामारी
शीतला
सप्तश्रृंगी
सिंहासना
श्रीविद्या
कामेश्वरी
वज्रेश्वरी
ब्रह्माणी
भ्रामरी
वनदुर्गा
महाविद्या
योगिनी
मातृका
पुष्टी
नारायणी
प्रकृति
भद्रकाली
दुर्गा
धनुर्धारी
खड्गिणी
अर्बुदा
कामाक्षी
तुलजा
पद्मा
उग्रा
अष्टभुजा
शरभ
रुंडभेरुंड ३३ कोटिहात
व्याघ्रजा
बहुचरा

अंबा
आरासुरी
शैलपुत्री
ब्रह्मचारिणी
चंद्रघंटा
कूष्मांडा
स्कंदमाता
कात्यायनी
कालरात्रि
महागौरी
सिद्धिदात्री
मीनाक्षी
शची
मेधा
सावित्री
विजया
जया
देवसेना
स्वधा
स्वाहा
मातरः
लोकमातरः
ब्राह्मी
माहेश्वरी
कौमारी
ज्वालामुखी
भैरवी
धृति
तुष्टि
कुलदेवता
वास्तुदेवता
चिंतामणि
छिन्नमस्तका
लक्ष्मी
नंदिनी
नलिनी

असितांगभैरव
रुरुभैरव
भीषणभैरव
संहारभैरव
कपालभैरव
क्रोधभैरव
रेणुका
चंडभैरव
कालभैरव
बटुभैरव
मार्तंडभैरव
उच्छिष्टभैरव

मुद्रा

संहारमुद्रा
योनिमुद्रा
अंकुशमुद्रा
कूर्म
पंकज
लिंग
सुमुख
संपुट
शकट
यमपाश
मत्स्य
मुसल
चक्र
मुष्टी
मृगी
शक्ति
ध्यान
सुरभी
बाण
त्रिशूल
व्यापक

सन्निरोध
छत्र
धेनु
वरद
ज्ञान
अभय
कपाल
शंख
प्रलंब
मुद्गल
नागपाश
गजतुंडाक्ष
शूर्प
ग्रंथि
वराह
सिंहाक्रांत
महाक्रांत
पल्लव

बीजकोश

बीज	अर्थ
ह्रीं	सूर्य
ह्रां	अग्नि
क्रीं	काली
रं	तेजबीज
वं	अमृत—आप
ओं	ब्रह्म
उं	विष्णु
सं	जीवबीज
हं	आकाशबीज
लं	पृथ्वी
क्लीं	विद्यातत्त्व
सौं	शिवतत्त्व
क्रों	सूर्य
यं	वायु
अं	शिव

कं	शक्ति
खं	सदाशिव
गं	ईश्वर
घं	शुद्धविद्या
ङं	माया
चं	कला
छं	विद्या
जं	राग
झं	काल
टं	पुरुष
ठं	प्रकृति
डं	अहंकार
ढं	बुद्धि
णं	मन, वाराही
तं	श्रोत्र, बटुभैरव
थं	त्वचा
दं	चक्षु
धं	जिह्वा, भुवनेश्वरी
नं	घ्राण, अन्नपूर्णा
पं	कर्ण
फं	पाणी
बं	पाद
भं	पायु
मं	उपस्थ
यं	शब्द
रं	स्पर्श, प्रासाद
लं	रूप, पराप्रासाद
वं	रस
शं	गंध
षं	गगन, समयसुंदरी
सं	वायु
हं	तेज
ळं	आप
क्षं	पृथ्वी

परिशिष्ट

केटलाएक तंत्रमां औषधी उपाय, टाणाटचका अने मंत्र बताव्या छे तेनो नमुनो जणावा सारू उड्डामर तंत्रनो थोडो भाग उत्तारी लीधो छे. एवा प्रयोग घणाखरा खोटाछे, पण पाखंडि, ढोंगी, दंभी, अने अज्ञानी, भोळिया, मुख एमनी वच्चे ए बाबत भाजगड चालेछे. कोई छोकरो मागेछे, कोई वशीकरण, कोई शत्रुनाश करावा मागेछे अने बावा हा हा कहेछे. ए प्रकरणमां बइरां घणां सामील थायछे, घडा धणीनी बाइडियो, त्रास पाभेलि वहुओ, ए प्रकरण बहु चलावेछे. यंत्र, मंत्र, ताविजो वगेरे अपाय छे ते बद्धाय तांत्रिक मार्ग छे.

उड्डामर

॥ देव्युवाच ॥

ईश्वर श्रोतुमिच्छामि लोकनाथ जगत्पते । प्रसादं कुरु मे देव ब्रूहि धर्मार्थसाधनम् ॥ १ ॥
वशीकरणमुच्चाटं मोहनं स्तंभनं तथा । चक्षुर्हानिर्मनोहानिः श्रुतिहानिस्तथैव च ॥ २ ॥
ज्ञानहानिः क्रियाहानिः कीलकं च तथापरम् । कार्यस्तंभं विशेषेण तत्सर्वं वद मे प्रभो ॥ ३ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

शृणु त्वं हि वरारोहे सिद्ध्यर्थं यदि पृच्छसि । तद्वदिष्यामि ते देवि सर्वं तत्समुदाहृतम् ॥ ४ ॥
प्रथमं भूतकरणं द्वितीयोन्मादनं तथा । तृतीयं द्वेषणं चाथ चतुर्थोच्चाटनं तथा ॥ ५ ॥
ग्रामउच्चाटनं चाथ पष्ठं च जलस्तंभनम् । वह्नेस्तु स्तंभनं चाथ वशीकरणमुत्तमम् ॥ ६ ॥
आकर्षणं भुजंगानां मानवानां तथा ध्रुवम् । परपुरप्रवेशं च गजवाजिप्रकोपनम् ॥ ७ ॥
गुप्त गुप्ततरा कार्या रक्षितव्या प्रयत्नतः । अन्यानपि प्रसंगांश्च बहून्पि वरानने ॥ ८ ॥
सुमेरुं चालयेत् स्थानात् सागरैः प्लावयेन्महीम् । सूर्यं च पातयेद्भूमौ नेदं मिथ्या भविष्यति ॥ ९ ॥
तथैवेन्द्रस्य वज्रं च पाशं च वरुणस्य च । यमस्य च तथा दंडं वह्नेः शक्तिर्वृथा भवेत् ॥ १० ॥

॥ ज्वरीकरणं ॥

अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि प्रयोगं भुवि दुर्लभम् । येनैव कृतमात्रेण ज्वरो गृह्णाति मानवम् ॥ ११ ॥
निंबकाष्टाकृतिं कृत्वा चतुरंगुलमानतः । धतूरस्य रसेनैव हृदये नाम संलिखेत् ॥ १२ ॥
मांसेन वेष्टयेत् मंत्र अष्टोत्तरशतं जपेत् ।
उल्कामुखी चामुंडा क्षीरमांसशोणितभोजनी अमुकं खः खः अमुकज्वरेण
गृह्णापय हुं फट् स्वाहा ॥

॥ अथ उच्चाटनं ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रयोगं भुवि दुर्लभम् । येन विज्ञानमात्रेण शत्रोरुच्चाटनं भवेत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदंडी चिताभस्म काकजंघासमन्वितम् । निक्षिपेत् शिरसि शत्रून् शीघ्रमुच्चाटयेत् रिपुम् ॥ २ ॥
सर्पकंचुकमादाय कृष्णोरगशिरस्तथा । निखनेद्यस्य च द्वारे तस्योच्चाटनं गृहात् ॥ ३ ॥

॥ अथ मारणं ॥

सुरां मनुष्यमांसं च समादाय विचक्षणः । गृध्रास्थि शत्रुविष्टां च द्वारमध्ये निखातयेत् ॥
सप्ताहेन भवेन्मृत्युर्यथा रुद्रेण भाषितम् ॥

॥ अथ शत्रुनाशनं ॥

लांगूलं गृहगोधस्य मूषकस्य शिरस्तथा । श्वेतमंडूकमांसं च मूत्रं चैव गजोष्ट्रयोः ॥
गृहीत्वा समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । एतानि शोषयित्वा च कल्कं कृत्वा पुनः पुनः ॥
मंत्रः । ओं ह्रीं यमाय शत्रुनाशाय स्वाहा । संजायते ज्वरस्तीव्रो म्रियते सप्तरात्रतः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं तु ततो मंत्रं प्रपूजयेत् । इति उड्डामरे महातंत्रे प्रथमपटलः ॥

॥ अथ स्तंभनं ॥

चंद्रस्य च शिरो ग्राह्यं नकुलं मकरस्य च । डिडुभस्य शिरो ग्राह्यं सर्वाण्येकत्र कारयेत् ॥
अनेन मंत्रयित्वा तु ततः सिध्यति नान्यथा ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो भगवते स्तंभनाय हुं फट् स्वाहा ॥

॥ अथ लूकुंभीकरणं ॥

मूलं कनकबीजानि घृतचूर्णं समंततः । खाने पाने प्रदातव्यं ततोन्मत्तो भविष्यति ॥

॥ अथ कुष्ठीकरणं ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि कुष्ठीकरणमुत्तमम् । येनैव कृतमात्रेण कुष्ठी भवति मानवः ॥ १ ॥
भल्लातकरसं गुंजा तथा मंडूककारिका । गृहगोधासमायुक्ता भक्षे पाने प्रदापयेत् ॥
सप्ताहाज्जायते कुष्ठी यथा रुद्रेण भाषितम् ॥

अनुक्रमणिका

॥ अथ वशीकरणं ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि वश्याधिकरणं परम् । येन विज्ञानमात्रेण लोको भवति किंकरः ॥
राणीकहृदयं चूर्णं यस्य मूर्ध्नि स निक्षिपेत् । नियतं किंकरो भूत्वा यावज्जीवं स तिष्ठति ॥

॥ अथांजनं ॥

मूषकस्य च नेत्रस्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । अंजनं रतिमात्रेण रात्रौ पश्येद्यथा दिवम् ॥
एतेषां योगनामाऽयं मंत्रहीनो न पश्यति ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो भगवते रुद्राय शिवाय ज्योतिषां पतये ददाति ज्योतिषां वर्तवीर्यावराणां स्वाहा ॥
इति उड्डामरे महातंत्रे अंजनाधिकारे द्वितीयः पटलः ॥

॥ अथ लूताकरणं ॥

कृष्णसर्पशिरो गृह्य मुखे निक्षिप्य सर्षपान् । भल्लातकविभक्तांस्तु कृष्णसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
वल्मीकस्य मृदाऽऽवेष्ट्यं अंतर्धूमेन पाचयेत् । सुपक्वं च विजानीय संप्रगृह्य च सर्षपान् ॥
विषस्य चूर्णं कृत्वा च शत्रुमूर्ध्नि विनिक्षिपेत् । लूतां च सविषां कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥

बीजुं दत्तात्रेयतंत्र एज प्रमाणे छे तेमांथी नीचे लखेला श्लोक नमुना वास्ते उतार्या छे.

॥ श्रीदत्तात्रेय उवाच ॥

कैलासशिखरासीनं देवदेवं महेश्वरम् । दत्तात्रेयः पर्यपृच्छत् शंकरं लोकशंकरम् ॥ १ ॥
कृतांजलिपुटो भूत्वा पृच्छते भक्तवत्सलम् । भक्तानां च हितार्थाय कल्पतंत्रश्च कथ्यते ॥ २ ॥
कलौ सिद्धिमहाकल्पं तंत्रविद्याविधानकम् । कथयन्ति महादेव देवदेव महेश्वर ॥ ३ ॥
सन्ति नानाविधा लोके यंत्रमंत्राभिचारिकाः । आगमोक्ताः पुराणोक्ता वेदोक्ता डामरे तथा ॥ ४ ॥
उड्डीशे मेरुतंत्रे च कालचंडीश्वरे मते । राधातंत्रे च उच्छिष्टे तारातंत्रेऽमृतेश्वरे ॥ ५ ॥
तत्सर्वे कीलकं कृत्वा कलौ वीर्यविवर्जिताः । ब्राह्मणः कामक्रोधी च तस्य कारणहेतवे ॥ ६ ॥
विना कीलकमंत्राश्च तंत्रविद्या कथं शिवे । तंत्रविद्या क्षणं सिद्धिः कृपां कुरु मम प्रभो ॥ ७ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

शृणु सिद्धिं महायोगिन् सर्वयोगविशारद । तंत्रविद्या महागुह्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥
तवाग्रे कथितं देवि तंत्रविद्याशिरोमणिः । गुह्याद्गुह्यं महागुह्यं गुह्यं गुह्यं पुनः पुनः ॥ ९ ॥
गुरुभक्ताय दातव्यं अभक्तं न कदाचन । शिवभक्तैकमनसि दृढचित्तसमन्विते ॥ १० ॥
शिरो दद्यात्सुतां दद्यान्न दद्यात्तंत्रकल्पकम् । यस्मै कस्मै न दातव्यं नान्यथा शंकरोदितम् ॥ ११ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि दत्तात्रेय तथा शृणु । कलौ सिद्धिमहातंत्रं विना कीलेन कथ्यते ॥ १२ ॥
न तिथिर्न च नक्षत्रं नियमो नास्ति वासरः । न व्रतं नियमं होमं कालवेलाविवर्जितम् ॥ १३ ॥
केवलं तंत्रमंत्रेण ओषधीं सिद्धरूपिणीम् । यस्य साधनमात्रेण क्षणं सिद्धिश्च जायते ॥ १४ ॥
मारणं मोहनं स्तंभं विद्वेषोच्चाटनं वशी । आकर्षणं इंद्रजालं यक्षिणीं च रसायनम् ॥ १५ ॥
कालज्ञानं अनाहारं तथैव निधिदर्शनम् । वंध्यापुत्रवतीयोगं मृत्वा च मृतजीवनम् ॥ १६ ॥
जयवादो वाजिकरणं भूतग्रहनिवारणम् । सिंहव्याघ्रभयं सर्पवृश्चिकानां तथैव च ॥ १७ ॥
दधिमत्थं घृतं सत्यं नान्यथा शंकरोदितम् । गोप्यं गोप्यं महागोप्यं गोप्यं गोप्यं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

॥ अथ सर्वोपरिमंत्रः ॥

ओं परब्रह्म परमात्मने नमः उत्पत्तिस्थितिप्रलयकराय ब्रह्महरिहराय त्रिगुणात्मने
सर्वकौतुकानि दर्शय २ दत्तात्रेय नमः तंत्राणि सिद्धिं कुरु २ स्वाहा ॥
अष्टोत्तरशतं जपेत् सिद्धिः । इति श्रीदत्तात्रेयतंत्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

॥ अथ मारणं ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

चिताभस्म विषयुक्तं धतूरचूर्णसंयुतम् । यस्यांगे निक्षिपेत् भौमे सद्यो याति यमालयम् ॥ १ ॥
भल्लातकोद्भवं तैलं कृष्णसर्पस्य दंतकम् । विषधतूरसंयुक्तं यस्यांगे निक्षिपेत् मृतिः ॥ २ ॥
नरास्थिचूर्णतांबूलो भुक्तमृत्युर्भवेत् ध्रुवम् । सर्पास्थिचूर्णं यस्यांगे निक्षिपेत् मृत्युमाप्नुयात् ॥ ३ ॥
चिताकाष्ठं गृहीत्वा तु भौमे च भरणीयुते । निखनेच गृहे द्वारे मासे मृत्युर्भविष्यति ॥ ४ ॥
कृष्णसर्पत्वचा ग्राह्या तद्वर्तिज्वाले निशि । धतूरबीजतैलेन कज्जलं नृकपालके ॥ ५ ॥
चिताभस्मसमायुक्तं लवणं पंचसंयुतम् । यस्यांगे निक्षिपेत् चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ ६ ॥
गृहीत्वा वृश्चिकं मांसं कंटकचूर्णसंयुतम् । यस्यांगे निक्षिपेत् चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ ७ ॥
पंचदश्यां लिखेद्यंत्रं चिताभस्मविलेपतः । स्मशानाग्नौ क्षिपेत् यंत्रं भौमे वारे मृतो रिपुः ॥ ८ ॥
उष्ट्रविषां गृहीत्वा तु विषचूर्णसमन्वितम् । यस्यांगे निक्षिपेत् चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ ९ ॥
खरविषां गृहीत्वा तु विषचूर्णसमन्वितम् । यस्यांगे निक्षिपेत् चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ १० ॥
रिपुविषां गृहीत्वा तु नृकपाले तु धारयेत् । उद्याने निखनेद्भूमौ यस्य नाम लिखे सति ॥ ११ ॥
यावच्छुष्यति सा विषा तावत् शत्रुर्मृतो भवेत् ।

यस्मै कस्मै न दातव्यं नान्यथा शंकरोदितम् ॥ १२ ॥

अनुक्रमणिका

कृकलावशालैर्यत् ग्राह्यं यस्यांगे बिंदुमात्रतः । निक्षिपेत् म्रियते शत्रुर्यदि रक्षति ईश्वरः ॥ १३ ॥
गृहे दीपं तु निक्षिप्ते लवणं विजीयायुतम् । यस्य नामात्मृत्युः सत्यं मासमेको न संशयः ॥ १४ ॥

॥ अथ मंत्रः ॥

ओं नमो कालरूपाय अमुकं भस्मीकुरु२ स्वाहा । अष्टोत्तरशतं जपेत् सिद्धिः ॥
इति श्रीदत्तात्रेयतंत्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे मारणं नाम द्वितीयपटलः ॥ २ ॥

॥ अथ मोहनं ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

तुलशीबीजचूर्णं तु सहदेवीरसेन चे । तिलकं च रवौ वारे मोहनं सर्वतो जगत् ॥ १ ॥
हरितालं अश्वगंधां कदलीसह पेषयेत् । गोरोचनासमायुक्तं तिलकं लोकमोहनम् ॥ २ ॥
शृंगीचंदनसंयुक्तं वचाकुष्ठसमन्वितम् । धूपं देहे तथा वस्त्रे मुखे चैव विशेषतः ॥ ३ ॥
राजाप्रजापशुपक्षिदर्शनान्मोहकारकः । गृहीत्वा मूलतांबूलं तिलकं लोकमोहनम् ॥ ४ ॥
सिंदूरं कुंकुमं चैव गोरोचनसमन्वितम् । धात्रीरससमायुक्तं तिलकं लोकमोहनम् ॥ ५ ॥
मनःशिला च कर्पूरं कदलीसह पेषयेत् । अनेनैव तु तंत्रेण तिलकं लोकमोहनम् ॥ ६ ॥
सिंदूरं च वचा श्वेता तांबूलरसे पेषयेत् । अनेनैव तु मंत्रेण तिलकं लोकमोहनम् ॥ ७ ॥
भृंगराजअपामार्गलज्जालुसहदेविका । एभिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः ॥ ८ ॥
गृहीत्वोदुंबरां पुष्पं वर्ति कृत्वा विचक्षणैः । नवनीते च प्रज्वाल्य कज्जलं पातयेत् निशि ॥ ९ ॥
कज्जलं चांजयेन्नेत्रं मोहनं सर्वतो जगत् । यस्मै कस्मै न दातव्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥ १० ॥
श्वेतदूर्वा गृहीत्वा तु हरितालं च पेषयेत् । एभिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः ॥ ११ ॥
श्वेतगुंजारसं पुष्पं ब्रह्मदंडी च मूलकम् । लेपमात्रे शरीराणां मोहनं सर्वतो जगत् ॥ १२ ॥
श्वेतार्कमूलमादाय श्वेतचंदनसंयुतम् । अनेन तिलकं भाले मोहनं सर्वतो जगत् ॥ १३ ॥
बिल्वपत्रं गृहीत्वा तु छायाशुष्कं तु कारयेत् । कपिलापयसार्धेन वटिं कृत्वा तु गोलकम् ॥ १४ ॥
एभिस्तु तिलकं कृत्वा मोहनं सर्वतो जगत् । क्षणं मोहनतां याति प्राणैरपि धनैरपि ॥ १५ ॥
विजयापत्रमादाय श्वेतसर्षपसंयुतम् । अनेन लेपयेत् देहं मोहनं सर्वतो जगत् ॥ १६ ॥
गृहीत्वा तुलशीपत्रं छायाशुष्कं च कारयेत् । अश्वगंधासमायुक्तं विजयाबीजसंयुतम् ॥ १७ ॥
कपिलादुग्धसार्द्धेन वटी टंकप्रमाणतः । भक्षणात्प्रातरुत्थाय मोहनं सर्वतो जगत् ॥ १८ ॥
पंचांगदाडिमं पिष्ट्वा श्वेतगुंजासमन्वितम् । एभिस्तु तिलकं कृत्वा मोहनं सर्वतो जगत् ॥ १९ ॥
कटुतुंबीबीजतैलेन ज्वालयेत्पटवर्तिकाम् । कज्जलं चांजयेन्नेत्रं मोहनं सर्वतो ध्रुवम् ॥ २० ॥
इति श्रीदत्तात्रेयतंत्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे मोहनं नाम तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

॥ अथ भूतग्रहनिवारणं ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

शिरीषपत्रं पुष्पं च रविवारे समुद्धरेत् । उलूविष्ठां गृहीत्वा तु उष्ट्ररोमं च संयुतम् ॥ १ ॥
श्वानविष्ठासमायुक्तं मार्जारवक्त्रसंयुतम् । गोमयं चैव संयुक्तं गंधकं संयुतं कृतम् ॥ २ ॥
श्वेतगुंजासमायुक्तं कटुतेलैः पाचयेत् । धूपं दत्त्वा जपेन्मंत्रं भूतबाधा च नश्यति ॥ ३ ॥
राक्षसा भूतवेताला देवमानवखेचराः । डाकिनी प्रेतिनी चैव धूपं देयं पलायते ॥ ४ ॥
ओं नमः स्मशानवासिने भूतादिपलायनं कुरु २ स्वाहा ॥

॥ अथ ग्रहनिवारणं ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

अर्कमूलं च धतूरं अपामार्गस्य मूलकम् । दूर्वामूलं वटमूलं अश्वत्थमूलमेव च ॥ १ ॥
शमीपत्रं आम्रपत्रं पत्रौदुंबरमेव च । मृन्मयपात्रमध्यस्थं दुग्धं घृतसमन्वितम् ॥ २ ॥
तंदुलं चणकं मुग्दं च गोधूमं तिलसंयुतम् । गोमूत्रं सर्षपाः श्वेताः कुशाश्चंदनसंयुताः ॥ ३ ॥
मधु संयुक्तयेत्तत्र संध्याकाले शनौ दिने । अश्वत्थमूलखननं ग्रहोपद्रवनाशनम् ॥ ४ ॥
महादारिद्र्यहरणं महापातकनाशनम् । यावज्जीवति सा लोके ग्रहपीडा भवेन्नहि ॥ ५ ॥
ओं नमो भास्कराय अमुकस्य सर्वग्रहाणां पीडानाशनं कुरु २ स्वाहा ॥

॥ अथ सिंहव्याघ्रसर्पवृश्चिकभयनाशनं ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

सिंहं दृष्ट्वा नमस्कारं मंत्रं जाप्य पुनःपुनः । पलायंते सिंहाः सर्वे नान्यथा शंकरोदितम् ॥ १ ॥
पुष्यार्केण गृहीत्वा तु श्वेतार्कस्य तु मूलकम् । धारयेदक्षिणे हस्ते सिंहबाधाभयं नहि ॥ २ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमः अग्निरूपाय क्रीं नमः ॥

॥ अथ सर्पनिवारणं ॥

आस्तिकं मुनिराजं च नमस्कारं पुनःपुनः । स्वप्ने सर्पभयं नास्ति नान्यथा शंकरोदितम् ॥ १ ॥
गृहीत्वा पुष्यनक्षत्रे अमृतमूलकं हरेत् । तन्मूलं धारयेत्कंठे सर्पबाधाभयं नहि ॥ २ ॥

॥ अथ व्याघ्रभयनिवारणं ॥

गृहीत्वा शुभनक्षत्रे धतूरं मूलकं तथा । धारयेदक्षिणे बाहौ व्याघ्रबाधाभयं नहि ॥ १ ॥
गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् । धारयेदक्षिणे कर्णे वृश्चिकभयनाशनम् ॥ २ ॥

॥ अथ अग्निभयनिवारणं ॥

उत्तरस्यां च दिग्भागे मारीचो नाम राक्षसः । तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां हुतः स्तंभो भव स्वाहा ॥
अनेन मंत्रेण सप्तांजलिजलं अग्निमध्ये निक्षिपेत् ॥

॥ अग्निः शाम्यति ॥

गृहीत्वा रविवारे तु श्वेतकरवीरमूलकम् । धारयेद्दक्षिणे हस्ते अग्निबाधाभयं नहि ॥
इति श्रीदत्तात्रेयतंत्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे सिंहव्याघ्रादिभयनिवारणं नाम पटलः ॥

॥ आसनस्तंभनं ॥

चर्मकारस्य कुंडानां मलं ग्राह्यं तथा रजः । चटकीरुधिरं युक्तं यस्याग्रे च विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥
स्वस्थानेषु भवेत्स्तंभः सिद्धियोगमुदाहृतम् । यस्मै कस्मै न दातव्यं नान्यथा शंकरोदितम् ॥ २ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो दिगंबराय अमुकं आसनस्तंभनं कुरु २ स्वाहा ॥
अष्टोत्तरशतं जपेत् सिद्धिः ॥

॥ अथ बुद्धिस्तंभनम् ॥

उष्ट्रबिष्टां गृहीत्वा तु छायाशुष्कं तु कारयेत् । तांबूले यस्य दातव्यं बुद्धिस्तंभनमुत्तमम् ॥ १ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो भगवते शत्रूणां बुद्धिस्तंभनं कुरु २ स्वाहा ॥

॥ अथ शस्त्रस्तंभनम् ॥

पुष्पार्केण समुद्धृत्य विष्णुक्रांता च मूलकम् । वक्त्रे शिरसि धार्यते शस्त्रसंहरणे नृणाम् ॥ १ ॥
गृहीत्वा पुष्पनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् । लेपमात्रे शरीराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥ २ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं अहो कुंभकर्ण महाराक्षस नैकषागर्भसंभूत परसैन्यस्तंभनं महाभगवान् रुद्रो ज्ञापयतिस्वाहा ॥

अनुक्रमणिका

अष्टोत्तरशतं जपेत् सिद्धिः ॥

॥ अथ शस्त्रलेपः ॥

विष्णुक्रांतानि बीजानि मंत्रभावेन ग्राहयेत् । ततैलं ग्राहयेत् यंत्रे विषं चैव समन्वितम् ॥ १ ॥
भल्लातकं च संयुक्तं शस्त्रलेपं तु कारयेत् । रणे दारुणशस्त्रौघं तस्य खंडः प्रजायते ॥ २ ॥
पलायंते शस्त्रं दृष्ट्वा यथा युद्धेषु कातराः । वृथा भवति शस्त्रं च न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३ ॥

॥ अथ मंत्रः ॥

ओं नमो विकरालरूपाय महाबलपराक्रमाय अमुकस्य भुजं बंधय दृष्टिं स्तंभय २ अंगानि
धूनय २ पातय २ महीतले हुं । अष्टोत्तरशतं जपेत् सिद्धिः ॥

॥ अथ सेनापलायनं ॥

गोरोचनं गले बद्ध्वा काकोलूकस्य पक्षिणः । सेनानीसन्मुखं गच्छेन्नान्यथा शंकरोदितम् ॥ १ ॥
शब्दमात्रे सैन्यमध्ये पलायंतेऽतिनिश्चितम् । राजा प्रजा गजाश्वादि नान्यथा शंकरोदितम् ॥ २ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो भयंकराय खड्गधारिणे मम शत्रुसैन्यं पलायनं कुरु २ स्वाहा ॥
अष्टोत्तरशतं जपेत् सिद्धिः ॥

॥ अथ मेघस्तंभनं ॥

इष्टकाद्वयमादाय स्मशानांगारसंपुटे । स्थापयेत् वनमध्ये च मेघस्तंभकरं भवेत् ॥ १ ॥

॥ अथ गोमहिष्यादिस्तंभनं ॥

उष्ट्ररोमं गृहीत्वा तु पशूपरि विनिक्षिपेत् । पशूनां भवति स्तंभः सिद्धियोगमुदाहृतम् ॥ १ ॥

॥ अथ नौकास्तंभनं ॥

तरण्यां क्षीरवृक्षस्य कीलं पंचागुलं क्षिपेत् । नौकास्तंभो भवेत् शीघ्रं यथा शंकरभाषितम् ॥ १ ॥

॥ जलस्तंभनं ॥

पद्मकं नाम यद्द्रव्यं सूक्ष्मं चूर्णं तु कारयेत् । वापीकुपतडागादौ निक्षिपेत् बंधयेज्जलम् ॥ ११ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो भगवते रुद्राय जलं स्तंभय ॥ २ ॥

॥ इति दत्तात्रेयतंत्रे चतुर्थपटलः ॥

॥ अथ विद्वेषणं ॥

विद्वेषो नरनारीणां विद्वेषो राजमंत्रिणाम् । मार्जारविष्टामादाय विष्टामादाय मौषिकीम् ॥ १ ॥
पादानां मृत्तिकायुक्तं पुतलिं क्रियते नरः । नीलवस्त्रेण संवेष्ट्य मंत्रयित्वा शतेन च ॥ २ ॥
विद्वेषं तत्क्षणाच्चैव भ्राता तातश्च पुत्रकौ । विद्वेषो जायते सत्यं सिद्धयोगमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

॥ अथ मंत्रः ॥

ओं नमो नारायणाय अमुकं अमुकेन सह विद्वेषणं कुरु स्वाहा ।
इति दत्तात्रेयतंत्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे विद्वेषणं नाम पंचमपटलः ॥

॥ अथ उच्चाटनं ॥

ब्रह्मदंडी चिताभस्म शिवलिंगं विलेपयेत् । उच्चाटनं भवेत्तस्य स्त्रीपुत्रपशुबांधवैः ॥ १ ॥
गृहीत्वा गर्धभो धूली वामपादेन निश्चितम् । मध्याह्ने कुजवारे च यद्गृहे निक्षिपेत् नरः ॥ २ ॥
उच्चाटनं भवेत् तस्य जायते मरणांतिकम् ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो भगवते रुद्राय दंष्ट्राकरालाय अमुकं सपुत्रबांधवैः सह हन २ पच २ शीघ्रं उच्चाटय २
हुं फट स्वाहा ॥ ठं ठं ठं ॥ अष्टोत्तरजपेन सिद्धिः ॥

॥ अथ सर्वजनवशीकरणं ॥

गृहीत्वा वटमूलं च जलेन सह घर्षयेत् । रवौ वारे कृते योगं सर्वलोकवशंकरम् ॥ १ ॥
हरितालं अश्वगंधा सिंदूरं कदलीरसम् । तिलकं क्रियते भाले सर्वलोकवशंकरम् ॥ २ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमः सर्वलोकवशंकराय कुरु २ स्वाहा ॥

॥ श्रीभगमालिनीमंत्रः ॥

ओं हे भगभुगे भगिनि भगोदरि भगांगे भगमाले भगांवहे
भगगुह्ये भगयोनि भगनिपातिनि सर्वभगवशंकरि भगरूपे
नित्यक्लिन्ने भगस्वरूपे सर्वाणि भगानि मे ह्यानय वरदे सुरेते
भगक्लिन्ने क्लिन्नद्रवे क्लेदय द्रावय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि असोघे
भगविच्चे क्षुभ क्षोभय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि असो घेभगविच्चे
क्षुभ क्षोभय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि सर्वाणि भगानि मे वशमा—
नय भगमालिनि नित्यश्रीपादं पूजयामि वशं कुरु ॥ २ ॥

इति दत्तात्रेयतंत्रे वशीकरणं नाम षष्ठः पटलः ॥

॥ अथ स्त्रीवशीकरणं ॥

चिताभस्म वचा कुष्ठं तगरं कुंकुमं समम् । चूर्णं स्त्रीशिरसि क्षिप्त्वा वशीकरणमद्भुतम् ॥

॥ अथ पुरुषवशीकरणं ॥

गोरोचनं योनिरक्तं कदलीरससंयुतम् । एतैश्च तिलकं कृत्वा पतिवश्यकरं परम् ॥ १ ॥
लवंगं मलजिह्वा च खाने पाने प्रदापयेत् । पतिवश्यकरं सत्यं दासदासस्तु जायते ॥ २ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो महायक्षिणि पतिं मे वशं कुरु २ स्वाहा ॥

॥ अथ राजवश्यं ॥

हरितालं अश्वगंधा कर्पूरं च मनःशिला । अजाक्षीरेण तिलकं राजवश्यकरं परम् ॥ १ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो भास्कराय त्रिलोकात्मने अमुकमहीपतिं मे वश्यं कुरु २ स्वाहा ॥

अनुक्रमणिका

इति दत्तात्रेयतंत्रे राजवश्यं नाम सप्तमः पटलः ॥

॥ अथ आकर्षणं ॥

नृकपाले लिखेन्मंत्रं गोरोचनसहैव च । तापयेत्खदिरांगारे त्रिसंध्यं तु प्रयत्नतः ॥ १ ॥
राजा प्रजा च सर्वेषां सत्यं आकर्षणं भवेत् । उर्वशी चापि त्वायाति नान्यथा शंकरोदितम् ॥ २ ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ३ ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो आदिस्त्रपाय अमुकं आकर्षणं कुरु २ स्वाहा ॥

॥ अथ इंद्रजालकौतुकं ॥

॥ मंत्रः ॥

ओं नमो नारायणाय विश्वंभराय इंद्रजालकौतुकानि दर्शय सिद्धिं कुरु २ स्वाहा ॥
भौमवारे सर्पमुखे क्षिप्त्वा कार्पासबीजकम् । तद्बीजोद्भवकार्पासं ज्वालैरंडतैलकैः ॥ १ ॥
तद्वर्तिं ज्वालयेद्रात्रौ सर्पवत् दृश्यते ध्रुवम् । कार्पासानि च बीजानि नकुलस्य मुखे क्षिपेत् ॥ २ ॥
रवौ वारे कृते योगे तत्कौतुकं शाम्यति ॥

॥ अथ यक्षिणीमंत्रसाधनं ॥

ओं नमो भगवते रुद्राय कर्णपिशाचाय स्वाहा । अयुतं जपेत् ॥

॥ अथ रसायनं ॥

चूर्णं हिंगोलकं कृत्वा वेष्ट्य वस्त्राणि यत्नतः । गर्तिकुंडे विनिक्षिप्ते पलाशकाष्ठवन्हिना ॥ १ ॥
तद्भस्माज्जायते सिद्धिः रिद्धिः सिद्धिः सनामकम् । ताम्रपात्रे अग्निमध्ये बिंदुमात्रं च निक्षिपेत् ॥ २ ॥
तक्षणाज्जायते स्वर्णं नान्यथा शंकरोदितम् । वनितापुत्रमित्रादिगोप्यं सिद्धिप्रदायकम् ॥ ३ ॥
इति रसायनपटलम् ॥

अथ मृत्युकालज्ञानं ॥ अथ अनाहारं ॥ अथ निधिदर्शनं ॥ अथ वंध्यागर्भधारणं ॥ अथ जयवादं ॥
इत्यादीनि अनेकप्रकरणानि ॥

उपर उड्डामरतंत्र अने दत्तात्रेय तंत्रना प्रकरण लख्यांछे, तेवा पुराणोमां पण आवेछे. तेना पुरावामां अग्निपुराणना अध्याय नीचे उतार्याछे.

॥ अथ त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ नानाबलानि ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

परसैन्यं शृणु भङ्गं प्रयोगेण पुनर्वदे । स्मशानाङ्गारमादाय विष्ठां चोलूककाकयोः ॥ १५ ॥
कर्पटे प्रतिमां लिख्य साध्यस्यैवाक्षरं यथा । नामाथ नवधाऽऽलिख्य रिपोश्चैव यथाक्रमम् ॥ १६ ॥
मूर्ध्नि वक्त्रे ललाटे च हृदये गुह्यपादयोः । पृष्ठे तु बाहुमध्ये तु नाम वै नवधा लिखेत् ॥ १७ ॥
मोटयेद्युद्धकाले तु उच्चरित्वा तु विद्यया । ताक्ष्यचक्रं प्रवक्ष्यामि जयार्थं त्रिमुखाक्षरम् ॥ १८ ॥
क्षिप ओंस्वाहा ताक्ष्यात्मा शत्रुरोगविषादिनुत् । दुष्टभूतग्रहार्तस्य व्याधितस्यातुरस्य च ॥ १९ ॥
करोति यादृशं कर्म तादृशं सिध्यते खगात् । स्थावरं जङ्गमं चैव लूताश्च कृत्रिमं विषम् ॥ २० ॥
तत्सर्वं नाशमायाति साधकस्यावलोकनात् । पुनर्ध्यायेन्महातालक्ष्यं द्विपक्षं मानुषाकृतिम् ॥ २१ ॥
द्विभुजं वक्रचंचुं च गजकूर्मधरं प्रभुम् । असङ्ख्योरगपादस्थमागच्छन्तं खमध्यतः ॥ २२ ॥
ग्रसन्तं चैव खादन्तं तुदन्तं चाहवे रिपून् । चंच्वा हताश्च द्रष्टव्याः केचित्पादैश्च चूर्णिताः ॥ २३ ॥
पक्षपातैश्चूर्णिताश्च केचिन्नष्टा दिशो दश । ताक्ष्यध्यानान्वितो यश्च त्रैलोक्ये ह्यजयो भवेत् ॥ २४ ॥
पिच्छिकां तु प्रवक्ष्यामि मन्त्रसाधनजां क्रियाम् ॥

ओं हूं पक्षिन् क्षिप ओं हूं सः महाबलपराक्रम सर्वसैन्यं भक्षय २ ओं मर्दय २ ओं चूर्णय २ ओं विद्रावय २ ओं हूं खः ओं भैरवो ज्ञापयति स्वाहा ॥

अमुं चन्द्रग्रहणे तु जपं कृत्वा तु पिच्छिकाम् ॥ २५ ॥
मन्त्रयेद्भ्रामयेत्सैन्यं संमुखं गजसिंहयोः । ध्यानाद्रवान् मर्दयेच्च सिंहाखण्डो मृगाविकान् ॥ २६ ॥
शब्दाद्भङ्गं प्रवक्ष्यामि दूरं मन्त्रेण बोधयेत् । मातृणां चरुकं दद्यात् कालरात्र्या विशेषतः ॥ २७ ॥
श्मशानभस्मसंयुक्तं मालती चामरी तथा । कार्पासमूलमात्रन्तु तेन दूरन्तु बोधयेत् ॥ २८ ॥
ओं अहे हे महेन्द्रि अहे महेन्द्रि भञ्ज हि । ओं जहि मसानं हि खाहि खाहि किलि किलि ओं हूं फट् ॥
अरेर्नाशं दूरशब्दाज्जप्तया भङ्गविद्यया । अपराजिता च धत्तूरस्ताभ्यान्तु तिलकेन हि ॥ २९ ॥

ओं किलि किलि विकिली इच्छाकिलि भूतहनि शङ्खिनि उमे दण्डहस्ते रौद्री माहेश्वरि उल्कामुखि
ज्वालामुखि शङ्कुकर्णे शुष्कजङ्घे अलम्बुषे हर ओं सर्वदुष्टान् खन खन ओं यन्मां निरीक्षयेद्देवि तांस्तान् मोहय
ओं रुद्रस्य हृदये स्थिता रौद्री सौम्येन भावेन आत्मरक्षां ततः कुरु स्वाहा ॥

बाह्यतो मातुः संलिख्य सकलाकृतिवेष्टिताः । नागपत्रे लिखेद्विद्यां सर्वकामार्थसाधनीम् ॥ ३० ॥
हस्ताद्यैर्धारिता पूर्वं ब्रह्मरुद्रेन्द्रविष्णुभिः । गुरुसङ्ग्रामकाले तु विद्यया रक्षिताः सुराः ॥ ३१ ॥
रक्षया नारसिंहा च भैरव्या शक्तिरूपया । सर्वत्रैलोक्यमोहिन्या गौर्या देवासुरे रणे ॥ ३२ ॥

बीजसम्पुटितं नाम कर्णिकायां दलेषु च । पूजाक्रमेण चाङ्गानि रक्षायन्त्रं स्मृतं शुभे ॥ ३३ ॥
मृत्युंजयं प्रवक्ष्यामि नामसंस्कारमध्यगम् । कलाभिर्वेष्टितं पश्चात् सकारेण निबोधितम् ॥ ३४ ॥
जकारं बिन्दुसंयुक्तं ओङ्कारेण समन्वितम् । धकारोदरमध्यस्थं वकारेण निबोधितम् ॥ ३५ ॥
चन्द्रसम्पुटमध्यस्थं सर्वदुष्टविमर्दकम् । अथवा कर्णिकायां च लिखेन्नाम च कारणम् ॥ ३६ ॥
पूर्वं दले तथोकारं स्वदक्षे चोत्तरे लिखेत् । आग्नेय्यादौ च हंकारं दले षोडशके स्वरान् ॥ ३७ ॥
चतुस्त्रिंशदले काद्यान् बाह्ये मंत्रं च मृत्युजित् । लिखेद्वै भूर्जपत्रे तु रोचनाकुंकुमेन च ॥ ३८ ॥
कर्पूरचन्दनाभ्यां च श्वेतसूत्रेण वेष्टयेत् । सिक्थकेन परिच्छाद्य कलशोपरि पूजयेत् ॥ ३९ ॥
यन्त्रस्य धारणाद्रोगाः शाम्यन्ति रिपवो मृतिः । विद्यां तु भेलखीं वक्ष्ये विप्रयोगमृतेर्हरीम् ॥ ४० ॥
आं वातले वितले बिडालमुखि इंद्रपुत्रि उद्भवो वायुदेवेन खीलि आः जी हाजा मयि वाह
इत्यादि दुःखनित्यकण्ठोच्चैर्मुहूर्तान्वया अह मां यस्महं उपाडि ओं भेलखि ओं स्वाहा ॥
नवदुर्गासप्तजप्तान्मुखस्तम्भो मुखस्थितात् । ओं चण्डि ओं हूं फट् स्वाहा ॥
गृहीत्वा सप्तजप्तं तु खड्गयुद्धेऽपराजितः ॥ ४१ ॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ त्रैलोक्यविजयविद्या ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

त्रैलोक्यविजयां वक्ष्ये सर्वयन्त्रविमर्दिनीम् ॥

ओं हूं क्षूं जूं ओं नमो भगवति दंष्ट्रिणि भीमवक्त्रे महोग्ररूपे हिलि हिलि रक्तनेत्रे किलि किलि
महानिस्वने कुलु ओं विद्युज्जिह्वे कुलु ओं निर्मासे कट कट गोनसाभरणे चिलि चिलि शवमालाधारिणि द्रावय ओं
महारौद्रि सार्द्रचर्मकृताच्छदे विजृम्भ ओं नृत्य—असिलताधारिणि भृकुटीकृतापाङ्गे विषमनेत्रकृतानने
वसामेदोविलिप्तगात्रे कह २ ओं हस २ क्रुद्ध २ ओं नीलजीमूतवर्णे अभ्रमालाकृताभरणे विस्फुर ओं
घण्टारवावकीर्णदेहे ओं सिंसिस्थे अरुणवर्णे ओं ज्हां ज्हीं जूं रौद्ररूपे जूं ज्हीं क्लीं ओं ज्हीं जूं ओं आकर्ष ओं धून २
ओं हे हः रवः वज्रिणि हूं क्षूं क्षां क्रोधरूपिणि प्रज्वल २ ओं भीमभीषणे भिन्द ओं महाकाये छिन्द ओं करालिनि
किटि २ महाभूतमातः सर्वदुष्टनिवारिणि जये ओं विजये ओं त्रैलोक्यविजये हूं फट् स्वाहा ॥

नीलवर्णां प्रेतसंस्थां विंशहस्तां यजेज्जये ॥ १ ॥

न्यासं कृत्वा तु पंचांगं रक्तपुष्पाणि होमयेत् ।

सङ्ग्रामे सैन्यभङ्गः स्यात् त्रैलोक्यविजयापटात् ॥ २ ॥

ओं बहुरूपाय स्तम्भय स्तम्भय ओं मोहय ओं सर्वशत्रून् द्रावय ओं ब्रह्माणमाकर्षय विष्णुमाकर्षय ओं
महेश्वरमाकर्षय ओं इन्द्रं टालय ओं पर्वतान् चालय ओं सप्तसागरान् शोषय ओं छिन्द छिन्द बहुरूपाय नमः ॥

भुजंगं नाममृन्मूर्तिसंस्थं विद्यादरि ततः ॥

इत्याग्नेये महापुराणे युद्धजयार्णवे त्रैलोक्यविजयविद्यावर्णनं

नाम चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ अथ सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ माहामारीविद्या ॥
॥ ईश्वर उवाच ॥
महामारीं प्रवक्ष्यामि विद्यां शत्रुविमर्दिनीम् ॥

ओं ह्रीं महामारि रक्ताक्षि कृष्णवर्णे यमस्याज्ञाकारिणि सर्वभूतसंहारकारिणि अमुकं हन २ ओं दह २ ओं पच २ ओं छिन्द २ ओं मारय २ ओं उत्सादय २ ओं सर्वसत्त्ववशंकरि सर्वकामिके हुं फट् स्वाहेति ॥

ओं मारि हृदयाय नमः । ओं महामारि शिरसे स्वाहा । ओं कालरात्रि शिखायै वौषट् । ओं कृष्णवर्णे खः कवचाय हुम् । ओं तारकाक्षि विद्युज्जिह्वे सर्वसत्त्वभयंकरि रक्ष २ सर्वकार्येषु हं त्रिनेत्राय वषट् । ओं महामारि सर्वभूतदमनि महाकालि अस्त्राय हुं फट् ॥

एष न्यासो महादेवि कर्तव्यः साधकेन तु ॥ १ ॥
शवादिवस्त्रमादाय चतुरस्रं त्रिहस्तकम् । कृष्णवर्णां त्रिवक्त्रां च चतुर्बाहुं समालिखेत् ॥ २ ॥
पटे विचित्रवर्णैश्च धनुः शूलश्च कर्तृकाम् । खट्वांगं धारयन्तीं च कृष्णाभं पूर्वमाननम् ॥ ३ ॥
तस्य दृष्टिनिपातेन भक्षयेदग्रतो नरम् । द्वितीययाम्यभागे तु रक्तजिह्वं भयानकम् ॥ ४ ॥
लेलिहानं करालं च दंष्ट्रोत्कटभयानकम् । तस्य दृष्टिनिपातेन भक्ष्यमाणं हयादिकम् ॥ ५ ॥
तृतीयं च मुखं देव्याः श्वेतवर्णं गजादिनुत् । गन्धपुष्पादिमध्वाज्यैः पश्चिमाभिमुखं यजेत् ॥ ६ ॥
मन्त्रस्मृतेरक्षिरोगः शिरोरोगादि नश्यति । वश्याः स्युर्यक्षरक्षाश्च नाशमायान्ति शत्रवः ॥ ७ ॥
समिधो निंबवृक्षस्य ह्यजारक्तविमिश्रिताः । मारयेत् क्रोधसंयुक्तो होमादेव न संशयः ॥ ८ ॥
परसैन्यमुखो भूत्वा सप्ताहं जुहुयाद्यदि । व्याधिभिर्गुह्यते सैन्यं भंगो भवति वैरिणः ॥ ९ ॥
समिधोऽष्टसहस्रं तु यस्य नाम्ना तु होमयेत् । अचिरान्त्रियते सोऽपि ब्रह्मणा यदि रक्षितः ॥ १० ॥
उन्मत्तसमिधो रक्तविषयुक्तसहस्रकम् । दिनत्रयं ससैन्यश्च नाशमायाति वै रिपुः ॥ ११ ॥
राजिकालवणैर्होमाद्धंगोऽरेः स्वाद्दिनत्रयात् । खररक्तसमायुक्तहोमादुच्चाटयेद्रिपुम् ॥ १२ ॥
काकरक्तसमायोगाद्धोमादुत्सादनं ह्यरेः । वधाय कुरुते सर्वं यत्किञ्चिन्मनसेप्सितम् ॥ १३ ॥
अथ सङ्ग्रामसमये गजारूढस्तु साधकः । कुमारीद्वयसंयुक्तो मन्त्रसन्नद्धविग्रहः ॥ १४ ॥
दूरशङ्खादिवाद्यानि विद्यया ह्यभिमन्त्रयेत् । महामायापटं गृह्य उच्छेत्तव्यं रणाजिरे ॥ १५ ॥
परसैन्यमुखो भूत्वा दर्शयेत्तं महापटम् । कुमारीर्भोजयेत्तत्र पश्चात्पिण्डीं च भ्रामयेत् ॥ १६ ॥
साधकश्चिन्तयेत्सैन्यम्पाषाणमिव निश्चलम् । निरुत्साहं विभग्नं च मुह्यमानं च भावयेत् ॥ १७ ॥
एष स्तम्भो मया प्रोक्तो न देयो यस्य कस्यचित् । त्रैलोक्यविजया माया दुर्गैवं भैरवी तथा ॥ १८ ॥
कुलिका भैरवी रुद्रो नारसिंहपटादिना ॥
इत्याग्नेये महापुराणे युद्धजयार्णवे महामारीनाम सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ वश्यादियोगाः ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

वश्यादियोगान् वक्ष्यामि लिखेद्व्यष्टपदे त्विमान् ।
भृंगराजः सहदेवी मयूरस्य शिखा तथा ॥ १ ॥
पुत्रं जीवकृतं जाली ह्यधःपुष्पा रुदन्तिका ।
कुमारी रुद्रजटा स्याद्विष्णुक्रान्ता शितोऽर्ककः ॥ २ ॥
लज्जालुका मोहलता कृष्णधत्तूरसंज्ञिता । गोरक्षः कर्कटी चैव मेषशृङ्गी स्नुही तथा ॥ ३ ॥
ऋत्विजो १६ वह्नयो ३ नागाः ८ पक्षौ २ मुनि ३ मनू १४ शिवः ११ वसवो ८ दिक् १० रसा ६ वेदा ४ ग्रह ९
ऋतु ६ रवि १२ चंद्रमाः १ ॥ ४ ॥
तिथयश्च १५ क्रमाद्वागा ओषधीनां प्रदक्षिणम् । प्रथमेन चतुष्केण धूपश्चोद्वर्तनं परम् ॥ ५ ॥
तृतीयेनाञ्जनं कुर्यात् स्नानं कुर्याच्चतुष्कतः । भृंगराजानुलोमाच्च चतुर्द्धा लेपनं स्मृतम् ॥ ६ ॥
मुनयो दक्षिणे पार्श्वे युगाद्याश्चोत्तराः स्मृताः । भुजगाः पादसंस्थाश्च ईश्वरा मूर्ध्नि संस्थिताः ॥ ७ ॥
मध्येन सार्कशशिभिर्धूपः स्यात् सर्वकार्यके । एतैर्विलिप्तदेहस्तु त्रिदशैरपि पूज्यते ॥ ८ ॥
धूपस्तु षोडशाद्यस्तु गृहाद्युद्वर्तने स्मृतः । युगाद्याश्चाञ्जने प्रोक्ता बाणाद्याः स्नानकर्मणि ॥ ९ ॥
रुद्राद्या भक्षणे प्रोक्ताः पक्षाद्याः पानके स्मृताः । ऋत्विग्वेदार्तुनयनैस्तिलकं लोकमोहनम् ॥ १० ॥
सूर्य्यत्रिदशपक्षैश्च शैलैः स्त्री लेपतो वशा । चंद्रेन्द्रफणिरुद्रैश्च योनिलेपाद्वशाः स्त्रियः ॥ ११ ॥
तिथिदिग्युगवाणैश्च गुटिका तु वशंकरी । भक्ष्ये भोज्ये तथा पाने दातव्या गुटिका वशे ॥ १२ ॥
ऋत्विग्ग्रहाक्षिशैलैश्च शस्त्रस्तम्भे मुखे धृता । शैलेंद्रवेदरंघ्रैश्च अङ्गलेपाञ्जले वसेत् ॥ १३ ॥
वाणाक्षिमनुरुद्रैश्च गुटिका क्षुत्तृषाबादिनुत् । त्रिषोडशदिशाबाणैर्ल्लेपात् स्त्री दुर्भगा शुभा ॥ १४ ॥
त्रिदशाक्षिदिशानेत्रैर्ल्लेपात् क्रीडेच्च पन्नगैः । त्रिदशाक्षेश्च भुजगैर्ल्लेपात् स्त्री सूयते सुखम् ॥ १५ ॥
सप्तदिङ्मुनिरंधैश्च द्यूतजिह्वस्रलेपतः । त्रिदशाक्ष्यब्धिमुनिभिर्ध्वजलेपात् रतौ सुतः ॥ १६ ॥
ग्रहाब्धिसूर्य्यत्रिदशैर्गुटिका स्यात् वशंकरी । ऋत्विक्पदस्थितौषध्याः प्रभावः प्रतिपादितः ॥ १७ ॥
इत्याग्नेये महापुराणे युद्धजयार्णवे षोडशपदका नाम चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ मन्त्रौषधादि ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

मन्त्रौषधानि चक्राणि वक्ष्ये सर्वप्रदानि च । चोरनाम्नो वर्णगुणो द्विघ्नो मात्राश्चतुर्गुणाः ॥ १ ॥
नाम्ना ह्रस्ते भवेच्छेषश्चौरोऽथ जातकं वदे । प्रश्ने ये विषमा वर्णास्ते गर्भे पुत्रजन्मदाः ॥ २ ॥
नामवर्णैः समैः काणो वामेऽक्षिण विषमैः पुनः । दक्षिणाक्षि भवेत् काणं स्त्रीपुत्रामाक्षरस्य च ॥ ३ ॥
मात्रावर्णाश्चतुर्निघ्ना वर्णपिण्डे गुणे कृते । समे स्त्री विषमे ना स्याद्विशेषे च मृतिः स्त्रियाः ॥ ४ ॥
प्रथमं रूपशून्येऽथ प्रथमं म्रियते पुमान् । प्रश्नं सुक्ष्माक्षरैर्गृह्य द्रव्यैर्भोगेऽखिले मतम् ॥ ५ ॥
शनिचक्रं प्रवक्ष्यामि तस्य दृष्टिं परित्यजेत् । राशिस्थः सप्तमे दृष्टिश्चतुर्दशशतेऽर्द्धिका ॥ ६ ॥
एकद्व्यष्टद्वादशमः पाददृष्टिश्च तत्त्यजेत् । दिनाधिपः प्रहरभाक्शेषा यामार्द्धभागिनः ॥ ७ ॥
शनिभागं त्यजेद्युद्धे दिनराहुं वदामि ते । रवौ पूर्वोऽनिले मंदे गुरौ याम्येऽनले भृगौ ॥ ८ ॥

अनुक्रमणिका

अग्नौ कुजे भवेत् सौम्ये स्थिते राहुर्बुधे सदा । फणिराहुस्तु प्रहरमैशे वन्हौ च राक्षसे ॥ ९ ॥
वायौ संवेष्टयित्वा च शत्रुं हंतीशसंमुखम् । तिथिराहुं प्रवक्ष्यामि पूर्णिमाऽऽग्नेयगोचरे ॥ १० ॥
अमावास्यां वायवे च राहुः सन्मुखशत्रुहा । काद्या जान्ताः संमुखे स्युर्झाद्या दान्ताश्च दक्षिणे ॥ ११ ॥
शुक्ले त्यजेत्कुजगुणान् धाद्या मान्ताश्च पूर्वतः ।

याद्या हान्ता उत्तरे स्युस्तिथिदृष्टिं विवर्जयेत् ॥ १२ ॥

पूर्वाश्च दक्षिणास्तिस्रो रेखा वै मूलभेदके । सूर्यराश्यादि संलिख्य दृष्टौ हानिर्जयोऽन्यथा ॥ १३ ॥
विष्टिराहुं प्रवक्ष्यामि अष्टौ रेखास्तु पातयेत् । शिवाद्यं यमाद्यायुं वायोरिन्द्रं ततोऽम्बुपम् ॥ १४ ॥
नैऋताच्च नयेच्चंद्रं चन्द्रादग्निं ततो जले । जलादीशे चरेद्राहुर्विष्ट्या सह महाबलः ॥ १५ ॥
ऐशान्यां च तृतीयादौ सप्तम्यादौ च याम्यके । एवं कृष्णे सिते पक्षे वायौ राहुश्च हन्त्यरीन् ॥ १६ ॥
इन्द्रादीन् भैरवादींश्च ब्रह्माण्यादीन् ग्रहादिकान् ।

अष्टाष्टकं च पूर्वादौ याम्यादौ वातयोगिनीम् ॥ १७ ॥

यां दिशं वहते वायुस्तत्रस्थो घातयेदरीन् । दृढीकरणमाख्यास्ये कण्ठे बाह्यादिधारिता ॥ १८ ॥
पुष्पोद्धता काण्डलक्ष्यं वारयेत् शरपुङ्खिका ।
तथाऽपराजितापाठाद्वाभ्यां खड्गं निवारयेत् ॥ १९ ॥

ओं नमो भगवति वज्रशुङ्खले हन२ ओं भक्ष२ ओं खाद ओं अरे रक्तं पिब कपालेन रक्ताक्षि रक्तपटे
भस्मांगि भस्मलिप्तशरीरे वज्रायुधे वज्रप्राकारनिचिते पूर्वा दिशं बन्ध२ ओं दक्षिणां दिशं बन्ध२ ओं पश्चिमां दिशं
बन्ध२ उत्तरां दिशं बन्ध२ नागान् बन्ध२ नागपत्नीर्बन्ध२ ओं असुरान् बन्ध२ ओं यक्षराक्षसपिशाचान् बन्ध२ ओं
प्रेतभूतगंधर्वादयो ये केचिदुपद्रवास्तेभ्यो रक्ष२ ओं ऊर्ध्वं रक्ष२ अधो रक्ष२ ओं क्षुरिकं बंध२ ओं ज्वल महाबले घटि२
ओं मोटि २ सटावलिवज्राग्निवज्रप्राकारे हुं फट् ह्रीं हूं श्रीं फट् ह्रीं हः फूं फैं फः सर्वग्रहेभ्यः सर्वव्याधिभ्यः
सर्वदुष्टोपद्रवेभ्यो ह्रीं अशेषेभ्यो रक्ष२ ॥

ग्रहज्वरादिभूतेषु सर्वकर्मसु योजयेत् ॥

इत्याग्नेये महापुराणे युद्धजयार्णवे मंत्रौषधादिर्नाम द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

सदर्हु उपरथी एम समजवामां आवशे के तंत्र अने पुराणोनी भाइबंदि छे. सारांश हिंदुस्थानमां साची
विद्यानो आरंभ थयो. भाषा, औषधी, ग्रह, तर्क संबंधी शास्त्रोनी विद्वान लोकोए पायो घाल्यो. एटलामां संपत्तिनी
अंधाधूंदमां, मूळना सत्य शोधक जे विद्वान हता ते गया पछि, तेमनी संतति, तोफानी अने पाखंडी थई. अने
तेमणे सत्य खोळवानुं अने दृष्ट पदार्थनो उपयोग जाणवानुं काम छोडी दिधुं. अने असत्य, पाखंड, अने दंभनो
डंको वगाड्यो. अने जुठा, मंतर जंतर, अज्ञानी लोकोने छेतरवाने वास्ते मनकल्पनाथी, लखवानु काम शरु
कर्युं, अने ते उपर कोट्यावधी ग्रंथ रच्या. तेमां अनेक कल्पित, जुठा, तुतना मंत्र, अने तंत्र, अने पाखंडी क्रिया,
बतावी तेथी लोकोनुं मन सत्य अने सृष्ट पदार्थ उपरथी नाशी गर्युं. शानु अग्नि स्तंभन? ए खरु होय तो, विमा
करवानी शी जरूर? उच्चाटन, खरु होय तो; आटला जाहाज अने वाहाणो अने रेलवेनी शि जरूर? सैन्य स्तंभ—
सेनानी स्तंभ, जयवाद, इत्यादि उपायथी सैन्यनो नाश थतो होय, अने जय मळतो होय, तो आटली तोपो, अने
बंदुको, अने कवायतो, शावास्ते राखवी पडे? एक मंत्रशास्त्रीने साथे राखिये तो दश पलटणो नाशी जाय, भारत
वैष्णवी ग्रंथ छे, तेमां पण अस्त्र अने मंत्र प्रयोग लख्याछे. त्यारे भारतना पेहेलां ए बद्धो रस्तो चालतो हशे. अने

પદાર્થ વિજ્ઞાન. અને સત્ય શોધ ડુબી ગયાથી, ઘણો કાઢ ગયો, તેથી હિંદુ લોકોની પડતી થઈ. આવા તુફાનમાં, હિંદુલોક ગર્ક થયા, તે અરસામાં અન્યદેશના લોક પરમેશ્વરની કૃપાથી, સત્ય શોધ કરવા લાગ્યા, તેમણે વરાહચંત્ર ઉત્પન્ન કર્યું, તેથી વાહાણો ચાલેછે, વળતર, ટંકસાઢ ઝાંડ કરવાનું, પાણી કાઢવાનું ઇત્યાદિક, મનુષ્ય શક્તિથી, અને જનાવરની શક્તિથી, ન થાય ઇવાં. કામો ચાલેછે. અને તેથી વ્યાપારનું રૂપ ફરી ગયું. રોજગાર ગયો. પરદેશની સામગ્રિ ઝાંડને, હિંદુલોક હતદર્પ, હતલક્ષ્મી, હતગર્વ, હતરાજ્ય હતઐક્ય, હતસંપદા થઈને, હજારવર્ષથી રહ્યાછે. યુદ્ધની કુશલતા, અને શસ્ત્રો નવા નિકલ્યા, તેથી સર્વ રાજા અપજય પામીને, ધૂલમાં ગયા. બ્રાહ્મણ, અને મંત્ર શાસ્ત્રિ, ગ્રહણમા અને, મસાણમાં જપ કરતા રહ્યા. અને ઔરડિમાં દેવીનું પૂજન અને ધ્યાન કરતા રહ્યા. લોકોની અક્કલ જતિ રહી, શુ માનવુ, અને શુ ન માનવુ, તેનો આધાર રહ્યો નહિ. રાજા, મંત્રશાસ્ત્રિને ઝોલતા ફરેછે સિદ્ધિ હાત આવશે ઇ ઝમેદયી અનુષ્ઠાનો કરાવેછે. આવા તુફાનમાં દ્રવ્યનો વ્યય થાયછે, ત્યારે ઝરે કામે લગાડવા વાસ્તે, ભાગ રહ્યો નહિ. નવા ગ્રંથ લખવાને, પૈસો નથી વિદ્યા ભળવાને, પૈસો નથી, મોટાં યાંત્રિક કારખાના કરવાને વાસ્તે પૈસો નથી, પરદેશમાં જવાને, પૈસો નથી, સુધારો કરવાને પૈસો નથી. વરઘોડાને વાસ્તે પૈસો છે, વરો કરવાને પૈસોછે, યાત્રા કરવાનેછે, મંદિરોમાં અર્પણ કરવાને, બ્રાહ્મણ જમાડવા વાસ્તેછે. રાજાને ઘેર પળ ઇજ પ્રમાણે નિરૂપયોગી ઝર્ચ કરવાને વાસ્તે પૈસોછે, નિશાઢ સ્થાપવાને વાસ્તે પૈસો નથી. સારા માણસને પગાર આપવાને પૈસો નથી, લુઢા લુટિ ઝાયછે તેમને વાસ્તે છે. મુર્ચ મશ્કેરા, નીચ લોકોને વાસ્તે, છે. ઇ પ્રમાણે સર્વ દેશની સ્થિતિ હિમાલયપંથી તે કન્યાકુમારી સુધિ ઇક સરઝીછે. તે પ્રમાણે દરીદ્ર વધેછે. ત્યારે આપળ શું કરવુ? આ પાઝંડિ તૂતના, ઝ્યાલ મુકી દેવા. અને સત્ય અને પ્રમાણથી જે વાત સિદ્ધછે, અને જે પદાર્થ જોવામાં આવેછે, તેના અનુભવથી જે ગુણ માલુમ પડે તે ઝરા, બાકિ બધુ તુફાનછે તેનો આશ્રો કરવો નહિ. ધર્મશાસ્ત્ર પળ જે આપળનં કનડતુ હોય તે કાઢિ નાઝવું. લગ્ન સમંધી રીત ભાત, પરદેશમાં જવાની રીત, વિધવા વિશે કૂર નિયમ, જેથી લોકોને દુઃઝ થાયછે તે કાઢી નાઝવાં. અને તેને બદલે બીજા કરવા. પ્રાચીન કાલથી ઇમ કરતા આવ્યાછે. કલિયુગ ચાલ્યું ત્યારે કેટલાઇક નિયમ ફેરવી નાઝ્યા. અસલનો ધર્મ આજ ઇક સોમે ભાગે ચાલતો નથી. ત્યારે વિદ્વાન વિચારવંત લોક જ્યાંહાં સુધિ દેશમાં હતા, ત્યાં સુધિ ઇ પ્રમાણે વિધિનો નિષેધ, અને નિષેધનો વિધિ, કરતા આવ્યા પછિ મુર્ચ થયા, ત્યારથી ઇમ કહેવા લાગ્યા, કે આપળાથી કશુ ફેરવાય નહિ. ઇમ કહિને વદ્ધાય વાઢક કે જનાવર જેવા, અટકી રહ્યાછે. પળ હાલ વિચાર વધવા લાગ્યો છે. પુસ્તકો વધવા લાગ્યાંછે, વિદ્યા વધેછે, સર્વપ્રાચીન ભૂલો ડપર પ્રકાશ પડવા લાગ્યો છે, તેધિ ક્રમેકરીને ઇની અસર થશે, અને સારા દાહાડા આવશે ઇવા આશાછે. દુરાગ્રહી, તૂતપાઝંડના, અભિમાની મરતા જાયછે, અને ઉત્પન્ન થોડા થાયછે. ઇંગ્રેજ સરકારની ઢાયા તઢે વિચારનો વૃઝ વધશે, પળ દેશિરાજાનુ ઇવુ ધોરળ નથી, કારળ કેલવળી પામેલા કોઈ વિદ્વાન રાજા નથી, જે છે તે કેવલ અઝ્ઞાની અને દુર્ગુર્ણ છે, તેમના તાપમાં વિચાર બલિજાયછે, વિદ્યાનુ ઢેકાળુ નથી, તો પળ આશા છે, આગલ જતાં ઇમને પળ ભળવાની જરૂર પડશે, ઇમની સંતતિ પળ ભળશે, છેક, અંધારુ રહશે નહિ. બહુકાલનુ અંધારુ તે તરત જાય નહિ. સુર્યોદય થતાં પળ ધિરે ધિરે, અંધારુ જાય છે. ત્યારે આઝા દેશને બલગી પડેલુ અંધારુ ઇકદમ કેમ જાય? પળ જેટલા પ્રકાશ થશે તેટલા કરવા ઝરા.

હિંદુસ્થાનમાં મોટુ જહર ઇજછે, કે વિચાર સમૂલ્લદો ગયો. કેટલા ઇક નિયમ, કેવલ મુર્ચાઈથી પાલેછે. તેમાં કશો આધાર નથી, ઇવા હજારો નિયમ માને છે, પળ કોઈઇ નિયમ વિષે સત્ કે અસત્ છે, તેનો વિચાર કરતા નથી. શાસ્ત્રમાં કોઈ ઢેકાળે ઇ નિયમછે, કે નહી ઇનો તપાસ કરતા નથી. રૂઢી શાથી પડિ? ઇ રૂઢીથી ફલ છે કે નહિ, તેની વિચાર કરતા નથી તેજ પ્રમાણે અનેક રૂઢી, અને સંપ્રદાય, અને રીતભાત, ચાલે છે પળ તેની શોધ કરતા નથી. આંધળાની પેઢે હેંડતા જાયછે. અનેક શંઝલા પોતાને ચહાતે ઝડિ ઝડિને બંધન કરેલું ઇવું રાષ્ટ્ર-બીજું

પૃથ્વી ઉપર નથી, પરદેશના લક્ષાવધી લોક આવીને આ દેશમાં રહ્યા, અને આ ભૂમીના ખરા વારસ તે ભિકમાગતા થયા, અને આ દેશની લક્ષ્મી, અને સંપત્તિ, હજાર રસ્તેથી બાહર જાય છે, તેને અટકાવાની તજવીજ કે વિચાર કરતા નથી એવી પ્રેતાવસ્થા, પામેલા લોક અન્યત્ર છે, એ જણાતું નથી, જે પ્રમાણે એક વાસણને હજાર કાળાં પડે છે, તેમાં જલ રહેતું નથી તે પ્રમાણે હાલ આ દેશરૂપી પાત્રને કાળાં પડ્યાં છે અને તેમાંથી ધન નિકળી જાય છે. પણ કોઈ તેને અટકાવતું નથી. હવે કેવી હાલત જોડે કે તેમાં આ દેશ આવે તો જાગૃત થાય? તેની કલ્પના થતી નથી, આ દેશમાં ખરી વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવાની ઘણી છે, ઝાંડા ખાવાનું જાણે છે, પણ કરવાનું જાણતા નથી. ધાણો ખોદવાની ઘણી છે, લોહોડું, તાંબુ, કથીલ, કોયલા ઇત્યાદિક ઉપયોગી પદાર્થ ઘણા છે પણ તેનો તપાસ કોઈ કરતું નથી. બ્રાહ્મણ આઠસુ તે મફતનું ખાવાનું શિખ્યા છે, બીજી નાતના લોક અજ્ઞાની છે, રાજા તે કરતાં અજ્ઞાની છે, ત્યારે ઉદ્યોગ કરવાને કોઈ રહ્યો નથી. એ પ્રમાણે સાંપ્રત સ્થિતિ છે. ગ્રહસ્થ લોક, વ્યવહારમાં જાણે છે. પણ તે ભટ ભાઈથી દબાઈ જાય છે. એવું કોઈ ગામ નથી કે જેમાં અજ્ઞાની ભટ ભાઈનું પ્રાબલ્ય નથી. ગ્રહસ્થ લોકોમાં, હિંમત નથી. અને ભટ, વેદિયા, શુકલને માન આપે છે, તેથી તેમને આજ્ઞાંકિત કરે છે, અને પોતાનું જોર વધારે બતાવે છે. આ ભટભાઈનું જોર નાશ પામવું જોડે. અને સદ્ ગ્રહસ્થોનું જોર વધવું જોડે. એ લોકનો જમાવ મોટો છે. નિરુદ્યોગી દેશ તેમાં, ભિખારી વધારે હોય તો, તે આશ્ચર્ય નથી. તેથી ગ્રહસ્થોને એ લોક ધાળે છે કે હમે તમારે ઘેર આવિયે નહીં, શ્રાદ્ધ જમિયે નહીં, બાઢવામાં આવિયે નહીં, એમ કહે તારે ગ્રહસ્થોને એમ લાગે છે કે આપણિ આબરુ જશે એ નાગા લોકો સાથે ક્યાંહાં સુધિ પહોંચિયે? માટે ગમે તે ગોટવળ કરીને, ગ્રહસ્થ લોકોયે સ્વતંત્ર થયું જોડે. આવા અજ્ઞાની લોકોના જોરથી જાંહાં સુધિ ગ્રહસ્થો પરતંત્ર છે, ત્યાંહાં સુધિ કશો સુધારો થાય નહિ. એ પણ એક મોટું કારણ છે. યુરોપખંડના લોક જાંહાં સુધિ ધર્માધ્યક્ષ લોકોના તાવે હતા, ત્યાંહાં સુધિ કશો સુધારો થયો નહિ, પણ અજ્ઞાની અને નિર્બલ રહ્યા. તેજ પ્રમાણે આ ભરતખંડ ઘણા વરસથી ગાંડિયા જેવા ધર્માધ્યક્ષાને તાવે રહ્યું. તેનું ફલ આ થયું કે, વિચાર વધ્યો નહીં. મંત્રનું મહાત્મ, ભૂત, પિશાચની સત્યતા, અદ્ભુત કથા, ઓટો ભૂગોળ, ઓટું જ્ઞાન, જેનો કશો તાલ મેલ નથી તેનો ફેલાવો થયો, સાચી વાત ડુબી. ધર્માધ્યક્ષ સર્વ દેશમાં પોતાનો સ્વાર્થ ઓળે છે, બિજું એ દેખતા નથી. તેથી એમની બુદ્ધિ માઠી હાય છે. ગ્રહસ્ત મુછદિની અક્કલ એમના દાબથી બહાર પડતી નથી. ભટ ભાઈની અક્કલ, તો ભીખારી જેવી હોય. એમને સોબત, કે અભ્યાસ, કે દેશાટળ નથી, શા સાધનથી એમની અક્કલ વધે? માટે એમની બુદ્ધિ અતિ સંકોચિત રહે છે એમનામાં, રાજકારભાર કરે એવો કોઈ નથી, સેનાપતિપણ કરે એવો નથી, યાંત્રિક કારખાના ચલાવે એવો નથી. ત્યારે શા કારણથી એમને પૂજવા? માટે ગ્રહસ્થોના હુકમ પ્રમાણે એમને ચાલવું જોડે. એ વાત વાજબી છે. પણ એ વાત કોઈ દાહાડે એ ગર્વીષ્ઠ લોક માનવાના નથી. માટે જેમને નુકસાન થાય છે તેમણે વિચાર કરવો જોડે. સામો વિચાર કરસે એ આશા રાખવી નહીં.

તંત્રમાં જેવાં તોફાનો જંત્ર મંત્રનાં છે, તે ઘાટનાં પુરાણમાં પણ છે. જ્યોતિષ વૈદ્યકના ગ્રંથમાં પણ એવાં તોફાનો ઘણા છે. કથા ઇતિહાસના ગ્રંથમાં પણ છે. એનું કારણ, અસલના જેટલા ધર્મ તેમાં ક્રૂરતા, નિર્દયપણુ બધારે છે. અન્ય દેશના ધર્મ પણ અસલના વચ્ચેનાં એવાજ હતા. અગ્નિ બાલિ નાંખે છે એ જોડેને લોકોને એવી ભ્રાંતિ થઈ કે એ યાનાર દેવ છે. અને બીજા દેવ પણ યાનારા છે તે એના મુખથી યાય છે. અન્ય દેવ પણ યાઠુ યાઠુ કરનારા રુધિરને ચાહનારા મહા યગ્ર તેમને જનાવરો માણસો આપિને સંતુષ્ટ કરવા જોડે, હોમ કરવાનો ચાલ અસલથી પડેલો તેનું કારણ દેવ કોડનો મિત્ર કે બાપ નથી પણ ગાડકવાડિ કામદાર જેવો લોભિ અને નાશ કરનારો એવો છે તેથી તેને આપિને સંતુષ્ટ કરવો એવી કલ્પનાથી હોમ ચાલુ થયો. પણ હોમ કરવો એ મુર્ખાઈ છે. પ્રથમ દ્રવ્ય નાશ ઉત્તમ પદાર્થ બાલિ નાખવા અને લોભિ ભિખારી ભક્ષક દેવાની કલ્પના કરવી. એ કલ્પના અયોગ્ય છે એવું માલમ પડ્યાથી ભૂક તૃપ્ત કરીને દેવોની પ્રસન્નતા મેલવવાનો ધર્મ એટલે કર્મકાંડ મુકીને શુષ્ક અને લુરેવા વેદાંત ઉત્પન્ન

થયો તેથી કાયર થયાથી સુંદર રૂપનુ ભજન ઉત્પન્ન થયુ પળ ખરી કલ્પનાથી દુર રહ્યા. અને અનેક ભક્તીને અનેક દેવ ઉત્પન્ન કર્યા. મહિમન સ્તોત્રમાં લખ્યું છે કે :—

સ્વચીનાં વૈચિત્ર્યાદૃજુકુટિલનાનાપથજુષામ્ । ત્રયી સાચ્યં યોગઃ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ ॥

મુંબઈ સરકારે બુક નંબર ૩૯ ભાગ ૨ જામાં મનુષ્યવધ અને બાળહત્યા વિશે સરકારમાં કામ ચાલેલું તે સંબંધી કાગળ પત્ર છાપ્યા છે. તેમાં મુંબઈના ગવરનર સાહેબ હાનરેબલ ડંકનને કર્નેલ વાકર વડોદ્રાના રસિદેન્ટ સાહેબે; તારિખ ૧૬ માર્ચ ૧૮૦૮ રીપોર્ટ કર્યો છે. તેમાં કલમ ૨૦૮ છે તેના તાજા કલમમાં પાને ૩૬ મે કરાડા બ્રાહ્મણોની મનુષ્યબલિ કરવાની ચાલ વિશે સવિસ્તર લખ્યું છે. એવી ચાલ ઘણે ઠેકાણે હિંદુસ્થાનમાં હતી, તે બંધ કરવાને ઘણો પ્રયત્ન સરકારે કર્યો છે. નાગપૂર જબલપૂર ગુમસુર પરગણામાં ખોંડ લોકે મનુષ્યબલિ કરે છે. તે એમ સમજે છે કે આવો બલિ કર્યા વિના વરસાદ પડે નહીં. પાક સારી થાય નહીં. માણસને બાંધીને તેના ઉપર હજારો માણસ હથીયારો લેઈને તેના અંગના કકડા કાઢી લે છે એને મેરિયાં પૂજા કહે છે. સતિ બાલવાની ચાલ હતી તેના દાખલા ૧૮૧૫ થી ૧૮૨૪ સુધી રાખ્યો છે. તે ઉપરથી એ નવ વર્ષમાં ૬૬૩૨ વિધવા બલિ ગઈ, મોટાં મોટાં કામ ઇમારતો બાંધતાં તે વખત મનુષ્ય દાટતા અને વાસ્તુના ગ્રંથમાં પળ બલિ કરવા વાસ્તે લખ્યું છે. હિંદુસ્થાન, ને ગુજરાત, ને કઠિયાવાડ, કચ્છ, ઇત્યાદિ પ્રાંતમાં કન્યાને દુધ પિત્તિ કરતા. કેટલેક ઠેકાણે મારવાનો ચાલ બંધ પડ્યો છે પણ છોકરા અર્પણ કરે છે. પુના પાસે જેજુરી છે તાંહાં ખંડોબા દેવ છે તેને પુત્ર અને પુત્રિયો અર્પણ કરે છે ત્યાર પછી તેમનું નામ વાધ્યા અને મુરલી પાડે છે. એ પ્રમાણે કોંકણમાં ભાવિણિયો કરે છે. તુલજાપૂરમાં ભૂત્યા કરે છે. કેટલેક ઠેકાણે પહિમરવાની જગા હતી સત્યશ્રુગી દેવિના ડુંગર ઉપર અને શૂલ પાણિ મહાદેવ પાસે ડુંગર ઉપરથી કુદી મરતા આ વિગેરે એવી જગાઓ ઘણી છે. આજ કેટલાક ઠેકાણે જિવતા દાટેલા પુરુષોની કબરો છે. અમદાવાદમાં ભિમનાથમાં અને દુધેશ્વર પાસે બેચરાજિમાં એવી સમાધિયો છે. સપ્તઋષિના આરા ઉપર એવી સમાધી એક બાવાએ થોડા વર્ષ ઉપર લિધી તે વિશે માજિસ્ટ્રેટ આગળ કામ ચાલ્યું. પણ તેનો પત્તો પડ્યો નહીં હાલ કેટલાક બકરા દેવને બતાવી માહાજનમાં છોડી દે છે એવા ઉત્સર્ગ પક્ષથી પણ બલિ કરનારા ઘણા છે. ખંડાલાનો ઘાટ રેલવે કંપનીએ બાંધ્યો તે વખત એવી વાત ચાલતી હતી કે કંપની માણસના બલિ કરે છે, તે ઉપર કેટલાક મજુરદાર લોક નાશી ગયા, દેવને બલિ જોઈ એ સર્વ સાધારણ વાત છે કેટલેક ઠેકાણે કાલુબાઈની સ્થાપના છે, તે ઠેકાણે જિવતા પાડાને બાંધીને તેનું કાલજુ કાઢીને નૈવેદ્ય કરે છે. વાઈ તાલુકા જિલ્લા સતારામાં મૌજે ખાવલિ ગ્રામ છે તે ઠેકાણે એ પ્રમાણે થાય છે. પાડાની જાતર તો ગામો ગામ કરે છે. કાંઈ પણ રોગ કે અનાવૃષ્ટી થાય તો પાડો દેવીને અર્પણ કરે છે. અને હજારો માણસ એ જનાવરના પછવાડે હથીયાર લેઈને પડે છે અને જખમી કરી કરીને તેનું લોહી બદ્દી શીમમાં હલકે હલકે પાડે છે. આ પ્રમાણે સાંજ સુધી એ ઘાયલ અને જખમી જનાવરને દોડાવે છે. આખર એને મારીને નૈવેદ્ય કરે છે. એનું નામ જાતર લક્ષ્મીકાર્ય, વિગેરે કહે છે. અને તેથી સર્વ દેવી અને દેવ તૃપ્ત થયા એમ સમજીને ખુશી થાય છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રવાઈ, નાશિક ઇત્યાદિ ઠેકાણે મોટી બ્રાહ્મણ વસ્તિ છે તો પણ જાત્રા કરે છે. ઇંગ્લંડમાં અસલાના ધર્માધ્યક્ષ ટ્રુડિડ કરીને હતા તે મનુષ્ય બલિ કરતા. તેજ પ્રમાણે રૂમમાં અને ગ્રીસ દેશમાં પણ નરમેધ હતા. ઘણા લોક એમ સમજે છે કે દેવ અને દેવીયો બહુ નડે છે, વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે વૃષ્ટિ રોકે છે, તે બધું ખાવાને વાસ્તે. એમની તૃપ્તિ અન્નથી થતી નથી અન્ન માણસનું ભક્ષ્ય છે, પણ માંસ દેવોનો આહાર છે, તે આપ્યા વિના તૃપ્તિ થાય નહીં, એવી અજ્ઞાની અને શાસ્ત્ર ભળેલાની પણ સમજણ છે.

તંત્ર અને પુરાણ વિગેરેમાં જેવા જંત્રમંત્ર છે, તે પ્રમાણે વેદમાં પણ છે—તેના દાખલા થોડા નીચે લખ્યા છે.

ऐतरेयब्राह्मण अष्टमपंचिका खंड २८

अथातो ब्रह्मणः परिमरो यो ह वै ब्रह्मणः परिमरं वेद पर्येनं द्विषंतो भ्रातृव्याः परि सपत्ना म्रियंते ॥

यद्यस्याश्ममूर्धा द्विषन् भवति क्षिप्रं हैवेनं स्तृणुते स्तृणुते ॥
इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपंचिकायां पंचमोऽध्यायः ॥

खंड १० पंचिका ८

जयति ह तां सेनां यद्यु वा एनमुपधावेत् संग्रामम् ॥
तैत्तिरीये आरण्यक ४ प्रपाठक ३७ अनुवाक
तत्सत्यं यदमुं यमस्य जंभयोः ॥ आदधामि तथा हि तत् खण्फण्म्रसि ॥

३९ अनुवाक्

उत्तुद शिमिजावरि ॥ तल्पेजे तल्प उत्तुद ॥ गिरीरनुप्रवेशय ॥ मरीचीरुप सन्नुद ॥
यावदितः पुरस्तादुदयाति सूर्यः ॥ तावदितोऽमुं नाशय ॥
योऽस्मान्द्वेष्टि ॥ यं च वयं द्विष्मः ॥

अर्थ :— ब्रह्मणः परिमर आ अनुष्ठानथी राजाना सर्व शत्रु मरण पामेछे. एना अंग उपर पाषाणनु बखतर होय तोपण ते रहेवानुं नथी.

आ मंत्र जपे तेनो शत्रु सैन्य पराभव थाय अने फतेह मळेछे.

महावीर नामनो यज्ञ करीने शत्रु नाशनार्थ मंत्र भणवो के मारो शत्रु यमना दांतमा जाय.

शमिजावरीनुं झाड शत्रुनी पथारि तळे दाटवु तेथी शत्रु तरत मरि जायछे.

एज प्रमाणे. आश्वलायन सूत्रमां श्येन पक्षिनो यज्ञ विघ्न नामनो यज्ञ लख्योछे, तेने अभिचार कर्म कहेछे
अभिचार एटले शत्रुने मारवा विषे अनुष्ठान. ते सूत्रो निचे लख्याछे.

श्रौतसूत्र आश्वलायन

अ० ९ कं० ७

अनुक्रमणिका

श्येनाजिराभ्याમભિચરન્ યજેત ॥ ૧ ॥
વિધનેનાભિચરન્ ॥ ૩૨ ॥

કં૦ ૮

અભિચરન્ યજેત ॥ ૨૦ ॥

અજ્ઞાની લોકોને પ્રથમ અનેક દેવની કલ્પના થાયછે. પરમેશ્વર સૃષ્ટિનો સર્જનહાર એકછે એ નિશ્ચય બહુ વિચાર કરતાં માત્ર થાયછે તે પ્રમાણે અનેક દેવની ઉપાસના બહુ કાલ સુધિ હિંદુ લોકોએ કરી પછિ ષડ્શાસ્ત્ર કર્તા અને ઉપનિષદ બાંધનારા થયા ત્યારે પરમેશ્વર એકછે એવો નિશ્ચય થયો. પરંતુ પ્રાચીન જથો ભારે તે તોડિ સકયા નહીં. અનેક દેવ, અનેક દેવિયો, અને તેમના વંશ વિસ્તારનુ ભજન ચાલ્યુ ત્યારે બ્રાહ્મણ લોકોએ એવું પ્રસિદ્ધ કર્યું કે તે સર્વ દેવોના મંત્ર અમારે પાસેછે. દેવોનો સ્વભાવ એવોછે કે તે સર્વદા મંત્રના તાબામાં રહેછે તેથી પોતાનુ અદ્ભૂત સામર્થ્ય લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. લોકોએ એ વાત જેમ જેમ માની તેમ તેમ મંત્ર ગુપ્ત રાખ્યા. વૈદિક હિંસા ઉત્પન્ન થઈ તેનું કારણ એજ કે દેવોને ભક્ષ આપવો જોડે. જે લોક અજ્ઞાની છે તે વેદ શિવાય પળ પ્રાકૃત રીતે હિંસા કરેછે. તેમણે જલમાં સ્થલમાં સર્વત્ર દેવજ દેવ દેખાયછે સતારામાં રાજવાડા આગલ રાજાની હોલી બાલે છે તે મોટી વિશાલ કરેછે અને તેમાં જિવતો બકરો નાંખેછે. એ ચાલ ઘણા ગામમાં પળ છે. હવે વિધિતો કશી નથી કોઈ ઠેકાણે એવો સજીવ બકરો બાલવાનું લખ્યું નથી. પળ અજ્ઞાની લોક એમજ જાણેછે કે એમ કરતા દેવ તૃપ્ત થશે. અને આપણું કલ્યાણ થશે એવી પ્રાકૃત હિંસા ઘણી છે. જે વચ્ચે દેવના આગલ બકરો વધ કરવાને લાવેછે તે વચ્ચે કેટલાએક એમ કહેછે કે મારતા પહેલા તેનો જીવ દેવ લઈ જાયછે માટે તે માર્યાનું પાપ નથી. નાલીએર કે કોલુ જ્યારે દેવ આગલ ફોડેછે ત્યારે તેને વધેલું કહેછે એનું કારણ એજ છે કે જનાવરના બદલ લોક લજ્જાથી તે ફોડેછે તોપણ જનાવરનો ચ્યાલ મુક્તા નથી માટે વધેલું આ શબ્દ બોલેછે, વૈદિક હિંસા કરનાર અને પ્રાકૃત હિંસા કરનાર એ બન્નેનો વિચાર એકજ છે, ફક્ત દેવના નામ જુદા છે, અને વિધાનો જુદા છે. એકમા અગ્નિષોમદેવ અને બીજામાં મેલડીમાતા કે કાલકામાતા આવે, એકમાં વૈદિક મંત્ર અને બીજામાં લવારો, પળ ધોરણ એકજ છે. જ્યારે એક પરમેશ્વર છે એમ તે માણસના મનમાં આવેછે ત્યારે ભક્ષ આપવાની વિગેરે કલ્પના રહેતી નથી. કારણ પરમેશ્વરનું એશ્વર્ય સચ્ચિદાનંદ પૂર્ણપર બ્રહ્મ રૂપનું ધ્યાન કરતા ભક્ષાદિકની કલ્પમા સમુલ્લગી નાશ પામેછે. કારણ પરમેશ્વર આપણો માબાપ જેવી કૃપાલુ અને મિત્ર એમ સમજવામાં આવેછે. ત્યારે નકામા અને ક્ષુધાતુર દેવની કલ્પના ક્યાંથી રહે?

યંત્ર ચિંતામણી નામનો ગ્રંથ કાશીક્ષેત્રમાં છાપીને પ્રસિદ્ધ થયોછે, તેમાં પળ ધૂતવાનો હુનર ઘણો છે તેમાંના કેટલાએક પ્રકરણ નીચે લખ્યાંછે. તેમાં યંત્રની કરામત અદ્ભૂત શક્તિ લખીછે :—

એકદા દેવદેવેશં દૃષ્ટ્વા દેવી શુચિસ્મિતા ॥ ઉપગમ્ય શનૈર્વાક્યં પ્રોવાચ જગદંબિકા ॥ ૨ ॥

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

દેવદેવ જગન્નાથ કરુણાકર શંકર । વર્ણાશ્રમાંશ્ચ ધર્માશ્ચ સંદેહાંશ્ચ મમ પ્રભો ॥ ૩ ॥

શ્રુતં સર્વં મયા ત્વત્તઃ સર્વજ્ઞોઽસિ યતઃ સ્વયમ્ ।

અનુક્રમણિકા

मंत्राणां विनियोगस्तु यंत्राणां निर्णयस्तथा ॥ ४ ॥
तथैवागमभेदेषु उदितो हि न संशयः । एवं द्विजाश्च मंत्रज्ञा दृश्यन्ते क्लेशभागिनः ॥ ५ ॥
पाखंडिभिः पराभूता नास्तिकैर्वेदनिन्दकैः । विना मंत्रैर्जपैर्होमैरक्लेशेन महाप्रभो ॥ ६ ॥
तत्क्षणाज्जायते सिद्धिः सुसिद्धा सर्वकामदा । मारणोच्चाटनाकृष्टौ विद्वेषे स्तंभने तथा ॥ ७ ॥
अभिचारेषु सर्वेषु काम्यार्थेषु च सर्वदा । विवादेषु विषादे च रणे वैरिजये तथा ॥ ८ ॥
एतत्सर्वं यथा देव सिद्ध्यर्थं साधकस्य हि । विचार्य देवदेवेश रहस्यं परमं वद ॥ ९ ॥

॥ श्रीशिव उवाच ॥

वेदाचारो मया प्रोक्तः ऋषीणां तु महात्मनाम् ।
शिवधर्मस्तु मुक्तानां वैष्णवानां तु वैष्णवः ॥ १० ॥
सौरं सांख्यं मया प्रोक्तं बहूनां सिद्धिमिच्छताम् ।
शाक्तं च बहुधा प्रोक्तं भैरवं बहुधा प्रिये ॥ ११ ॥
धर्मकामार्थमोक्षाणां ज्ञानं चैव प्रकाशितम् । रहस्यं गोपितं भद्रे सर्वत्रापि न संशयः ॥ १२ ॥
रहस्यहीनो मंत्रस्तु ध्यानेनापि विशेषतः । न सिध्यति वरारोहे कल्पकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

प्रसादं कुरु देवेश सुखोपायं वदस्व मे । रहस्यं सुखबोधं च सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥ १४ ॥
विना होमेन जाप्येन पुरश्चरणसेवया । कलौ तु सिध्यते देव तथोपायं वदस्व मे ॥ १५ ॥

॥ श्रीशिव उवाच ॥

साधु साधु महाप्राज्ञे लोकानां हितकारके । इदमित्थं न केनापि पृष्ठोऽहं पद्मलोचने ॥ १६ ॥
शृणुष्वैकाग्रचित्ता त्वं रहस्यं क्षणसिद्धिदम् । कल्पं चिंतामणिं नाम गुह्याद्गुह्यतमं महत् ॥ १७ ॥
एतत्कल्पं सदा यस्य लिखितं विद्यते गृहे । संपूज्यते प्रतिदिनं प्रभावं तस्य वै शृणु ॥ १८ ॥
अल्पमृत्युभयं नास्ति नास्ति चौरभयं तथा । भूतप्रेतपिशाचानां प्रभावो नैव जायते ॥ १९ ॥
राजवश्यं महायंत्रं शृणु देवि सुशोभितम् । कांस्यभाजनमानीय शुद्धं भस्मादिभिः कृतम् ॥ २० ॥
जातीकाष्ठेन विलिखेद्रोचनाचंदनेन च । साध्यनाम लिखेन्मध्ये वर्तुलं वेष्टयेत्ततः ॥ २१ ॥
योषिद्धा पुरुषो वाऽपि कृतनिश्चयसंयुतः । किंकरा इव ते सर्वे वशीभूताः सदैव हि ॥ २३ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि यंत्रं वै बीजसंपुटम् । राजवश्यकरं श्रेष्ठं जनवश्यकरं तथा ॥ २४ ॥
एकपंक्तौ समालेख्यं ह्रींकाराणां चतुष्टयम् । ह्रींकारपुटितं पश्चात्साध्यनाम लिखेदधः ॥ २५ ॥
तद्यंत्रं मुष्टिमाबध्य गच्छेद्देव राजमंदिरम् । तत्कोय शमपंत्याशु वशीकरणमुत्तमम् ॥ २६ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विवादे विजयं नृणाम् । यंत्रं कुर्यात्प्रयत्नेन सर्वलोकमनोहरम् ॥ २७ ॥
मध्ये नाम लिखित्वा तु वर्तुलं वेष्टयेत्ततः । चतुर्दलं समायुक्तं बीजयुक्तं तु मानवः ॥ २८ ॥
धूपैर्दीपैः सुनैवेद्यैः पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः । त्रिलोहवेष्टितं यंत्रं दुग्धमध्ये क्षिपेत्ततः ॥ २९ ॥

ततो गच्छेद्विवादार्थं जयेन्नास्त्यत्र संशयः । विवादविजयं नाम यंत्रं देवैः प्रपूजितम् ॥ ३० ॥
 यदा महाबलः शत्रुघातं कर्तुं हि वाञ्छति । तदात्मानुकूल्यार्थं यंत्रं कुर्वीत कंटकम् ॥ ३१ ॥
 साध्यनाम लिखेन्मध्ये वर्तुलं वेष्टयेत्ततः । ईकारश्च भ्यकारश्च विसर्गातश्चतुर्दिशम् ॥ ३२ ॥
 एकैकं तु लिखित्वा तु वर्तुलं वेष्टयेत्ततः । स्मशानभस्मना लेख्यमर्कपत्रद्वयोपरि ॥ ३३ ॥
 कंटकाख्यं महायंत्रं दुष्टमोहनकं परम् ।
 स्वशक्त्या दक्षिणां दद्यात्कालरात्रिः सुप्रीयताम् ॥ ३४ ॥
 शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यंत्रं वह्निनिवारणम् ।
 यस्मिन्गृहे स्थितं यंत्रं तत्र नाग्निभयं क्वचित् ॥ ३५ ॥
 यस्य हस्ते सदा तिष्ठेद्यंत्रराजं मनोहरम् । स्वप्नेऽप्यग्निभयं तस्य कदाचिन्नोपजायते ॥ ३६ ॥
 श्रीखंडरोचनहिमेन तु लेखनीयं यंत्रं तु भूर्जे विधिवत्तु विस्तृते ।
 नाम स्वकीयं तु विलिख्य मध्ये सुवेष्टयेद्वर्तुलं रेखया तथा ॥ ३७ ॥
 अग्नेः सकाशाद्भीतिर्या सास्मात्कापि न जायते । ब्राह्मणं भोजयेदेकं यंत्रराजस्य तुष्टये ॥ ३८ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि यंत्रं शत्रोस्तु मारणम् । एतद्यंत्रं सुसंलेख्यं कपाले तु नरस्य च ॥ ३९ ॥
 स्मशानांगारकं घृष्य धत्तूरकरसेन तु । स्मशाने चैव संलेख्यं चतुर्दश्यां महानिशि ॥ ४० ॥
 विवस्त्रेण निःशंकेन एकाकी यंत्रमुत्तमम् ।
 मध्ये नाम लिखित्वा तु लिखेत् म्लम्लि तथोपरि ॥ ४१ ॥
 उपरि ज्वालेन्नूनं रात्रौ रात्रौ शुचिस्मिते । एवं कृते तृतीयेऽह्ने शत्रोः संजायते ज्वरः ॥ ४२ ॥
 क्रमेणैव महाव्याधिस्ततो वै मरणं भवेत् । एकजीवं बलिं दत्त्वा उद्धृते जीवते हि सः ॥ ४३ ॥
 नो चेद्यमपुरं याति नात्र कार्या विचारणा ॥ ४४ ॥
 इति यंत्रचिंतामणौ मारणाधिकारे शत्रुमारणम् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि मारणं दूरदेशजम् । स्मशानांगारकं घृष्य अजारक्तं तथैव च ॥ ४५ ॥
 विषं चैव तु संघृष्य लिखेन्नरकपालके । संपुटं चैव संलेख्यं लेखन्या काकपिच्छया ॥ ४६ ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे शत्रोर्मरणं जायते प्रिये । अनुग्रहे तु पूर्वोक्तं विधानमिति निश्चितम् ॥ ४७ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि शत्रोरुच्चाटनं परम् । स्वस्यानामिकरक्तेन भूर्जपत्रे वरानने ॥ ४८ ॥
 गंगणपतीति जानीहि प्रहितं प्रणवादिकम् । एकपंक्तौ समालेख्यं हुंगं नाम विलिख्य च ॥ ४९ ॥
 उच्चाटयेदत्र न संशयोऽस्ति दिनैस्तथैकाधिकविंशकेन ।
 अयं क्रमो लेखनपूजने च सर्वत्र उच्चाटकृताधिकारे ॥ ५० ॥
 खंडं कृत्वा तु तद्यंत्रमुच्छिष्टौदनमिश्रितम् । दीयते भक्षणार्थं च वायसेभ्योऽतिमे दिने ॥ ५१ ॥
 शृणु देवि प्रवक्ष्यामि त्रैलोक्योच्चाटनं परम् । कृष्णकुक्कुटरक्तेन भूर्जपत्रे लिखेन्नरः ॥ ५२ ॥
 साध्यनाम लिखित्वा तु त्रिकोणं वेष्टयेत्ततः । पुनस्त्रिकोणं संलिख्य द्वितीयं तु वरानने ॥ ५३ ॥
 परितो वर्तुलं कृत्वा पूजयेत्पुर्ववत्पुनः । एवं कृत्वा तु तद्यंत्रं बध्नीयाच्च शुनो गले ॥ ५४ ॥
 यथा यथा श्वा व्रजति तथा सोऽपि क्षणेन दि । उच्चाटयेन्न संदेहस्तत्क्षणात्सुरसुंदरि ॥ ५५ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि बालानां शांतिकारकम् । यंत्रं रक्षाकरं श्रेष्ठं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ ५६ ॥
 पूर्वोक्तविधिना लेख्यं द्रव्यैः पूर्वोदितैः क्रमात् । भूर्जपत्रोपरि देवि पूर्वोक्तविधिनाऽर्चनम् ॥ ५७ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि सर्पात्संरक्षणं परम् । सर्पादिभिर्थथा बालः प्रौढो वाऽपि विशेषतः ॥ ५८ ॥
 मध्ये नाम लिखित्वा तु वर्तुलं तु द्विरेखया । संवेष्ट्य च दलान्यष्टौ हंसबीजयुक्तान्पृथक् ॥ ५९ ॥

प्रमादात्पतिते पादे तिष्ठति स्तंभिता ध्रुवम् । अथ दष्टः प्रमादेन विषं नैवाधिरोहति ॥ ६० ॥
सर्पाणां स्तंभनार्थाय यंत्रं गरुडभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति शांत्य० सर्पस्तंभनं नाम १० यंत्रम् ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि डाकिनीत्रासनं परम् । भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्डाकिनीब्रह्मराक्षसैः ॥ ६२ ॥
यदा ग्रस्तो नरः कोऽपि नारी वा बालकोऽपि वा ।

तदा यंत्रं प्रकुर्वीत त्रासार्थं भूतरक्षसाम् ॥ ६३ ॥

खडिकया लिखित्वा तु खर्परे नूतने शुभे । चतस्रस्तिर्यगा रेखा ऊर्ध्वास्ताः पंच रेखिकाः ॥ ६४ ॥

रुदंतं च महाभूतं वेपमानं पलायते । तत्क्षणाद्बालकं त्यक्त्वा देशत्यागेन गच्छति ॥ ६५ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि भवबंधविनाशनम् । निर्वाणपदयोज्यं हि निर्वेदपददायकम् ॥ ६६ ॥

षट्कोणस्य तु मध्ये तु साध्यनाम प्रतिष्ठितम् । निःसारसंपुटं कृत्वा भूर्जपत्रे सुविस्तृते ॥ ६७ ॥

ज्ञानयोगं समासाद्य मुच्यते नाच संशयः । पितृमित्रकलत्रेषु निर्मोहः संप्रजायते ॥ ६८ ॥

यंत्रप्रतिष्ठाकर्त्रे तु देय निष्कचतुष्टयम् । तदर्धं तु तदर्धं वा यथाविभवविस्तरम् ॥ ६९ ॥

वित्तशाठ्यं परित्यज्य यथोक्तफलमाप्नुयात् । प्रीणयेन्मंत्रिणं सम्यक् विभवैः प्रीतमानसः ॥ ७० ॥

मंत्री यदि न संतुष्येदनर्थो धारणाद्भवेत् ॥ इति यंत्रलेखनपद्धतिः ॥ ७१ ॥

इति यंत्रचिंतामणौ नाम्नि महाकल्पे प्रत्यक्षसिद्धिप्रदे उमामहेश्वरसंवादे दामोदरपंडितोद्धृते

अष्टाधिकारः समाप्तः ॥

सदरहु प्रमाणे मंत्र, तंत्र, अने यंत्र इत्यादिक कल्पित जुठा प्रकार लखीने ब्राह्मण, बावा, जति वीगेरे लोकोए आखा देशने धुती लीधो. त्रिकोण यंत्र, पंचकोण यंत्र, छकोण यंत्र, आठ पांखडीनुं यंत्र, सोळ पांखडीनुं यंत्र, नव त्रिकोणनुं श्रीयंत्र, इत्यादिक जनावरना लोहीथी के गोरू चंदनथी लखे अने स्मशानमां तेनी पुजा हवन करे तो माणसने मारी नाखे, बीजे ठेकाणे उडाडी दे, लश्करनो नाश करी नांखे; एटलुंज नहीं, पण मोक्षे जवुं होय तो एक यंत्र लखेतो बसछे. ए प्रमाणे यंत्रचिंतामणीमां लख्युंछे. एवा टुचका उपर भोळा लोक बहु श्रद्धा राखेछे. बैरां, श्रावक लोको, राजा, अने ठाकोर लोको पासे कोटे, कम्मरे, अने हाथे तावीजो अने तेमां घालेला यंत्रो घणा होयछे. मंदवाड आवे, के विस्तार नहोय तो यंत्र अने तावीजो खोळता करेछे. आ सर्व धूतवानी विद्या छे, अने अज्ञानी लोकोने छेतरवाने वास्ते आ विद्या धूतारा लोके मोटा मोटाना नामथी रचीछे. आ विद्यामां कशुं सत्य नथी एवु तत्त्ववेत्ता कहेछे. ठग तो एवु बोले नहीं. माटे बधा वावा, जति, इत्यादिक जे मंत्रशास्त्री कहेवाय छे, अने जे बे भमर वच्चे कुंकुमना शाक्त तिलक विगेरे चिन्हथी ओळखाय छे, ते सर्वनी प्रार्थना बद्धाय लोकोए एमज करवी घटे छे के महाराज हेमे तमारे वास्ते बहु दुःख भोगव्युं. जन्मथी मरण सुधी तमारा घणा आकरा कर भर्या अने भरियेछेए. तमे घणा नीच थई कुकर्ममां सामील थइने हमने छेतरवा वास्ते घणी तजवीज करी. तमारा घरडा लोकोए उपयोगी विद्या थोडी साधन करी, तर्क, व्याकरण, औषधी, ग्रह, नक्षत्रनु ज्ञान हमने आप्युं, ते उपकार वाळवाने वास्ते तमने हरएक टाणे खवरावीए छीए. तमारो आदर सत्कार करीयेछीए. तमारी बरदास्त राखीयेछीए. हमारा उपर तमारी सत्ता स्थापन थइ एम समजीने तमारुं सत्य शोधननुं कर्म तमे मुंकी दीधुं, अने तोफान उठाव्युं. अज्ञान, पाखंड, अने दंभनी वृद्धि करी एवा तमे खराब निकळ्या, अने हजार तरेहथी हमने छेतरोछो, कनडोछो, हमारु ज्ञान वधे एटले तमारा घराक ओछा थशे, एम समजीने हरेक सुधारामां तमे आडा अने आडाज पडोछो. आज सुधी हमे मुख अने तमारा गुलाम हता तो चाल्यु ते ठीकज चाल्यु; पण हवे परदेशना

लोके आवीने हमने घणा वाकफगार कर्या, तेथी हमे तमारी छेतरवानी विद्याने ओळखता थया. तयारे तमे हवे दया करीने हमने मुंकी द्यो, छेतरशो नहीं. जुनी तमारी करेली नकामी विद्या मुकी द्यो अने हमारी मेळे हमे सारे मार्गे चढीये तो हमने खाळशो नहीं. हमारी अने तमारी वधारे फजेती न करशो एटलुंज तमारी पासे मागीये छैए.

भाग ४ थो

खंडन प्रकरण

आगमशास्त्र बहु निंदा छे पण आज सुधी कोई ब्राह्मण के पंडिते तेनुं खंडन करेलुं जणातुं नथी. घणाएक ब्राह्मण ते शास्त्रना अनुयायी थयाछे अने थायछे, अने ते शास्त्रना भाग पोताना शास्त्रमां मेळवी दीधाछे. ब्राह्मण सिवाय आ शास्त्र कोणे रच्युं हशे? शीवना नामथी लाखो ग्रंथना पूर संस्कृत पुस्तको करनारा परदेशना म्लेच्छ आव्या हशे के कणबी वाणीआए अहींआं लख्या हशे? ए वाततो बनवानीज नहीं; पण पोतानुं नाम प्रसिद्ध न करवा वास्ते शीव, पार्वति, कार्तिकस्वामी, भैरव इत्यादिकनां नाम घालीने ब्राह्मणोएज ग्रंथ रच्या हशे. अन्यदेशना लोक अथवा ब्राह्मणथी उतरती वर्णना हिंदुस्थानना लोक संस्कृत भणीने धर्म संबंधी ग्रंथ रचता हता, एवो वखत कोई युगमां हिंदुस्थानमां आवेलो जणातो नथी. अने आ ग्रंथ प्रमाणे आचार करनारा आ काळमां पण ब्राह्मणज छे, शुद्र के वाणीआ पोताने मंत्रशास्त्री केहेवडावता नथी, माटे ए ग्रंथना करनारा विद्वान ब्राह्मण हता एम सिद्ध थायछे. देवी भागवत् हाल टीका सहित मुंबाईमां छाप्युंछे, तेनो टीकाकार नीलकंठशास्त्री काशीनो रहेनार छे. तेणे टीका करीछे तेमां देवी उपासनानी बहु प्रशंसा करीछे, अने श्रीमद्भागवत ए मुख्य पुराण नथी एम ठराव्युंछे. चंडीपाठ तो मार्कंडेय पुराणमांज दाखल छे, कोई पुराणोमां देवी उपासनानी निंदा करेली जणाती नथी. श्रीमद् भागवतमां शैवमतनी निंदा छे पण ए पुराण मुख्य पुराणमां गणेलुं नथी माटे तेनो आधार शैवमतना लोक लेता नथी. कदापी एम कल्पना करीए के पुराण पेहेलां थएलां अने तयारपछी आगम थएला तो तेनी निंदा पुराणमां आवेज नहीं. आगमनो पत्तो शंकराचारजी सुधी लागेछे, तयारपहेलां आगम हता के नहीं ए संशय रहेछे. दंतकथा एवी छे के शंकराचार्य कौलमतना हता तेथी तेमनी आज्ञा गुजरातमां कोइए मानी नथी. पछी शंकराचार्यना मठमां कौलमतनो बहु विस्तार थयो ते कारणथी रामानुज आचार्य थयो तेज प्रमाणे वलभाचार्यना मंदीरमां गोकुल क्रीडा अने रासरंग बहु बध्यो तेथी स्वामिनारायण आचार्य थया तेमणे एवो धारो बांध्यो के स्त्री अडकेतो अपवास करवो, ए प्रमाणे ज्यारे जुनो मत बगडेछे. तयारे तेनो सुधारो करी नवो मत दाखल करावा नवा आचार्यो थायछे. स्वामिनारायणनी शिक्षापत्रीमां एवुं लख्युंछे के बधाय ब्राह्मणे गृह्य सूत्र प्रमाणे आचार पाळवो पण तेमां शुं छे ए ते वखत जाणवामां नहोतुं-ए जाणवामां होततो एम् लखत नहीं. तेज प्रमाणे वेदादिकनी प्रशंसा जे करीछे ते पण तेनो अर्थ तपाशीने करेली नहीं. ए तपास शाक्यमुनी जेने बौध्य अवतार कहेछे तेणे मात्र करेलोछे. जेव जेम काळ उतरनी आव्यो तेम तेम विद्वान पण ओछा रह्या. वेदनो अर्थ जोइने कोई बोलतो नथी, जाण्या विना बोलवानी हालना ब्राह्मणोने बहु टेव पडेलिछे.

बधाय एम कहेछे के वेद अमारो धर्म पुस्तक छे. मंत्रशास्त्र खरू छे. भागवतमां पण प्रथम श्लोकमां एम कहेछे के :-

निगमकल्पतरोगलितं फलम् ॥

एटले वेद वृक्षनुं फल तेज भागवत छे. पण खरू कहिये तो वेदने अने भागवतने घणुं अंतर छे. वेदमां मुख्य धर्म यज्ञयाग छे, तेनी निंदा भागवतमां छे. प्राचिन बर्हिराजाए घणा यज्ञ कर्या, तेने नारदजीए उपदेश कर्यो के हिंसा मिश्रित अनुष्ठानथी कशुं फल नथी. ए प्रमाणे छतां वेदनुं बच्चु भागवत कहेछे. एथि एम जणायछे के प्राचीन काळथी जे पुस्तक उपर दृढ श्रद्धा थई तेनी निंदा न करता युक्तिथी नवो धर्म चलावो, तेथी ते लोकोने मान्य थशे एवी बुद्धिथी ग्रंथ रचेलाछे, तेज प्रमाणे स्वामिनारायणना वचननो अर्थ समजवो जोईए. एक श्लोकमां गृह्यसूत्र प्रमाणे वर्तवु एम लखेछे. बीजे ठेकाणे लखेछे के हिंसा वर्ज करवी. हवे गृह्यसूत्रमां दस ठेकाणे हिंसानी प्रसंग आवेछे, तयारे गृह्यसूत्र प्रमाणे आचार करता हिंसा वर्ज केम थशे? ए बेनो मेळ शो? आंधळा लोक छे तेने जेम बतावो तेम हा, कहेशे पण जे तपास करीने पुछशे तेने उत्तर शुं आपउ?

शंकराचार्यस्वामीनो अने श्रावकनो संवाद थयो ते निगम प्रकाशमां दाखल छे. शंकरस्वामीए जे निर्णय कह्यो ते खरो अने वेदार्थ प्रमाणे कह्योछे. आ काळना पंडितो ते शंकरस्वामी करता वधारे विद्वान हशे ते गमेतेम कहे पण ते खरू न कहेवाय.

निगम विशे आ तक्रार थई पण आगम विशे पण घणी तक्रार छे बीजा भागमां जे ग्रंथ दाखल कन्याछे ते एवा खराब छे के कोई शिष्ट माणस पासे एनो अर्थ कराय के वंचाय नहीं, एवुं अमंगळने घणुं दुष्ट छे; पण घणा ब्राह्मण अग्निहोत्रि शास्त्री, पंडित, सन्यासी, आवा ग्रंथने धर्म समजेछे अने गुप्त राखेछे. तेनो स्पष्ट प्रकाश थवाने वास्ते ते वचनो प्रसिद्ध कर्याछे. पुनामां कृष्णेंद्रस्वामी अने रामतीर्थ स्वामी ए बे परमहंस सन १८४४ मां आविने शाक्तमत बहु चलाव्युं अने तेमना बहु शिष्य थया. कृष्णभट गोखले करीने एक वैष्णव ब्राह्मण हतो तेणे वेर बांधिने बधायने ज्ञात बाहेर मुक्या, ते वेर घणा वर्ष सुधी चाल्यु तेमां केटलाएक पंडितो शाक्त मार्गवाळा तरफ रह्या. तेमां मुख्य त्रिंबकशास्त्रि शाळग्राम जेणे सात यज्ञ कर्या हता अने वेद अने श्रौत अने षडशास्त्र एने सारि पेठे मालुम हता, अने कांई पण शास्त्रार्थ पुछवानो होय तो आखा दक्षणमां एने पुछता. जेवो सुरतमां दीनमणीशंकर नागर गुजरातमां पंकाएलो तेवो ए दक्षणमां हतो तेणे पण ज्ञात बाहेर मुक्यो. पंछी ए शास्त्रिने लोके एम कह्युं के आगमशास्त्र खोटुं छे एम तमे लखी आपो, ते वात तेणे मान्य करी नही. ते मरणांत तेणे टेक राखी. शिवोक्तशास्त्र छे तेने हुं खोटुं केहेनार नथी एम कहिने जन्म सुधी ज्ञात बाहेर रह्यो. ए वात दक्षणमां प्रसिद्ध छे ते आ ठेकाणे लखीछे. खरू कहिये तो वैदिक धर्ममां केटलीएक क्रियाओ एवी छे के ते क्रिया वाघ्री के कसइ पण करवाने शरमइ जाय अने आगम धर्मनी केटलीएक क्रिया एवी छे के कसबण पण करवाने शरमइ जाय. एज कारणथी आ बन्ने धर्मना पुस्तको गुप्त राखवामा आवेछे. गुप्त राखवाने बीजुं कारण जणातुं नथी. बौद्धधर्म उत्पन्न थयो तो दहाडाथी कली उत्पन्न थयो अने जुना पुस्तको ढांकी मुकवानी जरूर पडि. हालना ब्राह्मण ए बात स्पष्ट कबुल करता नथी पण बिजे रिते बोले छे पण ते बात खरी नथी. एउ, जे पुस्तको तपासिने पोतानी खात्रि करशे तेनी ध्यानमां आवशे. ब्राह्मणोने पुछतां ए बातनो पत्तो पडवानो नथी. कारण के घणाएक ब्राह्मण तो विद्वान नथी, ते पंडयेज समजता नथी. ने घणा ग्रंथ ए अवलोकन करता नथी अने बीजुं कारण खरी बात कहेता पोतानी निंदा थाय ते करवाने ते चहाता नथी.

आगमशास्त्र विषे केटलाक साधु ग्रंथकार थया तेमनो अभीप्राय नीचे दाखल कर्योछे —कारण के तेओ स्वार्थि नहोता अने स्वतंत्र हता माटे तेमनो अभीप्राय वांचवा लायक छे.

निश्चलदास नामनो एक दादुपंथी साधु दिल्लीप्रांतमां थयो तेने विचारसागर नामनो ग्रंथ हिंदुस्थानी भाषामां कय्यो तेमां सर्व मत संग्रह छे तेना सात तरंग छे. ते ग्रंथ मुंबइमां छापिने प्रसिद्ध थयोछे तेना सातमा तरंगना २१८ मा पानाथी शाक्त धर्मनुं वर्णन कर्युछे ते नीचे लख्युछे ते उपरथी तेनो अभिप्राय जणाशे.

परंतु देवीकी उपासना के बोधक ग्रंथनमें दो संप्रदाय हैं ॥ एक दछिण संप्रदाय दूसरी उत्तर संप्रदाय है ॥ उत्तर संप्रदायकूं वाम मार्ग कहै है ॥ तिनमें दछन संप्रदायकी रीति सैंजिन ग्रंथमें देवीका उपासना है ॥ सोतो धर्मसास्त्रकै अंतरभूत है ॥ और वाममार्ग जिन ग्रंथनमें है ॥ सो धर्मसास्त्रसैं विरुद्ध है ॥ यातैअ प्रमाणहै ॥ यद्यपि वामतंत्र शिवनै कीयाहै ॥ तथापि सकल सास्त्र औ वेदसैं विरुद्ध है प्रमान नहीं ॥ जैसें विष्णुके बुद्ध अवतारने नास्तिक ग्रंथ कियेहै ॥ सो वेद विरुद्ध हैयातैं प्रमान नही ॥ तेसैं शिवकृत वामतंत्र वीअत्यंत विरुद्धहै ॥ मदिरादिक अत्यंत असुद्ध पदार्थ नकातामैं ग्रहण लिख्याहै ॥ और उत्तम पदार्थनके जो नाम है ॥ सोई मलिन पदार्थनके नाम लोक वंचनकै निमित्त कहै है ॥ मदीराका नाम तीर्थ ॥ मांसका नाम शुद्ध ॥ मदिरा पात्रका नाम पद्मा ॥ प्याजका नाम व्यास ॥ लसुनका नाम सुकदेव ॥ मदिराकारी कलालका नाम दीछीतक हैहै ॥ तैसैं वेस्या सेवी चर्मकारी आदिक चांडाली सेवीकूं प्रागसेवीका सीसेकहैहै ॥ और भैरवी चक्र मैस्थित जो चांडालादिकहै ॥ तिनकूं ब्राह्मण कहैहै औ अत्यंत व्यभिचारिणीकूयोगिनी औव्यभिचारीकूयोगीकहैहै ॥ असैं अनेक प्रकारसैं निषिद्ध तिनका व्यवहारहै ॥ पूजनकै समै अनेक दोषवती स्त्री कूं उत्तम सक्ति कहैहै ॥ जातिकी चांडाली अति व्यभिचारिणी ॥ रजस्वला स्त्रीकूं देवी बुद्धिसैं पूजनकरैहै ताका उछिष्ट मदिरापान करैहै ॥ और अधिक मदिरा पानसैं जो वमन करिदेवो ॥ ताकूं, पृथिवीमें नही गिरनैदेवैहै ॥ किंतु आचार्य सहित दूसरे सावधान भछन करैहै ॥ वमनकूं भैरवी कहैहैं ॥ और स्त्रीकी योनिमें जिह्वा लगायकै मंत्रनका जप करैहै ॥ मदिरा १ मांस २ मत्स्य ३ मुद्रा ४ मंत्र ५ इनपंचमकारकूं भोग मोछनिमित्त सेवन करैहै ॥ प्रथमा द्वितीयादिक तिन मकारके अप्रसिद्धना मनतैंव्यवहारकरैहै ॥ इसतै आदिलेकै वामतंत्रका सकल व्यवहार ॥ इसलोकतै परलोकतै भ्रष्ट करैहै ॥ इसी कारणतै कर्णछेदी योगीऔ अवधूत गुसाई ॥ तैसैं अनेक संन्यासी ॥ औ ब्राह्मणादिक वाममार्गकूं सेवन करैहै ॥ तौबी लोक वेदनिंदत जानिकै गुप्त गषेहे ॥ अधिकव्यकहै वामतंत्रकी रीति सुनिकै ॥ म्लेच्छके वीरोमांच होयजावै ॥ अैसा निंदत वामतंत्रहै ॥ सर्वगी जो अभछन करैहै ॥ सो सारे निंदित मार्ग वामतंत्रमें कहैहै ॥ अति नीच व्यवहार लिषनै योग्य नहीं ॥ यातैं विशेष प्रकार लिष्या नही ॥ सर्वथा वामतंत्र त्यागनै योग्यहै ॥ तैसैं नास्तिक मत वीत्यागनै यौग्यहै ॥

तुकारामबाबा करीने एक कुणबी साधु पुना पासे देहुगांम छे ते ठेकाणे थयो तेणे अभंग रच्याछे ते दक्षणमां बहु मान्यछे ते अभंगनी प्रत मुंबइमां गणपत कृष्णजीना छापखानामां छापीछे तेना पहेला पुस्तकना ३७६ मा पाना उपर शाक्त धर्म विशे अभंगछे तेमाना १२३८, १२३९, १२४०, १२४१, १२४२, १२४३ ए नंबरना अभंग नीचे लख्याछे ते उपरथी ए साधुनो अभिप्राय जाणवामां आवशे.

ऐका कलीचें हें फळ । पुढें होईल ब्रह्मघोळ ॥ १ ॥
चारीवर्ण अठरा याती । भोजन करिती येके पंक्ती ॥ २ ॥
पूजीती आसुरी रांडा । मद्य प्राशीतील पेंडा ॥ ३ ॥
वामकवळमार्जन । जन जाईल अधःपतन ॥ ४ ॥
तुका हरिभक्ति करी । शक्ति पाणी वाहे घरीं ॥ ५ ॥
शाक्त गधडा जये देशीं । तेथें राशी पापाच्या ॥ १ ॥
सुकृताचा उदो केला । गोंधळ घालां इंद्रियें ॥ २ ॥

क्रोधरूपें वसे काम । तिचें नाम जपतसे ॥ ३ ॥
 मद्यभक्षण मांगिण्याती । विटाळ चितीं सांठविला ॥ ४ ॥
 स्तउनियां पूजी रांड । नलगे भांड दाढीसी ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे भगवंति । नेइल अंतीं आपणापें ॥ ६ ॥
 राजा प्रजा द्वाड देश । शाक्त वास करीति तो ॥ ७ ॥
 अधर्माचें उघड पीक । धर्मरंक ते गांवीं ॥ ८ ॥
 न पीके भूमि कांपे भारे । मेघ वारे पीतील ॥ ९ ॥
 तुका म्हणे अवधीं दुःखे । येति सुखें वस्तीसी ॥ १० ॥
 ऐसे कलियुगाच्या मुळें । झालें कर्माचें वाटोळे ॥ ११ ॥
 सांडूनीयां रामनाम । ब्राह्मण म्हणती दोमदोम ॥ १२ ॥
 शिवोन येतीं निळीं । वस्त्रें पांघुरती काळीं ॥ १३ ॥
 तुका म्हणे वृत्ती । सांडु निगदा मागत जाती ॥ १४ ॥
 अवघ्या पापें घडला येक । उपासक शक्तीचा ॥ १५ ॥
 त्याचा वीटाळ नको अंगा । पांडुरंगा माझिया ॥ १६ ॥
 काम क्रोध मद्या अंगीं । रंगला रंगी अवगुणी ॥ १७ ॥
 करितां पाप न धरी शंका । म्हणे तुका कोणीही ॥ १८ ॥
 वारितां बळें धरितां हातीं । जुलुमें जाती नरकामधीं ॥ १९ ॥
 रंडिदासा प्रती कांहीं । उपदेश तोही चालेना ॥ २० ॥
 जन्म गेला वाताहत । थोर घात येठाई ॥ २१ ॥
 तुका म्हणे पंढरिनाथा । तुझी कथा दूषिती ॥ २२ ॥

आगम प्रकाश ग्रंथ अमदाबादना बे शास्त्रीने तपासवा वास्ते आप्यो हतो तेमणे शाक्त धर्म विशे विस्तार पूर्वक खंडन कर्युं नथी. पण टुंकामां पोतानो अभिप्राय लख्योछे ते पण नीचे दाखल कर्योछे.

आ ग्रंथना पहेला अने बीजा भागमा जे ग्रंथना श्लोक लखीने बतलाव्या छे, ते केवळ अधर्म छे ए पाखंड छे, ने सत्पुरुषने आचरण करवा योग्य नथी, ने कोई सारा माणसने ए आचरवुं नहीं. ए केवळ दुष्ट नरकमां पडवानुं साधन छे.

लि. शास्त्री. सेवकराम रामनाथ,
दस्कत पोताना.

जे सेवकराम शास्त्री लखेछे ते मतने हुं सर्वे रीते मळतो छुं.

लि. शास्त्री. गंगाशंकर जयशंकर,
दस्कत पोते.

भाग ४ थो संपूर्ण.

अनुक्रमणिका

નિગમ પ્રકાશ

ઁટલે

વૈદિક ધર્મનો ઁલાસો

“લોઁ હિઁ નિબંધ સંગ્રહ” કર્તાઁ

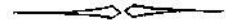
ધર્મ સુધારણા ઇછિનારના ઉપયોગ વાસ્તે

બનાવી પ્રસિદ્ધ કન્યો

અમદાવાદ મધ્યે

મામાનીં હવેલીમાં યુનાઇટેડ પ્રિંટિંગ અને જ. ઁ. કંપની
“લિમિટેડ”ના પ્રેસમાં રણછોડલાલ હીરાચંદે છાપ્યો.

સંવત ૧૯૩૦.

સને ૧૮૭૪.

અનુક્રમણિકા

INTRODUCTION

I dedicate the following pages to the thinking ones who have curiosity to know the ancient mode of worship proclaimed by the revelation called Nigamas. The ancient practices of a nation are often buried in oblivion, but those of India are well preserved in its sacred literature. It is necessary that Reformers, in order to be successful, ought to possess a knowledge of the ancient literature, which the people have, through habit, ignorance and Priest-craft learned to venerate. The secrecy which is attached to the sacred literature of the Brahmans, principally arises from the ignorance of the language in which it is written and by its being to a great extent, out of vogue. The primeval sacrificial system, which is the basis of the ancient Vedic Religion is cruel, uncouth, as well as opposed to the ideas of the present age. It would not have been satisfactory to describe it without referring to authorities on each point asserted and discussed. The book therefore is filled with authentic extracts from Vedic literature, which is considered as revelation from the Most High. It has been hitherto a special privilege of the Brahmans to recite it by rote and offer sacrifices in a manner handed down from generation to generation, without understanding their purport or condition of civilization in which they were ordained. Various miraculous powers are attributed to the mantras and sacrifices and various stories, inculcating the holiness of the Brahmans and power of their ritual are industriously circulated, in order to create awe and respect among the ignorant masses. It becomes therefore necessary to unveil this ritual as far as the limits of a small book will admit and to place within the reach of the Reformers such portion of the ancient mode of worship as required notice. This it is hoped, may stimulate a further research, in those regions of antiquity, which appear to be utterly neglected in India by those, whom they concern most. The Religion of a nation greatly affects its destinies and progress. Adherence to the ancient prejudices combined with the thickly prevailing ignorance and a powerful priest-craft has produced baneful effects, such as early marriages, miserable and forced widowhood, prevention of travelling to foreign countries, slavery of female sex, waste of money on useless objects, eleemosynary habits of one-tenth of the population, internal dissensions, want of fellow-feeling and patriotism and above all false worship of God. When reformers try to remove these effects, where do they stumble? At the religious difficulty.

પ્રસ્તાવના

હિંદુધર્મનાં ત્રણ ભાગછે. કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ અને ભક્તિકાંડ. જે અગ્નિહોત્રિ શ્રૌતી યાજ્ઞિક અને વેદિયા બ્રાહ્મણછે તે કર્મકાંડિ કેહેવાય છે. સંન્યાસી પરમહંસ ઇત્યાદિ જ્ઞાની કેહેવાયછે. ગોસાવિ માહારાજ સ્વામિનારાયણ ઇત્યાદિ ભક્ત કેહેવાયછે. આ ગ્રંથ ઊપરથી એમ જણાશે કે કર્મકાંડમાં દયાદિક ઊત્તમગુણ નથી અને અત્યંત મૂઢ, વિવેક શૂન્ય, ઓછી બુદ્ધિના લોક માત્ર આ માર્ગનો સ્વીકાર કરેછે એમ બિજા માર્ગના લોક બોલેછે. અને કર્મવાળા એમ કહેછે કે —

યાવદ્વર્ણવિમાગોઽસ્તિ યાવદ્વેદઃ પ્રવર્તતે । અગ્નિહોત્રં ચ યજ્ઞં ચ તાવત્કુર્યાત્કલૌ યુગે ॥

— હારીતસ્મૃતિ.

કર્મકાંડિ કહેછે કે જ્યાં સુધિ જ્ઞાતીભેદ અને વેદને માનો ત્યાંસુધિ યજ્ઞયાગ કરો. આ ગ્રંથ ઉપરથી જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ થશે એવી આશાછે. અને કર્મકાંડનું લક્ષણ શું તે પણ ધ્યાનમાં આવશે.

આ પુસ્તક લખવાનું કારણ એમ છેકે હિંદુસ્તાનમાં હાલ જે હિંદુધર્મ ચાલે છે, અને તેના પેટામાં અનેક પ્રકારના સંપ્રદાય અને પંથ ચાલે છે, તે બધાયનું મૂલ વેદમાં છે, અને વેદનો આધાર, [ટીપ — શ્રાવક, જૈન, બૌદ્ધ ફક્ત જ્ઞાનકાંડમાં જે જે સારું હોયછે તે તે માને છે. કર્મકાંડને માનતા નથી.] શ્રાવક લોક શિવાય, બધાય પંથવાળા માને છે. માટે વેદમાં શું છે, અને શા પ્રકારનું ભજન છે, અને કીયા કીયા દેવ છે, તે જાણવા વિશે ઘણા લોકોના મનમાં આપેક્ષા છે. વેદનાં પુસ્તકો પ્રાચીન માહાસંસ્કૃત ભાષામાં લખેલાં છે, તેથી સાધારણ પુરાણીક કે શાસ્ત્રી પંડીતોથી તેનો અર્થ થતો નથી. સાયનાચાર્યાદિક જે ભાષ્યકાર થઈ ગયા તેમનો કરેલો અર્થ જેને ભાષ્ય કહેછે, તે જ્યારે હાથમાં લેઈએ ત્યારે વેદનો અર્થ થાય. વેદના પ્રત્યેક વાક્યને મંત્ર એવી સંજ્ઞાછે તે મંત્ર બ્રાહ્મણો ભણેછે પણ તેનો અર્થ સમજતા નથી. ઘણા એક લોક તો એમ કહે છે કે, વેદનો અર્થ બહુ ગહન અને ગુઢ છે તેનો અર્થ થાયજ નહીં, અને ઘણા એક લોક એવું કહે છે કે, વેદનો મંત્ર બ્રાહ્મણ શીવાય કોઈએ ભળવો નહીં, અને જે ભણે તેને મોટી શિક્ષા ઠરાવેલી છે, વેદનો મંત્ર કોઈ બ્રાહ્મણ ભળતો હોય તો બીજી નાતના લોકાએ તે સાંભળવું નહી, અને બધા હિંદુ એમ માને છે કે વેદના મંત્રમાં બહુ મોટી શક્તિ છે. તેનું વર્ણન ઋગ્વિધાન ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં કર્યું છે કેટલાએક મંત્ર ભળ્યાથી વરસાદ આવે છે, અને કેટલાએક મંત્ર ભળતાં અગ્નિ સળગી ઊઠે છે, એ મંત્રવડે નાના પ્રકારનાં અસ્ત્ર થાય છે, જેથી વાયુ, પર્વત, વરસાદ, અગ્નિ પ્રબળ થઈને નાશ કરી નાખે છે એવા અસ્ત્રનાં નામ બ્રહ્માસ્ત્ર, આગ્નેયાસ્ત્ર, વાયવ્યાસ્ત્ર ઇત્યાદિક ભારતાદિક ગ્રંથોમાં વર્ણન કર્યા છે, અને તે એકેક મંત્ર મેલવવા વાસ્તે, રાજા લોક બ્રાહ્મણોને ઘેર શેવા કરતા. એ પ્રમાણે અર્જુને પાશુપતાસ્ત્ર મેલવ્યું એવી કથા છે, તેથી બ્રાહ્મણ લોક આ બધાય મંત્ર પોતાની પુંજી સમજીને ગુપ્ત રાખે છે, તેનો અક્ષર કોઈને બતાવતા નથી, તથા પુસ્તક કોઈને આપતા નથી, બ્રાહ્મણ શીવાય બીજી નાતને વાસ્તે પુજા વોગેરે અનુષ્ઠાન કરવું હોય તો પુરાણીક શ્લોક ભળીને તે કરે છે, ને વેદનો મંત્ર બોલાય નહીં, કારણ યજમાન વેદનો અધિકારી ન હોય તો, તેના કામમાં વેદનો ઉચ્ચાર પુરોહિત ન કરે, વેદનો અક્ષર એ પ્રમાણે ઘણા પવિત્ર ગણેલા છે, [ટીપ— તોપણ સરકારી નિસાલના શાસ્ત્રી બદ્ધાય જ્ઞાતના લોકોને વેદ ભળાવે છે.] બ્રાહ્મણ હોય તો, નાહ્યા વિના મંત્રનો ઉચ્ચાર ન થાય, અને જમ્યા પછી પણ ન થાય, કદાપિ એમ કરે તો મંત્રની શક્તિ ઓછી થાય છે. હાલના બ્રાહ્મણ એમ સમજે છે

કે જેવી જોડે તેવી ચોખાઈ ન પાળ્યાથી ઘણા એક મંત્રનું સામર્થ્ય જતું રહ્યું, કેટલાએક કહે છે કે, આ કલ્પીયુગના પાપથી મંત્રનું અને મંત્રના અધિપતી જે બ્રાહ્મણ, એ બેનું સામર્થ્ય ઘટી ગયું છે.

વેદનાં પુસ્તકો ઘણાં પ્રાચીન છે. એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી, અને વેદના પૂર્વે શું હતું તે માલુમ પડતું નથી. અને વેદના પછી જે જે ગ્રંથ થયા છે તે બધાય વેદના આધારથી થયા છે. હાલ જે બ્રાહ્મણ વેદ મુખ પાઠ કરે છે, તેને વેદીયા કહે છે, અને જે યજ્ઞ યાગાદીક ક્રીયા જાણે છે તેને શ્રૌતિ કહે છે, અને જે ગ્રહસ્થને ઘેર ઉપનયન વિવાહ, ઇત્યાદિક સંસ્કાર કરાવે છે, તેને યાજ્ઞીક અથવા શુક્લ કહે છે. જે પુરાણ વાંચે છે તેને પુરાણીક કહે છે, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદીક એક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જેને કર્યો હોય તેને શાસ્ત્રી કહે છે. અનેક શાસ્ત્રનો જેને અભ્યાસ કર્યો હોય તેને પંડિત કહે છે. જ્યોતિષનાં અભ્યાસ કરે છે, તેને જોશી કહે છે, અને વૈદ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે, તેને વૈદ્ય કહે છે, એ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના બ્રાહ્મણ છે. જે શ્રૌતાગ્નિની શેવા કરે છે, તેને અગ્નિહોત્રી કહે છે. અને જેને યજ્ઞ કર્યો હોય તે દિક્ષિત એવી અડક ધરાવે છે. પૂર્વ યુગમાં બધાય બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી અગ્નિહોત્રી હતા, ઘણું કરીને એક કુળમાં એક અગ્નિહોત્ર રાખતા. હાલ તે ચાલ તુટી ગઈ છે, હવે કોકજ બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રી હોય છે. તોપણ હિંદુરાજા, જ્યાં જ્યાં છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિહોત્રની વૃદ્ધિ કરાવે છે. અને અગ્નિની સેવા બીન હરકત ચલાવવા વાસ્તે, નેમણુકો અને ગામ પણ આપે છે. પૂર્વ યુગમાં સ્ત્રીઓને યજ્ઞોપવિત ધારણ અને વેદાભ્યાસ કરાવતા, પણ હાલ તે ચાલ છુટી ગઈ છે, કલ્પીયુગમાં સ્ત્રીઓને ઉપનયનને ઠેકાણે લગ્ન ઠરાવેલું છે. અને સ્ત્રીઓને શુદ્ર જેવી સમજવી, તેથી હાલ સ્ત્રીઓને વેદાભ્યાસ અથવા ગાયત્રી ઉપદેશ કરાવતા નથી.

વેદમાં મુખ્ય ધર્મ, યજ્ઞનો બતાવ્યો છે. વેદમંત્રનો વિનિયોગ યજ્ઞાર્થ થાય છે. અને પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી, અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરતા, તેથી અનેક દેવતાઓ તૃપ્ત થઈને મનુષ્યને જે જોડે તે આપતા. ગીતામાં કહ્યું છે કે :—

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ॥
અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિષ્ઠકામધુક્ ॥
દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ॥
પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥
યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્યંત્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥
કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ॥
યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલ્મિષઃ ॥

અર્થ :— બ્રહ્મદેવે, મનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યો તેજ વચ્ચે યજ્ઞ કરવાની ક્રીયા બતાવી, અને કહ્યું કે, એ ક્રીયા તમે કરો તો તમને જે જોડે તે મળશે ને યજ્ઞ કર્યાથી, દેવ તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે. અને તમને જે જોડે તે આપશે. યજ્ઞ કર્યાથી વરસાદ પડશે, અને યજ્ઞ શી રીતે કરવો તે વેદમાં બતાવેલું છે, માટે વેદનો અક્ષર છે, તે સર્વથી મોટા છે, એ પ્રમાણે મનુષ્યને ઉપદેશ કર્યો.

ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, પ્રાચીન બહીં રાજાએ ઘણા યજ્ઞ કન્યા, તેથી એને ઘણા જીવોની હિંસા કરવી પડી. છેલીવારે નારદજીએ ઉપદેશ કરીને યજ્ઞ બંધ કર્યા. પ્રાચીનકાળમાં રાજા ભરત એને બહુ યજ્ઞ કર્યા અને

રામચંદ્રજીએ પળ રાવળના યુદ્ધમાં ઘણા જીવ મરી ગયા તે પાપ કાહાડવાને વાસ્તે અશ્વમે કર્યો. તે કથા પુરાણમાં પ્રસીદ્ધ છે. તેજ પ્રમાણે પાંડવોએ અશ્વમેધ કર્યો. તે કથા ભારતમાં છે. કલ્પીયુગમાં રાજા જયસીંગે જેપુરમાં અશ્વમેધ કર્યો. એવી દંતકથા પ્રસીદ્ધ છે. ભરુચમાં બલી રાજાએ દશા અશ્વમેધ કર્યા. તે ઠેકાણે હાલ લોક નહાય છે. તેને દશાશ્વમેધ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ઉત્કંઠ મહાદેવ પાસે જાબાલી રુષિએ યજ્ઞ કર્યો તે ઠેકાણે ચૈરનાથ એવું કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ઉત્કંઠ મહાદેવ પાસે જાબાલી રુષિએ યજ્ઞ કર્યો તે ઠેકાણે ચૈરનાથ એવું કહેવાય છે. ને ત્યાંથી ભસ્મ નીકળે છે. એ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં હજારો ઠેકાણે યજ્ઞ થયેલા તેના દાખલા મળી આવે છે. તેથી પૂર્થ કાલમાં ઘણા યજ્ઞ થતા એમ જણાય છે.

વૈદિક યજ્ઞમાં ઘણી હિંસા કરવી પડે છે, એ વાતમાં કંઈ પણ સંશય નથી. કલ્પીયુગના આરંભે બૌદ્ધ મત ઉત્પન્ન [ટીપ – એ પ્રમાણે પુરાણોમાં ઇતિહાસ છે તે ઉપરથી લખ્યું છે.] થયું તે ઘણા લોકે માન્યું. તે મત વેદના વીરુદ્ધ હતું. હિંસાને લીધે, બૌદ્ધમત વાળાએ વેદની અને બ્રાહ્મણોની ઘણી નિંદા કરી છે. અને અહિંસા, તપ, સત્ય, દેહડંડ, ઉપવાસ ઇત્યાદી પ્રતિપાદન કરી, લોકોને ઉપદેશ કર્યાથી વેદધર્મ બાતલ પડ્યો. પછી બ્રાહ્મણોએ ફરી કમર બાંધી, એક મત થયાને, વૈદિક ધર્મનું સ્થાપન કર્યું. તોપણ બૌદ્ધધર્મ બીલકુલ રદ થયો નથી. થોડો ઘણો ચાલે છે, અને બીજા પ્રાંત કરતાં મારવાડ અને ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મનું જોર વધારે છે. તેથી બ્રાહ્મણ દયાધર્મથી ચાલે છે. અને યજ્ઞયાગાદિક ક્રીયા બિલકુલ કરતાં નથી. પણ હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગમાં યજ્ઞ થાય છે. અને શ્રૌતિ બ્રાહ્મણ પણ ઘણા છે.

વેદ મુલમાં એક ગણાતો નહતો અનેક રુષીઓ પાસે અનેક મંત્રનો સંગ્રહ હતો. તે બધાએ શ્રી વ્યાસજીએ ભેગા કર્યા. અને તેનાં ચાર નામ પાડ્યાં. જે છંદરુપી વાક્યો હતાં, તે જુદાં કાહાડ્યાં તેમાં અનેક દેવોની પ્રાર્થના છે. તેનું નામ ઋગ્વેદ એવું પાડ્યું, અને એ ભાગ બધાય કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં જે દેવોનું વર્ણન કર્યું છે તે રામ કૃષ્ણાદિક પુરાણના દેવ, હાલ જે પ્રસીદ્ધ છે. તેથી વેદના દેવ જુદા છે. અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, વરુણ, સોમ, નક્ત, પૂષા, ઈત્યાદિ વેદમાં દેવ ગણેલા છે. અને તેમની પ્રાર્થના વેદ મંત્રમાં કરેલી છે. જે ગાયન કરવાના મંત્ર હતા તેનું નામ, સામવેદ પાડ્યું. અને જેમાં યજ્ઞ ક્રીયા બતાવી છે તેનું નામ યજુર્વેદ પાડ્યું. યજમાન એટલે યજ્ઞ કરનાર, અને પુરોહિત એટલે મદતગાર. અને ચોથો વેદ, અથર્વણ, એમાં અરીષ્ટશાંતિ ઇત્યાદિ લખેલી છે. પણ સૌથી એ વેદ નૂતન જણાય છે. એ ચારે વેદ એટલે સંહિતા અને બ્રાહ્મણ એ અનાદિ છે એવું માનેલું છે. કોઈ કેહે છે કે ચારે વેદ બ્રહ્માના મુખમાંથી પ્રગટ થયા, કોઈ કેહે છે કે, બ્રહ્માનું મુખ એટલે બ્રાહ્મણ તેમાંથી નિકળ્યા. વેદને જોડેલા બીજાં નાહાનાં નાહાનાં પુસ્તકો છે, તેને ઉપનિષદ કહે છે. તેમાં કેટલાએક ધારા છે ને કેટલાએક નૂતન છે. વૈદિક કર્મની, એ ગ્રંથમાં નિંદા કરેલી છે. અને બીજા બધા દેવ મુકીને, એક પરબ્રહ્મામાત્ર માનેલું છે. અને ઘણું કરીને નિવૃત્તિ માર્ગની પ્રશંસા કરી છે. આ ગ્રંથમાંથી વેદાંત શાસ્ત્ર ઉત્તર મીમાંસા નિકળ્યું. અને બીજા વૈદિક ગ્રંથમાંથી પૂર્વ મીમાંસાશાસ્ત્ર નિકળ્યું છે. એ બે મત એક બીજાને વિરુદ્ધ છે. અગ્નિહોત્રી યાજ્ઞિક, ઇત્યાદી કર્મકાંડી, બ્રાહ્મણ પૂર્વ મીમાંસા શાસ્ત્રનો આધાર લે છે. અને સંન્યાસી પરમહંસ ઇત્યાદી, ત્યાગી, બ્રાહ્મણ ઉત્તર મીમાંસા એટલે વેદાંત શાસ્ત્રનો આધાર લે છે. અને બધાય કર્મ મુકીને ફક્ત બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. બીજા કોઈ દેવને માનતા નથી. એ માર્ગને જ્ઞાન માર્ગ પણ કહે છે. આ બે શિવાય ત્રીજો માર્ગ ભક્તિ માર્ગ કરીને સાંપ્રત ચાલે છે. તેમાં ચાર સંપ્રદાયના ગ્રહસ્થ ત્યાગી, બૈરાગી સાધુ ઈત્યાદિક ગણાય છે. હરદાસ, પુરાણિક, રામદાસિ, વારકરી, આ બધાય ભક્તિમાર્ગવાળા છે. એને ઉપાસના માર્ગ પણ કહે છે. ઉપાસનાના પેટામાં બે છે એક વામ માર્ગ અને એક દક્ષણ માર્ગ. તેમાં વામ માર્ગ એ દેવીનું કહેવાય છે. અને દક્ષણ એ શિવ, વિષ્ણુ ઇત્યાદીકનું કહેવાય છે. તેમાં સ્માર્ત, શૈવ, વૈષ્ણવ, સમર્પણી,

સત્સંગી, ઇત્યાદિક ગણાય છે. એ માર્ગમાં વૈષ્ણવ માત્ર અહિંસાવ્રત પાળે છે અને વામ માર્ગ જે આગમ અને તંત્રનો આધાર લે છે તેમાં એ વ્રત પાળતા નથી. અને જે વેદનો આધાર લે છે તે પણ અહિંસા વ્રત પાળતા નથી. અનેક શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી છે, કોઈ ઠેકાણે ભક્તીની પ્રશંસા કરી છે. કોઈ ઠેકાણે કર્મકાંડની પ્રશંસા કરી છે. અને દરેક માર્ગના ગ્રંથ ઘણા છે. માટે કીયો માર્ગ સારો તેનો નિશ્ચય કરવાને ઘણો મુષ્કેલ પડે છે. એટલું ખરું કે કર્મકાંડ એ બહુ પ્રાચીન છે. અને યજ્ઞયાગના વિધી કેવળ, હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા હતા, એમ નથી પણ બીજા દેશમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં યજ્ઞયાગ કરતા હતા.

પ્રાચીન કાળમાં જે બ્રાહ્મણ હતા, તેમને ઋષિ એવું કહેતા. કેટલા એકને મહર્ષિ, એવું નામ છે. કેટલાએકને, દેવર્ષિ, કેટલા એકને રાજર્ષિ, ઇંદર્ષિ, એવાં જુદાં જુદાં નામ છે. પણ ઋષિ એ શબ્દનો અર્થ, ગ્રંથકર્તા એવો થાય છે. પણ હાલનાં બ્રાહ્મણ એમ કહે છે કે ઋષીનું જ્ઞાન અદ્ભૂત હતું તેથી તેમને “અદૃષ્ટાર્થદ્રષ્ટા” કહે છે. એટલે જે કોઈને માલમ પડવાનું નહીં તે એમને માલમ પડતું હતું. તેથી એમણે જે ગ્રંથ બાંધ્યા છે, તે વેદતુલ્ય ગણાય છે. અને ઋષી ગયા પછી જે ગ્રંથ થયા તે, પૌરુષ ગ્રંથ કહેવાય છે. ઋષીના ગ્રંથને, આર્ષ એવું કહેવાય છે. અને વેદના ગ્રંથને ઇંદસ એવું કહેવાય છે. એ બધાય ઋષી અનેક પ્રકારના જનાવરોનું માંસ ખાતા હતા. એવું એમના ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. હાલ મ્લેંછ, યવન ઇત્યાદિક માંસ આહારી છે, પણ એમના કરતાં આ બધાય ઋષીઓ વધારે હતા. કારણ, હાલ ફ્રાન્સ દેશમાં ઘોડાનું માંસ ખાવાનો પ્રચાર. પડ્યો છે. પણ અશ્વમેધ ઋષીઓ હજારો વર્ષથી કરતા આવ્યા છે. તેથી એવું માલમ પડે છે કે ઘોડો ખાવાનો પ્રચાર ઋષિ મંડલમાં ઘણો હતો. પછી બૌદ્ધ અવતાર થયો ત્યારે, ઘણીક હિંસા બંધ પડી, અને દયાનો વિસ્તાર થયો, અને સાત્ત્વિક માર્ગ વધ્યો, અને બધા લોક નિવૃત્તિ માર્ગને વળગી પડ્યા. ત્યારે કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ, બહુ ઓશીયાળા થઈ પડ્યા, અને પોતાનું કર્મ ઢાંકવા વાસ્તે કેટલીક મીથ્યા બાતો ચલાવી તે એવીકે કોઈ કહે છે, કે,

વૈદિકી હિંસા હિંસા ન ભવતિ ॥

એટલે વેદમાંની હિંસા છે તેને હિંસા ન ગણવી,

યા વેદવિહિતા હિંસા ન સા હિંસા પ્રકીર્તિતા ॥ — ભાગવત ટીકા ૧૧-૫-૧૧

યદ્ધ્રાણભક્ષો વિહિતઃ સુરાયાસ્તથા પશોરાલંભનં ન હિંસા ॥ — ભાગવત ૧૧-૫-૧૩

દેવતોદેશેન યત્પશુહનનં તદાલંભનમ્ ॥ — ટીકા

બીજા કહે છે કે, પૂર્વેના, ઋષી જનાવરો મારતા, પણ ફરી જીવંત કરવાનું તેમને સામર્થ્ય હતું, તે આપણે નથી માટે આપણે ન કરવી. બીજા કહે છે કે, વેદમાં હિંસા નથી અને જે હિંસાનો અર્થ કહાડે છે, તે ભૂલ છે. બીજા કહે છે કે, મનુષ્યને માંસ ખાવાની ઇચ્છા હોય, તે તૃપ્ત કરવાને વાસ્તે યજ્ઞ વિધિ બતાવ્યો છે માટે એ વિધિ નથી, પણ સંકોચ છે. બીજા કેટલા એક, કહે છે કે, કોઈ કામની સિદ્ધી કરવી હોય ત્યારે હિંસા કરવી પડે પણ આપણે કામ્ય કર્મ મુકી દેઈ તો, હિંસાની જરૂર નથી, અને કેટલાએક કહે છે કે, વેદમાં જે હિંસા લખી છે, તે પૂર્વ યુગને વાસ્તે હતી, પણ કળીયુગને વાસ્તે નહીં. ખરી રીતે એ બધી તકરાર તપાસીએ તો, એમાંની એક પણ ખરી નથી, કારણ જનાવરોને મારીને ઋષીઓ ફરી જીવંત કરતા હતા, એ વાતનો દાખલો કોઈ ઠેકાણે મળતો નથી. અને બીજું એમ કે જે યુગમાં ઘણી હિંસા ચાલતી તે યુગને કળી કહેવું, અથવા જે યુગમાં દયાનો વિસ્તાર વધારે થયો, તેને કળી કહેવું, આ એક મોટો સંશય છે. અને વેદ વાક્યનો નીષેધ પુરાણ વાક્યથી થાય નહીં. માટે એ તકરાર પણ

બરોબર નથી. અને જે કહે છે કે વેદનાં વાક્ય સંકોચાર્થ છે. તે પળ ચરુ નથી કારણ અનુસ્તરણી ઇત્યાદીક ઠેકાણે માંસ ખાવાનું નથી ત્યારે હિંસા શાવાસ્તે લખી છે. એનું કારણ જણાતું નથી, સંકોચ હોય તો એવી હિંસા લખે નહીં. માટે એ કલ્પના પળ મિથ્યા છે. અને વેદમાં હિંસા નથી, એવું જે કહે છે, તેમને વિશે એટલુંજ કહેવાય કે તે લોકો વેદાર્થમાં અભળ છે. ચરી વાત એટલીજ કે બૌદ્ધે દયાધર્મ ચલાવ્યો તે દહાડાથી બ્રાહ્મણ લોકોએ હિંસા શાસ્ત્ર સંતાડવાને વાસ્તે, અનેક યોજના કરી. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી એ બેઠુ જણાએ પોતાનો ધર્મ મુકી દીધો, અને લોભી થઈને દ્રવ્યાર્થ, ગમે તે વાતને માન્ય કરે છે. અને આ વાત સત્ય છે કે અસત્ય છે એ વિશે વિચાર કરતા નથી. એ પ્રમાણે હાલના બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ છે. તેજ પ્રમાણે ક્ષત્રી લોકોએ પોતાનો ધર્મ મુકી દીધો, એમનો ધર્મ એવો હતો કે, પોતાનો દેશનું રક્ષણ કરવું, તે વાત જઈને પેટને અર્થે જે રોટલો આપે એની નોકરી બજાવાવી, તે કહે કે, ભાઈને બાપને મારો; તોપણ મારે. એ પ્રમાણે સ્થિતિ પામ્યાથી બધો દેશ ચરાબ થઈ ગયો, અને સત્ય અને દેશાભીમાન નાબુદ થયો.

જે વખત દયાધર્મ પ્રગટ થયો તારે હિંસાની બંધી થઈ. પળ કેટલા એક પ્રાંતમાં એ ચાલે છે. ને કેટલાએક પ્રાંતમાં નથી ચાલતો. સારસ્વત, મૈથીલ, કાન્યકુબ્જ, ગૌડ, ઉત્કલ, એ પાંચે ગૌડ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે અને તેમની વસ્તી કરાંચી, લાહોરથી કલકત્તે સુધી, આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. તે બધાય મચ્છ માંસનો અહાર નિત્ય કરે છે. અને દ્રાવીડ, તૈલંગ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, એ ચાર પ્રાંતમાં, યજ્ઞ કરતી વખત માત્ર, માંસ ખાય છે, નિત્ય ખાતા નથી. અને ગુજરાતમાં કોઈ કારણથી પળ માંસ ખાતા નથી. એ પ્રમાણે આજ વહીવટ છે. દક્ષણના જે વૈષ્ણવ સંપ્રદાઈ બ્રાહ્મણ છે તે લોટનો બકરો કરીને તેનો યજ્ઞ કરીને ખાય છે. તેને પીષ્ટ પશુ કહે છે. પળ બીજા ઘણા બ્રાહ્મણ પ્રત્યક્ષ પશુનો યજ્ઞ કરે છે. એ પ્રમાણે ઘણા બ્રાહ્મણોએ, બડોદરામાં અને કરનાઢી ક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કર્યા છે. પુના, સતારા, કાશી ઇત્યાદિ ક્ષેત્રમાં ઘણા યજ્ઞ થાય છે. તેમાં કોઈમાં ચાર કોઈમાં આઠ કોઈમાં પચીસ એટલાં પશુ હોમે છે. અને જનાવરો શસ્ત્રથી મારતા નથી કારણ તેનું રુધીર બહાર પડવું ન જોઈએ. માટે ગલુ દાબીને મારે છે. જે ઠેકાણે શ્રાવક ગુજરાતી કે મારવાડી જે ગામમાં હોય છે, તે ઠેકાણે કોઈ અગ્નિહોત્રી યજ્ઞ કરવા લાગે ત્યારે કોઈએ એને માલ ધીરવો નહીં કે વેચવો નહીં એવો વાંધો ઘાલે છે. તેથી ઘણી હરકત પડે છે. તેથી અહંમદનગર જીલ્લામાં ઘણા એક ગામમાં શ્રાવકોની વસ્તી મોટી છે. તે ઠેકાણે યજ્ઞ થતો નથી તેજ પ્રમાણે મુંબઈમાં પળ ગુજરાતી શ્રાવક ને વૈષ્ણવોની વસ્તી વધારે છે, માટે તે ઠેકાણે પળ આજ સુધી યજ્ઞ થયો નથી. પળ જ્યાંહાં બ્રાહ્મણોનો જથો મોટો છે તે ઠેકાણે યજ્ઞ થાય છે. ગયા માહા મહીનામાં પુનામાં વાજપેય યજ્ઞ થયો તેમાં ચોવીસ બકરા હોમ્યા અને મોટા મોટા નામાંકિત ગૃહસ્થો અને વેદીયા બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રી પંડિતો મેગા થયા હતા. એવું વર્તમાનપત્ર થી ચબર પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

ધર્મના આધાર બે જણાય છે. એક તર્ક, અને બીજો, કથા, જ્ઞાની લોક છે, તે તર્કથી, ઈશ્વરને સમજે છે. અને અજ્ઞાની છે તેમને વાસ્તે, રોચનાર્થ, અનેક પ્રકારની કથા રચેલી તે વાંચીને તે પ્રમાણે મજન કરે છે. તર્કને ફક્ત બુદ્ધિનો આધાર છે. અને કથાને આધાર પુસ્તકનો. પછી પુસ્તક લખનારની જેવી આચરુ તે પ્રમાણે તે પુસ્તકની માન્યતા થાય. જગતમાં પુસ્તક લખનાર ઘણા થયા છે. અને તે એકેક દેશમાં એકેક જ્ઞાતિમાં એકેક સંપ્રદાયમાં માનીતા છે. બ્રાહ્મણ કહે છે કે ઋષિનાં કરેલાં પુસ્તક તે બધાય કરતાં મોટાં. કારણ કે પરમેશ્વર ઋષિમાં પ્રેરણા કરતા હતા, તે પ્રમાણે ઋષિ લખતા. શ્રાવક કહે છે કે, તિર્થકરના પુસ્તકો મોટાં, મુસલમાનો કહે છે કે પેગંબરનાં પુસ્તકો મોટાં. આ બધાં પુસ્તકો મેલવતાં એકબીજાને મલ્તાં નથી. ત્યારે ધર્મ કોને કહેવો અને પાચંડ કોને કહેવો એનો નિર્ણય કરતાં બહુજ કઠળ છે. ધર્મ છે તે બે પ્રકારના છે. એક સ્વભાવિક, અને સાંકેતિક. સ્વભાવિક ધર્મ છે તે સ્વતઃપ્રમાણ છે. અને બદ્ધાય પુસ્તકોમાં તે મલે છે. અને, સાંકેતિક, ધર્મ માત્ર મલ્તો નથી. સ્વભાવિક ધર્મ એટલે સત્ય, દયા, ન્યાય, શમ, દમ, તિતીક્ષા, ઇત્યાદિ, ને કોઈ પળ ના પાડતું નથી. અને, સાંકેતિક ધર્મમાં ઘણી

તકરારો છે. હિંદુ કહેછે કે શ્રાવણ માસમાં ઉપવાસ કરવા ને મુસલમાન કહેછે કે રમજાનમાં કરવા, એ પ્રમાણે દેશ દેશના, સાંકેતિક ધર્મ અને આચાર જુદાછે. આ બધાનું તત્ત્વ જે જ્ઞાની અને વિવેકી છે, તે માત્ર જાણેછે, અને જે લોક અજ્ઞાની હોયછે, તે એક બીજાની સાથે અભિમાનથી, લઢીમરેછે. અને એકબીજાની નિંદા, અને દ્વેષ કરેછે, અને સાર, અસારનું વિચાર કરતા નથી.

હાલના બ્રાહ્મણ ઘણા અજ્ઞાની થયાથી પોતાના શાસ્ત્રમાં શું છે તે જાણતા નથી અને પોતાનું જ્ઞાન વધારતા નથી તેથી ત્રણ હજાર વરસ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં જેટલું જ્ઞાન હતું, તેટલુંજ, કાયમ રહ્યું છે. તેનું કારણ જે આગલ ઋષિયો લખી ગયા, તેમાં કાંઈ ભૂલ નથી, તેથી કાંઈ વધારવાનું રહ્યું નહીં, એવી સમજણ પડ્યાથી લોકો આગલ ડગલાં ભરતા નથી.

ધર્મશાસ્ત્રમાં એવું કહ્યું છે કે, યજ્ઞ કર્યાથી દેશ અને ભુમિ પવિત્ર થાય છે. અને કીયા દેશમાં યજ્ઞ કરવા અને કીયા દેશમાં ન કરવા એની વિગત લખી છે. તેમાં ગંગા યમુનાનો કાંઠો એ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે ઠેકાણે, પૂર્વ યુગમાં ઘણા યજ્ઞ થયા, તેથી તે દેશને પૂણ્ય ભૂમિ કહે છે. હાલ કેટલા એક લોક એમ કહે છે, કે યજ્ઞ કરવો નહીં અને જે કર્મમાં હિંસા આવે છે, તે કર્મ ન કરવું, પણ જે ઋષિના બાંધેલા ગ્રંથ છે તે આધારથી બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણપણું મળે છે. અન્નપ્રાશન મૌજિબંધન, લગ્ન, અંત્યેષ્ઠિ, આ બધાય સંસ્કાર શ્રાદ્ધતર્પણ શ્રાવણી ઇત્યાદિક કર્મ ખરા અને, બાકીના યજ્ઞાદિક કર્મ, મિથ્યા એ કેમ થશે. એકજ ઋષિના ગ્રંથમાંનો એક અધ્યાય ધરો ન એક અધ્યાય છોટો, એ કેમ કહેવાશે, અને કદાપિ એમ હોય તો તેનો પાઠ પારાયણ કરવામાં પુણ્ય છે કે નહીં? જ્યારે વર પરણવા સારુ ઘેર આવે છે ત્યારે મધુપર્ક કરવાની ચાલ અદ્યાપિ ચાલે છે. ને ઉત્સર્જન પક્ષ લેઈને ગૌદાન કરે છે. તેજ પ્રમાણે શૂલગવને ઠેકાણે વૃષોત્સર્ગ કરે છે. અને શ્રાદ્ધમાં, માંસને ઠેકાણે, માંષ એટલે, અડદ લે છે. પણ કર્મનો ત્યાગ કરતા નથી. બદ્ધાય પૃથ્વી ઉપર ભરતખંડને કર્મભૂમિ કહે છે. તેનું કારણ, આ દેશ શિવાય, બીજે ઠેકાણે યજ્ઞ યાગ થતા નથી તેથી તે દેશ પવિત્ર થયેલા નહીં, માટે બ્રાહ્મણોને, બીજા દેશમાં જવાની પણ મનાઈ છે.

શાસ્ત્રમાં એવું ગણેલું છે કે બાર માસનું એક વર્ષ થાય છે અને એવાં કેટલાએક વર્ષ જાય, ત્યારે એક યુગ કહેવાય, અને ચાર યુગનો મહાયુગ અને એવા બોહોતેર મહાયુગ જાય, ત્યારે એક મન્વન્તર થાય છે અને ચૌદ મન્વન્તર જાય ત્યારે, એક કલ્પ કહેવાય. કલ્પ, એટલે બ્રહ્મદેવનો એક દીવસ. કેટલાએક બ્રાહ્મણ એમ કહે છે કે, કોઈ શાસ્ત્ર આ કલ્પમાં ચાલવાનું, અને કોઈ શાસ્ત્ર બીજા કલ્પમાં ચાલવાનું, એવો કલ્પભેદ બતાવે છે. પ્રણ એ વાત ખરી જણાતી નથી કેવલ અનુવાદ ટાલવાને વાસ્તે એ કલ્પના કરેલી છે. વેદનો એક ભાગ એક કલ્પમાં, અને બીજો ભાગ બીજા કલ્પમાં, ચાલવાનો, એવું કહીએતો, વેદનો કોઈ ભાગ રહેવાનો નથી. અને વેદમાં યજ્ઞ વિધી વીના કોઈ ભાગ પણ છેજ નહી. કોઈ કહેશે કે જ્ઞાનકાંડ તો ઉપનિષદ ભાગ છે, તેમાં યજ્ઞનો વિધી બતાવેલો નહી. પણ યજ્ઞની નિંદા કરેલી નથી. વળી એમ કહેલું છે કે યજ્ઞ કર્યાથી દેહની, ને ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. અને તે કર્યા પછી સંન્યાસ લેવો માટે ઘણા એક લોક યજ્ઞ સંપાદન કરીને, પછી સંન્યાસ લે છે.

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ — ગીતા

શતયજ્ઞ જે માણસ કરે, તેને ઇંદ્રપદ મળે છે. એટલે તે માણસ સ્વર્ગનો રાજા થાય છે. અને જે યજ્ઞ કરે તેને સ્વર્ગ મળે છે. એવી કથા પુરાણોમાં ઘણે ઠેકાણે લખી છે. અને કેટલા એક રાજા, શતયજ્ઞ કરવા લાગ્યા, ત્યારે

इंद्रने बीक लागी, के आपणुं राज्य जशे, तेथो ते आडो पड्यो, एवी पण कथा छे. पण हाल जे लोक यज्ञ करे छे, ते फलाणे दीवसे स्वर्गे जशे एवुं कांड जणातुं नथी. कारण कोइ यज्ञ कर्या पछी दश वर्ष जीवे छे, वीस वर्ष जीवे छे, ने कोई पचास वर्ष जीवे छे, पछी की वखत जता हशे ते कोण जाणे.

आ कळीयुगमां जेम जेम ब्राह्मण उतरता गया, तेम तेम स्त्रीओनो अधीकार ओछो करता गया. प्रथम लग्न कर्या विना ब्रह्मवादी स्त्रीओ रहेतो हती; एवां उदाहरणो पण घणा छे. गार्गी, मैत्रेयो, वडवा, आ ऋषि कन्याकुमारी हती शास्त्रमां लख्युं छे के :—

द्विविधाः स्त्रियः — ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च ।
तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीधनं वेदाध्ययनं स्वगृहे
भिक्षाचर्येति । सद्योवधूनामुपस्थिते विवाहे कथंचिदुपनयनमात्रं
कृत्वा विवाहः कार्यः । —हारीतस्मृति
पुराकल्पेषु नारीणां मौजीबंधनमिष्यते ॥
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥
वर्जयेदजिनं चीरं जटावल्कलमेव च ॥—यमस्मृति

ते बंध करीने, सर्व स्त्रीओने परणाववी अने तेमने शुद्र प्रमाणे दास समजवी, एवुं ठराव्युं, अने धणी मरे त्यारे एमने वाळ उतराववा के धणीना मडदा साथे बळी मरवुं. जनावरनी अनुस्तरणी करता, ते स्त्रीनीज करवा लाग्या. तेथी जुलम, अने अन्याय, बहु वर्धी गयो.

अथर्वण वेदमां संहितानुं कांड नव अनुवाक त्रण अने प्रपाठक वीसमां पुनर्विवाह करें पंचौदन होम करे एवुं लख्युं छे ते मंत्र निचे लख्या छे.

या पूर्व पतिं वित्त्वाथान्यं विन्दतेऽपरम् ।
पंचौदनं च तावजं ददातो न वि योषतः ॥ २७ ॥
समानलोको भवति पुनर्भुवापरः पतिः ॥
योऽजं पंचौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २८ ॥ — अथर्वसंहिता

प्राचीनकाळमां लग्न करवानुं महुमत कहाडता नहोता एवुं आश्वलायन अने बौधायन सूत्र उपरथी मालम पडे छे.

सार्वकालमेके विवाहम् ॥ — आश्वलायन
सर्वे मासा विवाहस्य ॥ — बौधायन

अने नहानी छोडीनुं लग्न पण करता नव्हता एवुं मनुना वचनथो मालम पडे छे.

अज्ञातपतिमर्यादामज्ञातपतिसेवनाम् ॥
नोद्वाहयेत्पिता बालामज्ञाताधर्मशासनाम् ॥

हिरण्यकेशी सूत्रमां एम लख्युं छे के लग्न थया पछी चोथे दिवसे चतुर्थी कर्म एटले गर्भाधान करवुं एवो विधी लख्यो छे तेथी एम मालम पडे छे के कन्यानी उमर लग्ननी वखत गर्भाधान लायक जोइए नहींतो चतुर्थी कर्म शी रीते थशे.

प्राचीनकालमां त्रीवर्णमां कन्या आपवा लेवानो अने अरसपरस जमवानो चाल हतो. भृगुऋषिनो पुत्र शुक्र तेनी दीकरी देवयानी ए ययाती राजाने आपी हती एटले ब्राह्मणनी कन्या क्षत्रीने आपी अने घणां स्मृतियोमां ए विशेष घणुं लखेलुं छे. पछी आ बधी बाबतनो संकोच थयो अने स्त्रीओने दास्यत्वमां लाववा विशेष घणोज प्रयत्न थयो अने जे स्त्रीओने पहेलो अधिकार हतो ते सर्व हरण करी लीधो अने स्त्रीओने शुद्र समान ठराव्युं.

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीशूद्रपतनानि च ॥
जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मंत्रसाधनम् ॥
देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ — अत्रिस्मृति १३४

आ देशमां प्रथम कीरात अने निषाद एटले भील कोळी इत्यादि लोक रहेता तेने केटलेक ठेकाणे दस्यु राक्षस ए पण नाम आप्यां छे. जेम जेम आर्य लोकोनी वस्ती थइ तेम तेम जुना लोको हटता गया अने जे वधारे केळवणी पामेला अने बुद्धिवाळा हता ते आगळ पडता गया अने जे आर्य लोकोमां जे जे रूढी हती ते रूढीनो विधी थइ गयो. जे प्रमाणे बोलवामां जे रूढी चाले छे ते रूढी लेइने व्याकरण शास्त्रना नियम बंधाय छे कह्युं छे के.

प्रयोगशरणाः वैयाकरणाः ॥

एज प्रमाणे जे रूढी चालती होय अने जे रूढी लोकोने मान्य छे ते रूढी लेइने धर्मशास्त्रवाळा विधी ठरावे छे कह्युं छे के.

शास्त्रात् रूढिर्बलीयसी ॥

हरेक शाखानुं सूत्र जोतां जेटलुं सूत्रमां कर्म लख्युं छे तेटलुं कोई करतुं नथी केटलाएक अनुष्ठानो बीजी रीते करे छे केटलाएक लांबा थया छे ने केटलाएक टुंका थया छे ते विशेष एम कहे छे के.

अकरणात्मंदकरणं श्रेयः ॥

कर्मकांडने मूल आधार वेद अने सुत्र ए बे छे पण ए बेनो अर्थ कोई करतो नथी अने घणुं करीने रूढीमार्ग प्रमाणे चाले छे.

મનુષ્યને પ્રથમ અજ્ઞાનકાલ હોય છે, પછી પરાક્રમ કાલ આવે છે, તેમાં મોટા મોટો વીર પરાક્રમી રાજા થઈને દેશનું નામ વધારી દે છે ત્યાર પછી લોક વિચાર કાલમાં આવે છે, અને વિચાર કરતાં કરતાં જરાકાલ આવે છે તેમાં અવલ્લા વિચારમાં પડીને દેશનો નાશ થઈ જાય છે. હાલ હિંદુસ્તાનના લોક ચોથી સ્થિતિમાં છે હાલ કોઈ જાણતો નથી કે આ દેશમાં પૂર્વે શી શી વિદ્યા હતી અને શો શો સુધારો હતો અને વેદશાસ્ત્રમાં શું છે તે કોઈ જાણતો નથી જુના ઉદાહરણો જોઈને એમ બોલે છે.

કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્ય ગૃહીતનૈષ્ઠિકબ્રહ્મચર્યસ્ય વિચિત્રવીર્યદારેષ્વપત્યોત્પાદનપ્રસંગઃ
યુધિષ્ઠિરસ્ય કનીયસા નિર્જિતભ્રાતૃજાયાપરિણયનં
વાસુદેવાર્જુનયોર્નિષિદ્ધમાતુલદુહિતૃરુક્મિણીસુભદ્રાપરિણયનમ્ ॥
इति धर्मव्यतिक्रमः ॥ तैजसानां न दोषः ॥
ख्यातઃ શક્રો ભગાંકો વિધુરતિમલિનઃ માધવો ગોપિજારઃ ॥
વૈશ્યાપુત્રો વસિષ્ઠઃ સ રુજદયમઃ સર્વભક્ષો હુતાશઃ ॥
વ્યાસો મત્સ્યોદરીયઃ સલવણજલધિઃ પાંડવા જારજાતાઃ ॥
રુદ્રઃ પ્રેતાસ્થિધારી ત્રિજગતિ વસતઃ કસ્ય દોષો ન જાતઃ ॥

તેજસ એટલે જબરજસ્ત તેને રુઢી તોડતાં દોષ નથી પણ આજ તેજસ માણસનો આભાવ થયો છે અને લોક અસત્ય બોલનારા કપટી અને આપસમાં લઢળારા બહુ થયા છે તેનું કારણ વિદ્વાનોનો ઘટારો બહુ થયો કહ્યું છે કે.

શાસ્ત્રેણ હીનાઃ કવયો ભવંતિ કવિત્વહીનાશ્ચ પુરાણભટ્ટાઃ ॥
પુરાણહીનાઃ કૃષિમાચરંતિ કૃષિત્વહીનાશ્ચ ભવંતિ સંતઃ ॥

આ કારણથી અજ્ઞાન બહુ ઉત્પન્ન થયું અને વિવેક બિલકુલ જતો રહ્યો જે મૂર્ખ માણસ છે તે ડાહ્યો ગણાય છે અને દુરાચારી છે તે સદાચારી ગણાય છે અમથો જ્ઞાતી અભીમાન વધ્યો અને બેદનો અર્થ શું છે તે કોઈ જાણતું નથી સૂત્રની કોઈને ખબર નથી રુનુ સૂત્ર થાય છે તે માત્ર જાણે છે ધર્મશાસ્ત્ર કોઈ સમજતો નથી બ્રાહ્મણીયુ ભગતર પોપટ જેવું ભણે છે અને લોકોને કનડવાની ઇછા રાખે છે તેથી અદાવતો ઘણી ઉત્પન્ન થઈ પ્રત્યેક મનુષ્યને એવી ઇછા છે કે બીજા લોકોએ આપણા કબજામાં રહેવું અને તે લોકોએ આપણો હુકમ માનવો એજ કારણથી સાસુ બહુની લઢાઈઓ થાય છે. ગોર જજમાનની થાય છે, રાજા ને રડ્યતની થાય છે આવા કારણથી કલ્હીયુગમાં ઘણીક રીતો બગડતી ગઈ વિધવાએ વપન કરવું એ વિષે કોઈ ઠેકાણે શાસ્ત્ર આધાર વેદમાં કે સ્મૃતિમાં જણાતો નથી. તૈતીર્ય અરણ્યકમાં બે અધ્યાયમાં પિતૃમેધ એટલે અંત્યેષ્ઠિની પદ્ધતી લખી છે, પણ તેમાં વપનનો અને સતીનો કોઈ ઠેકાણે દાખલો નથી તોપણ એ રુઢી ચાલી કારણ વિના કોઈ પણ રુઢી ચાલતી નથી એથી કહ્યું છે કે.

અકારણમનુદિશ્ય નહિ મંદોઽપિ પ્રવર્તતે ॥

અર્થ :— કારણ વિના મૂર્ખ પણ નિયમ કરતો નથી.

ત્યારે આવા નિયમ કરવાનું કારણ શું હશે તે કહેવાને ઘણું મુષ્કેલ છે. વપન વિષે એક વાક્ય નિર્ણયસિંધુમાં લખ્યું છે.

વિધવાકબરીબંધો ભર્તૃબંધાય જાયતે ॥
શિરસો વપનં તસ્માત્કાર્યં વિધવયા સદા ॥

પણ એ વચન કાંહાંનું છે, તેનો પતો નથી અને, ક્ષેપક, અને કલ્પિત છે એમ જણાય છે, અને ઘણે ઠેકાણે એ માન્ય નથી મનૂ અને યાજ્ઞવલ્ક્યે એ વિષે કાંઈ લખ્યું નથી કદાચીત યવન મુસલમાન હિંદુસ્તાનમાં સંચાર કરવા લાગ્યા ત્યારે એ જબરદસ્તીથી સ્ત્રીઓને પકડીને લેઈ જતા એવું દેવલ સ્મૃતિથી માલમ પડે છે કારણ એ ઋષી સિંધુ નદીને કાંઠે રહેતા અને તેના ગ્રંથમાં આવી સ્ત્રીઓને શી રીતે શુદ્ધ કરવી એ વિચાર લખ્યો છે તેથી એમ લાગે છે કે તે વખતમાં કંઈ પણ મોટું સંકટ ઉત્પન્ન થયું હશે તેથી આવો ઠરાવ થયો છે.

કલૌ નાન્યા ગતિઃ સ્ત્રીણાં સહાનુગમનાદૃતે ॥
ઋગ્વેદવાદાત્સાધ્વી સ્ત્રી ન ભવેદાત્મઘાતિની ॥ — નિર્ણયસિંધુ

બીજે ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે

સહાનુગમનં શસ્તં વૈધવ્યસ્યાથ પાલનમ્ ॥

અમેરિકામાં, જે વખત જમાદાર લોકોએ, ગુલામ બેચાથી રાખ્યા ત્યારે એવો કાયદો કરવો પડ્યો કે ગુલામોની ફરીયાદ કે સાક્ષી કોઈ કોર્ટમાં સાંભળવી નહીં અને ગુલામની કમાઈ તે ધણીની કમાઈ, અને ગુલામ નાસે તો, સરકાર પકડીને ધણીને આપે, તેજ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓનો અધિકાર કહાડી લીધો અને તેમને દાસ્યત્વ આપ્યું ત્યારે તેમને બંધન કરવા વાસ્તે વિધવાધર્મ લખવા પડ્યા તે નીચેપ્રમાણે.

एकाहारः सदा कार्यः न द्वितीयः कदाचन ॥
पर्यंकशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् ॥
नैवांगोद्वर्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ॥
नाधिरोहेदनङ्वाहं प्राणैः कंठगतैरपि ॥
कंचुकं न परीदध्यात् वासो न विकृतं वसेत् ॥
तांबूलाभ्यंजनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ॥
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

બીજું વ્રત બંધનને ઠેકાણે લગ્ન ઠરાવ્યું તેથી વ્રત બંધનનો કાઢનો અતિદેશ લેઈને લગ્નનો કાઢ ટુંકો કર્યો તેથી એવો ઠરાવ કર્યો કે

અષ્ટવર્ષા ભવેત્કન્યા નવવર્ષા તુ રોહિણી ॥
દશવર્ષા ભવેદ્ગૌરી અતઃ ઋર્ધ્વ રજસ્વલા ॥
અષ્ટમે વર્ષે બ્રાહ્મણં ઉપનયેત્ ॥

સર્વ શાસ્ત્રનું આદીકરણ અનુભવ, અને તર્ક એ બે છે આ બેથી શાસ્ત્ર બંધાય છે. વૈદ્યશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિકનું મૂલ એજ છે. પણ લોભી કે સ્વાર્થી મનુષ્ય જ્યારે શાસ્ત્ર ઉભું કરવામાં સામેલ થાય છે ત્યારે અનુભવ અને તર્ક બાજુએ મુકીને સ્વાર્થી અને લોકહિત નાશક કાનું, શાસ્ત્રમાં ઘાલી દે છે તેથી લોકોનો બિગાડ થાય છે. આ દેશને ચાર કાલ થયા પ્રથમ અજ્ઞાનકાલ હતો તેમાં શ્રદ્ધા વધારે પણ વિચાર ઓછો તેથી હિંસા કર્યાથી દેવ તૃપ્ત થાય છે અને જે દેવ નહીં તેને દેવ કેહેતા અને તે દેવ એવા કે મનુષ્ય પાસેથી ખાવા માગે છે એવું તે કાલમાં ધારેલું, પછી પરાક્રમ કાલ આવ્યો તેમાં રામચંદ્ર યુધિષ્ઠિર અને વિક્રમ જેવા પરાક્રમી રાજા થયા તેમણે આર્ય લોકોને બહુ સુખ અને મોટાપણું આપ્યું ત્યારપછી ષટ્દર્શનવાળા નિકલ્યા તે વખતમાં વિચારકાલ પ્રાપ્ત થયો તે વખતમાં કર્મકાન્ડ ઉપરની શ્રદ્ધા નિકલી ગઈ અને માનસિક શાસ્ત્ર બહુ વધી ગયું તપ, દેહદંડ, ઉપવાસ, ઇત્યાદિક ધર્મમાં પેટાપછી જરાકાલ આવ્યો તેમાં વિચાર ડુંધો પડ્યો અને પરાક્રમ નષ્ટ થયું હવે જેમના હાથમાં કાયદા કરવાના હતા તેમને સ્વાર્થ બુદ્ધિથી કે પોતાના અજ્ઞાનથી એવા કાયદા કર્યા કે લોકોનું સર્વ દ્રવ્ય હરણ કર્યું અને લોકો આપણા ભક્ષ છે એમ સમજીને નાના તરહેથી લોકોને ખાઈ ગયા અને હજારો કાયદા એવા કર્યા કે લોકોમાંનો સંપ ઊઠી ગયો અને અદાવતો વધી અને ભારે બેડીઓ લોકોના પગમાં એવી સજ્જડ કરી મુકી છે કે તેથી લોકોની હાલ ચાલ અને વિચાર બંધ પડ્યો છે અને પોતાને વાસ્તે જે ખોરાક કરી મુક્યો હતો તે અને પંડે પારકા લોકોનો ભક્ષ થયા. એ સ્થિતિમાં આ દેશ હાલ પડ્યો છે. પૃથ્વી ઉપર ઘણા દેશ છે પણ હિંદુસ્તાન જેવા હજારો વરસથી પરતંત્ર થયેલો દેશ જણાતો નથી અને કદાચીત આ દેશને સ્વતંત્રતા મળવાનો વખત આવેતો અહીંઆંનાલોક પોતાની સ્વતંત્રતા રક્ષણ કરશે એવું પણ લાગતું નથી.

જે બેડીઓ ઊપર લખી છે તેમાંની થોડી હેટે બતાવી છે.

- ૧ દ્વિજસ્યાધ્યોં તુ નૌયાતુઃ શોધિતસ્યાપ્યસંગ્રહઃ ॥
- ૨ શિરસો વપનં તસ્માત્ કાર્યં વિધવયા સદા ॥
- ૩ સ્ત્રીશૂદ્રસમાનધર્માઃ ॥
- ૪ દત્તા કન્યા ન દીયતે ॥
- ૫ ક્વચિત્ ગાની પતિવ્રતા ॥

અર્થ :— બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વાળીએ નાવમાં બેસવું નહીં. ૨. વિધવાએ વાલ રાખવા નહીં. ૩. સ્ત્રી અને શૂદ્ર એ બંને બરાબર છે. ૪. કન્યાને પુનર્વિવાહ ન કરવો. ૫. જે સ્ત્રી ગાયન કરે તે પતિવ્રતા રહેશે નહીં ઇત્યાદિ નિયમ બાંધ્યાથી હિંદુલોકોનું પરાક્રમ જતું રહ્યું, ૧ હિંદુસ્તાનના ત્રણ તરફ દરિયો છે અને ઉત્તર તરફ હિમાલય છે માટે વહાણમાં બેઠા સિવાય પરદેશમાં જવાય નહીં અને પરદેશમાં ગયા બિના જ્ઞાન કે વેપાર વધવાનો નથી, આ પ્રમાણે નિયમ અંગ્રેજ લોકોએ કર્યો, હોત. તો આ દેશમાં વહાણ શિવાય શી રીતે આવે અને આ દેશમાં મોટું રાજ્ય મેળવ્યાથી એમને જે અપરમિત સુખ મળ્યું છે, તે શી રીતે મળત, માટે દરિયામાં જવું નહીં એવો નિયમ જે માણસે ઠરાવ્યો તે માણસ અત્યંત મૂર્ખ હશે એવું જણાય છે. હવે એ ખરું કે હજારો લોક વાહાણમાં વેશીને ફરે છે અને મસ્કત વગેરે ઠેકાણે પણ

બેપાર કરેછે પોરબંદરના તથા કછમાંડવીના વાળીયા આપ્રીકા ઁંડમાં ઘળા છે, મારીચ બેટમાં હિંદુ ઘળા છે તેજ પ્રમાળે કાબુલ, કંદહારમાં, અને ઇરાનમાં પળ ઘળા હિંદુઓ વસેછે તેથી સદરહુ નિયમ કોઈ પાલતું નથી ં ખરું છે તોપળ કેટલેક પ્રસંગે સ્વાર્થી બ્રાહ્મળ કોઈને છલ કરવાનો ધારે તા સદરહુ વચન તેમને ટેકો આપેછે, અને ઘળાખરા લોક અજ્ઞાની છે તેથી ખરું શું અને ઁોટુ શું ંનો વિચાર થતો નથી, લોકોનો ઘાડરીયો પ્રવાહછે. માટે મહીપતરામ રૂપરામ જેવા વિલાયત જઈ આવ્યા તે કામ મોટું ધૈર્યનું અને સાહસનું કર્યું અને ંવું કામ કરનારા ઘળાજ થોડા હશે તે બાબત તેમની તારીફ કરવાની તો બાજુપર રહી અને આજ ઁૌદ વરસ સુધી ન્યાતના લોક લઢ્યાજ કરેછે અને સદરહુ વચન કાઢીને ંકબીજાને ટેકો આપેછે, પળ ં વિશે કોઈ વિચાર કે વિવેક કરતા નથી આવા લોક જ્ઞાનશુન્ય થયા છે.

૨. બીજો નિયમ વિધવાના કેશ કાઢવા વિશે છે તે પળ કેટલાંક લોક માનતા નથી. ઉત્તરહિંદુસ્તાન, ઘુજરાત, ઢ્રવિડ ઢેશમાં અને ઢક્ષળમાં પળ માનતા નથી.

૩. ત્રીજો નિયમથી સ્ત્રીયોને શુદ્ર બરાબર ઠરાવ્યા તેથી ંપનયન ઘયું ને બધાય સ્ત્રીનું વિવાહ કરવો ંમ થયું તેથી બાલલગ્ન ઉત્પન્ન થયું અને લોક અલ્પાયુ અને નિર્બલ થયા તેથી આખા ઢેશનું સત્યાનાશ ઘયું જેને કન્યા હોય તે ફીકરમાં પડેછે અને વર સોધવા લાગેછે પછી બીજવર મલે કે કેવલ નાનું બાલક મલે કે વૃઢ્ઢ મલે તો તેનો વિચાર ન કરતાં પરળાવંછે.

૪. ઁોથો નિયમ બાંધ્યો કે, જે રાંડે તેને ફરી પરળાવવી નહીં, ંવું ઠરાવ્યાથી પાપ બહુ વઢ્યું અને બાલહત્યા અને ઘર્મપાત અપરમિત થથો છે, શાસ્ત્રમાં ં વિશે અનેક મત છે તે બધાય સ્મૃત્યર્થ સારમાં ંકઠા કર્યા છે તે નીઁે પ્રમાળે :—

મૃતેડન્યસ્મૈ પ્રઢાતવ્યા મૃતે સપ્તપઢાત્પુરા ॥
પુરા પુરુષસંયોઘાન્મૃતે ઢેયેતિ કેચન ॥
ઃતાવઢૃષ્ટે કન્યૈવ પુનર્ઢેયેતિ કેચન ॥
આઘર્મધારળાત્કન્યા પુનર્ઢેયેતિ ઁાપરે ॥

આવા અનેક મત થયાથી નિશ્ચય શો તે ઠરાવવાને મુશ્કેલ પડેછે. પ્રાઁીનકાલમાં આઠ પ્રકારના વિવાહ હતા તેનાં નામ :—

૧ બ્રાહ્મ ૨ ઢૈવ ૩ આર્ષ ૪ પ્રાજાપત્ય ૫ આસુર ૬ ઘાંધર્વ ૭ રાક્ષસ ૬ પૈશાઁ. અને તેર પ્રકારના પુત્ર હતા તેનાં નામ.

૧ ંરસ ૨ પુત્રિકાસુત ૩ ક્ષેત્રજ ૪ ઘૂઢજ ૫ કાનીન ૬ પૌનર્મવ ૭ ઢત્તક ૬ ક્રીત ૭ કૃત્રિમ ૧૦ સ્વયંઢત્ત ૧૧ સહોઢ ૧૨ સોપવિઢ્ઢ ૧૩ ઢ્વામુષ્ઠાયળ.

આમાંથી બે રાખ્યા છે ને બીજા બધા કાઢી નાખ્યા છે.

वेदमां घणे ठेकाणे पुनर्विवाहनी आज्ञा छे अने भारतमां दमयंतिनुं आख्यान प्रसीद्ध छे तेज प्रमाणे—

पद्मपुराणमां अध्याय ८४ मां दिव्यादेवीनी कथा छे ते हेठे लखीछे—

उज्ज्वल उवाच

प्लक्षद्वीपे महाराज आसीत्पुण्यमतिः सदा ॥
दिवोदासेति विख्यातः सत्यधर्मपरायणः ॥ १ ॥
तस्यापत्यं समुत्पन्नं नारीणामुत्तमं तदा ॥
द्विव्यादेवीतिविख्याता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २ ॥
पित्रा विलोकिता सा तु रूपलावण्यसंयुता ॥
कस्मै देया मया कन्या सुवराय महात्मने ॥ ३ ॥
इति चिंतापरो भूत्वा समालोच्य नृपोत्तमः ॥
रूपदेशस्य राजानं समाहूय नृपोत्तमम् ॥ ४ ॥
कन्यां ददौ माहात्मासौ चित्रसेनाय धीमते ॥
तस्या विवाहकालस्य संप्राप्ते समये नृप ॥ ५ ॥
मृतोऽसौ चित्रसेनस्तु कालधर्मेण वै किल ॥
दिवोदासस्तु धर्मात्मा चिंतयामास भूपतिः ॥ ६ ॥
ब्राह्मणान्स समाहूय पप्रच्छ नृपनंदनः ॥
अस्या विवाहकाले तु चित्रसेनो दिवं गतः ॥ ७ ॥
अस्यास्तु कीदृशं कर्म भविष्यं तत्त्वुवंतु मे ॥

॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥

विवाहो जायते राजन् कन्यायास्ते विधानतः ॥ ८ ॥
पतिर्मृत्युं प्रयात्यस्या नो चेत्संगं करोति च ॥
महाव्याध्यभिभूतश्च त्यागं कृत्वा प्रयाति च ॥ ९ ॥
प्रव्राजितो भवेत् राजन् धर्मशास्त्रेषु दृश्यते ॥
न स्याद्रजस्वला यावदन्येष्वपि विधीयते ॥ १० ॥
विवाहं तु विधानेन पिता कुर्यान्न संशयः ॥
एवं राजा समादिष्टो धर्मशास्त्रेषु कोविदैः ॥ ११ ॥
विवाहार्थं समायात इंद्रप्रस्थे द्विजोत्तमैः ॥
पुनर्दत्ता तदा तेन रूपसेनाय भूभुजे ॥ १२ ॥
यदा यदा महाभागो दिव्यादेव्याश्च भूमिपः ॥
चक्रे विवाहं तद्भर्ता म्रियते लग्नकालतः ॥ १३ ॥

अनुक्रमणिका

एकविंशतिभर्तारः काले काले मृतास्तदा ॥
तस्यास्तु रूपं संश्रुत्य राजानो मृत्युनोदिताः ॥ १४ ॥
सग्रामं चक्रिरे मूढास्ते मृताः समरांगणे ॥

अर्थ :— दिवोदास करीने एक राजा हतो तेनी कन्या दिव्यादेवी करीने हती तेने चित्रसेननां राजपुत्र साथे परणावी एटलामा वर मरी गयो त्यारे ब्राह्मणोनी सभा करी राजाए पुछयुं के हवे शी रीते करवुं, त्यारे ब्राह्मण बोल्या के, कन्या वरने घेर वळावी नहीं त्यां सुधी कोई पण विघ्न आवेतो पुनर्विवाह थाय, ते सांभळीने राजाए पोतानी कन्याने चित्रसेन कुंवरने फरी आपी, पण ते वर तरतज मरी गयो, ए प्रमाणे ए कन्यानां एकवीस वार लग्न थयां.

कन्याने ग्रह अनिष्ट होयतो लग्न पहेलां कुंभ विवाह करवो एवुं लख्युं छे ते कुंभ फोडेथी एक धणी मरी गयो एम समजायछे ए प्रमाणे लोक करेछे पण कुंभ विवाह पछी जे लग्न थाय छे ते पुनर्विवाह केम न कहेवाय.

प्राचीन काळमां स्त्रीयोने नृत्य गायन शीखावता ते चाल हाल बंध पड्योछे अर्जुन विराट राजाने घेर ब्रह्मनटा थईने रह्यो हतो ते जनानखानामां गायन शीखववा वास्ते रह्यो हतो, एज प्रमाणे बार बरस सुधी ब्रह्मचर्य पाळीने विद्याभ्यास करवानी चाल हती ते पण बंध थईछे. जनोई देता पेहेलां विवाह करी मुकेछे, अने ब्रह्मचर्य बीलकुल पाळताज नथी, कन्यानी जनोई मुदल काढी नांखी, अने भायडानी राखीछे ते अमसती नामनी राखीछे, पहा विद्याभ्यास करवानो जे मुळ हेतु, तेनुं कशुंए ठेकाणुं नथी. मनुस्मृतिमां लख्यु छेके त्रीस वरसनी उमरनो पुरुष होय त्यारे बार वर्षनी कन्या परणाववी.

त्रिंशद्वर्षो वहेकन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ॥

आ शिवाय त्रीवर्णमां कन्या अने अन्न व्यवहार हतो, ते हाल बंध पड्यो छे, एटलुज नहीं पण ब्राह्मण ब्राह्मणमांज वांधा पड्या छे, ते एक बीजानुं जमता नथी ने कन्या आपता नथी, तेथी घणी अडचणो पडीछे, कोई नातमां कन्यानी छतछे ने कोई नातमां अछतछे, अने ए वांधाने लीधे गायकवाड जेवो मोटो राजा होय तेने पण भीखारी कन्या सोधवी पडेछे, कारण के सिंधीया के होलकरनी कन्या एना कामनी नथी, तेथी भीखारीनी कन्या ज्यारे परणे त्यारे ते कन्यानो मान पण रहेतो नथा अने धणी वगर परणेली रांडो राखे तो तेमना टोळामां राणीने पण हींडवुं पडे, अने दासी करतां दासी थईने रहेवूं पडे. अने मोटाना घरमां नाहानो आदमी आवी, कन्यानी हीमायतथी मोटु पद पांमेछे, तेथी बहु बगाड थाय छे, तेथी सुभाषितकार लखे छेके—

शालको गृहनाशाय वित्तनाशाय कुंजरः ॥

बरोबरीनी पदवीना ग्रहस्थोनी सगइ थाय तो मोटो उपयोग थाय छे. हाल हिंदुस्ताननी माहाराणीनो दिकरो रुसना बादशाहनी कन्या परण्यो अने आवी प्रकारन्या कन्यानुं अपमान थाय नहीं, अने कदाचित नातनी अडचणने लीधे ए राणीनो दीकरो कोइ सोजरनी कन्या परणत तो ते कन्यानुं मान रहेत नहीं अने तेनो बाप भाइ

ઘરમાં પેશીને કન્યાના હીમાયતથી, રાજ્યનો બીગાડ કરત, અન બરાબરીની કન્યા પરણ્યાથી બંને રાજ્ય મજબુત થઈ ગયાં માટે એ વિચારપણ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

બ્રાહ્મણોની ઉપજીવિકા કર્મ ઉપર છે. કોઈ માણસ શાંતિક, પૌષ્ટિક, ઇષ્ટાપૂર્ત, યજન, યાજન કર્મ કરે તો બ્રાહ્મણોને પૈસા મળે, જે વચ્ચે બૌદ્ધધર્મ ચાલ્યો, તે વચ્ચે બ્રાહ્મણો સામા થયા તેનું કારણ એજ કે, તેમની ઉપજીવિકા બંધ પડી, તેથી બ્રાહ્મણોને બહુ ક્રોધ આવ્યો, ગમે તે માર્ગ ચાલે અને તેમની ઉપજીવિકાને કાંઈ ધક્કો ન લાગતો હોય તો તે સામા થતા નથી પ્રાચિનકાળમાં જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગ નિકળ્યો, ત્યારે લોક સંન્યાસી થવા લાગ્યા, ત્યારે એવી ગોઠવણ હતી કે, બધાએ કર્મ કરીને વૃદ્ધ થાય ત્યારે વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ ગ્રહણ કરતા, તેથી જ્ઞાનમાર્ગવાળાનો અને બ્રાહ્મણોનો જ્ઞાણો વાંધો પડ્યો નહીં, પછી ભક્તિમાર્ગવાળાએ એવું ઠરાવ્યું કે ભજન શિવાય બીજું કાંઈ કર્મ કરવાની જરૂર નથી, અને કર્મકાંડીનો મોક્ષ સ્વર્ગમાં હતો તે જ્ઞાનમાર્ગીએ એવું ઠરાવ્યું કે સ્વર્ગ તો થોડા દિવસ ચાલવાનું છે, માટે એવું નશ્વરફળ વિશે પ્રયત્ન કરવો નહીં, જ્ઞાનમાર્ગીવાળાનો મોક્ષને, સાયુજ્ય મુક્તિ કહે છે એટલે આત્મા અને બ્રહ્મ એક થઈ જાય અને જ્યોતિમાં જ્યોતી મળે ત્યારે જુદુપણ કાંઈજ રહે નહીં અને પાણીમાં મીટું પડે અને એક થઈ જાય છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગીવાળાએ મુક્તિ માની છે, પછી ભક્તિમાર્ગવાળાએ એવું ઠરાવ્યું કે સ્વર્ગ અને સાયુજ્યતા, એ બે કામના નથી, અને મોક્ષ તેનું નામ છે કે જ્યાં ભગવાનનું સાંનિધ્ય અને સેવાનું લાભ મળે અને જે ઠેકાણે ગયાથી ફરી મૃત્યુ લોકમાં, ન અવતરીએ તેનું નામ મોક્ષ.

તુકારામ કહે છે

હેચિ દાન દેગા દેવા ॥ તુજ્ઞા વિસર ન વ્હાવા ॥ નલગે મુક્તિ ધનસંપદા ॥
સંતસંગ દેઈ સદા ॥ ગુણ ગાયીન આવડિ ॥ હેચિ માઝી સર્વ જોડિ ॥
તુકા મ્હણે ગર્ભવાસી ॥ સુખે ઘાલાવે આમ્હાંસી ॥ ૧ ॥
યગ્દત્વા ન નિવર્તતે તદ્ધામ પરમં મમ ॥ —ગીતા અ૦ ૧૫.

એવું સ્થાન પ્રાપ્ત થવાને વાસ્તે ભક્તિ શિવાય બીજું સાધન નથી એ લોક તો કર્મને નિર્દયપણું ગણે છે અને જ્ઞાનને લુચ્છુ ગણે છે [તુકારામ કહે છે.—આમ્હા નકો બ્રહ્મજ્ઞાન ॥ આમ્હી ભાવિક હો જન.] ભક્ત લોક કર્મને કે વર્ણને ગણતા નથી જે મોટા મોટા ભક્ત થઈ ગયા તેમાં અનેક જાતીના લોક હતા. વિદુરજી એ શુદ્ર હતો, અજામેલ એ પાપી બ્રાહ્મણ હતો, નાભાજી ઢેડ હતો, તેને ભક્તમાલ ગ્રંથ રચ્યો છે. રોહીદાસ ચામડીઓ હતો, ચોખામેલ એ ભંગી હતો નામદેવ દરજી હતો, કબીર તાર્ક હતો, એકનાથ અને નરસિંહ મેહેતો એ બ્રાહ્મણ હતા, તુકારામ વાણીયો હતો આ બધાએ કર્મ મુક્તિને ભક્ત થયા હતા એમાંના કેટલાએકે પરોપકારાર્થ ગ્રંથ રચ્યા છે ત્યારે બ્રાહ્મણ કેહેવા લાગ્યા કે આવા પ્રાકૃત ગ્રંથ કરશે ત્યારે અમારી વૃત્તિ ડુબી જશે, પછી અમને કોણ પુછશે એમ સમજીને ભક્તો સાથે બ્રાહ્મણનું વૈર ચાલતું ને ચાલતું આવે છે, તુકારામની જોડે રામેશ્વરભટ્ટ બહુ લલ્લ્યો અને તુકારામના કરેલા પુસ્તક ભીમા નદીમાં નાખી દીધાં, તેજ પ્રમાણે ગીતાના ટીકાકાર જ્ઞાનેશ્વરના જોડે બ્રાહ્મણોએ બહુ વૈર બાંધ્યું, અને એકનાથને પેઠણના બ્રાહ્મણોએ ઘણી બાર જ્ઞાત બાહાર મુક્યો એ બધી કથા ભક્તિવીજય ગ્રંથમાં લખી છે તેથી એમ જણાય છે કે, ભક્તનું અને બ્રાહ્મણનું મોટું વૈર છે તેનું કારણ એટલુંજ કે કર્મ ઉપર ભક્ત શ્રદ્ધા રાખતા નથી. હાલમાં બ્રાહ્મણની વૃત્તિ બહુ ટુટી ગઈ છે તોપણ કેટલાક લોક એમને હજી માને છે, બ્રાહ્મણ લોક જમવાના બહુ લોભીયા છે, કંઈ પણ જમવાનું હોય તો ૨૦ ગાઉથી દોડતો આવે, ને કોઈના ઘરમાં માણસ મરી ગયું હોય તો તેનું બારમું તો પહેલા દીવસથી ગણતો

રહે, કે ફલાણા દીવસે બારમું આવે છે, બીજું કાંઈ મોટું કામ હોય તેનો વિચાર કરવો હોય તે વીશે બોલાવ્યો હોય તો કોઈ પળ ના આવે, દક્ષણા કે કાંઈ જમવાનું હોય તો વગર તેડે પળ જાય, બ્રાહ્મણ શીવાયના જે બીજા લોકો છે તેમને પળ આ બ્રાહ્મણની ગુણ લાગ્યો છે તેપણ કાંઈ મોટું સાર્વજનીક કામ હોય તો બોલાવતાં પળ ના આવે અને જમવાનું હોય કે લગ્નકાર્યનો વરઘોડો હોય તો વાળીયા કળબી પળ જસ્તર આવે આવા પ્રસંગે ભેગા થવાનું એ પોતાનો ધર્મ જાણે છે, બીજું કાંઈ કામ હોય તો તે ભૂલી જાય ને ધ્યાનમાં રહ્યું નહીં અમારું શું કામ છે એમ કહીને જાય નહી. કબીર સાહેબ કહે છે કે —

બ્રાહ્મણ ભંગી રાવળા ચવથા કહિયે કાગ ॥
કહે કબીર એ ચારો જળનો મુરદા ઉપર લાગ ॥

બ્રાહ્મણ લોકોએ પોતાને વાસ્તે મોટું રાજ ઉભું કર્યું છે જ્યાં જાય ત્યાં એમનું સનમાન, વગર પરાક્રમે વગર ગુણે થાય છે, જ્યાં સુધી યજ્ઞયાગ ચાલતા હતાં, ત્યાં સુધી એ બાબત ઘણા મોટાં ગ્રંથ લખ્યા છે, કેટલા એક કહે છે કે અમે ઘનાન્ત વેદ ભણ્યા છીએ કોઈ કહે છે કે અમે સોમાન્તશ્રૌત ભણ્યા છીએ એવું કર્મકાંડનો વિસ્તાર કર્યો છે.—

જ્યારે કર્મકાંડ બેટું ત્યારે એમણે બીજી યુક્તિ સોધી કહાડી તે એવીકે નદિઓ અને ગામ અને તળાવ ઈત્યાદિક જે વેદમાં નહિ તેનો માહાત્મ લખવા લાગ્યાં અને તે કથા તેમ તેમ જુની થઈ તેમ તેમ પદ્ધતિ થઈને ફળ આપવા લાગી એ પ્રમાણે કાશી, પ્રયાગ, ગયા, ગોદા, રેવા, પુષ્કર, જગન્નાથ, શ્રીનાથ ઈત્યાદિકના હજારો માહાત્મ લખ્યાં અને એ ટંકશાલ હજી જારી છે. પંદરી માહાત્મ પચાસ વર્ષ ઉપર લખી ગયું છે, ડાકોરનું માહાત્મ ચાર વરસ ઉપર લખી ગયું છે, પાવકાચલ માહાત્મ એટલે પાવાગઢની જાત્રાનું માહાત્મ શ્રીસ્થલ માહાત્મ એટલે સીતપુરનું માહાત્મ થોડા વરસ ઉપર લખી ગયું છે એજ પ્રમાણે જ્ઞાતી જ્ઞાતીના માહાત્મ લખ્યાં છે. જેવાં કે નાગરખંડ, ઔદિચ્ય પ્રકાશ રાઝક પુરાણ, ઈત્યાદિક હજારો માહાત્મ પ્રસિદ્ધ છે એ ગ્રંથોમાં લખનારાઓએ ઘણી ધૂર્તતા કરી છે. [જાંહાં તાંહાં કલિ આવ્યો છે અને લોકોની શ્રદ્ધા બ્રાહ્મણના લેખ ઉપરથી ઉઠી જશે માટે બદ્ધાય લોકોએ ગફલતમાં રહેવું નહીં અને શ્રદ્ધા છોડવી નહીં છોડશે તો નર્કમાં જશે એવી વાતો ઘણે ટેકાણે લખી છે. કલિ બુદ્ધિ વગાડે છે અને નર્કમાં નાખે છે માટે હુશિયારીમાં રહેવું. જે ભાગ્યવાન હશે તેજ બ્રાહ્મણના લેખ ઉપર વિશ્વાસ રાખશે પાપી જીવ હશે તે માત્ર રાખે નહીં એવી ધમકાવણી પાને પાને લખી છે.

ન વિશ્વાસં કરિષ્યંતિ દેવેષુ બ્રાહ્મણેષુ ચ ॥
કર્મભ્રષ્ટા ભવિષ્યંતિ ચતુર્વર્ણાઃ કલૌ યુગે ॥
રાજાનો ધર્મહીનાશ્ચ પીડયિષ્યંતિ તે પ્રજાઃ ॥
અધર્મવલ્લભો લોકો ધર્મદ્વેષી ચ મત્સરી ॥
ભવિષ્યંતિ કલૌ વિપ્રા આચારશ્રુતિવર્જિતાઃ ॥
દ્યુતમદ્યરતા નિત્યં સર્વવ્યસનિનઃ સદા ॥ જૈમિનીઅશ્વમેધે કલિધર્મપ્રકરણે]

તેજ પ્રમાણે કેટલાએક માસ તિથિ યોગવાર ઈત્યાદિકનું માહાત્મ લખ્યું છે તેને વ્રત પર્વણી કહે છે વ્યતીપાત સોમવાર પુર્ણોત્તમમાસ કપિલાષષ્ટિ મહોદય વિગરે તે જેમ જેમ જુના થતા જાય છે તેમ તેમ વધારે માનવામાં આવે છે કરોડો રૂપીઆ ખરચીને લોક કાશી યાત્રા કરે છે પર્વણી અને વ્રત ઉપર દાન પુણ્ય કરે છે, તેથી માહાત્મ લખનારનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો નથી એતો ઉઘાડું છે અમેરિકામાં ગુલામ ઉપર ધણી કમાઈ કરતા પળ તે કાલ ગયો. પળ આ બધાયની અવધી એવી જણાય છે કે જ્યાં સુધી લોક અજ્ઞાની છે ત્યાં સુધી એમને એમ ચાલશે એ વાત બ્રાહ્મણોના મનમાં સારી રીતે વસે છે માટે જેટલો પ્રકાશ થાય અને વિચાર વધે તે વાત તેમને સારી ગમતી નથી. પળ હાલના કાલમાં એ બાબતમાં પ્રતિકાર થાય એવું નથી.

ब्राह्मणोने शौको घणो थई छे, ब्राह्मण जमाडवाने ठेकाणे आखाडाना बावा अने मंदिरना साधु जमाडे छे. ब्राह्मणोने ए वात सारी लागती नथी. ब्राह्मणोना मनमां आ वर्णसंकर साधु कांहांथी आव्या हामारी परंपरा प्राप्त मोटाई घणा ग्रंथमां वर्णन करेली ते जती रही. के शुं पण लोक कहेछे के ब्राह्मणमां तपतेज नथी. संसारी अने लोभीयाने जमाडवामां शुं पुण्य? ते करतां तीर्थवासी, त्यागी, तपोनीधी, बावा जमाडीये तो शुं खोटुं. एवा घणा वांधा पड्या छे. साधु जे थया छे ते ईश्वर अलौकिक कामो भक्तने वास्ते करे छे एवु माने छे.—

ज्ञानीनुं ब्रह्म निर्गुण छे ते कांई ए करतुं नथी. पोत पोताना कर्म प्रमाणे फळ थायछे. ज्ञाननुं फळ सायुज्यता छे एम समजीने ज्ञानमार्गवाळा कोइनी प्रार्थना के भक्ति करता नथी भक्तिवाळा परमेश्वरने कर्ता अने सगुण समजे छे अने परमेश्वर भक्तनुं हित करे छे एम समजे छे. तुकाराम नामनो प्रख्यात साधु दक्षणां थयो तेना वचनो दक्षणी भाषामां छे ते निचे लख्या छे.—

पडता जड भारी ॥ दासे आठवावा हरि ॥
मग तो होउ नेदि शीण ॥ आड घालि सुदर्शन ॥
कोठे न दिसे पाहाता ॥ उडि घालि अवचिता ॥
हरिच्या दासा चिंता ॥ हेतो अघटित वार्ता ॥
आम्हा घालि पाठीकडे ॥ पुढे कळिकाळा भिडे ॥
हाकेसरशि उडि ॥ घालोनीया स्तंभ फोडि ॥
ऐसा कृपावंत कोण ॥ एक भगवंतावाचून ॥
तुका म्हणे कृपानिधी ॥ आम्हा उतरी नावेमधी ॥ १ ॥
वेदाचा तो अर्थ आम्हाशिच ठावा ॥ येरानी वाहावा भार माथा ॥ १ ॥
संध्याकर्मध्यान ॥ जपतपअनुष्ठान ॥
अवघे घडे नाम ॥ उच्चारिता ॥ १ ॥
जैसा बोले तैसा चाले ॥ त्याचि वंदावी पाउले ॥ १ ॥
मायबाप केवळ काशि ॥ तेणे न जावे तिर्थाशी ॥ १ ॥
आलि तिर्थ पर्वणि ॥ न्हाव्या भटा झालि घणि ॥ १ ॥
अवघ्या पापे घडला येक ॥ उपासक शक्तिचा ॥ १ ॥
भावे गावे गीत ॥ शुद्ध करुनिया चित्त ॥
नाम घेता वाट चालि ॥ यज्ञ पाउला पाउलि ॥ १ ॥
सांडोनिया रामराम ॥ ब्राह्मण म्हणति दोमदोम ॥ १ ॥
दया तिचे नाव ॥ भूताचे पालण ॥ आणि निर्दळण ॥ कंटकाचे ॥ १ ॥
धन्य तेचि प्राणी ॥ क्षमा दया ज्याचे आंगी ॥
यमधर्म सांगे दूता ॥ तुम्हा नाही तेथे सत्ता ॥
गदा चक्र घेउनी हरी ॥ उभा असे त्याचे द्वारी ॥
जेथे दया क्षमा शांति ॥ तेथे देवाचि वसति ॥
तुका म्हणे त्रिविध ताप ॥ मग जाति आपोआप ॥ १ ॥ —ज्ञानेश्वरनी वाणि.

યોગયાગવિધી ॥ યેળે નોહે સિદ્ધિ ॥ વાયાચિ ઉપાધી ॥ દંભધર્મ ॥ વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણ ॥ શ્રુતિચે વચન ॥ એક નારાયણ ॥ સાર જપા ॥ જપ તપ કર્મ ॥ ક્રિયા નેમધર્મ ॥ વાઉગાચિ શ્રમ ॥ વ્યર્થ જાય ॥ —હરીપાઠ

એવા ભક્તોના વાક્યો બહુ છે તે લખતા પાર આવે નહીં. હાસિલ એટલુચકે પ્રાચિનકાળનું માહાત્મ ઉપર હાલના બ્રાહ્મણોએ અભિમાન રાખવો નહીં પ્રાચીન અભિમાન ઉપર લક્ષ રાખીને બદ્ધા ક્ષત્રિ રાજા નાશ પામ્યા અને હજિ ખરાબ થાયછે તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન મોટાપણું બતાવીને બ્રાહ્મણ મોટા થવા चाहे છે પણ એ કશા કામનું નથી. પ્રાચીનકાળમાં અજ્ઞાન બહુ હતું તે હાલ ગયું માટે અજ્ઞાનના આધારે મોટાપણું મેલ્લેલું તે પ્રકાશમાં રહેવાનું નથી. આજના કાળપ્રમાણે જે સુધારો અવશ્ય છે તે ચલાવામાં બ્રાહ્મણ લોકે મદદ કરવી. ઉત્તમગુણ અને વિદ્યા સંપાદન કરવાને વાસ્તે લોકોને સદુપદેશ કરવો, દેશમાં સંપનું રક્ષણ કરવું. એ પ્રકારે ચાલશે તોજ એમનું મહત્ત્વ કાયમ રહેશે. ઇંગ્રેજ લોક રાજ્ય રીતિમાં અને કાયદા વિગેરે કરવામાં મહાધૂર્ત કહેવાય છે કારણ કે હરેક ઠેકાણે બાર આના પોતાની વાતનો સ્વાર્થ અને ચાર આના દેશિ લોકોનો સ્વાર્થ રાખે છે એમ કહેવાય છે પણ બ્રાહ્મણોના કાયદા તપાસિયે તો પોતાના સ્વાર્થ પંદર આના અને બિજાનો સ્વાર્થ એક આનો રાખ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યાં ત્યાં કથામાં બ્રાહ્મણોના શ્રાપથિ હજારો રાજા બઠ્ઠિ ગયા મરી ગયા પરમેશ્વરને પણ બ્રાહ્મણોની બિહિક અને પરમેશ્વર વિષ્ણુને બ્રાહ્મણોએ લાત મારી તો પણ પરમેશ્વર એમને પગે લાગ્યા. એવી કથા પ્રસિદ્ધ કરિને પોતાનું મહાત્મ અપરીમિત વધાનું પણ તે વાત થઈ ગઈ. આજ તેવો કાળ નથી એ નક્કી સમજવું જોઈએ.

બ્રાહ્મણોને ગ્રહણ ગણવાની રીત માલુમ પડિ તે ઉપરથી તે પર્વકાળ ઠરાવીને લાખો રૂપિયા તે ઉપર હજારો વરસથી કમાવે છે. કાંઈ પણ યુક્તિ ભૂલ્યા નથી. કોઈનો બાપ મરી જાય તો, તેનો છોકરો સજ્જા લોટો વિગેરે બ્રાહ્મણને આપે તો સ્વર્ગમાં મરનારને તેટલું મલ્લશે એવું ઠરાવ્યું તેથી મરનારને પછવાડે હજારો દાન કરેછે. પરમેશ્વરના આહતિયા બ્રાહ્મણ થયાછે. અહિંયા આપ્યું કે સ્વર્ગમાં મલામણ પોહોચે છે અને તરત જમાખર્ચ પડે છે. આ વાતનું સાર એટલુંજ કે જે વખત એક બાજુ બહુ ધૂર્ત જ્ઞાની અને જબરદસ્ત હોયછે અને બીજી બાજુ અશક્ત અજ્ઞાન અને કમજોર હોયછે તે વખત પોતાનો સ્વાર્થ થાય તેટલો કરી લેવાને કોઈ ભૂલતો નથી એ સાધારણ અને સ્વભાવિક વાત છે, પોતાનો સ્વાર્થ ભૂલનારો એવો પરમેશ્વર ભક્ત કોકજ હશે. ઘણા એવા નથી તોપણ હમે એવા છિયે એવું પાખંડ કરનારા ઘણા હોયછે.

ભાગવતમાં ઋષભદેવની કથા છે તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે અહિંસા વિષે ઉપદેશ કરવામાં પ્રથમ વૈષ્ણવ હતા. નારદજી વૈષ્ણવમાં ગણાયછે. એ પણ યજ્ઞ ન કરવાનો ઉપદેશ કરતા. પછિ ઇશ્વરને માનનાર અને નાસ્તિક એ બે પંથ થયા પછિ જે ગ્રંથ થયા તે પોત પોતાના જુદા થયા. એ માનવાને આધાર છે જૈમિની અશ્વમેધ એ ગ્રંથ કોઈ વૈષ્ણવનો લખેલો છે તેમાં લખે છે કે અશ્વને ભિમસેને માન્યો તે વખત કપૂરનો ઢગલો થયો અને લહુ નિકળ્યુ નહીં પણ દૂધની ધારા ચાલિ પછિ વ્યાસજી કપૂર હોમ કરવા લાગ્યા તે વખત ઇંદ્ર દેવ આવિને ડમો રહ્યો. તેથી એમ માલૂમ પડેછે કે એ ક્રૂર વિધી છપાવાની મતલબથી લખ્યું હશે. વેદ અને સૂત્રમાં એવો પ્રયત્ન કરેલો નથી. તેથી સૂત્ર સુધિ હિંસા બાબત તકરાર ન હતી એમ જણાય છે. ઋષભદેવ, બૌદ્ધ વિષ્ણુના અવતાર ગણેલા છે. વૈષ્ણવ ધર્મનું મૂલ દયા ધર્મમાં છે એમ લાગેછે. હિંસાની તકરાર ડમિ રહ્યા પછિના ગ્રંથનું રૂપજ જુદુછે.

હિંદુસ્તાનના પંડિત વિદ્વજ્ઞન કેહેવાય છે પણ એમની વિદ્યા લોકોના કામમાં આવતી નથી, ઉદ્યમ, ધંધા વધારવામાં એ વિદ્યા મદદ કરતી નથી ઉલટી ધંધા ભાગવામાં મદદ કરેછે માટે વિદ્વજ્ઞન એ પદ બ્રાહ્મણોને ઘટે છે કે નહિ એ મોટો વિચાર છે. ખરી ઉપયોગની વિદ્યા કહિયે તો શિલ્પ, નાવિક શિલ્પ, સૈન્યવિભુક્ત્ય, ભૂગોળ ઇત્યાદિકનો ટેકાણોજ નથી. રાજા લોક વિદ્વજ્ઞનોનો સંગ્રહ બહુ કરેછે પણ જેમ જેમ આ સંગ્રહ વધેછે તેમ તે રાજાનો સત્યાનાસ જાય છે એનું શું કારણ હશે?

મૂલ દયાધર્મ પ્રતિપાદન કરનારા વૈષ્ણવ હતા તેમાં જે નાસ્તિક થયા તેમણે જગતનું કારણ કર્મ સ્વિકાર્યું. તેમનું કેહવું એમ છે.

બ્રહ્મા યેન કુલાલવન્નિયમિતો બ્રહ્માંડભાંડોદરે ॥
વિષ્ણુર્યેન દશાવતારગહને ક્ષિપ્તો મહાસંકટે ॥
રુદ્રો યેન કપાલપાણિપુટકે ભિક્ષાટનં કારિતઃ ॥
સૂર્યો ભ્રામ્યતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥ ૧ ॥

પ્રાચીન કાલમાં પાંચ કર્મ ચાલતાં હતાં તે કલ્પીમાં ન કરવા વિશે નીચે લખ્યા પ્રમાણે વચન પરાશર ઋષિનું છે —

અગ્નિહોત્રં ગવાલંભં સંન્યાસં પલપતૈકમ્ ॥
દેવરાચ્ચ સુતોત્પત્તિઃ કલૌ પંચ વિવર્જયેત્ ॥

અર્થ :— અગ્નિહોત્ર, ગાયત્રી હિંસા, સંન્યાસ, ને શ્રાધ્ધમાં માંસનું ભક્ષણ, અને દીયર સાધે પરણાવવું.

પરાશર ઋષિ વૈષ્ણવ હતા એ ઋષિએ જે સ્મૃતિ કરી છે તેમાં હિંસાનો નિષેધ બહુ કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણ એ ઋષિનું કરેલું છે અને ભાગવત પંથમાં એ ઋષિ મુખ્ય ગણાય છે.

પ્રલ્હાદનારદપરાશરપુંડરીકવ્યાસાંબરીષશુકશૌનકભીષ્મદાત્મ્યાન્ ॥
રુક્માંગદાર્જુનવસિષ્ઠભીષ્મણાદીન્ પુણ્યાનિમાન્ પરમભાગવતાન્ સ્મરામિ ॥

અગ્નિહોત્ર બંધ કર્યું તેનું કારણ હિંસા બંધ કરવાનું હશે એમ જણાય છે કારણ અગ્નિહોત્ર ઉત્પન્ન કર્યા પછી પશુયાગ પ્રાપ્ત થાયછે માટે હિંસા બંધ કરવાના મતલબથી હિંસાનું મૂલ કાઢી નાખ્યું એમ જણાય છે કેટલાએક લોક કહે છે કે મંત્રસંરક્ષણ કરવાને વાસ્તે યજ્ઞ કરવો જોઈએ અને જે વૈષ્ણવ લોક પિષ્ટ પશુ કરે છે તે પણ એમ કહે છે કે હિંસા ન કરવી પણ યજ્ઞ કરવો કારણ યજ્ઞ કર્યાથી મંત્રનું રક્ષણ થાયછે. આવી ફીકર શા વાસ્તે રાખવી પડે છે તે સમજતું નથી, કારણ યુગના આરંભે બ્રહ્મદેવ ઋષિયોને મંત્ર આપે છે એવું પણ લખ્યું છે.

યુગાંતેઽતર્હિતાન્ વેદાન્ સેતિહાસાન્મહર્ષયઃ ॥
લેભિરે તપસા પૂર્વમનુજ્ઞાતાઃ સ્વયંભુવા ॥

એમ છતાં પળ મંત્રરક્ષણને વાસ્તે અધ્યયન, પારાયણ, યજ્ઞ ઇત્યાદિક કર્મ ચાલે છે. [જુનાગઢના દિવાન ગોકુલજી જાલાએ સાંખ્યાયની ઋગ્વેદિ બ્રાહ્મણ છે તે હાલ અગ્નિહોત્રિ થયા છે. અમદાવાદનો સદરઅમીન ભાડ મૈરાળે પળ અગ્નિહોત્ર લિધૂ છે. કુલાબાના બાબાજી દિવાનજી ના દિકરા ધુંડીરાજ વિનાયક ડર્ફ ભાડસાહેબ વિબલકર એ વર્સોવરસ એક બે યજ્ઞ કરીને ઘણા રૂપૈયા ખર્ચે છે એ સાંપ્રતકાલ નો પ્રાચીનબર્હિ છે, એને નારદ કોળ મલ્લશે તે કોળ જાણે?]

ગોપાલરાવ મૈરાળ એ ગ્રહસ્થ બડોદરામાં પ્રસીદ્ધ હતા, તેમનો ભત્રીજો નારાયણરાવ પાંડુરંગ એમને નર્મદાને કાંઠે વેલુ કરીને ગામ છે, તે ગામમાં સાત યજ્ઞ કર્યા, અને તેમાં લાખો રૂપીયા ખર્ચ કર્યા એવી કીર્તી છે અને એ પ્રમાણે ઘણા લોક આજ કરે છે. તે વિશે ગુજરાત શિવાય બીજા દેશમાં વાંધો લેતા નથી. ક્ષત્રી રાજા નથી માટે અશ્વમેધ કરતા નથી એમ કહેવાય છે. જે બ્રાહ્મણના કુલમાં ત્રણ પુરુષ સુધી યજ્ઞ ન થયો હોય તેને દુર્બ્રાહ્મણ કહે છે, અને તે બાબત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે.

ગવાલંભ એટલે ગાયની હિંસા એ વેદમાં ઘણી લખી છે. ભાગવતમાં આલંભન શબ્દનો અર્થ દેવાર્પણ સમજવો હિંસાનો ન સમજવો એવું લખ્યું છે. મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ સુધી ગવાલંભ કાયમ રાખ્યું છે, ત્યાર પછી પુરાણમાં અને નાટક ગ્રંથમાં પણ એ વિધી લખેલો છે તેથી એ નિષેધ કર્યાને બહુ વર્ષ થયાં નથી એમ જણાય છે, તૈતિર્ય બ્રાહ્મણમાં અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં નીચે લખેલો મંત્ર મળે છે.

ગવ્યાન્પશૂનુત્તમેહન્નાલભતે ॥ —આગ્રંથનુ પૃષ્ઠ ૧૬—૩૦

એ વેદાજ્ઞાથી મધુપર્ક વિધી ઉત્પન્ન થયો રાજા ઘેર આવે કે વર ઘેર આવે તો, ઉત્તમજ દહાડો કહેવાય, તેવા પ્રસંગે ગો પશુ વિધાન લખ્યું છે, તે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સુધી કાયમ રહ્યું, પછી તેનો નિષેધ પડ્યો તે કલ્પીના કારણથી પડ્યો કલ્પી એટલે બૌદ્ધ ધર્મની તકરાર તોપણ ઉત્સર્ગ વિધી ચાલે છે. બ્રાહ્મણ લોકો તેની સરત ભુલી જતા નથી અને વિધી ન થાય તો ન થાય, પણ તેની સરત રાખવામાં અને તે વિધીના પુસ્તકો ભળવામાં પુણ્ય જાણે છે.

મધુપર્ક કરવાની રીતિ બ્રાહ્મણમાં હતી એમજ નહિ પણ અન્ય દેશમાં પ્રાચીનકાલમાં એ પ્રમાણેજ હતું એવું બાયબલનો પેહેલો ગ્રંથ “જીનીસીસ” એટલે ઉત્પત્તી પ્રકરણ તેના અધ્યાય અઢારમાંનો સાતમો શ્લોક એમાં ઇબ્રાહિમ પેગંબરે એજ પ્રમાણે અર્ધ્ય, મધુપર્ક કર્યાનો દાખલો લખ્યો છે.

અશ્વલાયન સૂત્રમાં અને બીજા સૂત્રમાં મધુપર્કની વિધી વાંચીએ તો ગવાલંભ માત્ર લખ્યું છે, બીજો કાંઈપણ વિધી જણાતો નથી.

૩ કલ્પીમાં સંન્યાસ લેવો નહીં એવું લખ્યું છે તેનું કારણ એવું જણાય છે કે આ કાલમાં લોકો સંન્યાસ લેઈને તોફાન અને પાખંડ કરશે તેજ પ્રમાણે થયું છે ઘણાક સંન્યાસી વામમાર્ગી હોય છે અને ઘણાં એક ઢોગી હોય છે ત્યાગીનો ધર્મ બીલકુલ સાચવતા નથી અને ઝલટા લોભી થાય છે, અને લોકોને બહુ પીડા કરે છે શંકરાચાર્ય સ્વામીએ બ્રાહ્મણને સંન્યાસી કર્યા એટલુંજ નહીં. પણ શુદ્ર સુધી ચારે વર્ણમાં સંન્યાસી કર્યા તે ગોસાવી કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે વૈષ્ણવ લોકોમાં વૈરાગી ત્યાગી કહેવાય છે. અને ભજન શિવાય બીજું કાંઈ કર્મ કરતા નથી એમની

કર્મની પટલ પદ્ધતી જુદી છે કોઈ મરે ત્યારે મંડારો કરે છે બીજું કાંઈ કર્મ કરતા નથી એમની ગાયત્રી પળ જુદી છે અને કેટલાક ઘરબારી કહેવાય છે તે ઘર ધંધા પળ માંડે છે.

૪ “પલપૈત્રીક” એટલે શ્રાધ્ધમાં પિતૃનિમિત્ત માંસ ખાવાનું. એ વિશે પળ એમ જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં બધાય લોક હિંસક હતા અને મૃગયા કરીને જીવતા જે જનાવરો મારીને લાવતા તેને દેવને અર્થે હોમીનેં બાકી ખાતા એવી વૈદિક કાળમાં ચાલ હતી એમ જણાય છે. ત્યારપછી સ્મૃતિના વચ્ચતમાં એ ચાલનો અપકર્ષ થયો તે એટલે સુધી કે જે વિધી નિયમિત થયા હતા, તે સીવાય કોઈએ માંસ ખાવું નહીં સ્મૃતિઓમાં એવો નિર્બંધ કરેલો જણાય છે. પછી પુરાણ થયા તેમાં પળ વિધીમાં માંસ ખાવાની છુટ છે, માટે વૈષ્ણવ લોક આવા પુરાણને તામસી ગણે છે, અને જે પુરાણમાં દયાધર્મ પ્રતિપાદન કર્યો છે તેને સાત્ત્વિક પુરાણ કહે છે. વૈષ્ણવ લોકો સાત્ત્વિક ધર્મને ભાગવત ધર્મ પળ કહે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં સાત્ત્વિક ધર્મનું પ્રતિપાદન વધારે કર્યું છે માટે વૈષ્ણવ લોકોને એ પુરાણ બહુ પસંદ પડ્યું છે, કારણ હાલની રીતભાતથી તે બહુ મળતું આવે છે શ્રાધ્ધ વિશે નિર્ણયસિંધુમાં વચન લખ્યું તે નીચે પ્રમાણે,

યત્ર માતુલજોદ્વાહી યત્ર વૈ વૃષલીપતિઃ ॥

શ્રાધ્ધં ન ગચ્છેત્તદ્વિપ્રાઃ કૃતં યચ્ચ નિરામિષમ્ ॥

અર્થ :— મામાની કન્યા પરણી હોય તે કે શુદ્રની કન્યા પરણી હોય એવા માણસને ઘેર શ્રાધ્ધ ખાવા જવું નહીં અને જે શ્રાધ્ધમાં માંસ નહીં તે શ્રાધ્ધમાં કોઈ બ્રાહ્મણે જમવા જવું નહીં. શ્રાધ્ધ વિશે ભાગવતમાં લખ્યું છે કે.

ન દદ્યાદામિષં શ્રાધ્ધે ન ચાદ્યાદ્ધર્મતત્ત્વવિત્ ॥

મુન્યન્નૈઃ સ્યાત્પરા પ્રીતિર્યથા ન પશુહિંસયા ॥ — ભાગવતસ્કં ૭

અર્થ :— શ્રાધ્ધમાં માંસ ખવરાવવું નહીં કોદરા બાવટાથી શ્રાધ્ધ કરવું સારું પળ પશુ હિંસા કરીને શ્રાધ્ધ કરવા વાસ્તે કોઈ ધર્મ જાણનારો કહેતો નથી માટે અન્નથી પિતૃની તૃપ્તિ થાય છે તેવી પશુ હિંસાથી થતી નથી.

પળ શ્રાધ્ધમાં માંસ આપવા વિશે બહુ વચનો છે તેનું કારણ જે વચ્ચત માંસનો નિત્ય આહાર કરતા તે વચ્ચત શ્રાધ્ધમાં પળ ખાતા રામચંદ્રજીએ રામાયણમાં કહ્યું છે કે

વયં યદન્નાઃ પિતરસ્તદન્નાઃ ॥ — અધ્યાત્મરામાયણ

અર્થ :— જે આપણે અન્ન ખાઈએ તે પિતૃને આપીએ મૂળમાં મરણ ક્રિયાનો મતલબ એટલો છે કે જે માણસ મરી ગયો તેને ખાવાને કોણ આપશે એવી કલ્પનાથી એનાં સગાવહાલાં તેને પાળી અને પિંડ આપતા હતા, અને એમ જાણતા હતા કે તેથી તેની ભૂખ, તરશ જશે. અને મરનાર સુખી થશે. તે ઉપર બ્રાહ્મણોએ મોટું વિધાન રચ્યું અને તેનો ત્રયોદશા, માસિક, સાંવત્સરી રિત્યાદી શ્રાધ્ધ કલ્પના કરી તેમાં અનેક દાન દાખલ કર્યાં, કેટલાક જંગલી પ્રદેશમાં કોઈ મરી જાય છે, ત્યારે તેના વારસ તેના છેડામાં જાર બાંધે છે, ને તેમાં પૈસો ઘાલે છે, અને પછી દાટે છે, અને ત્યાંહાં આગળ એક માટલું પાળીનું મુકે છે. જંગલી અજ્ઞાની લોક એવી રીતે ઉત્તર કાર્ય કરે છે, તે પ્રમાણે

હિંદુલોકોની અસલમાં ચાલ હતી તેનો સુધારો કરીને અંતેષ્ટિ કર્મ લખ્યું, મુલ આશ્વલાયન સૂત્રમાં જોતા એ વિધી ટુંકો છે. અને સૂતક મુદ્દલ નથી.

હાલમાં દેવરોત્પત્તિનો એટલે ક્ષેત્રજ પુત્ર નીયોગ વિધીથી ઉત્પન્ન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે નિષેધ ગોત્રનું નિષેધ થયું તે વચ્ચે આ નિષેધ થયેલો જણાય છે. અને વિધવાએ બ્રહ્મચારીને પેટે રહેવું એ ઠરાવ તેના અંતે કરવો પડ્યો. ઋગ્વેદ સંહિતામાં સાતમા અષ્ટકમાં આઠમા અધ્યાયમાં અઢારમાં વર્ગમાં દેવરોત્પત્તિનો લેખ છે તે મંત્ર નીચે લખ્યો છે.

કો વાં શયુત્રા વિધવેવ દેવરં મર્યં ન યોષા કૃણુતે સધસ્થ આ ॥
દેવરઃ કસ્માત્ । દ્વિતીયો વર ઉચ્યતે ॥ —નિરુક્ત

ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે.

નૈકસ્યા બહવઃ સહપતયઃ ॥
ભાષ્ય
સહેતિ યુગપદ્મહુપતિત્વનિષેધો વિહિતો ન તુ સમયભેદેન ॥

અર્થ :— એક સ્ત્રીએ એકકાલે એકથી વધારે ધણી કરવા નહીં પણ એક મરી ગયો હોય તો બીજો કરવાને હરકત નથી.

નીયોગ એટલે જે સ્ત્રીને સંતાન થતું ન હોય તેને બીજા પુરુષને ઘેર મોકલવી અને તાંહાં સંતતિ થયા પછી ધણીને ઘેર આવે તે પુત્રનું નામ “ક્ષેત્રજ” એ પ્રમાણે પાંડવ ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા એવું ભારથમાં લખ્યું છે. મનુસ્મૃતિમાં દ્વાદશ પુત્રનાં નામ બતાવ્યાં છે તે

ઔરસઃ ક્ષેત્રજશ્ચૈવ દત્તઃ કૃત્રિમ એવ ચ ॥
ગૂઢોત્પન્નોઽપવિદ્ધશ્ચ દાયાદા બાંધવાશ્ચ ષટ્ ॥
કાનીનશ્ચ સહોદશ્ચ ક્રીતઃ પૌનર્ભવસ્તથા ॥
સ્વયંદત્તશ્ચ શૌદ્રશ્ચ ષડદાયાદબાંધવાઃ ॥ —મનુ ૦ અ ૯ શ્લોક ૧૫૯

રામાનુજ બ્રાહ્મણ દ્રવિડ દેશમાં છે તેમાં બે પંથ છે “તિંગલે” અને “વડઘલે” તેમાં તિંગલે બ્રાહ્મણ જે છે તેમને વૈદિક આચાર મુકી દીધો છે યજ્ઞમાં પશુનો વધ કરતા નથી, અને વડઘલે છે તે કરે છે, તેજ પ્રમાણે ગુજરાતી બ્રાહ્મણ પણ યજ્ઞ કરતા નથી વિધવાનું વપન કરવા વિશે શ્રુતી સ્મૃતિમાં વચન નથી ગોસાવીજી આપસ્તંભ સૂત્રી તૈલંગ બ્રાહ્મણ છે તેમના કુલમાં વપનની ચાલ નથી હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણમાં એ ચાલ થોડી છે. સ્ત્રીના વાલ ન ઉતરાવવા તે વિશે શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે.

વિદ્વદ્વિપ્રનૃપસ્રીણાં નેષ્યતે કેશવાપનમ્ ॥ —મયુખ
સર્વાન્કેશાન્સમુદ્ધૃત્ય છેદયેદંગુલદ્વયમ્ ॥
એવં નારીકુમારીણાં શિરસો મુંડન સ્મૃતમ્ ॥ —યમ, પરાશર, આપસ્તંબ,

સ્ત્રીયોનું સ્વાતંત્ર કાઢી લેઈને તેમને દાસ કર્યા ત્યારે નીચે લખ્યા પ્રમાણે ઠરાવ યયો.

ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ન સ્વાતંત્ર્યં ક્વચિત્સ્રિયાઃ ॥

અર્થ : બઝરીઓને કાંઈ પ્રકારની પળ મુખતીઆરી નથી તેમને સર્વકાલ પરતંત્ર રહેવું. વેદ મૂલમાં કાંઈ એક વખતે થયેલો ગ્રંથ જણાતો નથી જુદા જુદા કાલમાં જુદા જુદા ઋષીના જુદા જુદા મંત્ર છે તે એક પુસ્તકમાં સંહિતારૂપે જોવામાં આવે છે. વેદ એ શબ્દ બીજા ગ્રંથને પળ લગાડવાનો ચાલ છે જેમકે ગાંધર્વવેદ, ધનુર્વેદ, અને ભારથ પળ પાંચમો વેદ કહેવાય છે. વેદના અક્ષરને મંત્ર કહેવાય છે તેનો સાર જોતાં તેમાં પ્રાર્થના છે તે પરમેશ્વરની હોય કે બીજા દેવની હોય કેટલાએક દેવના મંત્ર કર્મના બોધક છે તે મંત્રને વિધિ કહે છે વિધિ એટલે લખેલી રૂઢી અને રૂઢી એટલે જેને વેદાદિકનો આધાર નથી. તેને કેવલ રૂઢી કહે છે, મૂલ જે ઋષિ હતા તે ક્ષત્રીને ઘેર યજ્ઞાદિક કર્મ કરતા તેથી તે ધર્માધ્યક્ષ થયા, પછી તેમને લોકોના મનમાં એમ ઠસાવ્યું કે સર્વ દેવ અમારા કબજામાં છે અને મંત્રથી જે દેવનું આવાહન કરીએ તે હાજર થાય અને જેનું વીસરજન કરીએ તે વિદાય થાય અને જે અમે કહીએ તે તે કરશે, એ સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે હજારો ગ્રંથ લખી ગયા છે, સૂર્ય, ડગે છે તે, બ્રાહ્મણ સંધ્યા કરે છે માટે ડગે છે એવું ભારતમાં કહ્યું છે, એ સમજુત જેમ જેમ મજબુત થતી ગઈ તેમ તેમ ધર્માધ્યક્ષનો અમલ બહુ જબરદસ્ત થઈ ગયો, ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે અગ્નિ, સૂર્ય, ઈત્યાદિકનો કોપ થયો તો હું બીતો નથી પણ બ્રાહ્મણનો કોપ થાય તો મને બહુ બીક લાગે છે, તે વિશે વચન.

નાગ્ન્યર્કસોમાનિલવિત્તપસ્રાત્ ॥

શંકે ભૃશં બ્રહ્મકુલાવમાનાત્ ॥ —ભાગવત.

ઋષિ એ શબ્દનો અર્થ ગાનારો કે ફરનારો એમ થાય છે પણ રૂઢીમાં અર્થ ગ્રંથકર્તા થાય છે અને પ્રાચિનકાલમાં બધા દેશનાં ધર્માધ્યક્ષ પાખંડી અને ઢોંગી હતાં અને તે રાજાને પણ ગુલામ કરીને રાખતાં હતાં, અને ક્રિસ્ચયન્ ધર્મનો ધર્માધ્યક્ષ પોપ કરીને છે તેના પાશમાંથી યુરોપ ખંડ હજી છુટ્યું નથી, એ લોકને પાપની માફી આપે છે, સ્વર્ગે ચઢવાનો દાખલો આપે છે, અને નર્કે જવાનો પણ દાખલો આપે છે તેથી ઘણા ભોલા લોક, મરતી વખતે એનો આશિર્વાદ લેવાને વાસ્તે હજારો રૂપીઆ આપે છે બધા લોકોને એ પહોંચી શકે નહીં માટે કેટલાએક મુખત્યાર ફરવા મોકલે છે, એ ન્યાત બહાર મુકે તો કોઈથી એનો સંગ્રહ ન થાય મોટો બાદશાહ લાખ ફોજનો ધણી હોય તો એના આગલ હાથ જોડીને ડમો રહે, જેવો ધર્માધ્યક્ષનો જુલમ અન્ય દેશમાં છે તેજ પ્રમાણે આ દેશમાં પણ છે તેનું કારણ એમ છે કે જ્યાં ધર્માધ્યક્ષનો અધિકાર વધે છે ત્યાં એમના તરફથી એવો બંદોબસ્ત થાય છે કે બીજો કોઈ ભણે નહીં લોક જેટલા અભણ રહે તેટલો એમનો ફાયદો માટે બધી વિદ્યા ગુપ્ત રાખવાની તજવિજ કરે છે.

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી અને વૈશ એ ત્રણ જણાને દ્વિજ એવી સંજ્ઞા છે, આ ત્રણ જણાનો અધિકાર સમાન છે.

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥ — मनु.

केटलीक म्लेच्छजाति मूलमां क्षत्री हता एम लख्युं छे.

शका यवनकांबोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥
वृषलत्वं परिगताः ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ — भारत.
पौंड्रकाश्चौड्रविडाः कांबोजा यवनाः शकाः ॥
पारदापल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥
शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ॥
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ — मनु.

अर्थ :— शक, यवन, अने कामभोज, ए क्षत्री जातना छे, पण ब्राह्मणनुं एमना उपरनो अमल उठी गयो, तेथी ए भ्रष्ट थया छे पछी पुनड्रक, अंध्र, द्रविड, कामभोज, यवन, शक, पारद, पल्लव, चीन, किरात, दरद, खस, ए बधाओ क्षत्री जातीना छतां ब्राह्मणनो अने एमनो मेळाप न रह्याथी भ्रष्ट थया छे. शतपथ ब्राह्मणमां क्षत्रीओनुं श्रेष्ठपणुं वर्णन कर्युं छे ते नीचे प्रमाणे.

एतानि देवत्रा क्षत्राणि इंद्रो वरुणः सोमो रुद्रः
तस्मात्क्षत्रं परं नास्ति तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियात्
अधस्तात् उपास्ते राजसूये ॥ — शतपथ ब्राह्मण

अर्थ :— इंद्र, वरुण, सोम, रुद्र, ए बधा देव क्षत्री छे, माटे क्षत्री श्रेष्ठ छे, राजसूय यज्ञमां क्षत्री उपर बेसे छे अने ब्राह्मणने निचे बेसवुं पडे छे. उपरना मंत्रमां केटलाएक देव क्षत्री कह्या छे पण लिंगपुराणमां लख्युं छे के.

ब्राह्मणो भगवान् रुद्रः क्षत्रियः परमो हरिः ॥
वैश्यः पितामहश्चैव इंद्रः शूद्रश्च जायते ॥

क्षत्रिय न्यातमां दारु पीवानी चाल हती एवुं वेद उपरथी मालम पडे छे, ऐतरेय ब्राह्मणमां क्षत्रीने राज्याभिषेक करवानो विधी आठमी पंचीकाना वीसमाखंडमां लख्यो छे ते ठेकाणे निचे प्रमाणे मंत्रछे.

इत्यथास्मै सुराकंसं हस्तं आदधाति स्वादिष्टया०तां पिबेत् — ऐ०८—२०

अर्थ :— राजाना हाथमां दारुनो लोटो आपवो अने स्वादीष्टया मंत्र भणीने ते पीवो.

आ प्रमाणे अनेक राजाने राज्याभिषेक थया छे तेमना नाम, अने तेमना गोरना नाम, वेदमां लख्या छे तेमां परिक्षीतीनो पुत्र जन्मेजयने राज्याभिषेक थयो ते वात पण निचे मुजब लखी छे.

તુરઃ કાવષેયો જનમેજયં પારિક્ષિતમભિષિષેચ ॥ —ઋગ્વેદબ્રા૦-૮-૨૧

એ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે જન્મેજય રાજા થયા પછી એ વેદ લખી ગયો હશે, એવી કલ્પના થાય છે. આ લોક એવું કહે છે કે વેદનો કેટલોએક ભાગ આસુરી અને રાક્ષસી લોકોને વાસ્તે છે, પળ એ કલ્પના કેવળ અજ્ઞાની લોકોની છે એને કશો આધાર નથી કેટલાએક કહે છે કે ગતગોષ્ઠિનું વર્ણન જે લખ્યું છે તે ભવિષ્યનું છે, અને એ પ્રકારે કરીને વેદને અનાદિત્વ અને નિત્યત્વ પ્રતિપાદન કરેછે પળ તે બરોબર બેસતું નથી. પ્રાચીનકાળમાં બ્રાહ્મણ લોકોમાં એવો અભિમાન હતો કે જે કોઈ વાત કરવા આવે તેને ના કહેવી નહિ. તેજ પ્રમાણે ક્ષત્રીનો અભિમાન એવો હતો કે યુદ્ધને વાસ્તે જે બોલાવે તેને ના કહેવી નહીં આ અભિમાન આજ રહ્યો નથી. પૂર્વે શંકરાચાર્ય વલ્લભાચાર્ય ઇત્યાદિ મોટા આચાર્ય થયા, તેમને દિગ વિજય કર્યો તે એ પ્રમાણે વાદ કરવાને બ્રાહ્મણ ગામે ગામ ઉભા રહેતાં માટે થયેલો, પળ આજ કોઈ દિગ્વિજય કરવા નિકળે તો તેને કોઈ ગામમાં જવાબ મલશે નહીં. ત્યારે દિગ્વિજય સાનો થાય એનું કારણ બ્રાહ્મણ બધાય જડ, મૂઢ થયા કોઈ પાસે વિદ્યા નથી અને અભિમાન પળ નથી અને કોઈ રાજા ઉત્તેજન આપે એવો નથી, કપટ વધી ગયું ને મૂર્ખ છતાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની આશા તે શી રીતે મળે ધર્મ સભા કે પર્ષદ કોઈ ઠેકાણે રહી નથી શિક્ષા કે શાળા રહી નથી ઓશિઆલપણું બહુ વધી ગયું, ને સ્વતંત્રપણું ડુબી ગયું તેને લીધે બ્રાહ્મણ ન્યાતિમાં કાંઈ જીવ કે ઉમેદ રહી નથી.

બ્રાહ્મણોને પ્રાચીનકાળથી પિશાચ્યોની બહુ બીક હતી કોઈ પળ કર્મ કરવું હોય તો પ્રથમ પિશાચ્ય નસાડવાનો ઉપાય કરવો પડેછે. સંધ્યામાં મંત્ર ભળે છે તે નીચે પ્રમાણે.

અપક્રામંતુ ભૂતાનિ પિશાચાઃ સર્વતો દિશમ્ ॥

શ્રાદ્ધમાં વેદ મંત્ર ભળે છે તે.

પિશંગ્મૃષ્ટિમંભૃણં પિશાચમિદ્ર સંમૃણ ॥ સર્વ રક્ષો નિર્બર્હય ॥ —ઋગ્વેદ

વેદશાસ્ત્રમાં મંત્ર કામનાબોધક અને કર્મબોધક આવે છે તેનો નમુનો નીચે પ્રમાણે.

મિયં દધાના હૃદયેષુ શત્રવઃ પરાજિતાસો અપનિલયંતામ્ ॥ — ઋગ્વેદ
દ્વિષંતં મહ્યં રન્ધયન્મો અહં દ્વિષતેરધં ॥

અર્થ :— હે સૂર્ય મારા શત્રુનો નાશ કર.

અહીંશ્ચ સર્વાન્ જંભયન્સર્વાશ્ચ યાતુધાન્યઃ ॥ યજુર્વેદ રુદ્રી.

અર્થ :— હે રુદ્ર સર્પ અને પિશાચ્ય એનો નાશ કર.

હદ્રોગં મમ સૂર્ય હરિમાણં ચ નાશય ॥ — ઋગ્વેદ.

અર્થ :— હે સૂર્ય મારો કમળાનો રોગ નાશ કર.

ઉર્વારુકમિવ બંધનાન્મૃત્યોર્મુક્ષીય મામૃતાત્ — ઋગ્વેદ

અર્થ :— હે ત્ર્યંબક મને મૃત્યુથી ઉગાર.

પુરાણમાં કેટલીએક કથાઓ છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રાર્થના છે તે નીચે લખ્યા પ્રમાણે.

ચોરાન્મારય મારય મમ શત્રૂન્ ઉચ્ચાટય
ઉચ્ચાટય । કુઠારેણ ભિંધિ બાણૈઃ સંતાડય
ખટ્વાંગેણ વિપોથય ॥ શિવકવચ । — સ્કંદપુરાણ.

વેદમાં વિરુદ્ધ વચન આવે છે તેનાં ઉદાહરણ નીચે લખ્યાં છે.

ગૃત્સમદ ઋષિઃ ઋગ્વેદસંહિતા અષ્ટક ૨ અં ૬ વર્ગ ૨૪ ઋ. ૬
દિવોદાસાય નવતિં ચ નવેદ્રઃ પુરો વ્યૈરચ્છંબરસ્ય ॥
ગૃત્સમદ ઋષિઃ ઋગ્વેદસં. ૨-૬-૧૩
અધ્વર્યવો યઃ શતં શંબરસ્ય પુરો વિભેદાશ્મનેવ પૂર્વીઃ ॥
પરુચ્છેપો દૈવોદાસિઃ ઋષિઃ ઋગ્વે. ૨-૧-૧૯
ભિન્તપુરો નવતિમિંદ્ર પૂરવે દિવોદાસાય મહિ દાશુષે નૃતો વજ્રેણ દાશુષે નૃતો ॥
અતિથિગ્વાય શંબરં ગિરેરુગ્રો અવાભરત્ ॥

અર્થ :— ઇંદ્ર નામનો રાજા હતો તેનો મિત્ર દીવોદાસ હતો તેના તરફથી શંબર નામનો દૈત્ય હતો તેની જોડે ઇંદ્ર ઘણી વાર લડ્યો તે વિશે કથા વેદમાં ઘણે ઠેકાણે આવે છે કેટલેએક ઠેકાણે ઇંદ્ર છે તે પરજન્યાધિપતિ દેવ છે એમ પણ કહેલું છે શંબરાસુર દૈત્યનાં નવાણું ગામ ઇંદ્રે ઉજડ કર્યાં એવું એક મંત્રમાં છે બીજા મંત્રમાં સો ગામ ઉજડ કર્યાની વાત છે અને ત્રીજા મંત્રમાં નેયું ગામ ઉજડ કર્યાની કથા છે.

ઇંદ્રનું પરાક્રમ નીચે લખેલા મંત્રમાં ઘણું વર્ણન કર્યું છે તેનું પહેલું વચન લખ્યું છે તેમાં એવું લખ્યું છે કે ઇંદ્રને મધ્ય બહુ ભાવે છે માટે તે અગ્નિમાં રેડો.

ગૃત્સમદ ઋષિઃ અં ૨ અં ૬ વર્ગ ૧૩

અધ્વર્યવો ભરતેંદ્રાય સોમમામત્રેભિઃ સિંચતા મધ્યમંધઃ ॥

ए इंद्रे त्रीकद्रुक यज्ञमां मद्य बहु पीधुं अने तेना मदमां सर्प मारी नाख्यो एवुं एक मंत्रमां छे ते नीचे प्रमाणे.

त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिर्निद्रो जघान ॥ — गृत्समद २-६-१५-१

बीजे ठेकाणे सापने अने वींछीने पथराथी मारी नाखवा विशे वेदमां लख्युं छे आ मंत्रथी सापनुं अने वींछीनुं वीष उतारे छे.

इयत्तकः कुषुंभकस्तकं भिनद्म्यश्मना ॥ — अगस्ति २-५-१६-१५

अश्विन देवनी प्रार्थना कुतरानो नाश करवाने वास्ते छे ते नीचे प्रमाणे.

अगस्तिऋषि. ऋग्वेद २-४-२९-२४
जंभयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदधुस्तान्यश्विना ॥

गीतामां कह्युं छे के:—

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

यज्ञ एटले इश्वरभजन, दान एटले परोपकार, तप एटले इंद्रियदमन, ए मुख्य अर्थ छे पण पक्षपात मताभिमान थाय छे त्यारे नवा नवा अने अनुकूल पडे एवो अर्थ करे छे. मूल कर्मनो अर्थ देवतानुं पूजन. तेनो परिणाम निर्दयपणा उपर गयो. तेज प्रमाणे ज्ञान एटले अनेक देवोने मुकी एक इश्वर जाणवो अने भूत दयाथी सम दृष्टि राखवी. तेनो अपभ्रंश थइने अघोरी कौल वाम इत्यादि मार्ग ज्ञान मार्गमां निकळया. अने ए मार्ग मूल हेतुथी भ्रष्ट थयो. तेमज भक्ति एटले इश्वरनी उपासना ते ठेकाणे हजारो कल्पित देव उत्पन्न थया. तप एटले इंद्रियनिग्रह ते ठेकाणे उर्ध्वबाहु थाडेसरी पंचाग्नी तापनार ए निकळया अने तपनो हेतु भ्रष्ट थयो कह्युं छे के.

अनाचारेण मालिन्यं अत्याचारेण मुखता ॥
विचाराचारयोर्योगः सदाचारः स उच्यते ॥

विचार नष्ट थयाथि अने लोक मनस्वी अने निरंकुश थयाथि दया मैत्री न्याय जतो रह्यो. लोक स्वछंदि थया, ब्राह्मण लोकोने सन्मार्ग न बतावता उपद्रव करवा लाग्या तेथी लोक असंतोषि थइने केटला एक ब्राह्मणनुं गोरपदु काढवाने यत्न करे छे नडियादमां सुतार लोके सराववुं नहीं एवो ठराव कर्यो छे कारण पांच रुपीया आपतां गोर छुटको करे नही. तेज प्रमाणे पुनामां जोति गोविंदराव लोकोनी संमति मेळवे छेके ब्राह्मण पासेथी कांड पण कर्म करवुं नही. आबधाए तोफानो ब्राह्मणोना उन्मादथी थाय छे. जेम जेम ज्ञान वधशे तेम तेम बराबर ओळखाशे.

વેદના મંત્ર ભાગ ક્રૂર છે પળ ઉપનિષદ ભાગ સાત્વિક છે અને તે ત્યાગી અને સંન્યાસીનું શાસ્ત્ર છે એમ કહેવાય છે તેના ઉદાહરણો નીચે લખ્યા પ્રમાણે.

સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ ।

અન્નં બહુ કુર્વીત । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । —તૈત્તિરીયઆરણ્યક પ્રપાઠક ૭

અર્થ :— સત્ય બોલ, ધર્મ રીતે ચાલ, ભૂખા વિષે ગફલત ન કર. અન્નની વૃદ્ધિ કર, સુખનો ત્યાગ ન કર.

દૈવીવાગનુવદતિ સ્તનયિત્નુર્દ દ દ ઇતિ । દામ્યત

દત્ત દયધ્વમિતિ । તદેતત્ત્રયં શિક્ષેદ્દમં દાનં દયામિતિ ॥ બૃહદારણ્યક ૧૪-૫-૨

અર્થ :— દેવ, મનુષ્ય, અને અસુર, આ ત્રણ જણાં પોતાના ગુરુ પ્રજાપતિને પ્રશ્ન કર્યો કે અમારો ધર્મ શો તે ઉપરથી પ્રજાપતિએ ત્રણ વચ્ચે દ, દ, દ, એવું બોલ્યો અને પુછ્યું કે તમે આ ત્રણ દનો અર્થ સમજ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમે સમજ્યાંકે દમ દાન અને દયા. ત્યારે પ્રજાપતિ બોલ્યા કે આજ પ્રમાણે ચાલો આજ તમારો ધર્મ તે વચ્ચે આકાશવાણી તે પ્રમાણે થઈ, યજુરવેદનું શતપથ બ્રાહ્મણ ચૌદ કાંડનું છે તેનું છેલું કાંડ “બૃહદારણ્યક” કહેવાય છે તેના પાંચમા અધ્યાયમાં બીજા બ્રાહ્મણમાં એ કથા છે શ્રાવકના કલ્પસુત્રમાં એ કથા દાખલ કરી છે.

ઓષધિમ્યઃ અન્નમ્ । — તૈત્તિરીય આરણ્યક પ્ર૦ ૮

અર્થ :— ઓષધી એટલે વનસ્પતિ એ મનુષ્યનું અન્ન છે.

તસ્યૈવં વિદુષો યજ્ઞસ્યાત્મા યજમાનઃ શ્રદ્ધા પત્ની શરીરમિધ્મં

હૃદયં યૂપઃ કામ આજ્યં મન્યુઃ પશુઃ તપોઽગ્નિર્દમઃ શમયિતા ॥ —નારાયણઉપનિષદ

અર્થ :— જ્ઞાનીનો યજ્ઞ શી રીતે થાય છે તેની વિગત. આત્મા છે તે યજ્ઞ કરનારો છે હૃદય છે તે યૂપ, એટલે જનાવર બાંધવાનો ધીલો અને આપણી શ્રદ્ધા છે તેજ પત્ની છે, હોમવાને વાસ્તે ધી જોડે તે આપણી વાસના છે, મારવાને વાસ્તે જનાવર જોડે તે આપણો ક્રોધ છે, અગ્નિ જોડે તે આપણું તપ અને જનાવરને મારનારો જોડે તે આપણો દમ એટલે વિવેક છે.

એ ઉપનિષદમાં ઉપર લખ્યા મુજબ ઘણી લાંબી વિગત લખી છે અને તપ રૂપી યજ્ઞ બતાવ્યો, આ ઉપનિષદનું નામ પ્રાણાગ્નિહોત્ર છે.

સદરહુ પ્રમાણે વેદનાં વાક્યો છે, અને સ્મૃતિઓમાં પણ કેટલાંક વાક્યો સારાં છે તેનાં ઉદાહરણો. —

શતેષુ જાયતે શૂરઃ સહસ્રેષુ ચ પંડિતઃ ॥

લક્ષેષુ જાયતે વક્તા દાતા ભવતિ વા ન વા ॥

ન રણે નિર્જિતે શૂરો વિદ્યયા ચ ન પંડિતઃ ॥
ન વક્તા વાક્યદત્તેન ન દાતા દાનકૃદ્ભવેત્ ॥
ઇન્દ્રિયાણાં જયે શૂરો ધર્મ ચરતિ પંડિતઃ ॥
સત્યવાદી ભવેદ્વક્તા દાતા ભૂતહિતે રતઃ ॥ વ્યાસસ્મૃતિ.

અર્થ :— સોમાં એક શૂરો, હજારમાં એક પંડિત, લક્ષમાં એક ભાષણ કરનાર અને દાતા તો વિરલાજ હોય છે, રણમાંથી જીતે તે શૂરો નહીં, અને બહુ ભાષ્યો તે પંડિત નહીં, અને બહુ ભાષણ કરે તે વક્તા નહીં, અને બહુ દાન કરે છે તે દાતા નહીં. ઇન્દ્રિયો જીતે તે શૂરો કહેવાય, અને રીતે ચાલે છે તે પંડિત કહેવાય, અને સત્ય બોલે તે વક્તા કહેવાય, અને સર્વ જીવની દયા જેના મનમાં છે તે દાતા કહેવાય.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમંડલભેદિનૌ ॥
પરિવ્રાટ યોગયુક્તશ્ચ રણે ચાભિમુખો હતઃ ॥
યત્ર યત્ર હતે શૂરઃ શત્રુભિઃ પરિવેષિતઃ ॥
અક્ષયાન્ લભતે લોકાન્ યદિ ક્લીબં ન ભાષતે ॥
જિતે ચ લભતે લક્ષ્મીઃ મૃતે ચાપિ સુરાંગનામ્ ॥
ક્ષણવિધ્વંસિની કાયા કા ચિંતા મરણે રણે ॥ પરાશરસ્મૃતિ.

અર્થ :— સન્યાસી અને રણમાં જે શૂરો મરે, તે બે જણા સૂર્ય લોકમાં જાય છે, શત્રુના હુમલામાં જે શૂરો બીક રાખતો નથી, તે રણમાં મરે તો મુક્તિ પામે છે, આ શરીર છે તે ગમે તે પ્રકારે પળ નાશ પામશે, માટે સુરા પૂરુષે વિચાર કરવો કે, આપણે જીતીશું તો મૃત્યુલોકનું સુખ મળશે, અને મરીશું તો સ્વર્ગનું સુખ મળશે, માટે મરણની ચિંતા રાખવી નહીં.

મયુખમાં બૃહસ્પતિનું વચન લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે.

કેવલં શાસ્ત્રમુદિશ્ય ન કર્તવ્યો હિ નિર્ણયઃ ॥
યુક્તિહીને વિચારે તુ ધર્મહાનિઃ પ્રજાયતે ॥

કેવલ શાસ્ત્ર જોઈને નિર્ણય કરવો નહીં યુક્તિથી તપાસવું અને યુક્તિ મુકશો તો ધર્મ ડુબશે.

યથૈવાત્મા પરસ્તદ્દ્રષ્ટવ્યઃ સુખમિછતા ॥
સુખદુઃખાનિ તુલ્યાનિ યથાત્મનિ તથા પરે ॥ દક્ષસ્મૃતિ

અર્થ :— જેવો પોતાનો આત્મા સુખ માગે છે તેજ પ્રમાણે પારકાનો આત્મા સુખની ઈછા રાખેછે પોતાને સુખ દુઃખ થાય છે તેજ પ્રમાણે પારકાને પળ થાય છે એમ સમજવું.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ गीता अ० ६

अर्थ :— पोताना प्रमाणे पारकाने समजवुं पोताने सुख ते पारकाने सुख ने पोताने दुःख ते पारकाने दुःख ए प्रमाणे समजशे तेने योगी कहेवो.

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ॥
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ — गौतमस्मृति

अर्थ :— माता अने पीता वृद्ध होय तो, स्त्री सुशील होय तो, अने पूत्र नाहानो होय तो, सो धंधा करीने तेमनुं रक्षण करवुं.

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ॥ — दक्षस्मृति

अर्थ :— आपणा उपर जे निर्वाहने वास्ते वळगेला छे तेमनुं पोषण करवुं ए स्वर्गनुं साधन छे.

सदरहु उदाहरणोथी एम मालम पडेशे के शास्त्रमां केटला एक वाक्यो सारां छे प्राचीन ग्रंथोनो घणो भाग निरुपयोगी छे पण प्राचीन काळमां लोकनी शी स्थीती हती ते जणाववाने वास्ते वेदनो घणो उपयोग छे अने वेदनुं संरक्षण ब्राह्मण लोकोए कर्तुं ते विशे आपणे एमनो पाड मानवो जोईए. वेदनी हजारो शाखा अने करोडो बीजा ग्रंथ छे ते हाल कांड उपयोग पडे एवा नथी. हिंदुलोकोने घणा काळ सुधी फुरसद, अने निर्भय, अने खावा पीवानी समृद्धी हती, तेना अंदर अनेक ग्रंथ उत्पन्न थया ते तपासतां एवुं मालम पडेछे के वेरुळ, अजंटा, घारापुरी, कनेरी, कारला, अने शीवनेरी ईत्यादि ठेकाणे मोटा मोटा डुंगर कोरीने माहाल बनाव्याछे ते उपर करोडो रुपीआ खरच कर्या हशे, पण ते विहारनो कोइने उपयोग नथी, माटे जोनारने आश्चर्य लागेछे के, आ पर्वतमां गुफाओ शुं करवा करी हशे, ते प्रमाणे आ संस्कृत ग्रंथ जोतां एवुं आश्चर्य लागेछे के आ ग्रंथ शा वास्ते बनाव्या छे, जे काळे ए बनाव्या ते वखत ए ग्रंथनो उपयोग घणो हशे, एम धारवुंज जोइए, नहीं तो ग्रंथ बनाववानी मेहेनत कोण करे, माटे जे वखत ए ग्रंथ बनाव्या ते वखत ए ग्रंथ बनावनार, देवोनी पेठे, पुजाया हशे, अने ए बनावनार अने तेमनीं संततीए लाखो रुपीआ ए ग्रंथ उपर रळ्या हशे एमां संशय नथी, घणां वरससुधी ए ग्रंथ उपर लोकोनो आधार रह्यो नदीयोना अने गामना माहातमो लखवानो धंधो घणां वर्ष सुधी चाल्यो. पिंड करवा ते लोटना करवा के भातना करवा डाभ डाभी बाजुए मुकवा इत्यादि निरुपयोगी तकरोमां घणो काळ गयो छेली वारे भक्तिमार्ग निकळ्यो तेमां कर्मकांडनी घणी नींदा थइ अने ठराव्युं के —

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ॥ द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

अर्थ :— कृतयुगमां तप करता हता त्रेतायुगमां ज्ञानी थया. द्वापरयुगमां यज्ञ करवा लाग्या अने कळिमां दान करवुं एज मुख्य छे.

यस्मिन्नुभिः प्रहुतं श्रद्धयाऽहमश्रामि कामं न तथाऽग्निहोत्रे ॥ — भागवत स्कंद ५ अ० ५

અર્થ :— ભક્તિથી પુજા કરે છે તેથી પરમેશ્વર તૃપ્ત થાય છે અગ્નિહોત્રથી થતો નથી.

યથા તરોર્મૂલનિષેચનેન તૃપ્યંતિ તત્સ્કંધભુજોપશાખાઃ ॥
પ્રાણોપહારાચ્ચ યથેન્દ્રિયાણાં તથૈવ સર્વાર્હણમચ્યુતેજ્યા ॥

અર્થ :— એક અચ્યુત પરમેશ્વરનું ભજન કર્યાથી સર્વ દેવની તૃપ્તિ થાય છે. ઉદાહરણ જેમકે વૃક્ષને મૂળમાં પાણી રેડતા સર્વ શાખા તૃપ્ત થાય છે પેટમાં અન્ન ઘાલતાં સર્વ ઇન્દ્રિયની તૃપ્તિ થાય છે તે પ્રમાણે.

કૃતે તુ ધ્યાયતો વિષ્ણું ત્રેતાયાં યજતો મયૈઃ ॥
દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલૌ તદ્ધરિકીર્તનાત્ ॥ — ભાગવત
રામનામ્નૈવ મુક્તિઃ સ્યાત્ કલૌ નાન્યેન કેનચિત્ ॥
વિપ્રાદ્ધિ ષડ્ગુણયુતાદરવિંદનાભપાદારવિંદવિમુખાત્ શ્વપચં વરિષ્ઠમ્ ॥ — ભાગવત

અર્થ :— કલ્પિયુગમાં ભગવાનનું ભજન કર્યા વિના બીજો ધર્મ નથી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ અને ઘેડ ભક્ત હોય તો, ભક્ત મોટો સમજવો.

પ્રાચીન કાલમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તર કુરુમાં એટલે હિમાલયની પેલી તરફ રહેતા એવું વેદ ઉપરથી જણાય છે.

યે કે ચ પરેણ હિમવંતં જનપદા ઉત્તરકુરવ ઉત્તરમદ્રા ઇતિ ॥ — એ૦ ૮—૧૪
યદા બ્રાહ્મણોત્તરકુરુન્ જયેયમથ ॥ — એતરેયબ્રાહ્મણ પં૦ ૮ ચં ૨૩

ઘણા એક શાસ્ત્રમાં મામાની કન્યા ન કરવી એવું લખ્યું છે ને મામાની કન્યા અને માઈની કન્યા એમાં કાંઈ જાણું અંતર નથી પણ વેદમાં લખ્યું છે.

તૃપ્તાં જહુર્માતુલસ્યેવ યોષા ભાગસ્તે પૈતૃષ્વસેયી વપામિવ ॥ — ઋગ્વેદ

સદરહુ મંત્રના આધારે મામાની કન્યા કરવાનો વહીવટ ચાલે છે, આજ સુધી લોક અજ્ઞાન હતા, તેથી બધાય લોકોનો મત એવો બંધાઈ ગયો હતો કે, કોર વાતપર શંકા કે પ્રશ્ન કરકે નહીં જે રુઢી ચાલતી હશે તે પ્રમાણે ચાલવું તેમાં વાંધો કે સંશય કોઈએ લેવો નહીં પછી તેમાં સારું હોય, કે નરતું હોય, પૃથ્વી ઉપર જુલમ બે પ્રકારના છે, એક ધર્માધ્યક્ષનો અને એક રાજાનો, એ પ્રમાણે જુલમ જે માણસ ઉપર થાય, તે માણસની મદદ બધાય લોકોએ કરવી જોઈએ કોઈ માણસના મંદિરના અધિકારી જોડે તકરાર પડે છે ત્યારે મંદિરના અધિકારી તેને દર્શન બંધ કરે છે. આવા પ્રસંગે જે માણસનું દર્શન બંધ થાય છે, તે અન્યાયથી થયું હોય તો બીજા બધાએ કહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી આ માણસનો છુટકો નહીં થાય, ત્યાં સુધી અમે કોઈ દર્શન કરવાના નથી, તો મંદિરના અધિકારી પગે લાગીને એ માણસનો છુટકો કરશે, પણ લોકોમાં આટલી, ભૂતદયા અને પરોપકાર બુદ્ધી અને ન્યાયનો અભિમાન નથી, તેથી ગમે તેવી રીતનો જુલમ કરે તો નમે છે, અને એજ પ્રમાણે કેટલાંકને, મહાજન બહાર કરે છે,

કેટલાએકને જ્ઞાતી બહાર કરે છે, કેટલાએકને ચોરાશી બહાર કરે છે, તે વખતમાં આવા માણસના જોડે કોઈ ઉભો રહેતો નથી, અને બધાય એમ જાણે છે કે, લોભથી કે લુચાઈથી આ જુલમ થયો છે, અને પાંચ પચાસ રૂપીઆ આપે તો તેનો છુટકો થાય છે, તોપણ તે માણસને છોડાવવાને વાસ્તે કોઈમ ઉભો રહેતો નથી, તેથી જુલમનો પ્રવાહ ચાલે જાય છે, લોકોએ એમ સમજવું જોઈએ કે, જે માણસ રૂઢી વીરુદ્ધ ચાલતો હશે તેમાં છેક અનિતી ન હોયતો, તેની બાજુ લોકોએ પકડવી જોઈએ, અને એમ થાય તો જુલમ બહુ ઓછો થશે. પણ લોકોમાં એ બુદ્ધી નથી, તેથી પચાસ મેંસો મોટી બઢવાન હોય, અને ભરવાડનો છોકરો આઠ વર્ષનો હોય તો લાકડી લેઈને એમને હાંકી જાય છે, અને મેંસોને ખબર પડતી નથી કે હમારુ બઢ કેટલું અને આ છોકરાનું બઢ કેટલું, એ અજ્ઞાનથી, છોકરાની લાકડીની બીક સમજી જનાવરો નાશી જાય છે, હાલ એ અજ્ઞાન કાઢ, સારી કેલવણીથી દુર જવા લાગ્યો છે, અને ચિન્હ જોવામાં આવે છે, લોકોના મનમાં વિચાર અને પ્રકાશ વધારે થયો છે. વેદ શાસ્ત્ર પુરાણમાંથી એવો સિદ્ધાંત નિકલે છે કે, ઈશ્વર એક છે, પણ રૂઢી માર્ગમાં એ વાત કોઈ માનતું નથી હજારો દેવોની પુજા ચાલે છે. મોહોથી બોલે છે એક, અને કરે છે એક, એ પાખંડ બંધ કરવાને વાસ્તે ઘણા લોક પ્રયત્ન કરે છે. એજ મતલબથી પ્રાર્થના સમાજ અને પ્રાર્થના મંદિરો ઉત્પન્ન થયાં છે.

બ્રાહ્મણ અઢાર વર્ણના ગુરુ કહેવાય છે પણ પોતાનો સ્વાર્થ ઓલવામાં આટલા મુલી ગયા કે બીજાના અર્થ ઉપર બીલકુલ લક્ષ રહ્યું નથી તેથી મન માંને તેવી વાતો લખી અને ચકલે ચકલે પુરાણીક વીગેરે ઉપદેશ કરવા લાગ્યાકે પૃથ્વીનો આધાર શેષ છે, દહીં, દુધ, ઘી ઇત્યાદિકના સાગર છે અને કોઈને દેશ બહાર જવા ન દે તેથી લોકોનું શૌર્ય અને ઔદાર્ય, અને જ્ઞાન બીલકુલ જતું રહ્યું એટલુંજ નથી પણ વીપરીત જ્ઞાન થયું તેથી જે કેવલ જંગલી લોક જે કાંઈ સમજતા નથી તેમના કરતાં હિંદુ લોક નીચા પડ્યા અને એવી યોગ્યતા પામ્યા કે હજારો વરસ સુધી પરદેશી લોકોનાં ઓસડાં ઓઈને દાસ્યત્વમાં રહેવું જ્યા સુધી હિંદુસ્તાનમાં પરદેશના લોક આવ્યા નહતા ત્યારસુધી ગમે તેમ ચાલ્યું પણ હાલ હિંદુસ્તાન બધું ઉઘાડું પડ્યું ઘણા દેશના લોક આ દેશમાં આવ્યા તેથી બ્રાહ્મણનું મોપાલું ઉઘાડું પડ્યું અને ઉપહાસ થવા લાગ્યો કે આ બધી તકસીર બ્રાહ્મણોને માથે નાંખવાનું કારણ એવું છે કે :—

શિષ્યાપરાધે તુ ગુરોર્હિ દંડઃ ॥

ચેલો બગડે તે દોષ ગુરુને માંથે આવેછે એ સાધારણ ન્યાય છે પ્રથમ ધર્મ બગડવાનો ત્યારપછી રાજ્ય બગડવાનો એ પણ સાધારણ નિયમ છે તેજ પ્રમાણે જે વખત સુધારો થશે તેનો પણ નિયમ એમજ છે કે પ્રથમ ધર્મ સુધરશે ને પછી રાજ્ય સુધરશે એનું કારણ ધર્મની સુધારણાથી રાજ્યની સુધારણા કરવી મુશ્કેલ છે કારણ રાજા બઢવાન છે અને ધર્માધ્યક્ષ નિર્બલ હોય છે માટે જે લોક ધર્મ સુધારણા કરવાને તૈયાર નથી તેમનાથી રાજ્ય સુધારણા કદાપી થાય નહીં.

અઢાર પુરાણ છે અને તેટલાંજ ઉપ પુરાણ છે તેમાંનું એક કાલીકા પુરાણ કરીને છે તેમાંનો છાસટમો અધ્યાય બલિદાન વિષય છે તેમાંના કેટલાએક શ્લોક નીચે લખ્યા છે. આ પુરાણ આગમમાં સમજવું તેનો નીશ્ચય થતો નથી. તોપણ ઉપ પુરાણ છે અને એ બધો અધ્યાય ભગવાનનું વચન છે એમ લખ્યું છે માટે અહીંયાં દાખલ કર્યો છે તે ઉપરથી ઘણી હીંસાનું પ્રતિપાદન થઈલું માલમ પડશે. માણસનો બલી પણ લખ્યો છે હરએક કિલ્લામાં આગલ

माणस बळी आपेला तेनी जगाओ आज सुधी पुजाय छे. वेदमां नरमेध लख्यो छे तेमां डोसियो अने भाणेज पण लख्यो छे.

तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ कांडे ४ प्रपाठके १९ अनुवाके
आशायै जामिम् । प्रतीक्षायै कुमारीम् ।
प्रमुदे कुमारीपुत्रम् । आराध्ये दिधिषूपतिम् ॥
भाष्य.

आशायै जामिम् । निवृत्तरजस्कां भोगायोग्यां स्त्रियम् ।
प्रतीक्षायै कुमारीम् । अनूढां कन्यामालभते ।
प्रमुदे दुहितुः पुत्रम् । आराध्ये दिधिषूपतिम् । द्विर्विवाहं कृतवती स्त्री तस्याः पतिम् ।
एवा अनेक प्रकारना मनुष्यनो यज्ञ वेदमां आवे छे.

राजस्थानमां केटलाएक मंत्र शास्त्री ढोंगी लोक कार्य सिद्धिने वास्ते हत्या करे छे एवुं सांभळवामां आवे छे तेनुं मूल शास्त्रमां मळे छे खातमुहुर्त करवामां शेष अनंत वराह देवोनी पूजा करे छे तेमां बळीदान लख्युं छे. ए सर्व अज्ञान मूलक छे. एमां संशय नथी एवा हत्या चाहनारा देव खोटा अने तेमना भक्त पण पाखंडी छे एवो निश्चय थाय छे.

॥ रुधिराध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ पक्षिणः कच्छपा ग्राहा मत्स्या नवविधा मृगाः ॥ महिषो गोधिका गावः छागो वभ्रश्च
शूकराः ॥ खरश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः ॥ शार्दूलश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरं तथा ॥ चंडिकाभैरवादीनां
बलयः परिकीर्तिताः ॥ बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥ बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् नृपान् नृपः
॥ कालीतंत्रमिति प्रोक्तं धर्मकामार्थसाधनम् ॥ पूजनात्त्रिपुरा देवी सर्वान्कामान् ददाति च ॥ मत्स्यानां कच्छपानां
तु रुधिरैः सततं शिवा ॥ मासैकं तृप्तिमाप्नोति ग्राहैर्मासस्तु त्रीनथ ॥ कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ॥
आप्नोति सततं देवि तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ अजाविकानां रुधिरैः पंचविंशतिवार्षिकी ॥ महिषाणां च खड्गाणां
रुधिरैः शतवार्षिकी ॥ सिंहस्य शरभस्याथ सगात्रस्य च शौणितैः ॥ देवी तृप्तिमाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गेण चंडिका ॥ वर्षान्यंचशतान्येव तृप्तिमाप्नोति केवलाम् ॥ नरेण बलिना देवी सहस्रं
परिवत्सरान् ॥ मंत्रपूतं शोणितं तु पीयूषं जायते सदा ॥ तस्मात्तु पूजने दद्याद्बलेः शीर्षं सलोहितम् ॥ यज्ञार्थं पशवः
सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ अतस्त्वं घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ पात्रं रुधिरदानाय कर्तव्यं विभीषण ॥
घातयेच्चंद्रहासेन तेन मंत्रेण संस्कृतम् ॥ काणं पंगुं चापि वृद्धं रोगिणं च गलद्व्रणम् ॥ क्लीबं हीनांगमथवा
विद्धलिङ्गं कुलक्षणम् ॥ स्त्रियं न दद्याच्चांडालीं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥ न ब्राह्मणबलिं दद्याच्चांडालमपि पार्थिवः ॥
राजपुत्रस्तथाऽमात्यः सचिवः सौरिकादयः ॥ दद्युर्नरबलिं भूपाः संपत्त्यैविभवाय च ॥ महिषस्य शिरः छिन्नं सप्रदीपं
शिवापुरः ॥ हस्ताभ्यां यः समादाय अहोरात्रं तु तिष्ठति ॥ स चिरायुः पुनर्भूतीरिह भुक्त्वा मनोरमान् ॥ नरस्य
शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ॥ वामे सरुधिरं पात्रं गृहीत्वा निशि जाग्रतः ॥ यावद्रात्रं स्थितो मर्त्यो राजा भवति
चैव हि ॥ मृते मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥ क्षणमात्रं बलिनां यः शिरोरक्तं करद्वये ॥ गृहीत्वा चिंतयेद्देवीं
पुरस्तिष्ठति मानवः ॥ स कामानिह संप्राप्य देवीलोके महीयते ॥ शिरश्छित्त्वा बलिं दद्याकृत्वा चाभ्यनुमंत्रितः ॥

રક્તમાલ્યધરં કૃત્વા રક્તવસ્ત્રધરં તથા ॥ તેનોત્તરશિરસ્કં તં કૃત્વા યજ્ઞેણ છેદયેત્ ॥
બલિદાનાન્નતુર્વર્ગફલમાજ્ઞોત્યસંશયમ્ ॥ કથિતો રુધિરાધ્યાય ઉપચારાન્ શૃણુષ્વ મે ॥ ઇતિ કાલિકાપુરાણે
બલિદાને ષટ્ષષ્ટિતમોઽધ્યાયઃ ॥

આમિષં પરમાન્નં ચ દધિ સર્પિઃ સશર્કરમ્ ॥ મહાદેવ્યૈ નિવેદ્યાથ બલિમેધફલં લભેત્ ॥ દેવીલોકે ચિરં
સ્થિત્વા રાજા ક્ષિતિતલે ભવેત્ ॥ દીર્ઘાયુર્બહુભોગી ચ પુત્રપૌત્રસમન્વિતઃ ॥ —કાલિકાપુરાણ.

સદરહુ ઉપરથી એક પ્રશ્ન નીકળે છે તે એવો કે પૃથ્વી ઉપર અનેક શાસ્ત્ર છે તે દેશ દેશના લોક પકડી
રહ્યાછે તેમાંથી ચાર કીયું એનો નિશ્ચય બુદ્ધિ વિના કોણ કરશે અને કદાપી એમ કહીએ કે બીજા દેશના શાસ્ત્રની
આપણે શી જરૂર છે આપણા દેશમાં જે શાસ્ત્ર છે તેજ ચારુ એમ કહીએ તો બ્રાહ્મણ લોકોએ લખેલાં શાસ્ત્ર તપાસીએ તો
તેમાં કેટલાએક નઠારા છે અને કેટલાએક સારાછે ત્યારે તેમાં કીયાં માન્ય કરવા તે બુદ્ધીને આધારે રહેલું છે તેથી
ધર્મનો આધાર બુદ્ધી છે એમ જણાય છે. શાસ્ત્ર અનેક પ્રકારનાં છે અને એક વીજાને વીરુદ્ધ છે એકમાં દારુ પીવો ને
માંસ ખાવું એમ લખ્યું છે ને બીજામાં એનો નિષેધ કર્યો છે. ત્યારે એવા શાસ્ત્રનો આધાર થાય નહીં માટે યુક્તિ થકી
સાર અસાર વિચાર કરીને જે યોગ્ય માલમ પડશે તેજ લેવું એવો નિશ્ચય થાય છે. પવિત્ર મન અને સાત્વિક બુદ્ધિ અને
નિર્મલ અંતઃકરણથી જે ઈશ્વરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેજ ધર્મની મર્યાદા છે.

મનુષ્ય માત્ર અશક્ત પ્રાણી છે તેથી આપણે સાથે ઈશ્વર છે એ માન્યા વિના ચાલતું નથી અને ઈશ્વર ભક્તિની
પ્રેરણા મનુષ્યની બુદ્ધિને સ્વભાવિક છે અને મનુષ્ય માત્રની નિતી અને ન્યાય સંરક્ષણ થવાને વાસ્તે ઈશ્વરની બીક અને
ઈશ્વરની ભક્તી અવશ્ય છે માટે જગતમાં બધાય લોક ઈશ્વર છે એ વાત કબુલ કરે છે. શ્રાવક, બૌદ્ધ, ઇત્યાદિક
લોક ઈશ્વરને માનતા નથી તોપણ કેટલાએક મહાપુરુષો કેવલ ગતી પામ્યા છે એમ સમજીને તેમનેજ પ્રભુ કરે છે
અને તેમનીજ ઉપાસના કરે છે.

તર્કને કથાના આધારથી અનેક દેવોની કલ્પના કરી છે કેટલાએક કહે છે કે રામ કૃષ્ણ, હનુમાન
ઇત્યાદિક દેવ છે કેટલાએક પંચમહાભુતાદિક એટલે પાણી, અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ ઇત્યાદિકને દેવ કહે છે એ બધાય
દેવ ઉપકાર બુદ્ધિથી કલ્પ્યા હશે પણ સર્વશાસ્ત્રનું સીધાંત એમજ છે કે પરમેશ્વર એકજ છે, અને એને કોઈ સહીયારી
નથી, અને જોડીદાર નથી. ઉપનીષદાદિક જે સારશાસ્ત્ર છે તેમાં એ પ્રમાણે નિશ્ચય છે અનેક દેવને તો અલ્પ બુદ્ધિ
લોક માને છે, અને મૂર્તિ કરવી એ પણ અલ્પ બુદ્ધિનું કામ છે.

અગ્નૌ ક્રિયાવતાં દેવો દિવિ દેવો મનીષિણામ્ ॥
પ્રતિમા સ્વલ્પબુદ્ધીનાં સર્વત્ર સમદર્શિણામ્ ॥ ૧ ॥

મૂર્તિની કલ્પના કરી એટલે તેમાં અનેકત્વ આવે છે એકે ભાવડાની કલ્પના કરી તો એકે બાવડિની કરી
એક અષ્ટભુજાની કરે તો એક ચારભુજાની કરે એમ કરતાં કરતાં અનેક દેવની ધારણા થાયછે. ગામોગામ ને
રાનોરાન ને નાતોનાત જુદા જુદા દેવ થયા છે માટે અનેક દેવોની કલ્પના મિથ્યા જણાય છે.

કર્મકાંડમાં જેટલું દેહ સંરક્ષણાર્થ કર્મ છે તેટલું અવશ્ય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે.

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાજ્ઞોતિ કિલ્બિષમ્ ॥

કેવલ શરીર કર્મ છે તે બંધન કરતું નથી અને બાકી બધું છે તે મોક્ષનું પ્રતીબંધક છે માટે કરવાની જરૂર નથી અને ગીતામાં બ્રાહ્મણના નવ પ્રકારના ધર્મ કહ્યા છે તેમાં માનસીક ધર્મ બધાય કહ્યા છે તે એવા કે.

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ॥
જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

એથી એમ જણાય છે કે યજ્ઞાદિકની અવશ્યકતા નથી.

ન્યાય અને ભૂતદયા મનુષ્યના સ્વભાવમાં અવશ્ય છે જ્ઞાતિભેદ એ વ્યાવહારીક છે પરમાર્થમાં જ્ઞાતિથી કંઈ પળ ફાયદો થતો નથી. વિદ્યા, વૈભવ, પરાક્રમ, સદ્ગુણ, અને સત્કર્મથી માત્ર ઉંચ નીચનો ભેદ પડે છે તે માત્ર ખરો બાકી બધો કલ્પિત છે. અસલમાં ચાર જ્ઞાતી હતી તેની ચારસો થઈ તેનો આધાર જોતાં કશો નથી અને તે સ્વાર્થ બુદ્ધીથી વંશપરંપરા થઈ ગઈ, જ્ઞાતીનો નિર્ણય ગીતામાં કર્યો છે કે. —

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥

ગુણ કર્મ પ્રમાણે જ્ઞાતી સમજવી એજ અભિપ્રાય ખરો. હાલ લોકોમાં અજ્ઞાન બહુ વધી ગયું તેથી મેહેનત કરીને જે પૈસા મળે છે તે બદ્દો વરા અને લગનમાં ખર્ચે છે અને જે છોકરાના લગનમા હજાર રૂપીયા ખર્ચે છે તેમ પાંચ રૂપીયા તેને વિદ્યા ભણાવામાં ખર્ચતા નથી તેથી નિરુપયોગી માણસ ઘણા પેદા થાય છે એવા અનેક નઠારા રુઢી માર્ગથી લક્ષ્મી, વિદ્યા, ને શક્તિ ત્રણે ગયાં તેથી આગળ જે લોક કહેતા કે હિંદુસ્તાનમાં દેવ રહેતા પણ આજ જોતાં દેવ તો રહ્યા નથી પણ પિશાચ રહ્યા છે.

દેવ બે પ્રકારના છે એક મંત્રોક્ત અને બીજા લિંગોક્ત. એ બધાય દેવ કલ્પનીક છે માટે સર્વ કર્મના અંતે તૂર્ય તત્ત્વનો ઉચ્ચાર કરે છે.

“તત્સદ્બ્રહ્માર્પણમસ્તુ”

એમ બોલે છે. મંત્રનો અર્થ દેવની પ્રાર્થના એજ મુખ્ય છે. યજ્ઞમાં ત્રણ પ્રકાર છે ૧ પ્રશંસા ૨ યજન, ૩ ગાયન એ ત્રણ ત્રણ વેદથી થાય છે તે એ પ્રમાણે । ઋગ્ભિઃ શંસતિ । યજુર્ભિર્યજતિ । સામેન ગીયતે । શૂદ્ર જ્યારે મોટા થયા ત્યારે શૂદ્ર કમલાકર વિગેરે ગ્રંથ બ્રાહ્મણોએ લખ્યા અને તેને આધારે શૂદ્રનું ગોરપ કરવા લાગ્યા. મ્લેચ્છ મોટા થયા ત્યારે તેમનું ગોરપદુ કરવાની આશા કરી. વ્રતરાજ ગ્રંથમાં લખ્યું છે યવન મ્લેચ્છ ઇત્યાદિક વ્રત કરે તો તેમને અધિકાર છે.

ઋચિત્ મેંછાનામપ્યધિકારો હેમાદ્રૌ દેવીપુરાણે—

વૈશ્યૈઃ શૂદ્રૈર્ભક્તિયુક્તૈઃ મ્લેચ્છૈરન્યૈશ્ચ માનવૈઃ ॥ સ્ત્રીભિશ્ચ કુરુશાર્દૂલ તદ્વિધાનમિદં શૃણુ ॥

યવનચંદ્રિકા કરીને બીજો ગ્રંથ છે તેમાં યવન લોકોએ જે કર્મ કરવું તે લખ્યું છે. પળ હાલ મ્લેછ લોકોમાં ક્રિસ્તિયન અને મુસલમાની ધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી તે લોક મૂર્તિપૂજક અને તેત્રિસકોટિ દેવને પુજનારા હિંદુ લોકોને માનતા નથી તેથી બ્રાહ્મણોનો ઉપાય નથી.

શ્રાવક ધર્મમાં સ્ત્રિયોને સંન્યાસી કરે છે અને પારશિયોમાં સ્ત્રિયોને જનોઈ દે છે. આ અધિકાર બ્રાહ્મણ લોકોએ કાઢી નાખ્યો અને સ્ત્રીજાતિ ઉપર ઘણો જુલમ કર્યો તેથી સ્ત્રી જે રત્ન કહેવાય છે તે જારનાં દાણાની કિંમતે વેચાય છે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ વિગેરે જ્ઞાતમાં એથી વધારે કન્યાની કિંમત નથી. લોકોને શિખાવાની બંધી કરી અને પરદેશમાં જવાની બંધી કર્યાથી અજ્ઞાન બહુ વધ્યું તેથી હજારો વરસથી મુસલમાની ધર્મના આરબ મોંગલ તુર્ક અફગાન ઇત્યાદિ લોક અને ક્રિસ્તિયન ધર્મના યુરોપિયન લોક કરોડો આવ્યા પળ હિંદુ લોક એ આવ્યા પહેલા હતા તેવાજ હજી છે એમને કશી ખબર નથી. હિંદુ લોક સ્વભાવથી શાંત છે ક્રૂર નથી પળ અજ્ઞાનથી ઘણો અન્યાય કરેછે સતિ એજ બાઢતા કન્યા એજ મારતા નરબઢી એજ કરતા એમને ઢેકાળે લાવવાને વાસ્તે ડંગ્રેજ સરકાર નિર્માણ થયું છે તેથી ઘણો સુધારો થતો જાય છે પળ હાલ દેશી રાજા છે તેમાં એક પળ એમની બરાબરી અઘાપિ કરી શકતા નથી. બધાય દેશી રાજા મૂર્ખ ગણાય છે, એમને સુશિક્ષા લાગતીજ નથી એવો કર્મનો યોગ છે.

વેદમાં કેટલાએક મંત્રના ઋષી ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર છે કક્ષિવત્ અને વિશ્વમિત્ર એ ક્ષત્રિ હતા કવષ્ણેલુષ એ શૂદ્ર દાસીપુત્ર હતો એનિ કથા એતરેય બ્રાહ્મણમાં છે.

કેટલાએક પ્રાચિન આચાર નરમેધ, ગોમેધ, અશ્વમેધ, અનુસ્તરણી, નિયોગ, શૂલગવ, દિયરવટુ, દ્વાદશ પુત્ર, પલપૈતૃક, માહાવ્રત, મધુપર્ક, ઇત્યાદિ અનુષ્ઠાનો બંધ થયાં છે તોપણ તે અનુષ્ઠાનના મંત્ર પઠળ અને પારાયણ કરવામાં લોક પુણ્ય સમજે છે. મૂઢ વિધિ ન થાય તો તેનો પ્રત્યાન્માય કરે છે બાઢવામાં માંસના પિંડને ઢેકાળે લોટનો પિંડ કરેછે, ત્યારે જે કર્મ કરવું નહી તે કર્મની કથા અને મંત્ર વાંચવામાં અને તેનો પર્યાય કરવામાં પુણ્ય છે કે નહી એ વિશે ઘણો સંશય છે અને યજ્ઞમાં પશુ બહુજ ક્રૂરપણાથી મારવાં અને તેના માંસનો હોમ કરવો, અને ભક્ષણ કરવું એ કેટલાએક લોકોને ગમતું નથી તેજ પ્રમાણે ગોમુત્ર, છાંળ, દુધ, અને ઘી, એકત્ર મેઢવીને પીતાં, દેહ શુદ્ધ થાય છે એ પળ સમજવાને મુષકેલ છે. તેજ પ્રમાણે તાંત્રીક મત, અતિ વિપરીત છે, તે છાની રીતે કાશી ઇત્યાદિ શેહેરોમાં બહુ ચાલે છે અને શીવની પૂજાઓ લિંગ રૂપે થાયછે. તે વાત વૈષ્ણવ લોકો માન્ય કરતા નથી અને લિંગનું દર્શન કે તિર્થપ્રસાદ લેતા નથી, કાશીએ જાય તો વિશ્વેશ્વરનું દર્શન કરતા નથી અને હીંગઢાજ માતા છે ત્યાં ગોસાવી લોક દર્શન કરવા જાય છે પળ ચારે સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ લોકો જતા નથી, તેનું કારણ એમ બતાવે છે કે એ માતા આગઢ હીંસા થાય છે માટે અમે દર્શન કરતા નથી એમ કહે છે. સેહેજાનંદસ્વામીએ શીક્ષાપત્રીમાં, એમ લખ્યું છે કે જે દેવને મદ્ય માસનું નિવેદન થાય છે, તે દેવનું દર્શન સત્સંગીએ કરવું નહી, પુષ્ટીક માર્ગવાઢા મરજાદી અને સમર્પણીએ અનન્ય ભક્તિ કરે છે. અને શિવલિંગનો તિર્થપ્રસાદ લેતા નથી, મધ્વ સંપ્રદાઈ છે તે શિવની મૂર્તિ હોય તો દર્શન કરે છે, અને લિંગ અપૂજ્ય ગળે છે. હોમ હવન કરવાનો કુંડ કરે તો તેના ઉપર યોની ચિન્હ કરે છે એ પળ તાંત્રીક વિષય છે તેજ પ્રમાણે ચંડીપાઠમાં મદ્ય માસનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તોપણ તેનો પાઠ હવન ચાલે છે. તેપળ વૈષ્ણવ લોકો માન્ય કરતા નથી. પશુને ઢેકાળે કોઢું નારઢ કાપે છે, અને મંત્ર જનાવરનો ભળે છે. તિંગલે રામાનુજ વિધવાનું વપન કરતા નથી ગુજરાતી મારવાઢી બ્રાહ્મણ યજ્ઞ કરતા નથી આ પ્રમાણે કેટલીએ સુધારણા થતી આવી છે અને કેટલી એક થવાની છે તે ઉપર આજ લોકો લક્ષ દેવા લાગ્યા છે. કામાક્ષી દેવી એ યોની ભાગ છે એમ કહેવાય છે. પુરાણમાં એવી કથા છે કે દક્ષ પ્રજાપતિએ પાર્વતી બઢી હુઆં ત્યારે તેના કકઢા કરીને પૃથ્વી ઉપર ફેકી દીધા

તે કોઈ ટેકાળે હાથ, કોઈ ટેકાળે પગ, કોઈ ટેકાળે મુખ, કોઈ ટેકાળે નાભી પહોંચાથી તે તે ટેકાળે ઉગ્ર પીઠ થયું, તેમાં કામાક્ષી મીનાક્ષી માતાપુર તુલજાપૂર કલકત્તા વિંધ્યાવાસીની રૂપાદિ ઉગ્ર પીઠ ગણાય છે. જેવાં શિવના જ્યોતિર્લિંગ તેવાં એ દેવીનાં પીઠ ગણાય છે. પણ એ બધાયમાં મદ્ય માંસ ખપે તેથી સંન્યાસી ગોસાંહ કાનફટા નાથપંથી વામમાર્ગી, કૌલીક, અઘોરી એમનાં એ મોટા ધામ છે. વૈષ્ણવ લોકો ત્યાંહાં જતા નથી. હાલ પરમાર્થ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રથી લોકોને સન્માર્ગે વળગાડવું એવી જેની બુદ્ધિ હોય અને ઢોંગ પાંચડ અને દંભનો નાશ થાય, એવી જેની રૂચ્છા હશે એને ભૂતદયા, દેશાભિમાન, ન્યાયાભિમાન, સ્થાપન કરવાને વાસ્તે જે યાચે છે તેમણે આ ગ્રંથનો કાંઈ પણ ઉપયોગ પડશે તો આ ગ્રંથ કરવામાં જે શ્રમ લીધા છે તેનું સાર્થક થશે.

આ ગ્રંથમાં મૂળ ગ્રંથનાં વાક્યો લખ્યા છે તે કલકત્તામાં અને બનારસમાં જે ગ્રંથ પંડિતોએ શુદ્ધ કરીને છાપ્યા છે, તે ઉપરથી લીધા છે, તેનું કારણ કે, તેની મતલબ લખીએ, તો અસલમાં તે પ્રમાણે છે કે નહીં, એવો સંશય આવે, માટે અસલ ગ્રંથનાં વાક્યો દાખલ કર્યા છે તેથી એ સંશય રહેશે નહીં, અને આજ કલ્પયુગ સમજવું કે ન સમજવું એ વિશે, શાસ્ત્રમાં અંદેશો છે, પણ કોઈ કહે કે હાલ કલ્પયુગજ છે, તો બીજો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, કલ્પયુગ થઈ રહેશે, ત્યારે આ ગ્રંથમાં બતાવેલાં બધાય કર્મ પુનરપી ચાલતાં કરશો, અને કરીશું, એમ કહેશે તો આયુગને કલ્પયુગ કહેવું કે, પેલા યુગને કહેવું એ મોટો સવાલ છે, એનો જવાબ સત્ય રીતે કોઈ દેશે એવી આશા છે.

આ શિવાય બીજા કેટલા એક પ્રશ્ન છે તે ‘આગમ પ્રકાશ’ નામનો ગ્રંથ પ્રગટ થશે તેમાં લખવામાં આવશે.

નિગમ પ્રકાશ

વૈદિક કર્મકાન્ડ

હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીનકાલથી વેદમાં લખેલો ધર્મ ચાલ્યો આવ્યો છે. અને વેદના અભીમાની અને ધર્માધ્યક્ષ જે બ્રાહ્મણ વેદને ઘણુંજ માન આપે છે, અને કેટલાક વેદનું પારાયણ કરવીને સાંભળે છે, અને કેટલાક મરતી વચ્ચે વેદનો ઘોષ કરાવે છે, અને બ્રાહ્મણનું માન પણ વેદ ભણ્યાથીજ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમ બોલ્યા છે કે :—

દેવાધીનં જગત્સર્વં મંત્રાધીનં ચ દૈવતમ્ ।
તે મંત્રા બ્રાહ્મણાધીના બ્રાહ્મણો મમ દૈવતમ્ ॥

વેદના અધીકારી બ્રાહ્મણ બીજા કોઈ વર્ણને વેદ ભણવાનો અધીકાર નથી, કારણ મનુ કહે છે કે :—

અવિદ્વાંશ્ચૈવ વિદ્વાંશ્ચ બ્રાહ્મણો દૈવતં મહત્ ।
પ્રણીતશ્ચાપ્રણીતશ્ચ યથાગ્નિર્દૈવતં મહત્ ॥ મનુ. અધ્યા ૧ શ્લોક ૩૧૭

બીજે ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે :—

પૃથિવ્યાં યાનિ તીર્થાનિ તાનિ સર્વાણિ સાગરે ।
સાગરે યાનિ તીર્થાનિ પદે વિપ્રસ્ય દક્ષિણે ॥

આ આધારથી કેટલાક ધર્મનીષ્ઠ લોક બ્રાહ્મણના જમણા પગનો અંગુઠો પાણીથી ધોઈને તે પાણી પીએ છે. તે વચ્ચે જે શ્લોક બોલે છે તે નીચે મુજબ :—

આધિવ્યાધિહરં નૃણાં મૃત્યુદારિદ્યનાશનમ્!
શ્રીપુષ્ટિકીર્તિદં વંદે વિપ્રશ્રીપાદપંકજમ્ ॥ ૧ ॥
વિપ્રોઘદર્શનાત્ ક્ષિપ્રં ક્ષીયંતે પાપરાશયઃ ।
વંદનાન્મંગલાવાપ્તિર્ચનાદચ્યુતં પદમ્ ॥ ૨ ॥
સમસ્તસંપત્સમવાપ્તિહેતવે સમુત્થિતાપત્કુલધૂમકેતવઃ ।
અપારસંસારસમુદ્રસેતવઃ પુનંતુ માં બ્રાહ્મણપાદપાંસવઃ ॥ ૩ ॥
આપદ્ધનધ્વાંતસહસ્રભાનવઃ સમીહિતાર્થાર્પણકામધેનવઃ ।
સમસ્તતીર્થાંબુપવિત્રમૂર્તયો રક્ષંતુ માં બ્રાહ્મણપાદપાંસવઃ ॥ ૪ ॥

બ્રાહ્મણનું શીલ ગુણ કેવા છે તો જોવાની જરૂર નથી કારણ :—

દુઃશીલોઽપિ દ્વિજઃ પૂજ્યો ન તુ શૂદ્રો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

કઃ પરિત્યજ્ય ગાં દુષ્ટાં દુહેચ્છીલવતીં ખરીમ્ ॥ પરાશર ધર્મશાસ્ત્ર અ૦ ૮ શ્લોક ૨૫

બ્રાહ્મણને ભોજન આપવાનું પુણ્ય શાસ્ત્રમાં બહુ મોટું વર્ણન કર્યું છે.

બ્રાહ્મણસ્ય મુખં ક્ષેત્રં નિરૂપમમકંટકમ્ ॥

વાપયેત્સર્વબીજાનિ સા કૃષિઃ સાર્વકામિકી ॥ — પારાશર૦ અ૦ ૧ શ્લોક ૬૫

વેદમાં બ્રાહ્મણનું માહાત્મ હેઠળ લખ્યા પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે.

યાવતીર્વે દેવતાસ્તાઃ સર્વા વેદવિદિ બ્રાહ્મણે વસંતિ ।

તસ્માદ્બ્રાહ્મણેભ્યો વેદવિદ્ભ્યો દિવે દિવે નમસ્કુર્યાન્નાશ્લીલં

કીર્તયેદેતા એવ દેવતાઃ પ્રીણાતિ ॥

તૈત્તિરીયે આરણ્યકે ૨ પ્રપાઠક ૧૫ અનુવાક ૯ મંત્ર

અર્થ :— સર્વદેવ બ્રાહ્મણના શરીરમાં રહે છે, માટે નીત્ય બ્રાહ્મણનો સનમાન કરવો. ને તેની નીંદા ન કરવી. તેથી તેને આંગે રહેલા દેવ બધા પ્રસન્ન થાય છે. બીજે ઠેકાણે વળી એમ લખે છે કે :—

બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીત્ ॥ — તૈ૦ આ૦ ૩ પ્રપાઠક ૧૨ અનુવાક ૧૩ મંત્ર.

એટલે બ્રાહ્મણ છે, તે પરમેશ્વરના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. બ્રાહ્મણનું કર્મ એવું લખ્યું છે કે :—

વેદોદિતં સ્વકં કર્મ નિત્યં કુર્યાદતંદ્રિતઃ ॥

તદ્ધિ કુર્વન્ યથાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ — મનુ૦ ૪—૧૪

વેદમેવ સદાભ્યસ્યેત્તપસ્તપ્સ્યન્ દ્વિજોત્તમઃ ॥

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥ — મનુ૦ ૨—૧૬૬

અર્થ :— વેદમાં લખેલું કર્મ હમેશાં કરવું તેથી બ્રાહ્મણની સદગતી થાય છે. વેદ ભળવો એજ બ્રાહ્મણનું મુખ્ય તપ છે.

બીજે ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે :—

સત્યં સત્યં પુનઃ સત્યમુદ્ધૃત્ય ભુજમુચ્યતે ॥

વેદાચ્છાસ્ત્રં પરં નાસ્તિ ન દેવઃ કેશવાત્પરઃ ॥

અર્થ :— વેદથી બીજું શાસ્ત્ર નથી અને વીષ્ણુ શીવાય બીજો મોટો દેવ નહીં એ ત્રીવાર વ્યાસજી કહે છે.

વેદની જે નીંદા કરેછે તેમને નાસ્તીક ગણ્યાછે. વેદના નામ ઘણાંછે. ૧. વેદ. ૨. શ્રુતી. ૩. છંદ. ૪. બ્રહ્મ. ૫. આમનાય. ૬. મંત્ર. ૭. ત્રીવીદ્યા. ૮. નિગમ. ઈત્યાદી. એ ગ્રંથ મુખ્ય ગણાયછે. તેથી ઉતરતા સુત્ર અને સંહીતા આ બેને સ્મૃતીઓ કહેછે. એ ગ્રંથમાં બે ધર્મછે. એક પ્રવૃત્તી અને નીવૃત્તી. પ્રવૃત્તીનું બીજું નામ કર્મકાન્ડ. અને નીવૃત્તીનું બીજું નામ જ્ઞાનકાન્ડ એ વિશે શાસ્ત્રમાં અભીપ્રાય નીચે લખ્યા મુજબછે :—

ન માંસભક્ષણે દોષો ન મદ્યે ન ચ મૈથુને ॥
પ્રવૃત્તિલક્ષણો ધર્મો નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ — મનુ०
લોકે વ્યવાયામિષમદ્યસેવા જંતોસ્તુ નિત્યા નહિ તત્ર ચોદના ॥
વ્યવસ્થિતિસ્તત્ર વિવાહયજ્ઞસુરાગ્રહૈરાસુ નિવૃત્તિરિષ્ટા ॥ — ભાગવત.
સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ॥
તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ — ગીતા. ૪—૨
યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ॥ — ગીતા. ૧૮—૪

એ પ્રમાણે કેટલાક શાસ્ત્રમાં નિવૃત્તિને વરીષ્ટ કહીછે. ના કેટલાક શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિને વરીષ્ટ કહીછે. સર્વ ગ્રંથમાં શ્રુતીનું પ્રમાણ મોટું ગણાયછે કારણ :—

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનાં વિરોધો યત્ર જાયતે ॥
તત્ર શ્રૌતં પ્રમાણં તુ દ્વયોર્દ્વૈધે સ્મૃતિર્વરા ॥
પુરાણં ચ ખલ્વિદં ન શક્નોતિ શ્રુતિં સ્મૃતિં ચ બાધિતુમ્ ॥
શ્રુતિઃ ॥ ઇત્યાદિવ્યાસસ્મરણાત્ ॥ — ગોભિલીયસૂત્ર ૧ પ્ર. ૪ કાંડ.

જુદા જુદા યુગના જુદા જુદા ધર્મછે. એમ સમજીને કર્મ કાન્ડને ઠેકાણે ઉપાસના કાન્ડ ઉત્પન્ન યોંછે તેમાં બે તડછે એક દક્ષણ અને બીજુ વામ. તે ઉપરથી કેટલા એક કર્મને પુર્વ યુગનાં કર્મ કહેછે. પળ કલ્પીયુગના ૩૬૦૦૦ વર્ષ સુધી પુર્વયુગનો સંધ્યાંશ ગણાયછે. એમાંનાં ૪૯૭૩ વર્ષ ગયાછે માટે બાકીનાં રહ્યાં તે બીટ્યા સુધી પુર્વ યુગનાં ધર્મ ચાલવાના તેનું પ્રમાણ :—

કૃતં ત્રેતા દ્વાપરં ચ કલિશ્ચેતિ ચતુર્યુગમ્ ॥
દિવ્યૈર્દ્વાદશભિર્વર્ષેઃ સાવધાનં નિરૂપિતમ્ ॥
ચત્વારિ ત્રીણિ દ્વૈ ચૈકં કૃતાદિષુ યથાક્રમમ્ ॥
સંખ્યાતાનિ સહસ્રાણિ દ્વિગુણાનિ શતાનિ ચ ॥
સધ્યાંશયોરંતરેણ યઃ કાલઃ શતસંખ્યયોઃ ॥
તમેવાહુર્યુગં તજ્ઞા યત્ર ધર્મો વિધીયતે ॥ — ભાગવત ૩ સ્કંધ.

શ્રીધરીવ્યાખ્યા.

યુગસ્યાદૌ સંધ્યા અંતે સંધ્યાંશઃ ઉક્તાનિ શતાનિ સંખ્યા ગવાલંભાદિ ધર્મવિશેષો યત્ર વિધીયત્ત્વેત્યર્થઃ ॥

વિજયધ્વજી વ્યાખ્યા.

શતસંખ્યયોઃ સંધ્યાસંધ્યાશયોરંતસ્થો યઃ કાલઃ તત્ર તત્તદ્યુગધર્મો વિધીયતે ॥
સહસ્રમેકં વર્ષાણાં તતઃ કલિયુગં સ્મૃતમ્ ॥
તસ્ય વર્ષશતં સંધિઃ સંધ્યાંશસ્ચ તતઃ પરમ્ ॥ — ભારત—વનપર્વ.

એ પ્રમાણે અન્ય પુરાણમાં પણ એજ વાત લખીછે. માટે કર્મકાન્ડ તે શું એ વિશે વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે.

હરેક કર્મને આરંભે સંકલ્પ થાયછે તેમાં —
શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણોક્તફલપ્રાપ્ત્યર્થઃ ।

આ મુજબ બોલાયછે. અને અંતે
તત્સત્બ્રહ્માર્પણમસ્તુ ।

એ પ્રમાણે બ્રહ્માર્પણ બોલે છે. શ્રુતી એટલે :—
મંત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદઃ ।

મંત્રસંહિતા અને બ્રાહ્મણ. તે બ્રાહ્મણના પેટામાં કર્મ બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક એ બે મળીને વેદ કહેછે. સ્મૃતિમાં સુત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર સંહિતા એ બે, તેમાં સુત્ર એતો વેદ તુલ્ય ગણાયછે તેથી ઉત્તરતી સ્મૃતીયો તેમાં મનુસ્મૃતી મુખ્ય ગણાયછે. કારણ શ્રુતીમાં મનુનું વર્ણન કર્યું છે તે એ પ્રમાણે :—

મનુર્વે યત્કિંચિદવદત્તદ્વેષજંતાયા ॥ છાંદોગ્યબ્રાહ્મણે ॥
મન્વર્થવિપરીતા તુ યા સ્મૃતિઃ સા ન શસ્યતે ॥ બૃહસ્પતિઃ

વેદના મંત્રવડે કરીને બ્રાહ્મણોને શ્રાપ અને આશીર્વાદ આપવાનું બહુ મોટું સામર્થ્ય હતું એવું પુરાણોમાં લખ્યુંછે. જેમકે બ્રાહ્મણના શ્રાપથી સગરરાજાનો વંશ બળી ગયો; દુર્વાસના શ્રાપથી વિષ્ણુને અવતાર લેવા પડ્યા; દક્ષના શ્રાપથી શીવનો યજ્ઞભાગ બંધ થયો; ગૌતમના શ્રાપથી ઇંદ્ર દુઃખ પામ્યો; માણ્ડવ્ય ઋષીના શ્રાપથી યમને ત્રાસ પડ્યો; અગસ્તીથી સમુદ્ર સુકાઈ ગયો; જન્હુ ઋષીએ ભાગીરથીને પગમાં ઘાલી; પરીક્ષિતરાજાને એક બ્રાહ્મણનો શ્રાપ થયો તેથી તે સાત દીવસમાં મરી ગયો; દશરથને શ્રાપ થયો તેથી રામનો જન્મ થયો; યાદવકુળને એક બ્રાહ્મણનો શ્રાપ થયો તેથી તેઓ બધા મરો ગયા; જમદગ્નીના શ્રાપથી સહસ્રાર્જુન મરી ગયો; વામનના શ્રાપથી બલી પાતાળે ગયો;

અનુક્રમણિકા

નહુષરાજા સર્પ થયો; અને વેનરાજા શ્રાપથી દગ્ધ થયો. આ પ્રમાણે હજારો કથા અને બ્રાહ્મણનું મહાત્મ શ્રુતી, સ્મૃતી, પુરાણમાં લખ્યું છે. બ્રાહ્મણનો દ્વેષ ન કરવો :—

બ્રહ્મદ્વેષો કુલક્ષયઃ ॥

બ્રાહ્મણની હત્યા કરવી એ મહાપાતકમાં ગણ્યું છે. બ્રાહ્મણની મીલકત કોઈ રાજા કીંવા ચોરે લેવી નહીં. બધાએ બ્રાહ્મણની સેવા કરી સનમાન કરવું. દાન કરવું તે પણ બ્રાહ્મણને કરવું. બ્રાહ્મણનું પ્રજાપાલન કરવું એ રાજાનો ધર્મ; પૃથ્વી ઉપર બ્રાહ્મણ દેવ ગણાય છે તેથી તેમને ભૂદેવ કહે છે.

બ્રાહ્મણનો દેહ સોઠ સંસ્કારથી પવિત્ર થાય છે. અને એ સંસ્કાર થયા પછી તેને દ્વીજ કહે છે. દ્વીજ એટલે ફરી અવતાર થયેલો; પેહેલા જન્મના ઉત્પન્ન કરતા માતા પિતા અને ગાયત્રી તથા ગુરુ બીજા જન્મના ઉત્પન્ન કરતા; એ દ્વીજ થયા પછી બ્રાહ્મણને શ્રુત્યુક્ત કર્મ એટલે વેદમાં કહેલા કર્મનો અધિકાર મળે છે. પ્રથમ ઋગ્વેદનો એતરેય બ્રાહ્મણ લેઈને તેમાં સ્વર્ગ પ્રાપ્ત્યર્થ જે વીધી લખી છે તેનું નામ યજ્ઞ. બધા યજ્ઞની પ્રકૃતી અગ્નીષ્ટોમ અને એ પ્રકૃતી ઉપરથી વીકૃતી ઘણી થાય છે તેના નામો :—

સપ્ત સંસ્થા

૧ ષોડશી ૨ અતિરાત્ર ૩ વાજપેય ૪ અત્યગ્નિષ્ટોમ ૫ અપ્તોર્યામ ૬ ઉક્થ્ય ૭ જ્યોતિષ્ટોમ

ઉત્તર ક્રતુ

૧ સત્ર ૨ રાજસૂય ૩ સર્વતોમુખ ૪ પૌંડરીક ઇત્યાદિ.

દાકતર હૌ સાહેબે એતરેય બ્રાહ્મણ શુદ્ધ કરીને છાપ્યું છે. તે કેળવણી ખાતામાં ચાલે છે. તેમાં યજ્ઞમંડપનો નકશો બતાવેલો છે તેમાં અગ્નીનું સ્થાપન, ઋત્વિજનું વર્ણન એટલે નેમણુકો શી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું છે :— તે આ પ્રમાણે.

અગ્ની	પુરોહિત	પાત્રે વ સ્થાને	અનુષ્ઠાને
૧ આહવનીય	૧ અધ્વર્યુ	૧ ઇધ્મા	૧ દીક્ષણીયાઈષ્ટિ
૨ ગાર્હપત્ય	૨ પ્રતિપ્રસ્થાતા	૨ બર્હી	૨ પ્રાયણીયેષ્ટિ
૩ દક્ષિણાગ્નિ	૩ આગ્નીધ્ર	૩ ધૃષ્ણી	૩ આતિથ્યેષ્ટિ
૪ શામિત્રાગ્નિ	૪ ઉન્નેતા	૪ સુચા	૪ ઘર્મ
	૫ હોતા	૫ ચમસ	૫ અગ્નીષોમીયા
	૬ મૈત્રાવરુણ	૬ ગ્રાવણ	૬ પશુ
	૭ બ્રાહ્મણાચ્છંસી	૭ સ્વરુ	૭ સુત્યા
	૮ નેષ્ટા	૮ ઉપરવ	૮ પ્રાતઃસવન

૧ પોતા	૧ દ્રોણકલશ	૧ માધ્યાહ્નસવન
૧૦ અચ્છાવાક	૧૦ વાયવ્યકલશ	૧૦ તૃતીયસવન
૧૧ ઉદ્ગાતા	૧૧ ગ્રહ	૧૧ સોમપાન
૧૨ પ્રસ્તોતા	૧૨ ઇડસુનુ	૧૨ આશ્વિનપશુ
૧૩ પ્રતિહર્તા	૧૩ સ્વધિતિ	૧૩ ઐદ્રાગ્નપશુ
૧૪ સુબ્રહ્મણ્ય	૧૪ પુરોડાશ	૧૪ અવભૃથ
૧૫ ગ્રાવસ્તોતા	૧૫ પુતભૃતા	૧૫ વરુણેષ્ટિ
૧૬ બ્રહ્મા	૧ યજ્ઞશાલા	૧૬ વપાયાગ
૧૭ સદસ્ય	૨ મહાવેદી	૧૭ પશૂપાકરણ
૧૮ શમિતા	૩ બહિર્વેદી	૧૮ પશ્વાલંભન
૧૯ સોમક્રયી	૪ અંતર્વેદી	
	૫ શામિત્રશાલા	
	૬ ચાત્વાલ	
	૭ સંચાર	
	૮ પ્રાગ્વંશ	
	૯ સદ	
	૧૦ માર્જાલીયા	
	૧૧ આગ્નીધ્રીયાગાર	
	૧૨ પત્નીશાલા	
	૧૩ દ્વાર	
	૧૪ પ્રતિગ્વર	
	૧૫ યૂપ	
	૧૬ હવિર્ધાન	
	૧૭ શાલામુખી	
	૧૮ ઘર્મ	

ए प्रमाणे यज्ञनी क्रीया अने सामग्री बतावीछे. द्वितीयपंचिकाने आरंभे एवुं लख्युं छेके :—

१ यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गलोकमायंस्तेऽ बिभयुरिमं नो
दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानुप्रज्ञास्यन्तीति ॥

— द्वितीय पंचिका प्रथम खंड

मतलब :— देव यज्ञ करीने स्वर्ग गया तेथी मनुष्य अने ऋषीए यज्ञ करवो अने युप स्थापन करवो. युप एटले यज्ञार्थ जे पशु आप्यो होय तेने बांधवानो थांभलो. पछी ते पशुने शमन करवानी आज्ञा लखीछे :—

२ दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या इत्याह०

उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं
प्राणमन्ववसृजतादंतरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरं०
अन्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता
सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति जनित्रैरेवैनं
तत्समनुमतमालभन्ते । — ६ खंड

ए प्रमाणे आ वेद मंत्रथी पशुना माबाप पासेथी आ पशु अमने आपो एवी प्रार्थना करे छे त्यार पछी अध्वर्यु जे मुख्य पुरोहित तेनी आज्ञाथी पशुने शामित्रशालामां लेइ जइने उत्तर तरफ एना पग राखीने शमीता एने मुष्टी वडे एनो जीव ले छे, त्यार पछी स्वधीती एटले सुरो अने इडासुनु एटले लाकडाना ढीमचा उपर ते पशुने लेइ तेने फाडी तेनुं मांस कहाडे छे एनो होम करीने जे बाकी रहे तेनी बधा पुरोहीतमां वहेचण करे छे निचे प्रमाणे.

३ अथातः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं
वक्ष्यामो हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः ० — ७ पंचिका १ खंड

यज्ञ पशुने देवताओ स्वर्गमां लेइ जाय छे. ते विशे एवुं लख्युं छे के

४ तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा
लोकं गमयिष्याम इति — २ पं. ६ खंड

पशुने फाडीने एना अंग कहाडवा विशे एवुं लख्युं छे के

५ वपामुत्खिदतादंतरेवोष्माणं वारयध्वादिति
श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा बाहू शला दोषणी
कश्यपेवांसाऽच्छिद्रे श्रोणी कवषोरु
स्नेकपर्णाऽष्ठीवंता षड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता
अनुष्ठ्योच्छ्यावयताद्गात्रं गात्रमस्यानूनं ० — ६ खंड

अर्थ :— छातीमांथी कबुतर जेवो गोळो काढवो अने कोहोवाडी जेवो पाछळना पगमांथी बे ककडा कहाडवा अने आगळना पगमांथी बे तीर जेवा कहाडवा, अने बे खंभामांथी काचबा जेवा बे कहाडवा, अने केहेड आखी कहाडवी, अने ढींचणमांथी बे बल जेवा कहाडवा, अने आ पांशळीओमांथी अनुक्रमे २६ वीस ककडा कहाडवा अने ते बधा आखा थवा जोइअे अने जे कांइ मळमुत्र इत्यादीक पदार्थ निकळशे ते भोयमां दाटवाने विशे लख्युं छे के.

६ ऊवध्यगोहं पार्थिव — ६ खंड

होतार हेठळ लख्याप्रमाणे बोलेछे.

७ अधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमधिगा३ उ इति त्रिर्बूयात् ० खंड ७

अर्थ :— सारीपेठे मारो. बाकी राखशो नहीं. ए प्रमाणेछे. रक्त राक्षसने आपवानु कह्युं छे.

८ यदस्ना रक्षः संसृजतादित्याह० — खंड ७

पछी वपाहोम आ प्रमाणे लख्यो छे.

९ तस्य वपामुत्खिद्याहरंति तामध्वर्युः स्रुवेणाभिघारयन्नाह — खंड १२

आ आख्यान जाणवानुं फल एज छे के आयुष्य वृद्धि थाय छे.

१० सर्वमायुरेति य एवं वेद — २ पं. ७ खंड

वपायागनुं फल नीचे लख्या प्रमाणे लख्युं छे :—

११ वपायामेव हुतायां स्वर्गो लोकः
प्राख्यायत ॥ — २ पं. खंड १३

१२ सोऽग्नेर्देवयोऽन्या आहुतिभ्यः
संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति ॥ — २ — १४ खंड

पशुनो वीभाग करवो ते लख्या प्रमाणे ३६ वीभाग करवा जोइए, अने एम करे ते स्वर्ग लोकमां जायछे, अने ए प्रमाणे वीभाग करवानी रीती देवभाग ऋषीए ठरावी. ते मरी गया पछी कोइ देवे गीरजा ऋषीने बतावी तेनो अभ्यास करवो ते विशेषे एवुं लख्युंछे के :—

१३ तत्स्वर्गाश्च लोकानाप्लुवंति
प्राणेषु चैव तत्स्वर्गेषु लोकेषु
प्रतितिष्ठंतो यन्ति० एतां
पशोर्विभक्तिं श्रौतऋषिर्देवभागो
विदांचकार० गिरिजाय
बाभ्रव्यायामनुष्यः प्रोवाच— ७ पं० १ खं०

हरीश्चंद्र नामे एक राजा हतो तेने पुत्र हतो नहीं माटे वरुण देवनी आज्ञा थकी अजीगर्त ऋषीनो पुत्र शुनःशेप वेचाथी लेइने तेने मारीने यज्ञ करवानुह; धार्युं हतुं ते विशेषे वीगतवार कथा वेदमां कहीछे :—

૧૪ હરિશ્ચંદ્રો હ વૈધસ એક્ષવાકો

રાજાઽપુત્ર આસ ૦— ૭પં૦ સ્વં૦ ૧૩—૧૪—૧૫—૧૬

સહરહુ ગ્રંથમાં જેટલા યજ્ઞ લખ્યાછે તે બધાયમાં હિંસા આવેછે. એ વીશે મચ્છ પુરાણમાં કહ્યુંછે કે :—

હિંસા સ્વભાવો યજ્ઞસ્ય ॥

આ પ્રમાણે ચારે વેદમાં શ્રેષ્ઠ જે ઋગ્વેદ તેનું વર્ણન થયું. પછી કૃષ્ણ યજુર્વેદ જેને તૈત્તિરીય કહેછે અને શુક્લ યજુર્વેદ એટલે જેને વાજસનીય કહેછે તેનો વીચાર કરીશું. પ્રથમ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ વાંચતાં એમ માલુમ પડેછે કે આ વેદમાં યજ્ઞયાગની ક્રીયા બહુજ વધારીછે. અને યજ્ઞ અનુષ્ઠાનમાં ચારે વેદનો ખપ પડેછે તેમાં યજુર્વેદનો ખપ ઘણો અને યજુર્વેદ મળેલો જે બ્રાહ્મણ હોય તેનેજ અધ્વર્યુ નીમવામાં આવેછે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં હેઠલ લખ્યા પ્રમાણે લખ્યુંછે કે :—

૧ દૈવ્યાઃ શમિતાર ઉત મનુષ્યા આરભ્રધ્વમ્ ॥ — ૩ કાંડ ૬ અધ્યાય ૬ અનુવાક

૨ અધિગો શમીધ્વમ્ । સુશમી શમીધ્વમ્ । શમીધ્વમધિગો ॥ — ૩—૬—૬

સાયણાચાર્યભાષ્ય

૩ કુરં કર્મેતિ મત્વા તદુપેક્ષણં મા ભૂદિતિ પુનઃ પુનર્વચનમ્ ॥

જે પ્રમાણે ઋગ્વેદ બ્રાહ્મણમાં પશુ મારવાને સારૂ આજ્ઞા લખીછે તેજ પ્રમાણે ઉપરના વેદવાક્યમાં લખીછે. તેનો મતલબ કે આ નીર્દયપણાનું કામ છે તોપણ અવશ્ય કરવું. બીજાં વાક્યો નીચે લખ્યા પ્રમાણે મળેછે :—

૪ દ્યાવાપૃથિવ્યાં ધેનુમાલભન્તે ॥

વાયવ્યં વત્સમાલભન્તે ॥ — ૧ કાંડ ૨ અધ્યાય ૫ અનુવાક.

૫ એષ ગોસવઃ ॥ — ૨ — ૭ — ૬

૬ પ્રજાપતિઃ પશૂનસૃજત । એતેન વૈ દેવા જૈત્વાનિ જિત્વા ।

યં કામમકામયન્ત તમાપ્નુવન ॥ — ૨ — ૭ — ૧૪

૭ પ્રાજાપત્યો વા અશ્વઃ । યસ્યા એવ દેવતાયાઃ આલભ્યતે ।

તયૈવૈનં સમર્ધયતિ ॥ — ૩ — ૮ — ૩

૮ યદેત એકાદશિનાઃ પશવ આલભ્યન્તે ॥ — ૩ — ૯ — ૨

૯ નાનાદેવત્યાઃ પશવો ભવન્તિ ॥

અસ્મૈ વૈ લોકાય ગ્રામ્યાઃ પશવ આલભ્યન્તે ॥ — ૩ — ૯ — ૩

૧૦ ગ્રામ્યાંશ્ચાઽઽરણ્યાંશ્ચ ઉભયાન્પશુનાલભતે ॥ — ૩ — ૯ — ૩

- ૧૧ તેજસા વા ઇષ બ્રહ્મવર્ચસેન વ્યૂધ્યતે ।
યો અશ્વમેઘધેન યજતે ॥ — ૩ — ૯ — ૫
- ૧૨ યદજાવયશ્ચારણ્યાશ્ચ ઇતે વૈ સવ પશવઃ । યદગવ્યા ઇતિ ।
ગવ્યાન્પશૂનુત્તમેઽહન્નાલભતે ॥ — ૩—૯—૯
- ૧૩ શુનશ્ચતુરક્ષસ્ય પ્રહન્તિ । સૈધ્રકં મુસલં ભવતિ ॥ — ૩—૮—૪
- ૧૪ પશુભિર્વા ઇષ વ્યૂધ્યતે । યોઽશ્વમેઘેન યજતે ।
છગલં કલ્માષં કિકિદીર્વિં વિદીગયમિતિ ત્વાષ્ટ્રાન્પશૂનાલભતે ॥—૩—૯—૯
- ૧૫ તાનેવોભયાન્ પ્રીનાતિ ॥ — ૩—૯—૧૦
- ૧૬ બ્રહ્મણે બ્રાહ્મણમાલભતે ॥ — ૩—૪—૧
- ૧૭ યદષ્ટાદશિન આલભંતે ॥ — ૩—૯—૧

અર્થ :— દ્યાવાપૃથ્વી દેવતાને વાસ્તે ધેનુ ઇટલે ગાયનો યજ્ઞ થાય છે. વાયુ દેવતાને વાસ્તે વાછડાનો યજ્ઞ થાય છે. આ પ્રમાણે ગાયનો યજ્ઞ થાય છે. પ્રજાપતી દેવે પશુને ઉત્પન્ન કન્યાં તે પશુ લેઈને બીજા દેવે યજ્ઞ કન્યા તેથી તેમની મનકામના પૂર્ણ થઈ છે. પ્રજાપતી દેવતાને ઘોડો યોગ્ય પશુ છે માટે એ દેવતાને સારૂ ઘોડાનો વધ થાય છે એ તેમ કરવાથી સમૃદ્ધી મળે છે. એકાદશ ઇટલે અગીઆર પશુનો પળ યજ્ઞ થાય છે. અનેક પ્રકારના દેવ છે તેમને અનેક પ્રકારનાં પશુ યજ્ઞમાં અપાય છે. અરણ્ય પશુ દશ પળ થાય છે. ગ્રામ્ય પશુ પળ યજ્ઞમાં આવે છે. ગામમાં તથા વગડામાં બન્ને ઠેકાણે રહેનારાં પશુ યજ્ઞને સારૂ વધ કરવા યોગ્ય છે. અશ્વમેઘ યજ્ઞ જે કરે છે તેનું તેજ વધે છે. વગડાનાં પશુ લેઈને યજ્ઞ કરવો તે કરતાં ગાવ વીશેષ યોગ્ય છે માટે સારો દિવસ હોય તે દિવસે ગાયજ લેવી. કુતરૂ લાકડીથી મારીને અશ્વના પગ તલે નાખવું. જે અશ્વમેઘ યજ્ઞ કરે છે તેના ઘરમાં પશુની વૃદ્ધિ થાય છે. બકરાનું બચ્નું, તીતર પક્ષી, ધોળો બગલો, અને કાઠાં ઠપકા વાળા ઘેટા. એ સઘળાં ત્વષ્ટા દેવતાને સારૂ યજ્ઞમાં લેવાય છે. તેણે કરીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ મળે છે. બ્રહ્મ દેવતાને સારૂ બ્રાહ્મણનો પળ યજ્ઞ થાય છે. અરાઢ પશુનો પળ યજ્ઞ થાય છે. યજુર્વેદના બ્રાહ્મણની અનુક્રમણિકા જોતાં નાના પ્રકારના યજ્ઞવીધી માલુમ પડે છે તેમાંથી કેટલાક પ્રકરણ નીચે દાખલ કન્યાં છે.

સંસ્કૃત નામ	અર્થ
૧ સૌત્રામણી	૧ મદ્યનો યજ્ઞ
૨ સુરાગ્રહણ મંત્ર	૨ મદ્ય પીવાનો મંત્ર
૩ ઐંદ્રપશુ	૩ ઇંદ્ર દેવતાને વાસ્તે બકરાનો વધ કરવો
૪ ગોસવ	૪ ગાયનો યજ્ઞ
૫ અપ્તોર્યામ	૫ એક પ્રકારના યજ્ઞનું નામ છે
૬ વાયવીયશ્વેતપશુ	૬ વાયુ દેવતાને સારૂ બકરાનો વધ
૭ કામ્યપશુ	૭ મનોરથ પૂર્ણ થવાને સારૂ પશુ યજ્ઞ
૮ વત્સોપાકરણ	૮ વાછડાનો વધ કરવાનો
૯ પૌર્ણમાસેષ્ટિ	૯ પુનમને દિવસે કરવાનો યજ્ઞ
૧૦ નક્ષત્રેષ્ટિ	૧૦ નક્ષત્રદેવતાને વાસ્તે કરવાનો યજ્ઞ
૧૧ પુરુષયજ્ઞ	૧૧ મનુષ્ય યજ્ઞ

૧૨ વૈષ્ણવપશુ
 ૧૩ ઐંદ્રાગ્નપશુ
 ૧૪ સાવિત્રપશુ
 ૧૫ અશ્વમેધ
 ૧૬ રોહિતાદિપશ્વાલંભન
 ૧૭ અષ્ટાદશપશુવિધાન
 ૧૮ ચાતુર્માસ પશુ
 ૧૯ એકાદશિન પશુવિધાન
 ૨૦ ગ્રામ્યારણ્યપશુપ્રશંસા
 ૨૧ ઉપાકરણમંત્રઃ
 ૨૨ ગવ્યપશુવિધાન
 ૨૩ સત્ર
 ૨૪ ઋષભાલંભવિધાન
 ૨૫ અશ્વાલંભ મંત્ર
 ૨૬ અશ્વસંજ્ઞપનં
 ૨૭ અશ્વ મનુષ્ય અજા ગો પશુ પ્રશંસા
 ૨૮ આદિત્ય દેવતાક પશુ
 ૨૯ સોમસવ
 ૩૦ બૃહસ્પતિસવ

૧૨ વીષ્ણુ દેવતાને સારૂ બકરાનો યજ્ઞ
 ૧૩ ઇંદ્રાગ્ની દેવતાને સારૂ બકરાનો વધ
 ૧૪ સૂર્ય દેવને સારૂ બકરાનો વધ
 ૧૫ ઘોડાનો યજ્ઞ
 ૧૬ લાલ બકરા વીગરે પશુ યજ્ઞ
 ૧૭ અરાઢ પશુનો યજ્ઞ
 ૧૮ ચાતુરમાસનામના યજ્ઞમાં બકરાનો વધ
 ૧૯ અગીઆર પશુનો યજ્ઞ
 ૨૦ વગડાનાં તથા ગામનાં પશુનો યજ્ઞ
 ૨૧ પશુનો સંસ્કાર
 ૨૨ ગાયનો યજ્ઞ
 ૨૩ બહુ દિવસ સુધી ચાલવાનો યજ્ઞ
 ૨૪ બલ્લદ મારવાનો વીધી
 ૨૫ ઘોડો મારવાનો મંત્ર
 ૨૬ ઘોડો મારવાની વીધી
 ૨૭ ઘોડો, મનુષ્ય, બકરો, ગાય, આબધાંનો યજ્ઞ વીધી
 ૨૮ સૂર્ય દેવતાને સારૂ પશુ
 ૨૯ સોમ દેવતાને સારૂ યજ્ઞ
 ૩૦ બ્રહ્મસ્પતી દેવતાનો યજ્ઞ

ઉપર પ્રમાણે અનેક યજ્ઞ યાગ, ઈષ્ટી, મલ્લ, ક્રતુ, ઉત્તરક્રતુ સત્ર ઈત્યાદી અનેક પ્રકારના યાગ વેદમાં બતાવ્યાછે તે બઘાયમાં પશુની હીંસા અને માંસ મલ્લણ પ્રાપ્ત થાયછે. કોઈ કહેશે એમ કે હીંસાનો ભાગ જૂદા કહાડીશું અને અહીંસાનો ભાગ જૂદો કહાડીશું, તો હીંસાનો ભાગ કહાડેથી બીજું કાંઈજ રહેવાનુ નથી; કારણ જેમાં હીંસા નથી એવો બીલકુલ કોઈ ભાગ છેજ નહીં. પશુને મારવાને ઠેકાણે વેદમાં પાંચ શબ્દ વાપરાયછે :—

આલભન કરણ ઉપાકરણ શમન સંજ્ઞપન

સુરતના યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રીએ આર્ય વીદ્યા સુધાકર નામનો ગ્રંથ છાપા થોડા દિવસ ઉપર પ્રસિદ્ધ કન્યો છે તેમાં અનેક પ્રકારના યજ્ઞવીધી, પશુયાગ, અંગછેદન, ઈત્યાદિ વેદમાં લખ્યા મુજબ બતાવ્યું છે તેમાં આલભન શબ્દનો અર્થ લખ્યોછે તે નીચે પ્રમાણે :—

ઉપાકરણં નામ દેવકર્મોપયોગિત્વ-

સંપાદકઃ પશોઃ સંસ્કારવિશેષઃ

એતદાદિસંજ્ઞપનપર્યન્તઃ ક્રિયાકલાપઃ

આલભનશબ્દેનાભિધીયતે—૨ પ્રકાશ ૮૧ પૃષ્ઠ

અર્થ :— દેવતાને અર્થે પશુનો સંસ્કાર કરીને વધ કરતાં સુધી જે જે ક્રીયા થાયછે તે સર્વેને આલભન કહેછે:—

નરમેધનુ કર્મ જ્યાં વેદમાં લખ્યુંછે તેમાં અનેક પ્રકારના, અનેક જાતીના, અનેક સ્વરૂપના, અનેક ધંધાનાં બસો બંશ માણસ (૨૧૦) લખ્યાંછે, તે દદ્ધા યુપ એટલે ખીલે બંધાયછે અને તેમનું પ્રોક્ષણ પુરુષસુક્ત મંત્રથી કરવાનું લખ્યુંછે. કેટલેક ઠેકાણે પશુ બાંધીને છોડી દેવો કે જેને ઉચ્છર્ગ કહેછે, તેમ પળ લખેલુંછે. પરંતુ એ ગૌણ પક્ષ છે, મુખ્ય પક્ષ નથી. કેટલેક ઠેકાણે વીકલ્પે કરીને લખેલુંછે પળ મૂલવેદના મંત્રમાં 'આલભન' એજ શબ્દનો પ્રયોગછે તેથી મુખ્ય પક્ષ હિંસા જણાયછે. એ પ્રમાણે યજુર્વેદાંતરગત તૈતીર્ય શાખાના બ્રાહ્મણ જેમાં સંહિતાના મંત્રનો વિનિયોગ લખ્યોછે તે તપાસતાં સદરહુ મુજબ માલુમ પડેછે. હવે એજ શાખાનો આરણ્યક દસ અધ્યાયછે તેનાં નામ જૂદાં જૂદાંછે. પાંચ ઉપનીશદ ગણાયછે અને પાંચ કર્મોપનીશદ ગણાયછે. તેમાંનો છઠો અધ્યાય પિત્રમેધ વીશેછે. તેમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી અને વૈશ મરી જાય ત્યારે શી રીતે બાલવો તેનો વીધી લખ્યોછે. તે ઉપર ભારદ્વાજ તથા બૌધાયન સુત્રછે તેમાં એ અધ્યાયમા જે જે મંત્રછે તેનો ઉપયોગ બતાવેલોછે. તેમાં વઢી એમ લખ્યુંછે કે પ્રેતની જોડે એક ગાય મારીને તેનાં અંગ પ્રેતના અંગ ઉપર મુકવાં અને પછી ચીતા સળગાવવી. અને પ્રેત ગાડામાં ઘાલીને અથવા શુદ્રને ખભે ઉચકાવીને લેઈ જવું અને એ મરનાર પુરુષની બાયડી પળ સ્મશાન સુધી લેઈ જવી અને તેને એમ કહેવું કે તારો ધણી મરી ગયો માટે તારે પુનર્વિવાહ કરવાની મરજી હોય તો સુખેથી કરજે એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી પાછી લાવવી એમ લખ્યુંછે. આ ગ્રંથ ઉપર સાયનાચાર્યએ ભાષ્ય કર્યુંછે. તેમાં તપસીલવાર વેદનાં સુત્ર મેલવીને અર્થ કરેલોછે. માણસ મરી ગયાપછી તેના બારમાને દિવશે જવ તથા બકરાના માંસનું ભક્ષણ મરનારના સંબંધીને કરવાનું લખ્યુંછે. આ પુસ્તક વેદનાં બદ્ધાં પુસ્તક કરતાં વધારે પવીત્ર ગણાયછે. બઝરીઓને કાને એનો એક પળ શબ્દ પડવા દેવામાં આવતો નથી અને કોઈ એકાંત સ્થલમાં જંગલમાં મળવામાં આવેછે. બઝરીઓ તેમજ શુદ્રને કાને પળ પડવા દેતા નથી. સભામાં બ્રાહ્મણો જ્યારે મેળા થાયછે ત્યારે સંહીતા મળેછે પરંતુ આરણ્યક મળાય નહીં. પીત્રમેધના અધ્યાયમાં જે ગાય બાલવાની લખીછે તેનું નામ નીચે મુજબ છે :—

રાજગવી. અનુસ્તરણી. સયાવરી.

આ અધ્યાયમાંના કેટલાક મંત્ર ભાષ્યસહીત નીચે દાખલ કર્યાંછે :—

૧ પરેયુવાꣳસં પ્રવતો ॥ ——૬ પ્ર૦ તૈ૦ આ૦

ભાષ્ય ———

પિતૃમેધસ્ય મંત્રાસ્તુ દૃશ્યંતેઽસ્મિન્ પ્રપાઠકે પિતૃમેધમંત્રાણાં વિનિયોગો ભરદ્વાજકલ્પે
બૌધાયનકલ્પે ચાભિહિતઃ ।

૨ અપૈતદૂહ યદિહાબિભઃ પુરા ॥

ભાષ્ય — કલ્પ૦ દાસાઃ પ્રવયસો વહેયુઃ અથૈનં અનસા વહંતિ ઇત્યેકેષામ્ ॥

૩ ઇમૌ યુનઝ્મિ તે વહ્ની અસુનીથાય વોઢવે ॥

ભાષ્ય— ઇમૌ બલિવર્દો શકટે યોજયામિ ।

૪ પુરુષસ્ય સયાવરિ વિ તે પ્રાણમસિસ્રસમ્ ॥

કલ્પ૦ અથાસ્યાઃ પ્રાણાન્વિસ્રંસમાનાનનુમંત્રયતે હે પુરુષસ્ય સયાવરિ રાજગવિ તે તવ પ્રાણં શિથિલં કૃતવાનસ્મિ પિતૃન્ ઉપેહિ અસ્મિન્ લોકે પ્રજયા પુત્રાદિકયા સહ ક્ષેમં પ્રાપય ।

ભુવનસ્ય પત ઇદં હવિઃ ॥

કલ્પ૦ અત્ર રાજગવીમુપાકરોતિ —ભુવનસ્ય પત ઇતિ । જરતીં મુખ્યાં, તઙ્ગધન્યાં કૃષ્ણાં કૃષ્ણાક્ષીં કૃષ્ણવાલાં, કૃષ્ણચુરામપિ, વા, અજાં, અક્ષિવાલમેવ કૃષ્ણમેવં સ્યાદિતિ । પાઠસ્તુ । તસ્યાં નિહન્યમાનાયાં સવ્યાનિ જાનૂન્યનુનિઘ્નન્તઃ ।

૫ ઉદીર્ષ્વ નાર્યભિ જીવલોકમ્ ॥

ભાષ્ય—હે નારિ, ત્વમુત્તિષ્ઠ । ત્વં— દિધિષોઃ પુનર્વિવાહેચ્છોઃ પત્યુઃ જનિત્વં જાયાત્વં સમ્યક્ પ્રાપ્નુહિ ॥

૬ અપશ્યામ યુવતિમાચરંતીમ્ ॥ — ૬ પ્ર૦ ૧૨ અનુવાક

રાજગવ્યા હનનમુત્સર્ગશ્ચેતિ દ્વૌ પક્ષૌ તત્ર હનનપક્ષે મંત્રાઃ પુર્વમેવોક્તાઃ અથોત્સર્ગપક્ષે મંત્રા ઉચ્યંતે ।

૭ અજોઽસિં દ્વેષાંસિં

૮ યવોઽસિં દ્વેષાંસિં

સદરહુ પુસ્તક તપાશ્યા પછી માધ્યંદિની શાખાની સંહિતા ચાલીસ અધ્યાયનીછે તેની જોડે ચૌદ અધ્યાયનું શતપથ બ્રાહ્મણ છે. તે તપાશીયે એમ કહેવાયછે કે વ્યાસજીએ બધા વેદના મંત્ર ભેગા કરીને તેમના ત્રણ ગ્રંથ બાંધ્યા. એકનુ નામ ઋગ્વેદ સંહિતા. તે સુમંતુ ઋષીને આપી. બીજાનુ નામ યજુર્વેદની સંહિતા તે વૈશંપાયન ઋષીને આપી. તેમની પાસે એક યાજ્ઞવલ્ક્ય નામનો શીષ્ય હતો તે તથા સદરહુ ઋષી લઢ્યા તેથી યાજ્ઞવલ્ક્યે સુર્યની ઉપાસના કરીને નવો વેદ રચ્યો તેનું નામ શુક્લ યજુર્વેદ. શતપથ બ્રાહ્મણમાં છેલું વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે :—

૧ આદિત્યાનીમાનિ શુક્લાનિ યજૂંષિ વાજસનેયેન યાજ્ઞવલ્કીયેનાચ્યાયંતે — શ૦ બ્રાહ્મણે ૧૪ અ૦

આ વેદની સંહિતામાં ચાલીસ અધ્યાય છે તેની અનુક્રમણિકા.

दर्शपौर्णमास	१-२	चित्तिवसोर्धारा	१७-१८
आधान	३	सौत्रामणी	१९-२०-२१
अग्निष्टोम	४	अश्वमेध	२२
आतिथ्येष्टि	५-६	अश्लीलभाषणं	२३
उपांशुग्रहमंत्र	७	पशुप्रकरण	२४
आदित्यग्रहमंत्र	८	अश्वमेध	२५-२६-२७-२८-२९
वाजपेययज्ञ	९	पुरुषमेध	३०-३१
राजसूययज्ञ		सर्वमेध	३२-३३
सौत्रामणीयज्ञ	१०	पितृमेध	३४-३५
चयन	११	शांतिपाठ	३६
चित्ति	१२-१३-१४-१५	प्रायश्चित्त	३७-३८-३९
शतरुद्रियमंत्र	१६	ज्ञानकांड	४०

आ ग्रंथ उपर चार भाष्य थयां छे एक महीधर—बीजुं उव्हट -त्रीजुं सायन—चोथुं कर्क. आ शीवाय द्विवेदांग अने देवयाज्ञिक ए बे बीजां छे एम कहेवायछे. आ ग्रंथमांथी केटलांक वाक्यो नीचे लख्यांछे.

- १ ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुंचामि धर्षा मानुषः ॥ — ६ अध्याये
हे देवहविः देवानां हविरूप यज्ञस्य पाशेन त्वां प्रतिमुंचामि । एवं पशुं संबोध्य शमित्रे समर्पयति । व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृंगयोरंतराले पशुं छागं बध्नाति पाशं प्रतिमुंचेदिति सूत्रार्थः ॥ महीधरवेददीपे ०
- २ देवस्य त्वा सवितुः ०६ अ०
यूपे पशुं बध्नाति इति सूत्रार्थः ॥
- ३ अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि ॥
अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि ॥
- ४ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता ०
पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति । मेध्यं करोति ॥
- ५ वाचं ते शुंधामि । प्राणं ते शुंधामि ०
पत्नी मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमंत्रं शुंधति ।
अद्भिः स्पृशति ॥
- ६ घृतेन द्यावापृथिवी ०
वपामुत्खिद्य ० द्यावापृथिवी इति ।
पशूदरात् वपां निष्काश्य आच्छादयेत् ॥
- ७ ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव ० ॥ — २३ अ० २० मंत्र
एव संवेशनप्रकारः । अधिवासेन प्रच्छादयति अश्वमहिष्यौ । अध्वर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यौ युवां स्वर्गे लोके अस्यां यज्ञभूमौ आछादयतम् । अश्वशिशुनमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिशुनमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥

- ८ उत्सव्थ्या अवगुदं०
 ९ यकासकौ शकुन्ति०
 १० माता च ते पिता च ते ग्रे० ॥—२३ अ०
 इत्यादि अश्लीलभाषणम् ।
 ११ अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः ० । —२४ अ०
 आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासंबन्धविधायिनोऽप्यायेनोच्यन्ते । तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः
 सन्ति तत्र मध्यमो यूपस्तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः । शतत्रयसंख्याकानां पशूनां
 मध्ये पंचदश पंचदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति ।
 १२ रोहितो धूम्रोहितः कर्कधुरोहितस्ते०
 रोहितः सर्वरक्तः । धूम्रवर्णः इत्यादि पशुवर्णनम् ॥
 १३ शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो०
 शुभ्रवालः मणिवर्णकेशः इत्यादि ।
 १४ पृश्निस्तिरश्चीन०
 विचित्रवर्णा ।
 १५ कृष्णग्रीवा आग्नेयाः०
 कृष्णग्रीवाः इत्यादि आग्नेयाः ॥
 १६ उन्नत ऋषभो वामनस्त०
 उच्चः ऋषभः त्रय ऐद्रावैष्णवाः ।
 १७ कृष्णा भौमा०
 १८ धूम्रान्वसंतायालभते०
 १९ अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते०
 २० धूम्रा बभ्रुनिकाशाः पितृणां०
 इत्यादिपशवः ।
 २१ वसंताय कर्पिजलानालभते०
 अथारण्या पशव उच्यन्ते कर्पिजलादयस्त्रयोदश ।
 २२ सोमाय हंसानालभते०
 २३ अग्नये कुटखनालभते०
 २४ सोमाय लबानालभते०
 २५ भूम्या आखूनालभते०
 २६ वसुभ्य ऋश्यानालभते०
 २७ ईशानाय परस्वत आलभते०
 २८ प्रजापतये पुरुषान्हस्तिनालभते०
 २९ ऐण्यहो मण्डूको०
 ३० श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो०
 ३१ खड्गो वैश्वदेवः०
 एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः सर्वे मिलित्वा षट्शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति ।

તેષ્વારण्याઃ સર્વે ઉત્સ્રષ્ટવ્યા ન તુ હિંસ્યાઃ ॥

૩૨ દેવ સવિતઃ પ્રસુવ ૦ —૩૦ અ૦

ઇત ઉત્તરં પુરુષમેધઃ । ચૈત્રશુક્લદશમ્યામારંભઃ । અત્ર યૂપૈકાદશિની ભવતિ ।
एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति ।

તાન્નિયુક્તાન્ પુરુષાન્ સહસ્રશીર્ષા પુરુષ ઇતિ આલંભનક્રમેણ યથાદેવતં પ્રોક્ષણાદિ
पर्यग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इत्येवं सर्वेषां यथा स्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः ततः
सर्वान्यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । ततः एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागांतं कृत्वा ।
संन्यसेत् । अथवा गृहं व्रजेत् । महीधर०

૩૩ વહ વપાં જાતવેદઃ ૦ —૩૫ અ૦ ૨૦ મંત્ર

मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति—वह वपामिति मंत्रेण ।

અર્થ :— ઉપર લખેલા પેહેલા મંત્રમાં પશુને ડાભની દોરીથી થાંભલે બાંધવો, અને પછી શામીત્રને સોંપવો. પશુ છે તે દેવનું ભક્ષણ છે એમ કહેલું છે. બીજા મંત્રમાં સદરહુ મુજબજ બતાવેલું છે. ત્રીજા મંત્રમાં અગ્નીષોમદેવતાને પશુ બહુ ભાવે છે એમ લખેલું છે. ચોથા મંત્રમાં પશુ ઉપર પાણી છાંટી પ્રોક્ષણ કરવાનું લખ્યું છે. પાંચમા મંત્રમાં પશુ મરી ગયા પછી યજ્ઞ કરનારની સ્ત્રીને હાથે માર્જન કરવાનું લખેલું છે. છઠા મંત્રમાં પશુની વપા એટલે કાઢજી કહાડી તે ઉપર ઘી ચોપડી તેનો હોમ કરવાનું લખ્યું છે. સાતમા મંત્રમાં અશ્વમેધ યજ્ઞમાં વધ થયેલો ઘોડા તથા રાણી બંનેને વસ્ત્ર ઓરાડી ઢાંકવાનું લખ્યું છે. આઠ, નવ, દશમા મંત્રમાં રાણી તથા ગોરની વચે મશકરી તરીકે ભાષણ લખ્યું છે. તે તથા સાતમા મંત્રમાં જે પ્રકાર લખ્યો છે તે બહુ બીંમીત્ત છે તેનો અર્થ લખવા યોગ્ય નથી માટે જેને ચીકીચ્છા હોય તેણે વેદના મંત્ર તથા તે ઉપરનું ભાષ્ય કહાડીને જોવું. અગીયારમાથી તે એકતરીસમા મંત્ર સુધી (૬૦૯) છસો નવ અશ્વમેધમાં બીજાં પશુ જોડે. તેનાં નામ લખ્યાં છે તેમાં અનેક રંગના બકરાં અને બઢદ. તરેહ તરેહનાં પક્ષી તથા બીજા નાંહાંના જીવ. ચંદરડા તથા દેડકા, ચંટ, તથા ગેંડા ઇત્યાદી સર્વ જાતનાં પશુનો વધ કરવાનું લખ્યું છે. તે પૈકી — ૨૦૭ — વગડાનાં જીવ છે તે છોડી દેવા એવું ભાષ્યકાર મહીધર પંડીતે લખ્યું છે. બત્રીસમા મંત્રમાં નરમેધ ચૈત્ર શુધ ૧૦ થી કરવાનો લખ્યો છે. તેમાં પશુ બાંધવાના અગીઆર થાંભલા રોપવા ને તેણે અગીઆર બકરાં તથા બસો માણસ બાંધીને તેનું પ્રોક્ષણ, ત્યાગ, નીવેદન કરીને જે માણસ બાંધ્યા હોય તેમને છોડી દેવાં, અને અગીઆર બકરાં જે રહ્યાં તેમનો વધ કરીને તેનો હોમ કરવો એમ એજ ભાષ્યકાર લખે છે. તેત્રીસમા મંત્રમાં માણસને બાઢવાની વચ્ચે ગાયની વપા એટલે કાઢજાનો હોમ કરવાનું લખ્યું છે. આ અનુષ્ઠાનનું નામ પિત્રમેધ :—

જે ઠેકાણે પશુ શબ્દ આવે છે તે ઠેકાણે તેનો અર્થ બકરો કરવો. એવું યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રીએ આર્યવીદ્યા સુધાકર ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે:—

यत्र पशुसामान्योक्तिस्तत्र छागः पशुग्राह्यो भवति । —पृ० ८१

યજ્ઞનું પુણ્ય બહુ મોટું છે એવું બધા શાસ્ત્ર તથા પુરાણમાં વર્ણન કર્યું છે. જે ઠેકાણે કંઈ પણ પુણ્ય કર્મનું વર્ણન કરવું હોય તે ઠેકાણે યજ્ઞની તુલના લખા છે. જેમકે અનાથપ્રેત સંસ્કાર કરે તેને અનેક યજ્ઞનું ફળ મળે છે. સો

યજ્ઞ કરે તેને ઇંદ્રનું રાજ્ય મળે છે. તેથી ઇંદ્રનું નામ શતક્રતુ પડ્યું છે. યજ્ઞ કરતાં અશ્વમેધનું ફળ બહુ મોટું છે. ગંગાની યાત્રાએ જાય તેને ડગલે ડગલે અશ્વમેધનું પુણ્ય લખ્યું છે.

પદે પદે યજ્ઞફલમાનુપૂર્વ્યા લભંતિ તે । પારાશર ૩—૪૦

પૂર્વે ભરતરાજા થઈ ગયા તેના નામથી આ દેશને ભરતખંડ કહે છે. તેણે પચાશ ને પાંચ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા એવી વાત ઋગ્વેદના એતરેય બ્રાહ્મણમાં લખી છે :—

ભરતો દૌષ્યંતિર્યમુનામનુ ગંગાયાં વૃત્રઘ્નેઽબઘ્નાત્ પંચપંચાશતં હયાન્ ।
મહાકર્મ ભરતસ્ય ન પૂર્વે નાપરે જનાઃ । — ૮ પં. ૨૩ ખંડ

શીવાય રામચંદ્રજીએ બ્રહ્મહત્યાનું પાપ કહાડવા સારૂ અશ્વમેધ કર્યો તેજ પ્રમાણે પાન્ડવોએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તેનો ઇતિહાસ રામાશ્વમેધ તથા જૈમિની અશ્વમેધ એ બેમાં લખ્યો છે. આવી કથાઓ અનેક ઠેકાણે પુરાણોમાં મालુમ પડે છે :—

યજુર્વેદનું શતપથ બ્રાહ્મણ છે અને તે ઊપર કાત્યાયની સુત્ર છે એ બે ગ્રંથ બહુ મોટા માહાભારત જેવા છે. તેમાં તમામ યજ્ઞક્રીયા બતાવેલી છે. તેનું તારણ કહાડતાં પાર આવે એવો નથી તેમાંના એક બે વાક્ય નીચે લખ્યાં છે :—

- ૧ પંચ ચિતયસ્તદ્યત્પશુશીર્ષાણ્યુપધાય
ચિતીશ્ચિનોત્યેતૈરેવ તચ્છીર્ષભિરેતાનિ કુસિંધાનિ સંદધાતિ । — ૬ અધ્યાય ૧-૪-૧૧
- ૨ યદેકાદશિનાન્પશૂનાલભતે — ૧૩ અ. ૧-૧૪-૨
- ૩ શતમાલભતે — ૧૩ અ. ૧-૧૪-૪
- ૪ ગવ્યા ઉત્તમેઽહન્નાલભતે — ૧૩ અ. ૨-૭-૩

એજ પ્રમાણે સામવેદની સંહિતા અને તેને જોડેલા આઠ બ્રાહ્મણમાં યજ્ઞક્રીયા લખેલી છે. માટે એ વીશે વીશેષ લખવાની જરૂર નથી :—

ચોથો વેદ અથર્વણ અને તેને જોડેલું બ્રાહ્મણ ગોપથ બ્રાહ્મણ આ બે ગ્રંથમાં એવોજ વીષય છે. અને ઘણું કરીને એક વેદના મંત્ર બીજા વેદમાં એ મુજબ સેલભેલ થયેલું છે. તે બતાવવાને વાસ્તે ગોપથ બ્રાહ્મણમાંથી બે વાક્ય નીચે લખ્યાં છે :—

- ૧ અથાતઃ સવનીસ્ય પશોર્વિભાગં વક્ષ્યામઃ ॥ — ૩ પ્ર. ૧૮ ખંડ.
- ૨ અથાતો યજ્ઞક્રમાઃ । અગ્ન્યાધેયમગ્ન્યાધેયાત્પૂર્ણાહુતિઃ । પૂર્ણાહુતેરગ્નિહોત્રમગ્નિહોત્રા-
દર્શપૌર્ણમાસૌ । દર્શપૌર્ણમાસાભ્યામાગ્રયણમ્ । આગ્રયણાચ્ચાતુર્માસ્યાનિ । ચાતુર્માસેભ્યઃ
પશુબન્ધઃ । પશુબન્ધાદગ્નિષ્ઠોમઃ । અગ્નિષ્ઠોમાદ્રાજસૂયઃ । રાજસૂયાદ્વાજપેયઃ ।
વાજપેયાદશ્વમેધઃ । અશ્વમેધાત્પુરુષમેધઃ । પુરુષમેધાત્સર્વમેધઃ । સર્વમેધાદક્ષિણાવન્તો

દક્ષિણાવદ્ભ્યો દક્ષિણા અદક્ષિણાઃ સહસ્રદક્ષિણે પ્રત્યતિષ્ઠંસ્તે વા એતે યજ્ઞક્રમાઃ ॥ — ૫ પ્ર૦
૭ ખં૦

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે યજ્ઞનો વીસ્તાર બતાવેલો છે તે ઘણુંકરીને એકના એક પ્રમાણે ચારે વેદમાં છે. શાખાનો ભેદ કીંવા વેદના ભેદથી કર્મમાં થોડો ફરક પરચુરણ બાબતમાં પડે છે તે એવો કે એક કહેછે કે ઘોનું વાસણ જમણી બાજુ મુકવું ને બીજા કહેછે કે ઘીનું વાસણ ડાબી બાજુ મુકવું ને એક કહેછે કે ઝમો રહીને મંત્ર ભણવો ને બીજી કહે છે કે બેસીને ભણવું અવી પરચુરણ બાબતોમાં બ્રાહ્મણોનો ઘણો આગ્રહ અસલથી પડેલો છે માટે એક શાખાના બ્રાહ્મણ જેને ચરણ કહેછે તે બીજી શાખાનું કર્મ કરતા નથી અસલમાં શાખા એક એક પ્રદેશમાં હતી પળ દુષકાલ, આવર્ષણ, રાજક્રાંતી, પરચક્ર, યુદ્ધ, દંગા, અને પરદેશમાં પેટ ભરવાને વાસ્તે જવાની ઇચ્છા ઈત્યાદી કારણોની એક એક ઠેકાણે અનેક શાખાના લોક ભેગા થઈ ગયાછે બ્રાહ્મણ સીવાય બીજા કોઈને વેદ ભણવાનો અધીકાર નથી.

સ્ત્રીશૂદ્રદ્વિજબંધૂનાં ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા ॥ — ભાગવત

મૂળ વેદના મંત્ર અનેક ઋષી પાસે હતાં તે બધા વ્યાસજીએ ભેગા કરીને ચાર વેદની સંઘીતા બાંધી અને પોતાના જે શીષ્ય હતા તે ચાર જણાને અકેકી વેંચી આપી તેના નામ.

૧	પૈલ	વૈશંપાયન	જૈમિનિ	સુમંતુ
૨	ઋગ્વેદ	યજુર્વેદ	સામવેદ	અથર્વવેદ
૩	એતરેય	તૈત્તિરીય	તાંડ્ય	ગોપથબ્રાહ્મણ
	૮ ભેદ	૮૬ ભેદ	૧,૦૦૦ ભેદ	૯ ભેદ

તે એક એક આચાર્યના પેટામાં અનેક ભેદ ઊપર બતાવ્યા પ્રમાણે થયા તેની સંખ્યા પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખી છે, તે પ્રમાણે હાલ જોવામાં આવતા નથી પણ હાલ જે શાખા મળે છે તેના નામ

- ૧ ઋગ્વેદ—૧ સાંખ્યાયનિ, ૨ શાકલ, ૩ બાષ્કલ, ૪ આશ્વલાયનિ, ૫ માંડુક.
૨ યજુર્વેદ કૃષ્ણ તૈત્તિરીય—૧ આપસ્તંબ, ૨ હિરણ્યકેશી, ૩ મૈત્રાયણી, ૪ સત્યાષાઢ, ૫ બૌધાયની.
૨ યજુર્વેદ શુક્લ વાજસનેયી—૧ કળ્વ, ૨ માધ્યંદિની, ૩ કાત્યાયની.
૩ સામવેદ—૧ કૌથુમી, ૨ રાણાયણી, ૩ ગોભિલ.
૪ અથર્વવેદ—૧ પિપ્પલાદ, ૨ શૌનકી.

એક એક શાખાના જે આચાર્ય થઈ ગયા તેમને પોતાની શાખાને વાસ્તે એક એક સૂત્ર બાંધ્યું છે તે પ્રમાણે તે શાખાના બ્રાહ્મણ કર્મ કરે છે તેથી હરેક બ્રાહ્મણને નામ થાય છે તેની તપસીલ.

૧ નામ દામોદર	૨ ઉપનામ પંડ્યા	૩ ગોત્ર કપિ	૪ પ્રવર આંગિરસ આમહીયવ ઔરુક્ષયસ	૫ સૂત્ર સાંખ્યાયન
૬ વેદ ઋગ્વેદ	૭ શાખા સાંખ્યાયન	૮ મત સ્માર્ત	૯ કુલદેવ શીવ	૧૦ જ્ઞાતિ નાગર

આ દશ સીવાય ન્યાતી ભેદથી બ્રાહ્મણ વર્ણના પેટામાં જ્ઞાતીનું નામ, નાગર, અવદીચ, ચીતપાવન, ગૌડ, દ્રવિડ, ઇત્યાદિ થાયછે.

વૈશંપાયન ઋષી અને યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષી લઢ્યા તેથી યજુર્વેદમાં શુક્લ યજુર્વેદ ઉત્પન્ન થયો તેમાં ૧૭ શાખાઓ છે તેમનું નામ વાજસનીય પડ્યું છે તેમાંના પંદરનું ટેકાળું નથી અને બે હાલ ચાલે છે તેનું નામ કળ્વ અને માધ્યંદિની.

વેદના ગ્રંથ હેઠલ લખ્યા પ્રમાણે છે.

૧ સંહિતા, ૨ બ્રાહ્મણ, ૩ અરણ, ૪ ઉપનિષદ, ૫ પરિશિષ્ટ.

આમાં ચાર અને પાંચ પ્રકારના ગ્રંથમાં ભેલ બહુ થઈ છે જેને વેદનો આધાર જોડતો હતો તેણે આ ગ્રંથ નવા બનાવ્યા છે એનો દાખલો અલ્લોપનિષદ. એ અકબર બાદશાહાએ કરાવેલું છે.

ઋગ્વેદસંહિતા

અં ૨ અં ૩ વર્ગ ૭ । ૮ । ૯ । ૧૦ । ૧૧ । ૧૨ । ૧૩
અશ્વમેધ । દીર્ઘતમા ઔચથ્યઃ । ત્રિષ્ટુપ્ ।
એષ ચ્છાગઃ પુરો અશ્વેન વાજિના પૂષ્ણો ભાગો નીયતે વિશ્વદેવ્યઃ ॥
યદશ્વસ્ય ક્રવિષો મક્ષિકાશ યદ્વા સ્વરૌ સ્વધિતૌ રિપ્તમસ્તિ ॥
યદ્વસ્તયોઃ શમિતુર્યન્નચ્છેષુ સર્વા તા તે અપિ દેવેષ્વસ્તુ ॥
યદૂવધ્યમુદરસ્યાપવાતિ ય આમસ્ય ક્રવિષો ગંધો અસ્તિ ॥
સુકૃતા તચ્છમિતારઃ કૃષ્ણંતૂત મેધં શુતપાકં પચંતુ ॥
ચતુર્શ્ચિશ્ચાજિનો દેવબંધોર્વક્રીરશ્વસ્ય સ્વધિતિઃ સમેતિ ॥
અચ્છિદ્રા ગાત્રા વયુના કૃણોત પરુષ્પરુરનુઘુષ્ઠા વિ શસ્ત ॥
સુગવ્યં નો વાજી સ્વશ્વ્યં પુંસઃ પુત્રાં ઉત વિશ્વાપુષં રયિમ્ ॥
અનાગાસ્ત્વં નો અદિતિઃ કૃણોતુ ક્ષત્રં નો અશ્વો વનતાં હવિષ્માન્ ॥
અજઃ પુરો નીયતે નાભિરસ્યાનુ પશ્ચાત્કવયો યંતિ રેભાઃ ॥
ઉપ પ્રાગાત્પરમં યત્સધસ્થમર્વા અચ્છા પિતરં માતરં ચ ॥
અદ્યા દેવાઙ્ગુષ્ઠતમો હિ ગમ્યા અથા શાસ્તે દાશુષે વાર્યાણિ ॥

અર્થ :— ઘોડાના આગલ આ બકરો પુષા અને બીજા દેવોને વાસ્તે લાવ્યોછે. આ ઘોડાનું જે કંડ માંસ માંખીઓ ખાશે અને જે કંડ છરાને વલગી રેહેશે અને જે કંડ અશ્વને મારનારના નખમાં રેહેશે તે અશ્વને સાથે સ્વર્ગમાં જશે.

આ ઘોડાના પેટમાંથી જે કંડ ઘાસ કાંચુ નીકલશે, અને જે કંડ કાચુ માંસ તે સ્વચ્છ કરીને સારી પેટે રાંધવું ઘોડાના અંગમાં ચોત્રીસ પાંસલીઓછે તેમાં છરો યુક્તિથી ફેરવીને કોડ્ ભાગ ન બગડતાં અંગ જૂદાં જૂદાં કહાડવાં આ અશ્વમેધ કર્યાથી અમને ઘણી દોલત મલશે અને ગાયો અને ઘોડાં અને આરોગ્ય અને સંતાન અમને પ્રાપ્ત થશે. ઘોડાના આગલ બકરો બાંધવો અને તેને પછવાડે મંત્ર મળનારા બ્રાહ્મણો ઉભા રહેવા. આ ઘોડાને હળ્યાથી તેના જ્યાંહાં મા અને બાપછે એવો જે દેવોનું સ્થાનક ત્યાં એ ઘોડો જશે અને હોમ કરનારને અનેક લાભ આપશે.

બ્રહ્મવધો વેદનિંદા કૌટસાક્ષ્યં સુહૃદ્વધઃ ॥
ગર્હિતાનાદ્યયોર્જઘ્નિઃ સુરાપાનસમાનિ ષટ્ ॥ — પદ્મપુરાણ

અર્થ :— બ્રહ્મહત્યા, વેદનિંદા, ઓટી સાક્ષ, મિત્રવધ, ગર્હિત—અભક્ષ્ય—ભક્ષણ એ છે સુરાપાન—સમાન છે.

વેદપ્રણિહિતો ધર્મો હ્યધર્મસ્તદ્વિપર્યયઃ ।
વેદો નારાયણઃ સાક્ષાત્ ઇતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ — વ્યાસ
ન કેચિદ્વેદકર્તારો વેદસ્મર્તા ચતુર્મુખઃ ।
તથૈવ ધર્મ સ્મરતિ મનુઃ કલ્પાંતરેષ્વપિ ॥

અર્થ :— વેદમાં જે લખ્યું છે એનુંજ નામ ધર્મ તેના વિરુદ્ધ ચાલે તેનું નામ અધર્મ. વેદ એ સાક્ષાત્ નારાયણ છે એ નિઃસંશય જાણવું એવું મારુ મત છે એવું વ્યાસજી કહે છે.

વેદ કોઈએ બનાવેલો નથી ચતુર્મુખ જે બ્રહ્મા તેણે પૂર્વ કલ્પમાં જે વેદ ચાલતો હતો તેની સરત રાખીને આ કલ્પમાં પ્રકાશ કર્યો તાર પછી બ્રહ્માના જે પુત્ર મનુ તેમણે તેજ ધર્મ આગલ ચલાવ્યો.

ત્રિધા બદ્ધો વૃષભો રોરવીતિ
મંત્રબ્રાહ્મણકલ્પૈશ્ચ ॥
વેદતુલ્ય ઇતિ યાસ્કાચાર્યેનોક્તઃ ॥

અર્થ :— યજ્ઞ રૂપી ધર્મ મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને કલ્પ, એ ત્રણ પુસ્તકથી થાયછે માટે કલ્પ છે તે વેદતુલ્ય છે એવું યાસ્કાચાર્યે લખ્યું છે.

સ્વામિનારાયણનિ શિક્ષાપત્રિમાં સૂત્ર પ્રમાણે કર્મ કરવાનું લખ્યુંછે.

संस्काराश्चाह्निकं श्राद्धं यथाकालं यथाधनम् ॥
स्वस्वगृह्यानुसारेण कर्तव्यं च द्विजन्मभिः ॥ ९१ ॥

अर्थ :— संस्कार अने नित्य कर्म अने श्राद्ध जे काळे प्राप्त थाय ते आपणा वैभव प्रमाणे ब्राह्मण, क्षत्री, वाणीयाए पोत पोतानुं गृह्यसूत्र प्रमाणे करवुं. गृह्यसूत्र एटले कल्प

आश्वलायनसूत्र

दरएक शाखानु सूत्र छे तेमां बे भाग होयछे १ श्रौत, २ गृह्य, पैकी श्रौतमां यज्ञक्रीया लखेली होयछे, अने गृह्यमां ग्रहस्थना धर्म लखेला होयछे. आ ग्रंथ स्मृतिमां गणाय छे पण बीजा ग्रंथ करता सूत्रनी योग्यता मोटी छे सूत्र वेदतुल्य गणाय छे. अनेक शाखाना अनेक सूत्रो छे ते बधायनो वीषय एक रीतनो छे माटे आ ग्रंथमांना एक बेनो तपास करीए. प्रथम आश्वलायन शाखानो श्रौत सूत्र लईने तेना वाक्यों हेठळ लख्या छे.

१	दैव्याः शमितार आरभध्वं ०	३ अध्याय ३ कं०
२	दैवतेन पशुनानात्वम् ।	३ अ० ७ कं०
३	षाण्मास्यः सांवत्सरो वा ॥	३ अ० ८ कं०
सोऽयं निरूढपशुः षट्सु षट्सु मासेषु कतव्यः । संवत्सरे संवत्सरे वा ॥ —नारायणवृत्ति		
४	सौत्रामण्याम् ॥	३ — ९
५	आश्विनसारस्वतैर्द्राः पशवः बार्हस्पत्यो वा चतुर्थः । ऐंद्रसावित्रवारुणाः पशुपुरोडाशाः ॥	३ — ९
६	दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन ॥	४ — ९
७	अथ सवनीयेन पशुना चरन्ति ॥	५ अ० ३
८	अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति संस्थाः ॥	६ — ११
९	आग्नेय्यैन्द्राग्नैकादशिनाः पशवः ॥ — उत्तरषट्क	३ — २
१०	वायव्यः पशुः ॥	उ० ३ — २
११	सज्ञप्तमश्वं पत्यो धून्वन्ति ० ॥	उ० ४ — ८
१२	तस्य विशेषान् वक्ष्यामः ॥	उ० ६ — ९

अर्थ

- १ पशुने मारो.
- २ देवने जूदा जूदा प्रकारनां पशु जोड़ए.
- ३ छ महीने के वरशे वरशे निरूढ पशु करवो.
- ४ सौत्रामणीनु वीधान.
- ५ आश्वीन — सारस्वत — इंद्र ए त्रणे देवताने पशु आपवा : अने ब्रहस्पतीने चोथो पशु

- આપવો:—ઈંદ્ર—સવીતા તથા વરુણ એ દેવતાઓને પળ પશુ જોડે.
- ૬ પુનમ તથા અમાસને દિવશે અને ચાતુર્માસ અનુષ્ઠાનમાં પશુ મારવો.
- ૭ સવની અનુષ્ઠાનમાં પશુ વધ કરવો.
- ૮ સાત યજ્ઞને સંસ્થા કહેછે :— તેમના નામ.
૧. અગ્નિષ્ઠોમ. ૨. અત્યગ્નિષ્ઠોમ. ૩. ઉક્થ્ય. ૪. ષોડશી. ૫. વાજપેય. ૬. અતિરાત્ર. ૭. અપ્તોર્યામ.
- ૯ અગ્નિ તથા ઇંદ્રાગ્નિ આ દેવોને અગીયાર પશુ જોડે.
- ૧૦ વાયુ દેવતાને એક પશુ જોડે.
- ૧૧ મરી ગણા અશ્વ તથા યજ્ઞકરનારની સ્ત્રીએ બંનેને વસ્ત્ર નીચે ઢાંકવાં.
- ૧૨ વધ કરેલા પશુના કડકા કરીને યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણોમાં શી રીતે વહેંચવા તેનો પ્રકાર. :—

આશ્વાલાયન શ્રૌતસૂત્રના બાર અધ્યાય છે તેમાંના છમાં પૂર્વ ક્રતુ લખ્યાછે, અને બીજા છમાં ઉત્તર ક્રતુ લખ્યાછે. તેમનાં નામ.

- ૧ રાજસૂય. ૨ ગવામયન. ૩ ગોસવ. ૪ અશ્વમેધ. ૫ આંગિરસ ક્રતુ. ૬ સાકમેધ. ૭ પંચશારદીય.
- ૮ વિશ્વજિત. ૯ પૌંડરીક. ૧૦ ભર્ત દ્વાદશાહ. ૧૧ સંવત્સર સત્ર. ૧૨ મહાવ્રત. ૧૩ રાત્રિસત્ર.
- ૧૪ શતરાત્ર. ૧૫ સ્તોમ. ૧૬ દ્વાદશ સંવત્સર. ૧૭ સહસ્ર સંવત્સર.

આ શીવાય ચાર અધ્યાય ગૃહ્ય સૂચના છે. તેમાં ગ્રહસ્થના ધર્મ લખ્યા છે. ગૃહ્યમાં તથા શ્રૌતમાં તફાવત એટલો છે કે જે બ્રાહ્મણ એક અગ્નિનો કુન્ડ કે જેનું નામ સ્માર્તાગ્નિ જે રાખે છે તેનું નામ ગ્રહસ્થઃ — એ અગ્નિ લગ્નને દિવશે ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે ગ્રહસ્થ ત્રણ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરીને અગ્નિહોત્ર લે છે તેને શ્રૌતાગ્નિ કહે છે. તેના નામ :—

દક્ષિણાગ્નિ ગાર્હસ્પત્ય આહવનીય

આવા અગ્નિહોત્રીને યજ્ઞ કરવાનો અધીકાર થાય છે. તે અગ્નિહોત્રીનાં કર્મ શ્રૌત સૂત્રમાં વર્ણન કરેલાં છે. અને ગ્રહસ્થાશ્રમીના ધર્મ ગૃહ્ય સૂત્રમાં છે. ઘણાક ગ્રહસ્થ હાલ અગ્નીઉપાસના કરવા સારું રાખતા નથી પણ તે બાબતનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. ત્રણ દિવસ સુધી જે ગ્રહસ્થ અગ્નિ રાખે નહીં તે શૂદ્ર થાય છે એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ગ્રહસ્થાશ્રમ લગ્નથી શરૂ થાય છે. અને લગ્ન થયા પછી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રજાને બ્રાહ્મણ કરવા સારું સોલ સંસ્કાર લખ્યા છે. ગૃહ્ય સૂત્રમાં આ સંસ્કાર લખેલા છે. તેમનાં નામ :—

ગર્ભાધાન પુંસવન જાતકર્મ અન્નપ્રાશન ચૂડા ઉપનયન વિવાહ અંત્યેષ્ઠી ઇત્યાદિ.

અસલના વચ્ચેનાં રાજા લોકો અગ્નિહોત્ર લેતા હતા અને રાજસૂય અશ્વમેધ વીગરે યજ્ઞ કરતા હતા. સુત્રને કલ્પ—ધર્મસુત્ર—સમયાચારિક સુત્ર—એવા નામ કહે છે. આશ્વાલાયનાચાર્યનું સુત્ર કેવળ ઋગ્વેદનો સાર છે એમ કહેવાય છે. તેનો શ્રૌત ભાગ વીશે ઉપર લખ્યું છે, અને અગ્નિહોત્રી શીવાયના ગૃહસ્થના ધર્મ ગૃહ્ય સૂત્રમાં કેવી રીતના વર્ણન કરેલા છે તે નીચે લખ્યું છે.

- ૧ અથ પશુકલ્પઃ । ૧ અ૦ ૧૧-૧
- ૨ ઉત્તરતોઽગ્નેઃ શામિત્રસ્યાયતનં કૃત્વા । પશુમાપ્લાવ્ય ।
સપલાશયાર્દ્રશાખયા પશ્ચાદુપસ્પૃશેત્ । ત્વા જુષ્ટમુપાકરોમીતિ । ૧-૧૧-૨
- ૩ વ્રીહિયવમતીભિરદ્ધિઃ પુરસ્તાત્ પ્રોક્ષતિ અમુષ્મૈ ત્વા જુષ્ટં પ્રોક્ષામિ । ૧-૧૧-૩
- ૪ આવૃતૈવ પર્યગ્નિકૃત્વોદંચં નયન્તિ । ૧-૧૧-૫
- ૫ તસ્ય પુરસ્તાદુલ્મુકં હરન્તિ । ૧-૧૧-૬
- ૬ શામિત્ર એષ ભવતિ । ૧-૧૧-૭
- ૭ વપાશ્રપણીભ્યાં કર્તા પશુમન્વારભતે । ૧-૧૧-૮
- ૮ પશ્ચાચ્છામિત્રસ્ય પ્રાક્શિરસં પ્રત્યક્શિરસં વોદક્ષપાદં
સંજ્ઞપ્ય પુરા નાભેસ્તૃણમંતર્ધાય વપામુત્થિઘ્ન । ૧-૧૧-૧૦

નારાયણવૃત્તિ

શામિત્રસ્ય પશ્ચિમે દેશે બર્હિરુપસ્તૃણાતિ કર્તા । “તં યત્ર નિહનિષ્યન્તો ભવંતિ તદધ્વર્યુર્બહિરધસ્તાદુપાસ્યતિ” ઇતિ શ્રુતેઃ । તતસ્તસ્મિન્ બર્હિષિ પ્રાક્શિરસં વોદક્ષપાદં પશું સંજ્ઞપયતિ શમિતા વપાસ્થાનં જ્ઞાત્વા તિર્યક્ છિત્ત્વા વપાં ઉદ્ધરેત્ । શામિત્રે પ્રતાપ્ય તાં વપામભિધાર્ય જુહુયાત્ ।

અર્થ

- ૧ ગૃહ્ય સુત્રના પ્રથમાધ્યાયમાંની અગીયારમી કંડીકાના પ્રથમ સુત્રમાં પશુ યાગનુ વીધાન લખેછે :—
- ૨ અગ્નિના ઉત્તરમાં પશુ વધ કરવાની જગા ઠરાવવી. અને પશુને ન્હવરાવવો, અને ખાખરાની લીલી ડાઢીથી તેને સ્પર્શ કરવો અને બોલવું કે તું દેવનું ભક્ષણે. માટે તને ભક્ષણ યોગ્ય કરું છું.
- ૩ ડાંગર તથા જવ પાણીમાં નાચી તે પાણી પશુ ઉપર છાંટવું.
- ૪ બલ્લતા ડામ લેઈને પશુની પ્રદક્ષણા કરવી.
- ૫ તેજ બલ્લતા ડામ લેઈને પશુના આગળ ચાલવું :—
- ૬ પશુને વધ કરવાને ઠેકાણે લઈ જવું :—
- ૭ વપા યાગનો મંત્ર ભણવો :—
- ૮ વધ કરીને પશુની નાભીને ઠેકાણે વપા હોય છે તે તે ઠેકાણે છેદીને તે વપા વ્હાડવી :—

નારાયણવૃત્તિ

વધ સ્થલમાં ડામ પાથરવા ને તે ઉપર પશુને મારવો :—

एवी वेद आज्ञाछे माटे ते मुजब करीने पछी पेट छेदन करीने वपा कहाडवी, अने वध स्थळना नजीक अग्नि उपर तपाववी तार पछी ते उपर घी रेडवुं ने तारबाद अग्निमां होम करवो :—

बीजा अध्यायमां छोकरानो अन्नप्राशन संस्कार लख्यो छे तेनां सुत्र नीचे लख्या प्रमाणे.

१ षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥ १ अ० १६ कं० १ सू०

२ आजमन्नाद्यकामः ॥ १—१६—२

३ तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १—१६—३

अर्थ

१ जन्मथी छटा मासमां अन्नप्राशन संस्कार करवो.

२ बकरानु मांस ए संस्कारमां खवरावीए तो धन धान्यनी वृद्धि करे छे.

३ तीतर पक्षीनु मांस खवराववामां आवे तो ब्राह्मणमां ब्रह्म तेजनी वृद्धि थाय छे.

गृह्य सुत्रना प्रथमाध्यायनी चोवीसमी कंडीकामां मधुपर्क वीधी लख्यो छे तेना सूत्र नीचे लख्या प्रमाणे

:—

१ ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् । १—२४—१

२ स्नातकायोपस्थिताय । १—२४—२

३ राज्ञे च । ३

४ आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च । ४

५ आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते । २३

६ हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वोकुरुतेति कारयिष्यन् ॥ २४

नारायणवृत्ति

इमं मंत्रं जपित्वा ओम् कुरुतेति ब्रूयात् यदि कारयिष्यन् मारयिष्यन् भवति तदा च दाता आलभेत् ।

७ नामांसो मधुपर्को भवति भवति । २६

नारायणवृत्ति

मधुपर्कागं भोजनं अमांसं न भवतीत्यर्थः । पशुकरणपक्षे तन्मांसेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण ।

अर्थ

१ यज्ञ करवा सारू ऋत्विज नीमती वखत तेने मधुपर्क आपवो जोइये तेज प्रमाणे लग्न थवा वास्ते जे वर घरमां आवे अने राजा घरमां आवे अथवा.

४ आचार्य एटले गुरु घरमां आवे अथवा ससरो घरमां आवे अगर काको अगर मामो आवे तो तेमने मधुपर्क आपवो जोइये.

५ मोहो साफ करवा सारू पाणी आपीने तेमना मोह आगळ गाय मुकवी.

६ सुत्रमां लखेला मंत्र भणीने ओम् कहीने घरना मालेके गायनो वध करवो.

७ मधुपर्कने अंगे जे जमणवार थायछे ते मांस वीना थती नथी माटे पशुनो वध पुर्वक मधुपर्क कर्यो होय ते तेज पशुनु मांस जमणवारमां काममां आवे अने पशुने छोडी दीधो होय तो बीजी रीते मांस मेळवीने भोजन करावुं.

द्वितीय अध्यायमां नी चोथी कंडीकामां अष्टका वीधान लख्युं छे तेमां पशुनो वध करवानुं लखेलुंछे. तेनु सुत्र नीचे मुजब.

पशुकल्पेन पशुं संज्ञाप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात् ॥ २-४-१३

अर्थ

पाछला अध्यायमां पशु वधनु वीधान बतावेलुं छे. तेज प्रमाणे पशु एटले बकरो मारी तेनुं काळजुं काहाडी तेनो होम करवो.

वळी बीजा अध्यायनी पांचमी कंडीकामां पेहेला सुत्रमां अन्वष्टका अनुष्ठान लख्युंछे तेमां नीचे प्रमाणे लखेलुंछे.

१ अपरेद्युरन्वष्टक्यं — २-५-१

२ तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य — २-५-२

नारायणवृत्ति

अपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टक्यं नाम कर्म कार्यमित्यर्थः । योऽष्टम्यां पशुः कृतः तस्यैव मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृत्येत्यर्थः ।

अर्थ

१ नोमने दिवशे अन्वष्टका कर्म करवुं.

२ जे पशुनो वध कर्यो होय तेनुं मांस ब्राह्मणने जमाडवुं.

वळी चोथा अध्यायनी प्रथम कंडीकामां अग्निहोत्री ब्राह्मण मरे तो तेने बाळवानो वीधी लख्यो छे, ते सुत्र नीचे मुजब.

- १ आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येत् ॥ — अ. ४-१-१
- २ अगदः सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वाऽवस्येत् ॥ — ४-१-४
- ३ अनिष्ट्वा वा — ४-१-५
- ४ पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके — ४-२-३
- ५ अनुस्तरणीं — ४
- ६ गां — ५
- ७ अजां वैकवर्णाम् — ६
- ८ कृष्णामेके — ७
- ९ सव्ये बाहौ बद्ध्वाऽनु संकालयन्ति — ८
- १० अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरो मुखं प्रच्छादयेत् — ४-३-१९
- ११ वृक्का उद्धृत्य पाण्योरादध्यात् — २०
- १२ हृदये हृदयं — २१
- १३ सर्वा यथाङ्गं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्ये० — २४
- १४ तां उत्थापयेद्देवरः । उदीर्ष्य नार्यभि — ४-२-१८
- १५ स एवंविदा दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ — ४-४-७

अर्थ

- १ श्रौत्री ब्राह्मण आजारी पडे तो तेने अग्नि सहीत गाम बहार कोई ठेकाणे लई जई राखवो :—
- २ जो सारो थाय तो एक पशुनी इष्टि करीने घेर आणवो :—
- ३ कदी मरी जाय तो :—
- ४ गाडामां घाली स्मशानमां लई जवो :—
- ५ अनुस्तरणी एटले एक जनावर साथे लेवुं :—
- ६ ए जनावर गाव जोईये :—
- ७ अथवा एक रंगनी बकरी जोईये :—
- ८ अने ते बकरी काळी जोईये :—

९ ते जनावरने गळे दोरी बांधी मडदाने जमणे हाथे ते दोरीनो बीजो छेडो बांधवो ने तेने मडदानी साथे चलावुं :—

१० अनुस्तरणीनो वध करी तेनी वपा कहाडी ते वती प्रेतनु माथु ढांकवुं :—

११ तेनां यकृत कहाडी प्रेतना हाथमां मुकवुं :—

१२ हृदय ते प्रेतना हृदय उपरज मुकवुं :—

१३ ए मुजब सर्व अंग प्रेतना अंग उपर मुकी अनुस्तरणीना चामडा वते ते प्रेतनु बध्नु अंग ढांकी देवुं :—

१४ प्रेतनी पत्नीने पुनर्विवाह करवानो उपदेश करी खशेडवी :—

१५ आ प्रमाणे जेनुं प्रेत बाळवामां आवेछे ते माणस स्वर्गमां जायछे.

१६ गृह्य सुत्रना चोथा अध्यायनी नवमी कंडीकामां शुलगवनामक यज्ञ लख्योछे तेनां सुत्रो नीचे लख्या प्रमाणे छे.

१ अथ शूलगवः । — ४-९-१

२ शरदि वसंते वार्द्रया । — २

३ श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्य । — ३

४ अकुष्ठपृषत् । — ४

५ कल्माषमित्येके । — ५

६ कामं कृष्णमालोहवांश्चेत् । — ६

७ व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य । — ७

८ शिरस्त आभसत्तः । — ८

९ रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति । — ९

१० प्रोक्षणादि समानं पशुना विशेषान्वक्ष्यामः । — १५

११ पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयात् इति ह विज्ञायते । — १६

१२ हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवायोग्राय

भीमाय पशुपतये रुद्राय शंकरायेशानाय स्वाहेति । — १७

१३ स एष शूलगवो धन्यो लोक्यः पुण्यः पुत्र्यः पशव्य आयुष्यो यशस्यः । — ३६

१४ इष्ट्वाऽन्यमुत्सृजेत् । — ३७

अर्थ

१ शूलगव अनुष्ठान ए प्रमाणे करवुं.

२ शरदऋतु एटले आसो तथा कारतक. तथा वसंतऋतु एटले चैतर तथा वैशाक मासोमां अथवा जे दिवशे आर्द्राक्षत्र होय ते दिवशे शूलगव यज्ञ करवो.

३ जोरावर बळवान आखलो होय ते लेवो.

४ ते आखलो रोगी होवो नही जोइये.

५ वळी ते आखलो काबरा रंगनो जोइये.

६ काळा जांबु रंगनो होय तो चाले.

- ૭ ડાંગેર તથા જવનું પાણી કરીને તે વતે આખલા ઉપર અભીશેક કરવો.
- ૮ માથાથી તે પુછડા સુધી.
- ૯ માહાદેવને ગૃહણ કરવા યોગ્ય થાય આ મંત્ર ભળવો.
- ૧૦ બીજા પશુનું પ્રોક્ષણ તથા વધ બીજે ઠેકાણે કહેલું છે તેજ મુજબ કરવું.
- ૧૧ ખાખરાના લાકડાના વાસણમાં તેની વપા એટલે કાઠજુ મુકી તેનો હોમ કરવો.
- ૧૨ હોમ કરવો તે શીવનાં બાર નામ દેઈને કરવો.
- ૧૩ એ પ્રમાણે શુલગવ નામનો યજ્ઞ કરે તેને ધાન્ય-કીર્તિ-પુણ્ય-પુત્ર-પશુ-સમૃદ્ધિ-આયુષ્ય વૃદ્ધિ તથા યશ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૧૪ સદરહુ પ્રમાણે યજ્ઞ કરીને ફરીથી યજ્ઞ કરવા વાસ્તે બીજો આખલો નીમીને છોડી દેવો.

સદરહુ પ્રમાણે ઋગ્વેદી આશ્વલાયન બ્રાહ્મણનું ધર્મસૂત્રનો અર્થ ઉપર લખ્યો છે. પુરાણમાં બહુ ઠેકાણે ઋષી રાજા વીગરે આવ્યાથી મધુપર્ક સહીત પુજા કરીને સત્કાર કર્યો એવા દાખલા મળી આવે છે. તેથી તે વેળા મધુપર્કની રીત બહુ હતી એમ માલુમ પડે છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણ આપસ્તંબ શાખાના કેહેવાય છે. તૈલંગ અને માહારાષ્ટ્રપ્રદેશમાં એ શાખાના બ્રાહ્મણો ઘણા છે તેમનું આપસ્તંબીય ધર્મસૂત્રનામક શાસ્ત્ર છે તે ઉપર હરદત્તવૃત્તિ કરીને ટીકા છે, તે સુત્ર હાલ મુંબઈમાં સરકાર તરફથી છપાઈ બાહાર પડેલું છે તેમાંથી થોડાંક સુત્રો નીચે દાખલ કર્યા છે :—

પ્રશ્ન પટલ સૂં

- ૧ ધેન્વનડુહોર્ભક્ષ્યમ્ । —૧-૫-૩૦
- ૨ વ્યાઘ્રભોજ્યમિતિ હિ બ્રાહ્મણમ્ । —૨૮
- ૩ મેધ્યમાનડુહમિતિ વાજસનેયકમ્ । —૩૧
- ૪ ગોમધુપર્કાર્હો વેદાધ્યાયઃ । —૨-૪-૫
- ૫ આચાર્ય ઋત્વિક્ સ્નાતકો રાજા વા ધર્મયુક્તઃ । —૨-૪-૬
- ૬ આચાર્યાયર્ત્વિજે શ્વશુરાય રાજ્ઞ ઇતિ પરિસંવત્સરાદુપતિષ્ઠદ્ભ્યો ગૌર્મધુપર્કશ્ચ । —૨-૪-૭
- ૭ ધર્મજ્ઞસમયઃ પ્રમાણં વેદાશ્ચ । —૧-૧-૨

અર્થ

- ૧ ગાય તથા બલ્લદ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.
- ૨ પક્ષી ભક્ષણને લાયક છે એમ બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કહ્યું છે.
- ૩ બલ્લદ યજ્ઞ પશુ છે એમ વાજસનીય કહે છે.
- ૪ ગાયનો વધ કરીને મધુપર્ક કરવો એવી વેદાજ્ઞા છે.
- ૫ આચાર્ય ઋત્વીજ વર તથા રાજા એમને મધુપર્ક આપવો જોઈયે.
- ૬ સસરો ઇત્યાદી એકેક વરસને અંતરે ઘેર આવે તો તે મધુપર્ક કરવા યોગ્ય છે.
- ૭ ધર્મ જાણવાની જેની ઇચ્છા હોય તેણે વેદનું પ્રમાણ રાખવું.

કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર

મધુપર્ક

પડધ્યા ભવંતિ । આચાર્ય ઋત્વિગ્ વૈવાહ્યો રાજા પ્રિયઃ સ્નાતક ઇતિ ।
ગૌરિતિ ત્રિઃ પ્રાહ ॥ આલભેત્ ॥

અન્નપ્રાશન

ભારદ્વાજમાંસેન વાક્પ્રસારકામસ્ય કપિંજલમાંસેનાન્નાદ્યકામસ્ય મત્સ્યૈર્જવનકામસ્ય કૃકષાયા
આયુઃકામસ્ય ।
શૂલગવઃ સ્વર્ગ્યઃ પશવ્યઃ રૌદ્રં પશુમાલભેત્ ।

નવકંઠિકા શ્રાદ્ધસૂત્ર

અથ તૃપ્તિઃ । છાગોસ્રમેષાનાલભ્ય ન સ્વયં મૃતાનાહત્ય પચેન્માસદ્વયં તુ મત્સ્યૈર્માસત્રયં હારિણેન
ચતુરઃ ઔરભ્રેણ પંચ શાકુનેન ષટ્ છાગેન સપ્ત કૌર્મેણાષ્ટૌ વારાહેણ નવ મેષમાંસેન દશ
માહિષેણૈકાદશ પાર્ષતેન સંવત્સરં તુ વાર્ધ્રીણમાંસેન દ્વાદશ વર્ષાણિ ચ્વડ્ગમાંસં કાલશાકં
લોહચ્છાગમાંસં મધુ મહાશલ્કઃ અક્ષયતૃપ્તિઃ ॥

અર્થ :— માધ્યંદિની શાખાના જે બ્રાહ્મણ છે તે કાત્યાયન સૂત્રનો ઉપયોગ કરેછે તેમાં મધુપર્ક, અન્નપ્રાશન, શૂલગવ, શ્રાદ્ધ, એ ચારે અનુષ્ઠાનમાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે આશ્વલાયન સુત્ર પ્રમાણે છે માટે તપશીલવાર વિસ્તાર કર્યો નથી જેને વિસ્તાર જાણવાની ઈચ્છા હશે તે ઊપર લખેલા સંસ્કૃત વાક્યો વાંચે તો તેના ધ્યાનમાં આવશે.

બ્રાહ્મણોની જેટલી શાખાઓ છે એટલાં સુત્રછે. તે બધાં તપાસતાં પાર આવે તેવો નથી માટે ધર્મ સુત્રના ગ્રંથ મુકી સ્મૃતિયોનો તપાસ કરીયે. સ્મૃતિ ગ્રંથ એકંદર પચાસ સાઠ છે. તે દરેક ઋષિના નામથી ઓળખાય છે તેનાં નામ.

(૧) મનુ, (૨) યાજ્ઞવલ્ક્ય, (૩) વિષ્ણુ, (૪) હારીત, (૫) ઉશના, (૬) અંગિરા, (૭) યમ, (૮) આપસ્તંબ, (૯) સંવર્ત, (૧૦) કાત્યાયન, (૧૧) બૃહસ્પતિ, (૧૨) વ્યાસ, (૧૩) શંખલિખિત, (૧૪) દક્ષ, (૧૫) ગૌતમ, (૧૬) શાતાતપ, (૧૭) વસિષ્ઠ ઇત્યાદિ.

આ ઉપર બતાવ્યા તે તથા બીજા ઘણા છે એ સર્વ ગ્રંથોને ધર્મશાસ્ત્ર કહેવાય છે તેમાં મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય એ બે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને એ બે જળના બનાવેલા ગ્રંથ પળ મોટા છે. અને તેમના ગ્રંથના આચાર—વ્યવહાર—તથા પ્રાયશ્ચીત એવી રીતના ત્રણ ભાગ કરેલા છે. મનુસ્મૃતી ઉપર કુલુકભટ્ટની ટીકા છે તે પ્રસીદ્ધ છે તે શિવાય મેઘાતિથી વીગરેની ટીકાઓ છે. મનુનું વચન પ્રમાણ છે એમ વેદમાં પણ કહેલું છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહીતા ઉપર મિતાક્ષરા નામની ટિકા છે

તે વિજ્ઞાનેશ્વર નામનો પંડીત થઈ ગયો છે તેણે કરેલી છે. એ બે ગ્રંથમાંથી પ્રથમ સ્વાયંભુ મનુનું કે જે બ્રહ્મદેવનો છોકરો હતો એવું તે પોતાની સ્મૃતીમાં લખે છે તેનું ધર્મશાસ્ત્ર તપાસતાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે વચનો મળી આવે છે :—
આ ગ્રંથનો ગુજરાતી તરજુમો જઢેરીલાલ ડમીયાશંકર યાજ્ઞીકે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેના આધાર સાથે અર્થ લખવામાં આવશે :—

મનુસ્મૃતિ

- ૧ ઇદં શાસ્ત્રં તુ કૃત્વાસૌ મામેવ સ્વયમાદિતઃ ॥ ૧-૫૮
- ૨ બ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ પૃથિવ્યામધિજાયતે ।
ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં ધર્મકોશસ્ય ગુપ્તયે ॥ ૧-૯૯
- ૩ સર્વં સ્વ બ્રાહ્મણસ્યેદં યત્કિંચિજ્ઞગતીગતમ્ ।
શ્રૈષ્ઠ્યેનાભિજનેનેદં સર્વં વૈ બ્રાહ્મણોઽર્હતિ ॥ ૧-૧૦૦
- ૪ વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રાણાં તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥ ૨-૧૬૬
- ૫ શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્ હિ માનવઃ ।
ઇહ કીર્તિમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચાનુત્તમં સુખમ્ ॥ ૨-૯
- ૬ ધર્મં જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ ૨-૧૩
- ૭ અગ્નિવાયુરવિભ્યસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।
દુદોહ યજ્ઞસિદ્ધ્યર્થમૃગ્યજુઃસામલક્ષણમ્ ॥ ૧-૨૩
- ૮ તિલૈર્ગ્રીહિયવૈર્માષૈરદ્વિર્મૂલફલેન વા ।
દત્તેન માસં તૃપ્યંતિ વિધિવત્પિતરો નૃણામ્ ॥ ૩-૨૬૭
- ૯ દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન ત્રીન્માસાન્હારિણેન તુ ॥ ૩-૨૬૮
- ૧૦ ષળ્માસાન્ ષ્ણગમાંસેન પાર્ષતેન ચ સપ્ત વૈ ॥ ૩-૨૬૯
- ૧૧ દશમાસાંસ્તુ તૃપ્યંતિ વરાહમહિષામિષૈઃ ।
શશકૂર્મયોસ્તુ માંસેન માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ ૩-૨૭૦
- ૧૨ વાર્ધ્રીણસસ્ય માંસેન તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥ ૩-૨૭૧
- ૧૩ કાલશાકં મહાશલ્કાઃ ખડ્ગલોહામિષં મધુ ।
આનંત્યાયૈવ કલ્પ્યન્તે મુન્યન્નાનિ ચ સર્વશઃ ॥ ૩-૨૭૨
- ૧૪ પ્રોક્ષિતં ભક્ષ્યેન્માસં બ્રામ્હણાનાં ચ કામ્યયા ।
યથાવિધિ નિયુક્તસ્તુ પ્રાણાનામેવ ચાત્યયે ॥ ૫-૨૭
- ૧૫ પ્રાણસ્યાન્નમિદં સર્વં પ્રજાપતિરકલ્પયત્ ।
સ્થાવરં જંગમં ચૈવ સર્વં પ્રાણસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૫-૨૮
- ૧૬ બભૂવુર્હિ પુરોડાશા ભક્ષ્યાણાં મૃગપક્ષિણામ્ ।
પુરાણેષ્વપિ યજ્ઞેષુ બ્રહ્મક્ષત્રસવેષુ ચ ॥ ૫-૨૩
- ૧૭ દેવાન્પિતૃંશ્ચાર્ચાયિત્વા ખાદન્માસં ન દુષ્યતિ ॥ ૫-૩૨
- ૧૮ યજ્ઞાર્થં પશવઃ સૃષ્ટાઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ।
યજ્ઞસ્ય ભૂત્યૈ સર્વસ્ય તસ્માદ્યજ્ઞે વધોઽવધઃ ॥ ૫-૩૯

- ૧૯ ઓષધ્યઃ પશવો વૃક્ષાસ્તિર્યચઃ પક્ષિણસ્તથા ।
યજ્ઞાર્થં નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્નુવંત્યુત્સૃતીઃ પુનઃ ॥ ૫-૪૦
- ૨૦ મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ પિતૃદૈવતકર્મણિ ।
અત્રૈવ પશવો હિંસ્યા નાન્યત્રેત્યબ્રવીન્મનુઃ ॥ ૫-૪૧
- ૨૧ એષ્વર્થેષુ પશૂન્ હિંસન્ વેદતત્ત્વાર્થવિદ્દ્વિજઃ ।
આત્માનં ચ પશૂંશ્ચૈવ ગમયત્યુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૫-૪૨
- ૨૨ વૃથા પશુઘ્નઃ પ્રાપ્નોતિ પ્રેત્ય જન્મનિ જન્મનિ ॥ ૫-૪૩
- ૨૩ નાવેદવિહિતાં હિંસામાપદ્યપિ સમાચરેત્ ॥ ૫-૪૪
- ૨૪ યા વેદવિહિતા હિંસા નિયતાસ્મિન્ ચરાચરે ।
અહિંસામેવ તાં વિદ્યાદ્વેદાદ્ધર્મો હિ નિર્ભમૌ ॥ ૫-૪૫
- ૨૫ પાઠીનરોહિતાવાદ્યૌ નિયુક્તૌ હવ્યકવ્યયોઃ ॥ ૫-૪૬
- ૨૬ નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસભુત્પદ્યતે ક્વચિત્ ।
ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માસં વિવર્જયેત્ ॥ ૫-૪૭
- ૨૭ નિયુક્તસ્તુ યથાન્યાયં યો માંસં નાત્તિ માનવઃ ।
સ પ્રેત્ય પશુતાં યાતિ સંભવાનેકવિંશતિમ્ ॥ ૫-૪૮
- ૨૮ શ્વમાંસમિચ્છન્નાર્તોઽતું ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ।
પ્રાણાનાં પરિરક્ષાર્થં વામદેવો ન લિપ્તવાન ॥ ૧૦-૧૦૬
- ૨૯ ક્ષુધાર્તશ્ચાત્તુમભ્યાગાદ્દિશ્વામિત્રઃ શ્વજાઘનીમ ।
ચાળ્ડાલહસ્તાદાદાય ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ॥ ૧૦-૧૦૮

અર્થ

૧ આ શાસ્ત્ર રચીને બ્રાહ્મણે મને વીધી પુર્વક મળાવ્યું.

૨ બ્રાહ્મણ જન્મે છે ત્યારથીજ તે પૃથ્વી ઉપર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, અને સર્વ પ્રાણીનો ઉપરી છે. ધર્મ રૂપી મંડારનું રક્ષણ કરવાનું કામ એને સોંપેલું છે.

૩ જે કોઈ વસ્તુ સંસારમાં છે તે સર્વ બ્રાહ્મણની પોતાનીજ હોય એમ છે. કેમકે એ પ્રથમ બ્રહ્માના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી સર્વ વસ્તુઓનો સ્વામી બ્રાહ્મણ થઈ સકે છે.

૪ વેદાભ્યાસ છે તે બ્રાહ્મણનું પરમ તપ કહેલું છે.

૫ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા મનુષ્યો આ લોકની કીર્તિને તથા પરલોકના ઉત્તમ સુખને પામે છે.

૬ ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારાઓનું પરમ પ્રમાણ શ્રુતિ છે.

૭ અગ્નિ-વાયુ-તથા સુર્યમાંથી અનુક્રમે ઋગ્વેદ યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણે વેદ યજ્ઞ સીદ્ધીને સારુ દોહી કહાડ્યા હોય તેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યા.

૮ તલ-ડાંગેર-જવ-અડદ અથવા મૂલ-ફુલ એઓમાંથી કોઈ એક વસ્તુ શાસ્ત્રની રીતે આપ્યાથી એક માસ સુધી પિત્રિયો તૃપ્ત થાય છે.

૯ માછલાના માંસથી બેમાસ તૃપ્ત રહેછે. અને હરણના માંસથી ત્રણ માસ રહેછે.

૧૦ વાછડાના માંસથી છમાસ સુધી તૃપ્ત રહેછે. અને ચીત્ર મૃગના માંસથી સાતમાસ સુધી તૃપ્ત રહેછે.

૧૧ મુંડ તથા મેંશના માંસથી દશમાસ સુધી તૃપ્ત રહેછે. અને સસલા તથા કાચબાના માંસથી અગીયારમાસ સુધી પિત્રિ તૃપ્ત રહેછે.

૧૨ લાંબા કાનવાળા ધોળા બકરાના માંસથી બાર વર્ષ સુધી પિત્રિ તૃપ્ત રહેછે.

૧૩ “કાલશાક” નામનું શાક, “માહાશલ્ક” નામના મત્સ્ય અથવા ગેંડા, લાલ બકરુ, એમાંના કોઈ એકનું માંસ આપ્યાથી, મધથી અને સર્વ પ્રકારનાં ઋષી ધાન્ય અને વનવગડામાં જે થાય છે તે આપ્યાથી અનંત વર્ષ સુધી પિત્રિ તૃપ્ત થાય છે.

૧૪ યજ્ઞને અર્થે જે માંસનું વેદ મંત્રથી પ્રોક્ષણ થયું હોય અને બ્રાહ્મણ તેનું ભક્ષણ કરવાની આજ્ઞા કરે અગર પ્રાણ જવાની ધાસ્તી લાગતી હોયતો તેનું ભક્ષણ કરવું.

૧૫ બ્રહ્માયે પ્રાણના રક્ષણ સારુ સૃષ્ટિ સરજીછે. માટે સ્થાવર જંગમ સર્વે પદાર્થ પ્રાણના ઉપભોગને અર્થે છે.

૧૬ અગાડના કાળમાં બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયના યજ્ઞમાં ભક્ષણને યોગ્ય એવાં જનાવર તથા પક્ષીના માંસનું દેવતાને નૈવેદ્ય કરવામાં આવતું હતું.

૧૭ દેવની તથા પિત્રિની પુજા કરી રહ્યા પછી માંસનું ભક્ષણ કરેતે તેને દોષ નથી.

૧૮ સ્વયંભુએ પોતે પશુને યજ્ઞને અર્થે સરજ્યાં છે. અને યજ્ઞ આ સર્વ જગતની વૃદ્ધિ સારુ ઠરાવવામાં આવ્યો છે. યજ્ઞ માટે સારુ પશુની હિંસા કરનાર હિંસક નથી.

૧૯ ઔષધી-પશુ-વૃક્ષ-જનાવર-અને પક્ષીઓનો યજ્ઞને અર્થે નાશ થાય તો તે પરલોકમાં ઉત્તમ જન્મ પામે છે.

૨૦ મધુપર્કને સમયે-યજ્ઞમાં-અને પીત્રી કર્મમાં તથા દેવના કર્મમાં એટલેજ પ્રસંગે પશુ હિંસા મનુષ્ય કહેલી છે.

૨૧ ઉપર કહેલે પ્રસંગે વેદના અર્થ તથા તત્ત્વ જાણનારો દ્વિજાતી વર્ણવાલો પુરુષ પશુ હિંસા કરે તો તે પોતે તથા પશુ ઉત્તમ ગતીને પામેછે.

૨૨ માંસ ભક્ષણની ઈચ્છા પુરી કરવા સારુ પશુ હિંસા કરનાર પુરુષને તે પશુના શરીર ઉપર જેટલા વાલ છે તેટલાં મૃત્યુ તેણે જન્મો જન્મ પરલોકમાં થાય છે.

૨૩ વેદની આજ્ઞા વીના આપત્તિકાલમાં પળ પોતાના અગર ગુરુના ઘરમાં અથવા અરણ્યમાં પશુ હિંસા કરવી નહીં.

૨૪ વેદ વિહિત હિંસા સ્થાવર જંગમ જગતમાં કરવામાં આવેછે તેને હિંસા ગણવી નહીં કારણ કે વેદમાંથી ધર્મ નિષ્પન્ન થયો છે.

૨૫ પાઠીન તથા રોહિતનુ માંસ હવ્ય— કવ્યમાં આવ્યું હોય તો તે પરોણાને ખવરાવવું.

૨૬ પશુ હિંસા વિના કાંઈ માંસ મળી સકતું નથી પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તી નથી. માટે માંસ ભક્ષણ તદન વર્જ્ય કરવું જરૂરનું છે.

૨૭ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધર્મ કાર્યમાં લાગેલો પુરુષ જો માંસનુ ભક્ષણ ન કરે તો તે મરવા પછી એકવીસ જન્મ સુધી પશુ અવતરે છે.

૨૮ ધર્મ અધર્મ સમજવામાં વિચક્ષણ એવો વામદેવ પણ ઘણી ભુખથી પીડાયો હતો ત્યારે પ્રાણનુ રક્ષણ કરવા સારુ કુતરાનુ માંસ ખાવાની તેની ઈચ્છા થઈ પરંતુ તેથી કાંઈ તેને દોષ લાગ્યો નહીં.

૨૯ તેમજ ધર્મ અધર્મ સમજવામાં જેની બરોબરી કોઈથી થઈ ન શકે એવો વિચક્ષણ ઋષિ વિશ્વામિત્ર તેણે પણ જ્યારે ક્ષુધાથી મરવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે કુતરાનુ માંસ ચંડાલના હાથથી લેઈ ખાવાનો નીશ્ચય કીધો.

સદરહુ પ્રમાણે મનુના ધર્મશાસ્ત્રમાંથી વચનો લખ્યાં છે, હવે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં આચાર અધ્યાય છે તેમાંના કેટલાંક વચનો નીચે લખ્યાં છે.

ગૃહસ્થધર્મપ્રકરણં

મહોક્ષં વા મહાજં વા શ્રોત્રિયાયોપકલ્પયેત્ ॥ ૧૦૮ ॥ યજ્ઞેશ્વરશાસ્ત્રી પાન ૭૫

પ્રતિસંવત્સરં ત્વર્ચ્યાઃ સ્નાતકાચાર્યપાર્થિવાઃ ।

પ્રિયો વિવાહ્યશ્ચ તથા યજ્ઞં પ્રત્પૃત્વિજઃ પુનઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ :— શ્રોત્રીય ઇટલે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ આપણે ઘેર આવ્યા હોય તો મોટો બઢદ અથવા મોટો બકરો તેમને ભક્ષણાર્થ આપવો; ઇ ઉપર ટીકાકાર ઇમ લખે છે કે.

અસ્વર્ગ્ય લોકવિદ્વિષ્ઠં ધર્મ્યમપ્યાચરેન્ન ત્વિતિ નિષેધાચ્ચ ।

સ્નાતક, આચાર્ય, રાજા, મિત્ર, જમાઈ, ઇઓને મધુપર્ક પૂજા પ્રતિવર્ષે કરવી તથા ઋત્વિજની પ્રત્યેક યજ્ઞમાં કરવી ઇમ લખીને આશ્વલાયન સૂત્રનું વચન દાખલ કર્યું છે.

મનુમાં ‘કલ્પયેત્’ આ શબ્દનો અર્થ ઇવો લખ્યો છે.

પ્રાણસ્યાન્નમિદં સર્વ પ્રજાપતિરકલ્પયત્ ॥ ૫—૨૮

આ ઉપરથી ‘કલ્પયેત્’ આ શબ્દનો અર્થ ભક્ષણનો જણાય છે. પળ ટીકાકાર તે વાત ઉઢાવી દીધી છે. બીજું ઇમ લખે છે કે.

અર્ઘશબ્દો મધુપર્ક લક્ષયતિ ॥

આ પ્રમાણે મોટો માણસ ઘેર આવે તો તેને અતિથિ કે અભ્યાગત કહેવાય છે અને તેનો સત્કાર કરવાને વાસ્તે મધુપર્ક છે.

અને દક્ષણમાં જમીનદાર લોક અને વરની મા, રાજા ઇત્યાદિકને ભેટ બકરાની કીંમત આપવાની આજે વહીવટ ચાલે છે. ઇરાણ દેશમાં મોટો માણસ આવે તેને વાસ્તે બઢદ કે ગાય મારી નાખવાનો વહીવટ ચાલે છે તે મોટું માન ગણાય છે ઇ પ્રમાણે ઇરાણના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. હવે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પ્રકરણમાં લખે છે કે.

ભક્ષ્યાઃ પંચનચ્ચાઃ સેધાગોધાકચ્છપશલ્લકાઃ ।

શશશ્ચ મત્સ્યેષ્વપિ હિ સિંહતુંડકરોહિતાઃ ॥ ૧૭૬ ॥

તથા પાઠીનરાજીવસશલ્કાશ્ચ દ્વિજાતિભિઃ ।

અતઃ શૃણુધ્વં માંસસ્ય વિધિં ભક્ષણવર્જને ॥ ૧૭૭ ॥

પ્રાણાત્યયે તથા શ્રાદ્ધે પ્રોક્ષિતં દ્વિજકામ્યયા ।

દેવાન્ પિતૃન્ સમમ્યર્ચ્ય ચાદન્માસં ન દોષભાક્ ॥ ૧૭૮ ॥

વસેત્સ નરકે ઘોરે દિનાનિ પશુરોમભિઃ ।

અમિતાનિ દુરાચારો યો હંત્યવિધિના પશૂન્ ॥ ૧૭૯ ॥

સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ હયમેધફલં તથા ।

ગૃહેઽપિ નિવસન્વિપ્રો મુનિર્માસવિવર્જનાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

અર્થ

૧ પાંચ નખવાળા પ્રાણીમાંથી શાહુડી, પાટલાગો, કાચબો, શલ્ક, સસલું, ગેંડી, એ પ્રાણી ભક્ષણ કરવામાં લેવાય અને પાઠીન અને રાજીવ એ બે જાતના માંછલા દ્વિજને ભક્ષ્ય છે.

૨ માંસના ભક્ષણનો તથા પરિત્યાગનો વિધિ સાંભળો.

૩ પ્રાણસંકટમાં તથા શ્રાદ્ધમાં માંસ ભક્ષણ કરવું. પ્રોક્ષિત માંસ તથા બ્રાહ્મણ ભોજનને સારૂ અથવા દેવ પિતૃ કાર્યને સારૂ સિદ્ધ કરેલું માંસ દેવ પિતરની પૂજા કર્યા પછી બાકી રહ્યું હોય તે ભક્ષણ કરે તો દોષ નથી. ‘પ્રોક્ષિત’ એટલે પ્રોક્ષણ નામનો સંસ્કાર કરીને યજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહે તે પ્રોક્ષિત માંસ કહેવાય છે. તેનું અવશ્ય ભક્ષણ કરવું કારણ ન કરે તો યાગની સમાપ્તિ ન થાય.

૪ જે માણસ વિધિ વિના પશુનો જીવ લે તે નરકમાં જાય.

૫ જે માંસ ત્યાગી છે તેને અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફલ મળે છે અને તે ગૃહસ્થ છતાં મુની જાણવો. આ વચન ટીકાકાર લખે છે કે અવશ્ય ભક્ષણ કરવું જોડે તેવું પ્રોક્ષિતાદિ માંસના પરિત્યાગને માટે નથી.

॥ શ્લોક ॥

હવિષ્યાન્નેન વૈ માસં પાયસેન તુ વત્સરમ્ । માત્સ્યહારિણકૌરભ્રશાકુનચ્છાગપાર્ષતૈઃ ॥ ૨૫૭ ॥

એણરૌરવવારાહશાશૈર્માસૈર્યથાક્રમમ્ । માસવૃદ્ધ્યાઽભિતૃપ્યંતિ દત્તૈરિહ પિતામહાઃ ॥ ૨૫૮ ॥

ખડ્ગામિષં મહાશલ્કં મધુ મુન્યન્નમેવ ચ ।

લોહામિષં મહાશાકં માસં વાર્ધ્રીણસસ્ય ચ ॥ ૨૫૯ ॥

અર્થ

અન્નવડે એક માસ, દૂધપાકવડે એક વર્ષ મત્સ્ય, હરણ, ઘેટો, પક્ષી બકરો, કાલો હરણ, સાંબર, મુંડ, સસલું એ પ્રાણીઓનું માંસ પીતૃ ગણને આપ્યાથી એક માસ અધિક તૃપ્તિ થાય છે.

ગેંડાનું માંસ, મહાશલ્ક કરીને એક મસ્યની જાત તેનું માંસ, મધ અને વનમા થયેલા ધાન્ય, લાલ રંગનો બકરો તેનું માંસ, કાલશાક અને વાર્ધ્રીણસ એટલે ધોળો બકરો તેનું માંસ આપ્યાથી અનંત ફલદાયક છે.

વિનાયક શાંતિમાં વચન છે તે નીચે પ્રમાણે :—

॥ श्लोक ॥

मत्स्यान्पक्कांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८६ ॥
पुष्पं चित्रं सुगंधं च सुरां च त्रिविधामपि ॥ २८७ ॥

अर्थ :— काचा पाका मत्स्य अने तेवुंज मांस पुष्प, सुगंधि पदार्थ अने त्रण प्रकारनी दाख एटले गोळ, महुडो, तथा लोटनी ए पदार्थनो विनायक अने तेनी माता अंबिकाने निवेद करवो.

ग्रहयज्ञ करवानी विधिमां लखे छे के :—

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरषाष्टिकम् ।
दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥ ३०३ ॥
दद्याद्ग्रहक्रमादेव द्विजेभ्यो भोजनं द्विजः ।
शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०४ ॥

अर्थ

गोळ, दूधपाक, ऋषिधान्य, क्षीर, दही भात, घी भात चटणी, मांस, केशरी भात इत्यादि ग्रह तृप्ति करवा वास्ते ब्राह्मणोने ए पदार्थो वडे जमाडवा.

सदरहु प्रमाणे स्मृतीयोनो विचार थयो हवे पूराणनो तपास करीये. प्रथम मच्छ पूराणना १७ मा अध्यायमां श्राद्धकल्प लक्ष्यो छे. तेनो श्लोक.

अन्नं तु सदधिकीरं गोघृतं शर्करान्वितम् ।
मांसं प्रीणाति वै सर्वान् पितृ नित्याह केशवः ॥ ३० श्लोक. अध्याय १७
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हरिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पंच वै ॥ ३१ ॥

षण्मासं छागमांसेन तृप्यंति पितरस्तथा । सप्त पार्षतमांसेन तथाष्टावेणजेन तु ॥ ३२ ॥
दश मासांस्तु तृप्यंति वराहमहिषामिषैः । शशकूर्मजमांसेन मासानेकादशैव तु ॥ ३३ ॥
सवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन तु । व्याघ्रा सिंहस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ३४ ॥
कालशाकेन चानंता खड्गमांसेन चैव हि । यत्किंचिन्मधुसंमिश्र गोक्षीरं घृतपायसम् ॥ ३५ ॥
दत्तमक्षयमित्याहुः पितरः पूर्वदेवताः ॥ ३६ ॥

ઉપર લખેલા શ્લોકનો અર્થ. ઉપર સ્મૃતિયોનો અર્થ લખ્યો છે તેમાં જણાવેલો છે. માટે ફરી લખવાનું કારણ નથી. હવે મારકંડ ઋષીનું પૂરાણ છે તેમાંના ૧૩ મા અધ્યાયમાં દેવીનું મહાત્મ છે તેને ચંડીપાઠ કહે છે તે લોક ઘણા વાંચે છે અને તે ઉપરથી જપ હોમ પૂજા ઇત્યાદિ અનુષ્ઠાન કરે છે તેમાં હેઠે લખ્યા પ્રમાણે શ્લોક મળે છે.

બલિપ્રદાને પૂજાયામગ્નિકાર્યે મહોત્સવે ॥— અ૦ ૧૨—૧૦

પશુપુષ્પાર્ધધૂપૈશ્ચ ગંધદીપૈસ્તથોત્તમૈઃ ॥ — અ૦ ૧૨—૧૦

રુધિરાક્તેન બલિના માંસેન સુરયા નૃપ ॥ — રહસ્ય અ૦ ૧૫ શ્લોક ૧૮

અર્થ : — દેવીની પૂજામાં બલિપ્રદાન કરવું અને ગંધ પુષ્પ તથા જનાવર પળ આપવા અને લોહી યુક્ત માંસ અને મદ્ય દેવીને અર્પણ કરવું.

હવે ભારત એ મોટો ઇતિહાસનો ગ્રંથ છે તેમાં પણ જે જે રાજા બહુ શીકાર કરતા અને બહુ જનાવરો મારતા તેમની કીર્તિ વ્યાસજીએ બહુ વર્ણન કરી છે; તે વિશે થોડાં વચનો નીચે લખ્યાં છે.

૧ તતસ્તે યૌગપદ્મેન યયુઃ સર્વે ચતુર્દિશમ્ । મૃગયાં પુરુષવ્યાઘ્રા બ્રાહ્મણાર્થે પરંતપાઃ ॥ ૪ ॥

— ભારતે દ્રૌપદીપ્રમાથે પ્રથમસર્ગે ॥

૨ તતો દિશઃ સંપ્રવિહૃત્ય પાર્થા મૃગાન્વરાહાન્મહિષાંશ્ચ હત્વા ॥

ધનુર્ધરાઃ શ્રેષ્ઠતમાઃ પૃથિવ્યાં, પૃથક્ચરન્તઃ સહિતા બભૂવુઃ ॥ ૧ ॥

— દ્રૌપદીપ્રમાથે ષષ્ઠસર્ગે

તતો મૃગસહસ્રાણિ હત્વા સબલવાહનઃ । રાજા મૃગપ્રસન્નેન વનમન્યદ્વિવેશ હ ॥ ૧ ॥

— શકુન્ત. તૃતીયસર્ગઃ, પ્રથમશ્લોકઃ

અર્થ

૧ બ્રાહ્મણોને વાસ્તે બહુ હરણ મારી લાવ્યા.

૨ ધનુર્ધર, શ્રેષ્ઠ રાજાએ બહુ હરણ તથા ડુકર તથા વગડાની મેંશો મારીને આળી.

૩ એ બલવાન રાજાએ હજારો મૃગ મારીને બીજાં મારવા સારુ વનમાં ચાલ્યો.

એજ ભારતના ભીષ્મપર્વમાં ભગવદ્ગીતાનામક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે તે વેદાંતી તથા ભક્તિમાર્ગવાળા બંને વાંચે છે. તેમાં નીચેનાં વચન મળી આવે છે.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્ણધ્વમેષ વોઽસ્તિષ્ઠકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥ — અ૦ ૩

યજ્ઞશિષ્ઠાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્યન્તો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥ —

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ।

યજ્ઞો દાનં તપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ॥ —અ૦ ૧૮ શ્લો. ૫

અર્થ

બ્રહ્માયે સૃષ્ટી ઉત્પન્ન કરી તેજ વચ્ચત યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા કરીને કહ્યું કે યજ્ઞ કરો એટલે દેવતાઓ પ્રસન્ન થઈ તમારા મનની કામનાઓ પુરી કરશે :—

યજ્ઞ કરીને બાકી જે રહે તે ધાય તેનું સર્વ પાપ બઢી જશે. યજ્ઞ કરે તોજ વરસાદ પડશે અને યજ્ઞ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે છે :—

યજ્ઞ-દાન-તથા તપ મનુષ્યને પવીત્ર કરે છે માટે તે કર્મનો ત્યાગ કોઈએ કરવો નહી. તે અવશ્ય કરવાં :—

રામાયણ નામનો કાવ્ય ગ્રંથ છે તે મુલ વાલ્મીક ઋષિનું કરેલું છે. અને તે ઉપરથી પુરાણમાં અનેક રામાયણ લખાયાં છે તેમાંનું મુખ્ય અધ્યાત્મ રામાયણ છે તેમાંના ઉત્તરકાન્ડમાં રામચંદ્રજી રાવણને જીતી સીતાને લેઈ જ્યારે અયોધ્યામાં આવ્યા ત્યારે વીશ્વામીત્ર-ભૃગુ-અંગીરા-વામદેવ-અગસ્તી ઇત્યાદી ઋષી રામચંદ્રજીને આશીરવાદને સારુ આવ્યા તે વચ્ચત મધુપર્ક પુજા કરી રામચંદ્રજીએ ઋષીઓને માન આપ્યું તે વિશે શ્લોક :—

દૃષ્ટ્વા રામો મુનીન્ શીઘ્રં પ્રત્યુત્થાય કૃતાંજલિઃ ।

પાદ્યાર્ચ્યાદિભિરાપૂજ્ય ગાં નિવેદ્ય યથાવિધિ ॥ — ઉત્તરકાન્ડે અ૦ ૧ શ્લોક ૧૩

ટીકા

ગાં મધુપર્કાર્થે વૃષભં ચ । મહોક્ષં વા મહાજં વા શ્રોત્રિયાયોપકલ્પયેદિતિ સ્મરણાત્ ॥

અર્થ :— રામચંદ્રજીએ મુનીયોના દેખતાંજ ઉભા થઈ હાથ જોડી પગ ધોવાનું પાણી અને અર્ઘ્ય ઇત્યાદિ પુજા કરીને વીધી પ્રમાણે ગાયો નિવેદન કરી એ ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે મધુપર્ક પુજા કરવાને સારુ ગાય અથવા બઢદ આપવો જોઈએ એવી વીધી સ્મૃતિમાં કહેલી છે.

સ્મૃતિ-પુરાણ-ઈતીહાસ-તથા કાવ્ય આ ગ્રંથો ઋષિ લોકોયે કરેલા તેથી આર્ષ કહેવાય છે. ત્યાર પછી લોકોએ એવું માન્યું કે હવે દુનિયામાં ઋષિ નથી પરંતુ જે રહ્યા છે તે મનુષ્ય છે અને તે મનુષ્યે કરેલા ગ્રંથ તેને પૌરુષ ગ્રંથ કહેવાય છે અને તેવીજ જાતના ગ્રંથને નિબંધ પળ કહેવાય છે. આવા નિબંધ સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણા છે અને માધવ-હેમાદ્રી-કમલાકર ઇત્યાદિ નિબંધકાર ઘણા થઈ ગયા છે. કેટલાકોએ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉપર પોતાના નીબંધ લખ્યા છે તેમજ કેટલાકોએ ધર્મશાસ્ત્ર, વૈદક ઇત્યાદિ ઉપર લખેલા છે અને તેમણે પોતાના નીબંધ રચવામાં આર્ષ ગ્રંથનો આધાર લીધેલો છે. આવા નિબંધ કરનારા માનો કોસ્તુભકાર વીવાહ પ્રકરણમાં છાપેલા ગ્રંથને પાને ૨૧૭ મે નીચે મુજબ લખેલું છે :—

अत्र जयंतः । गोः प्रतिनिधित्वेन छाग आलभ्यते । उत्सर्जनपक्षेऽपि छाग एव निवेदनीय इति । गौर्गौरिति गवि मनसि धृतायां द्वात्रिंशत्पणात्मकनिष्क्रयः छागे मनसि धृते पणात्मको निष्क्रयो देयः । नामांसो मधुपर्को भवति । इति सूत्रात् । उत्सर्जनपक्षेऽपि अन्येन मांसेन भोजनदानमिति वृत्तिकृत्, जयंतादिभिरभिधानाच्च ॥

अर्थ :— गायने ठेकाणे बकरु मारवुं जोइये. गाय छोडी मुकवानो पक्ष लीधो होय तोपण बकरो नीवेदन करवो. ने गायने बदले तेनी कीमत आपवी होय तो तेना रु. ३२) आपवा. बकराने बदले रु. १ आपवो. मांस वीना मधुपर्क थतु नथी एवुं आश्वलायन आचार्य पोताना धर्मसुत्रमां लखे छे माटे उत्सर्जन पक्ष लीधो होय तोपण बीजा प्रकारथी मांस लावीने भोजन आपवुं एवुं जयंतादीक वृत्तिकारनो अभीप्राय छे :—

श्राद्धविवेकमां

अथ मांसानि । गंडकमांसं विषाणसमयानुत्थितशृंगच्छागमांसं सर्वलोहितच्छागमांसं गोधामांसं हरिणविचित्रहरिणकृष्णहरिणशंबरमृगमेषशककूर्मारण्यवराहमांसानि तित्तिरिलावकवर्तकीशल्लकीक्रकराः एषां पक्षिणां मांसानि ॥

क्रकरः करात इति प्रसिद्धः । वार्ध्रीणसं मांसम् ।
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षाणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥
कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः ।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

छागपक्षिणौ वार्ध्रीणसौ तयोर्मांसं मंत्रसंस्कृतमांसम् । यदा छागादिकं पशुमालभ्य मांसमुपादीयते तदा प्रथमं मंत्रेण पशुप्रोक्षणं कर्तव्यम् । मंत्रश्च । ‘ओम् पितृभ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि’ । एकोद्दिष्टे तु ‘पित्रे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि’ इत्यादिरूपः । अनालम्भपक्षे सिंहादिहतमांसादिषु न मंत्रसंस्कारापेक्षेति । सिंहव्याघ्रहतहरिणमांसं लब्धक्रीतच्छागादिमांसं प्रस्तराद्यभिघातमृतच्छागादिमांसम् । अथ मत्स्याः ॥ महाशल्करोहितराजीवपाटीनश्वेतशल्काः । अन्येऽपि ॥ काशिमां छापेलि प्रतनुं पान १६

अर्थ :— श्राद्धविवेक करीनें एक ग्रंथ छे तेमां माबापनां श्राद्धनां विधि अनेक प्रकारनां लाख्या छे तेमां श्राद्धमां अनेक जनावरनां मांस भक्षण करवा विशे लख्युं छे, तेनी विगत, जंगली भेस, बकरो, हरण, रोझ, घेटा, ससलु, काचबा, जंगलीभूंड, अने तेतर, लावक, इत्यादिक पक्षि, अने जनावरो, मंत्रथी पवित्र करीने पाणी छांटीने, अने एवो मंत्र भणवो के, मारा पित्रीने वास्ते योग्य करवा सारु पावित्र करुछुं, एवुं भणीने तेनुं मांस लेवुं, अथवा पशुहिंसा करवाने अनुकुळ न होयतो, व्याघ्र के सिंहे मारेला जानावरनुं मांस लेवुं, अने एवुं जनावर मळे तो मंत्र भणवानी जरूर नथी, अथवा वेचाथी लाववुं, एज प्रमाणे, महाशल्क, लाल मांछलां, राजीव, तथा पाठिण इत्यादि श्राद्धमां योग्य छे.

ભવભૂતી કવી જે ભોજરાજાના વચ્ચતમાં થયો તેણે ઉત્તરરામચરીત્ર નાટક લખ્યું છે તે પ્રસીદ્ધ છે અને નીશાલોમાં પળ ચાલેછે તેના ચોથા અંકમાં વશીષ્ઠના શીષ્ય સૌધાનક અને માંડાયન એ બંનેનો સંવાદ લખ્યો છે તેમાં પ્રસંગ એવો છે કે રાજા દશરથ વશીષ્ઠ મુનીને ઘેર આવ્યા ત્યારે એક વાછડુ મધુપર્કને સારુ માર્થુ. ત્યાર પછી જનક રાજા આવ્યો ત્યારે મધુપર્ક કર્યો નહીં કારણ એ રાજા નીવૃત્તિમાર્ગનો હતો માટે મધુપર્કની જરૂર નથી તે વીશે નીચે મુજબ સંવાદ છે :—

સૌધાનક—મયા પુનર્જાતિં વ્યાઘ્રો વા વૃકો વા એષ ઇતિ ।

માંડાયન—આઃ કિમુક્તં ભવતિ—

સૌં તેન સા વત્સતરી ભક્ષિતા ।

માં સમાંસો મધુપર્ક ઇત્યામ્નાયં બહુમન્યમાનાઃ શ્રોત્રિયાયાભ્યાગતાય વત્સતરીં

મહોક્ષં વા મહાજં વા નિર્વપંતિ ગૃહમેધિનઃ । તં હિ ધર્મસૂત્રકારાઃ સમામનંતિ ।

સૌં એન આગતેષુ વસિષ્ઠમિશ્રેષ્ઠુ વત્સતરી વિશસિતા । અદૈવ પ્રત્યાગતસ્ય રાજર્ષેર્જનકસ્ય

ભગવતા વાલ્મીકિનાપિ દધિમધુભિરેવ નિવર્તિતો મધુપર્કઃ ।

માં અનિવૃત્તમાંસાનામેવ કલ્પમૃષયો મન્યંતે । નિવૃત્તમાંસસ્તુ તત્રભવાન્ જનકઃ ॥

પદ્મપુરાણના પાતાલખંડમાં રામાશ્વમેધની કથા છે તેના સાઠ અધ્યાય છે તેમાંના સાતમા અધ્યાયમાં એવું લખ્યું છે કે રામચંદ્રજીને અયોધ્યામાં આવ્યા પછી બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો કે યુદ્ધમાં પોતાના હાથથી બહુ બ્રાહ્મણ રાવણાદીક મરી ગયા તેનું પાપ કેમ જશે એવો પ્રશ્ન પુછા થી ઋષીએ જવાબ આપ્યો કે એ સર્વે પાપ નાશ થવા સારુ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો તે શીવાય બીજો રૂપાય નથી અને આગલ જે મોહોટા મોહોટા રાજાઓ થઈ ગયા છે તેમણે અશ્વમેધ કરીને સ્વર્ગવાસ કર્યો તેજ મુજબ તું કર એટલે તારું સરવે પાપ બલી જશે તે વીશે નીચે લખ્યા મુજબના વચન છે :—

રામઉં બ્રાહ્મણાસ્તુ પૂજાર્હા દાનસન્માનભોજનૈઃ ॥ તે મયા નિહતા વિપ્રાઃ શરસંઘાતસંહિતૈઃ ॥

કુર્વતો બુદ્ધિપુર્વ મે બ્રહ્મહત્યાં સુનિંદિતામ્ ॥ ઇત્યુક્તવંતં તં રામં જગાદ સ તપોનિધિઃ ॥

શેષઉં શૃણુ રામ મહાવીર લોકાનુગ્રહકારક । વિપ્રહત્યાપનોદાય તવ યદ્વચનં બ્રુવે ॥

સર્વ સ પાપં તરતિ યોઽશ્વમેધં યજેત વૈ ॥ તસ્માત્ત્વં યજ વિશ્વાત્મન્વાજિમેધેન શોભિના ॥

સ વાજિમેધો વિપ્રાણાં હત્યાતાપાપનોદનઃ । કૃતવાન્યં મહારાજો દિલીપસ્તવ પૂર્વજઃ ॥

મનુશ્ચ સગરો રાજા મરુતો નહુષાત્મજઃ ॥ એતે તે પૂર્વજાઃ સર્વે યજ્ઞાન્કૃત્વા પદં ગતાઃ ॥

૩૫ અ. ૭

ઉપર મુજબનાં સઘઠાં શાસ્ત્રોના ગ્રંથ તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે બધા સંસ્કૃત ગ્રંથના ત્રણ ભાગ કરેલા છે :—

(૧) છાંદસ, (૨) આર્ષ, (૩) પૌરુષ.

છાંદસ એટલે પરમેશ્વરે કરેલા ગ્રંથ. આર્ષ એટલે ઋષીઓએ કરેલા ગ્રંથ. પૌરુષ એટલે મનુષ્યોએ કરેલા ગ્રંથ. તેમાં છાંદસ ગ્રંથ એટલે વેદ. તેમાં મંત્ર તથા બ્રાહ્મણ. મંત્ર એટલે કર્મની પ્રવૃત્તિ કરનાર વચન :—

મંત્રરાશિર્વેદ इत्युच्यते । कर्मप्रवर्तका मंत्राः ।

એ મંત્ર જુદા જુદા ઋષીઓએ મળાવાથી શાખાભેદ પડ્યો તેનું નામ “ચરણ” પળ છે :—

अध्ययनभेदाच्छाखाभेदः अनादिः । चरणशब्दः शाखाविशेषाध्यापनपरैकतापन्नजनसंघवाची ॥

આશ્વલાયન શૌનક ઋષીનો શીષ્ય હતો. શૌનકે પળ વેદ ઉપર ઋગ્વિધાન, સર્વાનુક્રમ, ઇત્યાદી ગ્રંથ કર્યા છે. અને આશ્વલાયન ધર્મસૂત્ર કન્યુ છે.

शौनकस्य तु शिष्योऽभूद्भगवान् आश्वलायनः ॥ कल्पसूत्रं चकाराद्यं महर्षिगणपूजितः ॥

એ પ્રમાણે અનેક શાખાના અનેક આચાર્ય થયાછે, ધર્મશાસ્ત્રમાં સુત્રગ્રંથ વેદના બરોબર માનેલા છે કારણ એ ગ્રંથો વેદને ઘણા મઠતા છે અને વેદાર્થ લેઈનેજ રચેલાં છે. અને સુત્ર ઉપરથી શ્લોકબંધ સ્મૃતીઓ થયેલીઓ છે. વેદ જોતાં માંસ ખાવાને કે હિંસા કરવાને કાંઈ નીષેધ જણાતો નથી. સ્મૃતિના કાઠમાં એટલે કઠ્ઠીયુગના આરંભમાં વૈદીક ધર્મ ઉપર એક મોહોટું બંડ ઝમું તે ઝમું કરનાર બુધ નામનો મગધ એટલે ગયાનો રાજા હતો તેણે બ્રાહ્મણોની બહુજ નીંદા કરી અને વેદનો ધીક્કાર કર્યો તે વીશે જયદેવ સ્વામી પોતાના ગીતગોવીંદ કાવ્યગ્રંથમાં પેહેલી અષ્ટપદીમાં દશાવતારનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં બુદ્ધ વીશે લખે છે કે :—

निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ॥

केशवधृतबुद्धशरीरम् ॥ — गीतगोविंद.

અર્થ :— મગધના વીષ્ણુએ બુધ રૂપ લેઈને વેદમાં કહેલા યજ્ઞ વીધીની નીંદા કરી કારણ કે એ વીધીમાં જે પશુ મરતા હતા તેમની મગધનાને દયા આવી. એજ ગ્રંથમાં એક શ્લોકમાં દશાવતારનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં બુધ વિશે લખ્યું છે કે :—

कारुण्यमातन्वते ।

અર્થ :— બુધે દયાધર્મ પ્રગટ કર્યો :—

એ પંથના આચાર્ય અને પંડીત દેશોમાં ફરી ફરી ઉપદેશ કરતા ઉત્તરમાં ચીન દેશ બ્રહ્મદેશ સુધી બૌદ્ધ ધર્મ સ્થાપન કર્યો. દક્ષીણમાં લંકામાં પળ એ ધર્મ ચાલે છે. હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણ એમ બોલવા લાગ્યા કે કઠ્ઠી ઉત્પન્ન થયાથી વૈદીક ધર્મ ડુબી ગયો. કઠ્ઠી એટલે ટંટો. એ ટંટો શરૂ થયો ત્યારથીજ જુગ જુદો માનેલો છે. બુધની તકરાર ચાલતાં બીજી એક તકરાર એવી ઉત્પન્ન થઈ કે કેટલાક લોક સાંખ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને એવું કહેવા લાગ્યા

કે બ્રાહ્મણ લોકો અગ્ની, વાયુ, સુર્ય ઇત્યાદી અનેક દેવોની ઉપાસના કરે છે, અને તેમના નામથી યજ્ઞ યાગ કરે છે; પણ એ દેવ શાના. એતો પદાર્થ છે, અને આ જગતનું આદી કારણ તો એક બ્રહ્મ છે માટે કર્મકાન્ડ તમામ ખોટું છે. આત્મજ્ઞાન એજ મુખ્ય છે. એ લોકોએ ઉપનીષદનો આધાર લીધો. આવાં બંને તરફથી વૈદીક માર્ગવાળા બ્રાહ્મણોની બહુજ નીંદા થવા લાગી અને તેમના ઉપર લોકોનો બહુજ ધીક્કાર થયો, તેથી વેદનાં પુસ્તક ઢાંકી મુકવાની જરૂર પડી, અને કેટલીક તરેહનો વીધીનો ત્યાગ કર્યો, અને પુરાણ વીગરે ગ્રંથમાં કઢીમાં ફલાણી चीज કરવી નહીં એવાં વચનો પણ દાખલ કાર્યા, અને બૌદ્ધ ધર્મને મળતું આવે એવો ઘાટ રચ્યો. અને કેટલીએક યુક્તિયો કહાડી તે એવી કે આગળના ઋષી જે યજ્ઞ કરતા તે જનાવરો મારી પાછા જીવંત કરતા. તે મોટા સામર્થ્યવાળા હતા. કેટલાક કહે છે કે મંત્રનું સામર્થ્ય તેઓની સાથે ગયું પણ એ વિષે શાસ્ત્રમાં કોઈ દાખલો મળતો નથી. એવો દાખલો મળે છે કે જનાવર મારીને હોમતા, અને ખાતા, અને તે વખત જે વેદ હતા તેજ બેદ આજ પણ છે; પરંતુ તે મુજબ આજ કોઈ કરે તો તેની ફજેતી થાય.

મધુપર્ક, અનુસ્તરણિ, શૂલગવ, અશ્વમેધમાં સંવેશન પ્રકાર, આશ્લીલભાષણ, ઇત્યાદી કર્મ આજ કોઈ કરે તો તેની સોબત કોઈ લોક કરશે નહીં, અને તેની સાથે વેહેવાર રાખશે નહીં અને એ કર્મ જોતાં ઢેડ વાઘરી પણ કરે નહીં તેવાં છે. ગર્ભાધાન સંસ્કારમાં મંત્ર ભણે છે તે.

તાં પૂષ્ઞિવતમામેરયસ્વ યસ્યાં બીજં મનુષ્યા વપંતિ ॥
યા ન ઋરુ ડશતી વિશ્રયાતે યસ્યામુશંતઃ પ્રહરામ શેપમ્ ॥ ઋગ્વેદ૦ અ૦ ૮-૩-૨૭

આવા મંત્રનો અર્થ બતાવે તો બહુ અમર્યાદા થાય માટે છાનુ છે તેજ સારું છે. કર્મકાન્ડનાં જે અનુષ્ઠાનો હતાં તે ઉપનીષદ ભાગમાં અપરા વીદ્યામાં વર્ણન કરેલાં છે અને અધ્યાત્મ વિદ્યા શ્રેષ્ઠ ઠરાવી છે.

તત્રાપરા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વવેદઃ
શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છંદો જ્યોતિષમિતિ ॥
અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ॥ — મુંડકોપનિષત્
અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્ ॥ — ગીતા.

એજ ઉપનીષદમાં કર્મકાન્ડની નિંદા કરી છે તે નીચે પ્રમાણે.

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પણ્ડિતમન્યમાનાઃ ॥
જંઘન્યમાનાઃ પરિયંતિ મૂઢા કન્ધેનૈવ નીયમાનાઃ યથાન્ધાઃ ॥ ૮ ॥
અવિદ્યાયાં બહુધા વર્તમાના વયં કૃતાર્થા ઇત્યભિમન્યન્તિ બાલાઃ ॥
યત્કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાત્તેનાતુરાઃ ક્ષીણલોકાચ્ચવન્તે ॥ ૯ ॥
ઇષ્ટાપૂર્ત મન્યમાના વરિષ્ઠં નાન્યચ્છ્રેયો વેદયંતે પ્રમૂઢાઃ ॥
નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેઽનુભૂત્વેમં લોકં હીનતરં વા વિશંતિ ॥ ૧૦ ॥ — મુંડકોપનિષત્
ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિશ્ચૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥
યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥ — ગીતા.

આ પ્રમાણે નિંદા કરીને એવું ઠરાવ્યું કે જે અનેક દેવને ભજે છે તે નીચે ગતીને પામે છે. અને જે એક ઈશ્વરને ભજે છે તે અક્ષયધામને પામે છે.

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ॥
ભૂતાનિ યાંતિ ભુતેજ્યા યાતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ —ગીતા અ૦ ૯-૨૫
અનન્યાશ્ચિંતયંતો મામ્ ॥ ૨૨ ॥
તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ ॥ —અ૦ ૧૫-૪ ગીતા

આ પ્રમાણે નીર્ણય થયો ને તે ઉપરથી કેટલાએક લોક બોલે છે કે અમે કર્મકાન્ડી નથી. નીવૃત્તિ માર્ગમાં છીએ. અને એક પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ છીએ પણ કર્મકાન્ડના કેટલાક કર્મ તેમના કરવામાં આવે છે. અને યજ્ઞ કર્મ કરવાનો અધીકાર ધારણ કરવાનું જે યજ્ઞોપવીત તે ધારણ કરે છે એ રીતી મુકી દેતા નથી. ફક્ત જે સંન્યાસી થાય છે તેજ માત્ર યજ્ઞોપવીત ધારણ કરતા નથી. ત્યારે જે ગ્રહસ્થ કર્મકાન્ડને માનતા નથી તેમને યજ્ઞોપવીત શું કરવા રાખવું જોઈએ એ પણ એક સવાલ છે અને યજ્ઞોપવીત યજ્ઞસીધ્ધર્થ છે તે વીશે વેદમાં નીચે મુજબ લખ્યું છે :—

પ્રસૂતો હ વૈ યજ્ઞોપવીતિનો યજ્ઞોઽપ્રસૂતોઽનુપવીતિનો યાત્કિંચ બ્રાહ્મણો યજ્ઞોપવીત્યધીતે
યજત એવ તત્ । તસ્માદ્યજ્ઞોપવીત્યેવાધીયીત યાજયેદ્યજેત વા યજ્ઞસ્ય પ્રસૂત્યૈ ॥
— તૈ૦ આરણ્યક અ૦ ૨ અનુવાક ૧

સેહેજાનંદ સ્વામીએ શીક્ષાપત્રી લખી છે તેમાં કેટલાએક ગ્રંથો સત્શાસ્ત્ર ઠરાવ્યા છે તે નીચે લખ્યા મુજબ :—

વેદાશ્ચ વ્યાસસૂત્રાણિ શ્રીમદ્ભાગવતાભિધમ્ ॥
પુરાણં ભારતે તુ શ્રીવિષ્ણોર્નામસહસ્રકમ્ ॥ ૧૩ ॥
ધર્મશાસ્ત્રાંતર્ગતા ચ યાજ્ઞવલ્ક્યઋષેઃ સ્મૃતિઃ ॥
એતાન્યષ્ટ મમેષ્ટાનિ સચ્છાસ્ત્રાણિ ભવંતિ હિ ॥ ૧૫ ॥ — શીક્ષાપત્રિ

અર્થ :— વેદ-યાજ્ઞવલ્કીય સ્મૃતી-એ સત્ શાસ્ત્ર છે એથી એમ જણાય છે કે એક ઈશ્વરવાદી અને ભક્તીવાદી એમણે વેદનો આધાર મુક્યો નથી શંકરવીજયનામનો ગ્રંથ આનંદગિરી કૃત છે તેના છવીસમા અધ્યાયમાં જઈને આચાર્ય અને શંકરસ્વામીનો સંવાદ થયેલો તે વીશે લખેલું છે. તેમાં શંકરસ્વામી બોલ્યા છે કે વેદમાં હિંસા લખી છે તે હિંસા નથી એ તો ધર્મ છે તે ભાષણ નીચે લખ્યું છે :—

इदं आह । सर्वप्राण्यहिंसा परमो धर्मः ॥ परमगुरुभिरिदमुच्यते ॥
रे रे सौगत नीचतर किं किं जल्पसि । अहिंसा कथं धर्मो भवितुर्महति । यागीयहिंसाया
धर्मरूपत्वात् । तथाहि अग्निष्टोमादिक्रतुः छागादिपशुमान् यागस्य परमधर्मत्वात्,

સર્વદેવતૃપ્તિમૂલકત્વાચ્ચ । તદ્દ્વારા સ્વર્ગાદિફલદર્શનાચ્ચ ।
 પશુહિંસા શ્રુત્યાચારતત્પરૈરઙ્ગીકરણીયા તદ્વ્યતિરિક્તસ્યૈવ પાષણ્ડત્વાત્તદાચારરતા
 નરકમેવ યાન્તિ ।
 વેદનિન્દાપરા યે તુ તદાચારવિવર્જિતાઃ ॥ તે સર્વે નરકં યાન્તિ યદ્યપિ બ્રહ્મબીજજાઃ ॥
 ઇતિ મનુવચનાત્ ॥ હિંસા કર્તવ્યેત્યત્ર વેદાઃ સહસ્ર પ્રમાણં વર્તતે ।
 બ્રહ્મક્ષત્રવૈશ્યશૂદ્રાણાં વેદેતિહાસપુરાણાચારઃ પ્રમાણમેવ ॥
 તદન્યઃ પતિતો નરકગામી ચેતિ સમ્યગુપદિષ્ટઃ સૌગતઃ પરમગુરું નત્વા
 નિરસ્તસમસ્તાભિમાનઃ પદ્મપાદાદિગુરુશિષ્યાણાં
 પાદરક્ષધારણાધિકારકુશલઃ સતતં તદુચ્છિષ્ટાન્નભક્ષણપુષ્ટતનુરભવત્ ॥
 ઇત્યનન્તાનંદગિરિકૃતૌ ષડ્વિંશપ્રકરણમ્ ॥

ઉપર મુજબનુ શંકરસ્વામીનુ વચન સાંભળી એ જૈનાચાર્ય એ સ્વામીનો નોકર થઈ રહ્યો એવું એમા લખ્યું છે.
 સદરહુ. શંકરસ્વામી શાક્તમાર્ગિ હતા. એવું લોકો કહે છે કારણ જાંહાં જાંહાં એમના મઠ છે ત્યાં ત્યાં શક્તીની
 ઉપાસના વીશેષ ચાલે છે અને દ્વારીકામાં એમનો શારદા મઠ છે. ત્યાંહાં “શ્રીચક્ર” સ્થાપન પથરા ઉપર કોરીને કચું
 છે. અને ઘણા પરમહંસ-કૌલીક-અઘોરી-વામમાર્ગી-સરભંગી ઈત્યાદી બ્રહ્માર્ગિ કેહેવાય છે પણ મદ્ય માંસ પીયે છે
 ખાય છે. શ્રીચક્ર વામમર્ગિનું પુજા કરવાનું દૈવત છે તે શંકરાચાર્ય સ્વામીએ ઠરાવેલું છે. એ વીશે શંકરવીજયના
 ચોસઠ તથા પાંસઠમા અધ્યાયમાં નીચે મુજબ વચનો છે :—

‘યા દેવી સર્વભૂતેષુ જ્ઞાનરૂપેણ સંસ્થિતા’ ઇતિ માર્કંડેયવચનાત્ પરા દેવતા કામાક્ષીતિ ।
 અ૦ ૬૪
 એવમેતસ્મિન્નર્થે નિષ્પન્ને પરશક્તિત્વસ્યાભિવ્યંજકં શ્રીચક્રનિર્માણં ક્રિયતે
 ભવદ્ધિરાચાર્યૈઃ । તવ શ્લોકમ્ —
 બિંદુત્રિકોણવસુકોણદશારયુગ્મમન્વસ્ત્રનાગદલસંયુતષોડશારમ્ ॥
 વૃત્તત્રયં ચ ધરણીસદનત્રયં ચ શ્રીચક્રમેતદુદિતં પરદેવતાયાઃ ॥ શ્રીચક્રં શિવયોર્વપુઃ ॥
 ઇત્યાદિવચનૈઃ શ્રીચક્રસ્ય શિવશક્ત્યૈક્યરૂપત્વાત્ । મુક્તિકાંક્ષિભિઃ સર્વૈઃ
 શ્રીચક્રપૂજા કર્તવ્યેતિ સર્વેષાં મોક્ષફલપ્રાપ્તયે દર્શનાદેવ શ્રીચક્રં આચાર્યૈર્નિર્મિતમિતિ ॥
 પંચષષ્ટિપ્રકરણમ્ ॥

પછી શંકરાચાર્યને રાજા લોકોની ઘણી મદદ મળી અને બુદ્ધ ધર્મના લોકો સાથે લઢાઈ કરી અને એ ધર્મના
 ઘણા લોકોને મારી નાંખ્યા. એ વીશે માધવાચાર્યે બીજો શંકરવીજય લખ્યો તેમાં નીચે મુજબનો વચન મળી આવે છે
 :—

આસેતોરાતુષાદ્રેર્બોદ્ધાનં વૃદ્ધબાલકં નાહંતિયા સ હંતવ્યો ભૂત્યં ઇત્યવસંનૃપાઃ ॥
 ન વદેદ્યાવર્ની ભાષાં પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ । હસ્તિના તાઙ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેઙ્ગૈર્નમંદિરમ્ ॥

ત્યાર પછી બુદ્ધ ધર્મનુ ખંડણ થયું ને વૈદીક મત ચાલ્યું. પરંતુ તે પળ લોકોને પસંદ નહીં આવ્યાથી ભક્તીમાર્ગ ચાલ્યો. અને યજ્ઞને ઠેકાણે પુજા શેવા કરવાનો પ્રથા પડ્યો. અને બ્રાહ્મણો કર્મકાંડમાં જ્યાં દર્ભ વાપરતા હતા તે જગોએ આ ભક્તીમાર્ગવાળાઓએ તુલ્લી વાપરી અને પુરોડાશ એટલે યજ્ઞનો શેષ ભાગને બદલે પ્રસાદ દાખલ થયો. અને અગ્નિને ઠેકાણે મુર્તિયો થઈ અને માહાક્રતુને ઠેકાણે છપન ભોગ રૂત્યાદિ મોહોછવ કરવાનુ શરુ થયુ. અને વેદ પઠનને ઠેકાણે માળા ફેરવવાનું આવ્યું. અને પ્રાયશ્ચીતને ઠેકાણે નામસ્મરણ આવ્યું અને અનુષ્ઠાનની જગો ઉપર ભજન આવ્યું મધુપર્કને ઠેકાણે અર્ઘ્ય એટલે પાણીનો લોટો ભરી આપવી. તોપણ ભક્તીમાર્ગ નીચી પદવીની ઉપાસના ગણાય છે. ત વીશે કહ્યું છે કે :—

અગ્નૌ ક્રિયાવતાં દેવો દિવિ દેવો મનીષિનામ્ ॥

પ્રતિમા સ્વલ્પબુદ્ધીનાં સર્વત્ર સમદર્શિનામ્ ॥

કૃતે પાપેઽનુતાપો વૈ યસ્ય પુન્સઃ પ્રજાયતે ॥ પ્રાયશ્ચિત્તં તુ તસ્યૈકં હરિસંસ્મરણં પરમ્ ॥
મનસાઽપિ સ્મરેદ્યસ્તુ વાસુદેવં હરિં પરમ્ ॥ ચાંદ્રાયણશતં સાગ્રં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥
અશ્વમેધાદ્દશગુણં પ્રવદંતિ મનીષિણઃ ॥ પૌંડરીકસ્ય યજ્ઞસ્ય ફલં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥
અકામો વા સકામો વા યે સ્મરંતિ ચ માધવમ્ ॥ હરેઃ સંકીર્તનં ચૈવ સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ॥
યે નરા નાભિજાનંતિ વંચિતાસ્તે ન સંશયઃ ॥ તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન હરેર્નામાનુકીર્તનમ્ ॥

શંકરાચાર્યના મતમાં આત્મા એજ બ્રહ્મ છે બીજા બધા દેવ નીચા છે. બ્રહ્મચીંતનીકા—તથા જ્ઞાન ભાસ્કર ગ્રંથ છે તેમાં નીચે લખેલાં વચન મળી આવે છે :—

અહમેવ પરં બ્રહ્મ વાસુદેવાઘ્યમવ્યયમ્ ॥ રિતિ સ્યાન્નિશ્ચિતો મુક્તો બદ્ધ એવાન્યથા ભવેત્ ॥
આત્માનં સતતં બ્રહ્મ સંભાવ્ય વિહરંતિ યે । તન્મહાપાતકં હંતિ તમઃ સૂર્યોદયો યથા ॥
અહં વિષ્ણુરહં વિષ્ણુરહં વિષ્ણુરહં હરિઃ ॥ આનંદોઽહમશેષોઽહં અજોઽહમમૃતોઽસ્મ્યહમ્ ॥
અચ્યુતોઽહમનંતોઽહં ગોવિંદોઽહમહં હરિઃ ॥
નિત્યોઽહં નિર્વિકલ્પોઽહં નિરાકારોઽહમવ્યયમ્ ॥
સચ્ચિદાનંદરૂપોઽહં પંચકોશાતિગોઽસ્મ્યહમ્ ॥
આદિમધ્યાંતમુક્તોઽહં ન બદ્ધોઽહં કદાચન ॥
બ્રહ્મૈવાહં ન સંસારી મુક્તોઽહમિતિ ભાવયેત્ ॥
આનંદઃ સત્યબોધોઽહમિતિ બ્રહ્માનુચિંતનમ્ ॥
અયં પ્રપંચો મિથ્યૈવ સત્યં બ્રહ્માહમદ્વયમ્ ॥
નાહં દેહી ન મે દેહી કેવલોઽહં સનાતનઃ ॥
એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન ॥

સદરહુ મતને અદ્વૈત મત કહેછે અને ભક્તીમાર્ગને દ્વૈત મત કહે છે. પળ આ બંને મત કર્મકાન્ડને ખંડન કરનારા છે. તેજ પ્રમાણે બૌદ્ધ મત પણ ખંડન કરનાર છે. તે ઉપરથી બ્રાહ્મણનો અધિકાર ઘણું કરીને જવા લાગ્યો ને તેથી બ્રાહ્મણો પૌકાર કરવા લાગ્યા કે કલ્પીયુગ આવ્યું અને ધર્મ ડુબવા લાગ્યો. તે વીશે એવું લખ્યું છે :—

धर्मः प्रव्रजितः तपः प्रचलितं सत्यं च दूरं गतम् ।
पृथ्वी मंदफला नृपाः कपटिनो लौल्यं गता ब्राह्मणाः ॥
नारी यौवनगर्विता पररता पुत्राः पितुर्द्वेषिणः ।
साधुः सीदति दुर्जनः प्रभवति प्रायः प्रविष्टे कलौ ॥ १ ॥

कर्मकान्दनी नींदा करनार बधायदेशमां उत्पन्न थया. दक्षणमां तुकाराम कवी थयो ते लखेछे के :—

मुख बांधुनि मेंढा मारा । म्हणति सोमयाग करा ।
म्हणति सजीव तुळसी तोडा । पूजा निर्जिव दगडा ॥
करति बेला तोडातोडि । शिवा लाखोलि रोकडि ।
नाग पूजायाला जाति । साप देखून डांगा घेति ॥
कोण जाणे खरे खोटे । भजन चालले उफराटे ।
तुका म्हणे भक्तिभाव । तेणे भक्ता पावे देव ॥

कमळाकर भट निर्णयसिंधुमां तृतीय परीच्छेदना प्रथम प्रकरणने अंते अनेक पुराणमां कळीयुगमां जे करवुं नही तेनुं वर्णन करेलुंछे ते बधु आ जगाये एकदु करेलुं छे. तेमांना वचन नीचे मुजब :—

१ समुद्रयातुः स्वीकारः कमंडलुविधारणम् ॥
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः ॥
मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥
दीर्घकाल ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ॥
इमान् धर्मान्कलियुगे बर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ — बृहन्नारदपुराणे

२ ऊढायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ॥
कलौ पंच न कुर्वीत भ्रातृजायां कमंडलुम् ॥ — हेमाद्रिः

३ गोत्रान्मातुः सर्पिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्जं द्विजातिभिः ॥ — ब्राह्मे.

४ विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ॥
बालायाः क्षतयोन्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः ॥
आततायिद्विजाग्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहम् ॥
 सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमंडलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे ॥
 सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥
 अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः ॥
 वृत्तस्वाध्यायसाक्षेपमद्यसंकोचनं तथा ॥
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ॥ — आदित्यपुराणे

५ वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ॥
 दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥
 शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥
 कलौ कर्तव्यं लिप्यते ॥ इति व्यासोक्तेः ॥ महापापे रहस्यकृते प्रायश्चित्तं नेत्यर्थः ॥

६ अग्निहोत्रं गवालंभं संन्यासं पलपैतृकम् ॥
 देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेत् ॥
 संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ॥
 यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ॥
 संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥
 एतेन चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च
 कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥ — स्मृतिचंद्रिकायाम्

अर्थ.

१ एक जगोए नीचे मुजबना धर्म कळीयुगमां नही करवा विषे वीचारवंत माणसे एवुं कहेलुं छे :-

१ समुद्रमां जवुं, २ संन्यास लेवो, ३ नीची जातनी कन्या परणवी, ४ दीयरवटु करवुं, ५ मधुपर्कमां जनावर मारवां, ६ श्राधमां मांस खवराववुं, ७ वानप्रस्थाश्रम लेवो, ८ परणेली कन्यानो पुनर्विवाह करवो, ९ बहु वर्ष सुधी ब्रह्मचर्य राखवुं, १० मनुष्ययज्ञ करवो, ११ घोडानो यज्ञ करवो, १२ जन्म सुधी यात्रा करवा फरवुं, १३ गायनो यज्ञ करवो.

२ वळी बीजे ठेकाणे नीचे मुजब नही करवा विषे लख्युं छे :-

१ वीधवानो पुनर्विवाह, २ मोटा भाइने मोटो भाग आपवो, ३ संन्यास लेवो, ४ भाइनी विधवा साथे परणवुं, ५ गोधव करवो.

૩ ત્રીજે ઠેકાણે નીચે મુજબ કરવા મના કરેલી છે.

૧ મામાની દીકરી સાથે લગ્ન કરવું, ૨ ગોવધ કરવો, ૩ નરમેધ કરવો, ૪ અશ્વમેધ કરવો, ૫ દારુ પીવો.

૪ વઠ્ઠી ચોથે ઠેકાણે નીચે મુજબ કઠ્ઠીયુગમાં નહીં કરવા લખેલું છે :—

૧ દીયરવટુ, ૨ પુનર્વિવાહ, ૩ નીચી જાતની કન્યા પરણવી, ૪ યુધમાં બ્રાહ્મણને મારવો, ૫ સમુદ્ર યાત્રા કરવી, ૬ સત્ર નામનો યજ્ઞ કરવો, ૭ સંન્યાસ લેવો, ૮ જન્મ સુધી યાત્રાર્થ ફરવું, ૯ ગોસવ નામના યજ્ઞમાં ગોવધ કરવો, ૧૦ સૌત્રામણી નામના યજ્ઞમાં દારુ પીવી, ૧૧ અગ્નિહોત્ર, ૧૨ મરણ પ્રાયશ્ચીત, ૧૩ સંસર્ગદોશ, ૧૪ દત્ત અને ઔરસ શીવાય બીજા પુત્ર કરવા, ૧૫ શામીત્ર એટલે પશુને યજ્ઞાર્થ મારવાનું કામ, ૧૬ સોમવિક્રય.

૫ વઠ્ઠી બીજે ઠેકાણે નીચે મુજબ નહીં કરવા લખ્યું છે :—

૧ અગ્નિહોત્ર, ૨ ગોવધ, ૩ સંન્યાસ, ૪ શ્રાદ્ધમાં માંસ ભક્ષણ, ૫ દીયરવટુ.

આ મુજબ કર્મ કરવાં નહીં ને સંસર્ગનો દોશ નથી અને છાનુ પાપ થાય તે ગણબું નહીં. સંન્યાસ તથા અગ્નિહોત્ર વેદ તથા વર્ણ જ્યાં સુધી ચાલતું હોય ત્યાંસુધી કરવું.

ઉપર લખેલા કર્મમાંથી કેટલા એક ચાલે છે ને કેટલાક નથી ચાલતા. ચાલે છે તે :— ૧ મામાની કન્યા પરણે છે, ૨ મોટા ભાઈને મોટો ભાગ અપાય છે, ૩ બહુકાલ બ્રહ્મચારી રહેછે, ૪ સંન્યાસ લે છે, ૫ અગ્નિહોત્રી બ્રહ્મણ છે, ૬ દરીઆમાં નાવમાં બેસીને લોક જાય છે, ૭ સંસર્ગ દોષ પળ ગણાય છે, અને ૮ મહાપ્રસ્થાન એટલે જન્મ સુધી યાત્રા કરવાને અર્થે ફરવું તે પળ લોક કરે છે. ૯ માંસ ભક્ષણ પળ ગૌડબ્રાહ્મણ, સારસ્વત, કાન્યકુબ્જ, મૈથીલ અને કેટલા એક ઉત્કલપળ કરે છે. અને ૧૦ પંચ દ્રાવિડમાં યજ્ઞ યાગાદીક કર્મમાં ભક્ષણ કરે છે. ૧૧ કઠ્ઠીયુગમાં અશ્વમેધ કરવાનો નીષેધ છે. પળ સવાઈ જેશર્ગિં રાજાએ જયપુરમાં કરાવ્યો હતો એમ સંભળાય છે. અને ૧૨ સોમવિક્રય અને ૧૩ શામીત્ર એ કેટલેક ઠેકાણે થાય છે. વઠ્ઠી બીજું એમ છે કે જ્યાં કઠ્ઠીયુગમાં ફલાણું કામ ન કરવું એવું જ્યાં લખ્યું છે. ત્યાં તે બાબત ઉપર દોષ મુકેલો નથી પળ ફક્ત ભલામણ તરીકે લખેલું છે કે વિચારવંત માણસે ન કરવું. જે ગોસાઈ વેરાગી વિગરે લોકો દેશેદેશ ફરે છે તેઓ બધા મહાપ્રસ્થાનમાં ગણાય છે.

આ શિવાય કઠ્ઠીના ધર્મ, હાલ ચલાવવા કે નહીં ચલાવવા એ વિશે સંશય છે. કારણ કે કેટલા એક કહે છે કે છત્રીસ હજાર વર્ષ સુધી કઠ્ઠીયુગ ગણવો નહીં. કેમકે તેટલી મુદત સુધી પૂર્વ યુગ પ્રમાણે વર્તવું, કેટલા એક કહે છે, ચાર હજાર, કેટલા એક કહે છે દશ હજાર એમ કહે છે. આ શિવાય બીજો એવો સંશય છે કે વેદનાં વચન અને સુત્રનાં વચન એનું ઁંડન પુરાણ વચનથી શી રીતે થાય તેથી યુગને માટે વિષેષ શાસ્ત્રાર્થ જે લખ્યો છે તે અડચન લાગ્યાથી લખ્યો હશે. અને એનું પ્રમાણ નિર્ણયસીંધુમાં એમ લખ્યું છે કે લોકના સંરક્ષણને માટે રુષીઓએ ઠરાવ કર્યા.

एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥

निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ — परिच्छेद ૩ પ્રકરણ ૧ નિર્ણય ૦

બ્રાહ્મણોને ઉપનયન, વિવાહ, મરણ કાર્ય ઇત્યાદિક સંસ્કાર, ગૃહ્યસુત્રથકી થાય છે. બીજો આધાર જણાતો નથી એમ છતાં અર્ધું ખરું અર્ધું ખોટું એમ શી રીતે થાય અને પુરાણનાં વચન લેઈએ તો એક પુરાણમાં ચાર શ્લોક વધારે અને બીજી પ્રતમાં ઓછા એટલે તેમાં કીયા શ્લોકો નવા બનાવટના મુકાયેલા છે તે તપાસી શકાતું નથી. અને જેમ જેમ ગરજ પડતી ગઈ તેમ તેમ પુરાણમાં નવા શ્લોક ઘલાય છે, શ્લોકબદ્ધ સ્મૃતીઓમાં પણ એવી ગડબડ થઈ છે અને હાલ ગોસાઈ, વેરાગી, સાધુ, બાવા ઇત્યાદીક ચારે વર્ણના લોક એકત્ર જમે છે અને અનેક જાતીના સાધુ થયા છે જેવાકે નાભાજી ભક્તમાઝનો ગ્રંથ કરનાર એ જાતનો ઘેડ હતો. અને કબીર મુસલમાન હતો, તેથી એમ જણાય છે કે પરમાર્થમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ રહ્યોજ નથી. ફક્ત વ્યવહારમાં માત્ર રહ્યો છે. હાલનો ધર્મ એક રીત ઉપર નથી પણ પંચમુખ છે એટલે કેટલા એક વેદ વિધી, કેટલા વેદાંત, કેટલા એક ભક્તીમાર્ગી કેટલા એક બૌદ્ધ માર્ગ, અને કેટલા એક સૂદી, એવાં પાંચને આધારે ચાલે છે મૂળ ચાર વેદ અને ચાર ઉપવેદ તેમાં આયુ, ધનુ, શિલ્પ, ગાંધર્વ આ છે, અને છ અંગ એમાં વ્યાકરણ વેદનું મુખ્ય કહેવાય છે, અને સુત્ર હસ્ત કહેવાય છે, જોતીષ નેત્ર કહેવાય છે, શિક્ષા નાક ગણાય છે, છંદ પગ કહેવાય છે, નિરુક્ત કાન કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વેદ રૂપી જે પુરુષ તેના શરીરના એ ભાગ કહેવાય છે. જે ચૌદ વિદ્યા કહેવાય છે તે આનું નામ છે. વેદને લગતા ગ્રંથ આટલાજ છે. એમાં દેવતા વગેરે આજના જેવા નહીં બીજી પ્રકારના છે. જેમકે અગ્ની, મરુત, ઇંદ્ર, વરુણ, સુર્ય, પ્રજાપતી, ધુરીલોચન, ધનુર્ધર, નાન્દીમૂખ, પુરુર્વાર્દ્રવ ઇત્યાદીક અને તેની ભક્તી યજ્ઞ અને હોમ દ્વારાએ થાય છે. શૌનક ઋષીએ જ્યારે વેદનો સર્વાનુક્રમ લખ્યો ત્યારે એણે એવો ઠરાવ કર્યો કે મંત્રમાં જે પદાર્થનું વર્ણન આવે તે તેની દેવતા ઠરાવવી તેથી કેટલા એક મંત્રની દેવતા ઘાસને ઠરાવી છે કેટલા એકની દેવતા દેડકાં થયાં છે. તેથી દેવતાનીં સંખ્યા પણ વધી છે પણ વેદમાં મુખ્ય દેવતા તો પંચ તત્ત્વ છે. અને બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ વચે જ્યારે તકરાર પડી તે વખત વેદના મંત્ર પરમેશ્વરથી થયેલા છે એમ પૂર્વમીમાંસા વાળા એ ઠરાવ્યું પણ એ મત ઘણું પ્રાચીન નથી. ઘણે ઠેકાણે વેદ છે તે ઋષી વાક્ય છે એવું લખ્યું છે.

શૌનકોક્તસર્વાનુક્રમપરિશિષ્ટ—પરિભાષાખંડમાં —

યસ્ય વાક્યં સ ઋષિઃ । યા તેનોચ્યતે સા દેવતા ॥ યદક્ષરપરિમાણં તત્ત્વંદઃ ॥
નમો વાચસ્પતયે નમ ઋષિભ્યો મંત્રકૃદ્ભ્યો મંત્રપતિભ્યો મા મામૃષયો મંત્રકૃતો
મંત્રપતયઃ પરાદુર્માઁ ॥— તૈત્તિરીયે આરણ્યકે ૪ પ્રપાઠક ૧ અનુવાક ૧

ઋગ્વેદ સંહિતામાં ઘણે ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે ઋષિઓએ મંત્ર ઉત્પન્ન કર્યા તેમાંનું એક વચન નીચે લખ્યું છે.

ઋષે મંત્રકૃતાં સ્તોમૈઃ કશ્યપોદ્વર્ધયન્ ગિરઃ ॥

વેદ બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કર્યા એવું જે કહેછે તેનું કારણ એમછે કે બ્રાહ્મણ એ બ્રહ્માનું મૂળ છે માટે જે બ્રાહ્મણે કર્યું તે બ્રહ્માએજ કર્યું એમજ સમજવું જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે કે :—

ઋષિર્ભિર્બુધ્ધા ગીતં છંદોભિર્વિવિધૈઃ પ્રથક્ ॥ ગીતાયાં

અર્થ :— અનેક છંદ ઋષિઓએ ગાયન કર્યા અને ઋષિઓ ઈશ્વરનાં મૂંઝવણ હતા એ વિશે ભારતમાં લખ્યું છે કે.

બ્રહ્મ વક્ત્રં ભુજૌ ક્ષત્રં કૃત્સ્નમૂરુદરં વિશઃ ॥

પાદૌ યસ્યાશ્રિતાઃ શૂદ્રાસ્તસ્મૈ વર્ણાત્મને નમઃ ॥— ભીષ્મસ્તવરાજ ૬૮

અને જે ઋષિ મંત્રકર્તા ગણાતા તેમને દ્રષ્ટા ઠરાવ્યા. એનું કારણ એકે એ પુસ્તકની વિરુદ્ધ કોઈ તકરાર ન કરે તેને માટે એમ કરેલું જણાય છે. પછી વેદધર્મ ચાલતાં ચાલતાં લોકોને કંટાળો આવ્યો અને હજારો દેવ અને હજારો અનુષ્ઠાન અને હીંસા એ ઠીક લાગ્યું નહીં તેથી બ્રહ્મજીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ અને તે બાબત ઉપનીષદમાં એવાં વાક્ય જણાય છે.

અધીહિ ભગવો બ્રહ્મેતિ । ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશુઃ ॥

બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્ । તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ, યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે ॥

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥

કર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઊઠી અને બ્રહ્મઉપર આવી એવું ઉપરનાં વાક્યોથી જણાય છે અને વૈદીક પુસ્તકોમાં જે દેવતા અને તેમની પ્રાર્થના જે મળે છે તેનો નમુનો બતાવવાને વાસ્તે ગૃહ્યસુત્રના ત્રિતીયાધ્યાયના ચોથી કંડીકાના પેહેલા સુત્રમાં તર્પણ કરવાની દેવતાની યાદ લખી છે તેમાં દેવતા નિચે પ્રમાણે.

૧ પ્રજાપતી. ૨ બ્રહ્મા. ૩ વેદ. ૪ દેવ, ૫ ઋષી. ૬ સર્વાણિ છંદાંસિ. ૭ ઁકાર. ૮ વષટ્કાર. ૯ વ્યાહતયઃ ૧૦ સાવિત્રી. ૧૧ યજ્ઞ. ૧૨ દ્યાવાપૃથિવી. ૧૩ અંતરિક્ષ. ૧૪ અહોરાત્ર. ૧૫ સંખ્યા. ૧૬ સિદ્ધાઃ. ૧૭ સમુદ્રાઃ. ૧૮ નદ્યાઃ. ૧૯ ગિરયઃ. ૨૦ ક્ષેત્રૌષધીવનસ્પતિગંધર્વાપ્સરસઃ. ૨૧ નાગાઃ. ૨૨ વયાંસિ. ૨૩ ગાવઃ. ૨૪ સાધ્યાઃ. ૨૫ વિપ્રાઃ. ૨૬ યક્ષાઃ ૨૭ રક્ષાંસિ.

આજના લોક આ દેવતા વિષે તો કેટલોક વાંધો કાઢે. અને નાગ, ડુંગર, દરીયો, નદી, વનસ્પતિ, સંખ્યા, વ્યાહતી, વષટ્કાર, યજ્ઞ, ઈત્યાદિને દેવ કેહેવાને આચકો ખાય.

પ્રાર્થના કરવામાં શતરુદ્રીય કે જેને રુદ્રિ કેહે છે. એ મહામંત્ર ગણાય છે તેમાં શિવનું વર્ણન છે તેનાં થોડાં વાક્ય નીચે લખ્યાં છે.

નમોઽસ્તુ નીલગ્રીવાય, સહસ્રાક્ષાય મીઢુષે, વિજ્યં ધનુઃ કપર્દિને, નમો હિરણ્યબાહવે, વનાનાં પતયે, નિષંગિણે, સ્તેનાનાં પતયે, વંચતે પરિવંચતે, તસ્કરાણાં પતયે, નક્તંચરદ્ભ્યઃ, ગિરિચરાય તક્ષ્મ્યઃ ॥ અસૌ યઃ તામ્રો અરુણઃ ॥ અહીંશ્ચ સર્વાન્ જંભયન્ ॥ રથકારેભ્યઃ કુલાલેભ્યઃ કમરિભ્યઃ શ્વભ્યઃ શ્વપતિભ્યઃ શિતિકંઠાય કવચિને આરાત્તે ગોઘ્ન ઉત પૂરુષઘ્ને અગ્રેવધાય દૂરેવધાય કૂલ્યાય શષ્પ્યાય ચ પર્ણાય સિકત્યાય વ્રજ્યાય ઇષુકૃદ્ભ્યઃ ધન્વકૃદ્ભ્યઃ ગઘ્નરેષ્ઠાય ધન્વકૃદ્ભ્યઃ પશૂનાં મા ભેર્મા મા રીરીષા મા નસ્તોકે મા અધિ ભેષધિ વિશિખાસઃ અસંખ્યાતાનિ સહસ્રાણિ યે રુદ્રાઃ યે પથાં પથિ રક્ષય યે તીર્થાનિ પ્રચરંતિ યે અન્નેષુ વિવિધ્યંતિ દશા પ્રાચીર્દશ દક્ષિણા દશ

પ્રતીચીર્દશોદીવીર્દશોર્ધ્વા યશ્ચ નો દ્વેષ્ટિ તમેષાં જંભે દધામિ ॥ વાજશ્ચ મે ક્રતુશ્ચ મે યજ્ઞેન
કલ્પેતામ્, ઓજશ્ચ મે શં ચ મે રયિશ્ચ મે વ્રીહયશ્ચ મે અરુમા ચ મે અગ્નિશ્ચ મે આગ્રયણશ્ચ મે સુચશ્ચ મે
આયુર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્ ॥ —રુદ્રિ
દેવા યદ્યજ્ઞં તન્વાના અબધ્નન્ પુરુષં પશુમ્ ॥ —નારાયણ સૂક્ત

અર્થ :— નમસ્કાર કરું છું તારો કંઠ કાઢોછે. તને હજાર આંખ્યો છે વઢી તું જ઼઼ની વૃષ્ટિ કરનાર છે. તારું ધનુષ તૈયાર છે. તું જટાવાઢોછે. તારી ઁાંધે સુવર્ણના અલંકાર છે. તું વગડાનો રાજા છે. તુ ઁડગધારી છે, ને ગુપ્ત ચોરોનો ઉપરી છે તુ દગાબાજી કરનારો અને તું ચોરનો ધણી છે. રાત્રે ફરનાર, ઢુંગરમાં ફરનાર અને સુતાર પળ તું છે. વઢી તુ લાલ અને ભગવો પળ છે. સર્વ ટિકાણેના સર્પ મારનાર તું છે. ગાડી કરનાર તું છે. કુંભાર તું છે લુહાર પળ તું છે. તું કુતરુ છે અને કુતરાનો પાઢનાર પળ તું છે. ધોઢા ગઢાવાઢો છે. ને બકતર પેહેરેલો છે. વઢી તું ગાયોને મારનાર અને પુરુષોને મારનાર. સામો આવે તેને મારનાર અને દુર હોય તેને મારનાર. ઝાડમાં રેહેનાર અને ઘાસમાં રેહેનાર તું છે. વઢી પાંદડાંમાં રેહેનાર. રેતીમાં રેહેનાર, ઢોરાં ના ઢોઢામાં રેહેનાર. તીર કરનાર, ધનુષ કરનાર, જંગલમાં રેહેનાર, જનાવરોને બીવડાવશો નહીં. અમારા છોકરાંને ન મારશો. તું વૈદછે તારે શિઁા નથી છે તારી મુર્તી ગળતી નહીં ઁટલી છે. તુ રસ્તા વઁે બેસેછે કેટલા ઁક તીર્થમાં રહો છો કેટલા ઁક રસોઢમાં વીઘ્ન કરો છો. પૂર્વ દીશામાં તમે દશ, દક્ષણમાં દશ, પશ્ચીમમાં દશ, ઉત્તરમાં દશ, અને આકાશમાં પળ તમે દશ છો. જે અમારો શત્રુ હોય તેને તું દાઢમાં ઘાલીને ચાવી જા. અન્ન આપ. યજ્ઞ કરવાની શક્તી આપ. યજ્ઞ કરવાને ઉપયોગી કર. તેજ આપ કલ્યાણ આપ દ્રવ્ય આપ ઢાંગર આપ તું પથરાં આપ અગ્ની આપ આગ્રયણ નામનો યજ્ઞ કરવા સામર્થ આપ. યજ્ઞના પાત્રો તે આપ. આયુષ આપ તે યજ્ઞના કામમાં ઉપયોગ આવે ઁવું કર.

રુદ્રિમાં રુદ્રદેવની પ્રાર્થના છે તેમાં યજ્ઞ કરવાને સર્વ પ્રકારની સામગ્રી મને આપ. અને તે સામગ્રી વિગતવાર લઁી છે તે નીઁે પ્રમાણે.

ઢ્ઘ્મશ્ચ મે બર્હિશ્ચ મે વેદિશ્ચ મે ધિષ્ણિયાશ્ચ મેઁ । — શતરુદ્રિય

ઉપર મંત્રનું મૂઢ બતાવ્યું છે પળ મંત્ર તો બે ત્રણ વર્ગ સુધી લાંબા છે તેમાં વિગતવાર યજ્ઞના લવાજમાં વાસ્તે મહાદેવની પ્રાર્થના કરી છે તે ઉપરથી ઁમ માલમ પડે છે કે યજ્ઞ કરવાનું લોકોને બહુ ગમતું હતું અને માધ્યંદીની શાઁામાં યજ્ઞવિધિ બહુ બતાવ્યો છે માટે ઁ શાઁાના બ્રાહ્મણ હિંદુસ્તાનમાં, ગુજરાંતમાં, ને દક્ષણમાં ઘણા છે. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં આશ્વલાયન બ્રાહ્મણ ઘણા અને તૈલંગદેશમાં આપસ્તંબ શાઁાના બ્રાહ્મણ ઘણા. બંગાઢામાં સામવેદના બ્રાહ્મણ ઘણા. લુણાવાડામાં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણ ઘણા છે પળ માધ્યંદીની શાઁાના વિસ્તારને કોઈ પોહોઁે નહીં. બૌધ્ધ ધર્મવાઢાઁ ઁમ વિચાર કર્યો કે ચારેવેદમાં યજ્ઞ શિવાય બીજો કોઈ સાત્વિક ધર્મ નથી અને યજ્ઞમાં હિંસા આવે છે માટે ઁ ચારે વેદનો આપણે ત્યાગ કરવો ઁમ સમજીને ફકત બુદ્ધીનો આધાર લેઈને દયાધર્મ ચલાવ્યો.

નારાયણ સુક્તમાં લઁ્યું છે કે દેવોઁ યજ્ઞોની વૃદ્ધિ કરીને પુરુષ પશુને બાંધ્યો.

અને ગીતામાં અનેક યજ્ઞ બ્રહ્માના મુઁથથી ઉત્પન્ન થયા. તેનો શેષ જે ભક્ષણ કરે છે તેને મુક્તિ મઢે છે ઁવુ લઁ્યું છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ — गीता अ० ४-३२
यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ॥— गीता ४-३१

ब्रह्मानुं मुख ते ब्राह्मण, ब्राह्मणना मुखथी जे विधि निकळ्या ते ब्रह्माना मुखथी कहेवाय. अने आज्ञा एज मुख छे. वेदना ऋषी केटला एक शुद्र छे केटला एक क्षत्री छे. ऐतरेय ब्राह्मणमां एक कथा छे तेमां कवष ऐलुष ए दासीपुत्र छतां ऋषी पद पाम्यो तेज प्रमाणे कक्षिवत राजा क्षत्री छतां वेदनो ऋषी थयो विश्वामीत्र पण एज प्रकारनो छे. पुराणोमां नहुष, वेण, सहस्रार्जुन आ त्रण जणा ब्राह्मणो साथे लळ्या अने परशुरामे क्षत्रीओ साथे युद्ध कर्युं. बौध पण क्षत्री हतो. वेद पछी अनेक पंथ नीकळ्या. ते महीमनस्तोत्रमां एक ठेकाणे वर्णन कर्या छे.

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति ॥

अर्थ :— वेद, असल त्रण हता चोथो पाछळथी थएलो होय एम जणाय छे कारण के घणे ठेकाणे वेदत्रयी एवुं आवे छे.

असलना वखतमां वेद त्रण हता कारण घणेक ठेकाणे वेदत्रयी एम लखाय छे अने वेदमां घणे ठेकाणे त्रणज लख्या छे.

ऋक् च मे साम च मे स्तोम च मे यजुश्च मे । — कृष्णयजुःसंहिताशतरुद्रियसूक्त
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ॥ —
छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ — ऋग्वेदसंहितापुरुषसूक्त

अर्थ :— ऋग्वेद अने सामवेद अने यजुरवेद ए त्रणे मने आप ए प्रमाणे भक्त, रुद्र देवताने प्रार्थना करे छे.

पुरुष यज्ञ करीने ऋग्वेद अने सामवेद अने यजुरवेद ब्रह्माए निर्माण कर्या.

ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृस्नमूर्खदरं विशः ॥
पादौ यत्यास्थिताः शुद्रास्तरस्मै वर्णात्मने नमः ॥ — भारत

अर्थ :— ब्राह्मण इश्वरनुं मूख छे क्षत्री ए इश्वरना खंभा छे वाणीया ए इश्वरना साथळ छे शूद्र ए इश्वरना पग छे.

ऋग् यजुः साम एव च ॥ त्रैविद्या मां सोमपाः ॥ — गीता

ब्रह्मवर्लि उपनिषदमां अथर्ववेदने पुछ कह्युं छे.

तस्य पुरुषविधताम् । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग् दक्षिणः पक्षः ।
सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ।

बौधे वेद उपर दोष मुक्यो छे. के वेद वाक्यमां पुनरुक्ति अने विरुद्ध आवे छे अने अनृत आवे छे.

अनृतनव्याघातपुनरुक्तिदोषेभ्यः ।

उपर जे वेदनो नमुनो बताव्यो छे ते उपरथी मालुम पडशे बीजा दाखला.

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये अंतरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ।
होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतयज ।
होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य वपाया मे० —
होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य वपाया मे०—२१—४१
यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः ।
निन्दाद्यो अस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु ॥ — अ० ११—८०
ये जनेषु मलिम्लवः स्तेनासस्तस्करा वने ॥
ये कक्षेष्वघायवस्तांस्ते दधामि जंभयोः ॥ — अ० ११—७९ शुक्लयजुः संहिता. —

उपला मंत्रोमां पहेला मंत्रमां सर्पनी स्तुती छे. बीजामां वपायाग छे. त्रीजामां शत्रु नाशनो मंत्र छे अने चोथामां चोर नाशनो मंत्र छे. बौधे जे धरम चलाव्यो तेमां वेद, वीधी, वर्ण, आ त्रण वानां काढी नाख्यां, ने दयाधर्म; सत्य, तप इत्यादीक प्रगट कर्या. वेदीक धर्ममां तप एटले स्वाध्याय एटले भणवुं एनेज तप कहेता बीजुं देह दंडनुं तप हतुं नही. बौध पछी जे बीजा पंथ नीकळ्या ते बधा ए वेदने माने छे एटले तेओ वेद विरुद्ध बोलता नथी पण तेमनो धर्म वेदथी घणो वेगळो छे. त्यार पछी ज्यारे लोकोनी वेदमां कहेला धर्म उपरथी आस्ता उठी गइ त्यारे एक इश्वर कीयो तेनो तपास करवाने षड् शास्त्र बांध्या तेनां नाम.

कर्ता	नाम
गौतम	न्याय
कणाद	वैशेषिक
पतंजली	योग
कपिल	सांख्य
जैमिनी	पूर्वमीमांसा
व्यास	वेदांत

આ ગ્રંથ ઉપરથી એક ઇશ્વર છે. અને અનેક દેવ નથી એ નકી થઈ ગયું અને કર્મકાન્ડનું વજન ઓછું થયું અને શમ, દમ, ઉપરતી, તીર્થીક્ષા સમાધી, શ્રદ્ધા, નીત્યાનીત્ય વસ્તુવિવેક ઇત્યાદિક સાધન ઉપર નીષ્ઠા બેઠી ફક્ત એઓ જ્ઞાનને માનતા હતા તીર્થાદીકને માનતા નહોતા. વેદાંતસારમાં કહ્યું છે કે :—

તનું ત્યજતિ વા કાશ્યાં શ્વપચસ્ય ગૃહેઽથવા ।
જ્ઞાનસંપ્રાપ્તસમયે મુક્તોઽસૌ વિગતાશયઃ ॥
ન કર્મણામનુષ્ઠાનૈર્લભ્યતે તપસાઽપિ વા ॥
કૈવલ્યં લભતે મર્ત્યઃ કિંતુ જ્ઞાનેન કેવલમ્ ॥— શીવગીતા
કૂટસ્થાનિ હિ કર્માણિ કોટિજન્માર્જિતાન્યપિ ।
જ્ઞાનેન તુ વિનશ્યંતિ ન તુ કર્માયુતૈરપિ ॥ — શી૦ અ૦ ૧૩
તીર્થે ચાંડાલગેહે વા સ્મશાને વા સુરાલયે ॥
પરિત્યજન્ દેહમિમં જ્ઞાનાદેવ વિમુચ્યતે ॥
કુરુતે યત્ર કુત્રાપિ ભક્ષ્યં વાઽભક્ષ્યમેવ ચ ॥
શેતે સ્વેચ્છાલયગતો જ્ઞાનાત્મા પરિમુચ્યતે ॥ — શી ૦
કર્મણા વધ્યતે જંતુર્વિદ્યયા ચ વિમુચ્યતે ॥
તસ્માત્કર્મ ન કુર્વતિ યતયઃ પારદર્શિનઃ ॥ ઉપનિષદ્ભાષ્ય.

સદરહુ વિષે પ્રાકૃત કવી તુકારામે કહ્યું છે કે.

તુહ્મી નકા કરૂં ગર્વ ॥ નીચ યાતિ મ્હણુની સર્વ ॥
શુક્રશોણિતાચિ ખણિ ॥ તુમ્હા આમ્હા યેકચ યોનિ ॥
રક્ત માંસ ચર્મ હાડે ॥ સર્વા ઠાઈ સમ પાડે ॥
અન્ન ઉદક ઘરોઘરી ॥ નિષ્ઠા નાહી હો દુસરી ॥
તુકા મ્હણે હેચિ ખરે ॥ નાહિ દેવાશી દુસરે ॥ ૧ ॥
શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ગીતા ॥
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ગીતા ॥
આદૌ કૃતયુગે વર્ણો નૃણાં હંસ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥
કૃતકૃત્યા પ્રજા જાત્યા તસ્માત્કૃતયુગં વિદુઃ ॥

સદરહુ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગી લોકાણે વર્ણાશ્રમને કર્મનો ઉપહાસ કર્યો કેટલાએક વરસ સુધી આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગ ચાલ્યો ત્યાર પછી ઉપાસના માર્ગ ઉત્પન્ન થયો. અઢાર પુરાણ અને ઉપપુરાણ એઓ ઉપાસના માર્ગનું પ્રતીપાદન કરે છે તેની અંદર શૈવ અને વૈષ્ણવ આ બે સંપ્રદાય બહુ વધેલા છે, તેમાં શૈવમાર્ગ પુરાતના છે. અને વૈષ્ણવમાર્ગ ત્યાર પછી થયેલો છે. વૈષ્ણવના મુખ્યચાર સંપ્રદાય ૧ રામાનુજ, ૨ નીંબાર્ક, ૩ મધ્વ, ૪ વિષ્ણુસ્વામી, એ ચારે જણાએ શંકરાચાર્યે સ્થાપેલો અદ્વૈતમત ખંડન કરી દ્વૈત મત ચલાવ્યો. એમને આધાર ઘણુ કરીને પુરાણનો. અને શ્રૂતીનો આધાર લેવાને વાસ્તે કેટલાંએક નવાં ઉપનીષદ બનાવ્યાં. રામતાપીની, ગોપાલતાપીની, નૃસીંહતાપીની ઇત્યાદિકપણ વેદનાં મંત્ર ભાગમાં ઉપાસના વિષે કંઈ જણાતું નથી. તેમાં જે ઉપાસના છે તે અગ્નીદ્વારા, અને

પંચમહાભૂતાદિકની છે. પળ પુરાણમાં અવતારાદીકની છે. આ ઉપાસના પુરાણો થયાં, ત્યારથી તે આ સંપ્રદાય નીકળ્યા ત્યાં સુધી ઉપાસનાના વિષય ઘણા નીકળ્યા. જેવા કે કોઈ શીવમાર્ગી, કોઈ વિષ્ણુ, કોઈ ગણપતી, કોઈ રાધાકૃષ્ણ કોર બાલકૃષ્ણ, કોઈ હનુમાન, અને પોતપોતાના ઉપાસક દેવને પરબ્રહ્મ કહે છે. કેટલા એક એકબીજાને ઁંચા નીચા ગણે છે. કહ્યું છે કે —

ગણેશં પૂજયેદ્યસ્તુ વિઘ્નસ્તસ્ય ન બાધ્યતે ॥
આરોગ્યાર્થે ચ યે સૂર્ય ધર્મમોક્ષાય માધવમ્ ॥
શિવં ધર્માર્થમોક્ષાય ચતુર્વર્ગાય ચંડિકા ॥

પછી અકેક સંપ્રદાય વાળાં પોતપોતાના સંપ્રદાયનાં ચિન્હ ઠરાવ્યાં. શીવમાર્ગીએ ભસ્મ, રુદ્રાક્ષ બાળલીંગ ઇત્યાદીક. વૈષ્ણવે તપ્તમુદ્રા, તુલસી, ગોપીચંદન, શાલીગ્રામ ઇત્યાદીક નીશાનીઓ ઠરાવી તેઓ ચંદન વિષ્ણુપાદાકૃતી કરે છે. કોઈ શ્રીનું ચીન્હ ધારણ કરે છે. આ મુખ્ય બે માર્ગોની તકરાર વધ્યાથી એકના વિરુદ્ધ બીજાએ બહુ શાસ્ત્ર લખ્યાં છે. તેમાં એક બીજાની નીંદા કરી છે. એ વાક્યો ક્ષેપક અથવા કલ્પીત કે અસલનાં હંશે તેનો નીર્ણય કરવાનું મુશ્કિલ છે. પુરાણ અને ઋષી ઉપર પણ એ લોકોએ દોષ મુકેલો છે. કેટલાં એક પુરાણો સાત્વીક ઠરાવ્યાં છે. કેટલાં એક તામસી પુરાણો ઠરાવ્યાં છે.

સત્યં પારાશરં વાક્યં સત્યં વાલ્મીકમેવ ચ ।
વ્યાસવાક્યં ક્વચિત્ સત્યં અસત્યં જૈમિનીવચઃ ॥
સાત્ત્વિકા મોક્ષદાઃ પ્રોક્તા રાજસાઃ સ્વર્ગદાઃ શુભાઃ ।
તથૈવ તામસા દેવિ નિરયપ્રાપ્તિહેતવે ॥
વૈષ્ણવં નારદીયં ચ તથા ભાગવતં શુભમ્ ।
ગારુડં ચ તથા પાદ્યં વારાહો રાજસઃ સ્મૃતઃ ॥ ઇત્યાદી.

અને એક બીજા ઉપર દોશ મુક્યા છે તે નીચે પ્રમાણે.

વૈષ્ણવમતમાં

બ્રાહ્મણઃ કુલજો વિદ્વાન્ ભસ્મધારી ભવેદ્યદિ ।
વર્જયેત્તાદૃશં દેવિ મદ્યોચ્છિષ્ટં ઘટં યથા ॥ ૧ ॥ — વેદાંતચિંતામણી
ત્રિપુંડ્રં શૂદ્રકલ્પાનાં શૂદ્રાણાં ચ વિધીયતે ।
ત્રિપુંડ્રધારણાદ્વિપ્રઃ પતિતઃ સ્યાન્ન સંશયઃ ॥ ૨ ॥
યો દદાતિ દ્વિજાતિભ્યશ્ચંદનં ગોપિમર્દિતમ્ ।
અપિ સર્ષપમાત્રેણ પુનાત્યાસપ્તમં કુલમ્ ॥ ૩ ॥
ઋધ્વપુંડ્રવિહીનસ્ય સ્મશાનસદૃશં મુખમ્ ।
અવલોક્ય મુખં તેષામાદિત્યમવલોકયેત્ ॥ ૪ ॥
યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ સ્વાધ્યાયઃ પિતૃતર્પણમ્ ।

व्यर्थं भवति तत्सर्वं ऊर्ध्वपुंङ्गं विना कृतम् ॥ ५ ॥
 शालग्रामोद्भवं देवं देवो द्वारावतीभवः ।
 उभयोः संगमो यत्र तत्र मुक्तिर्न संशयः ॥ ६ ॥
 शालग्रामोद्भवं देवं शैल चक्रांकमंडितम् ।
 यत्रापि नीयते तत्र वाराणस्यां शताधिकम् ॥ ७ ॥
 म्लेंछदेशेऽशुचौ वाऽपि चक्रांको यत्र तिष्ठति ।
 वाराणस्यां यवाधिक्यं समंताद्योजनत्रयम् ॥ ८ ॥
 यन्मूले सर्वतीर्थानि यन्मध्ये सर्वदेवताः ।
 यदग्रे सर्ववेदाश्च तुलसीं तां नमाम्यहम् ॥ ९ ॥
 पुष्कराद्यानि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ।
 वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥ १० ॥
 तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतकाः ।
 दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातो धूतं यथा रजः ॥ ११ ॥
 तुलसीमालिकां धृत्वा यो भुङ्क्ते गिरिनंदिनि ।
 सिक्थे सिक्थे स लभते वाजपेयफलं शुभम् ॥ १२ ॥
 तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा स्नानं समाचरेत् ।
 पुष्करे च प्रयागे च स्नातं तेन मुनीश्वर ॥ १३ ॥
 आलोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ १४ ॥
 चक्रलांछनहीनस्य विप्रस्य विफलं भवेत् ।
 क्रियमाणं च यत्कर्म वैष्णवानां विशेषतः ॥ १५ ॥
 कृष्णमंत्रविहीनस्य पापिष्ठस्य दुरात्मनः ।
 श्वानविष्टासमं चान्नं जलं च मदिरासमम् ॥ १६ ॥

शैवमतमां

विना भस्मत्रिपुंङ्गेण विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न तस्य फलदो भवेत् ॥ १ ॥
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा चोपपातकैः ।
 भस्मस्नानेन तत्सर्वं दहत्यग्निरिवेधनम् ॥ २ ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 शिवलिङ्गे वसन्त्येव तानि सर्वाणि नारद ॥ ३ ॥
 महेशाराधनादन्यत्रास्ति सर्वार्थदायकम् ।
 अतः सदा सावधानं पूजनीयो महेश्वरः ॥ ४ ॥
 अमितान्यपि पापानि नश्यन्ति शिवपूजया ।
 तावत्पापानि तिष्ठन्ति न यावच्छिवपूजनम् ॥ ५ ॥

લિંગાર્ચનવિહીનસ્ય સમસ્તા નિષ્ફલાઃ ક્રિયાઃ ।
 તતઃ સર્વાર્થસિદ્ધ્યર્થ લિંગપૂજા વિધીયતે ॥ ૬ ॥
 સર્વવર્ણાશ્રમાણાં ચ કલૌ પાર્થિવમેવ હિ ।
 લિંગં મહીજં સંપૂજ્ય શિવસાયુજ્યમાપ્નુયાત્ ॥ ૭ ॥
 દર્શનાદ્બિલ્વવૃક્ષસ્ય સ્પર્શનાત્ વંદનાદપિ ।
 અહોરાત્રકૃતં પાપં નશ્યતિ નાત્ર સંશયઃ ॥ ૮ ॥
 અરુદ્રાક્ષધરો ભૂત્વા યત્કિંચિત્કર્મ વૈદિકમ્ ।
 કુર્વન્ચિપ્રસ્તુ મોહેન નરકે પતતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૯ ॥
 દેવાધિદેવઃ સર્વેષાં ત્ર્યંબકસ્ત્રિપુરાંતકઃ ।
 તસ્યૈવાનુચરાઃ સર્વે બ્રહ્મવિષ્ણવાદયઃ સુરાઃ ॥ ૧૦ ॥
 વિહાય સાંભમીશાનં યજંતે દેવતાંતરમ્ ।
 તે મહાઘોરસંસારે પતંતિ પરિમોહિતાઃ ॥ ૧૧ ॥
 તે ધન્યાઃ શિવપાદપૂજનપરાઃ અન્યો ન ધન્યો જનઃ ।
 સત્યં સત્યમિહોચ્યતે મુનિવરાઃ સત્યં પુનઃ સર્વથા ॥ ૧૨ ॥
 શંખચક્રે તાપયિત્વા યસ્ય દેહઃ પ્રદહ્યતે ।
 સ જીવઃ કૃપણસ્ત્યાજ્યઃ સર્વધર્મબહિષ્કૃતઃ ॥ ૧૩ ॥
 યસ્તુ સંતપ્તમુદ્રાભિઃ લિંગાંકિતતનુર્નરઃ ।
 સ સર્વયાતનાભોગી ચાંડાલો જન્મકોટિષુ ॥ ૧૪ ॥
 ભક્ત્યા પંચાક્ષરેણૈવ યઃ શિવં સકૃદર્ચયેત્ ।
 સોઽપિ ગછેચ્છિવસ્થાનં શિવમંત્રસ્ય ગૌરવાત્ ॥ ૧૫ ॥
 પંચાક્ષરેણ મંત્રેણ બિલ્વપત્રૈઃ શિવાર્ચનમ્ ।
 કરોતિ શ્રદ્ધયા યુક્તઃ સ ગચ્છેદૈશ્વરં પદમ્ ॥ ૧૬ ॥

આવાં વચનો હજારોજ નહીંજ પળ લક્ષાવધી મોટા મોટા ગ્રંથમાં મળી આવે છે તેથી લોકોને વ્યામોહ બહુ થાય છે કે આટલા માર્ગમાં ધર્મ કીયો આ વચન માનવું કે પેલું માનવું. દેવ પળ ઘણા થયા છે. પુરાણના દેવ તે જુદા, ગામ ગામના તે જુદા, દેશ દેશના જુદા અને પ્રત્યેકનું પ્રસ્થાન જુદું અને એક બીજામાં અપવાદ ઘણા. ધર્મશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા પળ આવીજ છે પળ ઘણા મત થયાથી ફલાણું મત ધર્મ છે એમ કહેવાતું નથી. ધર્મ શાસ્ત્ર કામધેનું જેવું થયું છે. જે વાતની ઇચ્છા કરો તે તેમાં મળી આવે. પુનર્વીવાહ બાબતમાં સ્મૃત્યર્થસાર ગ્રંથમાં એક વચન લખ્યું છે તેથી શી રીતે મત ભેદ પડ્યો છે તે જણાશે.

મૃતેઽન્યસ્મૈ પ્રદાતવ્યા મૃતે સપ્તપદાત્પુરા ।
 પુરા પુરુષસંયોગાન્મૃતે દેયેતિ કેચન ॥
 ઋતાવદ્દૃષ્ટે કન્યૈવ પુનર્દેયેતિ કેચન ।
 આગર્ભધારણાત્કન્યા પુનર્દેયેતિ ચાપરે ॥

પ્રાચીન કાલમાં બ્રાહ્મણ લોક પોતાનો ધર્મ અને વિદ્યાનો અભિમાન રાખતા અને જે વાદ કરવા આવે તેનો પરાભવ કરવાને વાસ્તે બહુ મહેનત લેતા તે ઉપરથી કેટલા એક લોકોએ દીગ્વીજય કર્યો. આજના બ્રાહ્મણોએ એ શરમ મુકી દીધી છે. એજ પ્રમાણે ક્ષત્રી પણ જે યુદ્ધ કરવા આવે તેમને ના પાડતા નહોતા પણ આજ તો બધાએ લોક તેજહીન થયા છે. કોઈ કોઈને જવાબ દેતો નથી કે પુછતો નથી વિદ્યા ઘટી ગઈ છે. શિવગિતામાં લખ્યું છે કે.

શક્તિવાદરતાઃ સાંખ્યાઃ બુદ્ધ્યા બૌદ્ધ્યાત્મવાદિનઃ ।
ઈશ્વરાત્મેતિ વૈશેષ્યા મીમાંસા કર્મવાદિનઃ ॥
સર્વ નાસ્તીતિ ચાર્વાકા વેદાંતા બ્રહ્મવાદિનઃ ।
એવં ભ્રમંતિ વૈ સર્વે શાસ્ત્રમોહસમન્વિતાઃ ॥
તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન શાસ્ત્રાભ્યાસં ત્યજેદ્બુધઃ ॥

આ સર્વ વિચાર ઉપરથી ધર્મની સુધારણા અવશ્ય છે કે નહીં આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે :— હાલ જે બ્રહ્મસમાજ બંગાળી પંડીતોએ નવો સંપ્રદાય ચલાવ્યો છે તેમાં વેદાંતમાંથી એકેશ્વરમત લે છે અને દ્વૈતમાંથી ઉપાસના લે છે અને કર્મકાંડ થોડું રાખે છે એ સંપ્રદાય સાંપ્રતકાલની સ્થિતિની અનુકૂળ છે કે નહીં એ પણ વિચાર ગહન છે એનો નિર્ણય યદ્યપી માણસ ન કરે તો કાલ કરશે એમાં સંશય નથી. આદ્ય ધર્મ જે હતો તે આજ ચાલે એવો નથી. એ સિદ્ધ થયું છે. અને અનેક દેવોની ઉપાસના હાલ ચાલે છે તે પણ નમશે એવું લાગતું નથી માટે આ બધો વિચાર વિચારવંત લોકોએ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે એજ વિનંતી.

વેદાદિક શાસ્ત્રમાં જે હિંસા કરવાની લખી છે તેનું બયાન કરી બતાવ્યું છે હવે હિંસા કરવાની શાસ્ત્ર વિના જે રુઢી છે તે વીશે વિચાર કરીએ છીએ. હિંસાનું મુલ એજ છે કે લોકોએ નાના પ્રકારના દેવતાઓ છે એમ માન્યું. અને તે દેવતા શાન્ત તથા સત્ત્વ ગુણી છે, એવું માનેલું નહીં, બધા દેવતા એવા માનેલા છે કે તે લોકોને પીડા કરી સકે છે અને જુદા જુદા પ્રકારના વિઘ્નો ઉત્પન્ન કરે છે, વૃદ્ધીને હરકત કરે છે. ને તેથી મનુષ્ય તથા પશુ. બાલક તથા સ્ત્રી એ સઘળાંને દુઃખ દે છે. અને દેવ મહાક્રૂર તથા નીર્દય છે અને તેમને મદ્ય માંસ અન્ન આપ્યા વિના તેમની તૃપ્તિ થાય નહીં એવું મુલથી ધારેલું તેથી તેમની તૃપ્તિને વાસ્તે અને પોતાની પીડા મટવાને સારુ હિંસા કરીને દેવતાઓને ભક્ષ આપવાની ચાલ પડી વેદમાં જે દેવોનું વર્ણન કરેલું છે તે એજ પ્રકારનું છે તંત્રમાં જે વર્ણન કરેલું છે તે પણ એજ પ્રકારનું છે. મંત્ર શાસ્ત્રમાં અને રુઢીમાં જે દેવતાઓ માનેલા તે પણ આવાજ પ્રકારથી. બ્રાહ્મણની સંધ્યામાં પીશાચોને નસાડવા સારુ ભૈરવ અને ચામુંડા આ બે દેવોની પ્રાર્થના છે તે બંને શ્લોક નીચે મુજબ :—

ઊર્ધ્વકેશિ વિરૂપાક્ષિ માંસશોણિતભોજને ।
તિષ્ઠ દેવિ શિખાબંધે ચામુંડે હ્યપરાજિતે ॥ ૧ ॥
તીક્ષ્ણદંષ્ટ્ર મહાકાય કલ્પાંતદહનોપમ ।
ભૈરવાય નમસ્તુભ્યં અનુજ્ઞાં દાતુમર્હસિ ॥ ૨ ॥
અપક્રામંતુ ભૂતાનિ પિશાચાઃ સર્વતોદિશમ્ ।
સર્વેષામવિરોધેન બ્રહ્મકર્મ સમારભે ॥ ૩ ॥

અર્થ

૧ તાહારા વાઠ ડમા થયેલા છે અને તાહારી આઁલો લાલ ડોઠ થઈ ગઈ છે અને લોહી તથા માંસ તું ઁાચ છે. ઁવી ડામુંડા દેવી તું છે. તારી કોઈ ડરાભવ કરે ઁવું નથી તુ આવી માહારી ડોટલીમાં વાસ કર :—

૨ હે ભૈરવ તને હું નમસ્કાર કરું છું. તું મને બ્રહ્મકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપ. તાહારો દાહાડો બહુ મજબુત છે અને તાહારું શરીર બહુ વીક્રાઠ છે :—

૩ માહારી ડાસે આ ઠેકાણે ઁે કાંઈ ભુત, ડીશઢ હોચ તે દુર નાશી ઁાવ અને શત્રુનો ડણ નાશ થાવ અને નીરાંતે હું બ્રહ્મકર્મ કરું :—

આવા અનેક દેવતા, કાઠકા, નરસિંહ, વેતાલ, રુદ્ર, ઈત્યાદી ઁુદા ઁુદા ડ્રકારના દેવતા છે ઁવું અસલથી લોકોં ઁ માનેલું અને તે ઁકઁ ઠેકાણે છે ઁમ નથી ડણ ગામોગામમાં, વગડામાં, ઁાડ નીઢે, ડાળીના આરા ડડર, ઈત્યાદી તમામ ઠેકાણે આવા અનેક દેવતાઓ રહેછે અને તેમને ઁાવા ડીવાને મઠતુ નથી. માણસ ઁારે આઢે છે તારે ઁે તેમને ઁાવા મઠે છે માણસ કાંઈ આઢે નહી તો તે દેવતાઓ માણસને ડીડા કરીને ડોતાનું ભક્ષ લે છે અને વરસમાં ઁક વઁત અગર નગરે અથવા સાંઁે અથવા છ મહીને અગર દશે કે ડાંઢે વરશે આ દેવતાઓને ભક્ષ આઢ્યા શીવાચ માણસનો છુટકો થતો નથી ઁવી રીતે ભક્ષે આઢતા તો કોગઠીઆ વીગરેના રોગ ઢેદા કરી ડોતાનું ભક્ષ લે. ઁવા વેહેમે અસલથી લોકોના દીલમાં બેશી ગઁલો છે. મુસલમાન લોક “કુરબાનેઈદ” ઁેને બકરીઈદ કેહે છે તે દીવસે ઁનાવરોનું ઢરમેશ્વરને બઠીદાન આઢે છે અને તે ઈદ ઁીલહેઁ મહીનામાં આવે છે. ઁીલહેઁ ઁટલે મુસલમાનોની ઁાત્રાનુ ઠેકાણું ઁે મક્કા તાંહાં ઁવાનો મહીનો. ઁે માણસ મકે ઁઈ આવે છે તેને હઁ કરી આવ્યો કહે છે. ઁે ઁાત્રાઁ ઁાય છે તે તાંહાં ઁાત્રામાં બઠીદાન આઢે છે અને નહી ગયો હોચ તે ડોતાના ઘરમાંઁ આઢે છે અને ઢશુનો વધ કરવો તે “નીચત” ઁટલે બિસ્મીલહા કહીને કરવો. “ભીસ્મીલાહ” ઁ શબ્દનો અર્થ ઢકત ઢરમેશ્વર દયાઠું છે ઁટલોઁ છે. ડડર મુઁબ “નીચત” મળ્યાશીવાચ વધ ઁનાવરનો થાચ છે તેને તે લોકો હરામ કેહે છે ઁટલે તેવા ઢશુનુ ભક્ષણ કરવું તે અઢવીત્ર ગળાય છે અને “નીચત” મળી ઁેનો વધ થયેલો તેવા ઢશુનુ ભક્ષણ કરવું તે હલાલ ઁટલે ઢવીત્ર ગળે છે. ઁઁ મુઁબ બ્રહ્માળ્ળ લોકોમાં ઁાંહાં વૈદીક કર્મ થાચ છે તાંહાં “આઢ્યાચન સંસ્કાર”, “ઢ્રોક્ષણ સંસ્કાર”, “ડપાકરણ સંસ્કાર”. ઁે ઢશુને થયો હોચ તેનુ માંસ હવ્ય તથા કવ્ય સમઁીને ભક્ષણ કરવાનો નીષેધ રાઁતા નહતા. ડડર મુઁબની બ્રાહ્મળની વ્યવસ્તા હતી. હવે શુદ્રા દીક લોકો શાસ્ત્રનો આધાર બીલકુલ રાઁતા નથી તથા કોઈ ઁાતનો સંસ્કાર ઢળ કરતા નથી ઢરંતુ બઠીદાન ઘળા કરે છે. દસરાને દીવશે ઘોડાની ઢાયગામાં, હાથીઁાનામાં રથઁાનામાં ઈત્યાદી અરાઠે કારઁાનામાં બકરાં મારે છે. તોડો આગઠ ઢળ ઁઁ ઢ્રમાળે કરે છે. અને શમીનું ઢુઁન કરવા સ્વારી ઁાય છે તાંહાં ઢળ ઢાડાનો વધ કરે છે અને હોઠીમાં કેટલાંક ગામોમાં અને રઁવાડામાં ઁીવતું બકરં હોમેછે. કાશી ઢાસે વિંધ્યાવાસની દેવી છે ત્યાં ઘારે માસ આવી તરહેના બકરાના બઠી ઢાલુ રહે છે. ઁઁ મુઁબ ઢુઁાની ઢાસે કોન્ડનઢુર છે ત્યાંઢળ ડડર મુઁબ ઢાલ છે. તેથી ઢોસ માસમાં ઁ્યારે ઁાત્રા ઁ કુન્ડનઢુરમા મરાચ છે ત્યારે આઁલો ઁ માસ ત્યાં લહુની નેહેર ઢાલે છે. ઢુનાનીઢ ઢાસે વઠી બીઁુ ઁેઁરી ગામ છે ત્યાં ઁંડોબા નામના દેવનું દવેઠ છે. આ ઁંડોબાને હઁારો બ્રાહ્મળ ઢોતાનો ઈષ્ટ દેવ માને છે ત્યાં ઢળ બઠીદાન આઢવાની રીત છે. ઢળ ત્યા આવા કામમાં બ્રાહ્મળો સામેલ થતા નથી કારળ કે ઁ રુઠી માર્ગ ગળે છે શાસ્ત્ર માર્ગ છે નહી ઁમ બ્રાહ્મળો કહે છે. ઢરંતુ બંગાઠામાં ઁવાઁ સ્થાનકો છે ત્યાહા આવી રીતનાં કર્મ કરવામાં બ્રાહ્મળો સામેલ

થાય છે અને શ્રૌત યજ્ઞ જ્યાં થાય છે તેમાં બધા દેશના બ્રાહ્મણો સામેલ થાય છે. અગ્નિહોત્રી શીવાય બીજો કોઈ યજ્ઞ કરતું નથી. પશુ યજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર, સંન્યાસ આ ગુજરાત પ્રાંતમાં તથા મારવાડમાં વિશેષ ચાલતા નથી તેનું કારણ આ પ્રાંતોમાં શ્રાવક, વૈષ્ણવની વસ્તી ઘણી છે માટે બ્રાહ્મણ પોતે ધારે તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી પણ દ્રાવીડ, તૈલંગ, કર્નાટક, મહારાષ્ટ્ર, હિંદુસ્થાન, કાશી પ્રયાગ સુધાં પ્રાંતોમાં યજ્ઞ થાય છે. વૈષ્ણવી માર્ગના બ્રાહ્મણો છે તે લોટનો પશુ કરે છે પણ શંકરાચાર્યના પંથના જે સ્માર્ત બ્રાહ્મણ છે તે તેમની નીંદા કરે છે તે વિશે કેટલાક પીષ્ટ પશુ મીમાંસા ઇત્યાદિક ગ્રંથ લખાયા છે. વીનાયકરાવ પેશવા સ્માર્ત છતાં પીષ્ટ પશુનો યજ્ઞ કર્યો માટે કાશીના તમામ બ્રાહ્મણોએ એને ન્યાત બહાર મુક્યો હતો. સવાઈ જેડસીધરાજા જયપુરમાં એક કઠ્ઠીયુગમાં અશ્વમેધ કર્યો તેથી તે યજ્ઞ કરાવનારા બ્રાહ્મણો હજુ સુધી નાત બહાર છે. દક્ષણમાં “વારકરી” એટલે વીઠાબાનો પંથ થોડા વરસથી એક નવો નીકળ્યો છે તે લોક બીજા વૈષ્ણવ પંથના લોકો પ્રમાણે બનતી મહેનત કરીહીંસા બંધ કરે છે પણ હીંસાનો પંથ પ્રાચીન કાઠથી મોટો ચાલ્યો આલ્યો તે મુજબ ચાલનારા લોકો ઘણા છે. કેટલાક લોક અજ્ઞાનથી એમ સમજે છે કે છોકરાને તાવ આવ્યો કે ક્ષય રોગ થયો તો તે દેવનો એટલે પોતાના ઇષ્ટ દેવનો કોપ થયો માટે તે ઇષ્ટ દેવની જગો હોય ત્યાં જઈ દસ પાંચ રૂપૈયા ખર્ચ કરી વઢીદાન કરે છે. આ મુજબ લોકો ચાલે તે ઉપરથી તેમને આપણે ક્રુર વિગેરે વિશેષણ લગાડી શકીએ નહીં કારણ કે તે લોકો માત્ર પોતાની ચાલતી આવેલી રુઢી મુજબ ચાલે છે, જ્યારે તે ઓને સત્ધર્મ તથા એક ધર્મ ઇશ્વરનું જ્ઞાન થશે ત્યારે તેઓના મનની દેવતાઓ ભક્ષ માગે છે વિગેરે જે હાલ કલ્પનાઓ છે તે પોતાની મેલેજ મનમાંથી નીકળી જશેબ્રાહ્મણો સમજે છે કે યજ્ઞ કર્યા શિવાય વરસાદ થાય નહીં તે ઉપરથી એમ વીચાર કરે છે કે વર. સાદ થાય ત્યારે હજારો જીવનું કલ્યાણ થાય તેમાં દસ પાંચ જીવનો કદી નાશ થાય તો તે કાંઈ પાપ ના કહેવાય. કારણ આખા કુટુંબનું સંરક્ષણ થતું હોય તો તેમાંના એકનો નાશ થવાનો હોય તો થવા દેવો એવું શાસ્ત્ર મુજબ છે. અને એક કુટુંબ નાશથી આખું ગામ બચતું હોય તો તે કુટુંબનો નાશ થવા દેવો. અને ગામ બચાવવું. એક આખા ગામનાં નાશ થતો હોય ને આખા દેશનો બચાવ થતો હોય તો દેશને બચાવવો અને ગામનો નાશ થવા દેવો એવી નીતી છે તે પ્રમાણે દેવતા જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે અને વરસાદ સમૃદ્ધી વીગેરે સઘળી જોડતી વસ્તુઓ આપી દેશને આબાદ કરે છે ત્યારે યજ્ઞ કરી થોડાં પશુ બઢીદાનમાં આપવાં તેમાં શી ચિંન્તા છે વો વિચાર કરી લોકો બઢીદાન આપે છે હવે આ વાત સાચી હશે તો બઢી કરવામાં દોશ નથી એ વાત ઉઘાડી છે પણ એ વાત બાબત હાલ આપણે શંકાથી કાઢી શકીએ છીએ. પરંતુ જે વખતના લોકોએ આ ધર્મ પ્રગટ કરી ચલાવ્યો તેમનો કશો સંશય પડ્યો હોય એમ માલમ પડતું નથી. તેમનો એવોજ નીશ્ચય હતો કે ઉપર મુજબ યજ્ઞ વિગેરે કરેથી લોકો જરૂર સુખી થાય છે તેમને એ અન્યાય માલમ પડ્યો નહીં પણ યજ્ઞ કરવા તે ન્યાય પ્રમાણે છે એમ સમજતા. એ વિશે મોટી તકરાર બૌદ્ધે ચલાવી પણ બૌદ્ધ અવતાર થઈને વૈદીક ધર્મ ડુબાવ્યો એવાં પણ વચનો ઘણેક ઠેકાણે લખેલાં મળી આવે છે. પણ નીરુપાય હોવાથી કેટલાક બ્રાહ્મણ દયા ધર્મ માનવા લાગ્યા. પણ વેદ શાસ્ત્ર છે તે કાયમ છે તેથી વેદ ધર્મ દયા ધર્મને વીરુદ્ધ છે કે નથી એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. જ્યાં સુધી બ્રાહ્મણ વેદને માને છે ત્યાંસુધી એ વેદ ધર્મિજ કહેવાય પછી મતલબને વાસ્તે ગમે તેમ બોલે તેની ફીકર નથી.

બુદ્ધરૂપં સમાસ્થાય સર્વરૂપપરાયણઃ ।

મોહયન્ સર્વભૂતાનિ તસ્મૈ મોહાત્મને નમઃ ॥ ૮૬ ॥ — ભીષ્મસ્તવરાજઃ, ભારતે

જે માણસ એમ કહે છે કે વેદ મારું ધર્મ પુસ્તક છે અને યજ્ઞ કરાવાને વાસ્તે હું યજ્ઞોપવિત ધારણ કરું છું તેણે દયાધર્મ પ્રતિપાદન કરવાનો અધિકાર નથી. સ્વામી શંકરાચાર્ય પણ એમ બોલ્યા છે. હાલના બ્રાહ્મણ કોઈ અજ્ઞાન પળાથી. પ્રતિપાદન કરે તો એટલુજ કહેવાય કે વેદશાસ્ત્ર અને યજ્ઞોપવિતનો અર્થ જાણતો નથી, કીંવા

જાણીને સ્વર્થને વાસ્તે કપટ કરે છે વેદનું ઁંડન કરીને જે કરશે તે સત્યવાદી જાણવો. નહિ તો શાસ્ત્રમાં ઁક. પેટમાં ઁક. મોહમાં ઁક. ઁવું જે ચલાવશે તે સત્યવાદી કેમ થાય?

નિગમ પ્રકાશ

ગ્રંથનુ પરિશિષ્ટ

હિંસા વિશે વેદમાં કશિ તકરાર છેજ નહી. જનાવરોની દયા એ ગ્રંથમાં નથી. એટલુજ નહીં પણ મનુષ્યને પણ બલિ કરતા. અને નરમેધના મોટા વિધાનો લખેલાં છે. નરમેથ થયેલા તેનિ કથા પણ વેદમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે. એતરેય બ્રાહ્મણમાં શુનઃશેષાખ્યાન છે તે એજ પ્રમાણે છે. ભાગવતમાં જડ ભરતની કથા એજ પ્રકારની છે. વૈદિકકાલમાં હિંસા વિષે કોઈના મનમાં સંશય હતોજ નહી. શાક ભાજી કાપવામાં તથા સમારવામાં અને ખાવામાં હાલ કોઈના મનમાં સંશય નથી. તે પ્રમાણે તે કાલમાં જનાવર વિશે હતુ. તેના પ્રકાર ત્રણ છે. દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં જનાવર મારવા એ પુણ્ય ગણતા. કેવલ સ્વર્ગે જવાનુ સાધન એનેજ સમજતા. મનુષ્ય પોતાને નિર્વાહ અર્થે ખાયતો વિધિ છે એમાં પાપ કે પુણ્ય કાંઈ ગણતાં નહોતા. અને વિના કારણ કોઈનો જીવ લેવો એ પાપ. એ પ્રમાણે વેદનુ અનુશાસન છે. પછિ બૌદ્ધ અવતાર થયો અને કલ્પી ઉત્પન્ન થયો ત્યારે હિંસા અહિંસાનો મોટો ટંટો ઉભો રહ્યો. બૌદ્ધ મતનો સારી પેટે અસર થયો તે વકત ભારત ગ્રંથ થયો એમ લાગે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય, એમણે પોતાના વેદની અભિમાન છેક મુક્યો નહતી અને બૌદ્ધનો ઉપદેશ એમના મનમાં સારો પેટે અસર થઈ ગયો હતો તેથી ભારતમાં હિંસા એ શું? અહિંસા એ શું? માંસ ખાવૂં કે ન ખાવૂં? એ વિષે ઘણી તકરારો અને પ્રશ્નોત્તર લખેલાં છે. તે સર્વનો ઇત્યર્થ એટલે સારાંશ એમ જણાય છે કે વેદ વિહિત હિંસા કરવી અન્યત્ર અહિંસા પાલવી. તે વખત બે પંથ નિકળ્યા હતા એક પ્રવૃત્તિ અને બીજો નિવૃત્તિ. પ્રવૃત્તિ માર્ગવાળા વેદને અનુસરીને ચાલતા. અને તે વેદના અભિમાની હતા. આજના અગ્નિહોત્રિ, દિક્ષીત, શ્રૌતિ, યાજ્ઞિક, ઇત્યાદિ કર્મકાંડ ચલાવેછે તેવા એ પ્રવૃત્તિ માર્ગવાળા હતા. બીજા નિવૃત્તિવાળા તેમણે વેદ માર્ગનો ત્યાગ કર્યો અને સાધુ સન્યાસી થયા હતા તેમનો આગ્રહ એવો હતો કે કોઈ પ્રકારથી હિંસા ન કરવી વેદમાં મંજૂર કરી હોયતો ફિકર નહીં પણ વૈદિક કર્મ ન કરવાં.

કેટલાએક વેદના અને શ્રૌત સૂચના વચનો નિગમ પ્રકાશ પુરો થયા કેડે જોવામાં આવ્યા, તેનો સંગ્રહ આ પરિશિષ્ટમાં કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે ભારતનો ગ્રંથ મુંબઈમાં છાપ્યો છે તે ઉપરથી શ્લોક લખ્યા છે તે પણ વાંચવા લાયક છે

તાણ્ડ્ય મહાબ્રાહ્મણ

આં ગ્રંથ સામવેદના પેટામાં છે, ઉપર સાયનાચાર્યનુ ભાષ્ય છે તેમાં એમ લખ્યું છે કે.

યસ્ય નિઃશ્વસિતં વેદા યો વેદેભ્યોઽખિલં જગત્ ।
નિર્મમે તમહં વન્દે વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥
તત્કટાક્ષેણ તદ્રૂપં દધદ્બુક્કમહીપતિઃ ।
આદિશત્સાયનાચાર્ય વેદાર્થસ્ય પ્રકાશને ॥ ૨ ॥

અર્થ : વેદ એ પરમેશ્વરનો શબ્દ છે વેદથી સર્વ જગત્ નિર્માણ થયું છે માટે તે ઇશ્વરજ બુદ્ધરાજા ઉપર કૃપા કરી છે તેની આજ્ઞાથી વેદનો પ્રકાશ કરવાને વાસ્તે ભાષ્ય કર્યું છે. ॥ એ સાયનાચાર્ય ૫૦૦ વરસ પહેલા વિજયનગરીમાં કર્ણાકટ પ્રાંતમાં, બુદ્ધરાજાનો આશ્રિત હતો એને માધવ પળ કહે છે. અને સંન્યાસિ થયા પછિ વિદ્યારણ્ય સ્વામિ પળ કહેછે.

આ ગ્રંથમાં અનેક ક્રતુ વિધાનો લખ્યા છે તેનાં નામ.

૧ અગ્નિષ્ઠોમાદિસપ્ત ક્રતુ	૧ રાટ્ ક્રતુ
૧ ઔપસદ ક્રતુ	૧ જ્યોતિ ક્રતુ
૧ ચતુષ્ઠોમ ક્રતુ	૧ ઋષભાખ્ય ક્રતુ
૧ ઉદ્ધિત્ બલભિત્ ક્રતુ	૧ કુલાયાખ્ય ક્રતુ
૧ ઇંદ્રસ્તોમ ક્રતુ	૧ ત્રિકદ્રુક ષડ્રાત્ર
૧ વિઘન ક્રતુ	૧ પ્રજાપતિ સપ્તરાત્ર
૧ વસિષ્ઠ ચતૂરાત્ર	૧ ઐંદ્ર સપ્તરાત્ર
૧ વિશ્વામિત્ર સંજય ચતૂરાત્ર	૧ જનક સપ્તરાત્ર
૧ પંચશારદીય પંચરાત્ર	૧ દેવ નવરાત્ર
૧ વિશ્વજિત્ એકાદશરાત્ર	૧ વિંશતિરાત્ર
૧ પ્રજાખ્ય ક્રતુ	૧ ત્રયસ્ચિંશદ્રાત્ર
૧ ચૈત્રરથ ક્રતુ	૧ ચત્વારિંશદ્રાત્ર
૧ ગર્ગ ક્રતુ	૧ એકષષ્ટિરાત્ર ક્રતુ
અંગિરસામયન ક્રતુ	સહસ્રસંવત્સરસત્ર
શતરાત્ર ક્રતુ	સર્પ સત્ર
દ્વાદશ સંવત્સરસત્ર	વિશ્વસૃજામયન ક્રતુ
ષટ્ત્રિંશત્સંવત્સરસત્ર	આદિત્ય-પૃષ્ઠ્ય-અયન ક્રતુ
સારસ્વતસત્ર	સંવત્સરસત્ર.

સર્વ સૂત્રમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ વશ આ ત્રિ વર્ગનું કર્મ, ઉપનયન વિવાહ, અંત્યેષ્ઠિ, ઇત્યાદિ થોડા ફરકથી બતાવેલાં છે. યજ્ઞ કરવાનો પળ એ ત્રિ વર્ગને આધિકાર છે.

તાળ્ડ્ય બ્રાહ્મણનાં વચનો નીચે લખ્યા છે.

પરિધૌ પશૂત્રિયુંજન્તિ ॥ અધ્યાય ૧૭ ખંડ ૧૩ મંત્ર ૪
 વૈશ્યં યાજયેત્ ॥ - ૧૮-૪-૫
 એતદ્વૈ વૈશ્યસ્ય સમૃદ્ધં યત્પશવઃ પશુભિરેવૈનં સમર્ધયતિ ॥ - ૧૮-૪-૬
 જ્યોતિર્વા એષોઽગ્નિષ્ઠોમો જ્યોતિષ્મંતં પુણ્યં લોકં
 જયતિ ય એવં વિદ્વાનેતેન યજતે ॥ - ૧૯-૧૧-૧૧

સ્વારાજ્યં ગચ્છતિ ય એવં વેદ ॥ - ૧૯-૧૩-૨
 પરમેષ્ઠિતાં ગચ્છતિ ય એવં વેદ ॥ - ૧૯-૧૩-૪
 અથૈષ વિઘનઃ ॥ - ૧૯-૧૮-૧
 ઇંદ્રોઽકામયત પાપ્માનં ભ્રાતૃવ્યં વિહન્યામિતિ
 સ એતં વિઘનમપશ્યત્ ॥ - ૧૯-૧૮-૨
 એકાદશ રશના એકાદશ પશવઃ એકાદશ યૂપા ભવન્તિ ॥ - ૨૦-૨-૪
 તયા સમુદ્યતયા રાત્ર્યા યં યં કામં કામયતે તં તમભ્યશ્રુતે ય એવં વેદ ॥ - ૨૦-૨-૫
 અજોઽગ્નીષોમીયઃ ॥ - ૨૧-૧૪-૧૧
 એન્દ્રા મારુતો ઉક્ષાણો મારુત્યો વત્સતર્યઃ ॥ - ૨૨-૧૪-૧૨
 પશુકામો યજેત ॥ - ૨૨-૬-૨
 સૌમાપૌષં પશુમુપાલભ્યમાલભેરન્ ॥ - ૨૩-૧૬-૪

એક એક ક્રતુ કરવામાં ફલ લખ્યું છે કોઈથી ઇંદ્ર પદ, કોઈથી બ્રહ્માનું પદ, કોઈથી પ્રજા, પશુ અન્ન, રાજ્ય, અધિકાર, રૂપિયાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિશે ઘણાએક અર્થ વાદરૂપે પ્રાચીન ઇતિહાસ લખ્યા છે. કે પ્રજાપતિએ વરસાદ રોક્યો ત્યારે ફલાણો યજ્ઞ કર્યો તેથી સારો વર્સાદ પડ્યો. અને પ્રજા સુખી થઈ. જનાવરો મરી જતાં હતાં તે વખત જનાવરોનો સ્વામિરુદ્ર પશુપતિ, તેને વાસ્તે યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે જનાવર રહ્યાં. અને વૃદ્ધિ પામ્યાં. એવી એવી કથા પળ લખેલી છેડ તેથી તે કર્મનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે. વિધાન અને મંત્ર વિનિયોગ લખ્યો છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ક્રતુ લખ્યા છે. ચારે વેદમાં અને સૂત્રમાં એજ વિષય છે.

ઉપર લખેલા વચનોનો અર્થ

યૂપ, ન હોયતો પરિધિને જનાવર બાંધતું - ૧૭-૧૩-૪
 વાણિયાએ યજ્ઞ કરવો - ૧૮-૪-૫
 તેણે કરીને વાણિયાની લક્ષ્મી વધેછે - ૧૮-૪-૬
 અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યાથી મનુષ્ય પુણ્યલોકમાં જાય છે - ૧૯-૧૧-૧૧
 આ વાત જે જાણે છે તે સ્વર્ગમાં જાય છે - ૧૯-૧૩-૨
 બ્રહ્મદેવના સ્થાનમાં જાય છે - ૧૯-૧૩-૪
 વિઘન યજ્ઞ બતાવુંછું - ૧૯-૧૮-૧
 પુર્વે ઇંદ્રદેવે ઇછાકરી, કે આપણા શત્રુ શિ રિતે મરશે, ત્યારે તેણે આ યજ્ઞ વિધી કર્યો - ૧૯-૧૮-૨
 અગીયાર દોરડાં વડે અગીયાર થાંભલાને અને અગીયાર જનાવરો બાંધવાં - ૨૦-૨-૪
 આ યજ્ઞ કર્યાથી જે મનમાં ધારે તે સિદ્ધ થાય છે - ૨૦-૨-૫
 અગ્નિષ્ટોમ દેવને બકરો આપવો - ૨૧-૧૪-૧૧
 ઇંદ્ર અને મરુત દેવને ગાય આપવી અને મરુત દેવને વાછડો આપવો - ૨૧-૧૪-૧૨
 જેને પશુની વૃદ્ધિ જોઈયે તેણે યજ્ઞ કરવો - ૨૨-૬-૨
 સોમ અને પુષા દેવતાને અર્થે પશુ મારવો - ૨૩-૧૬-૪

गोपथ ब्राह्मण द्वितीय प्रपाठक

ॐ मासीयन्ति वा आहिताग्नेरग्नयः त एनमेवाग्नेऽभिधायन्ति यजमानं य
एतमैन्द्राग्नं पशुं षष्ठे षष्ठे मासे आलभते ॥

आश्वलायन श्रौतसूत्र

उत्तरषट्क ६ ध्याये सप्तमी कण्डिका
वैश्वकर्मणमृषभं महाव्रते ॥ १३

नारायणवृत्ति

एते सर्वे गोपशवः ।
अन्वहं वैकैकश ऐकादशिनान् ॥ ८

नारायणवृत्ति

ऐकादशिनानामेव एकैकमादित आरभ्य अहन्यहनि क्रमेणाऽऽलभेरन् ।

उत्तरषट्क ३ ध्याये

सूर्यस्तुता यशस्कामः ॥
गोसवविवधौ पशुकामः ॥
वाजपेयेनाधिपत्यकामः ॥

४ अध्याये

ज्योतिर्ऋद्धिकामस्य ॥ नवसप्तदशः प्रजातिकामस्य ॥

५ ध्याये

आङ्गिरसं स्वर्गकामः चैत्ररथमन्नाद्यकामः ॥
अत्रेश्चतुर्वीरं वीरकामः जामदग्न्यं पुष्टिकामः ॥
क्रतूनां षडहं प्रतिष्ठाकामः संभार्यमायुष्कामः ।
संवत्सरप्रवल्हं श्रीकामः ॥ अथ गवामयनं सर्वकामः ॥

अर्थ :— प्रत्येक छ छ मासे ऐंद्राग्नि देव प्रीत्यर्थ पशुनों यज्ञ कर वो — गोपथब्राह्मणे

महाव्रत यज्ञमा ऋषभ एटले बळद आपवो	आश्वलायन
पशु एकादशनीमां नित्यं एक एक पशु मारवो	आश्वलायन
सूर्यस्तुता यज्ञ कर्याथी जश मळेछे.	आश्वलायन
गोसव यज्ञ कर्याथी पशु प्राप्ति थायछे.	आश्वलायन
वाजपेय यज्ञ कर्याथी अधिकार मळेछे.	आश्वलायन
ज्योति यज्ञ कर्याथी समृद्धि थायछे.	आश्वलायन
नवसप्तदशथी प्रजा थायछे.	आश्वलायन
आङ्गिरसथी स्वर्ग प्राप्ति थायछे.	आश्वलायन
चैत्ररथथी धान्य वृद्धि थायछे.	आश्वलायन
अत्रेश्वतुर्वीर कर्याथी धैर्य वृद्धि थायछे.	आश्वलायन
जामदग्न्यथी प्रकृति सारी थायछे.	आश्वलायन
षडहथी प्रतिष्ठा मळेछे.	आश्वलायन
संभार्यथी आयुष्य प्राप्ति थायछे.	आश्वलायन
संवत्सरप्रवल्हथी लक्ष्मी मळेछे.	आश्वलायन
गवामयनथी सर्व कामना सिद्ध थायछे.	आश्वलायन

लाट्यायनीयश्रौतसूत्र

उक्षा चेदनूबंध्य औक्ष्णो रन्ध्रे ॥ प्रथमप्रपाठक. षष्ठी कण्डिका. सूत्र ४२
ऋषभ आर्षभम् ॥ १-६-४३
अज आजिगम् ॥ १-६-४६
मेष और्णायवम् ॥ १-६-४७
वपायां हुतायां धिष्यानुपतिष्ठेरन् ॥ २-२-१०
न शूद्रेण संभाषेरन् ॥ २-२-१६
गोष्ठे पशुकामः ॥ ३-५-२१
स्मशानेऽभिचरन् ॥ ३-५-२३
अनुबंध्य वपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यंते केशश्मश्रूणि वापयेरन् ॥ ४-४-१८
प्रथमञ्चाभिप्लवं पंचाहं कृत्वा मासान्ते सवनविधः पशुः ॥ ४-८-१४
यथा चात्वाले तथा यूपे शामित्रे च पशौ ॥ ५-१-९
वपायां हुतायामिदमाप इति चात्वाले मार्जयित्वा सर्वपशूनां यथार्थस्यात् ॥ ५-३-१७
अग्नीषोमीयवपायां हुतायां यथेतमुदङ्अतिक्रम्य चात्वाले मार्जयेत् ॥ ५-९-१४
जने तिस्रो वसतीति राजन्यबंधुर्जनो ब्राह्मणः समानजन इति शाण्डिल्यः ॥ ८-२-१०
विवाह्यो जनः सगोत्रः समानजन इति धानंजप्यः ॥ ८-२-११
प्रतीवेशो जनपदो जनो यत्र वसेत् स समानजन इति शाण्डिल्यायनः ॥ ८-२-१२

एतं मृतं यजमानं हविर्भिः सहजीषे यज्ञपात्रैश्चाहवनीये
 प्रहृत्य प्रव्रजेयुरिति शाण्डिल्यः ॥ ८-८-६
 आस्ये हिरण्यमवधायानुस्तरणिक्या गौर्मुखं
 वपया प्रच्छाद्य तत्राग्निहोत्रहवर्नीं तिरश्चीम् ॥ ८-८-२२
 वैश्यं यं विशः स्वराजानः पुरस्कुर्वीरन् स गोसवेन यजेत ॥ ९-४-२२
 विघ्ननाभ्यां पशुकामो यजेताभिचरन्वा ॥ ९-४-३३
 राजाऽश्वमेधेन यजेत ॥ ९-९-१
 पंचशारदीये पशुबन्धैर्यजेत ॥ ९-१२-१०

लाट्यायनसूत्र.

अर्थ

बलदनो यज्ञ करतां बलदनो मंत्र भणवो. — १-६-४२
 आखलानो यज्ञ करतां आखलानो मंत्र भणवो. — १-६-४३
 बकरानो यज्ञ करतां बकरानो मंत्र भणवो. — १-६-४६
 गार्डरनो यज्ञ करतां तेनो मंत्र भणवो. — १-६-४७
 काळजानो होम करतां उपस्थान मंत्र भणवो — २-२-१०
 यज्ञनी दीक्षा लीधा पछी शुद्र साथे भाषण न करवुं. — २-२-१६
 गाय बांधवाने ठेकाणे यज्ञ करतां जनावरोनी वृद्धि थाय छे. — ३-५-२१
 स्मशानमां कर्याथी शत्रु नाश थाय छे. — ३-५-२३
 जनावरना काळजानो होम कर्या पछी वतुं कराववुं. — ४-४-१८
 एक मास पछी पशु करवो. — ४-८-१४
 पशु उपर पाणि छांटवुं. — ५-३-१७
 अग्नि षोम देवने काळजानो होम करति वखते पाणि छांटवुं. — ५-९-१४
 ब्राह्मण क्षत्रि वैश्य ए त्रण सामान्य छे एवुं शांडिल्याचार्ये कह्युं छे. — ८-२-१०
 सगां वहालां ए पण सामान्य छे एवुं धानंजप्पाचार्ये कह्युं छे — ८-२-११
 स्वदेशीय जन सामान्य छे एवुं शांडिल्य बोल्हो छे. — ८-२-१२
 यज्ञकर्ता यजमान मरी जाय तो तेना उपर यज्ञना पाच नांखवां. — ८-८-६
 तेना मोंमा सुवर्ण घालीने गायनुं काळजुं काडीने तेना
 मुख उपर मुकवुं. ए गायनुं नाम अनुस्तरणी. — ८-८-१२
 वाणियाए गोसव करवो. — ९-४-२२
 विघ्न यज्ञथी पशु वृद्धि थाय छे. — ९-४-३३
 राजाए अश्व एटले घोडानो यज्ञ करवो. — ९-९-१
 पंचशारदीय यज्ञमां पशु मारवो. — ९-१२-१०

॥ भारत ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयोः । अदूरसंप्रस्थितयोः किंस्विच्छ्रेयः पितामह ॥ १ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥

उभौ धर्मौ महाभागवुभौ परमदुश्चरौ । उभौ महाफलौ तौ तु सद्भिराचरितावुभौ ॥

॥ कपिल उवाच ॥

नाहं वेदान्विनिदामि न विवक्ष्यामि कर्हिचित् । पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥

॥ स्यूमरश्मिरुवाच ॥

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः । फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १ ॥
अजश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये । ग्राम्यारण्याश्चौषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥
तथैवान्नं ह्यहरहः सायंप्रातर्निरूप्यते । पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्यांगमिति श्रुतिः ॥
एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् । तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः ॥
तदन्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्तधा । यज्ञेषूपकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसंज्ञितम् ॥
एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वेः पूर्वतरैस्तथा । को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः ॥
पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौषधिभिः सह । स्वर्गमेवाभिकांक्षते न च स्वर्गस्ततो मखात् ॥
ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि । हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥
ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडश । अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ॥
अंगान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः । यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथार्था श्रूयते श्रुतिः ॥
एवं पूर्वतराः सर्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः । यज्ञांगान्यपि चैतानि यज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः ॥
विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परम् । न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ॥
इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः । यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं लभेत् ॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गोकपिलीये अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

॥ स्यूमरश्मिरुवाच ॥

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवंति जंतवः । एव गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तत इतराश्रमाः ॥
गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः । गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥
सर्वमेतन्मया ब्रह्मन् शास्त्रतः परिकीर्तितम् । न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं प्रवर्तते प्रवृत्तयः ॥ अ० २६९

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

अहिंसा परमो धर्मः इत्युक्तं बहुशस्त्वया । श्राद्धेषु च भवानाह पितृनामिषकांक्षिणः ॥
मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा । अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥
जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने । दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चाभक्षयतो गुणः ॥

॥ भीष्म उवाच ॥

अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः ॥
यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकांक्षिणाम् । हविर्यत्संस्कृतं मंत्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ॥
वेदोक्तेन प्रमाणेन पितृणां प्रक्रियासु च । अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ॥
एतत्ते कथितं राजन् मांसस्य परिवर्जने । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मे मांसभक्षणनिषेधे
पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

किं चाभक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे । दोषा भक्षयतो येऽपि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

॥ भीष्म उवाच ॥

एवमेत महाबाहो यथा वदसि भारत । न मांसात्परमं किंचिद्रसतो विद्यते भुवि ॥
सद्यो वर्धयति प्राणान् पुष्टिमग्न्यां दधाति च । न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥
विवर्जिते तु बहवो गुणाः कौरवनंदन । ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥
विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति । यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते । क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ॥
वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा भुंजन्न दुष्यति । आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः ॥
अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते । अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यांति भारत ॥
न हि लिप्यन्ति पापेन न चैतत्पातकं विदुः । पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ॥
प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति । अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥
सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु वाऽऽप्लुतम् । सर्वदानफलं वाऽपि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मे अहिंसाफलकथने
षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ व्यास उवाच ॥

यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप । पूयन्ते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिणः ॥
राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत । नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥
यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता । बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥

ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्बैल्वान् भरतर्षभ ॥

खादिरान् बिल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः । देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेर्मखे ॥
श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकल्पयन् । इष्टकाः कांचनीश्चात्र चयनार्थं कृताऽभवन् ॥
शुशुभे चयनं तच्च दक्षस्येव प्रजापतेः । ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ॥
तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये । ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ॥

यूपेषु नियता चाऽऽसीत्पशूनां त्रिशती तथा । अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौंतेयस्य महात्मनः ॥
स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षादेवर्षिसंकुलः । सिद्धविप्रनिवासैश्च समंतादभिसंवृतः ॥
तस्मिन् सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजर्षभाः । सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञसंस्तरे ॥
नारदश्च बभूवात्र तुंबुरुश्च महाद्युतिः ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि
अश्वमेधारंभे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥

श्रपयित्वा पशूनन्यान्विधिवद्विजसत्तमाः । तं तुरंगं यथाशास्त्रमालभंत द्विजातयः ॥
ततः संश्रप्य तुरग विधिवद्वाजकास्तदा । उपसंवेशयन् राजंस्ततस्तां दुपदात्मजाम् ॥
उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजातयः । उपाजिघ्रद्यथाशास्त्रं सर्वपापापहं तदा ॥
शिष्टान्यंगानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप । तान्यग्नौ जुहुवुर्धीराः समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥
व्यासः सशिष्यो भगवान् वर्धयामास तं नृपम् । ततो युधिष्ठिरः प्रादाद् ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥
गोविंदं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् । तथाऽन्यान्वृष्णिवीरांश्च प्रद्युम्नाद्यान्सहस्रशः ॥
पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाद्युतिः । एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ॥
बह्वन्नधनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः । सर्पिःपंका हृदा यत्र बभूवुश्चान्नपर्वताः ॥
पशूनां वध्यतां चैव नांतं ददृशिरे जनाः ।

तं महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ॥ विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधसमाप्तौ

ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

अर्थ

युधिष्ठिर, धर्मराजा भीष्माचार्यने प्रश्न करे छे, के ग्रहस्थ अने साधू आ बेमांथी उत्तम म कोनो?

ते ऊपर भीष्माचार्ये जबाब दीघो के बे धर्म सारा छे.

पछि कपिलजी बोल्या के वेदनी निंदा हुं करी शकतो नथी. आश्रम प्रमाणे धर्म सारा छे.

स्युमरश्मी ऋषी बोल्या के स्वर्गे जवाने यज्ञ करो ए प्रमाणे हमेष वेद बोल्थो छे. तेथी परंपराथी यज्ञ करता आव्या छे. बकरानो, अने घोडानो, अने गाडरनो, गायनो, अने पंखि जनावरोनो, यज्ञ थायछे. गाममां अने सिममां जे जनावरो छे अने वनस्पति छे ते सर्व भक्षण करवा एवुं वेदमां कह्युं छे. अने जनावरो अने धान्य आ बेथी यज्ञ थाय छे एम वेद कह्युं छे. ए प्रमाणे प्रजापति देवे ठराव करीने यज्ञ विधि, जनावरो, अने धान्य ए सर्व उत्पन्न कर्या. ते प्रमाणे देव प्रजापतिना ठराव प्रमाणे यज्ञ करावा लाग्या. यज्ञने वास्ते जनावरनो उपयोग करवो ते ब्रह्मदेवनी आज्ञा प्रमाणेछे. अने ते प्रमाणे पुर्वापरथी करता आव्या छे. जनावर, मनुष्य, वनस्पति, ए सर्व स्वर्गे जवानी इच्छा करे छे. जनावर, धान्य इत्यादि १२ प्रकारनी सामग्री यज्ञमां जोड़ए ते अने वेद मळी एकंदर १६ अने सत्तरमो अग्नि आ प्रमाणे यज्ञनी सामग्री वेदमां लखी छे. तेथी पूर्वथी मनुष्यो यज्ञ करवा लाग्या. आ सर्व

પદાર્થ યજ્ઞાર્થ કર્યા છે. એમ વેદમાં લખ્યું છે. એજ પ્રમાણે સર્વ વેદ, સિદ્ધ પુરુષ, મહાઋષી એ સર્વ જળમો એજ પુકાર છે. ત્યારે એમાં પાતક શાનુ હોય! યજ્ઞથી પરભવમા સારું થાય છે.

શાંતિપર્વમાં એ પ્રમાણે કથા ૨૬૮ મા અધ્યાયમાં છે.

સ્યુમરશ્મિ ઋષી કહે છે કે—સર્વ જીવ, માના આશ્રમથી જીવે છે. તે પ્રમાણે ગ્રહસ્થને આશ્રયે, સર્વ સાધુ ઇત્યાદિક જીવે છે. ગૃહસ્થથી યજ્ઞ, થાય છે તપ થાય છે માટે ગૃહસ્થાશ્રમી લોક ધર્મનો ટેકો છે. આ બધી બાવત શાસ્ત્ર વિચાર કરીને મેં કહી છે.

આ પ્રમાણે કથા ૨૬૯ મા અધ્યાયમાં છે.

ધર્મરાજા કહે છે. હે આચાર્ય અહિંસા મોટો ધર્મ છે એમ પળ ઘણી વખત કહ્યું, અને તેમજ શ્રાદ્ધમાં અનેક પ્રકારનું માંસ ખાવાની છુટ આપી છે. ત્યારે હિંસા કર્યા વિના માંસ શી રીતે મળશે. મારો આ સંશય જાતો નથી. માટે એનો ખુલાસો કરો. યજ્ઞ સિવાય, અને શાસ્ત્રે છુટ આપી છે તે સિવાય, માંસ ન ખાવું. એનું નામ પ્રવૃત્તિ ધર્મ પરંતુ મોક્ષની ઇચ્છા હોય તેનો આ ધર્મ નથી. વેદના મંત્રથી પવિત્ર થઈ, અને પાણી છાંટીને પ્રોક્ષણ કરેલું માંસ પવિત્ર છે તે ખાવાની હરકત નથી, આ સિવાય માંસ ખાવું નહીં. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બે ધર્મ ઋષી લોકે કહ્યા છે.

અનુશાસન પર્વમાં એ કથા ૧૧૫ મા અધ્યાયમાં છે.

ધર્મરાજા પુછે કે હે આચાર્ય શું ખાવું ને શું ન ખાવું એ મને કહો. ભીષ્મ જવાબ દે છે કે હે ધર્મરાજા, આ પૃથ્વી ઉપર માંસ જેવો ઉત્તમ પદાર્થ નથી, જીવને પુષ્ટિ આપનાર, શરિરને વૃદ્ધિ કરનાર, માંસ જેવો બિજો પદાર્થ છેજ નહીં. તત્રાપિ તેનો ત્યાગ કરવામાં પળ બહુ ગુણ છે. વેદાજ્ઞા પ્રમાણે માંસ ખાવામાં દોષ નથી. કારણ યજ્ઞાર્થ પરમેશ્વરે પશુ જનાવરો ઉત્પન્ન કર્યા છે, એમ વેદમાં લખ્યું છે. તે સિવાય માંસ ખાવું એ રાક્ષસી કર્મ છે. ક્ષત્રિ જાતિનો ધર્મ છે, તે કહું છું. કે તેમણે પોતાના બઢથી જનાવરો માર્યા હોય તે ખાવામાં તેમણે દોષ નથી. આગસ્તિ ઋષિને પળ સર્વે મૃગ, પક્ષીનું માંસ ખાવું હતું, સર્વ રાજર્ષી શિકાર કરે છે. તે કરવામાં તેમને પાપ નથી. શ્રાદ્ધમાં યજ્ઞમાં જે માંસ ખાય છે, તે દેવોનું ઉછિષ્ટ ખાય છે પ્રાણ સર્વને પ્રીય છે માટે પ્રાણ રક્ષણ કરવો એ મોટું દાન છે. અહિંસા રાખ્યાથી સર્વ યજ્ઞ તપ તિર્થનુ ફલ મળે છે.

એ પ્રમાણે કથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં છે.

વ્યાસજી કહે છે. પાપી છે તે યજ્ઞ, તપ, દાનથી પવિત્ર થાય છે. રાજસૂય યજ્ઞ. અશ્વમેધ યજ્ઞ, નરમેધ એવા અનેક પ્રકારના યજ્ઞ છે, તેમાંનો ઘોડોનો યજ્ઞ તું કર. પૂર્તે રામચંદ્રજીએ એ યજ્ઞ કર્યો હતો.

એ પ્રમાણે અશ્વમેધ પર્વના ૩ જા અધ્યાયમાં એ કથા છે. બિલેના, ખેરના, દેવદારુના અનેક ઝીંટા યજ્ઞમાં કર્યા હતા. ઇટો સુવર્ણની કરી હતી. ચયન કુંડ સુંદર રચ્યો હતો. અને એક એક દેવને વાસ્તે પશુ પક્ષી બઢ

જલચર જનાવેરા એકંદર ત્રણસે બાંધ્યાં હતાં તેમાં અશ્વ એટલે ઘોડો બહુ શોભિવંત દેખાતો હતો, સિદ્ધ અને બ્રાહ્મણ, વ્યાસજી અને તેમના બહુ શિષ્ય, સર્વ કર્મ જાણ નારા અને નારદજી મોટા તેજસ્વી અને તુંબરુઋષી, સભામાં હતા.

એ પ્રમાણે કથા ૮૮ માં અધ્યાયમાં છે.

વૈશંપાયન કહે છે. પછી બ્રાહ્મણોએ સર્વ જનાવરોનું માંસ રાંધીને તૈયાર કર્યું. અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઘોડાનું માંસ પણ રાંધ્યું. રાજા અને દ્રૌપદી રાજપત્નીને ઉપસંવેશન સંસ્કાર થયો. ત્યાર પછી ઘોડાનું કાઠજુ બ્રાહ્મણોએ રાજાના હાથમાં આપ્યું તેથી રાજાનું સર્વ પાપ ગયું. બીજા અંગનું માંસનો સોઠ યાજ્ઞિકે મળીને હવન કર્યો. તે સભામાં શ્રીકૃષ્ણજી તેમનો ભાઈ બલદેવજી પ્રદ્યુમ્ન વીગેરે હતા ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોની પૂજા અને દાન કર્યાં. એ પ્રમાણે ધર્મરાજાના ઘોડાનો યજ્ઞ થયો. તેમાં ધન, ધાન્ય, રત્ન, અને દારૂ પીવાનો પુષ્કળ આપ્યો હતો, અને ધીનો કાદવ થયો હતો. અને અન્નના પર્વત થયા હતા ને જનાવર કેટલાં માર્યાં તેની સંખ્યા નહતી. એ પ્રમાણે યજ્ઞ કર્યાથી રાજાનું પાપ ગયું, જને પ્રજા તૃપ્ત થઈ.

એ પ્રમાણે કથા ૮૯ માં અધ્યાયમાં અશ્વમેધ પર્વમાં છે.

નિગમશાસ્ત્રના ગ્રંથ હજાર ભાતના છે તેથી યજ્ઞ પ્રશ્નમાં યુધિષ્ઠિર રાજાએ પણ એવો જવાબ દીધો કે.

શ્રુતિર્વિભિન્ના સ્મૃતયોઽપિ ભિન્નાઃ ॥ નાના ઋષીણાં મતયોઽપિ ભિન્નાઃ ॥

ત્યારે આપણો તો શો હિસાબ શાસ્ત્ર નબલું અને ચાલે નહિં એવું થયું ત્યારે રુઢી એના માથાપર ચઢી બેઠી. ધર્મરાજા વિચાર કરતાં એવું ન થયું જોડે; કારણ કે રુઢીના કર્તા મુર્ખ લોક હોય છે, અને શાસ્ત્રના કર્તા ડાહ્યા હોય છે. પણ ઘણાં વરસથી શાસ્ત્ર લખવાનું કે સુધારવાનું બંધ પડ્યું અને ઘણો કાળ વિતી ગયો. ત્યારે શાસ્ત્ર કાઢીને જોડે તો સાંપ્રતકાળને કશું મળતું નથી. અનેક ભાતનાં શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયાં તેથી ભ્રાંતિનો ડુંગર લોકોની આગળ પડ્યો, તેમાંથી સાર આસાર વિચાર કરવાની શક્તિ બદ્ધાય લોકોની ક્યાંથી હોય, ધર્માધ્યક્ષ અને હિંદુરાજા સર્વ મુર્ખ થયા. શીક્ષણ પદ્ધતિ કે પરિષદ રહ્યું નથી તેથી મન માને તેવા પંથ અને સાંપ્રદાય નિકળ્યા. ચંગી, ભંગી લોકો મહંત થઈ પડ્યા. હાવે પ્રસંગે ધુતારા લોકોને સારી પેટે ફાવ્યું. આલસું નિરુપયોગી લોક ખાય તેનું નામ પુણ્ય. અને મેહેનુંતુ ખાય તે પાપ. વ્રત, તીર્થ, શાંતિ, ઉદ્યાપન इत्यादि શાંતિક પૌષ્ટિકના ગ્રંથ મોટા મોટા લખીને બ્રાહ્મણ લોકોએ પોતાનો ધંધો વધાર્યો તેથી ભિંન્ન માગનારની સંખ્યા દેશમાં બહુ વધી, પણ ઉદ્યોગ વધ્યો નહીં. ઉદ્યોગ અને વિદ્યા તરફ કોઈનું લક્ષ નથી. અને તે કામમાં પૈશો કોઈ આપતું નથી. તોફાની કામમાં દેશનું દ્રવ્ય ખર્ચાય છે. માટે હાવા કાઠનાં જુના લોકોને કશું સુઝતું નથી. તેમની અક્કલ કાઠના પ્રચર પ્રકાશ થી ગુમ થઈ છે. નવા લોકોએ આ કામમાં મન ઘાલીને તપાસ કરવો જોડે, અને સાર શું છે, અસાર શું તેનો નિર્ણય કરીને લોકોએ કે જે રસ્તે ચાલવું અને ભીંન્ન ઓછી થાય અને ઉદ્યોગ વધે એવી યોજના કરવી જોડે એજ મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક છે પરમેશ્વર કૃપા કરીને જે બુદ્ધિ આપશે તે સારી.

કર્મકાંડ નિરુપયોગી છે. આ સિદ્ધાંત વેદમાં એટલે અરણ્યક અને ઉપનિષદમાં લખ્યો છે. જ્યારે બ્રાહ્મણ કર્મકાંડની નિશાની, શિખા અને સૂત્ર તોડીને કર્મ અને ઉપાસના ઉપરથી હાથ ઉઠાવે છે, ત્યારે આપણ એમ નથી

કેહેતા કે એ વટલી ગયો; પળ તર્યો અને નારાયણ રૂપ થયો એમ કહીયે છીએ ત્યારે કર્મનો ત્યાગ એ નર્કનું સાધન નથી એ વાત સિદ્ધ છે. પળ વ્યવહારમાં જ્યાં સુધી રહીયે છીએ ત્યાં સુધી એની જરૂર. પરમાર્થ વિષે કર્મ ઉપયોગી નથી એ સિદ્ધાંત જે દિવસથી સન્યાસ હિંદુ લોકોના આચારમાં પેટો તે દિવસથી કર્મની કેવળ નિંદા થઈ. આ પ્રમાણે પરસ્પર નિંદા થયાથી જેટલાં આધાર રૂપ શાસ્ત્ર છે તે સર્વની નિંદા થઈ. નિંદા વગર એક પળ આધાર રહ્યો નહિં. વેદાંતિ કર્મની નિંદા કરે છે. વૈષ્ણવ શૈવની કરે છે, શ્રોતિ વામિની કરે છે. એ સમજીને લોકે શાસ્ત્ર મુકી દીધું અને રૂઢીને ધર્મ સમજીને રૂઢીને વળગી રહ્યા છે. શાસ્ત્ર સંબંધિ વાદ કોઈને ગમતો નથી; કારણ તેમાંથી કાલું નિકળવાનું, અને વધારે ફજેતીનું કારણ બનવાનું. તેથી કોઈ પળ ચર્ચા કરતું નથી. એ વાત આજ થઈ એમ નથી, પળ ભારતમાં પળ એમ કહ્યું છે કે.

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યાં મહાજનો યેન ગતઃ સ પંથાઃ ॥

રૂઢી ઉપર લોકોની નિષ્ઠા એવિ મજબૂત બેઠી છે કે જરા કોઈ રૂઢી વિરુદ્ધ કરે તો તેની બુમો પડે છે, પળ તે વિશે શાસ્ત્ર શું છે એ વિચાર કરવાને કોઈ પળ સમર્થ નથી, અને ઇચ્છા પળ રાખતું નથી. લોક એમ કહે છે કે જુનાં પોથાંમા ગમે તેમ હશે પળ હાલ ચાલે છે તે ચરું. એમ થવાથી સુધારો કોઈ કરી શકતું નથી. મનુ એમ કહે છે કે

“પદ્માન્નં ફલવત્ ગ્રાહ્યં”

પળ એ વાતની રૂઢી નથી તેથી તે શાસ્ત્ર રદ થયું. તેજ પ્રમાણે.

કાર્પાસં કટિર્નિર્મુક્તં કૌશેયં કૃતભોજનમ્ ॥

એથી રૂઢી ઊલટી છે. પોતીયાને જેટલું અશુચિત્વ અડકે છે એટલું યજ્ઞોપવીતને અડકતું નથી. સર્વ બ્રાહ્મણ, શાસ્ત્રમાં સમાન છતાં જુદા થયા છે, અને વર્ણમાં જાતિ, અને જાતિમાં જ્ઞાતિ રૂઢીથી થઈલે. આ રૂઢીનું જોર અને શાસ્ત્રની નીર્બલતા સમજીને ઇંગ્રેજ સરકારે અદાલતને સારું કાયદો ઠરાવ્યો તેમાં પળ શાસ્ત્રથી રૂઢી વધારે બલવાન ઠરાવી છે. ત્યારે રૂઢીના અનુયાયી લોક તે સુધારાના રસ્તા ઉપર શી રીતે આવશે તે મોટો વિચાર છે.

રૂઢીનું જોર એવું છે કે વૈષ્ણવી મંદિરમાં યજ્ઞ ન કરવો એવો મત રાખે છે, પળ, વેદના પારાયણથી મંદિર પવિત્ર થાય છે. તેમાં યજ્ઞનો વિધી, અશ્વમેધ, નરમેધ, ઇત્યાદિ વિધિ બોલ્યા છે, તે સાંભળવામાં ઘણું પુણ્ય જાણે છે. સાંભળવું, પળ કરવું નહિં. ત્યારે ન કરવાનાં વિધિ શ્રવણ કરવામાં પુણ્ય છે કે નહિ? આ પ્રશ્નનો મોટો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. યજુર્વેદ સંહિતામાં ૬૦૦ જનાવર અશ્વમેધમાં મારવાં તેનાં નામ વિગતવાર લખ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે અશ્લીલ ભાષણ લખ્યાં છે, તે હોઠિમાં નીચ લોક બોલે છે તેથી નઠારાં. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય યજ્ઞના બસો નરજાતિના નામ લખ્યાં છે, તે સાંભળવામાં પુણ્ય હશે ચરું? સર્વ શાસ્ત્ર કહે છે કે દેહ શુદ્ધ્યર્થ કર્મ છે.

ગીતા

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

એ પ્રમાણે વેદાંતિ પળ બોલે છે, ત્યારે ઉપર લખેલાં કર્મથી દેહની અને ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ખરી. અનુસ્તરણીથી મુવો માણસ સ્વર્ગે જાય, એ પળ મોટો સંશય છે. રૂઢીથી ઢેડને કોઈ અડકતો નથી. તેનું કારણ એમ કહે છે કે ઢેડ જનાવરો ખાય છે ત્યારે મુસલમાન વિગેરે શુદ્ધ શાથી થયા? તે ઘરમાં આવે પળ ઢેડ ચામડિયો ન

આવે તેનું કારણ કદાપિ ઢેડ હરામ ઇટલે મુવા જનાવરો ખાય છે, અને મુસલમાન હલાલ ઇટલે મારીને ખાય છે, માટે પવિત્ર થયા હશે? આગગાડિમાં, ઢેડ બેસે તો લોક પુકાર કરે છે, અને યવનાદિક બેસે તો કોઈ બોલતો નથી એનું કારણ દરિદ્ર હશે, કે બિજુ હશે, તે કોણ જાણે? ત્યારે દરિદ્રી તે નીચ એમ કેહતા ન ફાવે. ડંચવર્ણના ઘણા દરિદ્રિ છે.

ભારતમાં ભીષ્માચાર્યે કહેલો સિદ્ધાંત સાંભળી ને ધર્મરાજાએ ભીષ્મના નિર્યાણ પછી અશ્વમેધ કર્યો અને ત્રણસો જનાવરો મારી ને પાપ મુક્ત થયા. હવે ભીષ્માચાર્યના સિદ્ધાંતનો અર્થ કોઈ બિજે પ્રકારે કરશે તારે પ્રત્યક્ષ યુધિષ્ઠીર રાજા સાંભળનાર હતા અને ભીષ્માચાર્યે બહુ વૃદ્ધ અને ધર્મજ્ઞ હતા તેથી તેમના મરણ સમયે ધર્મ, વ્યાખ્યાન સાંભળવાને વાસ્તે મોટી ઋષીની સભા ભરાઈ હતી. તેમાં યુધિષ્ઠીર રાજા મુખ્ય હતા તેણે અશ્વમેધ કેમ કર્યો? તેના ધ્યાનમાં ભીષ્માચાર્યનો સિદ્ધાંત બરોબર આવ્યો નહીં કે કેમ?

વેદ, પુરાણ, ઇતિહાસ, આ સર્વ પુસ્તકો પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલા છે, અને એ તેની વાણી છે, એ પ્રમાણે હિંદુ લોક માને છે, એ પ્રમાણે ન માને તેને નાસ્તિક કહે છે. તેમાં બેકાંડ છે, કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એક બીજાને વિરુદ્ધ છે. તારે જ્ઞાન નાસ્તિક કેશું? જે જ્ઞાનકાંડની દીક્ષા ઇટલે સંન્યાસ લે છે તે આસ્તિક કે નાસ્તિક કદાપિ બે જણા આસ્તિક કહિયે, તો કર્મ કરનારા દિક્ષીત અગ્નિ હોત્રિ પણ આસ્તિક અને ચોટલી અને જનોઈનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસિ અને પરમહંસ પણ આસ્તિક છે, એમ જણાય છે. તેમાં કર્મ કર્તાને પુનર્જન્મ અને જ્ઞાન ને મોક્ષ ઇટલો ફરક છે. તારે કર્મકાંડ માં શું કરવા પડવું? એ સમજાતું નથી. નીચ માર્ગ કર્મનો છે તારે જ્ઞાની કેમ ન થવું? સંસારમાં પણ જ્ઞાની થઈએ તો હરકત નથી.

કૃષ્ણ: ભોગી શુક: ત્યાગી રાજા જનકરાઘવૌ । વસિષ્ઠ: કર્મકર્તા ચ પંચૈતે સમજ્ઞાનિન: ॥

એ પ્રમાણે બદ્ધાય લોક કર્મ મુક્તિ દેઈને પોત પોતાના ધંધા કરીને જ્ઞાની થાય તો શિ હરકત? પણ લોક કહેશે કે સ્ત્રી નથી માટે સંન્યાસ લેવો જોઈએ તારે કૃષ્ણ, રામ, જનક, એમણે સંન્યાસ ક્યારે લિધો હતો?

હાલ સ્ત્રીનું જોર એવું છે કે ધર્મના આચાર્ય જો બાવા હોય તો તેને પગે લાગે, તેમનો ઉપદેશ લે, તેથી મોક્ષે જાય. એમ સમજે, પણ જ્ઞાતનો ટંટો હોય, અને આચાર્ય કહે તારે તેનું વચન કોઈ માને નહીં. બાવાને ગુરુ કહેપણ તેનું પાણી ન પિયે એક તરફથી એમ સમજે છે કે હું પવિત્ર જ્ઞાત જાતમાં છું, બાવા અને સાધુ વટલેલા છે. તેનું પાણી પિવું નહીં, અને બિજી તરફથી એમ સમજે છે કે બાવો મને મોક્ષે મોકલશે. તારે એનો મેલ કશો નથી. સ્ત્રી પ્રમાણ.

એક ઠેકાણે અન્નમાં મેધ્ય આવ્યું એમ ઋગ્વેદમાં લખ્યું છે, પણ તે અન્નની પ્રશંસાપર વાક્ય છે. પણ તેથી પશુ હિંસા વર્જ થઈ એમ નથી. કારણ હજારો વેદ અને સૂત્ર પ્રમાણ છે. ભીષ્માચાર્ય અને શંકરાચાર્ય એમજ બોલ્યા છે, અને યજ્ઞની વાતો ભારતાદિકમાં આવી છે, યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો, તેમાં વ્યાસ શિષ્ય સહવર્તમાન હાજર હતા અને ત્રણસં પશુ માર્યા, તારે વ્યાસજીને મેધ્ય જનાવરમાં રહ્યું નહીં એ વાત માલુમ પડી નહોતી? અને હાલના પંડિતોને માત્ર માલુમ પડી, એ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે. જનાવરોમાંથી નિકળીને મેધ્ય અંનમાં પેટૂ, એ વાક્યનો અર્થ ઇટલોજ છે કે અન્ન પણ હોમવા લાયક છે. વૈકુંઠના ભગવાનનો અવતાર અયોધ્યામાં થયો તારે વૈકુંઠ ખાલિ પડ્યું એમ થતું નથી. તેજ પ્રમાણે જનાવરોમાંથી મેધ્ય નિકળીને અન્નમાં આવ્યું એનો અર્થ બે મેધ્ય છે. એમ ન કહિયે તો હજારો વેદ,

અને યજ્ઞની આખ્યાયિકા હજારો છે, તે ઓટિ થશે. અને તે કરનારા પ્રાચીન બર્હિ, વ્યાસ, યુધિષ્ઠિર, ભરતાદિક, સર્વ મૂર્ખ ઠરશે. કોઈ પંડિતોનો મત એવો છે કે હિંસા કરતા તેનું કારણ અન્ન મલતું નહોતું, પણ એ વાત ઓટી છે. એ પ્રમાણે ભારતના અશ્વમેધ પર્વના શ્લોક દાખલ કર્યા છે, તે ઉપરથી સમજાશે. લક્ષા વધી લોકોને જમાડવા અન્ન મલ્યું. અને હોમવાને ડાંગર કેમ ન મળે? બિજુ અનુસ્તરણીનો હોમ લખ્યો છે તે ખાવાને વાસ્તે નથી ફક્ત પ્રેત સંસ્કારમાં જનાવરને બાલવું એટલુંજ લખ્યું છે. તારે અન્ન કમતિનું કારણ ક્યાં આવ્યું. તારે આ તર્ક પણ મિથ્યા છે. ગુર્જર દેશના લોકે એ હિંસા વર્જ કરોલે છે તેનું કારણ એમને શાસ્ત્રનો ધરો અર્થ જલ્યો અને પ્રાચીન વ્યાસાદિક ઋષિ અને શંકરાચાર્યાદીક આચાર્યોએ વેદનો અર્થ જાણ્યો નથી એમ નહીં, ગુજરાતના બ્રાહ્મણો શાસ્ત્ર ધરંધર મુલ્થી નથી ગુજરાતમાં કોઈ શાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથ થયેલો નથી. દક્ષણમાં હેમાદ્રી માધવાદિક પ્રસિદ્ધ છે, વંગદેશમાં ગહાધર ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે, પણ ગુજરાતમાં કોઈ કાલમાં ગ્રંથ થયેલો નથી. ફક્ત જૈનધર્મના બલ્થી બ્રાહ્મણ દબાયા. માટે યજ્ઞાદિક વિધિ મુકી દિધો. તારપછિ વૈષ્ણવ લોકોએ પણ અહિંસા પ્રતિપાદન કરી તેથી બ્રાહ્મણ તેમને મલ્યા રહ્યા. એ ધરુ કારણ કબૂલ કરવાને તેમને ધરમ લાગે છે, તેથી વેદનો અર્થ એમ નથી એમ કહે છે, પણ એ વાત જુલિ છે. તેનું પ્રમાણ આ ગ્રંથમાં પાને પાને મલશે. ગુજરાતમાં દિક્ષિત નામના, યાજ્ઞિક નામનાં, બ્રાહ્મણ છે તારે તેમણે પૂર્વે યજ્ઞયાગ કર્યા હશેજ પણ હાલ મુકી દિધું છે, તેનું કારણ ફક્ત જૈનધર્મનો ફેલાવ છે. વેદનો અર્થ હિંસાપર છે, એમ ઘણા પુરાવાથી શાબિત છે. પ્રત્યક્ષ વેદના મંત્રો. તે પ્રમાણે પૂર્વેના રાજાદિકે કર્મ કરેલા તેનો ઇતિહાસ. સાંપ્રતનો કાશી વિગેરે ઠેકાણે યજ્ઞ કર્મ થાય છે એ સર્વ પ્રમાણ ફક્ત ગુજરાતના હાલના બ્રાહ્મણોથી મિથ્યા કેમ થશે? એ સંશયનિ નિવૃત્તિ ધરી રીતે કોઈ કરશે એવી આશા છે. હજારો પ્રમાણથી વિરુદ્ધ બોલવામાં શો માર?

મૂર્તિની ઊપાસના તંત્ર અને પુરાણથી ઉત્પન્ન થઈ, પણ વેદમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. સંધ્યા બ્રહ્મ યજ્ઞ ઇત્યાદિક બ્રહ્મ કર્મમાં મૂર્તિ નથી. મૂર્તિનો માર્ગ નિકલ્યો તેથી લોકોને મોટી છૂટ મળે. પંથ પંથમાં ગામોગામ અને વગડામાં અનેક મૂર્તિયો થઈ, એકે એક કરી, ત્યારે બીજાએ બીજી કરી. કોઈ ચાર હાથની કોઈ આઠ અને દશ હાથની કરી, કોઈ ચાર મુખની કોઈ, છ મુખની, કોઈ શાંત રૂપની કોઈ વીરની, કોઈ સ્ત્રીની, કોઈ જનાવરોની, કોઈ અર્ધ જનાવર અને કોઈ અર્ધ માણસ એવી, કરી. પછી તેનું ભક્ષણ, તેનો પૂજાપો, તેનું વાહન, પાત્ર, આયુધ આભરણ શૃંગાર, તેનું કુટુંબ. અને તેનો વિસ્તાર, અને નોકર, ચાકર, તેની રાણીયો, અને રાખેલી સ્ત્રીયો, અને તેની રૂચી, અને તેનું ભક્તિનું પટલ, પદ્ધતિ, ન્યાસ, મુદ્રા, યંત્ર, મંત્ર, બીજ, પંચાગ, ઇત્યાદિ ઉભા કર્યા. એથી હિંદુ લોકો મહા ભ્રમ અને અંધઃકારમાં પડ્યા. એનો નિર્ણય કાલ કરશે તે ધરો. આગમમા, રજસ્વલા, ભંગણ ઇત્યાદિક પણ પૂજા યોગ્ય મૂર્તિ થઈ છે, તેથી તેનો અંત પાર રહ્યો નથી, ધર્મમાં એ મોટું તોફાન ઉત્પન્ન થયું, એમ લાગે છે? એ વિશે કોઈ ખુલાસો કરશે તો સારું.

એય કહે છે કે કૃષ્ણ અવતાર છે, અને કૃષ્ણનું વાક્ય ગીતા ઇત્યાદિક માનવા. બુદ્ધ અવતાર છે, પણ બુદ્ધના વચન માનવા નહીં.

વલ્લભાચાર્યે પ્રમાણ એટલે ધરા શાસ્ત્ર ઠરાવ્યા છે તે એ પ્રમાણે.

વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવ હિ ।

સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તત્તતુષ્ટયમ્ ॥ ૧ ॥ — ઉત્તરતો બલવાન્

વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર, અને ભાગવત એ ચાર એક કરતા એક વધારે માનવા લાયક તેજ પ્રમાણે શિવને ઈશ્વર કહેછે, પણ શિવે રચેલા તંત્રો માનવા નહીં. એમ કેટલાએક પંડિતોનો મત છે. તારે આ બદ્ધાયનો સાર એવો નિકળે છે કે, ગમે તે દેવ, કે ઋષિ શાસ્ત્રનો લખનાર હશે પણ તેનો લેખ આપણા ધ્યાનમાં ઉતરશે કે બરોવર છે તારે તે માનવો. અને મનમાં નઠારો એમ લાગે તારે માનવો નહિં. ત્યારે શાસ્ત્રમાં સારુ કિયું અને નઠારુ કિયું એ જાણવાને વાસ્તે આપણું મન પ્રમાણ છે, શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી. કારણ શાસ્ત્રો સારા અને ન ઠારા અનેક ભેલ શેલ થયા. તારે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરવાનો રહ્યો.

કહ્યું છે કે.

શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધે તુ યુક્તિરેવ બલીયસી ॥
યુક્તિહીને વિચારે તુ ધર્મહાનિઃ પ્રજાયતે ॥ ૧ ॥

વેદ પણ પ્રમાણ નહી. તેમાં જેટલું આપણે ફાવતું આવે, તેટલું ચલુ, બાકી ચોટુ. તે ચોટુ ઠરાવાને વાસ્તે ગમે તે ગ્રંથનું વાક્ય લેવું, ભારતથી કે પુરાણ વચનથી વેદને રદ્ કરીયે, તેની ચિંતા નહી. તારે મન એજ મોટું શાસ્ત્ર છે. એમ સિદ્ધાંત ઠરાવીયે તો અનેક પ્રકાર ના માણસના, અનેક પ્રકારના મન છે. તારે કિયા માણસના મનનો આધાર કરીયે, એ પણ મોટો સંશય છે? જે ગુરુ પાસે જણ્યે તો તેની એક ઉપસના હોયજ, તે પોતાની ઉપાસના બતાવશે. વૈષ્ણવ હશે તો વિષ્ણુનું બતાવશે, કાલિકાનો ઉપાસક હશે તે, તે બતાવશે. વેદાંતિ હશે તો સર્વ કર્મ કાણ્ડ વ્યર્થછે અને એક બ્રહ્મનિ ઉપાસના કરવી એમ બતાવશે. તારે બિજા બદ્ધાય માર્ગ ચોટા અને મારો મત ચલો એમ પણ કહેવું વિચારમાં ઠીક આવતું નથી. કદાપિ સર્વ દેવતા છે. તે. એક ઈશ્વરનું રૂપજ છે. નામ રૂપ લોકે એક જુદું કલ્પ્યું, માટે શિ ચિંતાછે બદ્ધાયને પરમેશ્વર કહિયે એમ કેટલાએક મત ધરાવેછે, અને કોઈથી વિરુદ્ધ ચાલતા નથી તેમણે એક સંકટ મોટું પડેછે, તે એજ કે નઠારા અને સારા શાસ્ત્ર જે ઉપર બતાવ્યાછે તે સર્વને માન્ય કરવા પડેછે વિવેક જાયછે અને સુધારો કરવાની બુદ્ધી ક્ષીણ થાયછે. આલસુ, અવિવેકી, ને એ મત ગમશે પણ, બદ્ધાયને એ મત ગમવાનો નથી. હજારો તકરારો સ્વામિનારાયણ વિગરેની ચાલે છે તે ઉપરથી એમ માલમ પડેછે. તારે શાસ્ત્ર ચલુ કિયું એ સાર કાઢવાની ઘણી જરૂર છે. પણ એ કામ કોણ કરશે, તે હજી સમજાતું નથી. વિદ્વાન લોકે એમ ઠરાવ્યું છે કે:—

અગ્નૌ ક્રિયાવતાં દેવો દિવિ દેવો મનીષિણામ્ ॥
પ્રતિમા સ્વલ્પબુદ્ધીનાં સર્વત્ર સમદર્શિનામ્ ॥

આગમવાળાએ જેમ જંતર મંતર અને ટુચકા કલ્પનાથી ઉત્પન્ન કન્યા તેજ પ્રમાણે નિગમવાળાએ ચારશે પાંચસે વ્રત ઠરાવ્યા છે. તેજ પ્રમાણે દાન ઠરાવ્યા છે વ્રતાર્ક, ચતુર્વર્ગ ચિંતામણી વીગરે ગ્રંથમાં બદ્ધાય ભેગા કન્યા છે પ્રત્યેકમાં એક એક કાહાણી લખી છે. તેની રિતિ એવી.

“એક બ્રાહ્મણ હતો તે દરિદ્ર થયો તેથી પીડા પામ્યો અને મટકતો ફરતો હતો તેની એક દહાડે ગંગાને કાંઠે એક ઋષિની મુલાકાત થઈ તેણે કહ્યું કે આજ નોમ છે આજ જેકો કિલાપક્ષી સોનાનો કરીને પૂજા કરશે, અને બ્રાહ્મણને દાન દેશે, તો તેનું દરિદ્ર જશે. તે સાંભળીને તે પ્રમાણે કરતાંજ બીજે દહાડે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ, ઘરમાં

खोदतां द्रव्य मलयूं, अने ब्राह्मण सुखी थयो. ए व्रतनी कथा रामचंद्रजीए लक्ष्मणजीने कही तेथी जगतमां प्रसिद्ध थइ एवुं ए व्रत लक्ष्मी आपनार छे.”

आवि कथा हजारो लखीछे. अने तेणे आधारने सारु जे मोटा पुरुषो थइ गया, तेमना नाम दाखलकन्या छे. एटलुज नहीं, पण स्थावर पदार्थना नामथी केटलीएक कथा लखी छे. जेमके धरणी अने शेषनो संवाद, सूर्य अने अरुणनो संवाद, सागर अने आकाश, चंद्र अने शनि, अग्नि अने कार्तिक स्वामी, हिमालय अने इंद्र, इत्यादि जड, स्थावर, कल्पित पुरुषना नामथी कथा लखी छे. तेमां मोटी मोटी करामतो, अद्भुत चमत्कार सिद्धि, अनेक तरेहना रस, अने रंग, पण ते बद्धायनो मतलब एज के ब्राह्मणनुं महात्म वधारवूं अने तेमणे जेटली बने एटली मिलकत आपावी. ए प्रमाणे सर्व कथानो सारछे. ब्राह्मण पहेला श्राप देता अने वर आपता, तेनी बहु कथाओ लखी छे. कोइना श्रापथी राजा मरी गया, समुद्र सुकायो, यादवकुळनुं सत्यानाश गयु, मोटा देव, पर्वत, नदीयो, ए पण बिहिने चालता. अने ए बोले तेम करता. ए मतलबनी हजारो कथाओ लखीछे. संस्कृत पुस्तकनो मोटो भाग ए मतलब उपरजछे. अने ब्राह्मणनी लायब्रेरीमां सर्व पुस्तको एज प्रकारना होयछे. जेणे आवा पुस्तको नाहानपणथी वांच्या होय, तेना मनउपर असर तेज प्रकारनो लागे. संस्कृत भणेलो मोटो पंडित होय, तो ए विद्यामां बहु कुशल होयछे. भूगोल, यंत्रज्ञान के इतिहास, वगेरे सत्यविद्याथी ए बहु दुर होयछे. सत्यशुं अने असत्यशुं, ते विषे एनो विचार नष्ट थायछे. बुद्धिमां कुतर्क वृद्धि पामेछे. दहीं दुध, अने शेरिना रसनो समुद्रछे, सूर्यनो वंश पृथ्वी उपर राज करवा आव्यो, हिमालयानि दिक्रि ने शिवजी पर्ण्या, अने सूर्यनि कन्या तापिनदि, अने यमनी बेहेन यमुना, इत्यादि अद्भुत कल्पना विशे संस्कृत पंडितोना मनमां कशो संशय आवतो ज नथी. अने संशय आव्या विना शास्त्रनी वृद्धि के शोधन थतु नथी. माटे हिंदुस्थानमां विद्यानि वृद्धि बंध पडि, ने राजा अने विधवा ए बे जणा ब्राह्मणोना मोटा घराक थयाछे. आ हिंदुस्थानमां यज्ञकांड कमति थयुं, एम समजीने शांतिक पौष्टीक कर्मनां वृद्धि करी दानना विधि लख्याछे, तेमां प्रत्येकमां जुदा जुदा देवता तेमनि पूजा, होम, शृंगार, अने ते प्रमाणे करवाथी फल थायछे तेनुं वर्णन, लख्युछे हेमाद्रि ग्रंथ ऊपरथी थोडा दान निचे लख्याछे.

उदककुंभदान, इच्छाभोजनदान, अश्वदान, गोदान, भूमीदान, ब्रह्मांडदान, कन्यादान, घंटादान, महिषीदान, कदलिदान, घृतदान, रजतदान, कांस्यपात्रदान, छत्रोपानहदान, सुवर्णदान, गजदान, दक्षिणामूर्तिदान, वृषभदान, कृष्णाजीनदान, तिलदान, वस्त्रदान, पुस्तकदान, गोधूमदान, शय्यादान, गृहदान, तुलादान, यज्ञोपवीतदान, गोपालमूर्तिदान, दशमहादान, श्वेताश्वदान, गोसहस्रदान, धान्यपर्वतदान, कपिलादान, प्रपादान, दीपदान, अश्वत्थदान, मणीदान, वृक्षदान, सर्वस्वदान, लवणपर्वतदान, रत्नदान.

इत्यादि जेटला उपयोगी पदार्थ तेटला दान छे. अने ब्राह्मण शिवाय बीजाने आपवाना नहीं. अने बीजाने जमाडवा नहीं, ए बाबत सखत नियम लख्या छे. ने एवा हजारो दान लख्या छे. तेज प्रमाणे व्रतार्क उपरथी थोडा निचे व्रतना नाम लख्या छे.

एकादशीव्रत, मुक्ताभरण, गोत्रिरात्र, सोमवारव्रत, रथसप्तमी, प्रदोष, हरितालिका, बुधाष्टमी, नृसिंहजयंति, हस्तगौरी, जन्माष्टमी, अनंतचतुर्दशी, परशुराम जयंति, महालक्ष्मी, वैकुण्ठचतुर्दशी, चतुर्थी, दूर्वाष्टमी, वटसावित्री, ऋषिपंचमी, रामनवमी, कोकिलाव्रत, उपांगललिता, रुद्रवर्तिव्रत, सोमवती,

કપિલાષ્ઠિ, લક્ષ્મીપવ્રત, શિવામુષ્ઠિ, શીતલાવ્રત, વિજયાદશમી, મંગલાગૌરી, લક્ષ્મીસ્કાર; દશાહાર, સંક્રાંતિ, લક્ષ્મીપ્રદક્ષિણા, તુલસીવિવાહ.

પ્રત્યેક કથામાં એમ લખે છે કે —

શૃણુ રાજન્નવક્ષ્યામિ વ્રતાનાં ઉત્તમં વ્રતમ્ ॥

એનું ફલ બતાવ્યું તે એ પ્રમાણે —

અશ્વમેધસહસ્રાણિ વાજપેયશતાનિ ચ ॥
વંધ્યાનાં પુત્રજનનં ધનધાન્યવિવર્ધનમ્ ॥

પ્રત્યેક વ્રત કર્મમાં એમ લખે છે કે

આચાર્યં ચ સપત્નીકં વસ્ત્રાલંકારચંદનૈઃ ।
તોષયિત્વા શુચિં દાંતં ગાં ચ દદ્યાત્ પયસ્વિનીમ્ ॥
બ્રાહ્મણાન્ ભોજયેત્પશ્ચાદ્દક્ષિણાભિઃ પ્રદાપયેત્ ॥

દરેક વ્રતમાં, નવા નવા દેવ આવે છે, કેળવું જાણ કદલી વ્રતમાં પુજાય છે તેની પ્રાર્થના કરે છે તે નિષે પ્રમાણે.

આગચ્છ કદલિદેવિ સૌભાગ્યફલદાયિનિ ॥
રૂપં દેહિ જયં દેહિ યશો દેહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥

એજ પ્રમાણે પિપ્પલો, વડ, ઇત્યાદિકની કોઈ બ્રહ્મા, કોહ વિષ્ણુ, કોર રુદ્ર, એવા નામથી પ્રાર્થના પશુ પક્ષિ, જાણ, ધાન્ય, પાષાણ, ચામંડુ, ઇત્યાદિને પરમેશ્વર ઠરાવ્યા છે. એ પુરાણ અને તંત્રનો, ધર્મવેદથી જુદો છે, અર્જુને બાળ મારીને તીરનો ઢગલો સ્વર્ગ સુધી કર્યો, તે રસ્તેથી ઇંદ્રનો હાથિ લેઈ આવ્યા એ કથા પણ ગજગૌરી વ્રતમાં છે. જેમ જેમ સ્ત્રીઓ ઉપર જુલમ વધતો ગયો, તેમ તેમ આવી કથા સાંભાળવામાં અને વ્રતાદિક કરવામાં વધારે સામિલ થઈ. એમને વાસ્તેજ એ ધર્મ ઠરાવ્યો એમ પણ ઘણે ઠેકાણે લખ્યું છે. આ હિંદુસ્થાનમાં વિધવા જેવો દુર્દેવી અમંગલ અને કુરૂપ પ્રાણી નથી. સામિ મળે તો દુઃશુકન થાય, મંગલ કામમાં ઝમિ રહે તો મર્યાદા તુટી કહેવાય, બે વાર જમે તો અધર્મ, ઘર માંડે તો વટલિ જાય, સારુ લુગડુ પહેરેતો લુચ્છિ કહેવાય, એવિ બઢતરા કોઈ પ્રાણીને ન હોય.

કેટલાએક પુરાણમાં યુગનાં વર્ષ લખ્યાં છે તેની વિગત.

૩૬૦ વર્ષના ૧ દિવ્ય વર્ષ થાય છે.

एवा दिव्य वर्ष	मनुष्य वर्ष
कृतयुगमां ४८००	१७२८०००
त्रेतायुगमां ३६००	१२९६०००
द्वापारमां २४००	८६४०००
कलियुगमां १२००	४३२०००

प्रत्येक युगना आरंभे संधिकाल अने अंते संध्याकाळ आवे छे तेनुं कोष्टक.

संधि	मुख्यकाल	संध्यांश
४००	४०००	४००
३००	३०००	३००
२००	२०००	२००
१००	१०००	१००

तारे कलियुगनुं हाल ४९७५ मुं वर्ष चाले छे. अने सो दिव्य वर्ष एटले छत्तिस हजार (३६०००) वर्ष सुधि कलिनी संधी चालशे ते मां पुर्व युगना धर्म चालवाना एम लख्खूं छे, ते खरू के खोटुं? आ प्रश्ननो जबाब कोण देशे?

एज प्रमाणे श्राद्ध विधीनो विस्तार थयो छे.

नित्यश्राद्ध, मासिक, दधिश्राद्ध, दर्शश्राद्ध, वार्षिक-सांवत्सरी, घृतश्राद्ध, षण्णवतिश्राद्ध, चट, एकोद्दिष्ट, नांदिश्राद्ध, हिरण्यश्राद्ध, पार्वण, तीर्थश्राद्ध, आमन्नश्राद्ध, संपिडश्राद्ध.

एक एक श्राद्धमां लाख रूपया खर्च थाय छे. राजा अने श्रीमान् ग्रहस्थो रांडिरांडो हजारो रुपैया पितृकार्यमां खर्च करे छे ए उपरथी, बारमु, जमवानी रीत, नात जमवानी रीत गुजरातमां पडी छे साठोद्रा नागर सात वखत नातो जमाडे छे. अने औदीच ब्राह्मण एक वार नात जमाडे छे. तेमां गरीब माणस होय तो घरबार बेचीने कर्ज करीने नात जमाडे छे. आ देशमां, गामोमां, अने शहेरमां कर्ज छे तेमानो घणो भाग एज कारणथी छे. ए कारणथी, भिकारी, विद्याहीन, ने निरूपयोगी लोक बहु थया.

अन्नदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततः परम् ॥
अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं तु विद्यया ॥

अन्नदानथी क्षणिक तृप्ति थाय छे विद्याथी आमरण तृप्ति छे. आमनो बीजो भाग जतो रह्यो. एवा अनेक कारणथि आ देशनो पडति थई छे.

વૈદિક ધર્મમાં ત્રણ ઋણ લખ્યા છે એક દેવઋણ—પિતૃઋણ અને ઋષિઋણ આ ત્રણે, યજ્ઞથી શ્રાદ્ધથી અને સ્વાધ્યાયથી અપાય છે. યજ્ઞ એટલે હોમ-મઘ-ઋતુ-યાગ-મેઘ-અધ્વર ઇત્યાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

યદ્યદગ્નૌ જુહોતિ સ દેવયજ્ઞઃ ।

આશ્વ સૂત્ર અ. ૩ કં. ૧

શત યજ્ઞ કરે તેનું નામ શત ઋતુ કહેવાય છે. એવા રાજા પળ થયા છે, એના પેટામાં, સપ્તહવિર્યજ્ઞ. સપ્ત પાક યજ્ઞ. સપ્ત સોમ યજ્ઞ. શ્રૌત યજ્ઞ. ઉત્તર ઋતુ ઇત્યાદિક ભેદ છે. કેટલાએક અન્નના, અને ઘીના, અને કેટલાએક પશુના છે. પશુ એટલે સર્વ પ્રકારના જનાવર, માળસ, બઢદ, બકરાં, ઘેટાં, ઘોડા ઇત્યાદિ. ઋગ્વેદની બે ઋચા નિચે લખી છે તે આશ્વલાયન ગૃહ્ય સુત્રનો પહેલા અધ્યાયનો પ્રથમ કાંડિકાનો પાંચમા સૂત્રમાં દાખલ કર્યા છે.

વિશ્વમના ઋષિ, ઇંદ્રઃ દેવતા ॥

અગોરુધાય ગવિષે દ્યુક્ષાય દસ્મ્યં વચઃ ॥

ઘૃતાત્સ્વાદીયો મધુનશ્ચ વોચત ॥ ઋં અં ૬ અં ૨ વર્ગ ૧૮

ભારદ્વાજઋષિ, અગ્નિર્દેવતા ॥

આ તે અગ્ન ઋચા હવિર્હૃદા તથા ભરામસિ ॥

તે તે ભવંતુક્ષણ ઋષભાસો વશા ઉત ॥ ઋગ્વેદ. અં ૪ અં ૫ વર્ગ ૩૦ ઋં ૪૭

આશ્વલાયન નારાયણવૃત્તિ

અસ્ય મંત્રસ્ય તાત્પર્યં ઉક્ષાદિમાંસેન તવ યાવતી

પ્રીતિસ્તાવતી તવ વિદ્યાયાઽપિ ભવતીત્યર્થઃ ॥

અર્થ :— હે ઈંદ્ર હે અગ્ની તમારી બઢદ અને ગાયનો માંસ ઉપર પ્રીતી છે. તે પ્રમાણે હમારી વિદ્યા ઉપર પ્રીતી થાય. યજ્ઞને દેવ યજ્ઞ કહે છે. ગૃહસ્થ લોક, રાજા, શ્રૌતિ બ્રાહ્મણ પાસેથી પૈસા આપીને યજ્ઞ કરાવે છે. સમમાર્ગી પાસેથી પૂજન કરાવે છે. તેથી પોતાનું કલ્યાણ જાણે છે.

શ્રાદ્ધ એટલે પિતૃ યજ્ઞ એમાં પળ અનુસ્તરણી ઇત્યાદિક માંસના વિદો છે. એને પિતૃ મેઘ પળ કહે છે. આશ્વલાયન સૂત્રનો ટીકાકાર નારાયણ શ્રાદ્ધની વ્યાખ્યા એમ કરે છે.

પિતૃનુદિશ્ય યદીયતે બ્રાહ્મણેભ્યઃ શ્રદ્ધયા તત્ શ્રાદ્ધમ્ । આ—૪—૭

અર્થ :— વડિલોના નામથી બ્રાહ્મણને ભક્તિથી આપવું, એનું નામ શ્રાદ્ધ. સ્વાધ્યાય એટલે વેદ પઠણ કરવા. એને બ્રહ્મયજ્ઞ પળ કહે છે. આ ત્રણ યજ્ઞ છે. વેદનો મુખ્ય ભજન માર્ગ એજ છે. પૌરાણિક ધર્મ ચાલ્યો તેમાં યજ્ઞને ઠેકાણે પૂજા સ્થાપન કરી. તેમાં બે ભાગ છે. દક્ષણ અને વામ. દક્ષિણ માર્ગમાં વૈષ્ણવ મત સૌથી સાત્ત્વિક છે, તેમાં

હિંસા નથી. અને વામમાં બલિદાન, મદ્ય માંસાદિક અનેક પ્રકારના દુરાચરણો છે. સાત્ત્વિક માર્ગનો કર્તા બુધ, ઋષભ દેવ અને તેની પરંપરામાં વૈષ્ણવાચાર્ય, નારદ, પરાશરાદિક તેમનું પળ કહેવું એવું કે પૂજામાં હિંસા નહિ, પણ વૈદિક અને શ્રૌત કર્મ કરિયે તો હિંસા કરવી પણ તે હિંસા છે એમ કહેવું નહીં. બીજા નિરીશ્વર વાદી જૈન અને શ્રાવક છે. બીજો વામમાર્ગ એનો ચલાવનાર શિવજી અને તેમના પરંપરાના નાથાદિક થયા તે. આ પ્રમાણે હાલ વૈષ્ણવ અને શૈવ બે મોટા પ્રસ્થાન હિંદુસ્થાનમાં છે.

યજ્ઞધર્મ અસલથી સર્વ દેશમાં હતો એમ ઇતિહાસથી માલૂમ પડે છે, હાલ જેમ હિંદુસ્થાનમાં ભક્તિ અને જ્ઞાન ધર્મનો ફેલાવ થયાથી યજ્ઞકર્મ પાછું હઠયું, તે પ્રમાણે અન્ય દેશમાં પણ યજ્ઞકર્મ બંધ પડ્યું છે.

કબીર પંથી, રામસ્નેહી, માધવગીરી, નડિયાદનો સંત રામબાબા, એ પંથમાં મૂર્તિનો ત્યાગ છે વેદાંતિમાં બે પક્ષ પ્રાચીન અને અર્વાચીન છે. પ્રાચીનમાં સગુણ બ્રહ્મની દ્વૈત ભાવે ઉપાસના કરે છે પ્રાર્થના સમાજનું મત એજ છે અર્વાચીન મતનો સ્થાપન કરનારા શંકરાચાર્ય તે બ્રહ્મને નિર્ગુણ ઠરાવીને અદ્વૈત માને છે અને હું બ્રહ્મ છું એમ સમજે છે.

ઉપોદઘાત

શેવકરામ રામનાથ શાસ્ત્રી શેહેર અમદાબાદ એમને નિગમપ્રકાશ ગ્રંથ તપાસવા આપ્યો હતો તેમને તે ગ્રંથનું
ખંડણ લખી આપ્યું છે તે આગલ છાપવામાં આવ્યું છે.

શાસ્ત્રી સેવકરામ રામનાથ રચિત હિંસાપ્રધાન ધર્મ ખંડનની ચોપડી વેદાભિપ્રાય બોધની

શ્રીગણેશાયનમઃ ॥ ॥ જગતની સૃષ્ટિને વિષે દેવ મનુષ્ય અસુર તથા ઉચ્ચ નીચ વર્ણ તથા દરિદ્રી તથા ધનવાન
તથા રાજા રંક એ જુદાં જુદાં કરવા રૂપ જે વિષમ ભાવ ને નિર્દય પળું તે ઈશ્વરને તે નથી ત્યારે એ દેવાદિ વિષમ ભાવ
શાથી છે તો સૃષ્ટિ વેળાએ ઈશ્વર જે તે જીવનાં પૂર્ણ કર્મ જોડે તેને અનુસરીને વિષમ સૃષ્ટિ કરે છે માટે જીવનાં કર્મ
એજ વિષમ ભાવનું કારણ છે. પાપ કરે છે. તે પાપિ થાય છે સારું કરે છે તે સારો થાય છે. જીવને જીવના કર્મનો
પ્રવાહ અનાદીનો છે કોઈ દિવસ જીવ કર્મ બનાતો નોતા એમ નથી એમ જો હોય તો ન કરેલું આવે ને કરેલું જાય.

॥ ઉક્તં ચ શારીરકમીમાંસાયામ્ ॥

વૈષમ્યનૈર્ઘ્ણ્યેન સાપેક્ષત્વાત્તથાહિ દર્શયતીતિ ॥
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી પાપો ભવતીતિ શ્રુતિઃ ॥
ન કર્માવિભાગાચ્છેન્નાનાદિત્વાદુપપદ્યતે ચાપ્યુપલભ્યતે ચેતિ ॥
અન્યથાઽકૃતાભ્યાગમકૃતવિપ્રનાશપ્રસંગાત્ ॥
પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્ધ્યનાદી ઉભાવપીતિ સ્મૃતિઃ ॥
વેદપ્રણિહિતો ધર્મો હ્યધર્મસ્તદ્વિપર્યયઃ ॥
વેદો નારાયણઃ સાક્ષાત્સ્વયંભૂરિતિ શુશ્રુમ ॥ ૧ ॥
તથા ચ શ્રુતિઃ ॥ અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્દૃગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વેતિ ॥

તે જીવ સાત્ત્વિક રાજસ તામસ એ ત્રણ પ્રકારના છે તે મહા પ્રલયમાં માયા મધ્યે લીન થાય છે. જેમ સૂર્યના
તેજમા રાત્રી લીન થાય છે.

ઉક્તં ચ સ્કાંદે

સકાર્યમૂલપ્રકૃતિઃ સકાલાક્ષરતેજસિ । પ્રકાશેઽર્કસ્ય રાત્રીચ તિરોભૂતા તદાઽભવત્ ॥
તિરોભવંતિ જીવેશા યત્રાવ્યક્તે હરીચ્છયા ॥ ૧ ॥

અનાદિ જીવ પોત પોતાના કર્મે સહિત માયામાં સુતેલા છે તે અનુશાયિ જીવ કહેવાય છે તેને સૃષ્ટિ વેળાયે ભગવાન્ જે તે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોને મનને પ્રાણ આલે છે તથા દેહ આલે છે શા વાસ્તે વિષય ભોગને અર્થે તથા જન્મ પ્રભૃતિ કર્મ કરવાને અર્થે તથા લોકાંતરમાં જવાને અર્થે કેહેતાં તે તે લોકના ભોગને અર્થે તથા મોક્ષને અર્થે.

॥ ઉક્તં ચ શ્રીમદ્ભાગવતે ॥

બુદ્ધીન્દ્રિયમનઃપ્રાણાન્ જનાનામસૃજત્પ્રભુઃ ॥
માત્રાર્થં ચ ભવાર્થં ચ હ્યાત્મને કલ્પનાય ચ ॥ ૧ ॥

તેમાં સાત્વિક જીવે છે તે સચ્છાશ્ર સત્પુરુષના સંગે કરી મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવર્તે છે રાજસ તામસ જીવ છે તે પામર છે તે સર્વે જીવ કશું શાસ્ત્ર તથા વિધિ નિષેધ સમજતા નથી વાસ્તે સદા માંસ ભક્ષણ કરે છે પરદારા સંગ કરે છે સુરાપાન કરે છે તેને નિયમમાં લાવવા સારું ભગવાને વેદ રૂપ શાસ્ત્ર કન્યું છે તે સૃષ્ટિકાળે વૈરાજના શ્વાસમાં ઓંકાર રૂપે આવી ચતુર્મુખ બ્રહ્માના ચાર મુખમાંથી અક્ષરાત્મક મંત્ર ગણ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉક્તં ચ શ્રીમદ્ભાગવતે

સ ઇષ જીવો વિવરપ્રસૂતિઃ પ્રાણેન ઘોષેણ ગુહાં પ્રવિષ્ઠઃ ॥
મનોમયં સૂક્ષ્મમુપેત્ય રૂપં માત્રા સ્વરો વર્ણં ઇતિ સ્થવિષ્ઠઃ ॥
તથા ચ શ્રુતિઃ
ચત્વારિ વાક્પરિમિતા પદાનિ તાનિ વિદુર્બ્રાહ્મણા યે મનીષિણઃ ॥
ગુહા ત્રીણિ નિહિતા નેંગયંતિ તુરીયં વાચો મનુષ્યા વદંતિ ॥
શ્રીમદ્ભાગવતે ચ તૃ. અ. ૧૨
ઋગ્યજુઃસામાથર્વાચ્યાન્વેદાન્પૂર્વાદિર્ભિર્મુખૈઃ ॥
શાસ્ત્રમિજ્યાં સ્તુતિસ્તોમં પ્રાયશ્ચિત્તં વ્યધાત્ ક્રમાત્ ॥ ૧ ॥
આયુર્વેદ ધનુર્વેદં ગાંધર્વ વેદમાત્મનઃ ॥
સ્થાપત્યં ચાસૃજદ્વેદં ક્રમાત્પૂર્વાદિર્ભિર્મુખૈઃ ॥ ૨ ॥
ઇતિહાસપુરાણાનિ પંચમં વેદમીશ્વરઃ ॥
સર્વેભ્ય એવ વક્ત્રેભ્યઃ સસૃજે સર્વદર્શનઃ ॥ ૩ ॥
વેદમાં ને પુરાણમાં કશો ભેદ નથી વેદમાં અસ્પષ્ટ વાર્તા છે ને પુરાણમાં સ્પષ્ટ વાર્તા છે એટલો ભેદ છે પુરાણ ને વેદનું ઉપબૃંહકપણું કહે છે.

ઉક્તં ચ માત્સ્યે

યન્ન દૃષ્ટં હિ વેદેષુ તદ્દૃષ્ટં સ્મૃતિભિઃ કિલ ।
ઉભાભ્યાં યન્ન દૃષ્ટં હિ તત્પુરાણેષુ ગીયતે ॥ ૧ ॥
ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃંહયેત્ ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं चालयेदिति ॥ २ ॥
मामयं निहनिष्यतीति क्वचित्पाठः ॥

ब्रह्माना मुखमांथी वेद उत्पन्न थया ते वेद मरीच्यादि पोताना पुत्र ब्रह्माये भणाव्या पण प्रथम युगमां एक ब्राह्मणनीज सृष्टि हति ते सर्वे सत्त्वगुणी पापे रहित हता ने ध्यान निष्ठ हता वास्ते उपासना तथा ज्ञान ए बे वेदना भाग प्रवर्त्या पण कर्म मार्ग न प्रवर्त्यो पछे सत्ययुग उत्तयो ने त्रेतायुग बेठो त्यारे कर्म मार्ग प्रवर्त्यो त्यार पहेले बहुधा प्रकारे केवल ॐकारात्मज वेद हतो.

उक्तं च श्रीमद्भागवते

नवमस्कंधे सप्तदशेऽध्याये ।
वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृत् ॥
उपासते तपोनिष्ठा धर्म मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ १ ॥
त्रेतायुगे माहाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी ।
विद्या प्रादुरभूतस्या अहमासं त्रिवृन्मुखः ॥ २ ॥
त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ।
स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ॥ ३ ॥
तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ।
उर्वशीं मंत्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् ॥ ४ ॥
आत्मानं यत्तयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ।
तस्य निर्मथनाज्जातो जातवेदो विभावसुः ॥ ५ ॥
त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ।
तेनायजत यज्ञेशं भगवंतमधोक्षजम् ॥ ६ ॥
उर्वशीलोकमन्विच्छन्सर्वलोकमयं हरिम् ।
एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।
देवो नारायणो नान्य एकोऽग्रिर्वर्ण एव च ॥ ७ ॥
पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ।
अग्निना प्रजया राजा लोकं गांधर्वमेयिवान् ॥ ८ ॥

ते यज्ञ पण भगवाने त्रण प्रकारना कन्या छे एक साक्षात्पशुये करिने बीजो पशु पिष्टनो करवो पण साक्षात्पशु नहि तेने प्रकृति ने विकृति रूप केहे छे ते शास्त्रमां प्रसिद्ध छे ने ए बे थकी त्रिजो केवळ अहिंसक यज्ञ त्रण वर्षनी डांगेरे करिने करवानो कह्यो छे पण.

यागात्स्वर्गो भवति ॥ अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति ॥

इत्यादि जे वेदमां फळे श्रुती लखिछे तेने जोइने हिंसामय यज्ञमां सकामिक राजस तामस जन घणा आसक्त थाय छे पण घटवत्स्वर्गादि विनश्यति इत्यादि ज्ञानमार्गनी धुतियोनो विचार नथी कर्ता ने हिंसामय यज्ञ करेछे ते वारंवार जन्म मरणने पामे छे के त्यां एमनुं कल्याण थतुं नथी.

॥ तथा च श्रुतिः ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ॥
एतच्छ्रेयो येऽभिनंदन्ति मूढास्ते जरामृत्युं पुनरेवापि यन्ति ॥

अर्थ : — आ यज्ञ रूपी प्लव जे नाव छे ते अदृढ केतां दृढ नथी ने अष्टादश पुराहित यजमानादिक जे तेमणे कच्युं एवुं जे कर्म हिंसा रूपी ते नीच छे ते हिंसामययज्ञना करनारा पुरुष वारंवार जन्म मरणने पामे छे एकनो एक वेद बे वार्ताओ केम कहे छे पामर जीवने विषयी करवा सारुं यज्ञ कह्या हता पाछा ए जीव विषयमां आसक्त थया तेने छोडाववा वास्ते पोते ने पोते एनां निषेधनां वचन कह्यां छे त्यां दृष्टांत छे जेम पिता बाळकने खंडलडुकादिये करिने लोभावता सता औषध पाय छे पटले करी कांय खंड लाडुनुं लाभनुं प्रयोजन नथी त्यारे शुं प्रयोजन छे शरीरे आरोग्य थाय ए प्रयोजन छे एम वेद पण कृपालुं छे ते कर्मने मुकावा सारुं कर्म करावे छे.

उक्तं च श्रीमद्भागवते एका. तृ. ध्याये

परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ।
कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥ १ ॥

अन्यच्च श्रीधरीटीकायाम्

पिब निबं प्रदास्यामि खलु ते खंडलडुकान् ।
पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥ १ ॥

उक्तं च भागवते

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः ।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥ १ ॥
वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥ २ ॥

अर्थ :— जो कर्मनो मोक्ष ए पुरुषार्थ छे त्यारे वेद प्रथमज कर्मनो त्याग केम करावतो नथी त्यां कहे छे अजितेंद्रि छे वास्ते अज्ञानि छे पोते जो वेदोक्त कर्म नाचरे तो कर्मानाचरण लक्षण जे अधर्म तेणे करि मृत्यु थकी अनंतर मृत्युनेज पामे छे.

तथा च श्रुतिः

मृत्वा पुनर्मृत्युमुपपद्यते अर्द्यमानः स्वकर्मभिः ॥

हिंसामय यज्ञनी निंदा कहि छे श्रुतिमां

कश्चिद्ध वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति ।
कश्चित्स्वं लोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो हैव धूमतांत इति ॥

अर्थ : — कोइक पोतानो लोक जे ब्रह्म धाम आत्म तत्ववा तेने जाणतो नथी जे पुष्प अवांतर फलमां परम फलनो माननारो ते अग्निसाध्य कर्ममां आसक्तिये करि लोपाइ गयो छे विवेक जेनो तेने अंते धूममार्ग छे.

उक्तं च श्रीमद्भागवतैकादशे एकविंशतितमाध्याये च

फलश्रुतिरियं नृणां श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ १ ॥
उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।
आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २ ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि ।
कथं युंज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ ३ ॥
एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ ४ ॥
कामिनः कृषणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ।
अग्निमुग्धा धूमतांताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ॥ ५ ॥
न ते मामंग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः ।
उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः ॥ ६ ॥
ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ।
हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ॥ ७ ॥
हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।
यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन्खलाः ॥ ८ ॥
स्वप्नोपमममुं लोकमसंतं श्रवणप्रियम् ।
आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजन्त्यर्थान्यथा वणिक् ॥ ९ ॥
रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः ।
उपासते इंद्रमुख्यान्देवादीन् तथैव माम् ॥ १० ॥
इष्टेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि ।

તસ્યાંતં ઇહ ભૂયાસ્મ મહાશાલા મહાકુલાઃ ॥ ૧૧ ॥
 એવં પુષ્પિપતયા વાચા વ્યાક્ષિપ્તમનસાં નૃણામ્ ।
 માનિનાં ચાતિસ્તથ્થાનાં મદ્વાર્તાપિ ન રોચતે ॥ ૧૨ ॥
 વેદા બ્રહ્માત્મવિષયાશ્ચિકાંડવિષયા ઇમે ।
 પરોક્ષવાદા ઋષયઃ પરોક્ષં મમ ચ પ્રિયમ્ ॥ ૧૩ ॥
 કિં વિધત્તે કિમાચષ્ટે કિમનૂદ્ય વિકલ્પયેત્ ।
 ઇત્યસ્યાં હૃદયં લોકે નાન્યો મદ્વેદ કશ્ચન ॥ ૧૪ ॥
 માં વિધત્તેઽભિધત્તે માં વિકલ્પ્યાપોહ્યતે હ્યહમ્ ।
 એતાવાન્સર્વવેદાર્થઃ શબ્દ આસ્થાય માં ભિદામ્ ॥ ૧૫ ॥

એકાદશમાં છત્રીશમા અધ્યાયમાં સર્વ વ્રતમાં અહિંસાવ્રત છે તે પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽહં વ્રતાનામવિહિંસનમ્ ॥

એકાદશના ૧૭ અધ્યાયમાં અહિંસા એ સર્વે વર્ણનો ધર્મ કહ્યો છે વાસ્તે હિંસામય યજ્ઞ કરવા અવશ્ય એવું વેદનું તાત્પર્ય નથી.

અહિંસા સત્યમસ્તેયમકામક્રોધલોભતા । ભૂતપ્રિયહિતેહા ચ ધમોઽયં સાર્વવર્ણિકઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભારતના મોક્ષધર્મમાં એકસોનેચોસેઠમા અધ્યાયમાં કલ્યાણના મારગમાં ચાલ્યા જે વૈષ્ણવ તેને હિંસામય યજ્ઞ ન કરવા એમ કહ્યું છે, તે અધ્યાયના આદિ નીલકંઠે અવતારણિકા લખે છે.

યદા ભાગવતોઽત્યર્થમિત્યાદિરધ્યાયો વૈષ્ણવાનાં હિંસ્રયજ્ઞનિષેધાર્થઃ ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ

યદા ભાગવતોઽત્યર્થમાસીદ્રાજા મહાન્વસુઃ ।

કિમર્થં સ પરિભ્રષ્ટો વિવેશ વિવરં ભુવઃ ॥ ૧ ॥

भीष्म उवाच

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

ઋષીણાં ચૈવ સંવાદં ત્રિદશાનાં ચ ભારત ॥ ૨ ॥

અજેન યષ્ટવ્યમિતિ પ્રાહુર્દેવા દ્વિજોત્તમાન્ ।

સ ચ ષ્ઠાગોઽપ્યજો જ્ઞેયો નાન્યઃ પશુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૩ ॥

ऋषय ऊचुः—

बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।

अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हंतुमर्हथ ॥ ४ ॥

नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ।

इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच

तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह ।
मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ॥ ६ ॥
अंतरिक्षचरः श्रीमान्समग्रबलवाहनः ।
तं दृष्ट्वा सहसाऽऽयातं वसुं ते त्वंतरिक्षगम् ॥ ७ ॥
ऊचुर्द्विजातयो देवानेष च्छेत्स्यति संशयम् ।
यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ॥ ८ ॥
कथंस्विदन्यथा ब्रूयादेष वाक्यं महान्वसुः ।
एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ॥ ९ ॥
अपृच्छन्सहसाभ्येत्य वसुं राजानमंतिकात् ।
भो राजन्केन यष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैः ॥ १० ॥
एतं नः संशयं छिधि प्रमाणं नो भवान्मतः ।
स तान्कृतांजलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः ॥ ११ ॥
कस्य वै को मतः कामो ब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः ।

ऋषय ऊचुः—

धान्यैर्यष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप ।
देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्व नः ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच

देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् ।
छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा ॥ १३ ॥
कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः ।
ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम् ॥ १४ ॥
सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्मादिवः पत ।
अद्यप्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः ॥ १५ ॥
अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि ।
ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरस्तदां ॥ १६ ॥
अधो वै संबभूवाशु भूमेर्विवरगो नृप ।
स्मृतिस्त्वेवं न विजहौ तदा नारायणाज्ञया ॥ १७ ॥
इति श्रीभारते मोक्षधर्मे शतोपरिचतुःषष्टितमेऽध्याये ॥

एम वार्ता वायु पुराणमां पण छे, स्कंद पुराणमां पण छे त्यांथी जोइ लेजो घणा विस्तारे छे.

या वेदविहिता हिंसा न सा हिंसेति कीर्त्यते ॥

ए स्मृति वाक्यमां कहुं जे वेदमां कहि एवी जे हिंसा ते हिंसा न कहेवाय. यज्ञ विना अमथी हिंसा करवानुं कोइ ठेकाणे कहुं नथी जे हिंसा निषेध करे एतो जे ठेकाणे हिंसाना निषेध छे ते वेद विहित हिंसानाज निषेध छे.

ऐतरेयब्राह्मणनी द्वितीयपंचिकामां
पुरुषं वै देवाः पशुमालभंत ॥

ए पुरुष मेघना निषेध श्रीमद्भागवतना पंचम स्कंधना छेला अध्यायमां निषेध द्वारा यमयातना कहि छे.

तथाहि — ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो
नृपशून्खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने
यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिना विदार्यासृक्
पिबन्ति नृत्यन्ति गायन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः ॥ १ ॥

सोमक राजा हता तेने एक पुत्र जंतु नामे हतो तेने एक दिन कीडिये चटको भयों त्यारे पुत्रे बकोर पाड्यो त्यारे राजाये मुख हलाव्युं ने कहुं जे एक पुत्र ते पुत्रमां नहि तारे पासे उभा एवा जे पुरोहित तेणे कहुं जे ए पुत्रने यज्ञ करि होमो तो घणा पुत्र थशे त्यारे राजाये कहुं जे होमीशुं यज्ञ करो पछे ए गोर हता तेणे यज्ञ करिने पुत्रने होमाव्यो पछे राजाने पुत्र एकसोने एक थया पछे काळे करि गोरे मरि गया त्यारे पुरुष मेध करयो तेना पापे करिने गोरने नरकमां नाख्या पछे राजा मरि गया त्यारे राजा पण नरकमां गया त्यां गोरने देखिने यम राजाने राजाये कहुं जे आ गोरने नरकमां शा सारुं नाख्या त्यारे यमे कहुं जे तमोने पुरुष मेध कराव्यो तेना पापे करिने तमारे नरक भोगवो छे ने गोरने पण भोगववानो छे ए वार्ता वन पर्वमां सविस्तर छे जोवि ए रीत्ये वेदोक्त हिंसानुं फळ पण नरक प्राप्ति छे कळिमां तो सर्वथा हिंसामय यज्ञनो निषेधज लख्यो छे जो ए हिंसामय यज्ञनो सत्य पक्ष होय तो निषेध शुं करवा करे. काळ निर्णय दीपिकामां निषेध लख्यो छे.

वर्ज्यं गोनरवाजिमेधकरणं मद्यं विवाहः पुन—
व्यूढायाश्च कलौ कमंडलुधृतिर्ब्रह्मव्रतं नैष्ठिकम् ॥
ज्येष्ठांशोद्धरणं वरातिथिसुराद्यर्थं पशोर्हिसनं
भ्रातुः स्त्रीषु नियोगतः सुतजनिस्तद्वद्वनस्थाश्रमः ॥ १ ॥

आदित्यपुराणे च.

नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ।
ऊढायाः पुनरुद्धाहो ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा ॥ १ ॥

शास्त्रमां कर्म बे प्रकारनां कहुं छे प्रवृत्त कर्म तथा निवृत्त कर्म तेमां अग्निहोत्रादि हिंस्र कर्म छे ते अशांतिनुं करनार छे वारंवार जन्ममरणने आपे छे निवृत्त कर्म मोक्ष आपे छे.

उक्तं च श्रीमद्भागवते सप्तमस्कंधे.

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
आवर्त्तत प्रवृत्तेन निवृत्तं नाश्रुतेऽमृतम् ॥ १ ॥
हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदम् ।
दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥ २ ॥ सोमयागः ।
एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव च ।
पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ॥ ३ ॥
द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः ।
अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः ॥ ४ ॥
अन्नं रेत इति क्षमेश पितृयानं पुनर्भवः ।
एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५ ॥
निषेकादिश्मशानांतैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ।
इंद्रियेषु क्रियायज्ञान्ज्ञानदीपेषु जुह्वति ॥ ६ ॥ इत्यादि.

प्राचीन बर्हिष राजाये यज्ञे करि बधु वसुधात लदर्भे करि आस्रत कर्तुं ए रीत्ये कर्मने विषे आसक्त छे मन जेनुं एवा प्राचीन बर्हिषने जोइ कृपालु नारदजी बोध करता हवा हे राजत् कीया कर्म करि दुःखहानि सुखनी प्राप्ति छे राजाये कह्युं महाराज मने कशि समजण नथी पछे नारदजीये प्रत्यक्ष मार्या पशुने देखाड्या जे कुठार लइने राजाने मारवा उभा छे ते राजा जोई कंठ्या ने हिंसामय यज्ञ छोडीने निष्काम अहिंसक कर्म करि परमात्माने पाम्या.

उक्तं च श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कंधे.

बर्हिषत्सु महाभागो हाविर्द्वानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकांडेषु निष्णातो योगेषु च कुरुद्वह ॥ १ ॥
यस्येदं देवयजनमनु यज्ञ वितन्वतः ।
प्राचीनाग्रेः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥ २ ॥
प्राचीनबर्हिषं राजन्कर्मस्वासक्तमानसम् ।
नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ॥ ३ ॥
श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्कर्मणात्मन ईहसे ।
दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्टते ॥ ४ ॥

राजोवाच

न जानामि महाबाहो परं कर्मापविद्धधीः ।
ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥ ५ ॥

गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः ।
न परं विंदते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ॥ ६ ॥

श्रीनारद उवाच

भो भो प्रजापते राजन्पशून्पश्य त्वयाध्वरे ।
संज्ञापितान् जीवसंघान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥ ७ ॥
एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ।
संपरेतमयःकूटैर्निष्ठदंत्युत्थितमन्यवः ॥ १८ ॥

युधिष्ठिरवाक्यं प्रथमस्कंधे.

यथा पंकेन पंकांभः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माघ्नुमर्हति ॥ १ ॥

वेदना त्रण कांडछे एकतो कर्मकांड बीजो उपासनाकांड त्रीजो ज्ञानकांड थकी श्रीमद्भागवतने श्रेष्ठ पणुं
कह्युं छे श्रीधरस्वामीये धर्मः प्रोज्झित ए श्लोकनी टीकामां—

इदानीं श्रोतृप्रवर्तनाय श्रीमद्भागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठ्यं
दर्शयति — धर्म इति ।
धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ॥
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः ॥
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥ १ ॥
निगमकल्पतरुर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ २ ॥
श्रीधरस्वामिनः सर्वटीकाकाराग्रगण्या वेदविद्वरिष्ठा व्याचख्युः ।
अत्र श्रीमति सुंदरे भागवते परमो धर्मो निरूप्यते ।

परमत्वे हेतुः— प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं फलाभिसंधिलक्षणं कपटं यस्मिन्सः । प्रशब्देन मोक्षाभिसंधिरपि
निरस्तः । केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मो निरूप्यत इति । अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह निर्मत्सराणां
परोत्कर्षासहनं मत्सरस्तद्रहितानां सतां भूतानुकंपिनाम् । एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रेष्ठ्यमुक्तम् ।
ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपि श्रेष्ठ्यमाह — वेद्यमिति । वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम्, न तु वैशेषिकाणामिव
द्रव्यगुणादिरूपम् । शिवदं परमसुखदम् । किंच आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनं च । अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः
श्रेष्ठ्यं दर्शितम् । कर्तृतोऽपि श्रेष्ठ्यमाह —

अनुक्रमणिका

महामुनिः श्रीनारायणस्तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते
देवताकाण्डगतं श्रेष्ठ्यमाह — परैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वा
ईश्वरो हृदि किंवा सद्य एवावरुध्यते स्थिरीक्रियते ।
वाशब्दः कटाक्षे किंतु विलंबेन कथंचिदेव ।
अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणादेवावरुध्यते ।
इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वन्ति तत्राह—कृतिभिरिति ।
श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः ।
तस्मादत्र काण्डत्रयार्थस्यापि यथावत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठमतो
नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः । इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य श्रवणं
विधीयते अपि तु सर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेण सेव्यमित्याह—निगमेति ।
चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।
व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ १ ॥
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।
इतिहासपुराणानि पंचमो वेद उच्यते ॥ २ ॥
तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ ३ ॥
अथर्वागिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणो मुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ ४ ॥
त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥ ५ ॥
त एव वेदा दुर्मधैर्धार्यते पुरुषैर्यथा ।
एवं चकार भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः ॥ ६ ॥
स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥ ७ ॥
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ।
एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ॥ ८ ॥
भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ ९ ॥
मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शांता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ १० ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान्भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ ११ ॥
वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ।
वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ १२ ॥
वेदार्था भारते न्यस्ता इति च ।
वेदान्व्यासयति निरूपयति भारतादिष्विति वेदव्यास इति नामनिरुक्तेः ।

इतिहासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वर इत्यादिवाक्यैः पुराणानां वेदाभिन्नत्वनिश्चयः ॥

महाभारते मानवीये च.

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युक्तम् ।
तेन पुराणानां वेदोपबृंहकत्वान्न ततो विजातीयत्वम् ।
तस्मान्न पुराणोक्तवाक्येऽप्यवैदिकत्वशंका कार्या ॥

तथा च नारदीये

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।
वेदाः प्रतिष्ठिता देवि पुराणे नात्र संशयः ॥
पुराणमन्यथा ज्ञात्वा तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
सुदांतोऽपि सुशान्तो वा न गतिं प्राप्नुयात्सतीम् ॥
वेदपुराणयोर्भिन्नत्वे त्वस्पष्टपरोक्षार्थत्वस्पष्टपरोक्षार्थत्वे एव प्रयोजके भवतो न
त्वाधिक्यन्यूनत्वे । उभयोरपि भगवन्मुखादेवाविर्भूतत्वात् ।
तथाहि वेदो नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादिप्रथमांतनित्यचेतनशब्दाभिधेयो
भगवान्न स्पष्टं प्रतीयते ।
पुराणे तु कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनामिति स्पष्टं प्रतीयते ।
तथा वेदे सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सामान्यतोऽस्पष्टमुच्यते ।
पुराणे तु—तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनंतमगाधबोधम् ।
वत्सान्सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्टेति स्पष्टमुच्यते ।
तथा वेदे — यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवीत्यादिना
भगवतो ब्रह्मांडाश्रयलक्षणं माहात्म्यमुक्तं तच्चास्पष्टम् ।
पुराणे तु क्वाहं तमो महदहं खचराग्निवाभूसंवेष्टितांडघटसप्तवितस्तिकायः ।
क्वेदृग्विधाविगणितांडपराणुचर्या वाताध्वरोम विवरस्य च ते महित्वमिति स्पष्टमुक्तम् ॥
तथा वेदे—माया च तमोरूपा सदसदनिर्वचनीयेति ।
मायाया दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तच्चास्पष्टम् ॥
पुराणे तु—आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं भगवान्भवः शंसतामृषिमुख्यानां
प्रीत्याचष्टात्थ भारतेति श्रीपार्वतीरूपा मायेति स्पष्टयुक्तम् ॥

मुंडकोपनिषदि

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो
ब्रह्मवेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमितीतिहासः पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीत्यथ परा

यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥

ए श्रुतिमां कह्युं जे वेद पुराण ने इतिहास एकज छे एमां फेर नथी.

तृतीयस्कंधे

जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ।
ततः सचित्ताः प्रवरास्तश्चेंद्रियवृत्तयः ॥ १ ॥
तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ।
तेभ्यो गंधविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ॥ २ ॥
रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः ।
तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥ ३ ॥
ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ४ ॥
अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् ।
मुक्तसंगस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ५ ॥
तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरंतरः ।
मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः ॥ ६ ॥
न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ ७ ॥

हिंसामय यज्ञ करिने राजस तामस जीवने स्वर्गादिकनी प्राप्ति निर्विघ्ने करि यज्ञ करे ते मारु मांय आराधन करे तो थाय छे पण एनुं पुण्य थइ रहे त्यारे पाछो मर्त्य लोकमां पडे छे ते गीतामां भगवाने कह्युं छे.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्रन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ १ ॥
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

पण एम मोक्ष थतो नथी वास्ते जेने मोक्षनी इच्छा होय तेने क्यारेय पण हिंसामय यज्ञ न करवा निष्काम अहिंसक यज्ञ करवा ते कळिमां जे अश्वमेधादि यज्ञ करवानो निषेध कर्या छे ते तो कदापि करवाज नहिं.

उक्तं च श्रीमद्भागवते

कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥ १ ॥

ભારતના મોક્ષ ધર્મમાં વિશ્વમા અધ્યાયમાં હિંસામય યાગાદિ કર્મ નિંદ્યું છે.

લોષ્ટમર્દી તૃણચ્છેદી નચ્ચાદી તુ યો નરઃ ।
નિત્યોચ્છિષ્ટઃ શંકુશુકો નેહાયુર્વિદતે મહત્ ॥ ૧ ॥
યજુષા સંસ્કૃતં માંસં નિવૃત્તો માંસભક્ષણાત્ ।
ન ભક્ષયેદ્વૃથા માંસં પૃષ્ઠમાંસં ચ વર્જયેત્ ॥ ૨ ॥

અસ્ય ટીકાયાં નીલકંઠઃ ।

અમૃતં બ્રાહ્મણોચ્છિષ્ટમિત્યસ્ય પ્રશંસાર્થં હિસામયં યાગાદિ કર્મ નિંદ્યતે ।
લોષ્ટેતિ લોષ્ટમર્દી યજ્ઞીયવેદિકરણાર્થં તૃણચ્છેદી બર્હિરાહરણાર્થં નચ્ચાદી
નચ્ચૈચ્છિત્વા યજ્ઞશેષં માંસં ચાદતીતિ તથા । નિત્યોચ્છિષ્ટં નિત્યસોમપાનં પિતા પિતામહો
વાઽપિ સોમં યસ્ય ન પીતવાન્ સ વૈ દુર્બ્રાહ્મણો નામેત્યુક્તેઃ તેન ડચ્છિષ્ટઃ સોમપાયી
શંકુસુકઃ ફલાભિષ્વંગી મહદાયુર્બ્રહ્મ ન વિંદતે ॥ ૧ ॥
યજુષા યજુર્વેદવિદાઽધ્વર્યુણા માંસં યજ્ઞીયમપિ નિવૃત્તો ન ભક્ષયેત્ ।
વૃથામાંસં અસંસ્કૃતમાંસં પૃષ્ઠમાંસં ચરમમાંસં શ્રાદ્ધશેષમિત્યર્થઃ ।
પૃષ્ઠં ચરમમાત્રે સ્યાદિતિ વિશ્વઃ । એતેન હિંસાયુક્તો ધર્મો ન કર્તવ્ય ઇત્યુક્તમ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીભારતના મોક્ષ ધર્મમાં અધ્યાય ૮૮, ૮૯, ૯૦, એ ત્રણ અધ્યાયમાં તુલાધાર જાજલિનો સંવાદ અહિંસક ધર્મે યુક્ત છે.

યદા ચાયં ન બિભેતિ યદા ચાસ્માન્ન બિભ્યતિ ।
યદા નેચ્છતિ ન દ્વેષ્ટિ બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૧ ॥
યદા ન કુરુતે ભાવં સર્વભૂતેષુ પાપકમ્ ।
કર્મણા મનસા વાચા બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૨ ॥
ન ભૂતો ન ભવિષ્યોઽસ્તિ ન ચ ધર્મોઽસ્તિ કશ્ચન ।
યોઽભયઃ સર્વભૂતાનાં સ પ્રાજ્ઞોત્યભયં પદમ્ ॥ ૩ ॥
યસ્માદુદ્વિજતે લોકઃ સર્વો મૃત્યુમુખાદિવ ।
વાક્કૂરાદ્ઙપરુષાત્સંપ્રાજ્ઞોતિ મહદ્ભયમ્ ॥ ૪ ॥
યથાવદ્વર્તમાનાનાં વૃદ્ધાનાં પુત્રપૌત્રિણામ્ ।
અનુવર્તામહે વૃત્તમહિંસ્રાણાં મહાત્મનામ્ ॥ ૫ ॥
અહિંસ્રાણામિતિ હિંસામયઃ કુલાચારોઽપ્યપ્રમાણમિતિ નીલકંઠઃ ॥

વેદ તથા ભારત તથા સર્વે પુરાણનો અભિપ્રાય તો હિંસામય યજ્ઞ ન કરવો એજ છે સકામિક પુરુષને હિંસા કરવાનું સુઝે છે કામ્ય એવું જે હિંસામય કર્મ તેની નિંદા કરિ છે.

स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ।
 व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ १ ॥
 अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले ।
 भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ २ ॥
 सूक्ष्मत्वात् स विज्ञातुं शक्यते बहुनिहवः ।
 उपलभ्यांतरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३ ॥
 टीका अस्यैव स्तुत्यर्थं काम्यां कर्म क्षयिष्णुत्वेन निंदति — स एवेति ।
 सुभगः स्वर्गी व्यापत्तिं नाशं कर्मणां कर्मफलानां स्वर्गादीनाम् ॥ १ ॥
 अकारणः कारणमनुष्ठानप्रयोजकं फलं तद्धीनः । सूक्ष्मोऽभयदानात्मकः ।
 भूतं ब्रह्म भव्यं स्वर्गादि उभयार्थमेव धर्माणां शमादीनां यज्ञादीनां च प्रवचनमध्ययनं
 वेदे कृतं अतः स्थूलधर्माद्यज्ञादेरन्यः सूक्ष्मधर्मोऽस्तीति भावः ॥ २ ॥
 कुतः सूक्ष्मधर्मो दुर्ज्ञेयः, यतः बहुनिहवः ‘सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते सप्तदशो वै
 प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या’, इत्यादिविधयः श्रेयःसाधनत्वेन हिंसामुपदिशन्तः अहिंसा-
 शास्त्रमुपमृदन्तीत्यर्थः ॥

तर्हि तदप्रमाणमेवेत्याशंक्याह उपलभ्येति —

उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति श्रुतिस्मृतिविहितो मधुपर्को गवालंभन एक
 आचारः मा गामनागामदिति वधिष्ठेति मंत्रलिंगावगतो गवोत्सर्गविधिस्तद्विरुद्धोऽन्य आचारस्तत्र प्रमाणमिति
 विशेषणात् क्रत्वर्थहिंसाविधेरहिंसाविधिर्ज्यायानिति गम्यते अनागस्त्वस्य प्राजापत्यपशुष्वपि तुल्यत्वा दित्यास्तां
 तावत् ।

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
 प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ १ ॥
 लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
 स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ॥ २ ॥
 न भूतानामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ।
 यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथंचन ॥ ३ ॥
 सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ।
 यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैश्मगतादिव ।
 न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ४ ॥
 सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यक्भूतानि पश्यतः ।
 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ५ ॥
 दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
 ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धधस्व च जाजले ॥ ६ ॥

અર્થ : — આ શ્લોકોનો અર્થ એ છે જે અહિંસાથી બીજો કોઈ ઉત્તમ ધર્મ નથી.

અઘ્ન્યા ઇતિ ગવાં નામ ક એતા હંતુમર્હતિ ।
મહચ્ચકારાકુશલં વૃષં ગાં વાલભેતુ યઃ ॥ ૧ ॥
આપ્યાયધ્વમઘ્ન્યાદેવભાગમિતિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધં ગવાં નામ ॥
ન હંતું શક્યા અઘ્ન્યા ઇતિ યોગાત્ ગવામવધ્યત્વં શ્રૌતમિત્યર્થઃ ॥
ચકાર કૃતવાન્ । આલભેત્ હિંસ્યાત્ ॥

અર્થ : — વાસ્ત યજ્ઞમાં યા અતિથિને અર્થે ગાયને તથા વૃષભને મારે છે એ મોટું અકુશલ કર્મ કરે છે.

તથા ચાપસ્તંબઃ ॥ હ્રષ્ટો હ્રષ્યતિ દૃપ્તો ધર્મમતિક્રામતિ
ધર્માતિક્રમાન્નશ્યતીતિ ક્રુદ્ધો હન્યાત્પિતૃનપીતિ ॥
તસ્માત્સર્વભૂતાભયપ્રદાનમેવ મહાન્ધર્મ ઇત્યાશયઃ ॥

અર્થ : — તે કારણ માટે સર્વ ભૂતને અભય દાન આલવું એજ મોટો ધર્મ છે પણ હિંસામય યજ્ઞ એટો મોટો ધર્મ નથી એટો નિત્ય હિંસા કરેછે તેને મુકવાને અર્થે છે ને પામર જીવને વિષયી કરવા ને વિષયીને મુમુક્ષુ કરવાને અર્થે છે.

વક્ષ્યામિ જાજલે વૃત્તિં નાસ્મિ બ્રાહ્મણ નાસ્તિકઃ ॥
ન યજ્ઞં ચ વિનિંદામિ યજ્ઞવિત્તુ સુદુર્લભઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ : —તુલાધાર જાજલિ રુષિને કહે છે હે જાજલિ હે બ્રાહ્મણ જે તે હિંસા રહિત જીવિકા તેને કહું છું યજ્ઞની નિંદા નથી કરતો નાસ્તિક નથી.

યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુરિતિ શ્રુતેર્યો યજ્ઞભોક્તારં પરમાત્માનં વેદ સ દુર્લભઃ ॥

યજ્ઞ એ વિષ્ણુ વાચક શબ્દ છે તે પરમાત્મા. તેનો જાણનાર દુર્લભ છે તે પરમાત્માનું પુરાડાશે કરી યજન કરવું એજ ઉત્તમ યજ્ઞ છે પણ પશુ હોમી યજ્ઞ તો કેવલ સકામિક તામસી પુરુષને ને પામરને વિષયો કવવા સારુજ છે સંકોચને અર્થે નિયમ છે પરંતુ વિધિ નથી.

નમો બ્રાહ્મણયજ્ઞાય યે ચ યજ્ઞવિદો જનાઃ ॥
સ્વયજ્ઞં બ્રાહ્મણા હિત્વા ક્ષત્રયજ્ઞમિહાસ્થિતાઃ ॥ ૨ ॥

ટીકા — બ્રાહ્મણાનાં બ્રહ્મવિદાં યજ્ઞઃ બ્રહ્માગ્નૌ જીવહવિષસ્ત્યાગસ્તસ્મૈ યોગાયેત્યર્થઃ । સ્વયજ્ઞં યોગમ્ । ક્ષત્રયજ્ઞં હિંસામયં જ્યોતિષ્ટોમાદિમ્ ।

अर्थ : —ब्राह्मण जे ते पोतानो यज्ञ जे योग तेनो त्याग करि क्षत्रिनो यज्ञ जे हिंसामय ज्योतिष्ठोमादिक तेने आश्रा छे.

क्षत्रयज्ञं विशिनष्टि — लुब्धैरिति । लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ॥
वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ३ ॥

टीका— हे ब्रह्मन् । आस्तिकैर्वेदप्रामाण्यवादिभिः । वेदवादानर्थवादान् तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्य-मित्यविज्ञाय सत्यवदाभासमानं स्वरूपतः अनृतं आविद्यकब्राह्मण्याद्यध्यासमूलत्वात् लुब्धैः प्रवर्तितम् । तथा च श्रुतिः । नीहारेण प्रावृता जल्य्याश्वासुतृपः उक्थशासश्चरंतीति । अज्ञानेन आवृताः जल्य्या अर्थवादगिरः । असुतृपः प्राणपोषकाः । उक्थशासः कर्मानुशासनपराः ।

आस्तिक जे तेमणे वेदमां जे अर्थवाद छे तेने स्तुति मात्रने विषे तात्पर्य छे एम न जाणि सत्यनी पेठे भासतुं ने स्वरूपे करिने तो अनृतने लोभि पुरुषे हिंसामय पणुं प्रवर्ताव्युं छे.

एवं क्षत्रयज्ञं निंदित्वा ब्राह्मणस्वरूपमाह — यदेवेति ।
यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यंति देवताः ॥
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ ४ ॥

टीका — सुकृतं सुकृतार्जितं हव्यम् । तदेव त्रिविधमाह— नम इति । नमस्कारात्मकेन हविषेति सामानाधिकरण्यम् । यो नमसा स्वध्वर इति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां नमस्कारस्यैव यज्ञत्वावगतेः । तथा स्वाध्यायैर्हविषेति संबंधः । वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चिंतयेमाजनां अतीति वेदस्यापि यज्ञत्वश्रुतेः । अर्वता अश्वेन ब्रह्मणा वेदेन वाऽग्ने त्वां चिंतयेम जानीम । तथा चाश्वमेधतुल्यत्वं यज्ञस्योक्तम् । आश्वलायनगृह्येऽपि— आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि । ते ते भवंतूक्ष्ण ऋषभासो वशा उतेत्येत एव उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवंति य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । तथा औषधैर्ग्रीहियवादिभिः पशुभ्यो वै मेधा उदक्रामंस्तौ ग्रीहिश्वैव यवश्च भूतावजायेतां तस्मादापुः पुरोडाशपात्रं लोक्यमिति च तयोर्हविष्ठागमात् पुरुषाश्वगोऽजादीनां पशूनाममेध्यत्वश्रुतेश्च त एत उक्रांतमेधा अमेध्याः पशव इति । तथा चैतैस्त्रिभिर्हविर्भिर्देवतापूजा यज्ञाख्या कर्तव्येति । शास्त्रे वेदे निदर्शनं प्रत्यायकं वचनमस्ति तदाप्युदाहृतमेव ॥

पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिर्दर्शनम् ।
इदं पूर्वं व्याख्यातम् ।
इष्टापूर्त्तादसाधूनां विगुणा जायते प्रजा ॥

टीका — ननु ‘इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः’ इति भगवता यज्ञानां धनपुत्रत्वादिप्राप्त्यर्थत्वोक्तेः किं तैर्मोक्षानुपयोगिभिरित्याशंक्याह—इष्टेति । इष्टं इष्टिपशुसोमादि आपूर्त्तं तटाकारामादि । असाधूनां कामनावतां यज्ञात्तादृगेव लुब्धमपत्यं भवति समेभ्यो रागद्वेषशून्येभ्य इष्टादिकर्तृभ्योऽनीप्सितापि तादशी प्रजा जायत इत्यर्थः ॥

भारते मोक्षधर्मे अध्याय ९०

यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।
ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ १ ॥
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।
सतां वर्त्मानुवर्त्तते ये यजन्ते त्वहिंसया ॥ २ ॥
वनस्पतीनोषधीश्च फलं मूलं च ते विदुः ।
न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति फलार्थिनः ॥ ३ ॥

अर्थ :— आ लोकने विषे जे सात्त्विक छे हिंसामय यज्ञ कर्ता नथी. तेतो परमात्माना स्थानने पांमे छे.

तेने विषे जइने शोक करता नथी तथा च्यवता नथी ने व्यथा पांमता नथी.

अर्थ :— ते स्वर्गने पण इच्छता नथी.

तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेर्यशो ब्रह्म धनैर्धनसाध्येः
कर्मभिः सतां वर्त्म योगमनुवर्त्तते यजन्ते ॥

धन साध्य एवां कर्म करि यजता नथी सत्पुरुषनो मार्ग जे योग तेने अनु वर्त्त छे जे अहिंसाये करिने यज्ञ करे छे ते पुरुष. यज्ञ शाने करिने करे छे तो वनस्पति तथा ओषधि व्रीहियवादि तथा फल मूल तेनेज यज्ञमां होमवानी सामग्री जाणे छे पण पशुने नथी जाणता लोभीयाने धनथी एवा रुत्विज जे ते एवा समजणा छे तेने यज्ञ करावता नथी.

वेद ने हिंसाने विषे तात्पर्य नथी किंतु रागप्राप्त हिंसा संकोचने अर्थ महापत्काल निर्वाहने अर्थ अभ्यनुज्ञा मात्र छे.

तथाचोक्तम् —तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यपशून्वने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ १ ॥
लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्न हि तत्र चोदना ।
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ २ ॥

टीका— श्रीधर :— न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् । किंतु नियम्यते प्रवृत्तिः संकोच्यते । नियममेव षड्विधं दर्शयति । यद्यलमत्यर्थं लुब्धो रागी सन् हन्यात्तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव तत्रापि प्रतिदृष्टेषु प्रख्यातेष्वेव न नित्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजैव मेध्यानेव यावदुपयोगमेव अतो नावश्यकत्वमिति । नित्या रागत एव नित्यप्राप्ताः । जंतोः प्राणिमात्रस्य तत्र तासु चोदना विधिर्नास्ति । ननु ऋतावुपेयाद्धृतशेषं भक्षयेदित्यादिविधिर्दर्शितः, सत्यम्, न

ત્વયમપૂર્વવિધિઃ રાગતઃ પ્રાપ્તત્વાત્ કિંતુ નિયમવિધિરૂપેણ સકામાનાં રાજસતામસપ્રકૃતીનાં હિંસારાગિણાં ક્ષત્રિયાણામેવાભ્યનુજ્ઞામાત્રં ક્રિયતે ન તુ સાત્ત્વિકાનાં મુમુક્ષુણામિતિ ॥

ભારતે મોક્ષધર્મે અ. ૧૦

તસ્માત્તાનૃત્વિજો લુબ્ધા યાજયંત્યશુભાન્નરાન્ ।
પ્રાપયેયુઃ પ્રજાઃ સ્વર્ગે સ્વધર્માચરણેન વૈ ॥ ૧ ॥

યે કારણ માટે સાત્ત્વિક પુરુષને લોભીયા રુત્વિજનથી યજ્ઞ કરાવતા તે પણ તેને નથી ઇચ્છતા તે કારણ માટે મોક્ષેછા રહિત પુરુષને તે લોભીયા રુત્વિજ યજ્ઞ કરાવે છે. બીજા સાધુ જે તે તો સ્વધર્માચરણે કરિને પરને ઉપકાર કરે છે પણ ધર્મ ફલને નથી ઇચ્છતા સમ બુદ્ધિ છે માટે એમ કહે છે પ્રાપયેયુઃ એણે કરીને

ભારતે મોક્ષધર્મે અ. ૧૦

ઉત યજ્ઞા ઉતાયજ્ઞા મયં નાર્હતિ તે ક્વચિત્ ॥

અર્થ :— જે દાંભિક છે તે યજ્ઞ કરે છે તોયે પણ શ્રદ્ધા રહિત છે માટે અયજ્ઞ છે તે કોઈ દિનમાં વ અથવા બાયણ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય નથી.

આજ્યેન પયસા દધ્ના પૂર્ણાહુત્યા વિશેષતઃ ॥
બાલૈઃ શૃંગેણ પાદેન સંભરત્યેવ ગૌર્મયમ્ ॥

અર્થ :— શ્રદ્ધા વાળા છે તેને તો એક યાગે કરિનેજ બાહ્ય યજ્ઞની સિદ્ધિ છે એમ કહે છે આજ્યેન એ શ્લોકે કરિને. ઘીયે કરી તથા દુધે કરિને તથા દધિયે કરિ તથા ઘીની પૂર્ણાહુતિયે કરિને યજ્ઞ થાય છે. ગાય જે તે વાલે કરિત. શૃંગે કરિત. પાદર જે યજ્ઞ પૂર્ણ કરે છે.

નીલકંઠઃ

ટીકા — એતેષાં ગોસ્પર્શનાદીનાં ચ સદ્યઃ પાપનાશકત્વં પરલોકપ્રદત્વં ચ સ્મૃત્યુક્તં દર્શિતમ્ ॥

પશુ હિંસાયે રહિત ઘૃતાદિયે કરિને સાધ્ય એવા યજ્ઞની વાર્તા કાહે મોક્ષ ધર્મના ૧૦ મા અધ્યાયમાં

પાછી હિંસા રહિત યજ્ઞની પુષ્ટિને અર્થે કહે છે.

પત્નીં ચાનેન વિધિના પ્રકરોતિ નિયોજયન્ ।
ઇષ્ટં તુ દૈવતં કૃત્વા યથા યજ્ઞમવાપ્નુયાત્ ॥ ૧ ॥

અનુક્રમણિકા

टीका — ननु पत्न्यभावे विशेषवान् श्रौतो मखः कथं स्यादित्यत आह—पत्नीमिति । अनेन पशुहिंसारहितेन आज्यादिसाध्यक्रतुविधिना आज्यादिद्रव्यं देवतार्थं विनियोजयन् हेतौ शतृप्रत्ययः विनियोगहेतोः पत्नीं च मानसीमेव करोति । श्रद्धामिति शेषः । तस्मादपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेत्तस्मादपत्नीकस्याधानं कुर्वतीत्युक्त्वा श्रद्धा पत्नी सत्यं यजमान इति बह्वृचब्राह्मणे अपत्नीकस्याग्निहोत्राधानादौ श्रद्धायाः पत्नीत्वदर्शनात् । इष्टं भावे क्तः । यागमेव दैवतवदत्यंतं सेवनीयं कृत्वा यथा यथावद्यज्ञं विष्णुं प्राप्नुयात् । तत्र यागविशेषं नियमयति—पुरोडाशो हीति । हिशब्देन त एते उक्रांतमेधा अमेध्याः पशव इति पशूनाममेध्यत्वम् । तस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं लोक्यमिति पुरोडाशसत्रप्राशस्त्यं च श्रुतिप्रसिद्धं द्योत्यते । मेधो यज्ञस्तदर्हः मेध्यः । सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते यः पुरोडाशेन यजत इति श्रुतेः । मूले पशूनामिति न निर्व्वारणषष्ठी पशूनाममेध्यत्वात् । पुरोडाशस्य चापशुत्वात् तेन पशुसंबन्धी यो मेधस्तदर्हः पुरोडाश इति श्रुत्यनुसारेण स्मृत्यर्थो वर्णनीयः ।

पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ।

इदं पूर्वार्द्धं प्रथमं व्याख्यातम् ।

सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ॥ १ ॥

एवं श्रद्धावतामविदुषां यज्ञमुक्त्वा विदुषां यज्ञमाह— सर्वा इति ॥

ए रीत्ये ९० मा अध्यायमां श्रुतिनो विरोध न आवे ए रीत्ये अहिंसक धर्म प्रतिपादन कर्यो छे ने वेदमां हिंसामय यज्ञनुं जे वर्णन छे तेतो नित्य हिंसा कर्ता होय तेने संकरावी सर्वथा मुकावी ते कल्याण मार्गे चलावी ते मोक्ष करवाने अर्थे छे एज सर्व वेदनो सिद्धांत छे पण वेद हिंसा करवी एम कहेता नथी

भारते मोक्षधर्मे अध्याय ९२

प्रजानामनुकंपार्थ गीतं राज्ञा विचख्युना ॥ १ ॥

टीका — प्रजानां पुरुषादिपशूनाम् ॥

अर्थ :— यज्ञमां होमता एवा जे पुरुषादि पशु ते उपर दया करवाने अर्थे विचख्यु राजाये कह्युं छे.

अर्थ :— ते विचख्यु नामे राजा जे ते गवालंभ यज्ञने विषे छेदायुं छे शरीर जेनुं एवो वृष जे बली वर्द तेने जोइने गायोनो अत्यंत विलाप तेने जोइने यज्ञ वाटमां रह्या एवा निर्दय ब्राह्मणने जोता सता बोलता हवा.

भारते मोक्षधर्मे अध्याय ९२

स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।

हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषा तु कल्पिता ॥ ३ ॥

अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ॥ ४ ॥

अर्थ :— निर्वचन कर्युं ते कहे છે હિંસામય યજ્ઞ છે તે રાજસ તામસ ક્ષત્રિનો યજ્ઞ છે તે થકી ક્ષીરઘૃતે કરિ કરવો એ બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ છે એ પ્રકારની મર્યાદા છે નથી મર્યાદા જેમને વાસ્તે વિમૂઢ એવા તે નથી બ્રહ્મ એ પ્રકારે કહેતા.

આત્મા દેહોઽન્યો વા અન્યોઽપિ કર્તાઽકર્તા વા અકર્તાઽપ્યેકોઽનેકો વા એકોઽપિ સંગવાનસંગો
વા ॥

ઇત્યાદિ રૂપજે સંશય તે વાલુ છે ચિત્ત જેમનું એવાને યજ્ઞાદિ દ્વારાયે કરિ ય્યાતિને ઇછતા એવા પુરુષ જે તેમણે હિંસા વર્ણન કરિ છે કે ત્યા યજ્ઞમાં પશુ મારવો એ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે.

ભારતે મોક્ષધર્મે અધ્યાય ૧૨

સર્વકર્મસ્વહિંસા હિ ધર્માત્મા મનુરબ્રવીત્ ।
કામકારાદ્ધિ હિંસંતિ બહિર્વેદ્યાં પશૂન્નરાઃ ॥

અર્થ :— ધર્માત્મા એવા મનુ જે તે સર્વ કર્મને વિષે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞને વિષે પળ અહિંસાનેજ વચાળતા હવા નર જે તે કામ કારણ થકીજ બહિર્વેદી ને વિષે પશૂને મારે છે પળ શાસ્ત્ર થકી નહિ વિશેષ વાર્તા એ શ્લોકની ટીકામાંથી જોવી ટીકામાં શ્રુતિ લખી છે તે હિંસામય યજ્ઞને નિંદે છે.

પ્લવા હ્યેતે અદૃઢા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્મ ।
એતદ્ધ્રેયો યેઽભિનંદંતિ મૂઢા જરામૃત્યું તે પુનરેવાપિ યંતીતિ ॥
તસ્માત્રપ્રમાણતઃ કાર્યો ધર્મઃ સૂક્ષ્મો વિજાનતા ।
અહિંસા સર્વભૂતેભ્યો ધર્મેભ્યો જ્યાયસી મતા ॥ ૬ ॥

અર્થ :— તે કારણ માટે પ્રમાણનું બલાબલ જાળ તો પુરુષ જે તેણે સૂક્ષ્મ ધર્મ જે તે કરવોતે કહે છે અહિંસા જે તે સર્વ ધર્મ થકા મોટો છે.

ગૃહસ્થસ્ય પંચસૂનાનામપરિહાર્યત્વાત્કથમહિંસા કાર્યેત્યત આહ ઉપોષ્યેતિ ।
ઉપોષ્ય સંશિતો ભૂત્વા હિત્વા વેદકૃતાઃ શ્રુતીઃ ।
આચાર ઇત્યનાચારઃ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૭ ॥

ટીકા—ઉપ સમીપે ગ્રામસ્ય વાસં કૃત્વા ભિક્ષાર્થં ગ્રામં પ્રવિશેદિતિ વિધેઃ સંન્યસ્યેત્યર્થઃ । સંશિતસ્તીક્ષ્ણવ્રતી ભૂત્વા વેદેન કૃતાઃ શ્રુતીઃ ફલશ્રુતીઃ ‘અક્ષય્યં હ વૈ ચાતુર્માસ્યયાજિનઃ સુકૃતં ભવતિ’ ઇત્યાદ્યાઃ હિત્વા આચાર ઇતિ

बुद्ध्या अनाचारः गृहस्थाचारहीनः स्यात् पुरुषस्येदमेव श्रेय इति बुद्ध्या नैष्कर्म्यं श्रयेदित्यर्थः । कृपणाः क्षुद्राः फलमेव कर्मणि प्रवृत्तौ हेतुः कारणं येषां तथाभूताः ।

यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।
वृथामांसानि खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ॥ ८ ॥

अर्थ :— यज्ञादिपर एवा मानव जे ते यज्ञादि ने उद्देशिने वृथा मांस खाय छे ए धर्म प्रशस्त नथी.

सुरा मत्स्या मधु मांसमासवं कृशरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ।
मानान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रकल्पितम् ॥ ९ ॥

वैदिक कर्मणि निंदा करिने कामकार कृत जे कर्म तेने निंदे छे सुरामश्य मधु मांस आसव केतां मद्य कृशरौदन केतां तिल मिश्रौदन एने खावानुं धूतारा पुरुषोये प्रवर्ताव्युंछे ए वेदने विषे नथी कल्प्युं मान मोह लोभ थकी ए ललुता पणु कल्प्युंछुं पण वेदनो अभिप्राय नथी.

विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ १० ॥

अर्थ :— ब्राह्मण जे तें सर्व यज्ञने विषे विष्णुने मुख्य जाण्छे. ते विष्णुनुं यजन पायसे करिने तथा पुण्ये करिनेज कह्यु छे.

यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।
यच्चापि किञ्चित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् ।
महत्सत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ ११ ॥

अर्थ :— शुद्ध भावकरि शुद्ध पुरुषे शोधेलुं एवं जे अन्न दुधथीते सर्वे विष्णु यजन करवुं ते योग्य छे ते पशुये करिने यजन करवुं एतो तामसी पामर एवा जे जीव जेने मोक्ष पांमवानी इच्छा नथी गांमगरास स्त्री उपर जेनुं चित्तछे तेमनुं कामछे पूर्वना अध्यायमां निष्काम धर्मने श्रेष्ठ कह्यो. ते हिंसा शुन्य एवोज निष्काम धर्म ते श्रेष्ठछे एम कहेवाने हिंसामय यज्ञनि निंदाने अर्थ आ अध्याय आरंभ्योछे विदर्भदेशमां उंच वृत्ति नामें ब्राह्मण हतो यज्ञ करवाने तत्पर थयो तारें मूल फले करि यज्ञ करवा मांड्यो तेनी स्त्री पुष्कर धारिणी ते पण स्वामिनी आज्ञाथी आवी एज प्रकारे करती हवी तारे वननी विषे समीप रह्यो एवो मृग जे ते बोलतो हवो जे तें आदुष्कृत कर्तुं पशुवना नो यज्ञ मंत्रागही न करयो मने अग्निमां होमने स्वर्गमां जातो पण मान्युं नहि तारे सवितृ मंडला धिष्ठात्री देवताये आविने कह्युं तो पण मान्युं नहि पछे वळी हरिणे आवीने कह्यु जे मने यज्ञमां होमी तु स्वर्ग मां जाने मुने पण पमाडे पछे मृगने अग्निमां होम्यो पछे एणे मोटुं तप कर्तुं हतुं ते नाश पाम्युं ने मोटुं दुःख पडळ्युं.

एतो धर्म हता ते कोइ कारणथी मृग थया हता तेमने पाछुं धर्म रुपे थै स्वर्गमां जवुं हतुं ते ए रीत्ये कपट करिने पोताना स्थानमां गया पण पशु होमवो ए यज्ञनो विधि नथी.

तथा चोक्तम् ॥

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने ।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १ ॥

टीका — स त्विति । केनचिन्निमित्तेन मृगतां प्राप्तः धर्मः तस्य निमित्तस्य निष्कृतिं प्रतीकारं आधत्त स्वात्मानं मोचितवान् न त्वसौ यज्ञस्य समीचीनो विधिः । हिंसामयत्वात् ।

तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ॥
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ २ ॥

टीका — अनुभावेन पशुं हत्वा स्वर्गं प्राप्स्यामीत्यभिप्रायेण यज्ञिया यज्ञाय हिता ।

ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयतः स्वयम् ॥
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ ३ ॥
अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः ।
सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि नो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥

टीका — तथा तेन स्वर्गप्रदत्वेन रूपेण हितः सत्यवादिनां ब्रह्मवादिनां तु असौ नो धर्मः । यो धर्म इति पाठे ते तुभ्यं सत्यं वक्ष्यामि । किं तत्सत्यम् यः सत्यवादिनां धर्मः — य इति । विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । अत्राख्यायिकातात्पर्यम् । पशुकार्ये श्यामाकादिविकारान् चरुपुरोडाशादीन् कुर्यादिति गम्यते तथा च गृह्ये अथ श्वोभूतेष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन वा इति प्रशुस्थाने स्थालीपाको विधीयते एवमन्यत्र पुरोडाशामीक्षादीनामपि पशुस्थाने विधानमवगंतव्यं तस्मान्न हिंसायज्ञः श्रेयानिति ।

नारदपंचरात्रे च

श्रुतिर्वदति विश्वस्य जननीव हितं सदा ।
कस्यापि द्रोहजननं न वक्ति प्रभुतत्परा ॥ १ ॥
न तच्छास्त्रं तु यच्छास्त्रं वक्ति हिंसामनर्थदाम् ।
यतो भवति संसारः सर्वानर्थपरंपरः ॥ २ ॥
अंतरंगं विजानाति भगवत्याः श्रुतिः स्वयम् ॥
चराचरात्मा भगवान्नापरः कोऽपि तत्त्ववित् ॥
आत्मवत्सर्वभूतानि मान्यानीत्येव स ब्रुवन् ॥

अनुक्रमणिका

भगवान्कथमत्रेमां हिंसामुपदिशेत्कचित् ॥
हिंसाविधिस्तु हिंसाया निवृत्त्यर्थोऽस्ति सर्वथा ॥
आत्मवत्सर्वभूतानि ततः पश्येच्च नान्यथेति ॥

बुद्धपराशरेणोक्तम्

शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ॥
अन्नं तत्तृप्तिकृच्छ्राद्धे एतदेव न चामिषम् ॥ १ ॥
यस्तु प्राणिवधं कृत्वा पितृन्मांसेन तर्पयेत् ॥
सोऽविद्वांश्चंदनं दग्ध्वा कुर्यादंगारलेपनम् ॥
सूक्ष्मजंतुना द्रोहणुं फल पण अंधकूपाख्यनरक लख्यो छे.

श्रीमद्भागवतने विषे. ५ । २६ । १७

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तानामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो
व्यथामाचरति स परत्रांधकूपे तदभिद्रोहेण निपतति । तत्र हासौ तैस्तैर्जंतुभिः पशुपक्षिमृगसरीसृ-
पैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिर-
लब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः ॥

न ब्रह्मदंडदग्धस्य न भूतभयदस्य च ॥
नारकाश्चानुगृह्णति यां यां योनिमसौ गतः ॥
तस्मान्न कस्यचिद्रोहमाचरेत्स तथाविधः ॥
आत्मनः क्षेममन्विच्छन्द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥

भागवते च

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥
मुन्यत्रैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥ १ ॥
नैतादृशः परो धर्मो नृणां स्वधर्ममिच्छताम् ॥
न्यासो दंडस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ २ ॥

स्कंदपुराणे च

न श्राद्धे क्वापि मांसं तु दद्यान्नाद्याच्च मानवः ॥
मुन्यत्रैः क्षीरसर्पिर्भ्यां तृप्यंति पितरो भृशम् ॥
ईदशीमहिंसां च योगशास्त्रे साधनपादे महाव्रतत्वेन सूत्रयामास भगवान्पतंजलिः ॥

अनुक्रमणिका

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतमिति । तत्राहिंसामहाव्रतं व्याचख्यौ भाष्यकारौ भगवान्बादरायणः । सर्वथा सर्वदा भूतानामनभिद्रोहः ॥

अहिंसा सा च मत्स्येष्वेव हिंसा नान्यत्रेति जात्यवच्छिन्ना, न तीर्थे हनिष्यामीति देशवच्छिन्ना, न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनीति सैव कालावच्छिन्ना, तथा त्रिभिरुपरतस्य देवब्राह्मणार्थे हनिष्याति नान्यथेति समयावच्छिन्ना, यथा क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसा सर्वथैव परिपालनीया सर्वभूमिषु सर्वभूविषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचारा सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते ॥

मोक्षधर्मे द्वितीयेऽध्याये

न हिंसयति यो जंतून्मनोवाक्कायहेतुभिः ।
जीवितार्थोपनयनैः प्राणिभिर्न स वध्यते ॥ १ ॥

भागवते

न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवंति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ १ ॥
तस्मात्सर्वात्मना राजन्हरिः सर्वत्र सर्वदा ॥
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ २ ॥
एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ॥
त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे ॥ ३ ॥
प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमर्तिर्बत माययाऽलम् ॥
त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ ४ ॥

मनुस्मृतिः

अनुमंता विशसिता निहंता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ १ ॥
न कृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं न भक्षयेत् ॥ २ ॥
मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदंति मनीषिणः ॥ ३ ॥

दानधर्मेष्ु भीष्मः

यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः ।
वर्जयेन्मधु मांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ १ ॥
सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ।
अमांसभक्षणं राजन् प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥
पूर्वं तु मनसा पश्चात्तथा वाचा च कर्मणा ।
न भक्षयति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ॥ ३ ॥
न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वाऽपि जायते ।
जंतुघाताद्भवेन्मांसं तस्मादोषोऽस्ति भक्षणे ॥ ४ ॥
ऋषिभिः संशयं पृष्ठो वसुश्चेदिपतिः पुरा ।
अभक्ष्यमपि मांसं स प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५ ॥
आकाशात्पतितः सद्यो भूमौ स नृपतिस्तथा ।
एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ६ ॥

भगवद्गीतायाम्

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

अर्थ :— यज्ञमांथी शेष रह्युं तेने जमे तो सर्व पापथी मुकाय ने जे पोताने अर्थे पाक करि जमे छे ते तो पाप जमे छे ते वाक्य पण मांस भक्षण विषय नथी तारे देवकृत वृष्टि निष्यत्र रंधितात्रनु वैश्वदेवानंतर भोजन विषय छे तेज प्रकारे श्रीगीताभाष्यने विषेत श्रीधरे स्व टीकाने विषे व्याख्यान करयुं छे.

तथाहि वैश्वदेवादिपंचमहायज्ञावशिष्टमन्नं येऽश्नन्ति ते पंचसूनाकृतैः सर्वैः
किल्बिषैर्विमुच्यन्ते । पंचसूनाश्च स्मृतावुक्ताः
कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी ।
पंच सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति ॥ १ ॥
श्रीवैष्णवाचार्यास्तु यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः श्रीवासुदेवनैवेद्यावशिष्टान्नभोजिनः
सकलकिल्बिषमुक्ता भवन्तीत्यस्यार्थमाहुरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

यज्ञ करीने यज्ञमांथी शेष मांस भक्षण करि ए मांस भक्षणनी शुद्धिने अर्थे चांद्रायण व्रत लख्युं छे स्मृत्यंतरने विषे जो हिंसामय यज्ञ अपूर्व विधि होय तो एनुं प्रायश्चित्त शु करवा लखे वास्ते वेदनुं तात्पर्य हिंसा मुकावानुं छे.

तथा हि— द्विजो यो भक्षयेन्मांसं यज्ञशेषमपि क्वचित् ।
स तु चांद्रायणेनैव शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥ १ ॥

तथा च मनुः

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ १ ॥
गौडी माध्वी तथा पैष्टी विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ २ ॥

पुलस्त्यः

पानसं द्राक्षमाधूकं खर्जूरं तालमैक्षवम् ।
मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ ३ ॥
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।
द्वादशं तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥ ४ ॥

प्रचेताः

सुरापगुरुतल्पगौ चीरवल्कलवाससौ ।
द्वादशाब्दं ब्रह्महत्याव्रतं चरेयाताम् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुरां पिबेत् ॥
सौत्रामण्यामपि सुराग्रहनिषेधः ॥

भागवते

यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा ।
एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १ ॥
इत्यादीनि वेदवेदोपबृंहकपुराणेतिहासादीनां हिंसामययज्ञनिषेधकानि मांसभक्षणनिषेधकानि च
सहस्रशो वाक्यानि संति ततः सर्वथा सर्वदा मुमुक्षुभिर्हिसामययज्ञो मांसभक्षणं च वर्जनीयमिति ।

भारते अनुशासनपर्वणि

यः सर्वमांसानि न भक्षयति पुमान्सदा भावितो धर्मयुक्तः ।
मातापित्रोरर्चिता धर्मयुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥ १ ॥
ईदृग्गुणो मानवस्तं प्रयाति लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च ।
न पारदारी पश्यति लोकमेतं न वै कृतघ्नो न मृषा संप्रलापी ॥

योगीश्वरः

गुरूणामव्यधिकेपो वेदनिंदा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ १ ॥

ईश्वरमंतरा वेदतात्पर्यं तु न कोऽपि जानाति वेदेषु हिंसामययज्ञवर्णनं राजसतामसजीवानां
मुमुक्षुकरणार्थं नित्यमांसभक्षणादिसंकोचार्थं चेत्यवसेयम् ॥

अत्रायथाकिंचिल्लिखितं यदि प्रतिभाति तद्वेषभावमुत्सृज्य शोधनीयं पंडितैः ॥

भारते मोक्षधर्मे अ० ९२

सुरा मत्स्या मधु मांसमासवं कृशरौदनम् ।

धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ।

मानान्मोहाच्च लोभाच्च लोल्यमेतत्प्रकल्पितम् ॥

सुरामश्यादिनुं भक्षण धूताराये प्रवर्त्ताव्युं ए वेदमां नथी मोहथी लोभथी ललुतापणाथी कल्प्युं छे.

भारते बृहत्पराशरस्मृतौ च

मत्स्यग्राहस्य यत्पापं षण्मासाभ्यंतरे भवेत् ।

एकाहेनैव तत्पापमगालितं जलं पिबेत् ॥ १ ॥

अर्थ :— माछीने छमास माछलां मारवानुं जे पाप ते पाप जे कोइ प्राणी एकदीन अगालित गाल्या विनानुं
जल पीये तेने छे.

उपोद्घात

निगमप्रकाश ग्रंथ भोळानाथ भगवान शास्त्री रायकंवाळ पासे तपासवा आप्यो हतो तेमणे तेनुं बीजुं खंडन लखी आप्युं छे ते आगळ जोवामां आवशे.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विहितोऽपि धर्मः पूर्वं महद्भिराचरित एवान्यैरन्वाचर्यत इति परंपरा, यज्ञादिषु पशुहननात्मको धर्मः पुरातनकाले कैराचरितः किमर्थं च तैराचरित इत्याकांक्षासमाधानपूर्वकयज्ञार्थपशुहननविषयानुज्ञामाह मनुर्मांसभक्षणप्रकरणोपक्रमकाले ॥

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ १ ॥

यस्मात् पुरातनकालेऽवश्यंभरणीयानां जीवनार्थमगस्त्येनाचरितं तस्माद्यज्ञार्थं पशवो हन्तव्या इति भावः । कस्मिन्काल आचरितमित्याकांक्षायामाह स एव —

बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २ ॥

यस्मिन् काले ब्रह्मक्षत्रसवेषु भक्ष्याणां मृगपक्षिणां मांसेन पुरोडाशा आसन् तस्मिन् काले हता इति भावः । श्रुत्यादिषु पुरोडाशा ब्रीहियवयोरेव विहितास्तस्मिन्काले तु ब्रीहियवौ न बभूवुस्तस्मान्मांसपुरोडाशास्तेन कृता इति तात्पर्यम् । एतावताऽन्नाभावकाल एव केवलं स्वकीयानां जीवनार्थमेवागस्त्येन यज्ञादिषु पशवो हतास्तस्मादन्यैरप्यन्नाभावकाल एव प्राणधारणार्थमेव हन्तव्या इति मनोराशयः । एतदेवाभिप्रेत्य पराशरोऽपि तथैवाह —

सर्वथाऽन्नं यदा न स्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ।
ब्राह्मणश्च स्वयं नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥ ३ ॥

बृहस्पतिरपि

अभून्मांसपुरोडाशभक्षणं मृगपक्षिणाम् ।
पुराणेष्वेव यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ ४ ॥

यस्मिन् काले पुरातनयज्ञेषु मांसपुरोडाश आसीत्तस्मिन्नेव काले मृगपक्षिणां भक्षणमभूत् न तु ब्रीहियवयोः पुरोडाशकाले, अन्नाभावकाल एव मांसभक्षणमिति पर्यवसितम् । तत्कालेऽपि पूर्वं केवलेनागस्त्येन तदनुसारिभिश्च

वंगस्थैरेवायं क्रौर्यविशिष्टो धर्म आचरितो न तु सर्वर्षिभिस्तस्मादन्नाभावकालेऽपि तद्धर्माननुष्ठाने महत्फलभावत्वमाह मनु :—

यो बंधनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यंतमश्नुते ॥ ५ ॥
यद्ध्यायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ६ ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबंधौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥
फलमूलाशनैर्मध्येर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ८ ॥
मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदंति मनीषिणः ॥ ९ ॥
अनुमंता विशसिता निहंता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ १० ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसं न खादयेद्यस्तु तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।
गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥

यमः

सर्वेषामेव मांसानां महान्दोषस्तु भक्षणे ।
निवर्त्तने महत्पुण्यमित्याह स प्रजापतिः ॥ १२ ॥

बृहस्पतिः

रोगार्तोऽभ्यर्थितो वाऽपि यो मांसं नात्यलोलुपः ।
फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधफलं तथा ॥ १३ ॥
किंच तत्कालेऽप्यगस्त्येन वक्ष्यमाणविधिनैवायं धर्मोऽनुष्ठितस्तस्मादविधिनाचरणे दोषमाह

मनु :—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ १४ ॥
असंस्कृतान्पशून्मंत्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।
मंत्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ १५ ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ १६ ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितृन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ १७ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि

वसेत्स नरके घोरे वर्षाणि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हंत्यविधिना पशून् ॥ १८ ॥

विधिमाह — मनुः

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
एष्वेव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कदाचन ॥ १९ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षिते द्विजकाम्यया ।
देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ २० ॥

विधेरपि दैवराक्षसभेदाभ्यां द्वैविध्यमाह मनु :—

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ २१ ॥

यज्ञे मांसभक्षणं दैवविधिस्तदतिरिक्तश्राद्धमधुपर्कदेवार्चनादिषु मांसभक्षणं राक्षसो विधिरित्यर्थः । न चात्र यज्ञशब्देन श्राद्धदेवार्चनादीन्युपलक्ष्याणि, मधुपर्के च यज्ञे चेत्यादिवाक्येषु मधुपर्कादिभ्यो यज्ञशब्दस्य पृथक्करणात् । न चायं यज्ञस्यैव प्रपंच इति वाच्यं राक्षसो विधिरुच्यत इत्यत्र विधिशब्दोपादानेन तदुचितग्राह्यान्यविधेरदर्शनात् । न च पिशाचवद्भक्षणं राक्षसो विधिरिति वाच्यं, न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवदित्यादिवाक्येषु पिशाचवद्भक्षणस्याविधित्वप्रदर्शनात् ॥ न चायं राक्षसो विधिरनर्थकरः पठित इति वाच्यं स सर्वथाऽन्नाभावकाले

पिशाचवर्हिंसायां प्रवृत्तानां बंगस्थानां राक्षसविधेरन्यत्र हिंसानिवर्त्तकत्वेन तस्याप्यर्थकरत्वात् । न च तत्रत्यानामपि विदुषां ग्राह्यस्तस्य रक्षःकर्मत्वात् । अन्नाभावकाले पशूनां यज्ञार्थं सृष्टत्वात् तदतिरिक्तश्राद्धादिस्थलेषु तद्वधस्यानुचितत्वात् राक्षसो विधिरिति भावः । अत एव पराशरः —

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितृन् ।
स विद्वान् चंदनं दग्ध्वा कुर्यादंगारविक्रयम् ॥ २२ ॥
क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ।
पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥ इत्यादि ॥ २३ ॥

तथा चागस्त्येनान्नाभावकाल एवायं धर्म आचरितस्तस्माज्जीवनहेतुभूतव्रीहियवाद्यन्नसत्त्वे तद्धर्मानुष्ठाने महदोषमाह मनुः —

न तादृशं भवत्येनो मृगहंतुर्धनार्थिनः ॥
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ २४ ॥

व्रीहियवाद्यन्नसत्त्वे मांसभक्षणं तदभावे च शास्त्रदर्शितादन्यत्र मांसभक्षणं शास्त्रे वृथा मांसभक्षणमुच्यते । न चाविधिना मांसभक्षणं वृथामांसभक्षणमिति वाच्यं तथा सति ‘प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षिते द्विजकाम्यया’ इत्यादिवाक्यैः प्राणात्ययेऽविधिना मांसभक्षणे दोषाभावप्रदर्शनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । प्राणात्ययेऽविधिना मांसभक्षणस्य वृथामांसभक्षणत्वे वृथामांसभक्षणनिमित्तकदोषप्रसंगात् । ततो व्रीह्याद्यन्नसत्त्वे यज्ञादिषु विधिना कृतत्यापि मांसभक्षणस्य वृथामांसभक्षणत्वमेवेति बोध्यम् ॥

कुर्याद्घृतपशुं संगे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा ॥
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥ २५ ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ॥
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ २६ ॥

यागादिहेतुभूते व्रीह्यादौ सति यज्ञादिषु साक्षात्पशुहननं सर्वथाऽन्नाभावे च शास्त्रदर्शितादन्यत्र पशुहननं वृथापशुहननमुच्यते, सोऽगस्त्यो भृत्यानामेव वृत्त्यर्थमाचरत् न तु स्वात्मवृत्त्यर्थं तस्मादात्मार्थपशुहनने दोषमाह मनुः —

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥ २७ ॥

एवं भक्ष्याभक्ष्यमांसविचारेऽप्यगस्त्याचरणमेव मूलं योज्यं नो चेद्गोधाकच्छपादीनां किं निमित्तकं मनुना भक्ष्यत्वं प्रकल्पितं किन्निमित्तकं च टिट्ठिभादीनामभक्ष्यत्वं प्रकल्पितं तथा च वृथामांसभक्षणे दोषोऽवृथामांसभक्षणे दोषाभावश्च किन्निमित्तकः प्रकल्पितः । अगस्त्याचरणस्य मूलत्वे तु ये ये पशवस्तेन स्वीकृतास्तेषां भक्ष्यत्वं ये

चास्वीकृतास्तेषामभक्ष्यत्वं मन्वादिभिः प्रतिपादितम् । अन्यथाऽतिमांसलानां गोऽजाश्वादीनामेव भक्ष्यत्वं ब्रूयात् अत्यल्पमांसानां कच्छपादिनां च भक्ष्यत्वं नो ब्रूयात् । किंचागस्त्येनान्नाभावकाले केवलमवश्यंभरणीयानां प्राणधारणार्थमेव यज्ञादिषु पशवो हता न तु शरीरपुष्ट्यर्थम् । अन्यथा गोऽजाश्वादीनेव स्वीकुर्यात् । मन्वादीनामप्यगस्त्याचरणानुसरणमेवाभिप्रेतम् । अत एव तैरप्यगस्त्यस्वीकृता एवानुस्वीकृताः । किंच यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभू वेत्यादिवाक्यैः पशूनां यज्ञार्थसृष्टत्वेऽपि तत्र मूलमगस्त्याचरणमेव नो चेद् यज्ञार्थं पशवो वध्याः प्रशस्तामृगपक्षिण इति वाक्ये प्रशस्ता इति पदं नो ब्रूयात् । बभ्रुवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणामिति वाक्ये च भक्ष्याणामिति पदं च नो ब्रूयात् सर्वेऽपि पशवो वध्याः सन्ति कुतः प्रशस्ता मृगपक्षिणो वध्या इत्युक्तं कुतश्च भक्ष्याणां मृगपक्षिणां पुरोडाशा आसन्नित्युक्तं तत्रागस्त्याचरणस्य मूलत्वे तु ये ये पशवस्तेन स्वीकृतास्तेषां यज्ञार्थसृष्टत्वं ये चाऽस्वीकृतास्तेषामयज्ञियत्वम् । एवमप्रशस्तानामभक्ष्याणां व्यावृत्त्यर्थं प्रशस्तपदमभक्ष्याणामिति पदं च तेन निर्दिष्टं किंच न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति मनुनोपसंहारकाले प्रदर्शितं, तेन मांसभक्षणे मद्यपाने मैथुने च न दोषोऽयं तुं प्रवृत्तिलक्षणो धर्म इति केषांचिद्विदुषां भ्रान्तिरुत्पद्यते परंतु नायमर्थो मनोरभिप्रेतः । तथा सति वृथामांसभक्षणे प्रायश्चित्तविधेरविधिना मांसभक्षणे दोषप्रदर्शनस्य च वैयर्थ्यं स्यात्तथा च सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेदित्यादिभिर्मद्यपानेऽतिदुष्करप्रायश्चित्तविधानस्य नैरर्थ्यं स्यात्तथा परस्त्रीगमने प्रायश्चित्तविधानस्य च निष्फलत्वं स्यात्तदकरणे कुंभीपाकादिनरकपतनप्रदर्शनस्य च निरर्थकत्वं स्यात्तस्मान्नायमर्थो मनोरभिप्रेतः किंतु सर्वथान्नाभावकाल एव यज्ञार्थमांसभक्षणे न दोषः । सौत्रामण्यां च मद्ये न दोषः, स्वभार्यायामृतौ गमने च न दोष इत्ययमेवार्थो मनोरभिप्रेतः ।

अत एव बृहस्पतिः

अभून्मांसपुरोडाशभक्षणं मृगपक्षिणाम् ॥
पुराणेष्वेव यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २८ ॥
सौत्रामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् ॥
ऋतौ च मैथुनं धर्म्यं पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः ॥
स्वर्गं प्राप्नोति नैवं तु प्रत्यवायेन दुष्यति ॥ २९ ॥

तथा सत्यन्नसत्त्वे यत्र कर्मणि प्रत्यक्षपशुः प्रदेयत्वेनोक्तस्तत्र किं कार्यमित्यपेक्षायामाह मनु :—

कुर्याद्घृतपशुं संगे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥ ३० ॥

अत्र मनुनोभयकार्यमभिप्रेत्य तन्त्रेणेयं स्मृतिः पठिता । तथाहि—आसक्तिश्चेद्घृतपशुं तथा पिष्टपशुं कृत्वा खादयेत् । तथा च यज्ञादिप्रसंगेषु यत्र प्रत्यक्षपशुः प्रदेयत्वेनोक्तस्तत्र पिष्टपशुं कुर्यात् । अत एवात्र मनुना कुर्यादिति पदं संग इति पदं च निर्दिष्टम् । अन्यथासक्तिश्चेत् पिष्टपशुं कृत्वा खादयेदिति स्पष्टं ब्रूयात् । अत एव यवमयं मेषं मेषीं च कृत्वा वरुणदेवतामुद्दिश्याग्नौ निर्वपन्ति । नायं पिष्टपशुः प्रत्यक्षपशोरभावे तत्प्रतिनिधिरिति वाच्यं, वेदे पिष्टपशोरेव प्रत्यक्षपशुत्वप्रतिपादनात् । तथाहि शतपथब्राह्मणे—

हरिः ॐ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजाः ससृजे ता अस्य प्रजाः सृष्टा वरुणस्य यवान्जक्षुर्वरुण्यो ह वाऽअग्रे यवस्तद्यन्वेव वरुणस्य यवान्प्रादंस्तस्माद्वरुणप्रघासानाम ॥ १ ॥ ता वरुणो जग्राह । ता वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनत्यश्च प्राणत्यश्च शिशियरे च निषेदुश्च प्राणोदानौ हैवाभ्यो नापचक्रमतुरथान्याः सर्वा देवता अपचक्रमुस्तयोर्हैवास्य हेतोः प्रजा न पराबभूवुः ॥ २ ॥ ता एतेन हविषा प्रजापतिरभिषज्यत् । तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्त्याश्चाजातास्ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रामुञ्चता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायत ॥ ३ ॥ अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजते । तन्नाह न्वेवैतस्य तथा प्रजा वरुणो गृह्णातीति देवा अकुर्वन्निति न्वेवैष एतत्करोति याश्च न्वेवास्य प्रजा जाता याश्चाजातास्ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रामुञ्चति ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायते तस्माद्वाऽएष एतैश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥ तद्वै द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः । तद्यद्वे वेदी द्वावग्नी भवतस्तदुभयत एवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्माद्वे वेदी द्वावग्नी भवतः ॥ ५ ॥ स उत्तरस्यामेव वेदौ । उत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्यां क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतः क्षत्रमेवैतद्विश उत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते तस्मादुत्तरस्यामेव वेदाऽउत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्याम् ॥ ६ ॥ अथैतान्येव पत्रच हवींषि भवन्ति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजतैतैरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रामुत्र चदितश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्माद्वाऽएतानि पत्रच हविंषि भवन्ति ॥ ७ ॥ अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । प्राणोदानौ वाऽइन्द्राग्नी तद्यथा पुण्यं चक्रुषे पुण्यं कुर्यादेवं तत्तयोर्हैवास्य हेतोः प्रजा न पराबभूवुस्तत्प्राणोदानाभ्यामेवैतत्प्रजा भिषज्यति प्राणोदानौ प्रजासु दधाति तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥ उभयत्र पयस्ये भवतः । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत एव सम्भूता यतः सम्भवन्ति तत एवैतदुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मादुभयत्र पयस्ये भवतः ॥ ९ ॥ वारुण्युत्तरा भवति । वरुणो ह वाऽअस्य प्रजा अगृह्णात्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति मारुती दक्षिणाजामितायै न्वेव मारुती भवति जामि ह कुर्याद्यदुभे वारुण्यौ स्यातामतो ह वाऽअस्य दक्षिणतो मरुतः प्रजा अजिघांसंस्तानेतेन भागेनाशमयत्तस्मान्मारुती दक्षिणा ॥ १० ॥ तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः करीरैरकुरुत कम्वेवैष एतत्प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥ तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । शं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः शमीपलाशैरकुरुत शम्वेवैष एतत्प्रजाभ्यः कुरुते ॥ १२ ॥ अथ काय एककपालः पुरोडाशो भवति । कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन पुरोडाशेनाकुरुत कम्वेवैष एतत्प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥ अथ पूर्वद्युः । अन्वाहार्यपचनेऽतुषानिव यवान्कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त्येकेनातिरिक्तानि ॥ १४ ॥ तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्ति । तयोर्मेषे च मेष्यां च यद्यनैडकीरुर्णा विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद्यद्युऽअनैडकीर्न विन्देदथोऽपि कुशोर्णा एव स्युः ॥ १५ ॥ तद्यन्मेषश्च मेषी च भवतः । एष वै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेषस्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति यवमयौ भवतो यवान्हि जक्षुषीर्वरुणोऽगृह्णान्मिथुनौ भवतो मिथुनादेवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ १६ ॥ स उत्तरस्यामेव पयस्यायां मेषीमवदधाति । दक्षिणस्यां मेषमेवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते ॥ १७ ॥

एवं यत्र यत्र कर्मणि प्रत्यक्षपशुः प्रदेयत्वेनोक्तस्तत्र तत्र पिष्टपशुरेवाभिप्रेतो न तु साक्षात्पशुः । साक्षात्पशवो हि हननकाले शोचन्ति तस्मात्ते यज्ञार्हा न भवन्ति । अत एव सृष्ट्यारंभकालेऽन्नं सिसृक्षुणा प्रजापतिनाऽऽदौ स्वमनसः सकाशात् पुरुषो निर्मितश्चक्षुषोऽश्वः प्राणाद्गौः श्रोत्रादविर्वाचोऽजश्च निर्मितः । एवं सृष्ट्वैते पशवो निर्वपनकाले यदा अशोचन् तदेत्थं तेषां शोकोऽपहतः । लोकेषु पुरुषरूपो द्विपादपशुर्न

हिंस्यस्तथाऽश्वरूपश्चतुष्पादपशुर्न हिंस्यः । एवं गौरविरजश्च न हन्तव्याः । किंचैते पशव उत्क्रान्तमेधा अमेध्या अयज्ञियाः सन्ति । तस्मादेतेषां मांसं नाशितव्यमित्याह शतपथब्राह्मणे ॥

हरिः ॐ प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीदेक एव सोऽकामयतान्रं सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य एवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्वं प्राणाद्गां श्रोत्रादविं वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि निरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति । मनो वै प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्यवत्तम इति मनो वै सर्वे प्राणाः मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥ तदेतदन्नं सृष्ट्वा ॥

हरिः ॐ अथोत्सर्गैरुपतिष्ठत । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत तऽआलिप्स्यमाना अशोचंस्तेषामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमपाहंस्तथैवेषामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ २८ ॥ तद्वै के । यं यमेव पशुमुपदधति तस्य तस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधति यां हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥ विपरिक्राममु हैकऽउपतिष्ठन्ते । ऊर्ध्वा शुचमुत्सृजाम इति ते ह ते शुचं पाप्मानमनूद्यन्त्यूर्ध्वो ह्येतेन कर्मणेत्यूर्ध्वामु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥ बाह्येनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोका एषोऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्वहिर्धा शुचं दधात्युदङ् तिष्ठन्नेतस्यां ह दिश्येते पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥ पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । तं हि प्रथममुपदधातीमं मा हिंसीर्द्विपादं पशुमिति द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पुरुषस्तं मा हिंसीरित्येतत्सहस्राक्षो मेधाय चीयमान इति हिरण्यशकलैर्वाऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्यत्रायेत्येतन्मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्ने जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेत्यात्मा वै तनूस्तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतन्मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तन्मयौ च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३२ ॥ अथाश्वस्य । इमं मा हिंसीरेकशफं पशुमित्येकशफो वाऽएष पशुर्यदश्वस्तं मा हिंसीरित्येतत्कनिकदं वाजिनं वाजिनेष्विति कनिक्रदो वाऽएष वाज्यु वाजिनेषु गौरमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै गौरमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३३ ॥ अथ गोः । इमं साहस्रं शतधारमुत्समिति साहस्रो वाऽएष शतधार उत्सो यद्गौर्व्यच्यमानं सरिरस्य मध्यऽइतीमे वै लोकाः सरिरमुपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येतद्घृतं दुहानामदिति जनायेति घृतं वाऽएषादितिर्जनाय दुहेऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतद्गवयमारण्यमनु ते दिशामोति तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतद्गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तद्गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३४ ॥ अथावेः । इममूर्णायुमित्यूर्णवलमित्येतद्वरुणस्य नाभिमिति वारुणो ह्यविस्त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदामित्युभयेषां हैष पशूनां त्वग्निपदां च चतुष्पदां च त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमित्येतद्ध त्वष्टा प्रथमं रूपं विचकाराग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतदुष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्माऽउष्ट्रमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतदुष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तदुष्ट्रे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥ अथाजस्य । अजो ह्यग्नेरजनिष्ठ शोकादिति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायत सोऽपश्यज्जनितामग्रमग्रऽइत्येतत्तेन देवा देवतामग्रऽआयन्निति वाग्वाऽअजो वाचो वै देवा देवतामग्रमायंस्तेन रोहमायन्नप मेध्यास इति स्वर्गो वै लोको रोहस्तेन स्वर्ग

लोकमायन्नूप मेध्यास इत्येतच्छरभमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै शरभमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान आत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतच्छरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तच्छरभे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां पशूनां शुचं पाप्मानमपाहंस्तऽएते पत्र्च पशवोऽभवंस्तऽएतऽउत्क्रान्तमेधा अमेध्या अयज्ञियास्तेषां ब्राह्मणो नाश्रीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥

न ह्यधुनाऽप्येतादृशाः केऽपि पशवो विद्यन्ते ये वै हननकाले किमपि न शोचैयुस्ततः शोचतां साक्षात्पशूनां यज्ञाऽनर्हत्वादुत्सृज्यत्वमेवास्ति न तु हननीयत्वमिति भावः । न च तेषां यज्ञानर्हत्वे केवलस्तच्छोक एव हेतुरिति वाच्यं तेषाममेध्यत्वस्यापि हेतुत्वात् । कथममेध्यत्वमिति चेदुच्यते, सर्वथाऽन्नाभावकाले देवाः प्रथमं यज्ञियसारं मेधं पुरुष एव प्रददृशुः । ततो यज्ञसिद्ध्यर्थं प्रथमं पुरुषमालेभिरे । तदानीमालब्धात्पुरुषान्मेधोऽपक्रम्याश्वं प्रविष्टः पुरुषस्तु किंपुरुषो जातः । पश्चात्पुरुषं परित्यज्य प्रविष्टमेधत्वेनाश्वं मेध्यं प्रदृश्य मेधार्थमश्वमालभन्त । तदा लब्धादश्वादपि मेध उत्क्रम्य गां प्रविवेश अश्वश्च गौरमृगो बभूव । ततोऽश्वं त्यक्त्वा मेधार्थं प्रविष्टमेधत्वेन गां मेध्यं ज्ञात्वा तमालेभिरे तस्मादपि मेधो निःसृत्याविं प्राविशत् गौश्च गवयोऽभवत् । ते गां परित्यज्याऽविं मेध्यं प्रज्ञाय मेधार्थं तमप्यालेभिरे ततोऽपि मेधोऽपक्रम्याजं प्रविष्टः अविस्तूष्ट्रोऽभवत् । अविं परित्यज्याऽजो यदालब्धस्तदा मेधः पृथिवीं प्राविशत् अजश्च शरभोऽभवत् । तदनंतरं देवाः पृथिव्यां मेधमनुजग्मुस्तदा मेधो व्रीहिरूपो भूत्वा बहिर्निसृतस्ततो व्रीहिर्मेधोऽभवत् । एवं पूर्वोक्तरीत्या पुरुषस्य मेध्यत्वेऽप्युत्क्रान्तमेधत्वादमेध्यत्वं जातम् । अश्वाद्यजपर्यन्तानां तु प्रविष्टमेधत्वेन मेध्यत्वे जातेऽप्युत्क्रान्तमेधवत्त्वादमेध्यत्वं निष्पन्नम् । अन्येषां पशूनां तु स्वभावत एव मेधवत्त्वाभावात्सर्वेऽपि पशवोऽमेध्या सन्ति अतः सर्वेषां पशूनाममेध्यत्वेन यज्ञानर्हत्वात्कदापि तदर्थं न हन्तव्यास्तन्मांसादीनि च नाश्रीयात् । किंच पूर्वोक्तमेधो यस्मात् व्रीहिरूपोऽभवत् यस्माच्चाश्वादिपशुषु प्राविशत् ताभ्यां हेतुभ्यां व्रीहिनिर्मितपशुः केवलो व्रीहिरेव वा तत्तत्पशुसंज्ञया संस्क्रियमाण आलभ्यते न तु साक्षात्पशुः । न चानेन केवलेन हास्येन व्रीहिपशुनैव यष्टव्यं किंतु पुरोडाशेन सह यष्टव्यं ततो यदैवत्यः पशुर्भवति तदैवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति न चास्य व्रीहेः पुरोडाशस्य च रोमत्वगादिमत्त्वाभावात्पशुत्वं न संगच्छत इति वाच्यं तत्तुषपिष्टकिंशारुफलीकरणादीनां त्वङ्मांसरोमासृगादित्वप्रतिपादनेन पशुत्वप्रतिपादनात् । तथा च स्पष्टमृगवेदान्तर्गतैतरेयब्राह्मणे —

हरिः ॐ पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त । तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्सोऽश्वं प्राविशत्तस्मादश्वो मेधोऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जत, स किंपुरुषोऽभवत् । तेऽश्वमालभन्त । सोऽश्वादालब्धादुदक्रामत्स गां प्राविशत्तस्मात् गौर्मेधोऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जत, स गौरमृगोऽभवत् । ते गामालभन्त । स गोरालब्धादुदक्रामत्सोऽविं प्राविशत्तस्मादविर्मेधोऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जत, स गवयोऽभवत्तेऽविमालभन्त । सोऽवेरालब्धादुदक्रामत्सोऽजं प्राविशत्तस्मादजो मेधोऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जत, स उष्ट्रोऽभवत्सोऽजे ज्योक्तमामिवारमत, तस्मादेष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजस्तेऽजमालभन्त, सोऽजादालब्धादुदक्रामत्स इमां प्राविशत्तस्मादियं मेध्याऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जत, स शरभोऽभवत् एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्रीयात्तमस्यामन्वगच्छंत्सोऽनुगतो व्रीहिरभवत्तद्यत्पशौ पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति, समेधेन नः पशुनेष्टमसत् केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति । समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

स वा एष पशुरेवाऽऽलभ्यते यत्पुरोळाशस्तस्य यानि किंशारूणि तानि रोमाणि, ये तुषाः सा त्वग्ये फलीकरणास्तदसृग्यत्पिष्टं किक्नसास्तन्मांसं, यत्किंचित्कं सारं तदस्थि, सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते य पुरोळाशेन यजते, तस्मादाहुः पुरोळाशसत्रं लोक्यमिति, युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं; युवं सिंधूरभिश्चस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं गृभीतानिति वपायै यजति । सर्वाभिर्वा एष देवताभिरालब्धो भवति यो दीक्षितो भवति, तस्मादाहुर्न दीक्षितस्याश्रीयादिति स यदग्नीषोमावमुंचतं गृभीतानिति वपायै यजति, सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमानं प्रमुंचति, तस्मादाहुरशितव्यं वपायां हुतायां यजमानो हि स तनर्हि भवति, आऽन्यं दिवो मातरिश्वा जभारेति पुरोळाशस्य यजति, अमथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेरितीत इव च ह्येष इत इव च मेधः समाहृतो भवति, स्वदस्व हव्या समीषो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृतो यजति, हविरेवास्मा एतत्स्वदयतीषमूर्जमात्मन् धत्ते, इळामुपह्वयते, पशवो वा इळा पशूनेव तदुपह्वयते पशून्यजमाने दधाति ॥ ९ ॥

॥ तथैव युजर्वेदांतर्गतशतपथब्राह्मणेऽपि ॥

हरिः ॐ पशुर्ह वा एष आलभ्यते यत्पुरोडाशः ॥ ५ ॥ पुरुषं ह वै देवाः । अग्रे पशुमालेभिरे तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्वमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गामालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽर्विं प्रविवेश तेऽविमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽजं प्रविवेश तेऽजमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥ स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त इवान्वीषुस्तमन्वविन्दंस्ताविमौ व्रीहीयवौ तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त— इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद्ध वाऽअस्यैते सर्वे पशव आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्धास्य हविरेव भवति य एवमेतद्वेदात्रो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ७ ॥ यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । यदाप आनयत्यथ त्वग्भवति यदा संयौत्यथ मांसं भवति संतत इव हि स तर्हि भवति संततमिव हि मांसं यदा शृतौऽथास्थि भवति दारुण इव हि स तर्हि भवति दारुणमित्यस्थ्यथ यदुद्धासयिष्यन्नभिधारयति तंमज्जानन्दवात्येषो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥ स यं पुरुषमालभन्त । स किम्पुरुषोऽभवद्यावश्वं च गां च तौ गौरश्च गवयश्चाभवतां यमविमालभन्त स उष्ट्रोऽभवद्यमजमालभन्त स शरभोऽभवत्तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यमपक्रान्तमेधा हैते पशवः ॥ ९ ॥

अत्र पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्तेति पुरुषस्य पशुत्वप्रदर्शनं व्रीहेः पुरोडाशस्य च पशुत्वदृढीकरणार्थमन्यथा पुरुषमालेभिर इत्येव ब्रूयात् पशुपदं नो ब्रूयात् यथा पुरुषस्य पशुत्वप्रदर्शनमनवद्यं तथैव व्रीहेः पुरोडाशस्य च पशुत्वं निरवद्यमिति भावः । न चात्र परिसंख्याताश्वादीनामेव मांसाद्यशनं निषिध्यते किंतु सर्वेषां पशुत्वजातिविशिष्टानां निषिध्यते परिसंख्यातानां निषेधेऽमेध्यत्वस्य हेतुत्वेन प्रदर्शितत्वात् । अत्रायं भावः — येषां येषां पशूनाममेध्यत्वं तेषां तेषां पशूनां मांसाद्यशनं प्रतिषिध्यते तत्र परिसंख्यातानामश्वादीनां मेधोत्क्रमणात्पूर्वं पुरुषनिःसृतमेधप्रवेशेनैव हेतुना मेध्यत्वप्रतिपादनात् येषां येषां पशूनां प्रविष्टमेध्यत्वं तेषां तेषां पशूनामेव मेध्यत्वम् । अतः परिसंख्याताश्वादिव्यतिरिक्तानां पशुत्वजातिविशिष्टानां सर्वेषामपि पशूनां प्रविष्टमेधत्वाभावादमेध्यत्वं निष्यन्नं परिसंख्यातानां त्वपक्रान्तमेधत्वादमेध्यत्वं प्रतिपादितमेव । व्रीहेः पशुत्वेन तत् पिष्टादीनां मांसादित्वेऽपि तस्य मेध्यपशुत्वात्तदशनं न प्रतिषिद्धं तथा च यत्र यत्र मांसादीनां हवनीयत्वेन भक्षणीयत्वेन च प्रदर्शनं तत्र सर्वत्र व्रीहिपिष्टादिकमेवाभिप्रेतमिति बोध्यं नोचेत्तत्पिष्टादीनां मांसादित्वप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यं स्यात् स वा एष पशुरेवालभ्यत इत्यत्र चावधारणार्थेनैवाव्ययेन सर्वेऽप्यपांक्ताः पशवः पुनरपि व्यावृत्त्यन्ते उताहो केवलेन पांक्तपशुना पुरोडाशेन यजमानास्तन्त्रेण सर्वेषां पशूनां मेधेन यजन्त इति महदलभ्यलाभोक्तिः ।

किंच साक्षादश्वादीनामालभनेन नह्यश्वमेधादियज्ञसिद्धिः, कुत इति चेदुच्यते, अश्वस्य मेधो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽश्वसंबंधी यज्ञियसारो मेधो मुख्यो हवनीयो यस्मिन् यज्ञे स यज्ञो अश्वमेधशब्देनाभिधीयते तथा च गोसंबंधी मेधो मुख्यत्वेन हवनीयो यस्मिन् यज्ञे स गोमेधशब्देनोच्यते पुरुषसंबंधी मेधो मुख्यत्वेन हवनीयो यस्मिन् स पुरुषमेधशब्देनाख्यायते एवं सति साक्षादश्वादिष्वालब्धेषु तत्तत्संबंधी मेधो हवनार्थं नैव लभ्यते तेषामपक्रान्तमेधत्वेन मेधवत्त्वाभावादतस्तेषामालभनं वृथैव । व्रीहिपशुना यजने तु तस्य सर्वपशुमेधरूपत्वादश्वादिसंबंधी मेधो हवनार्थं लभ्यत एव न चात्र मेधशब्दस्याप्रशस्तमपि यज्ञवाचकत्वमंगीकृत्याश्वमेधादिशब्देषु षष्ठीतत्पुरुषः कार्यः, तथा सति पुरुषमेधयज्ञाऽश्वमेधयज्ञादिशब्देषु यज्ञशब्दस्य पुनरुक्तत्वेनानर्थक्यापत्तिः स्यात्, ततो बहुव्रीहिरेव युक्तः न च व्यधिकरणो बहुव्रीहिरन्याय्य इति वाच्यं संभवति समानाधिकरण एव व्यधिकरणस्यान्याय्यत्वात् सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति सूत्रे सप्तमीग्रहणेन व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि ज्ञापितत्वाच्च । यद्वाऽधुना व्रीहेर्मधरूपत्वादश्वसंज्ञको मेधो व्रीहिर्मुख्यो हवनीयो यस्मिन्निति समानाधिकरणे बहुव्रीहावपि न कापि क्षतिः । नाप्यत्र मेधशब्दस्य यज्ञियसारातिरिक्तः कश्चिदप्यन्यो गौणोऽर्थः स्वीकार्यः, मुख्यार्थं परित्यज्य गौणार्थस्वीकारे मानाभावात् । सायनाचार्यादिकृतभाष्येषु तस्य यज्ञियसारवाचकत्वप्रतिपादनात् सर्वेष्वप्यश्वमेधादियज्ञेष्वश्वमेध एव मुख्यो हूयते तस्मादश्वमेधपुरुषमेधादिशब्देषु मेधशब्द उद्दिष्टः तदर्थत्यागे तत्स्वारस्यभङ्गापत्तिरपि स्यात् । किंच वस्तुतः साक्षादश्वाद्यालभने मुख्यत्वेनालभनशब्दोऽपि न प्रवर्तते आसमन्तात् लभ्यते अनेनेति प्राप्त्यर्थकाल्लभ्धातोः सकाशात् करणे ल्युटि सत्यालभनशब्दः सिध्यति । लभ्धातोश्च सकर्मकत्वात् कर्मभूतो मेध आक्षिप्यते तेन यत् संस्कारविशेषेण मेधः प्राप्यते स संस्कारविशेष आलभनशब्देनोच्यते तथा सति नहि साक्षात्पशुसंस्कारविशेषेण तन्मेधः प्राप्यतेसाक्षात्पशूनां मेधवत्त्वाभावात् । व्रीहिपशौ तु संस्कारविशेषेणाश्वादीनां मेधः प्राप्यत एव व्रीहेः सर्वमेधरूपत्वात् तस्माद्व्रीहिपशोः संस्कारविशेष एव मुख्यत्वेनालभनशब्दः प्रवर्तते न चासमन्तात् लभ्यते अनेनेत्यत्र मांसादिनः कर्मत्वं वाच्यं तस्येप्सिततमत्वाभावात् यजमानानामालभनसंस्कारविशेषेण मेध एवेप्सिततमो न तु मांसादि, यद्यपि मांसादिनोऽपीप्सितत्वं भवति तथापीप्सिततमत्वाभावान्न कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रेणेप्सिततमस्यैव कर्मत्वविधानात्, एतावता साक्षात् पश्वभावे प्रतिनिधीव्रीहिपशुरिति केषांचित् कुतर्कः परास्तः । देवकृतपश्वालभने न तु व्रीहियवात्मको मेधः प्राप्तस्तस्मात् तत्रालभनशब्दो मुख्यत्वेन प्रवृत्तः व्रीहिपश्वालभनेन यजमानेप्सितं मांसादिकमपि पिष्टादिरूपं प्राप्यत एव इवं व्रीहियवयोरुत्पत्तिर्देवकृतपश्वालभनस्य सृष्ट्यारम्भकालोद्भूतत्वमन्नाभावकालोद्भूतत्वं च ज्ञापयति । देवालब्धाश्वादीनां मृगादिरूपैर्भवनं केवलं देवाचरणं ज्ञात्वैव तद्वन्मनुष्यैर्नाचरणीयमिति ध्वनयति एवं पूर्वोक्तरीत्या व्रीहियवौ व्रीहियवसंज्ञाभ्यां पशुसंज्ञाभ्यां च निगमादिषु संव्यवहियेते तत्र!श्वमेधे व्रीहिर्यवो वा मुख्यत्वेनाश्वसंज्ञया पुरुषमेधे मुख्यत्वेन पुरुषपशुसंज्ञया गोमेधे गोसंज्ञया ज्योतिष्ठोमादिषु च छागादिसंज्ञाभिर्व्यवहियत इति वेदसंकेतः । नो चेत् यज्ञविषयकमंत्रब्राह्मणादिषु सर्वत्राश्वादीनां विशेषणतयोच्चारितस्य मेध्यपदस्य वैयर्थ्यं स्यात्, व्यावर्त्याभावात् । नहि लोकेषु मेध्यत्वामेध्यत्वभेदाभ्यामुभयविधाः साक्षादश्वादयः प्रदृश्यन्ते तस्माद् व्यावर्त्यतावच्छेदकावच्छिन्नानाममेध्यानामन्येषां साक्षादश्वादीनामनुपलम्भात्तद्व्यावर्तकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य मेध्यपदस्य वैयर्थ्यं स्यात् । न चात्र विशेषणस्य स्वरूपज्ञापकत्वं मेधत्वस्य स्वरूपाभावात् मेध्यत्वममेध्यत्वं च शास्त्रनिष्पन्नमेव न तु स्वरूपनिष्पन्नं शास्त्रेण च साक्षादश्वादीनाममेध्यत्वं निष्पादितं व्रीहियवयोश्च मेध्यत्वं निष्पादितं तस्माद्व्यावर्तकतावच्छेदकावच्छिन्नेन मेध्यपदेन व्यावर्त्यतावच्छेदकावच्छिन्नाः साक्षादश्वादय एव व्यावर्त्यन्ते । अतः सर्वेषां साक्षादश्वादीनां मेध्यपदेन व्यावर्त्यत्वात् यज्ञविषयकमंत्रब्राह्मणादिष्वश्वमेधादिशब्दैर्व्रीहियवावेव

संज्ञायेते तत्संज्ञाकरणे कारणं तु मेधस्याश्वादिषु प्रवेश एव देवकृतालभनकाले व्रीहिरूपोऽयं साक्षान्मेधोऽश्वशरीरप्रवेशेनाश्वत्वं प्राप्तस्तस्मादश्वमेधे मुख्यत्वेनाश्वसंज्ञया संस्क्रियमाणः सन्नालभ्यते गोप्रविष्टत्वेन गोत्वं प्राप्तस्ततो गोमेधे गोसंज्ञया संस्क्रियमाणः सन्नालभ्यते । कृतालभनात् पूर्वं पुरुषस्थितत्वेन पुरुषत्वमासीत् तस्मात् पुरुषमेधे पुरुषसंज्ञया संस्कृर्वन्तश्च व्रीहियवमेव वाऽऽलभन्ते एवं सोऽयं साक्षान्मेधो व्रीहिरूपो जातस्तस्माद्व्रीहिसंज्ञया पौर्णमासादिसर्वयागेषु संस्क्रियमाणः सन् पुरोडाशत्वं प्राप्नोति, तं पुरोडाशं पृथक् पृथक् कपालेषु संस्कृर्वन्तः सन्तः पुरोडाशसंज्ञया निर्वपन्ति पशुयागेषु तूभयोः पशुपुरोडाशयोर्विहितत्वादेकत्रस्थाने पशुसंज्ञया संस्क्रियते अन्यत्र च व्रीहिसंज्ञया संस्क्रियते तदनन्तरं मांससंज्ञया संस्क्रियमाणपिष्टं पुरोडाशेन सह जुह्वति अतो यत्रयत्र मेध्यपदविशिष्टा अश्वादयो दृश्यन्ते तत्र सर्वत्र व्रीहिपशुरेवाभिप्रेत इति बोध्यम् । पूर्वकाले कवषपुत्रेण तुरेणैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तः परिक्षितपुत्रो जनमेजयः सर्वतः पृथ्वीं जयन् सन् मेध्येनैवाश्वेनेजे न तु साक्षादश्वेन । किंच धान्यभक्षकं रुक्मिणं हरितस्रजं साक्षादश्वं लोकाचारमनुसृत्य सिंहासनसमिपे बबन्ध न तु यूपे नापि जघान । तथैव भृगुपुत्रेण च्यवनेन महाभिषेकेणाभिषिक्तः शार्यातो मेध्येनैवाश्वेनेजे न तु साक्षादश्वेन । एवंवाजरत्नायन सोमशुष्मा सत्राजितपुत्रं शतानीकमैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषेच तस्मात् शतानीकः सर्वतः पृथिवीं जयन् परायाय मेध्येनैवाश्वेनेजे तथा पर्वतनारदाभ्यामभिषिक्त आम्बाष्ठ्यो मेध्येनैवाश्वेनेजे तथैव पर्वतनारदाभ्यामेवाभिषिक्त उग्रसेनपुत्रो युधांश्रौष्टिर्मेध्येनैवाश्वेनेजे तथा च कश्यपेनाभिषिक्तो भुवनपुत्रो विश्वकर्मा मेध्येनैवाश्वेनेजे यस्मिन् यज्ञे विश्वकर्मणा कश्यपाय दत्ता पृथिवी विश्वकर्माणं प्रत्येतदब्रवीत् हे भुवनपुत्र विश्वकर्मन् कश्चिदपि मर्त्यो मां दातुं नार्हति एवं सत्यपि यस्मात् त्वया दत्ता तस्मादहं जले निमंक्ष्ये तव - प्रतिज्ञा वृथैवेति । तथा वशिष्ठः पिजवनपुत्रं सुदासं महाभिषेकेणाभिषेच तस्मात् सुदाः सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाय मेध्येनैवाश्वेनेजे तथैवांगिरसः पुत्रेण संवर्तेन महाभिषेकेणाभिषिक्तोऽविक्षितपुत्रो मरुतो मेध्येनैवाश्वेनेजे तस्य च पूर्णकामस्य मरुत्तस्य गृहे वायवः परिवेष्टार आसन् तथा चात्रिपुत्रेणोदमयेनाभिषिक्तो गोमेध्येनैवाश्वेनेजे तथा च स्पष्टमृगवेदान्तर्गतैतरेयब्राह्मणाष्टमपञ्चिकायाम् ॥

हरिः ॐ एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजय पारिक्षितमभिषेच । तस्मादु जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । तदेषाऽभि यज्ञगाथा गीयते । आसदीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजं अश्वं बबन्ध सारंगं देवेभ्यो जनमेजय इत्येतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवनो भार्गवः शार्यात मानवमभिषेच । तस्मादु शार्यातो मानवः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । देवानां हापि सत्रे गृहपतिरासैतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण सोमशुष्मा वाजरत्नायनः शतानीकं सत्राजितमभिषेच । तस्मादु शतानीकः सत्राजितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदावां बाष्प्यमभिषेचतुस्तस्माद्वां बाष्प्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदौ युधांश्रौष्टिरौग्रसैन्यमभिषेचतुस्तस्मादु युधांश्रौष्टिरौग्रसैन्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण कश्यपो विश्वकर्माणं भौवनमभिषेच । तस्मादु विश्वकर्मा भौवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । भूमिर्ह जगावित्युदाहरन्ति । न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन् भौवन मां दिदासिथ; निमंक्ष्येऽहं सलिलस्य मध्ये मोघस्त एष कश्यपायाऽऽस संगर इत्येतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वशिष्ठः सुदासं पैजवनमभिषेच । तस्मादु सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवर्त आंगिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषेच ।

तस्मादु मरुत्त आविक्षितः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । तदप्येष श्लोकोऽभिगीतः, मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे । आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद इति ॥ २१ ॥

एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषिकेणोदमय आत्रेयोऽगमभिषिषेच । तस्माद्वंगः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । स होवाचालोपांगो दश नागसहस्राणि दश दासीसहस्राणि ददामि ते । ब्राह्मणोप माऽस्मिन् यज्ञे ह्वयस्वेति । तदप्येते श्लोका अभिगीताः । याभिर्गोभिरुदमयं प्रैयमेधा अयाजयन् । द्वे द्वे सहस्रे बद्धानामात्रेयो मध्यतोऽददात् ॥ अष्टाशीतिः सहस्राणि श्वेतान्वैरोचनो हयान् । प्रष्टीन् निश्चृत्य प्रायच्छद्यजमाने पुरोहिते ॥ देशादेशात्समोळहानां सर्वासामाढ्यदुहितृणाम् । दशाददात्सहस्राण्यात्रेयो निष्ककंठ्यः ॥ दश नागसहस्राणि दत्त्वात्रेयोऽवचत्नुके । श्रांतः पारिकुटान्प्रैप्सदानेनांगस्य ब्राह्मणः ॥ शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति स्मैव प्रताम्यति । सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा प्राणान्स्म प्रतिपद्यत इति ॥ २२ ॥

एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषिकेण दीर्घतमा मामतेयो भरतं दौष्यंतिमभिषिषेच । तस्मादु भरतो दौष्यंतिः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वैरु च मेध्यैरीजे ॥ तदप्येते श्लोका अभिगीताः ॥ हिरण्येन परीवृतान्कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च ॥ भरतस्यैष दौष्यंतेरग्निः साचीगुणे चितः । यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बद्धशो गा विभेजिरे ॥ अष्टासप्ततिं भरतो दौष्यंतिर्यमुनामनु । गंगायां वृत्रघ्नेऽबघ्नात्पंचपंचाशतं हयान् ॥ त्रयस्त्रिंशच्छतं राजाऽश्वान् बद्ध्वायं मेध्यान् । दौष्यंतिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः ॥ महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः । दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदापुः पंच मानवाः ॥ इत्येतं ह वा ऐंद्रं महाभिषेकं बृहदुक्थ ऋषिर्दुर्मुखाय पांचालाय प्रोवाच । तस्मादु दुर्मुखः पांचालो राजा सन्विद्यया समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय ॥ एतं ह वा ऐंद्रं महाभिषेकं वासिष्ठः सात्यहव्योऽत्यरातये जानंतपये प्रोवाच । तस्माद्वत्यरातिर्जानंतपिरराजा सन्विद्यया समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय ॥ स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्योऽजैषीर्वै समंतं सर्वतः पृथिवीं महन्मा गमयेति स होवाचात्यरातिर्जानंतपिर्यदा ब्राह्मणोत्तरकुरून् जयेयमथ त्वमु हैव पृथिव्यै राजा स्याः सेनापतिरेव तेऽहं स्यामिति स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्यो देवक्षेत्रं वै तन्न वै तन्मर्त्यो जेतुमर्हत्यद्रुक्षो वै म आ त इदं दद इति ततो हात्यरातिं जानंतपिमात्तवीर्यं निःशुक्रममित्रतपनः शुष्मिणः शैब्यो राजा जघान ॥ तस्मादेवंविदुषे ब्राह्मणायैवंचक्रुषे न क्षत्रियो द्रुह्येन्नेद्राष्ट्रादवपद्येयं नेद्वा मा प्राणो जहदिति जहदिति ॥ २३ ॥

॥ तथाच सतपथब्राह्मणे ॥

हरिः ॐ एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । जनमेजयं पारिक्षितं याजयांचकार तेनेष्ट्वा सर्वा पापकृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपजघान, सर्वा ह वै पापकृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदेतद्गाथयाभिगीतम् । आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् अबघ्नादश्वं सारंगं देवेभ्यो जनमेजय इति ॥ २ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनमेतेऽएव पूर्वेऽअहनी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेतेऽएव पूर्वेऽअहनीऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेनमित्येते पारिक्षितीयास्तदेतद्गाथयाभिगीतं पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोऽवरम् अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणेति ॥ ३ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । अभिजिदतिरात्रस्तेन ह पर आट्णार ईजे कौसल्यो राजा तदेतद्गाथयाभिगीतमट्णारस्य परः पुत्रोऽश्वं मेध्यमबन्धयत् हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णा अमंहतेति ॥ ४ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो दौर्गहेणेजऽऐक्ष्वाको राजा

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तमस्माकमत्र पितरस्तऽआसन्त्सप्तऽऋषयो दौर्गहे बध्यमानऽइति ॥ ५ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । महाव्रतमतिरात्रस्तेन ह मरुत आविक्षित ईजऽआयोगवो राजा तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुस्तदेतद्गाथयाभिगीतं मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यावसन्नृहे आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासद इति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ ६ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । आप्तोर्यामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्य ईजे पात्र्वालो राजा क्रिवय इति ह वै पुरा पात्र्वालानाचक्षते तदेतद्गाथयाभिगीतम् अश्वं मेध्यमालभत क्रिवीणामतिपुरुषः पात्र्वालः परिवक्रायां सहस्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥ अथ द्वितीयया । सहस्रमासन्नयुता शता च पत्र्वविंशतिः दिक्तोदिक्तः पत्र्वालानां ब्राह्मणा या विभेजिरऽइति ॥ ८ ॥ त्रिवृदग्निष्टोमः । पत्र्वदश उक्थ्यः सप्तदशं तृतीयमहः सोक्थकमेकविंशः षोडशी पत्र्वदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्पन्नस्तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा यत्रैतद्वैतवनं सरस्तदेतद्गाथयाभिगीतं चतुर्दश द्वैतवनो राजा संग्रामजिद्वयान् इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबघ्नात्तस्माद्वैतवनं सर इति ॥ ९ ॥ चतुर्विंशः पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तं चतुश्चत्वारिंशः पवमाना एकविंशमभ्यावर्तमष्टाचत्वारिंशः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तमाग्निष्टोमसामाद्वात्रिंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पत्र्वदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिरिति ॥ १० ॥ एतद्विष्णोः क्रान्तम् । तेन हैतेन भरतो दौःष्यन्तिरीजे । तेनेष्ट्रेमां व्यष्टिं व्यानशे येयं भरतानां तदेतद्गाथयाभिगीतमष्टासप्ततिं भरतो दौःषन्तिर्यमुनामनु गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबघ्नात्पत्र्वपत्र्वाशतं हयानिति ॥ ११ ॥ अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिंशं शतं राजाश्वान्बद्ध्वाय मेध्यान् सौद्युम्निरत्यष्टादन्यानमायान्मायवत्तर इति ॥ १२ ॥ अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरतं दधे परःसहस्रानिन्द्रायाश्वान्मेध्यान्य आहरद्विजित्य पृथिवीं सर्वामिति ॥ १३ ॥ अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः । दिवं मर्त्य-इव बाहुभ्यां नोदापुः पत्र्व मानवा इति ॥ १४ ॥ एकविंशस्तोमेन । ऋषभो याज्ञतुर ईजे श्विक्नानां राजा तदेतद्गाथयाभिगीतं याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे जनाः अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजन्ते स्म दक्षिणा इति ॥ १५ ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । शोणः सात्रासाह ईजे पात्र्वालो राजा तदेतद्गाथयाभिगीतं सात्रासहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट् सहस्राणि वर्मिणामिति ॥ १६ ॥ अथ द्वितीयया । षट् षट् षड्ढा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट् सहस्राणि वर्मिणामिति ॥ १७ ॥ अथ तृतीयया । सात्रासहे यजमाने पात्र्वाले राज्ञि सुस्रजि अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्ब्राह्मणा धनैरिति ॥ १८ ॥ गोविनतेन शतानीकः । सात्राजित ईजे काश्यस्याश्वमादाय ततो हैतदर्वाक्काशयोऽग्नीन्नादधतऽआत्तसोमपीथाः स्म इति वदन्तः ॥ १९ ॥ तस्य विधा चतुर्विंशः पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तं चतुश्चत्वारिंशः पवमाना एकविंशान्याज्यानि त्रीणवान्युक्थान्येकविंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंशाः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तमाग्निष्टोमसामादेकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पत्र्वदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिः ॥ २० ॥ तदेतद्गाथयाभिगीतं । शतानीकः समन्तासु मेध्यं सात्राजितो हयम् आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वतामिवेति ॥ २१ ॥ अथ द्वितीयया । श्वेतं समन्तासु वशं चरन्तं शतानिको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् आदाय सहा दशमास्यमश्वं शतानीको गोविनतेन हेजऽइति ॥ २२ ॥ अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतानां न पूर्वं नापरे जनाः दिवं मर्त्य-इव पक्षाभ्यां नोदापुः सप्त मानवा इति ॥ २३ ॥ अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यभ्दूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्राह्मणः प्रतिच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥ उदयनीयायां संस्थितायाम् । एकविंशतिं वशा अनूबन्ध्या आलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बाह्वस्पत्या एतासां देवतानामाप्यै तद्यत् बाह्वस्पत्यान्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥ अथ यदेकविंशतिर्भवन्ति । एकविंशो वाऽएष य एष तपति द्वादश मासाः पत्र्वऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥ उदवसानीयायां संस्थितायाम् । चतस्रश्च जायाः कुमारीं पत्र्वमीं चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथासमुदितं दक्षिणां ददति ॥ २७ ॥ अथोत्तरं संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते । षड्भिराग्नेयैर्वसन्ते षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे षड्भिः पार्जन्यैर्वा

मारुतैर्वा वर्षासु षड्भिर्मैत्रावरुणेः शरदि षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हमन्ते षड्भिरैन्द्राबार्हस्पत्यैः शिशिरे षड्ऋतवः संवत्सरः ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति षट्त्रिंशदेते पशवो भवन्ति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतितिष्ठतस्तद्वन्ततो बृहत्यैव छन्दसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥ २८ ॥

अत्र सर्वत्र व्यावर्तकतावच्छेदकविशिष्टेन मेध्यपदेन व्यावर्त्यतावच्छेदकयुक्तसाक्षादश्वव्यावृत्ति-पूर्वकविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नग्रीहिपशुरेव विशेष्यते आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजमश्वं बबन्धेत्यादिवाक्येषु पुनःपुनः साक्षादश्वबंधनोक्तिरपि साक्षादश्वहिंसनाभावं ध्वनयति । अन्यथा जघानेति ब्रूयात् । अत्रेत्यं व्यवस्थेयं मेध्यशब्दो द्विविधो मेधवद्वाचकः पवित्रवाचकश्चेति । तत्र मेधवद्वाचकः पारिभाषिकयोगरूढः । पवित्रवाचकस्तु रूढ एव तत्र योगरूढो मांसवपादियज्ञसंपदर्थं देवतृप्तिकारको यो ग्रीहिपशुः संस्क्रियते तमेव ज्ञापयति । स च पशुः यूप एव बध्यते न त्वन्यत्र । रूढस्तु विशेष्यवस्तुनः पवित्रत्वं ज्ञापयति यथा मेध्या आप इत्यादिषु तथा सति लोकव्यवहारमनुसृत्येन्द्रमुद्दिश्य यो धान्यादः पवित्रोऽश्व आनीयते स स्रगादिभिः स्वलङ्कृतो यत्रकुत्रापि स्वेप्सितस्थले बद्धः स्पृष्टः सन्नुत्सृज्यते न तु निहन्यते अत एव सिंहासनसमीपे गंगायां च बबन्धेति निर्दिष्टं नो चेद् यूप्ते बबन्धेति ब्रूयात् अतो वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिवचनेषु श्वेतग्रीहिरेवाभिप्रेयते तथैवाग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्यानुबूहि वेत्यादिषु छागादिशब्दैस्तत्तत्संज्ञाभिः संस्क्रियमाणो ग्रीहिरेव बोध्यः । मेदःप्रभृतिशब्दैश्च तत्तत्संज्ञाभिः संस्कृताः किंनसादयो ग्रीहेरवयवा एव बोध्याः न च पशुशब्दस्य चतुष्पाज्जातिविशेषे रूढत्वात् ग्रीहेः पशुत्वमयुक्तमिति मन्तव्यं, श्रुतौ द्विपदां पुरुषाणां पादाद्यवयवरहितानां पदार्थानां च पशुत्वप्रदर्शनात् । तथाहि

हरि ॐ देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥

हरि ॐ उषा वाऽअश्वस्य मेधस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य द्यौस्पृष्टमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वेऽवान्तरदिशः पशवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसान्युवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचन्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तात्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वागहर्वाऽअश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽअश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्तसमुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ १ ॥

हरि ॐ तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधिनिरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति इत्यादि ॥

एवं वेदेषु बहूनां पदार्थानां पशुत्वप्रदर्शनाच्चतुष्पाज्जातिविशेषे पशुशब्दो रूढो न भवति किंतु पारिभाषिको योगरूढ एव । तथा च स्पष्टं शतपथब्राह्मणे—

हरि ॐ स एतान्पञ्च पशूनपश्यत् पुरुषमश्वं गामविमजं यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥ स एतान्पञ्च पशून्प्राविशत् स एते पञ्च पशवोऽभवत्तमु वै प्रजापतिरन्वेवैक्षत् ॥ ३ ॥ स एतान्पञ्च पशूनपश्यत् यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्तेष्वेतमपश्यत्तस्माद्वैते पशवः ॥

एवं प्रजापतेः प्रेक्षितत्वमेव पशुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माद्व्रीहावपि प्रजापतेः प्रेक्षितत्वस्य संभवात् तत्र पशुत्वं युक्तमेवेति दिक् । न च पूर्वं परिसंख्याताश्वादिव्यतिरिक्ताः केचिदप्यन्ये पशवो मेध्याः सन्तीति शंकितव्यं, सर्वेषामपि साक्षात् पशूनामुत्क्रान्तमेधत्वादिति स्पष्टमैतरेयब्राह्मणे शतपथब्राह्मणे च ॥

हरिः ॐ सर्वेषां वा एष पशूनां मेधो यद्व्रीहियवावित्यादि ॥

एवं सर्वेऽपि साक्षात् पशवो यज्ञार्हा न भवन्ति तेषां मांसादिकं च नाशितव्यमिति दिक् । सर्वथा व्रीहियवाद्यन्नाभावकाले तु वंगस्थप्रभृतयोऽमेध्यानपि साक्षात् पशून् यज्ञश्राद्धाद्यर्थमगस्त्याचरणमनुसृत्य हिंसन्ति गुर्जरस्थादयस्त्वन्नाभावकालेऽपि साक्षात्पशून् नैव हिंसन्ति । यद्यपि वेदेनान्नसत्त्वे व्रीहिपशुहिंसा प्रदर्शिता, सर्वथाऽन्नाभावकाले च साक्षात्पशुहिंसा प्रदर्शिता, तथापि शिष्टास्तूभयोः कालयोरुभयविधामपि हिंसां नैव कुर्वन्ति हिंसायां दोषश्रवणात् निवृत्तौ पुण्यश्रवणाच्च विहितहिंसाया अहिंसात्वेऽपि वेदेन हिंसाजन्यफलाश्रयत्वं समूलं नैव प्रत्याख्यातं नो चेत् हिंसाश्रयाणां विद्योत्सर्जनशीलानां हिंसानुरूपधूमरात्र्यादिगमनेन चान्द्रगामिनां यज्ञजन्यपुण्ये क्षीणे कथं पुनः पतनशीलत्वं प्रदर्शितं हिंसोत्सर्जनशीलानां विद्याश्रयाणां ब्रह्मलोकगामिनां कथं पुनर्न प्रत्यावर्तनशीलत्वं प्रदर्शितं पुण्यस्योभयत्रापि समानशीलत्वादुभयोर्मार्गयोरपि समानशीलत्वेनैव भवितव्यं युक्तम् । अतो यज्ञकाले यज्ञजन्यफलेन यज्ञान्तर्गतहिंसाजन्यफलं प्रच्छाद्यते न तु निहन्यते तेन यज्ञजन्यफले क्षीणे हिंसाजन्यफलं प्रकटीभवति । तस्माद्विंसाश्रयाणां चांद्रगामिनां हिंसाजन्यफलाश्रयत्वात् पुनः प्रत्यावर्तनशीलत्वं विद्याश्रयाणां तु हिंसाया अभावान्न प्रत्यावर्तनशीलत्वमिति बोध्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे अहिंसामेव ता विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभावित्याद्यहिंसात्वप्रतिपादकवाक्येषु पर्युदासः कृतः पर्युदासस्य हि सदृग्ग्राहित्वादहिंसाशब्देन हिंसाभिन्नो हिंसासदृक्कश्चित्पदार्थो गृह्यते सदृक्त्वं तु तदभिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तथा च हिंसाभिन्नत्वे सति हिंसागतभूयोधर्मः पातनधर्मः एवं वेदविहितहिंसाया अहिंसात्वेऽपि तादृग्हिंसायाः पातनधर्मावच्छिन्नत्वात् तदवच्छिन्नानां चांद्रगामिनां पुनः पतनशीलत्वमिति सिद्धम् । अत एव निरुक्ते त्रयोदशाध्याये

हरि ॐ अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे, चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति, ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षादक्षिणायनं दक्षिणागायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रमसं चंद्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्रूपत्वात्तस्य संक्षये पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यन्ते ॥ २२ ॥

हरि ॐ अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे, चिरेण ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति, तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरहृ आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतादात्मानं स मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवन्ति ते न पुनरावर्तन्ते शिष्टा दंदशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यमथाप्याह ॥

॥ शतपथब्राह्मणे ५ पि ॥

हरि ॐ ये चामीऽअरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह
आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षप्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति, ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न
पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षप्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं
प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा
तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽआकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टि वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति
तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ यऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ॥ १९ ॥

श्रूयते च

वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

प्रकाशितमिदं निगमरहस्यमहंमदाबादपुरे निवसता भोलानाथेन शास्त्रिणा
निगमार्थप्रकाशकभ्रामितचेतसां भ्रमनिवृत्त्यर्थम् ॥

નિગમરહસ્ય

વિજ્ઞાપન

ઋગ્, યજુષ્, સામન્, અને અથર્વન્ એ ચાર વેદ તથા ઇતિહાસ, પુરાણ, ગાથા અને નારાશંસી એટલાં મહદ્ ભૂતનું નિઃશ્વસિત એટલે ઈશ્વરની વાણી છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે. તેમાંથી ચાર વેદનું એક પુસ્તક એટલે પ્રથમ એક વેદ હતો પણ કલિયુગના મનુષ્યોને અલ્પ બુદ્ધિનાં દેખી વેદવ્યાસે તેના ચાર વિભાગ કરીને ચાર ઋષિઓને આપ્યા. ઋગ્વેદ પૈલઋષિને, સામવેદ જૈમિનિને, યજુર્વેદ વૈશંપાયનને, અને અથર્વવેદ સુમન્તુ ઋષિને આપ્યો. અને ઇતિહાસ તથા પુરાણ જે પાંચમો વેદ કહેવાય છે, તે સૂતપૌરાણિકના પિતા રોમહર્ષણને આપ્યો. ઉપર લખેલા ચાર વેદ તથા ઇતિહાસપુરાણ રૂપી પાંચમો વેદ એઓનો સ્ત્રી, શૂદ્રાદિકને અધિકાર નહિ હોવાથી તેમના ઉપર વ્યાસજીએ કૃપા કરીને ભારત રચ્યું. જેથી તેઓને પણ ધર્મ જાણવામાં આવે. એટલાથી આત્માને સંતોષ થયો નહિ. ત્યારે કેટલોક કાલ ગયા પંછી નારદ મુનિના ઉપદેશથી ભગવદ્ગુણાનુવર્ણન કરવા માટે તેણે શ્રીમદ્ભાગવત કર્યું. એવું ભાગવતમાં કહેલું છે. મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઊશનસ્, અંગિરસ્, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ, શાતાતપ અને વસિષ્ઠ ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓને ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. એ સ્મૃતિઓ કેવલ વેદાર્થનેજ અનુસરે છે, તેમજ ગૌતમન્યાય અને કાણાદન્યાય એ બે પ્રકારનું ન્યાયશાસ્ત્ર ગણાય છે, તથા પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ બે પ્રકારનું મીમાંસાશાસ્ત્ર ગણાય છે, એ રીતિએ ચાર વેદ તથા વેદરૂપિ પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદસ્ અને જ્યોતિષ્ એ ચતુર્દશ વિદ્યાનાં અને ધર્મનાં સ્થાનક છે. એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

એ ચતુર્દશ વિદ્યામાં સ્ત્રી શૂદ્રાદિને અધિકાર નથી એવું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એઓની યથાસંભવ એકવાક્યતા મેળવેથી જે નિર્ગલિત અર્થ થાય છે તે શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત ગણાય છે. એકવાક્યતા મેળવવાનું કારણ એ છે કે કોઈનું કૃત્રિમ અથવા ખોટો અર્થ કરેલો જુદો નિકળી આવે છે તેમાં પુરાણ અને સ્મૃતિ એ બેઉમાં કદાપિ કોઈ ઠેકાણે વિરુદ્ધ દેખાય તો પુરાણ કરતાં સ્મૃતિ બલવતી ગણાય છે. સ્મૃતિ અને શ્રુતિમાં વિરુદ્ધ જણાય તો શ્રુતિ બલવતી ગણાય છે. કલ્પના આરંભમાં બ્રહ્માના મુખથી મન્વાદિઓ વેદનું શ્રવણ કરે છે, માટે વેદને શ્રુતિ કહે છે. તેમજ પૂર્વ કલ્પના ધર્મોને એ મન્વાદિઓ સ્મરણ કરીને કહે છે માટે ધર્મશાસ્ત્રને સ્મૃતિઓ કહે છે. એ શ્રુતિ સ્મૃતિઓને કપોલકલ્પિતકૃતકોથી જે અનાદર કરે છે તેને ધર્મશાસ્ત્ર નાસ્તિક કહે છે. કેવલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથીજ જગત્નો વ્યવહાર ચાલતો નથી. અનુમાન ઉપમાન અથવા શાબ્દ પ્રમાણથી અપ્રત્યક્ષ વસ્તુનું પણ જ્ઞાન થાય છે. એ શ્રુતિ સ્મૃત્યાદિ ચતુર્દશ વિદ્યા મુખ્ય અનાદિ શાબ્દ પ્રમાણ છે. જેમ કલ્પના આરંભમાં અનાદિ કાલથી કર્માનુસારે કરીને પૂર્વ કલ્પમાં જેવી સૃષ્ટિ હતી તેવી રચાય છે, તેમ ચતુર્દશ વિદ્યા પણ અનાદિકાલથી પૂર્વકલ્પમાં હતી તેમજ રચાય છે. સૃષ્ટિ, તથા કર્મને જેઓ અનાદિ માનતા નથી તે જગત્સૃષ્ટિ વિષે નિર્દયત્વ, વૈષમ્ય, કૃતધ્વંસકત્વ અને અકૃતાગમકત્વ પ્રભૃતિ દોષ આરોપિને તેને દુષિત કરે છે. શ્રુતિ સ્મૃતિમાં જે જે કહ્યું છે તે સઘળું દોષ રહિત અને પ્રમાણસિદ્ધ છે. પ્રત્યેક વેદના મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ્ એવા ત્રણ ભાગ છે, તેમાં મંત્ર કરતાં બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ્માં હરેક વિષય વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યો છે. સમગ્ર વેદના કર્મકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ એવા બે મુખ્ય ભાગ છે. કર્મકાણ્ડમાં વૈશ્વદેવ, અગ્ન્યાધાન, અગ્નિહોત્ર, દર્શપૌર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય ઇષ્ટિઓ, જ્યોતિષ્ટોમ, અશ્વમેધ,

ગોમેધ, અને નરમેધ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં કર્મ વરણવેલાં છે. તેમજ જ્ઞાનકાણ્ડમાં શ્રવણ, મનન, નિદધ્યાસ, ધ્યાન, ધારણા, યમ, નિયમ, સમાધિ, ઇત્યાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપાયો, તથાં બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ, અને તટસ્થ લક્ષણો તથા કર્મકાણ્ડમાં કહેલા યજ્ઞોને જ્ઞાનમાર્ગથી કરવાનો પ્રકાર ઇત્યાદિ જ્ઞાન વર્ણવેલું છે તેઓમાંથી જેને ધર્મ જિજ્ઞાસા છે તે કર્મકાણ્ડનો આશ્રય કરેછે; અને જેને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા છે તે જ્ઞાનકાણ્ડનો આશ્રય કરેછે. કર્મકાણ્ડનો આશ્રય કરનાર ધૂમ, ત્યાંથી રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયન, પિતૃલોક, અને ત્યાંથી ચંદ્રલોકમાં જાયછે; ત્યાં તેનું પુણ્ય ક્ષીણ થયેથી તે દેવતાઓનું અન્ન થાયછે; અને દેવો તેનું ભક્ષણ કરેછે. પછી વાયુ, વૃષ્ટિ, અને ઓષધિદ્વારે પુનઃ આ લોકમાં આવી જન્મ મરણાદિ પામેછે.

અને જે જ્ઞાનકાણ્ડનો આશ્રય કરેછે તે અર્ચિષ્ ત્યાંથી દિવસ, શુક્લપક્ષ, ત્યાંથી ઉત્તરાયણ, દેવલોક, સૂર્યલોક, વૈદ્યુત અને ત્યાંથી બ્રહ્મલોકમાં જાયછે, ત્યાં સમષ્ટ્યભિમાનિ પુરુષનું સાયુજ્ય (મોક્ષ) પામેછે. તે પુનઃ આ લોકમાં આવતો નથી.

તેમજ કર્મકાણ્ડના અન્તર્ગત જે ઉપાસના છે તેના આશ્રય કરનારને પળ એ ધૂમ માર્ગે કરી ચંદ્ર લોકની પ્રાપ્તિ અને ત્યાંથી પુનઃ પતન થાયછે. અને જ્ઞાનકાણ્ડના અન્તર્ગત જે ઉપાસના રહેલી છે તેનો આશ્રય કરનાર અર્ચિષ્ માર્ગે કરી બ્રહ્મલોકમાં જાયછે ત્યાંથી પુનઃપતન થતું નથી.

કર્મકાણ્ડના આશ્રય કરનારને અંધકાર માર્ગે જવું, અને પુનઃ પતન થવું તેનો હેતુ એ છે કે તેને અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર અને હિંસા એ બેનો આશ્રય કરવો પડેછે, કેવલ પ્રાણિના ઘાત કરવાનેજ વેદમાં હિંસા ગણીછે એમ નથી, વૃક્ષ વનસ્પત્યાદિના ધ્વંસ કરવાને પળ હિંસાજ ગણેલી છે. વેદમાં જે જે ઠેકાણે વનસ્પત્યાદિનાં સ્તુત્યાદિક કરેલાં છે તે ઠેકાણે જેમ પ્રાણિનાં કરતા હોય તેમજ કરેલાંછે, એટલુજ નહિ પળ જગત્ના પૃથિવ્યાદિ સઘળા પદાર્થોને પ્રાણિના રૂપકમાંજ વર્ણવેલા છે. વેદિ કરવામાં પૃથ્વી ઉપર જે કોદાલિનો પ્રહાર થાય છે તેને ક્રૌર્ય કર્મ ગણી તન્નિમિત્તક વેદે પ્રાયશ્ચિત્ત કલ્પેલું છે. સારાંશ કે જગત્ના પદાર્થ માત્રને પ્રાણિના રૂપકમાં વર્ણવેલા છે. તેથી તેના ધ્વંસ વિષય માં સઘળે ઠેકાણે હિંસા શબ્દનો નિર્દેશ કરેલો છે.

સઘળા યજ્ઞોમાં સમિધાદિને અર્થે નાનાપ્રકારની વનસ્પતિઓ અને વૃક્ષાદિનો ધ્વંસ કરવો પડે છે. તેથી યજ્ઞોને હિંસામય યજ્ઞ કહે છે.

એ કર્મકાણ્ડમાં મેધ્ય અને અમેધ્ય એવા બે પ્રકારના પદાર્થો ગણાય છે. તેમાંથી મેધ્ય પદાર્થો યજ્ઞના કામમાં આવેછે. અને અમેધ્ય પદાર્થો આવતા નથી. હાલમાં જે સાક્ષાત્ પશુઓ દેખીએ છીએ તેને અમેધ્ય ગણેલા છે તેથી તે યજ્ઞના કામમાં આવતા નથી. વ્રીહિ તથા યવ એ બે મેધ્ય પદાર્થો ગણેલા છે તેથી તે યજ્ઞના કામમાં આવેછે અ બેડને મેધ્ય ગણવાનું કારણ એ છેકે દેવોએ જ્યારે પ્રથમ પુરુષનું આલમ્બન (એક જાતનો સંસ્કાર. સ્પર્શ) કર્યું ત્યારે તેમાંથી મેધે નિકળીને અશ્વમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી અશ્વનું આલમ્બન કર્યું ત્યારે અશ્વમાંથી પળ મેધે સત્ક્રમણ કરીને ગોમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી તેમણે ગોનું આલમ્બન કર્યું ત્યારે તેમાંથી પળ નિસરીને અવિમાં જતો રહ્યો તેથી તેમણે અવિનું આલમ્બન કર્યું ત્યારે તેમાંથી નિકળી અજમાં ગયો તે અજનું પળ આલમ્બન કર્યું ત્યારે પૃથ્વીમાં ગયો ત્યારે દેવો તેને પૃથ્વીમાં ઘોળવા લાગ્યા ત્યારે વ્રીહિ તથા યવ રૂપે બહાર ડગી નિકળ્યો, તેથી તે વ્રીહિ તથા યવ મેધ્ય એટલે યજ્ઞના ઉપયોગમાં આવે એવા થયા. ઉપર લખેલા પાંચ પ્રાણીમાં મેધે પ્રવેશ કર્યો તેથી તે પળ પશુ મેધ્ય થયા ખરા પળ

તેમાંથી મેધ નિસરી ગયો એટલે તે અમેધ્ય ગણાયા એટલે યજ્ઞના કામમાં આવતા નથી, પણ મેધે એ પાંચ પશુઓમાં પ્રવેશ કર્યો. અનેપોતે વ્રીહિ તથા યવ રૂપે ડગી નિકળ્યો તે બેડ કારણથી તે વ્રીહિ અથવા યવના ઉપર તે પશુઓના નામથી સંસ્કાર કરવા પડેછે જેમકે અશ્વમેધમાં મુખ્ય અશ્વના નામથી પુરુષ મેધમાં પુરુષના નામથી ઇત્યાદિ (જેમ શ્રાદ્ધમાં દર્ભ) તેજકારણ લડને યાજ્ઞિકો પિષ્ટપશુ કરેછે વળી તેજ હેતુ લડને બ્રહ્માએ પળ એ પશુઓનો ઉત્સર્ગ કરેલોછે તેળે સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં મન તથા ચક્ષુષ્ પ્રભૃતિ પોતાની ઇન્દ્રિયોથી એ પુરુષાદિ પાંચ પશુઓ ઉત્પન્ન કરીને તેઓને યજ્ઞના ઉપયોગમાં લેવાની લિપ્સા કરી ત્યારે એ પાંચ પશુઓ શોક કરવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું હે અગ્નિ! પુરુષ રૂપી દ્વિપાદ પશુ તથા અશ્વાદિ ચતુષ્પાદ પશુઓની હિંસા કરવી નહિ કારણ કે એ પશુઓ અમેધ્ય થયેલાછે તેથી તે યજ્ઞના કામમાં આવતા નથી અને એનું માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ એમનો મેધ વ્રીહિ તથા યવ રૂપે થયોછે તેને તું સેવ. તેમજ આગલ જનમેજય પ્રભૃતિ જે જે રાજાઓએ યજ્ઞ કરેલાછે તેમળે પળ એ મેધ્ય વસ્તુથી કરેલાછે લોકાચાર પ્રમાણે સાક્ષાત્ પશુને માલા વસ્ત્રાદિથી શળગારી સિંહાસનાદિ પોતાનાં ઇપ્સિત સ્થલમાં બાંધીને સ્પર્શ માત્ર કરેલો છે. એમ વેદમાં કહેલું છે.

તેમજ વરુણપ્રધાસા નામના કર્મમાં વરુણ દેવતાને પ્રત્યક્ષ પશુ આપવાનાં કહેલાં છે. તે ઠેકાળે પળ યવના પિષ્ટના પશુ કરીને આપવાં એમ વેદમાં કહેલું છે. એ મેધ્ય પદાર્થ ઉપર પશુના નામથી સંસ્કાર થાયછે તેથી તેના ચોખા તથા છોતરાં ઇત્યાદિ અવયવોને માંસ, ત્વચા, રુધિર, ઇત્યાદિ ગળેલાંછે. અને તે ઉપર લખેલાં પાંચ પ્રાણી તથા બીજી સઘલી જાતિનાં પ્રાણિ અમેધ્ય ગણાયછે તેથી તેનું માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ એમ વેદમાં કહેલુંછે સારાંશ કે સઘલે ઠેકાળે માંસ વપાદિ શબ્દોએ કરીને એ વ્રીહિના અવયવોજ લેવાયછે વેદમાં વ્રીહિ તથા યવને પશુ ગળેછે એટલુંજ નહિ પળ કોઈ કોઈ પ્રસંગે જગત્ના સઘલા પદાર્થોને પશુના રૂપકમાં વર્ણવેલા છે. અને તેના વિધ્વંસ કરવાને વેદે હિંસા ગળેલીછે. તેથી યજ્ઞમાં પશુ હિંસાછે એમ કહેવાયછે.

એમ છતાં પળ પુરાતન કાલમાં અગસ્ત્ય નામના કોઈ એક ઋષિએ પોતાનાં વૃદ્ધ માતા પિતા પ્રભૃતિના પ્રાણ રાખવાને અર્થે યથાવિધિ હિંસા કરી હતી. તે કાલ એવો હતો કે યજ્ઞમાં પુરોડાશ કરવાનેપળ વ્રીહિ યવાદિ કાંડ પળ અન્ન હતું નહિ; તેથી તેળે શાસ્ત્રમાં ગોધા કચ્છપાદિ જે પ્રાણીઓ ભક્ષ્ય ગળેલાછે તેના માંસના પુરોડાશ કર્યા હતા. માટે જે કાલમાં વ્રીહિ યવાદિ અન્ન પુરોડાશ કરવા જેટલું પળ મલે નહિ તેવા કાલમાં ગોધા કચ્છપાદિના માંસના પુરોડાશ કરવા, અને યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, દેવાર્ચન, મધુપર્ક, તથા અન્નપ્રાશનાદિ શાસ્ત્રમાં દેખાડેલાં સ્થલમાં એ ભક્ષ્ય પશુની હિંસા કરવાથી દોષ નથી એમ કહ્યુંછે. એ ઉપર લખેલાં ઠેકાળામાંથી માત્ર યજ્ઞને અર્થે જે હિંસા કરવી તેને દૈવ વિધિ એટલે દેવને કરવા યોગ્ય વિધિ એમ કહેલુંછે, અને બાકીનાં શ્રાદ્ધ, મધુપર્ક. દેવાર્ચનાદિમાં પશુહિંસા કરવી તે આસુર વિધિ એટલે રાક્ષસને કરવાનો વિધિ એમ કહેલું છે, સારાંશ કે સર્વ પ્રકારે અન્ન ન મલવાથી માંસના પુરોડાશ કરવા પડે તે કાલમાં માત્ર યજ્ઞને અર્થેજ હિંસા કરે તો તેનો દોષ ગળાતો નથી. એવા કાલમાં પળ અવિધિથી કરે તો જેટલાં પશુના શરીર ઉપર રુઆં હોય તેટલાં વર્ષપર્યંત તે નરક ભોગવે એમ સ્મૃતિઓમાં કહેલુંછે. વ્રીહિ યવાદિ અન્ન છતાં માંસ ભક્ષણ કરવું તેને વૃથા માંસ ભક્ષણ કહેછે ને તે કરનારને પારથી કરતાં પળ અધિક પાપી ગળેલોછે. એવા આપત્તિ કાલમાં પળ જે માળસ માંસભક્ષણ તથાહિંસા કરતો નથી તો તેને સો અશ્વમેધ કરવા જેટલું ફલ થાયછે.

ઉપર જે અગસ્ત્યનું દૃષ્ટાંત આપી અન્નાભાવકાલમાં પશુહિંસા તથા માંસભક્ષણનો વિધિ દેખાડ્યો ત વિધિને કેવલ અન્નાભાવકાલમાં બંગદેશના લોકોજ અને ગુર્જરાદિ દેશના લોકો કોઈ કાલે અનુસરેલા નથી તથા એ વિધિ

गुर्जरादि लोकोने उपयोगी नथी कारण के धर्मशास्त्रमां घणे ठेकाणे पोताना देशाचार तथा कुलाचार प्रमाणेज चालवुं एवुं कहेलुं छे. आ चतुर्युगनो साधारण धर्म लखेलो छे. कलियुगमां जे विशेष निषेध करेला छे ते पोतानी मेळे वांची लेवा.

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यंतवासिनः ॥
अंगबंगकलिंगांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥ १ ॥

Lokahitavadi's English Articles in the THEOSOPHIST

Extracted from the **Theosophist**— July 1880 (pp 246 — 47)

Synopsis of the Aryan Literature **By Rao Bahadur Gopalrao Huree**

Deshmukh, Vice-President of the Theosophical Society

The sacred literature of the Aryas is divided by the Brahmans who follow the right hand way of worship (दक्षिणमार्ग) into three classes called श्रौत from Shruti or Vedas, आर्ष from Rishees or literature composed by Rishis, and पौरुष from पुरुष or literature written by men.

The Tantric Brahmans, who follow वाममार्ग the left-hand way of worship, take a different view. They divide the literature into two classes निगम or Vedic and आगम or Tantric. They maintain that tantras are like श्रुति being mostly revealed by Shiv, the favourite deity of the Yogis. Kulucka Bhut in his commentary on the law of Manu, says—

वैदिकी तांत्रिकीचैव द्विविधा श्रुति कीर्तिता ॥

श्रौत literature includes the whole range of the Vedic books, such as संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद्, परिशिष्ट and सूत्र which collectively are called शाखा. These are different Shakhas, founded on different Vedas and different readings of the Vedas.

उपवेद — Auxiliary sciences to four Vedas are called “Upvedas”. These are आयुर्वेद, शिल्पवेद, गांधर्व and धनुर्वेद i. e., medicine, mechanics, music and military art. श्रुति is figuratively considered a person having six organs, described in the following verse—

छन्दः पादौतुवेदस्य हस्तौ कल्पोथ पठ्यते। ज्योतिषामयनंचक्षुः निरुक्तंश्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्यं मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

These verses say that—

His legs are Prosody — छंद

His hands are Ritual — कल्प or सूत्र

His eyes are Astronomy — ज्योतिष

His ears are Vocabulary — निरुक्त + निघंट

His nose is Rules of Pronunciation — शिक्षा

His mouth is Grammer — व्याकरण

whoever reads the Vedas with the help of these organs goes to the Heaven of Brahma.

श्रुति has minor organs उपांग or Six Darshanas or six systems of philosophy, Called सांख्य, न्याय, योग, वैशेषिक, मीमांसा and वेदान्त.

Hence the complete study of the Vedas is called सांगोपांगवेदोपवेदाध्ययन or Swadhyaya स्वाध्याय.

Vedas are recited according to a peculiar musical system in eight ways, called विकृति which are described as follows —

जटामालाशिखा रेखाध्वजोदंडोक्रमोघनः । अष्टौविकृतयः प्रोक्ताःक्रमपूर्वामनीषिभिः ॥

These originate in पद or separate words and क्रम, or separated words twice repeated. There are five क्रम called क्रम, अभिक्रम, उत्क्रम, संक्रम and व्युत्क्रम.

Now the second branch of the Aryan literature is आर्ष. It includes स्मृति or treatises on law and customs, and पुराण or religious legendary stories. These together are called धर्मशास्त्र.

A large number of these books and a variety of their character have induced Brahmans to divide them under three classes according to their own views. These classes are called सात्त्विक, राजस and तामस or divine, human and diabolical. This principle is sometimes applied to Shruti also. अभिचारकर्म is set down as तामस though supported by Vedas.

स्मृति are divided into वृद्ध and लघु, large and small.

पुराण are also divided into महापुराण and उपपुराण.

There are other branches of the literature which go by the following names.

1. नीतिशास्त्र — Ethics.
2. भक्तिशास्त्र — Doctrine of devotion and faith as laid down by शांडिल्य and नारद.
3. अलंकारशास्त्र — Rhetoric including काव्य, सुभाषित, नाटक etc.
4. पाकशास्त्र — Culinary art.

5. कामशास्त्र — Treatise on relations between man and woman as laid down by वात्स्यायन and भरत.
6. मंत्रशास्त्र — Magic as laid down by Shiv.
7. अर्थशास्त्र — Political Economy.

Now the third class of the literature पौरुष consists of books, written by learned men Kuli age, within fifteen hundred years or from the time the Rishis ceased to exist or from the time the Sanskrit died as a spoken language. These works are collectively called निबंध and are variously styled as —

अर्क, कमलाकर, कल्प, कौमुदि, गणपति तत्त्व, दर्पण, पारिजात, मयूख, मंजिरी, रत्न, रहस्य, राज, विवेक, शेखर, सेतु, संग्रह, हेमाद्रि etc.

These works always depend for their authority on books of ऋषि, who preceded these learned men. The Rishees depend on श्रुति for authority and श्रुति is allowed to be authority by itself, never referring to any other authority. Hence it is called शाब्दं स्वतः प्रमाणम्.

Bombay, 5th May, 1880.

The Jain View of Om

By **Rao Bahadur Gopalrao Hari Deshmukh,**
Vice-President of the Theosophical Society

In continuation of the explanation of the word “Om” given by the learned Rao Bahadur Dadoba Pandurang, I beg to state that there is an “Upanishat” called “Pranopanishat” to be found in the first chapter of the Gopatha Brahman of the Atharva Veda. It begins with the words.

ॐकारं पृच्छामः कोधातुः किंप्रातिपदिकं &c.

There are thirty six questions asked and answered in connection with the sacred word “Om” which is a “Bija” according to the Tantric phraseology Manu in his digest of laws says as follows :

आद्यं यत्रक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यास्त्रिवृद्धेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ — अ. ११ श्लोक २६५

It means, “whoever knows the pranava, knows all the Vedas.”

The Padma Puran has the following verse on the subject:—

ॐकार प्रणवो ब्रह्म सर्व मंत्रेषु नायकः ॥
आदौ सर्वत्र युंजीत मंत्राणां च शुभानने ॥

Translation :— The syllable “Om” — the mysterious name of Brahma—is the leader of the prayers. Let it therefore, O Lovely—Faced (Shiva addresses Durga) be employed in the beginning of all prayers.

According to this command the word “Om” is always pronounced before any sacred recitation begins.

Vayu Puran has one chapter on the subject. The two following verses are extracted from it :—

ॐ मित्ये तत् त्रयो वेदास्त्र यो लोकास्त्र योऽग्नयः ॥
विल्लु क्रमास्त्रयस्त्वे ते ऋग्सामा नियजूं षिच ॥
इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोकार संज्ञितः ॥
यस्तु वेद यते सम्यक् तथाध्यायति वापुनः ॥
संसार चक्र मुत्सृज्य मुक्त वचन बंधनः ॥
अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्य संशयः ॥ (प्राप्नोत्य संशयः)

The Bhagwat Gita has the following verse :—

ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं सयाति परमांगति ॥ — अ. ८ श्लो. १३

The Mandukya Upanishat contains a long eulogy upon the word “Om.”

The Jains say that the word is the most sacred according to their books. They divide it into five letters अ. अ. आ. उ and म्.

The first indicates : अरिहंत, i. e. a man who has obtained salvation of soul and has attained the degree of तीर्थकर.

The second shows अशरीर or सिद्ध, a sacred soul which has left the mortal body.

The third letter denotes आचार्य or superior teacher.

The fourth means उपाध्याय or subordinate teacher.

The fifth shows मुनि or saint.

These five together are called पंचपरमेष्टि and the word “Om” is equal to five persons to whom adoration is due and is daily offered.

The following Magadhi lines express all that is written above —

अरिहता असरीरा आचरीय उवइझाय
तहेव मुणिणो पचस्वर निष्पन्नो ओंकारो पंचपरमेष्टि ॥

Each of these five persons is described as endowed with several virtues. The first with twelve, the second with eight, the third with thirty—six, the fourth with twenty—five, and the fifth with twenty—seven, equal to 108. In commemoration of these virtues, they make a rosary of 108 and repeat the word “Om” in the morning and evening.

The Jain opinion about God as the creator is that he does not exist. They believe that the universe is without beginning and without end. They hold that matter is eternal in one shape or other. The book, called रत्नाकर Vol. I, printed at Bombay by Sha Bhimjee Manuk and the Nirnaya Sagar Press states at the beginning of the page 743,

ईश्वरवादि कहे छे के

and maintains that if it is necessary to suppose that there is a creator, then there must be a creator of the creator. Every result must have a cause and by analogy there must be a God for God. The (Soul) is stated to be immortal without beginning, but capable of highest virtue, improvement and salvation. This is the Jain view of the creator. The above is one of the many

arguments which the Jains give for disproving the existence of a creator. They have no creator nor any prayer. They believe that each act produces its result which either punishment or reward, pain or pleasure. Some Bengali writer in your magazine said that the Jains believed in the existence of a creator but this does not appear to be correct according to the Ratnakar cited above.

Bombay, 15th April, 1880.

[Dadoba Pandurang had written an article in the Theosophist of 2/1880 (P. 131—32) under the title The Mystic Syllable Onkara : Its meaning antiquity and universal application.']

Beggars in India

There is no country in the world in which there are more beggars than in India. There is one class of Beggars who from sickness or old age are obliged to beg as those whom we see on the streets, but this class of real beggars who have a claim on the sympathy of the community is small, compared to the religious mendicants who swarm the city and whom people feed with great zeal to the neglect of the real beggars. I will attempt to classify these religious mendicants who refuse to work and who vow to live by alms.

The Indian community may be first of all divided into two grand classes — साधु and संसारी — those who pretend to have given up the world, and those who are attached to the world and follow some occupation of life.

The first and oldest class of beggars is composed of Brahmins — I mean भिक्षुक ब्राह्मण and not the गृहस्थ ब्राह्मण. The former may be brought under one of the following denominations—

संन्यासी, ब्रह्मचारी, प्रदक्षिणी, कावड्ये, माधुकरी, वारकरी,
तीर्थवासी, वैदिक, पंडित, हरदास, पुराणिक, जोशी etc.

To this original class of Beggars, the Bouddhas and Jains have added the following :

साध्वी, यति, शिपूज (शिवपूजक?)

To these Natha Panthies or Yogees have made a considerable addition such as

कानफाटे, अवघड, सरभंगी

Shankaracharya Swamee has made an important addition of Gosawis of ten orders. They are numerous in the country. The orders are styled गिरी, पुरी, भारती, पर्वत, अरण, वन, इंद्र, सरस्वती &c.

These Gosawis like Brahmans have divided themselves into त्यागी and घरबारी. Inability of the community to feed a large number of idle men has naturally led to this division.

The promoters of Tantra religion have added उपासक, मंत्रशास्त्री, ओझे etc. After Shankaracharya's death an opposition rose to his doctrines. The doctrine of 'I am God'- अहंब्रह्मास्मि-became distasteful to the people and four Acharyass or teachers set up four Sampradayas of Vaisnavas in opposition to Shiva worship of Shankaracharya. These teachers were मध्व, रामानुज, निबार्क and विष्णुस्वामी. They taught भक्तिमार्ग or love of personal God as a great beneficent being and creator of human soul and of the world. Their doctrines are different and are called द्वैत, विशिष्ट द्वैत, द्वैताद्वैत and श्रुद्धद्वैत. All these doctrines are opposed to अद्वैत taught by Shankaracharya. They established the order of Byraghees whom we meet with in all Dharmasallas (rest houses), Sada vartas or charitable distribution of food. There are about twenty places at which food is given gratis.

There have appeared minor teachers who have established their own orders, such as Kubri, Narrack, Vallub, Swamee Narayan etc.

Each teacher thought that unless he had a class of beggars to propagate his doctrines, he would not be successful. Each has therefore secured an eleemosynary class for the propagation of his tenets.

The Mahomedan invasion of India has given to India a numerous and well supported class of beggars called सयद, फकीर, पीर, हाफीज, बलि, मुजावर, मुतबलि &c.

It is said that Yogees were once very predominant in India and that they were aided by nine Nathas and eightyfour Sidhas. The followers of Yogees have large establishments in India. In Jodpoor they are Guaros or spiritual preceptors of the royal family. In Ahmedabad there lived a Yogee called Maniknath after whom the street is called Manik Chouk and a bastion of the city wall

is called Manik Boorooz. It is said that when the city was built by Ahmed Shah, this Yogee existed and that Ahmed Shah had to court his favour.

There are twelve Panths and thirty-six Pakhands. Some of these are called after the names of the teachers such as—मलुकदासी, गुरु नानकपंथी, रामदासी, गुरु कबीरसाहेबपंथी, दादुपंथी, सस्संगी, मानभाव (महानुभाव), रामस्नेही, हरीजन, बिजमार्गी.

Each of these has a number of beggars. Some worship idols of particular deities. The Vaishnavas have their Thakoordwars; others have Shiv idols etc. Kabirpanthies and Ramasnahis do not worship idols of any kind. In their monasteries their books and their Gooroo's foot-prints are worshipped. The disciples of Nanak do not take any idols, but their Granth Saheb take their place. The disciples are called Udasies and those who were armed were called Khalsas, who fought battles with the Emperor of Delhi.

Each sacred place (they are very numerous) has a set of beggars such as :—

Ganga pootras	at Benares
Gayawals	at Gaya
Prayagwals	at Allahabad
Chobays	at Mathoor
Badvays	at Pandharpur
Pandas	at Jagganath
Waghyas and Moorlies	at Jeyjooree
Dasrees	at Giri Venkoba
Bhootays	at Toolzapoor
Poojarees	at Rameshwar
Vrittiwants	at Nasick
Bhopays	at Sapta Sringa
Jangams	at Shambhoo Mahadev
Oopadhyas	at Oozan
Googooli	at Dwarka

Besides these there are other beggars called—

प्रणामी, डौरी, सरवदे, गुरव, गोंधळी, गंधर्व, राऊळ, मदारी, गोपाळ, चित्रकथी, भर्तरी, भाट, वासुदेव, भोजक, नट, डाकोते, तरगाले, भराडि, पांगुळ, दरवेशी, गरोडा, कुळगुरू.

The begging population in India is one-tenth of the whole and much property and trouble is wasted in supporting them. Every one feels himself burdened with this number and no account is made of the real beggars orphans, widows, blind lame and diseased. Agriculturists, merchants, nobles and travellers are almost assaulted and surrounded by various classes of beggars who eat up all their savings and leave nothing for industrial projects, These beggars are a great curse of India and they have kept the country in a state of ignorance and poverty.

It is a point of honour in India to support and maintain these beggars in the name of religion. Different sects have different doctrines, different deities, different rosaries and different marks on their forehead. Some practise great austerities called तप, fast and hold up their hands till they become quite dry and mortified. Others go naked and call themselves दिगांबर. Some recite names of their gods, whole day and night which they call जप. The Chief of a Monastery is called Mahant. This man is generally elected. His chief qualification is that he must not be a maimed man nor of the lowest caste. He must have visited principal places of pilgrimages. Gosawis take precedence of Byraghees. There are sometimes terrible disputes. In 1803 there was a bloody battle between these two sects. The Mahant of each sect claimed the right of bathing first in the Ganges at Hardwar. Scindia's Government was weak and they told Gosawis to settle the dispute by sword. The two sects fought. Ten thousand Byraghees lay dead on the field. The Gosawis enforced the right of bathing first which they maintain to this day Before the establishment of the British Government the Gosawis wandered in armed bands over the country and proved great pests to the people. They levied contributions from the villagers. The Gosawis eat meat and drink while Byraghees abstain from these. The Vaishnawa doctrines are allied to Jain doctrines in many respects.

Hindu Chronology

The mode of calculating time among the Hindus is very interesting. The time is called “Kal” or “Mahakal”. It has neither beginning nor end but for the purposes of astronomy and history the time is divided as follows :

15	निमिष	=	1 काष्ठा
30	काष्ठा	=	1 कला
30	कला	=	1 मुहूर्त
1	मुहूर्त	=	2 घटी
60	घटी	=	1 अहोरात्र
15	दिवस	=	1 पक्ष
2	पक्ष	=	1 मास
2	मास	=	1 ऋतु
3	ऋतु	=	1 अयन
2	अयन	=	1 वर्ष
60	वर्ष	=	1 संवत्सरचक्र
72,000	संवत्सरचक्रे	=	1 कलियुग
6	शककर्तार	=	1 कलियुग
4,32,000	वर्षे	=	1 कलियुग
8,64,000	वर्षे	=	1 द्वापारयुग
12,96,000	वर्षे	=	1 त्रेतायुग
17,28,000	वर्षे	=	1 कृतयुग
4	युग	=	1 महायुग
10	अवतार	=	1 महायुग
360	वर्षे	=	1 दिव्ययुग
71	महायुग	=	1 मन्वन्तर
14	इंद्र	=	1 मन्वन्तर
14	मन्वन्तर	=	1 कल्प or ब्रह्मदेवाचा 1 दिवस
1,000	महायुग	=	1 कल्प or ब्रह्मदेवाचा 1 दिवस
36,000	कल्प	=	1 ब्रह्मदेवाचे आयुष्य
1,000	ब्रह्मे	=	1 घटी of विष्णु
1,000	विष्णु	=	1 शिवनिमिष
1,000	शिव	=	1 निमिष of महामाया

There are several ways of calculating time according of the revolution of the Sun, Moon, Jupiter, Pitre and Dev.

360	मनवी वर्ष	=	1 दिव्यवर्ष
1,200	दिव्यवर्ष	=	1 कलियुग
2,400	दिव्यवर्ष	=	1 द्वापार
3,600	दिव्यवर्ष	=	1 त्रेता
4,800	दिव्यवर्ष	=	1 कृत

In each Yug there is Sandhi and Sandhyansh

100	दिव्यवर्ष	=	संधि	of	कलि
200	दिव्यवर्ष	=	संधि	of	द्वापार
300	दिव्यवर्ष	=	संधि	of	त्रेता
400	दिव्यवर्ष	=	संधि	of	कृत
100	दिव्यवर्ष	=	संध्यांश	of	कलि
200	दिव्यवर्ष	=	संध्यांश	of	द्वापार
300	दिव्यवर्ष	=	संध्यांश	of	त्रेता
400	दिव्यवर्ष	=	संध्यांश	of	कृत

In the Kali Yug first 100 years are संधि and the last 100 years are संध्यांश and 1000 is मुख्ययुग. Many jurists hold that certain customs which are prohibited during the Kali Yug may remain in force during the Sandhi which is not the proper Kali Yug. 100 Divine years are equal to 36,000 human years. Each Yug is divided into 4 quarters चरण. The current year is 4981 from the beginning of Kali.

14 Manus are named as follows :—

(१) स्वायंभु, (२) स्वरोचिष, (३) औतम, (४) तामस, (५) रैवत, (६) चाक्षुष, (७) वैवस्वत, (८) सूर्यसावर्णि, (९) प्रौच्य, (१०) ब्रह्मसावर्णि, (११) धर्मसावर्णी, (१२) रौद्रसावर्णी, (१३) दक्षसावर्णी, (१४) भौत्व.

Properly speaking, there ought to be 36,000 in the life of Brahma. Each Puran pretends to give the history of a particular Kalpa. The following are the names of some of the Kalpas.

(१) वामदेव, (२) श्वेतवाराह, (३) नील लोहित, (४) रथंतर, (५) रौरव, (६) देवकल्प, (७) बृहत्कृष्ण, (८) कंदर्प, (९) सद्य, (१०) इशान, (११) तम, (१२) सारस्वत, (१३) उदान, (१४) गारुड, (१५) कोर्म, (१६) नारसिंह, (१७) समान, (१८) आग्नेय, (१९) सोम, (२०) मानव, (२१) तत्पुरुष, (२२) वैकुंठ, (२३) लक्ष्मी, (२४) सावित्री, (२५) घोर, (२६) वाराह, (२७) वेराज, (२८) गोरी, (२९) महेश्वर, (३०) पितृ.

Each कल्प contains 14 मनु; each मनु contains 71 महायुग. when 1,000 महायुग are divided by 14 it will give 71 महायुग for one मनु. The total will be 994. The remaining 96 महायुग are considered as inter-regnums which elapse between one Manu dying and another commencing.

Mahakal or time deified is represented as idol wearing a string of beads, which means generations which pass in time. This idol is represented as sitting in a burial or burning ground and the occupation is destruction of the world. God Mahakal or Shiv is nothing more than deification of time.

Theosophist, January 1881, pp. 80-81

Dnyaneshwari : The Book from a Tomb.

There is a Samadhi or tomb in the village of Alundi near Poona, of a celebrated saint and Yogi, named Dnyaneshwar or as Marathas pronounce it 'Ganoba'. The tomb is a sacred place of pilgrimage of rising sect of Warkarees who follow the precepts of Dnyaneshwar and Tukaram. The latter is believed to have ascended to heavens in the presence of a crowd at Dehoo in 1649 as mentioned in the life of Tukaram attached to the gatha or poems edited under the patronage of the Government. Dnyaneshwar wrote his celebrated commentary on Bhagwat Gita in 1290. He is said to have gone alive with his book in the tomb, and was buried alive. Three centuries later, he appeared in a vision to another Saint Eknath of Pyton, and told him that his book of commentary was fully revised and directed him to publish it. So Eknath came to Alundi and dug up the tomb. He found Dnyaneshwar sitting with his book which he gave to Eknath. Such is the story of the book called Dnyaneshwari. It is written in 'ovi' form of poetry. It is printed in Bombay and is extensively read in the Deccan.

The warkarees in the Kirtans exclude all poetical authors except those composed by five poets whom they regard as true Sadhoos. Even Ramdas, the spiritual preceptor of Shivajee is excluded. They make no account of Waman and Moro Pant. They consider them as attached to

the world and patronized by Government. The great Sadhoos whom they respect are Namdeva, Dnyaneshwar, Kabir, Eknath and Tukarm. The verse which gives their miracles is as follows :

कलिमाजी संत, जाहाले अनंत । परि पटाईत, पांच जण ॥ १ ॥
रेडा बोलविला, धोंडा जेवविला । मरोनिया जाहला, तुलसी फुले ॥ २ ॥
स्वर्गीचे पितर जेणे जेवविले । देहासहित गेले, वैकुंठाशी ॥ ३ ॥
ऐसा हा तुका, त्याचे महिमान । वर्णिल कोण, जगा माजी ॥ ४ ॥

Translation :— In Kaliyug, there appeared many saints, but among them, five are most revered. The first made a he buffalo utter Vedas. The second made the idol of Vithal at Pandharpur eat dinner. The third died but his body became Tulsi leaves and flowers. The fourth evoked the deceased ancestors of certain Brahmans and gave them a feast at his house. The fifth ascended the heaven with his mortal body. This Tookaram, who can describe his sanctity in this world !

Dnyaneshwar is said to have ordered a wall to walk and it did so. This wall is shown now at Alundt. The tomb is endowed with the revenues of the village by Mahadajee Scindia.

In the Sixth Chapter of Dnyaneshwari, the author describes the Yoga as inculcated by Krishna who is regarded both as an Avatar and Yogeshwar.

The following verses, extracted from Dnyaneshwari, will show the achievements of a Yogi. Tho Language is the old Marathi of the thirteenth century.

आइके देह होय सोनियाचे ॥
परि धबधबे वायुचे ॥ जे आप आणि पृथ्वीचे अंश नाही ॥ ६८ ॥
मग समुद्रा पलिकडील देखे ॥ स्वर्गचे आलोच आइके ॥
मनोगत ओळखे ॥ मुंगीयाचे ॥ ६९ ॥
पवनाचा वारि कावल घे ॥ चाले तरि उदकी पाऊल न लगे ॥
येणे येणे प्रसंगे ॥ येति बहुता सिद्धि ॥ ७० ॥
तेथे सेदैवा आणि पायाळा ॥ परि दिव्यांजन होय डोळा ॥
मग देखे जैसि अवलिळा ॥ पाताळ धने ॥ ७१ ॥
इथे अभ्यासि दृढ होति ॥
ते भरवसे निब्रह्मत्वा येति ॥ ते सांगति याची रिती ॥
कळले मज ॥

Translation :— His body becomes a mass of light. Wind, water and earth are absent. He sees what is beyond the sea. He hears what passes in heaven. He knows the mind of an ant. He can ride upon the wind, and walk on water without touching it. He sees what is hidden in the earth. In short, by the study of Yoga a man becomes Brahma.

The sixth chapter of the work is well worth the study of those who enquire into Yoga and its achievements.

Theosophist, May 1881 pp. 173-174

Sacred Indian Trees

In continuation of a recent article in three pages on the longevity of trees I beg to state that there are many trees in India which are celebrated not only for their longevity, but for their perpetual regeneration. The first species to be noticed is 'Vad' tree. It is sacred to Brahmans as well as to Jains. Many ceremonies are performed under this tree. It is considered a symbol of the destruction and regeneration of the world. Brahman women worship it on the Ashad Poornima called 'Vad Savitree' day. Sadhoos and Yatis of the Jains are initiated under this tree. The great Buddha is said to have held his sessions on 'Sung' under this tree, which is said to be identical with the one under which Buddha sat and taught his doctrines. There are Vad trees at Gaya and Prayag (Allahabad). They are called 'Akshaya' Vad or never dying Vad trees. These are held in great veneration. Under the Vad tree of Gaya a Shraddha is performed by every pilgrim who visits the place. There is a Vad tree on the river Narmada about twelve miles from the city of Broach. It is called Kabir Vad. It is situated on an island created by the river. Much of this tree has been destroyed by floods of the river, but still a very large body remains on the spot. Another tree of this kind is situated in the limits of the village of Mhusva, near Mahabaleshwar. It is about fifteen miles from the town of Wai on the Krishna. It occupies three acres of the land and is called 'Mhusvacha Vad'. It is said to be 2,000 years old. The age of the Kabir Vad is said to be greater than that of the Mhuva Vad. There is a third tree between Ahmedabad and Dakore. It is called Bhootia Vad from the supposition of evil spirits living under its shadow. The practical use of the leaves of this tree is to make patravals or dinner-plates. They are extensively used for this purpose. God is said to have **rested** on this tree at the time of the Deluge.

The tree which is next to be noticed is Pimpal tree, which is called in sanskrit 'Ashwath'. It is called Brahman among trees and as such the ceremony of 'Upanayana' is performed for this tree. It is very sacred and must not be felled and used for fire wood. It is burnt only in sacrificial fires. Small platforms of stones are built under the tree that people may rest under its shadow. These platforms of masonry are called 'Pat' Shri Krishna in the tenth chapter of Gita says that this tree is 'Vibhooti' or likeness of God among the trees of the earth. In the same work in the fifteenth chapter it is compared to the world having its roots upwards and branches downwards. It is worshipped on many occasions.

The third species of trees is Rayan. These trees are abundant in Gujarath. Some of these trees are 2,000 years old. They produce a berry which is also called Rayan or **Khiruu** in the Deccan. They are sold and eaten ripe and dry and are very sweet. These trees are not sacred. They grow very slowly and fructify after fifty years.

The other trees which are long lived in India are Bamboo, Mango and Pimpran. Some of these are 500 years old. The tradition says that they live to the age of 1,000 years.

Indian forest contain many large and useful trees which supply timber for building houses, but as forests are periodically cut down, their age cannot be ascertained.

Sacred Places of India

There is no country in the world in which there are more sacred places than in India. Here every mountain, river, town, trees, hours, days, men and women are deified. The people are ignorant, credulous and highly religious.

The places of pilgrimage may be divided into three classes—universal, provincial and sectarian.

- (1) काशी — Banaras on the Ganges.
- (2) प्रयाग — Allahabad at the confluence of the Ganges and Jamuna
- (3) गया — Gaya on the Falgou river.

These three places go by the name of तिरस्थळी. Then there are seven towns called सप्तपुरी.

- (1) Ayodhya near Faizabad.
- (2) Mathura on the Jamuna.
- (3) Maya or Haridwar on the Ganges.
- (4) Kashee or Banaras.
- (5) Kanchi on the Toong Bhadra river.
- (6) A wantika or Ujan in Malwa.
- (7) Dwarka at the Western end of Kathiawar.

The first is celebrated as the birth place and capital of Ramchandra. The second is celebrated as the scene of the infancy of Krishna. The fourth is known as the abode of Shiva, and the seventh is venerated as the capital of Krishna.

There are twelve places called Joterlingas. They contain Shiva temples built in times in which Shiva religion must have an ascendancy in India. These places are as follows :

- (1) Somnath in Kathiwar near Verawal.
- (2) Shree Shylya in the Nizam's country Mallikarjunn.
- (3) Mahakal in Ujan in Malwa.
- (4) Omkar on the river Narmada.
- (5) Kedar on the Himalaya Mountain.
- (6) Bhima Shankar near Poona at the source of the river Bhima.
- (7) Vishweshwar in Banares.
- (8) Trimbackshwar near Nasick.
- (9) Vyzanath in the Nizam's country.
- (10) Nagnath in the Nizam's county.
- (11) Rameshwar near Madras.
- (12) Ghrishneshwar near Aurangabad.

Most of the idols are destroyed by the Mahomedan armies which invaded the country. The story of Somnath is well known in the history of India. Mahakal was restored by Mahadajee Scindia. The temple of Vishweshwar was rebuilt. The old one is turned into a mosque. Ghrishneshwar was restored by Ahilya Bai Holkar. Somnath temple has been changed into a mosque, but the Gaekwar has built a new one with the assistance of Ahilya Bai.

There are four Dhams (चार धाम) under which come

- (1) Rameshwar
 - (2) Kedar
 - (3) Dwarka one of the seven towns.
 - (4) Jagganath in Orissa.
- } two Jotirlings.

Every river that joins the Ganges as called its branch and the confluence is called a sacred place or प्रयाग. Other sacred rivers have also प्रयाग Prayags.

- (1) नंद प्रयाग — the confluence of the Aluknanda and Mandakini.
- (2) कर्ण प्रयाग — the confluence of the Aluknanda and Gindar.
- (3) रुद्र प्रयाग — the confluence of the Mandakini and the Ganges.
- (4) देव प्रयाग — the confluence of the Aluknanda and the Ganges.
- (5) भूत प्रयाग — the confluence of the Jamuna and the Ganges.
- (6) दक्षिण प्रयाग — the confluence of the Krishna and Vennya near Sattara.

There are five sacred lakes

- (1) नारायण सरोवर — in Cutch
- (2) मानस सरोवर — in Thibet
- (3) पुष्कर — in Marwar
- (4) बिंदु सरोवर — near Ahmedabad
- (5) पंपा सरोवर — near Madras

There are three and a half पीठ of Goddesses. They are

- (1) Matapoor in Berar.
- (2) Amba in the Nizam's dominions.
- (3) Kolhapur in the Deccan.
- (4) Toolzapoor near Sholapoor. This is considered as half.

There are many other places of pilgrimage as follows :—

(1) Dakore near Baroda. It is said that during the Mahomedan invasion of Goozrat the idol from Dwarka was brought here for concealment.

(2) Shreenath. The idol from Gokul was brought here for fear of the Mahomedans— The Bombay merchants pay tax of three lakhs to this temple near Oodeypoor. This god is worshipped by the Gosawi Maharaj and all Bhattias, Lawanas and Wanas of Goozrat, Kathiawar and Kutch and is called Shriji.

(3) Venkoba. This shrine is near the Tripote station on the way to Madras. This god has a large treasury. It used to pay a tax of three lakhs annually to Tippoo Sultan but the British Government has remitted the tax as revenue from idolatory.

(4) Kartic Swamee. This is the shrine on the Sheshachal Mountain. It is said to be the abode of Kartic Swamee. Some pooranas say that this is a bachelor while others say that he was married. He is considered to be a son of Shiva and also General of Shiva's army, He is called or Commander-in-Chief, He appears to have established Shiva Dharma in India.

(5) Vaijanath. This shrine is different from Parali Vajanath which is counted among twelve Jotirlingas. It is situated near Calcutta in a forest which is called Jadkhundi.

(6) Pashoopateshwar — This shrine is in Nepal.

(7) Amarnath—in Cashmir.

(8) Brahmakupat — This place is near Badrikedar.

(9) Badrinaryan — This place is near Badrikedar.

(10) Mooktanath Damodar Koond — This is the place from which Shalligram stones are picked up. They are used as an image of Vishnu.

(11) Madhur Madhav — in Kathiawar.

(12) Mahabaleshwar — near Sattara.

(13) Chitrakoot—This hill is considered sacred from the circumstances of Ram having lived there. It is near Allahabad.

(14) Vindhya Wasini—The shrine of this Goddess is near Mirzapoor. Bloody sacrifices are offered to her daily.

(15) Elama — This goddess is in the South of India.

(16) Toolsi Sham — This place is in Kathiawar in the mountainchain called Gir. There are hot springs there and they contain sweet water.

(17) Soodampooree—This is the same as Gorebunda in Kathiawar. It was given by Krishna to his friend Soodama.

(18) Madhavpoor — This place is in Kathiawar and celebrated for the marriage of Krishna with Rookmini.

(19) Gopi Talao — This place is near Bet Dwarka and the land in which the tank is situated contains white earth which is called Gopichandan. It is used by all Vaishnawas who besmear their body with it.

(20) Kuroo Kshetra — This place is near Delhi; and is celebrated as the battle—field of Bharat.

(21) Humpi Virupaksha — It is near Bangalore.

(22) Udpi Soobrahmanya — This place is near Mangalore.

(23) Dharnidhar is near Deesa in Goozrat.

(24) Shreerunga — This place is in Trichinoply. The temple is one of the largest in India.

(25) Unant Shayan is in Travancore. Shree Unantpooram is corrupted into Travendram.

(26) Kanya Koomaree is the southern extremity of India near Tinnevely.

(27) Janardhan is in Malabar.

(28) Darbhashayen is near Rameshwar.

(29) Padmanth is in Malabar.

(30) Gokarn Mahabaleswar is near Karwar. It is said that Ravan placed the idol there.

(31) Eklinga is near Udeypoor and has a large revenue for its support.

(32) Hingalaz is in Beeloochistan. It is a favourite deity of Gosawis. Animals are killed here for sacrifices. Byraghees as a rule do not visit those places where bloody sacrifices are offered.

(33) Pandharinath or Vithoba—This place is in Poona District. This place is a favourite place of Warkarees or followers of Tookaram.

(34) Shakambury—This goddess is in the South India.

(35) Kamakshi is in Bengal.

(36) Munakshir is in Madura. The temple is one of the largest in India.

(37) Amarkantak (अमरकंटक) —It is the source of the Narmada.

(38) AshtaVenayaek—These eight temples are in the Poona District.

(39) Panch Kedar is in Ahmedabad—There are five temples in the district They are of the provincial celebrity.

(40) Ashta Siddha — These eight shrines are in the Satara District.

(41) Bechurajee is in the Gaikwar's district of Kadi.

(42) Khandoba near Poona is the favourite God of Koonbis and Dhangars or shepherds. The Holkar being of the Shepherds caste, is a worshipper of this shrine.

(43) Jotiba is near Kolhapur—This is the family God of Scindia in whose seal his name appears.

(44) Allandi is celebrated for the tomb of Dnyaneshwar. It is near Poona.

(45) Jwala Mookhee is near Jalandar in the Punjab. It is a volcano, perpetually burning but doing no injury to visitors.

(46) Dehoo is known as the residence of Tookaram.

(47) Parli is a fort on which there is the tomb of Ramdas Swamee.

(48) Sidhapoor is near Ahmedabad. It is known as the residence of Kapil Maha Mooni.

(49) Nirmal near Bassein contains the tomb of Shankaracharya.

(50) Chiplone is near Ratnagiri. The place is celebrated for the retirement of Parshooram founder of the colony of Kokanastha Brahmans.

(51) Chichwad is near Poona. It is well known as the residence of a saint called Morayadev.

(52) Tapta Manikarnika is a hot spring in the Punjab.

(53) Ganga of Rajapoor is in Ratnagiri District. It is an annual spring which flows for about two months and then stops. So the people call it Ganga.

(54) Rewaleshwar or the swimming mountain is in the Panjab.

(55) Wazrabai near Bhiwandi in the Thana district is celebrated for the temple of a goddess. There are numerous hot springs. The water is sweet and is known for its effects on sick men but no medical man has paid yet any attention to this subject in India. In Europe such a place would have been very valuable whereas it is a neglected jungle in India.

(56) Dewaki Koond—These hot springs are in the Surat District These springs have a medicinal quality but they have nither to attracted worshippers and not enquirers.

(57) Lussondra Koond is near Dakore. The water is saltish.

(58) Gulteshwar Koond is in Panch Mahal near Thasra.

(59) Narsobachi Wadi is near Kolhapoor. Many sick people repair to this place for health.

(60) Kali— This temple is situated in Calcutta.

(61) Kiskindha is in the south of India. This place is mentioned in Ramayan as being the capital of the king Sugriva who became Rama's ally in the expedition against Lanka.

All the great rivers such as the Ganges, the Jamuna, the Sangoo, the Gomati, the Saraswati, the Narmada, the Tapti, the Sindhu, the Godavari, the Krishna, the Kaweri, the Sabarmati, the Toong Bhadra, the Vennya, the Bhima, the Kshipra, & c.—are sacred, Along the banks of these rivers, at the sources and at the mouths, there are towns which are also sacred, such as Nasick, Paithan, Soodatirth & c.

There are sectarian places which are held sacred by particular sects. Gudhada is sacred to the followers of Swami Narayan. Chatisgad near Nagpur is sacred to the followers of Kabir. Alumaprabhoo is the chief place of Lingayats. Amritsur is the chief place of the Sikhs &c. The Jains have their sacred places all over India. Numbers of pilgrims annually go to these places. These bands of pilgrims are called Sanghas. Rich men pay the expenses of a Sangha. These places are संमतशिखर, पालिठाणा, गिरनार, अंत्रिक पारसनाथ, आबु, आंबाजी &c.

There are particular days appointed for fairs at different places. The principal of these fairs are at Haridwar, Allahabad, Ojan and Trimback. Each of these takes places once in twelve years.

Each place has its greatness written in a book called Mahatmya. These Mahatmyas appear to have been written by idle Brahmans who wished to increase their trade and profit. These Mahatmyas not only celebrate sacred places, but months, days, hours trees etc. For instance

Prayag Mahatmya celebrates the merit of visiting Allahabad.

Kartic Mahatmya celebrates the merit of doing certain ceremonies in the month of Kartic.

Vyatipata Mahatmya) These are Mahatmyas of days.

Shivratri Mahatmya)

Toolshi Mahatmya) celebrates the merit of worshipping a tree of the Myrtle species.

Ekadashi Mahatmya celebrates the merit of a particular day.

There are innumerable books of this description put in circulation and read by Brahmans in every temple, house, street, village and town. Those who make this a profession are called pooraniks and they are so numerous that missionaries are not twentieth of them. They make people particularly women very religious, but also ignorant and credulous. Millions of people are always seen travelling to distant places as pilgrims, leaving their homes and families in the hope of getting salvation by means of these Tirthas and Kshetras. Some have rivers and tanks in which ablution is performed and others have temples and images to be seen. The Mahatmyas promise that not only visitors are saved, but their fathers and mothers are saved by pilgrimages made by that descendents. These are the motives which induce people to wander about in quest of holy places and rivers and lakes at the sacrifice of money and time.

The Great Sadhus of India

Gopalrao Haree Deshmukh,
(President of the Bombay Theosophical Socy.)

There are a number of Marathi books called Bhakti Vijaya, Bhakti Lilamrit, Sant Vijaya &c. in which miracles performed by different sadus (Saints) are narrated. These miracles are believed, throughout the Deccan by large masses of the people, and are sometimes more wonderful than these mentioned either in the Bible or the Koran. These are recited by a class of beggars called “Hardass” who keep up the memory of these Sadhus among the people who consider them as incarnations of the great Rishies described in the Pooranas. The place at which a Sadhu lived and died, or performed a miracle is held sacred and pilgrimages and repasts take place on appointed days in the year.

The former Governments have endowed these places with lands and allowances for the celebration of the anniversaries. Most of these Sadhus were poets and have left works of instruction and stories drawn from the Puranas and shastras. These books are read by all castes in temples, street and regiments. They are much liked by the common people who prefer them to Sanskrit books. Some of the Sadhus have followers who form themselves into sects. Some of these sects hate each other but hold their own teacher in great veneration. I give below in an alphabetical order the names of these Sadhus who lived within about the last thousand years :—

(1) Amrit Row — He lived in Aurangabad in Shahoo Raja's time and is celebrated as a poet.

(2) Atmaram Swamee.

(3) Anand Moorti— He lived in Brahmanal near Miraj.

(4) Bhartri Hume (Huree ?) —He is said to be a King of Ujan. He has followers who sing his story and beg alms.

(5) Bhanoodas— He is an ancestor of Eknath of Paithan. He brought back the idol of Pandharpur from Anna Goudi in a miraculous manner.

(6) Bajeet Pathan—He is said to be a pious man.

(7) Bodlay Bawa — His place is in the Nizam's country.

(8) Chundirane Bawa— His place is Khair near Poona. He is said to be a Yogi. He lived about forty years ago.

(9) Chokha Mahar—He is the founder of a sect among Mahars. His place at Pandharpur was claimed by the Brahmans, but was given to the Mahars by the High Court a few years ago.

(10) Chaitanya Guroo — He is known as a very pious man in Bengal and is revered by Babu K. C. Sen's sect.

(11) Changdev— He is known as a great Yogi who lived for a period of 1400 years by the power of yoga. He died several times & rose again. His tombs are several, near Ahmednagar and in Khandesh. He used to ride on a tiger; and was contemporary with Dnyaneshwar.

(12) Dhana Bhaut— He is known as a pious and charitable man.

(13) Dadoo— He is the founder of a sect called Dado Panthi. Nischaldas, the author of the celebrated work called Vicharsagar was a Dado Panthee. This work is in Hindi but has been translated into Goojarathi by Mansukhram Soorajram; and it has also been translated into Marathi. The great Vedantist of Bombay Mr. Shaik Salley Mahomed, a Khoja has published a series of works on Vedant and Vicharsagar is one of them.

(14) Dnyaneshwar — He is said to be a great yogi and poet. His Samadhi or tomb is situated in Allandi near Poona on the river Indrani, a few miles from Poona. The Maharaja Scindia has endowed the temple of Dnyaneshwar by a grant of the revenues of the village for the celebration of his anniversary. The pilgrimage takes place in the month of Kartic annually. He has left a great commentary on Gita in the old Marathi language. He is the founder of a sect. He was early put out of caste by Brahmans in the thirteenth century when he convinced them by making a buffalo recite the Vedas. He made a wall to walk and this wall is still standing at Allandi.

(15) Damajee Pant—He gave all the grain collected for the King Bedar, to famine stricken people. The King was angry, but God paid the price in money and satisfied the King. His temple stands in Mangalvedha.

(16) Dev Mamlatdar Yeshwant Row—He is known as a most benevolent man. He resigned the service but did not accept any pension from Government. He is now at Indore under the care of the Maharaja Holkar.

(17) Eknath—He lived at Paitan on the Godavari. He has left many poetical works called Ramayan, Bhagwat, Rookmini Swayanwar &c. He is said to have left no mortal remains, His body disappeared. His family enjoys a revenue of Rs. 30,000 a year from the peshwa, Gaekwar, Nizom, &c. He was noted for his piety and humility. He evoked the deceased ancestors of certain Brahmans. This room is still shown in the house.

(18) Gora Kumbhar—This man is said to have raised a dead child which had been trampled under his foot.

(19) Goraknath — A great Yogi. He has left some work on Yoga.

(20) Gopi Chand—He is said to be a king of Bengal and desciple of Gorak.

(21) Ganeshnath.

(22) Hari Narayan—His place is Asta near Ahmednagar. He died and rose and finally died again. His tomb has a revenue of Rs. 5000.

(23) Jalandar—He is known as a Yogi.

(24) Juni Bai—She was a maid servant of Namdev. She was a poetess and is known for her piety and devotion.

(25) Krishna Jairam Swamee.

(26) Kabir—He was a Mahomedan weaver of Benares. He is reputed for his great benevolence. He is generally called Saheb. He is the founder of a sect called Kabir panth or the way of kabir. They do not warship idols or kill any animal. They read Kabir's works which are many.

(27) Karripa— He was a Yogi.

(28) Keshaw Swamee—His place is in Hyderabad Deccan.

(29) Koormadass.

(30) Kamal—Son of Kabir—He was beheaded but was restored to life by the father.

(31) Kaniya Hardass.

(32) Koober Bhagat—He died five years ago. His place is in the village of Sarsa near the station of Annand on the B. B. & C. I. Railway. He is the founder of a sect. He has written some books.

(33) Lala Bhagat—His place is at Soyla (in Kathiawar), neer Wadhwan. He has founded many charitable institutions for feeding poor travellers through Gujarath.

(34) Latif khan.

(35) Machendranath—A yogi.

(36) Madhwa Muneshwar—He was a poet.

(37) Madvacharya—He is one of the four vaishna va teachers who opposed the spread of Shankara's doctrine and maintained that soul was not god. He is the founder of a sect in Carnatic. They are staunch worshippers of Vishnu by means of idols.

(38) Malloo pant.

(39) Mahewgir—He is the founder of a sect of vedantists in Gujarath. He died a few years ago.

(40) Mookoond Raj—A poet of Daulatabad. He has written several works on vedant in Marathi. It is said that Marathi literature began with him. The Brahmins perceiving that their importance would be lessened by Marathi literature, strenuously opposed its rise and persecuted every author who took into his head to write in Marathi. Thus Dnyaneshwar, Eknath, Tookaram and others were cruelly persecuted for setting themselves up as teachers and expounders of religious doctrines, which privilege from ages belonged to Brahmins who resented infringement of it.

(41) Moro pant—A great poet who has translated several pooranas into Marathi verse called Arya. His works are voluminous and are recited at every entertainment and sermon. He was Karada Brahmin of great gift. He is known for his great piety and was a devoutly religious man.

(42) Mookta Bai—She was the sister of Dnyaneshwar. Her other brothers were Nivrutti and Sopan. She is known as a Yogini. She has written some poetry.

(43) Mookteshwar—A great poet.

(44) Mira Bai—She was a princess of Rajputana, but became a devotee of Krishna at Dwarka.

(45) Mira Bai.

(46) Narharee Sonar.

(47) Nago Parmanand.

(48) Nivrittinath—He was the elder brother of Dnyaneshwar. His tomb is in Trimbak where an annual fair is held. He was a great Yogi.

(49) Namdev Shimpī—He lived at Pandharpur. He composed some works in poetry. He is said to be born again in the form of Tookaram to complete his works. He was more devoted to the worship of the temple at Pandharpur. He is one of the five great Sadhus whose word is held sacred by the sect of Warkarees, i. e. Namdev, Eknath, Kabir, Dnyaneshwar and Tookaram, Namdev is said to have given, a dinner to the idol of Vithoba. The verse which is often repeated to commemorate the miracles of these five saints is as follows :—

कलियुगी साधु जाहले ते बहुत ॥
परि पांच जण पटाइत ॥
धोंडा जेवविला रेडा बोलविला ॥
मरोनिया जाहला तुळशी फुले ॥
स्वर्गाचे पितर जेणे जेवविले ॥
देहासहित गेला वैकुंठाशी ॥

(50) Nabhojee—He has written a work called Bhaktinal in Hindi. It is a favourite work in Upper India.

(51) Nimbark—He is the founder of a sect called Nuhavats.

(52) Nanak—He is the founder of a sect of Udasees and Sieks in the Punjab. His book called Granth is well known. This book takes notice of some of the saints of the Deccan particularly of Namdev. Nanak was followed by ten Badshahas, some of whom obtained political power by fighting against the Emperor of Delhi.

(53) Nityanand— His place is in Vrindawan, and he is much respected in Bengal. He is said to have been born in यवद्वीप or Java.

(54) Narsinha Saraswati— He is described as an incarnation of Dattaraya Yogi who daily bathos in the Ganges and eats in Kolhapur and sleeps in Mattapoor in Berar. There are many temples dedicated to Dattatraya in the country. He is considered a great Yogi next to Shiva. His idol is made with three faces, as representing the Hindoo trinity.

(55) Rohidas Chamar.

(56) Ramdass Swami—His place is Chapul near Sattara and his tomb is in the fort of Satjangad Paralee. He was a Guroo or preceptor to Shivajee, the founder of the Maratha power. He is said to have given life to dead men, turned stones into gold, and made a very illiterate man a learned one. He is the founder of a sect. He has left many works of poetry.

(57) Rangnath—His place is Nigdu near Sattara. He was a poet.

(58) Ramanooj Swamee—He is the founder of a sect which is divided into two branches, Vadgalay and Tangalay.

(59) Sajna Kussai.

(60) Sawanta Mali.

(61) Sopandev—His tomb is at Saswad near Poona.

(62) Shah Hoosain Khan.

(63) Shaik Mohomed Bawa—He lived at Chamargonda near Ahmednagar. His descenendents recite Hindoo sermons. He was a poet.

(64) Swamee of Akkalkota—He died about four years ago. He cured lepers and the sick and foretold events. Krishnanath Bawa Thakoordas alias Bappoo Bawa trustee of the Thakoordwar in Bombay was cured of his leprosy. During the Swamee's life Akkalkota was full of pilgrims.

(65) Shankaracharya—He is the most reputed teacher of Vedant Philosophy and the founder of Smarta Sect. His works are many. His commentary on Upanishad Sootra and Gita are studied by scholars. He is said to have put his soul in a dead body, and, after forty days brought it back to his own body which was kept in oil.

(66) Swamee Narayan— He was Survanya Brahman of Oude. He taught his doctrines in Goojarati and in Kathiawar and gained many followers. He is noted for putting people in Samadhi or total sleep from which he awakened them by command. His principal places are Ahmedabad and Vertal in Khaira Zila. He died in 1832. He has founded a sect and his followers are called Sadhus and Satsangies. Sadhus do not (observe) caste rules. Satsangies do. His sect is at enmity with Wallub sect who persecute them in every way. He is considered an incarnation of God, and his idols are placed in temple along with Krishna and Vishnu.

(67) Sowbag Shaw—His place is at Ahmedabad. His followers wear a nose ring. He is said to have brought rain during a famine.

(68) Shreepad Shree Wallabha—An incarnation of Dattatraya. His miracles are celebrated in a book called Goorucharitra which is read and held in great veneration.

(69) Tookaram—He lived in the village of Dehoo near Poona. He is said to have ascended to heaven and the day of his ascension is celebrated on the 2nd Falgoon annually. He has a left a poetical work called Gatha which is very popular in the Deccan. It gives religious and moral instruction.

(70) Toolsidas— A great poet whose Ramayan is a favourite book in Upper India. His village is Raja Poor near Chitrakoot.

(71) Vishnu Swamee—A Vaishnav teacher of great repute.

(72) Vallabhacharya—A disciple of Vishnu Swamee and the founder of a sect of Vaishnavas. His descendents are called Goswamee Maharaj who have many mandirs (temples) in Bombay.

(73) Waman—A poet and Pandit. He has left many works.

The works of these saints and poets were very scarce when they were confined to manuscripts but owing to the native press they are now abundant and to be found in every village. Selections from them are taught by the Educational Department in vernacular schools. They are recited by Hardass and others who make them a means of livelihood. By these means traditions are kept alive among the people.

लोहहितवादींची निवडक वचने

मनूचे वचन असो, याज्ञवल्क्याचे असो, कोणाचेही असो, ब्रम्हदेवाचे का असेना. ‘बुद्धिरेव बलीयसी’ असे आहे. त्यापेक्षा तुम्ही जे उघड पहाता त्याचा बंदोबस्त शास्त्रात नाही म्हणून करीत नाही हे योग्य नाही. शास्त्रास एकीकडे ठेवा आपली बुद्धी चालवा, विचार करून पहा. घातक वचनावर हरताळ लावा.

★

मुलीचे लग्नास अमुक वय असावे हा नियम असू नये. लहानपण विद्या शिकविण्यात घालवावे व पुढे सरासरी वीस वर्षांचे आत तिला कळू लागले म्हणजे तिचे व आईबापांचे संमतीने लग्न करावे.

★

दर एक स्मृतीरूप ग्रंथात वेगवेगळी मते आहेत. यावरून असे दिसते की, प्रत्येक स्मृतिकार एकेक राजाचा आश्रित असेल व त्याने आपआपले राज्यास लागू पडतील तसतसे कायदे केले.

★

बहुधा नियम असा आहे की, जे लोक शहाणे आहेत ते उद्योगवादी असतात. व मूर्ख आहेत ते प्रारब्धवादी असतात.

★

राज्य करण्यास गरीब व मातब्बर, नीच जातीचे व उंच जातीचे लोक समान मानावे. अशा सभेत जातीविषयी निवड नको. जे फार विद्वान व चांगले चालीचे लोक आहेत तेच नेमले पाहिजेत.

★

मनुष्याचे मन हेच त्याचा नियम आहे. यास प्रमाण भागवतातही असे आहे की, “मनःपूतं समाचरेत्” जे मनास पवित्र वाटेल त्याप्रमाणे आचरण करावे, हेच ठीक. मन हेच मनुष्याचे वर्तणुकीचा ईश्वरी नेम आहे.

★

पुराणे ही माझे मते काव्ये आहेत. त्याचा आधार बहुतकरून वास्तविक गोष्टींवरून धरला आहे. मुख्य पुराण करणारांची बुद्धि होती की, रमणीय कथा आश्चर्य वाटावयाजोग्या लिहून त्यांत भक्ती ज्ञान जागोजाग मिसळवून ग्रंथ सुलभ व मौजेचे करावे.

★

वेष्टन छपाई : शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे

किंमत : रुपये ५०-००

वो न कि री दो म क न सं तिक
म री न पु म री न री न री न

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.